FILOZÓFIAI

KISLEXIKON

KOSSUTH

FILOZÓFIAI KISLEXIKON

ÖTÖDIK KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1980

A MAGYAR KIADÁST SZERKESZTETTÉK:

SZIGETI GYÖRGYNÉ *(Filozófiatörténet)*
VÁRI GYÖRGYNÉ *(Dialektikus materializmus)*
VOLCZER ÁRPÁD *(Történelmi materializmus)*

A CÍMSZÓJEGYZÉKET LEKTORÁLTÁK:

FÖLDESI TAMÁS *(Dialektikus materializmus)*
KISS ARTÚR *(Történelmi materializmus)*
SIMON ENDRE *(Filozófiatörténet)*

FORDÍTÓK:

CSIBRA ISTVÁN
JÓZSA PÉTER
KÖVES SZVETLANA
ROZSNYAI ERVIN
TUCKER GYÖRGY
ZALAI EDVIN

A BIBLIOGRÁFIÁT ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

PÓCSI SÁNDORNÉ

A KIADÓ SZERKESZTŐJE:

TOMORI LAJOS

SZERKESZTŐSÉGI MUNKATÁRS:

GAÁL FERENCNÉ

ISBN 963 09 1609 6

(3077)

ELŐSZÓ

A kötet összeállítói arra törekedtek, hogy a kislexikon tematikai, terjedelmi arányai megfeleljenek a hazai filozófiaoktatás szükségleteinek. A logika, etika, esztétika, vallástörténet tárgykörébe tartozó címszavak tekintetében figyelembe vettük, hogy ezek feldolgozása önálló kislexikonban részben már megtörtént, részben előkészületben van. (Itt jegyezzük meg, hogy a pszichológiai tárgyú szócikkek némelyikénél felhasználtuk a „Pszichológiai alapfogalmak kisenciklopédiája", Tankönyvkiadó 1966. c. kiadványt.)

A kislexikon összeállításánál – módosított, rövidített formában – a „Filoszofszkij szlovar" (Moszkva 1968.) illetve a „Filoszofszkaja enciklopegyija" 1–5. köt. (Moszkva 1960–1967.) megfelelő szócikkeit vettük alapul.

A kiadó ezúton mond köszönetet értékes segítségükért, megjegyzéseikért, észrevételeikért *Gecse Gusztáv*nak, *Márkus György*nek, *Székely Sándor*nak.

A „Filozófiai kislexikon"-ban alkalmazott jelölések és utalások

A szócikkekben a címszót újbóli előfordulásakor nem ismételjük meg, hanem ~-lal jelöljük.

Az egyes cikkekben más, a kötetben előforduló címszavakra utalnak a *kurzív*val szedett szavak. (Nem jelölnek természetszerűleg utalást az idézetekben dőlt betűvel szedett szövegrészek, amelyek az idézett mű szerzőjének kiemelései.) Az egyes műveket tárgyaló címszavak betűrendjénél a névelőt nem vettük figyelembe.

A

Abélard, Pierre (1079—1142) — lásd *konceptualizmus*

abszolút és relatív igazság — lásd *igazság*

abszolút idealizmus — lásd *idealizmus; Hegel*

abszolútum ⟨lat. absolutus — feltétlen⟩: az idealista filozófiában használatos fogalom; az örök, végtelen, feltételhez nem kötött, tökéletes és változatlan szubjektumot jelöli, amely „önmagában elégséges", mindentől független, magában foglalja és teremti az egész létezőt. A vallásban az isten az ~; Fichténél az „Én"; Hegel filozófiájában az ~ szerepét a világész (abszolút szellem) tölti be, Schopenhauernál az akarat, Bergsonnál az intuíció.

absztrakció ⟨lat. abstractio — elvonás⟩: a *megismerés* egyik mozzanata, formája; gondolati elvonatkoztatás a tárgyak bizonyos tulajdonságaitól és viszonyaitól és ugyanakkor egy vagy több tulajdonság, illetve viszony kiemelése. ~nak nevezzük mind az elvonatkoztatás folyamatát, mind az eredményét. Az ~ folyamatában olykor az ember szubjektív lehetőségeitől is el kell vonatkoztatnunk. (Például, lehetetlen „végigszámlálni" az egész természetes számsort, mindamellett az ilyen lehetőségtől való elvonatkoztatással létrehozzuk az aktuális [vagyis „megszámlált", „befejezett"] végtelen ~ját.) Az ~ folyamatának eredményeként különféle fogalmakat és kategóriákat kapunk, mint pl. az anyag, a mozgás vagy az érték. Minden megismerés szükségszerűen feltételezi az ~ folyamatát. Enélkül lehetetlen feltárni a vizsgált objektum lényegét. A *gondolkodás* absztraháló tevékenységének az eredménye a tárgy gondolati széttagolása és lényeges oldalainak kiemelése, „tiszta" formában való sokoldalú elemzésük. Az ~ ismeretelméleti jelentőségéről Lenin ezt írta: „A gondolkodás, a konkréttól az elvonthoz emelkedve — ha *helyes*... — nem távolodik az igazság*tól*, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb., egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem sületlen) elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, *teljesebben* tükrözi a természetet." (Művei. 38. köt. 154–155. old.) Az ~ jellegét, valamint azt, hogy az egyes konkrét esetekben a kiemelés, illetve a gondolati elvonatkoztatás az objektum mely oldalait érinti, a vizsgált objektum természete és az ember gyakorlati és megismerő tevékenységének szükségletei és feltételei határozzák meg. Végső soron a gyakorlat a kritériuma annak, hogy a tudományban bevezetett ~k valóban tudományosak-e. A gondolkodás absztraháló tevékenysége ugyanakkor téves következtetéseknek, elméleteknek, így pl. az idealizmusnak is forrása lehet. Már a legelemibb ~ is magában rejti az idealizmus lehetőségét, mutat rá Lenin. Az idealista filozófusok saját elméletükben az ~ termékeit — a fogalmakat, az eszméket — a világ lényegévé és őselvévé változtatják. (Lásd még: *absztrakt és konkrét*.)

absztrakt és konkrét: az absztrakt mint filozófiai fogalom valamely tárgy (objektum) egészének bizonyos oldalát (oldalait), részét jelöli, s mint ilyen egyoldalú, kifejletlen; a konkrét ezzel szemben összetett, bonyolult, sokoldalú. A filozófia történetében Hegel előtt a konkrétat főként az egyedi dolgok és jelenségek érzékileg adott sokféleségeként fogták fel, az absztrakttal pedig kizárólag a gondolkodás termékeit jellemezték *(absztrakció)*. *Hegel* vezette be elsőként a filozófiába az ~ kategóriapárt abban a sajátos értelemben, amelyet a marxista filozófia fejlesztett tovább: a konkrét maga a dialektikus kölcsönös összefüggéseiben feltáruló anyagi vagy szellemi objektum, a tagolt teljesség szinonimája; az absztrakt nem a konkrét abszolút ellentéte, hanem magának a konkrétnak mozgási szakasza a fel nem tárult, ki nem bontakozott, ki nem fejlett konkrét.

A marxista filozófia szerint a konkrét filozófiai fogalmának a hordozója az anyagi valóság, az érzékileg adott dolgok és jelenségek világa. A tárgy konkrétsága nem más, mint oldalainak objektív kölcsönös összefüggése, amelyet a köztük levő belső lényegi, törvényszerű viszony határoz meg.

A *megismerés* konkrétsága ennek a reális kölcsönös összefüggésnek a tükröződése a fogalmak rendszerében, amelyek strukturálisan és genetikusan reprodukálják a tárgy objektív tartalmát.

Az absztrakt azt fejezi ki, hogy magában a valóságban e valóság egyetlen fragmentuma sem teljes, nem kibontakozott, amennyiben önmagában, összefüggéseiből vagy további történeti folyamatából kiragadva tekintjük. Az absztrakt ismeret, ennek megfelelően, mint egyoldalú ismeret, szemben áll a konkrét ismerettel, mivel a tárgy egyik vagy másik oldalát nem a többi oldallal összefüggésben, nem az egésznek specifikus jellege által feltételezetten rögzíti. Ha tehát a megismerésnek nem csupán az érzéki sokféleség reprodukálása a célja, akkor ugyanígy nem lehet célja valamiféle „abszolút" logikai összefüggések kiragadása sem. Amint ugyanis elszigeteljük az ilyen összefüggéseket, elvesztik konkrét és igaz voltukat. A teljes objektum megközelítőleg hű, adekvát tudati, elméleti reprodukálásának módja az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés, amely a tudományos ismeret kialakításának, az objektum rendszerezett fogalmi tükrözésének egyetemes formája. Az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés — lévén ez a fogalmak olyan összefüggő egész rendszerré való összekapcsolásának módja, amely a vizsgált objektumot tagoltságában és ugyanakkor valamennyi oldalának egységében tükrözi — szükségképpen előfeltételezi a megfigyelésben adott érzéki sokféleségből, az érzéki konkréttól kiinduló előzetes mozgást az absztrakthoz. E mozgás során alakulnak ki azok a fogalmak, amelyek az objektum egyes oldalait és tulajdonságait tükrözik. Ezek az oldalak és tulajdonságok azonban csak akkor érthetők meg, ha mint az egésznek specifikus tartalma által meghatározott mozzanatait vizsgáljuk őket. Ezért meg kell különböztetnünk a vizsgálat eredeti tárgyát, a kutatás kiindulópontját alkotó konkrétat (érzéki konkrét) attól a konkréttól, amely a kutatás eredménye, az objektumról alkotott sokoldalú vagy gazdag tudományos fogalom (gondolati konkrét).

Adorno, Theodor W. (1903—1969) — lásd *frankfurti iskola*

agnoszticizmus: filozófiai felfogás, amely tagadja az objektív világ megbízható *megismerésének* elvi lehetőségét, a valósággal adekvát ismeretek létezését. Az ~ klasszikus képviselője *D. Hume* és *I. Kant*. Az ~ szerint elvileg lehetetlen megmondani, hogy képzeteink, fogalmaink megfelelnek-e az objektív valóságnak. Hume szerint pl. az okság fogalma csupán arra a megszokásra épül, hogy bizonyos időben egymás után tapasztalt jelenségek között ok-okozati összefüggésre következtetünk. Hitünket, amely e gyakorlati bizonyosság forrása, a világról való tudással azonosítjuk, holott az időbeli összefüggés ismétlődő tapasztalatából semmilyen eszközzel nem vezethetjük le az adott jelenségek objektív okszági összefüggését. Kant szerint az a mód, ahogyan a tárgyakat felfogjuk, a megismerő tudatnak a sajátosságaiból fakad. A megismerés objektuma szükségképpen megtörik érzékszerveink és gondolkodásunk prizmáján. Hogy milyenek a dolgok valójában, nem tudjuk és nem is tudhatjuk. A tudás csak a jelenségekhez férhet hozzá, de nem a dolgok lényegéhez, amely a megismerő elme számára elérhetetlen, magánvaló világához tartozik. A külvilág Kant felfogásában csupán tevékenységre serkenti az észt, de rejtve marad előtte. Az ~ történelmileg fontos szerepet töltött be a felemelkedő polgárság ideológiájában. Segítségével a burzsoázia — ha következetlenül is — szembefordult a feudalizmus eszmerendszerével, a lényegében spekulatív teológiai világképpel. Az imperializmus korabeli polgári filozófiák (*neopozitivizmus* stb.) ~-a mindenekelőtt a burzsoázia távlatvesztését, a társadalmi haladással szembeni pesszimizmusát fejezi ki. Az ~ rendszerint a megismerés történelmileg mindenkor korlátozott jellegéhez kapcsolódik. A megismerésnek valóban minden történelmi korban határt szabnak az adott társadalmi és gazdasági feltételek. De a megismerés számára nincsenek elvileg hozzáférhetetlen dolgok, a megismerés mint történelmi folyamat végtelen.

agy — lásd *magasabb idegműködés*

akadémia (platóni) — lásd *antik filozófia*

akarat: tágabb értelemben minden céltudatos cselekvést, szűkebb értelemben csak azt a céltudatos cselekvést nevezzük akarati tevékenységnek, amely külső vagy belső akadályok legyőzése útján jött létre. Az ~ megjelenhet a cselekvést serkentő és a cselekvést gátló formában: kényszeríthetjük magunkat valamilyen ésszerű, szükséges tettre, vagy erőnk megfeszítésével visszatartjuk magunkat valamilyen helytelen cselekedettől.

Filogenetikus szempontból tekintve az akarati tevékenység specifikusan emberi szerzemény, a munka, a társadalom alakította ki; állatoknak nincsen akarati tevékenysége.

Az egész személyiséget érintő, választást tartalmazó bonyolult akarati tevékenységet szembe lehet állítani a reflexszerű, az automatikus és az impulzív cselekedetekkel, amelyekben az inger közvetlenül váltja ki a tevékenységet.

Az akarati tevékenységnek ezekkel szemben lényeges sajátossága, hogy a cselekvés rövidebb-hosszabb előkészítés után folyik le. Az előkészítés pszichikus folyamatában négy jellegzetes mozzanat különböztethető meg: *a)* a motívumok megjelenése, és vetélkedése (mérlegelés);

b) az elhatározás, amely magában foglalja a céltudatot, illetve a célkitűzést; *c)* a cselekvésgondolat; *d)* a belső utasítás a cselekvés végrehajtására.

Az elhatározás csak azáltal válik valódivá (autentikussá), hogy cselekvést vált ki.

Az akarás nemcsak a motorikus cselekvésre, hanem magukra a pszichikus jelenségekre is irányulhat. Ily módon jön létre a szándékos, vagyis az „akart" megfigyelés, emlékezés, képzelet, gondolkodás stb. Éppen ezért a korszerű pszichológia, hangsúlyozva a megismerés aktív voltát, nem megismerési folyamatokról, hanem megismerési tevékenységről beszél.

Az egyszeri akarati cselekvésen túlmenően, a gyakorlati életben és főképpen a nevelésben az ~-erő kialakítása és fejlesztése okoz gondokat, és vet fel számos problémát. Az ~-erő, a személyiség legbensőbb magjának, a jellemnek fontos tényezője.

Az ~-erővel rendelkező ember mindig valamilyen szilárd értékrendre támaszkodik, amely életének egységet ad, életvitelét meghatározza. Az ~-erő tulajdonképpen „szabályozó működés", amely lehetővé teszi, hogy a cselekedetek ne legyenek olyan változóak, mint az érzelmek.

A fejlett személyiség értékrendjében a közösség érdeke a legmagasabb érték. A motívumok harcában tehát a társadalmi motívumok — a haladás, a humánum szolgálata, a kötelességteljesítés, a társadalmi elismertetés vágya stb. — bizonyulnak a leghatékonyabbaknak.

A dialektikus materializmus elutasítja azt az idealista nézetet, amely szerint az ~ semmitől sem függ, teljesen szabad. Az akarati tevékenység minden mozzanata a külső és belső körülmények által meghatározott személyiség egészétől függ, s a tudomány által leírható és elemezhető törvényszerűségek szerint működik. (Lásd még: *akaratszabadság*.)

akaratszabadság: az embernek az a képessége, amellyel — a cselekvéshez szükséges feltételek megléte esetén — maga határozhatja meg, hogy cselekedjék-e, illetve hogy miként cselekedjék. Így tanította már Arisztotelész, aki szerint az ember, akaratának távolabbi céljához, a boldogsághoz segítő eszközök megválogatásában szabadon jár el. Platón is határozottan állította az emberi cselekedetek szabadságát, beszámíthatóságát, érdemét vagy érdemtelenségét, azonban az akarat jó választását — szókratészi alapon — a helyes ismerettől tette függővé. A neoplatonikusok és a patrisztika egyes képviselői a szabadság székhelyét még határozottabban az értelemben keresték. Aquinói Tamás a szabadság forrását az akaratba helyezte, az értelmi megfontolást pedig szükséges feltételként kezelte. Kant szerint az ember mint érzéki lény szükségszerűen az okság törvényei szerint cselekszik, azonban mint értelmes lény rendelkezik a szabad akarattal, a gyakorlati ész posztulátumával. Az ~ értelmezése a filozófia történetében végletes megoldásokhoz vezetett. Az akarat abszolút szabadságát hirdeti az indeterminizmus (M. Stirner, F. Nietzsche, A. Schopenhauer, az egzisztencializmus stb.), azt tanítván, hogy az ember minden külső és belső meghatározó tényezőtől független (lásd még: *voluntarizmus*). A mérsékelt indeterminizmus (pl. neotomizmus) elismeri a motívumok, a hajlamok, a jellem és a környezet akaratot befolyásoló szerepét, ezért nem is tanítja, hogy az ember minden cselekedete egyenlő mértékben szabad, de azt állítja, hogy vannak az embernek olyan szabad tettei, amelyeknél az akarat teljesen önállóan határoz. Az ~ indeterminista felfogásával ellentétben a determinizmus az akaratnak bizonyos külső körülmények által való meghatározottságát tanítja (Th. Hobbes, D. Hume, B. Spinoza, A. Comte, St. Mill, H. Spencer, J. Herbart, W. Wundt stb.). A panteista determinizmus a szabadnak látszó cselekedeteket az istenséggel azonos természet szükségszerű megnyilatkozásainak tartja, a teológiai determinizmus az emberi cselekedeteket istentől előre meghatározottaknak mondja (protestantizmus), a pszichológiai determinizmus az ember választását az erősebb motívumtól és a jellemtől teszi függővé, a filozófiai determinizmus végletes formája mechanikusan értelmezte az akarati tevékenység okozati meghatározottságát, tagadja az ember választási képességét (lásd még: *fatalizmus*). A marxista determinizmus az akarat meghatározottságát nem mechanikusan fogja fel, mert nemcsak a szubjektumon kívül álló, külső determináló tényezőket veszi figyelembe, hanem tekintettel van az emberi személyiségre is mint az akarat közvetlen meghatározójára. Az emberi személyiség pedig nemcsak alakul a külső környezet hatására, hanem maga is alakítólag hat környezetére, miközben megváltoztatja a tettek motívumait és saját magát is. *(Gecse Gusztáv)*

alaklélektan: pszichológiai irányzat, amely szemben az atomisztikus tendenciájú asszociációs pszichológiával, azt az alapelvet hirdette, hogy a pszichológiai jelenségek vizsgálatában az „egész" jellegből, a struktúrából kell kiindulni. Az ~ (Gestalt-pszichológia) első képviselői Wertheimer, Köhler és Koffka voltak. A vizsgálatokat az emberi észlelés és a gondolkodás, továbbá az állatpszichológia területén folytatták a század első harmadában Németországban, majd a fasizmus hatalomra kerülése után az Amerikai Egyesült Államokban. Az alaklélektani iskolához kell még számítanunk Lewint is, aki az ún.

topológiai pszichológia elnevezésű pszichológiai irány alapfogalmait és törvényszerűségeit dolgozta ki. Az ~ kiindulópontja az „egész". („Egészkvalitás" — Ehrenfeld.) Példa erre a dallam, amely egész, méghozzá azonos hangzású egész marad akkor is, ha más hangnemben játsszák, és így minden egyes része megváltozik. Ennek az egésznek a belső struktúratörvényeit kutatja az érzékeléslélektani vizsgálatok alapján. Véleményük szerint a helyzet struktúratörvényei határozzák meg, hogy mi történik valamely egész részeiben. Az egész és a részek között dinamikus összefüggések vannak. Az emberi cselekvések egy, a helyzet észleléséből kiindulva onszabályozó működés eredményei. A mező fogalma jelöli azt az egészet, amelyhez a kérdéses részek tartoznak. (Ismeretes, hogy két objektíven teljesen azonos szín észlelését milyen nagymértékben befolyásolja a környezet, a megvilágítás, a háttér. Ugyanaz a szín világosabbnak vagy sötétebbnek tűnik ezektől függően.) Az ~ a reális, teljes szituációt „fenomenális szenzoros mező"-re egyszerűsíti, az objektív valóságalapot az észlelésre redukálja.

Az ~ összes tanításán végighúzódik az az alapgondolat, hogy a pszichológiai történések és az agyműködés között a legmesszebbmenő megfelelés, párhuzamosság található. Ez az ún. izomorfia elve még radikálisabb, mint a klasszikus pszichofizikai paralelizmus elve. Ugyanis azt vallja, hogy az agyfolyamatok is éppen olyan egészeknek foghatók fel, mint a mezőben szereplő egészek, és az utóbbiban szerepet játszó erők és más tényezők párhuzamosan megtalálhatók az agyfolyamatokban is. A pszichológiai jelenségeket az ~ hívei a fizika és a kémia fogalmaival akarták kifejezni, és ezek segítségével próbálták megalkotni az ~-t is magában foglaló alakelméletet.

Értékesnek tekinthető az ~-nak az a törekvése, amely rámutatott az atomisztikus felfogás, a pszichológiai jelenségeket elemi részekre szettagoló álláspont helytelenségére. Ugyanakkor helytelen az a felfogásuk, hogy a struktúratorvények olyan onmagukban zárt torvények, amelyek szigorúan meghatározzák az egyén cselekvési módját is. Ez a mechanikus szemlélet jelentkezik az izomorfizmus elvében is. „Az ~ metodológiai alapjainak bírálata semmiképpen sem szabad hogy kizárja a pszichológiai kutatás terén szerzett kétségtelen érdemeinek elismerését. Az ~ feltétlenul jelentős szerepet játszott az asszociációs pszichológia atomisztikus tendenciáinak lekuzdésében. Még pozitívabb a szerepe a kísérleti kutatás fejlesztésében. Így pl. senki sem vonhatja kétségbe, hogy Kohlernek az emberszabású majmokon végzett kísérletei új korszakot jelentenek az összehasonlító pszichológiában. Hasonlóképpen azt sem, hogy K. Lewin és munkatársai a kísérletnek általuk alkotott új típusával rendkívül értékes eszkozt adtak kezünkbe az emberi viselkedés pszichológiájának tanulmányozásához" *(Rubinstein)*.

alap és felépítmény: a társadalom gazdasági viszonyai és összes egyéb viszonyai közötti kapcsolatot feltáró kategóriák. Alapnak nevezzük a *termelési viszonyok* összességét, a társadalom gazdasági szerkezetét. Az alap és a termelési viszonyok egyjelentésű fogalmak, de nem azonosak. A termelési viszonyok fogalma a *termelőerők* fogalmával fugg ossze. Az alap fogalma viszont a felépítménnyel van kolcsonos összefüggésben. A felépítményt a társadalom ideológiai viszonyait *(ideológia)* kifejező eszmék, szervezetek és intézmények alkotják. A felépítmény jellegű eszmékhez tartoznak a politikai, jogi, erkolcsi, esztétikai, vallási, filozófiai nézetek, más néven a *társadalmi tudatformák*. A társadalmi tudat formái valamilyen módon a gazdasági viszonyokat, a társadalom gazdasági struktúráját tukrozik. némelyikuk tobbé-kevésbé kozvetlenül, mint pl. a politikai és erkolcsi tudatforma, mások kozvetettebb módon, mint pl a művészet, a filozofia. Az utóbbiakat olyan láncszemek kapcsoljak ossze a gazdasági alappal, mint a politika stb. A felepitmenyhez tartozó jelenségek, bár az alap határozza meg őket, fejlődésukben viszonylagos onallósággal rendelkeznek és visszahatnak az alapra Minden társadalmi tudatformához bizonyos szervezetek és intézmények is kapcsolódnak: a politikai eszmékhez politikai pártok, a politikai es jogi eszmékhez állami intézmények, a vallási eszmékhez az egyház és egyházi szervezetek stb. Minden *társadalmi-gazdasági alakulat*nak megvan a maga meghatározott alapja és annak megfelelő felépítménye. A felépítmény egy adott alakulaton belül is bizonyos evolúción megy át Peldául az imperializmusba való átmenet során a felépítmény változását a reakció erősödése jellemzi. A szocializmus viszonyai között a politikai felepitmény az egyre fokozódó demokratizálódás irányában fejlődik. A magántulajdonon alapuló társadalomban az ~ antagonisztikus szerkezetű. A tőkés társadalomban pl. heves ideológiai harc folyik a burzsoázia és a proletariátus kozott — e két, egymással ellenségesen szemben álló osztály politikai, erkölcsi, filozófiai és egyeb nézetei kozott. Az osztályokra szakadt társadalom felépítményének antagonisztikus termeszete folytán a különböző osztályok ideológiái ellentétes szerepet játszanak a gazdasági alaphoz való viszonyukban is. A tőkés társadalomban a burzsoá politikai felépítmény a kapitalizmus gazdasági alapjának aktív szolgálatára hivatott, a proletár ideológia és a proletár szer-

vezetek a kapitalizmus forradalmi megdontesere es gazdasági alapjának megszuntetesere irányulnak. Csakis a szocialista társadalomban, amelyben a termelési viszonyok mentesek az antagonizmusoktol, válik a felépitmeny szociális tekintetben egyre egyneműbbé és segiti a szocialista gazdasági alap állandó tökeletesitését és fejlesztését.

Albertus Magnus (1193 [1200] 1280) lásd *Aquinói Tamás; realizmus*

alexandriai iskola (Alexandria — Nagy Sándor által alapitott egyiptomi város): az ókori filozofiának ezt az iskoláját (i. e. I. sz.—i. sz. VI. sz.) a tudományos irodalomban kettős értelemben emlitik. I. Szűkebb értelemben az ~ alexandriai Philón zsidó filozófiája, aki az i. e. I. sz.-ban Alexandriában élt, a sztoikus platonizmus modszereivel magyarázta a Bibliát és nagy hatással volt a korai keresztény teologiára is, amely meg nem tudott teljesen monoteista modszereket alkalmazni. Ennek a felfogásnak jelentős kepviselői voltak Alexandriai Kelemen (kb. 150—kb. 211) és Origenész (185—253). Alexandrinus gondolatmenetének középpontjában a Logosz (Ige) áll, aki mint nevelő, az emberiséget a pogány vagy a zsidó vallásról a helyes hitre, a hitről az egyházias érzuletre, vegul pedig a kereszténység melyebb megertésére, a gnózisra vezeti. Origenész hozta létre a keresztény hit első szintéziset. Eszerint isten emanácio reven letrehozta a Logoszt, aki alárendeltje (fia) az atyának, de ugyanakkor közvetitő is, mert ő kozli a letet a szentlélekkel. De istenből öróktől fogva lelkek is áramlanak, akik magukat istentől függetleniteni akarják, ezért isten megteremti számukra az anyagi világot, ahol felebred bennuk az istenhez valo visszatérés vágya. Végul a Logosz segitsegevel vissza is tér minden az istenhez, hogy megint elölről kezdődjék a világfolyamat, amely ily modon soha véget nem er. 2. Tágabb ertelmezes szerint ide tartoznak mind a pogány ujputhagoreizmus és az első századok eklektikus iskolái, mind pedig az egész neoplatonizmus, jollehet ezzel Romában Szíriában, Pergamonban egyaránt találkozunk, s magában Alexandriában is, megpedig hol pogány, hol keresztény formában. Helyesebb, ha ~-n Philón es a II—III. századi alexandriai keresztény gondolkodok iskoláját ertjuk.

állam: a gazdaságilag uralkodo osztály politikai szervezete, amelynek célja a fennállo rend vedelme és más osztályok ellenállásának elfojtása. A társadalom osztályokra szakadásának eredmenyeként keletkezett a kizsákmányolo osztály eroszakszervezetekent, a kizsákmányolt nep elnyomásának eszkozekent. Az elkulonult kozhatalomkent letrejott ~ fokozatosan letrehozta a maga hadsereget, rendorsegét, bortönéit es kulonféle kenyszer-intezmenyeit. A termelési eszkozok magántulajdonán alapulo társadalmakban az ~ mindig az uralkodo kizsákmányolo osztály uralmának, diktatúrájának az eszkoze, kulonleges erő a kizsákmányolt tomegek elnyomására, bármilyen legyen is a kormányzati forma. Elvileg más jellegű a proletár ~ Ez is osztálydiktatúrának, a *proletardiktaturá*nak az eszkoze, azonban az osszes dolgozo, a lakosság oriási tobbsege erdekeit kepviseli. A szocialista ~-nak kulonfele formái lehetnek, de valamennyinek azonos a lenyege, a proletariátus diktaturája A második világháború után Európa es Azsia tobb országában népi demokratikus ~-ok jottek letre, s ezek a Szovjetunió szovjetjeivel egyetemben a szocialista ~formáit alkotják Engels azt irta, hogy a proletár ~ már nem is ~ a szo tulajdonkeppeni ertelmeben, Lenin a proletár ~-ot „felállamnak", „elhalo államnak" nevezte Egyreszt azert, mert a lakosság dontő tobbsegenek objektiv erdekeit kepviselve bevonja őket a hatalom gyakorlásába a szocialista demokratizálás utján, másrészt azért, mert a szocialista ~ nem pusztán eroszakszervezet: a társadalmi tulajdon állami formája kovetkezteben gazdasági epitő funkciót lát el Az ~ nem marad fenn orokke A jovoben átengedi majd helyét *a kommunista társadalmi onigazgatás*nak Az eljovendő ~ nelkuli társadalomhoz vezeto lepcsőfok az *egyetemes népi* ~, amely a munkásosztály diktaturájának ~-ából fejlődik ki a kommunista társadalom kibontakozása során

„Állam és forradalom. A marxizmus tanitása az államrol es a proletariátus feladatai a forradalomban". *Lenin* 1917 augusztus—szeptembereben irt müve, amely 1918 májusában jelent meg. Az oroszországi szocialista forradalom elokeszitese során a proletariátusnak az államhoz valo viszonya fontos elmeleti és gyakorlati-politikai jelentőségu kerdesse vált. Lenin ebben a muveben megvilágitotta a marxista államelmelet fő kerdeseit és megmutatta, hogyan fejlesztette azt tovább Marx és Engels az 1848 —1851-es forradalmak es kulonosen az 1871-es parizsi kommun tapasztalatainak általánositása alapjan Lenin megokolta a marxizmusnak azt a kovetkezteteset, hogy a munkásosztálynak a forradalomban a fő feladata a burzsoá államgepezet szetzuzása es a *proletardiktatura* megteremtese A kommunista társadalom ket szakaszának jellemzese során Lenin elemezte a proletárállam elhalásának gazdasági alapjait és kijelolte a szocialista államisag fejlesztesenek olyan fo útjait, mint a demokratizmus kiszelesitese, a legszelesebb tomegek bevonása az államigazgatásba stb. Konyveben Lenin birálja

az anarchizmust es az opportunizmust, amiért meghamisitották a marxizmusnak az államról szólo tanitását, megfosztották forradalmi tartalmától (de főképpen amiért tagadták a proletariátus diktaturáját) Lenin müve befejezetlen maradt, nem készult el az a fejezete, amely az 1905-os es az 1917-es forradalom tapasztalatait osszegezte volna

államkapitalizmus és állammonopolista kapitalizmus: a tokes gazdaság formái, amelyeket az jellemez, hogy egyes magántokés gazdaságok államiakká alakulnak át, s hogy az *allam* szeleskorüen beavatkozik az ország gazdasági eletébe A monopolkapitalizmus elotti fejlodesi szakaszban az allamkapitalizmusnak az volt a celja, hogy meggyorsitsa a tőkes ujratermelés folyamatát Az állami beavatkozás a tokes gazdaság fejlődese szamára kedvező feltetelek letrehozásában fejeződott ki (magantőkéseknek juttatott szubvenciok, protekcionizmus, nagyvállalatok letesitese az allam terhere stb.) A tokesek gyarmati hoditásra is felhasználták az államot Az *imperializmus* korában bovulnek az allam gazdasági beavatkozásának feltetelei a termeles fokozodo koncentralodása es társadalmasulása lehetové teszi, hogy a monopoliumok az ország gazdasagi eletet az allamon keresztul ellenőrizzek, letrejon az allammonopolista kapitalizmus, melyre az jellemzo, hogy a legnagyobb monopoliumok osszefonodnak a burzsoá államapparatussal es azt sajat celjaiknak — a dolgozok maximalis kifosztasának es magas monopolprofit biztositásának — rendelik alá A gazdasagi eletbe valo állami beavatkozas vegso soron a finánctőke erdekeben tortenik (ugyanakkor ez nem zárja ki az állam és a maganmonopolista csoportok kozti konfliktusok lehetőseget) A tőkes gazdasági elet állami ellenorzesenek formái kozul alapvetoek az állami tulajdon, az állami finanszirozás es a piac állami szabályozása. Mindez azonban nem változtatja meg a kapitalizmus termeszetet, nem idezi elő a kapitalizmus evolucios átalakulását szocializmussá Először is, a tulajdont a leggyakrabban akkor allamositják, amikor ez elonyos a monopoltőke szamara Másodszor, a kapitalizmus termeszete meghatározott korlátok koze szoritja az allamositási folyamatot, s az nem foghatja át a tőkes termeles egeszet A fejlett tőkésországokban megvalosulo „állami programozás" nem szuntetí meg a kapitalizmus szociális lenyeget Az állammonopolista kapitalizmus nem kuszoboli ki a kapitalizmus alapvető torvényeit, a termelés anarchiáját, a gazdasági válságokat; a termeles további koncentraciojához es társadalmasitásához vezet, a vegsőkig kielezi a kapitalizmus alapvető ellentmondását, a munka es a tőke kozti ellentmondást, és ezzel kozelebb hozza vegleges pusztulását Megjelenik a kapitalizmus szocializmussal tortenő forradalmi felváltásának szukségszerusége, minthogy egyedul a szocializmus korulményei kozott lehetséges a termelés kozpontositott irányitása, amit a tőkes társadalom termelőerőinek mai állapota parancsolóan megkovetel „ az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb *anyagi* előkészitése, a szocializmus *elocsarnoka*, az a történelmi lépcsőfok, amelyet a szocializmusnak nevezett foktol *semmifele kozbulso lepcsőfokok nem valasztanak el'* (*Lenin* Összes müvei 34 kot 194 old) A dolgozok kizsákmányolását fokozo, a munkásmozgalmat es a nemzeti mozgalmat elfojto állammonopolista kapitalizmustol meg kell kulonboztetni a gyarmati uralom alól felszabadult országok államkapitalizmusát, amelynek halado szerepe van elősegiti a gazdasag fellenditeset es a nemzeti fuggetlenseg megszilárditását Egy meghatározott ország államkapitalizmusanak megitelesekor figyelembe kell venni, hogy kinek az erdekeit szolgálja a monopoliumok vagy a nep erdekeit

„államszocializmus": polgári elmelet, amely azt hirdeti, hogy lehetseges fokozatosan, „szociális reformok" bevezetesevel megszuntetni a kapitalista társadalom szociális ellentmondásait, felhasználva az osztályfelettinek tartott burzsoá *allam* gazdasági viszonyokat szabályozo tevekenységet Az ~ eszmeje kezdetben, az 1840-es evekben a proletarizálodo kispolgárságnak azt az illuzorikus torekveset fejezte ki, hogy a termelesi eszkozok magántulajdonát lenntartva javitsa meg helyzetet A kispolgári ~ tipikus kepviselője volt Louis Blanc, aki szerint munkasegyesulesek es társadalmi muhelyek alapitásával erheto el a maganvállalkozok fokozatos kiszoritása Elgondolása szerint a magantokevel valo sikeres verseny érdekeben a munkasok es a liberális burzsoázia koaliciojára epulo államnak segelyeznie kell ezeket az egyesuleseket Az effajta „munkaszervezet" gyakorlati kiserlete szuksegkeppen kudarcot szenvedett az 1848—49-es franciaországi forradalom idejen letrehozott un „Luxembourg-bizottság" tevekenysegeben

A marxizmusnak a munkásmozgalomban valo elterjedesevel es az önálló proletarpártok megjelenesevel az ~ atalakul Egyreszt megkiserlik a marxizmust osszeegyeztetni az ~ eszmeivel, másreszt, megjelenik az ~ nyiltan burzsoá formája, amely a burzsoá állam kozvetlen vedelmet fejezi ki nehany reformjellegű kovetelésbe burkolva Nemetorszagban a német burzsoázia kovetkezetlensege es az államnak a nemet idealista filozofia általi hagyományos megszentelese az ~-nak azt a sajátos formáját hivta életre, amelyet Engels „porosz államszocializmusnak" nevezett

(*Marx—Engels* Művei. 4. köt. 555. old.). J. K. Rodbertus-Jagetzow, ennek az ~-nak az egyik első képviselője, azt állította, hogy a szocializmusnak 500 év múlva kell bekövetkeznie annak eredményeként, hogy a munka termelékenységének növekedése arányában a munkások mind nagyobb mértékben részesednek a nemzeti jövedelemből. A szocializmus kialakulása szerinte nem vezet a tulajdonosok jövedelmének csökkenéséhez. Az osztályok gazdasági harcában a fő szabályozó erőt az ún. szociális monarchiának — egy osztályok felett álló monarchikus államnak — kellene képviselnie. Az ~-nak ezt a formáját követték a politikai gazdaságtan történeti iskolájának a képviselői is és az ún. katedra-szocialisták (A. Wagner, W. Sombart, G. v. Schmoller, L. Brentano, L. Stein és mások). Az ~ eszméi helyet kaptak a lassalleanizmusban is. Abból indulva ki, hogy az állam valamiféle önálló lényeg, amelynek saját „eszmei, erkölcsi, szabad alapjai" vannak, Lassalle a burzsoá államgépezet forradalmi szétzúzásának marxista követelése helyett a porosz állam „szabad népi állammá" változtatását tűzte ki célul. Úgy vélte, hogy ez az általános választójog kivívásával és felhasználásával érhető el, és lehetségesnek tartotta, hogy a porosz kormány védnöksége alatt termelési egyesülések létesítésével szocialista rendszabályok kerüljenek bevezetésre. Az imperializmus korában az ~ eszméinek hirdetőjévé válik a polgári szociológusok és közgazdászok jelentős része. Az államapparátus összefonódását a leghatalmasabb monopolista egyesülésekkel, valamint azt, hogy az ipar hadi vágányokra való átállásával összefüggésben számos országban kibővülnek a gazdálkodás államkapitalista formái, úgy tüntetik fel, mint az osztálybéke és az osztályegyüttműködés új korszakának kezdetét, az imperialista államot pedig mint valamiféle döntőbírót a munka és a tőke között. Még az orosz önkényuralom is megkíséreltе demagóg céljaira felhasználni az ~-t a zubatovizmus alakjában. Az októberi forradalom győzelme után az ~-t kisebb vagy nagyobb mértékben eszmei fegyvertárukba iktatják a jobboldali szocialista vezetők Ausztriában (O. Bauer, K. Renner), Németországban (Ph. Scheidemann és mások), Franciaországban (L. Blum), Angliában és más országokban. Az ~ hirdetését összekapcsolták a polgári demokrácia felmagasztalásával és a proletárdiktatúra, valamint a Szovjetunióban folyó szocialista építés rágalmazásával. Az ~ reakciós volta szembeötlően mutatkozott meg, amikor a fasizmus használta fel a maga szociális demagógiájában.

Korunkban, amikor az imperialista burzsoázia politikáját és ideológiáját főleg a szocialista országok elleni harc jellemzi, az ~ eszméinek propagandája a „népi kapitalizmus", a „demokratizmus" és más hasonló elméletekkel együtt széles teret kapott a burzsoá sajtóban, és a burzsoá ideológusok — az imperializmus nyílt védelmezőitől a jobboldali szocialistákig és revizionistákig — különböző változatokban és árnyalatokban használják fel. A jobboldali szocialisták a mai imperialista államot úgy tekintik, mint „egyetemes jóléti államot", a burzsoá demokráciát pedig, „mint a legcélszerűbb és legigazságosabb állami és társadalmi berendezkedést, melynek keretei között a legfájdalommentesebben küzdhetők le a politikai és gazdasági ellentmondások". A szocializmus teljes megvalósításához elegendő szerintük átvinni „a politikában és a jogban érvényesülő demokráciát a gazdaságra és az életre". Hasonló nézeteket terjesztenek G. Cole (Anglia), F. Sternberg (Nyugat-Németország), N. Thomas (Egyesült Államok) és mások. A modern revizionisták szintén támogatják az ~ elméletét. Szerintük a jelenkori állam a tőkés osztályuralom szervéből az osztályellentétek kibékítésének szervévé alakul át (Bittelmann, Egyesült Államok), és az a feladata, hogy csökkentse a káros társadalmi következményeket (munkanélküliség, pauperizmus), valamint az egyensúly megbontását. Azt, hogy a tőkés világban növekednek az állammonopolista tendenciák, a revizionisták úgy értékelik, mint a „szocializmus bevezetését", a kapitalista állam szocialistává „transzformálódását", „mutációját". A jobboldali szocialisták és revizionisták összezavarják az állammonopolista kapitalizmust és a nem monopolista államkapitalizmust. A marxisták azt tartják, hogy lényeges különbség van a kettő között. Míg az állammonopolista kapitalizmus mélyen népellenes és reakciós rendszer, a nem monopolista államkapitalizmus lehet reakciós is és haladó is — attól függően, hogy milyen társadalmi erők állnak mögötte. A gyarmati uralom alól felszabadult gyengén fejlett országokban az államkapitalizmus haladó szerepet tölthet be *(államkapitalizmus és állammonopolista kapitalizmus)*. Még az imperialista országokban is, ahol az állami tulajdon alapjában az állammonopolista kapitalizmus rendszerébe épült be, hátralépést jelent a nacionalizált vállalatok visszaadása a tőkéseknek. Számos állammonopolista kapitalista országban a kommunista párt támogatja a nagyipar következetes nacionalizálásának követelését, illetve olyan formában követeli a nacionalizálást, hogy az valóban korlátozza a tőkés monopóliumok mindenhatóságát és a dolgozók helyzetének javulását eredményezze.

általános: a filozófia történetében az ~ kifejezés különböző fogalmak jelölésére szolgált aszerint, hogy hogyan fogták fel egyfelől az ~, másfelől az egyes és különös viszonyának problémáját.

1. Az ~ először is az egyes és különös jelenségektől elvonatkoztatott közös tulajdonságot, valamennyi vagy sok jelenség, dolog valamilyen tekintetben fennálló elvont azonosságát jelölő fogalom. A valamennyiükre jellemző ismérv, melynek alapján gondolatilag egyesítjük őket valamilyen osztályba, halmazba, fajtába vagy nembe. Így pl. ebben a mondatban: „minden ember halandó", a valamennyi emberre jellemző közös ismérv a „halandóság".

2. Az ~ továbbá a *különös* és *egyes* jelenségek összefüggésükben, kölcsönhatásukban és egységükben való létezésének, változásának és fejlődésének törvénye. Az ~ ebben az értelemben az „egység és sokféleség" szinonimája.

Már a legelső görög filozófusok is úgy fogták fel az érzékileg észlelhető jelenségek sokféleségét, mint egyazon, valamennyiükben közös principium fejlődésének az eredményét. Az ~-t ebben az értelemben — mint a természeti jelenségek végtelen sokfelesegén belüli egységnek a szinonimáját — a materialisták valami konkrét fizikai létezőben, meghatározott-testiben kerestek.

Az idealisták ezzel szemben az absztrakcióban látták az ~ realitását. Ezt vagy matematikai képzetekben fejezték ki (a szám mint a jelenségvilág ősalapja a puthagoreusoknál), vagy erkölcsi normákban (Szókratesz), vagy az elméleti gondolkodás formáiban és törvényeiben (*Platón* „ideái").

Arisztotelész egyfelől úgy vélte, hogy a dolgok „lényeget" alkotó ~ („nem") nem gondolható el az egyes dolgok világán kívül lebegő, különálló testetlen forma gyanánt. Másfelől azonban Arisztotelész „belezavarodott" az ~ és egyes ellentmondásába, s kerülő úton visszatért Platon álláspontjához: a „nem" (mint az ~) csak a megismerés sorrendje értelmében „második", valójában ama legmagasabb rendű realitásként jelenik meg, amelynek révén maguk az egyes dolgok és az azokat észlelő egyének egyáltalán lehetségesek. Az ~ mint logikai értelemben vett „nem" nemcsak az egyes dolgok „lényegének" bizonyul filozófiájában, hanem annak a „célnak" is, amelyért és amelynek folytán létrejönnek, léteznek és eltűnnek. Az arisztotelészi álláspontnak ebben a kettősségében gyökerezett az a vita, amelyet később, a középkorban a *nominalizmus* és *realizmus* hívei folytattak az univerzáliák — az általános fogalmak — természetéről.

A teológia istenben, az isteni „igében" látta a világban uralkodó rend és törvényszerűség ősokát és egyetemes alapját, s a realisták az isteni „igét" (a „logoszt") azonosították is az ~-sal. Az ~ a nominalisták szerint is csak „ige", „szó" volt, de nem „istene", hanem az emberi szellemé: tagadták, hogy az ~ realitással bírna a szón kívül. Az ~ ilyen felfogásának egyik forrásául a szofisták logikája szolgált, akik a szofisták nyomán azonosították az ~-t a „szó jelentésével", a neki tulajdonított „értelemmel".

Az újkori filozófia tulajdonképpen azzal kezdődött, amivel az ókori filozófia abbamaradt: a szkepticizmussal. Ez a szkepticizmus azonban különbözött az ógörög felfogástól: ama skolasztikus tan ellen irányult, amely az ~-t azonosította a dolgoknak az isteni igében rejlő igazságával.

A XVII—XVIII. századi filozófia az ~ problémáját az érzékileg adott sokféleségtől való szubjektív, pszichológiai elvonatkoztatás problémájára redukálta. Az ~ e felfogása *Locke*-nál öltött klasszikus formát, aki szerint az ~ az érzékileg észlelhető dolgokra jellemző egyformaság szóbeliség rögzített elvonatkoztatása, csupán „konceptus", csupán szóbeli kifejezése a dolgok között valamilyen tekintetben fennálló hasonlóságnak.

Locke tehát tagadta, hogy az általánosnak magukban a dolgokban volna realitása. *Hume* ebből kiindulva az érvek egész rendszeret dolgozta ki a világ anyagiságának és megismerhetőségének tétele ellen. Hume filozófiája előkészítette a talajt *Kant* ún. kritikai vizsgálódása számára.

Kant élesen felvetette a kérdést, hogy mi is az ~ természete a tudásban, a megismerésben. Gondosan megkülönböztette az empirikusan közöset (vagyis az ember tapasztalati köreben jelentkező összes tények azonos elemeinek absztrakcióját) a „valódi általánosságtól", az olyan ~-tól, amelyet biztonsággal és garantáltan extrapolálhatunk nemcsak a már megszerzett, hanem „minden lehetséges tapasztalat" határain túlra. Az empirikusan közöset (pl. „minden hattyú fehér") mindig fenyegeti az a veszély, hogy megjelenik egy ellentmondó tény, amely tagadja általánosságát. A valódi ~ (Kant terminológiájában az „a priori") nem cáfolható meg semmiféle tapasztalat által. Róla eleve (a priori) kijelenthetjük, hogy ellenkező eset nem lehetséges. Ilyen általános ítéletek Kant szerint pl. a következők: „minden természeti testnek kiterjedése van". „minden természeti testnek súlya van" stb. Ezek az ítéletek azonban nem azért tartják meg abszolút általános jellegüket, mert a bennuk kifejezett ~ a tudaton kívül reálisan létező lenne, hanem csak azért, mert a „tudat transzcendentális egysége" (az érzékelés és értelem egysége) természeténél fogva nem észlelheti és foghatja fel a dolgokat másként, mint a tér és más a priori kategóriák formájában. Azt nem tudjuk, hogy csakugyan kiterjedéssel bírnak-e az „összes dolgok" a tudaton kívül. Csak azt tudjuk, hogy a tudatban mindig ilyenek és nem lehetnek mások. Kant tehát az ~ objektív realitását „transzcendentális-pszichológiai realitásként" értelmezte és elutasította materiális jelleget. Az ember írja elő a természetnek a torve-

nyeket Filozofiaja az empirikusan ~-at elesen átmenetek nelkul állitotta szembe az „a priori általánossal" mint „valodi általánossal", amiben egesz felfogásmódjának dualizmusa mutatkozott meg

Hegel a kovetkezetesebb idealizmus állaspontjáról birálta Kant elméletet, s rendszerezve kidolgozta a gondolkodáson beluli ~ dialektikus tanát. Határozottan elutasitotta Kant es *Fichte* szubjektivista apriorizmusat, s az ~ problemáját az emberiseg szellemi kulturájanak fejlődestortenetéből kiindulva vetette fel Filozofiájában az ~ elsősorban „Eszme", vagyis az emberiseg kulturájának idealisztikusan misztifikált fejlődestorvénye Hegel az „eszmetől" mint valodi ~-tol" megkulonboztette az „egyszerű ~-t", az „elvont ~-t", mint az emberi kepzet formáját Hegel szerint az „elvont ~" csupán tobb jelenseg egymással valo szobelileg rogzitett azonossaga, ugyanaz, amit az előző logika, Kant is, az „ertelem fogalmának" nevezett Vele szemben a valodi, a konkret ~, amely az eszfogalmakban fejeződik ki, mindenekelőtt letezesi es valtozási torvénye a kepzetben es a szemleletben tellepo egyes es különös jelensegek vegtelen soranak. Ez az ~ már nem foghato fel nehány jelenseg egymással való ures hasonlóságakent es azonosságakent Ellenkezőleg, ez az ~ az egyes tárgyak, jelensegek és individuumok különbsegen es ellenteten at valósul meg, s vegtelen soruk belsőleg tagolt totalitásaként, konkretság gyanánt jelenik meg A konkret ~ tehát az egyes es kulonos jelensegek egymásba valo átalakulási folyamatát vezerlo torvény, mint ilyen, az „egyesnek lelke" Az ~ az egyesnek fundamentuma es talaja, gyokere es szubsztanciája

A marxizmus leninizmus klasszikusai kimutatták, hogy az ~ kategoriája a reálisan ~-t, vagyis a sokféle termeszeti és társadalmi jelenseg objektiv egyseget tukrozi vissza az emberi tudatban Az objektive ~ a fogalmak, meghatározások rendszere alakjában tukroződik vissza a gondolkodásban Az elvont ~, amelyet osszehasonlitás utján emelunk ki az egyes es kulonos jelenségek tómegeből, fontos, de korlátozott szerepet játszik a megismerésben Az elvont ~ egymaga nem képes kifejezni a valodi általánosságot, mert az ~ a tudaton kivul nem egyszeru hasonlóságként, nem a jelensegek elvont azonosságaként letezik, hanem mint a kulonbozo es egymassal ellentetes dolgok, jelensegek folyamatok eleven konkret osszefuggese, mint olyan *torveny* szuksegszeruseg, amely magában foglalja a veletlent, a forma és a tartalom ellentmondását stb

A marxizmus—leninizmus az ~ konkret ertelmezeseből indul ki Így pl. az áru mint a gazdasági viszonyok tokes-árutermelő rendszerenek viszonya nem puszta absztrakcio, amelyben az osszes kulonos kategoriák azonos vonásai vannak elvonatkoztatva, hanem elsősorban reálisan konkret jelenseg, amelynek kimeritő elemzese egybeesik a rendszer egeszere ervenyes valoban általanos meghatározások feltárásával Az aruban mint „csirában" benne rejlenek a tokes tarsadalom osszes belőle kifejlődő ellentmondásai Igy a munkaeszkozok termelese általanos alapja az emberi let es tudat valamennyi tobbi (kulonos) formájanak Ebben a materialista ertelemben fogja fel a marxizmus leninizmus azt a formulát is, hogy nem eleg az elvont ~, hanem olyan ~-ra van szukseg, amely megtestesiti magában a kulonosnek, az individuálisnak, az egyesnek a gazdagságat Kovetkezeskeppen az ~ olyan fundamentum amelybol kifejlodnek valamely konkret rendszer osszes kulonos es egyedi jelensegei es amelybe vegul valamennyien atmennek Igy a penz is, a tőke is allandoan visszater az aruformaba, az emberi tevekenyseg legbonyolultabb fajtái is vegeredmenyben saját általános alapjukat a termeloeroket fejlesztik Eppen ezert a *logika*ban az ~ ama pontkent szerepel, amelybol kiindulva kifejtheto a tárgy rendszeres felfogása a maga egesz konkretságában, osszes kulonos letezesi, mozgási változási formáinak belso kapcsolodásában es kolcsónhatásában, az egyszerutol a bonyolult, a tagolt, a konkret fele halado fejlodeseben

Ezen a talajon a marxista dialektika vegervenyesen lekuzdotte annak az elmeletnek a szuk empirizmusát, amely a fogalmat gondolkodásbeli ~-nak tekintette Az elvont általánosság nem esik egybe kozvetlenul a fogalom konkret általánossagával, hanem a legjobb esetben is csak kulso formája annak ahogyan a torveny (a valodi ~) a jelensegek feluleten megmutatkozik A konkret ~ sok esetben kozvetlenul meg ellentetben, ellentmondásban is lehet az elvont ~-sal, az osszes egyedi jelensegek egyszeru azonosságával Az ~ kizárolag a kulonossel es egyessel valo dialektikus egysegben létezik A *dialektika* kimutatja, hogy az a kerdes melyik az „elsődleges", az ~ vagy az egyes, álproblema Az egyes nem jelenik meg es nem letezik maskent, mint az ~ kolcsonhatas rendszereben, letrejotte mindig valamilyen ~ (torveny) mukodesenek koszonheto, az ~ viszont nem letezik máskent, mint az egyesben s az egyes dolgok, tárgyak, jelensegek tomegenek dialektikus kolcsonhatása reven

általánosítás: 1 logikai ertelemben univerzalis es egzisztenciális kijelentesek konstrualása (megfogalmazasa) *a)* a deduktiv logikai rendszerekben — az ilyen kijelentesek konstruálására vonatkozo posztulalt szabalyok alapján torteno ~, *b)* az induktiv logikai rendszerekben a tapasztalati (kiserleti) adatoknak („az empirikus bizonyosság

adatainak") alapján: az ún. induktív ~. 2. Ismeretelméleti (és metodológiai) értelemben az ~ a tudományos megismerés egyik legfontosabb eszköze, az *absztrakció* magasabb szintjére való átmenet, amelynek során (a tárgyak vizsgált területén belül) kiemeljük e tárgyak közös ismérveit: tulajdonságait, viszonyait, fejlődési tendenciáit stb. A tudomány *Arisztotelész* szerint lényegileg akkor kezdődik, amikor a tapasztalati megfigyelések eredményeképpen kialakul egy általános szemlélet a hasonló tárgyakra nézve.

A tárgyi területtől és a kutatás feladataitól függően az ~ különböző szinteken történhet: 1. az empirikus anyag szintén (rendszerint ide tartozik annak a fogalomnak a kidolgozása, amely két vagy több vizsgált tárgy [jelenség] közös jellegét, hasonlóságát stb., általában valamilyen viszonyát tükrözi vissza, továbbá valamilyen elvnek a megfogalmazása, amely azonos magyarázatot ad a megfigyelt jelenségek csoportjára [vagy csoportjaira], vagy felmutatja az illető jelenségcsoportban uralkodó törvényt); 2. a már kidolgozott fogalmak szintjén; a „fogalomrendszer", vagyis az elmélet szintjén. Utóbbi esetben az ~ szorosan összefügg egy transzformációs és invariáns-csoport fogalmaival. Így pl. a klasszikus mechanikában helytállók voltak az ún. Galilei-féle transzformációk: egy számítási rendszerről egy másikra való áttérés esetén a testek hossza és tömege és az időmennyiségek változatlanok maradtak. A relativitáselmélet egy még általánosabb ilyen csoportot alkalmaz: a Lorentz-féle transzformációkat, amelyek összefüggést állapítanak meg a tér és az idő között. Egy elmélet általánosításakor rendszerint áttérés történik egy bizonyos transzformációs csoportról egy másik, átfogóbb transzformációs csoportra.

analitikus filozófia: a mai burzsoá filozófia igen elterjedt és sokrétű áramlata, amely különféle csoportokat, irányzatokat és egyes filozófusokat kapcsol össze; valamennyien a nyelv elemzésében (analízisében) látják a filozófia feladatát. Napjainkban az ~ főként az Egyesült Államokban és Angliában terjedt el, de vannak képviselői és csoportjai a skandináv országokban, Ausztráliában és más országokban is. Az Egyesült Államokban az ~-t a *logikai empirizmus* és a neopragmatizmus hívei képviselik (W. Quine, N. Goodman, M. White). Angliában az ~ uralkodó formája a *lingvisztikai filozófia*. Az ~-hoz közelálló, bár sajátos álláspontot képvisel A. Ayer. Az ~-nak mindezek a csoportjai a *neopozitivizmus* válfajait alkotják. Az ~ követőinek többségét az jellemzi, hogy a súlypontot az általános ismeretelméleti kérdésekről a nyelvelemzés konkrét formáira és eszközeire helyezik át. Itt két fő tendencia különböztethető meg: 1. mesterséges „modell"-nyelvek konstruálása • (logikai empirizmus, neopragmatisták, több „független" analitikus). Ezek a kutatások a logikára és a logikai szemantikára támaszkodnak; 2. a történelmileg adott természetes nyelvek kutatása (lingvisztikai filozófia). Ma az ~ képviselőinek nyelvelemző munkái jórészt már nem is a szó szoros értelmében vett filozófiai vagy ismeretelméleti kutatások, hanem konkrét logikai kérdéseket, módszertani részletproblémákat vagy konkrét nyelvészeti kérdéseket vizsgáló kutatások, amelyeknek kétségtelenül van tudományos tartalmuk. (Lásd még: *ismeretelmélet*.)

analízis és szintézis (gör. analüszisz — az egész felbontása részeire; szüntheszisz — összeillesztés): a legáltalánosabb értelemben az egész alkotórészeire bontásának és a részek újraegyesítésének gondolati vagy gyakorlati folyamatai, ill. műveletei. Az ~-nek fontos szerepe van a *megismerés* folyamatában, annak minden fokán. Az analitikus-szintetikus tevékenység a társadalmi termelési gyakorlat folyamatában és annak alapján bontakozik ki és fejlődik. Mint gondolati műveletek az ~ elvont fogalmak segítségével végzett logikai eljárások, amelyek szorosan összekapcsolódnak más gondolati műveletekkel: az *absztrakció*val, az *általánosítás*sal stb.

A logikai analízis magában foglalja a vizsgálat tárgyának gondolati úton történő széttagolását és új ismeretek szerzésének módszeréül szolgál. Az analízisnek a vizsgált objektum jellegétől függően különféle formái lehetnek. A vizsgált objektum mindenoldalú megismerésének feltétele az objektum sokrétű elemzése (analízis). Az egész alkotórészeire bontása lehetővé teszi a vizsgált objektum felépítésének, struktúrájának feltárását (strukturális analízis). A bonyolult jelenség egyszerű elemekre bontása lehetővé teszi a lényeges megkülönböztetését a lényegtelentől. Az analízis lehetséges formája a tárgyak és jelenségek osztályozása. A fejlődési folyamat analízise lehetővé teszi az e folyamaton belüli egyes szakaszok és ellentmondásos tendenciák stb. felmutatását. A gondolkodás az analitikus tevékenység folyamatában a bonyolulttól az egyszerű, a véletlentől a szükségszerű, a sokféleségtől az azonosság és az egység felé halad. Az analízis célja a részeknek az összetett egész elemeiként való megismerése, a részek kapcsolatának és a vizsgált objektum mint egész törvényszerűségeinek a megállapítása (strukturális és funkcionális analízis). Ám az analízis által feltárt lényeg még absztrakt egység, amely még nem mint a sokféleség egysége tárul fel.

A szintézis, vagyis a különválasztott részeknek, tulajdonságoknak, viszonyoknak egységes egésszé való egyesítése, az azonostól, lényegestől a kü-

lonbozőség és sokfeleség felé haladva eleven konkrét egésszé egyesíti az *általánost* és az *egyest*, az egységet és a sokféleséget. A szintézis kiegészíti az analízist és szoros egysegben van vele. Kulonboző tárgyak szerkezeti azonosságának (izomorfizmusának) feltárása analízis útján szintén nagy jelentőségű a tudományos megismerés számára. A tárgyak szerkezeti azonossága szolgál alapul a tudományban és a technikában a további megismerés eszközéul szolgáló *modellek* készítéséhez. Az ~ dialektikus materialista felfogásával ellentétben áll idealista értelmezésuk, eszerint ezek csupán olyan gondolkodási eljárások, amelyek nincsenek szukségszerű kapcsolatban az objektív világgal és az ember gyakorlatával. Ellentetes vele a metafizikus felfogás is, amely szétválasztja az analízist a szintézistől, szembeállítja őket egymással, és e két, egymással szorosan osszefuggő folyamat egyikét abszolutizálja. A filozófia tortenetében az analízis és a szintézis szembeállításának egyik forrása az volt, hogy a természettudományban és a klasszikus polgári kozgazdaságtanban a XVII—XVIII. sz.-ban kialakult az analitikus módszer. Ez a módszer, minthogy a spekulatív konstrukciók helyébe az empirikus valóság tanulmányozását állította, abban a korban pozitív szerepet játszott. Amikor azonban a dolgoknak osszefuggésukből és fejlődésukből kiragadott vizsgálati módszereként abszolút filozófiai módszer rangjára emelték, a gondolkodás metafizikus módszeréve vált. A tudomány fejlődése megmutatta, hogy az analitikus módszer a vele szorosan osszefuggő szintetikus módszernek történeti előfeltétele. Ismeretelméleti jelentőséguket tekintve ezek a modszerek egymást kolcsonosen feltételező logikai folyamatok, amelyek alá vannak vetve a dialektikus módszer általános kovetelményeinek.

analógia ⟨gor. analogia — hasonlóság, egyontetűség⟩: hasonlóság megállapítása nem azonos objektumok egyes oldalai, tulajdonságai és viszonyai kozott; az ~ alapján levont kovetkeztetések az ilyen hasonlóságon alapulnak. Az analogikus kovetkeztetés szokásos sémája: *A* objektum *a, b, c, d, e* ismertetőjegyekkel rendelkezik; *B* objektumnak megvannak *b, c, d, e* ismertetőjegyei, tehát lehet, hogy az *a* ismertetőjeggyel is rendelkezik. Az ~-nak fontos szerepe van a kutatásban. A tudományos fejlődés kezdetén, amikor az ~ helyettesíti a rendszeres megfigyelést és kísérletet, a kovetkeztetések tobbnyire külsőleges és másodlagos ismertetőjegyek hasonlóságán alapulnak. Így keletkezett az ókori gondolkodók természetfilozófiai konstrukcióinak nagy része. A későbbi fejlődés során az ~, mint a magyarázat eszkoze elveszti az értékét, de továbbra is iránytűként szolgál a problémák jelzésére. Így pl. Ch. Huygens ~-t fedezett fel a fény és a hang terjedésében, s ennek alapján jutott a fény hullámtermészetének gondolatához, J. C. Maxwell ezt a kovetkeztetest kiterjesztette az elektromágneses tér jellemzésére. Valószínűsegi jelleguk folytán az ~-n alapuló kovetkeztetéseknek nincs bizonyító erejuk. Éppen ezért az ~-t más megismerési formákkal egyutt kell alkalmazni. Az analogikus kovetkeztetések valószínűségének novelésére az alábbi kovetelményeknek kell eleget tenni: 1. Az ~-nak lényeges ismertetőjegyeken és az osszehasonlított objektumok lehető legnagyobb számú kozos tulajdonságán kell alapulnia. 2. A kovetkeztetésben foglalt ismertetőjegyeknek a lehető legszorosabban ossze kell fuggniok az objektumokban feltárt kozos ismertetőjegyekkel. 3. Az ~-nak az a feladata, hogy az objektumok megfelelését csak bizonyos osszefuggésben, nem pedig valamennyi vonatkozásban állapítsa meg. 4. Az ~, minthogy kozvetlen celja az objektumok hasonlóságának megállapítása, csak utal a kulonbségekre, ezért ezeknek a vizsgálatával kiegészítendő. A modern tudományban az ~ alkalmazásának fontos terulete tobbek kozott az ún. hasonlóság elmélete, amelyet a *modell*alkotásnál használnak fel.

anarchizmus ⟨gor. anarkhia — uralom nélkuliség⟩: kispolgári társadalmi-politikai áramlat, melynek jellemzői: individualizmus, szubjektivizmus és voluntarizmus, mindenféle államhatalomnak, koztuk a proletárdiktatúrának, s minden egyéb politikai szervezetnek — így a proletárpárt szukségességének — tagadása, a nagyuzemi termelés szerepének nem értése, a kismagántulajdon és a kisparaszti gazdaság védelmezése; a „direkt akció" kalandor taktikája és az azonnali szociális forradalomnak, minden állam azonnali megszuntetésének kovetelése.

Az ~ a XIX. sz. negyvenes éveiben szuletett, jelentős súlyú kisárutermelessel rendelkező országokban. A tőkés termelés fejlődese folyamán tonkremenő kistulajdonos fellép e termelési mód megszuntetéséért, s ugyanakkor koveteli a kismagántulajdon fenntartását. Az anarchistáknak az a torekvése, hogy a kismagántulajdon legyen az új társadalmi berendezkedés alapja, lényegében konzervatív, mivel nem a munka mind nagyobb társadalmasodása felé haladó burzsoá rendszer jovőjét fejezi ki, hanem „e rend jelenét, sőt múltját, a vak véletlen uralmát az elszigetelt, magános kistermelő felett". (*Lenin* Összes Művei. 12. kót. 122. old.)

A korai ~ képviselőire kozvetlenul hatott Hegel szubjektivista és voluntarista szellemben átértelmezett filozófiája, Fichte szubjektív idealista filozófiája, Hobbes, Locke és kulonosen Rousseau természetjogi államelmélete, az utópista szo-

cialisták néhány eszméje (így pl. az az anarchista elgondolás, hogy az orokosodési jog eltorlésével az osztályok kiegyenlítődnek, kétségtelenul oszszefugg Saint-Simon tanításának megfelelő elemeivel). Nagy hatást gyakoroltak az ~-ra W. Goldwin utópikus nézetei is, aki az ~ elófutárának tekinthető.

Az ~ fejlődésének első szakasza időben egybeesik az ipari kapitalizmus korszakával. Megalapozója M. Stirner („Az egyetlen és az ő tulajdona", 1845), P. J. Proudhon, akitől az ~ terminus származik („Mi a tulajdon?", 1840—1841) és M. A. Bakunyin. Stirner es Proudhon kifejtette müveiben az ~ alapvető elmeleti tételeit. Politikai áramlattá válását az ~ Bakunyinnak köszonheti.

Proudhon — voluntarista politikai gazdaságtani elmélete alapján, mely szerint az értek a forgalom szférájában keletkezik — utopikus kepet fest a jovő társadalmi rendjéről, amely az un. „kölcsönösségi rendszerre" épül; ez a szolgáltatások egyenjogú és egyenertékú cserejét feltételezi az onálló termelókből-kisvállalkozókból allo társadalom tagjai közott. Az ilyen viszonyok, amelyek a termelők onkentes megegyezése, a „társadalmi szerződés" eredmenyekeppen jonnek létre, Proudhon véleménye szerint teljesen feleslegessé teszik az államot, azonnali felszamolásához vezetnek. Proudhon az elvontan ertelmezett emberi természetnek megfelelő, egyszer s mindenkorra adott és változatlan igazságossag elvont elképzeléseire építi utópikus jellegú tanítását.

Bakunyin, ugyanúgy, mint Proudhon, tagadja az állam és a politikai harc szuksegességét. Szerinte a társadalmi fejlődés folyamata mozgas az „állati princípiumtól" az „emberi princípium" felé, a hatalom és anarchia harca. Az osi emberállat rendelkezett nagyobb mertékben, mint mas állatfajták, két értékes képességgel — a gondolkodás képességével és a tiltakozás, lazadás, a forradalmiság hajlamával. Éppen e ket kepesseg valtozatos kombinációi a mozgatóerői a történelmi folyamatnak, amely az emberi princípium teljes győzelméhez vezet az állati felett. Az allati allapotból és tudatlanságból vezették le az anarchisták a vallás (az első eltévelyedés) és az állam (a második eltévelyedés) megjelenesét. Az allam, mivel az állati princípium terméke, ellentmond az „emberi igazságosságnak", s oka minden tarsadalmi rossznak, a gazdasági egyenlótlensegnek, a kizsákmányolásnak, a tőkenek. Ezért harcolnak az anarchisták mindenfajta tekintely ellen.

Az imperialista korszakban megélénkul az ~, ami egyrészt annak a kovetkezménye, hogy fokozódott a kis- és középtulajdonosok szeles rétegeinek kisajátítása, másrészt, hogy a munkástomegek kiábrándultak a II. Internacionálénak és pártjainak opportunista politikájából. A munkások egy resze csatlakozott az anarchista mozgalomhoz, mert vonzotta annak látszolagos forradalmisága. „Az anarchizmus meglehetősen gyakran volt mintegy buntetes a munkásmozgalom opportunista bűneiért" — irta Lenin. (Művei. 31. kot. 17. old.)

Az ~ vezető aramlatkent alakul ki az ún. kommunista ~ (P. A. Kropotkin, É. Réclus, J. Grave, E. Malatesta, V. Cserkezisvili és mások). Ennek megtelelően bizonyos változások kovetkeznek be az ~ filozofiai és szociologiai konstrukcioiban. Ezen időszak ~-ára jellemző a vonzodás H. Spencer es A. Comte pozitivizmusahoz Ez megmutatkozott a kropotkini anarchistak tarsadalmi-politikai nezeteiben.

Kropotkin, Bakunyintol elterően, az ~-nak nem a pusztító, hanem a „teremto" oldalára fordította a fo figyelmet, de nem haladta túl a jovendo „igazsagos" rendszer spekulativ konstrukcioit

Lenin a kovetkezokeppen foglalta ossze az ~ osztalylenyeget, filozofiajat es politikáját, ellentetesseget a marxizmussal „Az anarchizmus 35—40 eves... fennallasa ota (ha pedig Stirnertől szamitjuk, meg sokkal regebb óta) a *kizsákmányolas* ellen hangoztatott általanos frázisokon kivul semmit sem adott .. Hiányzik belőluk: (*a*) a kizsákmanyolas *okainak* megertese, (*β*) a társadalom ama *fejlodesének* megertese, amely a szocializmushoz vezet, (*γ*) az *osztalyharcnak* mint a szocializmust megvalósító alkoto erőnek a megertese" (Osszes Művei 5. kot. 346. old.) Lenin kimutatta, hogy az ~ es a *reformizmus* latszolag ellentetes nezetei valojaban ugyanannak az eremnek, az opportunizmusnak ket oldalat jelentik.

Napjaink ~-a a tudomanyos-technikai forradalom kezdodó kibontakozása soran kiéleződő tarsadalmi feszultsegek egyik kifejezője, azoknak a fokent ertelmisegi, kispolgári lázadásoknak egyik ideologiai formaja, amelyek az állammonopolista kapitalizmus ellen irányulva egyben elutasito, ellenseges allaspontot kepviselnek a szocialista világrendszerrel, a kommunista pártokkal szemben

Az ~ altalánosan jellemzi az „új baloldal" ideológiáját (számos eleme fellelhető pl. Herbert Marcuse korábban nagy hatást gyakorolt nézeteiben). Ami a kifejezetten anarchista irányzatot illeti, új vonása a modern polgari konvergenciaelmelet elfogadasa es sajátos értelmezése. A Cohn-Bendit fiverek („Baloldalisag, a kommunizmus aggkori betegségenek orvossága") elmeletileg egyenlősitik az ún. „munkás burokraták" és a polgári kozgazdászok társadalmigazdasági koncepcióit es ezekkel allítják szembe ideáljukat: a képviseleti elvet kizáró kozvetlen onigazgatást Velemenyuk szerint a Szovjetunió

és a népi demokráciák (a hatalmon levő kommunista pártok) új társadalmi hierarchiát valósítottak meg, aminek csírái már benne rejlettek a lenini párt-koncepcióban, a tudatos vezető kisebbség és a tomegek ellentétében. Elhatárolják magukat Trockijtól és Maótól is, mert szerintuk ők is irányítandó tomegként kezelik a munkásokat. A leendő forradalomban az ifjúságnak kell magával ragadnia a munkásokat, a mozgalom vezetésére elegendőnek bizonyul „a harcokat megvilágito aktiv kisebbség" (ez azonban a pártelv szuksegessegének rejtett elismerése). Ez a kisebbség kibontakoztatja a tomegeknek azt a spontán lenduletét, amely az anarchisták velemenye szerint teljesen kizárja a burzsoá politika és ideológia újjáéledésenek lehetőséget.

Az ~ veszélye napjainkban, hogy megosztja az antiimperialista egységfrontot, az állammonopolista kapitalizmus és az általuk utópikusan vázolt jovő („az akadályokat nem ismerő élvezet") közt csak kozvetlen átmenetet ismernek el s e kozvetlen átmenet vonatkozásában nemcsak a szervezeti formákat általában, hanem a tudatosan korvonalazott programot is visszautasitják

Anaxagorász, klazomenei (kb. i e. 500—428) — lásd *antik filozófia*

Anaximandrosz, miletoszi (kb. i e. 610—546) — lásd *antik filozófia*

Anaximenész, miletoszi (kb. i. e. 585—525) — lásd *antik filozofia*

Anselm, Canterburyi (1033—1109) — lásd *realizmus, istenérvek*

antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondások ⟨gor. antagónisztesz — ellenfel⟩ a társadalom fejlődesét kulonbozo torténeti korulmenyek kozott jellemző ellentmondások fo fajtái, tipusai. Az antagonisztikus ellentmondások a magántulajdonra épulő társadalmak viszonyaira jellemzőek; alapjuk az adott termelesi modra jellemző alapvető osztályok, illetve társadalmi csoportok, erők osszeegyeztethetetlen erdekei Az antagonisztikus ellentmondások jellemző vonása, hogy fejlődésuk során kiéleződnek, elmelyulnek, s hogy a köztuk levő harc eles konfliktusba torkollik. Az ilyen ellentmondások megoldásának útja a forradalmi *osztalyharc* es az adott társadalmi rendszert megváltoztato *tarsadalmi forradalom.* Ennek konkret formáit viszont a harc konkrét torténelmi feltetelei határozzák meg. Az antagonisztikus ellentmondás klasszikus példája a burzsoázia es a proletariátus kozti ellentmondás a tőkes társadalomban. Az imperialista államok kozti ellentmondások, amelyek forrása a kapitalista országoknak a piacokert es befolyási ovezetekert folytatott harca, egymás kozti konkurrenciája, szintén antagonisztikus jelleget olthetnek Ezekben az ellentmondásokban rejlenek a világ ujrafelosztásáért, az árupiacokert stb. folyó imperialista háborúk okai.

A nem antagonisztikus ellentmondások olyan osztályok, társadalmi csoportok ellentmondásai, amelyeket az ellentmondások mellett életbevágo kozos erdekek fűznek ossze. Az ilyen ellentmondások fejlődésuk során nem válnak szukségszerűen eles ellentette, s a koztuk folyó harc nem vezet feltetlenul konfliktusra. A szocialista társadalomban, mivel a magántulajdon es a kizsákmányolo osztályok megszuntek, az ellentmondások nem antagonisztikusak. Lekuzdesuk útja itt a forrásukul szolgáló gazdasági es egyéb feltételek fokozatos es tervszerű átalakitása. Az ellentmondások jellegenek, tartalmának megváltozásával nem válik a tarsadalom abszolút ellentmondásmentesse, a társadalom magasabb fejlődesi fokán ujabb, magasabb szintű ellentmondások lepnek fel „Az antagonizmus es az ellentmondás — irta Lenin — korántsem egy es ugyanaz. Az előbbi eltúnik a szocializmusban, az utóbbi megmarad."

„Anti-Dühring": ezzel a cimmel kerult be a tudomány torténetébe *Engels* „Eugen Duhring úr tudomány-forradalmasitása" c. konyve A konyvben Engels azt tűzte ki celjaul, hogy megvedje a marxista elmeletet a kispolgári ideologus Duhring támadásaival szemben, akinek a nezeteit a fiatal nemet szociáldemokrata párt egyes tagjai is tamogattak (pl J. Most). 1876 májusában W Liebknecht keresere Engels hozzáfogott az új áramlat ellen irányulo cikksorozat megirásához, a cikkek 1877—1878-ban jelentek meg a „Vorwarts"-ben, a szociáldemokrata párt lapjában, bár Duhring hivei megprobáltak ezt megakadályozni. Marx keziratban olvasta a munkát es maga irta meg a politikai gazdaságtan torténetevel foglalkozo fejezetet (2 resz X. fej.). 1878-ban a konyv onalló kotetkent is megjelent, s meg ugyanabban az evben betiltották. A Bevezetesben Engels vázolja a filozofia fejlődeset es kimutatja a tudományos kommunizmus letrejottenek szuksegszerűseget. Az 1. reszben kifejti a dialektikus és tortenelmi materializmus alapjait; materialista választ ad a filozofia alapvető kerdesere, továbbá kifejti a világ anyagiságára, *megismeres*enek fo torvenyszerusegeire, az *idore es terre* mint az anyagi lét formáira, valamint az *anyag* es a *mozgas* egysegere vonatkozó teteleket Targyalja az anyag mozgásformáinak es tudományok osztalyozásának kerdesét. Engels hangsulyozottan fontos kerdeskent jellemzi a *dialektikat*, a dialektika alaptorvenyeit, a dialektikus es

a formális logika viszonyát. A dialektikus materializmus szemszögéből megvizsgálja a természettudomány legfontosabb problémáit: Ch. *Darwin* elméletét, a szerves sejt szerepét és az élet lényegét, I. *Kant* kozmogóniai hipotézisét. A materialista dialektika szemszögéből vizsgálja az *erkölcs*, az *egyenlőség*, a *szabadság* és szükségszerűség kérdését stb. A 2. részben, bírálva Dühringnek a politikai gazdaságtan kérdéseiben vallott nézeteit, meghatározza a politikai gazdaságtan tárgyát és módszerét, kifejti Marxnak az árura és az értékre, az értéktöbbletre és a tőkére, a földjáradékra stb. vonatkozó elméletét. Az idealista *erőszakelmélet* bírálata során Engels kimutatja a gazdaság döntő szerepét a társadalom fejlődésében, megmagyarázza a magántulajdon és az *osztályok* eredetét, hangsúlyozza az erőszak haladó szerepét forradalmi korszakokban. A 3. részben felvázolja a *tudományos kommunizmus* elméletét és történetét, tisztázza az utópikus szocializmushoz való viszonyát, vázolja a társadalom kommunista átalakításának feladatait és útjait, s ismerteti a dialektikus materializmus tanítását a szocializmus és a kommunizmus több alapvető kérdésére vonatkozólag (a termelés és az elosztás a szocializmusban és a kommunizmusban, az *állam*, a *család*, az iskola, továbbá a város és falu, illetve a szellemi és a fizikai munka kozotti ellentét megszűnése stb.). Az „Anti-Dühring" „a filozófia, a természettudomány és a társadalomtudomány legnagyobb problémáit taglalja... Ez csodálatosan tartalmas és tanulságos konyv." (*Lenin* Összes Művei. 2. kot. 11. old.)

antik filozófia: az ókori gorog rabszolgatartó társadalomban az i. e. VII. sz. vége és az i. sz. VI. sz. eleje kozott, valamint az ókori római rabszolgatartó társadalomban az i. e. II. sz.-tól az i. sz. VI. sz. elejéig kifejlődött, meghatározott kozos vonásokat mutató filozófiai tanok összefoglaló elnevezése. Az ~ kozponti magva, az ógörog filozófia egységes és sajátos, ha nem is elszigetelt jelenség az emberiség filozófiai tudatának fejlődésében. Az ókori Gorogországban (főképpen Athénban) annak alapján, hogy „a nemzetségi alkotmány romjain" a legklasszikusabb formájában kifejlődott az állam, a városállamok rendszere, a rabszolgatartó demokrácia, a kézművesség, a kereskedelem, sok kulonféle filozófiai rendszer fejlődott ki. Az ógorog filozófia sikeres fejlődésének legfontosabb előfeltétele az antik Görögország városállamainak haladó gazdasági és politikai berendezése, az akkori civilizált világgal fenntartott viszonylag szerteágazó kereskedelmi és kulturális kapcsolatuk, a földrajzi, néprajzi és tudományos látókört szélesítő utazások lehetősége volt. Az ógörög filozófia keletkezése összefüggött az afrikai és az elő-ázsiai népek filozófiájával, amelyek a gorogoknél korábban fejlesztették ki az írásbeliséget, a mitológiát, a természettudomány és a filozofia elemeit. Kulonosen jelentős volt Babilónia, Egyiptom, Ludia és Perzsia hatása. Kisázsia nyugati partvidékének ióniai görog települései korán léptek gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatba az ősibb civilizációjú keleti népekkel, s ez a gorog társadalmi berendezkedés alapján azt eredményezte, hogy az ióniai városokban, elsősorban Milétoszban átvették és sajátos módon feldolgozták a fizikai, matematikai, csillagászati és más ismeretek kezdeteit, megjelentek az első tudományos eszkozok, naptárak stb. Ezzel egyidejűleg sajátos módon feldolgozták az ősi mitológiát — művészetben, koltészetben; a filozofia szétrombolta a világról és az emberről alkotott mitológiai elképzeléseket. Ez a folyamat az ókori Gorogországban olyan rohamosan haladt, hogy már az i. e. VI—V. sz.-ban a mítosz a filozófiai rendszerekben nem a nézetek alapjául szolgált, mint inkább a gondolatok képletes kifejezésének eszkozéul (Anaximandrosz, Empedoklész és kulonosen Anaxagorász, az első atomisták, Leukipposz és Démokritosz stb.); a világ mitológiai magyarázatát a természeti erők alapján valo értelmezése váltotta fel.

Éppúgy, mint a mítoszhoz valo viszonyuk, sajátszerű volt a régi gorogoknek a Keleten elsajátított első pozitív természetismeretekhez valo viszonyuk is. Babilóniában is, Egyiptomban is ezeket a technika, a kereskedelem, a kozlekedés gyakorlati szukségleteiből keletkezett ismereteket rendszerint abban a formában továbbították, ahogy azokat a gyakorlati elsajátítás formájában merítették, bármiféle behatóbb elmeleti és logikai megokolás nélkül. Ezzel szemben a régi gorogok már az i. e. V. sz. kozmológiai es fizikai konstrukcióiban meglepő hajlamot mutattak az általuk felállított vagy felhasznált tételek megalapozása iránt. Torekedtek pl. arra, hogy az algebra és a geometria elemi igazságait, amelyeket a babilóniaiak és az egyiptomiak mint tezíseket fogalmaztak meg, bizonyíthato teorémákként megalapozzák.

A filozófia az i. e. VI., sőt az V. sz.-ban sem vált még kulon a természet megismerésétől, s a természetről szerzett ismeretek sem kulonultek el a filozófiától, amint ez az óbabiloniai es oegyiptomi filozófiai gondolat fejlődésének korai szakaszára is jellemző. Az eredeti filozófiai es tudományos fogalmak tagolatlan egységén belul a természetre vonatkozó nézetek sok tekintetben dontő szerepet játszanak: az első gorog filozófusok nemcsak az első matematikusok, fizikusok, csillagászok, fiziológusok voltak, hanem egyúttal a világról alkotott tudományos elképzeléseik meghatározták filozófiai kérdéseiket, ezek felvetését

es megoldását egyaránt Mind a régi görögök tudományát, mind az ógörög filozófiát az jellemezte, hogy szinte egyidejűleg valóságos bősége keletkezett a tudományos hipotéziseknek és a filozófiai tanításoknak típusainak

Az ókori Görögországban keletkezett filozófiai tanítások típusainak sokfélesége az ógörög filozófiát a filozófiai gondolkodás iskolájává tette minden későbbi kor számára. „ a görög filozófia változatos formáiban — írta Engels — csaknem valamennyi későbbi szemléleti mód már csírájában, keletkezőben megtalálható." (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 346. old)

Az ógörög filozófia további fejlődésének és sikereinek rendkívül fontos feltétele volt materialista kiindulópontja. Az i. e. VI. sz -ban Miletoszban működő filozófusok (miletoszi iskola), Thalesz, Anaximandrosz, Anaximenész, az ephészoszi Herakleitosz, a kolophoni születésű Xenophanész — bármilyen elteresek voltak is kozottuk — mind abból indultak ki, hogy a különböző módon keletkező és különböző módon pusztuló dolgoknak mind egyvalamilyen, megpedig dologi principium, „arkhe" az alapja Ilyen Thalésznál a „víz", Anaximenésznél a „levegő", Herakleitosznál a „tűz", Xenophanésznél a „föld" stb. Az ógörög filozófia kezdeti szakaszát jellemezve Engels azt írta, hogy ez „ már teljesen az eredeti, természetadta materializmus, amely a maga kezdetén a természeti jelenségek végtelen változatosságában rejlő egységet egészen természetesen magától értetődőnek tekinti és valami meghatározott-testiben, valami különösben keresi " (*Marx—Engels* Művei. 20. kot 464—465 old.) Ily módon az ógörög filozófia mint naiv filozófia ugyan, de mint naivan materialista filozófia keletkezett Különösen jellemző a materializmus a miletoszi gondolkodókra és tudósokra, az ióniai város a közép-keleti kulturális gócokkal kapcsolatban álló vezető ipari, kereskedelmi és kulturális központ volt

A dologi ősprincípiumot kutató miletoszi gondolkodók korai materialista hipotéziseinek az a felfogás volt a premisszája, hogy általában minden dolog változékony, és az egyik dolog képes massá válni, másik dologgá átalakulni. Ephészoszi *Herakleitosznál* ez a premisszа teljes világnézetté formálódik Lényegében az első görög filozófusok mind dialektikusok voltak, s amint Engels erre rámutatott, gondolkodásuk dialektikus jellege először is azzal függött össze, hogy a természetet egészként vizsgálták, s másodszor azzal, hogy ennek vizsgálata a közvetlen szemlélődésre szorítkozott

Am a materialista nézeteknek ezen a rendszeren belül már korán jelentkeztek olyan nézetek, amelyek a továbbiakban az idealizmus keletkezéséhez vezethettek. A materialista és idealista irányzatra való szakadás első jeleit Engels már a legrégibb görög gondolkodóknál kimutatta „Minden naivan materialista összfelfogásuk mellett már a legrégibb görögöknél megvan a későbbi szakadás magva. A lélek már Thalésznál valami különös, a testtől különböző (mint ahogy a mágnesnek is lelket tulajdonít), Anaximenésznél a lélek levegő (mint a Genezisben), a püthagoreusoknál már halhatatlan és vándorló, számukra a test tisztára »véletlen«." Mellesleg, már a püthagoreusoknál sem teljesen ideális, hanem Diogenész Laertiosz szerint „»az éter egy szilankja« ahol is az éter — a hideg — a levegő, a sűrű pedig a tenger és a nedvesség". (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 466. old.)

Ami az ógörög filozófiában az i e. VI. sz.-ban csak lehetőség volt, az V. sz. második és a IV. sz. első felében valósággá vált, de már nem Kisázsia ióniai városaiban.

Az ógörög filozófia fejlődésének központja a görög világ legkeletibb végeiről nyugati végekre, Itália és Szicília görög városállamaiba helyeződött át Krotonban tömörítette szövetségbe híveit a Szamoszból emigrált Püthagorasz (i. e kb. 582—500).

A püthagoreusok iskolája, amely az i. e. IV. sz.-ban különösen nagy befolyásra tett szert, nagyban hozzájárult a matematika és a csillagászat fejlődéséhez A püthagoreusok azonban abszolutizálták a számabsztrakciót, elszakították az anyagi tárgyaktól. Ezért lényegében idealista módon értelmeztek azt az általuk kidolgozott elvet, hogy a mennyiségi viszonyok alkotják a dolgok lényegét. Ezen az alapon keletkezett a püthagoreus matematikai szimbolizmus, valamint a számmisztika, amely összefonódott a lélekvándorlásba vetett hittel. Az iskola fejlődésével növekedett idealista és misztikus tendenciája. A püthagoreizmus nemcsak filozófiai iskola, hanem egyben politikai szervezet is volt.

A Dél-Itália nyugati partján fekvő Eleában az i e VI—V. sz.-ban kialakult és fejlődött egy iskola, amelyet kortársai — Parmenidész (i. e. VI. sz.—V. sz.) és *Zenon* — tevékenységének helyéről eleainak neveztek el. A miletoszi iskola és Hérakleitosz spontán dialektikus felfogásával szemben, amely változónak tekintette a dolgok ősalapját, az eleai filozófusok azt hirdették, hogy az igazi let lényege változatlan, s minden látható változás és különbség illúzió. Dialektikaellenes érvelésük, metafizikus következtetéseik ellenére is pozitív szerepet játszottak a dialektika további fejlődésében élesen felvetették azt a problémát, hogyan lehet logikai fogalmakban kifejezni a mozgás ellentmondásos jelleget

A szicíliai Agrigentumban működött akragaszi Empedoklész (kb i. e 483—423) görög materialista filozófus, a rabszolgatartó demokrácia ideo-

lógusa. „A természetről" szóló filozófiai tankolteményében a dolgok sokféleségét négy „gyökérre" — a föld, a víz, a levegő és a tűz — vezeti vissza. Ez a felfogás, amely szerint az egész természet négy elemből áll, századokon át tartotta magát az antik és a középkori filozófiában. Empedoklész az elemek egyesülését és kulonválását két ellentétes erő működésével magyaraztа: a vonzással és a taszítással („barátság" es „ellenségeskedés"). A világegyetem egy-egy fejlődesi állapotát mindig a két erő egyikének a tulsúlya magyarázza. Történetileg nagy jelentőségu volt Empedoklésznek az a megsejtese, hogy az elólények korében torvényszerű evolúció megy végbe, amennyiben a természetes kiválogatódás útján az életképesebb kombinációk maradnak fenn.

Attikában csak amikor az elmaradott földmüvelő ország élére Athén, a gorog—perzsa háborúk után előtérbe nyomult új hatalmas gazdasági és politikai centrum állott, alakultak ki a feltételek a filozófia gyors es nagyszerű fejlődeséhez. Az első jelentős materialista filozófus, aki Periklész idejében (i. e. V. sz.) Athénban működott, klazomenei Anaxagorász (kb. i. e. 500—428) A rabszolgatartó demokrácia ideológusa volt. Istentagadás vádjával halálra itélték, s igy menekülnie kellett Athénból. Azt tanította, hogy az anyag őselemei („a dolgok magvai") minőségileg végtelenek. Ezeket az őselemeket kesóbb homoiomeriáknak nevezték el. A homoiomeriák különböző egyesüléseiből keletkezik valamennyi létező. A reszecskék egyesuleset és szetválását előidéző mozgatóerőnek a „núsz"-t (értelem) tartotta, amelyet a legkonnyebb és a legfinomabb anyagként fogott fel. Kozmogóniája szerint az égitestek rendszere az anyagok őskáoszából orvényszerű forgásuk eredményeképpen keletkezett.

Athénban a demokratikus intézmények — a népgyülések és bíróságok — fejlődésével, a tisztségviselők választásával az V. szazadban nagy szükség mutatkozott olyan emberekre, akik nemcsak a politikai és bírósági ékesszolas technikáját ismerik, nemcsak a politikai élet dolgaiban járatosak, hanem általában sokoldalúan müveltek. Az ilyen enciklopédikus ismeretek első tanitómesterei a szónoklás szicíliai iskolájából kerultek ki, amelyet Empedoklesz alapított. Athénban ezeket a szicíliai és más külföldi szónokokat „szofistáknak" nevezték el, ez eleinte egyszerüen csak olyan embereket jelentett, akik valaminek a mesterei vagy tudorai. A szofisták nem alkottak egységes iskolát. Nézeteikben kozos a vallás elvetése, a természeti jelenségek racionális magyarázata, az etikai és társadalmi relativizmus. Legjelentősebb csoportjuk („korai" szofisták) a rabszolgatartó demokrácia oldalán állt. Általában veve jellemző rajuk a materialista természetfelfogás. E csoport kepviselói — Prótagorasz, Hippiász, Prodikosz, a rhamnaszi Antiphon — voltak az első antik felvilágosítók, enciklopédisták.

Az abderai szarmazásu Protagorasz (i. e. 481—411) volt a szofisták legjelentósebb képviselője. Istentagadasert számüztek Athénból („Az istenekről" c. konyvét elégették). A polgári kutatok Prótagoraszt abszolút szkeptikusnak tartották és kezíratanak fennmaradt toredeket igy fordítottak. „Minden dolog mertéke az ember. a létezőke, hogy leteznek, a nemletezőke, hogy nem leteznek." De a „hogy" gorog szónak megfelelő kifejezes máskeppen is fordíthato: „a létezóke, amennyiben leteznek" stb. Ebben az ertelemben Prótagorasz nem szubjektivista filozófus és nem szkeptikus, tetele a materialista árnyalatú antropologizmus elemet tartalmazza, ez megfelel Sextus Empiricus jellemzésenek, aki Protagorasz nézeteit igy idézi. „az anyag folyekony" és „minden dolog alapvető okai (logoszok) az anyagban találhatok". Gorgiász (i. e. 483—375) már megalapozottabban tekinthető relativistának es agnosztikusnak. „A nemletezőről, avagy a termeszetről" c. muveben az eleaiakra támaszkodva harom tételt allit fel. semmi sem letezik; ha leteznek is valami, az nem volna megismerhető; ha leteznek es megismerheto volna is, nem lenne kozolheto massal. Azok a szofisták, akik az arisztokrata táborhoz tartoztak — Kritiasz, a milétoszi Hippodamosz — a filozofiai idealizmus felé hajlottak. Vitáik során a szofisták olyan fogásokhoz folyamodtak, amelyeket kesobb osszefoglalo néven szofisztikának neveztek el. Ez a tendencia kulonosen szembetunó volt a kesői szofistáknal (i. e. IV. sz.), akik az „álbolcsesség" (Arisztotelesz) tanitoi lettek.

A szofistak ellen kibontakozo harc kulonboző filozofusok reszeről kulonboző, gyakran ellentétes alláspontrol folyt, s ez a filozófiai gondolatnak mind halado, mind reakcios tendenciáit tükrozte. A szofista tanításokkal szemben állt egyrészt az abderai *Demokritosz* atomista materializmusa, másrészt Platonnak es tanítványának, Arisztotelesznek objektiv idealizmusa. Az athéni demokrácia hanyatlásának korszakaban egyre inkabb előterbe kerult az idealizmus. Ennek az időszaknak jellegzetessége, hogy a filozofia problematikajabol az etika kerdesei, a szubjektum vizsgálata kerul eloterbe. A fordulat *Szókratész* nevehez fuződik E fordulat alapján osztja fel a polgári filozofiatorténet az ókori gorog filozófiát Szókratesz előtti („preszokratikusok") és Szokratesz utani korszakra.

Szókratész tanításaihoz az erkolcs vizsgálatának vonatkozásaban három irányzat kapcsolódott: 1. kurenéi iskola; 2. a cinikusok; 3. a megarai iskola. A kurénéi iskola (i e V. sz.) meg-

alapitoja Arisztipposz, aki az ismeretelmeleti szenzualizmust etikai hedonizmussal kapcsolta ossze. Az elet fo celjat az elvezetben látta, de az ember szerinte nem valhat az elvezetek rabjava, hanem az esszeru gyonyorre kell torekednie, amely a legfőbb jo. A cinikusok (kunikoszok) (i. e. IV sz.) az atheni Antiszthenesznek, Szokratesz tanitványának kovetoi Legismertebb kepviselőjuk a szinopei Diogenesz. A cinikusok a rabszolgatarto társadalom demokratikus retegeinek hangulatat fejeztek ki. A tarsadalmi normák megveteset, a gazdagsagrol, a dicsosegrol, az erzeki gyonyorokrol valo lemondast tekintettek a boldogság es az ereny alapjanak. A megarai iskola (i. e IV sz.) megalapitoja Szokratesz barátja es tanitvanya, a megarai Eukleidész (i e kb. 450—380) Szokratesz halála után a megaraiak szintezist akartak teremteni az orok és valtozatlan egyseget (a letet) hirdeto eleai felfogás, valamint a szokrateszi etika alapvető fogalma, a jo fogalma kozott Eukleidesz azt tanitotta, hogy csupan egyetlen jo letezik, es ez — jollehet változatlan es onmagaval azonos — az igazság, az ertelem, isten stb neven is ismeretes. Az egyetlen ereny a jo megismerese, a tobbi ereny csak ennek valfajai. A megarai iskola kesoi kepviseloi (Sztilpon es mások) etikai szemleletukben igen kozel alltak a cinikusokhoz Sztilpon tanitványa, a sztoikus Zenon a cinikusok tanaibol es a megarai iskolából alakitotta ki a sztoikus iskolat

Szokratesz legnevesebb tanitványa *Platón* volt, aki Athenban filozofiai iskolat alapitott, s Akademosz mitologiai alakrol nevezte el (Akademia). Az un. regibb (v. elso) Akademiában (Szpeuszipposz es mások, i e IV—III. sz.) erosodott a puthagoreizmus befolyása. Platon nezeteit a misztikus számelmelet alapjan rendszereztek. Az Akademia nagy szerepet játszott a matematika es az asztronomia fejleszteseben A kozepso (v. második) Akademia (Arkeszilaosz es mások, i e. III sz) a szkepticizmus befolyása alatt allt. Az ujabb (v harmadik) Akadémia (a kurenei Karneadesz es mások, i. e. II—I. sz), a kozepső Akademia szkepticizmusát elmelyitve, szembeszállt a sztoikusoknak az igazság kriteriumára vonatkozo tanitásával. Kesőbb az Akademia eklektikusan egyesiti a platonizmust, a sztoicizmust, az arisztotelizmust es mas iskolákat A IV—V sz -ban vegervenyesen a neoplatonizmus allaspontjara tert at (atheni Plutarkhosz) 529-ben Justinianus császár bezáratta A reneszansz koraban Firenzeben uj „platoni akademiat" alapitottak (1459—1521), s ez a platonizmus alláspontjarol harcolt a skolasztikusan megmerevitett Arisztotelesz ellen, forditotta es kommentalta Platon muveit (lásd *reneszansz*).

Az atheni demokrácia hanyatlása megkonnyitette makedoniai Sándornak Athén leigázását, s Athénban erős makedónbarát párt alakult Ezzel a párttal bizonyára szoros kapcsolatban állt Platon tanitványa, *Arisztotelész*, aki Athénban Platón iskolájában tanult, érett korában Platon filozofiájaval szembeállitotta saját tanitását, Platon iskolájával pedig a maga alapitotta iskolát Athenban, a Lukeiont. Lukeion a regi Athen kozeleben, Apollon Lukeion templománal levő szent berek regi neve Kesőbb igy neveztek azt az i. e. V. sz.-ban emelt epuletet is, amelyet sportversenyek celjára használtak. Arisztotelesz i. e. 335-ben itt alapitotta meg filozófiai iskoláját, amely azután korulbelul nyolc evszázadon át mukodott. Arisztotelesz halála után a Lukeion vezeteset tanitványa, az ereszoszi Theophrasztosz vette át A Lukeionban rendszerint seta kozben folyt a tanitás, ezert neveztek peripatosznak, setahelynek, Arisztotelesz kovetoit pedig i. e. 200-tol peripatetikusoknak („peripatetikosz" gorogul· társalogva setálo, a peripatein — setálni igeből).

Az i. e. IV. sz.-ban tovább erősodott a gorog varosok válsaga, amely a rabszolgatarto világ tarsadalmi viszonyaiban gyokerezett. Ez a válság, egyre melyulve, az i. e. IV. sz. vegen es a III. sz.-ban gyokeres valtozásokat idezett elő a gorog társadalom szellemi eletében. Ebben az időszakban az uralkodo osztály filozófusai, elterően elődeiktől, akik a városállam polgárának kotelessegeve tettek a politikai eletben való részvetelt, arra a gondolatra jutottak, hogy a társadalmi elet ellentmondasai es nehezsegei nem kuzdhetok le a politikai tevekenyseg es harc gyakorlataval A filozofia feladata nem a politikai tevekenysegre valo felkeszites, amivel a szofisták foglalkoztak, es nem a platonihoz hasonlo ideális állam terveinek a konstruálása. Ehelyett a filozófianak az egyeni magatartas olyan elveit kell kidolgozni, amelyek az egyes szemely hatalmát merhetetlenul felulmuló fennállo állam keretei kozott a gondolkodonak — aki felismeri az ember helyet a termeszetben — az elérhető legnagyobb boldogságot biztosithatnák. A filozófia kerdesei kozul első helyre nyomulnak az etika kerdesei, csakhogy ez az etika a természetről szólo tanitásra es a tudásrol es gondolkodásról szolo tanitásra támaszkodik. Az ogorog filozófia válsága ebben az időszakban az ismeretelmeleti problemak vizsgalataban is megmutatkozott, egyre inkább elterjedt a filozofiai szkepszis, az ember megismerő kepessegeben valo ketelkedes A tarsadalmi eletben valo reszvetelnek filozofushoz egyedul melto formáját a filozofusok tobbsege — a sztoikusok kivetelevel — a tevekeny politikai elettől valo felrevonulásban látja A filozofiai iskolak, amelyek addig nemcsak az eszmei harc jelensegei voltak, hanem a politikai harc je-

lenségei is, zárt kozösségekké válnak; tagjaikat a külső eseményekkel szembeni közömbösség, valamint az etika es a személyiségnevelés kérdései iránti fokozottabb érdeklődés egyesíti. Egyidejűleg változás áll be a filozófia és a resztudományok viszonyában. A haditechnikának, az ontózés, a hajózás, az epitès technikájának a sikerei ósztönözték a kulonféle szaktudományok fejlődését és maguk is e tudományok haladásán alapultak. A kultúra decentralizálódik. Pergamonban, Rhodoszban, Alexandriában es más városokban új kulturális központok keletkeznek, könyvtárak létesülnek, kéziratgyűjtemenyek halmozódnak fel, koncentrálódnak a tudományos erők. A hellenizmus korának materialista filozófiája a régebbi materialista iskolák hagyományaihoz kapcsolódik, s részben ezek tanításaira támaszkodik, de egyben tovább is fejleszti ezeket a tanításokat a tudomány új eredményeinek es a filozófiai feladatok új felfogásának megfelelően. Az i. e. IV. és III. sz. kuszöbén keletkezett filozófiai iskolák kozul döntő befolyásra tett szert az epikuroszi iskola, amelyet a számoszi Epikurosz (i. e. 341—270) alapított; a sztoicizmus iskolája (sztoa—görögul oszlopcsarnok), amelyet a Kitionból származó Zénón (i. e. kb. 336—264) alapított, es a szkepticizmus, amelynek megalapitója az eliszi Purrhón (i. e. kb. 365—275). Epikurosz atomista materializmusa új szakasz volt a demokritoszi materializmus fejlődesében. Epikurosz hipotézise szerint az ures térben hulló atomok spontánul elhajlanak az egyenes pályától. Ezzel magyarázta az ures terben mozgó atomok összeutkózésének lehetősegét. Ez a felfogás a szukségszerűség és véletlen dialektikusabb értelmezése felé vezetett, előrelépés volt Démokritosz mechanikus determinizmusához képest. Ezt a hipotézisét nemcsak kozmogóniájában és fizikájában használta fel, hanem etikájában is, úgy fogva fel ezt az elhajlást, mint a természeti jelenségek okságí kapcsolatának keretei között megnyilvánuló szabadság minimumát, amely nélkul nem magyarázható meg az ember számára lehetseges cselekvési szabadság. A materialista atomizmusra támaszkodva epitette fel Epikurosz az emberről szólo tanitását, a lélekrol, a megismeres erzéki alapjairól es kriteriumáról szóló tanitást, valamint az etikát, amelynek legfőbb eszmenye a rendithetetlen lelki nyugalom, deru (ataraxia). E nyugalom legfőbb akadályát Epikurosz az istenektől, a haláltol es a túlvilágtol való felelemben látja. Ezt a lelek halhatatlanságába vetett hit által előidézett felelmet Epikurosz filozofiájának elsajátításával kell lekuzdeni. Ez a filozofia megmagyarázza, hogy az istenek keptelenek bármikeppen is befolyásolni az ember sorsát es életet, hogy a halálban nincs semmi felelmetes, mivel beálltával a lélek megszunik letezni, a szornyú túlvilág pedig a költők meseje. A római filozófiában Epikurosz legnevesebb követője, Titus Lucretius Carus költő volt, aki „A természetről" c. művében költői formában fogalmazta meg az epikureizmust.

Az epikuroszi iskolával való vetelkedesben es a tanításaival való állandó polémiában fejlődott a sztoikusok (sztoikoszok) iskolája. A sztoikusok mind a logika, mind a fizika fő célját az etika megalapozásában látták. A világot Hérakleitosz nyomán a tűzbol mint ósanyagbol vezették le, ugyanakkor a „logosz"-t, valamint a „pneuma"-t (lelegzes, lehelet) idealista módon ertelmezték: istenínek tartották és az egesz világrendszer célszerű jellegét tanitották. Logikájuk Arisztotelésztől indul ki, de tobb olyan új elemet tartalmaz, amely előlegezte a modern logika néhány lényeges tetelét (kijelentéslogika; a felteteles ítéletek alapján az implikáció egyes vonatkozásainak a kidolgozása). Jelentós hatást gyakorolt a sztoikusoknak a természet osszes jelenségei és az emberi élet osszes eseményei feltétlen determináltságáról (okságí meghatározottságáról) szólo tanitása. A sztoikusok úgy határozták meg a szabadságot, mint a felismert szuksegszerűseg onkéntes követesét. Mivel a sztoikusok az epikureusoktól eltérően az embert nemcsak egyedi lénynek és egyúttal a világ részenek is tekintettek, etikájukban az ember magatartását mozgato természetes önfenntartási torekves kiterjed „az állam boldogságáról" valo gondoskodásra, sőt a világ egészével szembeni kötelességek megértéseig emelkedik. A sztoikusok azzal, hogy ezt az álláspontot szulőállamuk határain túlra kiterjesztették, olyan kozmopolita nézetekig jutottak el, amelyek a kis Görögországot elnyelő világbirodalom alakulásának korára jellemzők. További fejlődéseben a sztoicizmus a római filozófia talajára helyeződött át. Az időszámításunk első évszázadaiban Romában elterjedt sztoicizmus elsősorban az etikai és vallási tanítások vonalán követte a klasszikus sztoicizmust. A római szkepticizmus főbb képviselői: a hierapoliszi Epiktétosz (kb. 50—138), Seneca (i. e. 4—i. sz. 65), Marcus Aurelius császár (121—180).

Az ógörög szkepticizmust, amelynek iskolájához az eliszi Purrhón után a középső es az új Akademia nehány filozófusa — a pitanei Arkeszilaosz, a kurenei Karneadész, egy későbbi idoszakban pedig Aineszidémosz és Sextus Empiricus — tartozott, az jellemezte, hogy 1. elismerte az erzetek megbizhatosságát; 2. az osszes ellentétes ítéletek egyforma bizonyithatósága mellett foglalt állást és ennek konklúzionjakeppen 3. kövelelte a mindennemu ítelettől valo „tartozkodást". A szkeptikus „tartozkodas" etikai következmenye a lelek háboritatlan nyugalma (ataraxia) es szenvedelymentessége (apatheia), amely-

ben a szkeptikusok az ember számára elérhető legnagyobb boldogságot látták. Ebben a korban a Róma által bekebelezett ősi államok, miután elvesztettek politikai önállóságukat, összeomlottak. Rómában nagy számban jelentek meg különféle elősdi elemek. Az egyes személyek felemelkedésének és bukásának gyors váltakozása, a gyakori felreállítás és kivégzés mind bizonytalanabbá tette az egyén sorsát. Egyre sokasodtak a rabszolgatartó rendszer társadalmi ellentmondásai, mind több baj gyülemlett fel a társadalmi életben, ennek arányában pedig erősodott a vallás iránti vonzodás. Az időszámításunkat megelőző kor végére Róma és provinciái „lélektelen világában" rendkívül megerősodott a vallási eksztázis és vigasz iránti igény. Keletről átcsap Nyugatra és egyre terjed a vallási tanítások, kultuszok, misztériumok hulláma. Ezek a tanítások birodalomszerte kedvező talajt lelnek további fejlődésükhöz és mindenütt keverednek egymással. A társadalom igényeinek megfeleloen maga a filozófia is vallási jelleget olt, sőt egyes tanításokban misztikussá válik Vallási színezetet kap az új társadalmi feltételeknek megfelelően újjáeledő platonizmus és puthagoreizmus.

A neoputhagoreizmus filozofusainak elméleti nézeteiben a vallásosság isten és az anyag szélsőséges dualizmusának a formáját olti. Az istent ugy képzelik el, mint a világ egységes alapját, mint a tisztán szellemi lényt, aki fölötte áll minden lehetséges ellenteten és minden pozitív, elgondolható és szóval kifejezhető tulajdonságon. Ugyanakkor feltételeztek, hogy ez a világon kívüli isten az oka a világon létező minden dolognak és e dolgok minden tulajdonságának. Ennek az ellentmondásnak a megoldásaként azt az eszmét vetették fel, hogy isten és a világ között egy közvetítő vagy a közvetítő principiumoknak vagy láncszemeknek egy fokozatos sorozata (gradációja) letezik. A filozófia (teologia) előtt ily módon felmerült nehézség megoldásának kísérleteiből fakadt egyrészt Philón (i. e. I. századi zsidó filozófus, a sztoikus-neoplatonikus színezetű *alexandriai iskola* vezető alakja) filozófiája, másrészt az úgynevezett neoplatonizmus filozofiája, amely az i. sz. III—V. sz.-ban egész iskolává fejlődött. A neoplatonizmus legkiemelkedőbb képviselői Plótinosz (205—270) és az athéni iskola feje, Proklósz (410—485) voltak. Az egyidejuleg fellepő korai keresztenység ideológiájával ellensegesen szemben álló neoplatonizmus a kereszténységgel kozos talajon, az antik rabszolgatartó társadalom szellemi, kiváltképpen ideológiai válságának talaján keletkezett. Éppen ezért a neoplatonizmus filozofiájának sok kozos vonása van a keresztenyseg ideológiájával, sőt hatással is volt a keresztenyseg filozófiai tanításainak fejlődésere. A neoplatonizmus kiindulo tanítása — az un. negatív teologia — szerint isten az ősegy, akinek természeteről semmiféle pozitív tudás nem lehetséges. Istennek a világhoz valo viszonyát a fény és az azt korulvevő sötétség analogiájára magyarázták — a vakító fényforrástól fokozatos átmenetek vezetnek a teljes sötétségig, amelybe ez a fény áramlik. Plotinosz rendszere a kimondhatatlan isteni lettől az elmének, a világleleknek, az egyes emberek lelkének alsobb kozvetitő láncszemein át a nemletig, vagyis az anyagig halado mozgás és az istenhez felemelkedo és vele hosszas előzetes gyakorlás és aszkézis után az eksztázisban egyesulő emberi lelek által végzett ellentetes irányu mozgás dialektikája A legfőbb tokely eleresehez szukseges megtisztulás a neoplatonizmus tanítása szerint a megszabadulás a testinek valo kiszolgáltatottságtol, a földi erdekektől. 529-ben Justinianus császárnak az athéni filozofiai iskolak bezáratásáról hozott rendelete nyoman a neoplatonizmus iskolája is megszunt, szetszorodott Mellesleg, az okori filozofia alapveto eszmekorenek fejlődése már a rendelet megjelenése előtt lezárult. Utolso nagy irányzataihoz - - az epikureizmushoz és a fizikájában materialista sztoicizmushoz — viszonyitva a neoplatonizmus a hanyatlás jelensége volt

antinómia ⟨gor — ellentmondás a torvenyben⟩ ellentmondás két, logikailag egyforman bizonyítható torveny, itélet, kovetkeztetes kozott. Az ~ fogalma az okori filozofiában szuletett (Platon, Arisztotelesz), jelolesere gyakrabban az „aporia" (gor. zavar, hiány) terminust használták (pl. az eleai *Zenon* aporiái a mozgásra és a sokaságra vonatkozo iteletek ellentmondásosságának kifejezesere), ugyancsak az okorban fogalmaztak meg néhány, ma szemantikainak tekinthető ~-t Nagy figyelmet forditottak az ~ megfogalmazására és elemzesere a skolasztikus logikusok. Foglalkozott vele *Kant* is, aki szerint az esz szukségszerűen ellentmondásba kerul onmagával, amikor a világot lenyege szerint akarja megismerni, ha tullepi a tapasztalat határát Kant ~-i nem ~-k a modern formális logika értelmében A XIX. sz. vege ota a matematika logikai alapjainak kutatása során több, a szo valodi értelmében vett ~-ra bukkantak (koztuk olyanokra, amelyek régebben is ismeretesek voltak már) Ma az ~-kat rendszerint logikai és halmazelméleti, valamint szemantikai ~-kra osztják Az ~ nem az ember szubjektív hibájának a kovetkezmenye, hanem a megismeres folyamatának dialektikus jellegeből, nevezetesen a forma és a tartalom kozti ellentmondásból adodik. ~ mindig az iteletalkotás bizonyos *formalizációjának* keretei kozott jon letre; megoldását egy uj, teljesebb formalizáció bevezetése jelenti, amely

jobban megfelel a tukrozott tartalomnak. Az ~ kizárására eddig kidolgozott kulonféle modszerek lehetővé teszik, hogy melyrehatobban jellemezzuk a megismeres dialektikájat es benne a logikai formalizáció szerepet.

Antiszthenész, athéni (kb i. e 435—370) — lásd *antik filozófia*

antropogenezis ⟨gor. anthroposz — ember + geneszisz — keletkezes, nemzes, teremtes⟩ az ember kialakulásának es fejlódésének folyamata. A terminussal gyakran jelolik az *antropologia*nak az ember származásával foglalkozo fejezetet is. Az ~-ről szoló felfogás (tudományos hipotezis) elválaszthatatlanul osszeforrt *Darwin* es *Engels* nevevel. Darwin es kovetói (kulonosen Th. Huxley) az osszehasonlito anatomia, az embriologia es a paleontologia tenyanyaga alapján kidolgoztak az ember es az állatvilág kozotti genetikai rokonságnak, az ember magasabb rendu osmajmoktól valo származásanak a tetelet, amelyet megerósit a jelenkori tudomany A csontváz, a belső szervek, az agy szerkezete, a ver biokemiaja, a magasabb rendu idegmukodes es más anatomiai-fiziológiai sajátosságok az ember es a mai emberszabásu majmok rokonságára utalnak Az ember legvaloszinubb ose a harmadkorban elt magasrendu ósmajom, a driopithecus, amelynek csontmaradványaira Del-Azsia es Europa kulonbozo pontjain találtak rá. Máig is vitatott az ember kialakulási helyenek kerdese A legvaloszinúbb, hogy Delkelet-, Del- es Elo-Azsia, valamint Észak-Afrika volt az oshaza, ahol osemberi (pithecantropus, sinanthropus, atlanthropus) csontokat es meglehetosen primitiv eszkozoket találtak. Az ~ leglenyegesebb problemaja annak feltárása, hogy mi idezte elo az ember kozvetlen elődjenek átalakulását osemberre. Tekintettel az ember es az állat kozotti minosegi kulonbsegekre, amelyek a termelotevekenysegben, a társadalmi eletben, a tudatban es a nyelvben nyilvánulnak meg, az ~ problemája nem oldhato meg pusztan biológiai torvenyszerusegek vizsgálata alapján Darwin az evolúcios transzformizmus talaján nem tudta feltárni, hogy az állati ostol valo átmenet az ósemberhez minósegi kulonbseghez vezetett. Engels, aki elfogadta Darwin számos tetelet, a *történelmi materializmus* talajáról feltárta az emberre válás minősegi sajátszeruségeit, és megalkotta az ~-nek a munkatevekenysegbol kiindulo szociológiai elmeletet. (Lásd *Engels* A munka resze a majom emberre válásában. 1876.) Az ~ mozgatorugoja eszerint az osemberek mesterségesen előállitott eszkozok segitsegevel vegzett társadalmi-termelési tevekenysege volt. A termelotevekenyseg, amelynek hatására átalakult az ember morfologiai felepitese, az emberi társadalom keletkezesének es erosodesenek, a tudat, a nyelv es az egesz kultura letrejottenek es fejlodesenek alapveto tenyezoje volt. Az ósember megtalált csontmaradványai es tevekenysegének tárgyi maradványai az ~ társadalmi elmeletet támasztjak alá.

Az ~ három fó szakaszra oszthato fel: az első az ember kozvetlen osenek, az ósmajomnak a stádiuma, ez minden valószinuség szerint az ún. australopithecushoz áll kozel, amelynek csontmaradványaira Del- es Kelet-Afrikában bukkantak Ezeket a ketlabon járás, nagy terfogatu agyvelo, a kiállo szemfogak hiánya jellemezte, továbba az, hogy kulonbozó termeszetes tárgyakat (bot, kő, állati csonttoredekek) használtak rendszeresen vedekezes es támadás eszkozeként. A termeszetes tárgyak rendszeres hasznalata csupán csirája a munkának. Az ~ második szakasza az emberre válás es az emberi társadalom kialakulasa. Ez a pithecanthropusok (elso izben 1892-ben Jáva szigeten talált rá E. Dubois), a sinanthropusok (1927—37 kozott fedezte fel Kinában D. Black es mások), az atlanthropusok (1954-ben Arambur talált rá Észak-Amerikában) es más, hozzájuk kozelállo, meg felfedezetlen osemberek, valamint a neandervolgyi ember (először 1848-ban bukkantak rá) korszaka volt. Archeologiailag ez a korai paleolit (az os-kokorszak). Az eloembertol az osemberhez valo átmenet minosegi ugrást jelentett az allati letbol az osi emberi letbe Az eszkozkeszites, az immár emberi munka kialakulasa minosegileg határolta el az emberiseg fejlodesenek tovabbi tortenetet a magasabb rendu osmajmok ezt megelozo biologiai evoluciojatol A biologiai kozosseget — a magasabb rendu majmok hordaját — az osemberek kezdeti társadalmi kozossége váltotta fel a primitiv emberhorda formájában. Az ~ biologiai torvenyszerusegei egyre inkább háttérbe szorultak a kialakuló társadalmi torvenyszerusegekkel szemben. Azonban az ~-nek ebben a stádiumában az ember meg sokat megőrzott az állat, a majom morfologiájából es viselkedéséből. E jegyek fokozatosan tűntek el — a termelőtevekenység, az ismeretek es a primitív szociális viszonyok fejlodese mertékeben. Igen nagy szerepe volt ebben a folyamatban a munka alapján s vele parhuzamosan kialakulo nyelvnek.

Az ~ harmadik szakasza a mai ember fizikai felepitesi tipusának — a Homo sapiensnek (neha a crô-magnoni általánositott elnevezéssel illetett es ma is elő embertipus) stádiuma. Archeológiailag ez a késói paleolit korszakhoz tartozik. A neandervolgyi embertől a mai emberhez való átmenet az ~ második legjelentősebb minősegi fordulata. Lényegileg megváltozik az ember morfologiája, aki ekkor vet le számos primitiv, az ósembert jellemzo vonást (vaskos szemoldok-eresz,

lapos homlok, az állcsúcs hiánya stb.). Jelentós változás áll be a termelőtevékenységben, amely egyre differenciáltabbá válik Gyokeres változáson mennek át a társadalmi viszonyok a primitív emberi hordat nemzetségi társadalom váltja fel. A mai típusú ember letrejottevel lezárul az embernek az állatvilágtol való elszakadása, ugyancsak lezárul az emberi társadalom kialakulásának atmeneti szakasza, amely kozvetlenul megelőzte az első társadalmi-gazdasági alakulatot, az őskozosségi társadalmat

antropológia ⟨gor. anthróposz — ember + logosz — tanítás⟩. az ember származasárol és az emberi fajról, az emberi test felepítesenek térben és időben valo változásairol szolo tudomány. Az ember minőségileg kulonbozik minden más előlénytől: biológiai szervezet es egyben tarsadalmi lény. Az ember biologiai evolúciojának helyes értelmezese lehetetlen az emberi tarsadalom torvényszerűségeinek elemzese nelkul Ennek ertelmében az ~ szorosan kapcsolódik nemcsak a biológiai, hanem a társadalomtudomanyokhoz is. Eredete visszanyúlik a legregibb idokbe. Mint tudomány azonban csak a termeszettudományok fejlődesével, a XVIII. sz.-ban alakult ki A német F. Blumenbach (1752—1840) volt az első, aki az ~-t természettudományos alapokra helyezte. A modszeres antropologiai kutatas megindulása a svéd A. Retzius (1796–1860) es az orosz K. E. Baer (1792–1876) nevehez fuzodik A XIX. sz.-ban az ~-t elsősorban az ember származásának kérdese érdekelte, kulonosen *Darwin* művének megjelenése (1871) koruli evekben. Az ember rendszertani helyét az elők vilagaban Darwin tanítványai, az angol Th. Huxley (1825—1895) és a német E. Haeckel (1834–1919) jelolték ki. A francia P. Broca (1824—1880) 1871-ben alapította a párizsi egyetemen az elso antropologiai laboratoriumot Ugyanebben az idoben a német J. Ranke (1836—1916), az orosz D. N. Anucsin (1843—1923), az olasz G. Sergi (1841—1936), a német származasú amerikai F. Weidenreich (1873—1948) stb megteremtettek a modern ősembertant, az altalános embertan es a rasszantropologia iranyait. A svajci R. Martin (1864—1925) az antropológiai kutatások módszereit es eredmenyeit egyseges munkakban foglalta ossze. Az ~ világhírű kepviselői koze tartozik a magyar Torok Aurel (1842—1912), aki kulonosen a koponyatani kutatasaival tette nevét elismertte. Az ~ a kutatás feladatait es modszereit tekintve a kovetkezo harom alapvető reszre tagolódik: az ember származásárol szolo tan *(antropogenezis)*, az ember morfologiaja (alaktana) és az etnikai (néprajzi) ~, azaz az emberfajtákkal foglalkozó tudomany Ezek szoros osszefuggésben állnak egymassal, es kolcsonosen kiegeszítik egymást. Fontos és egyelőre még nem egeszen tisztázott problémakorok az emberi faj kialakulásának tenyezői és útjai, vagyis a fajgenezis Az ember morfológiája az emberi test felépítésének változasait, ezek meghatározó tényezőit, a novekedés torvényszerűségeit, valamint a felnőtt es az egyedi fejlődésben levő test alakulásának torvényeit vizsgalja. Nagy jelentoségueket a vércsoportvizsgálatok. Az etnikai ~ az emberiseg fajon beluli csoportjainak, emberfajtáinak eredetet, foldrajzi megoszlását és keveredését kutatja. Az etnikai ~ egyik legfőbb feladata a kulonboző népek etnogenezisének tanulmányozása. Adott esetben az ~ tényanyagát tortenelmi forrásul használják, es jelentősége annál nagyobb, mennel ősibb a tanulmányozott történelmi kor. Az ~ tenyanyaga, amely bizonyítja, hogy a kulonboző emberfajták mind morfologiai, mind pszichikai tekintetben kozeli rokonságban állnak egymással, a tudománytalan *fajelmélet* ellení kuzdelem alapjául szolgál.

antropologizmus ⟨gor. anthróposz — ember + logosz — tanítás⟩: a Marx előtti újkori materializmusnak az a jellemzo sajátossága, hogy az embert a termeszet legmagasabb rendű produktumának tekinti, s az ember osszes tulajdonságait alapvetoen termeszeti eredetukkel magyarázza. Az ember es a természet egységének hangsúlyozasa az idealista emberfelfogás, valamint a lélek es a test dualisztikus szétválasztása ellen irányult A XVII—XVIII. sz. materializmusában az ~ a polgári forradalom megalapozását szolgálta azzal, hogy azt hirdette: a feudális rendszer és a vallás osszeegyeztethetetlen az igazi emberi termeszettel. Egészében véve azonban az ~ a materializmus pontatlan, kovetkezetlen formája. Ugyanazok a fogyatekosságok jellemzik, amelyek altalaban az egész Marx előtti materializmust mindenekelőtt az ember es az emberi tudat társadalmi lenyegének meg nem ertese. Az ~ az osszes valóban emberi vonásokat és tulajdonságokat úgy fogta fel, mint „az egyes egyénben benne lakozo elvontsagot" (Marx), vagyis a társadalomtól, a társadalmi gyakorlattól elszakítva. S mivel a filozófiai kutatás homlokterébe az elvont embert állította, nem pedig a társadalmi viszonyok osszessegét, nem a társadalmi fejlődés objektív torvenyeit, noha a valóságban éppen ezek formáljak az emberi szemelyiseget, az ~ lenyegében biologizálja az embert. Ez a történelemszemléletben — reális társadalom- és történelemmagyarázat hijan — végső soron idealizmushoz vezet. Az ~ legkovetkezetesebb képviselői *Feuerbach* es Csernisevszkij. A mai polgári filozofia és szociológia tobb irányzatában az ~ arra szolgál, hogy megalapozza az idealizmus kulonfele formáit, amely az objektív világot az

emberi lényegből leszármazott valaminek fogja fel (*egzisztencializmus; pragmatizmus; életfilozófia; antroposzociológia; szociáldarwinizmus; freudizmus* stb.).

antropomorfizmus ⟨az anthróposz — ember es morphé — alak, forma goróg szóból⟩: 1. a mindennapi tudatnak azon sajátsága, amely a természet erőit emberi tulajdonságokkal ruházza fel. Különösen a földművesmunka keretei között figyelhető meg, hogy az ember általában nem képes magát világosan elkulöníteni a természettől, amely látszólag ugyanúgy viselkedik, mint ő: a fold mint anya hozza világra és táplálja a növényeket, amelyek novekednek, majd meghalnak, akárcsak az ember, s haláluk új élet forrása, haláluk után az életük új növényben folytatódik, az emberek világához hasonlóan, ahol a gyermekek viszik tovább a szulók életét. E szemléletmód megnyitja annak a lehetőségét, hogy az ember saját tudatának jellemző vonásait belevetítse a természetbe és úgy vélje, hogy ott értelemmel, akarattal, erzelemmel es celkitűző képességgel felruházott lények tevekenykednek. A kézművesség, különösen pedig a modern ipari tevékenység nem kedvez az ~-nak. A kezmüves és a munkás tevékenysége csak abban az esetben lehet sikeres, ha élesen elkulönul a munka tárgya a tevékenykedő alanytól, a munkás szubjektivitásától. A munkásnak olyannak kell felfognia a munka tárgyát, amilyen az a valóságban (dezantropomorfizáció). — 2. az emberi tulajdonságok átvitele az istenekre, szellemekre es túlvilági lényekre. Az isteneknek emberi alakban történő ábrázolása, emberi érzelmekkel való felruházása annak a kornak a terméke, amikor a földi társadalomban — az osztályviszonyok kialakulása kapcsán — megjelenik a vezetők, a hatalommal rendelkezők, a kiváltságos emberek szűk kis csoportja az alávetettek és alattvalók nagy többségével szemben, bár csiraszerűen az újkokori földművelő társadalmakban a törzsfő hatalmának kibontakozásával már megtalálható.

(Gecse Gusztáv)

antroposzociológia: szociológiai elmelet, amely közvetlen összefüggésbe hozza az egyes emberek és embercsoportok társadalmi helyzetet az ember anatómiai és fiziológiai jegyeivel (koponyaméret és -alak, termet, hajszín stb.), majd ebből kiindulva vizsgálja a társadalmi jelenségeket. Megalapítója, G. Vacher comte de Lapouge (1854—1936) átvette és továbbfejlesztette J. A. Gobineaunak (1816—1882) az árjákról mint felsőbbrendű arisztokratikus fajról szóló elméletét, s ebbe a fajba sorolta a nemeseket és a burzsoákat. Az osztályok harcát fajok harcának, a dolgozók felszabadító mozgalmát pedig az „árja elem" csokkeneseből fakadó hanyatlásnak tunteti fel, s ezért eugenetikai rendszabályokat surget. Az ~ bekerult a *fajelmélet* eszmei fegyvertárába.

anyag: materialista filozofia alapkategóriája, az emberi tudattól fuggetlenul létező *objektív valóság* megjelölésére szolgáló filozófiai absztrakció. Mint alapkategória, mindig kulcsfontosságú szerepet játszott a filozófia alapkérdésének adekvát megfogalmazásában s általában a materialista filozófiák egységes koncepciójának kidolgozásában. Ugyanakkor — a többi filozófiai fogalomhoz hasonlóan — maga is fuggvénye a filozófiai gondolkodás történelmi fejlődésének, elsősorban annak, hogy meddig jutott el az ember sokoldalú, gyakorlati tevekenysége alapján a természeti világnak, a társadalomnak a megismeréseben és a filozófia sajátos feladatkörenek felismeréseben, ill. módszereinek, logikai eszközeinek kidolgozásában.

Az ~ fogalmára az erzekelhető-tapasztalható fizikai világ jelolese celjából az objektiv idealista rendszerekben is szukseg van, ugyanakkor ezek idealista elvi kiindulópontja és spekulatív jellege nem teszi számukra lehetővé és kötelezóve az anyagi világra vonatkozo s egyre gazdagodó, fejlődő tudományos ismeretek filozófiai szintú visszatükrözését magában az ~-fogalomban. Ezért az ókori (Platón, Arisztotelész), a középkori (Aquinói Tamás) és az újkori objektiv idealizmus képviselői számára egyaránt valami passzív természetű, potenciálisan letező, változatlan ósanyagit jelent az ~, amely reális letet, mozgását és fejlódeset az aktiv szellemi elvnek, eszmének koszönheti (tehát hozzá kepest elvileg is, történetileg is másodlagos). Így az ~ fogalma az objektiv idealista rendszeren belul csak nagyon alacsonyan helyezkedik el az elvek es ertekek hierarchiájában (pl. Platón idea-tanában az erzekelhető konkret dolgok látszatvilág minósége, Aquinói Tamásnál és a skolasztikában általában az ~ „propa nihil", azaz „majdnem semmi" volta isten es az ideák világához kepest stb.).

Az ~-fogalom történeti fejlődese a materialista filozófiákban *(materializmus)* a kövétkezókeppen alakult: Az okori görog materialisták (lásd *antik filozófia)* első iskolája, az ún. ión (vagy miletoszi) iskola a világ egyseges magyarázatára torekedvén, de meg a kozvetlen termeszetszemlélet talaján, a létező dolgok eredendó óselvet (arkhe) kereste és az ~ valamely konkrét formájával (víz, tűz stb.) fejezte ki az ~ általános fogalmát, ami a filozófiai gondolkodás relative alacsony absztrakciós szintjéről tanúskodott. Már jóval magasabb absztrakciós szintú *Démokritosz* elképzelése a világon letezo valamennyi

konkrét jelenség kozos, anyagi alapjáról: az orok, változhatatlan, egyszerű strukturálatlan „egysegekről": az atomokról, amelyeknek egyesulésétől fugg a dolgok, jelenségek végtelenul sokféle minősége. Az újkori filozófiában a metafizikus, mechanikus materializmus — angol es francia változatában — egeszében megtartotta, ill. folytatta az ókori materialisták által megkezdett utat az ~-fogalom meghatározásában, amennyiben az idetartozo gondolkodók többsége még mindig mint fizikai-dologi szubsztrátumot kívánta az ~-ot meghatározni. Ugyanakkor tartalmában igazodott a XVII—XVIII. századi descartes-i—newtoni fizika által feltárt mechanikai, fizikai torvényszerűségekhez, valamint az ezeken alapuló mechanikus determinista világképhez, elméleti magyarázatokhoz. A mechanikus materializmus ~-fogalma ebben a világképben a természet makroszinten felismert fizikai tulajdonságait absztrahálta, amikor az ~-ot azonosította a tomeggel, a térbeli kiterjedést, a test formájában való létet az ~ állandó es kizárólagos tulajdonságának tartotta és szinte természetesnek vette, hogy az ~ legkisebb, oszthatatlan része az atom. Ezáltal — bár a tudományos egzaktság és absztrakció magasabb fokán — lényegeben fenntartotta azt a téveszmét, hogy létezik a világnak valami egynemű alapegysége — Engels kifejezésevel élve· „alaptéglája" —, amelyből a konkrét tárgyak, jelenségek felépulnek. A fenti elképzelés vulgáris, mechanisztikus voltára — amelyet kulonben a tudományos fejlődés a maga egészében megcáfolt — Engels a kovetkezőkeppen mutatott rá: „Ha a természettudomány azt tűzi ki célul, hogy az egységes anyagot, mint olyant felkutassa, hogy a minőségi kulonbségeket azonos legkisebb részecskék összetételenek pusztán mennyiségi kulonbozőségeire redukálja, ugyanazt teszi, mintha cseresznye, korte, alma helyett a gyümolcsot mint olyant. kívánna látni." (*Marx—Engels* Művei 20. kot. 524. old.) A mechanikus materializmus ~-fogalmában kifejeződott az irányzat másik lényeges korlátozottsága is, az, hogy a társadalom struktúráját, fejlődését nem volt képes materialista alapon értelmezni. Az ~ fogalma itt csak az objektív valóság külonos formáját, a természeti-anyagit (a makrovilág fizikai tulajdonságait) absztrahálta, és teljességgel figyelmen kívul hagyta az emberi társadalomban az embertől mint szubjektumtól fuggetlenul letező realitást, elsősorban a társadalom anyagi-termelési módját. Bár a francia materialisták kozul néhányan *(Holbach, Diderot)* a korszak mechanikus ~-felfogását igyekeztek meghaladni az ~-nak a tudattal, az emberi szellemmel valo szembesítése útján („minden anyag, ami nem szellem"; az ~ tulajdonságai kozé felveszik érzékelhetőségét), dialektika és materialista társadalomszemlélet hiján azonban nem jutottak messzire ezen az uton

A marxizmus klasszikusai — a társadalom sajátos anyagi letezési módjának és torvényszerűségeinek feltárásával — megteremtették az alapot az ~ korszerű tudományos fogalmának kialakításához. Ehhez le kellett vonni bizonyos tanulságokat az ~ fogalma megelőző torteneti fejlődéséből. Engels levonta azt a kovetkeztetest, hogy az ~-fogalom a legmagasabb szintű filozófiai absztrakció: „Az anyag, a matéria nem egyéb, mint az anyagok összessege, amelyből ezt a fogalmat elvonatkoztatták az olyan szavak, mint anyag es mozgás nem egyebek, mint *rovidítések*, amelyekbe sok kulonboző érzékileg észlelhető dolgot összefoglalunk kozos tulajdonságaik szerint." (*Marx—Engels* Művei 20. kot. 508. old.) Lenin viszont tudatosítja a dialektikus és történelmi materializmus ~-fogalmának tisztázása kapcsán, hogy az ~-fogalom — mint legáltalánosabb kategoria — meghatározására járhatatlannak bizonyult a kevésbé általános fogalmak formállogikai meghatározásának szokásos útja, egyszerűen azert, mert nincs olyan „legkozelebbi nem"-fogalom, amelynek az ~-ot alá lehetne rendelni Az ~-meghatározás ezért csakis azon az úton történhet, hogy szembeállítjuk ellentétével, az emberi tudattal, ill. a szubjektummal, tudatosítva ugyanakkor, hogy a koztük levő ellentét csak ismeretelméleti vonatkozásban áll fenn, hiszen ontologiai szempontból nézve természetesen az ember, a megismerő szubjektum és tudata az anyagi világ resze, fejlődésének szukségszerű eredménye.

Az ~ lenini meghatározása a kovetkező „Az anyag filozófiai kategória, amely az érzeteinkben feltárulo, érzeteinkkel lemásolt, lefénykepezett, visszatukrozott, érzeteinktől fuggetlenul létező, objektív valóság megjelolésére szolgál." (*Lenin* Összes Művei. 18. kot. 116. old.) Lenin tehát az objektivitást, a szubjektum érzeteitől, gondolatairól, egyáltalán, tudatától fuggetlen létet emeli ki mint a végtelen anyagi világ már megismert vagy még ismeretlen jelenségei leglényegesebb és legegyetemesebb tulajdonságát. Az ~-fogalomnak ez az ismérve olyan kulcskritérium, amelynek elismerésével függ ossze kozvetlenül és szukségszerűen a materializmus A megismerés fejlődésével, amikor a tudomány az anyagi világ különboző sajátos szerveződési szintjeibe (pl. a makrofizikai jelenségek világába) mélyebben hatol be, új felfedezéseket tesz, ezekkel kapcsolatban — mint mindig — ismét fellép az elméleti magyarázat, ill. általánosítás szukségessége.

Az „objektív létezésnek" mint az ~ leglényegesebb sajátosságának kiemelésével a lenini ~-fogalom kiállja a tudományos ismeretek gyorsuló

iramu fejlodesevel valo egybevetest Nem allhat igy elo az a helyzet, mint a klasszikus fizika XIX sz vegen bekovetkezett un valsaga idejen, amikor az ~ egy korábban megismert fizikai szerkezeti modelljere (oszthatatlan atom) es sajatossagára (tomeg) valo leszukitese, valamint a determinizmus egyedulinek velt mechanikus elkepzelese miatt kerult nehez helyzetbe az elmeleti fizika, amibol a kiutat vegul is a dialektika alkalmazása jelentette a tudomanyos megismeres, a determinizmus stb problematikajara A tudományos megismeres egesz tortenete bizonyitja, hogy a Lenin által kiemelt ‚objektivitás" kriterium elevulhetetlen, s ebben az értelemben lezart, ugyanakkor termeszetszeruleg helyet ad az ~ konkret formáira, sajátossagaira vonatkozo ujabb szaktudomanyi ismeretek szamara

Az ~-fogalom kidolgozasakor fennallo társadalmi es tudományos feltetelek kozott (1909) Leninnek kozvetlenul az uj, XIX sz vegi, XX sz eleji fizikai felfedezesekkel kapcsolatos retrográd tarsadalmi hátteru es tendenciaju szubjektiv idealista kovetkeztetesekkel, ill irányzatokkal *(empiriokriticizmus energetizmus* stb) kellett polémait folytatnia, de a *Materializmus es empiriokriticizmus* c mubol — mint ahogyan a marxizmus klasszikusainak mas muveibol is — minden ketseget kizároan kitűnik, hogy a marxista filozofia lenyegileg elhatárolja ~ fogalmat az objektiv idealizmustol es a metafizikus materializmustol egyaránt Az *agnosztic izmus*sal szemben a tudati jelensegek visszatukrozo szerepere torteno utalas jelent kritikai elu megkulonboztetest A legutobbi evtizedek marxista filozofiai irodalmában felvetodott az a gondolat, hogy szukseg volna az ~ tovabbi, ontologiai szempontbol torteno meghatarozására, a marxista filozofia egzaktabb rendszerezese celjából Egyesek ezt az igenyt kielegitve latják azáltal, hogy az ~ egyetemes tulajdonsagai koze — az objektivitason es a visszatukrozhetosegen, megismerhetosegen kivul — felveszik az anyagi vilagnak a materialista *dialektika* altal feltart letezesi es mozgastorvenyeit (az egyetemes kolcsonhatast, a mozgast, a ter-idoben valo letezest stb) Mások szerint az ~-fogalom a marxista filozofian belul axiomatikus jellegű fogalomkent tekintendo, amelynek további pozitiv kifejtese, ill jellemzese az anyagi világ relative elkulonulo szervezodesi szintjeit (elettelen termeszet, elővilág, társadalom) tanulmanyozo szaktudományok egy-egy adott rendszerenek a feladata (Lásd meg *dialektikus materializmus*)

anyag mozgásformai — lasd *mozgasformak*

Aquinói (Szent) Tamás (1225—1274) itáliai katolikus teologus, domonkos rendi szerzetes, a *skolasztika* viragkoranak kiemelkedo fiozofusa 1323-ban szentte avattak ~ celja, hogy a teológiat filozofiai ervekkel vertezze fel, ezert kovetkezetesen allast foglal *Arisztotelesz* filozofiaja mellett, jollehet 1210-ben egy párizsi zsinat, 1215-ben a papai kovet, 1231-ben pedig maga a pápa (IX Gergely) tiltja meg Arisztotelesz muveinek használatat ~ egyesiti Arisztotelesz filozofiáját az egyhazi tanitással es megalkotja a középkor legatfogobb filozofiai rendszeret Arisztotelesz tanitásait termeszetesen csak azokon a pontokon tudja kiaknazni a kereszteny világnezet javára, ahol ezt a teologiai elvek megsertesenek veszelye nelkul megteheti (kategoriarendszer, ismeretelmeleti idealista kovetkezetlensegek stb) Egyebként „javitja" vagy „kiegeszíti" Arisztoteleszt az egyházi hagyomany s az agostoni—platonikus rendszer alapján

~-nak ahhoz, hogy a kereszteny teologiat fel vertezhesse az ertelem, a rácio erveivel, mindenekelőtt szet kellett valasztania egymastol a hitet es a tudást, a teologiat és a *filozofiat* Ezt a szetválasztást — amelyet előtte mestere, Albertus Magnus is megkiserelt s amelyet az averroizmus (lasd *Averroes*) a filozofianak a teologia szolgalatabol valo kiszabaditasa erdekeben veghez is vitt — azert is meg kellett tennie, hogy a kereszteny vilagnezeten belul helyet biztositson a pogany Arisztotelesz gondolatrendszerenek A szetválasztas utan pedig ujra ossze kellett kapcsolni a kettot — eppen az averroizmusnak a kettos igazsagot vallo nezeteivel szemben —, megpedig eltuntetve a szembeszokő ellentmondasokat A szetvalasztásnál ~ abbol a megfontolásbol indul ki, hogy az ember ketfele modon juthat az igazság birtokaba Egyreszt ertelmi munka altal, minden kulso, isteni, kegyelmi segitseg nelkul (ertelmi igazsag), masreszt a kinyilatkoztatas reven, amelynek elfogadasara es belatasara nem elegendo az ertelmi világossag, hanem a hit fenyere van szukseg (hitigazsag) Forrasat tekintve mindket igazsag az isteni lenyegbol ered, annak megnyilvanulasa Ily modon ezek az igazságok csak az isteni kozles es az emberi birtokbavetel modjat tekintve kulonbozhetnek egymastol, de ellentmondas koztuk nem állhat fenn. A kinyilatkoztatasbol eredo ismeretet abszolut elsobbseg illeti meg az ertelmi ismerettel szemben A hit es tudás osszekapcsolása ily modon nem a mellerendeltseg alapjan tortenik meg ~ rendszereben Amint a hit megelőzi ~ szerint a tudast, ugy a teologia is folotte áll a filozofianak a filozofia a „teologia szolgáloja", amelyet a teologia felhasznal a hitettelek kifejteseben es megvedeseben es a hitetlenek megteriteseben

Rendszerenek alapjava, kiindulo- es vegpontjava, egysegesito elemeve ~ az istenfogalmat teszi Rendszere, barmennyire is at meg at van szove filozofiai elvekkel, kategoriákkal es meg-

fontolásokkal, nem felel meg a tudományosság követelményeinek: tételeinek legfőbb elve a kinyilatkoztatás; a kinyilatkoztatásból való levezethetőség.

~ az anyagi világ magyarázatánál az Arisztotelész által kidolgozott actus és potencia elméletét veszi alapul. Minden testnek van valamiféle végső anyaga, amelyet ősanyagnak, materia primának nevez. A materia prima a változások állandó alanya, tiszta képesség vagy lehetőség (potencia): képesség arra, hogy belőle a testek kibontakozhassanak. Az ősanyaggal ellentétben a forma tiszta ténylegesség (actus), amely a testi szubsztanciát lényegében határozza meg és teszi a tényleges létezésre és a működésre alkalmassá. A materia—forma viszony adja a tamási filozofiai rendszerben a letezők tökéletességi fokozatait is, amely fokozatok egyenes arányban állnak az anyagtól, a potencialitástól való függetlenséggel. Minden anyagi korláttól és potencialitástól mentes isten szellemisége. Ez a szellemiség létében és tevékenységében mindentől független. A világnak ez a hierarchikus tagozódása a világegyetemnek is a rendje, amelynek alapjan az alacsonyabb rendű a magasabb rendűert letezik. „Az alacsonyabb rendű teremtmények a magasabb rendűekért vannak, amint az ember alatti teremtmények az emberért léteznek. Végső soron pedig az egész világmindenség minden egyes reszével az Istenre mint céljára irányul."

E sajátos hierarchikus-teleologikus világepitményben, amelyben konnyűszerrel felismerhető a feudális „piramis", kozponti helyet foglal el az ember, amely a szellemi és az anyagi világ határmezsgyéjén helyezkedik el. Anyagi testének (materia) és szellemi lelkének (forma) fogva egyesíti magában mindkét világot. Az emberben a materia és a forma, a test és a lélek szoros egységet alkot. Ez egységen belul a lélek, a forma az elsődleges, az éltető elv és az osszes tevékenysegek meghatározója, amely a test pusztulása után is képes létezni és működni. Itt torzítja ~ legerzekletesebben Arisztotelészt, amikor az általa a test entelekheiájának, életelvének tartott – és ezert a testtől különállóan elkepzelhetetlen – lelket halhatatlanná teszi.

~ szerint isten létének a tétele nem pusztán hittétel, hanem feltétele a hitnek es csak azok számára koveteli meg a hit aktusát, akik sajat értelmi felkészültségük folytán nem tudják a bizonyítást megérteni. ~ az istenbizonyításnak ot útját jelöli meg, amelyek bármelyiken eljuthat az ember ahhoz, hogy isten létét belássa, sőt, bizonyos „természetes" ismeretekre tehet szert isten tulajdonságait illetően is *(istenérvek)*. A nyilvánvalóan teológiai megfontolások alapjan osszeállított istenbizonyítékok a tomista filozofia alapját képezik mind a mai napig. Az első es ~ szerint legnyilvánvalóbb bizonyíték a mozgásból adódik. A világban tapasztalható mozgásból ~ – feltetelezve, hogy „mindaz, ami mozog, szükségképpen más által mozog" — egy első mozgatóra – istenre — következtet. A második út ~ szerint a létrehozó okok sorozatán keresztül vezet egy szukségképpeni első okhoz (istenhez). A harmadik bizonyíték a szükségszerűen és az esetlegesen létező fogalmából indul ki. ~ úgy véli, hogy a világban minden dolog esetleges: keletkezik és elmúlik, vagyis közömbös a léttel szemben, nem szükségszerűen, önmaga által létezik. De ha a világban minden esetleges, akkor a világon kívül kell lenni egy szükségszerűen létezőnek, amelytől az esetleges dolgok létüket nyerték. Tamás bizonyítékai sorában a negyedik, amelyet *Augustinus*tól kölcsönöz, tulajdonképpen a harmadik érvnek, az esetleges és a szükségszerű fogalmából alkotott bizonyítéknak más vonatkozású megfogalmazása: a természet dolgai különböző fokban részesednek a tökéletességben: létben, jóságban, igazságban stb. De e fokozatok csak ugy állapithatók meg, ha van egy olyan lény, amely minden tokéletességet a legmagasabb fokban birtokol, s amelytől az alacsonyabb fokon álló lények tokéletességüket kapták. Az ötödik bizonyíték az értelem nélküli lények ún. célszerű működésén alapszik. Ezek — minthogy értelmuk nincs — önmaguktól nem működhetnek célszerűen. Egy gondolkodó lénynek kell célrairanyultságukat megszabni.

~ rendszereben isten nemcsak teremtője és fonntartója, hanem végső célja is a világnak. Minden arra törekszik, hogy a maga módján hasonlóvá váljon istenhez. Az értelmes teremtmények tudatos isten felé törekvése az erkölcsi élet keretei kozott valósul meg és a boldogsághoz vezet, amely zavartalan formában csak az ún. örökkévalóságban érhető el. Az erkölcsi élet zsinórmértéke az emberi értelem, amelyet az orok torvenyen alapuló természeti törvény szabályoz. Az örök törvény forrása az isteni értelem, amely minden teremtményt céljához (önmagához) rendel, s amely a teremtett dolgok létének nemcsak ideáit, hanem torvényeit is magában hordozza. Az erényekről szóló tanában ~ Arisztotelészt követi, amikor megkülönbözteti az értelmi es az erkölcsi erényeket, azonban az arisztoteleszi erénytáblázatot kiegészíti a hit, a remeny és a szeretet ún. isteni erényével. Erkölcstanának jellegzetesen keresztény vonása, hogy a kegyelemnek fontos szerepet juttat az erkölcsi életben: az ember rászorul az isteni segítségre, hogy ő mozgassa a jó cselekedetekre. Természetes erejere hagyatkozva, isteni kegyelem nélkül az ember nem képes a torvényt betartani, kovetkezésképpen végső célját, az örök életet elérni. Így ~ etikája kovetkezetesen megmarad a

teljes transzcendencia világában, de ugyanakkor — noha tanítja az akarat szabadságát — problematikussá teszi az erkölcsi élet alanyának, az embernek a szerepét az erények gyakorlásában és az örök üdvösség elnyerésében. E tekintetben nem is tud ellentmondásmentes megoldást nyújtani, amikor azt tanítja, hogy az akaratot determinálva isten megőrzi annak szabadságát. Ez az ellentmondás éles harcot váltott ki a tomista iskolán belül, amely harc mind a mai napig nem csillapodott.

~ társadalomszemleletének alapvonása tükrözi legközvetlenebbul filozófiájának osztálytartalmát. Arisztotelész nyomán leszögezi, hogy az ember természetenél fogva társadalmi leny, aki életét fenntartani, tehetségét kibontakoztatni csak mások segítségével, társadalomban képes. A társadalom rendjének szabályozója a *természetjog*, amelynek első es legfontosabb előírása ~ szerint így hangzik: „mindenkinek add meg a magáét és tartózkodj a jogtalanságtól". A termeszetjog ebben a felfogásban tehát az isteni törvény resze, és különbözik azoktól a polgári értelmezésektől, amelyek a XVII—XVIII. sz.-ban a természetjog nevében tartották esszerűnek a polgári társadalmat, szemben a feudalizmussal (*Spinoza. Holbach* stb.). Az állam feladata a társadalom rendjének biztosítása. E rend teszi csak lehetővé, hogy a közösség elérje végső célját, az istent. A legjobb államforma ~ szerint a monarchia, ha valamilyen formában a nep is reszt vesz a kormányzásban. A fejedelem hatalma istentől származik, ha azonban zsarnokként visszaél hatalmával, a nép megtagadhatja az engedelmességet. Az egyes államok nem függetlenek egymástól. Mind része isten államának. Ebbe a nagyobb közossegbe valo beilleszkedesnek az alapja a tízparancsolat es a kereszteny szeretet.

~-nak a magántulajdon kérdéseben kifejtett tanai szerint isten (a természetjog által) minden embert felruházott a termeszet birtoklásának jogával. A természetjog a tulajdonhoz valo jogot tehát általában adja meg az embernek, de a birtoklás módját nem irja elő. Azonban a magántulajdon a termeszetjogból levezethető. ~ filozófiai rendszere, a *tomizmus*, evszázadokon át a katolikus egyház uralkodó világnezete volt, a *neotomizmus* formájában ma is a hivatalos katolikus világnézet. *(Gecse Gusztav)*

Arisztipposz, kurenei (kb. 435—360[?]) – lásd *antik filozófia*

Arisztotelész (i. e. 384—322): ókori görög filozófus és tudós. Sztageiroszban szuletett (ezért nevezik Sztageiritának), 367-ben Athenba ment es *Platón* tanítványa lett, tagja volt a platónia Akadémiának egeszen Platón haláláig (347). 343-ban Fülöp makedón király meghívta ~-t, hogy nevelje a fiát, Sándort. Amikor Sándor király lett, ~ visszatért Sztageiroszba, 335-ben pedig Athenba. Filozófiai tevékenységenek e második időszakában megérett a már korábban kialakult kritikai állásfoglalása Platón idealizmusával szemben, s kialakította saját filozófiai rendszerének alapjait. Athenba való visszatérésével (ahol létrehozta saját iskoláját, a Lukeiont) kezdődik filozófiai tevekenységének harmadik, utolsó korszaka.

~ kutatásai felölelték az akkor elerhető szinte összes tudományágat. A filozofiát három ágra bontotta: 1. elmeletire, amely a letrol és a let részeirol szól; kiemelve az „első filozofiát" mint az első okok es elvek tudományát; 2. gyakorlatira, amely az ember tevékenysegéről szól; es 3. poétikaira. Ebben a felosztásban — nem emliti külön a logikát, bár ő a megteremtője ennek a tudománynak. Követői nem alaptalanul tulajdonították ~-nek azt a véleményt, hogy a logika nem a filozófia külon ága, hanem minden tudományos megismerés eszköze.

„Első filozófiájában", amelyet „metafizikának" is nevez, ~ áttekinti az előző filozófiai iskolák felfogását az egyes, az érzéki es az általános, a lényegi összefuggésenek értelmezése tekinteteben. ~ bírálja Platón idea-tanát, főként azert az idealista tételeert, mely szerint az idealenyeg elkulonul az érzékileg felfogható dologtól. ~ itt fejtette ki saját megoldását abban a kérdesben, hogy mi a viszonya az *általános*nak és az *egyes*nek a létben. Szerinte az egyes az, ami csak „valahol" és „most" letezik. Ez érzékileg felfogható. Az általános az, ami minden helyen és minden időben („mindenutt" es „mindig") letezik, meghatározott feltételek mellett megnyilvánulva az egyesben.

A letező magyarázo elveul ~ negy okot sorol fel: 1. a let lenyege – aminek folytán minden dolog olyan, amilyen (formai ok), 2. a szubsztrátum – az, amiből valami letrejön (anyagi ok), 3. mozgató ok, a mozgás elve, 4. a cel-ok — az, ami vegett valami megvalósul. Bár ~ az *anyag*ot egyik első oknak ismerte el es sajátos lényegnek tartotta, az anyagban csak passziv mozzanatot látott (csak lehetőséget a valamive válásra), s az egesz aktivitást a többi három oknak tulajdonította. A lét lényegét — a formát — örökkévalónak es változatlannak tartotta, s minden mozgás forrását a mozdulatlan, de minden mozgató okban — az első mozgatóban látta. A *mozgás* ~ szerint valaminek a lehetőség állapotából a valóság állapotába való átmenete. A kategóriákról szóló tanításának megfelelően a következő mozgásfajtákat különboztette meg: 1. minőségi — vagyis változás, 2. mennyiségi — vagyis növekedés és csökkenés, 3. áthelyeződés — vagyis térbeli mozgás. Ezekhez csatlakozik a negyedik

fajta, amelyik visszavezethető az első kettőre: a keletkezés és a megsemmisülés.

~ szerint minden reálisan létező egyes dolog „anyag" és „forma" egysége. A „forma" nem túlvilági ok, hanem magával a dologgal együtt járó, az általa öltött „alak". Így pl. a rézgolyó az anyagnak (réznek) és a formának (gömbölyűségnek) az egysége; ez utóbbit a mester adta a réznek, de a reálisan létező golyóban egységet képez az anyaggal. Az érzéki világ ugyanazon tárgya felfogható „anyagként" is és „formaként" is. A réz „anyag" a golyóhoz képest, de ugyanez a réz „forma" azokhoz a fizikai elemekhez képest, amelyeknek egyesüléséből áll ~ szerint a réz anyaga. A „forma" annak a valósága, aminek az „anyag" a lehetősége. Az „anyag" először is a forma „hiánya" („elvonása"), s másodszor annak lehetősége, aminek a valósága a „forma".

A „forma" és az „anyag" viszonyát ~ nem az érzékfeletti „eszme" és az érzéki „anyag" elkülönültségeként fogta fel ugyan, azonban nem vitte végig a platóni idealizmus kritikáját: a formák hierarchikus rendjének a legmagasabb rendű csúcsán anyagtalan „forma" — a tiszta forma, a formák formája, Isten áll. ~ Istene a világ „első mozgatója", legfőbb célja minden saját törvényei szerint fejlődő formának és képződménynek *(teleológia)*. ~ „forma"-tana objektív idealista tanítás. Ám az ő idealizmusa, mint Lenin kimutatta, sok tekintetben „objektívebb és *távol esőbb, általánosabb,* mint Platón idealizmusa, és ezért a természetfilozófiában gyakrabban = materializmussal". (Művei. 38. kot. 267. old.)

~ logikájának fő tartalma a dedukció elmélete, bár a következtetés egyéb formáiról is kifejtette tanítását. Ennek az elméletnek az alapja a kategorikus szillogizmus részletesen kidolgozott elmélete. ~ logikája közvetlenül összefügg az igazságról szóló tanítással és a megismerés elméletével általában, illetve a létről szóló tanítással is, mivel ~ a logikai formákat egyszersmind a lét formáinak is tekintette.

A megismerésről és fajtáiról kifejtett tanításában ~ megkülönböztette a „dialektikus" és az „apodeiktikus" megismerést. Meghatározása szerint a „dialektika" területe a „vélemény", az „apodeiktikáé" pedig a megbízható ismeret. Ugyanakkor az eredményeknek a nyelv („logosz") segítségével történő kifejtésében az „apodeiktikus" és a „dialektikus" összefügg egymással. Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a vélemény igaznak bizonyulhat-e, a „dialektikus" kutatás tárgya. Ámde az összes lehetséges eszközökkel ellenőrzött és viszonylag nagy valószínűségű „vélemények" sem válnak feltétlenül megbízható ismeretté. Ezért ~ szerint a tapasztalat nem az utolsó fórum a tudomány legfőbb premisszáinak igazolásához. Az ész közvetlenül szemléli a legfőbb premisszákat és közvetlenül látja meg igazságukat, s ezekből a logikai törvények — elsősorban az azonosság törvénye — alapján, logikai műveletekkel vezethető le az igazság. ~ a megismeres spekulatíve általános princípiumait nem tekintette az emberrel vele születetteknek, bár úgy vélte, hogy potenciálisan mint lehetőség benne vannak az észben. Valóságos elsajátításukhoz tényeket kell gyűjteni, a gondolkodást ezekre a tényekre irányítani. Minthogy a tudomány a legáltalánosabból indul ki, és végeredményképpen ki kell meríteni mindazt, ami a tárgy lényegére vonatkozik, ~ a tárgy meghatározását nyilvánította a tudomány céljának. A teljes meghatározás szerinte csak a dedukció és az indukció összekapcsolása révén érhető el: 1. minden egyes tulajdonságról a tapasztalatból kell ismeretet szerezni; 2. hogy a tulajdonság lényeges-e, azt a kategorikus szillogizmussal kell bebizonyítani. ~ a szillogizmus három terminusának összefüggését az okozat, az ok és az okhordozó összefüggésének tükröződésekent fogta fel. A szillogizmus alapelve a nem, a faj és az egyed kozotti összefüggés. A tudomány, minthogy néhány általános elvvel rendelkezik, s belőluk vezet le minden részigazságot, kimeríti a területéhez tartozó fogalmak összességét. Ám ~ szerint a tudományos ismereteknek ez az összessége nem vezethető vissza egyetlen egységes fogalomrendszerre. Nem létezik olyan fogalom, amely állítmánya lehetne minden más fogalomnak. Ezért meg kellett jelolnie mindazokat a legfőbb nemeket, amelyekre a létező tobbi neme visszavezethető. Ezek a *kategóriák*. ~ tíz kategóriát különboztet meg: szubsztancia, minőség, mennyiség, viszony, hely, idő, helyzet, allapot, cselekvés, szenvedés. Ezek közül csak a szubsztancia (anyag és forma egysége) önálló létező, a tobbiek a szubsztancia határozmányai. (~ elméletet az alapelvek természetéről lásd még: *általános*).

~ kozmológiája minden vívmánya (az összes látható égi jelenségek és csillagmozgások egységes elméletté fejlesztése) ellenére elmaradt a démokritoszi és a püthagóreusi iskola kozmológiájától. Geocentrikus felfogása, amelynek Ptolemaiosz alexandriai csillagász i. sz. II. sz.-ban matematikai formát adott, egészen N. Kopernikuszig befolyásolta a világegyetemről szóló tanítás fejlődését. ~ knidoszi Eudoxosz bolygóelméletéhez igazodott, de a bolygószféráknak reális fizikai létet tulajdonított: a világmindenség számos koncentrikus kristályszférából áll, amelyek különböző sebességgel mozognak, s a mozdulatlan csillagok legkülső szférája által jönnek mozgásba. A mozgás végső forrása, a mozdulatlan első mozgató. ~ tanítása szerint a „holdalatti" világ, vagyis a Hold pályája és a Fold centruma kozotti terület, állandó változás és rendszertelen

szabálytalan mozgások terulete, ahol minden test negy alacsonyabb rendú elemből áll: foldből, vízből, levegőből es tűzből. A fold mint a legsúlyosabb elem kozponti helyet foglal el. A fold felett helyezkedik el egymás után a víz-, a levegő- és a tűzburok. A „holdfeletti" világ, vagyis a Hold pályája es a mozdulatlan csillagok legkülső szférája közötti terulet, az orök szabályos mozgások terulete, maguk a csillagok pedig az ötödik — a legtokeletesebb — elemből, eterből állnak. A holdfeletti világ a tokéletesség, állandóság, orökkévalóság birodalma.

Nem kevesbe hatekonynak bizonyult ~-nek a biológiai célszerusegrol szóló tanítása. Kidolgozásához az elo szervezetek celszerú felepítésere vonatkozo megfigyelések, továbbá a művészeti tevékenyseg jellegevel való analógiák adtak alapot, az utóbbiban ugyanis a forma megvalósulása feltételezi az anyag célszerú felhasználását es lekuzdését. Bár a celszerúseg elvet ~ kiterjesztette az egesz létre, sót visszavezette a tiszta formára, tanítása — Platónnak a világ tudatos, célirányos lelkere vonatkozó tanításától elterően — megis a termeszeti celszeruseg fogalmát emelte ki. E celszerúseg mintáinak ~ a szerves fejlódés tenyeit tekintette. Számos állatfaj osztályozását es leírását vegezte el. Az elet feltetelezi az anyagát és a formáját: az anyag a test, a forma a lélek, amelyet ~ „entelekheiá"-nak nevezett. Az élőlények három nemenek (noveny, állat, ember) megfelelően ~ három lelket, illetve a lélek három részét kulonbóztette meg: 1. novenyi, 2. állati (érzékelo) es 3. ertelmes.

Etikájában ~ értekeseknek ismerte el a politikai es katonai hősttetteket es az egyeb „etikus" erényeket — amelyek a megfeleló cselekvesekre való hajlamokat feltételeznek —, de még ertekesebbnek tartotta az esz szemlelódó tevekenyseget (a „dianoetikus" erenyeket). ~ morális eszmenye az „onmagát gondolo gondolkodás". Az etikus erenyt, amelyen saját tevekenysegunk esszerú szabályozását ertette, ~ ket szelsóseg kozotti kozepként határozta meg. Peldául a bőkezuseg közepen áll a fosvenyseg es a pazarlás között.

A neveles megszervezesenek feladatait ~ alárendelte — mint legfobb celnak — az olyan személyiség kialakításának, aki kepes a szabadidő intellektuális élvezesére, s felulemelkedik minden szakmai specializálódáson.

~ tekinthető az esztetika tudomány megalapítójának, első rendszerezójenek. Az esztétika teruletén ~ a realizmushoz kozeledő művészetelméletet fejtett ki. Esztétikájának központi kategóriája a minézis; szerinte a múveszetnek elsősorban a társadalmi ember belső jellemvonásait, azaz éthoszát kell „utánoznia".

A társadalomról és az államhatalom fajtáiról kifejtett nézeteiben ~ örökkévalónak tartotta a rabszolgatartó társadalmat, s úgy velte, hogy rabszolgákra és rabszolgatartókra való megoszlása megfelel a természet törvényeinek. ~ az államigazgatásnak három jó és három rossz formáját különboztette meg. Azokat a formákat tartotta jónak, amelyek kizárják a hatalom onző felhasználását, s ahol maga a hatalom az egész társadalmat szolgálja. Ezek a formák: a monarchia, az arisztokrácia és a „politeia" (a középosztály hatalma), amely az oligarchia és a demokrácia egyesítésére epül. Viszont rossznak, mintegy az említett három forma elkorcsosult fajtáinak tartotta az önkényuralmat, a tiszta oligarchiát es a szélsőséges demokráciát. Államelmélete óriási tényanyagra, 158 görög városállam helyzetenek feldolgozására epült. ~ hangsúlyozta az ember társadalmi természetét (az ember „zóon politikon", „közösségi leny"). Érdeklődese a gazdasági jelensegek tanulmányozására is kiterjedt. „Arisztotelész lángesze éppen abban mutatkozik meg ragyogóan, hogy az áruk értékkifejezeseben egyenlőségi viszonyt fedezett fel" — irja rola e vonatkozásban Marx. (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 64. old.)

~ tanítása az egyik legnagyszerűbb szakasz a filozófiai gondolkodás fejlódesében. Filozófiájának kettőssége határozta meg hatásának kettősségét is. Rendszerenek materialista tendenciái roppant fontos szerepet játszottak a haladó eszmék fejlődesében a kozepkorban (lásd *Averroes*). A középkori teológusok ~ tanításából „holt skolasztikát" csináltak, „kidobtak belóle minden keresést, ingadozást, kidobták a kerdesek feltevésének módjait". (*Lenin* Művei. 38. köt. 356—357. old.) A reneszánsz filozofusai, továbbá a tudomány XVII. századi megujitói eróteljesen harcoltak a meghamisitott ~ ellen, az igazi ~ helyreállításáért. A marxizmus megalapitói nagyra értékeltek ~-t, akinek filozófiai tanítását Marx az ókori görög filozófia csúcsának nevezte.

Aron, Raymond (1905): francia burzsoá filozófus és szociológus, 1955 óta a Sorbonne profeszszora. ~-ra Montesquieu és Tocqueville mellett erősen hatott a XIX. sz. végének es a XX. sz. elejének német burzsoá szociologiája, kulonósen M. *Weber*. ~ a történelemfilozófiát, a szociológiai elméletek történetét és a jelenkor legélesebb politikai problémáit filozófiai szinten kutatja. Tagadja a társadalmi osztályok, az osztályharc, a történelmi törvényszerűségek létezését, a *tényezők elmélete* hive. ~ az 1955—1959 között tartott előadásaiban alapozta meg az ipari társadalom elméletét (lásd még: *stádiumelmélet*). Eszerint a fejlett tőkés- és szocialista országokra közös vonások jellemzők: a modern gépi nagyipar, a termelőerők fejlettsege, sőt — ~ szerint — még a társadalmi struktúra is hasonló. A kulónb-

ség a politikai intézményekben rejlik. ~ az ipari társadalom nyugati típusának, modalitásának híve, melyet alkotmányos-pluralista rendszernek nevez.

asszociációs pszichológia: pszichológiai irányzat, amely a pszichológiai jelenségeket, a pszichológiai folyamatokat a képzettársításokra, megpedig az érzékelésből eredő képzetek kapcsolataira, asszociációira vezeti vissza, az asszociációt tekinti az egyetlen magyarázó elvnek. A hasonlóságon és az ellentéten alapuló asszociációt már Platónnál megtaláljuk. Arisztotelész ezeket kiegészíti a térbeli és az időbeli érintkezésen alapuló kapcsolatokkal. J. *Locke* (1690) az emberi tudat tartalmait ideáknak nevezi, és a tudat minden működését az ideák asszociációjára vezeti vissza. D. *Hume* (1739) a tudattartalmakat percepcioknak nevezi, és ezek egyetlen törvényét az asszociációban jeloli meg Az asszociáció törvenyének egyeduralma a pszichologiában a huszadik szazad kezdetéig tart. Az ~ nevezetesebb képviselői. D Hartley (1749), J. Priestley (1775), Brown (1882), James Mill (1829), John Stuart Mill (1865), H. *Spencer* (1855), Ebbinghaus (1885), G. E. Muller (1893) stb. — Az ~ alaptételei szerint a pszichológiai jelenségek elemekből állnak. Ezek az elemek az érzékeléssel szoros kapcsolatban allo képzetek. Az ~ például a *gondolkodás* tevékenységét úgy magyarázza, hogy e tevekenység középpontjában álló un. fogalmak nem mások, mint kepzetek, a gondolkodás maga pedig a fogalmak jegyeit reprezentaló kepzetek asszociációja. A fogalmak kapcsolata is alá van vetve az asszociációs torvénynek Helytelen azonban az a megállapítás, hogy a pszichológiai jelenségek felbonthatok homogén elemekre, továbbá az a torekvés, amely a gondolkodási tevékenyseget maradéktalanul vissza akarja vezetni a képzetekre es asszociációkra. „A gondolkodásnak megvan a maga minőségileg sajátos tartalma, es megvannak a maga minőségileg sajátos torvenyszerűségei, sajátos tartalma a fogalmakban jut kifejezésre a fogalmat viszont egyáltalán nem lehet visszavezetni az asszociatíve osszekapcsolt erzetek és képzetek egyszerű osszességere. Ugyanígy a gondolkodási folyamat lefolyásának torvényszeruségei sem vezethetők vissza az asszociációs folyamatok lefolyását meghatározo asszociációs kapcsolatokra és torvényekre (a térben és időben való erintkezés revén történő asszociáció torvényei)" (Rubinstein). A most vázolt gondolatmenetet alkalmazhatjuk nemcsak a gondolkodási tevékenységre, hanem a motivációra, az érzelmekre, a cselekvésre stb., es akkor kiderul, hogy az ~ nem veszi figyelembe a pszichológiai jelenségek komplex jellegét, minőségbeli sajátosságait es tévesen jár el, amikor valamennyi pszichológiai jelenséget elemi kepzetekre vezeti vissza

Az ~ megkulonboztet hasonloságon és ellentéten, továbbá térbeli es időbeli erintkezesen alapulo asszociációkat Ezeknek a felidézése további, úgynevezett „másodlagos asszociacios torvények" szerint zajlik. Az eredeti inger időtartama, élénksége, az ismetlődes sűrűsége, frissesége, az egyidejúleg ható ingerek mennyisege, illetve hiánya, az ingert felfogo személy egyedi sajátosságai es kialakult szokásai dontik el az asszociácIok felideződesenek modjait

Az ~ megállapítasai a pszichikus folyamatok egyeduli magyarázó elvekent nem fogadhatok el, részjelenségek megvilágítására azonban alkalmasak.

ateizmus ⟨gor. atheosz — istentelen⟩. a természetfelettibe (szellemekbe, *isten*ekbe, túlvilági eletbe stb) vetett hitet tagado nezetek rendszere, mindenfele *vallás* tagadasa Elmeleti alapja — a filozófiai materializmus es a tudomany Formáit, ervelésenek szinvonalát, kovetkezetességet es tortenelmi szerepet minden korban vegső soron a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok, valamint az ezeknek megfelelő ideologiai viszonyok, a tudományos megismeres, a tudomany es a materialista filozófia fejlettsegi szinvonala határozta meg. Az ~ mint a vallás akkori konkrét formáira vonatkozo nézetek rendszere lényegében a rabszolgatartó társadalomban keletkezett. Jelentős elemeit találjuk meg olyan gondolkodoknál, mint Thalész, Anaximenesz, *Hérakleitosz, Démokritosz,* Xenophanész. A középkorban az egyház és a vallás uralkodo szerepe kizárta az ~ jelentósebb fejlódesét. A feudalizmus fő támasza, az egyház és a vallás uralmának aláásásában jelentős szerepe volt a polgári ~-nak B *Spinozá*nak, a francia materialistaknak *(Holbach, Diderot)*, L. *Feuerbach*nak és másoknak Ugyanakkor a polgari ~ kovetkezetlen, korlátozott és felvilágosíto jellegű volt, nem jutott el a vallás társadalmi gyokereinek, s igy az ellene valo harc helyes modjainak a felismereséhez. Harcos ateisták voltak meg az orosz forradalmi demokraták, akik kozeljutottak a vallás melyebb, társadalmi forrásainak és funkciójának a felismerésehez. Legkovetkezetesebb formáját az ~ a marxizmus—leninizmusban olti, annak kovetkezteben, hogy a marxizmus nemcsak felvilágosítással, hanem azoknak a társadalmi feltételeknek a lényegi átformálásával kuzd a vallásos világnezet ellen, amelyek között az emberek a vallásban valamilyen kiutat és biztonságot kerestek. Feltárja és megérti tehát a vallás társadalmi gyokereit is és elsősorban a dontő társadalmi átalakításra tomoríti a proletariátust es szovetségeseit, a vallás elleni harcot alárendeli az osztályharc-

nak. A tudományos ~ tárgya a vallás kialakulása és léte forrásainak és okainak feltárása, a vallásos hittételek bírálata a korszerű tudományos világkép alapján, a vallás társadalmi szerepének tanulmányozása, továbbá a vallásos nézetek, előítéletek lekuzdése útjainak feltárása.

Augustinus (Szent Ágoston — 354—430): a *patrisztika* legkiemelkedőbb képviselője. Nem foglalta rendszerbe tanítását, amelynek kialakulására dontő hatással a neoplatonizmus, a biblia és a zsinatok tanítása volt.

Az apologéták és a korai hittanítók kiforratlan, ellentmondásos nézetei nem szolgálhattak szilárd, egységes ideológiául a Nagy Constantinus keresztény császársága alatt újra egyesult birodalom számára. Ezért hívta ossze a császár 325-ben az első egyetemes zsinatot Nikalában, hogy ott az egyház vezetői, a puspokok a keresztény egyház tanítását isten nevében megfogalmazzák és egységessé tegyék. Ettől kezdve az egyházon belül nem lehetett létjogosultsága egyetlen olyan gondolatnak sem, amely a zsinatok tanításával nem állt osszhangban. Az egyházatyák feladata ezután a zsinati tanítások rendszerbe foglalása, filozófiai kontosbe oltoztetése és az esetleges támadásoktól való megvédése. Ennek a korszaknak volt kiemelkedő ideológusa ~.

~ gondolkozásának kozponti eleme a boldogság megszerzésének kérdése. A boldogságot szerinte csak isten bírása adhatja meg az embernek. Isten bírásának első feltétele isten megismerese. Az istenkeresés útját járva, ~ felteszi a kérdést, vajon megismerhető-e egyáltalán az igazság. Az ember sok mindenben kételkedik, csak saját létében nem kételkedhetik. A saját lét bizonyossága igazolja az igazság fennállását és megismerhetőségének lehetőségét. Ezzel a gondolatmenetével ~ kaput nyit az irracionalizmus, a szubjektív idealizmus előtt.

A lélek az ismereteit nem a kulvilágból meríti, nem is régebbi életéből, az ideák világából hozza magával, hanem a lélek mélyén lakozó isteni tanító, a „magister interior" tanítja meg az igazságra. Ily módon mindenféle ismeret istentől függ, aki különleges megvilágítás (illuminatio) révén irányítja az ember értelmét.

Az örök érvényű igazság léte szolgáltat alapot isten létének bizonyításához is. A változhatatlannak felismert igazság feltételezi az abszolút igazságot, istent.

Az istenkeresés és az igazság megismerésének első állomása a hit. „Ha nem tudsz érteni, higgy, hogy érts; elöl jár a hit, és azt követi az értelem." A hit elfogadása után az értelem szerepe az, hogy az igazságokat minél mélyebben megértse. De erre is csak a hit által megtisztított értelem vállalkozhat. ~ tehát nem választja szét, nem határolja el a hit és a tudás körét és szerepét

Az etika alapját ~ szerint a lélek mélyén rejlő erkolcsi normák alkotják. A lelek az isten képére alakult, és így a jó eszméje bele van vésve a lélekbe. Az ember tehát, ha akarja, onmagában is megtalálhatja a természeti torvényt, amely az isteni órok torvény visszfénye. Az ember az isteni megvilágosítás fényeben megismert torvény megvalósítása mellett vagy ellen az akarat segítségével dont. Az akarat indítéka pedig a szeretet. A szeretet mozgatja az akaratot természetes tárgya, a jó (isten) felé. Minthogy a szeretet nem más, mint isten, ezért, ~ felfogása szerint, egyreszről torekedni kell isten felé (az abszolút jóság felé), másreszről valami modon birtokolni is kell istent (a jóság felé mozgató szeretet). Az istennek mint szeretetnek a bírása az isten ingyenes ajándékozása, a kegyelem revén torténik. Így kap kozponti helyet ~ rendszerében a kegyelem, amelynek kifejtese és a keresztény teológiába es erkolcstanba való beepítese miatt kapta az egyháztól a „doctor gratiae", a kegyelem tudósa címet.

A kegyelem, amely az ember üdvosségének nélkulozhetetlen feltétele, megelózi a jócselekedetet, és így nem szerezhető meg az ember ereje által, hanem az isteni kiválasztás kovetkezménye. Az kapja meg a kegyelmet, akit az isten — fuggetlenul cselekedeteitől — oroktől fogva kiválasztott az udvosségre. Arra a kérdésre, hogy mi ennek az isteni kiválasztásnak az oka. ~ nem tud feleletet adni, isten titkának tartja.

Így torkollik ~ etikája a vak hitbe és transzcendenciába, ahonnan a későbbi teologiai szemlélet sem tudja a keresztény etikát kilendíteni. Ez azonban érthető, ha a kegyelem- és kiválasztástan társadalmi tükroztető funkciójára gondolunk Arra, hogy az osztálytársadalomban egyes emberek, rétegek, osztályok ténylegesen eleve kiválasztottak és boldogságra rendeltek, mig másoknak éppen ellenkező és megváltoztathatatlan a sorsuk (lásd: *predesztináció*).

~ szerint a kegyelem hatása alatt bontakozik ki a keresztény élet és a történelem is, amelynek mozgatóereje a szeretet. Az eredeti bűn óta két szeretet torekszik a foldon kozosségalkotásra: az onszeretet és az istenszeretet. Az elsőnek a „foldi állam", a másodiknak az „isten állama" a produktuma. ~ e szeretet és két állam harcát és sorsát rajzolja meg legnagyobb hatású művében, a „De civitate Dei"-ben. A két állam között állandó harc folyik: ez az emberi történelem. A harc az utolsó ítéletben fog lezárulni, ahol véglegessé válik istennek és országának végső diadala, és nyilvánvalóvá válik az is, hogy a foldi állam is eszköz volt az isten kezében. A keresztény korban megvan a lehetőség arra, hogy a foldi állam

tudatosan isten szándékai szerint rendezkedjék be. Ennek feltétele, hogy mozdítsa elő az egyház érdekeinek a megvalósulását.

~ államelmélete szoros összefüggésben áll a római birodalom bomlásával és az egyháznak a „barbár" királyokkal való szövetségét készítette elő; a későbbiekben pedig a középkori keresztény államok berendezéséhez szolgált mintául. *(Geese Gusztáv)*

Avenarius, Richard (1843—1896) — lásd *empiriokriticizmus*

Averroës (Abu-l-Walíd Muhammad, Ibn-Ahmad Ibn Muhammad Ibn-Rosd) (1126—1198): középkori arab filozófus és tudós; Spanyolországban élt a cordobai kalifátus idején. Nem szakított ugyan a mohamedán vallással, de tovább fejlesztette *Arisztotelész* filozófiájának materialista elemeit. Az állította, hogy az anyag és a mozgás örökkévaló és nem teremtés eredménye, tagadta az individuális lelek halhatatlanságát és a túlvilági életet. Ő fektette le a kettős igazság (veritas duplex) elvének alapjait. A „kettős igazság" elve a hit és a tudás, a vallás és a filozófia (tudomány) szétválasztására irányult. Annak kimondásával, hogy más a tudomány és más a vallás igazsága, hogy a két igazság egymástól független, ez az elv a középkorban eszköz volt a tudományos gondolkodásnak a teológia uralma alóli felszabadulására, s szemben állt a skolasztikában — főleg *Aquinói Tamás* filozófiájában — uralkodó felfogással. ~ Arisztotelész műveihez írt kommentárjai nagyban segítették az európai filozófusokat az antik filozófia megismerésében. Tanítását mind a mohamedán, mind a katolikus ortodoxia üldözte.

axiológia ⟨gör. axio — érték, logosz — tan⟩: *az értékek* természetének filozófiai vizsgálata. Az ~ a polgári filozófiában jött létre a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején, segítségével próbálták megoldani a filozófiának az általános „értékproblémával" kapcsolatos nehány bonyolult kérdését. A polgári filozófia abból indul ki, hogy ezek a kérdések (az élet és a történelem értelme, a megismerés iránya és alapja, az emberi tevékenység végső célja és igazolása, a személyiség és a társadalom viszonyai stb.) tudományosan nem elemezhetők. Az értékjelenségeket ugyanakkor nem szociális jelenségekként vizsgálják. A polgári ~-t az értékelméletek három fajtája képviseli. Az objektív idealista elméletek (a *neokantianizmus*, M. Scheler és N. Hartmann, a husserli fenomenológia követői, a *neotomizmus*, az *intuitivizmus*) téren és időn kívüli transzcendens lényegként értelmezik az értéket. A szubjektív idealista elméletek (a *logikai pozitivizmus*, az emotivizmus, az etikai lingvisztikai analízis, a W. Urban, D. Prall, C. Lewis-féle affektív-akarati értékelmélet stb.) hívei csupán mint tudati jelenséget vizsgálják az értéket, a pszichológiai alkatnak, az értékelendő tárgyakhoz való szubjektív egyéni viszonynak a megnyilvánulását látják benne. A naturalista értékelméletek az ember természetes szükségleteinek vagy általában a természet törvényeinek kifejeződéseként értelmezik az értéket. Az érték marxista fogalma elvileg különbözik a polgári ~ érték fogalmaitól. Az ~ — az értékek természetének vizsgálata — mint sajátos aspektus csupán viszonylagosan önálló. Továbbá a marxizmus speciális társadalmi jelenségeknek, a társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat normatív oldala bizonyos megnyilvánulásainak tekinti az értékeket, amelyek tudományosan vizsgálandók. A társadalmi tudat normatív oldala tükrözi a társadalmi tudat világnézeti jelleget, de nem tárja fel teljes egészében. Más szóval, a világnézet nem redukálható egyvalamely értékszempontú állásfoglalásra. Például a marxista világnézet — bár néha ideálok, erkölcsi értékelések stb. normatív formájában fejeződik ki — alapját tekintve tudományos világfelfogás és a történelem törvényeinek tudományos ismeretére épülő társadalomelmélet. Egészében véve a marxista értékelmélet következetesen érvényesíti a *történelmi materializmus* álláspontját. Ennek az elméletnek a kidolgozása és a polgári ~ bírálata fontos feladata a tudományos materialista filozófiának.

axióma ⟨gör. alaptétel, alapigazság⟩: valamely tudományos *elmélet* olyan tétele (ítélet), amelyet mint kiinduló, az adott elméletben nem bizonyított tételt használnak fel, s ebből a tételből (vagy ilyen tételek együtteséből) vezetik le az elmélet összes többi tételét, a *következtetés* előre rögzített szabályai szerint. Az ~-kat az okortól egészen a XIX. sz. derekáig vagy intuitíve nyilvánvaló, vagy a priori igaz teleteknek tekintettek. Figyelmen kívül hagyták, hogy az ember sok évszázados gyakorlati tevékenységen alapulnak. Lenin azt írta, hogy az ember gyakorlati tevékenységében milliárdszor kellett a különféle logikai alakzatoknak ismétlődnie, míg ezek az alakzatok ~-k jelentőségére tettek szert. Az *axiomatikus módszer* mai értelmezése nem követeli meg az ~ a priori nyilvánvalóságát. Az ~-knak csak egyetlen feltételnek kell megfelelniük: belőluk, és csakis belőluk vezethető le az adott elmélet összes többi tétele. Az így módon kiválasztott ~-k igaz voltának kérdése az adott rendszer interpretációinak megkeresésének dol el: ha ilyen interpretációk vannak vagy elvileg feltételezhetők, az ~-k formálisan igazaknak tekintendők.

axiomatikus módszer: a tudományos elmeletek deduktív felepítésének az a módja, amikor 1 kiválasztjak egy adott elmelet meghatározott számu, bizonyítas nelkul elfogadott tetelet *(axioma)*, 2 az axiomakba tartozo fogalmak meghatározasa nyilvanvaloan nem tortenik meg az adott elmelet keretei kozott, 3 rogzítik a kovetkeztetesi szabalyokat es az adott elmelet meghatarozasanak szabalyait, amelyek biztositjak a megfelelo atterest az iteletek egyik csoportjarol masikra, es uj terminusok (fogalmak) bevezeteset, 4 az adott elmelet osszes tobbi iteletet az 1 pontban jelzett axiomabol vezetik le a 3 pontban foglaltak alapjan Az ~ elso elkepzeleseivel az okori Gorogorszagban talalkozunk (*Arisztotelesz* Euklidesz) Kesobb kiserletek tortentek a tudomany es a filozofia kulonfele teruleteinek axiomatikus kifejtesere (l *Newton* B *Spinoza* es masok) Ezeket a kutatasokat egy bizonyos elmeletnek (es csak egynek) a tartalmi felepitese jellemezte, a fo figyelmet itt az intuitive nyilvanvalo axiomak meghatarozasara es kivalasztására forditottak A XIX sz masodik feletől, amikor intenziven megindult a matematika es a *matematikai logika* megalapozasaval kapcsolatos problemak kidolgozasa, az axiomatikus elmeletre mar ugy tekintettek, mint valamilyen formalis rendszerre, amely megallapitja az elemei (*jelek*) kozotti viszonyokat, es leirja az objektumok barmely egyutteset, amely az adott *rendszert* kielegiti Itt a fo figyelmet a rendszer fo kovetelmenyeinek *ellentmondasmentesseg*enek, teljessegenek, fuggetlensegenek stb biztositasara forditjak Minthogy a jelrendszerek a bennuk foglalt tartalomtol fuggetlenul vagy annak figyelembevetelevel is vizsgalhatok, ennek alapjan szintaktikus es szemantikus axiomatikus rendszereket kulonboztetunk meg Ennek megfeleloen a fo kovetelmenyeket ket sikban fogalmazzuk meg, ezek az axiomak szintaktikus es szemantikus ellentmondasmentessege, teljessege, fuggetlensege stb Az elmelet szintaktikailag ellentmondasmentes, ha benne egyidejuleg nem lehet levezetni valamely allitast es annak tagadasat, az elmelet szemantikailag ellentmondasmentes, ha legalabb egy modellel rendelkezik, azaz van olyan terulete az objektumoknak, amely az adott elmeletet kielegiti Az ellentmondásmentesseg donto kovetelmeny, megsertesevel ugyanis semmisse valik az elmelet, mivel ez esetben barmely tetel igazolhato benne A teljesseg az axiomatikus felepitesu elmeletek azon kovetelmenye, amelynek ertelmeben adott rendszerben az elmelet minden igaz tetelenek bizonyitottnak (azaz az axiomakbol levezetettnek) kell lennie A formalizalt axiomatikus rendszerek elemzese arra a kovetkeztetesre vezetett, hogy mindent atfogo axiomarendszer felepitese lehetetlen (Godel) Az axiomatizalas csupan egyik modszere a tudomanyos ismeretek rendszerezesenek Rendszerint akkor alkalmazzak, amikor az elmelet tartalmilag elégge kiepult mar, abbol a celbol, hogy pontosabbakká tegyek az elmeletre vonatkozo elkepzeleseket, tobbek kozott szigoruan levonjak az osszes kovetkezteteseket az elfogadott allitasokbol Az utobbi 30—40 evben a matematikai diszciplinak axiomatizalasa mellett nagy figyelmet forditanak a fizika, a biologia, a nyelvtudomany stb bizonyos teruleteinek axiomatizalasara is. Termeszettudomanyos (altalaban nem matematikai) ismeretek kutatasanal az axiomatikus modszer a hipotetikus-deduktiv modszer formajaban jelentkezik (Lasd meg *formalizacio, deduktiv modszer*)

Ayer, Alfred (1910—) — lásd *„Bécsi kor"; lingvisztikai filozófia; neopozitivizmus*

azonosság: a targy, jelenseg onmagaval valo egyenloseget, vagy tobb targy egyenloseget kifejező kategoria *A* es *B* targyakrol akkor es csak akkor mondjuk, hogy azonosak, ha minden tulajdonsag (es kapcsolat), amely az *A*-t jellemzi, jellemzi *B*-t is, es forditva *(Leibniz)* De minthogy az anyagi valosag allandoan valtozik, nincsenek olyan tárgyak, amelyek onmagukkal abszolut azonosak lennenek, meg lenyeges, alapveto tulajdonsagaikban sem Az ~ nem elvont, hanem konkret, vagyis belső kulonbsegeket, ellentmondasokat tartalmaz, allandoan „megszuntetve megorzi" magat az adott feltetelektol függő változas folyamataban A targyak azonositasa előzetes megkulonboztetesuket feltetelezi, masreszt gyakran azonositanak kulonbozo targyakat (pl *osztályozas*uk celjabol) Ez azt jelenti, hogy az ~ elszakithatatlanul osszefugg a kulonbseggel es relativ A dolgok minden ~-a idoleges, atmeneti, valtozasuk, fejlődesuk azonban abszolut Az egzakt tudomanyokban azonban az elvont, vagyis a dolgok fejlodesetol elvonatkoztatott ~-ot, Leibniz fent emlitett torvenyevel osszhangban, azert hasznaljak, mert a megismeres folyamataban bizonyos korulmenyek kozott lehetseges es szukseges a valosag idealizalasa es egyszerusitese. Az ~ logikai torvenyét ilyen korlatozasokkal fogalmaztak meg A metafizika azonban ezt kiterjeszti a valoságra, s ez a dolgok valtozhatatlansagarol és allandosagarol szolo kovetkeztetesekhez vezet

azonosság torvenye: logikai torveny, amely szerint egy adott gondolatmenet folyamataban minden kifejezest (fogalmat, iteletet) ugyanabban az ertelemben kell használni Ennek az elofeltetele az iteletalkotas targyaul szolgalo objektumok megkulonboztetesenek es azonositásának lehető-

sége. Valójában azonban az ilyen megkülönböztetés és azonosítás nem mindig lehetséges. Az ~ ezért némiképp idealizálja a szóban forgó objektumok valódi jellegét (elvonatkoztatás fejlődésüktől és változásuktól), aminek jogosultsága az objektív világ tárgyainak és jelenségeinek viszonylagos állandóságából ered (lásd *azonosság*). Az azonosság fent leírt tartalmi értelemben vett törvényét meg kell különböztetni a logikai kalkulusok formuláitól, amelyek a tartalmi ~-nek formális analógiái; ilyen formulák: $A \supset A$ és $A \equiv A$ a kijelentéskalkulusban (olvasd: „Ha *A*, akkor *A*", és „*A* ekvivalens *A*-val"), $Ax(F(x) \supset F(x))$ a predikátumkalkulusban (olvasd: „minden *x*-re áll, hogy ha *x*-nek *F* tulajdonsága van, akkor *x*-nek van ilyen tulajdonsága") és mások. Ezek a formulák vagy azonosan igaz kijelentések, vagy tautológiák, és rendszerint szintén ~-nek nevezik őket.

ázsiai termelési mód — lásd *társadalmi-gazdasági alakulat*

B

Babeuf, François Noel (1760—1797) — lásd *utópikus szocializmus*

Bacon, Francis (Verulami) (1561—1626): angol filozófus, az angol *materializmus* megalapítója. Tudományos és politikai tevékenysége arra az időszakra esett, amelyet Marx az „angol forradalom prológusának" nevezett, s megfelelt a növekvő burzsoázia és a polgáriasult „új nemesség" szükségleteinek; ezek érdekelve voltak a termelés növekedésében, a technika és a természettudományok fejlesztésében. ~ — W. Shakespeare, Giordano *Bruno* és G. *Galilei* kortársa — filozófiája a kapitalista fejlődés útjára lépett valamenynyi európai országra kiterjedő általános tudományos és kulturális fellendulés légkörében jött létre.

~ már ifjú korában felvázolta a tudományok Nagy Megújításának tervét („Instauratio Magna"), s egész életében ennek megvalósításán dolgozott. Ennek a munkának első része a létező és a lehetséges tudományok osztályozása. ~ minden tudományt az emberi elme általa vélt három képessége alapján osztott fel. A három képesség: emlékezés; képzelet; ész. Az emlékezés a történelem alapja, a képzeletnek a költészet felel meg, az ész pedig forrása a filozófiának, amelyet ~ az istenről, a természetről és az emberről szóló tanításra tagolt. Az ember ~ szerint a természetet közvetlenül ismeri meg, az istent viszont a természet és önmaga révén, reflexió útján. Ezen részstudományok mellett ~ a kívánatos (desiderata) területéhez sorolta az „első filozófiát", amelynek a tudás minden területén alkalmazandó fogalmakkal van dolga. A legnagyobb jelentőséget a természettudománynak tulajdonította, amelyet elméleti (okokat kutató) és gyakorlati (eredményeket adó) tudományra osztott.

Az elméleti tudomány magában foglalja a fizikát, amely a ható okokat és az anyagi okokat tanulmányozza, és a *metafizikát*, amelynek a formális okok és a cél-okok képezik a tárgyát (ezek ténylegesen semmiféle szerepet nem játszanak ~ tanításában). A gyakorlati tudományokban a fizikának megfelel a mechanika, a metafizikának a naturális mágia. A matematikát ~ a fizika segédtudományának tartotta.

A kettős igazság teóriájának megfelelően, ~ követelte, hogy a vallás ne avatkozzon a tudományba, de beiktatta a filozófiába a „naturális teológiát", és a tudás egyenjogú forrásának ismerte el a kinyilatkoztatást.

~ tanításának alapeszméje az, hogy a tudomány tegye hatalmassá az embert a természettel szemben, növelje hatalmát és javítsa az életét. A *megismerés* célja, hogy előmozdítsa az emberek gyakorlati tevékenységét. ~ elismerte az igazi tudás lehetőségét mint a lét pontos ábrázolatát. Kinevette a szkeptikusokat, akik „tudományuk erőtlenségét a természet megrágalmazásává változtatják", de szükségesnek tartotta a kételkedést, amely megingatja a hamis tanításokat és hiedelmeket.

~ úgy vélte, hogy az elme tévedéseinek okai a hamis eszmék, amelyeket „kodképeknek" vagy „idolumoknak" nevezett. Négyfajta „kodképet" sorolt fel. A torzs (vagy faj) kodképei kozosek minden emberben, s azért tükrozik torz módon a dolgokat, mert az ember a saját természetét összekeveri a dolgok természetével. A barlang kodképei minden egyes ember individuális tulajdonságaiból fakadnak. A piac kodképei olyan tévedések, amelyek a szavak helytelen használatából származnak. A színház kodképei olyan hamis tanítások, amelyek úgy csábítják az embert, mint a pompás színházi előadások. A „kodképek" leküzdésének útja: a tapasztalathoz kell fordulni s az indukció segítségével fel kell dolgozni azt.

~ szerint a tapasztalat és az ész szovetsége a biztosítéka a megismerés és a cselekvés sikerének. Marx azt írta, hogy ~ számára „a tudomány *tapasztalati tudomány*, s abban áll, hogy az érzékileg adottra *ésszerű módszert* alkalmazunk". (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 126. old.) „Igazi rávezetésnek" nevezett logikai módszerét ~ nemcsak a dedukcióval (lásd *deduktív módszer*) állította szembe (a dedukciót nem vetette el teljesen, de alkalmatlannak tartotta új igazságok feltárására), hanem a véletlen jegyek egyszerű felsorolásából álló *indukció*val is, amely megbízhatatlan következtetésekre vezethet.

A megismerés és a cselekvés eszkoze ~ szerint a természet, a felfedezések és a találmányok értelmezésének az az új *módszere*, amely a tervszerű *kísérlet*re épül. Hangsúlyozva a kísérlet

szerepet, ~ kiemelte, hogy meg kell kulonboztetni a „hasznot hozo" es a „megvilagosító" kiserleteket; az előbbiek a kozvetlen eredmenyekre irányulnak, s elengedik az okok ismeretet, holott egyedul csak ez lehet az alapja az ember igazi hatalmának. Ezert ~ a megvilagosito kiserleteket reszesitette elonyben, amelyek „onmagukban nem hoznak hasznot, de elosegitik az okok es az *axiomak* feltarasat" s ujabb gyakorlati felfedezesek es talalmanyok forrasává válhatnak.

Nem leven termeszetkutato, ~ helyenkent tevesen ertekelte korának bizonyos felfedezeseit es tudományos eszmeit. I ebecsulte a matematika szerepet a termeszettudományokban; nem ismerte el Kopernikusz heliocentrikus rendszerenek igazságát. Azonban szellemet az uj tudomány meg tudta ragadni, megertette, hogy ez a tudomány lenyeget tekintve materialista és modszereben a tapasztalatra epul Ebben az ertelemben irta Marx, hogy „az *angol materializmus* es minden *modern kiserleti* tudomány igazi osapja *Bacon*". (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 126. old.)

A XVII. századi termeszettudomány hatása megmutatkozott ~ tanításának analitikus tendenciajában, abban a torekveseben, hogy minden bonyolult dolgot es jelenseget egyszeruekre bontson es az anyag es a mozgás sokfeleseget elemi formákra vezesse vissza. ~ anyagfelfogása meg nem vált teljesen mechanikussá, mint *Galileié*, *Descartes*-e vagy *Hobbes*e, szerinte az anyag rendelkezik minőségi sokfeleseggel. Az erzetminőségek alapja a „forma". ~ felhasználta a „forma" arisztoteleszi—skolasztikus terminusát, ámde formán az adott sajátossag kialakulásának lenyeget vagy alapját, vagy torvenyet ertette, amely végul is a testet alkoto kisebb vagy nagyobb anyagi reszecskek meghatarozott konfiguráciojahoz es mozgasához vezet. Így pl. a hő „formaja" ~ szerint a szabad szemmel nem lathato reszecskek sajátos mozgása. A mozgást az anyag elidegenithetetlen sajátosságának tartotta, nem redukálta csupán mechanikus helyváltoztatásra, hanem lehetsegesnek tartott legalább 19 minosegileg kulonbozó mozgásformát. Velemenye szerint a termeszet maradektalanul felosztható veges számu mozgásformára es -fajtara, amelyeknek kombinálodásából alakul ki minden dolog. Ebben ~ nezeteinek metafizikus jellege fejezodott ki.

Az indukcio konkret feladata, ahogyan azt ~ ertelmezte, a formák felkutatása. Az indukció ~ altal javasolt technikája abból a — téves — feltevesbol indult ki, hogy kimeritheto a termeszeti jelensegek egész gazdagsága, s hogy ezek véges számú formára redukálhatók. Az indukció baconi technikája nem volt ugyan gyakorlatilag alkalmazható, de a modszerében rejlő eszmék gyumólcsozően továbbfejlődtek az induktív logika rendszereiben, kulonosen J. St. *Mill*nel.

~ társadalmi-politikai nezeteit az a torekves hatotta át, hogy szilárditsa a burzsoáziának es az „uj nemességnek" a helyzetet, s arra osztonozze a monarchiát, hogy elosegitse a kapitalista viszonyok fejlódeset az országban. ~ aktiv gyarmatpolitikat javasolt, amely nem riad vissza a háborutol sem. Mivel a dolgozó tomegekben a zavargás es a nyugtalanság állandó forrását látta, a rend fenntartása végett a becsapás, a megvesztegetes es a nyilt erőszak alkalmazását javasolta a neppel es vezéreivel szemben.

~ tanítása igen nagy hatást gyakorolt a tudomany es a filozofia további fejlódesére. Logikai módszere kiindulopontjává vált az induktiv logika fejlodesének. A termeszetrol es a megismeresről kifejtett materialista tanítása vetette meg az alapját Hobbes materializmusának, I. *Locke* es kovetoi szenzualizmusának. A természet kiserleti tanulmányozásának gondolata osztonzoje volt a XVII. századi termeszettudomanynak es fontos szerepet játszott a tudományos szervezetek letrehozásában (pl. londoni termeszettudományi akademia, a Royal Society). A tudományok baconi osztályozása, az alapjául szolgálo szubjektiv tudományfelosztási elv ellenere, pozitiv szerepet játszott a tudomány torteneteben, es a francia felvilágositok is a tudományok felosztásanak alapjául fogadták el az általuk kiadott „Enciklopediá"-ban *(enciklopedistak)*

Bacon, Roger (kb. 1214—1294)· kozepkori angol gondolkodo, az ujkori kiserleti tudomány elohirnoke, a városi kezműves retegek ideologusa. Birálta a feudális erkolcsot, ideológiát es politikát. Világszemlelete materialista, de nem kovetkezetes. Munkáiban vannak alkimista, asztrológiai, mágikus elemek is. Elvetette a skolasztikus betűrágást es a tekintelyelvet, s azt hirdette, hogy a termeszet tapasztalati tanulmányozására, onálló kutatásokra es a tudomány megujhodására van szukseg a kiserleteken es matematikán alapuló megismeresi modszer alapján. Valamennyi tudomány céljának azt tekintette, hogy noveljek az ember uralmát a termeszet folott.

badeni iskola — lásd *neokantianizmus*

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — lásd *anarchizmus*

Barth, Karl (1886—1968) — lásd *dialektikus teológia*

Bayle, Pierre (1647—1706) — lásd *felvilágosodás; reneszánsz*

Bebel, August (1840—1913): a német szociáldemokrata párt egyik alapítója, neves teoretikus és propagandista. Elméleti érdeklődésének középpontjában a *történelmi materializmus* kérdései álltak. Különösen értékesek a nőkérdésről írott munkái („A nő és a szocializmus" 1879). ~ egyike volt azoknak, akik elsőként ismerték fel Bernstein *revizionizmusának* veszélyességét, fellépett a *nacionalizmus* és a sovinizmus ellen is. Néhány hibás nézete és taktikai tévedése ellenére mind elméleti, mind gyakorlati tevékenysége nagy jelentőségű a munkásmozgalom számára.

„Bécsi kör": (Wiener Kreis) a *logikai pozitivizmus* eszmei és szervezeti magva volt; abból a szemináriumból nőtt ki, amelyet M. Schlick 1922-ben a bécsi egyetemen az induktív tudományok filozófiai tanszékén szervezett. A ~ tagja volt: R. Carnap (1926-tól), F. Waismann, H. Feigl, O Neurath, H. Hahn, V. Kraft, F. Kaufmann, K. Godel és mások. A ~-rel együttműkodött Ph. Frank (Csehszlovákia), E. Kaila (Finnország), J. Jórgensen (Dánia), A. Ayer (Anglia) és mások. A ~ egyesíti a machista jellegű pozitivizmus alapvető eszméit a modern logikai kutatások, elsősorban a *matematikai logika* eredményeit hasznosító logikai analízis módszerével, s ezen az alapon először e körben fogalmazódnak meg a logikai pozitivizmus alapeszméi. 1929-ben Carnap, Hahn és Neurath „Tudományos világszemlélet. A Bécsi kor" címmel manifesztumot tett közzé. Ebben az időben ölt végleges szervezeti formát a ~, és nemzetkozi kapcsolatokat épít ki más neopozitivista csoportokkal (a berlini Reichenbach—Dubislaw-csoporttal korábban is volt kapcsolata) *(neopozitivizmus)*. 1930-tól a ~ a Reichenbach-csoporttal együtt kiadja az „Erkenntnis" (Megismerés) c. folyóiratot. A harmincas években a ~ tagjai tevékenyen közreműkodnek a logikai pozitivizmus eszméinek kidolgozásában. A harmincas évek végén, miután a ~ tobb tagja elhagyta Bécset, Schlick pedig meghalt, és Hitler megszállta Ausztriát, a ~ feloszlott.

behaviourizmus ⟨ang. behaviour — viselkedés⟩: a főbb polgári lélektani irányzatok egyike, az amerikai pszichológia vezető koncepciója. Önálló elméletként J. B. Watson (1878—1958) fogalmazta meg 1913-ban E. L. Thorndike állatkísérleti fiziológiai kutatásaiból kiindulva. Filozófiai alapja a *pozitivizmus*. Mint a filozófiai lélektan orokségét, elveti a *tudat* fogalmát és kutatását, s az egzakt lélektani kutatás szükségességét hirdeti. Az irányzat megalapítója: J. Watson az objektivitásra torekvő lélektani kutatás feladatát a viselkedés tanulmányozásában jeloli meg. Ez teljes szembefordulást jelent az ún. élménylélektannal és annak elsődleges módszerével: az önmegfigyelésen alapuló beszámolóval (introspekcióval). E fordulatban és a ~ kialakulásában nagy jelentőségű Thorndike-nak az állati intelligenciáról írt konyve (1898). A ~ a szervezet adaptív, megfigyelhető válaszreakcióinak összességeként értelmezett viselkedés alapegységét az inger—válasz sémában rogzítette, ezáltal — legalábbis kezdeti klasszikus formájában — lemondott a pszichikum belső tényezőinek, az ún. kozbülső változóknak (pl. a személyiség belső motivációi, tudatos, aktuális szükségleti állapota, tapasztalata stb.) vizsgálatáról. Újabb változataiban valamelyest oldodott a kezdeti formára jellemző mechanisztikus tendencia, komplexebben bizonyos szubjektiv tényezőket (készségek, szükségletek, célra való beállítódás) is figyelembe véve vizsgálják a magatartási-tanulási formákat, azonban még nem kuzdotte le a pszichikum és magatartás biologizáló értelmezését. A húszas években alakult ki a legkulonfélébb társadalmi jelenségek (erkolcsi, szociológiai, kozegészségügyi kérdések) behaviourista szemlélete, amely a harmincas évektől kezdve erősodott. G. Mead megalkotta az ún. szociál ~-t, amely az emberek magatartását kizárólag az idealista szemantikai alapon értelmezett beszéd-kommunikációs kapcsolatokból *(kommunikáció)* vezeti le. A ~ főbb képviselői: J. B. Watson, K. Lashley, A. Weiss, C. L. Hull, E. Tolmann, E. Guthrie.

békés egymás mellett élés: különböző társadalmi rendszerű (szocialista és kapitalista) államok kozti érintkezés elve abban a meghatározott történelmi időszakban, amikor elkerulhetetlen, hogy a szocialista államok mellett tőkésállamok is létezzenek a világon. A ~ elvét, amely feltételezi a háborúról mint a vitás kérdések megoldásának eszközéről való lemondást, Lenin alapozta meg és arra torekedett, hogy a szovjet állam diplomáciai tevékenységében érvényre jusson. Ez az elv a szocialista társadalom lényegéből fakad, ahol is a háborúk gazdasági alapjának, a magántulajdonnak a felszámolása kovetkeztében nincsenek olyan társadalmi erők, amelyeknek érdeke fűződne a háborúkhoz. Ez az elv megfelel a kommunista ideológia humanizmusának. Feltételezi a népek belügyeibe való be nem avatkozást, az államok szuverenitásának tiszteletben tartását, az országok kozotti gazdasági es kulturális kapcsolatok fejlesztését. Nem jelenti azonban a fegyveres harcról való lemondást arra az esetre, ha az imperialista erők megsértik ezt az elvet és a fegyverek erejével igyekeznek uralmukat rákényszeriteni valamely népre. A marxizmus—leninizmus azt tartja, hogy minden népnek joga van fegyverrel harcolni az agresszió és a kizsákmányolás ellen *(háború)*. A ~ politikája

nemcsak hogy nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi az *osztályharcot*. E harc legfőbb színtere a kapitalista és szocialista országok világméretű gazdasági versenye. A szocializmus sikerei ebben a versenyben döntő hatást gyakorolnak a világtörténelem menetére. A ~ feltételezi a politikai harcot is a nemzetközi kuzdőteren, azt, hogy a szocialista államok támogatják a társadalmi és nemzeti felszabadulásért, a demokráciáért és a szocializmusért kuzdő népi mozgalom valamennyi formáját. A ~ nem terjed ki az *ideológia* területere.

Belinszkij, Visszarion Grigorjevics (1811—1848) — lásd *orosz forradalmi demokratak*

Bentham, Jeremy (1748—1832) — lásd *utilitarizmus*

Bergson, Henri (1859—1941) francia idealista filozofus, az *intuitivizmus* képviselője. ~ idealizmusának központi fogalma a „tiszta", vagyis immateriális, az „idő"-től különböző „tartam", minden létezőnek az osalapja. Az anyag, az idő, a mozgás szerinte a „tartam" képzetünkben való megjelenésének különféle formái. A tartam fogalma csak az *intuíció* számára hozzáférhető, ezt mint misztikus „belelátást", „megértést" értelmezi, amelynél „a megismerés aktusa egybeesik a valóságot szülő aktussal". A dialektikával ~ szembeállítja a „teremtő fejlődésre" vonatkozó tanításat, amely a biológiai idealizmustól kölcsönzött fogalmak egyetemesse tételén alapszik. A társadalomra vonatkozó nézeteiben igazolni próbálta az osztályuralmat és alárendeltséget, „természetes" állapotnak tekintve azt, a háborút pedig elkerülhetetlen „természeti törvénynek" tartotta. (Lásd még: *életfilozófia.*)

Bergyajev, Nyikolaj Alexandrovics (1874—1948) — lásd *egzisztencializmus*

Berkeley, George (1685—1753) angol filozofus, szubjektív idealista. 1734-től püspök Cloyne-ben (Írország).

„Értekezés a látás új elméletéről" (1709) c. korai műveben a tér objektivitásának lehetőségét vonja kétségbe. Szerinte nem tudjuk elvonatkoztatni a testek térbeli kiterjedését az összes többi érzékelhető és látható tulajdonságtól, s nem juthatunk el az ezen összes tulajdonságoktól független tér általános eszméjéhez. Ha a tér absztrakciója lehetetlen, sőt abszurd, akkor, véleménye szerint, nem más a helyzet az anyag absztrakciójával sem. E gondolat bizonyításának szentelte az „Értekezés az emberi ismeret alapelveiről" (1710) c. művet és „Hulász és Philonusz három beszélgetése" (1813) c. dialógusát. E művek fő célja ~ abban látja, hogy az ateizmus elméleti alapja, a materializmus elleni harc eszközei legyenek. „Ha az anyag ellen felsorakoztatott érveinket — mondja — nem találnak meggyőzőknek (szerintem kétségtelenül meggyőzőek), biztosra veszem, hogy a tudás, a béke és a vallás barátainak okuk van azt kívánni, hogy meggyőzők legyenek." ~ szerint az anyag fogalmának az a hipotézis az alapja, hogy a dolgok egyes sajátosságaitól elvonatkoztatva megalkothatjuk a bennük közös anyagi szubsztrátum elvont eszméjét. Ez azonban szerinte lehetetlen: nincs és nem is lehet érzéki észleletünk az anyagról mint olyanról, minden észlelet maradéktalanul felosztható egyes érzékelések („eszmék") bizonyos összességére. A „létezés" a dolgok számára mindig az „észlelésben való létezést" jelent (esse est percipi). ~ szerint nem lehet általános elvont eszmenk sem az anyagról, de az anyag általános elvont eszméjére a filozofiának és a tudománynak nincs is szüksége. Ez az eszme először is felesleges a megismeres szamara, mivel egyetlenegyet sem ad hozzá a dolgok sajátosságaihoz azokon túl, amelyeket az érzéki észleles feltár bennük. Ez az eszme, másodszor, nem képes megmagyarázni, hogy miképpen jönnek létre érzeteink és eszméink. Harmadszor, az anyag elvont eszméje belsőleg ellentmondásos és ezért lehetetlen. ~ szembeszállt az elsődleges és másodlagos tulajdonságok megkülönböztetésével kivétel nélkül minden tulajdonság másodlagos. Létük teljes mértékben észlelhetőségükre redukálódik. Minthogy a tulajdonságok két osztályának eszméje ~ szerint hibás, hibás az anyagnak, mint a testek összes objektív tulajdonsága „hordozójának" vagy „szubsztratumának" („szubsztanciájának") eszméje is. ~ szerint minden eszme csak a lélekben létezik — nemcsak gondolataink és szenvedélyeink, hanem különféle érzékleteink is. Az eszmék nem lehetnek kópiái vagy hasonmásai a külső dolgoknak, amelyekről általában azt gondoljuk, hogy a szellemen kívül léteznek. Eszme csak eszmehez hasonlíthat, nem pedig szellemtől függetlenül létező dologhoz. Elutasítva az anyag létét, ~ csak a szellemi lét létezését ismerte el. A szellemi lét egész területét pedig két részre osztotta az „eszmékre" és a „lelkekre". Az „eszmék" — az általunk érzékelt szubjektív tulajdonságok — passzívak, spontán jellegűek. Érzékleteink és észleleteink tartalma független tőlünk. A „lelkek" ezzel szemben tevékenyek, aktívak, okként szerepelhetnek. A szubjektív idealizmusából elkerülhetetlenül következő *szolipszizmust* hogy elkerülje, ~ számos megszorítást iktatott a tanításába. Jóllehet a dolgok (vagyis az „eszmék" összességei) csupán mint az észleles tárgyai léteznek, az érzékelő szubjektum ~ szerint nem egymagában él a világban. Az egyik szubjektum

altal már nem észlelt dolog észlelhető lehet más szubjektumok által. De ha az összes szubjektum eltűnne is, a dolgok akkor sem válnának semmivé. Tovább léteznének mint az eszmék összessége az isten elméjében. Az isten olyan szubjektum, aki, minthogy orokke létezik, nem tűnhet el. S ezért nem tűnhet el a dolgok egész általa teremtett világa sem. ~ szerint éppen az isten „helyezi" az egyes szubjektumok tudatába a világ és az egyes dolgok szemlélésekor bennuk létrejovő érzetek tartalmát ~ itt kozel jut az objektív idealizmushoz. Idősebb kortársához, a francia Malebranche idealista filozófushoz hasonlóan (lásd *okkazionalizmus*) ~ is azt tanította, hogy a dolgok reálisan léteznek az isten tudatában.

A XVIII. sz első felének eszmei harcaiban ~ mint nyílt, meggyőzodéses, harcos reakciós lépett fel a filozófiában és a tudományban. Filozófiatorténeti jelentőségere utalva Lenin kimutatta a *„Materializmus és empiriokriticizmus"*-ban, hogy ~ szubjektív idealizmusa volt az egyik forrása a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején létrejött szubjektív idealista elmeleteknek.

Bernstein, Eduard (1850—1932) — lásd *reformizmus, revizionizmus*

beszéd: emberi tevékenység, amely az emberek kozott a *nyelv* segítségével megvalósulo érintkezést, a gondolat kifejezését és kozlését jelenti. A ~ a nyelvhasznalat folyamata. A ~ révén az egyes ember tudatában a világ visszatükrozódése szuntelenul kiegészul es gazdagodik azzal, ami a társadalmi tudatban tukrozodik, es osszefügg az egész emberiség társadalmi-termelési gyakorlatának eredmenyeivel. Az emberek kozotti szóbeli érintkezés folyamán állandó gondolatcsere megy végbe: egyrészt megertjuk es magunkévá tesszuk mások gondolatat, másrészt megfogalmazzuk es kimondjuk saját gondolatainkat. Ezzel osszefuggésben megkulonboztetunk passzív (szenzoros) ~-et, vagyis masok ~-ének észlelését és megértését, s aktív (motorikus) ~-et, azaz saját gondolataink, érzéseink és kívánságaink közlését. Az, ami megoszlik a beszélő és a hallgató között, lélektanilag a ~ belső struktúráját tekintve egyetlen egészet alkot: az ember, mikozben beszél, hallgat és megért, s miközben hallgat és megért, beszél. Fiziológiailag ez azzal magyarázható, hogy a motorikus beszélő-analizátor és a halló-analizátor munkája a koztuk levő kapcsolat folytán egységet alkot. A ~ fő fajtái: a kimondott és hallható ~ és az irott ~. Az utóbbi jóval az első után jott létre az emberiség történetében, s fejlődése során tobb szakaszon ment át a piktográfiától (feltételes, sematikus rajzokkal történő gondolatközlés) a mai fonetikus írásig. A ~ sajátos fajtája a belső ~, amelyet a beszédhangok rejtett artikulációja jellemez. A ~ vizsgálatával főképpen a pszichológia foglalkozik. Tanulmányozza a nyelv elsajátítási folyamatát, a ~ kialakulását az ember egyedi (ontogenetikus) fejlődése folyamán, a ~ hatásának, észlelésének, megértésének, a szavak kiejtésének feltételeit stb.

biológiai istenérvek — lásd *istenérvek*

biologizmus: polgári szociológiai áramlat a XIX. sz. második felében és a XX. sz. elején. Főbb tételei azon alapulnak, hogy mechanikusan kiterjeszti az emberi társadalom életére a biológia törvényeit (létért való küzdelem, természetes kiválogatódás, az organizmusok sejtszerkezete stb.). Képviselői felhasználják a *malthusianizmus,* az eugenika és a *fajelmélet* eszméit. Valójában minden olyan kísérlet, amely a társadalmi élet jelenségeit a biológiára való utalásokkal próbálja magyarázni, tudománytalan. Lenin azt írta, hogy „...ha *általában* vett biológiai fogalmakat visznek át a társadalomtudományok területére, ez nem egyéb, mint *frázis*". (Összes Művei. 18. kot. 309. old.) A ~ nem jut el a társadalmi élet valóságos törvényeinek megértéséhez és úgy tünteti fel az embert, mint tisztán biológiai lényt, amelynek sajátossága a magántulajdon, az individualizmus stb. „megmásíthatatlan osztöne". (Lásd még: *antroposzociológia, organikus társadalomelmélet; szociáldarwinizmus.*)

bizonyítás: a *formális logikában* olyan eljárás, amelynek célja valamely gondolat igaz (vagy téves) voltának kimutatása. A bizonyítandó gondolatot a ~ tételének nevezzük. Azt az ítéletet, amelyre a ~ támaszkodik s amelyből a tétel logikusan kovetkezik, a ~ argumentumának (érv, alap) nevezzük. Az argumentumoknak igazaknak kell lenniük, bizonyításuk nem támaszkodhat a bizonyítandó tételre, mert ebből a korben forgó ~ (circulus in demonstrando) hibája keletkezik. A tétel igaz voltát megállapító ~-t egyszerűen ~-nak, a tétel téves voltát megállapító ~-t pedig cáfolatnak nevezzük. A bizonyítási eljárás lehet közvetlen, vagyis olyan következtetéseknek a lánca, amelyek premisszái igaz érvek, vagy belőlük levezethető tételek. A bizonyítási eljárás lehet közvetett, amely további feltevések segítségével történik. A ~-ban a leggyakoribb hibák a tételek felcseréléséből, megalapozatlan, illetve hibás érvek használatából, továbbá a ~ helytelen módszeréből adódnak. A ~ hibás voltának feltárása azonban onmagában még nem bizonyítja a bizonyítandó tétel téves voltát. Lehetségesek olyan ~-ok, amelyek a tétel igazságát nem teljes bizonyossággal, hanem csak valószínűséggel állapítják meg (valószínűségi logika).

A formális logikai ~-nál tágabban értelmezi a ~-t a *dialektikus logika*. Eszerint a ~ gyakorlati és elméleti műveletek (és eszközök) segítségével az objektív *igazság* megállapítására szolgáló eljárás. A ~ totális értelmezése (fogalma) nem dolgozható ki sem az *ontológia*, sem az *ismeretelmélet*, sem a *logika* keretei között, ha ezeket a szakágakat a hagyományos értelemben vesszük. A régi filozófiának mind e három szakága csak egyoldalú elképzelést adhat és ad a ~-ról, helyesebben annak néhány különleges aspektusáról, vonásáról. A dialektikus logika mint a *gondolkodás* elmélete egyben az objektív igazság bizonyításának elmélete is, amely objektív igazság a megismerési folyamat tartalma és eredménye, az ellentéteknek (az objektívnak és szubjektívnak, az elvontnak és konkrétnak, az abszolútnak és viszonylagosnak, az egyoldalúnak és mindenoldalúnak stb.) az egysége. A dialektikus vizsgálat kiindulópontja a tanulmányozott tárgykörben, az objektumban az ellentétek egységének elismerése, majd az egységesnek ellentétes részeire való kettéhasadásan, az ellentétek keretei között való mozgáson, a fejlődésnek a maga egész bonyolultságában való tanulmányozásán át halad, miközben az elemzés minden egyes lépésének helyességét szüntelenül ellenőrzi a tényeken, a gyakorlatban. (Lásd *Lenin* Művei 38. köt. 303—316. old.) Az ellentétek egységének feltárása révén történő ~ egyszerre folyamat, a folyamat eredménye (azaz a dialektikus elemzés szoban forgó szakaszának végpontja és célja) és kiindulópontja a következőnek. Ezért a materialista dialektikus logika nemcsak az igazság kutatásának módszere, hanem a ~ módszere is Ezeknek az oldalaknak az egysége testesül meg „A tőke" logikájában. Lenin egyetért Hegellel abban, hogy a gondolkodásban nem (a hagyományos formális logika értelmében vett) „elégséges" alapra van szükség, hanem olyan alapra, amely a valamely dologról való tudás igazságát a dolog létrejöttének és fejlődésének szükségszerűségével, a dolog lényeget kifejező mozzanatokkal bizonyítja. A tudományos elmélet akkor bizonyító erejű, ha egészében vesszük, szem előtt tartva az összes részeknek az egésszel való kapcsolatát, specifikus funkciójukat az elmélet általános rendszerén belül Az igazság bebizonyításakor „nem egyes tényekből, hanem a vizsgált kérdésre vonatkozó tények *összességéből* kell kiindulni, *egyetlen* kivétel *nélkül*, mert másképp elkerülhetetlenül felmerül az a gyanú, megpedig teljes joggal, hogy a tények önkényesen vannak kiválasztva, illetve összeválogatva, hogy a maguk egészében vett történelmi jelenségek objektív összefüggése és kölcsönös függősége helyett »szubjektív« kötyvelékot találnak elénk, talán valami piszkos dolog igazolására. Ez bizony előfordul gyakrabban, mint gondolnánk." (*Lenin* Művei. 23. köt. 295—296. old.)

Az ismeretek igazságának bizonyítékai nemcsak a gondolkodásban és annak törvényeiben keresendők. A ~-nak részét kell, hogy alkossa mind az *elmélet*, mind a *gyakorlat*, hiszen lényegében mindkettő tartalmazza az ellentétet is· a gyakorlat egyúttal „tárgyiasult" elmélet, az elmélet pedig „átszellemített" gyakorlat, tekintve, hogy minden tudományos elmélet sűrítve magában foglalja az előzo nemzedékek gyakorlati tapasztalatát Az elmélet igazságának bebizonyításában két fontos oldalt kell megkülönböztetni. Az első az, hogy minden új elmélet már bebizonyított tudományos tételekre, régebben megállapított törvényekre és elvekre támaszkodik következtetéseiben. Minthogy azonban a régebbi elméletek esetében is döntő jelentősége volt igaz voltuk megállapításában a gyakorlat általi bizonyításnak, a szóban forgó elmélet igazának ez a látszólag tisztán elméleti jellegű bizonyítása már magában foglalja lényeges elemként a gyakorlatot. Emellett az új elmélet tételeinek dedukciójában alkalmazott logikai elvek szintén összefüggnek a gyakorlattal. A ~ másik oldala az, hogy a ~ sohasem választható teljesen külön az elmélettől. Minden gyakorlati (pl. kísérleti) ~ bizonyos már megfogalmazott és itt gyakorlatilag alkalmazott elméleti törvényeken és elveken alapul, valamilyen többé-kevésbé igazolt elméletből indul ki. A valóságban a gyakorlat és az elméleti gondolkodás egyesítése bonyolult dialektikus, ellentmondásos folyamat, amely nem redukálható a formallogikai *ellentmondásmentesség* követelményére

A tudományos ~ tehát feltételezi az elméletének és gyakorlatának belső egységét, amelyen belül vegső soron az utóbbi dominál. „A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nem-valóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól — tisztára *skolasztikus* kérdés." (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 7. old.)

Blanqui, Louis Auguste (1805—1881) — lásd *utópikus szocializmus*

Bochenski, Józef (1902—) — lásd *neotomizmus*

Bohr, Niels (1885—1962) — lásd *kvantummechanika*

Brentano, Franz (1838—1917). osztrák idealista filozófus. A kanti kriticizmussal a tejzmus és a katolikus *skolasztika* szellemében fogant metafizikus rendszert állított szembe. Fő kutatási te-

rülete a pszichológia volt, s itt az empirikus pszichológiára támaszkodva megalkotta a pszichés jelenségek „intencionalitásának" idealista tanát. Eszerint az objektum csak a szubjektum „intenciójának" (törekvésének) tárgyaként, élményeinek tárgyaként szerepel. Nezetei nagy hatással voltak *Husserl*re és más polgári filozófusokra. ~-t tekintik az idealista értékelmélet *(axiológia)* egyik alapítójának az osztrák filozófiában.

Bridgmann, Percy Williams (1882—1961) — lásd *operacionalizmus*

Bruno, Giordano (Filippo), latinosan Jordanus Brunus (1548—1600): olasz panteista filozófus; a skolasztikus filozófia és a római katolikus egyház ellenfele. Mivel a katolikus egyház uldozte az eszméi és az egyházi személyek elleni harca miatt, ~ elhagyta Itáliát; Franciaországban, Angliában, Németországban élt; szulőhazájába való visszatértekor elfogták (1592), és nyolc esztendőt toltott bortönben. Az inkvizíció eretnekséggel és szabadgondolkodással vádolta, s mivel ~ nem volt hajlandó eszméit hamisaknak elismerni, máglyán megégették.

~ a *reneszánsz* korának egyik legnagyobb személyisége, aki P. Pomponazzi, G. Cardano, B. Telesio és mások olasz materialisztikus szabadgondolkodásának hagyományát folytatta. „Az eszmék árnyairól" (1582) c. első filozófiai művében ~ azt a koncepciót fejtette ki, amely szerint a gondolkodás és a természet a felsőbbrendű isteni principiumból származik emanáció (kisugárzás) útján. A természet az istenség egységes, egynemű eszmeinek megfelelően olt formát, s az emberi gondolkodás ily modon csupán az „eszmék arnyait" ismeri meg a természetben. Ez a koncepció, amely még szorosan kotődik a neoplatonikus idealizmushoz, a későbbiekben ~ dialógusaiban a materializmus irányában fejlődott tovább. ~ eszméinek materialista irányú evolúcióját ismeretelméletileg az magyarázza, hogy egyre nagyobb hatást gyakoroltak rá az ókori materialisták: Empedoklész, Anaxagorász, *Démokritosz,* Epikurosz, Lucretius és a materialisztikusan értelmezett Parmenidész. Erősen hatottak rá a platonikusok és a púthagóreusok is A skolasztikus arisztotelizmus ellen irányuló materialista természetfilozófiájának kialakulását elősegítette továbbá a természettudomány és mindenekelőtt a Kopernikusz-féle heliocentrikus elmélet hatása. Ezekre a forrásokra, valamint a „negatív teológia" eszméire támaszkodva, amely szerint az emberi megismeres nem képes pozitív meghatározásokkal kifejezni az isten lényegét, ~ arra a konklúzióra jutott, hogy az isten megismerhetetlen. Ezért nem a túlvilági, természetfeletti isten megismerését tartotta a filozófia céljának, szerinte ez a cél: megismerni a természetet, amely „isten a dolgokban" (deus in rebus). Nicolaus Cusanusnál es a reneszánsz tobbi természetfilozófusánál határozottabban azonosította az istent a természettel *(panteizmus).* A természetet illetően az egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a termeszet vegtelen. A végtelen isteni hatalom ~ szerint nem korlátozódhat véges világ létrehozására, mint ahogy azt a peripatetikus—skolasztikus világnézet hirdette. A neoplatonikus isten vegtelen sajátosságai tehát ~-nál a természet végtelenségévé váltak. A természet végtelenségéről szóló tanítás nemcsak spekulatív tétel volt, Kopernikusz felfedezesere támaszkodva igyekezett fizikailag es asztronomiailag konkretizálni. Ez a termeszetfilozofiai alapelv lehetővé tette, hogy gyumolcsozően atertelmezze Kopernikusz elméletét, megszabaditsa lenyeges fogyatekosságaitol attol a hagyományos elképzeléstől, hogy a világegyetem veges, es mozdulatlan csillagok szféraja határolja, valamint attol a nézettől, hogy a Nap mozdulatlan és a világmindenség abszolut középpontja. ~ annak bizonyítására torekedett, hogy bármely egitest tekinthető ilyen centrumnak, mivel ez a centrum mindenutt van és sehol sincs: vagyis ezzel megalapozta a világmindenseg végtelenségének, a végtelenul sok világnak az eszméjét.

~ természetfilozófiája, amely a későbbi tudomány számos felfedezeset megsejtette, abban is kulonbozott a peripatetikus—skolasztikus természetfilozófiától, hogy leszogezte a világ fizikai egyneműségét Arisztotelesszel szemben, aki azt tanította, hogy az égi anyag és a foldi anyag kulonbozik egymástól, ~ ugy vélekedett, hogy a világmindenségben minden test ot elemből áll: levegőből, tűzből, vízból, foldbol és eterből, amely osszekotő kozeg a negy elem kozott, s ezzel ~ kiiktatta a természetfilozófiából az űr fogalmát, szakítva e tekintetben az antik atomistákkal.

~ elismerte — ebben a neoplatonizmus hatása mutatkozott meg —, hogy létezik a „világszellem", amely a világmindenség teremtő és mozgató principiuma. A világszellem mint eletelv, mint szellemi szubsztancia ~ szerint benne rejlik kivétel nélkul minden dologban, a dolgok mozgató principiumát jelenti Ezzel ~ a hulozoizmus álláspontjára helyezkedett

~ nézetei számos dialektikus tetelt tartalmaztak: a természet valamennyi reszenek és elemének egységéről, osszefuggeserol es mozgásaról, a szerves és a szervetlen, a pszichikai és a fizikai egységéről. A végtelenul nagyban es a végtelenul kicsiben egybeeső ellentétek feltárasa revén igyekezett kimutatni, miképpen keletkezik a dolgok sokasága és változatossága a magasabb rendű *szubsztancia* egységéből es egyneműségéből Az

ellentétek összefüggésének, belső rokonságának forrása a végtelen szubsztancia A végtelenségben azonosulva összeolvad az egyenes és a kör, a centrum és a periféria, a forma és az anyag, a szabadság és a szükségszerűség, a szubjektum és az objektum stb Eltérően Nicolaus Cusanustól, aki az ellentétek egybeesésének (coincidentia oppositorum) eszméjét jórészt teológiai nézetek rendszerébe iktatta, ~ ennek a dialektikus tanításnak naturalisztikus megfogalmazását adta. Ez utóbbi is a lét alapegységéről, a monászról szóló brunói tanításból következett: a monász tevékenységében elválaszthatatlanul összefügg egymással a testi és a szellemi, az objektum és a szubjektum. A monász mint a lét „minimuma" három értelemben szerepel ~-nál: ontológiailag mint a legkisebb szubsztancia; fizikailag — mint atom; matematikailag — mint pont. Ámde a „legkisebbnek" vagy „minimumnak" mindezek a különbségei eltűnnek az egész természetet „teremtő", az egész természetben szétáradó egyetemesen egységes szubsztancia végtelenségében. Ez a legfelsőbb szubsztancia a „monászok monásza", vagyis az isten. Mint egész megjelenik minden egyesben, s bármely egyes magán viseli az egész jegyét.

A Frankfurtban kiadott, továbbá az utolsó, ~ életében nem publikált művekben, amelyekben a monászokról szóló tanítást fejleszti tovább, érezhető a monasz Démokritosz es Epikurosz szellemében való értelmezesenek tendenciaja — a monaszatomként, a szellemi szubsztancia pedig, amely szetárad a termeszetben, a legfinomabb levegőként vagy éterként jelenik meg.

~ ismeretelmelete szerint az igazság nem egyszerre tárul fel az emberi elme számára. Megragadásának fokozatai a kovetkezők: az érzék (sensus), amely csak korlátozott képet ad a világról; az értelem (ratio), amelynek segítségével elérhető az őslenyek megismerese, illetve az ész (intellectus), amely lehetővé teszi számunkra, hogy mintegy intuitive behatoljunk a természet legfőbb titkaiba, s amely végérvényesen korrigálja az érzékek tanúságait és megragadja, tobbek kozott, az „ellentétek egybeesését". ~ néha négy fokozatról beszél: beiktatja még a „lélek" — animus — fogalmát ez az „ész" szerepét játssza, amely ebben az esetben csupán tökéletesített intellektus. ~ a hagyományoshoz képest új modon ertekelte az emberi erényeket, kulonosen hangsulyozva az ember torekvését az igazságra és a munkára a munka revén az embernek fel kell magasztositania saját termeszetet és a Fold istenéve kell válnia Bírálta a korabeli tételes vallásokat, kimutatta, hogy keptelenek az emberek erkolcsi magatartásának alapjául szolgálni

~ sok gondolata termekenyen hatott az új kor filozofusaira. *Spinoza* kidolgozta az egységes szubsztanciának és a tőle fuggő dolgok sokféleségének eszmejet, tovabba a hulozoizmust; a XVII. századi racionalisták az intellektuális *intuícióról* szóló tanítást; Leibniz a monász eszméjét, *Schelling* a létező egységének, az „ellentetek egybeesésének", a *dialektikának* az eszméjét és így tovább. ~ filozofiája, miként a reneszánsz egész filozófiája, átmenetet jelent a középkori skolasztikus rendszerek — amelyek ellen ~ szakadatlan harcot vivott — és az újkori materialisták és dialektikusok filozófiai koncepcioi kozott

buddhizmus — lásd *világvallások, indiai filozófia, kínai filozófia*

burzsoázia ⟨franciául bourgeois; a gor. purgosztból származik, késolatin (német) „burgus" = megerősített városból⟩: tőkések — a tőkes társadalom uralkodó osztalya *(osztályok)*, a társadalmi termelés alapvető eszkozeinek tulajdonosa es a bérmunka kizsákmányolásából el A tőkés tulajdon, amely előfeltétele a bérmunkaerő meg nem fizetett munkája által letrehozott értéktobblet elsajátításának, kepezi a ~ mint osztály uralmának a gazdasagi alapját. (Lásd *Marx—Engels* Művei. 4 kot. 442. old. és *Lenin* Művei. 2. kot 362—363. old) A ~ a húberi társadalom méheben keletkezett es indult fejlődesnek Az ipar, a kereskedelem es a tengerhajozas fejlődésevel, aminek hatalmas lokest adtak a nagy foldrajzi felfedezesek, a gazdagsag és a penztoke mindinkább a városi polgárság felső retegének kezeben osszpontosult. Az eredeti felhalmozásnak ez a korszaka, melynek fó tartalma a neptomegek foldjeinek, munkaeszkozeinek es letfenntartási eszkozeinek kisajátítása volt, „tuzzel es vérrel van beirva az emberiség evkonyveibe" *(Marx—Engels* Művei 23 kot 670 old) A cehszervezetet a manufaktura. majd a gépi nagyipar váltotta fel A kapitalizmus fejlődesevel a mezőgazdaságban a foldesurak tokes vállalkozokka alakulnak at Másrészről magából a parasztságbol is kiválik a falusi ~, a kulaksag A tőkes termelés fejlődésevel egyutt alakul a ~ osztallyá A másik póluson létrejon a vagyontalan proletár tomeg, amely megszabadult a szemelyes fuggőségtől, es meg van fosztva minden termelesi eszkoztől, s ezert kenytelen munkaerejet eladni a tőkeseknek A huberi tarsadalomban kifejlődott termelőerők osszeutkozesbe kerultek az uralmon levő feudalis termelesi viszonyokkal A ~ mint feltorekvő osztaly a halado gazdasagi szervezet hordozója e korban, osztálycéljait kovetve a neptomegek (parasztok, kezmúvesek es munkások) feudalizmusellenes mozgalmanak elere állt, es a XVI sz -tol a XIX sz. elso feleig vegbement forradalmak eredmenyekent a nyugat-európai

országok többségében és az Egyesült Államokban hatalomra jutott (lásd *polgári forradalom*). Ausztria-Magyarországon, Oroszországban, Japánban és néhány más országban ez később, a XIX. sz. második felében és a XX. sz. elején következett be. Gazdasági helyzete alapján a ~ nagy-, közép- és kistőkésekre oszlik. A kis~ a kistulajdonosok osztálya, mely közbülső helyet foglal el a burzsoá társadalom alapvető osztályai (a tőkések és a proletariátus) között. Jellemzője a termelési eszközök magántulajdona és a személyes (családi) munkavégzés (lásd *kispolgárság*). A nem monopolista közép~ szilárdabb réteg, mint a kis~. A konkurrencia következtében, a tőkekoncentráció és -centralizáció hatására azonban a nem monopolista magántulajdon szűkül, és a közép~ függő helyzetbe kerül a monopolista nagy~-tól. A tőkés társadalom gazdaságában az uralkodó helyzetet a nagy~ foglalja el. Ez a réteg az *imperializmus* korszakában mint monopolista ~, finánctőkecsoport jelenik meg és a nemzeti vagyon túlnyomó része felett rendelkezik. A kapitalizmus fejlődésével erősödő tendencia, hogy a tőketulajdonosi funkció elválik a vállalkozói funkciótól, amit a monopolista ~ korehez tartozó felső vezető réteg tölt be. A nagy~-hoz tartoznak még a vezető állami hivatalnokok, a magas rangú katonák kasztja, valamint a politikai és ideológiai vezető réteg; közvetlenül ezek valósítják meg a ~ osztályuralmát. — A tőke felhasználási területei szerint a ~ ipari, kereskedelmi és pénztőkésekre, a szolgáltatások területén működő tőkésekre (mozi, televízió, szállodaipar stb.) és mezőgazdasági vállalkozókra oszlik. A ~ minden rétegének közös vonása a bérmunkával való ellentét. Valamennyi tőkés az egész munkásosztály, s nem csupán saját munkásai kizsákmányolásának fokozásában érdekelt, mert mindegyikük profitja végső soron nem más, mint egyéni részesedésük a munkásosztály által termelt értéktöbblet össztömegéből. A ~-n belüli ellentmondások alapja az értéktöbbletből való egyéni részesedés növelésére irányuló törekvés, ami éles konkurrenciaharcban fejeződik ki. A ~ osztályegyesülésének formái az iparosok, bankárok stb. szövetségei és társulásai. E szervezetek centralizált rendszert alkotnak, amely átfogja a ~ minden rétegét, és amelyen belül az uralkodó szerepet a monopoltőke játssza. A polgári politikai pártok a ~ politikai érdekeinek kifejezési formái és eszközök arra, hogy a ~ maga köré tömörítse a tőkés társadalom egyéb rétegeit. A polgári pártok egymás elleni harcában, amely a kapitalizmus fenntartásának és megszilárdításának közös programja keretein belül folyik, a ~ különböző rétegeinek és csoportosulásainak ellentmondásai tükröződnek.

A ~ progresszív szerepet töltött be az emberiség történelmében. Azzal, hogy a *feudalizmust* megdöntötte, társadalmasította a munkát és ezzel gigantikusan megnövelte a termelékenységet. Kifejlesztette a nagyipart, létrehozta a nemzeti és később a világpiacot, soha nem ismert üteműre gyorsította fel a termelőerők fejlődését. Ezen az alapon jöttek létre a központosított államok és a burzsoá *nemzet*ek. A ~ győzelme azonban egyben vereségének kezdetét jelzi. A kapitalizmus fejlődésével növekszik és erősödik az osztályantagonizmus a ~ és a proletariátus között. A proletariátus a XIX. sz. közepétől fellép saját, önálló osztályérdekeiért, megteremti szakmai szervezeteit és politikai pártjait, melyek vezetik harcát a tőke ellen (lásd *munkásosztály*). Az imperializmus szakaszában a kapitalizmus minden ellentmondása végletesen kiéleződik, mindenekelőtt a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás magántőkés formája között. A ~ olyan osztállyá válik, amely gátolja az elavult tőkés termelési viszonyok felváltását új, szocialista viszonyokkal.

A gyarmati és függő országokban (Ázsia, Afrika, Latin-Amerika) a ~ két fajtája alakult ki: a komprádor és a nemzeti ~. A komprádor ~ — a külföldi monopoltőkével és a feudális nagybirtokos vezetőkkel fonódott össze. Létezése és fejlődése az imperializmus érdekeinek van alárendelve. Nemzetellenes, akadályozza hogy országa felszabaduljon az imperialista elnyomás alól és az önálló fejlődés útjára lépjen. A nemzeti ~ eltérő szerepet játszik ezekben az országokban. Érdekeit csoportja a külföldi és a komprádor tőke. Jelentős része támogatja a nemzeti felszabadító mozgalmat és a népi forradalmakat s a munkásosztállyal, a parasztsággal és a városi kispolgársággal együtt lép fel az egységes antiimperialista frontban. Azokban az országokban, amelyekben a proletariátus nem elég szervezett, ő vezeti a nemzeti felszabadító mozgalmat.

Számos gyarmati és függő országban a nemzeti felszabadító mozgalom győzelme a nemzeti ~-t juttatta uralomra. Szerepe, amely a nemzeti felszabadító mozgalomban, amikor a lakosság más rétegeivel együtt antiimperialista egységfrontban lépett fel, haladó volt, most kettőssé válik. A nemzeti felszabadító mozgalom egyes országokban az antiimperialista jelszavak mellett a demokratikus átalakulás különböző elképzeléseit is felvetette. Ezeknek az elképzeléseknek a megvalósítása azonban a maga szűk osztályérdekeit védelmező — uralkodó nemzeti ~ egyre erősödő ellenállásába ütközik. A nemzeti feladatok következetesen csak a munkásosztály és pártjai által vezetett néptömegek aktív közreműködésével oldhatók meg.

C CS

Cabet, Etienne (1788—1856) — lásd *utópikus szocializmus*

cáfolat — lásd *bizonyítás*

cambridge-i iskola: 1. XVII. századi angol filozófiai irányzat, amely *Platón* filozófiáját élesztette fel. Francis *Bacon* és *Hobbes* empirikus materializmusával a *velünk született eszmék* idealista tanát állította szembe, mégpedig a megismerésről szóló platóni tanítás és a középkori *realizmus* szellemében. Így pl. R. Cudworth (1617—1688) az igazságot és a jót — mint az isteni ész örök eszméit — tekintette az emberi ítéletek és cselekedetek kritériumának. A külső tárgyak a megismerésnek csak alkalmat adnak, de nem forrásai. A természetben az isteni célok megvalósulásának harmonikus rendszerét látta. 2. Analitikus filozófiai iskola, az angol *neopozitivizmus* egyik ága. Eltérően más neopozitivista irányzatoktól, az élő, beszélt nyelv, nem pedig a mesterséges „nyelvek" logikai analízisének tekinti a filozófiát. Az analitikus ~ megalapítója Henry Moore, fő képviselői G. Ryle, J. Wisdom, M. Black és mások. Filozófiai szempontból nem lépik túl a neopozitivizmus kereteit. 3. Szélesebb értelmezésben a ~ elnevezéssel jelölik mindazokat a filozófuscsoportokat, amelyek a cambridge-i egyetem körül tömörülő különféle filozófiai irányzatokhoz tartoznak („cambridge-i filozófia"). Ilyenek S. D. Brodwe, K. Popper, A. Ayer, G. Ryle, M. Mastermann, R. Braitwhite, H. Bondy stb.

Campanella, Tommaso (1568—1639) — lásd *reneszánsz; utópikus szocializmus*

Camus, Albert (1913—1960): francia író és filozófus, az ún. ateista *egzisztencializmus* képviselője, Nobel-díjas (1957). Filozófiájának központi témája: az emberi létezés értelme. „Sziszüphosz mítosza" c. művének kérdésfeltevése: „a legfontosabb filozófiai kérdés az, vajon megéri-e az élet, hogy éljünk". ~ megvizsgálja a mai burzsoá társadalom elbürokratizálódott struktúrájába zárt individuumot, elemzi a saját létezésének értelmét illetően minden illúziótól megfosztott értelmiségi szellemi életében mutatkozó ellentmondásokat, s arra a következtetésre jut, hogy az ember létezése abszurd, ennek alapján pedig az „abszurdum" kategóriáját teszi filozófiájának kiinduló elvévé. A görög mitológiában megalkotott Sziszüphosz-alak ~ szerint megszemélyesíti az emberi élet különös értelmetlenségét: Sziszüphosznak büntetésből súlyos követ kellett egy hegyre felhengerítenie, de mihelyt elérte a csúcsot, a kő mindig visszazuhant. Az ember nem bírja elviselni ezt az értelmetlenséget, s ezért „lázad"; ezért robbannak ki időnként „lázadások", forradalmak, amelyekben az ember igyekszik ösztönösen megtalálni a kivezető utat „sziszüphoszi helyzetéből". A „szervezett", „előkészített" forradalmat ~ magával a forradalom fogalmával ellentmondásban állónak tartja, mint ahogy illuzórikusnak tart minden olyan reményt is, hogy a forradalom csakugyan kivezető út lehet abból a helyzetből, amely ezt a forradalmat előidézte. ~ alaphangulata, az „abszurd" világban élő ember reménytelen magányosságának hangulata, sajátosan fejezi ki a modern tőkés társadalom embertelenségét.

Carnap, Rudolf (1891—1970) — lásd *neopozitivizmus; logikai pozitivizmus; „Bécsi kör"*

Cassirer, Ernst (1874—1945) — lásd *neokantianizmus*

cél: a tudatos cselekvés eredményének eszmei előképe az emberi tudatban; az ember akarati tevékenységének jellemző vezérlő motívuma. Mint ilyen a cselekvés szabályozója, áthatja az ember (egyén, illetve közösség) tevékenységét, gyakorlatát, annak mintegy belső törvényévé válik. A ~-nak, amely az emberi tudat és magatartás aktív oldalát fejezi ki, összhangban kell lennie az objektív valóság törvényszerűségeivel, az ember történelmileg konkrét társadalmi-természeti létfeltételeinek s magának az embernek (a cselekvő szubjektumnak) a reális lehetőségeivel és tényleges szükségleteivel. E tényezők felismerése és tudatosítása sem az egyén, sem egy meghatározott közösség számára egyetlen korban sem könnyen megoldható feladat, ezért elég gyakori emberi tapasztalat a ~-ok meghiúsulása — hol az objektív, hol a szubjektív erők és feltételek félreismerése, vagy a ~-hoz vezető eszközök

rossz kiválasztása miatt. Ezt az emberi tapasztalatot nagyítja ki s teszi mintegy kizárólagosan mérvadóvá a — *fatalizmus*, amely szerint az ember tehetetlen, akarattalan alávetettje a sorsnak (istennek stb.). Ennek mintegy a fordítottja a — *voluntarizmus*, amely szerint az ember a körülményektől teljesen függetlenül választja meg a ~-jait. — A céltudatos emberi tevékenységben a szükségszerűség és a szabadság dialektikus kölcsönhatása nyilvánul meg. — A ~ csak a gyakorlati realizálásához szükséges erőkkel és eszközökkel kölcsönhatásban válhat a valóság meghatározott területét átalakító erővé. Megkülönböztetünk távoli és közeli, közvetlen, általános és részleges, egyéni és csoport, ill. közösségi, közbülső és végső ~-t. — A ~ kategóriáját az antropomorf szemlélet jogosulatlanul kiterjeszti a természeti jelenségek, folyamatok világára. Ilyen módon alakult ki már a filozófiai gondolkodás kezdetén, az ókori görög gondolkodóknál az ún. célokság-elmélet, a *teleológia*, amely lényeges funkciót töltött be a középkorban uralkodó vallásos-idealista szemléletben (elsősorban a tomizmusban és az istenérvekben), de voltaképpen minden objektív idealista rendszernek lényegében sajátja. A természeti változások idealista teleologikus szemléletének, ill. magyarázatának viszonylag hosszú időn át „életteret" szolgáltatott az a tény, hogy a tudományos vizsgálódás csak a XIX. sz. közepétől kezdte feltárni az elővilág fejlődéstörvényeit. Ettől kezdve viszont a biológiai tudományok fejlődése egyértelműen az idealista teleologikus felfogás tagadását, ill. túlhaladását jelentette, ugyanakkor bebizonyította, hogy az emberi céltudat sem előzmény nélküli, hogy az élő organizmusok mint önszabályozó rendszerek működésében, viselkedésében valóban megtalálható s kizárólag materialista alapon magyarázható a *célszerűség*, célirányultság mozzanata. Ennek jelentősége — együtt az élő rendszerek stabilitásának és viszonylagos önállóságának a növekedésével — egyre fokozódik a filogenezis során. Hasonló belső célszerűség jellemzi az ember céljai érdekében létrehozott, a legújabb tudományos fejlődést reprezentáló automatikus gépi rendszerek működését (un. kibernetikai célszerűség). (Lásd még: *akarat, kibernetika; tevékenység*)

célszerűség: valamely jelenség vagy folyamat megfelelése valamely meghatározott (viszonylag stabil) állapotnak, melynek anyagi vagy eszmei modellje célként tételezódik. A ~ vizsgálható egyrészt az önmagában vett tárgy immanens összefüggésekent, másrészt az objektum és a szubjektum kölcsönhatásának szférájában létrejövő bizonyos viszonykent.

A ~ fogalma genetikailag a céltételezéssel, céltudattal függ össze, amely lényeges jellemzője az emberi tevékenységnek, mind a gondolkodási folyamatokat, mind az ember tárgyi tevékenységet, mindenekelőtt a munkafolyamatot illetően. Az ezen az alapon kialakult „cél"-képzet (szűk értelemben) meg a tudomány kialakulását megelőző időszakban — az akkori gondolkodást áthato *antropomorfizmus* folytán — kiterjesztődött az egész természetre, szélsőséges formáiban pedig a vallásban testesült meg. Az antropomorfizmus a fundamentuma az idealista *teleológiá*nak is, amely a *vallás*nak is, az objektív idealista filozófiának is szükségképpen részét alkotta. Bár a teleológia hamisan interpretálja a ~-et, klasszikus formáiban (Arisztotelész, Leibniz, Schelling és különösen Hegel immanens teleológiája) történelmileg mégis megragadták a ~ problémájának néhány dialektikus aspektusát. Tudományos interpretálása ezért nemcsak a teológiai kritikája révén fejlődött tovább, hanem annak felismerése révén is, hogy objektíve létezik ~ az élő természetben, amit kategorikusan cáfolt a XVII—XVIII. századi mechanisztikus természettudomány.

A mechanisztikus szemlélet és a teleológia dilemmáját a ~ problémájának interpretálásával kapcsolatban csupán a dialektikus materialista gondolkodás keretében lehetett megoldani, amely a társadalmi szférában is tisztázta a ~, valamint a céltudatos tevékenység objektív jelentőséget. Az objektív természeti tényként felfogott ~ egyes formáit vizsgálva, különösen fontos tanulmányozni az organikus ~-et, amely az élő rendszerekre jellemző strukturális, funkcionális, anyagcsere szerveződési, vezérlési, szabályozási stb. sajátosságokban nyilvánul meg. A teleológia (különféle formáiban) éppen ezen a területen igényt tartott arra, hogy ha nem fogadják is el egyetemes jelentőségúnek, legalább szükséges „kiegészítője" lehessen az állítólag nem-elégséges kauzális analízisnek. A biológia fejlődésének előrehaladtával fokozatosan kikuszobolódott az idealista teleologikus gondolkodás, amivel az organikus ~-re anyagi okainak feltárása adott magyarázatot. Különösen fontos szerepet játszott e tekintetben a darwini *evolúciós elmélet*, amely életképességként magyarázta az organikus ~-et, ami annyit jelent, hogy az organizmusok struktúrája és funkciói alkalmazkodásuk következtében megfelelnek létfeltételeiknek. Ez az életképesség viszonylagos és történelmileg alakul ki, a természetes kiválasztódás eredményeképpen. Ily módon az organikus ~ az élő természetben megfigyelhető okszági viszonyok eredménye és egyik megnyilvánulási formája, s csupán mint ilyen ismerhető meg egyáltalán természettudományos keretek között. — A dialektikus materialista organikus *determinizmus* álláspontjáról ma-

gyarázatot nyernek az organikus ~-nek nemcsak a strukturalis, hanem a genetikai aspektusai is, vagyis magyarázatot nyer az a felfogás, hogy bizonyos irányultságot (es ebben az ertelemben ~-et) mutatnak az elő rendszerek morfofiziológiai reakciói orokletes változásai, anyagcsere-, termodinamikus és egyeb folyamatai. Természetesen ez nem az a ~, amely a tudatos emberi tevekenységben valósul meg. Ezenkivul az elő rendszerek folyamatainak ez az irányultsaga, amelyet a kulső es a belső feltetelek kolcsonhatása, az organizmusok aktivitása határoz meg, s amely tortenelmileg es az individuális fejlődesben alakul ki, valójaban csupan általános tendenciakent nyilvánul meg, statisztikusan.

Az elő rendszerek e sajátosságának materialista felfogása a modern biológia kulonbozo ágazataiból származó egyre tobb tényre támaszkodik. E felfogás metodologiai alapja az az engelsi hipotezis, hogy a tervszeru akciokra való bonyolult kepesseg genetikailag osszefugg a bármely előlenyre jellemző egyszerubb es elemibb folyamatokkal, pl. az ingerlekenyseggel. A celszerűsegi viszonynak pregnansan kifejezésre juto ertekelo, axiologiai ertelme van, s egyszersmind tudomanyos principiumkent felhasználható az onszabályozó es „ekvifiniális" (vagyis a kiindulo feltetelektől bizonyos ertelemben fuggetlenul ugyanazon vegeredmeny eleresere kepes) rendszerek strukturális vizsgálatánál. — Az organikus ~ problemájának új aspektusait tarja fel a biokibernetika fejlodese, tobbek kozott a visszacsatolás elve, amely szerint az elő rendszerekben a vegeffektus, a folyamat eredmenye visszahat kiindulopontjara, kezdetere. Az ekvifiniális rendszerekben, amelyek kulső es belső zavarok ellenere kepesek fenntartani az optimális dinamikus egyensulyt, a szabályozás es a vezerles biztositja a folyamatoknak es bizonyos viszonylatokban hol okkent, hol okozatkent megjelenő stadiumaiknak ezt a dialektikus kolcsonhatását. A celszerusegi viszony ily modon a kolcsonhatas sajátos formajakent, az osszefuggés kulonos fajtajakent jelenik itt meg. E kolcsonhatás lineárisan tagolt konkret mechanizmusai a folyamatok meghatározott — statisztikailag megvalósuló — irányultságát mutatják, azt, hogy ezeket a celkent funkcionáló vegső tenyezók hatarozzak meg (termeszetesen nem tudatos celokrol van szo, hanem csupán termeszetuknel fogva objektiv analogiákrol).

Charron, Pierre (1541—1603) — lásd *reneszansz*

cinikusok (kunikoszok) — lasd *antik filozofia*

Cohen, Hermann (1842—1918) — lásd *neokantianizmus*

Comte, Auguste (1798—1857): francia filozófus, a *pozitivizmus* megalapitója. Saint-Simon titkára es munkatársa volt. „Pozitiv filozófiájának" kiinduló tétele, hogy a tudománynak a jelenségek kulsődleges vonatkozásai leirására kell szorítkoznia. ~ azt allitotta, hogy ki kell kuszobolni a „metafizikát", vagyis — ~ értelmezésében — a jelensegek lenyegeről szóló tanitást. ~ roppant tomegű természettudományos anyagot próbált szintetizálni, de filozófiai álláspontja (szubjektiv idealizmusa es *agnosztícizmusa*) miatt ez a kisérlet hamis eredmenyre vezetett. A termeszet megismeresének tortenetet ~ három szakaszra osztotta. Mindegyik szakasz egy-egy világnézeti tipusnak — a teologikus, a metafizikai és a pozitiv világkepnek — felelt meg. Az első stádiumban (teológia) az ember, természetfeletti erők, isten hatásával próbálta magyarázni a jelenségeket. A metafizika ~ szerint a teologikus világkep válfaja. A metafizikus világkép szerint minden jelenseg alapja valamilyen elvont metafizikai lenyeg. A teologikus es metafizikus világkepet ~ szerint a „pozitív modszer" váltja fel, amely megkivánja az „abszolut tudásról" (mindenekelott a materializmusról, továbbá az objektiv idealizmusról) valo lemondást. ~ a hármas tagolású sémát a tudományok osztályozására, a polgári történelem rendszerezesere használta fel Szociologiáját (tőle származik a „szociológia" kifejezés) a társadalmi jelensegek biologizáló megkozelitese jellemezte, kozponti gondolata pedig az az állitás volt, hogy a burzsoá rend forradalmi megváltoztatása hiábavaló: a kapitalizmussal lezárul az emberi történelem evolúciós folyamata. A szociális harmónia letrehozásának eszkozét ~ egy „uj" vallásban látta, amelyben a szemelyes isten kultuszát egy elvont legfelsőbb lény kultusza váltja fel.

Condillac, Étienne Bonnot de (1715—1780): francia filozofus, a *felvilagosodas* képviselője. Katolikus pap volt. Munkáival hozzájárult az egyházi ideológia ketsegbevonásához. Ismeretelmeleteben *Locke* kovetője volt (tőle eltérően azonban tagadta, hogy a reflexió az erzetek mellett a tudás második forrása). Minthogy nem ertette meg az erzetek es a kulső tárgyak kozotti osszefugges jellegét es eltúlozta az erzetek szubjektivitását, vegul is a szubjektiv idealizmus álláspontjara jutott. Az erzeteket szerinte a kulső tárgyak idezik elő, de nincs bennuk semmi kozos ezekkel a tárgyakkal. Az esznek pedig, minthogy kizárolag az erzetek kozvetitesével áll kapcsolatban a kulvilággal, tárgya nem az objektiv világ, hanem az erzetek osszessége. ~ *szenzualizmusa* szemben allt *Leibniz* idealizmusával, mindennemu spekulativ filozófiával es nagy hatással volt a XVIII. századi francia materializmusra.

Croce, Benedetto (1866—1952) — lásd *neohegelianizmus*

Cusanus, Nicolaus (1401—1464) — lásd *Bruno, reneszansz*

család: a *tarsadalom* sejtje, amely házastársi kapcsolaton és verrokonságon, azaz a ferfi es a nő, a szulők es a gyermekek, a fiverek és noverek stb. kózotti viszonyokon alapul A ~ eletet anyagi tényezők (termeszeti-biologiai, valamint gazdasági-fogyasztasi viszonyok) es szellemi tenyezők (jogi, erkolcsi es pszichologiai viszonyok) egyaránt jellemzik A ~ tortenelmi kategória. Életet es formait az uralkodo társadalmi-gazdasagi rendszer, a *tarsadalmi viszonyok* egyuttesenek jellege, ugyszinten a társadalom kulturális fejlettségi színvonala határozza meg. A ~ a nemzetségi szervezet időszakában, a munka nemek szerinti megosztása és a letelepedett eletmod alapjan jon létre, amikor a kulonbozo nemu egyenek természetes kapcsolataihoz gazdasági kapcsolatok és érdekek társulnak. A *matriarchatus* koraban az anyajogú nagycsalád-kozosseg es a csoportházasság létezik, majd a laza párosházassag A *patriarchatus* koraban jon letre az apajogu nagycsalád-kozosseg, amely a katonai demokrácia kifejlodesevel a monogám házasságra epulo apajogu kiscsaláddá alakul at. A monogamia kifejlődese egyutt járt a nő ferfi általi leigázásaval A nő fokozatosan férie — gazdája — tulajdonává, rabszolgájává vált. A ~ fő celjavá valik a iavak felhalmozása es atadása a torvenyes orokosoknek. A polgari társadalomban a csaladi kapcsolatok jelleget nagyrészt szinten a magántulajdon határozza meg. Nagy szerepet kap az anyagi számitás, a házasság uzleti haszna. A nőnek a termelésbe es a társadalmi tevekenységbe való szeles korű bekapcsolódásával osszefuggesben — elsősorban a dolgozo osztályok koreben — létre jonnek a nők családon beluli egyenjoguságának anyagi alapjai. A szocializmus győzelme tág teret nyitott a ferfi es a nő egyenjogusága számára a társadalmi élet minden teruleten, a termelesben, a mindennapi életben, a ~-ban. A szeretet, a kolcsonos megbecsules, a gyermekek neveleseről való gondoskodás — a szocialista ~ legfontosabb erkolcsi elvei. A kommunista epites előrehaladásával, a dolgozok anyagi jóletenek novekedesevel, a kommunista erkolcsi normak meggyokeresedesevel tovabb fejlődnek a csaladi kapcsolatok is

„A család, a magántulajdon és az állam eredete": *Engels* 1884-ben irott muve. L. H Morgan „Osi társadalom" c konyvere, valamint más tudományos adatokra tamaszkodva, Engels e muveben az *oskozossegi rend* fejlodesenek alapvonásait tanulmányozza. Kimutatja a házassag- es családformák változasának a társadalom gazdasagi haladásaval valo osszefuggeset, elemzi a nemzetsegi szervezet felbomlási folyamatát es ennek gazdasági okait (harom nep — a gorogok, a romaiak és a germánok — peldáján), a munka termelekenysegenek novekedese, valamint a *munkamegosztas* folytan kialakult a csere, a magantulajdon, a nemzetsegi szervezet szethullott, és megjelentek az *osztalyok* Az osztályellentetek kialakulása nyoman jott letre az *allam* mint az uralkodo osztaly erdekei vedelmet szolgalo szerv Kimutatja, hogy 1 a magantulajdon, az osztályok es az allam nem oroktől fogva leteznek, hanem a gazdasági fejlodes meghatározott fokán keletkeztek, 2 az allam a kizsákmanyolo osztalyok eroszakszervezete a neptomegek elnyomasara, 3 az osztalyok elkerulhetetlenul megszunnek, mint ahogyan szukségszeru volt keletkezesuk is. Az osztályok megszuntevel szuksegszeruen elhal az állam is

Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics (1828—1889) — lasd *orosz forradalmi demokratak*

D

D'Alembert, Jean le Rond (1717—1783): a XVIII. századi *felvilágosodas* egyik képviselője, filozófus es matematikus, 1751-től a párizsi akademia tagja. *Diderot* munkatársa, az „Encíklopédia" *(encíklopédisták)* matematikai fejezeteinek szerkesztoje. Filozófiai főműve: „A filozófia elemei" (1759) Kísérletet tett az emberi megismeres keletkezesenek és fejlődéstörténetének leírására, valamint — lényegében F. *Bacon* elveiből kiindulva — a tudományok osztályozásának kifejtesére. 1757-ben kilépett az „Encíklopedia" szerkesztőségéből. Szembeszállt a klerikális—feudális világnézettel, de nem jutott el Diderot, *Holbach, Helvetius, Lamettrie* materializmusáig es ateizmusáig. *Locke* ismeretelméletét követve a *szenzualizmus* hive és vitatja a *velunk szuletett eszmék* descartes-i elméletét. Szenzualizmusa nem kovetkezetesen materialista. A *gondolkodás* szerinte nem az anyag tulajdonsága, a lélek az anyagtól fuggetlenul letezik. ~ tehát dualista allaspontot foglal el. Ellentetben a francia felvilágosodás más kepviselőivel, azt állította, hogy az erkolcs nem fugg a társadalmi környezettől. Mint teremtő szubsztanciát elismerte istent. ~ kovetkezetlen szenzualizmusát és a vallásról alkotott felfogását Diderot bírálta munkáiban, tobbek kozott „D'Alembert álma" c. muveben, továbbá a „D'Alembert es Diderot beszélgetése"-ben.

Darwin, Charles Robert (1809—1882): angol termeszettudós, a szerves világ történeti fejlődését megfogalmazó *evolúciós elmélet* megalapítója. Kora biológiájának és mezőgazdasági gyakorlatanak adatai alapján, valamint a világ köruli utja (1831—1836) során gyűjtött gazdag tényanyagra támaszkodva jutott el az élő természet evolúciójának gondolatához. Az 1859-ben kiadott „A fajok eredete" (A fajok eredete a természetes kiválogatódás útján, vagy a létért való kuzdelemben előnyökhöz jutott fajták fennmaradása) c. művében fejtette ki az evolúciós elmélet alaptételeit. „Az ember származása és az ivari kiválogatódás" c. munkájában (1871) természettudományosan magyarázta az ember állati ősöktől való származását *(antropogenezis).* Az ebben a folyamatban közrejátszó társadalmi okokat — a *munka,* a tagolt beszéd, az őshorda szerepét — később *Engels* tárta fel. Világszemléletét tekintve ~ természettudományos materialista, ösztönös dialektikus, ateista, de bizonyos polgári korlátok között. Munkái fontos szerepet töltöttek be a tudományos biológia megteremtésében, az idealizmus, a teleológia és a metafizika elleni harcban, s a természettudomány fejlődését a dialektikus materializmus irányában segítették elő.

dedukció — lásd *deduktív módszer*

deduktív módszer: tudományos *elméletek* felepitésének az a módja, amelynek specifikus sajátossága a deduktív *következtetés* kizárólagos alkalmazása. Dedukción a *logika* szabályai szerint szukségszerű jellegű *bizonyítas* vagy állítások (konklúzió) levezetését értjuk egy vagy több állításból (premisszából). A deduktív kovetkeztetés olyan állítások láncolata, amelyek mindegyike vagy premissza, vagy a láncban már meglevő állításokból a logika szabályai szerint közvetlenul adodó állítás. Deduktív kövektezetes esetében a konklúziók rejtett formában benne vannak a premisszákban, s a logikai elemzés módszereinek alkalmazásával le kell őket vezetni belőluk. A filozófiában kísérletek történtek arra, hogy éles határvonalat húzzanak a ~ es más módszerek (pl. az induktív módszer) kozótt, hogy a deduktiv itéletalkotást a tapasztalaton kivuliként értelmezzék es mértéktelenul eltúlozzák a dedukció tudományos jelentőségét. A valóságban a dedukció és az *indukció* szorosan osszefugg egymással. A deduktív itéletalkotás menetet az ember sok évszázados gyakorlati-megismerő tevekenysége alakította ki. A ~ a tudományos ismerek felépítésének egyik lehetséges módszere. Ezt általában az empirikus anyag osszegyűjtése es elméleti megmagyarázása után alkalmazzák az anyag rendszerezése céljából, valamint abból a célból, hogy minél egzaktabb módon és minél következetesebben vonják le belőle az összes konklúziókat stb. Ennek során új ismeretek is szuletnek, ilyen pl. a deduktív módon felepített elméletek lehetséges interpretációinak összessége. A deduktív rendszerek (elméletek) felépítesének általános sémája: 1. a kiinduló alap, vagyis a kiinduló tételek és állítások összessége, 2. a felhasználandó logikai eszközök (a következtetés és meghatáro-

zás szabályai), 3. maga az így kapott elmélet. Ezen elméletek vizsgálatánál elemezzük az egyes komponenseik közötti kolcsönos kapcsolatokat, elvonatkoztatva az ismeretek keletkezésétől és fejlődésétől. Ezért célszerű ezeket mint sajátos formalizált *nyelv*eket vizsgálni, amelyek mind szintaktikus, mind szemantikus aspektusban elemezhetők. Szintaktikusban akkor, amikor a nyelvhez tartozó *jel*ek és kifejezések kozotti viszonyt tanulmányozzuk, figyelmen kívul hagyva a nyelven kívüli jelentésuket, szemantikus aspektusban akkor, amikor a rendszer jelei és kifejezései kozotti viszonyokat vizsgáljuk *jelentés*uk és igazságfeltételeik szempontjából. A deduktív rendszerek lehetnek axiomatikusak *(axiomatikus módszer)* és konstruktívak. A tapasztalaton és *kísérlet*en alapuló ismeretekre alkalmazott ~ hipotetikus-deduktív módszerként jelentkezik. A tudományos ismeretek felépítésének ~-et már az ókori filozófiában elemezték (*Arisztotelész*, Eukleidész, a sztoikusok); ez a módszer jelentős helyet foglal el az újkori filozófiában (*Descartes*, B. Pascal, *Spinoza*, *Leibniz* és mások), de csak a XIX. sz. végén—XX. sz. elején fogalmazták meg teljesebben és pontosabban a ~-re vonatkozó elveket (s ebben nagy mértékben alkalmazták a *matematikai logika* apparátusát). Egészen a XIX. sz. végéig a ~-t szinte kizárólag a matematikában alkalmazták. A XX. sz.-ban széles korben történtek kísérletek arra, hogy deduktív (tobbek kozott axiomatikus) módszerrel építsenek fel tobb nem matematikai diszciplínát: a fizika, a biológia, a nyelvtudomány, a szociológia stb. tobb teruletét.

deizmus ⟨lat. deus — isten⟩: vallási-filozófiai irányzat, amely elismeri *isten* létezését a világ személytelen ősokaként, tagadja azonban isten szükségességét a világ irányítójaként; a világ miután megteremtetett, saját torvényeit követi. A ~ a korai polgárság ideológusainál alakult ki mint a feudalizmus hivatalos vallásos ideológiájával vívott harc kompromisszumos formája. Filozófiai nézeteiket tekintve a ~ képviselői nem egységesek (és elvileg nem is lehetnek azok): a ~ mogött materialista és idealista koncepciók egyaránt meghúzódhattak. A feudális-egyházi világszemlélet uralmának viszonyai kozott a ~ gyakran az *ateizmus* rejtett formája volt, viszonylag kényelmes és konnyű mód arra, hogy a materialisták elhatárolják magukat a *vallás*tól. A ~ képviselői: Franciaországban *Voltaire*, *Rousseau*; Angliában *Locke*, J. *Newton*, Toland, A. Shaftesbury; Oroszországban A. Ny. Ragyiscsev és mások. A ~ idealista, ill. dualisztikus formájának ismert képviselője *Leibniz*.

A modern teológiai irányzatok némelyike kozeledik a ~-hoz, amikor az istenhit védelmében feladva a korábbi vallási tanítás istenfogalmát, egyre jelentéktelenebb szerepet tulajdonít istennek mind a természetben, mind a társadalomban.

demokrácia ⟨gor. démokratia — népuralom⟩: a hatalom egyik formája, amely hivatalosan kinyilvánítja a tobbség uralmának, az állampolgárok szabadsága és egyenjogúsága elismerésének elvét. A ~ fogalmának újkori fejlődésében és értelmezésében élesen elkulonül két irányzat. Az egyik a szó klasszikus, hagyományos értelmezéséhez kapcsolódik, mely elsősorban a plebejus-proletár mozgalmakban és ideológiájukban él tovább. A másik a liberális burzsoázia értelmezése. A ~ plebejus-proletár, majd később marxista koncepciójában mindvégig az uralom problémáján, a „kié a hatalom?" kérdésén volt a hangsúly. A liberális burzsoá koncepció viszont a kormányzati kérdéseket helyezte előtérbe: miképpen történik a kormányzás, milyen módszereket alkalmaznak a hatalom gyakorlásában? A polgári társadalomtudományokban legelterjedtebb verzió a ~-rol a tobbségi kormányzás elve. Ez azonban semmiképpen sem jelenti a tobbség érdekében folytatott kormanyzást, hanem csupán a tobbség egyetértésével való kormányzást. A polgári álláspont szerint a ~ olyan politikai rendszer, amelyben a politikát kozvetlenul vagy közvetve a tobbség határozza el, és a kisebbségnek, melynek véleménye kulonbozik a tobbségétől, joga van politikája kifejtésére és ezáltal többséggé válásra. Ez az álláspont lehetővé teszi a tőkés politikai csoportok szabad játékát, amit „alternatíváknak" neveznek. Az állampolgárok azonban tobbnyire hamis alternatívák kozott hányódnak, mikozben igyekeznek elhitetni velük, hogy tevékeny, alkotó részesei a politikai folyamatoknak. ~-n a burzsoázia nem lényegi-uralmi viszonyokat ért, hanem csupán az uralomhoz kapcsolódó formai oldalt. E korlátozott értelmezés kereteit a polgári ~ és annak elmélete saját talaján soha nem léphette túl, sőt, csak ritka történelmi pillanatban tudta ezeket a kereteket is kitolteni. A marxizmus — szemben a polgári társadalomtudománnyal — mindig a ~ és uralom kapcsolatát tette első helyre és a demokrácia osztálytartalmát kutatta. Ebben a felfogásban a demokrácia és diktatura nem egymással ellentétes, nem egymást kizáró fogalmak. Marx, Engels es Lenin bebizonyították, hogy a ~ mint politikai rendszer semmiképpen nem választható el az osztályuralomtól. A szocialista ~ a ~ legmagasabb formája: a politikai egyenlőséget a gazdasági-társadalmi egyenlőséggel alapozza meg; a nép tobbsége, a dolgozó tomegek számára ~; a demokratizálás folyamatában az állam elhalását készíti elő. (Lásd még: *proletárdiktatúra*.)

„demokratikus szocializmus": a jelenlegi *reformizmus* hivatalos ideológiája, amelyet a Szocialista Internacionálé frankfurti kongresszusán (1951) „A demokratikus szocializmus céljai és feladatai" címmel kiadott nyilatkozat hirdetett meg, s amelyet szembeállítanak a marxizmus—leninizmus ideológiájával. A ~ elméleti gyökerei az *etikai szocializmus*t hirdető *neokantianizmus*hoz nyúlnak vissza. E koncepció szerint a szocializmus nem a társadalom történeti fejlődésének törvényszerű terméke, hanem olyan erkölcsi eszmény, amit a társadalom bármely rétegének képviselője egyformán elérhet. Következésképpen a társadalom szocialista átalakításának problémája főképpen erkölcsi probléma, az emberek szocialista szellemben való átnevelésének és nevelésének problémája. Az osztályharcot, a szocialista forradalmat, a proletariátus diktatúráját a ~ elvéti. A szocializmus csak „demokratikus" úton keletkezik, vagyis a burzsoá állam keretei között és a burzsoá kormányok által megvalósításra kerülő szociális és főképpen kulturális-nevelő intézkedések együttes eredményeképpen. A szocializmus mint „demokrácia" létezik, vagyis mint valamennyi társadalmi réteg és csoport harmonikus egysége, a tőkéseket is beleértve. Ezek a reformista tételek bekerültek az osztrák és a nyugatnémet szociáldemokrata párt, úgyszintén az angol labouristák programokmányaiba. Végső soron a ~ koncepciója objektív értelme szerint a burzsoá társadalom alappilléreinek orok fenntartására irányul.

Démokritosz (kb. i. e. 460—370): ókori görög atomista materialista filozófus.

Életéről hiányosak az ismereteink. Az ókori szerzők, pl. Diogenesz Laertiosz, azt írják, hogy első tanítói káldeusok és perzsa mágusok voltak. Azután az eleai iskola görög filozófusait és a pythagoreusokat hallgatta, majd az ókori görög atomisztika megalapítója, Leukipposz lett a mestere.

Műveiről, amelyek a III—IV. sz.-ban elkallódtak, alig néhány fennmaradt töredék, illetve egyes később élt antik szerzők (*Arisztotelész*, Theophrasztosz, Szimpliciusz stb.) tanúságai alapján tudunk.

~ „az első enciklopédikus koponya volt a görögök között" (Marx). Filozófiai művei mellett írt fizikával, matematikával, fiziológiával, orvostudománnyal, zeneelmélettel, költeszettel stb. foglalkozó műveket is. Elteroen a miletosziak naiv materialista tanításaitól es Anaxagorász meg Empedoklész tanításaitól, amelyekre idealista következetlenségek voltak jellemzők, ~ tanítása maga az alaptételeiben kialakult, kifejlett antik *materializmus*. Éppen ezért nevezte Lenin a materialista vonalat a filozófiatörténet fejlődésében „Démokritosz vonalának". Ugyanakkor ~ tanítása a miletoszi iskola materialista tradícióinak folytatása volt (az anyag mint őselv es önmozgása), s válasz az Empedoklész, Anaxagorász, az eleaiak es a pythagoreusok által felvetett számos kérdésre. Kétségtelenul hatott ~ tanítására néhány keleti filozófiai tanítás is.

~ materialista tanításának alapja az atomizmus (gör. atomosz — oszthatatlan; a fosztóképzővel a tomosz — rész). Azt állította, hogy minden létező atomokból es űrből áll. Az űr éppoly reális, mint az atomok, éppúgy eleme („őseleme") a valóságnak, s elengedhetetlen feltétele az atomok mozgásának, illetve annak, hogy bonyolult testek jöjjenek létre belőluk. Az atomok és az űr kölcsönosen kizárják egymást: semmi, ami az atomokra jellemző, nem jellemző az űrre, s éppen ezért feltételezik egymást. Ha az űr ~-nál a végtelen folytonosság, akkor a lét a folytonosság megszakítása.

Az *anyag* végtelen oszthatósága ~ szerint ellentmond megsemmisíthetetlenségének, s ezért szükségképpen létezniuk kell olyan kis testeknek, amelyek gyakorlatilag tovább nem oszthatók, egyébként elvesztenék nagyságukat, vagyis kiterjedésüket, matematikai pontokból állnának, „semmivé" válnának. Az atomok oszthatatlanok sűrűségük, továbbá „kicsiségük" miatt; nincs minőségük, s ugyanakkor fő sajátságukat, alakjukat tekintve végtelenül változatosak. Különböznek egymástól az atomok mellékes sajátosságaik, méretük és az alaktól meg a mérettől függő súlyuk tekintetében is.

Az atomok ~ szerint őroktól fogva rendszertelenül mozognak a térben. Míg Epikurosz — akinek adekvátabb fogalma volt az atomok súlyáról es a súlynak a mozgásban játszott szerepéről (lásd *antik filozófia*) — azt feltételezte, hogy minden átom felülről lefele mozog, ~ az adott kérdésben a természet dialektikus felfogásának egy másik mozzanatát hangsúlyozta, azt, hogy a világmindenségben nincs „fent", „lent" és „közép", nincs „vég" es „szél". Az atomok összeütköznek, egyesülnek es szétválnak. A különbözo atomok egyesulese okozza a természet egész változatosságát, es semmi sem keletkezik semmiből. A dolgok es jelenségek különbözőségének alapja az őket alkotó atomok alakja, érintkezése és helyzete. A valóság állandó mozgásban, változásban van. A demokritoszi materializmus figyelemre méltó tétele, amely alapvetően megkülönbözteti a későbbi mechanikus elméletektől, az, hogy ~ a *mozgás*t az anyag immanens sajátosságának tartotta, nem ismert el az anyaghoz képest külső forrást.

Mindaz, ami történik — tanította ~ —, a természeti szükségszerűség szerint történik, amelyet o okságnak fogott fel, ezen az alapon tagadva a

véletlent, mivel szerinte a veletlen az, aminek nincs oka.

Az atomizmus es a *determinizmus* eszmeit ~ kiterjesztette a kozmológiára is. Azt tanította, hogy a végtelen terben végtelenul sok világ létezik. A világok kialakulásának oka az „örvény", amely az űrben rendszertelenul mozgó atomok összeütközései folytán keletkezik. A mi világunk csupán egy a világmindenség számtalan és sokféle világa között. Az elő közvetlenul az élettelenből keletkezik, s csupán annyiban különbözik tőle, hogy benne több van a legkisebb, kerek, legmozgékonyabb, s a tűzatomokhoz hasonló atomokból, amelyek a „lelket" alkotják. A „lélek", éppúgy, mint minden bonyolult képződmény, csupán ideiglenes léttel bír, atomjai szétszóródnak az ember halálával.

Az *ismeretelmélet*ben ~ leküzdötte az ión filozófusok „naiv realizmusának" korlátozottságát, a szofisták relativizmusát és szubjektivizmusát. Az eleaiakkal ellentétben az érzéki észleletekben látta az ismeretek egyetlen forrását. Az érzékeles révén azonban nem az egész valóságot ismerjuk meg; a világ lenyegét (az atomokat es az urt) csak az ész ismeri meg.

Az olyan „konvencionális" fogalmak, mint a meleg, hideg, szín stb. szinten a létező realitást tukrozik, de annak csak mulandó megnyilvánulásait. Az objektiv tartalom mellett ezek szubjektiv mozzanatokat is tartalmaznak. A bolcsesseg abban áll, hogy meg tudjuk erteni azt, ami a létező alapja. A fennmaradt démokritoszi toredekekből kiindulva levonható az a kovetkeztetes, hogy ezeket a tulajdonságokat is, alapjukat tekintve ~ objektivnak fogja fel, mint az atomok szigorúan meghatározott konglomerátumaira jellemzőket. Ezek szintén nem léteznek onmagukban, de nem is jellemzők az egyes atomokra. „Ezert Démokritosz azt mondja, hogy a szín nem letezik. Arról van szó, hogy a (test) szine az (őt alkotó atomok) helyzetétől fugg" (Arisztotelész). A *tulajdonság*oknak ez a felosztása később alapul szolgált *Locke* számára ahhoz, hogy elhatárolja egymástól az elsődleges es másodlagos tulajdonságokat.

Az érzéki *észleles* első formája a tapintás. Minden bonyolult testről állandóan „áramlanak" az atomok roppant finom rétegei („kepmások"), s ezek keltik a látási, hallási es szaglási erzeteket. A „hasonlót" megismeri a „hasonló", vagyis a bonyolult dolgok atomjai érintkezesbe lepnek a megismerő szubjektum ugyancsak hasonló atomjaival. A „kepmások", „kiáramlások" a kolcsönös behatásoktól gyakran eltorzulnak, szetszóródnak — ez az objektiv oka a valóság nem kellően pontos észlelésének. Az erzékletek tehát nem kellően pontos, „homályos" ismeretet adnak, az értelem viszont megismeri a „homályos" megismeres számára hozzáférhetetlent. Ugyanakkor az érzékletek képezik az alapját a valóság értelmi felfogásának. Az értelmi megismerés ~ szerint megmagyarázza azt, ami az érzéki észleletben adott, megtalálja az okát, alapját valamely jelenség létezésenek vagy létrejöttének. Ezt az okot ~ *igazság*nak nevezte. Tehát a gondolkodásnak nem annyira az absztraháló és általánosító kepességet emelte ki, mint inkább azt a képesseget, hogy fel tudja kutatni az érzéki észlelet elől rejtett mozzanatot. Ily módon naiv dialektikusan felvetette a megismerés érzéki és értelmi mozzanatai viszonyának problémáját. Elismerte az objektiv realitás megismerésének és az objektiv igazság megragadásának lehetőségét, de nem ismerte az igazság tényleges kritériumát, amennyiben ezt a bölcs értelmében kereste. Ezért gyakran csupán utalt a megismerés bonyolultságára, ami miatt már az ókorban szkeptikusnak vélték. Ennek azonban nem annyira ~ volt az oka, mint inkább az a mód, ahogyan megnyilatkozásait a szkeptikusok iskolája értelmezte.

Társadalmi-politikai nézeteit tekintve ~ a rabszolgatartó demokrácia ideológusa volt. A peloponnészoszi háború idején az osztályok és a pártok osszeutközései ~-t aktív ideológiai tevékenysegre ösztönözték a rabszolgatartó demokrácia hatalmának védelmében. Számára magától értetődő volt, hogy a rabszolgák természetuknél fogva rabszolgák.

Az antik filozófiában elsőként ~ veti fel azt a gondolatot, hogy az emberi történelem mozgatóereje (igaz, veleménye szerint csak a múltban) a szukség volt, vagyis az emberek anyagi szukseglete. Az emberiség gyermekkorát mint letűnt aranykort dicsőítő nosztalgikus legendával szemben, amely a görög világban széleskörűen elterjedt, ~ annak a gondolatnak adott hangot, hogy a társadalom fejlődése felfele ivel. Az emberi elet fonákságait átmenetieknek, jelentéktelenek tartotta. Az antik szerzők (Cicero, Horatius) „nevető filozófusnak" nevezték ot.

A társadalmi ellentmondások forrásának ~ az emberek rossz természetét tartotta, azt, hogy nem korlátozzák szenvedélyeiket. Etikájában nagy szerepe van a „közép" elvének, a mértékletességnek. Úgy vélte pl., hogy a nagy gazdagság éppoly kevéssé boldogít, mint a szegénység. A boldogságot a lélek indulat- és szenvedélymentessége (ataraxia) jelenti. Az ataraxia — ~ tanításában — a lélek olyan állapota, amelyben nem nyugtalanítják az élet gondjai, mentes a halálfélelemtől és más előítéletektől, minden lelki szenvedélytől. A lélek nyugalmának, harmóniájának kialakításában az ész uralkodik a szenvedélyek felett.

~ atomista tanítása, amely folytatása volt az előző görög filozófia materialista, s részben dia-

lektikus hagyományainak, nagy szerepet játszott a filozófia és az egész tudomány további fejlődésében. Új történelmi viszonyok között Epikurosz, majd az ő nyomán pedig Lucretius emelte magasabb szintre ~ tanítását. Nagyra értékelte ezt a tanítást Arisztotelész, aki megjegyezte, hogy ~ jutott el első ízben a kutatás tudományos módszeréhez. Nem csökkent az érdeklődés ~ iránt az újkorban sem. Nagy figyelmet fordítottak ~ tanaira *Bacon, Gassendi, Leibniz*, s a XVIII. századi francia materialisták. ~ tanítása jelentős hatást gyakorolt a természettudományok fejlődésére is, különösen *Newton* tanára, *Kant* és Laplace kozmogóniai hipotézisére.

Nagy érdeklődést tanúsított ~ filozófiája iránt sok művében és levelében *Engels* és *Marx* is, aki „A démokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia különbsége" (1841) címmel írta meg doktori disszertációját.

demonstráció — lásd *bizonyítás*

Descartes, René; latinosan Renatus, Carterius (1596—1650): francia tudós és filozófus. Filozófiai felfogásának alapvonása, fő jellegzetessége a „gondolkodó szubsztancia" és a „kiterjedt szubsztancia" *dualizmus*a. Kozmológiájában, kozmogóniájában, fizikájában, fiziológiájában materialista. Ugyanakkor pszichológiája, *ismeretelmélet*e, lételmélete lényegében idealista maradt.

1629-ben Hollandiában, az akkori idők vezető kapitalista országában telepedett le, ahol húsz esztendőt töltött tudományos kutatással. Újító eszméi miatt, amelyek behatoltak a hollandiai egyetemekre, a protestáns teológusok üldözni kezdték. Ezért 1649-ben elfogadta Krisztina svéd királynő meghívását, s átköltözött Stockholmba, itt élt röviddel ezután bekövetkezett haláláig.

Foglalkozott fizikával és kozmológiával csakúgy, mint matematikával, jelentős felfedezésekkel gyarapítva eredményeiket. Ő az egyik megalapítója az analitikus geometriának, amelyben már kitűnően alkalmazta a függvénynek a matematikában akkor még új fogalmát. Kidolgozta a geometriai objektumok és viszonyaik algebrai egyenletekkel történő kifejezésének módját. Nevéhez fűződik az algebrai jelölések rendszere is, amely kisebb változtatásokkal mindmáig érvényben van. Utat nyitott a negatív gyökök elismeréséhez. A mechanikában kimutatta a mozgás és a nyugalom viszonylagosságát, megfogalmazta a hatás és ellenhatás általános törvényét, valamint azt a törvényt, mely szerint két szilárd test összeütközésénél a teljes mozgásmennyiség megmarad. Az optikában (W. Snelliustól függetlenül) megalapozta azt a törvényt, mely szerint a fénytörés esetén a sinusok viszonya állandó marad. Kidolgozta a szivárvány matematikai elméletét és megfejtette e jelenség keletkezésének okát. Újító volt kozmogóniájában is, amely arra a gondolatra épült, hogy a Naprendszer természetes úton fejlődött ki, amit az anyag sajátosságai és különböző részecskéinek mozgásai határoztak meg.

A kozmikus anyag alapvető mozgásformájának ~ az anyagrészecskék örvénylő mozgását tartotta. A Naprendszer szerkezetére vonatkozó kopernikuszi tanításból kiindulva megkísérelte magyarázatát adni annak, hogy az isten közvetlen beavatkozása nélkül miképpen alakulhatott ki a világ jelenlegi szerkezete. Ily módon az új korban első ízben került be a világmindenségről szóló tudományba a fejlődés aspektusa, s ezzel ~ egyengette a dialektika útját, jóllehet ő maga még egészében véve mechanisztikusan fogta fel a fejlődést.

Az *anyag*ról, vagyis a testi szubsztanciáról szóló tanítása a matematikai és fizikai kutatásainak befolyása alatt alakult ki. Alapgondolata az anyagnak a kiterjedéssel, illetve a térrel való azonosítása. ~ anyaga tehát nem annyira a fizika anyaga, hanem inkább a sztereometria tere. Az érzéki tulajdonságok közül ~ szerint csak a hosszúság, szélesség és mélység létezik objektíve és tartozik valóságosan az anyagi tárgyakhoz. Absztrakt-geometrikus jellege ellenére ez az anyagelmélet számos fontos konklúzió levonására késztette ~-ot: a világanyag (a tér) határtalan, egynemű, végtelenül osztható és nincs benne űr.

~ fizikája, amely ezekre a tételekre épül, szigorúan mechanisztikus. Az anyag minden részecskéjét teljesen tehetetlen és passzív tömegnek tekintette. A mozgás mindig csak annak eredményeképpen jön létre, hogy egy adott test meglök egy másikat. ~ felvetette a fizikai világ elemei és jelenségei közötti — igaz, csupán mechanikus — kölcsönhatás eszméjét. Fizikája — alapvetően materialista volta mellett — deista jellegű, éppen mechanisztikus felépítése következtében: a mozgás általános oka isten, aki az anyagot teremtette a mozgással és a nyugalommal együtt, s aki gondviselésével fenntartja az anyagban a mozgásnak és a nyugalomnak ugyanazt a mennyiségét, amelyet a teremtéskor belé helyezett.

~-nak az emberről szóló tanítása dualisztikus jellegű: az ember a lélek nélküli, élettelen testi mechanizmus reális összekapcsolódása az akarattal és gondolkodással bíró lélekkel. A test és a lélek külön szerv, a tobozmirigy révén áll kölcsönhatásban egymással. Az ember teste (éppúgy, mint az állatoké) bonyolult szerkezet, amely anyagi elemekből jött létre, s a környező tárgyak mechanikai hatása folytán képes bonyolult mozgásokat végezni. ~ a korabeli haladó fiziológiai

elméletek (Harvey vérkeringési elmélete) elsajátítása mellett önálló kutatásokat végzett a fiziológia terén. Megalkotta a mozgásreakció sémáját, amely a reflexaktus egyik első tudományos leírása. Materialista fiziológiája ellentétben áll a nem anyagi, emberi lélekről szóló tanításával. Szerinte isten egyesítette a lelket a testtel, ezáltal különböztetve meg az embert az állattól. A pszichológiában mint fizikus igyekezett megmagyarázni a lélek mozgásait és indulatait. A test automatikus mozgásaihoz, amelyek kozosek minden élőlénynél, az ember esetében a lélek tudatos élete járul. A pszichikai funkciók kozul ~ az akaratot tette első helyre. Az affektusok vagy szenvedélyek legfőbb hatása szerinte az, hogy azoknak a dolgoknak a kívánására osztonzik a lelket, amelyekre a test fel van készítve.

Filozófiájában elsőrendű fontosságúak a megismerés feladatával és *módszerével* kapcsolatos kérdések. Mint F. *Bacon*, ~ is abban látta a tudás végső feladatát, hogy az ember uralkodjék a természet erőin, technikai eszkozoket fedezzen fel és találjon fel, ismerje meg az okokat és a hatásokat, tokéletesítse saját természetét. Az egész tudás és módszer számára kereste azt a feltétlenül megbízható kiinduló tételt, amelynek segítségével felépíthető a tudomány megbízható épulete. Sem ezt a tézist, sem ezt a módszert nem találta meg a skolasztikában. Ezért filozófiai okfejtéseinek kiindulópontja a kételkedés az általánosan elfogadott mindenfajta ismeret helyességében Ámde, éppúgy mint Baconnál, a két. .ódés, amellyel ~ kezdte, nem az agnosztikus meggyőződése, hanem csupán előzetes lépés. Kételkedhetek abban, hogy létezik-e a kulvilág, sőt, abban is, hogy létezik-e a saját testem. Maga a kételkedésem mindenesetre létezik. De a kételkedés a *gondolkodás* egyik aktusa. Kételkedem, amennyiben gondolkodom. Ha ilyenformán a kételkedés megbízható tény, akkor csak annyiban letezik, amennyiben létezik a gondolkodás, amennyiben én magam létezem mint gondolkodó. Ezt az egész gondolatmenetet ~ a kovetkező tételben foglalja ossze: „Gondolkodom, tehát vagyok" („Cogito, ergo sum").

A világ reális létezésének bizonyítása végett — mondja ~ — előbb be kell bizonyítani az isten létezését. Ezt a bizonyítást Canterburyi Anselm bizonyítása (ontológiai *istenérvek*) mintájára építette fel. Márpedig ha isten létezik, ez ~ szerint kizárja a lehetőségét annak, hogy félrevezessen bennünket. Éppen ezért az objektív világ léte szintén bizonyos. A tévedés pedig az emberi szabad dontés vagy akarat képességéből ered. Az akarat dontése az ítélet aktusában jut kifejezésre. Ami az igazságot illeti, annak lehetőségét ~ szerint a *velünk szuletett eszmék* (ideae innatae) létezése határozza meg

Mind a cogito .., mind az ideae innatae minden idealista voltuk ellenére pozitív szerepet is betoltottek ~ filozófiájában: mindkettő az evilági szemleletnek, a megismerés bizonyosságának, az emberi értelem hatalmának — igaz, kovetkezetlen — megalapozásául szolgált.

Az ismeretelméletben ~ a *racionalizmust* alapozza meg, amely a matematikai ismeretek logikai jellegének megfigyelése révén született meg. A matematikai ismeretek igazságát teljesen megbízhatónak, egyetemes érvényűnek és szukségszerűnek tartotta, ami szerinte magának az intellektusnak a természetéből fakad. Ezért különleges szerepet tulajdonított a megismerés folyamatában a dedukciónak, illetve a bizonyítás és a kifejtés deduktiv formájának. Dedukción azt az okfejtést értette, amelyik teljesen megbízható kiindulo tételekre (axiómákra) támaszkodik és ugyancsak megbízható logikai kovetkeztetések láncolatából áll. Az axiómák megbízhatóságát az ész intuitive látja be, mindenféle bizonyítás nélkul, teljes világossággal és szabatossággal. A dedukcio láncolatának világos es szabatos elképzeléséhez az emlékezet erejére van szukség. Ezért a kozvetlenul nyilvánvaló kiinduló tetelek vagy *intuíciók* folotte állnak a dedukciós okfejtéseknek. Az ész, a gondolkodás rendelkezésére állo megbízható eszkozeivel — az intuícióval és a dedukcioval — a megismerés bármely teruletén csak akkor érhet el teljesen megbízható tudást, ha helyes módszert kovet ~ racionalista módszerének szabályai a matematikában, s kulonosen a geometriában alkalmazott racionalista kutatási módszereknek a kiterjesztesei az osszes megbízható ismeretekre

A megbízható ismeretek kovetelményei: 1 csak az olyan tételt szabad igaznak elismerni, amely vilagos, szabatos az elme számára, s amely nem ébreszt semmiféle kételyt igazságát illetően; 2 minden bonyolult problémát vagy feladatot fel kell bontani azokra a reszproblemákra vagy részfeladatokra, amelyekből osszetevődik; 3. módszeresen kell áttérni az ismertről és bebizonyítottról a nem ismertre és nem bizonyítottra; 4. nem szabad semmiféle rést hagyni a kutatás logikai láncolatában. Megismerésunknek a velunk szuletett eszmektől való függősége határozza meg ~ szerint ismereteink tokéletességét és terjedelmét A testi dolgokról nagyon kevés megbízható ismeretunk van, sokkal tobbet tudunk az emberi lényekről, s még tobbet az istenről.

~ filozófiája és tudományos eszméi jelentős hatással voltak a filozófia további fejlődésére. Rendszere, amely ben megtalálhatók mind a materialista, mind az idealista elemek, hatással volt a materialistákra és az idealistákra egyaránt. ~ tanítása az ontudat kozvetlen bizonyító erejéről, a velunk szuletett eszmékről, az axiómák intuitív

jellegéről, az anyaginak es az eszmeinek az ellenteterol nemegyszer alapul szolgalt az idealizmus fejlődesehez, s szembekerult a XVII—XVIII. századi materialista tanitásokkal. „A XVII. szazad *metafizikaja*nak, amelyet Franciaországban kivált *Descartes* kepviselt — irja Marx —, szuletese órájától kezdve megvolt az *antagonistaja a materializmusban* Szemelyileg Descartes-tal szemben " (*Marx—Engels* Muvei. 2. kot. 125. old.) Másfelol az alapjaban veve materialista termeszetfelfogás, a mindennemu teológiával ellentetes altalános mechanikus modszer, a szándekában átfogo termeszetfejlődesi elmelet, az alaptendenciájában materialista fiziológia ~ tanitását az ujkori materialista vilagnezet kialakulásának egyik szakaszavá teszi. Ahogyan Marx mondja, ~ *„fizikajat* teljesen elválasztotta *metafizikajatol* Fizikáján *belul az anyag az* egyetlen *szubsztancia*, a let es a megismerés egyetlen alapja. A *mechanikus* francia materializmus *Descartes fizikajahoz* csatlakozott metafizikájaval ellentetben Tanitvanyai hivatásos *anti-metafizikusok* voltak, tudniillik *fizikusok*". (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 124. old.)

A mai reakciós burzsoá filozófia es filozófiatortenet ~ elmeleti rendszereben az istenrol, a szellemi szubsztanciáról szólo idealista tanitást, továbbá ismeretelméletenek irracionalista módon atertelmezett idealista vonásait hangsúlyozza. A halado gondolkodás ezzel szemben — látva ugyan ~ világnezetenek fogyatekosságait és ellentmondásait — nagyra értékeli benne a tudomány zseniális megújitoját, a materialista termeszetfelfogás egyik megalkotóját s a kivalo logikust.

determinizmus ⟨lat. determinare — meghatározni⟩ a termeszeti, társadalmi es pszichikus jelensegek egyetemes meghatározottságáról kialakult feifogás. Az a gondolat, hogy minden letezo torvenyszeruen, meghatározott okok hatasára keletkezik es pusztul el, osregi eredetu; a dolgok kozotti osszefuggesek tudatosításának elso kiserleteihez fuződik. „Évezredek múltak el azota, hogy megszuletett »mindenek kotelekenek«, az »okok osszekapcsolódásának« eszmeje. Annak egybevetese, hogy az emberi gondolkodás torteneteben miképpen fogták fel ezeket az okokat, ketsegtelenul bizonyító ereju ismeretelméletet eredmenyezne." (*Lenin* Művei. 38. kot. 336—337. old.). A materialisták a ~ ertelmezeseben abból indulnak ki, hogy a dolgok kozti kapcsolatok valamennyi formája — koztuk az oksági (kauzális) osszefuggesek is — magának az objektiv anyagi valóságnak a sajátja. Az idealizmus viszont vagy teljesen elveti a materialista ~-t, szembeállitva vele a *teleológiat*, valamint az *indeterminizmus*t, vagy pedig ál-determinisztikus koncepciot alakit ki, amely szerint a megismerő elme kepzeli bele a jelenségekbe a torvenyszerű osszefuggeseket. Az okori gorog filozófiában a materialista ~ kepviselői *Herakleitosz, Démokritosz*, Epikurosz voltak. Az ujkori materialista filozófiában — ahol a ~ elve a skolasztikus világnezet ellen kuzdelem fo támasza lett — *Galilei, Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza* muveikben megalapozták azt a tetelt, hogy a termeszetben nem a celok, hanem a hatóok keresendő, es hogy „az igazi tudás, az okok ismerete" (Bacon). A XVII—XVIII. századbeli materialisták, kulonosen a francia materialisták ~-a a vallásos-idealista nezetekkel szemben az emberi értelem határtalan erejébe vetett hitet erősitette es megteremtette a természettudományok rohamos fejlodesének metodológiai bázisát. Ugyanakkor — főleg a kor ismereteinek történelmi korlátozottságából eredoen — a ~-t metafizikusan ertelmeztek· azonositották a mechanika torvenyeinek alavetett jelensegek kozotti osszefuggesekkel, nem ertettek meg a magasabb rendu mozgásformák torvenyszerusegeinek minosegi kulonbseget, tagadták a veletlen objektiv voltát. „A dolgok termeszeteben nincs semmi veletlen" — irta Spinoza. Ugyanezt vallotta Hobbes is. Világosan fogalmazta meg a mechanikus materializmus álláspontját a ~-rol Laplace, aki ugy velte, hogy ha letezne egy olyan elme, amely tájekozodhatna egy adott pillanatban a világmindenseg valamennyi impulzusáról es azok koordinátairol, semmi sem volna számara bizonytalan, tekintete előtt feltarulna a jovő eppugy, mint a mult. A laplace-i kovetkeztetes magában foglalta azt az elofeltevest, hogy a világ zárt rendszer, amelynek állapota — a kiinduló feltetelek ismereteben - egyertelmuen meghatározható barmely pillanatban. Ebben a kovetkeztetesben a letező világ predeterminaltságának fatalista gondolata rejlik, amely szuksegkeppen a vallásos szemlelethez kozeliti a mechanikus ~-t. *Hegel* a *szukségszeruseg es veletlen*, az ok es az okozat kolcsonhatásának dialektikus ertelmezesevel tulhaladta a ~ mechanisztikus felfogását. Filozófiai idealizmusa azonban meggátolta Hegelt a problema valóban tudományos megoldásában. A marxizmus filozófiaja megalkotta a ~ dialektikus materialista elmeletet. A tárgyak, jelenségek konkret osszefuggéseit a marxista filozofia a kozottuk fennálló egyetemes osszefugges es kolcsonhatas megnyilvánulási formáiként tekinti. „Csak ettől az egyetemes kolcsonhatastol jutunk el a valóságos okság viszonyhoz" — irta Engels. (*Marx—Engels* Muvei. 20. kot. 505. old.) A mechanikus ~ szerint a kulső okok kozvetlenul es egyertelmúen meghatározoak, ezzel szemben a dialektikus materialista ~ ertelmeben az okok a belso és kulső feltetelek kozvetitesével hatnak. A hatást nem az

önmagukban, különvalóságukban rögzített okok határozzák meg, hanem a környező feltételek és az adott jelenség specifikus belső sajátosságainak prizmáján keresztül ható okok. Ezek pedig fejlődés termékei, a korábbi kölcsönhatások eredményei *(okság)*. A ~ dialektikus materialista elmélete a törvényszerű összefüggések sokféleségének elismeréséből indul ki. Az anyag valamely fejlettségi szintjén ható törvényszerűségek tovább hatnak egy magasabb fejlettségi szinten is, de az új körülmények között működésük jellege megváltozik. A tudományos megismerés története megerősíti a ~ dialektikus materialista elméletét. A ~ híveinek, amikor megpróbálták feltárni a biológiai, a pszichikus és egyéb folyamatok területén érvényesülő kauzális és más törvényszerű összefüggéseket, kezdetben mint a mechanikai mozgás elvei szolgáltak mintául. A kauzalitás mechanikai sémája azonban szükségszerűen ellentmondásba került a tudomány és a gyakorlat tényeivel, amelyek arról tanúskodtak, hogy a determinációnak minőségileg új formái és típusai léteznek a szerves természetben, a pszichikus tevékenységben, a társadalmi életben. Ez az ellentmondás alapot adott az idealistáknak arra, hogy a ~ csődjéről beszéljenek, és felújítsák a teleológiát a biológiai tudományokban. Azonban *Darwin* tanítása megerősítette a ~ pozícióit a mechanikai mozgásnál magasabb rendű anyagi jelenségek területén. A fiziológia és pszichológia eredményei alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a pszichikum (beleértve legmagasabb rendű formáit, a tudatot és az akaratot is), mint az élettevékenység sajátos formája, maga is objektív anyagi feltételek által meghatározott. Ez megerősítette a pszichikum determinista felfogását az indeterminizmussal szemben, amelynek régóta egyik fő bázisa volt ez a terület. Az embernek azt a képességét, hogy tudatosan szabályozza cselekvését, hogy megválassza a motívumokat és célokat — mivel a mechanikus ~ ezt a problémát nem tudta megoldani — az idealisták a „szabad akarattal", mint az anyag fölött álló erővel hozták összefüggésbe. Valójában „amikor a determinizmus eszméje megállapítja az emberi cselekedetek szükségszerűségét és elveti a szabad akarat ostoba meséjét, a legkevésbé sem szünteti meg sem az emberi észt, sem az emberi lelkiismeretet, sem az ember cselekedeteinek értékelését. Éppen ellenkezőleg, csakis a determinista felfogás teszi lehetővé, hogy szigorúan és helyesen értékeljünk, s ne hárítsunk a szabad akaratra bármit tetszésünk szerint." (*Lenin* Művei. 1. köt. 145. old.)

A jelenkori filozófiában és tudományban a ~ körül változatlan erővel folyik a harc. A módszertani nehézségek, amelyekbe a tudomány különböző ágazatainak kutatói ütköznek, csak a ~ dialektikus materialista értelmezése alapján küzdhetők le. Egy-egy ilyen nehézség valójában nem a ~ csődjét jelentette, hanem azt, hogy a jelenségek törvényszerű meghatározottságának egy-egy eddig ismert formája csak bizonyos korlátok között alkalmazható. Így pl. a modern fizika azzal a körülménnyel találta szemben magát, hogy a mikroobjektumnak nem létezik olyan állapota, melyben egyidőben szigorúan meghatározott koordinátával és impulzussal rendelkezne. A *fizikai idealizmus* képviselői és az agnosztikusok ebből olyan következtetést vontak le, hogy a mikrovilágban ~-ról egyáltalában nem lehet beszélni, holott itt valójában csupán a mechanikus ~ vált alkalmazhatatlanná. A természettudományok sikerei szükségképpen együtt járnak a ~ elveinek gazdagításával, fejlesztésével, új formáinak felfedezésével.

A társadalomtudományokban a ~ elve körül még hevesebb az eszmei küzdelem, mint a természettudományokban. Az újkori filozófiában a ~-t francia és német felvilágosítók (*Montesquieu*, Herder, *Rousseau* és mások) képviselték, szembeállítva a világ isteni irányításáról szóló teológiai történelemkoncepciókkal Augustinustól J. B. Bossuet-ig. A felvilágosítók a történelmet meghatározott „természeti törvényeknek" alávetettként fogták fel, és egyszerre harcoltak a vallási *fatalizmus* és *voluntarizmus* különböző válfajai ellen. A társadalmi fejlődés meghatározottságának eszméje, amely szervesen beleépült a felemelkedő kapitalizmus korának társadalmi tudatába, fontos szerepet játszott e kor ideológiai harcaiban és a társadalomtudományok fejlődésében. A Marx előtti történelemfilozófiában azonban a ~ elmélete meglehetősen absztrakt, történelmietlen, mechanikus, metafizikus jellegű volt. „Örök érvényű", „változatlan" törvényekről beszéltek, magukat e törvényeket pedig vagy a természettudományokból kölcsönözték, vagy „az értelem", „a haladás" vagy „az abszolút szellem" törvényének tekintették őket. Még Hegelnél is megoldatlan maradt a szükségszerűség és szabadság viszonyának létfontosságú problémája.

A XIX. századi burzsoá szociológia nem egységesen ítélte meg a ~ eszméjét. A pozitivista szociológusok többsége elismerte ugyan a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, de eltorzította azok jellegét azáltal, hogy a történelmet a mechanika, a fizika, a biológia és a pszichológia törvényei segítségével magyarázta. Az eklektikus „faktor-elmélet" *(tényezők elmélete)* a történelem mesterséges sematizálását eredményezte és önkényesen bánt a konkrét tényekkel. Másfelől viszont számos polgári történész (különösen Ranke iskolája) és filozófus (*Schopenhauer*, *Nietzsche*, Th. Carlyle, É. Boutroux, Ch. Renouvier stb.) általában tagadta a történelem me-

neténck meghatározottságát, mondván, hogy a történelem a véletlenek és a „nagy személyiségek" birodalma.

A polgári szociológia indeterminizmusa különösen az imperializmus korszakában vált erőssé, amikor általában erősödött a burzsoá ideológia reakciós vonala. A polgári szociológusok tudomásul vették a XIX. századi absztrakt szociologizmus tarthatatlanságát és a XX. sz. küszöbén végbement fizikai forradalom idealista interpretációira támaszkodva sok oldalról támadták a társadalom determinista felfogását. W. *Dilthey* és az ún. „megértő szociológia" a humán tudományokat nyíltan szembeállítja a természettudományokkal, azzal érvelve, hogy a társadalom fejlődésében semmilyen objektív törvények nem hathatnak és hogy a megismerés legfőbb eszköze ezen a területen az intuitív „megértés". A neokantiánusok (W. Windelband, H. Rickert) arra hivatkozva tagadták a társadalmi élet determináltságát, hogy a történelmi események nem ismétlődhetnek meg, és kidolgozták az ún. *idiografikus módszert*, amely a szociológiai általánosítások ellen irányul. A funkcionalista szociológusok (T. *Parsons, Merton,* Malinowski és mások) a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tanulmányozását a statikus állapotban szemlélt társadalmi egész strukturális-funkcionális kapcsolatainak elemzésével cserélik fel. A neopozitivista szociológusok elismerik ugyan az ember cselekvésének meghatározottságát, de elvileg tagadják az okság fogalmát, és a ~ helyébe a probabilizmust ajánlják.

A történelmi materializmus, amely feltárja a társadalmi fejlődés valóságos törvényszerűségeit, dolgozta ki a korszerű, tudományos ~-t a társadalmi jelenségek kutatása területén. A marxizmus szerint a társadalmi fejlődés természettörténeti folyamat, amelynek megvannak a maga immanens objektív törvényszerűségei. Az a tény, hogy az egymást követő nemzedékek mindegyike a múltból öröklött feltételek között tevékenykedik, teremti meg a folyamatosságot a társadalom történetében, és determinálja annak általános fejlődési irányát. Az emberek nem változtathatják meg önkényesen a társadalmi rend jellegét, amelyben élnek. A társadalmi eszmék, a politikai intézmények és mozgalmak maguk is determináltak a társadalmi lét objektív feltételei által. Ily módon a társadalom anyagi feltételeinek, fejlődési szükségleteinek nem megfelelő tervek utópiák maradnak.

A társadalmi élet meghatározottsága alapján lehetséges a társadalmi jelenségek tudományos előrelátása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelem menete predeterminált és fatális szükségszerűséggel valósul meg. A társadalmi fejlődés törvényeinek többsége tendencia jellegű, amelyek e fejlődés alapvető irányát határozzák meg, de nem jelentik minden egyes egyén végtelenül sokoldalú tevékenységének előre meghatározását. Az egyes társadalmi folyamatok konkrét kimenetele nemcsak az általános törvényektől függ, hanem lefolyásának konkrét feltételeitől is. A társadalmi életben állandóan különböző lehetőségek állnak fenn, és hogy közülük melyik realizálódik, ez nagymértékben az emberek tudatos tevékenységétől függ. A marxista ~ nem tagadja a szabadságot, épp ellenkezőleg, a szabadság és a társadalmi jelenségek meghatározottságának szerves összefüggéséből indul ki. Az embereknek annál nagyobb a szabadságuk, minél mélyrehatóbban megismerik a társadalmi fejlődés objektív törvényeit, és minél teljesebben egybeesnek érdekeik e törvények szabta követelményekkel.

Dewey, John (1859—1952) — lásd *instrumentalizmus; pragmatizmus*

dialektika: általános filozófiai elmélet és módszer, amely modern, materialista formájában a *dialektikus materializmus* szerves része. A ~ a „külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudomány" (Marx). A ~ alapgondolata, hogy „a világot nem mint kész dolgok összességét, hanem mint folyamatok összességét kell felfogni, amelyben a látszólag stabil dolgok ... a levés és elmúlás szakadatlan változásán mennek át"... (Engels). E szakadatlan változás főbb törvényszerűségei: „a már megtett fokokat magasabb szinten ismétlő fejlődés (a »tagadás tagadása«), ... — ugrásszerű, katasztrófákkal járó, forradalmi fejlődés; — „a fokozatosság megszakadása"; — (a mennyiségnek minőségbe való átcsapása;) — a fejlődést előrehajtó sok belső impulzus, amelyet valamely adott testre, vagy valamely adott jelenség keretei között, vagy valamely adott társadalmon belül ható különböző erők és tendenciák ellentmondása, összeütközése ad *(ellentétek egysége és harca);* — minden egyes jelenség valamennyi oldalának (s a történelem a jelenségek egyre újabb és újabb oldalait tárja fel) kölcsönös függése és legszorosabb, felbonthatatlan összefüggése, olyan összefüggése, mely a mozgás egységes, törvényszerű világfolyamatát adja — ezek annak a dialektikának egyes főbb vonásai, amely tartalmában gazdagabb, mint a közkeletű fejlődéstan." (Lenin). — A tudományos felfogásának hosszú előtörténete van. Már az ókori filozófia is hangsúlyozta minden létező változékonyságát, folyamatként fogta fel a világ létezését, s felismerte, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet játszik a különböző tulajdonságoknak önmaguk ellentétébe való átmenete (*Hérakleitosz,* részben a milétoszi materialisták, a püthagoreu-

sok). E szemléletmód megjelölésére azonban még nem használták a ~ kifejezést. Eredetileg ez (dialektiké tékhné — a „dialektika művészete") a párbeszéd és vitatkozás művészetét jelentette: 1. a kérdések és feleletek útján való vitatkozás képességét, 2. a fogalmak osztályozásának, a dolgok nemekre és fajokra való felosztásának művészetét. *Arisztotelész* — minthogy nem ismerte fel Hérakleitosz ~-jának jelentőségét — az eleai *Zénón*t tekintette a ~ feltalálójának, aki a „mozgás" és a „sok" fogalmi kifejezésével kapcsolatos ellentmondásokat elemezte. Maga Arisztotelész a „dialektikát" mint a valószínű véleményekkel foglalkozó tudományt megkülönbözteti az „apodeiktikától", a bizonyítással foglalkozó tudománytól. *Platón* az eleaiak nyomán az igazi létet úgy határozza meg, mint önmagával azonosat és változatlant, mindamellett a „Szofista" és a „Parmenidész" c. dialógusaiban olyan dialektikus következtetéseket von le, amelyek szerint a létező legfelső nemei csak úgy gondolhatók el, hogy mindegyikük van is meg nincs is, egyenlő önmagával és nem egyenlő, azonos önmagával és átmegy a maga „más"-ába. Ezért a lét ellentmondásokat rejt magában: egységes is meg sokféle is, nyugalomban is van meg mozgásban is stb. Az ellentmondás szükséges feltétele a lélek elmélkedésre serkentésének. S éppen ez a művészet, vallja Platón, a ~ művészete. A ~-t továbbfejlesztették a neoplatonikusok (Plótinosz, Proklosz). A feudális társadalom filozófiájában, a skolasztikában ~-nak a formális logikát nevezték, amelyet szembeállítottak a retorikával. A tőkés társadalom fejlődésének korai szakaszaiban Nicolaus Cusanus és Giordano *Bruno* jutottak jelentős dialektikus gondolatokra az „ellentétek egybeeséséről". Az újkorban a metafizikus gondolkodásmód *(metafizika)* uralma ellenére *Descartes* — kozmogóniájában — és *Spinoza* — a szubsztanciáról mint önmaga okáról szóló tanításában — ragyogó példáját mutatta a dialektikus gondolkodásnak. A XVIII. sz.-ban Franciaországban *Rousseau* és *Diderot* tűnik ki termékeny dialektikus gondolatokkal. Az előbbi az ellentmondást mint a történelmi fejlődés feltételét, az utóbbi, ezenfelül, kora társadalmi tudatának ellentmondásait kutatta („Rameau unokaöccse"). A ~ Marx előtt fejlődésének csúcsát a német klasszikus idealizmusban érte el, amely a metafizikus materializmussal ellentétben a valóságban nemcsak a megismerés, hanem a tevékenység tárgyát is látta. A német idealisták dialektikus gondolatainak azonban korlátot szabott az, hogy nem ismerték a szubjektum megismerő és tevékeny voltának igazi okait. *Kant* ütötte az első rést az újkori metafizika falán. Felismerte az ellentétes erők szerepét a fizikai és kozmogóniai folyamatokban, és — Descartes után elsőként — alkalmazta a természet megismerésében a fejlődés eszméjét. Az ismeretelmélet területén dialektikus gondolatokat fejt ki az „antinómiákról" szóló tanában. Az ész ~-ja azonban Kant szerint illúzió, s nyomban szertefoszlik, mihelyt a gondolat visszatér saját területére, amely kizárólag az egyes jelenségek megismerésére korlátozódik. Később *Fichte* ismeretelméletében (Wissenschaftslehre — tudománytan) a kategóriák levezetésének „antitetikus" módszerét fejtette ki, amely fontos dialektikus gondolatokat tartalmazott. *Schelling* Kant nyomán továbbfejleszti a természeti folyamatok dialektikus felfogását. A Marx előtti dialektika fejlődésének csúcspontja *Hegel* idealista dialektikája. Hegel elsőként ábrázolta „az egész természeti, történelmi és szellemi világot... folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek", és kísérletet tett arra, hogy „a belső összefüggést e mozgásban és fejlődésben kimutassa". (*Marx—Engels* Művei. 20. köt. 24. old.) Hegel — Kanttól eltérően — kimutatta, hogy az értelem ellentmondásai a minden jelenségre, folyamatra jellemző objektív ellentmondásokat fejezik ki, továbbá, hogy a mozgás, fejlődés csak azért lehetséges, mert ellentmondást foglalnak magukban. A józan ész elvont meghatározásaitól eltérően a ~ Hegel szerint az egyik meghatározásból a másikba való olyan átmenet, amelyben megmutatkozik, hogy ezek a meghatározások egyoldalúak és korlátozottak, azaz magukban foglalják saját tagadásukat is. Éppen ezért a ~ „a tudományos haladás mozgató lelke s az az elv, amely egyedül visz bele immanens összefüggést és szükségszerűséget a tudomány tartalmába". Az a hegeli tan, hogy minden dolog szükségszerűen a saját tagadása felé halad, magában foglalta az élet- és gondolatforradalmasító elvet, amely miatt a haladó gondolkodók Hegel ~-ját a „forradalom algebrájának" tekintették (Herzen).

A ~-t mint tudományt valójában Marx és Engels alkotta meg: elvetették a hegeli filozófia idealista tartalmát, mégpedig a megismerés történeti folyamatának és fejlődésének materialista felfogása, a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban végbemenő valóságos folyamatok általánosítása, ezen belül mindenekelőtt a proletariátusnak mint objektív társadalmi helyzeténél fogva szükségszerűen forradalmi osztálynak nézőpontja alapján. A tudományos ~-ban szervesen egybekapcsolódnak mind az objektív anyagi lét, mind a megismerés fejlődésének törvényei, mert ezek tartalmukat tekintve azonosak, s csak formájukban különböznek. Éppen ezért a materialista ~ nemcsak „ontológiai", hanem gnoszeológiai is, logika is, amennyiben a gondolkodást és a megismerést szintén

keletkezeseben es fejlődesében vizsgálja. A materialista ~ az ismeretelmeletet is a megismeres altalanositott tortenetekent dolgozza ki es azt tartja, hogy minden fogalom, minden kategoria, általános jellege ellenere magan hordja a tortenetiseg belyeget. A ~ mint logika a gondolkodas mozgasárol, a kategoriaknak mint a legáltalánosabb es leglenyegesebb fogalmaknak a mozgasarol szolo tudomány A gondolkodás torvenyei a let torvenyeit tukrozik vissza· „A dialektika, az ugynevezett *objektiv* dialektika az egesz termeszetben uralkodik, az ugynevezett szubjektiv dialektika pedig, a dialektikus gondolkodas, csak reflexe a termeszetben mindenutt ervenyesulő ellentetekben-mozgasnak, s ezek az ellentetek szabják meg eppen allando ellenkezesukkel es vegso egymásba, illetve magasabb formakba olvadásukkal a termeszet eletet" (*Marx—Engels* Muvei. 20. kot 487 old.) Ezert a ~ torvenyei egyuttal torvenyei a *dialektikus logika*nak is A materialista ~ torvenyei es kategoriai meghatarozott rendszert alkotnak A materialista ~nak mint tudománynak a tartalma a dolgok objektiv ~jának a visszatukrozese A ~ alapvető torvenyei *az ellentetek egysegenek es harcanak torvenye*, a *mennyisegi valtozasok atcsapasa minosegi valtozasokba* a *tagadas tagadasanak torvenye* Mindegyik torveny a valosagnak es tudati tukroződesenek torvenyszeruseget fejezi ki Ugyancsak ezek a torvenyek jellemzik a fejlődes dialektikus koncepciojanak a lenyeget, megkulonboztetve azt a metafizikatol. A fenti dialektikus torvenyszerűsegeket konkretizaljak es egeszitik ki a kovetkező kategoriák a lenyeg es jelenseg, a tartalom es forma, a veletlen es szuksegszeruseg, az ok es okozat, a lehetoseg es valosag, az egyes, kulonos es általanos ellentmondasa es kolcsonhatasa A ~ lenyege, magva az ellentetek egysegenek es harcanak torvenye, mely minden fejlodes forrása, mozgato ereje „Roviden a dialektikat ugy hatarozhatjuk meg, mint az ellentetek egysegeről szolo tanitást Ezzel megragadjuk a dialektika magvat" (*Lenin* Muvei 38. kot 207 old.) A ~ ertelmeben a fejlodes a mennyisegi valtozasoknak minőségi változasokba valo atcsapása utján vegbemenő fejlődes, a fokozatossag megszakadása, az ugrás, a fejlodes kiindulo mozzanatanak tagadasa es maganak e tagadasnak a tagadasa, az eredeti allapot bizonyos oldalainak, vonasainak magasabb szintu megismetlodese Eppen a fejlodes ilyen felfogasa kulonbozteti meg a ~t mindazoktol a vulgaris evolucionista nezetektől, amelyek a modern burzsoa es reformista elmeleteket jellemzik A materialista ~ a termeszet, a társadalom es a megismeres, kulonosen a tudományos megismeres tanulmanyozasának, kutatásának filozofiai modszere Csakis a ~ állaspontjarol erthető meg az objektiv igazsag eleresenek bonyolult, ellentmondásokkal teli utja, a tudomany fejlődesenek minden egyes fokán az abszolut es a viszonylagos, az állandó és a változo elemek kozotti osszefugges, az általánosítás egyik formajabol a masik, melyebb formába valo atmenet A materialista ~t epp forradalmi lenyege teszi a tarsadalom gyakorlati atalakításának eszkoeve (Lasd meg *dialektikus materializmus történelmi materializmus*)

dialektikus logika: a dialektikus materializmus logikai elmelete, tudomany, melynek tárgya az objektiv vilagban vegbemenő fejlodes es valtozás gondolati tukroződesenek torvenyei es formái, az igazság megismeresenek torvenyszerusegei. Tudomanyos formajában a marxista filozofia alkotoreszekent keletkezett. Egyes elemeivel már az okori filozofiaban találkozunk, Herakleitosznál, Platonnál, Arisztotelesznel es masoknal. A tortenelmi korulmenyek folytán hosszu időn át a *formalis logika* uralkodott a gondolkodás torvenyeivel es formaival foglalkozo egyetlen tanitaskent De mar korulbelul a XVII sz.-tol a fejlodo termeszettudomanyos es filozofiai gondolkodas szukseglетeinek kenyszerito hatására mindinkább felismerik, hogy olyan tanításra van szukseg, amely meghatározza a gondolkodas es a megismeres altalanos elveit es modszereit (Bacon, Descartes, Leibniz stb.) A legvilágosabban a klasszikus nemet filozofiaban jutott kifejezesre ez a tendencia *Kant* pl az altalános formalis logikatol megkulonboztette a transzcendentális logikat annak alapjan, hogy ez utobbi az ismeretek fejlodeset tanulmanyozza es nem vonatkoztat el a tartalomtol A ~t elsokent *Hegel* dolgozta ki rendszerezve, jollehet meg idealista világszemlelet alapjan. A marxista logika mindazt átvette, ami az elozo fejlodesben ertekes volt, feldolgozva es a megismeres egzakt tudomanyava altalanositva az allandoan fejlődő emberi tudas tapasztalatat. A ~ nem veti el a formalis logikat, hanem csak korulhatarolja mint a logikai gondolkodas szukseges, de onmagaban nem elegseges formáját. A ~ tartalmi logika. S mivel maga a vegtelen anyagi vilag allando mozgásban es fejlődesben van, a gondolat formainak, a fogalmaknak, a kategoriaknak, az objektiv tartalom eszmei formainak is a fejlodes elvere kell epulniuk. Azert a ~ egyik centralis feladata a *mozgas*, a *fejlődes*, a jelensegek belso ellentmondásai, minőségi valtozásuk, az egyik jelensegbol a másikba valo atmenet stb fogalmi kifejezhetősegenek vizsgalata, a logikai kategoriák, mozgekonysaguk, az „ellentetek azonosságaig menő" rugalmassaguk dialektikus lenyegenek feltarasa (*Lenin* Muvei. 38. kot. 93. old.) A *dialektika* eppen azert *logika* is, mert a mozgas es a fejlődes altalanos torvenyeinek es kategoriainak logikai, ismeretelmeleti funkcioit

vizsgálja. Ezzel függ össze a ~ másik fő feladata: a *megismerés* keletkezésének, fejlődésének a tanulmányozása. A ~ a megismerés történetén alapszik; az emberi gondolkodás fejlődésének és a társadalom történelmi *gyakorlat*ának általánosított története. A megismerés törvényei a ~ szemszögéből nézve annak a fejlődésnek a törvényei, amelyek a gondolatot a kulsőtől a belső felé, a jelenségtől a lényeg felé, a közvetlentől a közvetett felé, az absztrakttól a konkrét felé, a viszonylagos igazságtól az abszolút igazság fele viszik. Ez a történetiség hatja át a ~ minden tételét, mint ahogyan áthatja az egész tudományt. A ~ megszunteti az analízisnek és szintezisnek, az indukciónak es dedukciónak, az empirikusnak és teoretikusnak a megismerés önállósult formáira való tagolását és szembeállítását, ami a régebbi ismeretelméleteket jellemezte; a megismerésnek ezeket a formáit éppúgy, mint más formáit is, magasabb szintezisben, egymást átható ellentétek alakjában vizsgálja. Általános logikai elvként a ~-ban nagy jelentősége van az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedésnek *(absztrakt és konkrét)*, amelyben a legteljesebben valósul meg a *történeti és logikai* egysége. A ~ olyan logikai kategóriák rendszere, amelyekben az emberiség megismerő és gyakorlati tevékenységének eredményei szintetizálódnak. A kategóriák rendszere, amelyben azok szubordinációban, alá- és fölérendeltségi viszonyban jelentkeznek, még nem kellőképpen tanulmányozott kérdés, de a legvalószínűbbnek és a legtöbb eredményt igérőnek az a felfogás látszik, amely megfelel a logikai és történeti egységét, az ismereteknek a jelenségtől a lényeg felé, az egyszerűtől a bonyolult felé való haladását stb. hirdető elvnek. Erre nagy figyelmet fordított *Lenin*, aki igen nagy mértékben előmozdította a ~ kidolgozását. A modern tudományban nagy szerepuk van a formalizált logikai rendszereknek és a tartalmi jellegű formál-logikai elméleteknek, amelyek a gondolkodás egyes oldalait és feladatait tanulmányozzák. A ~ az emberi megismerésnek az az általános logikai bázisa, az az általános logikai elmélet, amelybe szervesen adaptálhatók részleges és konkrét logikai elméletek, azok jelentősége és szerepe.

dialektikus materializmus: tudományos filozófiai világnézet, a marxizmus egyik alkotórésze, filozófiai alapja. A ~-t *Marx* és *Engels* alkotta meg, s *Lenin* és más marxisták fejlesztették tovább. A ~ a XIX. sz. negyvenes éveiben keletkezett és a tudomány eredményeivel, a forradalmi munkásmozgalom gyakorlatával szoros összefüggésben fejlődött. Megjelenése valóságos forradalmat jelentett az emberi gondolkodás történetében. Ez a forradalom egyben tartalmazta a folytonosságot is, mert kritikusan feldolgozta, magába szívta az emberi gondolkodás valamennyi korábbi haladó vívmányát. A korábbi filozófiai fejlődes két fő útja egyesult a ~-ban: egyrészt a materialista filozófia, másrészt a dialektikus világszemlélet irányvonala. A tudománnyal és az emberiség történelmi gyakorlatával szoros összefuggésben fejlődő filozófiai gondolkodás törvényszerűen a materialista világszemlélet győzelmehez vezetett. Az újkori materialisták filozófiai koncepciója: a természet materialista felfogása — egyes dialektikus gondolataik ellenére — lenyegében metafizikus, mechanikus volt, tobbek kozott ezert sem juthattak túl a társadalmi jelenségek idealista magyarázatán. Azok a filozófusok, akik az újkorban dialektikus nezeteket vallottak, alapjában véve idealisták voltak, ami kulonösen világosan mutatkozott meg Hegel rendszerén. Marx es Engels nemcsak egyszerűen át vettek es egybeolvasztották a régi materialisták tanitását és az idealisták dialektikáját. A tudományok legujabb vivmányai, az emberiseg egesz tortenelmi tapasztalata alapján bebizonyitották, hogy a materializmus csak akkor lehet igazán tudományos és kovetkezetes, ha dialektikussá válik, a dialektika pedig csak akkor lehet igazán tudományos, ha materialistává válik. A ~ kialakulásában a döntó mozzanat volt a társadalmi fejlődés menetére és törvényeire vonatkozó tudományos elmélet *(történelmi materializmus)* kidolgozása. Dialektikus materialista világnézet nélkul lehetetlen volt legyózni az idealizmust annak utolsó menedékében: az emberi társadalom lényegének magyarázatában. Következetes filozófiai világszemléletet kialakitani, az emberi megismerés törvényeit megmagyarázni azonban éppoly lehetetlen volt a társadalom materialista felfogása nélkul, a társadalmi és történeti gyakorlatnak és elsősorban a társadalmi termelésnek mint az emberi lét alapjának elemzése nélkul. A marxizmus megalapitói megoldották ezt a feladatot. A ~ olyan filozófiai szintézisként jött létre, amely egységes felfogás alapján átfogja a természet, a társadalom és a gondolkodás egész bonyolult szféráját, s amely szervesen egyesiti magában a valóság megmagyarázásának és elemzésének filozófiai módszerét a világ gyakorlati-forradalmi megváltoztatásának eszmejével. Ez az utóbbi a ~ egyik legjellemzőbb vonása, szemben a régi filozófiával, amely lényegében a világ magyarázatára szorítkozott. Ebben nyilvánul meg a marxista filozófiának, a legforradalmibb osztály, a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rend megsemmisitésére és az osztály nélkuli kommunista társadalom felépitésére hivatott munkásosztály világnézetének osztálytartalma. A ~ létrejöttével lényegében befejeződött az a történelmi folyamat, amelynek során a filozófia speciális kutatási

tárggyal rendelkező külön tudománnyá vált. A filozófia tárgyát a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődésének legáltalánosabb törvényei, az objektív világnak és tudati tükrözésének legáltalánosabb elvei és alapjai alkották; ily módon a ~ egyszersmind a valóság tudományos megismerésének és gyakorlati átalakításának módszere. A ~ sarkköve a világ anyagi természetéről szóló tan, az a felfogás, amely szerint nincs a világon semmi más, mint anyag, mozgásának és változásának immanens törvényeivel. A ~ a vallás és az idealista filozófia gyökeres, antagonisztikus ellentéte. A ~ feltárja az anyag mozgásának és változásának, az alacsonyabb rendű formákból magasabb rendű formákba való átmenetének törvényeit *(dialektika)*. Az anyag, a tér és az idő modern fizikai elméletei, amelyek elismerik az anyag minden fajtájának változékonyságát és az anyagi részecskék kimeríthetetlen képességét a minőségi átalakulásra, nemcsak hogy teljes összhangban állnak a ~-sal, hanem a szükséges filozófiai eszméket és módszertani elveket is csak abból meríthetik. Ugyanezt mondhatjuk a természet más jelenségeit vizsgáló tudományokról is. A ~, amennyiben egybekapcsolja a létről, az objektív világról és annak az emberi tudatban való tükröződéséről szóló tanítást, egyben ismeretelmélet és logika is. A ~-nak ezen a területen tett elvileg új lépése, amellyel szilárd tudományos alapokra helyezte a megismerésre vonatkozó elméletet, az, hogy az ismeretelméletbe belefoglalta a gyakorlatot. „Mindazok a miszteriumok, amelyek az elméletet miszticizmusra csábítják, az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találják racionális megoldásukat." (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. köt. 367. old.) A dialektikus elméletnek a megismerés fejlődésére való alkalmazásával a ~ megállapította az emberi fogalmak történeti jellegét, feltárta a viszonylagos és az abszolút kölcsönös viszonyát a tudományos igazságokban, kidolgozta a megismerés haladásában érvényesülő objektív logika kérdését *(dialektikus logika, megismerés)*. A ~ fejlődő tudomány. Elvei és tételei a tudomány minden nagy felfedezésével, a társadalmi élet formáinak változásával konkretizálódnak, fejlődnek, szüntelenül magukba olvasztva a tudománynak és az emberiség történelmi tapasztalatának újabb eredményeit. A ~ a kommunista pártok programjának, stratégiájának és taktikájának, valamint egész tevékenységének filozófiai alapja.

dialektikus teológia: a protestáns teológia egyik mai irányzata. Eszmei gyökerei *Kierkegaard* vallásos-misztikus tanításában és a német *egzisztencializmus*ban rejlenek. Alapítója Karl Barth német teológus, aki az eredeti reformatorikus teológia kálvinista szellemben való megújítására törekszik. A ~ ellenzi a vallási hit mindennemű racionális megokolását, a katolikus bölcselet filozófiai istenbizonyítékait, minthogy a szerint a végtelen istenről a véges tudás — a teológia — csak ellentmondásos, paradox kijelentéseket tehet (innen származik az elnevezés, elsősorban a dialektika régi értelmezése alapján). A ~ az első világháború utáni Németországban keletkezett (a húszas években), és kísérlet a burzsoá társadalom válságának az „ember lelki válságából" való levezetésére. Politikai nézeteiket tekintve a ~ művelői a nyugatnémet burzsoázia liberális köreihez állnak közel.

Diderot, Denis (1713—1784): a XVIII. századi forradalmi francia polgárság ideológusa, materialista filozófus, író és esztéta, felvilágosító, az *enciklopédisták* vezető egyénisége. Korai műveiben még nem szakított végleg az isten eszméjével; a *deizmus* álláspontján fordult szembe a keresztény vallással és egyházzal. „Levél a vakokról a látók intelmére" (1749) c. művében a materializmus és az ateizmus álláspontját képviselte. Ugyanebben az évben „veszélyes gondolatok" terjesztéséért börtönbe zárták. Amint kiszabadult, hozzálátott az „Enciklopédia, avagy a tudományok, a művészetek és a mesterségek elméleti szótára" (1751—1780) szerkesztéséhez, amely a feudális-vallásos ideológia ellen irányult, s a kor haladó polgári világnézetének alapjait fejtette ki. ~ jelentős újítása volt, hogy a polgári osztály igényeinek megfelelően az „Enciklopédiá"-ban részletesen taglalta a gazdasági élet, az anyagi termelés, a munka, a technika kérdéseit. Több mint húsz esztendőn át dolgozott az „Enciklopédiá"-n, és üldöztetése ellenére teljesen befejezte annak kiadását. Közben számos kiemelkedő filozófiai és művészeti munkát írt.

~ műveiben a materialista filozófia magasabb szintre emelkedett a XVII. századi angol és holland materializmushoz képest. ~ a világ anyagiságának elve alapján állt, s minden létezőt az egységes, örök, nem teremtett anyag konkrét létezési formájának tekintett. Elvetette a dualizmust és az anyagot tartotta az egyetlen szubsztanciának, amely önmagában hordja létezésének okát. Hangsúlyozta az anyag és a mozgás egységét, tagadta az abszolút nyugalom létezését, igyekezett leküzdeni a mechanicizmust. A többi XVIII. századi metafizikus materialistánál közelebb jutott az anyag önmozgásának gondolatához, s ebben az önmozgásban látta a legmeggyőzőbb érvet az isten létezésével szemben.

~ szerint az egész természet örök mozgásban és fejlődésben van. Egy bizonyos formában minden elpusztul és más formában újjáéled. Az anyag aktivitása heterogenitásában leli magyarázatát. Az anyag számtalan elemből áll, s minden egyes

elem sajátos tulajdonsággal bír Az anyag formáinak változatossága a különböző minőségű elemek összetűzéséből és egyesülésből ered

A tudat isteni eredetének tételével ~ az anyag és a tudat egységének elvét állította szembe, amely egység alapját abban látta, hogy az érzékeles potenciális formában az anyag egyetemes sajátossága. Megsejtette az evolucionista tanítás néhány tételét· azt írta, hogy az embernek mint biológiai fajnak a többi előlényhez hasonlóan megvan a maga keletkezéstörténete. *Leibniz* nyomán azonban tévedett, amikor úgy vélte, hogy a természetben nincsenek ugrások.

Ismeretelméleti nézeteiben *Locke* szenzualizmusából indult ki. A többi francia materialistához hasonlóan bírálta az agnoszticizmust, s hangsúlyozta a világ megismerhetőséget. „Három fő eszköz van a kezünkben — mondotta —· a természet megfigyelése, az elmélkedés és a kísérlet. A megfigyeles egybegyűjti a tényeket, az elmélkedes kombinálja őket, a kísérlet pedig ellenőrzi a kombinációk eredményét"

Mint Lenin megjegyezte, ~ egészen közel jutott a modern materialista felfogáshoz, de még nem ismerhette a társadalmi-történelmi gyakorlatnak mint az igazság kritériumának szerepét s jelentőségét az idealista spekulációk cáfolatában. Bár materialista módon értelmezte az érzetek keletkezését, nem tudta feltárni az érzetekről a képzetekre és fogalmakra való átmenetek dialektikus jellegét

Helvétiussal és Holbachhal együtt kidolgozta azt a felfogást, hogy a külső környezetnek döntő szerepe van a személyiség kialakulásában, s az ember lelki alkata megjavításának fő feltétele e környezet ésszerű átalakítása. Ugyanakkor, Helvétiustól eltérően, nem tagadta a természeti adottságok jelentőséget és szükségesnek tartotta figyelembevételüket a helyes nevelés érdekében

~ és a többi francia materialista tanítása a társadalmi környezetnek az ember nevelésében játszott döntő szerepéről elméleti alapul szolgált a „romlott és természetellenes" feudális rend eltörlésének forradalmi követelésehez. ~ azonban nem jutott túl a társadalom történetének idealista felfogásán, mivel környezeten elsősorban a kormányzás politikai formáját értette, nem pedig az anyagi életfeltételeket. ~ a tudatot — többek között a törvényhozók tudatát — tartotta a döntő tényezőnek a társadalom történelmi fejlődésében.

A társadalmi szerződés elmélete alapján ~ bírálta a királyi hatalom és a feudális rendi egyenlőtlenség isteni eredetéről szóló tanításokat. Határozottan ellenezte a kormányzás despotikus formáját, az alkotmányos monarchia híve volt, s a „felvilágosult uralkodó" megjelenésében reménykedett. Tevékenységének utolsó időszakában hajlott a kormányzás köztársasági formájának eszméje felé, azt azonban kétségbe vonta, hogy ez a forma gyakorlatilag megfelelne a nagy államok számára.

A feudális-vallásos etikával a hasznosság elméletére épülő utilitarista etikát állította szembe. ~ az emberek viselkedésében az önzést tartotta a legfontosabb motívumnak, de nem értett egyet Helvétiusszal, aki minden érzelmet (szeretetet, barátságot, együttérzést stb.) az egoizmus elvére vezetett vissza. ~ azt a — burzsoá társadalom viszonyai között utópikus — nézetet vallotta, hogy az egyéni és a társadalmi érdekek harmonikusan összeegyeztethetők Mint a polgárság ideológusa, vedte a magántulajdont, amely véleménye szerint az ember természetes és elidegeníthetetlen joga, ugyanakkor követelte az anyagi javak elosztásában mutatkozó túlságos egyenlőtlenség enyhítését.

~ a materialista filozófia elveiből kiindulva dolgozta ki esztétikai koncepcióját Az embereknek a szépről kialakított képzetéit a külső világ reális viszonyai tükröződésének tekintette. Meghatározása szerint a művészet a „természet utánzása", beleértve a természet fogalmába a társadalmi életet is

Egészében véve ~ sem lépte túl a metafizikus módszert, azonban a dialektikus tendenciák mind természet-, mind társadalomfelfogásában lényegesen határozottabbak voltak, mint az összes többi francia materialista nézeteiben

Dietzgen, Joseph (1828—1888) eredeti szakmája szerint cserzőmunkás, autodidakta filozófus, „kiváló német szociáldemokrata filozófiai író" (Lenin). Erősen hatott rá *Feuerbach* materializmusa, s önállóan jutott el a materialista dialektikához. Dialektikája azonban nem vált tudományos rendszerré, nem sikerült teljesen feltárnia a dialektikát, mint a megismerés elméletét. Ez oda vezetett, hogy engedményeket tett a relativizmusnak és a vulgármaterializmusnak, összekeverte egymással az anyagit és az eszmeit. ~ hibás tételeit a machisták felhasználták a dialektikus materializmus elleni harcban, Lenin, mikozben felhívta a figyelmet ~ következetlenségére, hangsúlyozta, hogy tanítása egészében véve a marxizmus mederében fejlődött. ~ harcos ateista volt, szenvedélyesen propagálta Marx, Engels tanítását és érvelt a marxista filozófia proletár pártossága mellett.

Dilthey, Wilhelm (1833—1911)· német idealista filozófus, az irracionalista ún. *életfilozófia* egyik megalapítója. 1866-tól professzor Baselben, majd Kielben és Breslauban, 1882-től Berlinben ~ világszemlélete eleinte a korai neokantianizmus (és bizonyos fokig a *pozitivizmus*) hatása alatt

formálódott, később F. A. Trendelenburg, F. Schleiermacher, L. V. Ranke, Schopenhauer, E. Hartmann filozófiai és szociológiai koncepciói hatottak rá. ~ nemcsak mint filozófus (és filozófiatörténész) szerzett magának nevet, hanem széles körben ismertté vált mint egyetemes történeti, esztétikai és pedagógiai munkák szerzője is. Bírálta Hegel filozófiáját azért, hogy a valóság és az emberi élet egész sokrétűségét a gondolkodásra redukálta. A gondolkodás helyébe ~ „az élet" fogalmát állította; az életet tekintette minden létező alapjának, belső tartalmának és mozgatóerejének. ~ szerint az élet egyes megnyilvánulásai megismerhetők ugyan, de az élet teljessége végső soron felfoghatatlan, s a filozófia csupán annyit tehet, hogy az intuíció segítségével közeledik az élet megértéséhez. Az élet, amelynek tudományos meghatározását lehetetlennek tartja, az élmények teljessége, egysége, sokrétűsége. A kulvilág elválaszthatatlan az élettől és annak objektivációja. A valóság ily módon irracionalisztikus szubjektum — objektumként jelentkezik. A szubsztancia, az okság fogalmát, a filozófia és a tudomány összes kategóriáit ~ az akarat kulonféle megnyilvánulásaira és az „élet" más formáira, állapotaira vezeti vissza.

A neokantiánusokhoz hasonlóan ~ is szembeállítja a természettudományokkal a szellemtudományokat. Nem tagadja ugyan a természettudomány jelentőségét, de hangsúlyozza, hogy ennek csak külső tapasztalatokkal van dolga, míg a szellemtudomány a belső tapasztalattal, az öntudattal foglalkozik. A természettudomány megfigyeli a kulónféle tényeket, összefüggésbe hozza, magyarázza őket; a szellemtudományok viszont az élet „totalitásának" intuitív tudatából indulnak ki, éppen ezért csakis ezekben a tudományokban lehetseges az élet megértése.

Az élmény, minthogy felbonthatatlan, csakis a közvetlen (intuitív) onmegragadás alapján írható le. Éppen ezért a szellemtudományok és elsősorban a filozófia módszere ~ szerint a leíró pszichológia, amelyet szembeállít a közönséges pszichológiával. A saját leíró pszichológiáját, ennek tárgyát és módszerét ~ hermeneutikának nevezi.

~ filozófiájának jellemző sajátossága az irracionalisztikusan értelmezett történetiség, historizmus is. ~ elveti a törvényszerű történelmi fejlődés, a haladás fogalmát és a történelmi előrelátás lehetőségét, s a történelmet emberformáló irracionális folyamatnak tekinti. Ebből a szempontból nem lehet az ember természetéről, lényegéről beszélni: minden folyékony, határozatlan, spontán, kaotikus. ~-nek ez a koncepciója, amely Ranke és a romantikusok hatását mutatja, a társadalmi viszonyok ésszerű átalakításának tagadását foglalja magában.

~ filozófiája jelentős hatást gyakorolt az irracionalizmus további fejlődésére. ~ a nemet neohegelianizmus kozvetlen előfutára, követői koze tartozik bizonyos tekintetben G. Simmel és H. Rickert. ~ eszméi hatással voltak Bergson filozófiájára, a pragmatizmusra és az egzisztencializmusra is.

diszkrét — lásd *folytonosság és megszakítottság*

Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics (1836—1861) — lásd *orosz forradalmi demokraták*

dogmatizmus ⟨gór. dogma — vélemény, filozófiai tantétel⟩: az elméleti es politikai problemák tortenelmietlen es elvont szemléleti módja. A problémák vizsgálatában és megoldásában nem vesz tudomást a hely es az idő korulményeiről, ezert a metafizikus módszer egyik válfaja. A dialektika megkövetelí az elvont es a konkret, a logikai es a történeti, a tudományos formulák és az örökosen változó valoság, az elmelet es a gyakorlat osszekapcsolását. A dialektika nagyra ertekeli az elmeletet, de a gyakorlatot elsődlegesnek tartja az elmélettel szemben; az elméletnek a gyakorlatban kell korrigálnia és kontrollálnia magát. A tudománynak nemcsak az a feladata, hogy elméleti formulák, absztrakciók segítségével magyarázatot adjon a tényekre, hanem az is, hogy az új tények alapján továbbfejlessze, melyítse, gazdagítsa a meglevő elméleti teteleket, s szukség esetén az elavult absztrakciókat, amelyek tobbé nem felelnek meg a változó valóságnak, az e valóságnak megfeleló absztrakciókkal helyettesítse. Ezeknek a dialektikus elveknek a megsértése folytán jön létre a ~. A dogmatikus gondolkodás statikusan szemléli a világot és az emberi megismerést, ennek megfelelően az elmeleti tételeket változhatatlan dogmákká változtatja át, és azokat minden élethelyzetben egyetemesen alkalmazza. A dogmatikus gondolkodó a konkrét valóságtól elszakitott absztrakt formulákkal operál, az elméleteket nem veti alá a gyakorlat ellenórzésenek. Előre felvett sémák közé szorítja az eletet, ahelyett, hogy a valóság tanulmányozásából vezetné le az elméleti tételeket.

A dialektikus módszer az általános elmeleti tételekből konkrétabb tételek deduktív levezetését osszekapcsolja azzal, hogy az elő valóság tényeiből gondos indukcioval az elméletet kiegészítő tételeket szür le. Ezzel szemben a dogmatikus gondolkodás egyoldalúan mindig csak a dedukcióhoz ragaszkodik. Ebben az értelemben a dogmatikus gondolkodás mindig skolasztikus.

A ~ az emberi gondolkodás történetében, valamint a tudományban es a gyakorlati-politikai tevékenységben kulónbozó formákat olt, attól fuggóen, hogy milyen motívumok hozták létre es

milyen tetelek dogmatizálását tartalmazza A dogmatikus gondolkodas kiindulhat ismerten teves premisszákbol; a ~ ezen legismertebb es legelterjedtebb válfaja a vallasi ~, a teológiai dogmatika. A ~ másik formáját jelenti, amikor a gondolkodok általában helyes tetelekbol indulnak ki, de nem tudják osszekapcsolni ezeket a teteleket az elettel, s eltorzulnak, dogmákka valnak a helyes kiinduló tetelek. Lenin tobb izben ovott a ~-tól. „ Az a torekves, hogy a forradalmunk alapvető jellegere vonatkozo altalanos igazsag egyszeru logikai fejtegetesevel keressenek választ a konkret kerdesekre, nem más, mint a marxizmus ellapositasa, a dialektikus materializmus valoságos kigunyolása." (Muvei. 3 kot. 12. old) Dogmatikussá válik a gondolkodás akkor is, amikor konyvekből kiolvasott es igazan at nem gondolt teteleket erőszakolnak rá a tenyekre, habár magukat a tenyeket nem is vizsgáltak, és azokra a tetelek nem is illenek ra. Így jon létre a talmudizmus, a doktrinerseg, a pedanteria, a skolasztika, a konyvszagu bolcsesseg, a beturágás, a ~ megannyi megnyilvanulasa

Minden ~ *metafizika*, de a metafizika nem azonos a ~-sal. A metafizikus modszer a tudomány fejlődesenek egy bizonyos fokán indokolt volt A ~ a maga egyoldalúságában megrogzodo metafizika. A ~ minden esetben a gondolkodas pangását, megcsontosodását, rutinszeruve valasát, elmaradását jelenti. Ezert rendszerint olyan társadalmi osztályoknál, illetve tudosoknal vagy politikusoknál találkozunk vele, amelyek, illetve akik elmaradtak a tortenelmi események menetetől es szembeszegulnek az ujjal A ~ a konzervativizmust szolgalja, meg akkor is, amikor politikai teruleten „baloldali" frázisok leple alatt jelentkezik. Ezert a ~ ellen, a dialektika vedelmében történő fellepes, amennyiben kovetkezetes, feltetlenul forradalmi jellegu. Szetzuzza a regi dogmákat, ezzel utat nyit az uj eszmeknek es előmozditja a haladást

A ~ az „igazság" levezetesere hasznalt egyoldalu deduktiv eljárásával metafizikus szelsőseg Vele ellentétes szelsőseg az ugyanilyen metafizikusan egyoldalú induktivizmus, vagy ahogyan máskent nevezik, a foldhozragadt empirizmus Ennek a fajta empirizmusnak a kovetkezmenye a vegletesen metafizikus *relativizmus* és *szkepticizmus*.

A marxista irodalomban igen gyakran szembeállitják egymással ket szelsőseg gyanant a ~-t es a revizionizmust. Lenin szerint a ~ jellemzo vonása a ragaszkodás Marxnak vagy Engelsnek ehhez vagy ahhoz a betujehez a marxizmus lenyegenek rovására. A marxizmus lenyegenek elárulasa a marxizmus formájának kritikája urugyen — ebben latta Lenin a revizionizmus lenyeget „a szo meghonosodott ertelmeben". (*Lenin* Osszes muvei 18 kot 134 old) A ~ es a revizionizmus latszolag ellentetes, lenyegeben azonban egy a marxizmussal ellensegesen szembenállo metodologianak ket osszetartozo formaja

dualizmus ⟨lat dualis — kettős⟩ az a felfogás, amelyik a letet ket ellentetes es egymásbol nem levezetheto principiummal, a szellemivel es az anyagival magyarazza. Ennek a ket elvnek a szembeallitasa tobbnyire *idealizmus*ba torkollik, mert rendszerint magát a szellem es az anyag antiteziset is a szellembol kiindulva abrázolja, mint a szellemnek az anyaggal vivott harcát, amelyben a szellemnek kell győznie Ez a ~ tartalma az okori vallasos-kozmologiai tanokban. A későbbi dualista tanokban, ahol a szellemet es az anyagot egyenrangu elvkent, egymastól fuggetlen *szubsztanciak*ént állitják szembe egymással, szinten azt látjuk, hogy e szubsztanciak dualizmusát vegso soron a legmagasabb rendu (szellemi) lenyre, istenre vezetik vissza. Végul a ~ Kant utáni fejlodeseben a ket principium antiteziset teljes egeszeben a szellemen belul bontják ki.

A ~ már a Kelet korai okori filozofiai-vallasi konstrukcioban megjelenik.

A kapitalista fejlődes korának filozofiajában a ~ legnagyobb kepviseloje *Descartes* volt, aki ketfele szubsztancia testi es szellemi szubsztancia letezeset tetelezte fel. A szellemi szubsztancia legfobb sajátossága, ill attribútuma a gondolkodás, a testi szubsztancia legfőbb sajátossága, ill. attributuma a kiterjedes A kiterjedes kulonbozó változatai vagy „moduszai" a fizikai testek, a gondolkodas kulonbozó változatai vagy „moduszai" a tudatallapotok. Descartes szerint ezek az attributumok minden tekintetben ellentetesek· a kiterjedes nem vezethető le a gondolkodasból, sem megforditva, a gondolkodás a kiterjedésből. A lelkiallapotok es a fizikai folyamatok kozotti kapcsolat magyarazatául Descartes kenytelen volt a kolcsonhatás hipotezisehez folyamodni. Ennek szervet a koponyaagy ugynevezett tobozmirigyeben velte felfedezni. Egyuttal azonban ugy velte, hogy a szellem es az anyag csak veges szubsztancia, s vegeredmenyben mindkettő a vegtelen szubsztanciából vagy istenből ered. Isten Descartes-nál a legmagasabb rendű, onmagaban elegseges leny volt.

A ~ fejlődeseben uj szakaszt jelentett *Kant* filozofiája, amely a tapasztalatilag adott erzeki világot szembeállitotta a „kelles" erzek- es tapasztalatfeletti világával. Kant filozofiájának ez az alapállása három szinten ervenyesul az ontologiai ~ a megismerhetetlen „magában-valot" allitja szembe a megismeres számára egyedul hozzáferheto „jelensegekkel", az etikai ~ az érzekfeletti világban gyokerezo kategorikus imperativuszt az empirikus világ erzeki hajlamaival;

az ismeretelméleti ~ a megismerés anyagát, vagyis tartalmát a megismerés, ill. a megismerő tudat a priori formáival.

Kant filozófiájában az elméleti ~ mint a német burzsoázia társadalmi-gyakorlati gyengeségének visszatükröződése, a kategorikus imperatívusz elvont eszméjében még meg akarja őrizni azt a gondolatot, hogy az empirikus valóság által támasztott összes akadályok ellenére érvényt kell szerezni a gyakorlati ész posztulátumainak, habár arra semmiképpen sincs remény, hogy hiánytalanul valóra válhatnak az érzéki világban. A polgári filozófia további fejlődése során a ~ ezt a képzeletbeli kapcsolatot is elveszti a társadalmi-történeti fejlődés nagy feladataival, s végérvényesen egy tudományellenes világnézet alakját ölti, amely a hitet játssza ki a tudás ellen, a passzív szemlélődést a megismerés materiális gyakorlata ellen, a vak és ésszerűtlen akaratot az intellektus képzetei és fogalmai ellen stb.

A filozófiai ~ elméletével szorosan összefügg az egész, ezen belül a modern polgári idealista pszichológia egyik jellegzetes koncepciója, a *pszichofizikai paralelizmus*, amely szerint az ember fizikai és pszichikus állapotai egymástól független, két párhuzamos jelenségsort képeznek.

A ~ ellentéte a filozófiában a monista világnézet *(monizmus)*.

Duns Scotus, Johannes (1265 v. 1266—1308) — lásd *középkori filozófia; nominalizmus*

Durkheim, Émile (1858—1917): francia pozitivista szociológus, a francia szociológiai iskola vezető alakja. ~ a *pozitivizmus* álláspontját képviselte, de nem fogadta el *Comte* és *Spencer* nézeteit a filozófia és a konkrét tudományok viszonyának értelmezésében, elutasította Spencernek a szociológia biologizálására tett kísérleteit és Comte-nak azt a tételét, hogy a pszichológia tárgya feloldódik a biológiában és a szociológiában. A *filozófia* tárgya ~ szerint a reális élet tényeinek „transzcendens", a tapasztalat számára hozzáférhetetlen természete. A filozófiai kutatást ezért teljesen külön kell választani a pozitív tudománytól, amely a tények közötti oksági összefüggések megállapításával foglalkozik. Mindegyik tudomány tényei és azok összefüggései specifikusak. A *szociológia* kutatásainak tárgya a „szociális tények": a társadalmi intézmények, törvények, képződmények stb. Szerinte a „szocjális tényeket" objektíve, mint dolgokat kell értelmezni. A szociológiának mellőznie kell minden filozófiai elméletet, és nem lehet „sem individualista, sem kommunista, sem szocialista", mivel mindezek az elméletek „nem a tények kifejezésére, hanem azok közvetlen átalakítására törekszenek" — mondja ~.

~ elvetette a „robinzonádnak" a polgári társadalomismeretre jellemző módszerét és helyébe azt az elvet állította, amely szerint az egyén és a társadalom viszonya a rész és az egész-viszonyának felel meg. A szociális tények ~ szerint nem vezethetők vissza a személyiség tulajdonságaira: „A csoport teljesen másként gondolkodik, érez, cselekszik, mint ahogy azt tagjai tennék, ha meg volnának osztva." Az ember élettevékenységét meghatározó ismérvek közül ~ különválasztotta azoknak a jelenségeknek a csoportját, amelyek az egyén magatartására szervező, kényszerítő külső normákként hatnak. Ilyenek az erkölcsi és jogi normák, a társadalmi kapcsolatok típusai (családi, törzsi, állami stb. kapcsolatok). ~ szerint ezek a társadalmat konstituáló kapcsolatok az egyének képességeinek, hiedelmeinek, érzelmeinek, tudatának integrációjából adódnak. ~ szerint a társadalmi képződmények természetüket tekintve „kollektiv képzetek", amelyeknek az objektív idealizmus szellemében önálló létezést tulajdonított.

„A kollektív képzeteket egy széles körű, szinte áttekinthetetlen kooperáció hozza létre, amely nemcsak térben, hanem időben is fejlődik... Ezekben mintegy koncentrálódik az a rendkívül változatos szellemi élet, amely mérhetetlenül gazdagabb és bonyolultabb, mint az egyén szellemi élete." A kollektiv képzetek mint társadalmi termékek ~ szerint kényszerítő erővel bírnak az egyén számára. Az egész megismerési folyamat kezdettől fogva szociologizált, és a tudat csak a kollektív képzetek útján foghatja fel a kategóriák objektív tartalmát, az olyan kategóriákét is beleértve, mint a tér, az idő, az okság stb. „Mivel a világmindenség csak annyiban létezik, amennyiben azt elgondoljuk, s mivel teljességében csak a társadalom gondolja el, így a társadalom belső életének elemévé válik, maga a társadalom pedig olyan nemfogalommá, amelyen kívül semmi sem létezik."

A történelmi haladás fő kritériumának ~ a társadalmi szolidaritás fokát tekintette. A szolidaritás alsóbb rendű típusa a mechanikus szolidaritás. Magasabb rendű típusa az organikus szolidaritás, amely „...csakis akkor lehetséges, ha mindenkinek van saját tevékenységi szférája, vagyis személyisége". A modern társadalom ~ szerint a második típus szerint fejlődik, a munkamegosztás rendszerének tökéletesedése útján. A munka és a tőke antagonizmusának, az osztályharcnak a forrását ~ abban látja, hogy az individuum nincs összhangban funkciójával, amelyet erőszakkal kényszerítettek rá. Az osztályharc alapja nem a munkamegosztás, hanem e munkamegosztás szabályozásának módja. Az osztályharc ~ szerint az egyén képességei és a számára kijelölt tevékenységnemek közötti össz-

hang megbomlása, a kényszerítés következménye. A társadalomnak ezt az állapotát ~ anómiának nevezte; s azt tartotta, hogy kora tőkés társadalma ebben az állapotban van. „Az ipari világban a válság és az anómia állapota nemcsak állandó jelenségek, hanem, mondhatni normálisak is." ~ a polgári társadalom ellentmondásainak forrását erkölcsi pilléreinek megrendülésében vélte felfedezni. ~ iskolája mindmáig megőrizte befolyását és vezető helyet foglal el a francia polgári szociológiában. ~ szociológiai nézetei nagy hatással voltak a pszichológiára, elsősorban a francia pszichológia szociológiai irányzatának képviselőire (P. Janet, M. Halbwachs, I. Piaget).

Dühring, Eugen (1833–1921): német egyetemi tanár; mechanikát, filozófiát és közgazdaságtant adott elő. A filozófiában eklektikus, egyesítette a pozitivizmust, a következetlen mechanikus, sőt vulgáris materializmust és a nyílt idealizmust. A politikai gazdaságtan és a szociológia területén a kispolgári ideológia kifejezője. Egyes szociáldemokraták elfogadták ~-nek a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus kérdéseiben vallott nézeteit. Látva, milyen veszélyesek ~ írásai a még meg nem erősödött német munkásmozgalomra nézve, Engels részletesen bírálta ezeket a nézeteket (*„Anti-Dühring"*). ~ később az antiszemitizmusig süllyedt és a fajelméletet hirdette.

E

egoizmus ⟨lat ego — en⟩ eletelv es erkolcsi tulajdonság, amely az embert a társadalomhoz es a tobbi emberhez valo viszonya szempontjabol jellemzi, lenyege, hogy az ember magatartása soran csak a saját erdekeit koveti, nincs tekintettel a társadalom es kornyezete erdekeire; az *individualizmus* egyik megnyilvánulási formája Az ~ leginkább a magántulajdonosi viszonyokra jellemző Mint erkolcsi tulajdonságot az ~-t az emberiseg erkolcsi tudatának torteneteben általában negativan ertekeltek, habár a feudális társadalom rendi hierarchikus szervezete elleni harc időszakában meghatározott pozitiv szerepe volt annak megalapozásaban, hogy minden egyennek joga van saját boldogságára torekedni A tokes viszonyok megszilárdulásával az ~-t hirdeto elmeletek egyre inkább szűk osztalyjelleget oltenek (M. Stirner), kesobb reakciosakka is válnak *(Nietzsche)*, az ~-hoz mint erkolcsi elvhez valo tudatos ragaszkodás pedig amoralizmussá torzul. A kommunista erkolcs határozottan elitéli az ~ minden megnyilvánulását, es a *kollektivizmust*, valamint az emberek, a társadalom tudatos szolgálatának elvet állitja vele szembe

egzisztencializmus ⟨ujlatin existentia — letezes⟩ vagy a letezes filozofiája mai polgári filozofiai irányzat, amely kozvetlenul az első világháború es az Oktoberi Forradalom elott alakult ki Oroszországban (Sesztov, Bergyajev), majd az első világháboru után Nemetországban *(Heidegger, Jaspers*, Buber) es a második világháboru időszakában Franciaországban *(Sartre*, Merleau-Ponty, *Camus*, Simone de Beauvoir). *G. Marcel* már az első világháború idejen fellepett Franciaországban az ~ eszméivel, de a francia ~ mint irányzat csak a negyvenes evekben alakult ki. A negyvenes-otvenes években az ~ más europai országokban is elterjedt, az utobbi evekben pedig az Egyesult Allamokban is. Az ~-hoz kozel állo vallásos-filozofiai irányzatok· a *perszonalizmus* (pl Mounier) es a *dialektikus teologia* (K. Barth) A XX. századi irok kozul az ~-hoz kozelállo szemleletmódot fejez ki E. Hemingway, A. Saint-Exupery, S Beckett es mások.

Az ~ nem akademikus doktrina, alapveto temája — az emberi letezes, a szemelyiseg sorsa a modern világban, a hit es a hitetlenseg, az elet ertelmenek elvesztese es megtalálása — kozel áll minden muveszhez, irohoz, koltőhoz, s ez egyreszt ezt az irányzatot nepszeruve teszi a muveszertelmiseg korében, másreszt arra osztonzi magukat az egzisztencialistákat, hogy a művészet nyelvehez folyamodjanak (Sartre, Camus, Marcel).

Megkulonboztetnek vallásos (Jaspers, Marcel, Bergyajev, Sesztov, Buber) es ateista (Heidegger, Sartre, Camus, Merleau-Ponty, de Beauvoir) ~-t. Az ateista elnevezes azonban az ~-sal kapcsolatban (kulonosen Heidegger es Camus esetében) elegge felteteles, minthogy az egzisztencialista alkototevekenyseg fontos motivuma — annak elismerese, hogy az isten meghalt — azzal a megállapitással parosul, hogy az elet lehetetlen es abszurd az isten nelkul. Az egzisztencialisták elodjuknek tartják Pascalt, *Kierkegaard*-ot, Unamunot, Dosztojevszkijt es *Nietzschet*. Filozófiai szempontbol Husserl es Scheler *eletfilozofiaja*, *fenomenologiaja* gyakorolt az ~-ra donto hatást.

A l e t t a n a. Az ~ annyiban rokon az eletfilozofiaval, amennyiben az egzisztencialisták kozvetlen valamikent akarják megerteni a letet, s le akarják kuzdeni mind a hagyományos racionalista filozofia, mind pedig a tudomany intellektualizmusát, amely feltetelezi a kozvetitest, a gondolkodasnak ezt az alapelvet. A let az ~ szerint se nem kulso erzekelesben adott empirikus realitás, se nem a tudományos gondolkodás által konstruált osszefugges-rendszer, se nem az esszel megragadhato lenvegek világa, amelynek megismerese a klasszikus racionalizmus feladata volt; mindezen esetekben megkulonboztetjuk, sőt, szembeállitjuk egymással a szubjektumot es az objektumot. A szubjektumnak es az objektumnak ezt az ellentetesseget a racionalistak csupán a gondolkodásban tudják lekuzdeni, ha ilyesmiről egyáltalán szo lehet, mint pl. Spinozánál vagy Hegelnel, s ez filozofálásuk végső pontja, celja. Az ~ szerint viszont a letet a szubjektum es az objektum eredendo, kozvetlen, tagolatlan egysegekent kell felfogni, a megismeronek es a megismerendónek a kettő integritásaban egybe kell esnie, s a let csupán onmagunk reven ragadhato meg. De eltérően az eletfilozófiától, amely hasonló feladatot tűzött maga elé, s magát az élményt

emelte ki eredendő és igazi létként, az ~ igyekszik leküzdeni a pszichologizmust, s megtalálni a közvetlen élménynek azt a magvát, amely nem nevezhető egyszerűen élménynek, azaz valami szubjektívnak. Az élménynek ez a magva az ~ szerint az, hogy a szubjektum átéli saját „világban-létét" („In-der-Welt-Sein"). A lét itt közvetlenül adott, saját lét — létezés, vagyis egzisztencia formájában. Az egzisztencia struktúrájának leírása végett az ~ sok képviselője (Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty) Husserl fenomenológiai módszeréhez folyamodik, s a tudat struktúrájaként másra-irányultságát, intencionalitását emeli ki. Eltérően attól, amit az életfilozófiában „élet"-nek, élménynek neveztek, amely mintegy önmagába volt zárva, az egzisztencia nyitott, másvalamire irányul, amely a vonzási központjává válik. Az ~ ateista variánsa szerint az egzisztencia a semmi felé irányuló lét, amely tudatában van saját végességének. Ezért az egzisztencia struktúrájának heideggeri leírása az emberi létezés számos modusának leírása. Az egzisztencia olyan modusait, mint a szorongás, a félelem, az elszántság, a lelkiismeret stb., a halál határozza meg, ezek a semmivel való érintkezésnek, a semmi felé tartó mozgásnak, a semmitől való menekülésnek stb. különböző módjai. Éppen ezért az ember az ún. határszituációban (Jaspers) látja át világosan az egzisztenciát mint saját lényegének legmélyebb gyökerét.

A z i d ő é s a t ö r t é n e l e m p r o b l é m á j a. Az egzisztenciát a végessége révén meghatározó ~ új módon veti fel az idő problémáját. A végesség időlegesség, s ez az egzisztenciális időlegesség, melynek vonatkozási pontja a halál (Heidegger szerint „az idő a jövő felől telik"), az idő eredeti, integráns formája, s ehhez képest a fizikai idő leszármazott, derivált idő. A fizikai időtől eltérően — amely tiszta mennyiség, közömbös a benne zajló események iránt, múló pillanatok végtelen sora — az egzisztenciális idő minőségi, véges és megismételhetetlen; sorsként jelentkezik (Heidegger, Jaspers), s nem vonatkoztatható el attól, ami az egzisztencia lényegét képezi: a haláltól, a születéstől, a szeretettől, a megbánástól stb. Itt az egzisztenciallisták az intuitivizmus és az életfilozófia hagyományát folytatják, az egzisztenciális időlegesség azonban éppúgy különbözik a bergsoni „eleven idő"-től, mint az egzisztencia az „élan vital"-tól. *Bergson* lényegében pszichikai fenoménnek tartja az időt, amelyben elválaszthatatlanul összefügg a múlt és a jelen; számára az emlékezet (a múlt passzív szemlélete) mintegy az idő „szerve". Az egzisztencialisták viszont a jövő meghatározó jelentőségét hangsúlyozzák az idő-fenoménben, s azt olyan egzisztenciálokkal összefüggésben vizsgálják, mint az „elszántság", a „terv", a „remény", ily módon hangsúlyozva az idő aktív és személyes-történelmi (nem pedig személytelen-kozmikus) jellegét, s összefüggését az emberi tevékenységgel, próbálkozással, feszültséggel, várakozással.

Miképpen az egzisztenciális időlegesség az idő alapja, azonképpen az egzisztenciális történetiség a történelem alapja. Ez utóbbi az objektív szemlélő számára az események objektív következményének tűnik fel, az ~ szerint azonban a választás és felelősség, várakozás és beteljesülés szférájaként kell felfogni, olyan szféraként, amelyben az egzisztencia realizálja magát mint személyiséget.

Az emberi létezés történetisége abban jut kifejezésre, hogy mindig meghatározott szituációban találja magát, amelybe bele van „vetve", s amellyel számolnia kell. A valamely néphez, rendhez való tartozás, az individuum ilyen vagy olyan biológiai, pszichológiai és egyéb tulajdonságai — mindez empirikus kifejeződése az egzisztencia eredendően szituált jellegének, annak, hogy az egzisztencia = „világban-lét". Az egzisztencia időlegessége, történetisége és „szituáltsága" az egzisztencia végességének modusai. Ily módon az ~ az emberi létre vonatkozó felfogását illetően polemizál a racionalista és optimista filozófiai hagyománnyal, amely egy objektív és „végtelen" princípiumot hangsúlyozott az emberben — az észt, az intellektust.

A t r a n s z c e n d e n c i a f o g a l m a. Az egzisztencia másik fontos meghatározása az, hogy igyekszik túllépni saját határain — transzcendentál. A vallásos ~ álláspontja szerint a transzcendentális az isten, aki ugyan megismerhetetlen, de minden szellemi alkotás az isten felé való törekvés kifejeződése, kísérlet az isten kifejezésére, még ha kudarcot is vall az isten adekvát megragadásának lehetetlensége miatt. A szellemi alkotás produktumai a transzcendencia sifrei. Heidegger, Sartre és Camus szerint viszont a transzcendencia a semmi, amely az egzisztencia legmélyebb titkaként jelentkezik. De míg Heidegger szerint a semmi, amely felé az egzisztencia transzcendál, a semmi-lét, a semmi-jelenlét (vö. a negatív teológia isten-fogalmával), addig Sartre-nál a semmi üresség, hiány. De minthogy Sartre-nál a transzcendencia a nemlétező, ő, annak ellenére, hogy magát a transzcendentálás aktusát nagyon fontosnak tartja, visszakanyarodik az immanens filozófia premisszáihoz és a fikcionalizmushoz. Sartre számára — éppúgy, mint Camus számára — a fő feladat a transzcendentálás folyamatának ábrázolása, amely annál adekvátabban írható le, minél világosabban felismeri a gondolkodó, hogy az, ami felé a tudat irányul, pl. az ideálok és a magasztos célok — illúziók, amelyekben a semmi,

vagyis az Én-unk alapját képező tagadás demonaölt alakot. Sartre szerint a tudat (az „onmagáért-létező") éppen ezen ideális formák reven fejezi ki magát mint tagadás a világgal mint letezővel („önmagábanlétező"-vel) szemben.

Az egzisztencia törekvése a transzcendentális felé, amely mint láthatatlan centrum magához vonzza a látható világ valamennyi szálát, az egzisztencialista filozófia némely variánsának eszkatologikus jelleget kolcsonoz.

Egyén és társadalom. Az egzisztenciáról es transzcendenciáról szóló tanítás társadalmi ertelme a személyiség és szabadság egzisztencialista koncepcióiban tárul fel. Az egyén az ~ szerint oncel, a kozosség pedig eszkoz, amely biztosítja az őt alkoto individuumok anyagi letlehetőségét (minthogy a fejlett gazdaság megkoveteli a kollektív erofeszitesek egyesiteset). A társadalom, továbbá, arra hivatott, hogy biztosítsa minden egyes személyiség szabad lelkiszellemi fejlődésének lehetőségét, olyan jogrendszert garantálva számára, amely megvedi őt a szabadsága ellen irányuló merenyletekkel szemben. A társadalom szerepe azonban az ~ szerint e tekintetben lényegében negativ marad: az a szabadság, amelyet az individuumnak nyújtani tud, „szabadság valamitől" — gazdasági, politikai stb. szabadság. Ugyanis az igazi szabadság, a „szabadság valamiért" a társadalmi szfera túloldalán kezdődik, a személyiség lelki eletenek világában, ahol az individuumok nem az anyagi javak termelőiként és nem a jogi viszonyok alanyaiként utkoznek ossze, hanem egzisztenciákként. A társadalom e tekintetben csupán korlátozza a személyiséget. Az ~ áthelyezi a súlypontot a nembeliről, a társadalmirol az egyes emberre. Ugyanakkor azonban a vallásos ~ számára nem önmagában fontos az individuum (mint ahogy a klasszikus polgári individualizmusban volt, s bizonyos mértékig újjáeledt a nemvallásos ~-ban, Sartre-nál es Camus-nel), hanem csupán annyiban, amennyiben az individuum a „transzcendentális jelenvalósága". Ezzel kapcsolatban megkulonböztetik az individualitást és a személyiséget. A személyiseg „ feltetelezi a személyiségfelettinek, annak a letezését, ami felulmúlja őt, s amihez felemelkedik megvalósulásában. Szemelyiség nincs, ha nincs nála magasabban álló lét " (N. Bergyajev). Az ~ mintegy tobb reteget kulönboztet meg az emberben: természetit (biológiai-fiziológiait es pszichológiait), amelyet a természettudományok tanulmányoznak, s amely az ember természeti, empirikus individualitását alkotja; szociálisat, amelyet a szociológia tanulmányoz; lelki-szellemit, amelyet a történelem, a filozófia, a muveszettudomány stb. tanulmányoz; s végul egzisztenciálisat, amely nem engedelmeskedik a tudományos megismerésnek, s amelyet csupán a filozófia tud megvilágítani vagy „tisztázni" (Jaspers).

A szabadság problémája. Az ~ elveti mind a racionalista felvilágositói hagyományt, amely a szabadságot a szuksegszerűseg megismeresére redukálja, mind pedig a humanista-naturalisztikus hagyományt, amely szerint a szabadság az ember természeti adottságainak feltárásában, „lényegi" erőinek felszabaditásában áll. A szabadság az ~ szerint maga az egzisztencia, az egzisztencia maga a szabadság. Minthogy pedig az egzisztencia struktúrája a „másra-irányultságban", a transzcendentálásban jut kifejezésre, az ~ különböző kepviselőinek szabadság-felfogását az határozza meg, miképpen ertelmezik a transzcendenciát, amely lényegében az emberi szabadság „lakhelye".

A szabadságrol szólo egzisztencialista tanításban uj módon eled újjá a kanti kategorikus imperativusz. Ez a választás fogalmának elemzesenel válik nyilvánvalóvá (lásd *akaratszabadság*). Kant szellemeben Sartre pl. hangsúlyozza, hogy az ember abban kulonbózik minden más termeszeti lenytől, hogy kepes saját magát választani, onmaga lenni, s viselni a felelősséget önmagával szemben saját választásáért; sőt, magát választva, az ember ily módon az egész emberiséget is „választja", ügyhogy a választás nem egyszerűen az egyen „magánugye". Kant szerint azonban az embernek az erkolcsi kotelesség törvényének engedelmeskedve kell választania onmagát, az ~ ateista változatában viszont az ember számára nincs semmifele tartalmi kritérium a választáshoz: o a semmi jegyében választja saját magát.

Sartre Heidegger hatása alatt alkotta meg a választásról szóló tanítását, Heideggernél azonban a választásnak más értelme van, minthogy máskent ertelmezi a transzcendenciát mint semmit. Heidegger szerint ahhoz, hogy az ember a saját Én-jét válassza, szembe kell néznie saját létének utolsó lehetőségével — a halállal. Ily módon az ember kiszabadul a létezo hatalmából, vagyis a tárgyi es szociális világból, és szembetalálja magat a lettel, amely a semmi. Ám a lét Heidegger szerint „megszólal" az embernek a legmélyebb hallgatás pillanatában, s csupán a semmi jegyében torteno onmagátválasztásának aktusával tárja fel az ember (maga es a világ számára), mi „mondatott" neki ebben a hallgatásban. Itt, jóllehet hiányzik a választás megfogalmazott tartalmi kriteriuma, mégis hangsúlyozódik a választás aktusában a választó összefuggésbe hozása a számára transzcendens léttel (még ha az nincs is fogalmilag kifejezve). A vallasos ~-ban a választás az isten jegyeben történik: Bergyajev szerint az igazi választás az „isten képmásának" választása bennunk, aki a személyiség lényeget alkotja, de rejtve marad az individuum számára

is mindaddig, amíg az a „mindennapiság" világában él. Minthogy azonban a vallásos ~-ban az isten csupán negatív meghatározottságaiban szerepel, itt sincs megállapítva semmiféle tartalmi kritérium, amiért bírálat is éri az ~-t a hagyományos kereszténység részéről.

Jellemző ebben a vonatkozásban egy olyan fontos erkölcs-filozófiai fogalomnak az egzisztencialista értelmezése, mint amilyen a lelkiismeret. Minthogy az ~ nem állapítja meg a jó és a rossz tartalmi kritériumait, vagyis nem épít ki erkölcs-filozófiai rendszert, meghatározása szerint a lelkiismeret az egzisztencia felhívása arra, hogy az ember valóban önmagát válassza, önmagát lelje meg. A lelkiismeret nem a jóra és a rossz elkerülésére buzdít, hanem arra, hogy az egzisztencia legyen önmaga, ne „másik", ne „idegen". Szabadnak lenni az ~ szerint annyit jelent, mint nem cselekedni és nem gondolkodni úgy, ahogy „mindenki cselekszik és gondolkodik".

Az elidegenedés mint objektiváció. Mivel az ~ szerint szabadnak lenni, egzisztenciának lenni annyit jelent, mint önmagunknak lenni, ezért „az ember szabadságra ítéltetett" (Sartre). A szabadság az ~-ban súlyos teherként jelenik meg, amelyet az embernek viselnie kell, mert személyiség. Az ember lemondhat a szabadságáról, megszűnhet önmaga lenni, olyanná válhat, mint „mindenki", de csak azon az áron, hogy lemond magáról mint személyiségről. Azt a világot, amelybe az ember ilyenkor lesüllyed, Heidegger a „das Man" világának nevezi (a német *man* általános alany főnevesítése); ez személytelen világ, amelyben minden anonim, amelyben a cselekvésnek nincsenek alanyai, hanem csupán tárgyai vannak, amelyben minden „másik", s az ember önmagához való viszonyában is „másik"; ez olyan világ, amelyben senki semmit nem dönt el, s épp ezért nem visel semmiért felelősséget, ez az egyetemes „kéz kezet mos" világa.

Bergyajevnél ez a világ az „objektiváció világa" nevet viseli, amelynek ismérvei: „...1. az objektum elidegenedett a szubjektumtól; 2. az általános, személytelen-univerzális elnyelte a megismételhetetlent-individuálisat, a személyeset; 3. a szükségszerűség, a külső determináció uralkodik, a szabadság el van fojtva és láncra van verve; 4. minden a világ és a történelem masszivitásához, az átlagemberhez alkalmazkodik, az ember és véleménye szocializálva van, ami megsemmisíti az eredetiséget." E világ leküzdésének egyetlen módja — tanítja az ~ — az, ha önmagunk számára személyiséggé válunk, ha nem élünk többé a külső princípiumoknak megfelelően. Ez azt jelenti, hogy az embernek folyton az ár ellen kell úsznia, mert nonkonformizmusra „ítéltetett", mert örök outsider ebben a világban. Tudni kell, hogy nincs olyan rend vagy osztály, amelyen belül az ember „önmaga" lehet, hogy nincs olyan zug a földkerekségen, ahol ne az elfogadott életnormáknak szüntelenül ellenállva kellene élni, hogy nincsen olyan „pozitívum", amellyel az ember azonosíthatná magát — épp ez jelenti azt, hogy a „semmi jegyében" kell élni, akár a titokzatos isten neve ez a semmi, akár a valóságos űr elnevezése. Ezért az ~ zászlaja alá tömörülnek azok is, akik új, titokzatos istent keresnek, s azok is, akik semmit sem keresnek, hanem csupán anatémát kiáltanak minden létezőre.

A kommunikáció. Az individuumoknak az objektiváció szférájában történő érintkezése, ahol mindenki az „átlag"-ember szintjére van redukálva, nem igazi, hanem csupán minden egyes ember súlyos magányosságát hangsúlyozza. Az ateista ~ képviselői leküzdhetetlennek tartják az individuumoknak ezt az izoláltságát; Camus szerint a semmi ölében, amely értelmetlenné, abszurddá teszi az emberi életet, az egyik individuum nem törhet át a másikhoz, lehetetlen köztük az igazi érintkezés. Sartre is, Camus is hamisságot és képmutatást lát az individuumok mindama érintkezési formáiban, amelyeket a hagyományos vallás és morál szentesített: a szeretetben, barátságban stb. Sartre azt igyekszik kimutatni, hogy a szerelem alapja lényegében a következő: az egyik ember maga alá akarja rendelni a másikat, meg akarja fosztani szabadságától, s ezáltal meg akarja szilárdítani saját szabadságát. Az a Sartre-ra jellemző óhaj, hogy leleplezze a torz, fonák tudatformákat (a „rossz hit"-et), itt lényegében azzá a követeléssé válik, hogy el kell fogadni a másoktól és saját magunktól elkülönült tudat valóságát. Az igazi érintkezés egyetlen módja, amelyet pl. Camus elfogad, az, hogy az individuumok egyesülnek a lázadásban az „abszurd" világ ellen, az emberi lét végessége, halálba torkolása, tökéletlensége, értelmetlensége ellen. Az extázis egyesítheti az egyik embert a másikkal, ez azonban lényegileg az abszurd ember elkeseredéséből fakadó rombolás, lázadás extázisa.

Másként oldja meg az érintkezés problémáját a vallásos ~. Így pl. Marcel szerint az individuumok elkülönültsége abból származik, hogy a tárgyi létet, a „das Man" világát elfogadják egyetlen lehetséges lét gyanánt. Pedig az igazi lét — a transzcendencia — nem tárgyi, hanem személyi. Marcel véleménye szerint személyi kommunikáció nélkül nem lehet valaki egzisztencia, személyiség; szerinte — miként Jaspers szerint is — a transzcendentális az az aktus, amelynek révén az ember túllép saját zárt, egoisztikus „Én"-jének határain, s ledönti azt az akadályt,

amely az objektivizált világban kozte és a tobbi ember között fennáll. A vallásos ~ szerint a szeretet ilyen transzcendentálás, ilyen áttorés a másikhoz, legyen a személyiség akár ember, akár isten; mivel pedig ez az áttorés nem érhető fel ésszel, ezért Marcel ezt a „titokzatosság" (misztérium) szférájába utalja, Bergyajev meg misztikus aktusnak nevezi.

Az ~ szerint nemcsak az igazi emberi érintkezés, hanem a művészeti, filozófiai, vallásos alkotás is áttorése az objektivizált világnak, a „das Man" világának. Ám az igazi kommunikáció — és az alkotás is — tragikus torést hordoz magában: az objektivitás világa szuntelenul az egzisztenciális kommunikáció pusztulásával fenyeget, amennyiben magának az érintkezésnek a folyamatát öncélból másvalaminek az eszkozévé változtatja át.

Az ~ társadalmi gyokerei. Az ~ tragikus intonációja és általános pesszimisztikus tonusa a modern polgári társadalom válságállapotának bizonyítéka, ezért az egzisztencialista filozófia a válság filozófiájának nevezhető. Az a meghatározás, hogy a személyiség olyan ontológiai realitás, amelyhez képest a társadalom csupán eszköznek, a személyiség megvalósítását biztosító feltételnek tekintendő, társadalmi-gyakorlati síkon reakciót jelent arra, hogy a személyiség jogait erősen korlátozza a totalitárius rezsimek kialakulásának tendenciáit mutató modern állammonopolista társadalom. Az az elv, hogy az egzisztencia se tudományos, se filozófiai eszkozökkel nem ismerhető meg, társadalmi síkon azt jelenti, hogy a személyi szabadság szféráját igyekeznek elzárni a tudományos megismerés elől, amely feltárja, miképpen lehet dologként manipulálni az emberrel társadalmi szituációkban.

Az ~-ban — a „másra-irányultság", a szuntelen transzcendentálás folytán — a kieléguletlenség, a keresgélés hangulata, minden már elért dolog tagadásának és leküzdésének hangulata dominál az élet passzívan szemlélődő, „boldog" elfogadásával szemben

Az ~-nak mint nonkonformizmusnak a társadalmi szerepe a fasizmus támadásának katasztrofális éveiben tárult fel. Abban a reménytelen helyzetben, amelybe Európa (s kivált Franciaország) „bele volt vetve" a második világháború első éveiben, azoknak az embereknek a lelkiszellemi fejvesztettségekor, akik még bizakodtak a „történelmi rációban", a „haladásban", az „evolúcióban", az egzisztencialista apelláció az emberi autentikussághoz, az emberi méltóságérzethez a bátorság és az erkolcsi szilárdság forrása lehetett. Az egzisztencialista beállítottságú személyiség a személyes dontést, az akarati aktust szembeállította a „gyáva ész" kibúvóival. 1941-ben Saint-Exupéry ezt írta „Franciaország felvette a harcot a logikusok igaza ellenére. . A logikusoknak volt igazuk. A háború számunkra pusztulást jelentett. De vajon Franciaországnak, hogy megmenekuljon a veresegtől, nem kellett volna felvennie a harcot? Nem hiszem. És Franciaország intuitive ugyanerre az elhatározásra jutott: semmiféle intés nem tántoríthatta el a harctól. A lélek felulkerekedett hazánkban az észen." A cselekvésre buzdítás az evidencia ellenére és a siker reménye nélkul, a „sztoikus antihistorizmus" pozíciója az ~-t a francia antifasiszta ellenállási mozgalom egyik szellemi forrásává tette, melynek soraiban ott voltak az egzisztencialista filozófusok is. De mivel az egzisztencialista filozófiának nincs tartalmi kritériuma a morális választáshoz, az ~ képviselői különböző társadalmi-politikai álláspontra helyezkednek Így pl Jaspers liberálisan orientált gondolkodóként lép fel, aki a demokratikus szabadságjogokat védelmezi (lásd „Merre tart az NSZK?" c. munkáját, amelyben rámutat a totalitárius diktatúra nyugat-németországi újjáéledésének veszélyére). A francia egzisztencialistáktól es Jasperstol eltérően Heidegger annak idején egyuttműkodott a nemzetiszocialistákkal.

Amíg az ~ kritikai filozófiaként lép fel, amely az emberről kialakult illúziók leleplezését követeli, amíg „fenomenológiai redukciót" végez, megtisztítva a héjtol az emberi személyiséget es feltárva a magvát — az egzisztenciát —, addig hű marad eszkatologikus premisszáihoz. Amint azonban pozitiv feladatokat túz ki maga elé, amint megpróbál értékeket tételezni, nyomban ellentmondásba kerul ezekkel a premisszákkal. Valóban, miképpen egyeztethető ossze a kulturális alkotó tevékenység — a teremtés, állítás — a semmi, a vég, a halál felé irányultsággal? Hogyan egyeztethető ossze a kultúra és az egzisztencia? A semmi jegyeben nincs miért épiteni

Ily módon az ~ visszatukrozte a modern polgári korszak lelki-szellemi szituációját, feltárta annak ellentmondásait és bajait, de nem tudott kivezető utat javasolni ebből a szituációból. Épp ezért az ~ legkiemelkedőbb képviselői megpróbálnak új utakat és módokat találni, hogy kijussanak a zsákutcából

egyén és társadalom — lásd *személyiség*

egyenlőség: 1. az emberek társadalomban elfoglalt egyező helyzetét kifejező fogalom, amelynek azonban a különböző történelmi korokban és a különböző osztályoknál más és más a tartalma. Polgári értelmezésben az ~ csak az állampolgárok torvény előtti jogi egyenlőségét jelenti, anélkül, hogy ezzel megszűnne az alapvető termelési eszkozokhoz való viszony kulonbsége a kizsák-

mányolás, a vagyoni egyenlőtlenség. Az ~ kispolgári elméletei abból indulnak ki, hogy minden embernek joga, hogy magántulajdona legyen, de megkozelitően egyenlősített mértekben. A marxizmus álláspontja, hogy gazdasági, politikai es kulturális ~ (~ az anyagi javak termelesenek, elosztásának es fogyasztásának, ill. az osztály-, nemzeti es államkozi viszonyok, valamint a szellemi javak termelesenek, elosztasának es fogyasztásának teruleten) nem lehetseges a termelesi eszkozok magántulajdonának megszuntetese es a kizsakmányolo osztályok felszámolása nélkul. A szocializmus győzelmenek eredmenyekent valódi ~ jon letre a termelesi eszkozok vonatkozásában. A szocializmusban azonban meg fennmaradnak a szociális egyenlőtlenseg maradványai, ami annak a kovetkezmenye, hogy az anyagi termeles meg nem ért el megfelelo szintet, fennmaradtak a kulonbségek a szellemi es a fizikai munka, a város es a falu kozott, a munka mennyisége es minosege szerinti elosztás elve ervenyesul stb. Teljes ~, a társadalom teljes szociális homogenitasa csak a kommunizmusban alakul ki. A kommunizmus azonban nem jelenti az emberek valamifele nivellálását, hanem ellenkezőleg, korlátlan lehetősegeket teremt minden ember számára, hogy egyeni tulajdonságai es izlése szerint szabadon fejlessze képességeit es igenyeit.

2. A *logika*ban ugyanazt jelenti, mint az *azonossag*.

egyes (egyedi, individualis) valamely adott minőségű, terben es időben korlátozott test, dolog, dologi rendszer, amelyet mind onmagához, mind a világegészhez valo viszonyát tekintve minőségi meghatározottsága szerint szemlelunk Az ~ az adott minoseg mennyisegi osztásának határa Az ~ nem más, mint a minőseg meghatározottsága, onmagán belul, vagyis az ugyanolyan minosegu dolgokkal valo egyneműsege, mely kvantitativ matematikai kifejezesek alapjául szolgal Az ~ az *altalanos* dialektikus ellentete. Az ~ elszigetelten veve ugyanolyan ures absztrakcio, mint az általános ~ nelkul

Az *antik filozofia*ban az ~ vagy ugy szerepelt, mint a bármely testben egyaránt meglevő, azonos reszecskek (atomok, homeomeriák) tobbekevesbe stabil egyesulese, társulása, vagy mint ugyanazon őselem (viz, levegő, apeiron, túz) mennyisegi változásainak eredménye, vagy mint osszesűrűsodésuknek, illetve ritkulásuknak eredménye. Az idealista tendencia jutott kifejezésre abban, hogy egyes gondolkodók felvettek egy kulon anyagtalan elvet, amely formát, rendet, minőséget, tér-, időbeli határokat visz a tagolatlan, minden individualitást nélkulozó, passziv anyagba *(Platón, Arisztotelész)* es ennek revén jon létre az ~.

A *nominalizmus* azt állitotta, hogy az ~ az egyetlen realitás, az általános csak szo, elnevezes. A világ empirikus megismeresere torekvő XVI—XVIII. sz.-i termeszettudomány es filozofia gyakran csatlakozik az ~ felfogása teren a nominalista hagyományhoz Ezzel fuggott ossze az is, hogy az általánost es egyetemest valamifele „egyeskent" ertelmeztek Ennek az álláspontnak materialista változatát dolgozta ki Gassendi, *Newton*, majd később *Helvetius* es *Holbach* annak a gondolatnak az alakjaban, hogy a világmindenseg változhatatlan egyedi reszecskekbol epul fel. Az ~ felfogásának idealista változatával talákozunk *Leibniz* „monász"-elmeleteben, valamint Berkeley es Hume filozófiajában. Mely dialektikus gondolatokat fogalmazott meg az ~ vonatkozásában *Spinoza*, aki ugy velte, hogy minden egyedi test vagy esemeny a vegtelen termeszet termeke es letezesi formaja, s ezert csak ugy erthetjuk meg, ha tisztázzuk, hogyan jott letre az általános szubsztanciális osanyagbol, amely nem az egyedi testektől kulonálloan, hanem csak bennuk es általuk letezik.

Nagy lepest tett az ~ dialektikus felfogása fele a nemet klasszikus filozofia *Hegel*nel az ~ szuksegszeru formája a valoságnak a maga „kulso letezeseben", azaz a terben es az időben, mint a „kulonbseg" mozzanata, amely szemben áll a fogalom elvont azonosságával, vagyis mint a meghatározottság mozzanata, amely az elvont azonosságbol hianyzik Az ~ ebben az ertelemben szuksegszeru mozzanata a fogalomnak, a konkret általanosnak Az ~ mint olyan, mint „ez", „itt" es „most", a gondolkodás szamára teljesen megfoghatatlan es erdektelen valami, amelyet a kozelebbi vizsgálat a semmi altal meg nem határozott, legtisztabb absztrakcionak mutat fel. A gondolkodas szamara az ~ mint az általanoson beluli kulso kulonbsegtetel fontos, mint a *kulonos* Minthogy azonban Hegelnel az általanos gondolat es csak gondolat, „Logiká"-jában az ~ kizárolag eszmei termeszetu, a fogalom, az eszme targyi megvalosulasának formaja es modja, az eszme ter- es időbeli targyiasulásának foka Ennek kovetkezteben az ~ (a test, a jelenseg, az esemeny stb) ugy határozodik meg, mint „tetelezett absztrakcio", amelynek nincs a gondolkodason kivul es attol fuggetlen valosága Az ~ hegeli felfogásának ezt az aspektusat elesen birálta *Feuerbach*, aki szerint az ~ onállo, a gondolkodástól fuggetlen, amennyiben erzekileg adott realitás, előkepe a fogalomnak, az eszmenek, az absztrakciónak. Feuerbach azonban nem tudott megbirkózni az ~, kulonos es általános dialekti-

kájával sem a valóságon belül, sem a gondolkodáson belül.

A materialista *dialektika* az általánost elsősorban az anyagi szubsztanciához belsőleg hozzátartozó objektív mozgási, fejlődési törvényszerűségnek, az egyedi testek, jelenségek, események egyetemes végtelen kölcsönös függésének tekinti, s ezért az ~-t objektív, minőségileg meghatározott realitásnak. Az ~ nem tesz szert arra az önmagában elégséges jelentőségre, amellyel az *empirizmus* ruházza fel. A valóság tudományos megértéséhez nem elegendő az ~ mint olyan, mint abszolút megismételhetetlen, egyszeri valami, az, amit Hegel „rossz egyediségnek" nevezett (mondjuk, az egyes áru ára a politikai gazdaságtanban), hanem az ~-nek olyan felfogására van szükség, amelyben kifejezésre jut egy meghatározott konkrét valóság lényegi, általános szerkezete és fejlődése. Az ~ a maga konkrét általánossága felől, vele dialektikus egységben tárul fel, mint az általános valóságos létezésének szükségszerű formája. Ugyanakkor az ~ feltárása nélkül az általános üres absztrakció maradna. Ezért a gyakorlatban, pl. a pedagógiában, a politikában, az orvostudományban stb., nemkülönben a művészetben okvetlenül szem előtt kell tartani a tény, az ember, az anyag stb. megismételhetetlen individualitását.

Az ~ megjelenése, megváltozása és átalakulása mindig meghatározott általános feltételeken belül történik, sok más ~ rendkívül bonyolult kölcsönhatásában. Az általános törvényszerűség az ~ alakjában és az ~ révén érvényesül, s minden új általános forma (törvényszerűség) a valóságban eleinte mindig valamely korábban érvényes általános törvényszerűség alóli egyedi kivételként jelenik meg (legyen az új biológiai faj, vagy a társadalmi viszonyok új formája stb.). Az ~ tehát realizálja a sokféleséget az egységben, s a valóság fejlődésének szükségszerű formája. A fejlődés természetesen csak olyan egyedi „kivételeket" őriz meg és reprodukál, melyek általános tendenciájának, a feltételek összességében rejlő követelményeknek, s a maguk különösségében, a többi ~-től való különbségében ezeket a követelményeket realizálják. Az egyedi, véletlenszerű eltéréseken át az általános szükségszerűség, törvényszerűség tör magának utat.

A tudomány általános elméleti tételeinek, törvényeinek szüntelen elmélyítése (konkretizálása) csak az ~ alaposabb elemzése alapján lehetséges. Az általános a fogalomban csak úgy tárulhat fel, ha visszatükröződik benne az ~ és annak sajátos minőségi meghatározottsága. Ezért a valóban tudományos fogalom „...magában foglalja a különösnek, az egyéninek, az egyesnek a gazdagságát" (*Lenin* Művei. 38. köt. 81. old.), s nem vonatkoztat el, nem szakad el tőle, meghatározásaiban nem olyan „általános" marad, amely teljesen külön van az ~-től, az egyeditől, az individuálistól.

A mai polgári filozófia, főleg a *neopozitivizmus* és az *egzisztencializmus* az ~-t egyoldalúan, az általános fogalmak, következtetések valóságot reprezentáló értékének rovására emeli ki az ismeretelméletben, a logikában, a szociológiában és az etikában. (Lásd még: *absztrakt és konkrét*.)

„egyetemes jóléti állam": a kapitalizmus újjászületését hirdető elméletek egyik válfaja a mai tőkés társadalomban, különösen a *reformizmus* teoretikusai népszerűsítik. Lényege az az állítás, hogy a XX. sz. közepén a kapitalizmus „népi kapitalizmussá" alakult át, s mint ilyen, megteremti az ~-ot, amely osztályok feletti erő és alkalmas arra, hogy megszüntesse a termelés anarchiáját és a gazdasági válságokat, felszámolja a munkanélküliséget és biztosítsa minden dolgozó jólétét. Szociáldemokrata ideológusok és politikusok arra hivatkozva, hogy a fejlett tőkésországokban élő dolgozók anyagi helyzete bizonyos mértékig javult a háború utáni években, valamint, hogy a burzsoá és reformista kormányok — a nemzetközi munkásmozgalom nyomására — több szociális reformot léptettek életbe, az ~-ot szocializmusnak tüntetik fel, vagy legalábbis a „szocializmus küszöbének". Az ~ fogalma lényegében olyan állammonopolista intézkedések együttesét fejezi ki, amelyeknek célja a kapitalizmus megerősítése és a munkásosztály eltérítése a szocializmusért folytatott harctól. (Lásd még: *„államszocializmus"*.)

egyetemes népi állam: az egész nép akaratát és érdekeit kifejező szervezet, a kommunizmus felépítésének eszköze. Az ~ a *proletárdiktatúra* államának örököseként jelenik meg, miután az teljesítette történelmi feladatait, és a szocialista társadalom a kommunizmus építésének szakaszába lépett. Alapvető sajátossága, hogy nem valamely osztály elnyomására szolgáló eszköz, hogy egységes szociális alapra támaszkodik, és hogy meghatározott szakasz azon az úton, amely a kommunista társadalmi önigazgatás létrehozásához vezet. A szocializmus teljes és végleges győzelme eredményeként a szovjet állam egyetemesen népi jellegűvé vált; a parasztság és az értelmiség magáévá tette a munkásosztály álláspontját, a forradalmi proletariátus célja az egész nép céljává vált. Egyúttal a társadalom állami irányításában a munkásosztály vezető szerepe változatlanul megmarad. Az ~ a kommunizmus teljes győzelméig fennmarad. „Ez az állam, amely a népakarat kifejezője, arra hivatott, hogy megszervezze a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozását, a szocialista viszonyok átalakítását

kommunista viszonyokká, hogy ellenőrizze a munka merteket és a fogyasztás merteket, biztositsa a nep jóletenek novekedeset; arra hivatott, hogy orizze a szovjet allampolgárok jogait es szabadsagat, a szocialista jogrendet es a szocialista tulajdont, a tudatos fegyelem es a munkához valo kommunista viszony szellemeben nevelje a neptomegeket, megbizhatoan szavatolja az ország vedelmet es biztonságát; fejlessze a testvéri egyuttmukodest a szocialista országokkal, védelmezze az egyetemes beket es normális kapcsolatokat tartson fenn minden országgal." (Az SZKP XXII. kongresszusa.)

egyetemes összefuggés — lásd *jelensegek egyetemes osszefuggese*

Einstein, Albert (1879—1955) nemet fizikus, a *relativitaselmelet* es tobb más fizikai elmelet megalkotoja. Munkássága nyomán uj fogalmak alakultak ki a terrol, az időről, a *mozgas*ról, a fizikai anyagrol, a fenyről es a vonzásrol. 1905-ben adta kozre elso munkáját a speciális relativitáselmeletről, ugyancsak ehhez az evhez fuzödik a „Brown-fele mozgás" (a gázokban es a folyadekban lebegő mikroszkopikus reszecskek rendezetlen mozgasa a hőmozgast vegzo molekulákkal valo utkozesek hatására) elmeleti értelmezese a statisztikai mechanika alapján. Az elmélet meggyozó bizonyiteka volt a molekulak es a molekulamozgás realitásának. Ugyanebben az evben jutott el ~ a fenyreszecskek, azaz a fenykvantumok vagy fotonok gondolatához. 1916-ban dolgozta ki az általános relativitáselmeletet mint a gravitácio elmeletet. 1933-ban ~ a fasiszta terror miatt Nemetország elhagyására kényszerult. Princetonban (Egyesult Allamok) telepedett le. A harmincas-negyvenes evekben a relativitáselmelet es kvantumelmelet egyesitesere egyseges terelmelet megalkotasán dolgozott. Filozófiai nezeteit tekintve Spinoza eszmeihez állt legkozelebb határozottan tagadta isten vagy bármifele nem anyagi szubsztancia letezesét, meg volt gyozodve a világ objektivitásáról es megismerhetőségerol, s az osszes termeszeti folyamatok oksági meghatározottságáról. Ezek világnezetenek alapelvei voltak. Szembefordult a kanti apriorizmussal, valamint Poincare es mások *konvencionalizmusaval* ~ eleinte vonzódott E. Mach nezeteihez, de kesobb rendkivul negativan velekedett a machizmusrol. Ugyanilyen negativan ertekelte a *logikai pozitivizmus*t es a kvantummechanika pozitivista ertelmezesere irányulo kíserleteket, jollehet a megismeres tobb problemájával kapcsolatban nezeteiben idealista elemek jelentkeztek. Társadalmi es politikai nezeteire az volt a jellemzo, hogy határozottan ellenezte a társadalmi elnyomást, a militarizmust es a reakciot, elitelte az atomenergia háborús célokra való felhasználását.

eldologiasodás: a tárgyiasulástól elterően tortenelmileg átmeneti, az árutermelesre es kulonosen a tőkes társadalomra jellemző jelenseg, amikor is a társadalmi viszonyok szemelyek viszonyaiból dologi viszonyokká (dolgok viszonyaivá) alakulnak át. Az ~ során az ember elszemélytelenedik, deperszonifikálódik es a szubjektum tulajdonságai dolgokra ruházódnak át (dolgok perszonifikálodnak; lásd *fetisizmus).* Az ember tevékenysege a gephez válik hasonlóvá, alkotást nélkulozó funkciók teljesitesere redukálódik. Ő maga csupán mint meghatározott funkció vegrehajtója, mint dolgok termelesenek eszkoze szerepel.

eleai iskola, eleaták — lásd *antik filozofia, Zénón (eleai)*

elégséges alap törvénye: általános logikai elv, amely az iteletek megalapozottságának (bizonyitottságának) kovetelmenyet fejezi ki. Az elégséges alap olyan tetel (vagy tetelek osszessége), amely igaz, es amelyből logikusan kovetkezik a megalapozandó tetel. Az alap igaz volta vagy tapasztalati uton, a gyakorlatban bebizonyithato, vagy más tetelek igazságából levezethető. Az ~ a logikailag helyes gondolkodás egyik lenyeges vonását, meggyőzo erejet jellemzi. *Leibniz* fogalmazta meg először, bár sok logikai rendszerben azelott is magától ertetődonek vették (pl. Arisztotelész).

„elemi" részecskék: a napjainkban ismert legegyszerubb mikroobjektumok, amelyek egységes egeszkent viselkednek az osszes ismert folyamatokban A stabil ~ a kovetkezők: a graviton (a gravitációs mezo hipotetikus kvantumja), a foton, a neutrino, az antineutrino, az elektron, a pozitron, a proton es az antiproton. A kovetkező ~ szabad állapotban stabil reszecskekre bomlanak: a kulonbozö tomegű mezonok, neutronok, antineutronok, hiperonok es antihiperonok. Jelenleg az ~-nek mintegy harminc fajtáját ismerjuk (az elemi rezonanciákkal egyutt számuk 200 korul van). Majdnem mindegyik „elemi" reszecskenek megfelel egy-egy antireszecske, amelynek ugyanakkora a tomege es elettartama, de ellentetes előjelu az elektromos toltese es a mágneses momentuma. Az ~ nem tekinthetők a világ legvegső „epitőkoveinek". Az anyag kimerithetetlen, szervezettsegenek bármelyik szintje bonyolult struktúráju, s ezert sem tekinthető a legegyszerubb, oszthatatlan elemek szintjenek. Az ~ a tulajdonsagok es kolcsonhatások kimerithetetlen sokfelesegét mutatják, elválaszthatatlanok a kulonfele anyagi mezóktől, amelyek szervesen

hozzátartoznak struktúrájukhoz. Az ~ a mezőkkel való elválaszthatatlan kapcsolatuk következtében egyidejűleg részecske- (korpuszkuláris) és hullám-tulajdonságokkal is rendelkeznek. Az ~ legfontosabb tulajdonsága kolcsonös átalakulási képességük: az instabil részecskék felbomlanak, a részecskék és antirészecskék fotonokká és más ~-ké alakulnak át. Mindez azt bizonyítja, hogy rendkívul bonyolult szerkezetűek. Egyetlen részecske-bomlási folyamatot sem foghatunk fel ugy, mintha valamilyen mechanikai rendszer bomlana alkotóelemeire, amelyek kész formában lettek volna jelen a rendszerben. Az ~ minőségi formaváltozásaival állunk szemben, amikor is minden esetben ugyanolyan bonyolultsági fokú reszecskék keletkeznek. Az ~ az egymással és a kulonböző mezőkkel fennálló szuntelen kolcsonhatás következtében szakadatlan belső átalakulásokon mennek át, s ezért tulajdonságaik meghatározott időben csak statisztikai átlagoknak tekinthetők. Az ~ fizikája terén jelenleg folyó elméleti és kísérleti kutatások célja tisztázni e részecskék specifikus struktúráját, s felfedni azokat a torvényeket, amelyek segítségével megmagyarázhatók az ~ kulonféle sajátosságai, kolcsonhatásai és átalakulási típusai.

életfilozófia: a burzsoá filozófia szubjektív idealista irányzata, amely Németországban és Franciaországban alakult ki a XIX. és a XX. sz. fordulóján. Fő eszmei előfutára *Schopenhauer*. Az ~ tulajdonképpen a mechanikus materializmus, a racionalizmus korlátozottságát próbálta lekuzdeni idealista s egyben irracionalista álláspontról. Megjelenése jelezte a polgári filozófia válságát, azt, hogy elvetette a tudományt, az *irracionalizmus*ba és a nihilizmusba ment át. Az ~ középpontjában az élet fogalma áll, a világ abszolút, végtelen princípiumának a fogalma, amely az anyagtól es a tudattól eltérően, aktív, allandó változásban van. Az élet nem ismerhető meg az érzékelés vagy a logikai gondolkodás segítségével, csak intuitíve érthető meg, az élmények (főként vallási élmények) útján. Az ~-n belul két főcsoport alakult ki: az egyik *(Bergson)* az életet biológiai értelemben fogta fel és a biológiai sajátosságokat kiterjesztette az egész valóságra, a másik (*Nietzsche, Dilthey*, G. Simmel) az életet akaratnak tételezte, belső elménynek, a szellemi erők irracionális játékának. Az ~ fontosabb gondolatai az *egzisztencializmus* eszmei forrásai voltak.

elidegenülés: a fogalom két kulonböző folyamatot jellemez s azok eredményeit. Az egyik az, amelynek során az emberi *tevékenység* termékei (mind gyakorlati tevékenységének termékei, a munkatermékek, a pénz, a társadalmi viszonyok stb., mind elméleti tevékenysegenek termekei), továbbá az ember tulajdonságai és képességei az emberektől fuggetlen és felettuk uralkodó erővé válnak. A másik az, amikor jelenségek és viszonyok másvalamiként jelennek meg, mint amik magánvalóságuk szerint, amikor az emberek tudatában eltorzulnak és deformálódnak reális életviszonyaik. Az ~ gondolatának forrásait a francia és a német felvilágosodás képviselőinél találhatjuk meg (Rousseau, illetve Goethe es Schiller). Objektíve ez az eszme a magántulajdonos viszonyok antihumanista jellege elleni tiltakozást fejezte ki. Az ~ problémájának vizsgálatában a német klasszikus filozófia jelentett további előrelépést. Fichténél a szubjektum elidegenulése a világnak az elvont „Én" által való megteremtése. Az ~ idealista értelmezését *Hegel* dolgozta ki a legteljesebben. *Feuerbach* a *vallást* úgy tekintette, mint az emberi lényeg elidegenulését, az idealizmust pedig mint az esz elidegenulését. De annak kovetkeztében, hogy nála az ~ a tudat jelensegeire korlátozódott, nem találta meg felszámolásának reális útjait: a megoldást az elméleti kritikában látta. A mai polgári filozófiában az ~ végzetszerűen elkerulhetetlen jelenségként szerepel, amelynek előidézője vagy a műszaki tudományos haladás, vagy az emberi tevékenység történelemfeletti sajátosságai. E koncepció, amelynek elméleti alapja az ~ azonosítása a tárgyiasulással (lásd *tárgyiasulás és tárgyiatlanodás*), apologetikus funkciókat tolt be. Marx, aki korai műveiben, kulonosen a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban (1844) nagy figyelmet szentelt az ~ elemzésének, abból indul ki, hogy az ~ a társadalom meghatározott fejlettségi fokának ellentmondásait fejezi ki. Az ~ forrása az antagonisztikus *munkamegosztas*, es osszefugg a magántulajdonnal. Ilyen korulmények kozott a *társadalmi viszonyok* spontán modon alakulnak, kikerulnek az emberek ellenőrzese alol; a tevékenység eredményei és termékei elidegenulnek az egyéniektől és a társadalmi csoportoktol, és úgy jelennek meg előttuk, mint amelyeket más emberek vagy természetfeletti erők kényszerítenek rájuk. Marx számára a *munka* ~-ének elemzése volt a legfontosabb, ennek segítségével a tőkés viszonyok rendszerét és a proletariátus helyzetét jellemezte. Az a felismerés, hogy a munka ~-e az alapja valamennyi tobbi ~-nek, így az ideológiainak is, lehetővé tette annak megértését, hogy az eltorzult, a hamis tudat a reális társadalmi élet ellentmondásainak eredménye. Marx egyúttal az ~ megszuntetésének feladatát is megfogalmazta: ennek útját a társadalom kommunista átalakításában jelolte meg. Marx 1850 és 1860 kozott írt klasszikus műveiben a korai munkák ~ kategóriája helyébe egy egész fogalom-

rendszer kerul E fogalmak kozott az ~ is szerepel a tokes *termelesi viszonyok* konkret jellemzesere *(fetisizmus)*

elit-elmeletek ⟨a francia elite — válogatott, szinejava szobol⟩ olyan elmeletek, amelyek szerint minden tarsadalmi strukturanak nelkulozhetetlen alkotoelemei egyfelol az iranyitásnak, a tudomany es a kultura fejlesztesenek funkcioit ellato legmagasabb, privilegizalt retegek (az elit), masfelől a tomegek *Pareto* Mosca, Michels abbol indultak ki, hogy a politikai hatalom a tarsadalmi viszonyok alapja, ezert az elit fő eszkoze az *allam* Az elit igyekszik megszilarditani helyzetet, megovni elojogait, elzárni sorait a nem-privilegizaltaktol Mindamellett Pareto szerint a tortenelemben „az elit korforgása" megy vegbe Az elit-elmelet egyeb megalapozasai szociálpszichologiai (*Ortega y Gasset* Lasswell), technologiai (Burnham), vallasi es karizmatikus (M *Weber*, *Jaspers* neotomistak) jelleguek A legujabb szociologiai irodalomban egyre gyakrabban az elithez szamitjak a burokratikus csucs kepviselőit a hivatalnoki karban, a vezetoket, a szakemberek, a muszaki ertelmiseg legjobban fizetett kepviseloit

Az ~-ben az osztalytarsadalom differenciálodasi es retegzodesi folyamatai tukroződnek, a kisebbseg által felmagasztalt tarsadalmi hierarchia A mai ~-ben kulonbozo tendenciak ervenyesulnek, tobbek kozt nyiltan antidemokratikusak is, amelyek azt allitjak, hogy a demokracia elavult, s az erős elit hatalma az altalanos gyogyszer a kapitalizmus minden zavarara (az amerikai „neokonzervativizmus", az „ultra" ideologusok) A legelterjedtebbek az elitizmus es a burzsoá liberalizmus elveit egyesito elmeletek Így pl K Mannheim ezt irta „Nincs-e ellentmondás abban, ha egy demokratikus tarsadalom elitjerol beszelunk? A demokracia elit-ellenes tendenciával jar, de nem koveteli az elit es a tomeg utopikus egyenlositesenek szelsoseges alláspontját Felfogásunk az, hogy a demokraciat nem az elit-reteg hianya jellemzi, hanem inkabb az elit toborzásának uj modja es az elit uj ontudata " (Essays on the sociology of culture L 1956 200 old) Lasswell szerint a demokraciat az oligarchiától nem a tarsadalmi eletre legnagyobb hatast gyakorlo elit jelenlete vagy hianya kulonbozteti meg, hanem az elit zart vagy nyilt, kepviseleti vagy nem-kepviseleti jellege

A mai burzsoa szociologiaban bíralják a „tulsagosan egyenesvonalu" elitizmust, s helyette az „elit-egyensuly" elmeletet hirdetik Szerzoi elvetik az egyetlen elit fogalmat, amely velemenyuk szerint csak az alacsony szervezettsegu tarsadalmakra alkalmazhato, es azt allitjak, hogy a mai tarsadalomban sokfele (politikai, gazdasagi, adminisztrativ, katonai, vallasi, kulturális stb) elit letezik, s ezek „feken tartjak es kiegyensulyozzák egymast" a nyugati orszagokban, elharitva a „totalitarizmust" (*Mannheim* Galbraith) Mills élesen biralta az Egyesult Allamok „uralkodo elitjenek" szuk reteget ~-e azonban elvont jellegű Mills elmeletet a demokratikus pluralizmus állaspontjarol biralta Riesman

Sok burzsoa szociologus szerint „a kulonbozo elojogok rendszere mindenutt létrejott, fuggetlenul a tarsadalmi strukturától es a politikai ideologiatol" Igyekeznek bebizonyitani, hogy az elit a szocialista orszagokban is letezik, s az ertelmiseget es a kommunista part tagjait foglalja magába

A marxista szociologia kimutatja az ~ tudomanytalan jellegét, szembenállásukat az osztályokrol es az osztályharcrol szolo marxista tanitassal A kulonboző ~ nem tarjak fel a társadalom valodi osztalymegoszlasát, a tőkes társadalom reális antagonizmusait

ellentét: az ellentmondás egyik oldalát, illetve egyik, magasabb szakaszat kifejező filozofiai kategoria (Lásd meg *ellentetek egységenek es harcanak torvenye*)

ellentétek egységének és harcának torvénye: az objektiv anyagi valoság onmozgásanak, meghatarozott, konkret anyagi rendszerek fejlődesenek, valamint a megismeres, az emberi gondolkodás fejlődésenek egyetemes torvenye, amelynek fel-, ill elismerese, tudományos torvenyszerusegkent valo megfogalmazasa a materialista *dialektika* „magva" Lenyege az, hogy az objektiv valoság es a megismeres változása es fejlodese ugy megy vegbe, hogy az egyseges objektum egymást kizaro s ugyanakkor feltetelezo ellentetes oldalakra es tendenciákra hasad, es ezek harca vezet az adott ellentetes oldalak lekuzdesehez Valamely rendszert mint egeszt es minőségileg meghatarozottat az ellentetes tendenciak kolcsonhatasa jellemez, valtozasának, fejlodesenek, uj minosegge valo átalakulásanak belso impulzusat ez alkotja Az ellenteteknek az egyseges egeszen beluli kolcsonhatása a dialektikus ellentmondás, ez alkotja a torveny lenyeget A dialektikus ellentmondas az egeszen belul olyan mozzanatok, tendenciak, oldalak kolcsonos, egymast feltetelező, ugyanakkor tagado, kizaro viszonya, amelyek nincsenek eleve kesz es valtozatlan alakban adva, hanem keletkeznek es fejlodnek lenyegtelen kulonbsegekbol lenyeges kulonbsegekke, majd ellentetekke változnak at. Erre utal Marx, amikor arrol beszel, hogy az aru használati ertek es ertek gyanánt letezik, s megjegyzi, hogy ennek a kettősségnek kulonbsegge kell fejlődnie, a kulonbsegnek pedig ellentetté es ellent-

mondássá. Az ellentmondás, az ellentétek harca a *fejlődés* legáltalánosabb és legalapvetőbb mozgatóereje. Minden fejlődés különbségek, ellentétek keletkezése és megoldása és egyben újabbak keletkezése. A marxizmus—leninizmus klasszikusai, amikor ennek a törvénynek a lényegét feltárták s a valóság és a megismerés vizsgálatában alkalmazták, terminológiailag nem használták az „ellentétek egysége és harca" kifejezést, ugyanakkor ez a terminus a mai filozófiai irodalomban széles körben elterjedt. Ez a dialektikus törvény lehetővé teszi a mozgásnak az anyag *önmozgásaként* való értelmezését *(dialektika)*. „A dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik ." (*Lenin* Művei. 38. kot. 238. old.) A *metafizika* a mozgás „forrását" csupán valami magától a mozgástól különbözőből és vele szemben külsőlegesből magyarázza. Az ellentmondások dialektikájának atyja *Hérakleitosz*, aki az ellentmondásokat a dolgok objektív tulajdonságának tartotta. Az eleaiak *(Zénón)* teljesen szubjektívvé tették, pusztán logikai ellentmondásként fogadták el és a világban tapasztalható mozgás, a sokféleség cáfolására szolgáló eszközzé változtatták („negatív dialektika" — aporia). A két felfogás szintézisére *Platón* tett kísérletet. Az ellentmondás problémájának kidolgozása terén az idealizmus talaján *Hegel* tette a legtöbbet, aki szakított az ellentmondások formállogikai megközelítésével s a létező valóság olyan alapvető sajátosságát ismerte fel az ellentmondás kategóriájában, amely a legbensőbb kapcsolatban áll a létező önmozgásával es fejlődesevel.

A modern polgári filozofiára általában jellemző, hogy egyfelől esszerútlennek nyilvánítja az ellentmondást mint megoldhatatlant, másfelől kísérletet tesz e kategória tagadására, terminológiai megkulonböztetésekkel váltja fel (pozitivista jellegű koncepciók). A marxizmus materialista alapon magyarázta és dolgozta ki az ~-t, mint „a megismerés törvényét, és az objektív világ torvenyét". (*Lenin* Művei. 38. kót. 347. old.) Ennek a torvénynek a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egysége elvének szellemében való értelmezése azellen is irányul, hogy e törvényt „példák osszegére" redukálják. Az ~ metodológiai funkciója e törveny objektív egyetemes érvényere épul. Egyetemességének bizonyítása ugyanakkor megkoveteli a *megismerés* folyamatában betoltött funkciójának vizsgálatát is. Ez a törvény befolyásolja a tudományos elméletek felépítését is. Egy elméleten beluli dialektikus ellentmondás adekvát megfogalmazása csakis az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedes folyamatában lehetséges. Éppen ezért egy elmelet teljes kifejtése nem szorítható egyetlen „ellentmondásmentes rendszer" keretei kozé. Az ~ alkalmazására, a társadalom ellentmondásainak kutatására épul a társadalmi fejlődés marxista felfogása. Az ellentmondások és megoldások formái igen sokfélék. A társadalmi ellentmondások fő formái az *antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondasok*. Mind a természetben, mind a társadalomban megkülönboztethetők belső és külső ellentmondások, amelyeknek különböző a súlya, szerepe az adott, illetve vizsgált jelenségek, folyamatok változásában és fejlődésében. Az emberi gondolkodás egy-egy komoly előrelépését jelentette és jelezte minden olyan tudományos elmélet kidolgozása, amely a vizsgált tárgykör valódi objektív belső ellentmondásait tárta fel és ezzel egy olyan kulcs birtokába jutott, ami lehetővé tette a vonatkozo adatok, jelenségek egesz sorának tenyleges megértését és egységes interpretációját, egyben kizárt mechanisztikus, feluletes analógiákra vagy pusztán külsődleges ellentmondásokra támaszkodó elméleti interpretációkat. (Így zárta ki pl. Marx a társadalom igazi belső ellentmondásainak a feltárásával a biologizmus létjogosultságát a társadalomtudományokban.)

ellentmondás — lásd *ellentétek egységének és harcának torvénye*

ellentmondásmentesség: az ismerettel szemben támasztott logikai alapkövetelmények egyike, amely abban áll, hogy valamely *elmélet* keretén belul lehetetlen egyidejűleg levezetni valamely ítéletet es annak tagadását. E követelmény megsértése az elmélet megsértéséhez vezet, mivel ez esetben bármely ítélet bizonyíthatóvá válik benne. Az ellentétek egységének és harcának dialektikus torvénye es az ~ követelménye nem zárja ki egymást, amennyiben a logikai ~ tétele a már megfogalmazott ismeretek formai helyességére és kovetkezetességére vonatkozik.

ellentmondás törvénye: logikai torvény, mely szerint két egymást azonos vonatkozásban tagadó ítélet, P és $\bar{P}$ nem lehet egyidejuleg igaz. Az ~-t elsőként *Arisztotelész* fogalmazta meg. Az ~ így is megfogalmazható: P ítélet nem lehet egyidejűleg igaz is és téves is. Szimbolikus felírása: $P.\ \bar{P}$, ahol a . a konjunkció jele, a betűk feletti vízszintes vonal pedig a negáció jele. Az ~-nek fontos szerepe van a gondolkodásban és a megismerésben. Ha formállogikai ellentmondások kerulnek valamely ítéletbe vagy tudományos elméletbe, az tarthatatlanná válik.

elmélet, teória ⟨görög theoria; a theoréo — vizsgálok, kutatok — szóból⟩: 1. tágabb értelemben a társadalmi fejlődés relative magasabb fokán álló embernek a szellemi tevékenységformája,

melynek célja a termeszeti es a tarsadalmi valosag *megismerése*, ebben az ertelemben a társadalmi tudat legmagasabb rendű es legfejlettebb szerveződesi formáinak szinonimája, mint a tudomanyos igenyű gondolkodas legmagasabb rendu termeke a valoság tudatos atalakitasának feltétele, 2 szűkebb ertelemben az ~ a valoság valamely teruleteről, tárgykoreről (objektumkomplexumrol) szerzett altalanos ismeretek rendszere, a hiteles (vagy hitelessegre torekvő) tudomanyos ismeret formaja Ebben az ertelemben az ~ tobb szempontbol kulonbozik az empirikus ismerettol *a)* az altala tartalmazott tudomanyos ismeret hiteles, mert a meglevő tudomanyos standardoknak megfelelően szuletett meg, s mert belsőleg ellentmondasmentes es ténylegesen verifikált stb , *b)* altalanositott leirását adja a vizsgált targykor jelensegeinek, saját keretein belul megforműláz bizonyos általanos torvenyeket, amelyek nemcsak leirják a jelenségek egy meghatarozott koret, hanem a jelensegek magyarazatát is adják, s lehetővе teszik ujabb, még nem tanulmanyozott tenyek elorejelzeset, *c)* az elmeleti tartományból kiemelkedik számos alaptetel es az alaptetelekből *következtetes bizonyitas* reven adodo szamos megallapitas, maga a bizonyitasi folyamat pedig valamely adott ~, vagy az ~-ek egy meghatarozott osztálya szamára megfogalmazott sajatos logikai torvenyszerusegeknek rendelodik ala E sajatosságok folytán az ~ abban is kulonbozik a megismeres tobbi formájától, hogy az ~ szinten átterhetunk az egyik megállapitasrol a másikra anelkul, hogy kozvetlenul az erzeki tapasztalathoz folyamodnank, tobbek kozott ebben gyokerezik az ~ prognosztikus előrejelzo ereje

A filozofiatortenetben az „elmelet" terminust hosszu ideig csak tagabb ertelemben hasznaltak, az emberi tevekenység altalanos strukturajanak elemzesevel osszefuggesben, jollehet az elmeleti rendszerek felepitesenek metodologiai problematikajat mar Eukleidesz felvetette az „Alapelvek"-ben A szűkebb ertelemben vett ~ problemainak diszkusszioja a XVIII szazadban kezdodik (A Ferguson, Kant), s csak a XIX sz vegetől valik intenzivebbe, a logikai analizis modern eszkozeinek megjelenesevel osszefuggesben Ugyanakkor az ~ megismeresbeli ertekenek problemajat az *ismeretelmelet* kulonbozó koncepcioinak medreben vizsgaltak (Mach, James, Pearson, Ostwald, Poincare, Husserl stb) a masik nagy kerdeskor pedig az ~ logikai strukturajanak elemzesevel fuggott ossze (ezt a problematikat kulonosen reszletesen tárgyaltak a *neopozitivizmus* kereteben) Jelenleg az ~ lenyegenek es funkcioinak kulonbozó aspektusait a filozofia, a logika, a tudománytortenet es egyeb diszciplinák tanulmanyozzák

Az ~ strukturaja Altalaban az ~ strukturájában a kovetkezo fobb komponensek kulonboztethetők meg *a)* az ~ kiindulo empiri kus alapja, amelybe beletartozik szamos tudomanyosan (valamely tudományág altal) rogzitett teny, elvegzett kiserlet stb , amelyeknek ugyan mar van bizonyos leirasuk, de amelyek meg *magyarazat*ra, elmeleti interpretálasra varnak, *b)* az ~ kiindulo elmeleti alapja számos felteves, posztulátum, axioma, általános torveny, *c)* az ~ logikaja a logikai kovetkeztetesnek es bizonyitásnak az ~ keretein belul elfogadhato szamos szabalya, *d)* az ~-ben levezetett kovetkeztetesek, teoremák, tetelek, megállapitasok osszesege, bizonyitekaikkal egyutt, terjedelmileg ez az ~ legnagyobb resze, ez alkotja az ~ „testet" s ez tolti be az elmeleti megismeres fo funkcioit

Az ~-ek osztalyozása Az ~ altalános strukturaja a kulonbozo ~ tipusokban kulonbozokeppen jut kifejezesre A modern tudomanyos ~-ek egyik legkiterjedtebb osztályat alkotják a leiro ~-ek (ezeket neha empirikusaknak nevezik) Ilyenek Darwin evolucios ~-e a biologiaban, Pavlov fiziologiai ~-e, a hagyomanyos lingvisztikai ~-ek stb Az ilyen tipusu ~ kozvetlenul leirja az objektumok egy meghatarozott csoportjat, empirikus bázisa rendszerint roppant kiterjedt, s maga az ~ elsősorban a vonatkozo tenyek rendszerezesenek feladatat oldja meg Az ilyen tipusu ~ altal megfogalmazott általanos torvenyek az empirikus anyag generalizacioi, s nem a kezdeti pontokon iktatodnak be az ~-be, hanem az ~ kibontakoztatasanak szuksegleteitol fuggoen Ezeket az ~-eket termeszetes koznapi nyelven fogalmazzák meg, csupan a megfelelo megismeresterulet specialis terminologiajanak bevonasaval Ezekben rendszerint nem nyernek explicit megfogalmazast a felhasznalt logikai szabalyok, s nem kerul sor a felsorakoztatott bizonyitekok korrektsegenek kozvetlen ellenorzesere A leiro ~-ek elsősorban minosegi jelleguek s emiatt korlatozottak, amennyiben nem teszik lehetove az egyes jelensegek mennyisegi jellemzeset — Az ~-ek masik tipusahoz a matematizalt tudomanyos ~-ek tartoznak, amelyek a matematika apparatusat es modelljeit használják fel A matematikai modell egy sajatos eszmei objektum konstrukcioja, amely valamely valosagos objektumot helyettesit es kepvisel A modern elmeleti ismeretekre a matematizalt ~-ek a legjellemzobbek Ertekuket noveli az a korulmeny, hogy a bennuk felhasznalt matematikai modellek gyakran nem egy, hanem tobb interpretaciot tesznek lehetove az adott ~-en belul, koztuk kulonbozo termeszetu objektumokat illetően is

De a matematizalt ~-ek sem kapcsolodnak ossze logikajuk explicit feladataval A mate-

matikai eszkozok ezen ~-ekben torteno kiterjedt felhasználása felveti interpretálásuk bonyolult problemáját (ennek megoldását maguk az ~-ek rendszerint nem tartalmazzak), s oda vezet, hogy megalapozottságuk kerdese csak akkor oldhato meg, ha mar megoldott a bennuk felhasznált matematikai reszek megalapozottságának kerdese — A matematika es az egyeb formalizált tudomanyok megalapozásának feladata egy harmadik ~-tipus megkonstruálásához vezetett· ezeket deduktiv elmeleti rendszereknek nevezhetjuk *(deduktiv modszer)* Az elso ilyen rendszer Euklidesz „Alapelvek" c muve. Euklidesz a *axiomatikus modszer* segitsegevel konstruálta meg alapelveit Az ilyen ~-ek kiindulo elmeleti alapjanak megfogalmazasa után már csak azok a megállapitasok iktatodnak be, amelyek ebbol az alapbol logikailag levezethetok. Az ezekben az ~-ekben felhasznált osszes logikai eszkoz szigoruan rogzitve van, s az ~-ek bizonyitekai ezeknek az eszkozoknek megfelelően epulnek fel A deduktiv ~-eket rendszerint sajatos formalizált nyelveken konstruálják meg. Ezek az ~-ek roppant altalánosak, s egyszersmind elesen felvetik interpretálasuk problemaját, ami elengedhetetlen feltetele annak, hogy a formalizált nyelv a szo tulajdonkeppeni ertelmeben vett ismerette váljon A modern tudományban a deduktiv ~-ek kovetkezo fajtái a leghasználatosabbak *a)* Az axiomatikusak, amelyeknel az ~-ek számos megállapítását bizonyitek nélkul elfogadjuk (axiomák), a bennuk szereplo fogalmak az adott ~ altal nem meghatározhatok, az osszes tobbi ismeret pedig az axiomákbol vezetodik le előre megfogalmazott logikai szabályok szerint Az axiomatikus ~ további sikeres alkalmazását végso soron axiomainak igazsága alapozza meg. *b)* Konstruktiv ~-ek, amelyek eseteben a minimumra redukaljak a bizonyitás nelkul elfogadhato megállapitasokat, s az ~ valamennyi objektumát es megallapitasat csak olyan konstruálás alapján vezetik be, amely reálisan megvalósithato vagy a meglevo eszkozoket tekintve lehetséges. *c)* Hipotetikus-deduktiv ~-ek, amelyek az axiomatikus konstrukcio valamennyi principiumát kielegitik, ezenkivul azonban az ~-ek megállapitásainak egy resze kozvetlenul empirikus interpretaciot kap, mas resze pedig kozvetett interpretaciot, az elobbivel valo logikai osszefugges alapjan (ezt az elmeletfajtát kiterjedten alkalmazzák a tapasztalaton es kiserleten alapuló megismeresi teruletek ~-einek megkonstruálásanál) A szigoruan megkonstrualt deduktiv ~-ek kielegitik mindazokat a kovetelmenyeket, amelyeket a modern logika és tudomanymetodologia támaszt az elmeleti ismerettel szemben Ugyanakkor elvi nehezsegek merulnek fel az olyan ~-ek letrehozásakor, amelyeket az ~ tárgya lehetseges formalizálásának határai szabnak meg. Ezért a valoság bonyolult fejlodo objektumainak elmeleti reprodukalasahoz mas modszereket használnak fel, tobbek kozott az absztraktrol a konkretra valo atteres modszeret *(absztrakt es konkret)*, az ~ felepitesenek azt a formaját, amelyet Marx dolgozott ki es alkalmazott „A toke"-ben, s amely egyesiti magaban a leiro, a modellezo, a szigoruan deduktiv es egyeb komponenseket — Az emlitetten kivul a modern logikában az ~-ek osztályozasanak más semáit is tanulmányozzák Az egyik ilyen sema azon alapszik, hogy az ~-eket „zartsaguk" foka szerint kulonbozteti meg. A „zárt" ~-eket oly modon formulazzak meg, hogy korlátozott számban vesznek kiindulo teteleket, s az ~ osszes tobbi megallapitasa bizonyos kovetkeztetesi szabályok segitsegevel a kiindulo tetelekbol megkaphato (axiomatikus ~-ek). A gazdag tartalmu ~-ek szamára nem konstruálhato teljesen formalizalt axiomatikus rendszer, minthogy mindig szerepelnek bennuk tartalmilag igaz, de (az adott ~ keretein belul) algoritmusosan nem megoldhato kijelentesek. A „nyitott" rendszerekben nem korlátozzak a kiindulo kijelentesek szamat, ezek, ha elernek bizonyos fejlettsegi fokot, atformulázhatok „zárt" ~-ekke. Az ~-ek tárgyi teruletek szerinti kiterjedt osztályozasa a tudományok osztályozása általánosabb problemájanak reszet kepezi. Neha az ~-eket magyarázoakra es leiróakra (fenomenologikusakra) osztjak fel: az elóbbiek fogalmakban jellemzik a valoság torvenyszerusegeit, az utobbiak csak egy formalis apparatust adnak, amely lehetove teszi bizonyos, az erzeki tapasztalatban rogzitheto esemenyek valoszinu bekovetkezesenek elorejelzeset Mint minden egyeb osztalyozás, ez is felteteles. Az ~-ek valamennyi osztalyozásában valamilyen modon felvetodik az a teny, hogy az ~-ek mind formai, mind tartalmi szempontbol erosen támaszkodnak ~-en kivuli eszkozokre Ezt a tenyt eddig az elmeleti es az empirikus ismeret viszonvának szempontjabol tanulmányozták legbehatobban, illetve az „elmélet nyelvenek" es a „megfigyeles nyelvenek", az elmeleti objektumok rendszerenek es az empirikus objektumok rendszerenek szempontjából Az alapveto problema itt az, hogy az elmeleti *objektum* megkonstrualasa feltetelezi nemcsak a valosag egyes oldalaitol valo elvonatkoztatast, hanem azt is, hogy olyan sajatossagokat tulajdonitsunk az objektumnak, amelyek a valosagos targyaknak nem adott vonásai (pl. a matematikában azt mondjuk, hogy a pontnak nincs kiterjedese). Az elmeleti objektumoknak es a kulvilag targyainak erre a nem-azonosságára támaszkodva, amely az ~ egyik alapveto sajatossága, a neo-

pozitivisták olyan módszerek után kutattak, amelyekkel az elmeleti kifejezések a „megfigyelés nyelven" megfogalmazott kifejezésekre redukálhatók, vagyis megpróbálták megoldani az ~-ek empirikus interpretálásának problémáját. Ezek a próbálkozások azonban arra a következtetésre vezettek, hogy az elméleti objektumoknak csak egy kis része „vethető össze a tapasztalattal" interpretálás révén, míg az egyéb objektumokkal (például az elektronokkal) nincs mit egybevetni az érzéki tapasztalatban. Ezt a korlátozást úgy értelmezték, mint az elméleti konstrukciók önkényességének tanúbizonyságát, s az ~-et objektív tartalommal nem rendelkező „tiszta" nyelvnek minősítették. Ez az értelmezés azonban arra épül, hogy az „elmélet nyelvet" a klasszikus formalizmus szellemében fogták fel, mégpedig formalizált jelrendszerként, melynek kifejezései csak empirikus interpretáció révén tehetnek szert megismerésbeli jelentőségre. Az effélé megközelítés korlátozottságát bebizonyította a logika és a matematika fejlődése. S kudarcot vallottak azok a kísérletek is, amelyekkel a „megfigyelés nyelvét" az „elmélet nyelvének" formális analógiájaként próbálták megkonstruálni. — Az „elmélet-tapasztalat" problémájának más megközelítése azon alapszik, hogy elvetik a „megfigyelés nyelvének" hipotézisét. Ebben az esetben a megfigyelés adatait, a kísérleti adatokat stb másvalamilyen nyelven kell megfogalmazni, s ezeket vagy beiktatják az elméletekbe mint benne levezetett következtetéseket, vagy kiegészítő kiindulópontállításokként szolgálnak. Az „elméleti" terminusok megismerésbeli jelentőségének problémáját úgy módon azzal a problémával rokonítják, hogy ezek lefordíthatók-e valamely „fogalmi" nyelvre. Fontos megjegyezni, hogy az elméleti objektumok nem határozhatók meg valamely adott ~ eszközeivel; létezésüknek és legjellegzetesebb sajátosságaiknak posztulátumai ~-en kívüli eszközöket illetnek. — Az ~-en belüli megállapítás igaz vagy hamis voltának problémája ekvivalens bizonyíthatóságának vagy cáfolhatóságának problémájával; kivételt képezhetnek azok a megállapítások, amelyek az ~-ben bizonyíthatatlanok vagy cáfolhatatlanok, annak ellenére, hogy tartalmilag igazak; de az ilyen megállapítások számára bizonyítékokat kell keresni a gazdagabb rendszerekben, hogy hipotézisként elfogadhatók legyenek. Ami az ~ egészét illeti, az mint olyan, semmit sem árul el saját igazságáról; az ~ igaz, ha előrejelző erővel rendelkezik, ennek a körülménynek a megállapítása azonban nem magának az ~-nek, hanem a gyakorlatnak a dolga. — Az ~-ek logikai strukturájának elemzése és az ~-konstruálás utóbbi években elvégzett vizsgálatai ismét megmutatták, hogy nem lehet létrehozni a „felfedezések logikáját", amely automatikus ~-konstruáláshoz vezethetne. Ezért az ~-ek logikai elemzésének fő feladata az elméleti megismerés logikai standardjainak kidolgozása, amelyek azután a konkrét tudományokban realizálhatók. Ugyanakkor a „kész" ismeret elemzése mellett a logika átter az ismeret genezisének és felhasználási módjainak tanulmányozására, vagyis az ~ logikája mellett kutatás tárgyává válik az ~ fejlődésének logikája is: milyen feltételek között kerülnek előtérbe meghatározott absztrakciós rendszerek (ontológiai hipotézisek), amelyek valamely ~ alapját képezik és meghatározzák annak heurisztikus lehetőségeit és határait; milyen tényezők váltják ki az ~ alapfogalmainak, sőt logikai principiumainak szükségszerű fundamentális átalakítását, milyen okok és feltételek szabják meg a megcáfolt vagy elavult ~ egyes tételeinek és komponenseinek a megismerés új rendszereiben való „migrációját" stb. (Lásd még: *elmélet és gyakorlat.*)

elmélet és gyakorlat: filozófiai kategóriák, amelyek a *megismerés*nek, valamint a természet és a társadalom átalakításának mint egységes társadalmi-történeti folyamatnak szellemi és anyagi oldalát jelölik. Az *elmélet* az emberi tudatban általánosított emberi tapasztalat, az objektív világról alkotott ismeretek összessége, az ismeretek viszonylag önálló rendszere, amelyben a fogalmak belső logikája a dolgok objektív logikáját kívánja visszatükrözni. A *gyakorlat* az embereknek a társadalom létezését és fejlődését biztosító tevékenysége, mindenekelőtt az emberi élet alapját alkotó anyagi *termelés* objektív folyamata, továbbá a világ átalakítására irányuló társadalmi tevékenység minden más formája (politikai, művészi, erkölcsi, tudományos kísérletező, pedagógiai, orvosi stb gyakorlat). Az ~ elszakíthatatlan egységben van egymással, nem létezhet egymás nélkül, állandóan hat egymásra. E kölcsönhatás alapja a gyakorlat. Éppen a gyakorlati társadalmi-termelési tevékenység szüli és határozza meg végső soron a fejlődés minden fokán a tudatot, s egyúttal a valóság elméleti elsajátítását is. Az emberek tudatosan cselekednek, ilyen vagy olyan módon értelmezik a valóságot. Ez nem azt jelenti, hogy tevékenységükben valamilyen szigorúan következetes tudományos elmélet vezéreli őket, de tevékenységüket mindig az ismeretek bizonyos halmaza irányítja. Az emberi történelem hajnalán az ilyen ismeretek egyéduli létezési formája az egységes, osztatlan, „mindennapi tudat" volt. A munka során kialakult jártasságok tudatosítása, a tevékenység és a megfigyelés eredményeinek, a hagyománynak és a hitnek az általánosítása, a társadalmi lét hű és fantasztikus tükrözése — ez a mindent magában foglaló „elméleti tudás" nem volt a fogalmak

logikailag felépített rendszere, nem volt a valóság objektív törvényeinek tudományos reprodukciója. Azonban a gyakorlattal való kapcsolata olyan teljes volt, hogy közvetlenul „beolvadt" a „reális élet nyelvébe", az emberek gyakorlati tevékenységébe. Amikor azonban a munka *szellemi és fizikai munká*ra vált szét, az ~ társadalmilag polarizálódott, a társadalmi tevekenyseg viszonylag önállo formává alakultak. „Ettől a pillanattól kezdve a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtol és átterjen a »tiszta« elmélet, teológia, filozofia, erkölcs stb. kialakítására." (*Marx—Engels* Művei. 3. kót. 32. old.) A „tiszta" elmélet megjelenése volt az emberiség történelmében az egyik legnagyobb forradalmi ugrás. Az elméleti kutatás fejlődese, a „tiszta" elmélet absztrakt logikai formája lehetővé tette, hogy az ember melyen behatoljon a természeti jelenségek lényegébe, s megteremtse az állandóan fejlődő tudományos világképet. Maguknak a tudósoknak a számára az ~ kölcsönhatásos kapcsolata tobbe már nem volt olyan nyilvánvaló. Így a magántulajdonon alapuló társadalomra jellemzo individualista világnézettel egyutt különfele illúziók támadtak: a megismerést úgy tekintettek, hogy az a „teoretikus" részéről a környezet individuális passzív szemlélésének, illetve a befelé fordult elvont racionalista elmélkedésnek az aktusa, s eljutottak az idealista filozófiai rendszerekig, amelyek az elmeleti tudatot (eszméket) a valóság megteremtőjének tekintették. „Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt képzel*heti*, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata .." (*Marx—Engels* Művei. 3. kót. 32. old.) A tőkés termelési mód, amely társadalmasítja a munkát és addig soha nem látott méretekben fejleszti a termelőerőket, objektív feltételeket teremt az elmélet gyakorlattol való elszakadásának lekuzdésere. Az elmélet szerepe azonban nemcsak a termelés folyamatában nő meg felmérhetetlenul. A tomegeknek a magántulajdon megszuntetesére irányuló gyakorlati tevékenysége szukségszerűen igenyli a marxista elméletet, amely feltárja a társadalom objektiv törvényeit, es a proletariátus pártjának egesz tevékenységét a tudományosan felismert cel, a kommunizmus elérésére irányitja. A munka felszabadításával, az osztályantagonizmusok megszüntetésével, a szellemi es a fizikai munka közötti határok eltörlésével megszűnik az ~ szembenállása is. A tómegeket meghódító elmélet anyagi erővé válik. A szocializmus győzelme után, és különosen a kommunizmus kibontakozó épitésének időszakában, a marxista —leninista elmélet, általában a tudomány, még szorosabban összekapcsolodik a gyakorlattal. A köz javára felszabadított munka által létrehozott új, hatalmas termelőerők megkívánják, hogy a tudományos elmélet közvetlenül részt vegyen a termelés folyamatában. A *tudomány* mint az elméleti tevékenység legmagasabb formája a gépesített és automatizált munkában való jártasság szukségszerű oldalává válik, s maga is termelőerővé alakul. Csak az emberi társadalom igazi történetének beköszöntésével tárul fel világosan a megismerés, valamint a természet és társadalom átalakítása egységes társadalmi-történeti, elméleti és gyakorlati folyamatának lényege.

ember: társadalmi lény. „...az emberi lényeg — irja Marx — nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége." (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 9. old.) Az ~-t vizsgálja valamilyen módon valamennyi társadalomtudomány; de az ~-t a maga egeszeben es a művészettől elterően racionális értelemben felfogni csupán a *filozófia* képes. Valamennyi filozófiai koncepció — végső soron emberfilozofia. Többé-kevesbé hűtlenné válnak azonban a filozófiák e mivoltukhoz, amikor az ~erőit es képességeit az ~-tól elszakitottan es vele szembeállókként vizsgálják, ertelmét, aktivitását stb. abszolutizálják es önállósággal ruházzák fel. Helytelenek azok a kíserletek is, amelyek az ~ problémáját antropologizmussal cserélik fel vagy az *ontológia* szellemeben jelentektelen részletnek tekintik. A valóban kovetkezetes emberfilozófiát a marxizmus alkotta meg, amely az embereket mint szubjektumokat, mint az anyagi és szellemi kultúra egészenek alkotóit vizsgálja. Pusztán a biológia nézopontjából az ~-nek nemcsak a lenyeget nem lehet megerteni, hanem még szervezetének sajátosságait sem. Az *antropogenezis* lezárulása ota az emberi szervezetben vegbemenő változások irányát alapvetően a *kultúra* határozza meg. A tulajdonkeppeni emberi tulajdonságok az ~-rel nem vele szuletettek. A világhoz es a tobbi ~-hez való emberi viszony kialakításának képessege, a munka es a kommunikáció, a gondolkodás, az erkolcsi es az esztetikai erzék — nem a naturalisztikusan es elszigetelten felfogott egyén ismérvei, nem a szervezet tulajdonságai, hanem a társadalmi-tortenelmi *gyakorlat* folyamatában kialakult vonások, amelyek az ~ lenyeget jellemzik individuális megtestesulésében es megnyilvánulásában. E vonások azáltal fejlődnek ki, hogy az ~ bekapcsolódik a *társadalmi viszonyok* rendszerebe, a munkatevékenység folyamatába, és abban a mértékben, ahogyan elsajátitja és reprodukálja a társadalmi kultúrát *(munka, tevékenység)*. Ebben a folyamatban alkotta meg magát történelmileg az ~ mint ~-t, termeli állandóan újra magát mint ~-t, nevelődik ~-ként. Az ~ megkülonböztetésének alapjául szolgálo történelmi kritérium a munkaeszkó-

zok termelese, ami maga is eszkozok segitsegevel tortenik. „ az egesz tortenelem — irta Marx — nem egyeb, mint az emberi termeszet allando atváltozása." (*Marx—Engels* Muvei 4. kot. 152 old.) Nincs változatlan emberi termeszet. Valtozasa azonban nem onmagától valosul meg, hanem maganak az ~-nek a tevekenysegeben. „ a tortenelem — Engels szavai szerint — n e m e g y e b, mint az ember tevekenysege". (*Marx—Engels* Muvei. 2. kot. 92. old) Mindaz, ami mint „szocialis kornyezet" jelenik meg, tenylegesen csupán maguknak az embereknek a termeloeroi, tulajdon termelesi es egyeb társadalmi viszonyaik, roviden „az ~ világa". A korulmenyek hatasa az ~-re vegső soron csupan mozzanat aktivitasa es tevekenysege tárgyi formai dialektikus kolcsonhatásanak folyamatán felul. Ezert, Marx szerint, „. az emberek társadalmi tortenete sohasem mas, mint egyeni fejlodesuk tortenete, akar tudatában vannak ennek, akár nem". (*Marx—Engels* Válogatott muvek. II. kot 407 old.) Ugyanakkor az emberi kultura abszolut elofeltetele es feltetele a termeszet, ebbol, ennek alkoto elsajatitasa utján epiti fel az ~ a maga kulturajat. A társadalmi ~ az alkotoja a tortenelemnek, targyi vilaga kulturajanak es ebben az ertelemben onmaganak is. Az ~ eppen ezert minden izeben társadalmi. Az egyes ~ kulturájának gazdagsága mindig a más emberekkel fennállo kapcsolatainak gazdagsagával egyenlo es ezekben a kapcsolatokban letezik Az ~ mint a tortenelmileg kifejlesztett alkotokepessegek hordozoja, mint aki egyeni felelosseggel tartozik tettei es iteletei kovetkezmenyeiert, a társadalmi elet meghatarozott normainak elfogadásáert, *szemelyiseg* (Lásd meg. *antropologia filozófiai antropologia*)

emberi viszonylatok elmélete ⟨ang. human relations⟩ elmelet a modern polgari *szociologia*ban; egyik megalapitoja M. E. Mayo. Az ~ azáltal probálja humánusnak feltuntetni a kapitalizmust, hogy a kizsakmányolok es kizsákmányoltak viszonyat a vezetok (a termeles szervezoi) es a beosztottak (vegrehajtok) kereszteny parancsolatokon nyugvo „emberi viszonylataikent" ábrázolja. Az ~ szerves resze a „nepi kapitalizmus" elmeletenek. Kulonfele intezkedeseket javasol, amelyek elleplezik a tokes kizsákmányolast es a munkások figyelmet elterelik az osztalyharcrol Így pl. nepi reszvenyek kibocsátását, csoportos biztosítások koteset; továbbá, hogy a vállalkozok keressek fel a munkásokat otthonukban családi unnepeiken es ajandekozzák meg oket, az uzem iranyitoi szervezzenek kozos tanacskozásokat a munkásokkal stb. Az „emberi viszonylatok" programjába tartozo intezkedesek megvalositásanak koltsegeit a vallalkozok a gyakorlatban a munkasok munkaintenzitasának fokozása reven elert tobblethaszonbol fedezik

Empedoklész, agrigentumi (kb i e 483—423) – lasd *antik filozofia*

empirikus szociológia: eredetileg a burzsoá szociologia egyik iranyzata, majd a XX. sz. szociologiájában az uralkodo tendencia jellemzoje, amely bizonyos ertelemben szembenallást fejez ki a XIX. szazadi „hagyomanyos" szociologia elmeleti szkemáival.

Az empirikus tendencia letrejotte a szociologiában osszefugg a XIX. sz.-i szociologiai iskolák metafizikai jellegenek biralatával, valamint azoknak az uj gyakorlati feladatoknak a megszaporodásával, amelyek a társadalmi folyamatok iranvitása, a társadalmi ellenorzes es szabályozás eszkozei kialakitása teren jelentkeztek Noha már a XIX. sz. europai szociologiájának számos iskolájánál megfigyelheto az a tendencia, hogy a szociologiai elmeletet empirikus anyagra támaszkodva dolgozzák ki (Quetelet, LePlay, bizonyos értelemben Durkheim), az ~ a leghatarozottabb formában az Egyesult Allamokban alakult ki. Megjelenese változást hozott a szociologiai intezmenyek szervezeti formáiban, a szociologia akademiai diszciplinából jelentos mertekben alkalmazott diszciplinává alakult át. Az egyetemek mellett a kutatasok szervezetileg laboratóriumokban, irodákban, kutatokozpontokban stb. kezdtek osszpontosulni Kibővult a kutatások szferája a munka, a kozvelemeny, a tomegkommunikációs eszkozok, a politikai intezmenyek, a propaganda hatekonysagának stb vizsgálata meglelelo szociologiai ágazatokban koncentrálodik. A szociologus-hivatás szinten átalakult· megjelent a gyakorlati szociologusnak, a kulonbozo társadalmi problemák sajátos szakertojenek a tipusa, aki gyakran valamely ceg konzultánsa stb. Az ~ kereteben intenziven foglalkoznak a társadalomkutatás empirikus modszereinek kidolgozásával, amilyen a megfigyeles, a dokumentum-elemzes, a korkerdeses modszer (interjuk, kerdoivek), szeleskorúen felhasználják a statisztikát és a kisérletet. Kulonos hangsulyt kap a mennyiségi modszerek alkalmazasa (a beállitottsagok merese, skalák szerkesztese, a sokténvezos elemzes, az utobbi idoben a *tarsadalmi modellezés* matematikai apparatus alkalmazása, kulonosen a gráfelmelete, a játekelmelete stb.). Am az ~ nehány általános modszertani meggondolása lenyegeben akadalyozza e technika sikeres felhasználását es csokkenti a kutatások hatekonyságát. Ez elsősorban azzal fugg ossze, hogy az ~ kepviselői fenntartás nelkul a neopozitivista filozófia elveihez igazodnak, ami pl a verifikácio elvenek ismeretes abszolutizálása-

hoz, az operacionális meghatározások jelentőségének egyoldalú interpretációjához stb. vezet. Meghatározott módszertani nehézségek adódnak abból is, hogy a szociológiát viselkedéstudománynak tekintik (ami a szociális behaviourizmus hatása). Az ilyen módszertani követelmények keretében és normái szerint végzett empirikus kutatások gyakran az egyszerű leírás szintjén maradnak; szakadás keletkezik az empirikus anyag és ennek elméleti általánosítása között.

A szociológia empirikus tendenciája létrejötte óta jelentős fejlődésen ment át. Módszertani téren a 20—30-as évek lapos empirizmusa, amely azzal az igénnyel lépett fel, hogy a szociológiát „mérnoki" tudománnyá, a természettudományos diszciplínák egyik válfajává alakítja át (G. Lundberg, S. Dodd stb.), az empirizmus „kodifikáltabb" formáinak, az empíria és az elmélet közti kapcsolat keresésének adta át a helyét. Ez egyrészt abban fejeződött ki, hogy hangsúlyosabbá vált a sajátosan módszertani jellegű problémák feldolgozása, jelentősen kibővült a módszertani vonatkozású kérdések kore (a társadalomkutatás logikájának, a mennyiségi és minőségi elemzés, valamint a mikro- és makroszociológia viszonyának a problémái ~ P. *Lazarsfeld* és mások), másrészt abban, hogy kísérletek történtek a felhalmozott empirikus adattömeg értelmezésére alkalmas szociológiai elmélet megalkotására (R. *Merton* középszintű elméletei, T. *Parsons* „általános, mindent átfogó elmélete"). Az ~ módszertani átorientálódásában jelentős szerepet játszott a lapos empirizmus bírálata, főleg P. Sorokin, C. W. Mills stb. munkáiban. Az „amerikai" empirizmus szélsőségeit az utóbbi időben az európai országok (NSZK, Franciaország stb.) szociológusainak többsége szintén bírálja.

Az ~ ideológiai orientációja is változott. Fejlődésének első szakaszaiban (különösen az Egyesült Államokban) az ~ főleg olyan problémákat vizsgált, amelyek a burzsoá társadalom fejlődésének ellentmondásait fejezték ki: a bűnözést, alkoholizmust, csavargást és más szociális anomáliákat. A későbbiekben problematikája lényegében a társadalmi élet valamennyi szféráját felölelí, és kritikai funkciója jelentős mértékben meggyengül. Fokozatosan bekapcsolódik az államot, a bizniszt, a hadsereget közvetlenül érdeklő problémák kidolgozásába. A szociológia kritikai funkciója nagymértékben áthelyeződik néhány liberális szociológus (E. Fromm, D. Riesman, W. Whyte) kutatásainak területére. Annak ellenére, hogy az empirikus szociológusok által kidolgozott metodika és technika sok tekintetben gazdagította a társadalmi valóság megismerésének eszközeit és lehetővé tette a nagyarányú és megbízható ismeretszerzést a társadalmi életfolyamatok vonatkozásában, az ~ a „tiszta", „kifinomult" empirizmus formájában nem válhatott a széles körű társadalmi változások alapjává, a politika és a társadalomirányítás fundamentumává, bár fejlődésének bizonyos szakaszaiban azt az illúziót keltette, mintha a szociológusnak „átalakító" szerepe volna a társadalomban. Ez egyrészt azt bizonyítja, hogy a társadalmi élet egyoldalú empirikus kutatása korlátozott, és a szociológiában feltétlenül egyesíteni kell az empirikus megközelítést az elméletivel, másrészt azt, hogy a tőkés társadalom körülményei kozott a szociológiai kutatás lehetőségei elkerülhetetlenül szűkre szabottak.

A marxista szociológiában nagy szerepet játszanak az empirikus kutatások („a konkrét társadalomkutatások"). Az ~ terminus azonban ritkán használatos, mert itt vitán felül áll az empirikus módszerek és az elméleti általánosítások szerves egyesítésének szükségessége. A marxista szociológusok empirikus kutatásainak módszertani és elméleti alapja a *történelmi materializmus*. Az empirikus kutatások fejlesztésének különleges jelentőséget adnak a szocialista és a kommunista építés gyakorlatának szükségletei.

empíriokriticizmus ⟨gor. empeiria — tapasztalás, megismerés + criticismus = hajlam a kritikára, kritikai szellem⟩: („a tapasztalat kritikája") vagy machizmus: szubjektív idealista áramlat; megalapítója R. Avenarius és E. Mach. Az ~ szerint a megismerés alaptorvénye „a gondolkodás ökonómiája". Az ~ „megtisztítja" a tapasztalat felfogását az anyag (szubsztancia), a szükségszerűség, az okság stb. fogalmától, mert ezek szerinte „a priori appercepciók" (spekulatív fogalmak), amelyeket jogtalanul vittek bele a tapasztalatba. A világ végeredményben „semleges elemek" vagy érzetek halmaza. Az ~ azzal válik végleg szubjektív idealizmussá, hogy bevezeti az „elvi koordinációt", vagyis a szubjektum és az objektum elvileg elszakíthatatlan kapcsolatát. Az ~ *Berkeley* és *Hume* tanítását éleszti újjá, de ezt azzal leplezi, hogy semlegességet kovetel a filozófiában. Az ~ összefüggott a fizika válságával, a *fizikai idealizmus* iskolájával is. Lenin a *„Materializmus és empíriokriticizmus"* c. munkájában felfedte e filozófiai áramlat reakciós társadalmi szerepét, a fideizmussal való kapcsolatát. Az ~ tulajdonképpen a *pozitivizmus* egyik válfaja volt („második pozitivizmus"). Avenariuson és Machon kívul az ~ iskolájához tartozott J. Petzoldt, F. Carstanjen, R. Willy, F. Adler, A. A. Bogdanov, V. Bazarov és mások. Az ~ „metafizika-ellenes" tanát folytatja a *neopozitivizmus*.

empíriomonizmus ⟨gor. empeiria — tapasztalás, megismerés + monosz — egy, egyetlen⟩: A. Bog-

danov elnevezése saját filozófiájának, az *empiriokriticizmus*, a machizmus egyik változatának jelölésére. Az ~ Mach szubjektív idealista tételén alapul, amely szerint a tapasztalat elemei (vagyis az érzetek) semlegesek. Bogdanov szerint R. Avenarius és Mach filozófiája dualista, mert különkülön önállónak ismeri el a tapasztalat-elemek pszichikai és fizikai sorát, holott a tapasztalatot monisztikusan kell értelmezni. Ezért nevezi elméletét ~nak. Az ~ szerint minden csak valamilyen módon szervezett tapasztalat. A fizikai világ kollektíven és társadalmilag szervezett tapasztalat, a pszichikai világ pedig egyénileg szervezett tapasztalat. Az ~ bírálata Lenin „*Materializmus és empiriokriticizmus*" c. művében, továbbá *Plehanov* írásaiban található meg.

empírioszimbolizmus ⟨gör. empeiria – tapasztalás, megismerés + szumbolon – ismertetőjegy, jel⟩ P. S. Juskevics ezzel a kifejezéssel jelölte az *empiriokriticizmus* általa kidolgozott változatát. Az ~ alapgondolata az, hogy a fogalmak (igazság, lét, lényeg stb.) csupán szimbolumok, és semmi reálisat nem tükröznek. Ez a gondolat J. H. Poincaretól és E. Machtól származik. (Utóbbi pl. úgy vélte, hogy az anyag semmi egyéb, mint logikai szimbólum.) Juskevics megpróbálta bebizonyítani, hogy a világ empírioszimbólumok (azaz tapasztalati szimbólumok) halmaza. E szimbólumok rendeltetése a kollektív emberi tudat adatainak rendszerezése. Lenin a „*Materializmus és empiriokriticizmus*"-ban kimutatta, hogy az ~ a szubjektív idealizmus sajátos változata.

empirizmus ⟨gör. empeiria – tapasztalás, megismerés⟩: ismeretelméleti irányzat, amely az érzéki tapasztalatot tartja a tudás egyetlen forrásának, azt állítva, hogy minden ismeretünket a tapasztalat alapozza meg. Az idealista ~ (*Berkeley, Hume*, E. Mach, R. Avenarius, a mai *logikai empirizmus* stb.) az érzetek vagy képzetek összességére korlátozza a *tapasztalat* fogalmát, és tagadja, hogy a tapasztalat forrása az objektív világ. A materialista ~ (F. *Bacon*, *Hobbes*, *Locke* a XVIII. századi francia materialisták) kiindulópontja az, hogy a tapasztalat forrása az objektíve létező külvilág. Az ~ és a *racionalizmus* fő ellentéte azonban nem a tudás eredetének vagy forrásának kérdésében jelentkezik. Egyes racionalisták ugyanis egyetértenek azzal, hogy az értelemben semmi sincs, ami előbb ne lett volna az érzetekben. A fő nézetelteréS abban áll, hogy az ~ a tudás egyetemes és szükségszerű jelleget nem az észből, hanem az érzéki tapasztalatból vezeti le. Egyes empiristák (pl. Hume) abból a racionalista felismerésből, hogy a tapasztalat nem képes szükségszerű és egyetemes érvényűvé tenni a tudást, agnosztikus következtetésekre jutottak. Az ~ metafizikus módon eltúlozza az érzéki tapasztalat szerepét, alábecsüli a tudományos absztrakciók és elméletek jelentőségét a *megismerés*ben, tagadja a *gondolkodás* aktív szerepét és viszonylagos önállóságát. Ezeket a fogyatékosságokat a marxista filozófia kuzdötte le azzal, hogy az *ismeretelmélet* minden kérdését az *elmélet és gyakorlat* dialektikájának álláspontjáról vizsgálta. (Lásd meg. *szenzualizmus*.)

enciklopédisták: az „Encyclopedie, ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers" („Enciklopédia, avagy a tudományok, a művészetek és a mesterségek elméleti szótára" – 1751—1780) c. munka összeállítói és írói. Az Enciklopédia, amelynek nagy szerepe volt a XVIII. sz. végi francia polgári forradalom előkészítésében, a feltörekvő polgári osztály álláspontjáról, rendszerezett összefoglalást nyújtott a kor tudományos-technikai, szellemi eredményeiről. 1772-ig az Enciklopédia főszerkesztője *Diderot* volt, segítőtársa pedig *D'Alembert*. Az ~ közé tartozik *Montesquieu*-t, *Rousseau*-t, *Voltaire*-t, *Helvetius*t, *Holbach*ot és más gondolkodókat. Az ~ közül a materialisták vívták a legkövetkezetesebb harcot a feudális ideológia ellen. De az ~ legmerészebb része is követelte az egyháznak a tudományos kérdésektől való tartózkodását, a társadalmi haladás hívének vallotta magát, bírálta a despotizmust és a társadalom rendi felépítését.

energetizmus: a XIX. sz.-ban természettudósok bizonyos köreiben kialakult idealista filozófiai koncepció. Hívei minden természeti jelenséget az anyagi alapjától megfosztott *energia* alakváltozásaira vezettek vissza, a *mozgás*t anyag nélkülinek képzelték. Ostwald és az ~ más hívei az energiát, amelynek fogalmát érvényességi körén messze túl kiterjesztették, anyag- és tudatfölöttinek tekintették. A természettudomány energetikai értelmezésével tulajdonképpen az atomelmélet tudományos jelentőségét vitatták. Ostwald még a századfordulón is kételkedett az atomok és molekulák valódi létezésében. A magfizika és az „*elemi*" *részecskék* fizikája új felfedezéseivel kapcsolatban az ~ eszméi — bár kevésbé rendszerezett formában — újjászülettek. Így pl. amikor felfedezték a tömeghiányt s a részecskepárnak sugárzó anyagga való átalakulási lehetőséget, és viszont, ezt úgy értelmezték, hogy az anyag energiává, az energia pedig anyaggá alakulhat át. Ezeknek az „energetikai" tételeknek a bizonyításképpen a tömeg és az energia összefüggésének törvényére hivatkoztak ($E = mc^2$), amennyiben ezt a törvényt a fenti lehetőség elméleti megalapozásaként értelmezték.

energia ⟨gor energeia — hatóerő⟩: az anyagi *mozgás* kulonbozó formáinak kozos mértéke Az anyag minőségileg kulonbozó fizikai mozgásformái átalakulhatnak egymásba, s ez az atalakulási folyamat szigorúan meghatározott kvantitatív ekvivalensekkel jellemezhető. Ez teszi lehetővé a mozgás kozos mértékének, az ~-nak mint olyannak meghatározását. A fizikai *mozgasformák* rendszerében az ~ kulonbozó formákat olt: mechanikai, hő-, elektromágneses, mag-, gravitációs stb ~ Az ~ mindegyik fajtája lényegbevágóan jellemzi a megfelelő fizikai mozgásformát, nevezetesen abból a szempontból, hogy az illető forma bármilyen mas mozgasformává átalakulhat oly módon, hogy kozben maga a mozgás mennyiségileg állandó marad

energia megmaradásának törvénye — lásd *megmaradási torvények*

Engels, Friedrich (1820—1895) *Marx*szal egyuttműkodve reszt vett a marxizmus egeszenek kidolgozásában Kulonosen jelentős szerepe volt a *tudományos kommunizmus, a dialektikus* és *történelmi materializmus* kidolgozásában A németországi Barmenben szuletett. Fiatal eveitől kezdve igyekezett részt venni a fennálló állapotok megváltoztatásáért vívott harcban 1841 őszen katonai szolgálatra vonult be Berlinben, s kozben szabad idejeben egyetemi előadásokat hallgatott Csatlakozott az *ifju hegelianusok* balszárnyához Ebben az időben élesen bírálta *Schelling* reakciós misztikus eszméit („Schelling és a kinyilatkoztatás", 1842 stb.) Egyidejűleg *Hegel*t is bírálta konzervatív kovetkeztetéseiért és idealista dialektikájának ellentmondásaiért Az igazi fordulat ~ nézeteiben Angliában kovetkezett be, ahova apja kívánságára utazott, hogy a kereskedelmet tanulmányozza Szembetalálkozott az akkor legfejlettebb tőkesország munkásosztályának eletevel, es mélyen elgondolkodott a proletárok elviselhetetlen gazdasági helyzetének okain, politikai jogfosztottságukon Tanulmányozta a chartista mozgalom ideológiai fogyatékosságait A chartisták ugyanis utópista módon arról ábrándoztak, hogy a tőkések majd onként lemondanak a hatalomról Ennek az időnek az eredménye volt a „Vázlatok a politikai gazdaságtan kritikájához" (1844), amelyet Marx a gazdasági kategóriák zseniális vázlatos kritikájának nevezett, továbbá „A munkásosztály helyzete Angliában" c. munka (1845-ben jelent meg). E munkáiban ~ tudományosan megalapozta a proletariátus történelmi kuldetését és jovőjét, elsőként mutatta ki, hogy a proletariátus nemcsak szenvedő osztály, hanem felszabadulásáért harcolo osztály is Angliában ~ szocialista lett. Rovidesen elhagyta Angliát és 1844-ben Párizsban talalkozott Marxszal E találkozással kezdődött a két nagy ember mély barátsága, amely azon alapult, hogy kózos eszmeket vallottak és kozos gyakorlati harcot vívtak a proletariátusnak a tőkes rabságból való felszabadításáért. 1844 és 1846 folyamán kozosen írt munkáikban, *„A szent család"*-ban, *„A nemet ideológia"*-ban kritikailag átértékelték Hegel, Feuerbach és kovetőik akkoriban uralkodó filozófiai nézeteit, s kidolgozták a dialektikus és történelmi materializmus alapjait. Egyidejűleg szerteágazó gyakorlati munkát fejtettek ki a „Kommunisták Szovetsége" megszervezése teren, amely később a proletariátus forradalmi pártjává fejlődott. 1847-ben ~ „A kommunizmus alapelvei" cimmel megírja a Szovetség programtervezetet, s ennek alapján készul el utóbb *„A Kommunista Párt kiáltványa"* (1848). A proletárharc elméleti propagandájában és a demokratikus erők tomorítésében nagy szerepe volt ~ újságírói tevékenységének Az 1848—1849-i fegyveres harcban részt vett a forradalmi erők oldalán A forradalom leverése után az utolso hazafias osztagokkal hagyta el hazáját. Az emigráció eveiben „A nemet parasztháború" s a „Forradalom és ellenforradalom Németországban" c. munkáiban általánosította a német forradalom tapasztalatait. Rámutatott arra, hogy a parasztság a proletariátus szovetségese, s leleplezte a burzsoázia árulását Marx után ő is Angliában telepedett le. Tevékenyen részt vett a munkásmozgalomban, az I. Internacionálé létrehozásában, a kispolgári opportunista és anarchista nézetek elleni harcban Ettől az időtől fogva négy évtizeden át minden módon segítette Marxot *„A tőke"* megírásában, sőt a második és a harmadik kotetet — hatalmas kutatómunkát végezve — Marx halála után ő maga adta ki. Míg Marx fő figyelmét „A tőké"-n végzett munka foglalta le, ~ továbbra is a dialektikus es történelmi materializmus filozófiájának mindenoldalú megalapozásán és fejlesztésén munkálkodott Idevágó munkái, mint pl. a *„Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége"*, az *„Anti-Duhring"*, *„A család, a magántulajdon és az állam eredete"* stb. mindmáig klasszikus kifejtései a marxista filozófia lényegének és szerepének Toredékekben maradt munkája *„A természet dialektikája"*, s ennek resze· *„A munka része a majom emberré valásában"* szintén igen jelentős a marxista filozófia kidolgozása szempontjából. A történelmi materializmus alapkérdéseinek kifejtése során — kulonosen az ún okonómiai materializmus jelentkezése idején, a XIX sz. utolsó harmadában — ~ nagy figyelmet szentelt a materialista történetfelfogással kapcsolatos vulgáris elképzelések bírálatának. Bebizonyította, hogy az emberi lét gazdasági feltételeinek meghatározó szerepe egyáltalán nem

kisebbiti sem az eszmek, sem a szemelyiseg tortenelmi szerepet Harcolt az alap es az ideologiai felepitmeny kapcsolatara es kolcsonhatasara vonatkozo mechanisztikus elkepzelesek ellen stb Élete utolso pillanataig reszt vett Europa politikai eleteben Marx mellett elismert vezetoje volt a munkasmozgalomnak, s Marx halala utan is megmaradt „az europai szocialistak tanacsadojanak es vezetojenek" (Lenin)

Epiktétosz (kb 50—138) — lasd *antik filozofia*

Epikurosz, szamoszi (i e 341 270) – lasd *antik filozofia*

episztemológia – lasd *ismeretelmelet*

érdek: fogalom, amely azt jellemzi, ami az egyen, csalad, kozosseg, osztaly, nemzet, a tarsadalom egesze szamara objektive jelentoseggel bir, szukseges Ennek megfeleloen kulonbseget teszunk egyeni ~-ek es kozos, csaladi, csoport-, osztaly-, nemzeti, tarsadalmi ~-ek kozott Az ~ nem az egyen tudatanak es akaratanak a termeke; azok az objektiv *tarsadalmi viszonyok* hozzak letre, amelyek megfelelo iranyt szabnak az emberek akaratanak es cselekvesenek A kozos ~ mindig valamely tarsadalmi-tortenelmi kozosseghez (osztalyhoz, nemzethez), valamely kollektivahoz, tarsulashoz (politikai parthoz, szakmai, szovetkezeti tarsulashoz stb) tartozo emberek ~-e Minden tarsulas az oda belepo egyenek valasztasa alapjan jon letre, szervezodik meg A tarsadalmi-tortenelmi kozosseghez (osztalyhoz, nemzethez) valo tartozas viszont nem az emberek onmeghatarozasanak az eredmenye Ezt azoknak az ~-eknek az egysege determinalja, amelyeket minden egyes ilyen kozosseg tarsadalmi lenyege es letfeltetelei hataroznak meg A kozos ~ objektive ugyan az adott kozosseg minden egyes tagjanak ~-e, megsem mindig ismeri fel a kozosseg valamennyi tagja Igy a proletariatus osztalyerdeke objektive minden egyes munkasnak ~-e, egyes munkascsoportok azonban idegen osztalyideologia hatasa folytan hijan lehetnek sajat osztalyerdekeik tudatanak, sot azokkal ellentetesen is cselekedhetnek Ez teszi elengedhetetlenne a marxista—leninista partok harcat azert, hogy minden proletar tudatara ebredjen sajat osztalya ~-einek Az antagonisztikus tarsadalmakban mindig harc folyik a haladas es a reakcio eroi kozott, amiert is a tarsadalmi ~-ek itt sohasem lehetnek egynemuek, azaz az adott tarsadalom minden tagja szamara egyezőek A szocializmusban a tarsadalom ~-ei objektive a tarsadalom valamennyi tagjanak kozos ~-eive valnak Ez azonban nem teszi feleslegesse az emberek tarsadalmi ~-eik felismeresenek szellemeben valo neveleset

érdekelmélet: a *pragmatizmushoz* kozelallo modern polgari axiologiai es etikai iranyzat, amely a huszas evekben alakult ki a naturalizmus keretei kozott Hivei – R Perry, D Parker (Egyesult Allamok), F Teunant (Anglia) stb a valosag targyainak es jelensegeinek emberi jelentoseget (ertekuket, ezen belul erkolcsi ertekuket is) nem annak az objektiv szerepnek az alapjan hatarozzak meg, amelyet ezek a tarsadalomban betoltenek, hanem az ember hozzajuk fuzodo szubjektiv viszonyabol, erdekebol kiindulva Magat az *erdeket* pedig tisztan pszichologialag fogjak fel, mint emberi vagyat, vonzalmat, szimpatiat, szeretetet (vagy ellenkezoleg, antipatiat, gyuloletet) Az erdekeknek az emberi elettevekenyseg modja a tortenelem objektiv fejlodestorvenyei altali tarsadalmi meghatarozottsagat lenyegeben veve figyelmen kivul hagyjak Ez az erdekek termeszetenek szubjektivisztikus ertelmezesehez vezet Az erkolcsot polgari-liberalis ertelemben fogjak fel, mint a maganerdekek osszeegyeztetesenek es osszebekitesenek eszkozet

erkolcs, moral a tarsadalmi tudat egyik formaja, tarsadalmi kepzodmeny, amely az emberi magatartas szabalyozasanak funkciojat tolti be a tarsadalmi elet valamennyi teruletere kiterjedo ervennyel A tomegtevekenyseg szabalyozasanak egyeb formaitol (a *jogtol*, az allami dekretumoktol, a kulonfele termelesi-adminisztrativ eloirasoktol, a nepi hagyomanyoktol stb) az ~-ot realizalodasanak modja kulonbozteti meg Az ~-ben a tarsadalmi szuksegszeruseg, a tarsadalom, ill az *osztalyok* szuksegletei, *erdeket* osztonosen kialakult es altalanosan elismert kovetelmenyek (magatartasi szabalyok) alakjaban fejezodnek ki, amelyeket a tomeges peldamutatas, a megszokas, a szokasok, a kozvelemeny ereje tamaszt ala Az ~ kovetelmenyei ezert a szemelytelen kotelezettseg, a mindenkihez egyarant szolo, de egyetlen embertol sem eredo parancsolat formajat oltik Ezek a kovetelmenyek viszonylag tartos jelleguek. A gyokeret vert rend altal fenntartott egyszeru szokasoktol vagy hagyomanyoktol az kulonbozteti meg oket, hogy az emberi elet es cselekves mikentjerol, a jorol es rosszrol alkotott felfogasok alakjában eszmeileg megalapozast nyernek. A jogtol pedig az hatarolja el, hogy 1 teljesitesuket mindenki ellenorzi, es az egyen erkolcsi tekintelye nem fugg attol, hogy rendelkezik-e vagy sem valamilyen hivatalos hatalommal, 2 szankcionalasuk formai csupan szellemi jelleguek (a cselekedetek kozmegitelese, helyeslese vagy rosszallasa) Erre vezetheto vissza, hogy az ~-ben a tudatnak viszonylag nagyobb szerepe van, mint a tarsadalmi kontroll mas formaiban Az erkolcsi tudat kifejezodhet mind racionalis

formában, fogalmakban és ítéletekben, mind pedig emocionális formában, érzésekben, motívumokban, vonzalmakban. A társadalmi tudat mellett az ~-ben jelentős szerepet játszik az egyéni tudat is. A társadalom által kialakított erkölcsi képzetekre támaszkodva, elsajátítva azokat a nevelés folyamatában, az egyén számottevő mértékben önállóan szabályozhatja magatartását és alkothat ítéletet a körülötte lejátszódó eseményekről. Az egyén ennek folytán az ~-ben nem csupán objektuma a társadalmi kontrollnak, hanem tudatos szubjektuma is, azaz erkölcsi személyiség. Mint bonyolult társadalmi képződmény, az ~ 1. tartalmát tekintve erkölcsi tevékenységet (egy-egy társadalomban meghonosodott cselekvésmódot, az emberek nagy száma által követett magatartást, az erkölcsi szokásokat), 2. e tevékenységet szabályozó és a követelezettség, az emberrel szemben támasztott követelmények különféle formáiban megnyilvánuló erkölcsi viszonyokat, 3. e viszonyokat megfelelő képzetek (normák, elvek, társadalmi és erkölcsi eszmények, a jó és rossz, az igazságos és igazságtalan fogalmának) alakjában visszatükröző erkölcsi tudatot foglal magában. Az erkölcsi tudat formái logikailag rendezett egységes rendszert alkotnak, amely nem csupán az erkölcsi cselekedetek előírását teszi lehetővé, hanem azok meghatározott módon történő motiválását és értékelését is. A társadalmi élet különböző területeivel kapcsolatosan az ~-ben sajátos szabályok alakulnak ki (munka-~, szakmai, párton belüli etika, a mindennapi, ill. a családi élet ~-e), amelyek egységes alappal rendelkeznek és csak viszonylagosan önálló területei az ~-nek. Az ~ történelmi jelenség. Az emberi társadalom kialakulásának kezdeti szakaszán jön létre és a gazdasági, valamint az egyéb társadalmi viszonyok változásával, az emberiség anyagi és szellemi kultúrájának haladásával együtt fejlődik. Általános emberi elemek mellett az ~ történelmileg átmeneti és osztályjellegű normákat, elveket, eszményeket stb. foglal magában. Az osztályokra tagolt társadalomban az ~ elkerülhetetlenül osztályjellegű, visszatükrözi az osztályharcot. Minden egyes antagonisztikus osztálytársadalomban a fennálló társadalmi viszonyokat szentesítő erkölcsi rendszer mellett, amely az uralkodó kizsákmányoló osztály érdekét juttatja érvényre, kialakul az ezt tagadó ~ is. Létrehozója az az elnyomott osztály, amely harcra kel a társadalom átalakításáért és e harc során megszabadul az uralkodó ~ szellemi hatalmától; a maga ~-evel ez az osztály a jövő társadalom ~-ének kialakulását alapozza meg. E tekintetben elvileg sajátszerű a *kommunista* ~, amely a proletariátus osztály ~-ként jön létre, majd a szocialista társadalom egészét átfogó általános ~-cse alakul át, végül pedig az emberiség egyetemes ~-eve válik.

erkölcsi istenérvek — lásd *istenérvek*

erőszakelmélet: idealista elmélet, amely szerint a társadalmi egyenlőtlenséget az egyik embernek a másikkal szembeni erőszakos fellépése hozta létre. Az ~ a polgári ideológusok körében terjedt el leginkább. *Dühring* az osztályok kialakulását a társadalom egyik csoportjának a másik csoport feletti erőszakához kötötte (belső erőszak). L. Gumplowicz (1838—1909) osztrák szociológus, továbbá *Kautsky* és mások az *osztályok* és *az állam* keletkezésének döntő okát abban látták, hogy az erősebb néptörzs a gyengébb törzseket leigázta és rabságban tartotta (külső erőszak). A marxizmus nem tagadja az erőszak szerepét, de az erőszakot gazdasági okokra vezeti vissza.

értékek: a környező világ objektumainak specialisan társadalmi meghatározottságai, amelyek kifejezik a tárgyak pozitív vagy negatív jelentőségét az ember és a társadalom számára (a társadalmi élet vagy a természet jelenségeiben rejlő jó és rossz, szép és rút). Különleges az érték úgy jelenik meg, mint a tárgy vagy jelenség tulajdonsága, az érték azonban az objektumnak nem a természettől, nem egyszerűen belső struktúrája folytán magábanvaloan adott velejárója, hanem annak folytán, hogy bekerült az ember társadalmi életének szférájába és meghatározott társadalmi viszonylatok hordozójává vált. A szubjektumhoz (az emberhez) való viszonyukban az ~ a szubjektum érdekeinek tárgyai, tudata számára pedig a mindennapi tájékozódási pontok szerepét töltik be a tárgyi és társadalmi valóságban, az ember különböző gyakorlati viszonyait jelölik a környező tárgyakhoz és jelenségekhez. Pl. a pohár azt a hasznos tulajdonságát, hogy ivóeszköz, mint használati érték, mint az anyagi javak körében tartozó tárgy juttatja kifejezésre, a munka termékének és az áruforgalom tárgyának minőségében közgazdasági értékként, csereértékként lép fel, ha mutárgy, esztétikai értékkel, szépséggel is bír. Mindezek a tulajdonságok a pohár különböző funkciót jelentik az emberi élettevékenység rendszerében, s az ember meghatározott társadalmi viszonylatainak tárgyi jeleiként, szimbólumaiként szerepelnek. Az ilyen tárgyi ~ mellett, amelyek a reájuk irányuló érdekek objektumai, az ~ köre tartoznak a társadalmi tudat bizonyos jelenségei is, amelyek ideológiai formában fejezik ki ezeket az érdekeket (a jó és rossz, az igazságosság és igazságtalanság fogalmai, az eszmények, az erkölcsi normatívák és elvek). Ezek a tudati formák nem egyszerűen

leírják a realitás valamely valóságos vagy képzeletbeli jelenségét, hanem értékelést adnak róluk, helyeslik vagy elítélik őket, követelik megvalósításukat vagy megszüntetésüket, azaz normatív jellegűek. A társadalmi tudat világnézeti, osztály- és pártos jellege azonban nem redukálható erre a normatív oldalra. A marxizmus hangsúlyozza az értékelés függését a történelmi feltételektől, osztályviszonyoktól stb. Az eltérő és ellentétes szellemi ~ összeütközése mögött az ideológia porondján osztályok társadalmi-politikai pozícióinak, érdekeinek harcát kell látni; s látni kell, hogy az osztályok társadalmi-politikai pozíciói, érdekei a társadalomról és a társadalom történeti fejlődéséről alkotott átfogó nezetrendszerekben fejeződnek ki. Az objektív történelmi törvények tudatos felfogása tudományossá teszi a marxista világnézetet, míg a társadalmi élet eseményeinek és jelenségeinek tisztán értékszempontú szemlélete megreked a mindennapi, spontán tudat határai között. (Lásd még: *axiológia.*)

értelem és ész: a *gondolkodás* különböző fokai. Több Marx előtti filozófiai rendszerben találkozunk e két fogalom megkülönböztetésével. Értelmen többnyire az embernek azt a képességet értik, hogy helyesen ítél és következtet, következetesen fejti ki gondolatait. Az esz az embernek az a képessége, hogy meglelje a jelensegek okát és lenyegét, sokoldalúan szemlélje őket, feltárja a dolgokban rejlő ellenteteket es azok egyseget. E felosztást csirában megtaláljuk már *Platón*nál, *Arisztotelész*nél, Nicolaus Cusanusnál. Sajátos helyet foglal el *Kant* es *Hegel* filozófiájában. Kant koncepciójában az érzeteket, amelyek úgy keletkeznek, hogy a „magánvaló dolog" hatást fejt ki az erzékszervekre, az erzékeles es az ertelem a priori formák segítségével rendezi. Az ertelem ad formát az erzeki tartalomnak, s ezért nem olyanoknak ismeri meg a dolgokat, amilyenek azok valójában, hanem ahogyan megjelennek. A megismerés továbbhaladása csak az ész segítségevel lehetséges, de amikor az emberi esz meg akarja ismerni a legáltalánosabb eszméknek a tárgyát, megoldhatatlan ellentmondásokba (antinomiákba) utkózik. Hegel szerint az ertelem nem jut tul a mozdulatlan meghatározáson, az elvont azonosságon, az elvont általánosságon, egymástól elkülönult ellenteteken (lenyeg es jelenseg, szükségszerűség es véletlenszerűseg, elet es halál stb.). Az ertelmi gondolkodás éppen ezert elegtelen, csupán szuksegszerű fok, amely lehetővé teszi, hogy továbbjussunk a megismeres dialektikus formáihoz. A gondolkodásnak a negativitás mozzanatát tartalmazó dialektikus, eszszerű jellege azt jelenti, hogy az egyoldalú es korlátozott meghatározások onmagukat szuntetik meg, es saját ellentetukbe csapnak át. A gondolkodás pozitiv, eszbeli, spekulativ mozzanata pedig megszuntetve-megőrizve tartalmazza azokat az ellenteteket, amelyeken az ertelem nem jut túl, s eppen ezáltal bizonyul konkretnak és teljesnek. A marxizmus elveti Hegel idealizmusát, de nagyra értékeli azt a dialektikát, a metafizikának azt a kritikáját, amelyet az értelemről es észről szóló tanítása tartalmaz.

értelmes egoizmus — lásd *értelmes önzés elmélete*

értelmes önzés elmélete: a XVII—XVIII. századi *felvilágosodas* etikai elmélete. Alapelve: a helyesen felfogott egyéni *érdek*nek egybe kell esnie a közérdekkel. *Helvetius, Holbach, Diderot, Feuerbach* etikájában az ~ a feltörekvő burzsoázia érdekeit fejezte ki az aszkétikus valláserkölcs elleni harcában, s hozzájárult a polgári forradalom eszmei előkészítéséhez. E teoretikusok abból indultak ki, hogy a magántulajdon fenntartása mellett megoldható az egyéni és közérdek harmonikus osszeegyeztetese. Az ~ a forradalmi burzsoázia gyakorlatát, az egyéni kezdeményezés szabadságát fejezte ki, eszményítette a magánvállalkozást, az ún. „közérdek"-ben pedig ténylegesen a burzsoá osztály érdeket fogalmazta meg. A kapitalizmus gyakorlata szertefoszlatta a polgári társadalom ertelmes voltának illúzióját. Az ~, bár történelmileg haladó szerepet töltött be, metafizikus volt, mert az emberre általában, az elvont „örök" emberi természetre apellált.

értelmiség: társadalmi reteg, amely a fizikai és szellemi munka közötti munkamegosztás alapján jött létre, az ~ a szellemi munkával foglalkozókból áll. Soraiba tartoznak a mernökök, technikusok, orvosok, ugyvédek, művészek, tanárok es tudósok, az alkalmazottak nagy resze. Az ~ meg a rabszolgatartó és feudális társadalomban alakult ki, de fejlődésének a szocializmus elotti legmagasabb fokát a kapitalizmus időszakában erte el. Az ~ sohasem volt és nem is lehet kulon osztály, mert nem foglal el önálló helyet a társadalmi termelés rendszerében a tulajdonviszonyok tekintetében. Mint társadalmi reteg önálló politikát sem folytathat, s tevekenységét azoknak az osztályoknak az erdekei határozzák meg, amelyeket szolgál. A tudományos es technikai haladás számszerűen növeli az ~-et es fokozza szerepét a társadalom életében. Ugyanakkor a kapitalizmus mindjobban beklyóba veri ezt a haladást, ellensegesen áll szemben az igazi kultúrával, nem enged szabad teret az ~ alkotóerői fejlődesenek. Ez az ellentmondás az ~ mind szelesebb koreit készteti arra, hogy a munkásosztály fele forduljanak. A *szocialista forradalom* győzelme után a mun-

kásosztaly a regi ~ felhasznalasanak es uj ~ kialakításának problemájával kerul szembe. A szocialista ~ a munkásokkal es parasztokkal egyutt tevekenyen reszt vesz a kommunista tarsadalom megteremteseben A szocializmusban mar nincs meg a *szellemi es fizikai munka* kozotti ellentet, csupán lenyeges kulonbseg van koztuk, ami a kommunizmus epitese soran fokozatosan megszunik

erzékelés — lasd *eszleles*

érzelem (emocio) lelki jelenseg, amelyben az embernek a kornyezo valosaghoz (az emberekhez, tetteikhez, valamilyen jelenseghez) es onmagahoz valo viszonya sajátos modon, elmenyszeruen tukrozodik. Az emberi ~-k a társadalomban alakulnak ki, es igen nagy szerepet játszanak az ember magatartásában, gyakorlati es megismero tevekenysegeben „Emberi emociok" nelkul, mondotta Lenin, soha nem volt, nincs es nem is lehet emberi igazsagkereses. Az ~-k jelzik a tevekenyseg eredmenyesseget vagy sikertelenseget, a targyaknak es jelensegeknek az ember szukseglteivel es *erdekei*vel valo osszhangjat vagy diszharmoniaját, s ezert mint motivalo tenyezoknek lenyeges szerepuk van az emberi tevekenyseg szabalyozasaban Az ~-k soraban kulon helyet foglalnak el a magasabb rendu ~-k, igy az erkolcsi ~-k (a kollektivitas, a becsulet, a kotelesseg stb erzese), az esztetikai ~-k (a szep erzese), az intellektualis ~-k (a megismeresi vagy kielegulesevel, valamilyen elmeleti feladat megoldásával jaro erzes)

észlelés: a targyak (targyi szituaciok) komplex erzekleti kepmasokban, eszleletekben valo tukrozodese a targyak erzekszerveinkre gyakorolt kozvetlen ingerhatasai aktiv feldolgozasanak eredmenyekent. Az embernel az ~ tobbnyire magaban foglalja az eszlelt targyak tudatositasat, mivel minden uj benyomast bekapcsol mar meglevo ismereteinek rendszerebe Fiziologiai alapjat tekintve az ~ felteteles reflex-folyamat, amely az osszetett (komplex) ingerek es a koztuk levo viszonyok analiziset es szintezist jelenti s az egesz idegapparátus mukodesenek eredmenye Az eszleletek tobb analizator idegapparatusanak egyuttes hatasara jonnek letre A kulonbozo erzekelo idegapparatusok eszlelesbeli egyutt mukodese az alapja annak, hogy a nagyagykeregben olyan idoleges reflexkapcsolatok jonnek letre, amelyek tukrozik a targyak erzekileg felfoghato sajatosságait es viszonyait es lehetove teszik az ~-ben a korabbi tapasztalatok felhasznalasat, ami feltetele a dolgok felismeresenek es kategorialis-fogalmi megertesenek Az idoleges kapcsolat egyetlen periferialis vegzodesenek minden ujabb ingerlese kivalthatja az agykeregben az egesz kapcsolat „felelederet" Az eszlelet mint kepmas felepiteseben reszt vesznek az analizatorok kergi, keregalatti es periferialis vegzodesei is Az analizatorok visszacsatolasos rendszerkent mukodnek Peldaul a vizualis ~, a targyak formajanak ~-e szoros kapcsolatban van a szemmozgassal A targy kepmasa ugy tudatosul, mint ami a szubjektum elott all, vagyis a szubjektumon kivul - ott, ahol elhelyezkedik az adott kepet kivalto targy Az ~-nek erre a sajatossagara amely a kep kivulre helyezeseben, kulso projekciojaban rejlik, tobbek kozott Marx es I M Szecsenov hivta fel a figyelmet „ Egy dolog fenyhatasa a latoidegre nem ugy jelentkezik, mint maganak a latoidegnek szubjektiv ingere, hanem mint a szemen kivul levo dolognak targyi formaja " (*Marx—Engels* Muvei. 23 kot 75 old) A kepmas kulso projekcioja az allati szenzoros tevekenyseg egesz evolucioja es az emberiseg tarsadalmi gyakorlata altal feltetelezett a munkatevekenyseg eredmenyekent valik kifejezette, altalanossa Az ~ adekvat voltanak fontos feltetele bekapcsolodasa az aktiv munkatevekenysegbe

A megismeresi folyamat, amelynek kiindulopontja a targynak — sajátossagainak es viszonylatainak mint egyseges egesznek - az ~-e, szukségképpen a dolgok terbeli megkulonbozteteseivel, elkulonitesevel, illetve terbeli osszekapcsolasaval, viszonyitasával kezdodik Az ~ segitsegevel tukrozi az ember a targyi vilag tagoltsagat es egyszersmind a targyak kapcsolatat, kontinuitasat, a targyak terbeli ismerveit (kiterjedeset, kulonallosagat, formajat, meretet, mas targyaktol, illetve a belogado szubjektumtol valo tavolsagat) Az emberi targyeszlelesben jellemzo az un konstancia-jelenseg (az eszleletek forma-, nagysag-, helv-, szin-konstanciaja), vagyis a targyak ~-enek bizonyos valtozasok ellenere, nagyfoku relativ allandosaga Az ~ konstans volta a korabbi gyakorlat eredmenye es roppant nagy szerepet jatszik a targyak felismereseben, illetve a targyakkal valo muveletek szabalyozasaban

A dolgok terbeli sajatossagait tapintasos erzekeles reven (haptikus~) is tapasztalja az ember A latok szamara a ter haptikus-kinesztetikus ~ enek adatai szorosan asszocialtak a vizualis terbeli ~ sel Az ido ~-e lehetove teszi a jelensegek egymasutanisaganak es tartalmanak ertekeleset Az ido~ alapveto mozzanata a vegbemeno esemenyek tartalmanak az atelese, a jelensegek egymasutani valtakozasa. Az ember gyakorlati tevekenysege soran eszleli az esemenyek valtakozasat, es ez az objektiv alapja az ember tudataban letrejovo idokepzeteknek Az ido~ diszkret jellegu, kiindulopontja a „jelen", amely

mintegy ketteosztja a végtelen időt múltra és jovőre. A bizonyos folyamatos érzékelésekkel telt időintervallumok kozvetlen osszehasonlításának pontossága igen nagy mértékben fugg mind maguknak ezeknek az időintervallumoknak a tartalmától, mind a koztuk levő szunetek nagyságától. Az idő~ szubjektív mozzanata, hogy a kulonféle benyomásokban gazdag periódusok emlékezetünkben viszonylag hosszabbaknak tűnnek fel, ezzel szemben tényleges lefolyásukban rovidebbeknek.

A mozgás ~-e komplex térbeli és időbeli tényezőkkel fugg ossze, vagyis a tárgyak távolságával, helyváltoztatásuk gyorsaságával, továbbá magának a megfigyelőnek a helyváltoztatásával. A mozgás ~-ében is részt vesznek a szemizmok munkája által kiváltott kinesztétikus érzékletek.

Az ~ az állatvilág evolúciójának és az emberi társadalom történetének az eredménye. Az élő organizmusok idegrendszere a kornyezetukkel való kolcsonhatás folytán fejlődott ki, és az érzékszervek, illetve az agy morfológiai és funkcionális sajátosságai ennek a fejlődésnek a termékei. A *fiziológiai idealizmus* képviselői figyelmen kívul hagyják az idegrendszer funkcionális fejlődésének folyamatát, s mint egyszer s mindenkorra készen adottat állítják szembe a kornyező valósággal. Ilyen kiindulásból arra a kovetkeztetésre jutnak, hogy az ~ teljes vagy dontő mértékben csupán a szubjektum ideg-organizációjától fugg, hogy a kulső tárgyak behatásai csupán kulsődleges indítóokul szolgálnak az idegapparátusok spontán specifikus tevékenysége számára. Ezért az észleletek véleményuk szerint csupán a kulső tárgyak „jeleinek", „szimbólumainak", ill. hieroglifáinak tekinthetők, de semmiképpen nem a valóságos objektumok képmásainak. Valójában az észlelet mint a megismerés tárgyának képmása jelző funkciót tolt be az állat és az ember életében. informálja az organizmust a tárgyak sajátosságairól és arrol is, hogy ezek miképpen viszonyulnak az organizmus szukségleteihez. Az észlelet ugyanakkor nemcsak visszatukrozés, hanem a cselekvést motiváló, szabályozó tényező is: a munkavégző szervekkel való reflexkapcsolata révén a szukseglet kielégítésére irányuló célszerű viselkedésformákat vált ki. Az ~ szabályozza az organizmusnak a kornyező világgal való kapcsolatait. Az ~ cselekvés kozben alakul ki és fejlődik, s egyszersmind szukségszerű előfeltétele a tevékenységnek.

Az emberi ~-ek az állati ~-ekhez képest hasonlíthatatlanul tágabban tukrozik a világot, messze túllépve az organizmust korulvevő és életfenntartása szempontjából kozvetlen biologiai jelentőséggel bíró tárgyak korlátozott korén. Az embert korulvevő valóság változatossága az emberek társadalmi-történeti fejlődésének, gyakorlati tevékenységének, alkotómunkájának a produktuma Az ~ objektumának es az objektumhoz való viszonynak a megváltozásával változik magának az ~-nek a jellege is. Az ~-ek a gyakorlati tevekenyseg céljainak és feladatainak irányítása alatt állnak, s aktív és tudatos jelleget oltenek

A társadalmi gyakorlat es a tudomány fejlődése lehetővé tette az emberi ~ hataraınak szuntelen bővulését. Ahogyan a termeszet átalakításában az ember nem szoritkozott testének természetes szerveire, hanem „meghosszabbítja" őket mesterseges eszkozokkel (munkaeszkozok), ugyanúgy a természet ~-ében is kiegészíti érzékszerveit mesterséges eszkozokkel.

A megismerés, amely az ~-sel kezdődik, majd pedig felemelkedik az elmeleti gondolkodás szintjére, egységes folyamat. Mindazonáltal az elméleti gondolkodás és a valóság ~-e nemcsak nem esik egybe, hanem gyakran ellentétbe is kerulnek egymással, es az ~ tanúságai iránti kritikátlan bizalom a legkulonfélébb tévedesek forrásává válhat. Tobbek kozott ezért is hamis az *empirizmus* álláspontja. Az ~-ek a megismerés első es elengedhetetlen fokát jelentik mind az egész emberiség ismereteinek tortenetében, mind pedig az ember ismereteinek egyéni fejlődésében. Az ember az elvont gondolkodás szintjén továbbra is támaszkodik az érzékileg észlelhető tárgyra. Maga a gondolkodás folyamata nyelvi formában megy végbe, a *nyelv* pedig az értelem akusztikai, érzékileg észlelhető hordozóinak sajátos rendszere. Ugyanakkor a szó révén, amelyben a társadalmi tapasztalat akkumulálódott, az emberi ~-be beépul a dolgok általánosított ismerete. Az ~ lényegében kozvetett, kozvetített pszichikus tevékenység: a társadalmi gyakorlat és a megismerés fejlődésenek egész története által kozvetitődik (Lásd meg· *megismerés, gondolkodas*)

észlelet — lásd *észlelés*

eszmei: az objektív valóság szubjektív kepe, vagyis a kulvilág visszatukroződese az ember szellemi tevékenységi formáiban, az emberi tudat és akarat jelenségeiben. Az ~ nem individuálpszichológiai, meg kevesbe fiziologiai, hanem társadalmi-történeti teny, a szellemi termelés terméke és formája. Az ember, mint az anyagi és szellemi élet társadalmi termelésének szubjektuma, társadalmi jellegű tudattal és akarattal rendelkezik, s e tudat es akarat számos kulonféle formájában realizálódik az ~ Marx jellemzése szerint „ az eszmei nem más, mint az emberi fejbe áttett és lefordított anyagi" (*Marx—Engels* Művei 23. kot. 20 old.) — Az ~ proble-

majanak kovetkezetesen materialista megoldásat első izben Marx es Engels dolgozták ki, oly modon, hogy a tarsadalmi ember erzeki-targyi *tevekenysegebol* kiindulva kritikailag lekuzdottek reszint az objektiv idealista (kozvetlenul a hegeli) koncepciot, masreszt a szemlelodo jellegu materialista tukrozeselmeletet *(Feuerbach)*. A megoldas alapelveit elso izben Marx fogalmazta meg a „Feuerbach-tezisek"-ben (1845). A filozofia torteneteben az ~ problemajanak kulonfele megoldasai ket polus, a materialista es az idealista felfogas korul csoportosulnak A Marx elotti materializmus jogosan vetette el azt a spiritualista es dualista elkepzelest, amely szerint az ~ az anyagi vilaggal szemben allo kulon szubsztancia, s azt tartotta, hogy az ~ egyik anyagi testnek egy másik anyagi testben valo visszatukrozodese, kepmasa, tehát egy kulonos modon szervezett anyag attributuma, funkcioja Az ~ termeszetenek ez az altalanos materialista felfogasa volt a problema marxi—lenini megoldasának is a kiindulopontja A Marx elotti materializmus gyenge oldalai, amelyek a francia materialistaknál (kulonosen P. Cabanisnal es Lammetrie-nel), majd kesobb Feuerbachnal tendencia gyanánt jelentkeztek, a XIX. sz kozepen onállo alakot oltottek a *vulgaris materializmus*ban (L. Buchner, K. Vogt, J Moleschott). Ezek a mozzanatok az emberi termeszet tortenelmietlen, antropologiai-naturalisztikus szemleletevel fuggtek ossze, es vegso soron egy olyan allaspont irányába mutattak, amelynek ertelmeben az ~ azonosnak minosult az agy neurofiziologiai strukturájával es annak mukodesevel. A regi materializmus a termeszet reszekent fogta fel az embert, de nem terjesztette ki a materializmust a tortenelemre, s ezert nem erthette meg, hogy az ember a maga osszes specifikusan emberi sajátosságaival a kulvilagot es magat az embert is atalakító munkának a termeke Enelkul pedig nem ismerhette fel, hogy az ~ a tarsadalmi ember erzeki-tárgyi munkatevekenysegenek eredmenye es aktiv funkcioja, a kulvilagnak olyan kepmása, amely nem passziv szemlelodes eredmenyekent jon letre a gondolkodo testben, hanem mint a torteneti fejlodesben egymást valto nemzedekek aktiv termeszetatalakito (a kulso es az emberi termeszetet egyaránt atalakito) munkájának termeke es formaja Ezert a legfontosabb változtatás, amelyet Marx es Engels az ~ termeszetének materialista felfogasaban veghezvitt, mindenekelott a gondolkodo ember termeszethez valo viszonyanak aktiv oldalat erintette, vagyis azt az aspektust, amelyet eddig, mint Lenin mondotta, elsosorban az „okos" idealizmus dolgozott ki — a *Platon—Fichte—Hegel*-vonal —, persze elvontan es egvoldaluan, idealista modon túlduzasztva a dolognak ezt az oldalát. A klasszikus objektiv idealista rendszerek letrejottet illetoen alapvető az a teny, hogy az emberiség osszkulturája es annak szervezeti formai csakugyan fuggetlenek az egyes embertol, vagy tágabb ertelemben az, hogy az emberi (akar anyagi, akar szellemi) tevekenyseg egyetemes termekei az egyes emberek akaratatol es tudatatol fuggetlen erove változnak. A tevekenyseg termekeinek es maguknak az emberi tevekenyseg formainak ez az elidegenulese azt eredmenyezi, hogy az ember tevekenysegenek formai valoban szembefordulnak az egyennel, a kulso szuksegszeruseg erejevel kenyszeritik magukat ra, es ezert felfoghatok ugy, mint valamilyen egyen feletti szubjektum (isten, abszolut szellem, transzcendentális „En", világszellem stb) eroi es kepessegei Mint Marx kimutatta, ez az elidegenules alkotja mind a vallas, mind az idealizmus alapjat Mindket tarsadalmi tudatformában az ember sajat eroit es kepessegeit konceptualizalja, de valamilyen mas, misztikus lenynek az eroikent es kepessegeikent Az emberi kepessegeknek ez a vallási-filozofiai elidegenulese egyaltalán nem tudatlanság vagy feluletes gondolkodás kovetkezmenye, hanem egy realis tenynek a sajátos visszatukrozodese, ti. forrása az ember reális onelidegenulese az egyennek a társadalmi-emberi kepessegekhez es tevekenysegi formákhoz valo realis viszonya a társadalmi viszonyok spontan fejlodesenek feltetelei kozott. A társadalmi hatalom eppen azert all szemben az egyenekkel, mert „ az egyuttmukodes maga nem onkentes, hanem termeszetadta ", es „ ezen egyenek számára nem mint sajat, egyesult hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kivul állo ero, amelyrol nem tudják, honnan es hova tart, amelyen tehát nem lehetnek mar urra, amely most ellenkezoleg, sajátsagos, az emberek akarasatol es megfutásatol fuggetlen, sot ezt az akarást es megfutast eppen irányito szakaszok es fejlodesi fokok sorozatán megy át". (*Marx—Engels* Muvei 3. kot. 35 old) A társadalmi egesznek ez az egyen feletti hatalma kozvetlenul az állam, a tarsadalmi-politikai szervezet alakjában jelenik meg, tovabbá erkolcsi, szokáserkolcsi es jogi korlátozások, társadalmi viselkedesi normak, valamint esztetikai, logikai es egyeb normatívák es kriteriumok alakjában Az objektiv idealizmus az ember reális tárgyi-gyakorlati aktivitását mint azon altalános normák es kategoriák aktivitásának kulso kifejezeset, kovetkezmenyet fogja fel, melyeknek az egyen egyedi képviseloje. Azok az általanos kulturnormák, amelyeket Platon ideáknak nevez, s amelyek az egyen tudatos akaratat, ennek reven pedig az emberi világon belul a dolgok egesz rendjet megszervezik, „elokepek", „aktiv kepek" gyanánt jelennek meg, amelyek a termeszet anyagat s ezen belul maganak az embernek a testi

létezését is megformálják. Ezért van az, hogy az objektív idealizmus számára a természeti anyag csak tiszta lehetőség, formátlan, passzív „anyag", melynek az ideális előképek teremtőereje ad formát. E misztifikáció alapja az a tény, hogy a beszédben és a térbeli ábrázolás formáiban rogzített általános képek soha, egyetlen esetben sem úgy születnek meg, hogy az egyén passzívan szemléli a munka által még érintetlen természetet. E képek az egyén célirányos tevékenységének társadalmi-emberi determinációs formáiként jonnek létre és működnek, vagyis aktív tevékenységi formák az ember, a társadalom gyakorlati-tárgyi természet-átalakító tevékenységének folyamatában. Emellett mindezek az általános képek a szellemi kultúrában tökéletesen spontán módon s az egyén tudatától és akaratától függetlenül kristályosodnak ki, habár természetesen az egyének tevékenységének kozvetítésével. Az embereknek a természettel mint olyannal egyáltalán csak annyiban van dolguk, amennyiben az bekerült a társadalmi munkafolyamatba, az aktív emberi tevékenység anyagává, eszközévé, feltételévé változott. A természeti anyag általános formái és torvényszerűségei a valóságban annyiban lépnek fel és válnak megismerés tárgyává, amennyiben ez az anyag már reálisan az ember „szervetlen testének", a civilizáció „tárgyi testének" építőanyagává változott, s ezért a „magánvalo" dolgok általános formái az ember számára kozvetlenul e „szervetlen emberi test" működésének „aktív formái" gyanánt jelennek meg. (Lásd *Marx* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 3—118. old.) Ezért a platóni-hegeli típusú idealista számára nem jelent nehézséget, hogy a magánvaló természetnek az emberi gyakorlat által feltárt és igazolt általános formáit és torvényszerűségeit egy célirányosan működő ésszerű akarat formáiként misztifikálja, hogy bennuk ennek az akaratnak a természetre nyomott bélyegét lássa, azoknak a formáknak az eredményeit, amelyekben ez az akarat a kulsőbe, a természeti anyagba „idegenült el" Az idealizmus ebben a visszájára fordított látásmódban éppen annak a természettel szembeni emberi aktivitásnak a reális tényét ragadta meg, amelyet a Marx előtti materializmus a maga elméletében nem tudott számba venni. „Minden eddigi materializmusnak (Feuerbach materializmusát is beleszámítva) az a fő fogyatékossága, hogy a tárgyat, a valóságot, érzékiséget csak az objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel; nem pedig mint érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektívan. Ezért a tevékeny oldalt elvontan a materializmussal ellentétben az idealizmus — amely természetesen nem ismeri a valóságos, érzéki tevékenységet mint olyant — fejtette ki" (*Marx—Engels* Művei. 3. kot. 7. old.)

Az ~ kozvetlenul csak a társadalmi ember, azaz egy minden tekintetben valóságos, anyagi lény külvilágra irányuló tevékenységének formájaként, specifikus funkciójaként létezik. Ezért ha arról az anyagi rendszerről beszélunk, amelynek az ~ a funkciója és létezési módja, ez a rendszer csakis a társadalmi ember, egységben azzal a tárgyi világgal, amelynek révén a maga specifikus emberi élettevékenységét megvalósítja. Az ~ semmi esetre sem redukálható az agynak az állapotára. Nem az agy mint olyan gondolkodik, azaz cselekszik eszmei síkon, hanem az aggyal rendelkező ember Marx a termelésnek a fogyasztáshoz valo viszonyát — tehát ezt a semmiképpen sem pszichológiai, hanem politikai gazdaságtani problémát — elemezve, így fogalmazta ezt meg: „Ha világos, hogy a termelés szolgáltatja külsőlegesen a fogyasztás tárgyát, akkor ezért éppolyan világos, hogy a fogyasztás tételezi eszmeileg a termelés tárgyát, mint belsőleges képet, mint szükségletet, mint torekvést és mint célt." (*Marx—Engels* Művei 13 kot. 158—159. old.) Az embernek mint a társadalmi termelés ágensének aktív cselekvőképessége alakjában a tárgy mint a termelés terméke eszmeien, azaz mint belső kép, mint szukséglet, mint az emberi tevékenység torekvése és célja létezik. Az ~ ezért nem más, mint a dolognak formája, de kívul ezen a dolgon, ti. az emberben, az ember aktív tevékenységi formája alakjában Az ~ az ember aktivitásának társadalmilag meghatározott formája. A természetben, így magának az embernek mint biológiai lénynek a természetében nincs ~. A materializmus itt éppen annak megértese, hogy az ~ mint a meghatározott formájú tárgyakat letrehozó emberi tevékenység társadalmilag meghatározott formája nem onmagában a „fejben" szuletik meg és letezik, hanem a fej segítségével az embernek mint a társadalmi termelés valóságos ágensének reális tárgyi tevékenységében. Ezért az ~ tudományos meghatározását is akkor kapjuk meg, ha elemezzuk a társadalom anyagi és szellemi életét előállító társadalmi termelés „anatómiáját és fiziologiáját". Mint Marx mondotta, éppen az emberi munka termékeinek az újratermelés aktusában szakadatlanul megújuló világa „az érzékileg előttunk álló emberi lélektan"; s az a pszichológiai tudomány, amely számára az emberi lélektannak ez a „nyitott konyve" ismeretlen, nem lehet igazi tudomány. Amikor Marx azt mondja, hogy az ~ „az emberi fejbe átultetett es ott lefordított anyagi", a társadalmilag kifejlődott emberi fejre gondol, melynek valamennyi tevekenységi formája a társadalmi-emberi fejlődés terméke és formája, kozvetlenul társadalmi es általános ervényű forma, kezdve a nyelvi formáktol, a szókincstől es a mondattani szerkezettől egészen a logikai kategóriákig. A kul-

ső anyagi csak ezekben a formákban kifejeződve alakul át társadalmi tennyé, a társadalmi ember vívmányává, azaz lesz belőle ~ Kozvetlenul úgy „válik" az anyagiból ~, hogy a külső tény kifejeződik a nyelvben, amely nem más, mint-a „gondolkodás kozvetlen valósága", az ~ valosága A nyelv azonban onmagában véve még ugyanolyan kevéssé ~, mint az agy neurofiziológiai struktúrája. A nyelv megint csak nem maga az ~, hanem csupán annak kifejezési formája, dologi-tárgyi léte Ezert a neopozitivizmus (L *Wittgenstein,* R Carnap stb), amikor azonosítja a gondolkodást (azaz az ~-t) a nyelvvel, a „terminusok" és „kijelentések" rendszerevel, ugyanazt a naturalista hibát koveti el, mint azok az elméletek, amelyekben az ~ az agyszovet struktúrájával és funkcióival azonos. A tárgy csak abban az esetben idealizálódik, amikor megvan az a képessegunk, hogy ezt a tárgyat a szavak es sémák nyelvén aktívan reprodukáljuk, amikor megvan az a képességunk, hogy a „szavakat tette", a tetteket pedig dologgá változtassuk. Az ~ definicioja tehat minden izeben dialektikus Az ~ nem létezik mint valamilyen kulső, érzékileg észlelhető dolog, de letezik mint az ember aktív képessége. Az ~ egy kulső dolognak keletkezési fázisában valo jelenléte a szubjektum tevékenységében, a szubjektumban belső kép, szukséglet, torekves es cel alakjaban Az ~ csak ebben az értelemben dologi let, de elvileg kulonbozik nemcsak a dolog reális letetől, hanem az agy és a nyelv ama testi-dologi struktúrától is, amelyek kozvetitesevel a dolog eszmei képe a szubjektumon belul letezik Kozvetlenul tehát az ~ a tárgy szubjektív lete, avagy a tárgy „másléte". Az ~, a dolog eszmei képe csakis a dolog—tett—szó—tett –dolog állandóan megújuló ciklikus mozgásában létezik.

Marx szerint az ember tudatán és akaratán kivul és attol fuggetlenul letező és az ember által eszlelt dolog ennek a minduntalan „onmagába" visszatérő ciklikus mozgásnak a kezdete és vége. De éppen mert ez a mozgás ciklikus jellegű, elképzelhető, hogy kezdetet és így végét is ne a dologban és a vele vegzett tevékenységben lássák, hanem a szóban és a szóval végzett tevékenységben Akkor a séma eppen a fordítottja lesz a marxi sémának· szo—tett—dolog, majd vissza S pontosan ez a sema a titka az egész hegeli konstrukciónak, amelyet „A szellem fenomenológiájá"-ban látunk, sőt, ezen túlmenően általában minden objektiv idealizmusnak, beleértve a teológiát is.

Marx az ~ felfogása teren Hegel altal elért formális vívmányokat nyilvánvalóan csak úgy vehette át, hogy a „fejéről a talpára" *állitotta* ezt a sémát. Az ~ kozvetlenul a szimbólumban és a szimbólum altal, vagyis a szó kulső, erzékelheto, látható vagy hallható burkában, „testében" valósul meg. Ám az adott „test", vagyis az adott szó egyben egy másik test leténeк is bizonyul, annak az eszmei léte, minthogy a szó jelentése tokéletesen más valami, mint fulunkkel vagy szemünkkel kozvetlenul észlelhető formája. A szónak mint elnevezésnek semmi koze ahhoz, aminek a jele A kettőnek a kapcsolata csak abban az aktusban mutatkozik meg, amely a szót tette, a tetten keresztul pedig dologgá változtatja, majd a fordított irányú folyamatban: a gyakorlatban és eredmenyeinek elsajátításában. Az ember mint a kornyező világot es a saját magát alakítoformalo szubjektum attol kezdve es addig létezik, amióta és ameddig aktívan termeli és újratermeli reális életét a saját munkája által teremtett formákban. S pontosan ez a munka, a kornyező vilagnak és az embernek onmagának ez a társadalmilag kifejlődott és szentesített formákban való reális átalakítása jelenti azt a — gondolkodástól fuggetlen — folyamatot, amelynek keretében az ~ letrejon és működik, amelynek kereteben a valóság — a természet és a társadalmi viszonyok — idealizációja végbemegy es megszuletik a szimbólumok nyelve mint a külvilág eszmei kepenek kulső foglalata. A valóság idealizációjának egyik legtipikusabb aktusát avagy az ~ szuletésének aktusát jól szemlélteti az ár politikai gazdasagtani jelensége „Az áruk ára, vagyis penzformája, mint egyáltalában értékformajuk, kezzelfoghatoan reális testi formájuktol kulonböző, tehát csak eszmei vagy képzelt forma." (*Marx—Engels* Művei. 23 kot. 96. old.) Először is szogezzuk le, hogy az ár mint politikai gazdaságtani kategória objektív kategória, nem pedig pszichofiziológiai jelenség. És az ár ennek ellenére is csak „eszmei forma". Éppen ebben rejlik a marxi árfelfogás materializmusa. Az idealizmus viszont az az állítás volna, hogy az ár, minthogy „csak eszmei" forma, csupán szubjektív, pszichikus jelenség gyanánt létezik S éppen Berkeley — nemcsak filozófiai, hanem kozgazdaságtani munkák szerzője is — volt az, aki pontosan így fogta fel az árat. Marx a pénz idealista felfogását biralva kimutatta, hogy az ár az emberi munkaterméknek pénzben, pl. bizonyos mennyiségű aranyban kifejezett érteke Az arany azonban magában veve, természettól fogva nem penz. Pénzzé csak azért válik, mert sajátos társadalmi funkciora, az osszes áruk ertekmerőjének szerepére tesz szert Úgyhogy a penzforma nem az aranynak mint olyannak a formája, hanem egy másik tárgyé, amelyet kívulről pecsetként nyomtak az aranyra. S ez a másik tárgy, melynek formája itt most de facto az arany, nem más, mint az emberek kozott a termékek termelési és cserefolyamatában kialakult társadalmi viszonyok rendszere. Innen ered az árforma idealitása,

eszmei volta. Ez az eszmei tetelezes avagy egy reális termeknek egy másik termek eszmei képeként való tetelezese az arutomegek forgalmi folyamataban kovetkezik be. Ez az eszmei tetelezes voltakeppen eszkoz az e folyamat soran, e folyamatban (es nem a fejben, ha nem is a fej segitsege nelkul) megerlelődott ellentmondasok megoldására, eszkoz egy az áruk korforgásaban megerlelodott társadalmi szukségletnek a kielegitesere. Ezt az áruforma megoldatlan ellentmondása alakjában megjeleno szukségletet az elegiti ki, oldja meg, hogy az egyik arut „kiemelik" az áruk egyenjogu családjából, s a társadalmilag szukseges munkaráforditasnak előbb csak a szokas, majd a torvenyhozas által is szentesitett kozvetlenul társadalmi mercejeve változtatjak. Itt a feladat, mondja Marx, egyutt all elo megoldásának eszkozeivel. A reális csereben már a penz megjelenese (az arany penzze változása) elott kialakul az a helyzet, hogy egy bizonyos „ harmadik áru, azáltal, hogy kulonbozo mas áruk számára egyenertekke lesz, kozvetlenul általános vagy tarsadalmi egyenertekformára tesz szert". (*Marx—Engels* Muvei. 23. kot 90. old.) Ezen a talajon válik lehetővé es szuksegesse, hogy ket aru kolcsonos cserelhetőségi viszonyát egy harmadik arunak a csereertekevel fejezzek ki, amikor is ez a harmadik áru kozvetlenul már nem lep fel a realis csereben, hanem csak a reálisan cserere kerulő áruk általános ertekmeroje S minthogy ez a harmadik aru annak ellenere, hogy testileg nem lep fel a csereaktusban, megis csak reszt vesz abban, eppen ez jelenti azt, hogy csak eszmeileg van itt jelen, vagyis a kepzeletben, az árutulajdonosok elmejeben, a beszedben, a papiron stb. Ezzel azonban szimbolummá változik itt, nevezetesen emberek társadalmi viszonyainak szimbolumáva. Feltetlenul hangsúlyozni kell, hogy az árunak arannyá, s ezáltal az aranynak társadalmi viszonyok szimbolumává valo eszmei átalakitása idoben es lenyegileg megelozi az árunak penzze, azaz pengő ermeve való reális átalakitását Az arany elobb lesz minden dolgoknak — mint aruknak — ertekmeroje, mint forgalmi eszkoz eleinte „pusztán eszmeileg" funkcionál penz gyanant. (*Marx—Engels* Művei. 23. kot 126. old) Ez a marxista szemleletnek rendkivul fontos mozzanata, nemcsak a penz jelenseget, hanem az ~ problemáját, altalában a valoság idealizációjanak problemaját illetoen Ez a csereaktus mindig feltetelezi az emberek kozotti viszonyoknak valamilyen már kialakult rendszeret, amelyet a dolgok kozvetitenek, s mindig abban fejezodik ki, hogy az erzekileg eszlelhető dolgok, testek kozul egyet mindig „kiemelnek" ebbol a rendszerbol, s ez anelkul, hogy megszuntetne mukodeset e rendszeren belul mint az egyik erzékileg eszlelheto test, a rendszer bármely másik testenek reprezentansáva, egy eszmei kep erzekileg eszlelheto testeve változik Ez a dolog magaban, ugy ahogy van, egyben kulsoleg megtestesit most mas dolgot, de nem annak kozvetlenul testi, erzekileg eszlelheto arculatat hanem lenyeget, vagyis voltakeppen azt a torvenyt, amely megszabja annak a másik dolognak letezeset, a szoban forgo sajátos szituaciot letrehozo rendszeren belul. A szimbolum erzekileg eszlelheto burka, „teste" (a szimbolummá valtoztatott dolog teste) teljesen lenyegtelen, mulando, idoleges valami szimbolumkent valo lete szempontjából mint Marx mondja „funkcionalis letezese ugyszolvan felszivja anyagi letezeset". (*Marx—Engels* Muvei 23. kot 125 old.) Ennek eredmenyekeppen a szimbolum jelle változik, vagyis olyan tárggyá, amely onmagában veve mar semmit sem jelent, hanem csak egy másik targyat kepvisel ill. fejez ki, amellyel kozvetlenul ugyanugy nincs semmilyen kozos vonasa, mint pl a dolog nevenek magával a dologgal. „A toke", amikor az ertek penzformájának letrejottet es alakulasat vizsgálja, pontosan a dolog szimbolumma s a szimbolum jelle valo átalakulasanak dialektikajat koveti nyomon. A szimbolum-funkcio mintegy abban áll, hogy a szimbolumkent szolgálo dolog egy kulso dolog eszmei kepenek, pontosabban letezesi torvenyenek, egy altalanosnak a kozvetlen megjelenesi formája, „teste" Az ember es a termeszet reális dologi cserefolyamatabol kirekesztett szimboluma — szimbolumvoltat is mindenestol elveszíti. Az ~ csak a termeszetet megváltoztato társadalmi ember tárgyi-gyakorlati tevekenysegi folyamataban szuletik meg es termelodik ujra, egyáltalán, csak ebben a folyamatban letezik. Az emberben idealizalva van az egesz termeszet, amellyel dolga van, nem pedig csak az a resze, amelyet kozvetlenul termel es ujratermel vagy ugyancsak kozvetlenul elfogyaszt A tarsadalmi-emberi elettevekenyseg realis targyainak állandoan megujulo idealizacioja nelkul, szimbolizácio nelkul az ember egyaltalán nem lehetne a tarsadalom anyagi es szellemi elete tarsadalmi termelesenek valoságos, tevekeny szubjektuma Ugyanakkor eppen a társadalmi-emberi tevekenyseg dialektikus folyamataban keletkezo ellentmondásokbol fakadnak az ~ vonatkozásában a legkulonfelebb fetisisztikus elkepzelesek (kezdve a tarsadalom termelesi viszonyainak a vadember fetis-szimbolumaitol egeszen a neopozitivisták felvilagosult fetisizmusáig, akik a nyelvi jeleket [szimbolumokat] változtatjak onállo eróve).

Az ~ mindig az emberi munka termeke es formája, azé a celirányos folyamate, amelyben a tarsadalmi ember átalakitja a termeszeti anyagot es a társadalmi viszonyokat Az embert eppen a tevekenység eszmei terve kulonbozteti meg az allat-

tol „ A legrosszabb epitomestert mar eleve a legjobb meh tole helyezi az, hogy a sejtet a fejeben mar felepitette, mielőtt viaszbol megepitene A munkafolyamat vegen olvan eredmeny jon letre, amely megkezdesekor a munkas elkepzeleseben, tehat eszmeileg mar megvolt " (*Marx—Engels* Muvei 23. kot 169 old) Az ember tevekenysegenek egyetlen formaja sem oroklodik az emberi test anatomiai anyagi szervezetevel, mikent az állat eseteben E tevekenysegi formák (tevekeny kepessegek) csak kozvetve oroklődnek at az ember tevekenysegenek produktumai reven Ezert a specifikus emberi tevekenysegi formaknak egyeni elsajátitasa kulon folyamat, amely nem esik egybe a termeszet kozvetlen targyi atalakitasi folyamataval Igy az ember szamára kulon tevekenyseg targyava valik maga az emberi tevekenyseg formaja Az ~-nek a maga realis, targyilag meghatározott tartalma alapjan valo jellemzese tehát nem teljes ~ mint olyan csak ott van, ahol a kulso targy formajának megfelelő tevekenysegi forma maga is kulon tárggva valtozik az ember szamara Elteroen az allattol, amely kozvetlenul „eggyeolvad" elettevekenysegenek formájaval, az ember megkulonbozteti azt magatol es maga ele allitja, azaz kepzette valtoztatja Az a kepzet, amellyel az ember a realis dolog helyett tevekenykedik, az erzekileg eszlelheto (hallhato vagy lathato) szoban, a vizualisan eszlelhető semaban, modellben stb olt dologi alakot Mas szavakkal, ez a kepzelet es gondolat sikjan folytatott tevekenyseg, a targyeszmei kepenek megvaltoztatasa szinten erzeki-targyi tevekenyseg, amely megvaltoztatja a targyaul szolgalo dolog erzeki-targyi arculatat Csakhogy ez a dolog, amelyet most a tevekenyseg megvaltoztat, csupán dologi alakot oltott kepzet, illetve az ember tevekenysegenek dologkent rogződott formaja Eppen ez a korulmeny teszi lehetove, hogy elmossák az elvi, filozofiai-ismeretelmeleti kulonbseget az anyagi tevekenyseg es a teoretikus tevekenyseg kozott, ami kozvetlenul csak az eszmei kepet valtoztatja meg szobeli-jelszeru dologi alakjaban Amikor egyes gondolkodok az ~-t mint mozdulatlan, rogzitett „eszmei targyat" vagy „absztrakt tárgyat" ertelmezik, akkor a gondolatnak ez a visszajara forditasa az ~-t onállo szubsztanciava teszi, amely az eleven emberi tevekenysegtol fuggetlenul letezik, mint annak testetlen, erzekfeletti elokepe Valojaban az ~ az ember aktiv tevekenysegenek a kulvilág altal determinalt formaja Mihelyt a tevekenysegtol elszakitva rogzitjuk, titokzatos, misztikus tulajdonságokkal rendelkezo „erzeki-erzekfeletti dologga" valtozik Jol mutatjak ezt a „szam", a „pont" meg a tobbi, elvont matematikai tárgy" ertelmezesevel kapcsolatos nehezsegek mindezek ugyanis nem egyebek mint a kul vilag kvantitativ meghatarozottsaganak onállo targyakent ertelmezett szubjektiv kepei Az ~ nem mas, mint az emberi tevekenyseg azon egyetemes formainak az egyen altal tudatositott osszessege, amelyek cel es torveny gyanant meghatározzak akaratat es egyeni tevekenysegi modját

Az ~ problemajat elso izben csak az a materializmus oldhatta meg, amely felvette magába a filozofiai dialektika vivmanyait, vagyis csak a dialektikus materializmus Ez a problema, legsajatabb termeszetenel fogva, semmifele mas alapon nem volt megoldhato es nem is oldhato meg

esztetika: ⟨gor aisztheszisz—erzekeles, eszleles⟩ a vilag ember altali esztetikai elsajatitasának torvenyszerűsegeivel, a szepseg torvenyeivel osszhangban allo alkotas lenyegevel es formáival foglalkozo tudomany Az ~ mintegy 2500 evvel ezelőtt a rabszolgatarto tarsadalomban, Egyiptomban Babiloniaban, Indiaban es Kinaban szuletett meg Az ~ egesz torteneten vegigvonul a harc a materializmus es az idealizmus kozott, amelyben a kulonbozo tortenelmi korok halado es reakcios osztalyainak es eroinek kuzdelme tukrozodik vissza Az idealistak az objektiv vagy a szubjektiv szellem termekenek tekintettek az esztetikai jelensegeket pl Platon tanitasa szerint a szep nem mas, mint az abszolut orok es valtozatlan erzekfeletti idea, a kozepkori ~ minden szepseg forrasanak es a legmagasabb rendu szepseg megtestesulesenek istent nyilvánitotta (Agoston), az ujkorban Kant megfogalmazza az esztetikai itelet teljes „erdeknelkulisegenek" tetelet, szembeallitja a szepseget a hasznossaggal, a muveszi forma tokeletesseget az eszmei tartalommal, es ezzel megveti az alapjat a formalista ~-nak A materialista ~ az objektiv esztetikai torvenyszerűsegeket magaban a valosagban kereste, azt hirdette hogy a muveszetnek igaz modon kell reprodukalnia a valosagot, es aktivan reszt kell vennie a tarsadalom eszmei harcaiban Mindamellett bizonyos korlatozottsag es egyoldalusag jellemezte a Marx előtti materialista ~ valamenynyi kepviselojet Nemelyikuk (pl *Feuerbach*) a szepseget a targyak es jelensegek fizikai tulajdonsagaibol probalta kozvetlenul levezetni, az esztetikai erzest es izlest pedig biologiai torvenyszerusegekbol, az ember „termeszeteből" A marxizmus letrejottevel forradalmi fordulat kovetkezett be az ~-ban A marxista—leninista ~ problematikajat es feladatait elsosorban az szabja meg, hogy specifikus targyanak — a világ esztetikai elsajatitasanak — három, egymassal elvalaszthatatlanul osszefuggo oldala van 1 az esztetikum az objektiv valosagban, 2 a szubjektiv esztetikai (az esztetikai tudat), 3 a muveszet

(mint az objektiv es szubjektiv esztetikai sajátos egysége). Az ~ e három oldal lenyeget, torvenyszerűségeit és konkret megnyilvánulásait a maguk dialektikus egysegeben vizsgálja. A marxista—leninista ~, az idealista es vulgármaterialista elméletekkel ellentetben, az alkoto, gyakorlati céltudatos emberi tevekenysegben látja a világ esztétikai elsajátításának objektiv alapját. E tevekenységben bontakozik ki az emberek társadalmi lényege, a természet es a társadalom atalakítására irányuló alkotó ereje. Az ~ alapkategóriái — a szep es a rút, a fenseges es az alantas, a tragikus es a komikus, a hosi, a sekelyes — a világ objektiv esztétikai elsajatitasat fejezik ki ugy, ahogyan ez sajátszeru megnyilvanulasaiban magában a társadalmi valosagban, az emberi elet minden egyes teruleten a termelo- es társadalmi-politikai tevekenysegben, a termeszethez való viszonyban, a kulturában, a mindennapi eletben stb. tenylegesen vegbemegy. Az esztetikai elsajátítás szubjektiv oldalát — az esztetikai erzest, az izlést, az ertekiteletet, az elmenyeket, eszmeket, eszményeket — a marxista—leninista ~ az objektiv esztetikai folyamatok es viszonyok sajátos visszatukrozesi es megtestesulesi formájának tekinti. A müveszet, a mualkotás az ~ tárgyanak fontos eleme. A marxista—leninista ~ szerint a muveszet a szépség torvenyei szerint valo alkotásnak, a muvészi tudatnak es visszatukrozesnek az egysége s mint ilyen, szinten a világ esztetikai elsajátítása, annak kulonos formaja. Az ~ szorosan osszefugg valamennyi olyan elmeleti es torteneti jellegu szaktudomannyal, amelynek tárgya a muvészet. Maga az ~ azonban filozofiai tudomany Az embernek a valosaghoz valo esztetikai viszonyaiban (köztuk a muvészetben) ervenyesulo általános torvényszerusegeket vizsgalja, elteroen a müveszetet kutato szaktudományoktól, amelyeket kizárolag maga a muveszet erdekel. Minthogy az ~ világnezeti tudomány, problematikajának sarkkovet annak a kerdesnek a tisztázasaban látja, hogy milyen viszonyban van az esztetikai tudat es a müveszet a társadalmi lettel, az emberi elettel. A marxista—leninista ~ materialista módon oldja meg ezt a kerdest, s ezen az alapon tudományosan feltárja a muveszet termeszetenek es a mualkotás folyamatanak kulonbozö oldalait, a muvészet eredetet, lenyegét, a társadalmi tudat egyéb formáival valo osszefuggeset, a muveszet pártosságat es nepiseget, torteneti törvényszerűségeit, a müveszi szep sajátosságait, a muvészi *tartalom és forma* kolcsonos osszefuggését, a müveszi modszert es a stilust, a szocialista realizmus alapelveit es társadalomátalakito jelentőségét a szocializmus, ill. kommunizmus epitésében stb.

etika (gor. ethosz — erkolcs) az egyik legregibb elmeleti diszciplina, tárgya az *erkolcs*. Az ~ a rabszolgatarto társadalom kialakulásának idoszakában keletkezik, a társadalom spontan-koznapi erkolcsi tudatából válik ki a *filozófia* egyik alapveto alkotoreszekent, mint „gyakorlati" tudomany arrol, hogy mikent kell cselekedni, megkulonboztetve a letre vonatkozo tisztan elmeleti ismeretektől A kesobbiek soran magán az ~-n belul elmeleti es gyakorlati resz, filozofiai es normativ ~ kulonul el egymastol. Ez a tortenelmileg jogosult elkulonules a modern polgári ~-ban teljes szakadássá, a tudomany es az erkolcs kolcsonos elidegenedeseve válik. Az elmelet es gyakorlat hagyományos szembeállítása az etikai tanítások torteneteben szinten bizonyos nehezsegekre vezetett az ~ kozponti problemájának, az erkolcsi eszmek forrása es alapja kerdesenek megoldásában. Az erkolcsot általaban valamilyen tortenelmen kivuli principiumbol — istenbol, az ember termeszetebol vagy kozmikus torvenyekből (teologiai etika, etikai naturalizmus), valamifele a priori elvbol vagy az onfejlodo abszolut eszmebol (Kant es Hegel), valamifele tekintelyből (approbativ etika) vezettek le E hagyományos levezetesi modok valsaga a XX. sz.-ban egyreszt a modern polgari ~-nak abban a teteleben jut kifejezesre, amely szerint az erkolcsi eszmek elmeleti megalapozasa lehetetlen, masreszt abban, hogy a modern polgári ~ ket, egymassal szemben allo iranyzatra (etikai formalizmus, etikai irracionalizmus) szakadt A marxizmus, amely társadalmi-torteneti lenyeguk tisztazása alapjan lekuzdi az elmélet es gyakorlat szembeállítását, lehetove teszi az erkolcsi eszmek egzakt tudomanyos magyarazatát a tortenelmileg fejlodo termelesi modok, a tarsadalmi elet egymast torvenyszeruen kovető formái, a társadalom anyagi es szellemi kultúrájának haladása alapján, továbbá feltarja az erkolcs lenyeget es a tarsadalmi eletben elfoglalt helyet, tisztazza az erkolcsi tudatnak, a társadalmi let sajátos tukrozodesenek specifikumait. Ezeknek a kérdeseknek a megoldásával fugg ossze a marxista ~ tárgyának es feladatainak a meghatározása A marxista ~ tobb kutatási teruletet foglal magába. Ezek koze tartozik az erkolcs fejlodestortenetének tanulmányozása A jelenkorra alkalmazva az ~-nak ez a feladata az emberiseg legmagasabb rendu erkolcsenek, a *kommunista erkolcs*nek torteneti megalapozasat, valamint a polgari erkolcs es ~ kritikajat jelenti. Az erkolcs torteneti szemlelete a marxizmusban megszunteti a normativ ~-nak az elmeleti ~-val es egyuttal a tomegek erkolcsi tudatával szemben állo, autonom tanitaskent valo felfogasat, ugy tekinti, mint az ~ torteneti elmeleteből adodo kovetkeztetesek termeszetes kibontását. Az erkolcsi elve-

ket nem a kulonlele iranyzatokhoz tartozo egyes filozofusok allapitjak meg, hanem a tarsadalmi *gyakorlat* folyamatában munkalodnak ki. nemzedekek, a nep egeszenek es az egyes osztalyoknak tapasztalatat tukrozve vissza A marxista ~ elemzi továbbá az erkolcs termeszetet es mukodese mechanizmusat, az erkolcsot, mint az ember társadalmi tevekenysegenek egyik oldalát, mint a társadalmi viszonyok es tudat sajátos formáját vizsgálja Az erkolcsi tevekenyseg, viszonyok es tudat szerkezete es alapelemei az ~ kategoriáiban tukrozodnek. Az ~ kulon fejezete foglalkozik egy-egy társadalom erkolcsi szokasainak konkret szociologiai elemzesevel (hagyományos elnevezese az etologia, napjainkban a nyugati országokban altalában a descriptiv ~ megjelolest használják), amely szorosan osszekapcsolodik a neprajzzal es az erkolcsszociológiával. Az ~-n belul gyakran megkulonboztetnek erkolcsi *axiologiat* es deontologiat is

etikai szocializmus: a szocializmus neokantiánus ertelmezese a kanti etika alapjan. A kantianus polgári es szocialdemokrata teoretikusok (H. Cohen, P. Natorp, R. Stammler, K. Vorlander es mások) elvetik a marxizmus filozofiajat, a dialektikus materializmust, es a kanti erkolcsfilozófiával probálják egyesiteni a tudományos szocializmust. A „szocializmus" terminus szohasználatukban „egy meghatározott erkolcsi világnezet"-tel azonosul, etikán pedig olyan tudományt ertenek, amelynek celja a társadalmi viszonyok ellentmondásainak kikuszobolese. Szerintuk ezt a tudományt Kant alapitotta meg· a kategorikus imperativusz egyik definiciojában (cselekedj ugy, hogy az emberiség mind a te szemelyedben, mind barki más szemelyében celkent es sohasem kizárolag eszkozul szolgaljon) elsokent fogalmazta meg, ugymond, a szocializmus alapgondolatát, a szolidaritas eszmejet. Az ~ hivei annak kovetkezteben, hogy elmeleteiket a kanti „osztályfeletti" etikara epitették, a társadalom szocialista atalakításarol szolo tant tisztán morális koncepcióva változtattak. A marxizmus kardinalis problemait (*osztalyok* es *osztalyharc*, *tarsadalmi formadalom*, *proletardiktatura* stb) melloztek, s az erkolcsi viszonyokat es az emberiseg fokozatos erkolcsi tokeletesedesének eszmejet helyeztek eloterbe. Az ~ tetelei a gyakorlatban E. Bernstein alabbi formulajaban konkretizalodtak „A mozgalom minden, a vegcel semmi", ami lemondást jelentett a szocializmusert vivott harcról. Az ~ nepszerusitoi koze tartozott M. Adler (Ausztria), M Tugan Baranovszkij (Oroszország) stb. Az ~ reszletes kifejteset tartalmazza Vorlander „Kant es a szocializmus" (1900), valamint „Kant es Marx" c munkája (1911).

Eukleidesz, megarai (i e IV sz — III sz) — lásd *antik filozofia*

evolucio es revolució: a *fejlődes* folytonossagát, illl megszakitottsagat, ezek elvalaszthatatlanul osszetartozo oldalait jelolo filozofiai kategoriak. Az evolució a mennyisegi változások lassu, fokozatos novekedesenek felel meg a jelensegek fejlődeseben, a revolució pedig a tobbé-kevésbe gyors minosegi változásnak. Az ~ dialektikus materialista felfogása lekuzdotte a lapos evolucionizmus *(Spencer)* metafizikus egyoldaluságát, amely a fejlodest a fokozatos mennyisegi változásokra korlatozta es lehetetlenne tette az anyag onmozgásanak megerteset, de lekuzdotte a katasztrofaelmeletet is, amely tagadta a revolúcio elokeszíteseul szolgálo mennyisegi valtozasok folyamatát, es vagy egy nagy szemelyiseg akaratára (voluntarizmus), vagy a veletlenre, vagy egy teremtőre epitette világmagyarázatat A mozgas magában foglalja mind a mennyisegi fokozatosságot (evolucio), mind annak megszakadását (revolucio). A revolucio objektiv folyamat, amelyben a feszultseg legmagasabb fokara jutott régi ellentmondások feloldodnak, s az ezen a talajon keletkezo jelensegek uj ellentmondások harcának es megoldodásának kovetkezteben fejlodnek tovabb A mai polgári ideologusok es revizionistak egy resze, tagadva a társadalmi forradalom (revolució) elkerulhetetlenseget, eltorzitja az ~ osszefuggeset. Az evolucio fogalma hasznalatos tagabb ertelemben is, a fejlodes altalaban vett jellemzesere (pl. a szerves világ evolucioja)

evolúciós elmélet: az elo termeszet *fejlodesenek* *Darwin* által megalapozott elmelete. Az elolenyek evolucionjanak fo tenyezoi Darwin szerint a változekonysag az atorokles es a szelekcio (a termeszetes kivalogatodas, ill. mesterseges szelekcio) A letert valo harc folyaman, a kulso kornyezet hatasai kovetkezteben az elolenyek kozul csak a legjobban alkalmazkodok maradnak fenn es adnak utodokat. A termeszetes kivalogatodás allandoan tokeletesiti a szervezetek felepiteset es funkcioit, kidolgozza a szervezetek kornyezethez valo alkalmazkodásának mechanizmusait. Az ~ első izben adott tudomanyos magyarázatot a biologiai fajok sokfelesegere es fejlodesere, s megvetette a modern biologia alapjait. Az ~ Kant, Lamarck, Ch. Lyell termeszettudományos elmeleteivel egyutt nyilvanvalova tette a metafizikus gondolkodásmód s egyben az elő termeszetről vallott idealista nezetek tarthatatlanságát; ily modon a dialektikus materialista vilagnezet egyik termeszettudományos alapjává vált. Az ~ hive es folytatoja volt Th. Huxley, Haeckel, Oroszországban K. A. Tyimirjazev, I. V. Micsurin stb

F

fajelmélet: (rasszizmus) ⟨fr racisme a race faj⟩ az emberfajok értékbeli egyenlőtlenséget, tole- es alárendeltséget, a fajkeveredések káros voltát, az un. „tiszta faj" kitenyésztésének szükségességet hirdeto antihumanista, reakcios, áltudományos elmélet. Az emberi fajok fiziológiai különbségebol azt a hamis következtetést vonja le, hogy az emberi fajok pszichologiailag, szellemileg nem egyenértékűek; egyesek jelleguknel, tulajdonságaiknál fogva eleve uralomra, mások ezek kiszolgálására hivatottak. A ~ a faj, illetve a fajta biologiai kategoriáját minden más társadalmi kategoria ele helyezi; ezzel kulonosen az osztalykülönbségek elsodleges szerepet tagadja vagy halvanyitja el. A nemzet fogalmát tobbékevesbe azonositja a faj vagy a fajta fogalmával. Mindezzel igazolni akarja a nemzetek és osztályok egyenlőtlenséget, a nepek elnyomását, vagyis az imperialista politika ideológiai alátámasztását szolgálja. Mint összefüggő elmeletet elöszor az eredeti tokefelhalmozás, a gyarmatrendszer kialakulása idején dolgozták ki, azt hirdetve, hogy a felsobbrendu „feher faj" uralma jogos es törvényszeru az ertektelenebb szines bőruek felett. A hitleri *fasizmus* demagógiája es imperialista politikája nagyreszt a ~-re, a germán „kultúrfoleny" elmeletere támaszkodott. A ~ megnyilvánulásai az antiszemitizmus, az angol—amerikai ~-bol eredő negeruldözés. A ~ ideológiájának kidolgozói a francia J. Gobineau, az osztrák L. Gumplowicz, G. Ratzenhofer és az angol származású, H Chamberlain.

faktor elmélet — lásd *tenyezők elmélete*

fasizmus ⟨ol fascio — eredetileg vesszonyaláb, politikai jelentese szovetseg⟩ a legreakciosabb politikai irányzat a kapitalista országokban a kapitalizmus általános válságának időszakában; „a finánctoke legreakciósabb, legsovinisztább, legagresszivebb csoportjainak nyilt terrorista diktatúrája" (G. Dimitrov). Uralomra jutása azt jelzi, hogy a burzsoázia már nem tudta osztályuralmát a hagyományos parlamentáris módszerekkel fenntartani. Az első világháború után a burzsoázia es a proletariátus közötti osztályharc kiéleződésének, a nagyarányú forradalmi fellendulésnek, a kommunista mozgalom előretorésének körülményei között alakult ki egyes országokban. A fasiszta pártok és szervezetek az imperialista burzsoázia legagresszivebb koreinek képviselőiként, a monopoltőke támogatását élvezve, a neptömegekben elo szociális elégedetlenséget, a burzsoá parlamentarizmusból való kiábrándultságot kihasználva, demagóg antikapitalista, sokszor álforradalmi jelszavakat hangoztattak, hogy maguknak tomegbázist szerezzenek. Az államhatalmat megragadva, azt korlátlanul az imperialista korok erdekei szerint gyakorolták. A fasiszta diktatura felszámolta belpolitikájában az alapveto polgári demokratikus szabadságjogokat, elnyomta a munkásmozgalmat es minden haladó demokratikus irányzatot, agresszív kulpolitikájával pedig hóditó háborukat keszitett elő es robbantott ki. Politikájának megvalositásában ideológiailag a tudományellenes, embertelen *fajelmelet*re es a *geopolitika*ra (eletterelmélet), valamint a sovinizmus es antiszemitizmus uszító propagandájára támaszkodott. Szociális demagogiája fokent a deklasszálódott retegekre es a kispolgárságra gyakorolt hatást. A fasiszta diktatúrában uralomra jutott fasiszta párt vezetői a politikai es katonai hatalom birtokában militarizálták az államapparátust es a társadalom egesz életét, es létrehozták az un. „totális" államot, amely teljes mértékben a monopoltőke szolgálatában állt. A nyugati polgári demokráciáknak a fasiszta hatalmak sorozatos agresszioit lehetővé tevő benemavatkozási és megbékeltetési politikája egeszen a második világháboru kitöréseig azon a torekvesen alapult, hogy a fasiszta agressziót a szocialista Szovjetunio ellen irányitsák. A ~ elsosorban ott tudott uralomra jutni, ahol a munkásosztály erői megoszlottak, s emiatt a demokratikus erők nem tudták egysegesen útját állni eloretoresenek. A ~ veszelyenek ellenhatásakent kialakult az antifasiszta mozgalom a halado erők reszvetelével, elukon a kommunistákkal. Egyes országokban a munkásosztály erői a harmincas evekben egysegfrontba tomorultek, amelyre támaszkodva népfront jott letre (pl Franciaországban, Spanyolországban stb). A ~ elöszor Olaszországban jutott hatalomra. Az 1919-ben alakult fasciokbol letrejott olasz fasiszta párt 1922-ben magához ragadta a hatalmat, 1926-ra pedig teljesen kiepi-

tette totális diktatúráját. Az olasz fasiszta állam elnyomta a munkásosztály szervezeteit, és létrehozta a korporációk rendszerét (amelynek alapján *korporatív államnak* is nevezték), agresszív külpolitikájával pedig háborús kalandokon (pl. olasz—abesszín háború) keresztül egy nagy olasz földközi-tengeri birodalom létrehozására törekedett. — A ~ jellemző vonásai a legnyíltabban és legvisszataszítóbban Németországban mutatkoztak meg, ahol 1933-ban a „Nemzetiszocialista Német Munkás Párt" jutott uralomra a német és a külföldi monopoltőke segítségével. A hitleri uralom nyílt terrorista diktatúrája rendszerré tette a munkásmozgalom és minden haladó irányzat kegyetlen elnyomását, a koncentrációs táborokba való tömeges deportálást és az emberirtást, az azt igazoló felsőbbrendű (árja) és az alsóbbrendű (szlávok, zsidók stb.) fajokról szóló elmélet propagandáját, a féktelen militarizmust és sovinizmust, a kíméletlen agresszív külpolitikát, amely a világ újrafelosztásáért, idegen területek meghódításáért az olasz ~-sal szövetkezve kirobbantotta a második világháborút. A két világháború között más országokban is uralomra jutottak különböző jellegű fasiszta rendszerek, többségükben katonai fasiszta diktatúra formájában, így pl. Spanyolországban és Japánban; Magyarországon már a Tanácskoztársaság leverése után megindult a fasizálódás. A kommunista párt törvényen kívül helyezése, a munkásmozgalom és a haladó erők ellen irányuló fehérterror, militarista és soviniszta alakulatok (ÉME, MOVE) szervezése, faji üldözés (numerus clausus), a demokratikus szabadságjogok korlátozása, soviniszta propaganda és revíziós törekvések a fasiszta Horthy-rendszer legfőbb jellemvonásai közé tartoztak. A totális fasizmus bevezetésére irányuló tendenciák az 1930-as évek elejétől a gazdasági világválság és az annak nyomán jelentkező forradalmi tömegmozgalmak hatására, valamint az olasz, majd még inkább a német fasizmus befolyására egyre jobban kibontakoztak. Magyarország német megszállásával (1944. márc. 19.) a fasiszta diktatúra teljesen nyílt formát öltött (az ellenzéki pártok betiltása, deportálások stb.), amely 1944. okt. 15. után a hitlerista fegyveres erőkre támaszkodó nyilaskeresztesek véres terroruralmába torkollott. A magyarországi ~ 25 éves uralmának a felszabadító Vörös Hadsereg győzelmes előretörése vetett véget. A Szovjetunió és a többi antifasiszta hatalom győzelme a második világháborúban a fasiszta „tengelyhatalmak" felett megtörte a nemzetközi ~ és a reakció fő erőit. A háború után azonban egyes imperialista államokban a legagresszívebb monopolista körök támogatásával újból aktivizálódtak a — sokszor új módszerekkel és jelszavakkal fellépő — fasiszta elemek (pl. az NSZK-ban, majd Franciaországban). A ~ súlyos veszélyt jelent a békére és a nemzetközi biztonságra, ezért ismét fontos feladat, hogy a haladó erők összefogjanak ellene.

fatalizmus ⟨lat. fatum — sors, végzet⟩: az a tanítás, amely szerint az ember életét és a történelem menetét az emberen kívülálló, ellenállhatatlan hatalom, a végzet (Sors, Fatum, Moira) határozza meg. A mitológiai ~ szerint a személyes vagy személytelen végzet mind az emberi, mind pedig az isteni világban érvényesül. Az ember belső döntése eltérhet ugyan a végzettől, de külső, ellentétes cselekedete nem lehet eredményes, sőt az ember e belső ellentmondás miatt bűnössé válik. Az asztrológiai ~ szerint az ember minden választását a születése vagy a cselekvése időpontjában uralkodó befolyással rendelkező csillagok határozzák meg. A teológiai ~ (iszlám, *predesztináció*) szerint egyedül isten, az abszolút úr működik mindenben és mindenkiben, ezért az ember csak látszat szerint szabad cselekedeteiben. A filozófiai ~ jellegzetes formája a sztoikus és a puthagoreus ~. A sztoikusok szerint minden az isteni kormányzásnak van alávetve, mivel pedig az istenség egyenlő a világgal, ez a kormányzás nem más, mint a természet törvénye, amely áthághatatlanul érvényesül. A bölcs feladata, hogy akaratát a természet törvényei szerint formálja és így mind a végzeten, mind pedig önmagán úrrá legyen. A püthagoreusok a világmindenség örök körforgását és így minden esemény szükségszerű ismétlődését, visszatérését tanították. A ~ mechanikusan tagadja az *akaratszabadságot*, de párosulhat fanatizmussal, a kiválasztottság és a felsőbbrendűség tudatával, sőt a *voluntarizmussal* is (Nietzsche). *(Gecse Gusztáv)*

fejlődés: filozófiai kategória meghatározott anyagi rendszerek bizonyos stabil változási tendenciájának jelölésére, amely más rendszerekkel való kölcsönhatásban lép fel és amelynek tartalma — bizonyos állapotismétlődések, pangások és esetleges visszafejlődési jelenségek (regressziók) ellenére — új, magasabb minőségű, tökéletesebb szervezettségű anyagi rendszerek létrejötte. A ~ filozófiai kategóriája szélesebb, mint a szaktudományos (biológiai) kategóriája, de elvben attól nem különböző. Helytelen az a régebbi filozófiai gyakorlatot tükröző megkülönböztetés, hogy a ~ szaktudományos fogalma magában foglalja az esetleges visszaeséseket is, a ~ filozófiai fogalma szerint pedig a ~ csak egyirányú. A marxista filozófiában a ~ kategóriája a legszorosabb logikai kapcsolatban áll a *mozgás*, az ellentmondás, a *minőség* és *mennyiség* dialektikus fogalmaival. A ~ kategóriáján a társadalomra alkalmazott megfelelője a haladás, illetve a *társadalmi hala-*

dás társadalomtudományi kategóriája. — A ~ mint filozófiai kategória kidolgozásának — mint általában a dialektikus gondolkodás önálló megformálódásának — óriási lökest adott az élővilág jelenségeinek, az elő organizmusok genezisének tudományos tanulmányozása, valamint a társadalmi jelensegek torteneti megközelitese. Első izben átfogó igennyel *Hegel* filozófiájában találkozunk vele az objektiv idealista rendszeren belül. A ~ kategóriájának metodológiai jelentősége igen nagy minden konkret anyagi rendszer vizsgálatában s különösen az ember es társadalom problemakörenek az elemzesében. A ~ kategóriája a marxista filozófia értelmezeseben nem terjesztheto ki a világegyetem egeszere mint olyanra, mivel ez a kiterjesztes a keletkezés, kifejlődes, stagnálás, elhalás mozzanataival logikailag valamiféle teremtest teteleznek fel. Ellenben — amint azt a szaktudományok adatai is bizonyítják — a ~ fogalma objektive ervenyes az anyag szerveződésenek különösen a szerves, élő és a társadalmi szintjere. Az új minőseg jegyeinek, vagyis a „fejlettebb" kritériumainak a meghatározása mindig konkretan, az adott szaktudományos teruletnek megfelelően történhet; általános sajátosságként emelhető ki a rendszer növekvő stabilitása, jobb alkalmazkodoképessege a bonyolultabb szervezettsegű es kapacitású felfogó és tevekenysegszabályozo apparátusok kialakulása eredmenyeképpen. Az újabb, magasabb minőségű rendszer bonyolultsága (a rendszer egészét tekintve) egyben feltetelezi bizonyos reszegységek, illetve reszfunkciok, mechanizmusok leegyszerusodeset.

felvilágosodás: társadalmi-politikai es ideologiai áramlat, amelynek képviselői a fennálló társadalom hibáinak kikuszobólesere, erkolcsenek, szokásainak és politikájának megváltoztatására torekedtek, fennkolt eszmek (joság, igazságosság), valamint tudományos ismeretek terjesztése reven. A társadalmi visszásságokat, vetkeket az emberek tudatlanságával, azzal magyarázták, hogy nem ismerik saját termeszetuket. Tanításukkal a társadalom valamennyi osztályához és retegéhez, elsősorban a hatalmon levókhöz fordultak. A ~ széles körökben elterjedt a polgári forradalmak elökeszitő szakaszában. A felvilágositók sorába tartozik: *Voltaire, Rousseau, Montesquieu*, J. G. Herder, G. E. Lessing, I. Ch. F. Schiller, W. Goethe és sokan mások. Tevekenyeguk nagyban hozzájárult az egyházi és feudális ideologia hatásának csökkenéséhez. A felvilágositók harcoltak nemcsak az egyház, hanem a vallási dogmák, a skolasztikus gondolkodásmód ellen is. A ~ jelentősen hatott a XVIII. sz. szociológiai nézeteinek alakulására. A ~ ideológiáját felhasználták az utópikus szocialisták es az orosz narodnyikok. A ~ ma már nem számottevő társadalmi eszmeáramlat, de eszmei napjainkban is élnek a nem marxista értelmiség korében. (Lásd még: *francia materializmus a XVIII. sz.-ban; klasszikus német filozófia.*)

fenomenológia (gor. phainomenon — jelenseg + logosz — tan): E. *Husserl* által alapított szubjektiv idealista irányzat, amely nagy hatással volt a mai polgári filozófiára. A ~ kozponti kategoriája – a tudat „intencionalitása" (objektumra irányultsága) — azt a szubjektiv idealista elvet tartalmazza, hogy „nincs objektum szubjektum nelkul". A fenomenológiai módszer alapvető követelményei: 1. a fenomenológiai redukció, vagyis mindenféle, az objektiv valóságra vonatkozó es a „tiszta" (vagyis szubjektiv) tapasztalat határait túllépő ítélettől való tartózkodás; 2. transzcendentális redukció, vagyis hogy a megismerés szubjektuma nem reális, empirikus, társadalmi és pszichofizikai létezőnek, hanem „tiszta" transzcendentális tudatnak tekintendő. A ~ eszméi az *egzisztencializmus* (M. Scheler, M. *Heidegger*) filozófiai alapját képezik. A katolikus filozófusok (Edith Stein, van Breda) a ~-t a *neotomizmus*sal otvözik egybe. Az a teny, hogy a ~-ból nyíltan idealista es irracionalista következtetéseket vontak le, a fenomenológiai iskolán belul is ellenzést váltott ki, a balszárny igyekszik elhatárolni a ~-t az egzisztencializmustól és a ~-nak csupán állítólagos „racionális magvát" tartja meg (M. Farber, reszben R. Ingarden). A fenomenológiai irányzat elmeleti kozpontja a louvaini katolikus egyetem Husserl-archivuma (Belgium) es a Nemzetközi Fenomenológiai Társaság (Egyesült Államok).

fetisizmus (portugál, feitiço — varázslat): társadalmi (gazdasági, vallásos stb.) viszony és ennek megfeleló felfogás, amely azonositja a tárgy társadalmi funkcióját annak termeszeti sajátosságával. A ~ az emberek közötti társadalmi viszonyok *tárgyiasulasán* és dolgok perszonifikációján alapul. A metafizikus materializmus és a felvilágositói kritika pusztán az egyéni tudat illúzióját, a csalás következmenyét stb. látta a ~-ban. A marxizmus feltárja a ~ kialakulásának okait es objektiv tartalmát. A ~ történelmileg első formája az ősközösségi ember rendkivül alacsony kultúrszintjén alakult ki, s abban fejezodott ki, hogy a fétistárgyakat az őskozossegi ember csodás kepesseggel ruházta fel: azt hitte, tudatosan befolyásolni tudják életét (totemizmus, mágia). A ~ elemei csaknem valamennyi modern *vallás*ban fennmaradtak („szent" sajátosságok tulajdonitása a keresztnek, ikonoknak, ereklyeknek stb.). Az árutermelés és különösen a tőkes termeles a ~-t a „mindennapi elet valla-

sává" tette (Marx) Ennek elemi formája az áru fétisjellege, ami az áru megszemélyesítésével és egyszersmind az árutermelok *eldologiasodasa*val jár egyutt. „A termelők számára magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai nem annak jelennek meg, amik, vagyis nem a személyek kozvetlenul társadalmi viszonyainak magában a munkájukban, hanem ellenkezőleg, a személyek dologi viszonyainak es a dolgok tarsadalmi viszonyainak." (*Marx—Engels* Muvei. 23. kot 75—76 old.) A ~ a penz, az arany kultuszában nyilvánul meg s abban, hogy a tokenek a munkától fuggetlen ongyarapodási kepesseget tulajdonítanak, a hatalom szimbolumait, a politikai intézményeket fanatikus tisztelettel ovezik, az ideológiai képzeteket, jelszavakat mágikus hatással ruházzák fel. Mindezekben az esetekben az emberi *tevekenység* (anyagi vagy szellemi) eredmenyeinek misztikus onállóságot es emberek feletti hatalmat kolcsonoznek. Marx kimutatta, hogy a ~ gyokere az, hogy objektive eltorzul es visszájára fordul a *szubjektum* es *objektum* viszonya, a társadalmi viszonyok elidegenednek (lásd *elidegenulés*) es eldologiasodnak, azaz az ember a dolgok vagy dologi funkciók színvonalára sullyed. A szocializmus es a kommunizmus épitese során megszűnnek a ~ alapvető társadalmi forrásai es kulonfele formái, es a fejlődés iránya az, hogy az emberek mint szemelyiségek kozott „átlátszoan-esszeru" (Marx) viszonyok alakuljanak ki

feudalizmus: *tarsadalmi-gazdasagi alakulat,* amely a *rabszolgatarto tarsadalom* vagy az *oskozossegi rend* felbomlása es pusztulása eredményeként jott letre es csaknem minden országban fennállt. A feudális társadalom alapvető osztályai: a hűbérurak es a jobbágyok. A hűbérurak uralkodó, kizsákmányoló osztályába tartozott a nemesseg es a fopapság. Az uralkodo osztályon belul hierarchikus módon a kisebb huberurak a nagyobbak alattvaloi. Az egyik legnagyobb hűberúr az egyház. A kizsákmányolt parasztság politikailag es jogilag egyaránt kisemmizett. A városok lakosságának fő tomegét a cehmesterek, cehlegenyek, tanoncok es napszámosok alkották. Az uralkodo termelési viszonyok alapja a termelesi eszkozok, elsősorban a fold huberuri tulajdona volt, a dolgozók nem voltak teljesen a hűbérúr tulajdonában. A jobbágy hubérurtól való személyi fuggésének kulonbozó tipusai alakultak ki. A jobbágyok gazdasággal, kisebb munkaeszkozokkel rendelkeztek, es bizonyos fokig anyagilag is érdekeltek voltak a munkában. A feudális termelesi módot a foldjáradek három fajtajának torteneti egymásutánja jellemezte: a munkajáradek (robot), a termekjáradek es a penzjáradek A foldjáradek a feudális társadalomban a kizsakmanyolas specifikus formaja, amely gyakran nemcsak a tobbletmunka termékét, hanem a jobbagyparaszt szükséges munkája termékenek egy reszet is magaban foglalta. A feudalis rendet a naturalis gazdalkodás es a technika elmaradott, alacsony szinvonala jellemzi. A feudális tarsadalom felepitmenyenek fontos sajatossága, hogy a feudalis allam rendszerint a rendi vagy az abszolut monarchia formáját oltotte, a tarsadalom szellemi eleteben pedig a vallasi ideologia uralkodott. A kozgondolkodas is alapjaban veve vallasi formaban fejlodott. A feudalis tarsadalom egesz torteneten vegigvonult az osztalyharc. A parasztfelkelesek, bar nagyobbreszt vallasi zaszlók alatt folytak, megrendítették a feudalis rendet, gyorsitottak a pusztulását. A ~-t a *kapitalizmus* valtotta fel.

Feuerbach, Ludwig Andreas (1804—1872): német materialista filozofus. Az erlangeni egyetem magántanara volt. A „Gondolatok a halalról és a halhatatlansagrol" c. névtelenul megjelent konyve (1830) miatt eltiltottak az oktatastól. Élete vege fele belepett a szocialdemokrata partba. Nezeteinek fejlődese a vallassal vivott harc folyaman az *ifjuhegelianusok* eszmeitol a *materializmus*ig vezetett. ~ filozófiajanak alapveto tartalma es értelme a materializmus hirdetése es védelme volt. A feuerbachi materializmus igen nagy hatassal volt kortarsaira. Muvének felszabadító hatasarol *Engels* ezt irta: „A lelkesedes altalános volt; pillanatnyilag mindannyian Feuerbach kovetoi voltunk." (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. kot. 332. old.) ~ materializmusának jellemzo sajátsaga az *antropologizmus*, ami a forradalom előtti Németország történelmi viszonyainak a kovetkezménye és a forradalmi polgári demokrácia eszményének a kifejeződése. ~ filozófiai fejlődésének kiindulópontja az emberi lényeg hegeli idealista felfogasanak es az öntudatra valo visszavezetésének kritikája volt. E nézőpont bíralata szuksegképpen altalában az idealizmus elutasításához vezetett. ~ hangsulyozta az idealizmus kapcsolatát a vallassal, elesen biralta a hegeli dialektika idealista jellegét. ~ *Hegel*-biralata szabaddá tette az utat a hegeli filozófia racionális tartalma felhasznalasához, és ebben a vonatkozásban elősegitette a marxizmus kialakulását. Maga ~ azonban lenyegeben egyszerűen elvetette Hegel filozófiajat, nem latva meg legfontosabb vivmanyat, a dialektikajat. Antropológiajában az ember lenyegének es a világban elfoglalt helyének kerdéset allitotta előtérbe, de az embert elvont individuumkent, biologiai lényként vizsgálta. Az ismeretelmeletben ~ határozottan fellépett az agnoszticizmus ellen. A materialista szenzualizmus alláspontját vallotta, ugyanakkor nem tagadta a gondolkodás szerepet a megismeresben, igyekezett az objektumot

a szubjektum tevekenysegevel osszefuggesben vizsgalni, megsejtette az emberi megismeres es tudat tarsadalmi termeszetet stb. Egeszeben azonban ~ nem kuzdotte le a Marx elotti materializmus szemlelodo jelleget, tortenelemfelfogasa egeszeben idealista volt. Idealizmusa kulonosen a vallas es az erkolcs tanulmanyozasaban szembetuno, bar az idealizmus keretein belul, foleg valláskritikajaban, jelentős eredmenyeket ert el. A vallas lenyege szerinte az, hogy az emberek elidegenult es objektivalt emberi tulajdonsagokkal ruhaztak fel bizonyos „termeszetfeletti" lenyeket. Az ember ily modon mintegy megkettozi magát es az isten szemelyeben sajat lenyeget szemleli. A vallas tehat az ember „ontudatlan ontudata". E megkettozodes okait ~ abban latja, hogy az ember fuggonek erzi magát a termeszet es a társadalom vakon hato eroitol. Kulonosen fontosak ~-nak a vallas tarsadalmi-tortenelmi gyokereivel kapcsolatos megsejtesei. Antropologizmusa folytán azonban nem tudta megtalalni a vallas elleni harc valodi eszkozeit (az „ontudatlan ontudatnak" a tudatossal való felcsereleseben, vagyis vegso soron a felvilagositasban kereste azokat), sot egy uj vallas szuksegesseget hirdette. Az erkolcs elveit ~ az embernek a termeszettől adott boldogsagra valo torekvesebol vezette le. A boldogsag szerinte csak akkor erheto el, amikor minden ember ertelmesen korlatozni fogja szuksegleteit es szeretettel viseltetik a tobbi ember irant.

Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814): nemet filozófus es kozeleti szemelyiseg, a nemet klasszikus idealizmus kepviseloje. *Kant* hatása alatt irta meg „Versuch einer Kritik aller Offenbarung" (Kisérlet mindenfajta megnyilatkozas kritikájára) c. (álnéven kiadott) muvet, amelyet a kritikusok Kant munkajanak veltek es nagyra ertekeltek. Hasonlokeppen nagy visszhangot keltett a nagy francia forradalom esemenyeinek hatására irt muve is, amelyben a gondolat szabadságát vedelmezte, továbba a jakobinusok forradalmi terrorjának vedelmeben irott muve. 1794-ben adta ki fo művet „Az egyetemes tudománytan alapvetese" cimmel.

A „Tudománytan" ~ komplex muve, melybe a kovetkezok tartoznak: „A tudomanytan fogalmáról", „Az egyetemes tudomanytan alapvetése", „Vázlat a tudomanytan sajatosságairol a teoretikus kepesseghez viszonyitva", „Az emberi méltóságról", „Elso bevezetes a tudománytanba", „Második bevezetes a tudománytanba". A mu centruma „Az egyetemes tudománytan alapvetése" (Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre).

Amikor meg kellett válnia a jenai egyetemtől, mert az ateizmus propagálásával vádolták, átkoltozott Berlinbe. Itt irta meg „A zárt kereskedoállam" (1800) c. muvet. Életenek berlini periodusát az jellemzi, hogy merseklődik a nagy francia forradalom iránti elragadtatása. 1810-tol ~ a berlini egyetem professzora es rektora volt. A Napoleon elleni ujabb harcban beállt onkentesnek, s 1814-ben tifuszban meghalt.

A tudomanytan es problémái. ~ szubjektiv idealista tanítása. ~ Kant nyomán a „gyakorlati filozofiát", az erkolcs megalapozását tartotta elsodlegesnek, s az emberi szabadság letlehetőségeinek tisztázását velte legfontosabb feladatának Abból indult ki, hogy az erkolcsi akarat aktivitása csak akkor lehet helyes irányu, ha maga a tevekenyseg szigorúan tudomanyos-elmeleti rendszerre tamaszkodik· tisztazni kell, mi a filozofia mint tudomány, vagy — általánosabb formaban — mi teszi a tudományt tudománnyá. Éppen ezert alakult ki ~ filozofiaja az 1970-es evek derekán a „tudomany tudomanyakent", vagyis „tudomanytankent".

~ folytatta a kanti „maganvalo dolgot" elveto Jacoby, Schulze es Maimon kritikai tevekenyseget, s ő is elvetette a „Ding an sich"-et, megpedig a szubjektiv idealizmus szemszogebol. Azt kivanta bizonyitani, hogy a filozofiában lehetseges ket állaspont kozul, a materializmus (amelyet o „dogmatizmusnak" nevez) es az idealizmus kozul, filozofialag csak az utóbbi helytállo, mintthogy a materializmus, amely a lettől halad a tudat fele, nem kepes megmagyarázni, mikeppen alakulhat át a let tudatta, az idealizmus számára viszont, amely a tudattol halad a let fele ez az atmenet azert lehetseges, mert a tudat iranyulhat saját gondolkodasi aktusára, amely ebben az esetben lette valik a sajat tevekenységet szemlelő tudathoz kepest ~ a cselekvó szubjektumnak, vagyis az „Én"-nek az intuiciojával kezdte mint kozvetlenul adott tennyel. Az „Én" fogalma, az „Én" tetelezo tevekenysege es az e tevekenységből fakado principiumok dialektikus fejlodese kepezi ~ filozofiájának kozeppontjat A szubjektiv tevekenyseghez szukseges kiindulo premisszakent, mintegy a tevekenyseg szubjektumon („Én"-en) kivuli tárgyakent („nem-Én"-kent) a „termekeny kepzelet" szerepel rendszereben, vagyis ismet egy szubjektiv, jóllehet tudattalan tevekenyseg. Ily módon ~ a szubjektum, a megismero világára korlátozódva posztulalja a tárgyat, a megismerendőt, feleslegesse teve a „magánvalo dolgot" (a kulvilágot). A „maganvalo dolog", a termeszet ~ elgondolása szerint a nem reflexiv gondolkodás aberrácioja, amely semmit sem tud a „termekeny képzelet" tevekenysegeről, s ezért onmagában létező valaminek fogja fel annak produktumait. Csupán a filozófiai gondolkodás kuzdi le a természe-

tes gondolkodásnak ezt az elkerulhetetlen illuziojat, s magyarázza meg, mikeppen van benne magaban az „Én"-ben a „nem-Én", vagyis az, aminek latszolag nem lehet helye az „Én"-ben A viszonylagoskent, empirikuskent felfogott „En"-t es a „nem-Én"-t ~ az abszolut, feltetlen „Én" kereteben állitja szembe egymással, az utobbi a saját feltétlen teljessegebol kuloniti el ezeket az ellenteteket, amelyek kolcsonosen korlatozzak egymást, de eppen alapjuk kozossege teszi lehetővé ezeknek az ellenteteknek a megoldasát. Mindezek a konstrukciok ~ elmeleti filozofiajanak harom alaptetelében foglalhatok ossze 1 az „En" eredendoen tetelezi sajat magat — tezis, 2 az „Én"-nel hasonlo szuksegszerűséggel szembeallitodik valamino „nem-Én" — antitezis; 3 az „Én" (az abszolut) szembeállítja az oszthato „Én"-nel (vagyis már az empirikus, nem abszolut szubjektummal) az oszthato „nem-Én"-t (vagyis az empirikus termeszetet) — szintezis A „Tudománytan" e harom alaptételebol kiderul, hogy kifejlesztesuk modszere antitétikus. Így nevezte ezt a modszert maga ~. Ez a módszer jelentos szerepet jatszott Hegel dialektikus modszerenek elokeszíteseben, bár eltér attol, mert ~-nel az antitezis nem a tezisből származik, mint Hegelnel, hanem pusztán melléje kerul, mint az ellentete, s ez az ellentetesseg csak a szintezisben kuszobolődik ki. ~-nel az ellentetesseg viszonya nem lehet alapveto minthogy mindaz, ami a tudatban letrejon, ~ szerint az oszthatatlan szellemi tevékenységből jon letre.

Az elmeleti filozófia három alaptetelenek kifejtese es megfogalmazása logikai kategoriák szisztematikus levezetesevel kapcsolódik ossze ~-nel mindegyik alaptetelnek megfelel egyrészt a formalis logika valamelyik torvenye, másrészt a „transzcendentális filozófia" valamelyik kategoriaja

Ezt a modszert kovetve jut el ~ az elméleti alaptetelektől az erzeklet, szemlélet és képzelet, továbbá a gondolkodás — értelem, ítélőképesség es esz — vizsgalatan át a gyakorlati értelem alaptételeihez, annak kepessegeihez, törekvéseihez és hajlam-rendszerehez. Az elméleti tevékenység legmagasabb fokán a szubjektum megérti, hogy maga a gondolkodas tárgya saját gondolkodási tevekenysegenek az eredménye.

~ elmeleti filozofiája evolución ment keresztul. Már „Az ember rendeltetese"-ben (1800) feltárul a szubjektiv idealizmus válsága. ~ arra a meggyozodesre jut, hogy az abszolút szubjektivizmus álláspontja, amelyben a naturalizmus perspektivatlanságának megoldását vélte megtalálni, nem kepes kielegiteni se az erkolcsi érzeket (a szabadság érzését), se az intellektus alkotó tevekenységéről kialakított elképzeléseket; lerombolja azt, aminek megszilárdítására rendeltetett. A szemelyiseget determinalo let felszamolodásával egyutt maga a szemelyiseg szellemi, etikai vilaga az elkepzelesek jatekszereve valik, az erkolcsi koteleşseg pedig illuzióvá. Az 1800-as evekben ~ szamos modositast vegzett a „Tudománytan"-on Ezekben az atdolgozasokban, valamint „A tudat tenyei" cimmel a berlini egyetemen 1810—1811-ben tartott eloadásaiban határozottan tagadta azt a velemenyt, mely szerint az ő tanitasa ertelmeben az individuum sajat gondolkodási tevékenysegevel hozna letre az egesz empirikus vilagot, s hangsulyozta a „Tudomanytan"-nak azt a tetelet, mely szerint az „Én" fogalmának ket jelentese van empirikus „En" es abszolut (isteni) „Én", s ezert a valosagban nem az empirikus „Én" hozza letre gondolatilag a másik „Én"-t, hanem az „általanos es abszolut gondolkodas".

A ~-i filozofia szubjektiv idealizmusbol objektiv idealizmusba tarto tendenciaja megallt az immanens filozofia stadiumaban, a szubjektum es az objektum elszakíthatatlansaganak allaspontján. ~ filozofiai evolucionak ez a második szakasza valt a forrasáva az *empiriokriticizmus* eszmeinek, kulonosen Avenarius „elvi koordinácio"-jának. (Lásd Lenin Materializmus es empiriokriticizmus)

~ ismeretelmelete szinten valtozasokon ment keresztul. Az 1804 elott irt munkakban azt hangsulyozta, hogy a cselekvessel kapcsolatos alapveto elkepzeleset nem lehet fogalmakbol megismerni: ez csupan intuició targya lehet. 1804-tol kezdve azonban ~ a „Tudomanytan" atdolgozasa soran az ismereteket kozvetito ismeretek szigoruan logikus rendszerenek kialakitasara torekedett. Ily modon ~ ismeretelmelete az intellektualis intuició elismeresetol az abszolut racionalizmusig fejlodott.

~ gyakorlati filozofiaja. A gyakorlati filozofiaban — az etikaban, a jogrol es az államról szóló tanitasban, a nevelestanban — a szabadság fogalma vált kozepponti problemava es fogalomma ~ számara. Ez a fogalom annak eredményekeppen alakult ki, hogy filozófiailag tudatositotta az európai es a nemet történelem fontos korabeli esemenyeit. Ezt elmeletileg Kant és Rousseau tanulmányozása keszítette elo ~-nél. ~ a szabadság es a szuksegszerűség antínomiajat tartotta az etika fő kerdesenek. Spinoza hatasára az oksagi meghatarozottsagot nemcsak az ember fizikai termeszetere terjesztette ki, hanem a tudatara es a tortenelmére is. Am szerinte a tortenelmi folyamatban ervenyesulo egyetemes jellegú szuksegszeruseg nem zarja ki a szabadsag lehetoseget. A szabadsag abban all hogy az individuum onkent koveti az erkolcsi torvenyeket Mind a „nem-szabadság" eseteben mind a „szabadság" eseteben az ember szuksegszerűséggel

cselekszik; csakhogy az elso esetben cselekvese passziv, meg van fosztva a tudatossagtol, a masodik esetben viszont a megismeres fenyebe emelkedik, s ezert onallo es szabad Spinozatol es a sztoikusoktol elteroen ~ tortenetileg ertelmezi a szabadsagot a szabadsagnak kulonbozo fokai vagy szintjei leteznek, amelyek a tarsadalmi fejlodes fazisaitol fuggnek A legkorabbi fokon az „eszme" esztetikaikent vagy szepmuveszetkent jelenik meg, kesobb szocialis vilageszmekent, a hosiesseg es a jogrend forrasakent, meg kesobb tudomanyos eszmekent, amely az „egyetemes gondolkodasbol" igyekszik felepiteni az egesz vilagmindenseget, vegul pedig vallasos eszmekent, amelynek az a celja, hogy az egyeni eletet tudatosan feloldja az egyetlen es abszolut istensegben. Am az igazan szabad eszme nem a muvesznel, a hosnel, a szentnel jelentkezik, hanem csupan a tiszta gondolat, az esz vilagaban

A szabadsagtudat ~ szerint a tobbi ertelmes leny szabadsaganak elismeresevel fugg ossze. Ez az elismeres megkoveteli, hogy minden egyes individuum korlatozza sajat szemelyes szabadsagat a masik szabadsaga erdekeben, igy jonnek letre a jogi viszonyok es a jog. Minthogy a jog az emberek kozti kulso viszonyokat hatarozza meg, a jogtudomanyt szigoruan el kell hatarolni az etikatol, amelynek feladata az ember belso szferajanak szabadsaga. Mig az erkolcsi torveny abszolut es egyforman kotelezo mindenkire nezve, addig a jog a kolcsonosseg viszonyaban gyokerezik, amely mindig viszonylagos, s nem abszolute kotelezo ervenyu e korlatozas pontos merteket kolcsonos megegyezes szabja meg. Egyebkent a kolcsonos megegyezes garanciaja csak az lehet, ha mindenki onkent alaveti magat a torvenynek, ami szerzodest tesz szuksegesse az allampolgari egyuttelesrol.

~ elvetette a hatalom torvenyhozo, vegrehajto es biroi hatalomra valo megosztasanak elmeletet, s kiiktatta az allamjog szferajabol az allami berendezkedes elveinek kerdeset mint gyakorlati politikai kerdest. Az allampolgari egyutteles elengedhetetlen felteteleul az „eforus"-ok (felugyelok) intezmenyet, a nep altal valasztott ellenőrzo hatalmat jelolte meg.

A kulso szabadsag es biztonsag biztositasa azonban — mondja ~ — onmagaban nem elegendo. Az allam csak akkor kovetelheti meg minden egyes allampolgartol a tobbiek jogainak elismereset, ha maga az allamszervezet el tudja erni, hogy mindenkinek legyen tulajdona ~ szocialis vilaga a polgari magantulajdon vilaga Szerinte az „emberiseg" tulajdonosokra es nem tulajdonosokra oszlik, s az allam a tulajdonosok szervezete. Az un. polgari torvenyhozas alapja ezert a tulajdonrol szolo szerzodes, s ez hatarozza meg minden egyes allampolgar jogi helyzetet Minthogy azonban ~ szerint a dolgok csak annyiban birhatnak jelentoseggel, amennyiben tevekenyseg targyai vagy munka objektumai lehetnek, ezert tulajdonon nem azt kell erteni, hogy valakinek kizarolagos joga van a dolgokhoz, hanem csupan azt, hogy kizarolagos joga van a dolgokkal valo tevekenyseghez. Ennek megfeleloen a tulajdonjog is csak abban allhat, hogy mindenkinek jogot adnak olyan cselekvésekhez, amelyek elengedhetetlenek az onfenntartashoz es az eletben valo boldogulashoz

~ megertette Nemetorszag gazdasagi es politikai egyesitesenek szuksegesseget, ugyanakkor arrol abrandozott, hogy fennmaradnak a kozepkori valaszfalak a nemet tarsadalom rendjei kozott, hogy egy „zart", gazdasagilag onellato es a vilagtol elszigetelt nemet nemzeti allam jon letre. Az altala megrajzolt tarsadalomban minden egyes allampolgar kivalaszt maganak egy bizonyos munkateruletet, az allam pedig biztositja mindenki szamara a munkahoz es a tulajdonhoz valo jogot Az ilyen allam ~ illuzioi szerint az „esz allamava" valik. A rendszer megingathatatlansaganak biztositeka szerinte az, hogy szigoruan meg kell buntetni mindenfajta jogsértest Ennek megfeleloen a ~-i „zart kereskedoallam" eros apparatussal rendelkezo rendori hatalmat tesz szuksegesse, amely a legaprobb reszletekig szabalyozza az egesz tarsadalmi rendet. Kesobbi munkaiban ~ mar ugy ertekeli a jogot es az allamot, mint az emberiseg erkolcsi letenek elozetes, bar szukseges stadiumat Az erkolcsi torveny teljes uralmanak eleresevel ugyanis a jog es az allam feleslegesse valik es megszunik. A valamennyi allampolgarra nezve kenyszerito erovel biro termelesi rendszer allami szervezete onmagaban egyebkent se elegendo, hanem ki kell egeszulnie az erkolcsi szellem fejlesztéset celzo, mindenki szamara hozzaferheto tanintezetek es nevelointezetek rendszerevel

~ filozofiaja eros hatast gyakorolt a nemet klasszikus idealizmus tovabbi fejlodesere, a korai Schellingre, sot Hegelre, tovabba a romanticizmus filozofiai-esztetikai eszmeinek kialakulasara (a szellem alkotoi aktivitasanak eszmeje, a zsenirol es az ironiarol szolo tanitas). Kulonosen jelentós hatást gyakoroltak a kovetkezok· a tudat fejlodeserol es aktivitasarol szolo tanitas, a kategoriak szisztematikus levezetesenek kiserlete, dedukciojuk antitetikus modszere, az elmeleti megismeres Kant altal megtagadott joganak visszaszerzese az esz szamara, a szabadsagrol mint a felismert erkolcsi szuksegszeruseg onkentes vallalasarol szolo tanitas, a szabadsag fejlodesenek filozofiai semaja az emberi tortenelem kulonbozo fokaival osszefuggésben

Kritikailag ertekeltek ~ filozofiajat a marxizmus klasszikusai Marx es Engels kimutatta,

hogy ~ tanitasa a szubjektumról „ metafizikusan travesztalt *szellem* a természettől való *elvalasztottsagaban* " (Művei 2. kot. 138 old.) Lenin a ~-i „tapasztalat"-fogalom kritikajat adta. Mindazonaltal Engels ~ filozofiatorteneti szerepet meltatva ezt irta. „ mi, nemet szocialistak, buszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-tol es Owentol szarmazunk, de Kanttol, Fichtetől és Hegeltől is " (Művei 19 kot. 183 old)

filozófia ⟨gor — philo+szophia — akı vezeti a tudomanyt⟩ a let (vagyis a termeszet es a tarsadalom), az emberi gondolkodas es megismeres teren ervenvesulő legaltalanosabb torvenyszeruségeknek a tudomanya, mint vilagnezeti tudomany a tarsadalomtudomanyokhoz tartozik A ~ a *tarsadalmi tudatformak* egyike, amelyet vegso soron a tarsadalmi-gazdasagi viszonyok fejlettsege es ellentmondasai hataroznak meg A ~ terminussal eloszor Puthagorasznal talal kozunk, onallo tudomany voltat elsőnek *Platon* emelte ki. A ~ a rabszolgatarto tarsadalomban keletkezett, mint olyan tudomany, amely az embernek az objektiv vilagrol es sajat magarol kialakitott ismereteinek osszesseget foglalta rendszerbe. Ez termeszetes volt a tortenelem korai szakaszaban, az ismeretek alacsony fejlettsegi szinvonalan A tarsadalmi-termelesi gyakorlat fejlődese es a tudomanyos ismeretek felhalmozodasa soran az egyes tudomanyok „levaltak" a filozofiarol es onallo tudomannya valtak A ~-t mint tudomanyt az altalanos vilagnezet kidolgozasanak, a vilag altalanos elvei es torvenyszerusegei kutatasanak szuksegessege, valamint a vilag megismerese racionalisan megalapozott modszerének igenye hivta eletre A ~ mint tudomany alapkerdese hogyan viszonyul a gondolkodas a lethez, a tudat az anyaghoz Az egyes filozofiai rendszerek tulajdonkeppen e problema konkretan kibontakoztatott megoldasai, meg abban az esetben is, ha az alapkerdest kozvetlenul nem fogalmazzak meg A ~ alapkerdesenek szuksegkeppen ket oldala van eloszor, mi az elsődleges — a szellem vagy a termeszet, az anyag vagy a tudat — es masodszor, hogyan viszonyul a vilagrol szerzett tudas magahoz a vilaghoz vagy maskent megfelel-e a tudat a letnek, kepes-e hiven tukrozni a vilagot A ~ alapkerdesenek kovetkezetes eldontese csak mindkét oldalanak szambavetelevel lehetseges. Az anyag es a tudat viszonyanak kerdése azert a ~ alapkerdese, mert altalanossaga folytan a ~ valamennyi kérdéset felolelı, nemcsak a reszproblemak megoldasat hatarozza meg, hanem a vilagnezet egeszenek jellegét is. Igy megbizhato kriteriumot ad az alapvető filozófiai iranyzatok megkulonboztetesehez Az alapkérdés megoldása szerint a ~ két ellentétes iranyzatra polarizalodik· a *materializmus*ra es az *idealizmus*ra, kozbulso helyet foglal el — bar vegeredmenyben valamelyik alapiranyzathoz kotodik — a *dualizmus* A materializmus es az idealizmus harca a ~ egesz torteneten vegigvonul, es a ~ egyik fo mozgatoereje. Ez a harc szorosan osszefugg a tarsadalom fejlődesevel, az osztalyok gazdasagi, politikai es ideologiai erdekeivel. *Marx, Engels* es *Lenin* ismertek fel es fogalmaztak meg legkovetkezetesebben a ~ *partossag*anak az elvet Eszerint osztalytarsadalomban a ~ nem lehet partatlan, mint ahogyan az ideologia egesze sem az, minden gondolati rendszer a tarsadalom valamely osztalyanak erdekeit, nezopontjat tukrozi, azokat szolgalja Vegso soron ennek megfeleloen tartozik szuksegkeppen minden filozofiai iskola aramlat, rendszer az egymassal harcban allo filozofiai „partok" valamelyikehez vagy a materializmushoz vagy az idealizmushoz A filozofiai tudomany fejlodese soran specifikus problematikajanak kirajzolodasa oda vezetett, hogy a ~ maga is tobbe-kevesbe onallo, neha pedig elesen eltero reszekkent kulonbozo agakra tagozodott Ilyen agai a letelmelet *(ontologia)* az *ismeretelmelet* (gnoszeologia), a *logika* az *etika* az *esztetika* a *szociologia* es a *filozofiatortenet* Ugyanakkor konkret ismeretek hianyaban a filozofusok a vilag feltaratlan osszefuggeseit es torvenyszerusegeit spekulativakkal probaltak potolni s ily modon kulon, az osszes tudományok felett allo tudomannya, a „tudomanyok tudomanyava" valtoztattak a ~-t A termeszet vonatkozasaban az ilyen ~ termeszetfilozofiakent a tortenelem vonatkozasaban tortenelemfilozofiakent jelentkezett Az utolso ilyen rendszer *Hegel* ~-ja volt Az ismeretek sokasodasaval, a tudomanyos fejlodes kibontakozasaval a tudomanyok differencialodasaval s a ~ sajatos feladatkorenek kirajzolodasaval azonban megszunt az alapja annak hogy a ~ t a tudomanyok tudomanyanak" tekintsek A ~-t onallo tudomanykent eletre hivo tarsadalmi szuksegleteket a ~-nak a szellemi kulturaban betoltott helyet es szerepet kovetkezeskeppen problemakoret (targyat) elso izben a marxizmus—leninizmus ismerte fel vilagosan *(dialektikus materializmus tortenelmi materializmus)* A marxista ~ a megismeres es az emberi tevekenyseg jelentos eszkoze, a megismeres es a gyakorlat tovabbfejlodesenek aktiv tényezoje A mai polgari elmeletek egy reszet filozofiaellenes tendenciak jellemzik, abban az ertelemben, hogy elutasitjak a ~ alapproblematikajat, tagadjak a ~ vilagnezeti tudomany jelleget s a ~ feladatat leszukitik vagy bizonyos reszproblemak szakfilozofiai—logikai elemzésére (pl a *neopozitivizmus* a nyelv, a jelentes

stb. problemajara), vagy az egyeni let problematikajanak szubjektivista ertelmezesere

filozófia alapkérdése — lasd *filozofia*

filozófiai antropológia: szeles ertelemben az *ember* termeszeterol (lenyegerol) szolo tanitas (lasd meg· *ember, munka, szemelyiseg, egzisztencializmus, perszonalizmus*) szuk ertelemben a XX. sz. nyugati, mindenekelott nemet filozofia egyik aramlata. Ez utobbi kozvetlen forrasa az *eletfilozofia* (Dilthey) es Husserl *fenomenologiaja* Letrejottenek es az antropologiai problematika kulon filozofiai diszciplinava alakulasanak elofeltetele az emberrol alkotott hagyomanyos elkepzelesek valsaga volt. Elteroen az egzisztencializmustol, ahol a problema az egyeni emberi letezes ertelmenek magyarazatával kapcsolatban vetodik fel — a ~ az emberi letszfera specifikus sajatossagainak tisztan elmeleti elemzesere torekszik. Totalis ember-fogalmat a konkret tudomanyokban (a biologia, pszichologia, etnologia, szociologia stb.) a XIX. sz. vegen es a XX. sz elejen felhalmozott, gazdag targyi ismeretanyag ertelmezese utjan kivanja megalkotni. A ~ keletkezese M. Scheler es H. Plessner nevehez fuzodik, az ember es az allat letezesi modjanak kulonbozosege teren vegzett vizsgalataik eredmenye Scheler ezt a kulonbseget abban latja hogy az ember kepes megszabadulni a biologiai szukségletek nyomasatol, „eltavolodik" kornyezetetol es targyi viszonyban van vele. Plessner ugy hatarozza meg az ember specifikumat, mint „excentricitast", a kozvetlen letezesen valo allando tullepest, amely az ember termeszete Scheler megtartja az ember ertelmezeseben a hagyomanyos metafizika fogalmait, s az emberi letezes elvenek az eleten kivuli „szellemet" tekinti, amely megtekezi es megnemesiti a hajlamokat, vilagga valtoztatva a kornyezetet (az ember „az elet aszketaja", a tortenelem ertelme a tehetetlen szellem es a vak hajlam kolcsonos egymasba hatolasa); Plessner viszont Husserl fenomenologiajanak szellemeben bontakoztatja ki a metafizikai vonatkozasban semleges ~ eszmeit· az embert a szerves lenyek es a kornyezet kölcsönviszony-strukturainak (Positionsformen) leirasa utjan kell megertenunk. Ennek soran az ember excentrikus helyzete nem lenyenek valamely magasabb „reteget" hatarozza meg specifikusan, hanem egesz testi organizaciojat, a legalacsonyabb vegetativ szintektol kezdve (ilyen ertelemben elemzi Plessner a nevetes es sirás jelenseget, mint specifikusan emberi reakciot az emberi viselkedes valsagszituacioiban A Gehlen („Der Mensch", Berlin 1940), aki Scheler tobb gondolatat tovabbfejleszti — mentesen azonban mindenfele metafizikai kontextustol —, az ember kulonbseget az allatoktol mar az eszkoz es a mozgas, a szenzomotoros folyamatok elemi de specifikusan emberi kombinacioiban latja Az amerikai pragmatizmus (Dewey, Mead stb.) szellemeben Gehlen a tevekenyseget tekinti meghatarozonak az ember megertese teren A tevekenyseg forrasat (Herder nyoman) az ember biologiai „fogyatekossagaban" latja, es ebbol a szempontbol dolgozza fel a biológiai antropologia terjedelmes anyagat. Gehlen eszmeihez kozel all E Rothackernek, a „kulturantropologia" megalapitojanak a koncepcioja. Rothacker az embert elsosorban a kultúra altal meghatarozott lenynek, „a kultura alkotojanak es alkotasanak" (M. Landmann) tekinti. Cassirer neokantianus eredetu filozofiajaban az ember „szimbolikus állat", olyan leny aki a kifejezes specifikus formait, a kultura szimbolikus rendszereit teremti meg (nyelv, mitosz, vallas, muveszet, tudomany stb.). Mig tehat Scheler es tanitvanyai (H. Hengstenberg, F. von Rintelen) is megtartjak az ember ertelmezeseben a hagyomanyos filozofiai fogalmakat (szellem, szemelyiseg), a tobbi antropologus, foleg Husserl fenomenologiajanak hatasara, az ember specifikumainak elofelteves nelkuli, lenyegeben pozitivista leirasara hajlik.

„Filozófiai fuzetek": *Lenin* filozofiai feljegyzesei, amelyek onallo kiadasban eloszor 1933-ban jelentek meg. A ~ reszletes kivonatokat tartalmaz, amelyeket Lenin (foleg 1914—1916-ban) kulonbozo filozofiai munkakbol keszitett. Az olvasott muvek tartalmat kivonatolo feljegyzesekhez Lenin fontos kritikai megjegyzeseket, kovetkezteteseket es altalanositasokat fuzott. A ~ oriasi mennyisegu, igen ertekes gondolatot es eszrevételt tartalmaz a filozofia legkulonbozobb kerdeseivel kapcsolatban. A ~ kozponti temaja a *dialektika*. Lenin a dialektika gondolatgazdag meghatarozasat adja, sokoldalúan feltarja lenyeget, elemeit, megfogalmazza a logika es a logikai kategoriak marxista felfogasanak alapjait, jellemzi a megismeres dialektikus folyamatat, az ellentmondasrol mint a dialektika magvaról szolo tanitast. A filozofia fejlodesenek szempontjabol nagy jelentoseguek Leninnek a dialektika, a logika es az ismeretelmelet egysegerol szolo tetelei, valamint a *dialektikus logika* kidolgozasara vonatkozo utmutatasai. Lenin nagy figyelmet forditott a filozofia tortenetere. Kimutatja, hogy az a materializmus es az idealizmus harcanak a tortenete, ramutat a dialektika tortenete tanulmanyozasanak fontossagara, a filozofiatortenet mint tudomany szamos modszertani kerdeset erinti, ertekeli sok filozofus nezeteit, kulonos figyelmet szentelve *Hegel*nek. A termeszettudomanyos muvekre tett megjegyzeseiben Lenin

hangsulyozza, hogy a dialektikus materializmus az egyedul tudomanyos modszertan. A ~ peldaja a materialista dialektika alkoto tovabbfejlesztesenek, es programot ad a marxista filozofia teruleten vegzendő tovabbi munkahoz. A ~ tanulmanyozasanal azonban nem szabad szem elol teveszteni, hogy a munka I enmnek sajat maga szamara keszitett feljegyzéseibol all, amelyeket nem rendezett sajto ala

„A filozófia nyomorúsága. Valasz Proudhon urnak »a nyomoruság filozofiájá«-ra" *Marx* műve, amelyben a tudományos szocializmus alapjait fejtette ki Franciaul irta, 1847-ben, a francia kispolgari anarchista filozofus es kozgazdasz P. J. Proudhon nezetei ellen Marx fellepett Proudhon „dialektikus" frazeologiája ellen, es ramutatott arra, hogy Proudhon nem emelkedik a burzsoá latohatár fole A ~-ban elemezte a tőkes termelesi modot, es lefektette a marxista politikai gazdasagtan alapjait Marx tanulmanyozta a proletariatus gazdasági helyzetet, tortenelmi szerepet es osztályharcanak feladatait „A munkasosztaly felszabadulásanak feltetele minden osztaly eltorlese Addig azonban a proletariátus es a burzsoazia kozotti antagonizmus osztálynak osztaly ellen vivott harca, olyan harc, amely legmagasabb foku megnyilvanulásában totalis forradalom Csak a dolgoknak olyan rendjeben nem lesznek a *tarsadalmi evolucion* tobbe *politikai revolucion*, amelyben nem lesznek mar osztalyok es osztalyantagonizmusok. Addig azonban a tarsadalom minden altalános atformalasanak eloestejen a tarsadalmi tudomány utolso szava mindig ez lesz »Kuzdelem, vagy halal, veres harc, vagy megsemmisules. Ilyen kerlelhetetlenul van felteve a kerdes«." (*Marx—Engels* Muvei 4 kot 173—174 old)

filozófia pártossága — lasd *partossag filozofia*

filozofiatortenet: a *filozofia* kialakulasanak es fejlodesenek folyamatat, e fejlődes torvenyszerusegeit es szakaszait, a filozofiai iskolak es irányzatok harcat vizsgálo tudomány Mar az okorban kialakult az a gyakorlat, hogy a filozofusok elődeik nezeteihez fordultak, hogy biraljak vagy sajat koncepcioikban felhasznaljak azokat (pl *Aristotelesz*) Ugyanekkor un . velemeny-gyujtemenyek" keszulnek a filozofusok nezeteirol, es eletrajzokat irnak roluk (Diogenesz Laertiosz, Sextus Empiricus stb) A filozofusok nezeteinek tobbe-kevesbe onkenyes felsorolasat tartalmazzák a fo filozofiatorteneti muvek egeszen a XVIII sz -ig A filozofiatorteneti kutatasokban viszonylag hosszu idon at az empirizmus uralkodott, s jelentoseguk elsosorban az ismeretterjesztesben rejlett A filozofia fejlodesevel tokozatosan a ~ tudományos elemei is kialakulnak: a ~ megszabadul a teologiai befolyástól, kisérlet tortenik a tortenetiseg elvenek alkalmazasara, a filozofia fejlodésének az altalános társadalmi-tortenelmi fejlődessel es a tudományos ismeretek fejlődesevel valo osszekapcsolására, kialakul a forrásmunkák kritikai feldolgozasa. Jelentősen előrelendítettek a ~-et a materialista filozófusok (F. *Bacon*, *Spinoza*), valamint azok a gondolkodok, akik a tortenelmi torvenyszerűsegek eszmejehez kozeledtek (G. B. Vico, I. G. Herder es masok). Kulonosen jelentős a ~ hegeli koncepcioja Ennek alapelve az a tetel volt, hogy a fejlett filozofiai rendszerben, nevezetesen a hegeliben a logikai kategoriák rendje reprodukálja a filozofiai eszmek torteneti egymásutánját. A ~ *Hegel* szerint az a folyamat, amelyben a gondolat az igazság (az abszolut eszme) tudatosulása irányában fejlődik· az igazság csak az emberi gondolkodás egesz torteneteben tarhato fel. Az igazsagnak mindama meghatarozasai, amelyek egy-egy kulonos világszemleletben vagy rendszerben jutnak kifejezesre, tortenelmileg korlátozottak, nem teljesek es egyoldaluak. Egy uj filozofiai rendszer letrejotte magasabb, konkretabb es fejlettebb logikai kategoria szinvonalára emeli a gondolkodást Hegel koncepciója ertekes megsejtéseket tartalmaz a filozofia szuksegszerű es torvenyszerű fejlődesenek eszmejet, azt a gondolatot, hogy a filozofia fejlodese a társadalom es a megismeres fejlődesetől fugg stb. Egeszeben veve azonban e koncepcio idealista jellegenel fogva elfogadhatatlan a ~-et Hegel az abszolút szellem onfejlődesenek tartja A tudományos ~ kidolgozásához ertekes gondolatokkal járultak hozzá a XIX századi orosz gondolkodók, kivált Herzen. Mindamellett sem a Marx elotti, sem a modern polgari filozofia nem tudta tudománnya tenni a ~-et A XIX sz. masodik feleben es a XX sz.-ban a polgári ~ e tudomany modszertani problémái teruleten nagy visszaesest jelentett Hegelhez kepest A tudomanyos ~ kidolgozásának feltételeit a dialektikus es tortenelmi materializmus teremtette meg. A marxista filozofia, eloszor is, megállapitja a társadalmi tudatformák objektiv torvenyszerűsegeit, másodszor, feltárja a tudomanyos megismeres struktúráját es sajátossagait, s ezaltal lehetővé teszi a filozofia tortenetenek tudomanyos kutatasát A tudományos ~-ben kozponti helyet foglal el a *materializmus* es az *idealizmus*, a *dialektika* es a *metafizika* fejlodesenek, formalodasanak es a koztuk folyo harcnak a tanulmanyozasa A filozofia fejlődese során a tudományos materialista nezetek a megismeres es az emberi gyakorlati tevekenyseg fejlodesenek eredmenyei alapjan folebe kerekednek az idealista nezeteknek A marxista ~ tudatosan ervenyesiti a partossag elvet az egyes iskolak es irany-

zatok ertekelesében Ez nem jelenti az idealista filozofia keretei kozott elert pozitiv eredmenyek tagadását. A tudományos ~ a filozofia fejlodeset a társadalom gazdasagi es politikai fejlődese altal meghatarozott folyamatkent fogja fel, a filozofiai eszmeket es rendszereket vegso soron valamely osztaly es tarsadalmi csoport erdekeinek es ideologiajának kifejezesekent, a tarsadalom termelesi gyakorlatában es a tudomanyos ismeretek fejlődésében felmerulő igenyek, problemak tukrozodesekent ertekeli Nem elegendo azonban valamely elmeleti koncepcio „társadalmi egyenérteket" megtalalni, mindenekelőtt azt kell megállapitani, hogy az adott tarsadalmi rendszer, a tortenelmi feltetelek osszesege miert eppen ezt a filozofiai rendszert szulte, s nem valamilyen más rendszert Maskeppen nem kerulheto el a leegyszerusites, a gazdaság es filozofia kapcsolatának vulgarmaterialista feltogasa A ~ dialektikus materialista ertelmezese tette lehetove a filozofia torteneti fejlodesenek egyseges folyamatként valo bemutatását, kulonfele iskolai es irányzatai szuksegszeru kapcsolatanak megvilagitását, a filozofiai problemak megoldasaban vegbemeno haladasnak, a ~ es altalaban a megismeres tortenete kozti kapcsolatnak a feltárasat Ily modon a tortenelemben valamely kerdes megoldására tett ujabb es ujabb kiserletek (a tudomanyos megismeres modszertana, a *racionalizmus* es *empirizmus* az *altalanos* es *egyes*, az *absztrakt* es *konkret* viszonya, az emberi tevekenyseg termeszete stb) nem csupan a filozofiaban immanensen meglevő cel altal meghatározott fejlodesnek tunnek, hanem sajatos merfoldkoveknek bizonyulnak a tarsadalom es a megismeres torteneteben. Amennyiben a ~ a vilag filozofiai megismerese fejlődesenek folyamata, meg kell találni a kozvetlen kapcsolatot az emberi megismeres tortenelmi fejlodese, e fejlodes belso strukturaja es logikaja kozott Itt világosan ervenyesul a logikai es történeti egysegének az elve a targy tortenete a legszorosabban osszefugg kifejlett logikai strukturajaval, a tudomany kelletkezesenek folyamata elvalaszthatatlan kifejlett állapotatol, es csak az utobbi szemszogebol nezve ertheto meg helyesen Éppen ez nyitja meg az utat a filozofia fejlődestorvenyeinek megertesehez, ez nyujt segitseget a tortenelmileg kialakulo koncepciók es eszmek tenyleges helyenek es jelentosegenek megallapitasában Ugyanakkor a ~ nem szakithato el a termeszettudomanyok osszesegenek tortenetetől es a tarsadalmi-torteneti gyakorlattol. A filozofiának a gondolkodas, a tudomany es a technika tortenete dialektikus feldolgozását kell nyujtania A ~ tanulmanyozasanak nagy a jelentosége a modern filozofiai tudomany fejlődese szempontjából A marxista filozofia magáévá tette mindazokat az eredmenyeket, amelyeket az emberi gondolkodas sok evszazados tortenete folyamán elert A ~ tanulmanyozasara szukseg van a tudomanyos kutatásban es a vilag gyakorlati átalakitasaban jelenleg alkalmazott modszerek fejlesztesehez, a filozofiai muveltseg szintjenek emelesehez

fizikai idealizmus: eloszor Lenin a *Materializmus es empiriokriticizmus*" c konyveben hasznalt elnevezese, amellyel a fizika uj eredmenyeit szubjektiv idealista szellemben ertelmezo iskolák egyikenek nezeteit jelolte A regebbi, abszolut igaznak hitt fizikai fogalmak hirtelen megingasa, ami a XIX sz vegi, XX sz eleji felfedezesekkel (radioaktivitas, relativitaselmelet) fuggott ossze, valamint a determinizmus mechanikus feltogásanak tudomanyos tarthatatlansaga válsagot idezett elo a fizikaban, es ket momentumot állitott eloterbe e tudomany fejlodeseben a matematizalodast es az ismeretek relativ jelleget Mint Lenin kimutatta, ezek a momentumok vezettek a ~-hoz azokat a tudosokat, akik tarsadalmi helyzetuk folytan nem ismertek a dialektikus materializmust A fizikaban a legegyszerubb objektumok erzeki szemleletenek megszunese es elvont matematikai nyelven valo leirasa ahhoz a hibas kovetkezteteshez vezetett, hogy „az anyag eltunt", s csak az egyenletek maradtak meg A bevett, szokásos fogalmak radikalis lerombolasa az abszolut es viszonylagos igazság dialektikájának nem ismerese kovetkezteben ahhoz a nezethez vezetett, hogy ismereteink „pusztan viszonylagosak" Mindez az objektiv igazsag tagadasat eredmenyezte, vegso soron pedig *idealizmus*ba es *agnosztic izmus*ba torkollott A mai ~ az uj fizika sajatossagait a szubjektum (a megfigyelo) tulajdonsagaival igyekszik magyarazni, aki a vilagot az „a priori" matematikaval es a muszerek altal nyert adatokkal irja le Ez a magyarazat vegso soron az un megfigyelhetoseg elvere epul, amely szerint az elmelet semmi olyat nem tartalmazhat, ami nem felel meg a szubjektum kozvetlen erzeki tapasztalatanak

fizikai világkep: ezen a kulonosen az utobbi evekben elterjedt kifejezesen a termeszetrol (neha szukebb ertelemben a szervetlen termeszetrol) alkotott olyan elkepzelest ertunk, amely nehany általános fizikai elvbol alakult ki Ebben az ertelemben ~ volt az okori atomizmus, *Descartes* fizikája, *Newton* rendszere A XVII– XVIII sz -ban a ~ felepitesere tett kiserleteket altalaban a bonyolult termeszeti jelensegeknek, az anyag diszkret reszei egyszeru, mechanikus helyvaltoztatasara valo visszavezetesenek gondolata jellemzi A XIX sz -ban a termeszettudomanyban megszilardul az az elkepzeles, hogy a mozgás bonyolult formainak specifikus torvenyszerusegei vannak,

amelyek az egyszerűbb formákra vissza nem vezethetők. Ezt az elképzelést igen mély és általános formában fogalmazta meg Engels „*A természet dialektikája*"-ban. A XIX. sz. ~-e a mozgásformák és kolcsönos átmeneteik hierarchiáján alapult, s ebben az ertelemben a mozgás megmaradásának és átalakulásának torvenye a legáltalánosabb fizikai elv. A XX. sz.-ban a newtoni mechanika torvényei már nem tolthették be a legáltalánosabb törvények szerepét. Erre a szerepre az elektromágneses jelensegek torvenyei tartottak igenyt, de az elektromágneses világkép nem tudta felolelni az osszes fizikai jelenséget. Másrészt az elektromágneses mezők nem fértek bele az általános *relativitaselmélet* keretébe, amely a gravitációs mezóket irja le. Az egységes mezőelmélet megteremtésére *Einstein* és más fizikusok tettek kiserleteket, de ezek nem vezettek el egy új és teljes ~ megteremtéséhez. Az ilyen világkep alapjává az „*elemi*" *részecskék* és átalakulásuk elmelete válhat, amelynek körvonalai most rajzolódnak ki a fizikában. A tudomány fejlődese tehát alátámasztja a dialektikus materializmus eszméit, amely Lenin szavai szerint egyáltalán nem állitja, hogy „okvetlenul a »mechanikai« világkephez ragaszkodik, s nem hajlandó elismerni a világnak mint *mozgó anyagnak* elektromágneses, vagy valamilyen más, mérhetetlenul bonyolultabb képét". (*Lenin* Összes művei. 18. kot. 262. old.)

fizikalizmus — lásd *logikai pozitivizmus*

fiziológiai idealizmus: szubjektív idealista elmélet, amely a múlt század derekán terjedt el a biológusok és orvosok kozótt. Alapítója Johannes Muller volt. A ~ kifejezést elsőként *Feuerbach* használta. A ~ eltúlozza az érzetek tartalmának az erzekszervek működésétől való fuggését; követói az erzetet nem az objektív világ képmásának, hanem szimbólumának tekintették. Muller szerint a szinspektrumot, a hangárnyalatot, az ízles es szaglás sajátosságait kizárólag a megfelelo érzékszervek strukturális és funkcionális sajátosságai határozzák meg. A ~ hívei a szervezet számos fiziológiai reakcióját abszolút fuggetlennek tekintették a külső inger erejétől és minősegetől, s a környezetet csupán az automatikusan mukodo erzekszervek „kulső indító mechanizmusának", „kulső oknak" tartották. A polgári termeszettudósok kozótt ma is élnek a ~-hoz kozelálló elméletek. A ~ tarthatatlanságára Lenin hivta fel a figyelmet „*Materializmus és empiriokriticizmus*" c. művében.

fogalom: a világ gondolati visszatukrozódésének egyik, specifikusan emberi formája, amelynek revén megismerjük a jelenségek és folyamatok lényegét, általánositjuk lenyeges vonásaikat és tulajdonságaikat. A ~ a *megismerés* fejlődésének terméke és eszköze. A megismerés alacsonyabb fokáról a magasabb fokhoz jutva a regi fogalmak pontosabbá válnak és új fogalmak keletkeznek. A ~ tehát nem statikus, nem végleges, nem abszolút, hanem változó, fejlődő, a valóságot mind adekvátabban tukrozi vissza. A fogalmak alkotják a nyelv szavainak értelmét. A ~ fő logikai funkciója az, hogy gondolatilag kiemeli a gyakorlatban és a megismerési folyamatban bennunket érdeklő tárgyak tulajdonságait. E funkciója révén a ~ meghatározott tárgyakhoz kapcsolja a szavakat, ami lehetővé teszi a szavak jelentésének pontos megállapitását es felhasználásukat a gondolkodás folyamatában. A tárgyak egyes osztályainak kiemelése és e tárgyak fogalmakban történő *általánositás*a az objektiv törvények megismerésének szukségszerű feltétele. Minden tudomány meghatározott fogalmakkal dolgozik, bennuk összpontosulnak a felhalmozott tudományos ismeretek. *Lenin* jellemzése szerint a fogalmak az agynak, az anyag legmagasabb rendű termékének legmagasabb rendu termékei (lásd Művei. 38. kot. 151. old.). A ~alkotás a visszatukróződés erzéki formáitol kiindulo bonyolult folyamat, amelyben a megismeres olyan eljárásait alkalmazzuk, mint az osszehasonlitás, *analizis és szintézis, absztrakcio*, az általánosítás és a *következtetés* kulónbozó bonyolult formái. A tudományos fogalmak eleinte gyakran csupán hipotetikusak. A *torvény*ek, a fejlődesi tendenciák megismerése alapján egyes tárgyakról, folyamatokról fogalmat alkothatunk maguknak a tárgyaknak, folyamatoknak a keletkezese előtt. Ily modon a ~alkotásban megnyilvánul a gondolkodás aktiv és alkotó jellege. A fogalmak eredményes alkalmazása attól fugg, mennyire tukrozik helyesen az objektív valóságot. Minden ~ absztrakció. Ez azt a látszatot kelti, mintha a~ eltávolodna a valóságtól, valójában azonban a ~ segitségével melyebben ismerjuk meg a valóságot, mert lenyeges vonásait emeljuk ki. Minden tudományos ~, a valóság visszatukrozése lévén, ugyanolyan mozgékony és rugalmas, mint a benne általánosított tárgyak és folyamatok. Lenin kifejezesevel a fogalmaknak „csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relatívaknak, kolcsonosen összefuggőknek, az ellentetekben egysegeseknek kell lenniok, hogy átfogják a világot". (*Lenin* Művei. 38. kot. 129. old.) A fogalmak rugalmasságáról, mozgékonyságáról, kolcsonós osszefuggéséről és egymásba való átmenetéről szóló tétel a dialektikus logika egyik alapvető tétele. A fogalmak, bár bennuk csak az általánost emeljük ki, nem zárják ki az egyest és a különost. A tudományos fogalmak magukban foglalják a kulö-

nös, az individuális, az egyes gazdagságát. Csakis az általános alapján válik lehetővé a tárgyak különös csoportjainak (fajainak), valamint egyes osztályainak kiemelése és megismerése. (Lásd még: *gondolkodás; ítélet; következtetés.*)

Fogarasi Béla (1891—1959): egyetemi tanár, marxista filozófus. 1918-ban kapcsolódott be a munkásmozgalomba. A KMP alapító tagja, a „Vörös Újság" szerkesztője volt. A Tanácsköztársaság idején a Közoktatásügyi Népbiztosság munkatársaként a felsőoktatás átszervezésén dolgozott; a Marx—Engels Munkásegyetem vezetője volt. A Tanácsköztársaság megdöntése után Bécsbe emigrált, 1921-től 1930-ig pedig Berlinben a Németországi KP KB-jának munkatársa volt. A harmincas évek elején Moszkvában a Kommunista Internacionálé központjában dolgozott. 1933-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának munkatársa, 1934-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. Részt vett az „Új Hang" c. folyóirat szerkesztésében. A felszabadulás után hazatért s a „Társadalmi Szemle" főszerkesztője, egyetemi tanár, 1948-ban az MTA tagja lett. 1957-ben az MSZMP KB tagjává választották. Széles körű tudományos munkásságot folytatott, elsősorban a dialektikus logika tárgykörében, tanulmányai számos idegen nyelven is megjelentek.

folytonosság és megszakítottság: az anyagi tárgyak ellentétes, de kölcsönösen összefüggő, egymást feltételező tulajdonságait tükröző lényeges jellemzők. A folytonosság az egyes diszkrét (elkülönült) elemekből összetevődő rendszerek egységes egészében, kapcsolataik végtelen voltában, az állapotváltozások folyamatosságában, az egyik állapotból a másikba való átmenet folytonosságában fejeződik ki. A megszakítottság az anyag diszkrét állapotának (égitestek, testek, kristályok, molekulák, atomok, atommagok stb.) jellemző tulajdonsága, amely az anyag differenciálódási fokát mutatja a különféle rendszerek, minőségileg meghatározott struktúrák elkülönült szilárd elemeinek formájában. A megszakítottság a fejlődés, a változás folyamatának ugrásszerű jellegében is megnyilvánul. A metafizikus materializmussal ellentétben a *dialektikus materializmus* a ~ értelmezésekor nemcsak a kettő ellentétét hangsúlyozza, hanem összefüggésüket, egységüket is; utóbbit a modern fizika eredményei is igazolják. Kimutatták pl., hogy a fény egyszerre hullám- és korpuszkuláris (részecske-) tulajdonságokkal rendelkezik. A *kvantummechanikában* kísérletileg megállapították, hogy az *„elemi" részecskék* nemcsak korpuszkuláris tulajdonságúak, hanem hullámjellegűek is. A ~ dialektikája lehetővé teszi, hogy az anyagi tárgyak specifikus sajátosságát, tulajdonságukat és egymáshoz való viszonyukat tudományosan értelmezzük (tér és idő, mozgás, mező és diszkrét anyag kölcsönös összefüggése stb.).

formális logika: a gondolkodási formák és műveletek (a *fogalom*, az *ítélet*, a logikai *következtetés*, a *bizonyítás*) logikai szerkezetét, illetve formáját vizsgáló tudomány, amely elvonatkoztat a gondolkodás konkrét tartalmától és csak e tartalom részeinek közös összefüggési módjait vizsgálja. Alapvető feladata azoknak a formai törvényeknek és elveknek a megfogalmazása, amelyek követése biztosítja a gondolkodás szabatosságát és egyértelműségét, továbbá a következtetések levonásának folyamatában az igaz eredmények elérésének szükségszerű feltétele. A ~ alapját *Arisztotelész* fektette le műveiben, ő dolgozta ki a *szillogisztikát*. A ~ fejlődését elősegítették a korai sztoikusok, a középkorban pedig a skolasztikusok (Duns Scotus, William Occam, Raimundus Lullus stb.). A deduktív logika évszázados hagyományaival szemben indult meg az *indukció* kutatása és az induktív következtetések szabályainak kidolgozása (F. *Bacon*, később J. *Mill* és mások). Lényeges fordulat azonban a ~ fejlődésében csak a XIX. sz. második felében történt, amikor megkezdődött a *dialektikus logika*, továbbá a *matematikai* (szimbolikus) *logika* kidolgozása, a ~ modern fejlődési szakasza. (Lásd még: *logika; logikai formák.*)

formális szociológia: szociológiai iskola a XIX. sz. végének és a XX. sz. első harmadának nemmarxista szociológiájában.. Fő képviselői: Simmel, Wiese, A. Vierkandt, T. Litt, C. Bougle, részben E. Ross, H. Becker stb. Szemben a történelmi-evolúciós szociológiával, amely igyekezett szintetikus képet rajzolni a társadalom történelmi fejlődéséről, a ~ analitikus diszciplínaként épül fel. Elvonatkoztat a társadalmi jelenségek más társadalomtudományok által vizsgált konkrét-történelmi tartalmától, s „a társadalmasulás tiszta formáit" elemzi, azt, ami minden társadalmi jelenségben közös: a társadalmi kölcsönhatás, ill. a társadalmi viszonyok formáit. A társadalom, Wiese szerint, nem az egyének mellett létező külön ontológiai realitás, hanem az emberek közti kapcsolatok kusza hálója, amelyek társadalmi folyamatokra, viszonyokra és struktúrákra oszlanak. Filozófiai tekintetben a ~ vagy az újkantizmusra támaszkodott (Simmel és követői), vagy a fenomenológiára (Vierkandt). Kapcsolódik a burzsoá liberalizmus ideológiai hagyományaihoz (a társadalmit az interindividuális viszonyok összességének tekinti).

A ~ pozitív vonása volt, hogy megkövetelte a szociológiai fogalmak logikai szigorúságát és

tagoltságát, ami különösen a társadalmi folyamatok elméleti modelljeinek a megszerkesztéséhez nélkülözhetetlen. Számos általa bevezetett osztályozás szilárd részévé vált a szociológiai elméletnek. Simmel koncepciója nagy hatással volt egyebek között a kiscsoport-elméletre és a kiscsoport-kutatásra. Egyoldalú azonban a ~-nak az az elképzelése, amely szerint a társadalom nem más, mint az interindividuális viszonyok egyszerű kondenzálódása, és amely a szociológia pszichológiára redukálásának a tendenciáját hordozza magában. A társadalmi kölcsönhatás formáinak osztályozása csak abban az esetben lesz termékeny, ha figyelembe vesszük a konkrét-történelmi feltételektől függő módosulásaikat is.

formalizáció: az ismeretek (tudományos elméletek, egyes alkotóelemeik stb.) tartalmának rögzítési formája, a tartalom szabatos meghatározásának módja. A ~ úgy történik, hogy az adott ismeret formáját kiemelik, meghatározott (természetes vagy mesterséges) *nyelv*ben kifejezik és megalkotják a nyelvvel végzendő műveletek szabályait. Ezzel lehetővé válik a vizsgált tárgyak lényeges és törvényszerű oldalainak feltárása és rögzítése. A ~ sajátossága ismeretelméleti szempontból az, hogy a tartalom feltárása és szabatos meghatározása a tartalom formájának feltárásán és rögzítésén keresztül történik. Ezért minden ~-ban megvan az élő, fejlődő valóság „megmerevítésének", „durvításának" a mozzanata. Ez a „durvítás" a megismerés folyamatában — annak meghatározott fokán szükségszerű. Történelmileg a ~ voltaképpen a *gondolkodás* és a nyelv keletkezésével jött létre. Fejlődését jelentősen előmozdította az írás megjelenése. A továbbiakban a tudomány, különösen a matematika fejlődésével a természetes nyelv mindinkább kiegészült a speciális jeleket használó „mesterséges nyelvekkel". A ~ módszerének fejlődésében jelentős szakasz kezdődött, amikor az újkori matematikában bevezették a betűvel való számítási műveleteket és kidolgozták a logikai *kalkulus*ok eszméit (G. W. *Leibniz*). A logikai kalkulusok kidolgozása — amely a XIX. sz. derekán történt a *matematikai logiká*ban — lehetővé tette, hogy a kalkulusok eszközeit a tudomány egész területének ~-jára alkalmazzák. A matematikai logika eszközeivel formalizált ismeretterületek formális rendszereket alkotnak. A modern logika eredményei azt bizonyítják, hogy ha valamely eléggé gazdag tartalmú *elmélet*et formalizálunk, akkor azt sohasem adhatjuk vissza maradéktalanul ebben a formális rendszerben: az elméletben mindig marad feltáratlan és formalizálatlan rész. Ez az eltérés a tudomány formállogikai eszközei belső fejlődésének forrása és rendszerint (az adott formális rendszerben) megoldhatatlan tételek feltárásában fejeződik ki. (Ennek az ellentmondásnak másik megnyilvánulási formája az *antinómiák* megjelenése.) Az antinómiák kiküszöbölése új formális rendszerek felépítésével történik. Így a tartalom mind mélyebb és mélyebb ~-ja megy végbe, de sohasem ér el abszolút teljességet.

forradalmi helyzet: azoknak az objektív feltételeknek összessége, amelyek kifejezik valamely társadalmi rend gazdasági és politikai válságát és meghatározzák a *társadalmi forradalom* lehetőségét. A ~ fő ismérvei Lenin szerint a következők: 1. Az uralkodó osztályok nem tudják többé változatlan formában fenntartani uralmukat. A forradalom bekövetkeztéhez rendszerint nem elegendő, hogy „a néptömegek ne akarjanak" többé a régi módon élni, az is szükséges, hogy „az uralkodó felső rétegek se tudjanak" a régi módon élni, azaz forradalom nem lehetséges általános (mind a kizsákmányoltakat, mind a kizsákmányolókat átfogó) nemzeti válság nélkül. 2. A szokásosnál erősebben fokozódik az elnyomott osztályok nyomora és szenvedése. 3. Jelentékenyen fokozódik a tömegek aktivitása; a „békés" korszakokban engedik magukat kifosztani, a viharos időkben azonban mind a válság összes körülményei, mind maguk a „felső rétegek" önálló történelmi fellépésre késztetik őket (lásd Összes művei. 26. köt. 203—204. old.). A társadalmi forradalom győzelméhez nem elég a ~ megléte. Az is szükséges, hogy az objektív feltételeket szubjektív tényezők realizálják. E szubjektív tényezők: a forradalmi osztály ereje, bátor és önfeláldozó harca, s egy tapasztalt forradalmi párt, amely helyes stratégiájával és taktikájával biztosítja a forradalmi tömegek irányítását.

forradalom — lásd *társadalmi forradalom*

Fourier, François Marie Charles (1772—1837) — lásd *utópikus szocializmus*

földrajzi irányzat a szociológiában (földrajzi *determinizmus*): a polgári szociológia egyik irányzata, amely szerint a társadalom fejlődése közvetlenül a földrajzi feltételektől (éghajlat, talaj, folyók stb.) függ. Ez lényegében naturalista, idealista történetfelfogás. Azt a gondolatot, hogy a természeti feltételeknek meghatározó szerepük van a társadalom életében, már egyes ókori gondolkodók (*Platón, Arisztotelész* stb.) is felvetették a vallási mitológiai nézetekkel szemben. Mint külön irányzat, a földrajzi determinizmus a XVIII. sz.-ban alakult ki. Megalapítója *Montesquieu* volt. Az újkorban ez az irányzat haladó szerepet töltött be a feudális-vallási ideológia elleni harcban. A XIX. sz. derekától a ~ elvesz-

tette halado szerepet (H. Buckle, F. Le Play, F. Ratzel stb.). Buckle-nel a foldrajzi determinizmus, a társadalmi egyenlőtlenseg orokkevalóságának megalapozasára, a gyarmati hóditás igazolására szolgált. A ~ eszmei előkeszitettek a talajt a *geopolitika* megjelenesehez az imperializmus korában.

francia materializmus a XVIII. században: a francia filozofia a XVIII. sz.-ban főkeppen mint a *felvilágosodás* egyik igen fontos eleme fejlodott; a felvilagositok tobbsege a burzsoazia kulonbozo retegeinek ideológusa volt, bár egyesek kozuluk (Meslier, Mably, Morelly) utopikus kommunistak voltak (lasd *utópikus szocializmus*). A nagy francia polgari forradalmat ideologiailag elokeszitő francia felvilagosodas filozófiai alapja a materializmus volt; „ a materializmus az egyik vagy a masik formájaban — mint bevallott materializmus vagy mint deizmus — Franciaorszag egesz müvelt ifjusaganak hitvallasavá lett, olyannyira, hogy amikor a nagy forradalom kitort, az angol royalistak altal kikoltott tan adott elmeleti lobogót a francia republikánusoknak es terroristaknak es nyújtotta a textust az »Emberi Jogok Nyilatkozata«-hoz." (*Marx—Engels* Muvei. 22. kot. 284. old.)

A francia materializmus ket formaja kulonboztetheto meg: a kovetkezetlen (es korábbi) deista (Voltaire, Montesquieu, *Condillac*, Rousseau, Robinet, Turgot, Condorcet), illetve az ateista (Meslier, Lamettrie, Diderot, Helvetius, Holbach, Naigeon, Marechal, Volney, Dupuis).

A deista format a legrendszeresebben *Voltaire* dolgozta ki. Ebben a XVI—XVII. szazadi francia filozofia materialista es antiklerikalis eszmei egyesultek az angol filozofia es termeszettudomany vivmanyaival: Bacon empirizmusaval, Locke szenzaulizmusaval, Newton fizikajával. A voltaire-i „esz-deizmus"-tol elteroen *Rousseau*ra az „érzék-deizmus" jellemző, amely demokratikusabb vonasokat mutat, de az idealista mozzanatok is eroteljesebbek benne. A deista filozofusok nagymertékben hozzajarultak az ismeretelmeleti problémak kidolgozasahoz (a *szenzualizmus* condillac-i elmelyitese), illetve a tarsadalmi-politikai problemak megoldasahoz (a tarsadalmi haladás elmelete Voltaire-nel, Turgot-nal, Condorcet-nel, az egyenlotlenseg keletkezesenek megokolasa es a tarsadalmi szerzodes Rousseaunál; a foldrajzi determinizmus *Montesquieu*-nel) A deistak nem tudtak teljesen szakitani a vallassal, de harcos antiklerikalizmusuk objektive elosegitette a vallasos vilagnezet megingasát es az ateista materializmus megjelenését, amelynek első megnyilvanulasa Meslier filozofiaja volt az 1730-as evekben.

A XVIII. sz. negyvenes eveinek masodik felétol *Lamettrie, Diderot, Helvetius, Holbach* (Engels szerint „a nagy francia materialistak") ateista materializmusa kezdett vezető szerepet jatszani a francia filozofiaban, s ez a Marx elotti materializmus fejlodesenek legmagasabb formajává valt a *nyugat-europai* orszagokban. Ezt a materializmust legteljesebben Holbach fejtette ki „A természet rendszere"-ben (1770). A nagy francia materialistak filozofiai fejlődésuk egyik stádiumakeppen keresztulmentek a *deizmus*on is, de azutan nemcsak a teizmust vetették el, hanem a *panteizmust* es a deizmust is. Feltártak, hogy a filozofia történetében két antagonisztikus iranyzat van, a materializmus es az idealizmus (spiritualizmus), ezek eredetét Demokritosz es Platon nevevel kotották ossze, s dontően hozzajarultak a materializmusnak mint a teológiával es az idealizmussal szembenalló egyseges ateista vilagnezetnek a megalkotasahoz.

A természetfeletti okok tagadása, a termeszetnek onmagából, az experimentalis termeszettudomány adataiból valo magyarazata az egyik legfontosabb elve a francia materializmusnak, amely a talajtalan spekulaciot az idealizmus es a vallas forrásanak tekintette.

A francia materializmus termeszettudomanyos alapja sokkal szelesebb, mint a XVII szazadi materializmuse; nemcsak a matematikat, mechanikat, asztronomiat foglalja magaban, hanem a kemiat, biologiat, geologiat is Ezekre a tudomanyokra tamaszkodva a francia materialistak azt tanitottak, hogy az anyag az egyetlen realitás, amely vegtelenul sokfele tulajdonsaggal rendelkezik, az anyag mint minden letezo osszessege azonos a termeszettel; vegtelen idoben es terben, az ido es a ter az anyag objektiv letformái. Ugyanakkor az anyagot oszthatatlan anyagi reszecskekből állónak tekintettek: Holbachnal és Helvetiusnal ezek az atomok, amelyeknek geometriai-mechanikai jellemzőik vannak (tomorseg, kiterjedés, súly, tehetetlenseg, mozgekonysag); Lamettrie-nel es Diderot-nal ezek a molekulak, amelyek ezenkivul erzekelőkepesseggel is rendelkeznek (hulozoizmus); Robinet-nal ezek a reszecskek valóságos elölények (organizmusok). A francia materialistak a materializmusnak azt a hagyomanyos megallapitasat, hogy az elemi anyagi reszecskek „elsődleges" tulajdonsagai objektivek, kiegeszitik — a kemia tapasztalati adatait filozófiailag altalanositva — annak bizonyitasaval, hogy a „masodlagos" tulajdonsagok is objektivek, amennyiben valosagosan es ismeretlen letrejonnek bonyolult testeknek atomokbol vagy molekulakból valo keletkezese folyamán. Erről az allaspontrol biráltak a tulajdonsagok Berkeley-féle szubjektiv idealista ertelmezését. A tudatot a francia materialistak vagy ugy fogtak fel, hogy az a molekulakra jellemző elemi er-

zékelőképesség fejlődésének eredménye (Lamettrie, Diderot), vagy úgy, hogy az anyag új sajátossága, amely az anyag bonyolultabbá válása folyamán jön létre. Az anyag meghatározásába beiktatták a megismerő szubjektumhoz való viszonyát, ami természetes kapcsolatot teremtett a lét és a megismerés között.

Egészében véve a francia materialisták az új kor materializmusának mechanisztikus és metafizikus formáját tetőzik be. Ez az okságról szóló tanításukban jut kifejezésre legpregnánsabban, amely az okság mechanikai modelljére épül (hiszen abban az időben egyedül az volt tudományosan kidolgozva). Ezért az okságot metafizikusan azonosították a szükségszerűséggel, a véletlent pedig úgy jellemezték, hogy az az okok szubjektív nemismeréséből következik. Ez *fatalizmus*hoz vezetett, annak hirdetéséhez, hogy természettől fogva eleve meg van határozva mindaz, ami a világban történik, s közte — és ebben rejlik a „fatalizmus rendszerének" belső ellentmondása — az emberi aktivitás is, amelyet a francia materialisták védelmükbe vettek a kvietizmussal folytatott polémiájukban.

Azonban a francia materialisták — minthogy nagymértékben felhasználtak nem mechanikai modelleket is (főként kémiaiakat és biológiaiakat) — számos igen fontos kérdésben egészen közel kerültek a dialektikus természetfelfogáshoz: azt tanították, hogy az anyag és a mozgás elválaszthatatlanul összefügg egymással, hogy ugyanilyen összefüggés van az anyag belső aktivitása (ami tudományosan megalapozta az isteni első lökés tagadását) és minőségi sokfélesége között; s eltértek a mozgás merőben mechanikus koncepciójától is (Diderot és Holbach a test térbeli helyváltoztatását úgy fogta fel, hogy az csupán látható eredménye az anyagot alkotó atomok vagy molekulák szüntelen és észrevétlen mozgásának, illetve az anyagban levő ellentétes erők belső feszültségének, harcának). A francia materialisták természetfelfogásukban tagadták a *teleológiát*, mert az evolúció koncepcióját vallották, úgy fogták fel a természetet, mint ami formáit tekintve szüntelen változásban van, s e változásokat az organizmus egyik szintről a másikra való felfelé ívelő mozgásként gondolták el, akár jellegüket tekintve lassúaknak és észrevételeneknek tartották a változásokat (Diderot), akár gyorsan és katasztrofikusan lezajlóaknak (Holbach). A francia materialisták polemizáltak azzal a teista tanítással, hogy a világot az isten teremtette, s a természetet eredendően szervezett egészként fogták fel, amelyet természetes okokozati viszonyok és törvények láncolata kapcsol egybe. Bár a dialektikus eszméket nem dolgozták ki szisztematikusan, ezek felvetése fontos szerepet játszott a természet tudományos dialektikájának előkészítésében és ösztönözte az evolúció koncepcióját a biológiában (Lamarck).

A francia materializmus ismeretelméletének alapvonásai a következők: tagadják az érzékek feletti, tapasztalat előtti, velünk született tudást és megindokolják az állandóan bővülő és mélyülő tudás lehetőségét (jóllehet ez utóbbi is mindig tökéletlen marad az anyagi világ végtelensége folytán). Ez az ismeretelmélet a Condillac által elmélyített locke-i szenzualizmus alapján jön létre, s harcot vív Locke berkeley-ánus és hume-ista interpretálása ellen. A francia materialisták álláspontja szerint valamennyi pszichikai képesség az állati organizmus eredeti érzékelőképességének modifikációja; a valamennyi ismeret forrását képező érzékletek a külvilág érzékszervekre gyakorolt hatása folytán jönnek létre; a belső tapasztalat, a reflexió másodlagos jellegű és a külső tapasztalat alapján fejlődik; a megismerés tárgyát az anyagi testek, ezeknek sajátosságai és viszonyai képezik; az eszme az érzékletet és észleletet kiváltó tárgy képe; az igazság a dolgokról alkotott elképzelések megfelelése maguknak a dolgoknak, a tapasztalat, kísérlet útján ellenőrizhető. A francia materialisták által kifejtett tükrözés-koncepció óriási előrelépés volt a materialista ismeretelmélet fejlődésében, hibája volt azonban a metafizikus korlátozottság: a tükrözést — a fénysugarak fizikai tükröződésének analógiájára — belső ellentmondásoktól mentes közvetlen tükrözési aktusként fogták fel; mivel az észt a érzéki adatok egyszerű összegezőjeként értelmezték, voltaképpen nem értették meg a megismerés racionális fokának specifikumát; a gyakorlatot csak nagyon korlátozottan és hiányosan iktatták be az ismeretelméletbe.

A francia materialisták, minthogy etikai, politikai és szociológiai tanításukat a természetről szóló tanításuk evidens folyományának tekintették, a társadalom materialista megközelítését hibásan azonosították a naturalizmussal; a kulcsot a társadalmi jelenségek okainak megértéséhez az embert körülvevő természetben és magában az ember biológiai természetében keresték, az ember konstans társadalompszichológiai tulajdonságainak determinánsát látva benne. Mivel nem értették meg a társadalmat mint sajátos anyagi létformát, abszolutizálták az eszmék jelentőségét a társadalom életében („a vélemények kormányozzák a világot"), ami idealista társadalomfelfogáshoz vezetett. Ám annak ellenére, hogy helytelenül értelmezték az általuk — és általában a felvilágosítók által — kiemelt tényezők (földrajzi környezet, a népesség növekedése, az ismeretek fejlődése és új eszmék megjelenése, az anyagi javak termelésében alkalmazott szerszámok és módszerek tökéletesedése, tulajdonviszonyok) jelentőségét a társadalom fejlődése szem-

pontjából, maga az, hogy ezekre a tényezőkre ráirányították a figyelmet, fontos szerepet játszott a szociológiai gondolkodás további fejlődésében. Éppen ebben rejlik a felvilágosodás „történelemfilozófiájának" fő történeti jelentősége; ellentétben az általa elvetett teológiai történelemfelfogással (Augustinus, Bossuet) a társadalmi jelenségek „evilági" okainak tanulmányozására orientált.

A francia materializmus nagy hatást gyakorolt a haladó filozófiai és társadalmi-politikai gondolkodásra az európai, amerikai és ázsiai országokban, s köztük Oroszországban: Ragyiscsevre, valamint az *orosz forradalmi demokratákra* és másokra.

A francia felvilágosodás filozófiai és társadalmi-politikai elméletei ideológiailag előkészítették az 1789—94-es francia polgári forradalmat, amely hamarosan leszámolt az alkotmányos monarchia felvilágosító eszméivel, a „felvilágosult uralkodóba" vetett hittel, s a rousseau-i forradalmi demokratizmus jegyében kezdett fejlődni, melynek legradikálisabb kifejezői a jakobinusok voltak: Robespierre, Marat, Saint-Just, Danton és mások. A forradalom során nyilvánvalóvá vált, hogy a felvilágosítói eszmények nincsenek összhangban a burzsoázia önző érdekeivel. Az 1794-es thermidor-i fordulat után és különösen Napóleon hatalomra kerülése után átfogó támadás bontakozott ki a francia felvilágosodás ideológiája ellen. A polgári ideológusok a katolikus egyházzal szövetségben az egész XIX. sz. folyamán aktív harcot folytattak a francia materializmus eszméi ellen.

A francia materializmus Marx által kiemelt szocialista tendenciája abban nyilvánult meg, hogy ez a materializmus a XVIII. sz. végétől — ugyan deista formában — filozófiai komponensként beiktatódott Saint-Simon, Fourier, Owen utópikus szocializmusába, akik igyekeztek megtalálni a valóságos feltételeket ahhoz, hogy valóra váljanak a francia felvilágosítók által meghirdetett humanista eszmények: minden egyes ember szabadsága, jóléte és boldogsága. Marx megállapította, hogy a francia materializmus „...egyenesen a *szocializmusba* és *kommunizmusba* torkollik" (*Marx—Engels* Művei. 2. köt. 129. old.). A francia materializmus csak akkor vesztette el szerepét a szocializmus filozófiai elméletében, amikor létrejött a marxizmus, amely kritikailag leküzdötte a korábbi s elsősorban a francia materializmus fogyatékosságait (a mechanicizmust, a metafizikusságot, a társadalomfelfogás idealizmusát).

Frank, Philipp (1884—1966) — lásd *„Bécsi kör"; neopozitivizmus*

frankfurti iskola: a jelenkori polgári filozófiai, szociológiai és esztétikai gondolkodás befolyásos áramlata, a Frankfurt am Main-i (NSZK) egyetem Szociológiai Intézetében kialakult sajátos ideológiakritikai irányzat. Viszonylag egységes „iskolává" a Weimari Köztársaság utolsó éveiben szerveződött: vezéralakjai a harmincas évek elején Max Horkheimer (aki 1931-ben vette át Carl Grünberg után az Intézet vezetését), Friedrich Pollock, Theodor W. Adorno és Walter Benjamin. A hitlerista hatalomátvétel előtt az Intézet és az általa kiadott magas színvonalú társadalomtudományi folyóirat, a „Zeitschrift für Sozialforschung" a német baloldali értelmiség egyik legtermékenyebb szellemi műhelye volt. Antifasiszta humanizmus, különböző politikai irányzatok képviselőit fogta össze: egyesek — mint Benjamin — közvetlenül a forradalmi munkásmozgalom pereméig jutottak el, mások a fasiszta veszély előérzetében a monopolkapitalista rend kispolgári-utópista bírálatának álláspontjáról figyelmeztettek az emberiséget fenyegető katasztrófára. Eszmeileg a későpolgári ideológia kritikája jelentette a közös nevezőt, amelynek kialakításában a marxi eszmevilág bizonyos elemeinek recepciója, főként az elidegenedés-elmélet és a Lukács György „Történelem és osztálytudat" című munkája szellemében interpretált fetisizáció elmélete, egyfajta baloldali hegelianizmus éppúgy szerepet játszott, mint a mélylélektan és az egykorú német avantgardista művészet. A fasizmus uralomra jutása és európai előnyomulása egyrészt szervezetileg szétzilálta az iskolát (Benjamin a Gestapo elől menekülve öngyilkos lett. Horkheimer és Adorno svájci, franciaországi, végül amerikai emigrációban kísérelte meg a kutatómunka újraszervezését), másrészt felerősítette a korábban még politikai aktivizmussal párosuló katasztrófahangulatot. A második világháború alatt és után így formálódott ki a ~-ra jellemző történetfilozófia. Ennek „ősjelensége" Auschwitz, a fasizmus, a totálisan igazgatott és technikailag magasan fejlett társadalom átváltása a szélsőséges embertelenségbe és barbárságba. Horkheimer és Adorno nevezetes koncepciója szerint a felvilágosodás elkerülhetetlenül átcsap a mítoszba: a természet feletti uralom előrehaladása egyre inkább lehetetlenné teszi, hogy az ember úrrá legyen saját emberi-társadalmi viszonyain. Innen az emberi nem feltartóztathatatlan regressziójának, az emberi lényegi erők szükségképpeni visszavételének gondolata, az Adorno kései filozófiai főművében, a „Negative Dialektik"-ben körvonalazott negatív ontológia, mely szerint az elidegenedés a jelenkor emberének feloldhatatlan második természetévé kövesedett. Az amerikai emigrációban szerzett tapasztalatok elméleti feldolgozásának kísérlete csak

nyomatékosabbá tette a regresszió-elméletet. Így érthető, hogy miért lett a háború után, különösen a hatvanas években a frankfurtiak által képviselt „kritikai elmélet" oly nagyhatású, a nyugateurópai kapitalista országok értelmiségi köreiben egyre nagyobb teret hódító irányzattá. A ~ e második virágkora az ötvenes évek végén, a hidegháború és a nyugatnémet „gazdasági csoda" utáni kijózanodás idején kezdődik és az 1968-as diákmozgalmak időszakában tetőződik. Térhódításában a ~ első nemzedékének elméleti működése mellett kiemelkedő szerepet játszott az „egydimenziós társadalom" elméletét kidolgozó Herbert Marcuse, az empirikus-pozitivista szociológiát bíráló Jürgen Habermas, a nyugatnémet APO (Parlamenten Kívüli Ellenzék) és az újbaloldal néhány teoretikusa. Marcuse befolyásos koncepciója szerint a technikai fejlődés és az általa létrehozott „ipari társadalom" a szónak különleges értelmében vett „jóléti", „fogyasztói" társadalmat szül: a dolgozó osztályokat sújtó nyomor megszüntetése nyomán, a közvetlen szükségletek kielégítésének eredményeként új típusú elnyomás, kifinomultan „represszív" rend alakult ki, amely manipulációs technikájával, tudatbénító álalternatíváival kudarcra ítéli az emberiség valóságos felszabadításán munkálkodó mozgalmat. Az egyetemes konformizmus a politikától az ideológián át a kultúráig elzárja a forradalmi alternatíva útját, s mivel a proletariátus is integrálódott a fennálló rendbe, a valóság tényleges megváltoztatására irányuló elmélet már csak a társadalom peremén élő, még nem integrálódott rétegek (egyetemi diákság, bizonyos értelmiségi rétegek, a faji diszkrimináció áldozatai) direkt akcióiban reménykedhet. Ez az elmélet elhatárolja magát a kommunista mozgalomtól és a reálisan létező szocialista államoktól is: a modern kapitalizmus osztályszerkezetének elemzése helyébe az „ipari-technológiai társadalom" analízisét állítja, a burzsoázia és a proletariátus osztályharcának marxista koncepcióját a konformizmust szülő technika és a pozitivista tudomány elméleti-kritikai destrukciójával cseréli fel. Innen a mai ~ fővonalának sajátos harmadikutassága, amely az irányzat olyan képviselőinél mint Horkheimer és Adorno, éppenséggel a politikai-gyakorlati tevékenység teljes diszkreditálásába, egy kozmikus világvége-hangulat apátiájába torkollik. Mindennek ellenére a ~ jelentékeny eredményeket mutat fel a későpolgári konzumkultúra, a konformista művészeti ipar, a pozitivista tudománymódszertan bírálatában. Irányadó esztétái — mindenekelőtt Th. W. Adorno — az avantgardista művészetet védelmezik és igazolják; mindamellett lényeges különbségekkel abban a tekintetben, hogy rokonszenvük kiterjed-e a baloldali elkötelezettségű művészetre is (vö. Benjamin és Brecht barátsága, a frankfurtiak együttműködése Hans Eislerrel az amerikai emigrációban), vagy elutasítják a modern kritikai és szocialista realizmus mindenféle megnyilatkozását (vö. Adorno fellépése a marxista esztétika Lukács által képviselt realizmus-elmélete ellen).

Freud, Sigmund (1856—1939) — lásd *freudizmus*

freudizmus: Sigmund Freud osztrák orvos, ideggyógyász és pszichiáter (1856—1939) általános elméleti és módszertani hagyatéka, középpontjában a pszichoanalízissel, s az ezen az alapon kialakult tanítások és iskolák összessége, amelyeket másképpen „mélypszichológiá"-nak is neveznek. A pszichoanalízis főbb tételei a következők: a lelki élet struktúrájában megkülönböztethető az „ösztön-én" és a „felettes-én". Az „ösztön-én" az ember nem tudatos vágyait és törekvéseit tartalmazza, míg a „felettes-én" nagyjából a társadalom szokásait, erkölcsi normáit és tilalmait foglalja magában. A lelki élet konfliktusai e kettő összeütközéséből származnak. A lelki élet szerkezetének harmadik eleme a „reálisén", amely mintegy közvetítő szerepet játszik, tudatosan igazodva a valósághoz. Freud pszichikumfelfogásában fontos szerepe van még az élvezet-elvnek, az élvezetre serkentő erőnek (libidó), amely szerinte az „ösztön-én" lényeges tartalma, szinte magja. Ebből a tág értelemben vett szexualitásból vezeti le Freud az ember minden vágyát és törekvését. Freud szerint a pszichikumon uralkodó tudattalant („ösztön-én"-t) elnyomja, gátolja a pszichikum mélyén jelentkező „cenzúra", a társadalmi tilalmak hatására kialakult pszichikus gát. Különös „konfliktusos" esetekben a nem tudatos vágyak „megtévesztik" a cenzúrát, és álomképek, nyelvbotlások, elírások, neurotikus tünetek (betegség-tünetek) stb. alakjában jelennek meg a tudatban. Freud szerint a pszichikus jelenségeket — minthogy elsődlegesek a szomatikus (testi) jelenségekhez képest — szubjektív módszerekkel kell vizsgálni. Ilyen módszerként alkalmazza a pszichoanalízis mint gyógyítási eljárás „a szabad asszociációt", az álomfejtést, az elírások értelmezését stb. E módszerek hivatottak arra, hogy a tudattalan megnyilvánulásaiban megjelenő értelem (vagy látszólagos értelmetlensége) mögött feltárják azok „igazi", azaz Freud eredeti elképzelései szerint szexuális indítékát. Tágabb értelemben — a voltaképpeni pszichológia határán túl — a ~ az *életfilozófia* egyik válfajának tekinthető: a kultúra és a társadalmi élet jelenségeit a *tudattalan*ról szóló tanításra és más freudi konstrukciókra támaszkodva az ősi életösztönök megnyilvánulási formáira igyekszik visszavezetni. — A freudista iskola nem tekint-

hető egységesnek, az iskolán belül nem voltak összehangolva alapvető elméleti tételek, illetve maguk ezek a tételek ellentmondásokat rejtettek magukban. A nézeteltérések fő pontjai a következők voltak: a kulonleges pszichikai energia (a libidó), a tudattalan természete, illetve a tudatos és tudattalan folyamatok viszonylagos jelentősége, a szociális és biológiai komponensek személyiségformáló szerepe stb. A biológiai és szociális tényezők kompromisszumos kiegyensúlyozottsága, illetve a személyiségnek e tényezők kolcsonhatás-szferájaként való vizsgálata megkovetelte, hogy keressék és kiválasszák a személyiség-alakulás alapprincípiumát. A kiindulópontul választott freudi tantételektől fuggően a ~-ban tobb irányzat kulonboztethető meg: biologizáló elméletek, amelyek a *pozitivizmus* es a *behaviorizmus* felé hajlanak; kulturális-szociológiai irányzat *(neofreudizmus);* a tudatos „Én" szerepét előtérbe állító irányzat (Ego-pszichológia); bizonyos filozófiai rendszerek kozvetlen hatása alatt létrejott kulonféle pszichológiai irányzatok, amelyek azonban az illető rendszerekbe beiktatják a ~ tételeit (így pl. egzisztenciális analízis) — Már a freudi tanítások elterjedésének első idejében elkulonult Freudtól két legkozvetlenebb kovetője· A. Adler (1911-ben) és Jung (1913-ban). Adler individuál-pszichológiájában tagadta a szexuális hajlamok domináns szerepét a személyiség fejlődésében, s helyettuk az ontételezésre torekvést, mint a hatalom akarását emelte ki. Maga Adler még nem távolodott el a Freudhoz kozelállo biologizmus pozícióitól, ugyanis a pszichikumot végső soron az individuum biológiai nemteljesértékűségének kovetkezményeként és kompenzációjaként fogta fel, ám olyan tételeknek is hangot adott — a szociális vagy kulturális tényezők személyiségformáló szerepének hangsúlyozása —, amelyek a neofreudizmus fejlődését segítették elő. Ugyanakkor Adler anticipálta az egzisztencialista pszichológia attitűdjét, amikor hangot adott annak a gondolatnak, hogy minden individuumnak egyedi „életstílusa" van. Jung Freudhoz hasonlóan egyetemes rendszer letrehozására torekedett, az új pszichikai dimenzióból, a kollektív tudattalanból próbálta levezetni az individuálpszichológiát, s egyszersmind meg akarta őrizni a személyiség onfejlődésének elvet (az individualizálódás folyamata) Jung rendszerének ezek az ellentmondásai mély nézeteltérésekhez vezettek az általa létrehozott iskolában. — A biologizáló tendenciák a ~-ban kulonosen F Alexander (1891—1964) pszichoszomatikájában erősodtek fel. Alexander annak a Chicagói Pszichoanalitikai Iskolának volt az igazgatója, amely tág körben kezdte alkalmazni a pszichoanalízist organikus megbetegedések gyógyításánál. A Freud által bevezetett „belső pszichikai instanciákat" (Ego, Super-Ego, Id) Alexander a heterogén hajlamok osszeutkozéseivel vagy konfliktusaival helyettesítette, amelyek szerinte onmagukban véve csupán a fiziológiai folyamatok szubjektív képzetei vagy szimbolumai. A pszichofizikai problémát Alexander a pozitivizmus szellemében álproblémának nyilvánította, bár ez az ő rendszereben új formában merult fel ket szint — a fiziológiai folyamat és a szimbolikus kifejezésmód — metodológiai osszeegyeztethetetlenségeként — A ~ behaviorista iranyzata kulonosen befolyásos az Egyesult Államokban. Felhasználja a tudatos introspekció módszerének freudi kritikáját, az álmoknak és szimptomáknak mint csupán kulsőleg irracionális, lényegében azonban célirányos aktusoknak freudi interpretációját éppúgy, mint a tudat számára kulső objektumként fellépő tudattalan „objektivitásának" freudi tételet is J. H Massermann és S Rado munkái mellett (S. Rado Psychoanalysis of behavior, 1965) ebben az iskolában kiemelkedik Alexander munkatársának, Th M Frenchnek a munkássága, aki a ~-t az ún neobehaviorizmus egyik válfajává akarja átalakítani Új konstrukciok forrásává vált a ~-ban a gyermekkor kulonosen gyorsan fejlődő pszichoanalízise, amellyel kapcsolatban két iskola alakult ki A Freude es M Kleine (1882—1960). — A ~ ún szociális áramlatait jelenleg főképpen a neofreudizmus képviseli

Fromm, Erich (1900—) — lásd *neofreudizmus*

funkcionális iskola a szociológiában — lásd *strukturális-funkcionalis elemzés*

futurológia (a latin futurum — jovő, és a gorog logosz — szó, tanítás szavakból): a társadalmi folyamatok perspektiváit felolelő tudományos kutatások terulete A ~ terminust 1943-ban javasolta O. Flechtheim német szociológus a „jovőtudomány" jelolésere, amit a tudományos kommunizmussal állított szembe De a ~ fogalma ebben az értelemben nem terjedt el, mert a társadalmi folyamatok perspektiváit sok tudomány vizsgálja, és a „jovőtudománynak" nincs kutatási tárgya A ~ terminusa rendszerint a társadalmi prognosztika komplexumát (beleértve a prognosztikát mint az előrejelzés torvényeinek és módszereinek tudományát is) jeloli, amely a konkrét társadalomkutatás egyik irányzata A marxista szociológia képletes értelemben használja ezt a terminust, mint a prognosztika elméletének es gyakorlatának szinonimáját, s még gyakrabban az idevágó burzsoá irodalom jelolésére. A társadalmi prognosztika mint a tudományos előrelátás konkretizálásának egyik formája

(a tervezés, programozás stb. mellett), Marx, Engels, Lenin műveivel vette kezdetét, és új szakaszt jelent a tudományos előrelátás fejlődésében.

A ~ mint a társadalmi prognosztika szinonimája tág értelemben felöleli az emberi társadalom tevékenységével kapcsolatos összes folyamatokat (eltérően az ösztönös jellegű természeti, technikai, biológiai folyamatoktól, pl. az időjárásnak, a földrengéseknek, a termésnek, a betegség lefolyásának stb. előrejelzésétől), beleértve a tudomány és technika, a gazdaság, a társadalmi viszonyok, a demográfiai és etnikai folyamatok, az egészségügy és testnevelés, a népművelés, a városépítészet, az irodalom és művészet, a nemzetközi viszonyok, a hadügy, a Földet és a kozmoszt meghódító tevékenység stb. társadalmi aspektusainak perspektíváit. Szűk értelemben a ~-t gyakran azonosítják a szorosan vett társadalmi viszonyok előrejelzésével. Külön csoportot alkotnak a filozófiai-módszertani problémák (a tudományos előrelátás ismeretelmélete és logikája, a prognózisok kidolgozásának metodológiája és metodikája).

A modern társadalmi prognózisok a tervezéssel, programozással, a társadalmi folyamatok egészének irányításával párhuzamos s ezek tudományos színvonalának, hatékonyságának emelését célzó munkálatok. A prognózisok megelőzik a terveket, programokat, döntéseket. Prognózis készül maguknak a prognózisoknak a realizálódásáról, és főleg teljesülésük vagy nem-teljesülésük következményeiről is. Erre a célra olyan eljárásokat vesznek igénybe, mint a kérdőivezés (főleg a szakértőkhöz intézett körkérdés), a matematikai statisztika módszerei alapján végzett extrapolálás (a valószínűségszámítás, a játékelmélet stb. alkalmazásával), a prognosztikai modellezés. A prognosztikai modell rendszerint összekapcsolódik a lehetőségek skálájának kidolgozásával (a minimálistól a maximális értékekig) és ennek alapján a valószínűség megoszlási függvényének megformulázásával (kevésbé valószínű — valószínűbb). A prognóziskészítés lehet feltáró jellegű (a folyamat legvalószínűbb jövőbeli állapotának meghatározása a feltárt tendenciák alapján) és normatív (a legkívánatosabb állapotnak a társadalmi eszményekből, a szükségletekből, normákból kiinduló meghatározása).

Az utóbbi években hatékony prognózis-módszereket dolgoztak ki. Sok országban nagy számban alakultak a társadalmi előrejelzés problémáival foglalkozó speciális tudományos intézmények, ill. osztályok. (Lásd még: *prognosztika; tudományos előrelátás.*)

GY

Galilei, Galileo (1564—1642): olasz fizikus és csillagász. Bírálta az Arisztotelész tekintélye előtt meghajló dogmatikus skolasztikát. ~ munkásságának fő eredménye a mechanika területén az volt, hogy megállapította az inercia elvét, a relativitás elvét, amely szerint a testek rendszerének egyenes vonalú egyenletes mozgása nem tükröződik ugyanazon rendszer folyamataiban. Ezek a felfedezések kihúzták a talajt a meddő skolasztikus fizika alól, és megnyitották az utat az újkor kísérleti tudománya előtt. ~ csillagászati felfedezéseinek igen nagy jelentőségük volt a vallási dogmák elleni harcban. Fontos érvként szolgáltak N. Kopernikusz heliocentrikus rendszerének igazolására. Az inkvizíció nyomására ~ kénytelen volt megtagadni a „kopernikuszi eretnekséget". ~ a világ végtelenségét, az anyag örök, a természet egységes voltát hirdette. A természet alapja a mechanika törvényeinek alárendelt, abszolút változatlan atomok szigorú mechanikai *okság*a. A természet megismerésének kiindulópontja a megfigyelés, a tapasztalat, legmagasabb foka a jelenségek belső szükségszerűségének megismerése. ~ mindamellett nem volt mentes vallási előítéletektől; ez deizmusban is kifejeződött. (Lásd még: *reneszánsz.*)

Gassendi, Pierre (1592—1655): francia materialista filozófus, fizikus és csillagász, pap, több egyetem professzora. Határozottan fellépett *Arisztotelész* tanításainak skolasztikus eltorzítása, *Descartes*-nak a *velünk született eszmék*re vonatkozó tanítása és elvont racionalizmusa ellen. Új életre keltette Epikurosz atomista materializmusát, erre alapozta filozófiáját. Fő művében — „A filozófia kódexe" (1658) — a filozófiát három részre osztotta: 1. logikára, amelyben a megismerés megbízhatóságának problémáját elemzi, és bírálja mind a szkepticizmust, mind a dogmatizmust; 2. fizikára, amelyben az atomisztikus elméletre támaszkodva a tér és az idő objektivitását, teremthetetlenségét és megsemmisíthetetlenségét bizonyítja; 3. *etiká*ra, amelyben az aszketikus valláserkölcs ellen érvel, és Epikurosz nyomán azt a gondolatot fejti ki, hogy minden öröm önmagában jó, s minden erény annyiban jó, amennyiben biztosítja a „derűs nyugalmat". Társadalmi-politikai nézeteiben a korlátlan monarchia híve volt, s ebben a burzsoáziának az abszolút monarchiával való politikai kompromisszuma tükröződött. ~ nevéhez sok fontos megfigyelés és felfedezés fűződik a csillagászat terén (megfigyelte a Merkur átvonulását a napkorong előtt, s a Jupiter már korábban felfedezett négy holdján kívül felfedezte további öt holdját stb.). A tudománytörténet terén végzett munkássága is jelentős. Materializmusa következetlen volt, ami a vallással és az egyházzal való megbékülésében jutott kifejezésre. Elismerte pl. istent mint az atomok teremtőjét, s azt vallotta, hogy az embernek materialista módon értelmezett „állati lelkén" kívül egy természetfeletti „eszes lelke" is van.

gazdasági növekedés elmélete — lásd *Rostow: stádiumelmélet*

geográfiai determinizmus — lásd *földrajzi irányzat a szociológiában*

geopolitika ⟨gör. szóösszetételekben = geo — föld + politika — közügyek⟩: politikai doktrína, amely a gazdasági és politikai földrajz adataira hivatkozva próbálja igazolni az imperialista terjeszkedés különböző formáit. Elméleti szempontból a burzsoá *fetisizmus* egyik modern változata. Azokat a specifikus sajátosságokat, amelyekkel a földrajzi tér csak a gazdaságpolitika elemeként rendelkezik, magának a Földnek a tulajdonságaiként tünteti fel. A ~ az első világháború előtt keletkezett. Alapítói között szerepel F. Ratzel német geográfus, aki az államokat „élettérért" harcoló organizmusokként fogta fel, továbbá az imperialista terjeszkedés két olyan szószólója, mint Sir H. J. MacKinder (Anglia) és A. Th. Mahan ellentengernagy (Egyesült Államok). Magát a ~ kifejezést először R. Kjellén svéd államtudós alkalmazta. „Az állam mint életforma" c. munkájában a *malthusianizmus* és a *szociáldarwinizmus* érveivel igyekszik megindokolni a földrajzi térre vonatkozó imperialista nézetek jogosultságát. 1923—1927-ben a „Geopolitik" c. német folyóirat köré tömörült csoport az általános politikai földrajztól eltérő, külön tudománnyá nyilvánította a ~-t. Ennek a csoportnak a vezetői, A. Haushofer és E. Obst, nyíltan a náci ideológia szolgálatába állították a ~-t.

A ~ a második világháború után az Egyesült Államokban (Speakman és mások), Kanadában (A. Greenwood) és különösen az NSZK-ban (H. Grimm, A. Hettner, K. Schmitt, A. Grabowski stb.) folytatódik. Hívei ma főként arra törekednek, hogy megindokolják az államok közötti imperialista egyesülések és blokkok szükségességét, bebizonyítsák a kommunista Kelet és a burzsoá Nyugat („kontinentális" ís „tengeri" típusú civilizáció) közti ellentét földrajzi feltételezettségét. A régi malthusiánus érvek mellett a ~ ma széleskörűen hivatkozik kultúrpszichológiai és összehasonlító kultúrtörténeti érvekre.

gnoszeológia — lásd *ismeretelmélet*

gnosztikusok: elsősorban annak a III. századi vallásbölcseleti áramlatnak a képviselői, akik a keresztény *teológiát* egyesítették az ókori Kelet vallásaival, valamint a neoplatonizmussal és a püthagoreizmussal. A ~ feltettek egy szellemi megismerhetetlen ősprincípiumot („a jó"), amely kisugárzásban (emanáció) nyilvánul meg, s amely szemben áll az anyaggal — a „rossz" forrásával. A megismerés célját a világ isteni lényegének feltárásában látták. Azt hirdették, hogy a puszta hittől fel kell emelkedni a tudásig (a „gnosis"-ig), a vallási, filozófiai szemlélődés legmagasabb fokáig. A patrisztika szembefordult a gnoszticizmus szélsőséges, az isten által teremtett anyagot rossznak (vagy a rossz isten művének) tekintő irányzataival, eretnekségnek minősítve azokat, terminológiáját és használhatónak bizonyult elemeit azonban (pl. a szentháromság a gnosztikus középlények mintájára elképzelt magyarázatát) beépítették a keresztény hitrendszerbe.

Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — lásd *klasszikus német filozófia*

gondolkodás: az emberi megismerés legmagasabb foka, az objektív valóság lényegi tulajdonságai, összefüggései és viszonyai eszmei visszatükrözésének a folyamata. A ~ túllépi a közvetlen-érzéki megismerés határait, a valóság bonyolultan közvetett tükrözése, olyan sajátosságainak, folyamatainak a megismerését teszi lehetővé, amelyeket érzékszerveivel nem foghat fel az ember. A ~ a gyakorlati tapasztalati adatok, valamint a megelőző gondolkodási tevékenység termékeiként már kialakult ismeretek, fogalmak aktív egymásravonatkoztatása a lényeg feltárása céljából.

A ~ számos tudományos diszciplína, így az *ismeretelmélet*, a *logika*, a *magasabb idegműködés* pszichológiája és fiziológiája vizsgálódásának a tárgya; az utóbbi időben — a logikai műveletek technikai modellezésével összefüggésben — a *kibernetika*nak is. A ~ következetes materialista felfogását első ízben a marxizmus klasszikusai dolgozták ki, kategorikusan elvetve azt a felfogást, mely szerint a ~ valami sajátos szellemi princípiumnak a megnyilvánulása, a *tudat*nak az érzékiség felett álló „tiszta aktivitása". A marxizmus egyszersmind maradéktalanul leküzdötte a metafizikus materializmus felfogásának korlátozottságát: szemlélődő jellegét, leegyszerűsítő tendenciáit (pl. a ~ visszavezetését az érzéki benyomások analízisének és generalizálásának elemi folyamataira). A ~ a társadalmi *gyakorlat* történelmi fejlődésének terméke, az emberi *tevékenység* sajátos, elméleti formája, amely a gyakorlati tevékenység derivátuma. A ~ az emberi agy funkciója, s ebben az értelemben természeti folyamat. Az emberi ~ azonban egyszersmind társadalmi természetű, nem létezik *társadalom* nélkül, az emberiség által felhalmozott ismeretek, fogalmak nélkül, *nyelv* nélkül, gondolkodási módszerek, logikai, matematikai stb. eljárások és műveletek nélkül, amelyek a társadalmi-történelmi gyakorlat fejlődésének termékei. A régi metafizikus felfogás a ~-t kizárólag belső ~ az önmegfigyelésben adott — tevékenység formájában vizsgálta, a diszkurzív, nyelvilogikai megismerés folyamatainak formájában, s ezeket úgy tekintette, mint amelyek állandó, immanens törvényszerűségek szerint mennek végbe. A XIX. sz. folyamán a formális logika és a szubjektív-empirikus *asszociációs pszichológia* hatására a ~ elemzés főként az egyes gondolkodási műveletek (*absztrakció, általánosítás*, az ítéletek és *következtetés*ek különböző fajtái stb.) megkülönböztetésére szorítkozott. Formállogikai szellemben világították meg a fogalmak természetének problémáját is: a fogalmak az érzéki képek sajátos egymásra „rétegződésének" termékei, melynek során közös jegyeik megrögződnek és ezek alkotják az emberben megfelelő szavakkal asszociálódó általános képzetek és fogalmak tartalmát. Az asszociációs elmélet szerint a ~ a tudatban végbemenő asszociációk bonyolult láncolatával egyenlő. De a ~ asszociációs interpretációja megoldhatatlan nehézségekbe ütközött, pl. ezen az alapon lehetetlen volt annak magyarázata, hogy a gondolkodási folyamatokat alkotó asszociációk miképpen válnak szelektív és teleologikus jellegűvé. A XX. sz. első negyedében az amerikai behaviourista pszichológusok (E. L. Thorndike, J. B. Watson) úgy vélték, hogy a belső gondolkodási tevékenység a (hang nélküli) beszédkészségek bonyolult láncolatainak összessége, amelyek az állatok és az ember viselkedése szempontjából közös elemi folyamatok, az „inger—reakció" sémája szerint alakulnak ki. Később ez az elképzelés jelentősen módosult, de tisztán naturalista jellege változatlanul megmaradt (*behaviourizmus*). A polgári pszichológián

belül a ~ asszociációs és „atomisztikus" interpretációival mindenekelőtt a würzburgi iskola (M. Ach, O. Külpe és mások) és az *alaklélektan* fordult szembe, helyes kritikai éllel, de a ~-ról kifejtett felfogásában — főként az előbbi — több szempontból az idealista intuitivizmussal rokon álláspontról.

A ~ konkrét kutatásai csak a XX. sz. elején váltak valóban történetivé, aminek első lépése az ún. primitív népek gondolkodásának minőségi sajátosságairól felhalmozott etnográfiai adatok rendszerezése volt (lásd *Lévy-Bruhl*). Ezek elméleti interpretációi — bármennyire fogyatékosak voltak is — kimutatták az emberi lélek örök törvényeiről szóló elképzelések tarthatatlanságát. Fontos szerepet játszott a szakkutatásoknak egy másik vonalán az emberi gondolkodás előtörténetét tanulmányozó kísérleti-genetikai irányzat. Az emberszabású majmok intellektuális viselkedésének már az első szisztematikus vizsgálatai (W. Köhler, R. M. Yerkes, N. N. Ladigina-Kotsz) kimutatták, hogy a magasabb rendű állatoknál megfigyelhető egy bonyolult tevékenység, amely jóllehet külső mozgásműveletek formájában megy végbe — (az állatok „gyakorlati intellektusa") —, jellegében hasonló a ~-hoz. Az emberi ~ specifikus jellegének elvi, minőségi különbségének vizsgálata során L. Sz. Vigotszkij — konkretizálva a munkának az ember kialakulásában játszott szerepéről szóló engelsi tételt — kimutatta, hogy az állatok „gondolkodása" annak hatására válik igazi, emberi ~-sá, hogy a kollektív munkatevékenység viszonyai között a gyakorlati-tárgyi tevékenységek fejlődésvonala és hangbeli jelzésreakciók fejlődésvonala keresztezi egymást. Ennek eredményeképpen az állati hangjelek ösztönös-kifejező jelekből egyre inkább átalakulnak objektív tartalmat tükröző jelekké, s a gyakorlati tapasztalatok során kimunkálódó általánosítások hordozóivá válnak, vagyis a *jelentés* funkciójára tesznek szert. A gyakorlati intellektuális viselkedés miután verbális, nyelvileg közvetített jelleget vesz fel, a további fejlődés folyamán a belső beszédfolyamatoknak a nyelvilogikai ~-ra jellemző formáját ölti. Másfelől a gyermeki ~ ontogenetikus fejlődésének vizsgálatai kísérletileg kimutatták (elsősorban H. Wallon és J. Piaget), hogy a nyelvi-logikai ~ a gyakorlati intellektuális műveletekből fejlődik ki, e műveletek „interiorizálódása" útján, vagyis oly módon, hogy a korábban külső tárgyi tevékenységek — a gyermeknek a környezetével való egyre fejlettebb nyelvi érintkezése révén — belső, szellemi tevékenységekké válnak. Nagymértékben hozzájárultak a ~ ontogenetikai fejlődésének elméletéhez Vigotszkijnak és iskolájának idevágó kutatásai. Ezekben a ~ fejlődését olyan aktív tanulási folyamatként fogták fel, amelynek során a gyermek nemcsak ismeretekre tesz szert, hanem elsajátítja a társadalmilag-történelmileg kidolgozott szellemi tevékenységi és műveleti formákat. Ez az elsajátítás szigorúan törvényszerű jellegű, úgyhogy irányításával révén tudatosan és tervszerűen formálhatók a tanulók gondolkodási folyamatai, azaz fejlődésük programozható (P. J. Galperin, J. Piaget). Fontos felismerés volt a ~ különböző szintű formáinak dialektikus értelmezése szempontjából, hogy a „gyakorlati" vagy „szemléletes-affektív" intellektus jelenségei nem pusztán a ~ fejlődésének korai, előkészítő stádiumát vagy primitív és „alacsonyabb rendű" formáit képviselik, hanem az embernél egymás mellett léteznek, s gyakran igen szorosan összefonódnak a magasan fejlett ~ absztrakt fogalmi formáival. A gondolkodási folyamatok ezen „polimorfiájának" elismerése elvi jelentőségű volt a belső elméleti tevékenység, a gondolat és a gyakorlati cselekvés metafizikus szembeállításának leküzdése szempontjából.

A ~ alapvetően fontos sajátosságait tárták fel a ~ idegfiziológiai mechanizmusaival kapcsolatos vizsgálatok. Már I. M. Szecsenov megfogalmazta műveiben azt a tételt, hogy a gondolkodás az agy reflexes folyamatainak az eredménye. A nagyagykéreg analizáló-szintetizáló tevékenységét első ízben I. P. Pavlov és iskolája vetették alá szisztematikus kísérleti vizsgálatnak. Különösen nagy jelentőségűek a megismerési folyamatok fiziológiai alapjának megértése szempontjából Pavlov olyan eredményei, mint az orientációskutató tevékenység mechanizmusainak feltárása, az idegfolyamatok szisztematikusságának elve, s az első és második jelzőrendszer (a beszéd) vizsgálata. A modern idegfiziológiában az állatok és az ember tevékenysége önszabályozási mechanizmusának megértése szempontjából alapvető fogalom a visszacsatolás (feedback); ezzel a terminussal jelölik azt a mechanizmust, amikor a tevékenység szabályozása a munkavégző szervek aktuális reakciói által gyakorolt effektusok szignalizációja és korrekciója révén megy végbe. Jelenleg ez a fogalom a kibernetika minden ágában centrális jelentőségű. A visszacsatolások révén történő szabályozás problémájának kidolgozása lehetővé teszi annak megértését, hogy a szubjektum aktivitása a megismerés folyamatában egyben fiziológiai szükségszerűség is. Az új idegfiziológiai sémák figyelembe veszik a visszacsatolások és a komparáció mechanizmusait, lehetővé tették a magasabb rendű, s köztük a logikai műveleteknek a kibernetikai, műszaki konstrukciók segítségével történő modellezését, amely — gyakorlati jelentősége mellett — egyszersmind kutatási módszer is. A ~-ról kialakított modern tudományos elképzelések figyelembe veszik olyan diszciplínák eredményeit is, mint az információ-

elmelet a matematikai logika, a jatekelmelet, tovabba a lingvisztika nehany aga

A ~ legfontosabb altalanos elmeleti problemai kozul mindenekelott az ember belso, gondolkodasi tevekenysegenek es kulso gyakorlati tevekenysegenek viszonya valik ki Ellentetben a metafizikus idealista elmeletekkel, amelyek a ~ es a gyakorlati tevekenyseg abszolut szembeallitasabol indulnak ki, a marxizmus a ketto torzsokos kapcsolatat hangsulyozza „Az eszméknek, kepzeteknek a tudatnak a termelese először is kozvetlenul bele van szove az emberek anyagi tevekenysegebe es anyagi erintkezesebe, a valosagos elet nyelvebe A kepzetalkotas gondolkodas, az emberek szellemi erintkezese itt meg anyagi magatartasuk kozvetlen folyomanyakent jelenik meg" (*Marx—Engels* Muvei 3 kot 24 old) A *munka* az eszkozok reven felszinre hozza az anyagi targyak kolcsonhatasait azaltal, hogy maga a munkatevekenyseg hoz letre meghatározott osszefuggeseket meghatarozott targyak kozott, majd reprodukalja es ellenorzi ezeket az osszefuggeseket Epp ebben a folyamatban, nem pedig egyszeruen a kozvetlen szemlelodes utjan ismeri meg az ember a targyakat Ehhez azonban a gyakorlati cselekvesek tapasztalatainak olyan formaban kell tukrozódniuk, amely a megismeres eredmenyeit rogziteni tudja, altalanositathatova es atadhatova teszi a tobbi ember szamara Ez a forma a szo, a nyelvi *jel* A tevekenyseg megismeresbeli eredmenyei a nyelvi érintkezés soran bekerulnek a kozosseg, a tarsadalom tudatanak tartalmat alkoto ismeretek rendszerebe Ezaltal egyszersmind az egyes emberekben kialakulo kepzetek, fogalmak, eszmék szelektalodnak es pontosabbakka valnak — mar nem a szuksegkeppen szűkre szabott es gyakran esetleges individualis gyakorlatnak, hanem a merhetetlenul atfogobb es gazdagabb tarsadalmi gyakorlatnak megfeleloen Az eredetileg kulső, targyi megismero tevekenyseg eredményeinek nyelvi formaban valo rogzitese olyan felteteleket teremt, hogy a tovabbiakban elegséges, ha e tevekenyseg egyes lancszemei mar csak nyelvi, szóbeli sikon teljesitodnek Minthogy a nyelvi folyamat ekozben elsosorban megismeresi funkciot, nem pedig kommunikacios funkciot tolt be, a kulso-hangbeli, kiejtesbeli oldala egyre inkabb redukalodik, megtortenik az atmenet a hangos beszedről a belso nyelvi gondolkodasi tevekenysegre, amikor az ember „maganak", „fejben" beszél A kiindulo erzeki adatok es a gyakorlati tevékenyseg kozé most a gondolati egybevetes, elemzes stb belso folyamatainak egyre hosszabb lancolatai iktatodnak A tovabbi fejlődes soran ezek a belso megismeresi folyamatok fokozatosan viszonylagos onallosagra tesznek szert, s fuggetlenedhetnek a kozvetlen gyakorlati tevékenységtől. A tarsadalmi munkamegosztasnak, a termelési eszkozok magantulajdonanak kialakulasa és a tarsadalomnak antagonisztikus tarsadalmi osztalyokra valo differencialodasa kozepette a szellemi munka elszakadasa a fizikai munkatol lehetővé tette, hogy a belso gondolkodasi tevekenyseget egyre inkabb szembeallitsak a kulső, fizikai-anyagi tevekenységgel (Ezzel az elvileg helytelen szembeallitassal parosult egy masik teveszme a gyakorlati tevekenysegnek, ill a gyakorlat fogalmának a rendkivuli leszukitese vagy a fizikai-dologi tevekenysegre, vagy a laboratoriumi kiserletre.) Az a latszat keletkezett, mintha a ket tevekenysegi formanak elvileg mas volna a termeszete es az eredete Ezt a teves elkepzelest erősitik a ~ idealista elmeleti magyarazatai A belso, elmeleti es a kulső, gyakorlati tevekenyseg kozotti szakadek termeszetesen nem orok jelenseg, a magantulajdon es az antagonisztikus osztalyok felszamolasaval fokozatosan megszunik A szellemi es a fizikai munka, a gondolkodasi tevekenyseg es a gyakorlati tevekenyseg ellentétének felszamolasa azonban természetesen nem jelenti a kozottuk levo kulonbsegek megszuneset A belső, elmeleti tevekenyseg, az elvont gondolkodasi tevekenyseg sajatossagait az hatarozza meg, hogy a kulso valósaggal, az anyagi vilag objektumaival valo kozvetlen erintkezes nelkul megy vegbe, bar rendszerint bizonyos eszlelesbeli kepzetekre, semakra stb tamaszkodik A ~ targyi-erzeki alapja mar tukrozodott, idealis formajaban van jelen, a korabban felhalmozott ismeretek, fogalmak formajaban Ezert, elteroen a megismeresnek kozvetlenul a gyakorlatban (ipar kiserlet stb) megvalosulo folyamataitol, amelyeknek szigoru korlatokat szabnak az adott targyi viszonyok, az elmeleti, gondolkodasi tevekenysegnek elvileg korlatlanok a lehetosegei a valosag, a dolgok lenyegenek feltarasara Am epp kozvetettsege folytan a ~ el is szakadhat a valosagtol, hamis, torz fogalmakat, kovetkezteteseket is alkothat Eppen ebbol fakad a ~ *igazsag*anak problemaja, valamint az a kovetelmeny, hogy a gyakorlati tevekenysegben ellenőrizni kell a ~ elmeleti eredmenyeit Ezt a kovetelményt fogalmazta meg a marxizmus abban a teteleben, hogy ismereteink igazsaganak legfontosabb kriteriuma a *gyakorlat* A gyakorlati tapasztalatokat epp ezert mar magaban a gondolkodasi folyamatban szamba kell venni — annal inkabb, minel bonyolultabb es „hosszabb" az az ut, amelyet a megismeres a szellemi, belso, elmeleti tevékenyseg sikjan tesz meg Arra a kerdesre, hogy mikeppen epulnek bele a gyakorlati tapasztalatok magaba a gondolkodasi folyamatba, elsosorban a logikai torvenyek termeszetenek elemzese ad valaszt A logikai torvények — ellentetben idealista értelmezésukkel — nem maganak a gondolkodasnak

immanens törvényei, nem az abszolút szellem törvényeinek megnyilvánulásai vagy a tudomány „nyelvének" törvényei, hanem a valóság azon objektív viszonyainak általánosított tükröződései, amelyeknek a gyakorlati tevékenység alárendelődik, és amelyeket újratermel. „Az ember gyakorlati tevékenységének milliárd és milliárd esetben kellett az emberi tudatot a különböző logikai alakzatok ismétlésére késztetnie, hogy ezeknek *axióma* jelentőségük *lehessen.*" (*Lenin* Művei. 38. köt. 174. old.) Ilyenképpen a gyakorlat nemcsak kritériuma az elméleti ~ eredményeinek és eszköze igaz voltuk ellenőrzésének, hanem az ember ~-át meghatározó szabályok és törvények forrása. A ~ tudomány, a logika a ~ elemi szabályainak elemzésén és megfogalmazásán kívül szükségképpen tárgykörébe vonta fejlődése során a ~ és az objektív valóság viszonyával, valamint a megismerés általános módszerével kapcsolatos átfogóbb problémákat is. A ~-nak ismeretelméleti és logikai aspektusai egységében való vizsgálata a marxista *dialektikus logiká*ban jutott legteljesebben kifejezésre. A modern tudomány és technika előtt álló feladatok rendkívül bonyolulttá válása emellett megkövetelte a formális logika további gyors fejlesztését is, a ~ logikai apparátusának összhangba hozását ezekkel az új feladatokkal. Az ebből fakadó szükségletek hívták életre a formális logika új irányzatait, így a *matematikai logiká*t. Jelenleg a tudomány sok területén az új logikai apparátus alkalmazása ugyanolyan szükségszerűvé vált, mint a matematikai apparátus alkalmazása, s a tudomány ezen területeinek köre egyre bővül. Ennek az a magyarázata, hogy a modern formális logika lehetővé teszi a gondolkodási műveletek elméleti modellezését és egyre több művelet átadását az elektronikus számítógépeknek. Mindazonáltal a modern formális logika sikere nem ad alapot arra — amint azt néhány nyugati szerző megkísérli —, hogy a gondolkodási tevékenységet logikai műveletek összességére redukálják és ily módon „autonómnak" tekintsék és a formális logika problémáit az átfogóbb ismeretelméleti problémáktól elszakítva vizsgálják, s még kevésbé, hogy szembeállítsák a dialektikus materialista ismeretelmélettel. A marxizmus a ~-t a valóság átalakítására irányuló emberi tevékenység egyik formájának tekinti. Épp ez a megközelítés szünteti meg teljesen a ~-nak az élettől való spekulatív elméleti elkülönítését, és ad módot a ~-nak az egész emberi tevékenység rendszerében való elemzéséhez, beleértve más pszichikus folyamatokkal való összefüggését is. (Lásd még: *megismerés; eszmei.*)

Gorgiasz (kb. i. e. 483—375) — lásd *antik filozófia*

„A gothai program kritikája": *Marx* műve, melyet 1875-ben írt, s amely 1891-ben jelent meg. A mű kritikailag elemzi a német szociáldemokrácia programtervezetét. Marx kifejezésével ez a program a német szociáldemokráciának a lassalleanizmus előtti kapitulációja volt. Marx élesen bírálta F. Lassalle-nak azt az álláspontját, hogy a munkásosztállyal szemben valamennyi többi osztály „egyetlen reakciós tömeg", és a Lassalle-féle „vasbértörvény" reakciós tartalmát. A ~-ban Marx tisztázta a *tudományos kommunizmus* alapproblémáit, kifejtette, hogy a szocialista forradalom, a proletariátus diktatúrájának létrejötte történelmileg szükségszerű, s tudományosan elemezte a jövő kommunista társadalmát. Ebben a művében mutatta ki először, hogy a kapitalizmusnak kommunizmusba való átmenete során elkerülhetetlen az átmeneti időszak, s hogy ennek az időszaknak az állama „nem lehet egyéb, mint a proletariátus forradalmi diktatúrája". Nagy lépést jelentett a tudományos kommunizmus fejlődésében az a marxi meghatározás is, hogy a szocializmus és a kommunizmus a kommunista társadalmi alakulat két fázisa, „a kommunizmus gazdasági érettségének" két foka. Marx kimutatta, hogy az emberiség csak a kommunista társadalom magasabb fokán szabadul meg a kapitalizmus „anyajegyeitől", csak itt szabadul ki teljesen a munkamegosztás rabságából, itt tűnik el a szellemi és testi munka ellentéte, itt változik a munka a létfenntartás eszközéből legfőbb létszükségletté, s érnek el a termelőerők olyan fejlettségi fokot, amely biztosítja a termékbőséget. Csak e feltételek teremtik meg a kommunista társadalom alapelvének megvalósítását: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint."

Gramsci, Antonio (1891—1937): az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója, kiváló olasz marxista—leninista. 1913-tól az olasz szocialista párt tagja volt. A szocialista párt livornói kongresszusán (1921) a párt balszárnya ~ és P. Togliatti vezetésével szakított a párt opportunista többségével és megalapította az Olasz Kommunista Pártot. 1924-ben ~ kezdeményezésére megalapították az „Unitá" c. lapot. A fasiszta erők egyre nagyobb mértékű előretörése közepette ~ harcolt a munkásosztály egységéért, leleplezte a fasiszta kormányt. 1926. november 8-án Mussolini parancsára letartóztatták és Ustica szigetére száműzték. 1928-ban húsz évi börtönbüntetésre ítélték. A közvélemény nyomására a fasiszták a súlyosan beteg ~-t a börtönből kórházba szállították át. A kórházból való elbocsátása napján meghalt.

A börtönben írt ún. börtönfüzeteiből — 32 maradt ránk.

~ tudományos érdeklődése rendkívül sokoldalú. Foglalkozott filozófiai, történelmi, irodalomtörténeti, esztétikai, közgazdasági és szociológiai kérdésekkel. Filozófiai érdeklődésének középpontjában a *történelmi materializmus* kérdései álltak. Hangsúlyozta a dialektikus és a történelmi materializmus szerves egységét, azt vallotta, hogy a marxista filozófia, a „gyakorlat filozófiája" új, magasabb szakasz az emberi gondolat fejlődéstörténetében. „Mint ilyen — írta — túlhaladja és megszüntetve megőrzi az előző filozófia — mind a materialista, mind az idealista filozófiai áramlatok — összes életerőit." Munkáiban kimutatta, milyen jelentősége van a dialektikus módszernek, a történelmi materializmus problémáinak, többek között a néptömegek történelmi szerepe kérdésének megoldása szempontjából. *Hegel* történelmi idealizmusát és ennek B. Croce filozófiai tanításaiban kifejtett, lesilányított válfaját bírálva ~ valamennyi történelmi tanulmányában érvényre juttatja a történelmi materializmus alaptételeit. A proletariátus hegemóniájának eszméjéből kiindulva bírálja a croceánus idealizmust. A tőkés társadalom alapja és felépítménye közötti kölcsönös viszony elemzése alapján tisztázza az értelmiség szerepét a kapitalizmusban, vizsgálja az *értelmiség*nek és a *munkásosztály*nak a szocializmusért folyó harcban kialakuló szövetsége kérdését, a *determinizmus* mechanisztikus, fatalista felfogásával szemben hangsúlyozza a tudatos emberi cselekvés szerepét a történelmi folyamatban, bírálja az *alap és felépítmény* viszonyának metafizikus, vulgáris materialista értelmezését.

A történelem fő mozgatójának ~ a néptömegeket tekintette, az ő életük haladását pedig minden történelmi haladás kritériumaként fogta fel. Valamely társadalmi jelenség haladó voltát, írta ~, az határozza meg, hogy miképpen viszonyulnak hozzá a néptömegek. ~ bírálta a „tömegek örök passzivitásának" koncepcióját, amely szerint a tömeg csak tudattalanul működő erő, amelybe vagy az „abszolútum", vagy a szellem arisztokratái, az ideológusok visznek bele tudatot. Az ideológiák története, ~ szerint, tanúsítja a néptömegeknek a spontaneitástól a tudatosság felé való mozgását, s ebben a folyamatban tükröződik a nép tudatos tevékenysége, az osztályharcban való részvétele.

A nép élén haladó proletariátus aktivitásának és tudatosságának legpregnánsabb megnyilvánulását látja ~ az „új típusú állam", vagyis a proletárdiktatúra létrehozásában, szervesen összekapcsolva így az állam kérdését a néptömegek történelmi szerepének a kérdésével. Ez a probléma fontos helyet foglal el ~ számos jegyzetében és történelmi vázlatában, főképpen a „börtönfüzeteknek" abban a kötetében, amelynek címe „Jegyzetek Machiavelliről, a politikáról és az új államról".

~ helyesen vetette fel azt a kérdést, hogy mi az új ideológia helye a régi felépítményben. Azt írja, hogy a hatalom megragadása felé haladó osztálynak (a proletariátusnak) még uralma megszilárdítása előtt egyre befolyásosabbá kell válnia, kifejlesztve haladó ideológiáját és egyre nagyobb szerepet vállalva az ország gazdasági és politikai életében, s noha még nem uralkodó, politikailag irányító osztály. A proletariátus uralkodó osztállyá válásával kialakulnak a feltételek a kulturális forradalomhoz, amelyben dialektikusan realizálódik az új kultúra és az egész haladó kulturális örökségnek a kritikai elsajátítása. ~ behatóan vizsgálta az olasz nemzeti kultúra történetét és kimutatta, milyen reakciós szerepet játszik a katolicizmus, amely a reneszánsz kora óta az egyház kozmopolitizmusát állítja szembe a nemzeti állam, a nemzeti nyelv és kultúra fejlődésével. A kulturális forradalom, hangsúlyozta ~, nem választható el a kulturális hagyománytól; ugyanakkor szembeszállt a burzsoá és a szocialista kultúra gyökeres különbségének tagadásával. Munkái azt mutatják, hogy elmélyülten tanulmányozta a reneszánsz kori filozófiát, a XVIII. századi francia materializmust, nagy figyelmet fordított a mai polgári filozófia neopozitivista és neokantiánus áramlatainak bírálatára stb. Különösen nagy jelentősége van azoknak az írásainak, amelyekben bírálta Croce idealizmusát, elemezte az olasz értelmiségre gyakorolt hatásának okait.

Grotius, Hugo (1583—1645) ~ lásd *természetjog*

Gurvitch, Georges (1894—1965): orosz származású francia szociológus, aki 1917 után emigrált Franciaországba. A szociológiában megalapította az ún. dialektikus hiperempirizmust, amely arra tart igényt, hogy a társadalmi valóságot valamennyi „rétegben", „szintjén", „dimenziójában és aspektusában", minden „ellentmondásával" egyetemben, sokoldalúan tanulmányozza. ~ koncepcióját a történeti szemlélet hiánya, a szélsőséges formalizmus és idealizmus jellemzi. „Álproblémának" nyilvánítja s ezért a szociológiából kirekeszti a társadalom egységes meghatározó alapjának fogalmát, az objektív szociológiai törvényeket, a társadalom és a haladás fogalmait. Politikai nézeteiben ~ közel áll a béke híveinek táborához.

gyakorlat (praktikum, praxis) ⟨gör. praktikon, a praxisz tőből = ügy, tevékenység, gyakorlat⟩: a társadalmi ember *tevékenység*ének érzéki-tárgyi formája és folyamata, melynek tartalma a természeti vagy társadalmi erők elsajátítása, azaz aktív

átformálása, megváltoztatása. A ~ az embernek a világhoz való specifikus viszonyát, a világban való létezési módját fejezi ki. A tág értelemben vett ~, elsősorban az anyagi ~ (az anyagi *termelés*) az emberi megismerésnek és a társadalom egész életének az alapja. A ~-nak mint az emberi tevékenység egyik formájának meghatározottsága az ellentétes tevékenységi formával: az *elmélet*tel egységben tárható fel. — A ~ általános mozzanatainak átfogó, összefüggő elméleti vizsgálata csak a tőkés viszonyok között vált lehetővé, amikor a tevékenység konkrét, meghatározott formája a csereérték általánossá válásával háttérbe szorul az általában vett tevékenységgel mint olyannal szemben (Marx). Az ókori, középkori és újkori filozófia a tevékenységet még különös formáiban (földművelés, kézműipar, erkölcsi-politikai tevékenység stb.) ragadta meg. *Arisztotelész* az életet a maga egészében praxisznak nevezte, vagyis céljával egybeeső tevékenységnek.

Az újkorban Francis *Bacon* sejtette meg a ~ nagy jelentőségét, miközben nagy nyomatékkal hangsúlyozta a filozófia gyakorlati irányultságának szükségességét, bírálva a skolasztika meddőségét. A XVII—XVIII. századi filozófiai koncepciókban általában az emberi tevékenységet a természet — a külső természet és az ember saját biológiai szervezete — determinálta. Minthogy azonban mindkét faktort történetileg változatlannak tekintették, ezek az elvont emberről szóló elméletek nem tudták megragadni sem a tevékenység történeti jellegét, sem a ~, mint emberi tevékenységforma jelentőségét. A XVIII. századi francia materialisták a valóságot a szemlélődés, nem pedig a ~ objektumának tekintették. Az emberi aktivitás koncepciója a szemlélődő materializmussal szemben a klasszikus német idealizmuson belül jelent meg *(Kant, Fichte, Hegel)*; a ~ itt még elméleti tevékenységből van levezetve. A valóban aktív szubjektum szerintük a transzcendentális szubjektum vagy abszolút szellem. Az idealizmus — írja Marx — „...nem ismeri a valóságos, érzéki tevékenységet mint olyant..." (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 7. old.) A tevékenységet az idealizmus elsősorban megismerő vagy erkölcsi tevékenységnek fogja fel.

Hegel megpróbálta tisztázni az összefüggést a munka- és a megismerő tevékenység között, feltárni az emberi megismerés tevékeny jellegét, kimutatni a történeti folyamat törvényeiben az emberi tevékenység általi szükségszerű feltételezettségüket. Hangsúlyozva a munkaeszközök szerepét a természet elsajátításában, Hegel a természet tárgyaihoz való emberi viszony specifikumának az aktív átalakító tevékenységet tekintette. „A szellem fenomenológiájá"-ban az emberiség fejlődését az ember tevékeny önteremtéseként értelmezett munka szemszögéből vizsgálja. Hegel itt misztifikált formában az emberi tevékenység alapvető struktúráját ragadta meg: az abszolút szellem mozgását a tárgyiasítás és tárgyiatlanítás egységeként értelmezte. Hegel azonban, minthogy a történeti folyamat szubjektuma nála az abszolút szellem, *nem* ismeri sem a reális tevékeny embert, sem a reális tárgyat, melyet az ember a maga tevékenységével megváltoztat. Az a tárgyi világ, amelyben a szellem testet ölt, nála a kultúra világa, s ez szolgál az elméleti elemzés tárgyául. Az a tény viszont, hogy az abszolút szellem mozgása tevékeny mozgásnak minősült, lehetővé tette, hogy a ~ fogalmát Hegel beépítse ismeretelméletébe, alkalmazza a logikai problémák vizsgálatában. A hegeli értelemben vett ~ magasabban áll az elméleti megismerésnél, nemcsak az általánosság, hanem a valóság rangjával is bír; az abszolút szellem az elméleti és gyakorlati eszme azonossága, mindegyikük a kifejlett konkrét egész egyoldalú, absztrakt mozzanata. A hegeli rendszer idealizmusának következményeként azonban a munka, az anyagi tevékenység a szellemi, eszmei tevékenység derivátumává válik, visszájára fordul a gyakorlati és az elméleti tevékenység közötti viszony.

A mai polgári gondolkodás gyakran nyúl vissza a Marx előtti filozófia nyújtotta megoldásokhoz: a ~ természethez való emberi viszony alacsonyabb formájaként jelenik meg, az emberi aktivitás magasabb formájának a megismerő aktivitást tekintik. Általában a tevékenységet s különösen a gyakorlati tevékenységet sokszor értelmezik szubjektivisztikusan, tárgyi tartalmától megfosztva. A tevékenységet rendszerint valamennyi mai koncepció elidegenült alakjában rögzíti *(elidegenülés)*. A tevékenység voluntarista értelmezése jellemző *Schopenhauer* és *Nietzsche* felfogására. Nietzsche „felsőbbrendű emberének" aktivitása felette áll az objektivitás bármely formájának. Az aktivitásnak ez a fajta értelmezése nihilizmussal s a mindenfajta tárgyiság, sőt általában az objektivitás elleni anarchista lázadással párosul.

Másként közelíti meg a tevékenység problémáját a *neokantianizmus*: az emberi kultúra logikai alapjait igyekszik tisztázni, s a központi problémát a tudományos gondolkodás aktivitásában látja. A neokantianizmust, de csaknem az egész XIX. sz. végi polgári filozófiát az elméleti és a gyakorlati ész szférájának éles elhatárolása jellemezte. A kantianizmus válságából több olyan irányzat született, amely a tudomány kritikájával lépett fel, oly módon, hogy a tudományt azonosították a pragmatikus-értelmi gondolkodással és szembeállították vele a ~, az emberi tevékenység „totalitására" építő — valójában e tevékenységet igazi tartalmától, tárgyi-anyagi jelle-

gétől megfosztó — filozófiai megismerését. Ez a fordulat sajátos formában tukrozte vissza azokat a lényeges változásokat, amelyek a tudomány és a termelés, az elmélet és a ~ viszonyában a XX sz. elején bekovetkeztek. B. Croce, *Dilthey* és *Husserl* filozofiai rendszerei mar tobb ponton határozott fordulatot jelentenek az irracionalizmus irányában.

A *pragmatizmus* hangsúlyozza, hogy a filozófia kiinduló elve az ember kell hogy legyen, megpedig tudatos, gyakorlati, tevékeny, s nem egyszerűen megismerő leny mivoltában A gyakorlati tevékenyseget azonban az ember viselkedésével azonosítja, s pusztán biológiai nezőpontbol, mint testi tevekenységet ertelmezi a konkrét erzekelhető tárgyi tevékenyseget. A pragmatizmus a ~ tartalmi magyarázatában a hasznosságra helyezi a hangsúlyt, ezáltal *igazság*felfogása szélsőségesen szubjektivista. Kozel áll a pragmatizmushoz az *operacionalizmus* koncepcioja

Az *egzisztencializmus* is szembehelyezkedik a tudománnyal, bírálva a XVII—XVIII századi racionalizmust, amely az embert a megismerő szubjektumra, a filozofiát pedig ismeretelmeletre redukálta. Úgy véli, egy uj *ontológiara* van szukség, a történeti letezes ontológiájara, amely az embert megnyilvánulásainak és viszonyainak totalitásában vizsgálja *Heidegger* a ~-ot azonosítja a dolgokkal valo banassal A dolgokkal valo praktikus tenykedés társadalmi az elkeszult dologban nemcsak alkotoja, hanem fogyasztoja is adva van. A modern munka a masik ember fogyasztására allítja elo az arukat, de *ez* a másik ember meghatarozatlan, ismeretlen A termékek másnak (barkinek) készulnek, általában az emberek, a „Man" számára Ezaltal a dolgokkal valo minden gyakorlati ténykedes, amely valamilyen utalást tartalmaz a lehetséges fogyasztókra, feloldódik a nyilvánosság, a személytelen „Man" vilagában. A dolgokhoz valo gondolkodo-gyakorlati viszony társadalmi jellegeben tarul fel, hogy a létnek ez a fajtája nem valodi Heidegger felmutatja az emberek kozotti viszonyok eldologiasodásának azt a polgári társadalomban reálisan végbemenő folyamatát, amelyet Marx az árufetisizmus elemzésekor tárt fel, de az emberek kozotti dologi viszonyok forrását magában a gyakorlati tevekenyseg jellegében, társadalmi ertelmében, nem pedig a tőkes termelesi viszonyokban kereşi. Heidegger szerint az ember valoban emberi, igazán alkotó tevékenykedese a kozvetlenul intuitív elmélkedes, amely a nyelvben és a koltészetben valósul meg A kozvetlen elmélkedést szembeállítja a tudományos ismerettel (utóbbi nála a technicisztikusan pragmatikus, kalkulatív értelemmel azonos), úgyhogy vegeredményben az emberi létezés ~-át irracionalista állásponról értelmezi.

Sartre ~-felfogásában az egyéni ~ a kiindulopont, s maga a történelem egyenek tevekenysegenek eredménye A ~ lényege szerinte az, hogy az embernek terve van (kivetíti szándekát), s ennek alapján alakítja át a materialitást A terv nem más, mint az adott körulmények meghaladása, es egyben a szabadság bizonysága, mert azt jelenti, hogy az ember tobb lehetőség kozott választ A ~ egyik attribútuma a totalizáció, mert benne formálódik és tukroződik a történelmi folyamat totalitása, a másik az intelligibilitás, mert az ember elmélkedése tárgyává teheti bármely cselekedetét Az emberi létezés az elmelet és a ~ egysége· bármelyik gyakorlati cselekves egy bizonyos fogalom megnyilvánulása, az elmelet pedig a ~ reflexiójának formája. Az ember es a történeti folyamat viszonyát a társadalmi csoport kozvetíti Itt Sartre kulonbséget tesz a passzív kollektíva és az aktív csoport kozott A kollektívában a ~ elidegenult objektivalódás, az ember itt csupán az intézmény által reá kiszabott részfunkcio vegrehajtoja. Az ilyen ~ elszemélyteleníti az embert Ezzel szemben áll a valodi ~ az egyéni ~ és az aktív cselekves (a kozos ~), ez a ~ testesul meg a forradalmi csoportban, ahol az ember a történeti folyamat alanya és egy a tobbi emberrel.

A mai polgári szociológusok jelentős része Max *Weber* nyomán a cselekvest meghatározott társadalmi viszonynak fogja fel, s lényegét abban latja, hogy tudatos celja nem valamilyen objektumra, hanem egy másik szubjektumra irányul. Weber az osszes társadalmi képződményeket — a kulonfele intezmenyeket stb. — az egyének tevékenységere vezeti vissza T. *Parsons* szerint az emberi cselekvés lényegi vonása, hogy a szociális normákra orientálódik. A társadalomtudományi biologizmust es behaviorizmust bíráló egész mai polgári szociologia vizsgálódásának középpontjában az adott tarsadalmi kornyezetben cselekvő egyen áll, az egyén cselekvesének struktúrája, nevezetesen celjai, komponensei, aspirációi, orientációs módjai stb. Mivel azonban a tevékenység társadalmi lenyeget valahogyan az egyénhez képest kívulről adottnak tekinti, a szociológia egyfajta terapikus tudománnyá változik, amely azt vizsgálja, hogyan lehet az egyent a legjobban beilleszteni a már kialakult társadalmi intézményekbe, maga a tevékenység pedig, minthogy csak meghatározott (és nem egyetemes) formájában vizsgálják, voluntarisztikus es teleologikus jelleget olt

A ~ dialektikus materialista felfogása, amelynek elemei Marxnak és Engelsnek már korai munkáiban megtalálhatók, *„A német ideológia"*-ban, a „Feuerbach-tézisek"-ben es *„A Kommunista Párt kiáltványá"*-ban nyert megfogalmazást, majd továbbfejlődott az otvenes-hatvanas

evekben, *„A tőke"* „nyersfogalmazvány"-aban, „A tőké"-ben, az *„Anti-Duhring"*-ben stb. A ~ ujfajta felfogása volt az előfeltétele annak, hogy Marx es Engels forradalmi fordulatot hajtsanak végre a filozófiában. Lenin jelentosen továbbfejlesztette a ~ dialektikus materialista koncepcióját. Rámutatott, hogy az emberi ~ es az emberi történelem gyakorlata a marxista elmelet csomópontja (*Lenin* Muvei. 38. kot. 264. old.), továbbá, hogy a ~ bekapcsolása az ismeretelmeletbe gyokeresen megvaltoztatta a filozófiát. A természeti és társadalmi let elsajátításának specifikusan emberi, társadalmi formája a ~. „ A tárgy teljes »meghatározásában« resze kell hogy legyen az egesz emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismervekent, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatarozoja a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szuksége van." (*Lenin* Művei. 32. kot. 87. old.)

Marxnak a „Feuerbach-tézisek"-ben adott meghatározása szerint a ~ „erzéki-emberi tevékenység", „targyi tevékenység", s a fő ismerve az, hogy az ember a termeszeti targgyal valo kolcsonhatasaban kozvetlenul megvaltoztatja magat a targyi objektumot (*Marx—Engels* Muvei. 3. kot. 7. old.) A ~ az emberi elettevekenyseg valamennyi tobbi formajanak fundamentuma. A természethez valo gyakorlati viszony a termelesben, az elmeleti viszony a termeszettudomanyban olt testet. (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 149. old.)„ Az anyagi termelésuket és anyagi érintkezésuket kifejleszto emberek ezzel a valósagukkal egyutt gondolkodasukat es gondolkodasuk termekeit is megvaltoztatjak." (*Marx—Engels* Muvei. 3. kot. 25. old.) A szellemi tevekenység viszonylagos onállósaga, amelyet Marx es Engels minduntalan hangsulyozott („A tőke"-ben, az „Értektobblet-elmeletek"-ben, a levelekben stb.), nem azt jelenti, hogy az elmelet fuggetlen a ~-tol, hanem azt, hogy osszefuggesuk bonyolult, s a kulonbozo tudatformakban és kulonbozo történelmi korokban más es más. A ~ kategóriája szorosan osszefugg mas kategóriakkal, pl. a *tevekenyseg*gel, a *gondolkodas*sal, a *munká*val, a *termeles*sel annak kulonbozo formaiban. E kategóriak rendszerében azonban sajátos helyet foglal el a ~: sajátos szempontból világít rá a társadalom tevékenysegere. Mig a munka az egyennek mint a gazdasági viszonyok szubjektumának tevékenyseget jelenti (annak kulonböző formaiban, erzeki-anyagi es szellemi tevékenyseget egyaránt), addig a ~ a maga osztársadalmi formájában felfogott emberi targyi-anyagi tevékenység. A munka a maga legegyetemesebb (s a munkás individualitása irant kozombos) alakjaban, vagyis a bérmunkas munkája, voltaképpen az ipari termeles ~-a a munkamegosztás és a magántulajdon viszonyai kozótt.

A ~ az ember celtudatos, cselekvo viszonya a termeszeti-tarsadalmi valosaghoz A ~ integrans muveletrendszert jelent, amelynek mozzanatai a cel, a tevekenyseg eszkoze, a gyakorlati tevekenyseg targya es termeke, maga a tevekenysegi folyamat A termeszet targyaihoz valo emberi viszonyt a szerszam, a munkaeszkoz kozvetiti. A munkaeszkoznek egysegben kell lennie az emberi tevekenyseg celjaval es targyaval. A tevekenyseg eredmenyekeppen az eszmei cel megvalosul, materializalodik, es uj targy jon letre, amely eddig nem letezett es amelyben targyiasultak az ember képessegei „A munkafolyamat vegen olyan eredmeny jon letre, amely megkezdesekor a munkas elkepzeleseben, tehat eszmeileg mar megvolt." (*Marx—Engels* Muvei 23. kot 169. old.)

A világhoz valo sajatosan emberi viszony specifikumat a tevekenyseg tarsadalmi jellege adja, a termeszethez valo aktiv atalakito viszony. Az ember, akarcsak az allat, a termeszetbol el, a termeszetbol elegiti ki anyagi szuksegleteit. Az allat es az ember is aktiv a termeszethez valo viszonyaban Az allat azonban a targynak csupan bizonyos tulajdonsagaival szemben aktiv, amelyek adekvatak biologiai szuksegleteivel, ezek pedig egy meghatarozott fajnak, ezt a fajt kepviselo lenynek a specifikus szuksegletei. Az ember viszont a maga tevekenysegevel onnon szervetlen testéve, onmaga termelesenek laboratoriumava valtoztatja a termeszetet Tevekenysegeben folebe emelkedik azoknak a szukségleteknek, amelyek biologiailag egyedi, faji lenykent jellemzik, s mint nembeli, tarsadalmilag kifejlodott leny tarsadalmilag kialakult es fejlődő szuksegleteitől motivaltan sajatitja el a termeszetet. (Lasd *Marx* Gazdasagi-filozofiai kéziratok. 49—50. old.) Az állat aktivitasanak minden formajat meghatarozza oroklott biologiai szervezete, ezert nem emelkedhet ki a termeszet világabol, nem allithatja szembe magaval a targyat es nem ismerheti fel onmaga kulonbozoseget a targyi világtol Az ember szamara a targynak megvan a sajat — a szubjektum tevekenysegetol fuggetlen — strukturaja es logikaja, az allat szamara szuksegleteinek világa nem differencialodott magatol a targytol. Az ember szamara a „kornyező világ" az egyetemesseg jellegevel bir, mert ebbe az iranyba hat a ~ egyetemessegenek tendenciaja. tarsadalmi szuksegleteinek es celjainak fejlődese, a termeloerők fejlodesenek egyetemessege es az emberi erintkezes egyetemessege. A ~ egyetemessegenek alapja az emberi tevekenyseg korebe bekerulo targyak szferajanak szuntelen bovulese. Ebben az ertelemben a tarsadalom története a targyi világ emberi elsajatitasanak története, a termeszetnek a társadalmi termelés „szervetlen testeve" valo atalakitasa.

A ~ az a társadalmi folyamat, melynek során az ember a környező anyagi világot a társadalmi tárgyiság világává, a kultúra világává, humanizált világgá alakítja át. Marx hangsúlyozza, hogy az ember mint társadalmilag kifejlődött, nembeli lény egyben egyetemes természeti erő is. „A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja a saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát." (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 168. old.) Az ember, amikor bevonja a tárgyat saját tevékenységének hatókörébe, elsajátítja magának a tárgynak a mértékét, magáévá teszi logikáját. Ezzel a természeti világ jellemzőit saját tevékenységének meghatározóivá teszi. A valóban emberi tevékenységben megvalósul a természeti és emberi valóság egysége. Ez a tevékenység humanizálja a természetet és naturalizálja az embert. Az emberi tevékenység tartalmában objektíve meghatározott, a természet törvényeinek alárendelt. Ugyanakkor azonban szubjektív is, amennyiben a szubjektum aktivitása, képességeinek tevékeny megnyilvánulása, a természet tárgyainak a kultúra világává való átalakítása. Az emberi tevékenységben a természet mintegy visszatér önmagához. A szubsztancia jellemzői a tevékenységben a szubjektum jellemzőivé változnak, magának az embernek tevékeny erőivé, tárgyi termelőképességeivé. A tevékenységben az ember kibontakoztatja, kialakítja saját alkotóképességeit. Története kezdetén az ember a tárgyat egyoldalúan, pragmatikus módon, csak közvetlen felhasználhatósága vonatkozásában észleli. Csak abban a mértékben, ahogyan elsajátítja a tárgyat, ahogyan elmélyíti a világhoz való gyakorlati viszonyát, ahogyan kitágítja a kultúra világát, küzdi le a világhoz való egyoldalúan praktikus viszonyt, és reprodukálja a tárgyat a maga konkrétságában. Egyidejűleg kifejlődnek és egyre világosabban tudatosulnak a tevékenység értékalapjai, elsősorban céljai és eszményei. Ezzel függ össze a gyakorlati viszonynak elméleti viszonnyá, azaz pontosabban, az utilitárius-pragmatikus viszonynak szellemi-gyakorlati viszonnyá való átalakulása. A magántulajdon, az elidegenülés és a kényszerű munkamegosztás uralma alatt álló társadalomban az emberi érzések eltorzulnak, s az embernek a világhoz való viszonyát az utilitárius-pragmatikus viszony váltja fel; itt tehát újjászületik a tárgyhoz való állati viszony. Az elidegenülésnek, a magántulajdonnak a megszüntetése megteremti annak objektív lehetőségét, hogy az ember emberien viszonyuljon a kultúra általa teremtett gazdagságához. A dologhoz való valóban emberi viszony, vagyis a dolog konkrétságát és totalitását visszaállító viszony csak akkor lehetséges, ha az ember emberien viszonyul más emberekhez. Az emberi viszonyok gazdagsága leküzdi az embernek a természethez és a kultúra világához való pragmatikus viszonyát, megteremti a természethez való emberi viszony gazdagságát.

A tárgy elsajátításának színvonala meghatározza a gyakorlati (tárgyi-érzéki) és a megismerő tevékenység egymáshoz való viszonyát. A ~ formái különféleképpen osztályozhatók. Így pl. az ember élettevékenységének szférái szerint megkülönböztethető: 1. a gazdasági élet ~-a elsősorban az anyagi termelés mint a társadalom létezésének és fejlődésének alapja; 2. a politika szférájában folytatott ~, melynek legmagasabb formája az osztályharc, a *társadalmi forradalom.* A társadalmi struktúra különböző szintjein végzett emberi tevékenység szerint beszélhetünk: 1. a szociális csoporton belüli gyakorlati cselekvésről; 2. magának a szociális csoportnak a ~-áról; 3. a szociális intézményen belüli emberi ~-ról; 4. osztály ~-ról, mint annak az osztálynak az aktivitásáról, melynek akarata a politikai intézmények (állam, pártok stb.) működésében testet ölt. A marxizmus—leninizmus tanulmányozza a ~ mind e formáit.

A filozófiai elemzésben a ~ formái osztályozhatók a ~ és az elmélet viszonya szempontjából is. Eszerint a ~ első formája az embernek az a mindennapi külső tevékenysége, amely egybeesik szociális magatartásával, mindennapi létezésével, a szociális normákra — erkölcsi, politikai stb. normákra — való orientációjával. A ~ második formája az a szoros értelemben vett anyagi tevékenység, amely az empirikus-gyakorlati tapasztalaton alapul. A ~ e formájának megfelelő tudás a tárggyal való műveletek rendszere alakjában formálja a tapasztalatot. (Ide tartoznak a legkülönfélébb gyakorlati-technikai munkafolyamatok a társadalmi munkamegosztás különböző területein, elsősorban az iparban, mezőgazdaságban.) Az embernek a világhoz való gyakorlati viszonya itt ismeretek és szakszerű műveletek összege. A ~ harmadik formája a tudományos ismerettel való egységben végzett gyakorlati tevékenység (lásd *tudomány*).

A ~ elemzése megköveteli az elmélettel való összefüggésének feltárása mellett annak tisztázását is, hogy milyen *értékekre* irányul. A ~ nemcsak a tudományos ismeret meghatározott színvonalát fejezi ki, hanem azokat a reális célokat is, amelyeket az ember és a társadalom a tevékenységben maga elé tűz. Ezért a ~ leg-

magasabb formaja feltetelezi a tarsadalmi elet fennalló formáihoz valo kritikus viszonyt, az ember, a szocialis csoport, az osztaly, a tarsadalmi egesz altal maga ele tuzott celok es eszmenyek megfogalmazasat es realizalasat. Ellenkezo esetben a ~ olyan erove valhat, amely rombolja az emberi kapcsolatokat es elnyomja a szemelyiseget. Az elmelet es a ~ ellentetenek lekuzdese ketfelekeppen tortenik: egyreszt a modern tudomany mindinkabb kozelebb kerul az anyagi termeleshez, masreszt maga a gyakorlati tevekenyseg mindinkabb megtestesiti magaban a tudomany eredmenyeit A termelesi folyamat, a targyi-erzeki tevekenyseg a tudomany technologiai alkalmazasava valtozik. A modern munkaeszkozok es a munkatevekenység termekei a tudomanyos elmelet legmagasabb szintu fejlettseget testesitik meg. Az elmelet szinvonalara emelkedo es azt magaba mozzanatkent felvevo ~ a világhoz valo emberi viszony legmagasabb rendű formaja. A tarsadalom fejlodesevel es a tevekenysegi formák beonyolultabba valasaval az elmelet es ~ kapcsolata egyre kozvetettebb lesz: a tevékenysegi formak fejlodese egyben a ~ újabb és egyre magasabb szintjeinek letrejottet jelenti, s minden egyes uj szint megjelenese azt is jelenti, es egyuttal meg is koveteli, hogy elmeletileg feldolgozzak. Ez a ~ ujabb es ujabb szintjet hozza letre. A tudomany legfelsobb szintjeinek — a fundamentalis elmeleteknek — a kolcsonhatasa a ~-tal, a termelessel sokszorosan kozvetett. (Lasd meg *elmelet, elmelet es gyakorlat, gondolkodas, eszmei*)

H

háború: *államok* (vagy *osztályok*) kozott folyo szervezett fegyveres harc, amelv tarsadalmi-politikai lényegét tekintve nem egyeb, mint ezen államok (osztályok) politikajának folytatasa a fegyveres eroszak eszkozeivel. A ~-k az antagonisztikus osztálytársadalmak jellemzoi, a magantulajdon uralmából, a kizsakmányolo osztalyok politikajaból fakadnak. A marxizmus—leninizmus kétfele ~-t kulonboztet meg. Az igazsagtalan ~-k a kizsakmányolo osztalyok politikajanak folytatását, uralmuk megszilarditasat es gazdagodasukat szolgaljak, a tarsadalmi haladast akadalyozzák, minthogy az elavultat vedelmezik, azt, ami onmagat túlelte Az igazsagos ~-k celja a nepek felszabaditasa a nemzeti es osztalvelnvomas alol A ~ folyaman azonban megvaltozhat a ~ jellege az igazsagos igazsagtalanna valhat es viszont Az adott ~ jellegenek konkret megitelese jelenti az elmeleti alapot ahhoz, hogy a munkasosztaly es pártjai meghatarozzak a hozza valo viszonyukat A proletariatus es az egesz halado emberiseg minden ~-t elitel, kivéve az igazsagos felszabadito es védelmi ~-t, amelyre az agresszio aldozatava valt nep rakenyszerul. Az imperializmus koraban megjelennek a vilaghaborúk, amelyek abbol fakadnak, hogy kialakult a kapitalista gazdasagi vilagrendszer, hogy a burzsoazia piacok es gyarmatok meghoditasara torekszik Csak a tortenelem elso szocialista allamanak megalakulasaval sikerult a ~ eroivel szembeallitani a beke szervezett erejet. A ~-val szembeni egyetlen esszeru alternativakent Lenin kidolgozta a kulonbozo tarsadalmi rendszeru allamok *bekes egymas mellett elese*nek elvet. A vilaghaboru azonban továbbra is elkerulhetetlen maradt, mert az imperializmus gazdasagi es katonai tekintetben erosebb volt a Szovjetunional. A szocializmus világrendszerre valasa utan azonban a nemzetkozi kuzdőteren gyokeresen megváltoztak az eroviszonyok a szocializmus javára, igy a ~ mar nem végzetszeruen elkerulhetetlen. Ez nem jelenti azonban azt, hogy jelenleg mar kikuszobolődott volna a ~ kirobbantásanak minden lehetősege; az imperializmus agressziv természete nem változott meg. Csupán a szocializmus világméretu győzelmével szűnnek meg veglegesen a ~-k szocialis és nemzeti gyokerei.

haladás — lasd *társadalmi haladas*

Hartmann, Nicolai (1882—1950): nemet filozofus, az ugynevezett kritikai ontológia megalapitoja. Az „új" („kritikai") ontológiaban kísérletet tett a materializmus és az idealizmus „szélsőségeinek" lekuzdesere. Ontológiájának legfontosabb része a let réteges struktúrajáról és minden egyes reteg sajatos autonóm kategóriáiról szóló tanitas. ~ tagadja a filozófiai monizmust, mondvan, hogy az leegyszerusiteshez vezet; s azonos jelentoségu, okságilag nem osszefuggő, onalló, kulonfele retegeket tulajdonit a letnek; ezek kozul a legfontosabb a szervetlen, a szerves, a lelki es a szellemi réteg. Az ido es a ter ~ szerint olyan kategóriak, amelyek a letnek csak néhány, de nem mindegyik retegével fuggnek ossze; a lelki es a szellemi reteg pl. fuggetlen a tertol es csak idoben letezik. ~ alaptalannak, mellekesnek tartja azt a kerdest, hogy mi a gondolkodas es a let viszonya, mivel a lelek, a pszichikum, a gondolkodas belekapcsolodik a letbe mint „kiterjedes nelkul immaterialis" reteg, amelyik epp olyan realitassal bir, mint a let tobbi retege

~ ontologiaja racionalista visszahatas arra, hogy a burzsoa filozofia teljesen feloldodott a szubjektivizmusban es az irracionalizmusban. Ez az ontologia viszonylag tag korben elterjedt Nyugat-Europaban a filozofusok es a szociológusok egy resze ~ „uj" ontologiajaban, annak alobjektiv jellegeben kivezeto utat lat a pozitivista filozofia valsagabol

hazafiság: a haza szeretete, „egyike a legmelyebb erzeseknek, mely elkulonult hazak evszazados es evezredes fennallasa soran gyokeresedett meg" (*Lenin* Muvei. 28 kot 184 old) A ~ meghatározott társadalmi-gazdasagi viszonyokbol fakad, konkret tartalma a kulonbozo korokban valtozo. Mint a tarsadalmi tudat egyik eleme, kulonosen nagy jelentosegre tett szert a fejlodo kapitalizmus koraban, a nemzetek es a nemzeti allamok kialakulasanak idejen Az osztalyellentetek tovabbi fejlodese es kielezodese során azonban egyre nyilvanvalobba valt a ~ ellentmondasos jellege a kizsakmanyolasra epulo tarsadalomban A burzsoazia a haza erdekeinek folebe helyezi a

profitot és „a világ tőkései szovetségének védelmét a dolgozókkal szemben". (*Lenin* Művei. 27 kot 367. old.) A nemzeti érdekek igazi hordozója csakis az az osztály lehet, amely a társadalmi fejlődés haladó tendenciáját képviseli. A tőkés társadalomban a dolgozók, elsősorban a proletariátus ilyen osztály. Habár a proletariátusnak a kapitalizmusban nincs és nem is lehet igazi hazája, mikozben a társadalom forradalmi átalakításáért és a szocializmus felépítéséért harcol, egyben országa s az egész nép legmélyebb nemzeti érdekeit képviseli. A dolgozók a szocialista forradalom eredményeként jutnak először igazi hazához, s ezért hazaszeretetuk összefonódik az új társadalmi rend iránti odaadó hűséggel. Ezen az alapon fejlődik ki az új, szocialista ~, amely egyetemesen népi jellegű és elválaszthatatlan a *proletár internacionalizmus*tól, minthogy minden egyes szocialista haza érdeke egybeesik a nemzetkozi kommunista mozgalom egészének érdekeivel. E kozos érdekekhez való hűség — az egész szocialista kozosség érdekeinek és nem csupán a saját ország érdekeinek szem előtt tartása — feltétele a szocialista ~-nak. Magába foglalja továbbá a világ valamennyi dolgozója iránti szolidaritást, társadalmi és nemzeti felszabadulásért folytatott kuzdelmuk támogatását.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831): német filozófus, objektív idealista, a *klasszikus német filozófia* képviselője, a filozófiai gondolkodás fejlődéstörténetében idealista világnézeti alapon első ízben dolgozta ki szisztematikusan a dialektikus gondolkodásmódot *(dialektika)*, amely a marxizmus egyik elméleti forrása.

~ felfogása szerint minden természeti és társadalmi jelenség alapja az abszolútum, a kulonböző terminusokkal — „világész", „világszellem", „abszolút eszme" — jelolt szellemi princípium. Ebben áll ~ objektív és abszolút idealizmusa. Munkássága a német filozófiában *Kant, Fichte* és *Schelling* vonalához kapcsolódott, akiknek elméleteiben már felvetődtek a dialektika problémái, de még nem kapták meg azt a rendszeres kifejtést, amelyet ~ adott a dialektikának. A dialektika kidolgozásában ~ támaszkodott J. G. Herder, F. Schiller, Goethe és az angol kozgazdászok (A. Smith, D. Ricardo) elméleti örokségére is.

~ filozófiája belsőleg ellentmondásos Egyrészt tukrozte korának világtörténelmi, forradalmi eseményeit, a fellendulőben levő egész polgárság ideológiai fejlődésének alkotó elemévé vált; másrészt a feudális német torpeállamok nyomorúságos viszonyai kozott magán viselte Németország gazdasági, társadalmi és politikai elmaradottságának jegyeit. ~ világnézetének ellentmondásossága tukroződott a forradalmi jelentőségű dialektikus módszer és a lényegében konzervatív rendszer ellentmondásában.

„A szellem fenomenológiája" c. művében alapozza meg ~ az „abszolút idealizmus" elvét, ezért nevezi ezt Marx „a hegeli filozófia igazi szulőhelyének és titkának". (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 101. old.) A világ alapja a személytelen világész, az abszolút eszme, amely fokozatos fejlődése során az egész valóságot teremtette. „A szellem fenomenológiájá"-ban ~ ábrázolta a tudat fokozatos mozgását a kozte és a tárgy kozott meglevő első kozvetlen ellentétességtől a tudomány fogalmáig, az abszolút tudásig.

Kezdetben a tudat szemben áll a tárggyal mint tőle függetlennel. Ebben a szakaszban a tudat nem ismeri sem a saját természetét, sem a tárgy lényeget ~ szerint ez az *empirizmus*, a *szenzualizmus* (*Locke*, a XVIII. századi francia materialisták) es *Kant* álláspontja. ~ megállapította a materialista szenzualizmus tenyleges fogyatékosságait, és ennek alapján — jogosulatlanul — tarthatatlannak nyilvánította a materialista *ismeretelmélet*et mint olyant. A második szakaszban a tudat megérti saját társadalmi természetét és felemelkedik az egyének kozos tevékenységeként felfogott történelem értelmének megértéséhez. Kezdi magát a történelmi események részvevőjeként felismerni, de még nem emelkedik fel az egész eddigi történelem végleges megértéséhez. Ehhez a szellemnek retrospektive végig kell tekintenie a tortenelem osszes megtett szakaszait. Ennek során a tudat felemelkedik az abszolút tudásig. Ebben a szakaszban tudatosan emlékezik az osszes megtett szakaszra es tudatosan rendezi a megismerés múltbeli mozzanatait. A szellem tehát még egyszer végighalad a történelmi fejlődés lépcsőfokain. Ennek az útnak egyes fázisai: a *művészet*, a *vallas* és a *filozófia*. ~ a „Fenomenológiá"-ban a tortenetiség elvét alkalmazta a megismerésre, kozel jutott annak megértesehez, hogy a tudat társadalmi természetű, hogy a *munka* milyen szerepet játszott a tudat kialakulásában. „A szellem fenomenológiá"-jának nagyságát Marx abban látta, hogy benne ~ „a *munka* lényegét felfogja és az .. embert *saját munkája* eredményeként megragadja". (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ból 104—105 old.)

„A szellem fenomenológiájá"-nak kozponti kategóriája az „elidegenulés" (Entausserung, Entfremdung). ~ szerint az *elidegenulés* a kovetkezőket jelenti· 1. minden tárgyiasság kialakulása a szellemből, vagyis a természet és a társadalom létrehozása a szellem által (tárgyiasulás), 2. minden bonyolult viszony a szubjektum és az objektum kozott, illetve az ember minden célszerű tevékenysége, minden munka; ilyenformán a gaz-

dagság, az állam, a műalkotás stb. az ember lényegi erőinek tárgyiasulásaként jelenik meg; tehát a valóságos történelem az elidegenedett emberi tevékenység eredményének mutatkozik, 3 az emberek eltorzítva fogják fel saját tevékenységük produktumait: úgy látják, hogy ezek a produktumok tőluk idegen erők, önálló életet élnek és uralkodnak rajtuk. Ebben az értelemben az elidegenülés az emberi viszonyok sajátossága a polgári társadalomban. Am az elidegenülést ~ azonosítja a tárgyiasulással általában, s ebből azt a hamis következtetést vonja le, hogy megszüntetésének útja a tárgyiasság megszüntetése (tárgyiatlanítás), ami ~-nél a megismerés révén valósul meg

Az idealista premisszák a hegeli gondolkodás megmerevedéséhez vezettek. „A Phänomenologie"-ban, a hegeli Bibliában, a „Könyvben", az egyének először „a tudattá", és a világ „a tárgygyá" változik át, miáltal az élet és a történelem sokrétűsége „»a tudatnak« »a tárgyhoz« való különböző viszonyulására redukálódik" (*Marx—Engels* Művei. 3. kot. 140. old.) A „jelenségi", „fenomenológiai tudás" elemzése révén ~ azt a tételt kívánta megalapozni, hogy a létező legmélyebb alapja az abszolút eszme, amely a tézis, antitézis, szintézis (triáda) elve szerint bontakozik ki. ~ később kifejtett filozófiai rendszerében az abszolút eszme három formában jelenik meg tiszta logikai lényegek formájában, az eszme másiétének, a természetnek a formájában, s végül a konkrét szellem különböző formáiban Ennek megfelelően adódik a rendszer három része: a logika, a természetfilozófia és a szellemfilozófia.

~ négy ízben is kifejtette logikai tanításait egy korai vázlatában (ez az un Jénai logika), „A logika tudománya"-ban (ez az un Nagy logika) „A filozófiai tudományok enciklopédiája"-nak első részében (ez az un. Kis logika) és népszerűen a „Filozófiai bevezetés"-ben (így nevezték el azokat az előadásokat, amelyeket ~ gimnáziumoknak tartott Nürnbergben).

A *logika* központi helyet foglal el ~ rendszerében, mivel tárgya maga az abszolút eszme, amely a logikában mint kategóriákat bontakoztatja ki mozzanatait, s amely alapja, lényege az egész valóságnak.

A gondolkodás és a lét azonosságának idealista elve mint a logika kiindulópremisszája az alapja ~ egész mesterséges konstrukciójának, de egyszersmind ugyanez az elv szolgált számára alapul Kant agnoszticizmusának lerombolásához, ez tette számára lehetővé, hogy tartalmas fogalmakként vizsgálja a kategóriákat és a történetiség aspektusából értelmezze őket, vagyis a *történeti és logikai* egységének síkján. A logikai kategóriákat mindenoldalúan összefüggőknek, egymásba átmenőknek tekintette. A kategóriáknak ez a dialektikus fejlődése „sejteti" a dolgok valóságos dialektikáját, s ennyiben ~ idealista dialektikájának, amelyet a logikában a fogalmak onfejlődése formájában rendszerezve kifejtett, mely racionális tartalma van.

~ logikája a lét tanára, a lényeg tanára és a fogalom tanára oszlik, s ezek mindegyike a triáda elve szerint tagolódik. A logika első része (a lét tana) a lét absztrakt kategóriáinak jellemzésével kezdődik. A tiszta lét a kezdet, minthogy az ~ szerint tiszta gondolat is és egyszersmind meghatározatlan egyszerű közvetlenség is. A tiszta lét, amennyiben minden meghatározástól mentes tiszta gondolat, egyenlő a semmivel, minthogy a semmi ugyanúgy a meghatározások hiánya. A lét és a semmi igazsága a kettőnek egymásba való kölcsönös átmenete, egymásban való eltűnése, azaz a lényeges A lényegben megszűnten megmarad a lét és a semmi mint mozzanat A létnek tehát három szuksegszeru mozzanata van a lét (tézis), a semmi (antitézis), a lényeg (szintézis).

~ szerint a lényeg elve csak a szellem birodalmában érvényes, a természet viszont, bár időben létezik, nem fejlődik az időben, hanem csak sokfeléve válik a térben. A lényeg elvét a történelemre és a megismerésre vonatkozóan ~ a teleologikus szellemben értelmezi, ami elkerülhetetlenül oda vezet, hogy posztulálnia kell a történelem „végét" és az abszolút igazság eléréset, vagyis a megismerés folyamatának befejeztét.

A tagadást (amely ~ szerint az összefüggés mozzanata, a fejlődés mozzanata, s a triáda formájában megy végbe) dialektikusan értelmezve ~ idealista alapon megfogalmazta a dialektika egyik törvényét, a *tagadás tagadásának törvényét*. Ez a törvény az egész hegeli rendszer felépítésének alapja, s ~ nem szentel külön művet a vizsgálatának.

A lényeg eredménye az illet (Dasein) mint bizonyos meghatározottsággal bíró lét. Ez valóságos meghatározottság: a minőség A minőségi meghatározottság sajátossága ~ szerint az, hogy „egy a lénnyel", ellentéte a mennyiségi meghatározottságtól, amely nem azonos a lénnyel, s bizonyos határok közötti változás esetén nem vezet a minőség megváltozásához. A *minőség és mennyiség* egysége a *mérték*. Ez a három kategória a lét tanának fő tartalma.

A minőség és a mennyiség kölcsönös összefüggése, a mennyiségi változások a minőség megváltozásához vezetnek. Ez az átmenet a mennyiségi változásokról a minőségekre ~ szerint ugrással történik. A mérték folyamatát, amely feltétlenül hol a mennyiség puszta változásának, hol a mennyiség minőségbe való átcsapásának bizonyul, ~ szemléletesen a mértékviszonyok csomóvonalának nevezi. Élesen bírálja a meta-

fizikus gondolkodásmódot, amely a változást a növekedés vagy csökkenés fokozatos folyamatának fogja fel. A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapása törvenyenek megfogalmazása ~ nagy érdeme *(mennyiségi változások átcsapása minőségi változásba)*.

A logika második részének (a lenyeg tanának) fő problémája az ellentmondás es a vele kapcsolatos kategóriák problémája. Az ellentmondás — írja ~ — „minden mozgás és elevenség gyökere: valami csak azért mozog, csak azért rendelkezik hajtóerővel és tevékenységgel, mert ellentmondást rejt magában". ~ nagy érdeme, hogy az ellentmondást az önmozgás és az önfejlődés belső tartalmának tekintette.

A „dolog" kategóriájának elemzése során ~ bírálta a kanti „magánvaló dolgot" (Ding an sich), s „puszta absztrakciónak" minősítette. ~ átértelmezte a „magánvaló dolog" fogalmát. A „magánvaló" tárgy a tárgy a maga kifejletlen állapotában. Amikor azonban teljesen kifejlodik, „magáértvaló" tárggyá válik, feltárul a más tárgyakkal való kölcsönhatás folyamatában s megnyilvánul tulajdonságaiban.

A dolog fogalmának elemzésével összefüggésben jellemezte ~ a *törvény* kategóriáját. A torvény a tartós, az állandó, az azonos a jelenségek tarka forgatagában. „A törvények birodalma — mondja ~ — a *nyugalmas* képmása az egzisztáló vagy megjelenő világnak. A törvény a lényegi jelenség."

Az idealista világnézet keretein belul ~ mélyértelműen fogta fel a szükségszerű és a véletlen dialektikáját *(szükségszerűség és véletlen)*. Az abszolút szükségszerűség fogalma révén áttér a szubsztancia, a kauzalitás és a kölcsönhatás kategóriáinak vizsgálatára. A kölcsönhatás kategóriájában rögzíti a *jelenségek egyetemes összefüggésének* gondolatát. Egyszersmind utal a kolcsönhatás elvének korlátozottságára is. A kolcsönhatás mögött valami olyasminek kell állnia, ami meghatározza a kölcsönhatás oldalait. Ez a meghatározó principium a fogalom.

A logika második része a *szabadság* kategóriájának elemzésével zárul. A szabadság ~ szerint a fogalmilag megértett szukségszerűség. A szabadság a szükségszerűseg felismerése. ~ szabadságfelfogása — általános alapelveinek megfelelően — nem kuzdi le a szemlelódő jelleget es a tudat hatarain belül marad.

A logika harmadik, befejező része a *fogalom* tana. A fogalom ~ szerint nem a gondolkodás puszta formája és nem az értelem absztraháló tevékenységének eredménye. A fogalom az abszolut teremtő hatalom, amely létrehozza az összes létező dolgokat. A racionális mozzanat itt az, hogy ~ utal az általános, a kulonos és az egyes dialektikus összefüggésére. Új módon, novekvo kognitiv ertekuk rendjeben osztályozta ~ az ítéleteket (létezési, reflexios, szuksegszerú es fogalmi ítéletek), s ezzel a logikába beiktatta a mozgás mozzanatát.

A *következtetes* elemzeserol ~ átter az objektumra, amely három formában jelentkezik: a mechanizmus, a kemizmus es a teleológia formájában. Itt figyelemre meltó a mechanikus materializmus kritikája, továbbá a célszerűség koncepciója. A celok es az eszkozok dialektikáját elemezve ~ az eszköztermelesnek az emberi történelem fejlődeseben betöltött szerepét illetően számos zseniális gondolatot fogalmazott meg csírájában. A fogalom mint belső cel ~ szerint: eszme, amely az élet, a megismeres és az abszolút eszme formájában lép fel. ~ itt mély értelmű választ keres számos olyan kerdesre, mint a *gyakorlat* szerepe a megismerés folyamatában; a dialektikus módszer lényege; az abszolút es relativ igazság viszonya stb

Logikájában ~ — jollehet visszájára forditottan — reprodukálta a valoság kepet es meghatározta a valosag megragadásának módszerét. ~ gondolati rendszerében megis sajátos módon a valoság reális oldalai és összefuggései tukrózódnek Lenin, aki „Hegelt materialisztikusan" olvasta, s aki Engels nyomán úgy vélte, hogy „Hegel a feje tetejere állított materializmus", igy jellemezte a hegeli logikát: „A folyó és a *cseppek* e folyoban. *Mindegyik* csepp helyzete, viszonya a tobbi csepphez; összefuggése a tobbi cseppel; mozgásának iránya; sebessege; a mozgás vonala — egyenes, gorbe, kormozgás stb. — felfele, lefele. A mozgás összege. A fogalmak mint a mozgás egyes oldalainak az egyes cseppeknek (»dolgoknak«), az egyes »*anyamlatoknak*« stb. *szamba vetele*. Íme a peu pres (korulbelul) a világ kepe Hegel Logikája szerint — persze minusz az istenke es az abszolut." (Művei. 38. kot. 130. old.)

~ a logika befejezo reszeben azt irja: az abszolut eszme „arra *hatarozza* magát, hogy . magat mint *termeszetet* szabadon *kibocsátja* magából"

A termeszetfilozofia, amely három reszre — mechanikára, fizikára es szerves fizikára — oszlik, ~ szerint a máslet formájában, vagyis a termeszet formájában levo eszmeről szóló tanítás. A termeszet filozofiai vizsgálatának szerinte azt kell nyomon kovetnie, hogy a természet, leven az eszme máslete, mi modon válik szellemmé.

A szellem filozofiája a hegeli rendszer befejezo resze. A szellemben az eszme konkret-ésszeru lesz. A szellem filozofiájának tartalma nemcsak az emberi tudatrol, hanem egyben az emberi tevekenyseg kulonbozo tartalmairol szolo tanítás is. A szellem filozofiaja három reszre tagolodik, tár-

gyanak megfeleloen a szubjektiv szellem, az objektiv szellem es az abszolut szellem.

A szubjektiv szellemrol szolo tanitas, amely az antropologiából, a fenomenologiabol es a pszichologiából all, alapjaban veve az egyeni tudat jellemzese. ~-nel az egyen szellemi fejlodese osszefugg az egesz emberi nem intellektualis fejlődesevel A szubjektiv szellemrol szolo fejezet zároresze ~-nek a szemelyisegre vonatkozo pszichologiai felfogását tartalmazza

Az objektiv szellemrol szolo tanitas a rendszernek az a resze, amelyben ~ az emberiseg tarsadalmi-tortenelmi eletere vonatkozo nezeteit fejti ki Az emberek tarsadalmi-tortenelmi eletenek kulonbozo oldalait az „objektiv szellem" kategoriájanak rendelve ala, ~ misztifikalt modon azt fejezi ki, hogy az emberek társadalmi elete felette all az egyen eletenek. A hegeli objektiv szellem objektiv torvenyszerűseget jelent, amely az egyes emberek felett áll, s kulonbozo kapcsolataik es viszonyaik reven jelenik meg Fejlodese soran az objektiv szellem harom fokon megy át az elvont jog, a morál es az erkolcs fokan, ezeket ~ roviden az „Enciklopedia" harmadik reszeben, reszletesebben pedig a „Jogfilozofiá"-ban vizsgálja

A jog ~ szerint a szabadság ittlete (Dasein) Az antifeudalis polgari jogfelfogás szellemeben a magantulajdont ~ a szemelyiseg egyetlen lenyegi meghatározásanak tekintette. Bírálta Kant etikai koncepciojának formalizmusát, tortenetietlenseget, arra torekedett, hogy feltárja az osszefuggest az erkolcsi kategoriak es a társadalmi elet tobb oldala kozott. A moralról szólo tan zaroreszeben birálja a moralis szubjektivizmus kulonbozo formáit. Az objektív szellem fejlödesenek kovetkező foka, az erkolcs, a morál fogalmától elteroen arra vonatkozik, ami a szubjektiv belatás és szándék szferájából átkerult a kulso letezesbe. Erkolcsiségen ~ az emberi viszonyok kulonbozó fajtáit erti: a családot, a polgári tarsadalmat es az államot. Az erkolcsiség kozvetlenul mint termeszeti egység, mint család nyilvánul meg; a család differenciálodása vezet a polgari társadalomhoz; a legmagasabb rendű egyseg, amely kibekit minden ellentmondást, az államban valosul meg.

„A polgári társadalom" c. fejezetben ~ jellemzi a polgári társadalmat, ahol „mindenki onmaga celja, minden más semmi a számára". Reszletesen elemzi ~ a munkát, amelyet alapvető tenyezonek tartott az ember kialakulásában. A polgári társadalom viszonyai kozott azonban a munka csak a gyakorlatilag szukséges képessegeket fejleszti: az értelmet, a figyelmet, az emlekezetet stb. Az individuumbol itt hiányzik az egyeni kezdeményezés és a szabadság. Kulonosen negativan hat az emberre a tőkés munkamegosztás. Kitunik, hogy a munka nemcsak fejleszti, hanem meg is nyomoritja az embert.

A polgári társadalom egeszere vonatkozóan ~ arra a kovetkeztetesre jut, hogy itt a társadalmi gazdagsag novekedesevel parhuzamosan novekszik a szegenyseg es a nyomor. Ezeket az ellentmondasokat gyarmatok alapításával velte megoldhatonak. A gyarmatositást illetően ~ egyreszt elismerte a szuksegesseget, másreszt torvenyszerunek tartotta a gyarmati országok szabadsagmozgalmát

~ a „szukségletek rendszeret" jellemezve megvizsgálja a rendek kerdeset. Az elvont jogrol, a kapitalizmus gazdasagaról kifejtett tanításában polgári ideologiusnak bizonyul A politikai es jogi intezmenyeket vizsgálva azonban hajlik a feudalis eredetu intezmenyekkel es tarsadalmi szervekkel valo megbekelesre

~ a „Jogfilozofia" zároreszeben allamelmeletet fejti ki Ebben mutatkozik meg a legvilágosabban ~ osztalykorlatozottsága s fejezodnek ki a legelesebben társadalomelmeletenek kompromiszszumos vonasai. ~ határozottan elutasitja a termeszetjog szellemeben fogant államelmeleteket Az allam — velemenye szerint — egyáltalán nem azert letesult, hogy biztositsa az egyen es a tulajdon szabadságának vedelmet. Az allam nem eszkoz, hanem oncel. A legjobb allami berendezesnek az alkotmányos monarchiát tartja

A tortenetfilozofiaban ~ a tortenelmi esemenyek szubsztancialis tartalmanak feltarasat tuzte ki celul Amikor a szellem kilep egy adott nep hatarain tulra — mondotta — a világtortenelem talajara leptunk A világtortenelmet a szabadsag tudatában valo haladaskent határozta meg, amelyet szuksegszerűsegeben kell megismernunk A világtortenelem elemzesenel ~ három kategoriát használt. a változás, a megifjodás es az esz kategoriájat Az emberi tortenelemben állandoan valtozasok zajlanak, a szellemnek újra es ujra le kell kuzdenie onmagát, szakadatlan harcot kell vivnia onmaga ellen. A „változás" kategoriájában a tortenelmi fejlodes folyamatára vonatkozó felfogását juttatta kifejezésre, a „megifjodas" (verjungen) kategóriájával pedig e fejlődes fokozatosságára utalt. „A szellem megifjodása — mondotta — nem puszta visszaterés ugyanahhoz az alakhoz; onmagának megtisztulása, feldolgozása " Az „esz" kategoriájában ~ a tortenelmi folyamat torvenyszerűsegenek gondolatát fejezte ki, amelyet szembeállitott a szubjektiv tortenelemfelfogással.

~ a világtortenelmi folyamattal kapcsolatos melyen dialektikus megsejteseit idealista kiindulo tetelei deformáljak az egesz valoságos történelmi folyamatot ~ a szellem mozgásának tartotta a „magánvaló" lettől a „magáertvalo" let fele.

Kidolgozta a nepszellemek koncepciojat, amely a hegeli absztrakcioknak a konkretsag es az elevenseg látszatát kolcsonozte, a nepszellemek szerinte a szabadsag kulonbozo fokait testesitik meg Az adott nep erkolcseben, jogaban, államában, vallasaban, muveszeteben es tudomanyában kifejezesre juto nepszellemrol ~ az egyenek tortenelmi szerepenek vizsgalatara ter at Az egyeneket a világszellem eszkozeinek tekinti, ket kategoriaba sorolja oket az elsőbe a „fenntarto", a masodik kategoriaba a ,világtortenelmi' egyenek tartoznak A fenntarto egyeneket az egyeni erdekek vezerlik, ezek teremtik ujra az altalanost amelynek ertelmet nem fogjak fel A világtortenelmi egyenek a tortenelmi szuksegszeruseget egyeni celukka teszik Rendkivul mely ertelmu ~-nek az a gondolata hogy a nagy emberek tevekenysege tartalmazza a szubsztancialisat a tortenelmi folyamatban Elvetette a hősok romantikus kultuszat es csirajukban is zseniális gondolatokat fogalmazott meg a nep es a nagy szemelyiseg kolcsonos viszonyarol

A tortenelmet a szabadság tudataban valo haladaskent fogva fel, ennek alapjan periodizálta a tortenelmet A világtörténelmet negy idoszakra osztotta 1 a keleti világ — Kina, India, Perzsia Egyiptom —, 2 a gorog világ, 3 a romai világ, 4 a german világ E periodizáció szerint csak a germán nepek jutottak el a kereszteny tudatig annak megerteseig, hogy a szabadsag az emberi termeszet alapveto tulajdonsaga

Abszolut szellemnek ~ a tarsadalmi tudat formait nevezte *(tarsadalmi tudatformak* amelyeket kulon vizsgálat targyava tett Maga az abszolut tudas hegeli kerdesfelvetese, egesz dialektikajával ellentetes, metafizikus amennyiben a befejezett tudás lehetőségenek posztulatumára epult ~ a tarsadalmi tudat formait sokoldalu kolcsonos osszefuggesukben es a tarsadalmi elet egyeb oldalaival valo osszefuggesukben vizsgalta, s feltarta fejlodesuket

~ szerint az abszolut szellem onmegismerese három formaban tortenik a muveszetben, a vallásban es a filozofiaban A muveszetben a szemlelet formájaban ismeri meg onmagát, a vallasban a kepzet formajaban, a filozofiaban pedig a fogalom formájaban

Az *esztetika* problemait vizsgalva ~ ugy velte, hogy a muveszet tartalma az eszme, az eszme formaja pedig az erzeki kepmas A szep a muveszetben nem logikai, hanem olyan eszme, amely a valosagban format oltott, s kozvetlen egysegre lepett a valosaggal ~ erdeme az a felismeres az esztétika teruleten, hogy a muveszetet az ember társadalmi tevekenysegenek egyeb fajtáival, a gazdaságtannal, a politikával, az erkolccsel, a kor tortenelmi problemaival osszefüggésben kell vizsgálni Zseniális az a megsejtese, hogy a korabeli, vagyis a polgari tarsadalom ellensege a műveszetnek, ami a műveszet vegzetszerű hanyatlasanak koncepciojaban jutott kifejezesre

Az abszolut szellem masodik formája ~ szerint a *vallas* Tartalmukat tekintve a vallás es a filozofia azonosak (az isten vagy az igazság), s csak formajukban kulonboznek a vallásban a kepzet, a filozofiaban a fogalom formajában jelennek meg A vallast a megismeres specialis formajakent vizsgalva, ~ nemcsak az ateista tradiciokkal szakitott, amelyekben a vallas a tudas abszolut ellentetekent jelent meg, hanem Kanttal is, aki ugy velte, hogy a vallas dogmai csupan a gyakorlati esz posztulátumai ~ visszaállitotta isten letezesenek Kant altal elvetett bizonyitekait A vallas es a filozofia tartalmanak azonositásával ~ egyreszt feleleventette azt a tudomanyellenes tetelt, hogy nincs ellentet a hit es a tudas kozott, másreszt lehetove tette a vallas megtisztitását a misztikus es dogmatikus elemektol, s a vallási dogmak filozofiai fogalmakban valo ertelmezeset Igy pl az isten hármas egysegenek keresztény dogmáját a triada szimbolikus kifejezesekent ertelmezte Ebben az interpretacioban a keresztenyseg alapveto dogmái elvesztettek titokzatos isteni ertelmuket s filozofiai fogalmak allegoriaiva valtak Nem veletlen, hogy az ortodox teologusok a vallas hegeli koncepciojaban panteizmust, sot, jogosulatlanul, ateizmust láttak A vallas ~-nel megszuntetve megmarad a filozofiaban, az abszolutum megismeresenek magasabb rendu formajában

A *filozofiat* ~ a dolgok gondolkodo szemleletekent hatarozta meg Ez azt jelenti, hogy a filozofia a logikai kategoriak kidolgozasat tartja fo celjanak ~ szerint a filozofia osszefugg letezesenek tortenelmi felteteleivel A filozofiat tehat tortenelmileg kell megkozelíteni A filozofiai gondolkodás tortenete ~ szerint nem „velemenyek halmaza", hanem torvenyszeru folyamat, fokozatos mozgas az abszolut igazság fele (lasd *filozofiatortenet*) ~ filozofiai rendszeret Engels „kolosszális koraszulottnek" nevezte A hegeli filozofia racionalis elemeit csak e filozofia gyokeres atdolgozasaval lehetett megmenteni, amit a marxizmuson kivul egyetlen filozofiai tanitas sem tudott megtenni

A marxizmus—leninizmus megalapitoi feltartak ~ tanitásanak ismeretelmeleti es osztalygyokereit, belso ellentmondasait, s gyokeresen atdolgoztak az idealista dialektikat Marx elismerte ~ kiemelkedő szerepet a dialektika kidolgozasaban, am ugyanakkor hangsulyozta, hogy az ő modszere szoges ellentete a hegelinek. Engels meltatta ~ „nagy tortenelmi erzeket", a „nagyszeru tortenelemfelfogast", s abban látta erdemet, hogy ~ „az egesz termeszeti, történelmi es szellemi világot első izben abrazolta folyamatnak

vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa... Hogy Hegel ezt a feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte." (*Marx—Engels* Művei. 20. köt. 24. old.) (Lásd még: *absztrakt és konkrét; gyakorlat; általános; dialektikus logika.*)

Heidegger, Martin (1889—): a német *egzisztencializmus* egyik megalapítója és fő képviselője; egyetemi tanár. ~ idealista filozófiájának alapvető kategóriája az „időbeliség", amin az ember belső átélését érti. ~ a „hangulatot", vagyis az ösztönös, kifejletlen tudat formáit tartja elsődlegesnek. Az emberi személyiség a priori formái a gond, az aggódás, a rettegés stb. Ezek a formák alkotják az emberek szubjetív létét, amit ~ a „világban való létnek" nevez. Ily módon az a priori formák tana ~-nél a lét tanának („fundamentál-ontológia") alakját ölti. Az embernek minden gyakorlati, célszerű beállítottságtól meg kell szabadulnia, fel kell ismernie „halandóságát", „mulandóságát", hogy felfoghassa a „lét értelmét". Csak ha mindig a „halál színe előtt" érzi magát, képes meglátni az ember az élet minden momentumának jelentőségét és telítettségét, és megszabadulni a társadalmi lét bálványaitól: a céloktól, az „eszmények"-től, a „tudományos elvontság"-tól. Filozófiájában egyesíti az irracionalizmusnak Kierkegaard *életfilozófiá*jára és a husserli *fenomenológiá*ra jellemző tendenciát. A mély pesszimizmus, a tudománnyal való ellenséges szembenállás ~ egzisztencializmusát a mai ideológiai reakció egyik fő fegyverévé teszi.

Heisenberg, Werner (1901—) — lásd *kvantummechanika*

Helvetius, Claude-Adrien (1715 január—1771 december): francia materialista filozófus, a XVIII. századi francia forradalmi polgárság ideológusa. „A szellemről" (1758) c. műve, amely a feudális rendszer alapjai, a feudális-vallásos ideológia és a katolikus egyház ellen irányult, a reakciós körök támadásait váltotta ki: a hatóságok betiltották és elégették. Ennek a művének főbb gondolatait tovább fejlesztette és elméleti indoklásukat adta „Az emberről, szellemi képességeiről és neveléséről" (1773) c. munkájában.

A XVIII. századi francia materialisták közül egyike volt azoknak, akik elsőként küzdötték le *Locke* ismeretelméletének következetlenségét, nyílt materialista jelleget adva Locke szenzualizmusának. Az érzékletek ~ szerint a külső tárgyaknak az ember érzékszerveire gyakorolt hatása következményeként keletkeznek és az ember ismereteinek egyedüli forrásai. Hangsúlyozta, hogy a világ anyagi, végtelen térben és időben, s állandó mozgásban van. Az anyag és a gondolkodás egységének elve alapján a tudatot és az érzékelést az anyag sajátosságainak tartotta, amelyek az anyag fejlődésének meghatározott szakaszában alakulnak ki. Élesen bírálta az isten létezésének, a világ teremtésének, a lélek halhatatlanságának stb. vallásos-idealista eszméit.

Korai haladó filozófiai eszméinek áramlatában állt, de nem lépett túl a metafizika korlátain, megoldatlanul hagyta az önmozgás problémáját, s abszolutizálta a mechanikai mozgás törvényeinek szerepét. A gondolkodásnak az érzetektől való absztrakt-racionalista elszakítására, a megismerés e két formájának szembeállítására ~ a másik metafizikus szélsőséget képviselve reagált: a gondolkodást annak érzéki alapjára redukálta.

~ bírálta azt a — feudális rendi egyenlőtlenség igazolását szolgáló — tanítást, hogy az emberek intellektuális képességei születésüktől fogva egyenlőtlenek. Hangsúlyozta, hogy minden ember egyenlő szellemi adottságokkal születik, s az emberek pszichikai és erkölcsi alkatának különbségeit mindenekelőtt neveltetésük, környezetük sajátosságaival magyarázta.

~ figyelmének középpontjában társadalmi-politikai, szociológiai és etikai problémák álltak.

Montesquieu-től és Voltaire-től eltérően, akik kerestek a kompromisszumot az arisztokráciával, ~ a feudális viszonyok és tulajdon teljes felszámolását követelte. Elvetette Rousseau egalitarizmusát, s eltérően a fiziokratáktól (akik úgy vélték, hogy az államnak nem kell beavatkoznia a gazdasági viszonyokba), úgy gondolta, hogy az államnak törekednie kell a tulajdon elosztásában mutatkozó túlságosan nagy egyenlőtlenség enyhítésére. Mivel a kormányzás köztársasági formáját alkalmatlannak tartotta a nagy államok számára, társadalmi-politikai nézeteinek megvalósítását a felvilágosult abszolutizmus igenlésével kapcsolta össze, polgári-demokratikus tartalmat adva ennek a fogalomnak.

Szociológiai nézeteiben érvelt a teológiai és spiritualista felfogások ellen, a társadalmi életet kieszelt természetfeletti erők segítsége nélkül akarta megmagyarázni. Ámde ~ nem lépte túl az idealista történelemfelfogás határait, s a társadalmi jelenségek tanulmányozásában kiindulópontja az elszigetelt individuum volt, annak biológiai-fiziológiai „örök természete", s az emberi tudatot és szenvedélyt tartotta a társadalmi fejlődés mozgatóerejének. ~-t a XVIII. sz. legmélyebb és legjelentősebb gondolkodói sorába emeli az, hogy az önzésben kereste a társadalmi fejlődés mozgatórugóját, hogy hangsúlyozta a létszükségletek kielégítéséért vívott harcnak az emberi tevékenységben betöltött szerepét, hogy konstatálta az ipar kiemelkedő fontosságát.

Az a tanítás, hogy a környezet döntő szerepet játszik az emberek szellemi es erkölcsi arculatának kialakulásában, materialista tendenciát tartalmazott, de a társadalmi környezetnek az ember kialakulásában játszott döntő szereperől, az emberek termelőtevékenységének a tudat, a nyelv, a szokások, a morál és a művészet kialakulásában és fejlődésében játszott szerepéről szólva ~ úgy vélte, hogy magát a társadalmi környezetet és a társadalmi életet egészében az ember tudata határozza meg.

Nagy érdeme van ~-nak az etika fejlődeseben. Élesen bírálta nemcsak a vallásos, hanem a spiritualista etikát is, amely a velünk szuletett erkolcsi érzékek és képzetek elismerésére épul. ~ nagy teret szentelt műveiben annak bizonyítására, hogy az erkölcsi kepzetek tapasztalati úton alakulnak ki, s az egyén érdekei határozzák meg őket. Ezt az individualizmust ~ igyekezett összekapcsolni a „társadalmi" érdekkel, amely valojában a polgárság idealizált osztályérdeke volt, s amelyet ~ a személyiseg erkölcsi magatartása kritériumának nyilvánított. A franciaországi polgári viszonyok fejlodése tukröződött abban, hogy ~ az érdeket az erkölcsi ítéletek kritériumává, az emberek magatartásának meghatározó erejévé avatta.

~ jelentős szerepet játszott a XVIII. sz. vegi francia polgári forradalom eszmei előkeszíteseben, nézetei hatással voltak a XIX. sz. első felének utópikus szocialistáira is.

Hérakleitosz, epheszoszi (i. e. kb. 544—540—483 [?]): ókori gorög materialista filozófus; általános, még naiv formában megfogalmazta a lét és a megismeres számos dialektikus elvet. „A természetről" c. műve nem maradt fenn, a későbbi szerzőknél azonban tobb mint száz idezet található belőle.

Az *antik filozófia* materialista ion iskolájához kapcsolódott azzal, hogy ő is az anyagnak egyik konkrét formáját tekintette a világ őselvének (arkhé). Történelmi helyét és jelentőségét az ókori görög filozófia es az ión iskola fejlódéseben az határozza meg, hogy ő dolgozta ki a dialektika problémáit es szemben elődjeivel, Thaleszszal, Anaximenesszel, Anaximandrosszal (akiknél a filozófiai problematika meg nem kulónult el az asztronómiától es a fizikától), ő vetette fel es oldotta meg a voltakeppeni filozofiai problemákat, s ezért az ó materializmusa az általánosítás magasabb fokát képviseli.

~ úgy vélte, hogy minden letezónek anyagi őselve, vagyis ősanyaga a tűz, az az elem, amelyet az ókori görögök a legfinomabbnak, legkönnyebbnek, legmozgekonyabbnak tartottak. A tűzből keletkezik sűrúsódés útján minden dolog, s minden a tűzbe ter vissza. Ez a világtúz „fellobban mértekre es kialszik mertekre", időnként elboritja az egesz világot, „mindeneket kormányoz a villám", es a „tuz mindenek felett itél". ~ a mertek, a rend, rendező elv jelolesere a logosz fogalmát használta. A filozófiatörténetben heves vitákra adott okot ~-nak a logoszról szólo tanítása. A vallásos-idealista hagyomány — már az okorban is — a herakleitoszi logoszt úgy tekintette, mint a világ isteni erejet, s magát ~-t mint az Igeről szóló júdeai—kereszteny tanítás kozvetlen vagy kozvetett előfutárát. (Alexandriai Kelemen egyházi iró a logoszt „világkormányzonak es istennek" nevezte.) A herakleitoszi logoszrol fennmaradt igen csekely anyag azonban nem ad alapot erre az ertelmezesre. A későbbi hagyomány ertelmezése szerint a logosz az „isten", a „sors", a „szükségszerűség", az „örökkévalóság", a „bölcsesség", az „általános" a „törveny".

Azt a felfogást, hogy a logosz a változásban, fejlődésben érvenyesulo szukségszerűség és egyetemes törvényszerúseg, Hegel tárta fel; ezt fejlesztette tovább a marxista filozófiatórtenet.

A *dialektika* ~-nál a szakadatlan változás koncepciója. A szakadatlan változást az anyagi világ határain belul képzeli el, s úgy gondolja, hogy ez alapjában véve nem más, mint az anyagi elemek, a túz, a levegő, a víz és a föld korforgása. Nem lehet ketszer ugyanabba a folyóba lepni, mert a folyo minden pillanatban más és más.

A keletkezés csak az ellentétek egységeként lehetséges; az ellentéteket ~ egyrészt úgy tekinti, mint az egyik ellentétnek a másikba való szakadatlan átmenetét, másrészt, mint a már kialakult ellentetek egységét.

~ dialektikájában már felismerhetók a keletkezes, az ellentétek egysége es harca, az abszolút es viszonylagos egybeesése gondolatának fontos elemei.

A lélek (az emberé is és a világé is) ~ szerint anyagi, semmiben nem különbozik a párától, vagy inkább talán izzó szikra.

Az ismeretelmeletben ~ a külső érzetekből indult ki. A szemet és a fulet tartotta a legjobb tanítónak, noha „a szemek a füleknel pontosabb tanuk". De ha a lelek durva, akkor a szem és a ful is „rossz tanú", és a „látvány csalóka", mivel „a termeszet rejtekezni szeret". Csak a mindenkiben közös, mindennek a termeszetét reprodukáló gondolkodás vezet el a bölcsességhez.

~ azt tanította, hogy a sors, a szukségszeruség es az ész egybeesik. Vélemenye szerint minden a sorstól függ, a sors pedig azonos a szukségszerűséggel.

Herder, Johann Gottfried (1744—1803) - lásd *felvilágosodas, klasszikus német filozófia*

Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812—1870) - lásd *orosz forradalmi demokraták*

hinduizmus: India vallásában, etikájában és filozófiájában a korai középkortól az újkorig uralkodó képzetek és fogalmak komplexuma. A ~ korébe tartozik a legtobb indiai kultikus és vallási rendszer, amely Visnu és Siva istenek tiszteletén alapszik. A ~ keletkezése az i. e. VI—IV. századi Indiában végbement általános világnézeti válsággal függött ossze. Írásos forrásainak osszessége magában foglalja a szanszkrit nyelvű ókori és középkori indiai vallási, filozófiai és jogi irodalom nagy részét. Általános vallásbolcseleti kategóriái közul a legfontosabbak: az Atman — az egyedi lélek, és a Brahma — a világszellem. A ~ misztikus általános koncepciója szerint ezek a kategóriák nem függnek ossze sem idővel, sem térrel, sem oksági viszonyokkal; az Atman és a Brahma szemben áll a természettel (prákriti), amely időben és térben fejlődik az oksági viszonyok torvényei szerint. A ~ azt vallja, hogy minden haladás végső célja az Atman megszabadítása a természettől és a Brahmával való egybeolvasztása A lélek és a természet kapcsolatát a karman torvénye szabályozza, amelynek lényege a kovetkezőkben foglalható ossze: az Atman, valamely élőlényben megtestesülő „élő" lélekké válva, jó vagy rossz cselekedeteket hajt végre A karman (szó szerint „tett") e cselekedetek hatása; a születések és halálok sorának (szamszára) rendeli alá a lelket, és mindig újabb szuletésekre kényszeriti. Hogy milyen helyzetbe szuletik bele az ember (gazdagság, szegénység, megbecsulés, megaláztatás stb.), az jutalom vagy buntetés a korábbi életeiben véghezvitt tetteiért. A ~ képzetei és fogalmai tükrozték és rogzítették a konzervatív kasztrendszert. A hindu vallásimitológiai képzetek kozott a legfontosabb szerepe az Avatarának és a manifesztálódásnak van. Az Avatara nem más, mint az istennek más istenekben, emberekben vagy állatokban való megtestesulése Az ilyen megtestesulés után is tovább léteznek mind annak egyéb formái, mind az „eredeti" istenség. A manifesztáció — az isten (elsősorban — Siva) megnyilvánulása; tetszése szerint bármily alakot olthet s néhány pillanattól az orokkévalóságig létezhet. (Lásd még: *indiai filozófia*)

hipotézis ⟨gor hupothesziz — alap, feltételezés szóból⟩: 1. a feltételezés sajátos fajtája, amely a jelenségek kozotti osszefuggés kozvetlenul nem észlelhető formáira vonatkozik; 2. a *következtetés* egy sajátos fajtája, amelynek keretében valamely feltételezés fejeződik ki; 3. bonyolult művelet, amely mind egy feltételezést, mind annak utólagos *bizonyítását* magában foglalja. Megkulonboztetunk leiro es magyarázo ~-eket. A ~ mint tudományos feltételezés abban kulonbozik az onkényes találgatástól, hogy eleget tesz a megalapozottsága feltételeit biztosító kovetelményeknek. Ilyen kovetelmény a ~-sel szemben, hogy az egész jelenségcsoportnak, amelyre vonatkozik, magyarázatát kell adnia. A második kovetelmény a ~ elvi ellenőrizhetősége. A ~ a jelenségek kozvetlenul nem észlelhető alapjára vonatkozó feltételezés, és így csak a belőle adódó kovetkeztetéseknek a tapasztalattal való osszevetése útján ellenőrizhető. E kovetkeztetéseknek a kísérleti ellenőrzés számára elérhetetlen volta jelenti éppen a ~ ellenőrizhetetlenségét. Meg kell azonban kulonboztetnünk a gyakorlati és az elvi ellenőrizhetetlenséget. Az elsőnek az a lényege, hogy a következtetések nem ellenőrizhetők a tudomány és a technika fejlődésének egy adott szintjén, de elvileg lehetséges ellenőrizhetőségük. Az egy adott pillanatban gyakorlatilag nem ellenőrizhető ~-eket nem kell elvetnünk, de kellő óvatossággal kell kezelnunk. A tudomány ugyanis nem osszpontosíthatja erőfeszítéseinek zömét az ilyenfajta ~-ek bizonyítására. Az elvi ellenőrizhetetlenség azt jelenti, hogy a ~-ből nem is adódhat olyan kovetkeztetés, amely osszevethető lenne a tapasztalattal. Azok a ~-ek, amelyek semmilyen kísérletileg megfigyelhető kovetkeztetéshez nem vezethetnek, azokon kívül, amelyeknek magyarázatára felállították őket, elvileg ellenőrizhetetleneknek minősulnek. A ~ elvi ellenőrizhetőségének követelménye lényegét tekintve materialista kovetelmény, jóllehet az idealizmus igyekszik ezt saját érdekében kihasználni, főképpen a *logikai pozitivizmus,* amely megfosztja az ellenőrizhetőség kovetelményét objektív tartalmától, és az elvi tanulmányozhatóság kiinduló elvére, illetőleg a fogalmak operacionalista meghatározásának kovetelményeire redukálja (lásd *operacionalizmus*). E pozitivista torekvések miatt azonban nem minősíthetjük magát a ~ elvi ellenőrizhetőségének a kovetelményét is pozitivistának. A ~ elvi ellenőrizhetősége igen fontos feltétele a ~ megalapozottságának: az onkényes konstrukciók ellen irányul. A harmadik kovetelmény a ~-sel szemben a jelenségek nagyobb csoportjára való alkalmazhatósága. A ~-nek nemcsak azokra a jelenségekre kell vonatkoznia, amelyek alátámasztására felállították, hanem a jelenségek egy nagyobb csoportjára, amelyek látszólag talán nincsenek is kozvetlen kapcsolatban a kiinduló jelenségekkel. Mivel a világ osszefuggő egységes egészet alkot, és a különálló egységek csak a kozoshoz vehető osszefuggésekben léteznek, a jelenségek viszonylag szűkebb körének magyarázatára szolgáló ~ (amennyiben helyesen fejezi ki lényegüket) feltétlenul alkalmas más jelenségek magyarázatára is. És megfordítva: ha

a ~ azon a specifikus jelenségcsoporton kívül, amelynek magyarázatára felállították, semmi másra nem vonatkoztatható, akkor ez azt jelenti, hogy nem képes átfogni e jelenségek közös alapjait, hogy tehát jórészt önkényes ~-ről van szó. Ezek „ad hoc" ~-ek, mivel kifejezetten csak az adott kisszámú tényanyag magyarázatát szolgálják. A negyedik követelmény: a ~ elvileg minél egyszerűbb volta. A ~ valódi egyszerűségét az jelenti, ha egy egységes alapból kiindulva a különféle jelenségek minél szélesebb körének magyarázatát adja, anélkül, hogy mesterkélt konstrukciókat és önkényes feltételezéseket hívna segítségül, anélkül, hogy minden esetben újabb ad hoc ~-eket kellene felállítani. A tudományos ~ és elmélet egyszerűségének objektív forrása van, bár ezt illetően gyökeres különbség van a metafizikus és a dialektikus materialista álláspont között, amely utóbbi az anyagi világ kimeríthetetlenségéből indul ki, és elveti a természet abszolút egyszerűségének metafizikus képzetét. A ~ egyszerűsége viszonylagos, mivelhogy maguknak a magyarázó jelenségeknek az „egyszerűsége" is viszonylagos. A felsorolt alapvető követelmények teljesítése még nem teszi a ~-t elméletté, de a megalapozottság e feltételeinek hiánya azt jelenti, hogy a feltételezés egyáltalán nem is emelkedhet a tudományos ~ rangjára.

A ~ mint következtetés azt jelenti, hogy egy ítéletben adott predikátummal rendelkező szubjektumot egy másik ítéletbe helyezünk át, amely hasonló predikátummal és valamilyen, egyelőre ismeretlen szubjektummal rendelkezik. Bármely ~ megformulázása mindig annak a jelenségcsoportnak a vizsgálatával kezdődik, amelynek magyarázatára a ~ szolgál. Logikai szempontból ez azt jelenti, hogy a ~ felállításához egy tézist fogalmaznak meg: X est P_1 és P_2 és P_2 stb., ahol P_1, P_2 a megvizsgált jelenségcsoportnak a kutatás által feltárt ismérvei, X pedig ez ismérvek egyelőre még ismeretlen hordozója (azok oka). A meglevő ítéletek közül olyat kell keresnünk, amely lehetőleg ugyanazokat a P_1, P_2 stb. részleges predikátumokat tartalmazza, de most már ismert szubjektum mellett *(S)*: S est P_1 és P_2 és P_3 stb. A két ítéletből adódik a zárótétel: X est P_1 és P_2 és P_3: S est P_1 és P_2 és P_3; tehát $X = S$.

A bemutatott levezetés következtetés jellegű ~ (ebben az értelemben: hipotetikus következtetés), a zárótételben kapott ítélet pedig a ~. Logikai szempontból a ~ teljes gyakorlati ellenőrzésének folyamata a ~-ből adódó következtetések tapasztalati igazolását jelenti. Ha a ~-ből levont egyes következtetéseket igazolja is a tapasztalat külön-külön, ez még nem bizonyítja magának a ~-nek az igazságát — ugyanis ez helytelen következtetés lenne a következmény igaz voltából az alap igaz voltára. Ám a ~ teljes gyakorlati ellenőrzése során jóval többről van szó, mint a következményekből az alapra való következtetések egyszerű összegéről: a tapasztalatilag igazolt tételek rendszerével van itt dolgunk, amelyeknek az alapját a bizonyítandó ~ alkotja és amelyek összességükben a jelenségek széles körének magyarázatát adják, új, addig ismeretlen hatásokat képesek előrelátni, hidat emelnek olyan jelenségek, területek között, amelyek addig látszólag semmilyen kapcsolatban nem álltak egymással stb. Egyetlen következmény igazolása valóban nem sokat bizonyít, hiszen ez a következmény akár egy másik ~-ből is következhet. De ha az adott ~-ből fakadó következmények közül minél többet támaszt alá a tapasztalat, annál kisebb annak a valószínűsége, hogy ezek együtt egyformán jól levezethetők egy másik, illetve több más ~-ből. A ~ bizonyításának ez az általánosan elfogadott menete mind a természettudományban, mind pedig a társadalomtudományokban. A ~ komplex ellenőrzésének folyamatában igen fontos olyan új tények előre látása a ~ alapján, amelyek addig teljesen ismeretlenek voltak. Az újkori természettudomány kifejlődésének időszakában erősen hangsúlyozták a tapasztalat szerepét a természet megismerésében, szemben a valóság spekulatív megközelítési módjával. Mindez együtt járt azzal, hogy egyoldalúan tagadták a ~-nek a megismerésben játszott fontos szerepét (*Bacon, Newton* és különösen Newton követői). Azonban már a XVIII. sz.-ban többen elvetették ezt az egyoldalú álláspontot (pl. *Diderot* cikke az Enciklopédiában a ~-ről). A tudomány fejlődése egyre nyilvánvalóbbá teszi a ~-nek a megismerésben játszott fontos szerepét. Engels így írt erről: „A természettudománynak, amennyiben gondolkodik, a fejlődési formája a *hipotézis.*" (*Marx—Engels* Művei. 20. köt. 512. old.) A magyarázó ~ szerepe megítélésének a kérdése szorosan összefügg a megismerés materialista, illetőleg idealista értelmezésének problémájával. „Az egymást kiszorító hipotézisek száma és váltakozása — a természetkutatók hiányos logikai és dialektikai előképzettsége mellett — könnyen előidézi aztán azt az elképzelést, hogy a dolgok *lényegét* nem ismerhetjük meg." (*Marx—Engels* Művei. 20. köt. 52. old.) A pozitivista irányzatok a magyarázó ~-eket pusztán munka~-eknek minősítik, amelyek elősegítik ugyan valamely konkrét cél elérését, reális jelentőségük azonban nincs. Valójában a tudományos fejlődés gyakorlata azt mutatja, hogy a legsikeresebb ~-ek nem pusztán munka~-ek, hanem épp azáltal voltak oly eredményesek, hogy a vizsgált tárgykörben többékevésbé hűen ragadták meg az objektív valóság meghatározott összefüggéseit, mozzanatait. (Lásd még: *elmélet és gyakorlat.*)

historizmus: az objektiv valosag megkozelitesenek elve, amely szerint a valosagot tudomanyos vizsgalata es gyakorlati atalakitasa folyamataban mint idoben valtozot, fejlődot kell tekinteni A ~ elve az objektiv dialektika, a termeszet, a tarsadalom, a gondolkodas torvényszerű fejlődesenek filozofiai tukrozodese Ez az elv a dialektikus materialista vilagnezet egyik legfontosabb mozzanata A ~ elve eredetileg a marxizmus elott alakult ki *Vico, Voltaire* Herder, *Rousseau, Diderot, Fichte Hegel*, Saint-Simon, az *orosz forradalmi demokratak* es mas gondolkodok filozofiai rendszereben A XVIII sz -ban es a XIX sz elso feleben fejlodesformaja a *tortenetfilozofia* volt, amely a kozepkori tortenettudomany tartalmatlan empirizmusa es a teologia providencializmusa ellen harcban alakult ki. A XVIII. sz felvilagositoinak tortenetfilozofiaja az emberi tarsadalmat a termeszet reszenek tekintette; a termeszettudomanybol kolcsonzott oksagfogalom segitsegevel megalkotta a tortenelem „termeszettorvenyeinek". a tortenelmi folyamat egysegenek eszmejet (Herder), kidolgozta az alacsonyabbtol a magasabb rendűhoz valo mozgaskent ertelmezett haladas elmeletet (francia materialistak) stb. A ~ e koncepcióinak korlátozottsaga mechanikus voltukban es abban állt, hogy bennuk a targyra jellemző valosagos osszefuggeseket a filozófusok altal kieszelt, spekulativ osszefuggesek helyettesitették. A tarsadalom tortenetenek mint belsőleg torvenyszeru, szuksegszeru folyamatnak a felfogasat a klasszikus nemet idealizmus kepviselői fejlesztettek tovabb Ezt a szuksegszerűseget azonban ok is kivulről, a filozofia teruleterol vitték be a történelembe. A ~ elvenek legfejlettebb szakaszát a Marx elotti filozofiaban Hegel filozófiaja kepviselte. Filozofiajanak formaja — jegyzi meg rola Engels — barmennyire elvont es idealista, „ gondolatainak fejlodese megis mindig parhuzamosan halad a vilagtortenelem fejlődesevel O az elso, aki a tortenelemben fejlődést, belso osszefuggest probalt kimutatni " (*Marx—Engels* Valogatott muvek. I kot. 375 old.) Hegel ~-a ugyanakkor kibekithetetlen ellentetben allt egesz felfogasanak idealista lenyegével; ennek a ~-nak a talajarol lehetetlennek bizonyult a valosag jelensegeinek konkret torteneti elemzese A ~ elvének meggyokeresedeseben oriasi szerepe volt a szaktudomanyoknak.

A ~ elvenek kovetkezetes alkalmazasat talaljuk az objektiv vilag es a megismeres fejlodesenek Marx, Engels es Lenin altal sokoldaluan kidolgozott elmeleteben. A marxista ~ lenyegerol szolva Lenin ezt irta: „ ne feledkezzunk meg az alapveto történelmi osszefuggesekrol, s minden kerdest abból a szempontbol vizsgaljunk, hogyan jott letre a szóban forgo jelenseg a történelem folyaman, milyen fobb szakaszokon ment at fejlodese soran, s ennek a fejlődésnek szempontjabol vizsgaljuk meg, hogy mive lett most." (Muvei 29. kot 484. old)

A marxista ~ megkulonboztető vonasa, hogy az objektiv valosag valamennyi letezési szferajara kiterjed, a termeszet, a tarsadalom és a gondolkodas vizsgalatat tortenelmi fejlodesukben koveteli meg „Csak egyetlenegy tudomanyt ismerunk — irta Marx es Engels —, a tortenelem tudomanyat A tortenelmet ket oldalrol lehet szemugyre venni; a termeszet tortenetere es az emberek tortenetere lehet felosztani. Amde a ket oldalt nem szabad elvalasztani, ameddig emberek leteznek, a termeszet tortenete es az emberek tortenete kolcsonosen feltetelezik egymast." (*Marx—Engels* Muvei. 3. kot. 20. old., jegyz) A ~-t mint a valosag megkozelitesenek egyetemes elvet sokoldaluan igazolja a tudomany fejlodesenek folyamata Az utobbi szaz esztendő soran a ~ a legkulonbozobb objektumok vizsgálatanak valt nelkulozhetetlen tudomanyos módszereve, koztuk olyanokenak is, amelyeket regebben mozdulatlanoknak, tortenelem nelkulieknek tekintettek

A marxista ~-ban a fo az, hogy az objektumot fejlodese torvenyszeru folyamata szempontjabol ragadja meg. Ez a megkozelitesi mod azt jelenti, hogy az objektumot belso strukturaja alapjan kell vizsgalni, megpedig nem mint egyedi elemek, kapcsolatok, osszefuggesek mechanikus halmazat, hanem mint e strukturalis komponensek szerves egyutteset, mint belsoleg osszefuggő es funkcionalo egeszt, mint *rendszert*, folyamatkent kell vizsgalni, azaz a belso, idoben egymast koveto komponensek torteneti fuggeseinek teljes osszessegeben, egyszersmind fejlodesi folyamatkent, azaz szamba veve a struktura egeszeben vegbemeno minőségi valtozasokat, vegul torvenyszerű fejlodesi folyamatkent, azaz olyan folyamatkent, amelyben az objektum atmenetet egyik tortenelmi allapotbol, s az ennek megfelelo strukturabol masik tortenelmi allapotba, s masik strukturaba, meghatarozott torvenyek jellemzik, a marxista ~ megkulonbozteto sajatossaga ekozben, hogy az ellentetek egyseget es harcat, az ellentmondasokat tekinti a fejlodesfolyamat magvanak es belso mechanizmusanak A ~ elve azt koveteli, hogy az objektiv vilag fejlődesfolyamatait ugy vizsgaljuk, ahogyan azok a valosagban vegbementek Barmely jelenseg, barmely targy csak akkor erthető meg es ertekelheto helyesen, ha konkret tortenelmi feltetelei kozott, mas targyakkal es jelensegekkel valo tortenelmi kapcsolataiban vizsgaljuk „A marxizmus egesz szelleme, egesz rendszere — irja Lenin — azt koveteli, hogy minden tetelt csak (α) tortenelmileg; (β) csak mas tetelekkel osszefuggesben,

(γ) csak a konkrét történelmi tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljuk." (Művei. 35. kot. 231. old.) A ~ marxista felfogása durva hibának minősíti az archaizálás vagy a modernizalás eseteit, amikor az objektumot nem a történelmi fejlódes adott fokanak, hanem egy ennél történelmileg korábbi vagy kesobbi fejlódési foknak megfelelo fogalmak es kategóriák segítségével jellemzik. Jóllehet a konkrét történeti tudományokban alkalmazott eljárasok és kutatási módok igen sokfélek, a marxizmus az objektum történeti fejlódésfolyamatai reprodukalásának két módszerét különbözteti meg: a logikai módszert, amelynek segítségével az objektum fejlódése a rendszer elméletének formájában, es a történeti módszert, amelynek segítségével az objektum fejlódése a rendszer történetének formájában reprodukálódik. (Lásd még: *történeti és logikai.*)

Hobbes, Thomas (1588—1679): angol materialista filozófus, az angol polgári forradalom kortársa. A mechanikus materializmus elméletet képviselte, s ennek szellemeben rendszerezte *Bacon* materializmusát. ~ materializmusában. Marx megállapitasa szerint, „Az erzekiseg elveszti virágját és a *geométer* elvont erzekiségéve válik. A *fizikai* mozgás áldozatul esik a *mechanikai* vagy a *matematikai* mozgásnak; a geometriat nyilvánitjak a fő tudománynak." (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 127. old.) A világ ~ szerint, a mechanikai mozgás torvényeinek alarendelt testek osszessége. A mozgásra es az erokifejtésre vezette vissza ~ az állatok es az ember szellemi eletet is. Ezek olyan bonyolult mechanizmusok, amelyeket teljes egészukben kulső hatások hataroznak meg. Ennek alapján ~ 1. tagadta a lélekнek mint külon szubsztanciának letezését, 2. az anyagi testeket ismerte el az egyetlen szubsztanciának, 3. azt állitotta, hogy az istenhit csak kepzelet termeke. Tagadta a természet minőségi sokfelesegének objektiv jelleget, s ezt a dolgok mechanikai különbségein alapuló emberi eszleletek tulajdonságának tekintette. A tudasról szóló tanitásában birálta *Descartes*-nak a velünk szuletett eszmékre vonatkozó elméletét. Az eszmék ~ szerint az érzetekből erednek, s az ember ezeket osszehasonlitás, összekapcsolás és szétválasztás útján átalakitja. Azt tartotta, hogy a tapasztalat vagy az egyes tenyek ismerete csupán valoszínű igazsagokat nyújt a dolgok kapcsolatáról, megis lehetséges a megbízható általános tudás, amelynek alapja a nyelv, vagyis a „neveknek" (szavaknak) az a kepessege, hogy általános eszmék jeleive váljanak. Ezzel, a fogalmak objektiv jellegének tagadásával, ~ a *nominalizmus* vonalát folytatta.

~ a jogra és az államra vonatkozó felfogásában, a társadalom isten teremtményeként való felfogásával a *társadalmi szerződés elméletét* állitotta szembe. A legjobb államformának az abszolút monarchiát tartotta, de számos magyarázatában és fenntartásában lenyegében teret engedett forradalmi elveknek. Eszméje: nem a monarchista elv mint olyan, hanem az államhatalom korlátlan jellege. Az államhatalom jogai ~-nál összeegyeztethetők azoknak az osztályoknak az érdekeivel, amelyek a XVII. sz. derekán Angliában polgári forradalmat hajtottak végre. ~ társadalom- es államelméletében megtalálhatók a társadalmi jelenségek materialista felfogásának csirái.

Holbach, Paul-Henri-Thierry (Dietrich) baron d' (1723—1789): nemet származású francia materialista es ateista filozófus, aki élete nagy reszet Franciaországban töltötte. „A leleplezett kereszténység" (1761), „Zsebteológia" (1768), „A józan ész" (1772) c. müveiben birálta a vallást es az idealista filozofiát, kulonosen *Berkeley* felfogását. Az idealizmust a jozan esszel ellenkezőnek tartotta. A vallás keletkezeset egyes emberek tudatlanságával, felelmevel es mások csalárdságával magyarázta. Filozófiai nézeteinek osszefoglalása — s egyben a XVIII. századi francia materializmus fobb teteleinek osszefoglalása —„A természet rendszere" c. fo müve, amelyet 1770-ben Mirabaud álneven jelentetett meg. *Anyag* ~ szerint mindaz, ami valamely modon erzekszerveinkre hat. Változtathatatlan es oszthatatlan atomokból áll, amelyeknek fo tulajdonságai: a kiterjedes, a súly, az alak, az áthatolhatatlanság. A *mozgást*, amelyet szinten az anyag attributumának tartott, ~ mechanikusan, a testek egyszerű helyváltoztatásakent fogta fel. Az *ember*, szerinte, a termeszet resze, s alá van rendelve törvenyeinek. Fellépett a teleologikus felfogás ellen a materialista *determinizmus* elve alapján, amelyet — rendszerenek egeszével osszhangban — mechanikusan es metafizikusan ertelmezett. Tagadta a veletlenek objektív letét, a veletlent olyan jelenségnek tartotta, melynek okát nem ismerjuk. Szenzualista ismeretelmeletet dolgozott ki. A politikában ~ az alkotmányos monarchia hive volt, hajlott azonban a felvilágosult abszolutizmus felé is. Társadalmi nézeteiben idealista maradt, s azt állitotta, hogy „a vélemenyek kormányozzák a világot". A történelemben a torvenyhozók tevekenységének dontő szerepet tulajdonitott. Az emberek felszabadulásának eszkozet a felvilágositásban látta. Úgy velte, hogy az emberek azért lettek az elnyomó hatalom áldozatai, azért rabok, mert nem ismerik saját természetüket, lényeguket. A burzsoá társadalmat ~ az ész birodalmának tekintette.

hullám-részecske dualizmus — lásd *kvantummechanika*

humanizmus ⟨lat. humanus — emberi⟩: az emberi méltóság iránti tisztelet, az emberek javáról, sokoldalú fejlődésükről, a társadalmi élet kedvező feltételeinek megteremtéséről való gondoskodást kifejező nézetek összessége. Mint önálló, széles körű eszmeáramlat, a *reneszánsz* korában alakult ki (XIV—XVI. sz.), így a ~ fogalmát gyakran a reneszánsz kultúrájának, ideológiájának jellemzésére is használják. Ebben az időszakban a ~ fontos helyet foglalt el a feudalizmus és a középkori teológiai nézetek ellen harcoló burzsoázia ideológiájában, szorosan összefüggött a haladó materialista nézetekkel. A humanisták az egyéniség szabadságát hirdették, harcoltak a vallási aszketizmus ellen, hirdették az ember jogát az örömre és földi szükségleteinek kielégítésére. A reneszánsz korának olyan kiváló humanistái, mint F. Petrarca, Dante, G. Boccaccio, Leonardo da Vinci, Rotterdami Erasmus, Giordano Bruno, F. Rabelais, M.-E. de Montaigne, N. Kopernikusz, W. Shakespeare, F. Bacon és mások, fontos szerepet töltöttek be a felvilágosultabb gondolkodás kialakításában. A polgári ~ klasszikus képviselői, a XVIII. századi felvilágosítók, akik a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavát hirdették és az embereknek azt a jogát, hogy akadálytalanul kifejlesszék „természetes adottságaikat". A polgári ~ azonban még legjobb megnyilvánulásaiban is korlátozott, mert nem érinti a dolgozók anyagi életfeltételeit, mellőzi tényleges szabadságuk kérdését, a magántulajdonra és az individualizmusra alapozza a humanista eszményeket. Ezért a burzsoázia álláspontjáról megoldhatatlan ellentmondás támad a ~ jelszavai és a jelszavaknak a tőkés társadalomban való tényleges megvalósítása között. Az *utópikus szocializmus* képviselői felismerték és bírálták a kapitalizmus antihumánus jellegét, de nem ismerve a történelem objektív tövényeit, nem találhatták meg az igazságos társadalom megteremtésének reális útját és eszközeit. A ~ minőségileg magasabb rendű formája a szocialista ~, amelynek elméleti alapja a marxista—leninista filozófia és a tudományos kommunizmus elmélete. A marxizmus bebizonyította, hogy az emberek sokoldalú és harmonikus fejlődésének, az egyén igazi szabadságának elengedhetetlen feltétele a társadalmi elnyomás megszüntetése és a kommunizmus felépítése.

human relations elmélet — lásd *emberi viszonylatok elmélete*

Hume, David (1711—1776): angol agnosztikus filozófus, pszichológus, közgazdász, történész. ~ a tudás feladatát nem a lét megértésében látta, hanem abban, hogy a gyakorlati élet vezérfonala legyen. A megbízható ismeret egyetlen tárgya ~ szerint az, amit a matematika vizsgál; minden egyéb kutatási tárgy olyan tényekre vonatkozik, amelyek logikailag nem bizonyíthatók, hanem csak a tapasztalatból szűrhetők le. ~ a tapasztalatot idealista módon fogta fel: a valóság csak az érzéki „benyomások" áradata, melyeknek okai ismeretlenek és hozzáférhetetlenek. Megoldhatatlannak tekintette azt a kérdést, hogy létezik-e az objektív világ vagy sem. Az egyik legalapvetőbb összefüggés, melyet a tapasztalat megállapít, az ok és okozat viszonya; ezt sem az intuíció, sem logikai elemzés és bizonyítás útján nem lehet levezetni. Abból, hogy egyik jelenség megelőzi a másikat, nem vonható le az a következtetés, hogy az előbbi az ok, az azt követő pedig az okozat. Bizonyos események időbeli kapcsolata, bármilyen gyakran ismétlődik is, nem tár fel valamilyen rejtett erőt, melynek segítségével egy tárgy másik tárgyat hozna létre. Az emberek azonban hajlamosak arra, hogy bizonyos tárgyaknak a múltban megfigyelt hatásából e tárgyak hasonló jövőbeli hatására következtessenek. Az ilyen következtetéseket csakis a megszokás alapján vonják le. ~ tehát tagadta az okság objektív jellegét. Benyomásaink áradata ~ szerint azonban nem teljes káosz: egyes tárgyakat világosan, élénken, tartósan észlelünk, s ez tökéletesen elegendő a gyakorlati életben. Csak azt kell megérteni, hogy a gyakorlati bizonyosság forrása nem az elméleti tudás, hanem a hit. ~ az etikában az utilitarizmus elméletét dolgozta ki, a hasznosságot nyilvánította az erkölcsösség kritériumának; a vallásfilozófiában elvetett mindennemű teológiai és filozófiai tanítást az istenről, s a történeti tapasztalatra hivatkozva károsnak minősítette a vallásnak az erkölcsre és a polgári életre gyakorolt hatását. ~ *szkepticizmus*a elméletileg a burzsoázia utilitárius és gyakorlatiracionális világfelfogását alapozta meg. A hume-i *agnoszticizmus* nagy befolyással volt a modern idealizmusra; a *neopozitivizmus* egyik legfőbb eszmei forrása.

Husserl, Edmund (1859—1938) — lásd *fenomenológia*

I

Ibn Rosd Muhammad — lásd *Averroes*

idealizmus: filozofiai irányzat, amely a *filozófia* alapkérdésének megoldásában abból indul ki, hogy a szellem, az eszme, a tudat az elsődleges, és az anyag, a természet, a lét, az objektív valóság a másodlagos mind ontológiai, mind ismeretelméleti vonatkozásban. Az ~ a *materializmus*sal lényegénél fogva szemben álló, ellentétes filozófiai irányzat. Az ~ kifejezés a XVII. sz.-ban vonult be a filozófiai használatba. Az ~ kialakulásának lehetősege a társadalmi lét és az emberi megismerés bonyolultságában gyökerezik. Ennek megfelelően megkulonboztetjuk az ~ ismeretelméleti és társadalmi forrásait.

Az ~ ismeretelméleti forrásai magának a megismerési folyamatnak nehány lényeges sajátosságában gyokereznek. A megismerő tevekenység olyan rendkívul fontos és nélkulozhetetlen mozzanata, mint az elvonatkoztatás, az absztrahálás — kulónosen ha tudatos kontroll nélkul megy végbe —, magában rejti az idealista torzítás lehetőséget. „Az emberi megismerés kettéhasadása és az idealizmus . lehetősége *adva van* már az *első, elemi* elvonatkoztatásban: a »ház« általában és az egyes házak " (*Lenin* Művei. 38. kot. 360. old.) A torzulás lehetősége abban a mértekben novekszik, ahogyan a megismerő gondolkodás az absztrakció egyre magasabb fokaira emelkedik. S itt már nem arról van szo, hogy valamely konkrét tulajdonság, hatás, viszony idealista hiposztazálás (onálló létezővé való átalakítás) alapjául szolgál, hanem magát az így hiposztazált tulajdonságot, a hatást, a viszonyt mint olyat tekintik kulön, az anyagtól elvileg független, onálló létezónek. A filozófiai es a matematikai absztrakció legmagasabb fokain végső soron az anyagi valóság kulonböző oldalait, határait, összefuggéseit visszatukrozó fogalmak konkrét anyagi tartalma teljesen eltűnik. Ily módon az ~ ismeretelméleti gyokerei, amelyek már a tudományos megismerés alacsonyabb fokain, a legegyszerűbb absztrakciok kidolgozása es használata során felfedhetók, az absztrakció magasabb fokain (a tudományos elméletek matematizálása, formalizálása, axiomatizálása eseten) novelik, illetve újjászulik a filozófiai ~ fellépésének lehetőségét. Az ~ ismeretelméleti gyökerei kozé tartozik az az egyszerú teny is, hogy a megismerés kozvetlenul mindig egy-egy ember, egyegy megismerő szubjektum tevékenysége, vagyis hogy minden megismerés az objektiv világ szubjektív visszatukrozése; tudati aktus, amelyben a kulvilág, a lét az észlelésnek es a gondolkodásnak a megismerő szubjektum belső világában visszatükröződő objektumakent jelenik meg. Minthogy a szubjektum számára a megismerendő objektumok léte csak annyiban kozvetlen realitás, amennyiben ő megismeri azt, amennyiben érzékeli, észleli, átéli, ismeretelméletileg lehetove válik a létezónek a tudatositottal való azonositása. De a megismerésnek ezek a sajátosságai onmagukban véve csak lehetővé teszik a gondolkodásnak az objektív valóságtól való idealista elszakadását. Ez a lehetőség bizonyos történeti feltételek mellett válik csak valósággá. Az ~ azért válhatott a társadalmi gondolkodás fejlődéseben tartós, sok évszázados filozófiai hagyománnyá, mert voltak és vannak társadalmi osztálygyokerei is.

Az ~ kifejlódesének kedvező társadalmi talajt teremtett mindenekelőtt a szellemi munka kulonválása a fizikai munkától, az a pillanat, amelytol kezdve „ a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtól " (*Marx—Engels* Művei. 3. kot. 32. old.), s a gondolati tevekenység elsódlegesnek, meghatározonak, teremtónek látszik a fizikai munkafolyamatban végrehajtott muveletekhez és előállított dolgokhoz kepest.

Az ~ osztálybázisa a társadalmi-tortenelmi fejlődes feltételeitől fuggően változó. Általánosságban az ~ a hanyatló, a társadalmi progresszivitással szembekerülő osztályok ideológiája. Előfordult azonban bizonyos konkrét történeti fejlódési feltételek és az ideológia viszonylagos onállósága folytán, hogy a haladó osztályoknak ellenfeleik ellen vivott harca a filozófia szférájában kulonbozó idealista áramlatok összecsapása alakjában ment végbe. Az ~, bár egészében a valóságot spekulatíve torzító filozófia, „az eleven, termékeny . emberi megismerés élő fáján nő". (*Lenin* Művei. 38. kot. 351. old.) Kiragadja és felhasználja az igazságnak egy-egy elemét, vonását, egyoldalú, túlzott jelentőséget ad neki, s felduzzasztja azt „ . abszolúttá, *elszakítva* az

anyagtól, a természettől, istenítve". (*Lenin* Művei. 38. köt. 351. old.)

A *filozófiatörténet* Marx előtti korszakában az ~ fejlődését nagyban ösztönözte az a körülmény, hogy a materializmus a vizsgált tárgyak elsődleges, anyagi, objektív voltára, reális tartalmára összpontosította figyelmét, s homályban hagyta, elhanyagolta e tények másodlagos, szubjektív, formális oldalait, leegyszerűsítve, sematizálva a valóságot. Ezeket a materializmus által figyelmen kívül hagyott tényleges valóságmozzanatokat az ~ használta fel a maga fogalomrendszerében. Az ~ történelmi jogosultságának alapjául szolgáltak a régi materializmus más fogyatékosságai és korlátai is (pl. a szemlélődő jellege). Abban a mértékben, ahogyan a materializmus legmagasabb rendű, dialektikus formája leküzdötte a régi materializmus szűk jellegét, korlátozottságát, egyoldalúságát, az idealista filozófia ezt a létjogosultságát is elveszítette. Az ~, bár általában abszolutizálja az emberi megismerés fejlődése során szükségszerűen felmerülő nehézségeket, egyes képviselői új elméleti kérdések felvetésével és a megismerési folyamat formáinak értelmezésére tett kísérletekkel ösztönzően hatottak több filozófiai probléma kidolgozására (pl. *Hegel* a fogalmak dialektikájában „megsejtette" a dolgok dialektikáját). Az ~ valamennyi válfaja két csoportra osztható: objektív ~-ra, amely a létező valóság alapjául, kezdetéül és lényegéül egy megszemélyesített vagy személytelen szellemet, valamiféle világfeletti ideát vagy abszolút eszmét fogad el; és szubjektív ~-ra, amely az egyéni tudatból kiindulva építi fel az objektív valóság létét és ismereteink objektív igazságtartalmát tagadó vagy legalábbis megkérdőjelező világmagyarázatát. A szubjektív és az objektív ~ közti különbség nem abszolút. Egyrészt sok objektív idealista rendszer tartalmaz szubjektív idealista elemeket, másrészt a szubjektív idealisták, a szolipszizmus elkerülése végett gyakran objektív idealista álláspontra helyezkednek. Az objektív idealista tanok a filozófia történetében először Keleten jelentek meg (Vedánta, konfucianizmus). Az objektív ~ klasszikus formája volt az ókorban *Platón* filozófiája. Ennek egyik sajátossága, s egyben az ókori ~ általános jellemzője; bár a világ logikai-racionális magyarázatára törekszik, még érezhető a kapcsolata a vallási-mitológiai képzetekkel. Ez a kapcsolat időszámításunk elején, az antik társadalom válságának korában erősödik. Ekkor fejlődik ki a neoplatonizmus, amely szorosan összenőtt nemcsak a mitológiával, hanem a szélsőséges miszticizmussal is. Az objektív ~ és a vallás kapcsolata még határozottabban fejlődik ki a középkorban, amikor a filozófiát alárendelik a keresztény és a mohamedán teológiának (*Augustinus, Aquinói Tamás*). Az objektív ~ ilyen irányú átformálása, amelyben elsősorban Aquinói Tamásnak volt döntő szerepe, Arisztotelész filozófiájának meghamisításán alapult. A dualista *Descartes*-tól kezdve az újkori polgári filozófiában az individualista mozzanatok erősödése arányában egyre inkább a szubjektív ~ fejlődött ki, amelynek klasszikus reprezentánsa *Berkeley* filozófiája. *Kant* filozófiájában a tudattól függetlenül létező „magánvaló"-ról szóló materialista jellegű tanítás mellett egyrészt a tudat a priori formáinak szubjektív idealista tétele áll, másrészt pedig e formák általános emberi jellegének objektív idealista értelmezése. A továbbiakban *Fichte* filozófiájában a szubjektív idealista tendencia, *Schelling* és főleg *Hegel* filozófiájában pedig az objektív idealista tendencia kerekedett felül. Hegel az objektív ~ legátfogóbb rendszerét alkotta meg s ezen a talajon kidolgozta a *dialektika* alapeszméit, amelyeket éppen ~-a miatt nem tudott következetesen érvényre juttatni. A hegeli iskola felbomlása után két fő tényező határozta meg az ~ fejlődését: a burzsoázia haladó társadalmi szerepének elvesztése és ebből következően ideológiai vonalon szembefordulása a marxizmussal, a dialektikus és történelmi materializmussal. Maguk a polgári filozófusok az ~-t egyre inkább csupán legnyíltabb, spiritualista formáival kezdték azonosítani. Sok olyan elmélet jött létre, amely állítólag „közbülső" helyet foglal el az ~ és a materializmus között, vagy mindkettőn „felülemelkedik" (*pozitivizmus; neorealizmus* stb.). Erősödtek az agnosztikus és az irracionalista áramlatok. A kapitalizmus általános válságának talaján az ~ olyan formái terjedtek el, mint az *egzisztencializmus* és a *neopozitivizmus*. Felélénkült a katolikus filozófia számos iskolája, elsősorban a *neotomizmus*. A három említett áramlat alkotja a XX. sz. derekán az ~ fő válfajait. Ezek mellett azonban, sőt e három áramlaton belül, folytatódik az ~ felbomlása kis, epigon iskolákra (*fenomenológia; perszonalizmus; pragmatizmus* stb.).

ideológia ⟨gör. idea — eszme, kép + logosz — tan⟩: azon eszmék és nézetek összessége, amelyek többé-kevésbé rendszerezett elméleti formában az embereknek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát tükrözik vissza, és a társadalmi viszonyok megszilárdulását vagy megváltoztatását, fejlődését szolgálják. A valóság ideológiai tükrözésének alapját meghatározott társadalmi *érdek*ek alkotják. Az osztálytársadalomban az ~ mindig osztályjellegű, az adott osztály társadalmi helyzetét, az osztályok közötti viszonyokat, az osztályérdekeket tükrözi. Az ~ politikai, jogi, vallási, etikai, esztétikai és filozófiai nézetek formájában jelentkezik.

Az ~ terminusának a különböző történelmi időszakokban eltérő tartalma volt. Jelentése alapvetően más a marxista és a polgári irodalomban. Tanításukat ~-nak első ízben Destutt de Tracy, Cabanis, Volney és a XVIII. századi francia szenzualizmus késői ágának más képviselői nevezték műveikben. Azt állították, hogy létrehozták azt ~-t mint olyan tudományt, amely feltárja az eszmék keletkezésének egyetemes és változatlan törvényeit.

Marx és Engels a materialista történetfelfogás alapján felfedte az ~-nak mint osztályjelenségnek a lényegét, tudományosan megmagyarázta a különböző ~-k és ideológiai formák kialakulását, fejlődését és váltakozását, kimutatta, hogy a kizsákmányoló osztályok ideológusai tudatában a valóság illuzórikus, „ideologikus" tükrözésének oka a társadalom anyagi életének objektív ellentmondásaiban keresendő. Az ~ terminusát Marx és Engels a tudományos szocializmust megelőző idealista elméletek jellemzésére használta. A II. Internacionálé vezetői meghamisították Marxnak és Engelsnek az ~-ról szóló tanítását. Bernstein pl. „ideologizmussal", „metafizikával" vádolta a marxizmust azért, mert egységes filozófiai alapon nyugszik. Figyelmen kívül hagyták, hogy Marx és Engels mit tartott a múlt ~-ja ismérvének: azt, ahogy az ideológusok gondolkodási folyamatának kiinduló világnézeti premisszái tévesek, rendszereik torz, hamis jellegűek voltak. Lenin az opportunizmus elleni harcban hangsúlyozva, hogy a marxizmus egységes, teljes, következetes elmélet, amelynek alkotórészeit egységes tudományos világszemlélet ötvözi egységbe, „a tudományos szocializmus tanítását, vagyis a marxizmust" mint „proletár ideológiát" határozta meg. (Összes Művei. 6. köt. 249. old.) Leninnél tehát az ~ terminusa már nemcsak a valóság idealista és metafizikus megközelítésmódját jelenti. Lenin megvédi és tovább fejleszti Marx és Engels nézeteit az ~ osztályszerepéről. Az ~-k, állapítja meg, nemcsak filozófiai, elméleti alapjaikban és a valóság tükrözésének (tudományos vagy tudománytalan) jellegét tekintve különböznek egymástól, hanem osztályhovatartozásukban is (burzsoá, proletár stb.). „...Osztályellentétektől marcangolt társadalomban sohasem lehet osztályon kívüli vagy osztályok feletti ideológia." (Összes Művei. 6. köt. 37. old.) Megvilágította a jelenkor két ~-jának — a szocialista és a burzsoá ~-nak — alapvonásait és gyökeres ellentétét, kimutatta a marxista pártok harcának törvényszerű voltát a polgári ~ ellen.

A mai burzsoá ideológusok, reformisták és revizionisták egy része a marxizmus elleni támadásaiban azt állítja, hogy a marxizmus mint a proletariátus ~-ja — osztálytudat, s ezért, úgymond, egyoldalú, szubjektív, eltorzult tudat, amely ellentétes a tudománnyal mint az osztályok iránt közömbös objektív ismerettel. Az ~ mintegy a társadalmi boldogulás koncepciójává változtatott mítosz — állítja pl. H. Bonner. Az ~ fogalmának burzsoá és reformista értelmezésére jelentős hatást gyakorolt K. *Mannheim* „tudásszociológiája". Mannheim átvette Marxtól az eszmék társadalmi meghatározottságának tételét, s ezt eltorzítva, azt igyekezett kimutatni, hogy az ~-nak nincs megismerésbeli értéke, hanem csupán valamely meghatározott társadalmi csoport vagy osztály által támogatott társadalmi jelentéssel bíró eszmerendszer.

Valójában az ~-nak lehet megismerésbeli értéke, ha helyesen tükrözi a valóságot, s ennyiben nem áll szemben a tudománnyal. Ez a helyzet a marxista ~-val. A konkrét tudományok, minthogy meghatározott társadalmi viszonyok között fejlődnek és nem létezhetnek világnézet nélkül, szintén összefüggnek az ~-val és az ideológiai harc porondjává válhatnak. Jól illusztrálja ezt az a harc, amely Kopernikusz tanításával, Darwin elméletével, Einstein relativitáselméletével, a XX. sz. eleji atomfizikával, a kvantummechanikával stb. kapcsolatban folyt, ill. folyik.

Az ~ különbözik a társadalmi viszonyok visszatükrözésének ún. társadalompszichológiai (szociálpszichológiai) szintjétől. A társadalom pszichológiája az empirikus életfeltételeket tükrözi vissza, nemcsak gondolatokat foglal magában, hanem érzéseket, hangulatokat, szokásokat is, és nem rendszerezett, nem elméleti jellegű. Az ~ és a szociálpszichológia egyaránt a kor társadalmi viszonyaiban gyökerezik, de az ~ elméleti gondolkodásként jön létre, az osztály teoretikusai, tudósai és ideológusai dolgozzák ki és fejlesztik. Az ~ nem valamiféle felépítmény a pszichikumon, nem „megalvadt pszichológia", hanem a társadalmi viszonyok elméleti elemzésének terméke. Természetesen közvetlenül összefügg az adott osztály pszichológiájával is, pl. a marxista ~ a munkásosztály szocializmusra irányuló törekvésével.

Az ~-nak viszonylagos önállósága van. A társadalmi létnek, az objektív valóságnak nem egyszerű automatikus visszatükröződése, ahogyan ezt a vulgáris ökonómiai materializmus állítja. A gazdaság csak végső soron határozza meg. Viszonylagos önállósága abban jut kifejezésre, hogy minden új ideológiai rendszer, bár lényegét tekintve a társadalmi lét tükrözése, a megelőző gondolati fejlődés folytatásaként jelenik meg, függ a fogalmak és képzetek korábban felhalmozott készletétől. Az ~ hatást tud gyakorolni a társadalmi élet más oldalaira, többek között az őt létrehozó anyagi alapra. Minthogy viszonylag önálló jelenség, keletkezését, fejlődését és a töb-

bi társadalmi jelenséggel való kölcsönhatását specifikus törvények jellemzik. Vannak úgynevezett alsóbb szintű ~-k (a politikai eszmék, a jogtudat), amelyek közelebb állnak a gazdasághoz, és magasabb szintű ~-k, amelyek viszonylag távol esnek az anyagi gazdasági alaptól (pl. a filozófia, a vallás)

Minden társadalmi-gazdasági alakulatban az uralkodó ~ a gazdaságilag és politikailag uralkodó osztály ~-ja. Az adott osztály politikai, jogi, filozófiai, vallási, etikai és esztétikai nézetei meghatározott egységet képeznek, amely az osztály gazdasági érdekeinek és törekvéseinek talaján alakul ki, s követi ezek történelmi változásait. A különböző ideológiai formák kialakulására döntő hatást rendszerint a politikai ~ gyakorol, amely az osztályok gazdasági érdekeinek koncentrált kifejezése és betetőzése. Az antagonisztikus társadalmi alakulatokban a társadalmi fejlődés törvényei és a társadalmi szükségletek az osztályok harcán keresztül realizálódnak. A társadalmi fejlődés megérett feladatainak megoldásához szükség van az osztályérdekek tudatosulására, az egész társadalmi valóságnak ezen érdekek szempontjából való értékelésére. Az ~ a társadalmi fejlődés megérett szükségletei realizálásának szubjektív feltétele. A haladó ~, amely egy-egy korszak haladó, forradalmi osztályainak érdekeit fejezi ki, s a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusát tükrözi, megindokolja az elavult termelési viszonyok megszüntetésének szükségességét, elősegíti azoknak a társadalmi erőknek az összeforrását, amelyek a régi ellen harcolnak, s előmozdítja a társadalom forradalmi átalakulását. Az uralkodó kizsákmányoló osztály ~-ja arra törekszik, hogy emeletileg igazolja a fennálló állapotokat, bizonyítsa az adott társadalmi rendszer fenntartásának szükségességét

A gazdasági viszonyok ideológiai tükröződése szükséges feltétele annak, hogy létrejöjjenek az ideológiai viszonyok és a felépítmény különböző intézményei. A tömegek által elsajátított ~ hatást gyakorol a társadalom egész életére és fejlődésére (lásd *alap és felépítmény*).

Az ~ elemzésekor és értékelésekor meg kell különböztetni benne az objektíve igaz, tudományos, ill. a hamis, torz tételeket. Valamely osztály ~-ja csak akkor tükrözheti megközelítőleg objektíven a valóságot, ha érdekei egybeesnek a haladó irányú társadalmi fejlődés szükségleteivel. Amennyiben a korábbi történelemben is előfordult ilyen egybeesés, annyiban a különböző osztályok ~-ja tartalmazott olyan elemeket, amelyek a társadalmi valóságra vonatkozóan objektív ismeretek voltak. A proletariátus létrejötte előtt azonban még a bizonyos időszakokban haladó osztályok érdekei sem estek teljesen egybe a társadalmi fejlődés objektív szükségleteivel. Ezért ezeknek az osztályoknak az ~-ja sem lehetett a társadalmi fejlődés szükségleteinek következetesen tudományos felismerése.

Az antagonisztikus társadalomban a fizikai és a szellemi munka e társadalomra jellemző egymástól való elszakadása folytán jönnek létre a sajátos lehetőségei annak, hogy az ~ torz módon tükrözze a valóságot. A szellemi tevékenységgel foglalkozó emberek szemében a gondolkodás önálló tevékenységnek tűnik, úgy vélik, hogy a gondolkodásnak csak gondolati anyaggal van dolga, s ők maguk csupán saját vagy elődeik gondolkodásából indulnak ki. Elhomályosodik előttük a tudat és az anyagi valóság tényleges összefüggése, s az ~ viszonylagos önállóságát abszolútnak látják. Ezt az illúziót bizonyos időszakokban a kizsákmányolók osztályérdekei is táplálják. A korábbi ~-kkal ellentétben a proletariátus marxista ~-ja valóban tudományos ~; létrejöttének objektív alapja az, hogy a proletariátus osztályérdekei és céljai teljesen egybeesnek az objektív társadalmi szükségletekkel, a történelmi fejlődés objektív menetével és irányával.

Az ~ fejlődése során nemcsak korábban kidolgozott fogalmak és kategóriák őrződnek meg, hanem különböző nézetek és principiumok is Az eszmék meglevő készletéből való válogatás az ideológusok osztályálláspontjától függ. A haladó osztályok ~-jukban a múlt haladó eszméire támaszkodnak, ezeket továbbfejlesztik, s felhasználják az ideológiai harcban. A marxizmus örökösé mindannak a pozitívumnak, amit a megelőző fejlődés során az emberi gondolkodás létrehozott Marx és Engels, amikor a proletariátus ~-ját megalkotta, kritikailag átdolgozta és átértelmezte a gondolkodás megelőző fejlődését és felhasználta belőle mindazt, ami objektíve igaz.

A hanyatló osztályok ideológusai rendszerint reakciós eszméket merítenek a korábbi ~-kból, a azokat a saját érdekeikhez idomítják. A mai burzsoá ~ nagy részének jellemző sajátossága, hogy a valóság értékelésében szubjektivizmus és önkény, a tények és a történelmi perspektívák eltorzítása, a társadalmi haladás, tagadása hatja át. Valsága kifejezésre jut abban is, hogy teljességgel képtelen olyan pozitív eszmenyeket nyújtani, amelyek magukkal tudnák ragadni a tömegeket

A marxista—leninista ~ gyökeresen különbözik minden megelőző kor ~-jától mind tartalmát, mind pedig a társadalmi életben betöltött szerepet tekintve, ami magának a kommunista társadalmi alakulatnak a jellegéből ered. A proletariátus alapvető érdekeit kifejezve, ez az ~ a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek tudományos ismeretét adja, amire elengedhetetlen szüksége van a munkásosztálynak és minden dolgozónak, hogy sikeresen megoldhassák a kapitalíz-

mus felszamolasanak es a kommunista tarsadalom felepitesenek vilagtortenelmi feladatat A marxista—leninista ~ egyesiti magaban a legszigorubb tudományossagot az osztalyallaspontal, partossággal, forradalmisaggal Termeszetenél fogva a dolgozo tomegek — a dontő tortenelmi erő — gyakorlati tarsadalmi tevekenysegenek vezérfonala, idegen tole mindennemu dogmatizmus, begyepesedettseg, szervesen osszekapcsolja az elmeletet a kommunizmusert vivott harc gyakorlatával

Korunkban eles harc folyik a marxista es a burzsoa ~ kozott A bekes egymás mellett elés politikája nem jelenti e ket ~ osszebekiteset, hanem eppen ellenkezoleg, feltételezi es megkoveteli a burzsoa ~ elleni aktiv, offenziv harcot, reakcios lényegenek leleplezeset, a tomegek felszabaditasat bomlaszto befolyasa alol es eszmei felvertezesuket a kommunizmusert vivott harcban A szocializmus gyozelmevel a marxista ~ az egesz társadalom ~-java válik A kommunizmus teljes felepitesenek eredmenyekeppen megszunnek az osztályok, egysegesek lesznek az egesz tarsadalom erdekei, ami jelentos hatassal lesz az ~ sorsára is sor kerul a vallási ~ lekuzdesere, a politikai ~ es a jogtudat termeszetes modon elhal, a tobbi ideologiai forma pedig minosegi valtozasokon megy keresztul

idiografikus modszer ⟨gor idiosz — sajat egyedi, kulonleges es grafo — irok⟩ modszer, amely a tortenelmi megismeres feladatat a specialis egyedi jelensegek leirasara korlatozza Az ~ atfogo elmeleti megalapozasa a nemet *neokantianizmus* badeni iskolajanak megalapitoi, Windelband es Rickert nevehez fuzodik Abbol a szubjektiv idealista allaspontbol kiindulva, hogy a megismeres aktusa egyben a megismeres objektuma megalkotasanak aktusa, Windelband es Rickert a tudomanyokat nem targyuk szerint osztalyozta, hanem a vizsgalat modszere alapjan A tudomanyokat ennek megfeleloen ket, egymassal ellentétes csoportba soroltak Az egyik csoportba tartozo tudomanyok (termeszeti, matematikai) az altalanost, az ismetlődot, a torvenyszerut kutatjak es altalanosito, nomotetikus ⟨gor nomosz — torveny, tetisz — megallapitott⟩ modszert alkalmaznak A masik csoportba tartozo tudomanyok (a torteneti tudomanyok) az egyest, az egyedit vizsgaljak, idiografikus, individualizalo modszerrel

A badeni iskola, amelv a kanti formalizmus szellemeben tagadja a tarsadalmi fejlodes torvenyeinek objektivitasat, es misztifikalja a torteneti es a logikai kutatasi modszerek kozotti kulonbseg valosagos alapjait, az ~-ben az individualis jelensegek formalis „rendezesének" kulonleges formajat latja Az ~ figyelmen kivul hagyja a szociologiai kategoriak objektiv tartalmat, elferditi az altalanos, kulonos es egyes reális kapcsolatat, kolcsonos osszefuggest, abszolut egyedinek es megismetelhetetlennek tekinti a tarsadalmi elet osszes folyamatait es jelensegeit, tudomanyos elemzesuket es magyarazatukat leirasukkal cserели fel Azt allitja, hogy a valosag, ugy, ahogy van, egyetlen fogalomba sem foglalhato bele, s ezzel hatarozott irracionalista es agnosztikus vonast kolcsonoz a filozofianak es a szociologianak Jollehet az ~-t pusztan mint ismeretelmeleti, modszertani eljarast tuntetik fel, alapja az az idealista es metafizikus felfogas, miszerint a tortenelmi folyamat egyes emberek kozotti kolcsonhatas, amely nelkuloz minden objektiv belso torvenyszeruseget Rickert a maga ~-evel, amelynek ele a tortenelmet termeszettorteneti folyamatkent ertelmezo marxista felfogas ellen iranyult, elsosorban arra tett kiserletet, hogy filozofiailag megalapozza a hagyomanyos burzsoa tortenetiras — kulonosen Ranke iskolajanak — gyakorlatat

Az „idealtipusok" M *Weber*-fele elmeletével kiegeszitett ~ nagy hatassal volt a burzsoa tortenetfilozofia, tortenetiras es empirikus szociologia tovabbi fejlodesere A mai burzsoa filozófusok a marxizmus elleni harcukban egyik legfőbb ervkent a tortenelmi esemenyek „individualitására", „megismetelhetetlen egyszerisegere" hivatkoznak es arra — ami szerintuk ebbol kovetkezik —, hogy lehetetlen barmifele tortenelmi torvenyszeruseg megfogalmazasa Az un szociológiai es tortenelmi individualizmus egyes kepviseloi (F Hayek) kiterjesztik az ~ t a tortenettudomany mellett az osszes tarsadalomtudomanyra Az ~-hez a neopozitivistak kozul is vonzodnak nehanvan (K Popper)

ido es ter: filozofiai kategoriak az *anyag* alapveto letezesi formainak jelolesere Az idovel es terrel kapcsolatos legfontosabb filozofiai probléma, hogy objektiv realitas-e az ~, vagy pedig puszta logikai absztrakcios, melyek csupan az ember tudataban leteznek Az idealista filozofusok tagadjak az ~ objektiv jelleget az idot es a teret az egyeni tudat tartalmatol teszik fuggove (*Berkeley Hume* E Mach), az erzeki szemlelet a priori formainak tekintik *(Kant)*, vagy az abszolut szellem kategoriaikent fogjak fel (*Hegel*) A materializmus az idot es teret objektiv jellegunek s az anyagtol elvalaszthatatlannak tartja, tagadja az idon es a teren kivuli letet Az ~ egyetemes jellegu A ter harom dimenzios, az ido pedig egy, a ter altalanos fogalma az egyidejűleg letezo objektumok elhelyezkedesenek rendjet fejezi ki, mig az ido kategoriaja pedig az egymast koveto jelensegek egymasutanisagat Az ido visszaforditathatatlan es egyiranyu, vagyis

minden anyagi folyamat egyetlen irányban fejlődik: a múltból a jövő felé. A dialektikus materializmus szerint az ~ nem egyszerűen összefügg a mozgó anyaggal, hanem az anyagi rendszerek, folyamatok létezésének, s általában az anyagi mozgásnak létezési formája, következeskeppen az anyag, a mozgás, az idő és a tér elválaszthatatlan egymástól. Ezt az eszmét megerősítette a modern fizika. A XVIII—XIX. századi természettudomany felismerte ugyan az ~ objektív voltát, de ezeket, *Newton* nyomán, egymástól elszakítva és önálló, az anyagtól és a mozgastol független valamikként vizsgalta. Az okori természetfilozófusok (*Démokritosz*, Epikurosz) atomista nézeteinek megfelelően a természetkutatok csaknem a XX. sz.-ig az űrrel azonositottak a teret, abszolútnak, mindig es mindenutt egyformának és mozdulatlannak tartották, az idorol pedig azt állitották, hogy egyenletesen folyik. A modern fizika elvetette az időre es térre mint puszta ures formákra vonatkozó regi elkepzeléseket, és bebizonyította a mozgó anyaggal valo lenyegi összefüggésuket. *Einstein relativitáselmélet*ének fő kovetkeztetése eppen az a megallapitas, hogy az ~ nem létezik onmagában, az anyagtól elszakitva, hanem olyan egyetemes kolcsonviszonyban áll egymással, amelyben nem tekinthető onallónak, hanem az egységes és oszthatatlan ter-idő egy-egy viszonylagos oldalaként jelentkezik. A tudomany pontosan megallapitotta, hogy az idő folyasa és a testek kiterjedese a testek mozgasának sebességetől fugg, es hogy a negydimenziós kontinuum (tér-ido) struktúrája, vagyis geometriai tulajdonságai az anyag tomegének eloszlásától es az általa letrehozott gravitációs mezőtől függően valtoznak. Az ~ modern elméletének megteremtéseben nagy szerepe volt Ny. I. Lobacsevszkij, B. Riemann, K. F. Gauss es Bolyai J. eszmeinek. A nem-euklideszi geometria felfedezese megdontotte az időre es terre mint az eszlelet a priori (tapasztalat elotti) formaira vonatkozó kanti felfogast. A M. Butlerov, J. Sz. Fjodorov es követői feltartak, hogy a terbeli tulajdonsagok az anyagi testek fizikai termeszetétől fuggnek, hogy az anyag fizikai és kemiai tulajdonságait az atomok terbeli elhelyezkedese szabja meg. Az ido- es terfogalmaink változekonyságanak tényet a filozófiai es a *fizikai idealizmus* az ~ objektív realitásanak tagadására próbalja felhasznalni. A dialektikus materializmus a szaktudományokra támaszkodva azt vallja, hogy bár mind a tér és idő eszlelésében, mind fogalmi gondolati megismereseben kétsegtelenul jelen vannak szubjektiv emberi mozzanatok is, mégis a tudományos megismeres az objektive létező ~ es az anyag, *mozgás* lenyegi strukturális összefuggéseit tanulmanyozza — egyre eredmenyesebben.

ifjúhegeliánusok (baloldali hegelianusok) a hegeli filozofiai iskola felbomlasa folyamataban kialakult iranyzat a XIX. sz. elso feleben. A hegeli filozofia altaluk adott interpretációja es keresztenysegbiralata az akkori nemet viszonyok kozott a polgari demokratikus gondolkodas es altalaban a politikai erdeklődés megelenkulesenek sajatos formaja volt. Az ~ figyelemre méltó kisérletet tettek arra, hogy a társadalmi tudatot — a vallas mintájara — tarsadalmi strukturakent (ideológiaként) vizsgaljak Figyelmuk elsősorban arra irányult, hogy hogyan keletkeznek es valnak kenyszerítő erejűekke a tarsadalomra vonatkozó hamis kepzetek. E tenyt D. Strauss a mitologikus nezetek tradicionalis stabilitasaval magyarazta B. Bauer pedig az „ontudat" termekeinek „elidegenuleseben" talalta meg az okot Az ~ idealista elmeleteinek kritikai elemzese feltarta a társadalmi tudat pusztan immanens vizsgalatanak korlatozottsagat, es ramutatott a tarsadalom szellemi eletet kialakito es vegső soron meghatarozó anyagi-tarsadalmi viszonyok vizsgalatának szuksegessegere. E feladatot mar *Feuerbach* is felismerte, de teljes egeszeben csak *Marx* es *Engels* oldotta meg Az 1840-es evek elejen Marx es Engels is reszt vett az ifjúhegelianus mozgalomban, de hamar túlhaladtak és eljutottak a társadalmi fejlődes gyokeresen új értelmezesehez, a *tortenelmi materializmus*hoz Az ~ polgari radikalizmusanak kovetkezetlensege leginkabb a neptomegek tortenelmi szerepenek lebecsuleseben s az osztalyharc meg nem erteseben mutatkozott meg. Az ~ nem leptek tul a forradalmi frazeologian, az uralkodo osztalynak mint Nemetorszag polgári fejlodese akadalyozójanak címzett liberalis fenyegetőzeseken. A neptomeget a szellem es a haladas ellenfelének tekintettek, a tortenelem hajtoerejenek a kritikailag gondolkodo szemelyiseget tartottak Az ~ kritikai elemzeset Marx es Engels „*A szent csalad*" es „*A nemet ideologia*" c muvei tartalmazzak

igazság: az objektiv valosag tortenetileg adekvat *visszatukrozese*, amikor a megismero szubjektum az objektumot, a *megismeres* targyat ugy reprodukalja, ahogyan az a tudaton kivul es tole fuggetlenul letezik, a tarsadalmi gyakorlat altal ellenőrzott emberi kepzetek, fogalmak, iteletek, kovetkeztetesek, elmeletek objektiv tartalma. Az ~ a szuntelenul fejlodő megismeres eredmenyeinek vegtelen, osszefuggo sora. Az ~ ilyen tortneti felfogasan alapszik a relativ ~ es az abszolut ~ dialektikus materialista megkulonboztetese; e ket fogalom ugyanis epp a megismeres folyamat jelleget s benne a mar megismert es a meg meg nem ismert dialektikus viszonyat fejezi ki. A megismeres dialektikus mozgas a relativ ~-tol az abszolut ~ fele Az ~ kerdese *az ismeret-*

*elmélet*ként tekintett *dialektikus logika* egyik legfőbb problémája. Az ~ nem redukálható pusztán valamely ismeret igaz voltára, amely az adott ismeret objektív tartalma és az objektív valóság közötti adekvát viszony ismeretelméleti jellemzője, s nem azonosítható az ~ kifejezésére szolgáló formális feltételek fogalmával (a logikai helyességgel).

A Marx előtti materializmust általában az jellemezte, hogy az ~-ot mint befejezett, egyszer s mindenkorra adott tudásként fogta fel és abszolút módon szembeállította a tévedéssel, ill. a nem tudással. A metafizikus materialisták ennek megfelelően az ~ abszolút kritériumait keresték: egyesek ezt az érzetek állítólagos abszolút evidenciájában vélték felfedezni (materialista *szenzualizmus*, ill. *empirizmus*), mások az észt tekintették ilyen kritériumnak, mivel úgy vélték, hogy az ész eszméi adekvátak a dolgokkal *(racionalizmus)*. A Marx előtti korszak idealista filozófiájában az ~-ot vagy az ideális objektumok örök, időn kívüli, változhatatlan és feltétlen tulajdonságaként értelmezték *(Platón, Augustinus)*, vagy úgy fogták fel, mint a szubjektum tulajdonságát, amely a gondolkodásnak önmagával, a priori formáival való megegyezésében rejlik *(Kant)*. A német klasszikus idealizmus, *Fichté*től kezdve, fontos dialektikus gondolatokkal gazdagította az ~ felfogását. *Hegel* szerint „az eszme a magán- és magáért való . igazság". Hegel volt az első, aki az ~-ot a tudás fejlődésének folyamataként fogta fel. A XIX. sz. végétől a XX. sz. derekáig a polgári filozófiában egyre inkább elterjedt az ~ fogalmának irracionalista megközelítése. Az úgynevezett *életfilozófia* képviselői bizonyos irracionális szükségletek és emóciók kifejezését látják az ~-ban. Az egzisztencialisták *Kierkegaard* nyomán az ~-ot a személyiség pszichikai állapotának formájaként fogják fel. Ebből adódik az ~ végletesen relativista értelmezése.

A konvencionalisták (J. M. Poincare, R. Carnap) azt állították, hogy az ~ definíciója és tartalma egyezményes jellegű. A neokantiánus badeni iskola az ~-ot abszolút szellemi erőteknek nyilvánítja, amely a változó és szubjektív lét fölé emelkedik. A modern polgári filozófia objektív idealista koncepciói szerint az ~ különleges ideális objektum (J. *Maritain*, N. *Hartmann*, A. N. Whitehead, R. T. Flewelling). Az ~-ot misztifikáló koncepciók szorosan összefüggnek magának a létnek mint transzcendensnek, érzékfelettinek a misztifikálásával, annak az elvnek a tagadásával, hogy az objektív realitás az emberek tudatában megközelítőleg hűen visszatükröződhet. A racionalista idealizmus az ~ kritériumának magát a gondolkodást tekintette, mert képes arra, hogy világosan és szabatosan gondolja el az objektumot. Ez a nézet, amely *Descartes*-ra, *Leibniz*re és néhány más XVIII. századi gondolkodóra volt jellemző, szorosan összefügg az intellektuális intuíció segítségével elérhető igazságok nyilvánvalóságára (evidenciájára) vonatkozó felfogással. Az ~-nak és kritériumának racionalista koncepciója, amely sajátos formában tükrözte és abszolutizálta a matematika XVII. századi eredményeit, történelmileg haladó szerepet játszott a skolasztika és a teológia elleni harcban. Mindamellett ez a koncepció potenciális szubjektivizmusánál fogva nem képes kielégítő módon meghatározni az ~ kritériumát. A *szenzualizmus* szubjektív idealista válfaja általában az érzetek közvetlen nyilvánvalóságát tartja az ~ kritériumának (Arisztipposz, részben *Berkeley*), a fogalmaknak vagy ítéleteknek az érzéki adatokkal való összehangoltságát *(Hume)*. Ez a felfogás fejlődött tovább Comte és Spencer eszméiben, majd a *neopozitivizmus*ban (*verifikáció elve*, Schlick, Carnap, Neurath, J. Hempel). Az 1930-as évek derekán az ~ kritériumának felfogásában a *logikai pozitivizmus* sok képviselője elhatárolta magát a verifikációs elvtől s egyetlen kritériumnak azt az elvet fogadta el, hogy a kijelentéseknek a rendszerben összehangoltaknak kell lenniük egymással és az elfogadott logikai törvényekkel (Neurath, Hempel; 1934—1935-ben Carnap: a tudomány bázisául nem tények, hanem kijelentések szolgálnak).

A dialektikus materializmus, mint a materializmus általában, az ~-ot objektív jellegűnek tartja: az ~ mint a megismert objektum „képmása" — formájában szubjektív és tartalmában objektív, de az utóbbinak van meghatározó szerepe. Az igaz elméletek tartalma objektív, abban az értelemben, hogy nem függ sem az egyes embertől, sem az emberiségtől.

A dialektikus materializmus, eltéroen a metafizikus materializmustól, úgy fogja fel az ~-ot, mint a valóság tükrözésének történelmileg meghatározott folyamatát. A tudományos ~-ok a történelmi fejlődés minden szakaszában az objektumot csak bizonyos változó határok, feltételek, viszonyok között tükrözik. Ebben az értelemben az ~ nem teljes, nem meríti ki az objektum teljes tartalmát, megközelítő, azaz relatív, viszonylagos. Ha valamely tudományos tételt, elméletet, amely valójában relatív ~, abszolutizálnak, örök érvényűnek tekintenek, ez szükségszerűen tévedésekhez, válságokhoz vezet. Ilyen tendenciák a társadalom szellemi életében tudatos torzításból is keletkezhetnek, ezek mögött általában reakciós osztályérdekek, ill. előítéletek húzódnak meg. A relatív ~ nem állítható szembe metafizikusan az abszolút ~-gal. A megismeres haladása arányában az emberiség egyre inkább leküzdi az ~ viszonylagosságát, ha nem is képes azt teljesen leküzdeni. Minden relatív ~, amely-

nyiben objektív, magában foglalja az abszolút ~ elemeit. Éppen ezért a dialektikus materializmus ismeretelmelete ellentetes a szélsőseges *relativizmus*sal. Az abszolút ~ olyan ismeret, amely adekvat módon, huen tukrozi targyat es igy a megismeres további fejlodese soran is igaz marad; a világról alkotott teljes ismeret (amely aktualisan soha nem érhető el egeszében véve). Fejlődésében az emberi megismerés az abszolút ~ elsajátításának útjan halad, amely ebben az ertelemben a relatív ~-ok osszegeből tevodik ossze. A tudás viszonylagosságának határait nem lehet elore megallapitani; ezek a feltetelek es az objektumok változásával változnak. Az abszolút ~ es a relatív ~ egyseget fejezi ki a tudomanyban a korrespondencia elv, a *megfeleles elve*. Az ~ mindig konkret: osszefugg meghatarozott feltetelekkel, amelyek kozott az objektum letezik, es az objektum szigorúan meghatározott oldalait tukrozi. Az ~ konkrétságának legmagasabb foka az objektum sokoldalú megismerése, ellentmondasos fejlődése valamennyi lenyeges mozzanatának, oldalának szambavetelevel. Minthogy az logikai formákban, kijelentesekben, iteletekben, kovetkeztetésekben stb. fejezodik ki, joggal beszelhetunk a kijelentések, iteletek, kovetkeztetések ~-áról. Az ún. „végleges" vagy „orok" ~-ok csak viszonylagos határok között bizonyulnak ilyeneknek, mind abban az ertelemben, hogy ezek bizonyos konkret teruletre vonatkoznak, amelynek határai a továbbiak soran kitagulhatnak vagy osszeszukulhetnek, mind pontossaguk értelmében. Az ilyen tajta ~-ok további fejlodese olyan modon megy végbe, hogy az őket kifejező iteletek egyre teljesebb utalasokat nyújtanak igaz voltuk szükségszerű felteteleire.

A dialektikus materializmus a relatív és az abszolút ~ egységéről, az ~ objektivitásáról és konkrétságáról szóló felfogását a tudomány egész története alapozza. A tudomany története azon „eleven, termekeny, igaz, hatalmas, mindenható, objektiv, abszolút, emberi megismerés" (*Lenin* Művei. 38. kot. 351. old.) története, amely egyaránt elveti mind az elért tudományos ~-ok abszolutizálását, mind azok szubjektivista, szkeptikus tagadását.

Az ~ kritériuma nem található meg sem a szubjektum tudatában mint olyanban, sem a megismerés objektumában. Az ~ kritériumának egy meghatározott viszonyt kell képviselnie, amely kulonbozik a megismerés folyamatától, ugyanakkor szervesen osszefugg vele. Ilyen viszony a társadalmi *gyakorlat* folyamata, s éppen ez az ~ végső kriteriuma. A tudomány elmeleti tartalmának fejlődése arányában az ellenőrzes egyre nagyobb mértékben kozvetitett jelleget olt, mivel az elmeleti tetelek egyre magasabb foku absztrakciok talaján formálodnak es ezert közvetlenul nem ellenőrizhetők (pl. a szubatomáris fizika tételei, az értéktorvény a politikai gazdaságtanban stb.). Valamely tudományos *elmélet* akkor igaz, ha a belőle levont következtetések alapján az emberek előbb vagy utóbb realizálni tudják a maguk elé kitűzött célokat, s ebben az értelemben az objektumokat összhangba hozzák az ezen objektumok megváltoztatásának lehetőségeiről alkotott fogalmainkkal. A gyakorlatról mint az ~ kritériumáról alkotott marxista felfogásnak semmi köze a pragmatisták szubjektivista téziséhez, amely szerint igaz az, ami hasznos. Az ismeretek hasznossága okozata, nem pedig oka igaz voltuknak. Az ~ gyakorlati ellenőrzésének számos módja van. A filozófiai elméletek igaz voltának ellenőrzése a társadalmi-történelmi gyakorlat és megismerés egész fejlődéstörténetére hárul. Az elméleti következményeknek a tényekkel való egybevetése útján folytatott ellenőrzést nemcsak a társadalomtudományokban alkalmazzák. A tudományos elméletek gyakorlati ellenőrzesenek fontos fajtái a kísérletezés, a konstruálás (készülékek, gépek stb. konstruálása) és az ún. modellezés, amely a különböző tevékenységi területeken végbemenő folyamatok közötti strukturális és funkcionális analógiákon alapszik. A *kibernetika* a maga módján „eldologiasítja" a formális logikai összefuggéseket és viszonyokat, ezzel lehetővé teszi a magas szintű absztrakciók logikai-matematikai kutatásában elért eredmények gyakorlati ellenőrzését. Sok matematikai tételt pl. a belőluk adódó következményeknek a technikában, más tudományok (pl. a fizika, a ballisztika stb.) kísérleti gyakorlatában való alkalmazása útján ellenőriznek. Az axiomatikus-deduktív tudományos elméletek igaz voltának kritériumaként gyakran emlegetik az ún. formális logikai kritériumokat, vagyis az olyan követelmények teljesítését, mint az axiómák belső ellentmondásmentessége, teljessége és egymástól való függetlensége (ezek kozul az első az alapvető). Ez a kriterium biztosítja az elméletek formális logikai helyességének ellenőrzését, de nem tanúskodik igaz voltuk mellett (az objektív valóságban fennálló összefuggéseknek és viszonyoknak való megfelelés értelmében), és ami a legfontosabb, nem önálló. Végső soron a logikai matematikai diszciplinákban is a gyakorlat az ~ végső és ebben az értelemben legfőbb kritériuma. Az ~ bizonyításának módja nem azonosítható az ellenőrzéssel, mivel a bizonyítás módja jelentős mértékben az ~ kialakulásának folyamatába tartozik, az ~ ellenorzése pedig végső soron mindig gyakorlati jellegu. Másfelől a bizonyítás logikai eszközeinek, s éppúgy „a formális logikai kritériumnak" is kozos alapja az emberiség sokrétű gyakorlati tevekenysége és az objektumoknak a benne tükrozodő kapcsolatai és viszonyai. Éppen ezért

hibás az a kísérlet, hogy az elmélet logikai ellentmondásmentességének szubjektivista módon értelmezett elvét (Hempel), vagy a következtetés logikai levezethetőségének az elvét, amelyek biztosítják a szubjektum jövőbeli érzeteinek előrelátását (Reichenbach), mint az ~ önálló, sőt legfőbb vagy egyetlen kritériumát használják fel. Az ~ gyakorlati ellenőrzése nemcsak automatikus-spontán folyamat, hanem tudatos folyamat is, amely annál sikeresebb, minél eredményesebb magának a gyakorlati tevékenységnek az elméleti vizsgálata. Így jön létre az elmélet és a gyakorlat ismeretelméleti kölcsönhatása. Figyelembe kell venni, hogy „a gyakorlat kritériuma a dolog lényegénél fogva sohasem igazolhat vagy cáfolhat meg *teljesen* semmiféle emberi képzetet. Ez a kritérium is annyira »határozatlan«, hogy az emberi tudást ne engedje »abszolútummá« válni, de azért annyira határozott, hogy könyörtelen harcot folytathassunk az idealizmus és az agnoszticizmus minden válfaja ellen." (*Lenin* Összes Művei. 18. köt. 128. old.) Éppen ezért az elméletek gyakorlati ellenőrzésének sikeréhez minél nagyobb számban kell különféle tényeket igénybe venni. A gyakorlatnak mint a megismerés alapjának és úgyszintén mint az ~ kritériumának a fejlődése nem egyszeri aktus, hanem sokrétű történelmi folyamat, amelyben az emberi tudás relatív és abszolút elemei dialektikus kapcsolatban állnak egymással. Az a tény, hogy az ~ dialektikus materialista felfogása gyökeresen eltér az ~ minden idealista felfogásától, s úgyszintén minden metafizikus materialista felfogástól is, a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egybeesésének marxista elvében összegeződik. (Lásd még: *gondolkodás; bizonyítás.*)

igazság konkrétsága — lásd *igazság*

igazság kritériuma — lásd *igazság; gyakorlat*

imperializmus: a kapitalizmus fejlődésének legfelső és utolsó foka, monopolista szakasza, amely a XIX. sz. végén—XX. sz. elején kezdődött. Az ~ elméletét Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. művében (1916) fejtette ki rendszerezve és részletes formában. Lenin elemezte kora kapitalista országainak gazdasági életét, összefoglalta mindazt, ami az imperializmus gazdasági lényegét alkotja és ennek alapján az ~ öt fő ismérvét emelte ki. Ezek a következők: 1. a termelés és a tőke koncentrációjának magas fejlettségi foka, amely monopóliumok kialakulásához és ezeknek a kapitalista államok gazdasági életében betöltött döntő szerepéhez vezet; 2. a monopolista banktőke egybeolvadása a monopolista ipari tőkével, s így a finánctőke, a finánccoligarchia létrejötte; 3. a tőkekivitel rendkívüli megnövekedése az árukivitellel szemben; 4. a hatalmas nemzetközi monopóliumok kialakulása, amelyek gazdaságilag felosztják egymás között a világot; 5. befejeződik a világ területi felosztása a legnagyobb kapitalista hatalmak maroknyi csoportja között, és harcban állnak a világ újrafelosztásáért. A monopolkapitalizmus szakaszába lépve a kapitalizmus rothadó, élősdi kapitalizmussá válik. Rothadását mindenekelőtt az jellemzi, hogy az ~ a társadalmi élet valamennyi területén fordulatot jelent a polgári demokráciától a reakció irányába, annak egészen a fasizmusban kifejeződő szélsőséges formáiig. Az ~ időszakát Lenin a szocialista forradalom előestéjeként jellemzi. Az Októberi Szocialista Forradalommal, amely az egyik leggyengébb láncszeménél tépte szét az ~ láncát, kezdődött meg az ~ általános válsága. A jelenlegi szakaszban a monopolista kapitalizmus átalakult állammonopolista kapitalizmussá (lásd *államkapitalizmus, állammonopolista kapitalizmus*).

indeterminizmus: az a felfogás, amely a *determinizmus*sal ellentétben tagadja a természet, a társadalom és a gondolkodás jelenségeinek objektív összefüggések általi meghatározottságát. Az ~ a filozófia és a tudomány történetében a kutatás és a gondolkodás különféle nehézségeihez kapcsolódott, és igen sokféle formát öltött. A mai polgári filozófiában az ~ leginkább felhasznált és argumentált területei a társadalmi jelenségek és a mikrofizikai jelenségek értelmezése. Széles körben elterjedt az újkantiánus badeni iskolának (Windelband, Rickert) és *Dilthey*nek az a koncepciója, hogy a történelmi folyamatra az *okság* kategóriája elvileg nem alkalmazható. A történelmi materializmus a *társadalmi törvényszerűség* elismeréséből indul ki, és a társadalmi jelenségek objektív meghatározottságát vallja. A polgári ideológusok azt állítják, hogy a történeti determinizmus — amelyet ők jogosulatlanul a *fatalizmus*sal azonosítanak — „elientmondásban" van a dolgozó tömegek (s ezen belül élcsapataik, a kommunista pártok) történeti szerepére vonatkozó marxista—leninista felfogással. A *neopozitivizmus, a pragmatizmus, a perszonalizmus* az okságkategóriát és érvényességét a logikai szférára korlátozza. (A pragmatista Dewey szerint pl. az okság kategóriája „logikai és nem ontológiai", az okság törvénye olyan események, változások „sorbarendezése", amelyeket a vizsgálat céljaira „emelünk ki és kapcsolunk össze egymással".) A neotomisták úgy vélik, hogy az okság az isteni lényeg aktivitásának megnyilvánulása. Szerintük a hatóok fogalma nem elégséges a természeti jelenségek okságmagyarázatához, és bevezetik a vég-ok (cél-ok) fogalmát, amelyet, *Arisztotelész*

és *Aquinói Tamás* nyomán, az egész természetre kiterjesztenek. A jezsuita Wetter szerint a kauzalitást ki kell egészíteni a „finalitással". A mai idealista filozófiai rendszerek megpróbálják adaptálni a modern tudomány, elsősorban a kvantumfizika adatait. Még századunk húszas éveinek végén, amikor a *kvantummechanika* megszületett, több vezető tudós, így N. Bohr, Heisenberg, M. Born, Dirac stb., akik közvetlenül részt vettek ennek az elméletnek a kidolgozásában és fejlesztésében, az ~ és az agnoszticizmus szellemében értelmezték a kvantummechanika alaptörvényeit. Élesen bírálták ezeket a következtetéseket Planck, Einstein, Langevin, Louis de Broglie és mások. Helyesen úgy vélekedtek, hogy a kvantummechanika indeterminista és agnosztikus értelmezése ellentmond a tudomány egész szellemének és tartalmának. A „fizikai" indeterministák érveit a modern biológiai ~ képviselői is felhasználják: úgy vélik, hogy a gének viselkedését a kvantumfizika statisztikus törvényei írják le, ezért e viselkedésnek nincs oka. Szerintük a gének mutációja a „fizikai" ~ egyik klasszikus esete. Az ~ valamennyi válfajának logikai alapja az, hogy az okságot azonosítják az egyértelmű előrelátható sággal, a determinizmust pedig leszűkítik a mechanikus, csak az oksági összefüggések egyszerű és tiszta megjelenésére építő, a szükségszerű és a véletlen összefüggéseket abszolút módon szembeállító metafizikus determinizmusra. Minthogy a modern természettudomány felfedezései értelmében statisztikus módszerekre van szükség a bonyolultabb folyamatok oksági összefüggéseinek visszatükrözésére, s ezek alapján általában véve nem lehetséges az egyértelmű előrelátás, az ~ hívei arra a következtetésre jutnak, hogy az oksági elv általában csődöt mondott.

A modern gyakorlati és elméleti tevékenység totalitása, a modern természet- és társadalomtudomány egész fejlődésmenete az ~ téves voltát és a dialektikus materialista determinizmus-koncepció termékenységét bizonyítja.

indiai filozófia: Az ~ történetében három fő időszakot különböztetünk meg, amelyek mindegyike több szakaszra oszlik: óindiai filozófia (körülbelül az i. e. III—II. évezredtől az i. sz. III—IV. sz.-ig); középkori filozófia (a III—IV. sz.-tól a XVIII. sz.-ig); modern filozófia.

Óindiai filozófia. Társadalmi-gazdasági szempontból az ókori Indiát az jellemzi, hogy felbomlott az ősközösségi rendszer, és ennek kebelében kialakult az osztálytársadalom, amely a brahmanák, a ksatriják, a vaisják és a súdrák kasztjára való tagolódás specifikus formáját öltötte. A föld állami tulajdonban volt. A rabszolgamunka nem terjedt el annyira, mint a Földközi-tenger térségének rabszolgatartó államaiban. India gazdaságában nagy szerepet játszott a faluközösségek és a szabad közösségi tagok (parasztok és kézművesek) munkájának kizsákmányolása. Az ország szellemi életében e körülmény folytán a vallásnak viszonylag nagyobb súlya volt, mint az antik világban általában, mélyen behatolt a társadalmi tudat valamennyi szférájába, többek között a filozófiába is.

Az ókori India ideológiájára nagy hatással volt társadalmi rendszerének az a sajátossága is, hogy az osztálytársadalom fejlettebb formái mellett továbbra is fennmaradtak az ősközösségi viszonyok; ezek hordozói nemcsak a faluközösségek voltak, hanem számos nemzetségi-törzsi képződmény és szövetség is. Velük együtt fennmaradtak az osztálytársadalom előtti időkből való hiedelmek, szertartások, vallási és mitológiai elképzelések, s bizonyos fokig ennek tudható be az indiai vallások politeizmusa, valamint az, hogy India területén hosszú ideig nem volt egységes uralkodó vallás. Sok tekintetben ezzel függnek össze India szellemi életének olyan specifikus jelenségei, mint a tantrizmus különféle tanításai, a jógizmus gyakorlata, a lélekvándorlásba és a múltbeli tettek büntetésébe vagy jutalmazásába (a szanszárába és a karmába) vetett hit, amelyek az egyetemes átlelkesültségre vonatkozó ősközösségi animisztikus elképzelések csökevényei vagy módosulásai.

E sajátosság ellenére az ~ történelmi fejlődésének valamennyi szakaszában nyomon követhetők az általános filozófiai fejlődés alapvető törvényszerűségei: a tudományos ismeretek eredményeihez szorosan kapcsolódó és általában a haladó társadalmi rétegek érdekeit képviselő materialista irányzat harca a valláshoz kapcsolódó idealista, misztikus irányzat ellen.

Védikus időszak. Az ~-i gondolat legkorábbi jeleit a védikus himnuszokban találjuk, különösen a Rigvédában. A Védák (az i. e. X—V. sz.-ban keletkezett négy fő szent könyv: Rig-Véda, Atharva-Véda, Száma-Véda, Jadzsur-Véda) az indiai őstársadalom védikus vallásnak nevezett világszemléletének különféle stádiumait tükrözik. Ezt a világszemléletet naiv realizmus jellemzi. A Védák kései rétegeiben már előbukkan a valóság primitív mitológiai magyarázatával annak pluralizmusával és a politeizmusával való elégedetlenség és kirajzolódik a világ monisztikus magyarázatának tendenciája.

A filozófiai gondolat magasabb fokát alkották az Upanisádok (vallásfilozófiai kommentárok a Védákhoz; több évszázad alatt állították őket össze, a legrégibbek az i. e. X—V. sz.-ból valók), amelyekben a filozófiai problematika már nagyobb helyet kap. Az Upanisádokban a fő figyelmet a lét szubsztanciájának kérdésére fordítják, amelynek megoldásában nyomban két tendencia

mutatkozik: az idealista és a materialista. Az Upanisádokban központi helyet kap a brahmanra vonatkozó idealista nézetek kifejtése, amelyek szerint ez az abszolút és egyetlen igazi szellem, ősalapja minden létezőnek, onmagából tetszése szerint teremti az objektív világot és azonos az ember lelkével (atman) A bolcs élet legfőbb értelme az Upanisádok szerint a brahmannak mint mindenben meglevő lényegnek a felismerése, elérése, az empirikus lét nem igaz voltának, átmeneti jellegének meglátása, az e léthez kötöttségből való kiszabadulás és az orok boldogság, az igazi halhatatlanság elérése, a brahmannal való azonosság felismerése, a vele való egyesülés (moksa) útján; ellenkező esetben az ember arra van kárhoztatva, hogy az empirikus létezés korforgásában maradjon és mindig újra szülessen előző életei cselekedeteinek megfelelően.

A materialista nézetek az Upanisádokban sokkal gyengébben jutnak kifejezésre, bár az idealizmus híveinek heves támadásai azt tanúsítják, hogy már abban az időben széles körben elterjedtek. Az Upanisádok különböző helyein pl. említenek olyan tanításokat, amelyek anyagi elemeket (tűz, víz, levegő, föld, tér, idő) tekintenek a lét ősalapjának.

Posztvédikus időszak: e szakaszról a legtöbbet olyan óindiai epikai alkotásokból tudunk, mint a Mahábhárata és a Rámájana. Ebben az időszakban a brahmanizmus uralkodott, amely sok torzsi hiedelmet és szokást asszimilált és megőrizte a védikus ritualizmus jelentős részét. Nagy befolyásra tett szert a buddhizmus és a dzsainizmus, amely az elnyomó kasztrendszer, a zavaros és nehézkes brahmanista ritus elleni tiltakozás jegyében keletkezett és eleinte az egyszerű nép számára érthetőbb és elfogadhatóbb, főképpen erkölcsi-etikai jellegű világszemléletnek látszott. A buddhizmus és a dzsainizmus nem lépett fel a fennálló rendszer és a társadalmi igazságtalanság ellen, hanem annak hirdetésére szorítkozott, hogy a társadalmi valóság égető problémái elől az embernek belső világába kell menekülnie. Ez a buddhizmust és a dzsainizmust kozelítette a brahmanizmushoz és hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan önálló vallási ideológiákká váljanak.

Az eposzok különféle filozófiai iskolákat neveznek meg. A legfontosabbak ezek közül — a szánkhja és a jóga — fenntartják a világ vallási-idealista magyarázatát. Az epikus szánkhja néhány változatában azonban már kirajzolódik a szellemtől fuggetlen anyagról (a prákritiről), az öt anyagi elemről szóló tanítás. A jóga („szemlélődés"), amely elfogadja a szánkhja elméleti megállapításait, különos figyelmet fordít kozos tanításuk gyakorlati, pszichológiai oldalára; kidolgozza a gondolatok és vágyak „visszatartásának", az empirikus léttől való elvonásuknak és istenre való összpontosításuknak a módszereit és eszközeit A jógizmus gyakorlata és technikája az ősi mágiából és az ezoterizmusbol ered, abból a hitből, hogy van egy titokzatos életenergia, amely osszetekeredett kígyóként szunnyad az emberben a hátgerinc alsó részének egyik idegkozpontjában, de bizonyos testi gyakorlatokkal felébreszthető, s felébredve felfelé emelkedik az életcsatornákon, légzőutakon a test felső részeibe, majd elhagyja a testet, ami által az ember természetfeletti, okkultikus erőre tesz szert. Ám e miszticizmus és samanizmus mellett a jóga kétségtelenul átvett bizonyos racionális népi megfigyeléseket, elsősorban orvostudományi és pszichológiai tapasztalatokat, pl az autoszuggesztio szerepét, a testi és fiziológiai tenyezőknek a lelki állapotra gyakorolt hatását illetően

A materialista gondolat ennek az időszaknak a forrásmunkáiban már bővebben fellelhető A materialista tanítások sokfélesegeről nyújt némi fogalmat az egyik kései, ún epikus Upanisád, ez tobb mint fél tucatnyi olyan tanítást említ, amelyben a let ősalapjaként valamely objektív princípium szerepel: az idő (kala), a tárgy belső lényege (szvabhava), a szukségszerűség (nijati), a véletlen (jadricscsha), anyagi elemek (bhuta) stb Megemlíti meg az adzsivaka es a csárváka (avagy lokajáta) materialista iskolákat is, de ennek tartalmára jóformán egyáltalán nem nyujt felvilágosítást

Nagy jelentősegre tettek szert ezekben az iskolákban a logika és az ismeretelmélet problémái A Rámájanában a materialista Dzsabali cáfolja a lélek halhatatlanságát, az áldozatok, a vallási rituálék stb. hatékonyságát azon az alapon, hogy mindezt nem igazolják észleleteink, márpedig igaz csakis az, ami azok tanúságán alapszik. Ami az idealista tanításokat illeti, ezek igazi realitásnak istent, a szellemet tekintik, megismerésének és felfogásának eszközét pedig az elmélkedésben, a vallási intuícióban és a misztikus eksztázisban látják.

A vallási ideológia hatása a legvilágosabban az etikai nézetekben mutatkozik meg, amelyek nagy része a brahmanizmus, a buddhizmus és a dzsainizmus vallásához kapcsolódik. A földi élet ezekben a nézetekben úgy szerepel, mint tengerni szenvedés, amelybe az embert a folytonos reinkarnációk sodorják, s amelyből csakis úgy szabadulhat ki, hogy elfojt magában minden földi vágyat és szenvedélyt, ami által osszeolvad istennel (a brahmanizmusban), vagy pedig eléri a nirvánát — a teljes megvilágosodást — (a buddhizmusban és a dzsainizmusban). Ezzel szemben a materialista etika elismerte a földi, világi életet annak minden oromével és szenvedésével.

Ebben az időszakban alakultak ki a középkori

India főbb társadalmi-politikai és szociális elméletei is.

Az ~ önálló rendszeres kifejtésének első tanújelei a filozófiai iskolák szútrái (mondásai, aforizmái) Datálásuk meglehetősen bizonytalan

Középkori indiai filozófia A korai középkori India társadalmi-gazdasági rendszerét a feudális viszonyok kifejlődése jellemezte, minthogy azonban szilárdan fennmaradtak a falukozösségek, a föld állami tulajdona, a törzsi-nemzetségi viszonyok stb, ez a fejlődés nem vonta maga után a régi társadalmi rendszer gyökeres átalakulását, s ez biztosította a folytonosságot a társadalmi tudat különféle fajtáinak, többek között a filozófiának mind a tartalmi, mind a formai fejlődésében. Akárcsak a középkori Európában, a filozófia fejlődése Indiában is a vallási ideológia uralmának viszonyai között ment végbe. Ebben az ideológiában mindinkább előtérbe került a *hinduizmus*, amely a brahmanizmusból fejlődött ki és fokozatosan kiszorította és asszimilálta azt.

A mai irodalomban meghonosodott osztályozás a középkori filozofiai iskolák között hat ortodox brahman rendszert (asztikanjája, vaisésika, szánkhja, jóga, mimánsza, védánta), amely tiszteletben tartja a szent írásokat (a Védákat és az Upanisádokat) és három nem ortodox rendszert (a nasztika-csárváka vagy lokajáta, a dzsainizmus és a buddhizmus, amely utóbbihoz négy iskola tartozik· a vaibhásika, a szautrantika, a madhjamika és a jógacsárok iskolája) tart számon.

Az idealizmust a madhjamika és a jógacsárok buddhista iskolája, a jóga és a védánta; a materializmust a csárváka-lokajáta, a njája, a vaisésika, a mimánsza iskolája, a vaibhasika és a szautrantika buddhista iskolája képviseli; erős materialista áramlata van a dzsainizmus filozófiájának is. E kor materialista iskolái, a csárvákát kivéve, az etika és az ismeretelmélet terén sok tekintetben következetlenek és engedményeket tesznek az idealizmusnak és a vallásnak.

Ennek az időszaknak a filozófiájában az idealista iskolák az uralkodók. Ezek az iskolák megegyeznek abban, hogy valamilyen immateriális princípiumot tekintenek az egyetlen igazi realitásnak: istent, a szellemet (az Isvara, a brahman), az űrt, a semmit (a sunja), a tudatot (a vidzsnjana). Az anyagi világ viszont nemcsak hogy ettől a szellemi princípiumtól függ, hanem egyáltalán nem bír reális létezéssel és puszta látszat, illúzió (mája), a szellem játéka (a védántában) vagy a tudat eszméinek folyama (a buddhizmusban). Az idealista iskolák a legszorosabb kapcsolatban állnak a vallással, s céljuk a vallási dogmák megalapozása A filozofiai és a természettudományos problematika pozitív kidolgozása ezekben az iskolákban nem fejlődött ki önállóan, jóllehet tanításuk sok mozzanata (pl a megismerés folyamatának struktúrájáról szóló tanítás és e folyamat ellentmondásos jellegének megállapítása stb.) kétségtelenül bizonyos fokig hozzájárult az indiai filozófia fejlődéséhez

A filozófiai problematika pozitív kifejtése főképpen a materialista iskolák érdeme. Mindezeknek az iskoláknak a kozos vonása, hogy elismerik a világ objektivitását és tagadják, hogy a világot valamilyen szellemi princípium teremtette volna A világ jelenségeinek sokféleségét a lét anyagi ősprincípiumaira vezetik vissza, amelyek a világ alapját alkotják: az anyagi elemekre (a csárváka), az atomokra (a njája, a vaisésika, a mimánsza, a dzsainizmus), az anyagra (a szánkhja), a dharmákra (avaibnásika és a szautrantika). A tudat értelmezésében ezek között az iskolák között elég lényeges eltérések mutatkoztak. A csárváka-lokajáta követői a tudatot közvetlen anyagi elemek kombinációjából vezették le. Más iskolák, hogy valamiképp leküzdjék a csárvákának ezt a korlátozottságát, a tudatot egy kulonós szubsztancia funkciójának nyilvánították, amely vagy a lét más szubsztanciái sorában létezik (dzsainizmus, njája, vaisésika, mimánsza), vagy az egyik szakasza az anyag fejlődésének (szánkhja).

Valamennyi materialista iskola elismeri az észlelést mint a megismerés kiindulópontját; a csárváka az észlelést tekinti a megismerés egyetlen forrásának. Más materialisztikus iskolák az észlelet mellett a megismerés önálló forrásaként kiemelik a racionális fokot. Néhány iskola (njája, szánkhja, mimánsza) a valóság megismerésének kulonos forrásaként felveszi — igen alárendelt szereppel — a „megbízható tanúságot", amelyet az irodalomban rendszerint mint a szent írások (a Védák és az Upanisádok) tanúságát fognak fel. Az idealista iskolák a lét szellemi ősokának megismerésére szolgáló egyetlen megbízható eszközt a misztikus intuícióban és a szent írásokban látják (védánta, jóga), míg az észlelést és az ész tevékenységét az igazság megismerése alacsonyabb fokainak tekintik.

Az ontológiai és ismeretelméleti problémák gazdagságával és sokféleségével ellentétben az ~ középkori iskoláinak etikai nézetei meglepően egyneműek. Etikájuk uralkodó motívuma abban foglalható össze, hogy az ember léte szenvedésekkel van tele, hogy benne az ember nem találhat vigaszt és megnyugvást, amely csakis a tiszta, önmagában levő és onmaga számára létező szellem (atman, purusa) sajátja vagy a nirvánában érhető el. Ezek a rendszerek kisebb-nagyobb mértékben elismerik a jógizmus gyakorlatát mint a szenvedélyek „visszatartásának" és elfojtásának eszközét Az egyetlen iskola, amely elkerulte a vallás-

erkolcs nivelláló befolyását, a csárváka-lokajata iskola volt, amely életigenlő, hedonista etikát vall.

Az esztétikai problémákat jobbára nem tisztán filozófiai tanulmányokban dolgozták fel poetikák szerzői, akik az ~ alapeszméire és tanítására (többek kozott az Upanisádokra és a védántára) támaszkodtak. E szerzők úgy vélték, hogy a művészeti alkotásokban ábrázolt alapveto érzelmek megfelelnek az emberi lélekben rejlő osztonoknek és emócióknak. A művészet gyakorlati érteket abban látták, hogy megtisztítja es tokéletesíti ezeket a természetes osztönoket és ezzel hat az ember emocionális kultúrájára.

A XIII—XIV. sz.-ban megjelent iszlámmal egyutt, a hinduizmus volt India legelterjedtebb vallása, ez a két vallás végleg kiszorította a buddhizmust, s így eltüntek a hozzá csatlakozó filozófiai iskolák is. A filozófiában uralkodó szerephez jut a védánta („Védák vége, befejezése"), amely elveti a bonyolult spekulatív konstrukciókat, kulonosen a lét illuzórikus voltáról szóló elméletet, s az isten teremtette világ realitása mellett foglal állást; isten minden ember számára elérhető, ennek legfőbb eszkoze az iránta tanúsított szeretet és odaadás. A védánta ezzel az új, egyszerűbb, a nagy tömegek számára érthetőbb formájával egyik fő elméleti alapjává vált az abban az időben kibontakozó antifeudális eretnek mozgalomnak is.

Az ország szellemi életében osztatlanul uralkodott a hinduizmus és az iszlám ortodox világszemlélete.

Modern indiai filozófia. Ennek az időszaknak a kezdetét (XVIII. sz. vége—XIX. sz. eleje) az angol kolonializmus uralma jellemzi. Az indiai nép csaknem két évszázadon át harcolt a nemzeti függetlenségért, s ezt a harcot a XIX. sz. második felétől kezdve a fiatal indiai burzsoázia vezette.

India szellemi életének vezető irányzata a polgári felvilágosodás ideológiája lett. A nyugatitól eltérően, az indiai felvilágosodás vallási formában jelentkezett. Elméleti alapjául a hinduizmusban a jógizmus gyakorlatával összeolvadt védánta monista idealizmusa szolgált, az iszlámban pedig a szufista tanítás. (A szufizmus a VIII. sz.-ban keletkezett panteisztikus világnézet. A kereszténység, az indiai filozófia és az újplatonizmus hatására a materialista tendenciák háttérbe szorultak, az emanációs tan, a szélsőséges misztícizmus es aszkétizmus került előtérbe. A szufizmus neves képviselője volt pl. al-Ghazali [1059—1111] arab gondolkodó.)

1917 után Indiának az angol kolonializmus elleni harca dontő szakaszba lep es 1947-ben a politikai fuggetlenseg kivivásával, az indiai nemzeti burzsoázia hatalomra jutásával er veget.

A modern ~-ban három fő áramlat rajzolódik ki világosan: a feudális-földesúri reakció filozófiája, a polgári filozófia es a marxista filozófia. A feudális filozófia kepviselőinek elméleti „útkeresései" a hinduizmus és kisebb mértékben az iszlám vallási sovinizmus megalapozására szorítkoznak.

A polgári filozófiának, amely a modern ~-ban dominál, a figyelme elsősorban a szociális es etikai problémák felé fordul. Legjelesebb képviselői: Mohandas K. Gandhi, Aurobindo Ghos, S. Radhakrisnan, P. Nehru és mások. Az indiai szellemi kultúra fejlődésének csúcspontjává, szükségszerű eredményévé és a polgári filozófia egyetlen törvényes utódjává általában a gandhizmus ideológiáját nyilvánítják. A mai India polgári filozófusai nagy többségükben a védánta monista idealizmusának folytatói, ugyanakkor kísérletet tesznek arra, hogy ezt a modern nyugati polgári filozófia divatos elméleteivel, elsősorban a neokantianizmussal, a neohegelianizmussal, *Husserl* fenomenológiájával, H. *Bergson* intuitivizmusával stb. alátámasszák. Indiában nemigen terjedtek el tiszta formájukban a nyugati filozófiai tanítások, legkevésbé a *neopozitivizmus* különféle áramlatai. A modern indiai polgári filozófia leglényegesebb vonása az a kísérlete, hogy több haladó mozzanatot (demokratizmus, *humanizmus*, a nyugati tőkés civilizációnak a bírálata) összeegyeztessen a filozófia vallási iranyzatával, a materialista világnézet, tobbek között a dialektikus materializmus tagadásával.

Attól fogva, hogy Oroszországban gyozott a szocialista forradalom, az indiai kozvélemény egyre nagyobb figyelmet tanúsít a marxista világnézet iránt, amelynek terjesztésében a fő szerepet az Indiai Kommunista Párt játssza.

individualizmus ⟨lat. individuum—egyed, egyen⟩: erkolcsi elv, amely kulonosen a polgári ideológiára és *erkölcs*re jellemző. Elmeleti alapja az a felfogás, amely szerint a személyiség a társadalomban autonóm és abszolút jogokkal rendelkezik. A polgári teoretikusok jelentős része azt vallja, hogy az ~ az „örök emberi természet" sajátja. Valójában az ~ — mint az egyént a közösséggel szembeállító, a társadalmi érdeket a magánérdeknek alárendelő elv — a magántulajdon keletkezésével és a társadalom osztályokra szakadásával alakult ki. Elméleti igazolását a legrészletesebben a polgári filozófia és etika dolgozta ki. A polgári viszonyok kialakulásának korszakában az ~ koncepciója pozitív szerepet töltött be abban a harcban, amely a személyiség felszabadítását célozta a feudalizmus és a katolikus egyház béklyói alól; a burzsoázia uralkodó osztállyá válását követően azonban az ~ elmeletei egyre inkább antihumánus ertelmet kapnak, es

vegső soron a tőkés kizsakmanyolas viszonyainak ideologiai alátámasztását szolgaljak. Az ~ a legteljesebben M. Stirner filozófiajaban, az imperializmus koraban pedig *Nietzsche* bolcseleteben jut kifejezesre. A *kommunista erkolcs* az ~-sal a *kollektivizmus*t allitja szembe.

indukció: ⟨lat. inductio az inducere — bevezetni igeből⟩ a logikában a *kovetkeztetés* egyik tipusa; szelesebb ertelemben kutatási *modszer*. Az ~ elmeletenek kerdeseivel már *Arisztotelész* munkáiban találkozunk, de nagyobb figyelmet a XVII—XVIII. századi empirikus termeszettudomány megjelenese ota forditanak erre az elmeletre. Az ~ kérdeseinek kidolgozásaban nagy szerepet játszott F. *Bacon, Galilei, Newton*, J. Herschel es J. St. *Mill*. Az ~ mint kovetkeztetesi forma lehetove teszi az egyes tényekrol az általános tetelekre való átterest. Az induktív kovetkeztetésnek általában három fő fajtaját kulonboztetik meg· a teljes ~-t, az egyszerű felsoroláson alapuló induktiv kovetkeztetest („nepszerű" ~), a tudományos ~-t (az utobbi kettő nem teljes ~). A teljes ~ az osztály egeszére vonatkozó általános tetel levezetese az osztály valamennyi elemenek vizsgálata alapján. Ez megbizható kovetkeztetest nyújt, de csak olyan osztályra alkalmazható, amelynek tagjai viszonylag konnyen áttekinthetők. (Itt figyelmen kivul marad a matematikai teljes ~.) Gyakorlatilag korlátlan osztályok eseteben a nem teljes ~-t alkalmazzák. A „nepszeru" ~ eseten abból kiindulva, hogy valamely ismertetőjeggyel az osztály elemeinek egy resze rendelkezik, az osztály egeszere vonatkozo általános tetelt fogalmaznak meg. A „nepszerű" ~ alkalmazási terulete korlátlan, de kovetkeztetesei csak valoszinú tetelek, amelyek a továbbiakban bizonyitásra szorulnak. A tudományos ~ szinten az adott osztaly elemeinek egy reszere jellemző ismervekbol von le kovetkeztetest az osztály egeszere, csakhogy itt a kovetkeztetes alapja olyan lenyegi osszefuggesek feltarása, amelyek szuksegszerűen felteteleznik az adott ismertetőjegynek az egesz osztályra való ervenyességét. A tudományos ~-ban eppen ezért dontő szerepet kapnak a lenyegi osszefuggesek feltárásának modszerei. Ez bonyolult elemzest igenyel. A hagyományos logikában kidolgoztak nehany ilyen modszert, pl. az un. oksagi osszefuggesek vizsgalatának induktiv modszereit· a megegyezes modszeret, a kulonbozes modszeret stb. Az ~ mint kutatasi módszer a jelensegek kiserleti tanulmányozásának az az utja, amelyen haladva egyes tenyektől jutnak el az általános tetelre. A megismeres tenyleges folyamatában az ~ mindig egysegben jelentkezik a dedukcioval. Az ~ es a dedukcio a valosag dialektikus megismeresenek szorosan osszefuggo es egymást feltetelező mozzanatai. Egyik sem tekinthető onmagában elegséges, egyetemes módszernek, ezert helytelen akár az egyik, akár a másik szerepenek egyoldalú eltúlzása. (Lásd meg: *deduktív módszer*.)

információ ⟨lat. informatio — megvilágitás, kifejtés⟩: *a)* tájekoztatás, adatok, ismeretek halmaza; *b)* a kibernetika egyik alapfogalma. Az ~ tudományos fogalma sok tekintetben elvonatkoztat a kozles, a hir tartalmi oldalától, es csak mennyisegi aspektusait veszi figyelembe; igy jelenik meg az ~ mennyiségenek fogalma, amelyet a hirben szereplő esemeny valószínűsegi fokával arányos mennyiseggel hataroznak meg. Minél valoszinűbb egy esemeny, annál kevesebb ~-t tartalmaz a bekovetkezterol szoló tan, és forditva. Az ~ tudományos fogalmának kidolgozása lehetove tette, hogy egyseges szempontok szerint vizsgáljunk sok olyan folyamatot, amelyek azelőtt teljesen kulonbozőknek tűntek· a hirkozles technikai csatornáit, az idegrendszer működeset, a számitógepek munkáját, a vezerles kulonfele folyamatait stb. Mindezekben az esetekben ~-k továbbitásával, tárolásával es feldolgozásával van dolgunk. Az ~ itt hasonló szerepet játszik, mint a fizikában az energia fogalma, amely szinten lehetove tette, hogy kozos szempontok szerint irjanak le kulonböző fizikai folyamatokat. Az ~ fogalmában két aspektust kell megkulonboztetnunk. Először is az ~ a rendszer szervezettsegenek merteke Az ~-mennyiség matematikai kifejezese azonos az *entropia* kifejezesevel, csak ellenkezo elojellel. És mig az entropia a rendszer rendezetlenseget fejezi ki, addig az ~ a rendszer rendezettsegenek a mérteket adja meg. Az igy felfogott ~ az onmagaban vett rendszer, folyamat belso erteke, amely strukturális ~-nak nevezhető. A strukturális ~-t meg kell kulonboztetni a relativ ~-tol, amely mindig ket folyamat viszonyaval fugg ossze. Tetelezzunk fel egy *A* es egy *B* folyamatot, szamos kulonfele állapottal. Ha minden *A*-beli állapotnak megfelel bizonyos állapot *B*-ben es a *B*-beli állapotok kozti viszonyok izomorfak az *A*-beli állapotok kozotti viszonyokkal, akkor azt mondhatjuk, hogy a *B* folyamat ~-kat nyújt az *A* folyamatrol. Az ~-elmelet rendszerint relativ ~-kkal foglalkozik. Az ~-elmelet szemszogeből agyunk rendkivul bonyolult kibernetikai rendszer, amely a kulvilágbol erkezo információkat felveszi, tárolja es feldolgozza. (Lasd meg· *kibernetika*.)

instrumentalizmus: I. Dewey amerikai filozofusnak es kovetőinek szubjektiv idealista felfogása, a *pragmatizmus* egyik valfaja. A szubjektum es az objektum, a gondolatok es a tenyek, a pszichikai es a fizikai kozotti kolonbségek Dewey

szerint csak a „szociális tapasztalaton" belüli különbségek, a „szituáció" elemei, az „esemény" aspektusai. Az ~ a fogalmakat, a tudományos törvényeket és elméleteket csak instrumentumoknak, eszközöknek, a „szituáció kulcsainak", „cselekvési terveknek" tekinti. A megismerést az élő szervezet életfunkciójának tartja, de tagadja, hogy a megismerés jelentősége éppen az objektív világ tükrözésére való képességben rejlik, s azt vallja, hogy igaz az, ami „indokolt", amit „az adott szituáció igazol". Dewey és követői nem ismerik el a társadalmi osztályok realitását, és a társadalom, az egyén, az „általában vett" állam metafizikus absztrakcióival operálnak. Az instrumentalista „haladáselmélet" (meliorizmus) azt hirdeti, hogy a haladás magában a mozgási folyamatban van és nem abban, hogy a társadalom elér bizonyos célokat. Az ~ fő képviselői: Dewey, I. Hook, S. Childs, Schlesinger.

internacionalizmus — lásd *proletár internacionalizmus*

intuíció: képesség az igazság előzetes logikai okfejtés nélküli, közvetlen, élményszerű felismerésére. A Marx előtti filozófiában az ~-t a megismerő tevékenység sajátos formájának tekintették. *Descartes* pl. azt vallotta, hogy a bizonyítás deduktív formája *axiómák*on alapszik, ezek viszont tisztán intuitív úton, minden bizonyítás nélkül adódnak. Az ~ szerinte a deduktív módszerrel összekapcsolva, a tételek teljes hitelességének egyetemes kritériuma. Jelentős helyet foglal el az ~ *Spinoza* filozófiájában, aki azt a megismerés „harmadik nemének" tekintette, a legmegbízhatóbb és legfontosabb megismerésnek, amely megragadja a dolog lényegét. A modern polgári filozófia és pszichológia német irányzata *(Dilthey)* az ~-t úgy értelmezi, mint a megismerés valamiféle misztikus képességét, amely nem egyeztethető össze a logikával és az élet gyakorlatával *(intuitivizmus, irracionalizmus)*. A dialektikus materializmus az ~-t a megismerés egyéb módjaival szerves egységben tekinti és elvet minden olyan irányú kísérletet, amely az ~-t ész feletti, misztikus megismerési képességként értelmezi. Ugyanakkor elismeri, hogy az ~ meghatározott szerepet tölt be a tudományos megismerés és a valóság esztétikai megragadásának a folyamatában. Az igazság „hirtelen" meglátásának képessége mögött valójában a felhalmozott tapasztalatok, a korábban szerzett ismeretek állnak. Az intuitív megismerés eredményei előbb-utóbb logikailag bebizonyítható és a gyakorlatban ellenőrizhető ismeretekké válnak.

intuitivizmus: idealista áramlat, amely a racionális megismeréssel szembeállítja a valóság közvetlen megismerését Ez az *intuíció*n, a tudat ama sajátos képességén alapszik, amely nem vezethető vissza az érzéki tapasztalatra és a diszkurzív gondolkodásra. Az ~ kozvetlen kapcsolatban van a misztícizmussal Képviselői· H. *Bergson*, Losszkij és mások. Nagy befolyásra tett szert az imperialista kor polgári filozófiájában

ipari társadalom elmélete — lásd *Aron, Rostow; stádiumelmélet*

iparszociológia: a mai polgári szociológia ága, amely a modern tőkés termelés alapját képező társadalmi, szervezeti és műszaki-termelési viszonyokra vonatkozóan dolgoz ki kulonböző koncepciókat. Az ~ tanulmányozza a termelőtevékenységet (pl. a munka osztonzőit, a termelékenység novelésének feltételeit, az uzemelési normákat stb.), az emberi viszonyok formáit a tőkés vállalatoknál (pl. a vállalkozók, tisztviselők és munkások kolcsonos viszonyait, a vállalatok szervezeti struktúráját stb.), az ipari termelést mint totális társadalmi mechanizmust, a szakszervezetek helyét és szerepét (pl. viszonyukat a vállalatvezetéshez stb).

Az ~ az Egyesult Államokban keletkezett századunk 20—30-as éveiben, es kulonosen rohamos fejlődésnek az 1929—1933-as válság után indult. Az uralkodó osztályok azt a feladatot tűzték az ~ elé, hogy ideológiailag rehabilitálja és védelmezze meg a válságba kerult tőkés termelési rendszert, készítsen programot a kiéleződött osztályellentmondások elsimítására, alapozza meg és dolgozza ki a termelés megszervezésének új formáit és a munkásosztály kizsákmányolásának új módozatait. Az ~ megalapítói (M. E. Mayo, F. J. Roethlisberger, W. E. Moore) műveikben kifejtették, hogy az „iparon belüli béke" a nyitja az amerikai kapitalizmus előtt támadt gazdasági és politikai nehézségek megoldásának. Jelenleg az ~ az amerikai, a nyugatnémet, a francia, az olasz, a belga stb. polgári szociológia egyik vezető ága, amely kutatási tematikáját tekintve igen széles diszciplínává terebélyesedett: összefonódik a polgári politikai gazdaságtannal, a munkapszichológiával, a munkagazdaságtannal, a foglalkozásszociológiával, a *szociális mobilitás* és *szociális sztratifikáció* elméleteivel stb.

Az ~ koncepciójának alapja a termelési viszonyok elemzésének felcserélése a termelés részvevői kozotti szervezéstechnikai vagy lélektani viszonyok vizsgálatával („szervezéselméletek", ill. az ~ „lélektani iskolája"). Az utóbbi időben a „lélektani iskolának" volt a legnagyobb hatása.

A vállalkozók (vezetők) és a munkások viszonyát az iparszociológusok úgy ábrázolják, mint a társadalom egyenjogú tagjainak viszonyát, akik

csak a termelési rendszerben elfoglalt helyiket tekintve különböznek egymástól, de céljuk ugyanaz: a társadalom jólete. Arról írnak, hogy a tőkések és munkások között „erkölcsi szövetség" áll fenn és „értékeik" azonosak; a munkások és vállalkozók közötti konfliktusokat meghamisítva ezek osztálylényegét olyan összeutközésekként ábrázolják, amelyek vagy csak gazdasági talajon zajlanak le, vagy a kölcsönös megértés hiányára (a „rossz kommunikációra") vezethetők vissza. Az ~ szerint „új szakasz" kezdődött a kapitalizmus fejlődésében: a burzsoá társadalom, és ezen belül a tőkés termelés parancsnoklási és alárendeltségi viszonyai „emberi viszonylatokká" alakulnak át, amelyeket egynlőség, kollektivizmus jellemez, valamint a profithajsza elvének „elhalása" *(emberi viszonylatok elmélete)*.

Az ~ képviselői igen sok konkrét vizsgálatot végeznek a monopoliumok megrendelésére. Ezek módszertani alapja a vulgáris empirizmus. Jellemző vonásuk, hogy olyan kerdesek megoldásához szukséges adatok gyújtesere és feldolgozására korlátozódnak, mint az automatizálás folyamatainak bevezetese es elmelyitese, sztrájkok meghiúsitása, a szemelyzet faji es nemzetiségi konfliktusainak tompitása, a munkások tudatának megdolgozása stb.

Az ~ egyik fő feladata, hogy megalapozza es kidolgozza azokat a módszereket, amelyek biztosítják a tőkés vállalat termelekenysegenek emeleset. A *menedzserizmus* (a vezetesműveszet) koncepciójában az iparszociologusok az adminisztráció szemszögeből dolgozzák ki a munkások irányitásának burokratikus módozatait. Az utobbi időkben bizonyos fokig osszeolvad az ~ szervezési es lelektani irányzata. Képviseloi ugy velik, hogy a termelés szervezesenek eredmenyessege fókent a munkások lojalitására, a főnökseg iránti bizalomra, odaadó munkára es anyagi önzetlensegre valo nevelesen múlik. Sok iparszociologus dolgozik a vállalati igazgatóságokon tanácsadoi minőségben. Az ~-i problémák feldolgozásával speciális tudományos szervezetek es szakfolyóiratok egész sora foglalkozik.

irracionalizmus ⟨lat. irrationalis — ésszerűtlen, ontudattalan⟩: 1. A szó tág értelmében — olyan filozófiai tanítás, amely korlátozza a racionális megismerés lehetőségét és szembeállítja vele az *intuíciót*, az osztönt, a hitet (mint a nem racionális megismerés valamiféle különleges fajtáját), a meghatározott értelemben magyarázott „érzest", „felfogást" stb. Az ~ ezeket a megismerési kepességeket az *ismeretelmélet* alapvető problematikájának keretei között vizsgálja, es ebben az ertelemben meg kell különböztetni a fideizmustól, attól a teológiai tanitástól, amely a misztikus látomásban, a vallási hit révén szerzett „igazságok" elsőbbségét hirdeti a tudományos gondolkodás útján felismert igazságokkal szemben, továbbá az *agnoszticizmus*tól, amely szerint elvileg lehetetlen adekvátan megismerni a dolgokat olyanoknak, amilyenek önmagukban, a hozzájuk való megismerő viszonytól fuggetlenül. 2. Szűkebb értelemben véve az ~ általános elnevezése sokféle filozófiai koncepciónak és iskolának, amelyeket a polgári ideológia fejlődése a XVIII. sz. végétől napjainkig hozott és hoz létre, mintegy reakcióként az emberi ész korlátlan lehetőségeibe vetett racionalista hitre; ezeket az jellemzi, hogy vagy meg akarják cáfolni a *racionalizmus*t általában, vagy legalábbis korlátozni „túlzott igényeit". Az ~ csak akkor alakulhatott ki és szállhatott szembe mint önálló irányzat a racionalizmussal, amikor a világ tudományos-racionalista magyarázatai elleni harcban kudarcot vallottak a tudat mitológiai és vallási formái. Még a hagyományos mitológiai tudat és a vallási miszticizmus a racionális gondolkodással „külső" ellenfélként szállt szembe, az ~ „belulről" fordul szembe vele, eppen a megismerés szférájában, már nem a természetfelettihez, de olyan „irracionális" erőkhöz apellálva, amelyek állítólag magában az emberben rejlenek. Annak idején a tudományos tudat döntő győzelmet aratott a mitológia, a babona és a miszticizmus felett, racionalista alapon bírálva ezeket. Most az ~ azt szeretne bebizonyitani, hogy az emberi lélek „rejtekeiben" — a logikai gondolkodás vekony retege alatt — irracionális erők szunnyadnak, amelyek ezt a gondolkodást meghatározzák es azt affele „racionalizált" mitológiává vagy „racionális" misztikává változtatják.

A francia polgári forradalom igen súlyos megpróbáltatásoknak tette ki a polgári értelmet: a forradalom minden lepesevel sárba tiporta azt, amit a felvilágosodás erkolcsének es értelmének elvont szabályai előírtak számára. Mivel pedig ez a felvilágosult értelem a racionalizmus uralkodó formájaként jelentkezett, a korlátozottsága elleni reakció óhatatlanul együtt járt irracionalista következtetesek lehetőségevel. Az ~-nak ez a lehetősége azután magának a polgári társadalomnak bizonyos szociális feltételei következtében vált a burzsoá tudat állandoan újratermelődő tendenciájává. A fejlett tőkés társadalom óhatatlanul kitermel irracionalista képzeteket annak a körulménynek a tukröződéseként, hogy a kapitalizmus olyan társadalmi eröket hivott életre, amelyeket nem képes racionálisan (tervszerűen) szabályozni, s amelyek ezert társadalmi kataklizmákban (válságokban, háborúkban stb.) nyilvánulnak meg a természet vakon ható erőihez hasonlóan. Mint ahogy a „külső" termeszettől való fugges az ókori társadalomban különféle mitológiai képzeteket hozott letre, az emberek-

nek saját tevékenységük eredményeitől való függése — amely a polgári társadalom fejlődésével egyre erősebb — az irracionalista tudat különféle formáit és válfajait hozza létre.

Az irracionalista képzetek keletkezésének a polgári társadalom viszonyai között működő szociológiai mechanizmusát először Marx vetette alá materialista elemzésnek „A tőké"-ben, az emberi élettevékenység legfontosabb — gazdasági — szférájára vonatkozó képzetek példáján. Ezeket a képzeteket az árufetisizmus jelenségéből vezette le, abból a specifikus formából, amelyet az elidegenülés az árutermelés viszonyai között és kiváltképpen a kapitalizmus viszonyai között ölt. Az árufetisizmus abban fejeződik ki, hogy az emberek társadalmi viszonyai dolgok tulajdonságainak (áruknak) vagy éppenséggel dolgoknak (pénznek) a formáját öltik, s ennek megfelelően maguk az anyagi, érzéki dolgok misztikus, „érzékileg érzékfeletti" jelleget kapnak (lásd *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 74—85. old.). A polgári társadalom olyannak tűnik, mint „egy elvarázsolt, visszájára fordított és feje tetejére állított világ, melyben monsieur le Capital és madame le Terre (Tőke úr és Föld úrnő) mint társadalmi jellegzetességek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek". (*Marx:* A tőke. III. köt. 795. old.) Ez a „visszájára fordított" forma, amelyet az emberek társadalmi viszonyai a polgári társadalom felszínén öltenek, a szociális táptalaja a valóságról alkotott irracionalista képzeteknek.

Az irracionális marxi megvilágításban különösen fontos objektív oldalának a hangsúlyozása. Az irracionális korántsem „tiszta fantomja" az emberi tudatnak. Ellenkezőleg, a tudat csakis azért termeli újra, mert számára és tőle függetlenül ez az irracionális olyasmiként jelentkezik, ami magának a valóságnak meghatározott vonásait jellemzi, azokat az objektív formákat, amelyekben — a polgári társadalom felszínén — a tőkés termelési viszonyok bizonyos elemei (a maguk elkülönültségében) megjelennek. Egy egész világa alakul ki az olyan mindennapi képzeteknek, amelyek tényleges tartalmukat tekintve irracionálisak, minthogy éppen a valóság irracionális formáinak és mozzanatainak gondolati leképezései.

Az irracionalista koncepciók és iskolák — a főbb tendenciák alapján — három csoportra oszthatók, amelyek közül: *a)* az első a polgári felvilágosodás korabeli „értelem" korlátozottságának túlhaladására irányuló kísérletekkel függ össze; *b)* a második a hegeli dialektikára való reakcióval és — ami az adott esetben származékos mozzanat — általában minden racionalizmus idealista megalapozási módja korlátozottságának a megállapításával kapcsolatos; *c)* a harmadik: reakció a marxizmusra, amely a materialista módon átalakított dialektikát általában az elméleti gondolkodás egyetlen tudományos logikájának tekinti. Az irracionalizmus első csoportjának tipikus képviselője *Schelling*. Filozófiai fejlődésében Schelling, jóllehet F. H. Jacobi (német idealista filozófus, 1743—1819) opponenseinek — Kantnak és Fichtének — a nézeteiből indult ki, ~-ának alfája és omegája Jacobi filozófiájának két fő tétele lett: 1. a logikai gondolkodás tarthatatlan, mivel csak azt képes felfogni, ami megalapozott és feltételezett, és 2. abból, hogy a logikai gondolkodás képtelen dedukcióval bebizonyítani az empirikus-érzéki létet, az isteni kinyilatkoztatás szükségessége következik. A schellingi konstrukció a filozófus tevékenységének utolsó időszakában, megszabadulva az „azonosság filozófiájának" régi formájától, a „kinyilatkoztatás filozófiájának" formáját ölti: igazi értelme és tartalma ettől fogva a racionalizmus hegeli formájára való reakció. A schellingi „kinyilatkoztatás filozófia" az ~ második csoportjához sorolandó.

A második csoporton belül az ~ három válfaja mutat lényeges eltéréseket: 1. az objektív idealista, amelyet a kései Schelling, *Schopenhauer* és E. Hartmann (német filozófus, 1842—1906) képviselt; 2. a szubjektív idealista, amelynek *Kierkegaard* volt a képviselője; 3. a relativista, amelyet *Nietzsche* és *Dilthey* (az ún. életfilozófia), *Bergson* és a *pragmatizmus* megalapítói — Ch. S. S. Peirce és W. James — képviseltek.

Az ~ harmadik csoportjába sorolhatjuk a modern egzisztencializmust, a modern pragmatizmust, valamint az „életfilozófiát" és a bergsonizmust, amelyekről, ahogyan a XX. sz.-ban porondra léptek, mint bizonyos értelemben (történelmi eszmei forrásaikhoz viszonyítva) önálló filozófiai képződményekről beszélhetünk.

ismeretelmélet ⟨gnoszeológia, episztemológia⟩: a *filozófia* része, amely a *megismerés* természetének és lehetőségeinek, az ismeret valósághoz való viszonyának problémáit, a megismerés általános előfeltételeit, illetve hitelességének és *igazság*ának kritériumait tanulmányozza. Eltérően a pszichológiától, a magasabb rendű idegtevékenység fiziológiájától és egyéb tudományoktól, az ~ mint filozófiai diszciplína nem azokat a pszichikus mechanizmusokat elemzi, amelyek lehetővé teszik valamely szubjektum számára, hogy meghatározott ismeretekre jusson, hanem azokat az általános kritériumokat, amelyek alapján joggal beszélhetünk erről az eredményről, mint adekvát ismeretről, vagyis mint a dolgok valóságos, igazi állapotát kifejező tudati-szellemi termékről.

Bármely szaktudományos elmélet a valóság valamely korlátozott szférájára vonatkozik, s bizonyos premisszákból indul ki, melyeket adott-

takként, nem-elemzendőkként fog fel (más tudományos elméletek eredményei, a köznapi nyelv kategóriáiban rögzült kísérleti-tapasztalati tények, a tudományos elmélet elfogadhatóságának feltételeiről kialakult bizonyos elképzelések stb.) Ezzel szemben az ~ megpróbálja tisztázni és kritikailag megvizsgálni bármely ismeret igazságának feltételeit, a valósággal való megfelelésének, megalapozottságának fokát. Mivel a megismerést illető végső kritériumok, melyeknek kutatásával az ~ foglalkozik, nem általánosan elismertek és nem közvetlenül nyilvánvalóak, lehetőség van e kritériumok különböző felfogására és értelmezésére. Ezért az ~ problémakörébe és megoldásai mindig különböző, rendszerint egymást kizáró — materialista és idealista, empirikus és racionalista, intuicionista és intellektualista, szkeptikus és dogmatikus stb — koncepciók elméleti összecsapásai során formálódtak. Az ~ felépítésének másik sajátossága az, hogy a szaktudományos elméletektől eltérően a megismerés általános kritériumainak kutatását tűzi ki célul, s ezért nem deduktív elméleti rendszerként, hanem a különböző megismeresbeli képződmények analízisének, az ilyenfajta analízis nehézségeinek részletes tárgyalásaként jelentkezik.

Az ~ fejlődése a filozófiatörténetben. Első ízben a szofisták és Szókratész kezdenek töprengeni azon, hogy mely feltételek teszik lehetővé, hogy a világról alkotott igaz ítéleteket megkülönböztessék a csupán véleményt kifejező ítéletektől. A szofisták rámutatnak az individuális különbségek szerepére a valóság megismerésében, az észleleti feltételeinek szerepére stb., vagyis első ízben sorakoztatják fel azokat az érveket, amelyeket utánuk különböző variációkban szüntelenül ismételnek a szkeptikusok és a fenomenalisták.

Az ~ alapproblematikáját szabatos és explicit formában először *Platón* fogalmazta meg. Mi az ismeret? Milyek megalapozásának módjai? Ismeretünk tekinthető-e az, amit általában, a köznapi életben ismeretnek tartanak? Az érzékeles vagy az ész biztosítja-e az ismeretet? Mi a viszony ismeret és vélemény között, s különösen ismeret és helyes vélemény között? A megismerés természete feletti platóni töprengések sajátos válaszadási kísérletet jelentettek a szofisták negatív érvelésére. Platón felismerte azt a körülményt, hogy az ismeret szükségképpen általános érvényű, stabil, objektív jellegű, vagyis nem függhet a megismerő szubjektum individuális jellemzőitől. Ebből fakad Platónnak az a tanítása, hogy a fogalmak általánosan kötelező jelleguek, melyeknek az eszmék birodalma felel meg, mint az igaz ismeret valóságos objektuma, mint a változó jelenségek minden szubjektív változásával szemben állandó invariáns.

A megismerésről elmélkedve az ókori gondolkodók általában abból a tételből indulnak ki, hogy az ismeret tartalma szükségképpen azonos azzal, aminek az ismerete, vagyis szükségképpen a tárgy sajátos kópiája. Az antik képmáselmélet Platónnál és Arisztotelésznél kapja meg legfejlettebb formáját. Az ismeret és a tárgy egységének tétele sajátosan párosul azzal, hogy nem ismerik fel és nem értik meg a megismerő szubjektum aktivitását és jelentőségét a megismerési folyamatban. Az igaz objektum csupán „adott" lehet a szubjektum számára, mindaz pedig, ami az ő alkotásának, szubjektív megismerő tevékenységének termékeként csupán vélemény, amely nem igaz, s nem felel meg a létnek. Az ókori filozófiában meg még sem fogalmazódik a szubjektumnak és az objektumnak az az elvi-logikai szembeállítása, amelyet az újkori európai filozófia dolgozott ki — A XVII—XVIII. századi európai filozófiában, mely a korábbi természettudománynyal szoros kapcsolatban fejlődött, az ~ problematikája előtérbe került. Különösen fontos feladatta vált, hogy olyan abszolút megbízható ismeretre tegyenek szert, amely kiindulópontját s egyszersmind végső kritériumát képezheti az összes többi ismeretnek, lehetővé teve, hogy az ismereteket igazság-fokuk szerint értékeljék.

Attól függően, hogy milyen módon oldották meg ezt a feladatot, a filozófusok racionalistákra és empirikusokra oszlanak (*racionalizmus — empirizmus*). Minthogy a filozófusok akik tudományos módszereket próbáltak alkalmazni a filozófiai kérdések megoldásához, a korábbi mechanikára, matematikára, geometriára stb. orientálódtak, így természetes volt számukra, hogy a filozófiai problémák megoldására is kiterjesszék az említett szaktudományok egyik vagy másik tudományos módszerét. A racionalisták a geometriai axiómák analógiájára az ész „velünk született", tapasztalattól független igazságait hirdették (amelyekből szerintük levezethető az összes többi ismeret), az empirikusok viszont az érzékeles adott „közvetlenül nyilvánvalóságára" hivatkoztak (éppen ezekben láttak az ismeret elemi egységeit), s azt tartották, hogy ezeknek az elemeknek a sajátos kölcsönhatása hozza létre az összes megismerésbeli képződményt. Így módon az érzékletnek és az észnek, az empirikusnak és a racionálisnak a kölcsönviszonyát nemcsak az ismeret eredetének, hanem elsősorban az ismeretrendszer logikai megalapozásának problémájaként vizsgálták. A XVII—XVIII. századi filozófia másik jellemző vonása, hogy kora tudományos színtjének megfelelően felvetette, mint filozófiai problémát tudatosította a szubjektum és az anyagi szubsztancia, az „én" és a külvilág összefüggésének problémáját (és a „külső" és „belső" tapasztalatnak, az elsődleges és másod-

lagos tulajdonságoknak stb. innen származó problémáit). Ebben nagy szerepet játszott *Descartes*, aki kiemelte az „én"-t, a szubjektum öntudatát, mint olyan principiumot, amelynek létezése kétségbevonhatatlan, minthogy maga a ketelkedés aktusa már feltételezi az „én"-t („gondolkodom, tehát vagyok"). A gondolkodó „én" létezése intuitív, közvetlenul adott racionális igazság, mely világos és evidens, s minden egyeb ismeret alapja (Descartes az „én"-t egyrészt azonosította azzal, hogy a szubjektum belsőleg, közvetlenül átéli saját magát, másrészt viszont valamilyen racionális dolog, gondolkodó szubsztancia kifejeződésének tekintette, amely egybeolvadt nála az eszmeivel — az eszmék itt a szellemi szubsztancia létezésének sajátos módusaikent jelentkeznek). Minthogy Descartes meg nem tett elvi különbséget gondolkodás, tudat es általában vett pszichikai élet között, nála és az utána kovetkezo racionalistáknál egyetlen problémává olvadt oszsze a megismerő szubjektum es a megismerendo objektum viszonyának ismeretelmeleti problemája, a pszichikai és a fiziológiai viszonyának pszichológiai problemája, az eszmei es az anyagi szubsztancia viszonyának ontológiai problemája. Descartes az „en" létezesenek racionalista igazságát axiómának tekintette, a gondolkodó szubsztanciának tulajdonitott ismerveket pedig úgy választotta meg, hogy azok az anyagi szubsztancia ismerveinek tagadásai legyenek: ha az anyagi szubsztancia kiterjedt dolog, akkor a szellemi kiterjedés nelkuli dolog; ha az anyag elsosorban mennyiségi jellemzokkel rendelkezik, akkor a szellem minőségiekkel, es igy tovább. Éppen ebből fakad a két szubsztancia eles *dualizmus*a, logikai diszjunkcioja.

A Descartes utáni racionalizmus, minthogy logikailag összeegyeztethetetlen ismerveket tulajdonitott az eszmei és az anyagi szubsztanciának, a szubjektumnak es az objektumnak, termeszetszerűleg nem volt kepes megoldani a megismeres problémáit. Sőt Descartes követoinek egy resze: az okkazionalisták, másreszt Malebranche mar teljesen felismerték a két szubsztancia eles dualizmusának nehezsegeit, s ezekre hivatkozva epitettek ki saját szubjektiv idealista filozófiajukat.

A materialista empirizmus kepviseloi (pl. Locke) ugyan felléptek azellen, hogy a gondolkodást önálló szubsztanciává, „racionalis dologga" változtassák, elesen bírálták a „velunk szuletett eszmék" descartes-i tanát, egyszersmind azonban el kellett ismerniuk magát azt a tenyt, hogy letezik az „en" mint a pszichikai eletnek a megismero szubjektum által közvetlenul átelheto jelensege. Minthogy a materialistak nem fogadhattak el ennek a tenynek a racionalizmus által adott interpretacioját, meg kellett volna magyarázniuk, miképpen keletkezik és funkcionál az ún. belső tapasztalat, ez azonban megoldhatatlannak bizonyult az akkori materializmus metafizikus formájának keretei kozott.

Ugyanakkor a metafizikus materializmus gyengeit kihasználták a szubjektiv idealizmus képviselői. A szubjektiv *idealizmus* önálló filozófiai irányzatkent eppen a XVIII. sz.-ban jelent meg, s elsosorban az ~ problematikájából indult ki. Abból ugyanis, hogy a metafizikus materializmus eszkozeivel kimutathatatlan a belső tapasztalat kulső tapasztalatbol valo származása, viszont az önáteles, a reflexió ketsegtelen, intuitive hiteles. *Berkeley* meghirdette a kulsó tapasztalat belső tapasztalattol valo fuggesenek tetelet: eszerint a kulvilág csupán az ember eszmeinek, erzekleteinek az osszesege. *Hume* ugyanezt a vonalat folytatta, s mindent (benne az „en"-t, a belsó tapasztalat feltetelezhető hordozóját is) erzeki benyomások osszességének nyilvánitott. — Ily módon mind az okorban, mind a XVII—XVIII. századi filozófiában az ismeret es a megismeres problémáinak vizsgálata közvetlenul összefuggött a valóság termeszetének filozófiai elemzésevel, a valóság elsődleges ismerveinek tisztázásával, az ókori filozofiában azonban az ~ még nem kulönult el világosan az ontológiai-kozmológiai nézetek rendszerétól, a XVII—XVIII. századi európai filozófiában viszont az ~ problematikája már viszonylagos onállóságra tett szert. De a megismerésról alkotott filozofiai elkepzelesek minden időben szervesen osszefuggnek a letról alkotott lételmeleti elkepzelesekkel *(ontológia)*. (Descartes-nál pl. az ismeret es a valoság viszonyának ismeretelmeleti problémája elválaszthatatlan az eszmei és az anyagi szubsztancia viszonyának ontológiai problemajától.) Első izben csupán *Kant* rendszereben tortenik kisérlet a valóságra (természetere, tulajdonságaira) vonatkozo bármifele — akár ontológiai, akár pszichológiai — hipotezistol teljesen fuggetlen ~ konstruálására. Kant a realitásnak, a szubsztancialitásnak magától a megismeréstől való fuggését posztulálja: a megismeres objektuma es szubjektuma nem tárgyi lenyegként létezik, hanem csupán a megismero tevékenyseg formájaként. A tárgyiság, az objektiválás funkciója a szubjektum tevékenysegi formája, és maga a szubjektum nem létezik az általa megismert tárgyaktól fuggetlenul. Másreszt Kant szerint az objektum csupán a szubjektum tevékenysegi formáiban ismeródik meg és letezik objektumkent. A magánvaló dolog, vagyis az a realitás, amely a megismerő szubjektumtól teljesen fuggetlenul létezik, csupán olyan objektumok formájában jelenik meg a szubjektum számára, amelyek lényegeben a szubjektum saját alkotásának produktumai. Ezzel osszefüggésben Kant elesen bírálja a filozófia metafizikus lét-

elméleti kiindulásának módszerét, amely a szubjektumtól es annak megismerő tevekenysegi formáitól fuggetlen, tiszta reális let fogalmából indul ki, s ebből a fogalomból, ennek analitikus tagolása révén probálja levezetni a valoság fő jellemzoit.

A szubjektumot Kant nem Descartes es a tobbi metafizikus racionalista „gondolkodó dolgaként" fogja fel, hanem inkább ontevekenységként, belső aktivitásként, amely csupán saját funkcionálásában nyilvánitja magát. Kant ama idealista tetele mogott, hogy a szubjektum maga teremti az objektumok világát, a szubjektum aktivitásának mélysegesen dialektikus eszmeje huzodik meg: a szubjektum nem egyszeruen eszleli az erzekletek vagy kesz spekulativ fogalmak számára „adott" világát, hanem alkoto modon átdolgozza „az adottságot", tartalmilag új ismeretet konstruál belőle. Maguk a kategoriák is csupán annyiban leteznek, amennyiben funkcionálnak, amennyiben eszkozei az erzekileg adott eszleletek vagy szemleletes kepzetek kialakításának. E funkcionálástól fuggetlenul a kategoriak uresek, es semmifele analitikus tagolásuk nem adhat elvileg uj ismeretet. Kant erdeme az ~ fejleszteseben az, hogy megszuntette a szubjektumnak es az objektumnak a XVII—XVIII. századi filozofiára jellemzo, pusztán kulsodleges szembeállitásat Ezzel osszefuggesben az ~ problematikaja uj arculatot nyert Kant filozófiájában. A „kritikai" filozofia hamisnak tartja azt a kerdesfeltevest, hogy a megismero szubjektumnak mikeppen sikerul utat találnia a kulső tárgyhoz. Kant tisztázni kivánja, milyen feltetelek mellett hasznalhatok fel gyumolcsozően a megismeres eszkozei (a tiszta *intuicio* formái, az ertelmi *kategoriak* a tiszta esz eszméi), vagyis mely feltetelek teszik lehetove az igazi tudományos ismeret es az álbolcsesseg elhatárolását (az utóbbihoz tartozik Kant szerint a racionalista metafizika is). A metafizikus racionalizmus „dogmatikus" módszerenek kritikáját Kant felhasználja sajat szubjektiv gnoszeologizmusanak megalapozására: az igazi, „kritikai" filozófia szerinte egyáltalán nem lehet ontologia, letelmélet, hanem csupán a megismerés lehetőségeinek es határainak kutatására kepes.

A megismeres igazi szubjektuma Kant szerint nem az individuális, empirikus „en", hanem egyfajta „általában vett szubjektum", transzcendentális szubjektum, amely barmely individuális „en" legmelyebb alapját kepezi, egyszersmind azonban túl is lep annak határain. Az „általaban vett szubjektum" nem funkcionálásában válik ismeretesse az individuális szubjektum számára, hanem csupán eredmenyeben (az „általában vett szubjektum" funkcionálása tudattalanul tortenik, mintegy a tudat háta mogott). Ennek folytán a tárgyak világa, a természet minden egyes individuális, empirikus szubjektum számára a tudattól fuggetlenul létező, adott valóságkent jelentkezik, holott valojában a termeszet az „általában vett tudat" konstrukcioja (a természeti tárgyak világa Kant szerint „empirikusan reális" és „transzcendentálisan ideális").

Kant csupán részben valósitotta meg azt a szándekát, hogy ontologiai premisszáktól fuggetlen, „tiszta ismeretelmeletet" alkosson: a magánvalo dolog letezesenek kanti tetele ontológiai jellegu, s a rendszerbe való beepitésének módját tekintve is nagyon emlekeztet a Kant által birált racionalista metafizikára. Ugyanakkor a nemet klasszikus filozófia fejlődese nyomban Kant után szuksegesse tette a gnoszeológiai és ontológiai problematika szetválásanak lekuzdeset. A Marx előtti filozófiában ezt a feladatot *Hegel* oldotta meg legteljesebben. Hegel teljesen felszámolta a szubjektum es az objektum elidegenedésenek Kant filozofiájában meg megtalálható elemeit, kimutatta e kategoriák dialektikus osszefuggesét, egymásba való átcsapását, melyrehatóan feltárta, mennyire tarthatatlan az objektiv realitás (a kanti magánvalo dolog) es az objektum, az empirikus es a racionális megismerés, a „kulső" és a „belső" erzék, az elméleti és a gyakorlati ész metafizikus szembeállitása. Hegel szerint a szubjektum és az objektum lenyegét tekintve azonos egymással, minthogy a valóság alapja az abszolút szellem onfejlődese (az abszolut szellem pedig a szó szoros ertelmeben egybeesik a valósággal), s az abszolut szellem az abszolut szubjektum, amelynek saját maga az objektuma. Ha a valóságot, a realitást nem a megismeres számára kulső dologként fogjuk fel, hanem az onfejlődes, onfeltárulás folyamatakent, amely egybeesik az onmegismeressel — a megismeres alapja ugyanis Hegel szerint az onmegismeres —, akkor indokolatlanna válik az ~ es az ontológia szembeállitása, akkor a kettő egybeesik.

A hegeli filozofia kereteben az ismeretelmeleti problemák tárgyalásának másik sajátossága az, hogy Hegel a megismerest első izben elemzi az emberi társadalom gyakorlati és megismerő tevékenysegformái történelmi fejlődesének kontextusában. Hegel továbbfejleszti azt a kanti gondolatot, hogy a szubjektum ontevekenyseg, s az utobbit mar nem teren es időn kivul lezajló statikus aktuskent ertelmezi, hanem a szubjektum onfejlodesekent. A kategoriák nem egyszerűen az a priori formák kesz gyűjtemenyet jelentik, hanem az abszolut szellem onfejlődesenek lépcsőfokait, s egyszersmind azokat a fokozatokat, ahogyan a társadalmi ember megismeri a külvilágot es saját magát. Ebből kovetkezik a szubjektum es a szubsztancia egysegenek hegeli tétele. Amikor Hegel azt hangsulyozza, hogy a valóság

szubjektum, ezzel nemcsak a valóság szellemi jellegének idealista tételét fejezi ki, hanem magának a szubjektumnak valóságos jellegét is hangsúlyozza, ledönti a metafizikus falat a transzcendentális világ és a jelenségek világa között, a szellemi szubjektum „noumenális" jellege és tevékenységének „fenomenális" megnyilvánulási formái között. A transzcendentális és az individuális szubjektum kanti megkülönböztetésében csupán annak halvány megsejtése jutott kifejezésre, milyen szerepet játszik a társadalom mint a megismerés szubjektuma. Hegel teljesen világosan bemutatja, milyen meghatározó szerepet játszik a társadalom által kidolgozott kultúra az individuális tudat kialakulásában, milyen értelemben derivátuma a megismeres aktusát végrehajtó individuum a társadalmi szubjektumnak. A társadalmi szellem Hegel szerint az individuum szubsztanciája, „nem-organikus" természete, amely minden egyes individuum számára a kultúra kulsóleg adott formáiban jelenik meg, az emberiség által megmunkált természeti anyag formáiban. Ezeket a formákat elsajátítva az egyes individuum egyesul a társadalmi szubjektummal, annak részévé teszi magát, s ennyiben maga is megismerő szubjektumként lép fel.

A nyugati filozófia fejlődése a XIX. sz. második felében és a XX. sz. első felében alátámasztja azt a tételt, hogy lehetetlenné válik az ~ mint filozófiai diszciplína, ha a megismerest nem valamely valóság-szférára vonatkoztatva vizsgálják. Ezért a *neokantianizmus*, amely megpróbálta következetesen végigvinni a „tiszta gnoszeologizmus" eszméjét (s azonosította a filozófiát az ~-tel), nem tudta sokáig fenntartani befolyását: hamarosan bírálat érte a szubjektivizmus es a pszichologizmus miatt az ontologiának nagyobb szerepet juttató filozofusok reszeről (E. *Husserl*), s a formalizmus es az a priorizmus miatt az empirikus pszichologisták reszeről (a *logikai pozitivizmus* korai szakasza — a „*Becsi kor*" a húszas evekben). Husserl az ismeretelmeleti pszichologizmus kritikájával osszefuggesben lerakta a *fenomenológia* alapjait, s hangsúlyozta az ~ es az ontológia megbonthatatlan egyseget. Husserl az általa kesóbb kidolgozott transzcendentális fenomenológiát egyidejuleg transzcendentális ~-nek, metafizikának („első filozófiának") es fundamentális ontologiának is tekintette.

Az ismeretelmeleti problemák elemzeset az utóbbi évszázad nyugati filozófiájában a következő sajátosságok jellemzik.

1. Az ~ történetében elso izben az idealista empirizmus (amely korábban mindig a pszichologizmus formájában jelentkezett az ~-ben) összekapcsolódik az ontologizmussal. Ez annak eredményeképpen válik lehetsegesse, hogy az érzekelés elemi adottságainak az empirizmus szempontjából fundamentális fogalmát nem úgy ertelmezik, mint ami a szubjektum belső, szubjektiv pszichikai élmenyeire vonatkozik, hanem bizonyos objektive, tehát az individuális tudattól függetlenul letező erzeki lenyegekre utal (a világ „neutrális" elemei E. Machnál, az „érzéki adottságok" az angol neorealistáknál, a „szenzibiliák" B. *Russell*nál stb.). Ezek az ~-ek egyesitik magukban mind a szubjektiv, mind az objektiv idealizmus vonásait. — A szubjektivista empirizmus és az ontologia osszefuggeseinek hangsulyozása az egyik aspektusa volt annak a kritikai hadjáratnak, amely a XX. sz. eleji polgári filozófiában bontakozott ki az ~ „descartes-i öröksége", a szubjektum es az objektum merev dualizmusa ellen. Ugyanakkor a dualizmus kikuszóbóléset gyakran úgy fogták fel, mint ami teljesen tagadja a valóság fizikaira és pszichikaira, letre es tudatra, szubjektumra es objektumra történő fundamentális felosztásának helyesseget (az effele felosztást csak meróben felteteles jelentőségúnek ismerik el). (Peldául a machizmus es az *empiriokriticizmus* rendszere nemcsak ~, hanem sajátos idealista ontologia is.) Az angol—amerikai *neorealizmus* hangsulyozza, hogy logikailag a metafizika, az ontologia es a logika jelenti a kiindulópontot az ~ számára (ugyanakkor a kulónfele „realista" rendszerek által kepviselt ismeretelmeleti es ontologiai egysegnek semmi köze sincs az ~-nek es a valóság-elméletnek a német klasszikus filozofia által kepviselt azonosságához: a XX. sz. „realistái" ugy fogják fel a valóságot, *mint* valamifele statikus struktúrát, s ráadásul rendszerint nem monisztikusan, hanem pluralisztikusan ertelmezik azt). Minthogy a „realisták" által az objektivitás és az erzéki jellemzók összekapcsoloikent posztulált erzéki lényegek elegge talányosak, s minthogy általában nehézséget okoz mindenfajta empirizmus számára pontosan megfogalmazni a megismerés alapadottságainak kiemelesenel alkalmazandó kritériumokat, erthető, hogy az un. „érzéki adottságokról" — ezeknek az erzekletekhez, észleletekhez, a megismeres aktusához, a valóságos fizikai dolgokhoz stb. valo viszonyáról — folytatott vita állt a neorealizmus es a *kritikai realizmus* figyelmenek kozeppontjában, s ez a vita folytatódik ma is, már az *analitikus filozófia* keretei kozott.

2. A modern nyugati filozofia másik sajátossága az, hogy olyan irányzatok jelentek meg benne, amelyek teljesen ertelmetlennek nyilvánítják az ~ es az egesz klasszikus, hagyományos filozófia problematikáját, kerdesfelteveset. A logikai pozitivizmus álláspontja: a tudomány valamennyi itelete felosztható szintetikusakra (a faktuális, empirikus tudományok kijelentesei) vagy analiti-

kusakra (a logika, matematika igazsagai), a klasszikus filozofiai problemak ertelmetlenek, mivel az altaluk feltetelezett lehetseges valaszok nem sorolhatok sem az empirikus-szintetikus, sem az analitikus kijelentesekhez Ez vonatkozik az ~-re is, melynek problemai (a szubjektum viszonya az objektumhoz, a valosag termeszete stb) a logikai pozitivistak velemenye szerint tipikusan alproblemak A filozofusoknak nem az a feladatuk, hogy valamilyen tartalmas elmeleteket konstrualjanak a valosag valamely szferajarol (s koztuk a megismeresrol), hanem hogy elemezzek a kijelentesek — elsosorban a tudomanyos kijelentesek — ertelmet az ertelmesseg bizonyos kriteriumai szempontjabol (a verifikacio elve stb)

Az analitikus filozofia legujabb variansa, a lingvisztikai analizis filozofiaja *(lingvisztikai filozofia)* ugy fogja fel a dolgot, hogy azert merulnek fel ismeretelmeleti problemák, mert nem ertik meg a koznapi nyelv szavainak strukturáját es jelenteset A termeszetes nyelv „ismerni" es „megismerni" szavainak jelentese állitolag olyan, hogy nem lehet altalaban vett ismeretrol beszelni, hanem csupan az ismeret kulonbozo fajtáirol, melyeknek lenyegeben semmi kozuk sincs egymashoz A lingvisztikai analitikusok szerint az „ismerni" szo helyes ertelmezese (miként a „tudat", „realisan", „erzekelni" stb szavake is) kizárólag a nyelv kikuszobol minden filozófiai kérdest a megismerest illetően Ezert a megismerésnek nincs általános problemaja (J. Austin, F. Weismann, M McDonald) A lingvisztikai analitikusok olyan ismeretelmeleti problemákat vizsgalva, mint az „erzeki adottsag" státusa, az evidencia, hitelesseg, tapasztalat, realitas problemái, az intencionalitas ertelme, arra torekszenek, hogy kimutassak ezek a problemak a koznapi szavaknak szokatlan kontextusban valo alkalmazásából fakadnak

A modern analitikus filozofia sajátossaga az, hogy bar formailag az ~ es mindenfajta hagyomanyos filozofiai elmelet tagadojakent lep fel, s csupan a nyelvi kifejezesek ertelmenek elsősorban formalis elemzeset tekinti programjanak, lenyegeben megiscsak egyfajta ~ marad, ismeretelmeleti megallapitásokat tartalmaz mar maga az analitikus tevekenyseg programjanak megfogalmazasa, s ezek eppenseggel nem felelnek meg a maguk az analitikusok által megfogalmazott ertelmesseg-kriteriumoknak E megallapitasok koze tartozik az empirikus *verifikacio elve* valami iennyi ertelmes kijelentes dichotomiája szintetikusakra es analitikusakra, a teoretikus kijelentesek empirikus konstatálásokra valo redukalhatosaga, előbb a fenomenalista, majd pedig a fizikalista nyelv bázisnyelvkent valo posztulalasa stb Meghatarozott ismeretelmeleti beallitodast jelent az is, hogy a lingvisztikai analizis filozofiajanak kepviseloi a koznapi nyelvet abszolut es változatlan, oroktol fogva adott valamikent fogjak fel (s ezzel osszefuggesben nehezsegek támadnak, amikor valamennyire is pontosan probaljak meghatarozni magát a „koznapi nyelv" fogalmat), tovabba a jelentes es a használat viszonyarol kifejtett koncepciojuk is, nem is beszelve a filozofiai terminusok jelenteseinek konkret analiziseiről Jellemző, hogy ezekhez a beállitodasoknak a tarthatatlansága maguknak az analitikai iranyzatoknak a fejlődése folyaman valt nyilvánvalová — Az *egzisztencializmus* a *neopozitivizmus*sal ellentetben, nem azert biralja az ~-et (az egesz klasszikus filozofiai „metafizikával" egyutt), mert az elter azokto' a szabályoktól, amelyek a tudományban vagy a koznapi nyelvben a kerdesek megfogalmazásaval kapcsolatban elfogadottak, hanem azert, mert szerintuk inkább tulságosan kozel áll hozzajuk Mind a jozan esz, mind a tudomány (s a vele osszefuggo technologia), mind a klasszikus filozofiai metafizika (melynek resze az ~) az ember nem-igazi, nem-autentikus letet fejezi ki Az egzisztencialisták velemenye szerint a tiszta gondolkodas objektumát vizsgálo logikai megismeres elvileg keptelen megragadni az igazi realitást, mivel az csupan rendkivuli korulmenyek kozott tárul fel, a szemelyiségnek a lettel valo intim kapcsolata reven Ezert az ~ klasszikus problematikája — az egesz hagyomanyos filozofiával egyetemben — devalvalodik, elveszti igazi filozofiai ertelmet Az egzisztencializmus a Husserl által megfogalmazott fenomenologiai modszert használja fel elemzeseiben, lenyegeben nem a tudat aspektusakent elemzi az ismeretet, s ezert nem vizsgal a szo hagyomanyos ertelmeben vett ismeretelmeleti problemakat (Az ~ klasszikus terminusait [„igazsag", „valosag", „szubjektum", „objektum"] sem ismeretelmeleti ertelemben használja)

A dialektikus materializmus ~e A marxista ~, amelynek alapjait Marx, Engels es Lenin dolgozta ki, a kovetkezetes filozofiai materializmusbol indul ki, s egyszersmind folytatja a *klasszikus nemet filozofia* kritikailag atertelmezett dialektikus tradicioit A dialektikus materializmus uj alapon fejti ki a *dialektika* a *logika* es az ~ egybeesesenek tetelet, hangsulyozza, hogy a megismeres problemái nem erthetők meg a tarsadalmi ember igazi lenyeget kepezo tárgyi-gyakorlati tevekenysegtől elszakitva Kimutatja, hogy a megismeres szubjektuma a *gyakorlat* szubjektumának derivatuma, hogy a megismeres az embernek a világhoz valo viszonyanak nem az egyetlen s nem a primer, kiindulo aspektusa A megismero szubjektum nem a tobbi embertől elszigetelődött individuum, nem a metafizikus filozofia „gnoszeologiai Ro-

binsonja", hanem a konkrét társadalmi életfolyamatban részt vevő ember, aki felhasználja a gyakorlati és megismerő *tevékenység* társadalmilag kidolgozott formáit, köztük a nyelvet, a logikai kategóriákat stb. A marxizmus továbbfejlesztette a szubjektum aktivitásáról szóló tanítást — ezáltal lekuzdötte a „szemlelődő jelleget", a metafizikus materializmus elvi gyengéjét —, s kimutatta, hogy a megismerő szubjektum az anyagi létet, az objektív valóságot csupán annyiban tudatosítja, amennyiben elsajátítja azt gyakorlati és (abból leszármazott) megismeresi tevékenység-formáiban. Az ismeret nem valami önálló tárgy, amely a szubjektum és az objektum közé ékelődik, hanem a megvalósult megismerő tevékenység kikristályosodási formája. A megismerő szubjektum aktivitásának és a szubjektum—objektum viszony dialektikájának értelmezese alapján a marxizmus kidolgozza a materialista *tükrözéselméleti*et. A marxizmus filozofiája az ~-i problémák kifejtését olyan síkba helyezi, amely biztosítja a kutatások termékeny továbbfejlesztésének lehetőségét ezen a területen.

Az ~ fejlődése azt mutatja, hogy a filozofiának ez a területe a többinel erőteljesebben igyekszik összekapcsolódni a *tudománnyal*, s számos esetben kritikailag elemzi és értelmezi a tudományos adatokat, mindenekelőtt a természettudományok eredményeit. (Így pl. Kant ismeretelmelete jórészt a newtoni mechanika filozófiai értelmezése; a logikai pozitivizmus olyan koncepciónak igyekezett feltuntetni saját magát, amely a modern tudományt jellemző megismeresi eljárásokat fogalmazza meg.) De az ~ egyáltalán nem azonos valamilyen metatudománnyal, illetve tudománytannal. Először is, az ~ filozófiai megismerési szféraként alakult ki, jóval a tudomány létrejötte előtt (okor), kritikailag-analitikailag taglalva a köznapi nyelvben es a filozófiai ontológiai rendszerekben megtestesult konkret ismeretfajtákat. Másodszor, nem minden metatudományos kutatás ismeretelmeleti jellegu. Sem valamely konkret tudományos elmelet logikai struktúrájának elemzese (pl. a metamatematika, *metalogika* stb.), sem az, amikor a modern formális logika apparátusának segítsegevel *(logikai szintaxis*, logikai szemantika) tanulmányozzák a tudományos elmeletek egész osztályainak nyelvi elemei közötti összefüggéseket (a tudományos nyelv ún. logikai analizise) önmagában meg nem jelent ismeretelmeleti vizsgálatot. A tudomány ismeretelméleti értelmezese ott kezdődik, ahol az elméleti formalizmusokat abból a szempontból interpretálják, hogy mennyire felelnek meg a valóságnak, igazságnak, mennyire teszik lehetővé, hogy a létezes státuszát tulajdonitsuk az elméletben alkalmazott bizonyos absztrakt objektumoknak, hogy analitikusakként vagy szintetikusakként ertekeljuk az adott tudományos terulet egyes kijelenteseit, ott, ahol kiserlet tortenik az elméletet alátámasztó empirikus adatok jellegenek abból a szempontból való elemzésére, hogy mennyire megalapozottak, mennyire hitelesek vagy problematikusak a bennuk foglalt ismeretek. Más szoval, a konkrét tudományos elmeletek ismeretelmeleti interpretálása egyreszt az általános ismeretelméleti alapelvek alkalmazása a speciális esetek elemzésenel, másreszt az új tudományos eredmenyek sajátos asszimilálása a szabatosabbá tetel vegett, neha pedig egyes általános ismeretelmeleti posztulátumok felulvizsgálata is (pl. a századfordulon a fizikában lezajlott forradalom visszaverhetetlen csapást mert a szemlelodo, metafizikus materializmus ~-ere; a machizmus es a logikai pozitivizmus ~-e nyilvánvaló ellentmondásba kerult a modern tudományos fejlődéssel). Ám az uj tudományos adatok ismeretelmeleti asszimilálásának semmi koze sincs az egyszerú „induktiv általánosításhoz"; a tudományos fejlódes megkövetelheti a tudományos eredmenyek újabb ismeretelméleti interpretálását, de evegett mindenekelótt az ~ klasszikus problematikájához kell folyamodnunk, ki kell fejezni viszonyunkat mind feladatmódjaihoz, mind meglevo megoldásaihoz, vagyis a *filozófia* talajára kell lepnunk. Így pl. a modern kvantummechanika ismeretelmeleti interpretálása nem egyszerúen a kiserleti anyag általánosításának eredmenyekent jon letre, es nem olvasható ki magából a matematikai formulából, melynek segitsegevel a kiserletek eredményei sikeresen megjosolhatok, hanem ehhez meg kell vizsgálni, mennyiben lehetseges a kvantumelmeletet olyan filozofiai kategóriákban interpretálni, mint a „szubjektum", „objektum", „realitás", „letezes", „egyedi dolog", „megismeres" stb. Ma, sokkal inkább, mint bármikor, nyilvánvalo, mennyire tarthatatlan azoknak az álláspontja, akik (leginkább a neokantianusok) az ~-et olyan kulonálló, speciális tudományos diszciplinakent kivánják ertelmezni, amelynek semmi köze sincs a „metafizikához" (amin az ontológiai problematikát ertik). Az ~ a filozofiai megismeres sajátos szférája volt es marad, s rendelkezik ez utóbbi osszes specifikus sajátosságaival. Ezért, mig a tudomány-metodológiát olyan tág ertelemben fogják fel, hogy a tudományos nyelv es a speciális metateóriák logikai analizise is beletartozik, addig az ~ csupán reszben esik egybe a tudomány-*metodológia*val. A tudományos adatok es ismeretelmeleti interpretálásuk között nincs kozvetlen es egyértelmú osszefugges. Ezert az ilyen interpretációk termekenyitőek lehetnek, osztonozhetik a tudományos kutatásokat, illetve, ellenkezoleg, gátolhatják is a megismeres fejlődeset.

A marxista ~-ről részletesebben lásd a következő címszavakat: *dialektikus logika; eszmei; igazság; elmélet; tudat; szubjektum; objektum; gyakorlat; visszatükrözés.*

ismeretszociológia ⟨ném. Wissensoziologie, ang. sociology of knowledge, fr. sociologie de la connaissance⟩: az ismeret és a megismerés mint társadalmi jelenség elméleti és empirikus kutatása. Az ~ elsősorban az ismeret formáinak társadalmi determinációját tanulmányozza; továbbá az ismeret társadalmi megőrzésének, elterjedésének és felhasználásának formáit, az egyes történelmi időszakokra jellemző gondolkodási típusok társadalmi feltételezettségét, a szellemi termelés társadalmi struktúráját, e termelés intézményformáit és az ismeretek termelőinek tipológiáját. Az ~ egyes problémái megoldásának az első kísérletei már az újkori filozófiában megtalálhatók, noha maga a terminus a XX. sz.-ban keletkezett.

A kifejlett tan megalkotása a megismerés és az ismeret társadalmi lényegéről és feltételezettségéről Marx érdeme. Szerinte az ismeretek létrehozásával, átadásával, általánosításával és megváltoztatásával kapcsolatos társadalmi tevékenység szellemi termelés, amely specifikus módon függ a korszak anyagi termelésének alapvető jellegétől és bonyolult struktúrával rendelkezik. Az objektív — többek közt a tudományos — ismeretet mint társadalmi produktumot kell elemezni; megjelenésének formáit, fejlettségi fokát, valamint az ismerettermeléssel foglalkozó egyének tevékenységének módjait a társadalmi fejlődés determinálja. Marxtól származik az ideológiai produktumok társadalmi feltételezettségéről szóló tanítás is, amely egyúttal a régebbi ideológiák kritikája, minthogy feltárja bennük a társadalmi lét illuzórikus-közvetett kifejezésmódjait, az osztályok, csoportok, egyének érdekeinek és céljainak átváltozott kifejezési formáit. Marx elmélete nagy hatással volt az ~ mint önálló szociológiai diszciplína XX. századi kialakulására. Ez a diszciplína először a 20—30-as években Németországban fejlődött ki, majd ezt követően Európa más országaiban és az Egyesült Államokban is.

A marxista és nem-marxista ~ között a viták a következő főbb problémák körül folynak: a) lényeges és elidegeníthetetlen tulajdonsága-e a megismerési folyamatnak a társadalmiság, vagy másodrendű ismertetőjegyeihez tartozik; b) hogyan egyeztethetők össze az objektíve igaz megismerésnek a filozófiában már régebben megállapított sajátosságai (az „egység", „időfelettiség", egyetemesség) a megismerés társadalmi feltételezettségének tényével.

· Max Scheler, a nem-marxista ~ egyik megalapítója elismerte ugyan, hogy a „reális tényezők" (gazdaság, állam) hatnak az „ideálisakra", a szellemi tényezőkre, de Marxszal ellentétben azt feltételezte, hogy a „reális tényezők" külsőleges hatást gyakorolnak a megismerésre és ennek eredményeire, csupán gyorsítják vagy lassítják az eszmék terjedését, s nincsenek hatással az eszmék tartalmára és keletkezésére. Az utóbbiakat az ember típusa, törekvéseinek struktúrája határozza meg, olyan tényezők, amelyek hosszú történelmi időszakok folyamán sajátos konstansok maradnak, csak az egyes korszakok „immanens" totális értékstruktúrájától (az adott kultúra „éthoszá"-tól) függnek. Ennek eredményeképpen a megismerés társadalmi feltételezettségének problémája az „egyedi" (egy meghatározott eszme) és az „általános" (a korszak gondolkodási stílusa) szellemi, eszmei tényezők korrelációjának feltárására korlátozódik csupán. A totális értékstruktúrákat egyúttal Scheler sajátos misztikus dicsfénnyel övezte, determinálatlan, elsődleges tényezővé avatta. K. *Mannheim* Marx nyomán minden — többek közt az igaz — megismerés és ismeret társadalmi lényegéből és társadalmi feltételezettségéből indult ki, és elismerte a társadalmi jelenségek megismerésének osztály-feltételezettségét. Olyan ellentmondásba ütközött azonban, amit (az ~ számos mai nem-marxista képviselőjéhez hasonlóan) nem tudott megoldani: a megismerést egyrészt valamely történelmileg meghatározott, konkrét egyén valósítja meg, meghatározott társadalmi körülmények között, másrészt a megismerés eredményei elvesztik a kapcsolatot ezekkel a körülményekkel, az adott egyénnel, és általános jelentőségre tesznek szert. Igyekezve a „szociológiai szubjektivizmust" és relativizmust elkerülni, előbb élesen elhatárolta a „történelmi megismerést" (többek közt a társadalomtudományokat) mint társadalmilag feltételezettet a természet megismerésétől (elsősorban a természettudományoktól), amit lényegében kivont a társadalom determináló hatása alól. Később a társadalom megismerésében is „feltárt" olyan szférákat, ahol — véleménye szerint — lehetséges az igazi ismeret: az ember, állította Mannheim, itt is „megszabadul" az osztály- és csoportérdektől, és teljesen „előítéletmentesen" valósítja meg „a kategóriák szelekcióját". Ilyen egyén a „szabadon lebegő értelmiség" képviselője, azé a rétegé, amely szerinte egyedül képes kifejleszteni a társadalomtudományt és tudományosan megalapozott politikát folytatni. Így a megismerés társadalmi feltételezettségének elvét Mannheim csak az ideológiai gondolkodásra alkalmazta fenntartások nélkül, amit egyúttal hamis megismerésnek nyilvánít. Kísérletének sikertelenségével magyarázható, hogy a nem-marxista ~ számos képviselője Scheler szkémá-

ját részesíti előnyben (Dahlke, Becker, Stark, Parsons, Sorokin), vagy azt javasolja, hogy az ~ igényeit eleve világosan korlátozni kell (Schelting, Grünwald, Speier), elválasztva a társadalom meghatározó hatásának alá nem vetett „elméleti gondolkodást" a „promotív" megismeréstől (Speier terminológiája), amelyet az egyén indítékai és szándékai, társadalmi helyzete és érdekei, komplex társadalmi-történeti tényezők határoznak meg. R. Mills, G. Gurvitch, A. Childe, K. Wolff, L. Wirth és mások, akik Durkheim nézeteihez (a „kollektív képzetek" elméletéhez) csatlakoztak és James és Dewey eszméire támaszkodnak, „mély" szociológiai elemzésnek igyekeznek alávetni minden szellemi jelenséget, így az igaz ismeret fogalmait és elveit, a gondolkodás általános kategóriáit. Gyakran termékeny gondolataik azonban nem eredményeztek kifejlett elméletet; a helyes alapgondolatok ellenére végeredményben még a legkidolgozottabb tanok is (A. Childe) szétválasztják a társadalmi hatásnak alá nem vetett, végső fokon az ember pszichológiai organizációjában gyökerező „őseredeti" („biotikus") gondolkodási eljárásokat és kategóriákat a „kiegészítő" („szociotikus") kategóriáktól, amelyek egyedül tartoznak az ~ hatáskörébe.

A nem-marxista ~ további fejlődése vagy a társadalmi lét és a tudat funkcionális korrelációinak, kölcsönhatásuk formáinak empirikus kutatásával kapcsolódott össze, vagy az „általános", „különös" és „egyes" szellemi tényezők kölcsönös korrelációinak feltárására épült. Az empirikus ~ differenciálódik, forrásává lesz az ~ határain túllépő egyéb szociológiai ágazatoknak (a tudomány, a művészet, a tömegkommunikáció, a közvélemény stb. szociológiája). Jelenleg a problémák elkülönülésének tendenciája van túlsúlyban. Ugyanakkor létrejött az a törekvés is, amely az integrációra, az empirikus adatok belső kapcsolatainak feltárására irányul. Az ~ keretében maradtak az ideológiára, a tudat és a megismerés osztály-feltételezettségére, a természet és a társadalom megismerését befolyásoló társadalmi-gazdasági viszonyokra vonatkozó hagyományos tanok; ezekhez olyan új témák csatlakoznak, mint pl. a tudomány-előtti, köznapi megismerés társadalmi feltételezettségének kérdése stb. Mindezeket a kérdéseket illetően a nemmarxista ~ vitában áll a marxizmussal. A marxista tanítást többnyire vulgarizálják és primitív szkémákra redukálják. Mai képviselői Mannheim nyomán Marxnak tulajdonítják azt a gondolatot, hogy minden ideológiai tudat elvileg hamis. Egyesek szerint meg kell és meg is lehet „szabadulni" a hamis ideológiai társadalmi látásmódtól (a „dezideologizálás" elmélete); mások úgy vélik, hogy a társadalmi megismerés és gondolkodás „ideológiai" dimenziója nem szüntethető meg, sőt egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, s ebből azt a követelményt vezetik le, hogy figyelmesen tanulmányozni kell az ideológiai hatás, az osztály-, csoporttudat mechanizmusait és formáit.

A marxista ~ Marx, Engels, Lenin, valamint Plehanov, Gramsci stb. tanítására támaszkodik, amelynek értelmében a társadalmi-gazdasági tényezők bonyolult közvetett hatást gyakorolnak a megismerés fejlődésére, a különböző szellemi formák fejlődése viszonylag önálló és specifikus.

isten: természetfeletti mindenható lénynek, a „világ teremtőjének" és „irányítójának" fantasztikus alakja; a zsidó vallásban — Jahve, a kereszténységben — a Szentháromság (az Atya-, a Fiú- és a Szentlélekisten), az iszlámban — Allah stb. A vallás korai fejlődési szakaszaiban az ~ fogalma még nem létezett (totemizmus, fetisizmus, animizmus). Amikor felbomlott az ősközösség, fejlődésnek indultak a törzsi egyesülések, kialakultak az osztályok és az állam, törzsi és állami ~-ek alakjai tűntek fel. Az egy és mindenható ~-ről, a mennyei uralkodóról alkotott képzet „csak képmása az *egy*... keleti despotának". (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 167. old.) A teológia felhasználja az *idealizmus*t, amely filozófiailag bizonyítani próbálja ~ létét s mint abszolút eszmét, világakaratot, valamiféle személytelen racionális princípiumot tünteti fel ~-t.

istenérvek: logikai bizonyítékok, amelyek segítségével egyes idealista filozófiai rendszerek és vallási irányzatok isten létét igyekeznek igazolni. ~-et már Platón és Arisztotelész műveiben is találunk. Platón az ideák világát vizsgálva vélt eljutni egy legfőbb ideához, az objektív valóság alapjához, az „ősvalósághoz", Arisztotelész pedig a mozgás okának a keresése közben, a végtelen oksági sor kizárásával, a mozgató okok sorozatában egy első, világon kívüli mozdulatlan mozgató létezését tartotta szükségesnek. A patrisztika elsősorban Platón gondolatmenetét fejlesztette tovább, a középkori arab és zsidó filozófusok pedig Arisztotelész érvelését elevenítették fel. Az ~ különleges jelentőséget kaptak a skolasztikában, elsősorban a *tomizmus*ban, Aquinói Tamás rendszerében és annak modernizált változatában, a *neotomizmus*ban, de megtalálhatók más, nem kifejezetten vallásos filozófiai rendszerekben is, így Descartes-nál, Leibniznél, Wolffnál, az egzisztencializmus egyes válfajainál stb. Az ~-nek két fő típusát különböztetjük meg. Az ontológiai vagy a priori ~ (amelyeknek alapjait Canterburyi Anselm vetette meg) isten fogalmából következtetnek isten létére, az a posteriori ~ pedig a valóság rendjében későbbi-

bol kovetkeztetnek az előbb valora, pl az okozatbol az okra Az ontologiai istenerv Canterburyi Anselm megfogalmazasában a kovetkezokeppen hangzik isten fogalma olyan lenyt jelol, akinel nagyobbat gondolni nem lehet. Az azonban, aminel nagyobb nem gondolhato, nemcsak az ertelemben letezik, hanem a valoságban is leteznie kell, mert kulonben nem a legnagyobb lenne, hiszen ami a valósagban van, nagyobb, mint az, ami csak az ertelemben letezik. Ezert az „olyan leny, amelynel nagyobb nem gondolhato" fogalomban szuksegkeppen benne van a letezes tenye is, vagyis istennek leteznie kell Az ontológiai istenervet már Anselm kortarsai is kritizáltak es ketsegbe vontak, Aquinoi Tamas es a skolasztikusok tobbsege is elvetette, de mindig akadtak, akik bizonyito erejet elfogadták (pl Bonaventura, Duns Scotus, Descartes, Leibniz stb) Az a posteriori ~-et altalaban metafizikai, kozmologiai, biologiai es erkolcsi ervekre osztjak A metafizikai ~ a legaltalanosabb, minden letre vonatkoztathato es un erzekfolotti targgyal rendelkezo bizonyitekok Klasszikus megfogalmazasuk Aquinoi Tamastol szarmazik, aki az istenbizonyítás számára „ot utat" jelolt meg (lasd *Aquinoi Tamas*). A kozmologiai ~ a világmindenseg „kezdetebol" kovetkeztetnek annak okara, istenre A világ idobelisegenek az alátámasztasara az *entropia*-tetel, az atommagszeteses es a voroseltolodas jelensegenek egyoldalu, idealista magyarazatat hasznaljak fel Az energia megmaradásának a torvenyei azonban, amelyek azt fejezik ki, hogy az anyagot es a mozgást sem teremteni, sem pedig elpusztitani nem lehet, minden olyan ervelest, amely a világ anyaganak es folyamatanak (mozgasanak) vegessegebol, kezdetebol akar a vegtelen, teremto isten letere kovetkeztetni, ertelmetlenne tesznek A biologiai ~ isten letet az elovilag torvenyszerusegeibol torekszenek kimutatni A korabbi biologiai ~ arra az elofeltevesre epultek, hogy az anyag es az elet, a novenyi elet es az allatvilag, az allat es az ember kozott olyan nagy a kulonbseg, hogy ezek egymasbol ki nem fejlodhettek, hanem csak kulonleges isteni beavatkozas reven johettek letre. A termeszettudomanyok jelen allasa azonban már lehetőseget ad egyseges termeszetszemlelet kialakitására, amelynek alapja az anyagmozgas. E termeszetszemleletbe szervesen beilleszthető a biologiai mozgas, az elet es a tudat keletkezesenek a problemaja is, kovetkezeskeppen nem teszi szuksegesse a termeszetfolotti elem, az isteni beavatkozas feltetelezeset. Ezert az ujabb biologiai ~ magat a fejlodest es az elovilágban tapasztalhato celszeruseget vezetik viszsza egy világon kivuli celkituzore, istenre A termeszetben azonban nincsenek eleve meghatarozott celok, hanem csak kulonbozo anyagi kolcsonhatasok ervenyesulnek, objektiv természeti torvenyek hatnak es — az élovilágban — a környezethez valo alkalmazkodás valósul meg. Az erkolcsi ~ abból az elofeltevesbol indulnak ki, hogy letezik orok erkolcsi torveny, amely az embert abszolut módon kotelezi, s amely nem magyarazható meg maskent, csak egy világfolotti torvényhozó tetelezesével. Ilyen orok erkolcsi torveny azonban nincs, a társadalom fejlődésével az erkolcsi eszmek is változnak, minden társadalomnak, illetve minden osztálynak mások az erkolcsi kovetelmenyei es tenyleges erkolcsi viszonyai Az ~ erteket idealista reszről ketsegbe vonják azok, akik azt tanitják, hogy isten lete ertelmi bizonyitas nelkul is világos az emberben (innatizmus, ontologizmus), tagadják az irracionalizmus kulonfele vállajának kepviselői, akik azt tartjak, hogy az ember nem ertelmevel, hanem valamilyen osztonevel, hitevel (fideizmus, protestantizmus) vagy intuicio reven (intuicionizmus) ismeri meg istent Ide sorolhatok a keresztény egzisztencialisták, akik szerint az emberi elet tragediájanak az elmenye, a szorongás vezeti el az embert isten letenek belso megerzesehez. A skolasztikus ~-et *Kant* az egesz metafizikával elvetette es isten letet a tiszta esz számára igazolhatatlannak tartotta, ugyanakkor azonban istent a gyakorlati esz kovetelmenyenek, az erkolcsi elet nélkulozhetetlen feltetelenek tartotta. A materialista rendszerek az anyag orokkevalóságát es (a tudathoz viszonyitott) elsodlegessegét tanítva szukségkeppen elvetik az ~-et és kimutatjak azok logikai hibait. A marxista valláskritika ezen túlmenoleg arra is rámutat, hogy az ~ megcáfolása mellett azokat a társadalmi viszonyokat kell forradalmi modon megváltoztatni, amelyek letrehozzak az isten letebe vetett hit igényet.

(Gecse Gusztav)

iszlám — lasd *világvallasok*

ítélet: kijelento mondat formájaban kifejezett gondolat, kijelentes, amelyben tárgyakról, jelensegek osszefuggeseiről fogalmak osszekapcsolása reven tortenik állitás, es amely objektive vagy igaz, vagy teves. Tulajdonkeppen a *hipotezis* is ~, es objektive vagy igaz, vagy teves, noha még nem bizonyitott, es nem is cáfolt. A tudomány torvenyei olyan ~-ek, amelyeknek az igaz volta bizonyitott. Nem sorolhatok az ~-hez a nem kijelentő modban kifejezett gondolatok, amelyekre nem vonatkoztathato, hogy igazak vagy tevesek (kerdesek, rendelkezesek, keresek stb.). Az ~-ek elemiekre es osszetettekre oszthatok. Elemieknek tekintjuk valamely logikai rendszerben azokat az ~-eket, amelyek e rendszer határain belul nem bonthatok mas ~-ekre. Az osszetett ~-ek az egyszeruekbol jonnek letre a kulonbozo logikai

kopulák segítségével; pl. az. „és" (konjunkció), a „vagy" (diszjunkció), „ha akkor" (implikáció). Az összetett ~-ek igaz vagy téves volta az őket alkotó egyszerű ~-ek igaz vagy teves ertekenek függvénye. A hagyományos *formális logikában* eleminek rendszerint négy ~-típust tartanak (ezekre alapozva alakitotta ki Arisztotelesz a *szillogisztikát*): 1. általános állitó; szerkezete a „Minden *S* est *P*", ahol az *S* az ~ szubjektumának, a *P* az ~ predikátumának a jele, az est pedig a kopula (a magyar nyelv az állitó kopulát nem fejezi ki kulön szóval, ezért használjuk a pontos jelölés celjára a latin est = van kopulát: *S* est *P* — *Szerk.*); az ilyen ~ peldája: „Minden folyadek rugalmas"; 2. általános tagadó; szerkezete: „Egyetlen *S* sem *P*"; az ilyen ~ példája: „Egyetlen bálna sem hal"; 3. részleges állitó; szerkezete: „Néhány *S* est *P*"; az ilyen ~ példája: „Néhány fém folyadek"; 4. részleges tagadó: szerkezete: „Nemely *S* nem *P*"; az ilyen ~ példája: „Nemely fem nem oxidálódik".

J

James, William (1842—1910) — lásd *pragmatizmus*

Jaspers, Karl (1883—1969), a német *egzisztencializmus* vezéralakja, a baseli egyetem tanára. Pszichiáterként kezdte működését, s ez sok tekintetben determinálta filozófiai tevékenységét. A pszichopatológiai jelenségekben („Általános pszichopatológia", 1913) ~ nem a személyiség bomlását látja, hanem azt, hogy az ember fokozottan keresi saját individualitását. ~ ezt a beteges keresést az igazi filozofálás magvának tekinti, úgy véli, hogy az eszményi világkép meg nem tudás, csupán „rejtjeles közlés a létről", s minden esetben külön értelmezésre szorul. A filozófia fő feladata ~ szerint az, hogy feltárja a „rejtjel" tartalmát, vagy legalábbis világossá tegye azt a tényt, hogy az ember minden tudatos tevékenységének (tudomány, művészet, vallás stb.) alapja az egzisztencia felismerhetetlen tevékenysége. („Ész és egzisztencia", 1935.) ~ szerint a lét igazi értelme csak az un. határszituációkban, súlyos megrázkódtatások alkalmával (betegség, halál, jóvátehetetlen bűn stb.) tárul fel az ember előtt. Ezekben a pillanatokban következik be a „rejtjel megfejtése": az ember megszabadul mindennapi gondjainak terhétől („a világban való ittlettől"), eszmei problémáitól, a valóságról alkotott tudományos képzeteitől („a transzcendentális magánvaló lettől"). Feltárul előtte saját mély intim létezésének világa („az egzisztencia megvilágosodása"), és része lesz istennek (a transzcendensnek) igazi áteleségében („Filozófia", 1932). A „határszituációkról" szóló tan eszköz volt ~ számára a „hidegháború" „kulturális-lélektani értékének" védelmére. („Az atombomba és az ember jövője", 1958.) ~ nyíltan harcolt a kommunizmus ellen. Utolsó munkái („A bűn problémája", „Hová tart az NSZK?") politikai gondolkodásának változását jelezték: szót emelt az uralmon levő pártok diktatórikus tevékenysége és a tekintélyelv, valamint a szükségállapot-törvények bevezetése ellen.

javak: a filozófiában a legáltalánosabb fogalom a pozitív *értékek* jelölésére (a ~ ellentéte a negatív értékek, az, ami rossz); tárgyak vagy jelenségek, amelyek meghatározott emberi szükségletet elégítenek ki, megfelelnek az emberek érdekeinek, céljainak és törekvéseinek. Megkülönböztetünk természeti ~-at (a spontán természeti folyamatok eredményei, pl. a termőföldek, az ásványi kincsek) — egyszersmind természeti rosszat (elemi csapások, betegségek) —, valamint társadalmi ~-at (az emberek tevékenységének termékei). A tárgyakat azonban mindkét esetben társadalmi szerepük, az ember számára való jelentőségük teszi ~-ká. Attól függően, hogy milyen szükségleteket elégítenek ki, beszélünk anyagi ~-ról — táplálék, ruházat, lakóhely, a termelési eszközök stb. — és szellemi ~-ról: ismeretek, az emberiség szellemi kultúrájának vívmányai, esztétikai értékek, az emberek cselekedeteiben rejlő erkölcsi jó stb. Ez a felosztás nem teljes és csupán feltételes, minthogy az értékek köréhez tartozó számos jelenség nem sorolható sem az egyikhez, sem a másikhoz, ill. egyidejűleg mindkettő ismérveivel rendelkezik (a történelmi haladás és a művészi alkotás vívmányai, társadalmi események). Alkotó erőik, minden más érték létrehozására való képességük szempontjából maguk az emberek képviselik a legmagasabb rendű ~-at. Az osztályok és a társadalmi rendszerek ellentéte azt eredményezi, hogy ugyanaz, ami az egyik osztály (vagy társadalom) számára ~-at jelent, a másik számára rosszat. Ezért a ~-nak nemcsak általános emberi, hanem osztályjelleguk is van. A ~ lehetnek továbbá egyéni jellegűek is, amennyiben valamely személyiség sajátos szükségleteit és igényeit elégítik ki. Ebben az értelemben a ~ fogalmán belül különbséget teszünk általános emberi és történelmi, ill. viszonylagos (történelmileg körülhatárolt, osztály- és egyéni jellegű) oldalak között.

jel: a *filozófia*, a *logika*, a nyelvtudomány és az emberi *tevékenység* elemzésével foglalkozó egyéb tudományágak fogalma. A ~ anyagi, érzékileg észlelhető tárgy (jelenség, esemény, hatás), amely az emberi érintkezésben és a megismerésben valamilyen más tárgyat, illetve tárgyakat, tárgyi tulajdonságokat vagy viszonyokat képvisel, s amely közlések (*információ*, ismeret), illetve közlés-elemek vételére, tárolására, átalakítására és továbbítására szolgál. A ~ kognitív szerepét már az ókori filozófusok is vizsgálták (*Arisztotelész*, a sztoikusok). Nagy figyelmet szenteltek a ~ elem-

zesenek a XVII—XVIII. századi gondolkodók (*Locke, Leibniz, Condillac* es mások). A XIX. sz. vegetol a ~ elmeleti kerdeseinek tanulmányozását a nyelveszet es a *matematikai logika* fejlödese tette idöszerüve. A XX. sz. harmincas eveiben kezdett kialakulni a ~ kulon tudomanya· a *szemiotika.* Napjainkban termékeny kapcsolat alakult ki a ~-tudomány es a *kibernetika* kozott; a szemiotikába mindinkább behatolnak az egzakt vizsgálati módszerek. A ~ ismeretelméleti termeszete azokban a helyzetekben mutatkozik meg, amelyekben felhasználásra kerul (ezek az un. ~-szituációk). Tágabb ertelemben ~-nek nevezhetök pl. azok a felteteles ingerek, amelyek a szervezetet az idegrendszerben kialakult időleges felteteles kapcsolatok alapján valamilyen viselkedesi formára kesztetik (ilyenkor a felteteles ingerek megfelelo feltetlen ingert, pl. veszelyt, táplálekot stb. jeleznek a szervezet számára). Ebben a tágabb ertelemben azonban a marxista irodalom egy reszeben inkább a „jelzes" (szignál) kifejezest használják. Az embernel a ~ kezdettöl fogva a tarsadalmi fejlödes eredmenye. mindenekelott az elsösorban az anyagi termeles feladatai által egyesitett emberi kollektivákon beluli kozlesek továbbitására szolgáló anyagi formakent alakul ki. E tekintetben alapvetö jelentoseguk van a természetes *nyelvek* ~-einek.

A ~ fogalmat meg kell kulonboztetni a kep, kepmás fogalmától, amely a ~-lel szemben feltetelezi a tárggyal valo hasonlóságot A ~ lehet nyelvi es nem nyelvi. Az utobbiak lehetnek másolo ~-ek (iconic signs), ismertető ~-ek vagy mutato ~-ek (index ~-ek), jelzo ~-ek stb A másolo ~-ek a jelolt objektumra tobbe-kevesbe hasonlito reprodukciok (pl. fenykep, ujjlenyomat, osi elolenyek lenyomatai, sot bizonyos mertekig az un. kepirás ~-ei is) Az ismerteto ~-ek ugy kapcsolodnak a jelolt targyakhoz, mint az okozat az okahoz. Ilyen ~ mindaz, amit kozonsegesen tunetnek. ismertetöjelnek, mutatonak stb neveznek (pl a füst a tuz ismerve. a laz a betegseg tunete stb). Az ismervnek a jelolt targgyal valo oksagi kapc olata miatt az ismerveknek ~-kent valo hasznalhatósága korlatozott. az ismerveket az oket eloidezo okok ~-eikent eszleljuk, de rendszerint nem ezeknek az okoknak a ~-eikent reprodukáljuk oket A jelzo ~-ek kulonleges rendeltetesu ~-ek, amelvek arra figyelmeztetnek. hogy nyomukban bekovetkezik (vagy elmarad) valamilyen akcio, illetve a meglelelo orientacio celjabol tajekoztatnak bizonyos korulmenvek jelenleterol (pl. gyári szirenabugás, csengo stb) A ~ sajatos fajtaja a szimbolum ~, vagyis az a ~, amely a benne foglalt szemleletes kep folytan valamilyen tartalomnak a kifejezesere hasznalatos (pl a sarlo es kalapacs a munkások es parasztok egysegenek szimboluma). A szimbolum ~-eknek lényeges szerepuk van az emberiség kulturális, műveszi fejlődésében. Az ebben az ertelemben vett szimbólumfogalmat meg kell kulonboztetni a tudomány szimbolikus nyelveitől. Az emberi erintkezes eszkozeként használt nyelvi ~-eket kommunikációs ~-eknek nevezzuk. Jellemzö vonásuk, hogy kolcsonosen osszefuggö ~-rendszereket alkotnak, amelyeket meghatározott szabályok egyesitenek (nyelvtan), továbbá, hogy a nyelvi ~ tárgyi jelentése tobbé-kevésbe azonos az illetö nyelvet ismerö es a szóban forgó ~-et helyesen használo valamennyi ember számára. A kommunikációs ~-ek a természetes nyelvek ~-eire es a mesterseges ~-rendszerek — mesterséges nyelvek — ~-eire oszthatók. A termeszetes nyelvek ~-ei lehetnek hang ~-ek, irásos, nyomdai stb. ~-ek. A mesterséges ~-rendszerek kozul megemlitjuk a kód-rendszerek ~-eit, amelyekkel a kozonseges beszedet kódolják vagy már kódolt közléseket kodolnak át (pl. a morzeábece; a kibernetikus berendezesek programjainak rogzitesenel alkalmazott kodok); a tudományokban használt kepletekben elöfordulo ~-eket (pl. a formallogikai rendszerek ~-ei); az információslogikai nyelvek ~-ei (amelyeket az információslogikai gepek programjainak rogzitesenel használnak), a kontinuus folyamatok modellezesere szolgalo ~-eket (pl. a valamely targyban végbemenö kontinuus változasokat ábrázolo gorbek); a szignalizáció ~-eit, amennyiben a jelzö ~-eknek valamely rendszerehez tartoznak, pl. a kozuti forgalom szignalizációs rendszerehez

A ~-nek targyi, ertelemszeru es expressziv jelentese van A ~ meghatarozott viszonyban van: 1 valamilyen konkret vagy elvont tárggyal; 2. e tárgynak az emberi tudatban levo kepevel; 3 a felhasználo szemely erzeseivel es ohajaival (ez elsosorban a ~-t ado vagy vevo szemely) A ~ jelenti az altala jelolt tárgyat, ezt a ~ targyi jelentesenek nevezzuk A ~ es a targyi jelentese kozotti viszonyt (a jelentes-viszonyt vagy megnevezesi viszonyt) az jellemzi, hogy bar tobb kulonbozo ~-nek lehet azonos tárgyi jelentese, egy-egy ~-nek egy es csakis egy jelentese lehet. A ~ ertelemszeru jelentese az a tulajdonsága, hogy kepviseli, rogziti a jelolt tárgy bizonyos oldalait, vonásait, jellemzoit, ami determinalja a ~ alkalmazasi teruletet. Az ertelemszeru jelentes az, amit a ~-en a ~-t ado vagy felfogo ember ert. A legtagabb ertelemben a ~ ertelemszeru jelentesenek tekintheto a targy erzeki-szemleletes vagy gondolati kepe. A ~ expressziv jelentesen a ~-t hasznalo embernek (egy adott ~-szituacioban) kifejezett erzeseit es ohajait ertjuk Az elo nyelv rendkivul expressziv, ezzel szemben az irott tudományos nyelvben a ~-ek tulnyomo tobbsegebol

teljesen hiányzik mindennemű expresszív, emocionális jelentés.

A ~ alapvető tulajdonsága általános jellege, továbbá viszonylagos változatlansága, stabilitása. A ~-rendszerek fejlődését és tökeletesítését a tudomány és a társadalmi gyakorlat fejlődési szükségletei határozzák meg. A kulonleges szimbólumrendszerek, főleg pedig a mesterséges képletrendszerek fontos szerepet toltenek be a tudományos megismerésben. A mesterseges ~-rendszerek a termeszetes nyelvek továbbfejlesztését és tokéletesítését jelentik, s csak azok talaján léteznek. A szemiotika ágai: a pragmatika, amely a ~-rendszert használo alany és a ~-rendszer viszonyát vizsgálja; a szemantika, amely a ~-rendszert mint meghatározott jelentest hordozo kifejezőeszközt vizsgálja; végul a szintaktika, amely a ~-kapcsolatok struktúráját, képzesuk, átalakításuk szabályait tanulmányozza, egyszóval a ~-rendszerek „mondattana".

A ~-ek tanulmányozásával kulonfele filozófiai, logikai és szociálpszichologiai problemák fuggnek ossze, amelyeket kulonosen időszeruvé tesz a kibernetika és a matematikai nyelveszet kifejlődése, a matematikai módszereknek újabb tudományágakba, igy a kozgazdaságtanba, a szociológiába, a pszichologiába stb. valo behatolása. (Lásd még: *jelentés.*)

jelenség — lásd *lenyeg es jelenseg*

jelenségek egyetemes összefüggése: a világ egyik legáltalánosabb lettorvenye, amely az osszes tárgyak es jelensegek egyetemes kolcsonhatasának eredmenye es megnyilvánulása. Kifejezi valamennyi rendszer elemeinek es tulajdonságainak belső strukturális egyseget, valamint azt a vegtelenul sokfele osszefuggest, amely barmely adott rendszer es más kornyezo rendszerek vagy jelensegek kozott fennall. A ~ vegtelenul sokfele formában nyilvánul meg. Feloleli a dolgok egyedi tulajdonságai vagy a valoság konkret jelensegei kozotti olyan viszonyokat, amelyek specifikus torvenyekben jutnak kifejezesre, valamint a mozgasban levo *anyag* egyetemes tulajdonságai es fejlődési tendenciái kozotti olyan viszonyokat, amelyek a lét egyetemes dialektikus torvenyeiben nyilvánulnak meg. Minden *torveny* eppen ezert a ~-nek konkret kifejezodese. A tárgyak es jelensegek kozotti osszefuggesek lehetnek kozvetlenek es kozvetettek, allandok es idolegesek, lenyegiek es nem lenyegiek, szuksegszeruek es veletlenek, funkcionálisak, kauzalisak stb. A ~ szoros kapcsolatban áll az *oksaggal*, de az ok es az okozat mint olyan csak konkretan, a jelensegek meghatározott területén, az egyetemes osszefuggestől elvonatkoztatva vizsgálhato. A jelensegek kozotti osszefugges nem korlátozhato a testek fizikai kolcsónhatásara. Az anyag fejlődésével és egyre magasabb szervezettségű formák kialakulásával egyre bonyolultabbakká válnak a dolgok kolcsonos kapcsolatának formái is, minőségileg uj *mozgasformak* jelennek meg. Ezzel a torvenyszeruseggel találkozunk a társadalom fejlődésében is, ahol a termelesi mód es a civilizáció fejlődésével mind bonyolultabbakká válnak mind az egyes emberek, mind az államok közti kapcsolatok, egyre sokretúbbekké a politikai, gazdasági, ideológiai stb. viszonyok. A ~ elvének nagy ismeretelmeleti jelentősege van. Az objektív világ megismerése csak a jelenségek kozotti osszefugges oksági es más formáinak kutatása, a leglényegesebb kapcsolatok és viszonyok feltárása alapján lehetséges. A megismeres haladása abban realizálódik, hogy a gondolat mozgása a jelenségek es folyamatok kozotti kevesbe mély és kevesbe általános osszefuggesek tukrozesetól mélyebb es általánosabb osszefuggéseinek es viszonyainak tukrozese felé halad. A tudományok kialakulása, differenciálódása es osztályozása maga is a ~-nek tukrozese. Ezzel magyarázható az, hogy a tudományos megismeres haladásával a tudományok kapcsolata es kolcsonhatása szorosabbá válik, hogy „határtudományok" alakulnak ki, amelyek regebben kulonálló ismeretterületeket kapcsolnak ossze (pl. a biokémia, az asztrofizika stb.). (Lásd még. *mozgás, lényeg és jelenség, szukségszerüseg és véletlen.*)

jelentés: filozofiai, logikai, szemiotikai es nyelvtudomanyi fogalom. A filozofia az ismeretelmeleti tartalmat vizsgalja a termeszetes es a mesterseges *nyelv*ekben elofordulo kifejezesek ~-enek fogalmaban. — A *jel* ~-enek tartalmát kulonbozo filozofiai koncepciok tobbfelekeppen ertelmezik. Az egyik felfogás szerint a ~ az a targy, amelyet a kifejezes jelol (G. Frege, W. van Orman Quine, Ch. Morris, A. Church stb.); sajátos Ch. S. S Peirce felfogása, aki a ~ lenyeget a jelek használatának gyakorlati kovetkezmenyeiben latja P. W. Bridgeman a tudományos kifejezesek ~-et azonositotta a kifejezeseknek megfelelo tárgyak vizsgálataban alkalmazott muveletekkel, a tudományos fogalmak definiálására szolgáló gondolati muveletekkel és a kifejezéseket alkalmazo muveletekkel; ehhez kozel áll az a felfogás, amely szerint a jel ~-e a jel nyelvi használata (L. Wittgenstein) es — a mondatokra alkalmazva — a mondatok igaz voltának ellenőrzesi modszere (M. Schlick). Más uton haladt B. Bolzano, F. Brentano es Husserl. Ok a ~-t ugy fogtak fel, mint ideális tárgyat vagy a tárgyra vonatkozo gondolat kulonos (ideális) tulajdonságát. Hangsulyozták a ~ viszonylagos stabilitását es a gondolkodás konkret aktusaitól valo fuggetlenseget. A XX. sz. harmincas eveitol

kezdve a ~ újabb felfogása terjedt el, amely egyszerre tekinti a ~-t a jelek közötti különös fajta viszonynak, a jel és a tárgy közötti viszonynak s a jel és a tárgyra vonatkozó gondolat közötti viszonynak. Az új felfogás kialakulásában kozrejátszott az akkoriban keletkezett két új fogalom, a logikai szintaxis és a logikai szemantika fogalma. A ~ fogalmának értelmezésével összefüggő problémák központi helyet kaptak az úgynevezett *analitikus filozófiá*ban. Ez az irányzat valamilyen kifejezés analizisén ~-ének felfedését érti. Ezt általában vagy úgy képzelik el, mint a szóban forgó fogalomnak más definíciókkal egyenértékű definícióját (Pap A.), vagy mint az elméleti mondatoknak a „tényekről" szóló mondatokra való redukcióját (R. Carnap). A ~ tisztázásának céljáról is eltérőek a vélemények. (Így pl. G. E. Moore szerint a cél a megismerés struktúrájának feltárása a nyelv struktúrája révén, Russell viszont úgy vélte, hogy a „tények" szférájának struktúráját kell megállapítani.) Az analitikus filozófia mai képviselői szerint a ~ tisztázásának célja általában a nyelvi kifejezések pontosabbá tétele (explikációja) és általában a „magyarázat" (interpretáció). Az „elemzés" kifejezés értelmének más-más felfogásával a ~ fogalmának különféle értelmezési aspektusai járnak együtt. — A nyelvi kifejezések ~-ének a fentiekben ismertetett aspektusai valóban léteznek, s vizsgálatuk a dialektikus materializmus *ismeretelmélet* fontos tudományos feladata. Am mindegyik aspektus csak meghatározott feltételek mellett kerül előtérbe, és önmagában véve nem kielégítő, metafizikus abszolutizálásuk a polgári filozófiában általában idealista értelmezést takar. A ~ azonosítása pl. a szubjektumnak az észlelt jelre bekövetkező reakcióival — hol a viselkedéssel *(behaviourizmus, pragmatizmus)*, hol fiziológiai reakcióival (fizikalizmus), hol nyelvi reakcióval *(operacionalizmus)* — az idealista filozófiai nézetek kontextusában (tekintettel arra, hogy szubjektív idealista módon értelmezik az olyan fogalmakat, mint „tény", „tárgy", „művelet") szubjektivizmusra vezet. — A dialektikus materializmus szerint a ~ az objektív valóság tudati visszatükrözésének eszköze, s tartalmát az objektív világ határozza meg. Legtágabb értelemben véve a ~ információ a dolgokról s azok tulajdonságairól és viszonyairól, olyan információ, amelyet végső soron a *gyakorlat* szolgáltat és ellenőriz. A ~ fogalmának ezzel az alapvető tartalmával függ össze többi aspektusa — a kifejezések pszichológiai, formállogikai, operacionális és egyéb mozzanata. A *logikai szemantiká*ban ~-en azt az objektumot értjük, amelyet valamely természetes vagy mesterséges nyelv értelmezésekor összevetünk e nyelvnek valamely nev gyanánt szereplő kifejezésével. Az objektum lehet akár dolog vagy tárgy, akár fogalom vagy ítélet. Ennek megfelelően a logikai szemantikában a ~ két fő fajtáját szokás megkülönböztetni: az extenzionális ~-t (a szóban forgó kifejezés által jelölt tárgy vagy tárgyak osztálya) és az intenzionális ~-t (a kifejezés gondolati tartalma vagy értelme). A természettudományos elméletek nyelveinek elemzésekor felmerült az a kérdés, hogy milyen feltételek mellett van e nyelvek mondatainak ~-e. A mai logikában legelterjedtebb felfogás szerint a természettudományos nyelv mondatai analitikus és szintetikus mondatokra oszlanak. Az analitikus mondatok és azok tagadásai — az ellentmondást tartalmazó mondatok — logikai ~-sel rendelkeznek, vagyis olyan ~-sel, amelyet a mondat szerkezetének logikai elemzésével tárunk fel. A szintetikus mondatok empirikus ~-sel rendelkeznek, azaz tájékoztatnak ellenőrzésük módjáról, a tényekkel való összevethetőségukről.

A nyelvtudományban a ~ a szavak tartalma, értelme. Az értelem a ~ konkretizálása, más szavak értelmével vagy a tárgyi szituációval való összefüggésben. A szavak jellemző sajátossága, hogy rendszerint különféle ~-eik vannak, s hogy gondolati tartalmuk változó. Ennélfogva a szavak ~-e igen nagy mértékben függ a szövegösszefüggéstől és attól a szituációtól, amelyben az illető szót használják.

jelzőrendszerek — lásd *magasabb idegmukodes*

jó és rossz — lásd *erkolcs, etika*

jog: az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata, melynek tartalmát az adott osztály anyagi életfeltételei, osztályérdekei határozzák meg. Formailag a ~ magatartási normák és szabályok rendszere, melyeket az államhatalom alakít ki vagy szentesít. A ~-szabályok sajátos vonása, hogy az állam kényszerrel biztosítja érvényre jutásukat. A felépítmény része lévén, a ~-ot az adott társadalom uralkodó termelési viszonyai határozzák meg; a ~ egyben kifejezi és megszilárdítja e viszonyokat és a rájuk épülő egyéb társadalmi viszonyokat. A ~ történelmi típusai a *társadalmi-gazdasági alakulat*oknak felelnek meg. A rabszolgatartó, a feudális és a burzsoá ~ közös vonása, hogy a magántulajdonon alapuló uralmi és alárendeltségi, kizsákmányolási viszonyokat rögzíti. A burzsoá ~ a tőkések reális ~-ait fejezi ki és emeli törvényerőre, míg a dolgozók számára csupán formális ~-okat biztosít. Az antagonisztikus társadalomban az osztályharc menete befolyásolja a ~-ot, amelyen így bizonyos fokig lemerhetők az osztályerőviszonyok. Azok az engedmények azonban, amelyeket az uralkodó osztály kénytelen a dol-

gozók nyomására tenni, nem változtatnak a ~ osztálytartalmán. Minőségileg új típusú a szocialista ~, amely a szocialista tulajdonon alapuló új termelési és társadalmi viszonyokat rögzíti. A szocialista ~ a nép törvényerőre emelt akarata, a történelem során első ízben hoz létre és biztosít valóban demokratikus szabadságjogokat.

jogtudat: azoknak a nézeteknek, eszmeknek az összessége, amelyek kifejezik az emberek viszonyát a joghoz, a törvényességhez, az igazságszolgáltatáshoz; felfogások arról, hogy mi a jogos és mi a jogtalan; a társadalmi tudat egyik formája (lásd *társadalmi tudatformák*).

A ~ koncentrált kifejeződése a jogi ideológia — a jogi nézetek meghatározott társadalmi és tudományos álláspontón alapuló rendszere. A ~ pszichológiai oldalát az embereknek a jogi jelenségek vonatkozásában fennálló szokásai és érzelmei alkotják (pl. az igazságérzet, a törvénysértések, bűncselekmények megvetése stb.).

A társadalmi tudat egészét jellemző általános törvényszerűségek a ~-ra is érvényesek. A gazdasági és egyéb társadalmi viszonyok a ~-ban e viszonyok résztvevőinek jogaikról és kötelezettségeikről akotott felfogása formájában tükröződnek vissza. A kialakult uralkodó nézetek azután a jogban és alkalmazásának gyakorlatában jutnak kifejezésre. Maga a létrejött jogrendszer pedig nagy hatással van ~ további fejlődésére.

Az államilag szervezett társadalomban csak egyféle jogrendszer lehetséges, de ahol antagonisztikus osztályok vannak, nem létezik az egész társadalomra nézve egységes ~. Antagonisztikus társadalmakban az uralkodó osztálynak a jogban kifejeződő ~-a szemben áll a többi osztály ~-ával, melyek más társadalmi pozícióból értékelik a társadalmi viszonyokat, a jogi és politikai intézményeket. Ez nem jelenti azt, hogy a különböző osztályok ~-ában ne volnának általános emberi tartalmat kifejező azonos értékelések (pl. a súlyos bűncselekmények elítélése). Lehetségesek továbbá bizonyos eltérések egyazon osztály egyes csoportjainak ~-a tekintetében is.

A ~ szorosan összefügg a társadalmi tudat többi formájával, elsősorban a politikai tudattal és az erkölccsel. A ~ a társadalmi tudat sajátos önálló formájává világosan megkülönböztethető módon a tőkés viszonyok meggyökeresedésével vált, amikor is megnövekedett a jog, a törvényesség, a jogrend szerepe a társadalom életében (ezt megelőzően a vallási világnézettel fonodott szorosan össze és nem különült el tőle) A burzsoázia, miközben megszilárdította a maga gazdasági és politikai hatalmát, nem csupán a jog szerepére és tartalmára vonatkozó nézeteinek részletes rendszerét dolgozta ki, hanem egész világnézetének is túlnyomóan jogi jelleget kölcsönzött Az osztályharc során a proletariátus kialakítja a maga forradalmi szocialista ~-át, ami kifejezést nyer a néptömegek politikai és jogi követeléseiben, rendszerellenes megnyilatkozásaiban, a munkáspártok programjaiban stb.

A proletárforradalom győzelmével a szocialista ~ fontos szerephez jut a szocialista államiság létrehozásában. A kizsákmányoló osztályok felszámolása és a szocializmus felépítése megteremti a feltételeket az egységes szocialista ~ kialakulásához. A szocialista ~ alapvető eszmei: a törvényesség és az igazságosság, a társadalmi tulajdon és a munka megbecsülése, a nephatalom és a következetes demokratizmus, az internacionalizmus, a tényleges egyenjogúság, a jogoknak és szabadságjogoknak a társadalom iránti kötelességekkel szoros egységben történő fejlesztése. Az egységes szocialista ~ uralma a társadalomban nem zárja ki annak lehetőséget, hogy követelményeitől az egyéni ~ eltérjen, hiszen ez utóbbit az egyes ember konkrét életfeltételeinek sajátosságai, politikai tudatosságának és kultúrájának színvonala stb. határozzák meg.

A ~ további fejlődésének a szocialista társadalomban oda kell vezetnie, hogy a társadalom minden tagja kizárólag belső szükségletből és nem kényszerítéstől tartva kövesse a társadalmi magatartási szabályokat. Ez elengedhetetlen előfeltétele a jog elhalásának.

„jóléti állam" — lásd *„egyetemes jóléti állam"*

józan ész: az ember mindennapi gyakorlati tevékenysége során kialakított nézetek, szokások, gondolkodási formák összessége. A ~ terminust a filozófiai irodalomban elsősorban úgy használták, mint az idealizmus elettől elszakadt, spekulatív koncepciójával szemben álló fogalmat. Ebben a tekintetben a ~ nézőpontja egybeesik a materializmus álláspontjával. Nem véletlen, hogy a régi materialisták mindig a ~ érveire utaltak. Csakhogy az így értelmezett ~-nek lényeges fogyatékosságai voltak. Nem érintette a tárgyak és folyamatok belső lényeget, s a mindennapi gyakorlat korlátozottságát tükrözte. Éppen ezért a ~ álláspontja jogosan szembeállítható a mélyebb, tudományos gondolkodással. A tudomány és a termelés mind szorosabb kapcsolata, a tudományos nézeteknek a nép valamennyi rétegében való terjedése a mindennapi gyakorlat jelleget is változtatja, közelebb hozva azt a tudomány gyakorlatához, s ugyanígy megváltoztatja a ~ jelleget is. Ezért a kétfé egykori abszolút szembeállítása ma már rendkívül feltételes.

K

Kant, Immanuel (1724—1804): német filozófus, a *klasszikus német filozófia* első kiemelkedő képviselője. Filozofiai fejlődése két korszakra oszlik: a kritika előttire (a hetvenes évek elejéig) és a kritikaira, amelyben kidolgozta az ész kritikáját. Ez utóbbi korszak fő művei: „A tiszta esz kritikája" (1781), „A gyakorlati ész kritikája" (1788) és „Az itelőerő kritikája" (1790).

A kritika előtti korszak munkái kozött fontos helyet foglalnak el a természettudomány és a természetfilozófia kérdéseivel foglalkozó művei. Jelentőségük az volt, hogy felvetettek a természeten beluli fejlődés kérdését, pl. az élővilág geneológiai osztályozásának, az emberi faj termeszeti eredetének gondolatát. *Descartes*-hoz es *Galilei*-hez kapcsolódva tovább fejlesztette a mozgás viszonylagosságának elvet. Legjelentősebb eredménye a Föld keletkezésének elmelete volt. A Naprendszer kialakulására vonatkozo elmélete szerint a Nap és a korulotte keringó bolygok egy forgásban levő ósi izzó kodtömegbol jottek létre a mechanika *Newton* által felfedezett torvenyei szerint.

Engels értékelése szerint: „Az osszes mostani égitestek forgó ködtomegekből való keletkezésének kanti elmélete a legnagyobb haladás volt, amelyet a csillagászat N. Kopernikusz óta tett. Első izben rendult meg az az elkepzelés, mely szerint a természetnek nincs időbeli története . Ebbe az elképzelésbe, amely teljesen megfelelt a metafizikai gondolkodásmódnak, Kant ütötte az első rést... az általa használt bizonyító-okok legtobbje máig is ervényben van." (*Marx—Engels* Művei. 20. kót. 58. old.)

Kozmológiai elméleteiből ~ nem vont le materialista és ateista következtetéseket. Több engedményt tett a vallásnak és a *teleológiá*nak, amelynek elve alapján beépítette felfogásába istent, mint a világ teremtőjét és törvényhozóját.

Kritika előtti korszakának filozófiai munkáiban eleinte *Leibniz,* Ch. Wolff és követőik racionalista filozófiájának hatása alatt állt ugyan, de már utalt a racionalizmus, a racionalisztikus logika korlátaira is. *Hume* hatása alatt eltávolodott attól a racionalista felfogástól, hogy ket tény logikai kapcsolata ket tény reális kapcsolatának felel meg, s a megelozó tanításnak ez a revíziója kiindulóponttá vált ahhoz, hogy a kritika előtti korszak munkáirol átterjen a kritikai korszak munkáira.

~ megtartotta a megelőzo racionalista filozófiának azt a tételet, hogy a megbizható ismereteket nyújtó tudományokban (a matematikában es a termeszettudományban) az általánosság es a szukségszerűseg forrása nem lehet a tapasztalat, ahogy azt az empirikusok állitják. Ám az ész sem lehet ez a forrás, mint a racionalisták velik. Akkor a megbizható tudás, amely kétsegtelenul letezik, honnan ered? ~ ezt a forrást az erzekelesnek es az ertelemnek a tapasztalattol fuggetlen es a tapasztalat előtti (a priori) formáiban találta meg. Kritikán ~ azoknak a határoknak a kutatását ertette, ameddig az esz kepessége terjed, valamint a megismeres egyeb kepessegeinek es formáinak vizsgálatát, amelyek lehetove teszik a tudományos megismerest. Ebben az időben válik ~ ismeretelmelete vegérvenyesen agnosztikussá. Szigoruan elhatárolta az emberi megismeres számára tapasztalatilag elerhető jelensegeket a „magánvalo dologtol", vagyis a dolgok lenyegetől, amely, szerinte, a tapasztalat számára elerhetetlen. A tudás csak a jelensegekhez ferhet hozzá, de nem a dolgokhoz magukhoz, úgy, amint azok erzeki eszlelesunktol es az ertelmi gondolkodás formáitol fuggetlenul leteznek.

~ kritikai filozofiájában egyutt van a materializmus a „magánvalo" megismerhetetlensegenek idealista tanaval. „Amikor ~ azt feltetelezi, hogy kepzeteinknek megfelel valami rajtunk kivul letezo, valami magánvalo dolog, akkor materialista. Amikor ezt a magánvalo dolgot megismerhetetlennek, transzcendensnek, túlvilágínak nyilvánitja, akkor idealista." (*Lenin* Összes művei. 18. kot. 182—183. old.)

A dolgokrol valo empirikus ismereteink terjedelme — mondja ~ — továbbra is szakadatlanul fog növekedni es melyulni. De ennek reven egy jottányival sem jutunk kozelebb a „magánvaló" megismeresehez.

~ ismeretelmeleti nezetei szorosan osszefuggnek logikai nézeteivel.

Logikai nézeteit ~ nemcsak logikai előadásaiban fejtette ki. Fő műve, „A tiszta ész kritikája", nemcsak ismeretelméleti, hanem sajátszerű logikai értekezés is. ~ logikai tanának sajátossága

a ketfele logika, a kozonséges (általános) és a filozofiai (transzcendentális) logika megkulonboztetese. A kozonséges vagy általános logika (allgemeine Logik) a fogalmak, ítéletek es kovetkeztetések formáit vizsgalja teljesen elvonatkoztatva attol a tárgyi tartalomtól, amit e formákban gondolunk A transzcendentális logika (transcendentale Logik) azt kutatja a gondolkodási formákban, ami a tudásnak a priori jelleget kolcsonoz, s az általános és szükségszerű igazságokat lehetove teszi. A kozonseges logikától eltérően másmás módon értékeli a gondolkodási formákat és illetékesseguket aszerint, hogy milyen tárgyra vonatkoznak ezek a formák. Így a tapasztalati jelenségekre irányulo logikus gondolkodas megbizhato es objektiv (~ szerint általános és szuksegszerű) ismeretet nyujt (legalábbis nyújthat) Ezzel szemben a tapasztalaton túli „magánvalora" iranyulo logikus gondolkodás nem nyújthat megbizhato elmeleti tudást, s amikor ilyen tudásra torekszik, szukségszerűen ellentmondásokba bonyolodik.

~ a transzcendentalis logikában dolgozta ki a tudasrol szólo tanitasat. A tudás ~ szerint mindig ítéletek, azaz fogalmak kapcsolatai alakjában jelenik meg. ~ megkulonboztetett analitikus ítéleteket, amelyekben az állitmány nem ad új ismeretet, csak azt tárja fel, amit az alany már magában foglal (pl. „minden testnek kiterjedese van"), es szintetikus ítéleteket, amelyekben az állitmány ujat tartalmaz az alanyban foglalt ismerethez kepest (pl. „nehany test súlyos"). A szintetikus ítéleteket a posteriori és a priori ítéletekre osztotta Az előbbiekben az allitmány és az alany osszekapcsolasa a tapasztalaton alapul (pl. „nemelyik hattyu fehér"); utobbiakban az alanynak es az állítmánynak az osszekapcsolását úgy gondolja el, mint ami megelőzi a tapasztalatot és fuggetlen a tapasztalattól (pl. „minden okkal tortenik").

~ az a priori szintetikus ítéletek vizsgálatára epitette fel rendszerét, mert, mint vélte, a fogalmak kapcsolata csak ezekben lehet egyetemes es szuksegszerű. A tudás forrásainak es határainak kerdese ennek megfelelően szuksegképpen úgy fogalmazodik meg, hogy mennyiben lehetségesek a tudas egy-egy teruleten a priori szintetikus ítéletek Minthogy pedig főleg három tudásterulet erdekelte — a matematika, az elméleti természettudomány és a metafizika (a tapasztalaton túli letezessel foglalkozo tudomány), így az a priori szintetikus ítéletek kérdése a kovetkező három format olti nála: 1. hogyan lehetségesek ilyen ítéletek a matematikában; 2. hogyan lehetségesek az elméleti természettudományban és 3. lehetségesek-e és hogyan a metafizikában. ~ „A tiszta esz kritikája" e három fő kérdés szempontjából megvizsgálja a három alapvető megismerőképességet: az érzékelést, az értelmet, amelynek feladata a szintezis (a kepzetek osszekapcsolása, ítéletalkotás), az észt, amely a feltétlennek, az egésznek a megismeresére torekszik. ~ a megismerésnek ezt a három kepességet „A tiszta ész kritikája" három szakaszában vizsgálta meg, az érzékelőképességet a „transzcendentális esztetika"-ban, az ertelmet a „transzcendentális analitika"-ban, az eszt a „transzcendentális dialektika"-ban A „transzcendentális" szó arra utal, hogy ~ ezekben a fejezetekben a tapasztalati megismeres a priori formáit vizsgálja. A „transzcendentalis" kifejezés mellett ~ alkalmazta a „transzcendens" kifejezést. ezzel jeloli mindazt, ami a tapasztalat határán kívul esik. Így pl. isten ~ szerint transzcendens tárgy, mert istent nem a tapasztalat határain belul, hanem határain túl gondoljuk el. Ezzel szemben ~ filozófiája maga transzcendentális, mert a megismerés a priori formáit kutatja

1. ~ szerint a matematikai ítéletek a priori szintetikus ítéletek. Bennuk az alanynak az állítmannyal való szintézise vagy a ter érzeki szemleleten alapul (a geometriaban), vagy az időerzeki szemleletén (az aritmetikában, ahol a számolás egymásutánja az idő-pillanatok egymásutánját feltetelezi) ~ nem tagadta, hogy a tapasztalatból ismert minden dolog a térben van, és hogy minden esemény időben játszódik le. De ugy vélte, hogy az empirikus tér és idő nem adhat magyarázatot a matematikai igazságok abszolut altalános es szukségszerű jellegére Ez csak úgy lehetséges, ha szemleleti képzeteink a tér es az idő „tiszta", azaz mindennemű tapasztalattól fuggetlen, a priori formáin alápulnak. Ezert a matematikai igazságok abszolút általánosak es szuksegszerűek ugyan, de általánossaguk és szukségszerűségük nem magukra a dolgokra vonatkozik. Csak az elme szempontjából nézve van értelme; alapja az érzeki szemléletnek azok az a priori formái, amelyek magát az elmét jellemzik A tér a kulső érzéki szemlélet a priori formája, az idő a belső érzéki szemlélet a priori formája.

2. Az elméleti természettudományban az a priori szintetikus ítéletek lehetőségenek feltétele 12 kategória. A 12 kategoria negy osztalyba, a mennyiség, minőség, viszony és modalitás osztályába tartozik. A mennyiseg kategóriái: egység, sokság, teljesség; a minőség kategóriái· realitás, tagadas, korlátozás, a viszony osztályába tartozik a szubsztancia és a tulajdonság, az ok es az okozat kozotti viszony és a kolcsonhatás kategóriája; a modalitás tartalmazza a lehetőség, a valóság es a szuksegszerűség kategóriáját.

A kategóriák tana éppúgy idealista, mint az érzéki szemlélet formáinak tana, mert e kategóriák csak formális („tiszta") szempontok, amelyek alá az értelem az érzékelés nyújtotta anyagot

besorolja S a kategoriák mint „tiszta" fogalmak szuksegkeppen a prioriak. (Lásd meg *általanos.*)

~ kategoria-tana idealizmusa ellenere azert ertekes, mert rendszerezi azokat a legáltalánosabb es legtágabb fogalmakat, amelyeket a gondolkodas akkor alkalmaz, amikor iteleteket alkot a tudományos ismeret tárgyairol. Értekes továbbá az a gondolat is, hogy a kategoriák osztályaiban nemcsak az ellenteteket, hanem az ellentetek egyseget is feltetlenul tetelezni kell. Mind a 12 kategoria onállo es a tobbitól fuggetlen, egy-egy osztalyon belul azonban fontos osszefugges van a kategoriák kozott. A második kategoria mindegyik osztalyban az elso ellentete. A harmadik kategoria viszont az ellentetek szintezise vagy egysege. ~ ezzel az elmelettel kozvetlenul eljutott a dialektika kuszobere, hogy azt majd *Fichte, Schelling* es foleg *Hegel* dolgozza ki. ~ szerint kulon-kulon sem az erzeki szemlelet, sem az értelem fogalmai nem nyujtanak ismeretet, mert az erzetek fogalmak nelkul vakok, a fogalmak pedig erzetek nelkul uresek. Ahhoz, hogy valodi ismeret jojjon letre, az erzeki szemleletnek egyesulnie kell (szintezis) az ertelem kategoriáival. ~ szerint a számtalan kulonfele erzeki tartalom es az e tartalmat megragado ertelmi formák szintezisenek legfobb feltetele tudatunk egysege, amelyet ~ a „transzcendentalis appercepcio egysegenek" nevezett. Szerinte a tudat egysege — ami legfobb elöfeltetele az erzeki szemlelet es az ertelmi formak bárminemu szintezisenek — a priori. Minthogy alája sorolodik be minden sokfeleseg, ez az egyseg formalis, nem fugg magának a sokfelesegnek a tartalmától. Az erzeki szemlelet és az ertelem kozott a másik közvetitő láncszem a „kepzelet teremtoereje". ~ ezzel válaszolt arra a kerdesre, hogyan lehetseges elmeleti termeszettudomány. Egyben arra az általánosabb kerdesre is felelt, hogy hogyan lehetséges olyan tudományos megismeres, amelynek (a kanti ertelemben) objektiv jelentosege van, vagyis az általánosság es a szuksegszeruseg logikai ismervevel rendelkezik.

~ szerint a termeszettudományok osszes iteleteinek fundamentuma nehány egeszen általános es szuksegszeru torveny. Bármennyire kulonboznek is egymastol a termeszettudomány által vizsgált tárgyak es jelenségek, tudományos megismeresuk csak azzal a feltetellel lehetseges, ha az ertelem ugy gondolja el a termeszet tárgyait es jelensegeit, mint amelyek három torvenynek (a tudás legfobb alapjainak) vannak alávetve a szubsztancia megmaradása torvenyenek; az okság torvenyenek, a szubsztanciák kozotti kolcsonhatás torvenyenek. Ezek a torvenyek azonban — eppen mivel általánosak es szukségszerúek — ~ szerint nem magának a természetnek a torvenyei, úgy, amint az tőlunk fuggetlenul léteznek, hanem csak ertelmunk sajátjai. Eszerint tehát a természettudományban tudatunk maga konstruálja meg a tárgyat; nem abban az értelemben, hogy reálisan letrehozza, hogy létet ad neki, hanem abban, hogy reálisan ő kölcsönzi a megismerendő — a lényeget tekintve ismeretlen — tárgynak azt a formát, amelyben egyáltalán megismerhető, az általános és szukségszerű tudás formáját. Ezert nem elménk formái igazodnak a termeszet dolgaihoz, hanem megforditva, a termeszet dolgai elmenk formáihoz. Elménk csak azt találja es találhatja a termeszetben, amit maga vitt bele a tapasztalat előtt es a tapasztalattol fuggetlenul. Nem a tapasztalat tartalmát viszi bele (ezt a tartalmat csak a „magánvalónak" érzékszerveinkre tett hatása nyujthatja), hanem a tapasztalat általános és szükségszerű formáit, egyedul ezekben kepes az ertelem elgondolni a tudásnak bármilyen tárgyát. Ebből ~ azt a kovetkeztetest vonta le, hogy a dolgok úgy, ahogyan magánvalóságuk szerint leteznek, megismerhetetlenek. Erre az eredmenyre vezetett az erzekelesi es ertelmi formák es a rajtuk alapuló tudományok, a matematika es a termeszettudomány kanti kritikája. Minthogy ~ vegkovetkeztetese ertelmeben a tudat maga konstruálja meg (a tudás logikai formájával) a tudomány tárgyát, ez az eredmény voltakeppen szubjektiv idealizmus. S minthogy ~ vegkovetkeztetése értelmében a dolgokat lehetetlen megismerni úgy, amint magánvalóságuk szerint leteznek — ez az eredmény egyben *agnoszticizmus.* (Lásd még: *ismeretelmélet.*)

3. ~ arra a kerdesre keresve a választ, hogy mennyiben lehetségesek a priori szintetikus ítéletek a metafizikában, vagyis az elmeleti filozófiában, a megismeres harmadik kepessegét, az eszt vizsgálja, amelynek produktumai az eszmék. Minthogy az eszmek az abszolútumra vonatkozo fogalmak, tárgyaikat az érzékszervek sohasem eszlelhetik a tapasztalatban. ~ szerint az esz akkor, amikor az abszolút totalitást, vagyis a determinált jelenségek egységét keresi, szukségszerúen három eszmet dolgoz ki: a léleknek mint az osszes determinált pszichikus jelenségek abszolút totalitásának eszmejét, a világnak mint a kauzálisan determinált jelensegek végtelen sorából állo abszolút totalitásnak az eszméjét és istennek mint az osszes determinált jelenségek abszolút okának eszmejet. ~ ezeket az eszméket elemezve arra a kovetkeztetesre jutott, hogy a hagyományos filozofiának mind a három tudománya, amely ezeket az eszméket kutatta — a racionális pszichológia, a racionális kozmologia és a racionális teológia — áltudomány. ~ cáfolta az isten letere vonatkozo kozismert logikai bizonyításokat.

A racionális kozmológia válaszolni akar olyan

kérdésekre, melyekre nem lehet, s ennek során *antinómiák* lépnek fel az észben, ezek a tiszta ész antinómiái: 1. a világnak volt kezdete az időben és korlátozott a térben; nem volt kezdete az időben és nincs határa a térben, azaz végtelen; 2. a világon minden összetett dolog abszolút egyszerű, oszthatatlan részekből áll; a világon egyetlen összetett dolog sem áll ilyen egyszerű és oszthatatlan részekből; 3. a világon minden a természet szükségszerű törvényei szerint történik és csak az okság törvénye alapján ismerhető meg; a jelenségek magyarázatához a természet törvényei szerinti okságon kívül feltételezni kell a szabad okság lehetőségét is; 4. létezik a világban, mint annak alkotórésze vagy oka, valamilyen abszolút szükségszerű lény; semmiféle abszolút szükségszerű lény nem létezik a világban. ~ úgy vélte, hogy ezek az egymásnak ellentmondó, mégis egyformán bizonyítható állítások valójában azért lépnek fel az észben, mert a racionális kozmológia állításai azon a hamis hipotézisen alapulnak, hogy a világ mint abszolút egész az ésszerű elméleti megismerés tárgya lehet. ~ agnosztikus volt és ezért hibásnak tekintette ezt a feltevést. Annak ellenére, hogy ~ felfogása az antinómiákban megnyilvánuló dialektikát áldialektikának minősítette, az a gondolata, hogy az antinómiák szükségszerűen lépnek fel az észben, arra a felismerésre vezetett, hogy nemcsak (mint ~ vélte) szubjektív, hanem objektív dialektikát is kifejeznek, vagyis nemcsak a gondolkodás, hanem a lét dialektikáját is *(Hegel)*.

~ lehetetlennek nyilvánította és elvetette a metafizikát: a lelekről, a világról és istenről szóló elméleti filozófiai tudományt. Ugyanakkor azt állította, hogy a gyakorlati ész meg tudja alapozni az etikát és isten létének posztulátumát is.

~ etikai főműve „A gyakorlati ész kritikája". Etikájának kiinduló előfeltevése az a *Rousseau* hatása alatt kialakult meggyőződése, hogy a személyiség öncél, és semmiképpen sem tekinthető eszköznek semminemű feladat megvalósításának szolgálatában, legyenek azok akár a kóz udvet szolgáló feladatok is. Ez a minden emberi személyiség abszolút méltóságáról és értékéről szóló tanítása összhangban van a francia polgári forradalomnak az ember és az állampolgár egyetemes és elidegeníthetetlen jogairól szóló nyilatkozatával.

~ etikájának alaptétele az az állítás, hogy az erkölcsi törvény csak formális lehet. Az erkölcsi törvény, ha megfogalmazása bármilyen utalást tartalmazna az erkölcsi cselekedetek tartalmára, akkor ~ szerint sohasem tehetne szert abszolút általános és abszolút szükségszerű érvényre; a törvény előírása ebben az esetben feltételes, hipotetikus lenne, holott abszolút előírást, „kategorikus imperatívuszt" kell nyújtania. A kategorikus imperatívusz követelése az, hogy minden egyénnek — cselekedetei tartalmától függetlenül — úgy kell eljárnia, hogy személyes magatartásának szabálya szabály lehessen mindenki számára. ~ élesen elhatárolta az erkölcsi kötelesség tudatát az erkölcsi törvény betartására irányuló érzéki, empirikus hajlamtól: ha az ember természetes hajlama készteti az erkölcsi törvény parancsának megfelelő tettekre, akkor ezt a magatartást csak törvényesnek (legálisnak) nevezhetjük, de nem morálisnak. A tett csak akkor lesz morális, ha kizárólag az erkölcsi törvény iránti tiszteletből fakad.

Az erkölcsi kötelesség iránti mélységes tiszteletben és az empíriától való elfordulásban szintén a francia polgári forradalom német elméletének sajátos kifejezését kell látnunk.

~ szembefordult a protestáns és a katolikus teológusoknak a vallás és az erkölcsiség viszonyára vonatkozó uralkodó tanaival, s P. Bayle és D. Hume eszméit továbbfejlesztve azt hangoztatta, hogy nem az erkölcsiség alapul a vallásón, hanem a vallást kell az erkölcsiségre alapozni. A tapasztalat tanúsága szerint az ember morális (vagy amorális) viselkedése és boldogsága (vagy boldogtalansága) között az empirikus életben nincs megfelelés. Habár az etikának nem szabad az eudaimonia (gyönyör) elvére, vagyis az empirikus boldogság elvárására épülnie, ez az ellentmondás mégsem egyeztethető össze az erkölcsi tudat hangjával. Ez a tudat megfelelést követel. Minthogy a jelenségvilágban nem lelhető meg, kénytelen feltételezni, hogy az empíria feletti, szellemi világban valósul meg. ~ szerint a szellem világának hipotézise magyarázza meg, hogyan lehetséges szabadság, halhatatlanság és isten. Létezésük nem elméletileg bizonyítható igazság, hanem a gyakorlati ész szükségszerű posztulátuma vagy követelménye.

~ mint a francia polgári forradalom német teoretikusa, etikájában „ elválasztotta ezt az elméleti kifejezést a benne kifejezett érdekektől, a francia burzsoák akaratának anyagilag indokolt határozatait a »szabad akarat« *tiszta* önmeghatározásává tette, és így tisztán ideológiai fogalmi meghatározásokká és erkölcsi posztulátumokká változtatta át". (*Marx—Engels* Művei. 3. kót. 181. old.)

Rendszerének belső ellentmondásait — a „magánvaló" és a jelenség, a természet és a szabadság, az elméleti ész és a gyakorlati ész ellentmondását — ~ kritikai korszakának záromüvében, „Az ítélőerő kritikájá"-ban próbálta megoldani. ~ úgy vélte, hogy természetnek és szabadságnak az a dualizmusa, amely a két előző „Kritiká"-ban mutatkozott meg, nem abszolút jellegű. Eszünknek ~ szerint szükségszerű igénye, hogy úgy gondolja el a természetet, mintha benne

a célok a szabadság törvényei szerint elérhetőek lennének. Ez a szükségszerűség nem az elméleti megismerés szükségszerűsége Ez csupán egy kulon ítélőerőnek, ~ terminológiájával a reflektáló képességnek a szükségszerűsége.

A reflektáló ítélőerő szemében a sok részleges termeszettorvény mind egy célszerű egységnek van alárendelve. Ennek az egységnek a forrása azonban nem az emberi értelem. Úgy gondoljuk el ezt az egységet, mintha forrása valamilyen magasabb értelemben volna. ~ szerint az ily módon elgondolható celszerűseg nem az elméleti ész fogalma és nem tartozik a természettudományok fogalmi állományához. Ez csak reflektálo ítélőerőnk szukségszerű nézőpontja. ~ szerint e képesseg alkalmazási tárgyai először is a műalkotások, másodszor a természetes organizmusok struktúrájának célszerű elemei

A műalkotás esztétikai értekelésének sajátszerűségét ~ abban látja, hogy az esztétikai izlésítélet nem fogalmakon alapul, hanem csak valamilyen kulonos elégedettségen, amelyet az esztétikai tárgy formájának szemlélése nyújt. Ebben az értelemben az esztétikai ítélet szubjektív, s dontesenek helyessege nem bizonyíthato. Ennek ellenére az esztétikai ítéletet úgy mondjuk ki, mintha a benne kifejeződő értékítéletnek mindenkire nézve kozos es szukségszerű érvenye volna Az esztetikai ítélet tehát tobb, mint egyszerűen szubjektív ízlésen nyugvó kijelentés. Benne a műalkotást mint célszerűt szemléljuk, de célszerűsége nem kívulről van előírva a művésznek. Ez cél nélkuli célszerűség. A szép gyakorlati érdek nelkul tetszik.

A második tárgyi terulet, amelyre a reflektáló ítélőerőt alkalmazzuk, ~ szerint a termeszetes organizmusok Sajátszerűseguk az, hogy az érzéki vilag jelenségei es egyben a tudományos, értelmi megismerés tárgyai levén, csak a természet mechanikus torvenyszerűségei alá lehetnek besorolhatók. De mint az ész tárgyai, a célszerűség fogalma alá kell hogy besorolhatok legyenek. E két szemléletmod egyesítésére az emberi ertelem nem kepes, de képes rá valamilyen magasabb rendű intellektus, amely el tudja gondolni a természeti mechanizmus es a célszerűség egységét.

~ társadalmi-politikai nézeteire erősen hatott a francia es az angol felvilágosodás, kulonosen Rousseau. Rousseau nyomán fejtegette a nepszuverenitás gondolatát. Csakhogy a német polgárság teoretikusa lévén, ~ a rousseau-i néphatalom demokratikus eszményével *Hobbes* eszményét szegezte szembe, a fennálló főhatalom korlátlan teljhatalmának elvét.

~ nem tagadta, hogy lehetseges bizonyos haladás a társadalmi-politikai és jogi intézmények, sőt az emberek kozotti etikai viszonyok terén is. Ám úgy vélte, hogy csak igen szűk határok kozott. Azt állította, hogy az emberi faj vele szuletett tulajdonságainál fogva rossz, s ezeken a tulajdonságokon a társadalmi viszonyok semmiféle módosulása, a politikai intézmenyek semmiféle átalakítása nem változtathat és nem javíthat Mindamellett, bár erősen korlátozta a társadalmi-politikai berendezkedés fejlődésének lehetőségét, egyáltalán nem az volt a véleménye, hogy a dolgok fennálló állapotán nem kellene javítani és hogy azon semmiféleképpen nem lehet változtatni. Így pl. elutasította a német hűbéruraknak azt az állítását, hogy a nép „nem érett meg a szabadságra". Kifejtette, hogy ilyen feltétellel a szabadság egyáltalán sohasem johet el: a szabadságra nem lehet „megérni" akkor, ha az embereknek előzetesen nem adatnak meg a szabadság feltételei.

~ jogi nézeteinek tulajdonképpeni alapja és történetileg haladó jelentősége abban keresendő, hogy a tulajdonjogon alapuló polgári „jogrendet" állította szembe a feudális jognélkülisséggel és önkénnyel A jogállamban minden személynek van szavazati joga, vagyis joga arra, hogy beleszoljon a koz dontésébe, s egyben magára nézve is érvenyesnek ismeri el ezt a dontést Az állampolgári szabadság ~ felfogásában a személynek az a joga, hogy csak azoknak a torvényeknek engedelmeskedjék, amelyekkel kapcsolatban kinyilvánította jovahagyását. Az ebben az értelemben felfogott szabadsággal elidegeníthetetlenul rendelkeznie kell minden egyes allampolgárnak. Ugyanilyen elidegeníthetetlen jog ~ szerint minden állampolgárnak a torveny előtti egyenlősége

~ a társadalom eszményi állapotának az egyenek és az államok kozotti bekét tekintette Ez azonban, mint mondotta, rendkívul távoli cél. A torteneti élet realitása nem a béke, hanem a harc, az emberek kozotti szamtalan antagonizmus Természetesen ~ távolról sem ismerte fel, hogy ezek az ellentétek társadalmi viszonyokból, osztályérdekekből erednek. Szuksegszerűségnek látja őket, de nem történelmileg es társadalmilag meghatározottnak, nem osztályok harcának, hanem az eredendő emberi természet megnyilvánulásának

A német társadalomnak a feudalizmusból a kapitalizmusba valo gyotrelmes, ellentmondásokkal teli és végtelenul lassú átmenete tukrozódik sajátos formában vissza ~-nak abban a gondolatában, hogy a történelmi haladás ellentmondásossága az emberi nem tokéletesedésének szukséges feltétele A történelemben érvényesulő antagonizmus lényege az, hogy az emberek egyszerre hajlamosak arra is, hogy társadalomban éljenek, és arra is — a rájuk jellemző rosszakarat folytán —, hogy szembeszeguljenek egymással, ami szeteséssel fenyegeti a társadalmat ~ szerint ez antagonizmus, és a vele járó szenvedések és csa-

pások nelkül lehetetlen bármiféle haladás az emberi nem nagy feladata, az egyetemes polgári jogállapot felé.

A jogrend megvalósulásával párhuzamosan fog lassanként megszűnni ~ szerint a háború, hogy elkovetkezzek a nepek közötti béke. Ennek eszköze nem az erkölcsi tökeletesedés, hanem a nemzetközi kereskedelemből származó előnyökhöz fűzodó érdek. Elkepzelhető, hogy az államok a saját gazdasági előnyeiket keresve a morális indítékoktól teljesen függetlenul kenyszerítve erzik magukat arra, hogy békére törekedjenek és elkeruljek a háborut. (Lásd még: *neokantianizmus*.)

kapitalizmus: a *feudalizmus*t felváltó *társadalmi-gazdasági alakulat*, amely a termelési eszközök tokés magántulajdonán, a bermunka kizsákmányolásán alapszik. A tőkés termeles alaptörvenye az ertektobbletszerzés. Alapvető ellentmondása a munka társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája kozotti ellentmondás, mely a tokes társadalom két osztálya, a proletariátus és a *burzsoázia* antagonizmusában nyilvánul meg. A proletariátusnak a ~ egesz történetén végighuzodo osztályharcát a *szocialista forradalom* tetozi be. A ~ ideológusai által proklamált formális politikai egyenlőség erteket nagymértékben lerontja a gazdasági egyenlőtlenség, s emellett a tokes alap egesz felepítménye, az államgepezet es az ideologia igyekszik a dolgozókat a politikai elettol meg távol is tartani. A XVI. sz.-ban kialakult ~ haladó szerepet toltott be a társadalom fejlódeseben, mivel joval nagyobb munkatermelekenyseget biztositott, mint a feudalizmus es felgyorsitotta a termeloerok fejlodeset. A XIX. es XX. sz. fordulojan legfelso, vegső szakaszába lepett, az *imperializmus* szakaszába, amelyet a monopóliumok es a finánctőkeuralma, valamint a reakcios tendenciák általános (a politika, az ideologia stb. sikját átfogó) felerősodése jellemez. Ebben a stádiumban szeles körben elterjedt az állammonopolista ~ (lásd *államkapitalizmus és állammonopolista kapitalizmus*), amely fokozza a militarizmust, s egyesíti a monopóliumok hatalmát az állam erejével. Az első világháborúval es a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdetet veszi a ~ általános válsága, amit a tokes rend ellentmondásainak további kielezodese jellemez, továbbá, hogy újabb es ujabb országok válnak le a ~ világrendszeréről, s hogy a nemzeti felszabadito mozgalmak eredmenyekent szethull a gyarmati rendszer, es a nemzetkozi kuzdoteren az eróviszonyok a szocializmus javára változnak meg

kategóriák (gor. kategoria = kijelentes, tulajdonság): a filozofiában — alapfogalmak, melyek a valóság jelenségeinek és a megismerésnek legáltalánosabb és leglényegesebb tulajdonságait, oldalait, viszonyait tükrözik vissza. A ~ a társadalmi gyakorlaton alapuló *megismerés* fejlődésének történeti folyamatában alakultak ki. Lehetővé teszik a környező világ egyre mélyrehatóbb megismeréset. A tárgy megismerese nem egyszerű mechanikus aktus, amelynek során a valóság visszatukrozódik az ember tudatában, hanem bonyolult folyamat, áttérés az érzéki adatokról az *absztrakció*ra, az *egyes*ről az *általános*ra stb. Az elvont gondolkodás egyik leglényegesebb vonása a fogalmak es ~ alkotása. Az egyes ~ kidolgozása már az ókori filozófiában megkezdődött. Így pl. a vaisésika tanításban már találkozunk a szubsztancia, a minőség, a hatás stb. kategoriájával. Nagy szerepe volt a filozófiai ~ kidolgozásában *Arisztotelész*nek. Ő tíz kategóriát sorolt fel: a szubsztanciát, mennyiséget, minőséget, viszonyt stb. A ~-at a let alapfajainak tekintette és igen fontosnak tartotta őket a megismerés szempontjából. Az újkorban *Kant* dolgozott ki idealista kategória-elméletet: nála a ~ az értelem a priori formái. *Hegel* dialektikus fejlődésukben vizsgálta a ~-at, de rendszerében ezek eszmei lényegek, amelyek az abszolút eszme fejlódesi fokai. A mai idealista filozófiában, különösen a *neopozitivizmus* filozófiájában a ~-at vagy figyelmen kívul hagyják, vagy csupán az emberi tapasztalat merében szubjektív és „kényelmes" rendezesi formának tekintik őket. Más idealisták (*N. Hartmann*, a *neotomizmus*, az *egzisztencializmus* stb.) a tisztán szellemi, transzcendens létezők köze sorolják a ~-at. A dialektikus materializmus nagy jelentőséget tulajdonít a ~-nak: a lét alapvető visszatukrözesi formáinak, a megismeres támpontjainak, csomópontjainak, lépcsőfokainak tekinti oket. A dialektikus materializmus alapvető kategoriái: *anyag, mozgás, idő és tér, minőség és mennyiség*, ellentmondás, *okság, szükségszeruség és véletlen, tartalom és forma, lehetőség és valóság* stb. Ezek a ~ meghatározott összefüggésben vannak egymással, s rendszert alkotnak, amelyen belul helyuk nem tetszés szerinti, hanem a valóságnak és a megismerés fejlődésének törvényei szerint következnek egymásból (~ koordinációja és szubordinációja). A ~ rendszere felépítésének alapelve, a *történeti és logikai* egysege tukrozi a megismerésnek a jelenségtől a lenyeg, a kulsotól a belső, az elvonttól a konkrét, az egyszerűtől a bonyolult felé való haladását. A ~ a marxista filozófiában, miként bármely más tudományban, nem alkotnak zárt, változhatatlan rendszert. A valóság fejlódésével és a tudományos megismeres haladásával a ~ számszerűleg is nőnek, tartalomban is gazdagodnak, s a ~ rendszere egyre jobban megkozeliti az objektív világ sokoldalú visszatukrözését. A változó

valóság lényegi vonásait kifejező ~-nak magukat is mozgékonyaknak, rugalmasaknak kell lenniük, mint amilyenek az általuk visszatukrozott jelenségek.

katonai demokrácia: a *társadalom politikai szervezetének* korai formája a törzsi rendszer felbomlásának és az *állam* kialakulásának viszonyai között. A terminust L. H. Morgan vezette be. ~ állt fenn a gorogoknel a homeroszi korban (i. e. XII—IX. sz.) es a rómaiaknál az ún. „királyok korában" (i. e. VIII—VI. sz.), a szkitáknál, a keltáknál, germánoknál, normannoknál. A ~ jellemzője, hogy a hatalom egyre inkább vezérek, hadvezérek es papok kezeben osszpontosul, hogy fokozatosan oroklődő intézmennyé válik. A zsákmányszerző háború állandó foglalkozássá lesz, a katonai egysegek kulonféle kiváltságokat elveznek. Ily módon a torzsi rendszer szervei „a saját népuk ellen i uralomnak és elnyomásnak onálló szerveivé lesznek". (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. kot. 282—283. old.)

Kautsky, Karl (1854—1938): nemet szocialdemokrata történész és kozgazdász; a II. Internacionálé teoretikusa. A kilencvenes években a német szocialdemokrácia elismert teoretikusa lett, s ez az elismeres valóban megillette akkori tevekenységét. ~ tobb olyan munkát irt — „Karl Marx gazdasági tanai" (1887), „A szocializmus előfutárai" (1895), „Az agrárkérdés" (1899), „A kereszténység eredete" (1885) stb. —, amelyek jelentos szerepet játszottak a marxizmus eszmeinek terjesztesében. De már ezekben a munkáiban is tobb ponton eltorzította a marxizmust. 1910-ben alakította ki a nemet szocialdemokrácián belul a „centrum" csoportját, s ettől kezdve nyiltan szembefordult a forradalmi marxizmussal. ~ nem ertette meg a proletariátus diktatúrájának feladatait, es halálaig szovjetellenes propagandát folytatott. Filozófiai nézeteit tekintve eklektikus volt, a materializmus és az idealizmus elemei egyaránt megtalálhatók gondolkodásában.

kauzalitás — lásd *oksag*

képességek: a szemelyiség jellemzői, amelyek azt fejezik ki, hogy a személyiség milyen mértékben sajátított el egy bizonyos fajta tevékenyseget. A kepesseg fogalmán emellett az elsajátítás mértekén tul bizonyos tevékenységfajta elvégzésének gyorsaságát és konnyedségét, a tevékenységmódok birtokba vételenek mélységét és stabilitását stb. is ertik. A szemelyiség hierarchikusan felvázolt struktúrájában a ~ a jártasságok és a készsegek folott helyezkednek el, ezek szabályozásának és továbbfejlesztesenek eszközeiként es eredményeként jelennek meg. — A ~ fogalmának lényege rendszerint összekapcsolódik a lehetőség és a sajátosság (tulajdonság) kategóriáival. E tradíció alapját még Arisztotelész rakta le, aki a ~-et potenciális lehetőségeknek tartotta a megismerés általános alapelveinek elsajátítására. Ettől fogva a legkulónbózóbb filozófiai irányzatok meghatározása szerint a ~ a személyiség potenciális sajátosságai (tulajdonságai), amelyek meghatározott feltételek mellett aktualizálódnak. — Mielőtt a pszichologia onállo kisérleti tudománnyá vált volna, a ~-et pusztán lelki tulajdonságokként, sajátos erőkként értelmezték, amelyek biztositják a megismeres és az élmények lehetőségét. Platóntól a keresztenységen át úgy fogták fel a ~-et, mint amelyek vele szulettek az individuummal. Descartes a ~ értelmezésében dontő lépest tett előre az intellektuális tevékenyseg mechanizmusainak elemzése fele. Ezt a vonalat Locke es a francia materialisták folytatták, s az utóbbiak felvetették azt a problémát, hogy a ~ kialakulása a tanulással es a társadalmi feltételek összessegevel van osszefuggésben. Kant a megismerő ~-et mint az ember nembeli sajátosságait elemezte, s ezzel megteremtette az előfeltételeket a ~ társadalmi-logikai es individuálpszichológiai aspektusainak megkulonboztetéséhez. A marxista filozofia egyreszt birálja a ~ kizárólagosan „termeszeti" ertelmezeset, ugyanakkor elveti azt a felfogást is, amely szerint a ~ teljes mertekben a szemelyiseg kulsó eletfeltételeitől fuggnek. — A ~ a XIX. sz.-ban váltak speciálisan pszichológiai vizsgálat tárgyává, F. Galton muvei nyomán, aki az emberek differenciális kulonbsegeit tanulmányozta. A ~ általános természete mindmáig vita tárgya, jóllehet a pszichológia nagy anyagot gyűjtött ossze az egyes képességfajták es kialakulási módjaik kutatásával kapcsolatban. — A *személyiség* struktúrájában a ~ szorosan osszefuggnek olyan tulajdonságokkal, mint az emlekezes sajátosságai, az emocionális sajátosságok, a jellemvonások, az intellektuális tulajdonságok. Bár összességukben a ~ nem azonosithatók ezekkel a tulajdonságokkal, az utóbbiak megis ~-nek tekinthetők, ha bizonyos konkrét tevékenységfajták feltételeit alkotják, s a megfelelő tevekenyseg hatása alatt alakulnak ki. Az ismeretek, keszsegek, jártasságok tekintetében a ~ az ezek megszerzését biztositó feltételekként szerepelnek.

A személyiség képessegeinek kulonbozó fejlettségi szintjeit illetően még nincsenek kidolgozva meghatározásuk objektiv kriteriumai; a tehetségességet általában nem maguknak a ~-nek, hanem a tevekenyseg produktumainak a jellemzői alapján kulonboztetik meg. Ennek megfelelően tehetségnek nevezik azt a képességkomplexumot, amely eredeti, uj, tökéletes és tár-

sadalmilag jelentős produktum letrejottét teszi lehetővé. A ~-nek ezt az alkotó tevekenységgel való összefuggeset az alkotáspszichologia vizsgálja. — A ~-et nem keszen kapja az ember, mint valami vele szuletett dolgot, hanem azok az elet es a tevekenyseg során alakulnak ki. Ugyanakkor megkulonboztetnek az emberrel veleszuletett hajlamokat es szerzett hajlamokat. A ~ velunk szuletett es szerzett komponenseinek összefuggese ma meg nincs elegge tisztázva. Ezzel kapcsolatban elterjedt állaspont az, amely elismeri a biologiai ~ letet, melyeknek csiráit a magasabb idegmukodes sajátosságaiban látja, de a specifikusan emberi ~-et tekinti lenyegesnek, amelyeknek szinten megvan az alapjuk az agymechanizmusokban az ember elete folyamán kialakuló „funkcionális szervek" formájában, de elsősorban a társadalmi-tortenelmi tapasztalatok elsajátításának eredmenyeként jelentkeznek. (Vigotszkij, Leontyev, Lurija.)

képmás: 1. Filozofiai ertelemben az *ismeretelmelet* egyik alapfogalma, amely a szubjektum megismerő, visszatukrozó tevekenységének eredményet jelenti. 2. Tág ertelemben a szaktudományokban a ~ kifejezést a kovetkezo esetekben használják: *a)* az erzeki visszatukrozes fajtáinak jelolesere, *b)* a kovetkező kifejezesekkel szinonim értelemben: „másolat", „tukorkép", „a visszatukrozes tartalma", „reprodukció", „ismeret", „kozlés", továbbá a szó tág értelmében vett „információ" (N. Wiener). 3. A matematikában a ~ matematikai objektum, amely olybá tekinthető, mint egy másik, az eredetinek modellul szolgáló matematikai objektum átalakításának eredménye. Így pl. a matematikai analízisben valamely sokváltozós függvény úgy fogható fel, mint egy n-dimenzios teret kepviselo geometriai objektum (modell) alapján előállított ~-a.

A materialista ismeretelméletben a ~ alapvető kategória. Az erzeki visszatukrozés és az elvont gondolkodás kulonbozó fajtáival kapcsolatban egyaránt használatos, s az objektív és szubjektiv bonyolult egysege. Forrását és tartalmát, a visszatukrozott tárgyat tekintve a ~ objektiv, létezési módja (formája) tekinteteben szubjektiv. A szubjektiv forma legfontosabb jellemzője a ~ *eszmei* jellege.

A ~ a szubjektum aktiv tevekenysége revén áll elő, es ugyancsak ez ellenőrzi, korrigálja, fejleszti. E tevékenység celja, hogy a ~ egyre inkább adekvát legyen a tárggyal. Mindazonáltal ez a megfelelés mindig hiányos, viszonylagos marad. A ~ es a tárgy ismeretelméleti viszonya kulonbozó fajta megfeleléseken alapul, amelyek olyan fogalmak segítségével fejezhetők ki, mint pl. az izomorfizmus, homomorfizmus, automorfizmus, a hasonlóság kulonfele tipusai, a homológia, a kulonfele geometriai ábrák stb. Mindez lehetővé teszi a ~ megalkotása, transzformációja es mozgása felteteleinek és torvenyszerusegeinek vizsgálatában matematikai es logikai modszerek alkalmazását. Ezt látjuk pl. a kibernetikai es a bionikai kutatásokban.

A ~ a visszatukrozesi (megismeresi) folyamat szintjétől es jellegetol fuggően más es más. Az erzeki visszatukrozes szferájára epul az elvont gondolkodás szintje, itt a megismero tevekenyseg egy-egy eleme vagy egysege gondolati ~, azaz a *fogalom*. A fogalmakbol szarmaztatott megannyi ~ mindaz a sema, egyenlet, keplet, amely a tárgyak (ter- es időbeli, dinamikus stb) szerkezetet tárja fel. Ebben az összefuggesben bonyolultabb ~-nak tekinthető a tudományos *hipotezis* es *elmelet*. A ~ lenyege az, hogy strukturája megfelel forrásának, fugg attól — minthogy tartalmában visszatukrozi —, es egyszersmind fugg a szubjektumnak a tárgyra iranyulo aktiv idegfiziológiai, pszichikai tevekenysegetol is. A szubjektum azokat a neurofiziológiai folyamatokat es állapotokat, amelyekben a kulso behatásokat feldolgozta, a dolgok sajátos helyettesitoi (vagy modelljei) gyanánt használja fel. S ebben az alkalmazási folyamatban játszodik le annak a tárggyal megfelelesben levo strukturának (információnak) a funkcionális kiválasztása, amely e szubjektum számára kozvetlenul a targyrol alkotott ~ alakjában jelenik meg. Kovetkezeskeppen a ~ „eszmei volta" nem szubsztancialis tulajdonság, hanem a szubjektum tevekenysegenek funkcionális tulajdonsága. Az a felfogás, mely szerint a ~ valamilyen kulon szellemi szubsztanciát fejez ki vagy reprezentál, idealista módon ertelmezi a ~ termeszetet. (Lásd meg. *visszatukrozés, modell.*)

képzelet, fantázia az emberi *pszichikum*nak az a képessege, hogy uj, erzeki vagy gondolati kepeket alkot a valóságbol meritett benyomások alapján, mely kepeknek adott formájukban eredetije nem letezik a valóságban. A ~ anyagául emlékkepek, kepzetek es aktuális eszleleti *kepmás*ok szolgálnak. A ~-re jellemzo eltávolodás a valóságtol ennek az anyagnak kisebb-nagyobb mertékű átalakitása réven tortenik. A ~ az ember munkatevekenysegebol fakad, amely enelkul nem lehet celtudatos es termekeny. Lenin szavai szerint „a legegyszerubb altalánositasban, a legelemibb általános eszmeben (az »asztal« általában) is *van* egy darabka *képzelet*". (Muvei. 38. kot. 361. old.) A tudományban a ~ gyakran segíti a tudóst munkájában, hipotezisek, modellformák, kiserleti módok megalkotasában. Kulonosen nagy a ~ szerepe a muveszi alkotásban, nemcsak az általánositás eszkoze, hanem olyan esztétikai értekek alkotója, amelyekben a valóság

művészi megismerése fejeződik ki. Ellentétben a „csapongó fantázia", a szertelen ~ ábrándképeivel, amelyek elvonják az ember figyelmét a realitástól, a társadalom szükségleteivel összefüggő ~ „rendkívül értékes tulajdonság" (Lenin), amely elősegíti az élet megismerését és átalakítását

képzet: a valóság tárgyainak és jelenségeinek érzéki, szemléleti, általánosított képe, melyet az ember tudatában akkor is megőrizhet és felidézhet, amikor e tárgyak és jelenségek közvetlenül nem hatnak érzékszerveire Az ember azt rögzíti és őrzi meg ~-eiben, amit objektíve, gyakorlati tevékenysége révén megismert. Noha az emberi ~-ek mindig az egyén észlelő tevékenységének a formái (lásd *észlelés*), mégis elszakíthatatlanul összefonódnak a fogalmak társadalmilag kialakult és a nyelv által közvetített jelentésével; így a ~ tartalmát tekintve társadalmi és mindig tudatos A ~ a tudat nélkülözhetetlen eleme, minthogy a tudat szüntelenül összekapcsolja a fogalmak *jelentését* és értelmét a dolgok képeivel, a ~-ekkel és relatíve szabadon „manipulál" velük, azaz hozza kapcsolatba a ~-eket képzeleti és gondolati tevékenységében

kereszténység — lásd *világvallások*

kettős igazság — lásd *Averroes, Aquinói Tamás*

kibernetika ⟨gör. kubernétiké — a kormányzás művészete⟩: a műszaki berendezések, az élő szervezetek (köztük az emberi szervezet) vezérlési folyamatainak, rendszereinek közös vonásaival foglalkozó tudomány. Alapelveit első ízben Norbert Wiener (1894—1964) amerikai matematikus fejtette ki műveiben. A ~ létrejöttét számos műszaki és természettudományos felfedezés előzte meg. az automatikus szabályozás elmélete, a radioelektronika (amely lehetővé tette gyors működésű regisztráló és programvezérlésű számítóberendezések megalkotását); a valószínűségszámítás, különösen annak az *információk* átvitelével és átalakításával kapcsolatos problémák vizsgálatára való alkalmazása; a *matematikai logika* és az algoritmusok elmélete; az idegfiziológia és a homeosztázissal kapcsolatos kutatások fejlődése Az anyagmegmunkáló vagy energiát átalakító berendezésektől eltérően a kibernetikus rendszereket az információfeldolgozás folyamatai jellemzik. A ~ a vezérlési rendszerek tanulmányozásában egyesíti a makro- és mikroeljárásokat A makroeljárást olyankor alkalmazzák, amikor a *rendszer* belső szerkezete nem ismeretes, és csak a „bemenet"-nél és „kimenet"-nél figyelhető meg az információ változása (a rendszerbe belépő információ és a rendszer reakciója). Így állapítják meg pl az alapvető információáramlásokat és a vezérlési rendszer véges függvényeit (Ezt a feladat-típust a „fekete doboz" problémájának nevezték el) A mikroeljárás feltételezi a vezérlési rendszer belső szerkezetének bizonyos ismeretét, segítségével történik a rendszer alapelemeinek, kölcsönös összefüggésuknek, működésük algoritmusainak feltárása, és lehetővé válik ezekből az elemekből vezérlési rendszerek szintetizálása A ~ egyik központi problémája az önszabályozó (önbeállító) rendszerek struktúrájának vizsgálata Így nevezik azokat a bonyolult vezérlési rendszereket, amelyek hierarchikus kölcsönhatásban álló részrendszerekből állnak, megvan az a képességük, hogy tartósan megőrizzenek, illetve elérjenek bizonyos állapotokat (vagy állapotjellemzőket) olyan külső hatásokkal szemben is, amelyeknek iránya ezeknek az állapotoknak a megváltozása, illetve kialakításuk meggátolása E rendszerek működésének lényeges eleme a perifériáról a vezérlési központ felé menő állandó visszacsatolás (feed-back) A legtökéletesebb önszabályozó rendszereket az élő természet evolúciós folyamatai hozták létre Ezért a ~ felhasználja az élő szervezetekben és a műszaki berendezésekben érvényesülő vezérlési funkciók közötti analógiát A ~ jelentőségét napjainkban mindenekelőtt azok a lehetőségek mutatják, amelyeket a termelésnek és a formalizálható szellemi munka fajtáinak automatizálásában, a biológiai vezérlő és szabályozó rendszereknek (hormonok, idegrendszer, átöröklési mechanizmus) a modellezés módszerével való kutatásában és az új típusú gyógyászati berendezések létrehozása terén tár fel Ugyancsak nagy jövőt ígér a ~ módszereinek a gazdasági tervezésben és a szervezett emberi tevékenység egyéb területein való alkalmazása A ~ módszereinek ez a széles körű alkalmazhatósága azon az objektív tényen alapul, hogy az élő szervezetek és a mesterséges berendezések bizonyos közös, matematikailag leírható és vizsgálható funkciókkal és struktúrákkal rendelkeznek Minthogy a ~ ebben az értelemben szintetikus tudományág, a tudományok közötti kölcsönhatás új típusának igen jó példáját nyújtja, továbbá bőséges anyagot szolgáltat az anyag mozgásformáinak és a tudományok osztályozásának filozófiai vizsgálatához Fejlődése több általános módszertani s egyben filozófiai probléma megvitatására adott alkalmat Ilyen problémák az emberi *gondolkodás* és a kibernetikai gépek működése közötti viszony, az információ természete és összefüggése a fizikai *entrópia* fogalmával, mi a lényege annak, amit szervezettnek, célszerűségnek, élőnek nevezünk stb.

Kierkegaard, Soren Aabye (1813—1855): dán teológus és idealista filozófus, a mai *egzisztencia-*

lizmus előfutára. Filozófiai nezeteinek kialakulására részint a nemet romantika volt hatással, részint a hegeli filozófiára bekovetkezett antiracionalista reakció *(Schopenhauer, Schelling)*. Gondolkodásában dontő nyomot hagyott F.-X. Baader vallásos-filozófiai koncepcioja. ~ a romantikához kozelállo álláspontrol elesen biralta *Hegelt* „objektivizmusáert", vagyis azert a torekvéséért, hogy az egyént az objektiv szellem tortenetileg konkrét rendszerenek mozzanatakent fogja fel. ~ szerint ez a felfogás kiszolgáltatja a szemelyiseget a tortenelem „anonim" uralmának, megszunteti onállóságát és szabadságát, leveszi róla a történőért való felelősseget, megfosztja attól a lehetosegtől, hogy etikusan viszonyuljon a valósághoz és onmagához, egyszoval demoralizálja.

A hegeli koncepcióval ~ a szemelyisegnek egy olyan felfogását állítja szembe, amely az egyeni választás abszolút szabadságán alapul. Az ember csak akkor tudja „abszoluttá" tenni a maga egyeni etikai donteset (választását), ha „feltetlenul fuggetlen" a termeszeti osszefuggésektol, a társadalmi hatásoktól es a tobbi emberhez fűződo kapcsolatoktól, vagyis mindennemu kulso letezőtől. Csak az ilyen mindennemu objektiv determinációtól mentes személy kepes arra, hogy eljusson a valodi, „etikus-szemelyi" letezéshez, az egzisztenciához.

Filozófiai konstrukciojának alapfogalmait — a „szabadságot", a „személyt", a „választást", a „dontest" stb. — definiálva ~ egyáltalan nem vette figyelembe reális társadalmi tartalmukat, misztifikálta őket. Így a szabadságot csak etikai aspektusában látja, mint a valósággal szemben elfoglalt pozíció meghatározásának szabadságat, mint a „vagy-vagy" dilemma eldontésenek szabadságát, mint a „választás" szabadságát. Ennek a választási aktusnak metafizikai jelentoseget tulajdonít · ennek az „igazi" választasnak a pillanatában „ a lélek egyedul marad onmagával, egyesul az egész világgal, s a tart egekben a maga Órok Erejét szemléli".

Ily módon ~-nál az egyéni szabadság abszolutuma isten „abszolútumába" vesz bele. Az egyen abszolút szabadságának tétele ellentmondott az isten abszolútumára vonatkozó posztulátumnak. ~ azonban nem mondhatott le erről a posztulátumról, mert csakis ezzel kerulhette el az etikai szolipszizmust; csak isten szavatolhatta azt, hogy az egyén etikus tartalmának es ~ megismetelhetetlenul egyszeri — intim szemelyes aktusainak általános érvénye legyen.

~ a hegeli — objektiv es szerinte „kvantitativ" — dialektikával szembeállított egy elvileg másfajta — szubjektiv es „kvalitatív" vagy egzisztenciális — dialektikát. A „kvalitativ" dialektikának a hegelivel ellentétben nem objektiv es kiszámithato (azaz — ~ szerint — „kvantitativ") előfeltevesekből kell kiindulnia, hanem elvileg „nem objektiválhato", meghatározhatatlan előfeltevesekbol. Ide tartozik ~ szerint minden „intimen szemelyes" élmeny. Ilyen mindenekelőtt a „szorongás" elmenye A „szorongás" ~-nal maga a let, amely szemben all a „semmivel meg nem alapozott" egyeni szabadsággal; nem más, mint az emberi let (letezes) elemi jellemzője, ellentetben a nemlettel, nem más, mint legintimebb kifejezese az ember szabadságának a „lenni vagy nem lenni" kerdeseben. A „szorongas", amely a szemely letet fejezi ki „a halál színe elott", ~ szerint a szemely igazi letezesenek szferajába tartozik, ellentetben a nem igazival, amelyet mindig megoszthat másokkal.

A „kvalitativ" dialektika az istennel valo kapcsolat megorzesenek eszkoze. ~ szerint az ember az istenhez vezeto uton harom stadiumon halad at onnon letezesenek megismereseben az esztetikai, az etikai es a vallasi stádiumon. Az esztetikai immoralizmus pszichologiaja iránt tanusitott elenk erdeklodesevel (~ koraban ez meg csak affele távoli lehetosegkent rajzolodott ki) ~ sok tekintetben anticipálta a XIX. sz masodik felenek esztetizmusát, erdeklődesenek analitikus-kritikai jellegevel pedig a „decadence" nietzschei kritikajat. ~ szerint az esztetikusan elo egyen az emocionalis orom teljesseget es konkretságát azzal eri el, hogy lemond letezese „igazságanak" tovabbi megismereseről es kivivásáról. Ez a lemondás a forrasa a kieleguletlensegnek es a „ketsegbeesesnek", amely az esztetikai stádium tulajdonkeppeni egzisztencialis alapja. Ez azonban meg nem igazi ketsegbeeses. Az „igazi, az abszolút ketsegbeeses" az etikai stádiumban lép fel. Ez arra keszteti az embert, hogy felismerje szemelyisegenek vallasos mivoltát, vagyis elvezet a letezes vallasi stádiumaba, más ut ~ szerint nem vezet istenhez.

~ filozofiáját eleteben es a halalát kozvetlenul kovető evtizedekben csak dániai tisztelőinek szuk kore ismerte. A XIX. sz. végen terjed el bizonyos mertekig a skandináv országokban. ~ hatása H. Ibsen eletmuven is erezhető. Századunk huszas eveiben felfigyel ~ tanitására a protestáns neo-ortodoxia, majd pedig az egzisztencializmus.

kínai filozófia: a ~ nagy tortenelmi hagyományokra tekint vissza. Mar az i. e. I. evezred kozeperol ismeretes az ot termeszeti őselemről szolo tan. Az okori kínai gondolkodók azt tanították, hogy az ot őselem — a viz, a túz, a fem, a fa es a fold — keverekei alkotják a jelenségek es dolgok egesz változatossagát. A valóságos világ „osalapjainak" egy másik felosztási rendszerét is

ismerték. A „Változások könyve" nyolc ilyen „ősalapot" nevez meg.

A „Változások könyve" azonban jóskönyv, filozófiai értelmezést csak később kapott; képei és szimbolikája nagy hatást gyakoroltak a ~ későbbi fejlődésére. Ebből a korból ismeretesek a két ellentétes és kölcsönösen összefüggő erőről, a jinről és a jangról szóló tanítás alapelvei. Ezek működésében látták a természetben végbemenő mozgás és változás okát. A jin és a jang ellentétes természeti jelenségek: a világosság és sötétség, a pozitív és negatív, a hím- és nőnem szimbólumai voltak. — Az i. e. V—III. sz. az ókori ~ „aranykora". Ekkor alakultak ki a fő filozófiai iskolák, a taoizmus és a konfucianizmus.

A taoizmus, a „tao"-ról („út"), a dolgok útjáról, törvényéről szóló tanítás, az i. e. VI—V. sz.-ban keletkezett. Megalapítójának Lao-cet tetekintik, aki főbb gondolatait a „Tao tö King" c. könyvében fejtette ki. Nézeteinek központi magva az az elgondolás volt, hogy minden dolog a saját „útja", a „tao" folytán jön létre és változik; nincsenek változatlan dolgok, minden a saját ellentétébe csap át. A „tao" az ember életútját, az etikai normát („tao tö"), a gondolkodás értelmezésével pedig a „rezont", az „érvet" is jelentette. A taoizmuson belül mind idealista, mind materialista értelmezések kialakultak. A materialista filozófusok a taót természettörvényként értelmezték (Lao-ce, Hszün-ce, Vang Csung); az idealisták felfogásában a tao mint „eszmei princípium", „isteni út" szerepelt. A naiv materialista Csuang-ce idealista etikai tétele (az élet illúzió, az igazi lét az örök, önmagában létező taóban rejlik) az időszámításunk kezdetén keletkezett taoista vallás egyik eszmei forrása volt.

Az ismeretelmélettel elsősorban Mo-ce és tanítványai foglalkoztak. Több ókori kínai gondolkodó vizsgálta a fogalmak (a „nevek") és a valóság viszonyának logikai problémáit, Mo-ce. Hszün-ce és mások úgy vélték, hogy a fogalmak az objektív jelenségeket és dolgokat tükrözik vissza. A problémát idealista módon magyarázta a Zénón aporiáira emlékeztető kijelentései révén ismeretes Kung-szun Lung, aki abszolutizálta és teljesen elszakította a fogalmakat a valóságtól. A természetfilozófia területén a fő vita a „tien"-re („ég") vonatkozó elképzelések körül bontakozott ki. Ezt a fogalmat a gondolkodók egy része (pl. Hszün-ce) a természettel azonosította, más gondolkodók (Konfucius, Meng-ce) pedig a magasabb rendű célra irányuló erőt értették rajta. Az etika és a morál területén központi helyet foglalt el az ember lényegéről szóló tanítás. Széles körű visszhangot keltettek Konfucius és Meng-ce etikai-politikai elméletei; továbbá Han Fej-cenek és a „törvényesség" (facsia) iskolájához tartozó több gondolkodónak az államra és a jogra vonatkozó nézetei.

A társadalom, az ember, az erkölcs problémáit elsősorban a konfucianizmus alapján vizsgálták. Megalapítója Konfucius (i. e. 551—479), akinek nézteit követői fejtették ki a „Lun jü" (Beszélgetések és mondások) c. könyvben. Konfucius etikai-politikai tanításának alapfogalmai: a humanitás (zsen), a kötelesség, igazságosság (ji), magatartási normák (li). A konfucianizmus szerint az ember sorsát az „ég", a „tan" szabja meg, s azon, hogy az emberek „nemesekre" és „alantasakra" oszlanak, nem lehet változtatni, a fiatal ellentmondás nélkül engedelmeskedjék az idősebbnek, az alantasabb a magasabb rangúnak. Konfucius kiemelkedő követője volt Meng-ce, aki a társadalmi egyenlőtlenséget az „ég rendelésével" indokolta. A konfucianizmus egy másik híve, Hszün-ce (i. e. 298—238), kidolgozta azt a materialista elméletet, amely szerint az ég a természet része és nem rendelkezik tudattal. Véleménye szerint, ha az ember megismerte a dolgok törvényeit (tao), saját érdekében kell felhasználnia őket. A konfucianizmus uralkodó tendenciája azonban a kiváltságos osztályok uralmának igazolása, az „égi rendelés" magasztalása volt. Ezen az alapon alkotta meg Tung Csung-su (i. e. II. sz.) az ortodox konfuciánus doktrínát. A XI—XII. sz.-ban Csu Hszi és mások filozófiai alapokra helyezték a konfucianizmust, kidolgozták a neokonfucianizmust. Azt tanítják, hogy a dolgokban két elv van: a *li*, az ésszerű teremtőerő, és a *csi*, a passzív anyag. Az előbbiből ered az ember pozitív tulajdonsága, a jóra törekvés, az utóbbiból a negatív emberi tulajdonság, az érzéki gyönyörök hajszolása. Van Jang-ming (1472—1528) szubjektív idealista szellemben fejtette ki a konfucianizmust. A konfucianizmus hosszú századokon át a hűbéri Kína egyik uralkodó ideológiája volt. — Az i. e. III. sz.-tól az i. sz. III. sz.-ig számtalan természetfilozófiai és kozmológiai konstrukció alapja változatlanul az öt őselemről és a két poláris erőről, a jinről és a jangról szóló tanítás volt. A csire vonatkozó elképzelések Vang Csung rendszerében nyertek materialista értelmezést. Egyidejűleg különféle misztikus tanok is kifejlődtek, kialakultak a taoizmus és a konfucianizmus új vallásos irányzatai. Időszámításunk első évszázadaiban a materializmus és az idealizmus központi kérdése lett a „lét" és a „nemlét" viszonya. Az I. sz.-ban kezdett behatolni és elterjedni Kínában a buddhizmus, amely a konfucianizmus és a taoizmus mellett a kínai gondolkodás harmadik fő áramlatává vált. Az V—VI. sz. a buddhista misztika uralma jegyében telt el. Ebben az időszakban bontakozott ki a harc a világ irrealitásáról szóló buddhista tanítás körül. A buddhista idealizmus elleni támadások

— bár jelentkezett materialisztikus kritika is, pl. Ho Csen-tien és Fan Csen bírálta a lélek halhatatlanságába vetett hitet — zömmel a konfucianizmus és a taoizmus álláspontjáról indultak ki. A X—XIII. sz. időszakában lezajlott mélyreható társadalmi-gazdasági átalakulások hatására Kínában virágzásnak indul a filozófiai gondolkodás. Reakcióképpen a buddhizmusra és a taoizmusra tovább fejlődik Konfucius tanítása. Az etikai és politikai kérdéseken túl most már az eddiginél nagyobb helyet kapnak benne és egyben gazdagodnak az ontológiai, természetfilozófiai és kozmogóniai problémák. A központi kérdés az eszmei princípium, a li (torvény, elv) és az anyagi princípium, a csi (ősanyag) viszonya volt. A neokonfucianizmus korai képviselői több kérdést materialista szemszögből vizsgáltak (Csou Tunji, Csang Csaj). Kiemelkedő helyet foglalt el a neokonfuciánus konstrukciók fejlesztésében és általánosításában Csu Hszi. Csu Hszi a li és a csi kölcsonös viszonyát illetően végső soron objektív idealista alapon a li-t tekintette elsődlegesnek, a csi-t pedig másodlagosnak. A neokonfucianizmuson belül szubjektív idealista nézeteket fejtett ki Lu Csiu-juan (Lu Hsziang-san), kulónósen pedig Vang Sou-zsen (Vang Jang-ming). A neokonfuciánus idealizmussal szemben Cseng Liang, Je Si, Lo Csin-sun és Vang Tien-szianq lépett fel materialista nézetekkel. Nagy szerepe volt az ortodox neokonfuciánus iskola elleni harcban Li Cse haladó gondolkodó tanításának. A XVII—XVIII. sz.-ban tovább fejlődik a li es a csi viszonya problémájának megoldása, Vang Fu-cse (Vang Csuan-san) és Taj Csen materialista módon közelítik meg a kérdést. Az 1840—1842-es ópiumháborúval megkezdődött a Kínába való kulföldi behatolás. A kínai nep a hübérurak elnyomására és a kulföldi agresszióra hatalmas parasztfelkeléssel, a tajping mozgalommal válaszolt. A felkelésben a társadalom átalakítására vonatkozó utópikus eszméknek is szerepük volt. Később, amikor Kína felgyarmati országgá vált, a haladó gondolkodók átvették és folytatták a kínai filozófia legjobb hagyományait és materialista eszméit (Tan Szetung, Szun Jat-szen és mások). Az 1919. május 4-i mozgalom megindulásával, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt új szakasz kezdődott a kínai társadalmi-politikai és filozófiai gondolat fejlődeseben. Az ország nemzeti fuggetlenségéért és forradalmi átalakításáért vívott harc legfontosabb eszmei fegyvere a marxizmus—leninizmus lett.

kísérlet: a tudományos *megismerés* objektiv kutatási *módszere*, a vizsgált jelenség aktiv befolyásolása új, a vizsgálat céljának megfelelő feltételek megteremtése vagy a folyamatnak meghatározott irányú módosítása útján. A ~ az ember társadalmi-történelmi gyakorlatának része, a megismerés fejlődésének, a *hipotézisek* és *elméletek* kidolgozásának egyik fontos forrása, továbbá igazságának egyik kritériuma. A valódi ~-et meg kell különböztetni az egyszerű megfigyeléstől, amely nem feltételezi a tárgyra való aktiv ráhatást, továbbá az ún. „gondolati ~-től". A mozzanatai: a szukséges, reprodukálható feltételek megteremtése, a zavaró behatások és tényezők kikuszóbolése, a kísérleti objektum különféle eszközokkel való rogzítese vagy éppen a kívánt jelenség mesterséges előidézése, a megfigyelés és a mérés aktusa a megfelelő technikai berendezések alkalmazásával. A ~ a vizsgált jelenség modellezésén alapul. A tudomány és a technika fejlődésével bővul szférája, az anyagi világ egyre bonyolultabb jelenségeire terjed ki. A dialektikus materializmus az apriorizmussal ellentétben a ~-et és a megfigyelést az elméleti következtetések, megállapítások forrásának tartja (lásd *magyarázat*). E megállapítások kapcsolata a ~-tel lehet kozvetlen, ha egyenesen levezethetők a tapasztalatból, de lehet kozvetett is, ha e megállapításokat bizonyos előzőleg már kózvetlen kísérlettel igazolt torvenyek és tételek következményeinek elemzéséből vezetik le. Az elmélet azonban nem egyenlo a ~-ek adatainak egyszerű összegével, hanem a megismerés minőségileg új foka. (Lásd még: *modell.*)

kispolgárság: az árutermelo gazdaság rendszerében a kistulajdonosok osztálya, amely a tőkés társadalomban kozbulsó helyet foglal el az alapvető osztályokhoz, a *burzsoáziához* és a *munkásosztályhoz* kepest. A ~ falusi (a paraszti kistermelők tobbsege) es városi (a kisiparosok, kézművesek, kiskereskedok es más kisvállalkozók) ~-ra oszlik; hozzá tartoznak továbbá bizonyos szabadfoglalkozású, önállóan dolgozó személyek és a kisjáradékosok. A termelési eszkozok (forgalmi eszkózok) magántulajdona es az egyeni (családi) munka alkotja a ~ket legáltalánosabb ismérvét. A kispolgár a proletártól eltérően magántulajdonnal rendelkezik, a tőkéstól eltérően pedig maga dolgozik. Sok kistulajdonos bérmunkások alkalmazásához folyamodik; ennek mértéke azonban nem teszi lehetővé számukra, hogy mentesuljenek a termelési folyamatban való részvételtől, s erejuket az irányitás és a felugyelet funkcióira osszpontositsák. Ha a termelési eszkózók tulajdonosa kénytelen kozvetlenul közreműködni a termelési folyamatban — „akkor csak középény tőkés és munkás közott, »kisember«". (*Marx—Engels* Művei. 23. kót. 289. old.)

A polgári kozgazdászok és szociológusok a kisbiznisz, a kisuzlet (small business) rendkívul szétfolyó fogalmát használják, s ide számítják a

100, 200, sőt 500 főt foglalkoztató vállalatokat is. Az apologetikus irodalom elutasítja azt, hogy a ~ elvileg különbözik a nem-monopolista burzsoáziától mint a tőkésosztály részétől, s úgy tünteti fel a dolgot, mintha a kis üzlet megőrizné domináns pozícióit valamennyi gazdasági szektorban, s érdekei azonosak lennének általában a biznisz, az üzlet érdekeivel. Néhány polgári szerző is elismeri azonban, hogy nem lehet nem figyelembe venni a tulajdonosok saját munkáján alapuló vállalatok és a túlnyomórészt bérmunkát alkalmazó vállalatok közötti különbségeket (J. Phillips). A polgári szociológia a ~ fogalmát egyúttal a „középosztály" (middle-class, Mittelstand) fogalmával próbálja helyettesíteni, amelyhez hozzászámítja a proletariátus zömét, az alkalmazottak, tisztviselők többségét stb., mégpedig szubjektivista módon kiválasztott különféle kritériumok alapján, mint a foglalkozás, a jövedelemszínvonal, az életmód, a „rang", a „presztízs" stb. (H. Grayson, F. Sternberg, A. Crosland, H. Schelsky, F. Marbach stb.).

A ~ nem alapvető, hanem átmeneti osztály. Szüntelenül a társadalmi differenciálódás állapotában van. Ezért társadalmi-gazdasági szempontból rendkívül heterogén. Legalsó, legszegényebb csoportjainak képviselői, akik kénytelenek munkaerejük eladásához folyamodni — a félproletár vagy proletár lét határán állnak. Felső, tehetősebb rétege viszont, amely rendszeresen bérmunkát zsákmányol ki, kozvetlenül a tőkésosztályhoz kapcsolódik. A ~ szociális határai ezért igen feltételesek. Bár külön társadalmi osztály marad, az átmeneti fokozatok révén mindig szorosan kapcsolódik mind a proletariátushoz, mind a burzsoáziához.

A fejlett tőkésországok ~-a, lévén átmeneti, széthulló osztály, nem képvisel önálló, egységes és céltudatos erőt a politikai harcban. Igyekszik nem részt venni a munka és a tőke kozotti osztályosszeütközésekben, s ebből fakad a „középutas" politikára való torekvése „A kispolgárság osztályálláspontjának és törekvéseinek lényege... abban rejlik, hogy lehetetlent akar, lehetetlenre törekszik, vagyis éppen ilyen «középutat» keres." (*Lenin* Művei. 25. kot. 88. old.)

A ~ állandó ingadozásainak oka a kisvállalkozó kettős természete, az, hogy egyrészt tulajdonos, másrészt dolgozó. A kistulajdonhoz való fanatikus ragaszkodásból ered a ~ tudatának konzervatív és reakciós jellege, a ~-ra jellemző nyárspolgáriság, filisztérség, individualizmus, rettegése a kommunizmustól. Ugyanakkor a kispolgár ellensége a nagytőkének, a monopóliumoknak, s ez forrása lehet demokratikus érzelmeknek, a kizsákmányoltakkal való szolidaritásnak. A polgári állam megmentő szerepébe vetett vak hit, amely az osztályonkívüliségnek és az osztályfelettiségnek a kispolgári kozegben rendkívül erős illúzióiból származik, anarchista tendenciákkal (proudhonizmus, bakunyinizmus) fonódik ossze a ~-ban. Sok kisvállalkozó — a kapitalizmus alapjait megtartva — szeretné megszuntetni a kapitalizmus „rossz oldalait", ami a liberális-polgári vagy a szociáldemokrata reformizmus hívévé teszi őket. A ~-ot pszichológiájának rendi, céhes vonásai a korporativizmus eszméi felé vonzzák. A ~ élesen reagál a nemzeti érzés bármiféle megsértésére, ugyanakkor patriotizmusa könnyen csap át nacionalizmusba és soviniszmusba, ezért, valamint a szociális demagógia iránti fogékonysága folytán könnyen válik a fasiszta reakció eszközévé, különböző politikai kalandorok játékszerévé. Minthogy a kispolgári, elsősorban paraszti tomegek tudatában mélyebben gyokeret vertek a vallásos előítéletek, e tömegek jelentik a klerikalizmus fő társadalmi bázisát.

A polgári ideológusok a társadalmi fejlődés „stabilizáló", „kiegyensúlyozó" faktorának tekintik a ~-ot, a munka és a tőke osztályharcában a „tompító" és „közvetítő" erő funkcióját tulajdonítva neki (pl. B. Croce).

A forradalmi munkásmozgalomnak a ~-hoz való elvi viszonyát az határozza meg, hogy a ~ döntő többségét dolgozók és kizsákmányoltak teszik ki. Ezért a tudatos munkások a falusi és a városi kispolgári tomegekben saját természetes szovetségesuket látják. A munkásosztály pártjainak kettős feladata van a ~-gal kapcsolatban: egyrészt meg kell védeniük a munkásmozgalmat a kispolgári ideológia befolyásának káros kovetkezményeitől, másrészt a lehető legnagyobb mértékben meg kell nyerniük a kispolgári tomegeket a harcoló proletariátus ügyének. A kapitalizmus általános válságának éleződése egyre nyilvánvalóbbá teszi a munkásosztály által vezetett széles körű, tobbek kozott a falusi és a városi ~-ot is magukban foglaló monopóliumellenes koalíciók létrehozásának szükségességét.

A gazdaságilag gyengén fejlett országokban természetesen sajátosak a ~ létfeltételei. A kispolgári tömegek túlnyomó többségét itt a parasztság teszi ki, amely a fejlett tőkésországok parasztsága által már tobb évtizede túlhaladott fejlődési stádiumban van. Azokban az országokban, ahol a tőkés viszonyok kevéssé fejlettek, a parasztgazdaság kispolgári jellege még gyengén jelentkezik. A viszonylag erőteljesebben kapitalizálódott országokra viszont, ahol már régen megkezdődött a parasztgazdaság differenciálódása, mind a falusi, mind pedig a városi ~ pauperizmusának igen magas foka jellemző

A gazdaságilag gyengén fejlett országok kispolgári, főként paraszti tomegei kozvetlenul forradalmi erőt képviselnek, a fiatal munkásosztály-

lyal együtt az antiimperialista, antifeudális, nemzeti-demokratikus forradalom legfontosabb tényezoi. Mennel inkább előterbe kerulnek ezen országok népeinek életében a fuggetlen gazdasági fejlódés és a tarsadalmi haladas problémái, annál egetobb szukseg van arra, hogy a munkasosztály szoros szövetseget kosson a parasztsággal es a városi ~-gal, s ez a szovetseg kepezze a nemzeti front alapját.

A munkásosztálynak a ~ dolgozo retegeivel kotott es a munkásosztály által vezetett szovetsege kulonosen nagy jelentoseguve valik a kapitalizmusból a szocializmusba valo átmenet idószakában. A politikai hatalom megtartásához a munkásosztálynak feltetlenul szuksege van a ~ demokratikus tomegeinek rokonszenvere es támogatására, a veluk való szoros szovetségre.

Ugyanakkor a kispolgári befolyás, kulonosen azokban az országokban, amelyek a kapitalizmus idoszakában gazdaságilag elmaradottak voltak, egyike azon tenyezőknek, amelyek megnehezitik a szocialista epitest. A kispolgári közeg táptalaja a karrierizmusnak, az áltadikális dogmatizmusnak, a nacionalizmusnak, úgyszintén a személyiség történelmi szerepével kapcsolatos idealista elképzeléseknek. A kispolgári állhatatlanság es ingadozás, behatolva a forradalmi proletárpártok soraiba, a jobboldali és a baloldali opportunizmus, illetve a revizionizmus és a nacionalizmus formájában jelentkezik.

kizárt harmadik törvénye: logikai torveny, amely szerint ket kijelentes kozul — amelyek egyike tagadja azt, amit a másik állit — az egyik feltetlenul igaz. Szimbolikusan: $A \vee \bar{A}$ (ahol A — valamely kijelentés, $\vee$ — a diszjunkció jele, a szimbolum feletti vonás — a tagadás jele).

klasszikus német filozófia (XVIII. sz. második fele —XIX. sz. elso fele): a polgári filozofiai gondolkodás csucspontja, nemcsak nemetországi, hanem nemzetkozi viszonylatban is; ezután a polgári filozofia már hanyatlásnak indult. A ~ fő képviseloi: *Kant, Fichte, Schelling* es *Hegel*, a klasszikus nemet idealizmus megalapitoi, valamint *Feuerbach*, a materializmus kiemelkedo képviseloje. A klasszikus nemet idealizmus tortenelmi erdeme az, hogy (bár idealista álláspontrol) rendszerezve kidolgozta a dialektikát. Ez a korulmeny, valamint az, hogy Feuerbach birálta es — igaz, egy antropologiai materializmus talajáról, kovetkezetlenul — lekuzdotte az idealizmust, tette a ~-t a marxizmus filozofiajának egyik elmeleti forrásává.

A ~ az ebben a korban tortenelmileg halado nemet burzsoázia ideológiája; a kapitalizmus fejlodesenek Németországban a XVIII. sz. vegen es a XIX. sz. elején kialakult sajátos feltételeit, valamint a fejlettebb europai országokban abban az időben végbement jelentós társadalmi-gazdasági változásokat tukrozte. Kialakulásának nemzetkozi feltetele volt a feudális társadalmi viszonyok osszeomlásának — történelmileg viszonylag rovid — folyamata, amely feltárta a társadalmi fejlodes dialektikus jelleget. A korabeli Angliától es Franciaországtól elmaradt Németországot meg mindig feudális szettagoltság jellemezte, ami akadályozta gazdasági es kulturális fejlődeset. A nemet államokban vallási obskurantizmus, provinciális korlátoltsag uralkodott. A burzsoázia meg nem egyesult országos meretekben, nem alkotott olyan egyseges osztályt, amely forradalmi harcot vivhatott volna a feudalizmus ellen, s ezért tiltakozása felemás, felenk volt, kiváltképpen a francia forradalom ideológusainak megnyilatkozásaihoz kepest. Nemetország fejlődesenek e sajátosságai kovetkezteben a nemet filozofia a kor társadalmi-gazdasági változásait spekulativ, idealista formában tukrozte. Amint a XVIII. századi Franciaországban, a XVIII. sz. vegi—XIX. sz. eleji Németországban is a politikai forradalmat filozofiai forradalom elozte meg. Ennek a németországi filozófiai forradalomnak a fo harcosai a nemet filozófia klasszikusai voltak.

A ~ elmeleti forrásai egyreszt a nemzeti filozofiai hagyományok, mindenekelott a nemet reneszánsz, a felvilágosodas gondolatai es ezen belul is elsósorban a dialektikus hagyományok, pl. *Leibniz*. A reneszánsz legjelentosebb nemet kepviseloi: N. Cusanus (1401—1464), aki az „ellentetek egybeesesenek" elvevel a ~ dialektikájának egyik elofutára; J. Reuchlin (1455—1522), aki a vallás- es egyházellenes szkepticisztikus tendenciáju birálatával szerzett hirnevet. A ~-nak fontos eszmei elofeltetele volt a reformacio egesz ideologiája, kulonosen Th. Munzer (1490—1525) vallásos formáju panteista felfogása. Ugyancsak a panteisztikus felfogás alapján allt Paracelsus (1493—1541) termeszetfilozófiai rendszere. A misztika tradicioi eltek tovább W. Weigel (1533—1588) es J. Bohme (1575—1624) nezeteiben. E nézetek pozitiv jelentősege, hogy számos dialektikus elemet tartalmaztak.

A nemet felvilágosodás egyik vonala Leibniz es Ch. F. Wolff (1734—1794) követőinek irányzata volt. (A. B. Gaumgarten [1714—1762], M. Mendelssohn [1729—1786], F. Nicolai [1733—1811].) Ezt az irányzatot a felvilágositás erejebe vetett hit, az esz kultusza jellemezte, ugyanakkor kiserletet tett a kereszteny hit racionális ertelmezesere. Ez a koncepcio nagy hatással volt Hegel vallásfelfogására. A materialista irányzat *Spinoza* panteizmusához kapcsolódott, Ehhez az iranyzathoz állt kozel J. W. Goethe (1749—1832) es J. G. Herder (1744—1803), akik a spinozai

panteizmust a dialektika irányába fejlesztettek tovább. Herder a természeti evolúció fogalma alapján fejtette ki a történelmi haladás elméletét. A társadalom haladását úgy értelmezte, mint haladást a humanizmus felé. Herder elolegezte Schelling és Hegel azon gondolatát, amely szerint az egyedi emberi cselekedetek szubjektív céljai nem esnek egybe objektív történelmi eredményeikkel. Goethe filozófiai nézetei nagy szerepet játszottak nemcsak a német, de az európai elméleti gondolkodás fejlődésében is. „Kezdetben volt a tett" — ez világszemléletének és a megismerés kérdéseben vallott álláspontjának alapelve. Goethe kísérletet tett arra, hogy a fejlődés eszméjével egészítse ki Spinoza koncepcióját (amelyet a *panteizmus* szellemében magyarázott). A pozitív és a negatív princípium („felfelé ívelő fejlődés" és „polaritás") kölcsönhatása szerinte minden jelenségre jellemző; ez a kölcsönhatás szülí az új minőséget. Goethe a mozgást az anyag fő létezési formájának tekintette. Minthogy azonban képtelen volt megmagyarázni a mozgás formáinak sokféleségét, a hulozoizmus felé hajlott, s megengedte egy örök életerő az entelekheia létezését. Herder és Goethe történetileg nem előzményei, hanem kortársai voltak a ~-nak. Nézeteik azonban a ~ egész eszmerendszere szempontjából elméleti előzménynek is tekinthetők.

A ~ elméleti forrása — a hazai előzményeken túl — az egész emberiség előző filozófiai fejlődésének legjelentősebb vívmányai, különösen *Descartes* és Spinoza racionalizmusa, az angol és a francia XVII—XVIII. századi felvilágosodás filozófiája. A ~ elméleti forrásaihoz tartozott a XVIII. sz. végi—XIX. sz. eleji természettudomány is. Bizonyos fokig hatással volt a német klasszikus filozófiára, különösen a hegeli rendszerre, az angol politikai gazdaságtan is.

A ~ nem alkot egységes irányzatot. Kant dualista volt, Schelling és Hegel objektív idealista, Feuerbach pedig materialista. Ennek ellenére a német filozófia klasszikusait Kanttól Hegelig a folytonosság vonala egyesíti. A ~ fejlődésének gerince az általánosság formáinak kutatása volt, amelyek Kantnál és Fichtenél csupán az emberi gondolkodásra jellemző formákként szerepelnek, a későbbiekben pedig — Schellingnél és különösen Hegelnél — magának a valóságnak a formáiként, csakhogy ők a valóságot úgy fogták fel, mint szellemi realitást, mint eszt, mint a jelenségek egész sokféleségében ontagadás útján fejlődő univerzumot. Ily módon a német klasszikus idealizmus mint fő filozófiai problémát a gondolkodás és a lét dialektikus azonosságának problémáját vetette fel, ebből a szempontból kutatva a szubjektum és az objektum viszonyát.

kollektivizmus ⟨lat. collectivus — összegyűjtött⟩: a társadalmi élet és az emberi tevékenység elve, az *individualizmus* ellentéte. A ~ különböző történeti formákban jelentkezett. Az őstársadalomban az embereknek a létért vívott együttes harcában testesült meg, alapja a közösségi tulajdon volt. A kapitalizmusban teljes győzelmet arat a burzsoá individualizmus, de egyidejűleg megszületik a ~ új formája is, melynek hordozója a proletariátus. A termelés társadalmi jellege, az a körülmény, hogy egy-egy üzemben nagy embercsoportok dolgoznak, a proletár kollektívák létrejöttére s a proletárok kollektivista gondolkodásának kialakulására vezet. A szocialista társadalomban a ~ a társadalmi élet valamennyi szférájában az emberi kapcsolatok egyetemes elvévé, a *kommunista erkölcs* egyik legfontosabb követelményévé válik. A szocialista termelési viszonyokat kifejező ~ társadalmi alapja a szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a kizsákmányolás megszűnése. A ~ a társadalom és az egyén között olyan viszonyt tételez fel, amelyben a társadalom egészének fejlődése kedvező feltételeket teremt az egyén fejlődése számára, az egyén fejlődése pedig az egész társadalom haladásának feltétele. Az emberek egymás közti viszonyait illetően a ~ alapkövetelményei: a kölcsönös elvtársi segítség, a társadalommal szembeni kötelezettségek tudatosítása és teljesítése; az egyéni érdekek tudatos összeegyeztetése a társadalmi érdekekkel; egyenlőség a kollektíván belül; a kollektívának és döntéseinek tiszteletben tartása; a kollektíva iránti felelősség tudata saját tetteinkért és társaink viselkedésért. A kollektíva gondoskodik az emberről, szükségleteinek kielégítéséről, az egyén erőinek és tehetségének teljes kibontakoztatásáról. A ~ elve nem jelenti az egyéniség felszámolását; ellenkezőleg, az ember csak a kollektívában bontakoztathatja ki képességeit és tehetségét. A kommunizmus a ~ legmagasabb rendű formája.

kombinatorikus logika — lásd *matematikai logika*

kommunikáció ⟨lat. communicatio — közlés, közzététel, a communicare igéből⟩: 1. Közlés (pl. a nyelvi ~). 2. Idealista filozófiai kategória. Azt az érintkezést, közlést jelenti, amelynek révén az „Én" megnyílatkozik másban. A ~ fogalmának kifejtése legteljesebben *Jaspers* egzisztencializmusában és a mai francia *perszonalizmus*ban található meg. Történetileg a ~ a társadalmi szerződésnek a *felvilágosodás* korában kidolgozott elméletével szemben alakult ki. A ~ elméletének hívei (Jaspers, O. Bolnov, E. Mounier) azt állítják, hogy a társadalmi szerződés alapjában véve olyan szerződés, megegyezés, amelynek részvevőit ketoldalú kötelezettségek korlátozzák, s csak

eme kötelezettségek tukrében, azaz elvontan, személytelenul észlelik egymást, vesznek tudomást egymásról; olyan kapcsolat, amely az emberek valóságos elkulonultságén nyugszik. A ~-t viszont a szerződéssel ellentétben tudatosan vállalt kölcsonos függőségnek tekintik. „Kontraktus helyett kontaktust" (F. Kaufmann). A ~ letesitésének eszkoze szerintuk a vita, amelynek folyamán az emberek meggyőződnek arról, hogy az, ami elválasztja őket, az a gondolkodás általánosan elfogadott normáinak rendszere, s ami kozelhozza őket, az az, amiben kulonboznek egymástól, ti. megismételhetetlen individualitásuk. A „megismételhetetlen individualitás" tulajdonképpen gondosan álcázott félelem, nyugtalanság es aggodalom, amelyben az ember (ki-ki a maga módján) vegsó soron a mai polgári társadalom valamely meghatározott csoportjához való tenyleges tartozását eli át.

kommunista erkölcs: a kommunista társadalmi-gazdasági alakulatnak megfelelő eletelvek es erkolcsi normák összessége. A ~ objektiv kriteriuma a kommunista társadalom győzelmeert folytatott harc. A Szovjetunió Kommunista Pártja programjában rogzitette a ~ alapelveit. Ezek: a kommunizmus ugye iránti odaadás, a társadalmi javak novelese a munka reven, magasrendű társadalmi kotelessegtudat, *kollektivizmus, humanizmus, proletar internacionalizmus*. A ~ első történelmi formája a munkásosztály forradalmi erkolcse volt, amely meg a tókes társadalom keretei kozott alakult ki. A proletárerkolcs teljes egeszeben a proletariátus osztályharcának volt alárendelve, es mint ilyen, szembehelyezkedett a kizsákmányolók uralkodó erkolcsevel: egyszersmind magába olvasztotta azokat az általános emberi erkolcsi normákat, amelyeket az emberiseg a társadalmi fejlódés során kialakitott. A munkásosztály emellett saját erkolcsi normákat is letrehozott, mint pl. az osztályszolidaritás, az internacionalizmus, a kollektivizmus. A szocializmus győzelmevel a proletariátus osztályerkolcséből a ~ átalakul az egesz társadalom erkolcsi torvényévé; elvei új tartalommal telitődnek, és ervényuk a társadalmi elet valamennyi szferájára kiterjed. A ~ az emberiség erkolcsi fejlődésének legmagasabb fokát jelenti, Szabályai nem szoritkoznak pusztán az emberi magatartásra, hanem a társadalom átalakitásának is hatékony tényezői, hatással vannak a kommunizmus társadalmi intézményeinek kialakulására és a társadalom fejlődésének egesz menetere is. A ~ szabályainak általános elterjedese fokozatosan feleslegessé teszi az egyen es a társadalom közötti viszony torvenyhozói es adminisztrativ szabályozását, es ez forradalom lesz majd az erkölcs történetében. A társadalmi kotelesség-tudat által meghatározott emberi magatartás kizárja a kulső kenyszer minden formáját, es a szemelyiseg igazi szabadságának kibontakozását eredmenyezi. Napjainkban a ~ szabályainak elterjedeset es megszilárdulását ket vonatkozásban akadályozzák nem-kommunista erkolcsi szabályok. Egyreszt a szocialista társadalmon belul a mult maradványaként meg tartják magukat regi, túlhaladott normák, másreszt a ~-csel szemben áll a polgári társadalom erkolcse, amely kulső hatáskent akadályozza fejlődését. (Lásd meg· *erkolcs, etika.*)

„A Kommunista Párt kiáltványa": a tudományos kommunizmus első programja, a marxizmus alapjainak első teljes kifejtese, amelyet *Marx* es *Engels* 1848 elején irt. Az első fejezetben — „Burzsoák es proletarok" — feltárják a társadalmi fejlodes torvenyeit es bebizonyitják a termelesi modok valtakozásának elkerulhetetlenseget es torvenyszeruseget. Abból kiindulva, hogy az őskozosseg kivetelevel az egesz társadalom tortenete osztályharcok tortenete, Marx es Engels megindokolják a kapitalizmus pusztulasának szuksegesseget, s kijelolik az uj tarsadalmi rend, a kommunizmus megteremtesenek utját. Ugyanebben a fejezetben megjelolik a proletariátus tortenelmi szerepet a regi társadalom forradalmi átalakitasaban es az uj tarsadalom megteremteseben, ami egybeesik az osszes dolgozók erdekeivel. A második fejezet — „Proletárok es kommunistak" — megvilágitja a kommunista pártnak mint a munkasosztaly reszenek es elcsapatának tortenelmi szerepet. A kommunisták legkozelebbi celja „a proletariátus osztállyá alakitása, a burzsoa uralom megdontese, a politikai hatalom meghoditasa a proletariátus altal". (*Marx—Engels* Válogatott muvek. I. kot. 28. old.) Marx es Engels ebben a fejezetben kifejtik a proletardiktatura eszmejet, tisztázzák a kommunisták viszonyát a csaladhoz, a tulajdonhoz, a hazához, es felvázoljak azokat a gazdasági intezkedeseket, amelyeket a proletariátusnak hatalomra jutása után vegre kell hajtani. A harmadik fejezetben — „Szocialista es kommunista irodalom" — Marx es Engels melyrehatoan birálják azokat a burzsoá es kispolgári áramlatokat, amelyek a szocializmus zászlaja alatt leptek fel, kifejtik az utópikus szocializmussal es kommunizmussal kapcsolatos álláspontjukat. A negyedik fejezet — „A kommunisták viszonya a kulonbözo ellenzeki pártokhoz" — ismerteti a kommunistáknak a tobbi ellenzeki párttal kapcsolatos taktikáját. A ~ ezzel a halhatatlan jelmondattal fejeződik be: „Világ proletárjai, egyesuljetek!" A ~ tortenelmi jelentőseget méltatva Lenin azt irta „Ez a kis konyvecske kotetekkel er fel· szelleme mindmáig elteti es elorevisza a civilizált világ

egesz szervezett es harcolo proletariátusát." (Művei. 2. kot. 10. old.)

kommunista társadalmi önigazgatás: a társadalom szervezete a kommunizmusban, amely az *egyetemes nepi allam* helyebe lep akkor, amikor az országban felepul a fejlett kommunista társadalom, a nemzetkozi kuzdoteren pedig gyoz es megszilárdul a szocializmus. A ~ sajátossaga, hogy szervei es funkcioi elvesztik a politikai jelleget, s a társadalom igazgatásának munkája nem hivatásos foglalkozás tobbe. A ~ megvalosulásának feltetelei: a kommunizmus anyagi-muszaki bázisanak letrejotte, a kommunista társadalmi viszonyok kifejlodese es az uj tipusu ember kialakulása az az állapot, amikor a tarsadalom valamennyi tagjának ontudata a kommunista erkolcsi normák szinvonalára emelkedik, s ezek az emberi magatartas kizárólagos normájává válnak. A ~ kialakulási folyamatának fo iránya a szocialista demokrácia további fejlesztese, minden allampolgár bevonása a társadalom ugyeinek intezesebe. E feladat megoldásához a kovetkezok szuksegesek: a dolgozok anyagi es kulturalis eletviszonyainak szuntelen javitasa, a nepkepviseleti formák es a választási rendszer demokratikus elveinek tokeletesitese, a kommunizmus epitesevel kapcsolatos fontosabb problemák es torvenyjavaslatok ossznepi megvitatásának, a hatalmi es kozigazgatási szervek tevekenysege feletti nepi ellenorzes formáinak kiszelesitese, valamint a valasztás es beszámoltatás elvenek fokozatos kiterjesztese az állami es tarsadalmi szervezetek minden vezeto tisztsegere. A ~ kialakulása erdekeben nemcsak arra van szukseg, hogy az államhatalmi szervek a társadalmi onigazgatás szerveive alakuljanak át, hanem az osszes társadalmi szervezet ontevekenyseget is fejleszteni kell. „A fejlodes kovetkezteben a szocialista államiság fokozatosan tarsadalmi kommunista onigazgatássá alakul at, amelyben egyesulnek a szovjetek, a szakszervezetek, a szovetkezetek es a dolgozok más tomegszervezetei." (Az SZKP XXII. kongresszusa.)

kommunizmus ⟨lat. communis — kozos, altalanos⟩: 1. társadalmi-gazdasági alakulat, amely a termelesi eszkozok társadalmi tulajdonara epul Fejlődeset ket fázis jellemzi, amelyek egymástol erettsegi fokukban kulonboznek. az alacsonyabb — a *szocializmus*, a magasabb — a teljes ~ vagy egyszeruen a ~. „ a szocializmus az a társadalom, amely kozvetlenul no ki a kapitalizmusbol, az uj társadalom elso formája. A kommunizmus pedig a társadalom magasabb formája, s csak akkor fejlodhet ki, amikor teljesen megszilárdul a szocializmus." (*Lenin*-Muvei. 30 kot 279. old.) A teljes ~ „ osztaly nelkuli tarsadalmi rendszer, melyben a termelesi eszkozok egyseges koztulajdonban vannak, ahol megvalósul a társadalom valamennyi tagjanak teljes társadalmi egyenlosege, ahol az emberek sokoldalú fejlodesevel egyutt az allandoan fejlodo tudomany es technika alapján nonek a termeloerők, ahol a tarsadalmi gazdagság minden forrása teljes bosegben buzog es megvalosul a nagyszeru elv: »Mindenki kepessegei szerint, mindenkinek szuksegletei szerint.« A kommunizmus a szabad és ontudatos dolgozok magas szervezettségu társadalma, amelyben megvalósul a tarsadalmi onigazgatas, a társadalom javára vegzett munka mindenki szamára elsodleges eletszukséglette, felismert szuksegszerusegge válik, kepességeit mindenki a leghasznosabban fogja gyumolcsoztetni a nep javára." (Az SZKP XXII. kongresszusa.) A szocializmus fokozatos átfejlodeset a ~-ba melyreható minosegi átalakulások kiserik, amelyek kozéppontjában három alapveto feladat megoldása áll: a ~ anyagi-muszaki bázisának megteremtese (az osszes társadalmi-gazdasági feladatok donto lancszeme), a kommunista társadalmi viszonyok letrehozása es az uj ember, a sokoldaluan kepzett szemelyiség kialakitása. A ~ az emberek olyan kozossege, ahol az egyen es társadalom viszonya teljes mertekben harmonikussá válik. — 2. elmelet, amely feltárja a kapitalizmus ~-sal valo forradalmi felváltásának történelmi szuksegszeruseget es a kommunista társadalom felepitesének útjait (lásd *tudományos kommunizmus*). — 3. társadalmi-politikai mozgalom, amely a kapitalizmus megdonteseert es a ~ felepiteseert folyik, es amelyet korunkban a kommunista partok képviselnek.

konceptualizmus ⟨lat. conceptus — fogalom, fellogas, a concipere igéből⟩: skolasztikus filozófiai iranyzat, kepviseloi P. Abelard, W. Occam. A konceptualisták az univerzáliákról folyo vitában a nominalistákhoz *(nominalizmus)* hasonloan tagadták az általánosnak az egyes dolgoktol fuggetlen létezeset, de a nominalistáktól elteroen azt hirdettek, hogy léteznek az ertelemben tapasztalat előtti fogalmak, konceptusok, mint a valoság megismeresének sajátos formái. Az újkorban *Locke* állt kozel a ~ álláspontjához.

konfucianizmus — lásd *kínai filozofia*

konkrét szociológiai kutatások: a tarsadalmi viszonyok, fejlődesuk es funkcionálásuk torvenyszerusegeinek tanulmányozása a társadalmi valóság kulonbozó (a gazdaság, politika, a szellemi elet, a mindennapi elet stb.) szféráiban elmeleti es empirikus kutatási modszerek osszekapcsolásaval. A ~ valamely társadalmi folyamat vagy jelenseg sokoldalu vizsgálatát jelentik abból a

szempontból, hogy fejlodese miképpen fugg osz-sze a gazdasági, a társadalmi-politikai es a szellemi élet más társadalmi kutatások által megállapított torvenyszerűségeivel, a gazdasági torvényszerusegeket meghatározoaknak tekintve ezekben a folyamatokban. Elmeleti alapja — az általanos szociologiai elmélet — a *történelmi materializmus*, amely a tudományos módszertan funkcioját tolti be e kutatások tekintetében, es lehetővе teszi a társadalmi valóság tenyei elemzesenek objektiv megkozeliteset. A ~ fontos eszkozt jelentenek ahhoz, hogy megismerjuk a társadalmi fejlődés tendenciáit, osszekapcsoljuk a tortenelmi materializmus elméletet es a kommunista epitės gyakorlatát. Eszkozul szolgálnak ahhoz, hogy tenybelileg (empirikusan) megalapozzuk a társadalmi fejlődes torvenyszerúsegeire vonatkozo tudományos elméleti kovetkezteteseket, es ennek folytán elengedhetetlen láncszemet jelentenek a társadalmi folyamatok szabályozásaval es irányításával osszefuggo dontesek meghozatalaban a szocialista társadalomban. Meg kell kulonboztetni azokat a ~-at, amelyek celja a tarsadalmi folyamatok tudományos elemzese, es a szuk gyakorlati jelentőségú, ugynevezett alkalmazott kutatásokat, a folyo információ elemzeset (pl. a speciális kozvelemenykutatások). A ~ nagyszeru peldakepei az olyan muvek, mint Engelsnek „A munkasosztály helyzete Angliában", illetve Leninnek „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" vagy „A nagy kezdeményezés" stb. c. munkái. Az utóbbi evekben a ~ nagy fejlődesnek indultak a Szovjetunioban es más szocialista országokban. Szociológusaik tanulmányozzák a társadalom szociális strukturáját, a munka motivumait es osztonzőit, a munkaero-vándorlast, az idobeosztás strukturajat, a hetkoznapi eletet, az ifjuság felsofoku oktatásának problemáit, a lakosság lakohelyváltoztatását stb. E munkálatok elméleti es gyakorlati-alkalmazott jelentőségűek. Felhasználják oket ahhoz, hogy a kozponti es a helyi párt-, állami es gazdasági szervek tudományosan megalapozott donteseket hozzanak a társadalom irányításának kerdéseivel kapcsolatban. A marxista ~ gyokeresen kulonboznek a pozitivista irányú burzsoá *empirikus szociologiat*ól, amely lemond az általános szociologiai elmeletről és a társadalmi folyamat objektiv torvenyszerűségeinek vizsgálatáról.

konstruktiv logika — lásd *matematikai logika*

kontinuitás és diszkontinuitás — lásd *folytonossag es megszakitottsag*

konvencionalizmus ⟨lat. conventio — megegyezes, egyezmeny⟩· szubjektiv idealista filozofiai koncepció, amely szerint a tudományos elmeletek és fogalmak nem az objektiv világot tukrozik vissza, hanem a tudosok onkenyes megegyezésének eredmenyei; a megegyezest a gazdaságosság és az egyszerűség szempontjai szabják meg. A ~ megalapitója J. H. Poincare volt Elemei megtalálhatok a *pozitivizmus*ban, a *pragmatizmus*ban es az *operacionalizmus*ban. Ismeretelméleti alapja az elmeleti konstrukciók kulonbozo ertelmezésének reális lehetősege (kulonosen a matematika teruleten). (Lásd meg. *logikai pozitivizmus*.)

korporativ állam: a burzsoá diktatura legreakciósabb, fasiszta formája, amely az első világháboru után, a kapitalizmus általános válságának viszonyai kozott jott letre. A ~ fo sajátosságai· felszámolja a munkásosztály szervezeteit es egy-egy gazdasági ágazaton belul — a munkásokat, alkalmazottakat a munkáltatokkal, a tőkes vallalkozókkal egybefogo — „hivatás-rendi" szervezetekbe, korporaciokba kenyszeriti a lakosságot; felszámolja a választott parlamentet, es a „korporációk kepviseloinek" testuletevel csereli fel, a dolgozokat ily módon teljesen megfosztja a jogaiktol, kiszolgáltatja a monopoliumoknak. ~-nak nyilvánitották annak idejen a fasiszta Olaszországot es Portugáliát. A ~ fó celja az, hogy alcázza a monopoltoke diktatúráját, es a korporációk revén megvalositott „osztályegyuttmukodes", „erdekkozosseg" látszatát kolcsonozze a fasiszta államnak.

kozmológiai istenérvek — lásd *istenervek*

kozmopolitizmus ⟨gor. koszmosz — világ + politisz — városlakó, polgár⟩· burzsoá elmelet, amely szerint az „emberi nem egysége" neveben le kell mondani a hazafias erzesekrol, a nemzeti kultúrárol es hagyományokrol.

következtetés: gondolati muvelet; egy vagy tobb iteletből (a ~ un. premisszakbol) uj *itelet* (ún. zárotetel vagy konklúzió) levezetese. A premisszáktól a zárotetelhez valo átmenet a *logika* szabályai (levezetesi szabályok) szerint tortenik. Valamely ~-ben a premisszák es a zárotetelek kivalasztása es a ~ szerkezetenek megállapitása alkotja a ~ logikai elemzését. Az azonos levezetési szabályok es logikai torvények szerint vegrehajtott ~-ek azonos logikai formájúak. A ~ elemzese tehát a ~ logikai formájának a feltárása. A ~ gondolkodási forma, amelyben (a fogalmi itélet, valamint a gondolkodás egyeb formái es muveletei mellett) a kulső világ megismerese az absztrakt gondolkodás fokán tortenik. Minden helyes ~-ben a premisszák igaz volta esetén igaz a zárótetel is. Ezt a feltetelt akkor lehet kielegiteni, ha a ~ folyamán nem sertjuk meg a logika torvenyeit és a levezetési szabalyokat. A gondolkodás

reális folyamatában gyakran elmaradnak egyes premisszák és nem fogalmazodnak meg a ~ alapját képező levezetési szabályok és logikai törvények. Ez az oka a hibalehetőségeknek A logika megállapítja a helyes és teves ~ megkulonboztetésének kritériumait, es ez lehetővé teszi a logikai hibák megelőzését és kijavítását Az ítéletalkotás és bizonyítás gyakran ~-ek láncolata: a megelőző ~ zárótétele az után kovetkező ~ egyik premisszája. A bizonyítás helyességének a feltétele nemcsak kiinduló tételeinek igaz volta, hanem a bizonyítás folyamatában szereplő ~-ek helyessége is. A ~-ek formájuk szerint tobb válfajra oszthatók A ~ legáltalánosabb felosztása: deduktív és induktív ~-ek *(deduktív módszer; indukció)*

kőzépkori filozófia Nyugat-Európa országaiban: a nyugat-európai feudális társadalom filozófiája a római birodalom bukásától (V sz.) a tőkés társadalom korai formáinak megjelenéséig (XIV—XV. sz.). Az antik rabszolgatarto társadalom hanyatlását a filozófia hanyatlása kísérte Az antik filozófia oroksége feledésbe merult, és a XII. sz. második feléig ismeretlen maradt Nyugat-Európa tudósai előtt. A vallási ideológia vált uralkodóvá· Elő-Ázsiában, az arab 'nyelvű országokban a mohamedán, Európában a keresztény vallás ket válfaja (a római katolikus és bizánci pravoszláv) Az iskola, a népműveles az egyház kezébe kerult, s annak dogmáira epultek a természetről, a világról és az emberről kialakított felfogások. A világi es egyházi iskolák fejlődése, a XII. sz. kezepétől pedig az első egyetemek megalapítása (Itáliában, Angliában, Csehországban, Franciaországban) azt a feladatot állította a filozófia elé, hogy segítse az egyházat a hittételek filozófiai magyarázatában, bizonyításában A filozófia századokra a „teológia szolgálólánya" lett (lásd *Aquinói Tamás*). Ezt a szerepet toltotte be már a kereszténységet a pogánysággal szemben védelmező apológéták tevékenységében, majd az „egyházatyák" műveiben, a *patrisztika* korában is Az egyházatyák kozul Nyugaton *Augustinus* (354—430) volt a legnevesebb, aki a kereszteny filozofia tanait kiegészítette a neoplatonizmus számos eszméjével A keresztény ideologia feladataihoz alakított neoplatonizmust kozvetítették Nyugatnak a keleti neoplatonisták, koztuk az ún Pseudo-Dionüszioszi Areopagita (V sz) A kozepkori filozófia kialakításában fontos szerepet játszott Johannes Scotus Erigena Az egyes es általános viszonyának s az általános realitásának kérdéseiben a *skolasztika* tobb szempontot dolgozott ki, ezek kozul az alapvetőeket a *realizmus* és a *nominalizmus* egymással szemben álló irányzatai képviselték. A két felfogás végletei ellen lepett fel a XII. sz.-ban Pierre Ábélard *(konceptualizmus)*. A XII. sz kozepétől *Arisztotelész* fő műveit leforditották latinra Az egyház Arisztotelész tanításait, amelyeket kezdetben ellenségesen fogadott, hamarosan a kereszténység filozófiai alapjaként ismerte el Ettől kezdve a skolasztika tanítói jobbára Arisztotelészt magyarázták és rendszerezték. A skolasztika fő rendszerezői a XIII. sz.-ban Albertus Magnus, Aquinói Tamás, valamint Duns Scotus voltak. A XIII sz.-ban a skolasztika e három rendszerezőjével egyidőben tobb jelentős tudosfilozófus működott Kozuluk R. Bacon emelkedik ki. Tanításában már hangot kap a feudális rend társadalmi alapjai elleni tiltakozás. A középkori városok, a kézműipar, a kereskedelem, a kereskedelmi utak XIII sz.-beli fejlődése, a keresztes hadjáratok során Kelettel létesített kapcsolatok valamelyes fellendulést hoztak a filozófiában. Ez elsősorban a nominalizmusban nyilvánult meg, amelynek legnagyobb művelője W. Occam volt, majd kovetői a párizsi iskolában. Az eszmei harc nemcsak a skolasztikán belul folyt A skolasztikával szemben állt a misztika, amely gyakran a hivatalos és kotelező hittanítással szembeni ellenzéki forma lett: a hívő istenhez való személyes viszonyának meghirdetese haduzenet volt a feudális ideológiának és a feudális társadalmi rendszernek. A misztikának azonban volt reakciós szárnya is (Clairvaux-i Bernát, Bonaventura) A XIII sz.-ban erős skolasztikaellenes mozgalom bontakozott ki, amelynek középpontjában *Averroes*nek az egyéni lélek halandóságát hirdető gondolata állt, valamint az a nezete, hogy minden ember egyaránt rendelkezik a gondolkodás képességével Averroes eszmeinek jegyében folytatta a párizsi egyetemen harcát a skolasztika ellen Brabanti Siger, akit 1282-ben megoltek Már a XII. sz elején — az eretnekek és egyházellenes mozgalmak és az új filozófiai eszmek visszaszorítására — megalapították a dominikánusok es a ferencesek szerzetesrendjet E rendek tudósai váltották valóra a XII. sz.-ban IX Gergely pápa tervét a katolikus ideologia erdekeinek megfelelően „korrigálták" Arisztotelesz tanításat. A középkori filozófia tobb mint ezer even át tartotta magát

Csak az új tőkés termelési mód megjelenése és a tudomány gyakorlati es elméleti feladatainak új felfogása szabadította ki fokozatosan a nyugat-európai társadalom haladó gondolkodóit a kozepkori filozofia uralkodó hatása alol, amely azonban modernizált formában megszuntetve-megőrződott számos mai vallási-idealista filozófiában, elsősorban a *neotomizmus*ban.

közvélemény: a társadalmi tudat sajátos létezési modja az erdekek kozossége által összefűzott szociális csoportok, emberi egyesulések nem hivatalos tomegtudatának formájában, amely rog-

ziti viszonyukat a tarsadalmi elet esemenyeihez vagy jelensegeihez, a partok, intezmenyek es szemelyisegek tevekenysegehez A ~ ajánlások es kovetelesek formájában jut kifejezesre, tovabbá megnyilvánul az egyes társadalmi intezmenyek tenykedeseinek, egyes emberek vagy embercsoportok cselekedeteinek helyesleseben vagy elitéleseben. A ~ kialakulasa egyreszt az osztalyszervezetek es intezmenyek celtudatos tomegekre gyakorolt befolyása alapján tortenik, másrészt spontán modon, a gyakorlati elettapasztalatok, a kialakult tradiciok alapján Ezert a ~-ben nemcsak az erdekek kulonbozősege nyilvánul meg, hanem az erdekek tudatosultságának eltero foka is. Az antagonisztikus társadalomban mindig ket, egymást kolcsonosen kizáró ~ letezik, mint a kizsákmányolok es a kizsákmányoltak ellentetenek tukrozodese. A szocializmusban a ~ termeszete es jellege gyokeresen megváltozik a társadalom eleteben vegbement változásoknak megfeleloen. A szocialista államiságnak *a kommunista tarsadalmi onigazgatas* irányában valo fejlődese megkoveteli, hogy növekedjek a ~-nek mint a kommunista neveles eszkozenek es az emberi viselkedes sajátos szabályozojának szerepe.

kritikai ontológia — lásd *Hartmann*

kritikai realizmus (a filozofiában)· mai polgari filozofiai áramlat, amely századunk huszas-harmincas eveiben terjedt el nehány tokesorszagban A ~ elegyiti a szubjektiv es objektiv idealizmus elemeit. Az Egyesult Államokban a ~ (A. O. Lovejoy, J. B. Pratt, G. Santayana) reakcio volt a *neorealizmus*ra. Azzal a neorealista tetellel, hogy a tárgy „immanens" a tudatban, hogy kozvetlenul „lep be" a tudatba, a ~ a megismero aktus strukturájának tetelet allitotta szembe. A megismero aktust három elemre bontja· szubjektumra, objektumra es az „adottra" vagy „lenyegre" Ez a „lenyeg" alkotja tudatunk tartalmat A „lenyegek", az objektumtól elteroen, a kozvetlen bizonyossággal vannak adva számunkra, magukban foglalják tudatunk valamenyni termeket Objektive leteznek, akarcsak a kozepkori realizmus univerzáliai. A „lenyegnek" sajátos, a fizikaitól eltero realitasa van, nem alkalmazhatok ra a ter es az ido határozmanyai; nem a dolgok kepei vagy kopiai. A ~ elismeri a realis vilag letezeset; ez az elismeres az osztonon es a világ realitásába vetett „állati hiten" alapul (Santayana). ~ a neve annak a XIX. sz. vegen Nemetországban keletkezett áramlatnak is, amelynek kepviselői· E. Becher, H. Driesch, Wenzl es mások. Ez az áramlat a modern termeszettudomány teológiai ertelmezesevel arra torekedett, hogy kibékitse a tudást a hittel es bebizonyitsa a tudomány „elegtelenségét" es „korlátozottságát". (Lásd meg *Maritain.*)

Kropotkin, Pjotr Alekszejevics (1842—1921) — lásd *anarchizmus*

kultúra (lat. muveles, muveltseg, a colere igeből), mindazon anyagi es szellemi értekek osszessege továbbá letrehozasuk, felhasználásuk es továbbadásuk mindazon modjai, amelyeket az emberiseg társadalmi-tortenelmi gyakorlata során megteremtett Szukebb ertelemben beszelunk anyagi ~-ról (technika, termelesi tapasztalat, a termeles soran letrehozott egyeb anyagi ertekek) es szellemi ~-ról (a *tudomany*, a *muvészet*, az irodalom, a *filozófia*, az *erkolcs*, a muvelodes stb. vivmányai). A ~ torteneti jelenseg, amely a társadalmi-gazdasági alakulatok valtakozásától fuggően fejlődik. Az idealista elmeletek elszakitják a ~-t anyagi alapjától, es az un. „elit" szellemi termekeként kezelik. Ezzel ellentetben a marxizmus—leninizmus az anyagi javak termelesi folyamataban látja a szellemi ~ alapját es fejlodesenek forrását; hangsulyozza a dolgozo tomegek kozvetlen vagy kozvetett szerepet a ~ ertekeinek letrehozasában. A szellemi ~, bar lenyegileg az anyagi feltételektol fugg, nem automatikusan koveti az anyagi ~ változását, fejlődeset viszonylagos onállóság jellemzi (folytonosságot mutat, az egyes nepek kulturai hatnak egymasra stb) Az osztálytársadalomban a szellemi ~ mind eszmei tartalmat, mind gyakorlati irányát tekintve osztalyjellegu, ebben az ertelemben minden nemzeti ~-n belul ket ~ van az uralkodó, burzsoá ~ s az elnyomott tomegek tobbe vagy kevesbe fejlett demokratikus es szocialista ~-ja. Ezert meg kell kulonboztetni „a burzsoá társadalom ~-ja" es a „burzsoa ~" (az uralkodo osztaly ~-ja) fogalmat. A szocialista ~, a mult osszes halado vivmányainak orokose, mind eszmei lenyeget, mind társadalmi funkcioját tekintve gyokereben kulonbozik a burzsoá ~-tol. A szocialista ~ megteremtese es megerosodese lehetetlen szocialista forradalom nelkul, melynek elmaradhatatlan, szerves alkotoresze a *kulturalis forradalom.* A szocialista ~ megteremteseben es fejleszteseben vezeto szerepe van a kommunista partnak iranyitja a szocialista allam egesz kulturális nevelő tevekenyseget. A szocializmus viszonyai kozott felvirágzik a formajában nemzeti, tartalmaban szocialista ~, a nemzetek kozott egyre intenzivebb az anyagi es szellemi ertekek csereje, az egyes nemzetek kulturális kincstárában egyre tobb a jellegeben internacionalista alkotás. E folyamatok elosegitik a kommunista tarsadalom jovendo egyseges, egyetemes ~-janak kialakulását.

kulturális forradalom: a *szocialista forradalom* egyik általános törvényszerűsege. A forradalomnak többé-kevésbé rövid idő alatt át kell építenie az egész népművelést, hozzáférhetóve kell tennie a széles néptömegek számára a *kultúra* legmagasabb rendű vívmányait. Ezzel létrejönnek a szükséges feltételek ahhoz, hogy kinevelődjön a szocialista értelmiség és létrejojjön az új, szocialista kultúra. Megvalósításának feltétele, hogy a dolgozók részt vegyenek a gazdasági, állami és társadalmi elet irányításában. A ~ az egyes országokban a szocialista építes feltételeinek megfelelő sajátos formában valósul meg.

kultúrkörök elmélete: az a tanítás, amely szerint a történelmi-kulturális fejlődesben elkerulhetetlen az örökös ismétlódés. A ~ az *összehasonlító—történeti módszer* válsága talaján szuletett. A XIX. és XX. sz. fordulóján rendkívül elesen vetődött fel az összehasonlító elemzes ismérveinek kerdese. Egyre világosabbá vált, hogy a történeti egybevetesek és analógiák rendszerint a folyamatoknak csak a formáját tartják szem előtt, s nem a tartalmukat. A ~ e nehezség lekuzdésére tett kísérletet. Hívei (O. *Spengler*, A. J. *Toynbee*) azt állították, hogy a történelmi folyamatoknak a formájában, a rájuk jellemzó „általános kultúrstílusban" fejezódnek ki a történelem belso összefuggesei. A ~ szerint a tortenelmi analógiáknak nincs szukségük megalapozásra, mivel onmagukban bizonyító erejúek. A tortenelmi analógiák alkalmazását nem kisegito módszernek tekintettek, hanem a történelem alapvető ontológiai struktúrájának intuitív szemleléset látták benne. Szerintuk a történelmi-kulturális folyamatok ismetlódése, egyidejűsége és ciklikus jellege az egyeduli tanúbizonysága egyetemes történelmi törvenyek letezesének. Az elmelet társadalmi tendenciája Spengler elmeleteben tunik ki legvilágosabban, aki azt vallotta, hogy a történelmi cselekedet a múlt tudatos utánzása kell hogy legyen. Eme orientáció gyakorlati következményei a fasiszta ideológiában mutatkoztak meg, amely eszmei fegyverei közе iktatta a spengleri „történetiség" alapelveit.

kultúrtörténeti módszer: a torteneti folyamat belső egysége es integritása idealista megalapozásának egyik formája. A XIX. sz. végén K. Lamprecht (1856—1915) liberális irányzatu nemet történész dolgozta ki. Lamprecht szembeszállt a burzsoá történelemtudományban uralkodó individualizáló módszerrel, amely a kiemelkedó személyiségek életrajzává változtatta a történelmet (L. Ranke és iskolája). Lamprecht szerint a társadalmi elet kulonbozó oldalai a *kultura* fogalmában szintetizálhatók. A kultúra ebben a felfogásban az anyagi viszonyokba kozvetlenül beleágyazott spontán módon kialakuló tudat, amely a nép életmódjában, mindennapi életében es kollektivitásában fejeződik ki. A ~ felemás kiserlet volt a burzsoá *historizmus* válságának idealista alapon történő lekuzdésére: a társadalmi élet kulonbozó oldalait teljesen eklektikus módon egyesitette a kultúra fogalmában, az anyagi-gazdasági viszonyokat csak a szellemi evolúció egyik tényezójekent vizsgálta. Ennek ellenére a ~ azzal, hogy a társadalmi fejlódes törvényszerűségeit tekinti a történettudomány tárgyának, előnyósen kulonbozik a burzsoá tortenetírás egyéb módszereitől. A mai nyugati történetfilozófiai irodalomban a ~-t nyiltan szubjektivista irányzatok szoritják ki.

különös: az *általános* es az *egyes* kategóriájával korrelatív filozófiai kategória. A ~ kategóriája az általános és egyes egységenek mozzanatát rógzíti. A ~ az általános — egyes — ~ viszonylatnak az a tagja, amelyben megszunten-megmarad a ket elóbbi meghatározás egyoldalusága. A ~ nem ritkán úgy szerepel, mint közbulsó láncszem az általános és az egyes kozott. Ilyenkor feltetelezzuk, hogy az általános nagyobb terjedelmű, mint a ~, ez viszont szelesebb, mint az egyes. Ez a nagymértékben kvantitatív (terjedelmi) megkozelitesi mód lenyegileg a nem—faj—egyed formállogikai viszonylatot másolja. Itt a tulajdonkeppeni értelemben vett ~ mint onálló kategória eltunik es tobbe-kevésbe általános gyanánt szerepel, vagyis mint általános az egyeshez képest az egyik viszonyitási rendszerben es mint egyes az általánoshoz kepest a másikban. A ~-nek ez az eltuntetese gyakorlatilag a filozófia egész torteneten vegigvonul. A ~ elemzesere lényegeben *Kant* vállalkozott eloszor, amikor az általános fogalmak termeszetenek tisztázását tette a filozófia kozponti problémájává. De nem sikerult felfednie az általános valódi természetet, ezért a ~ kategóriája sem tett szert nála onalló jelentóségre. *Hegel*nek sikerult túllépnie az általános ~ es egyes formális (kvantitatív) ertelmezesen. Tartalmi oldalukat vizsgálva kimutatta, hogy egymáshoz való viszonyuk egy és ugyanannak a fogalomnak a belsó viszonya. Hegel e felfogásában a ~ meghatározott általános.

A materialista dialektika szerint az általános és az egyes a dolgok létének ket elvontan ellentétes mozzanata. A dolgok valóságos léte nem az egyediseg es nem az általánosság, hanem a kettő egysege. Ezt az egyseget rógziti a ~ kategóriája, úgyhogy a ~ nem egyeb, mint egyfelől a meghatározott módon általános, másfelől a dolgok reális összefuggeseból ki nem rekesztett egyes. Ebben az értelmezesben a ~ magában foglalja mind az adottnak empirikus egyediseget, mind a torvény elméleti szuksegszerűségét. Ennek meg-

felelően minden valóságos tárgy, mint olyan, a maga konkrét totalitásában kulónos tárgy, amely számos tekintetben kulonbozik más tárgyaktól es ugyanilyen számos tekintetben fugg ossze veluk. Ezt a tárgyat csak az absztrakció mutatja fel mint szukségszerút és általánosat vagy mint elszigeteltet es egyedit. S bár ezek az absztrakciók szukséges feltételei a megismeresnek, valódi értelmet csak egységukben kapnak. Ezért ha szem elől tévesztjuk a tenyek feltárására orientálódó tapasztalati megismeres es a torvényszerúségek, lényegi osszefuggések megragadására es kifejezésere orientálódo elmeleti megismeres kolcsonos egymásra utaltságát, fellep az a veszely, hogy vizsgálatunk tárgya a maga realis kulonosségében kicsúszik a kezunkből es megfoghatatlanná válik.

A ~ tehát annak kovetkezteben, hogy elvontan ellentétes meghatározások sokoldalu egyseget tartalmazza, rendkivul fontos mozzanat a megismeres elórehaladásában.

kurénéi iskola — lásd *antik filozófia*

kvantumelmélet: az anyagi jelensegek egyseges magyarázatát celzó fizikai elmelet. A ~ torvenyeit az atomfizika kiserleti tanulmányozásához kapcsolódva ismerték fel, de a ~ speciális határeseteként magába foglalja a klasszikus fizika torvenyrendszeret is. A mai napig a ~ nyujtja a makrofizika es a mikrofizika viszonylag legteljesebb egyseges elmeletet. A ~ elsonek kiepített osszefuggő fejezete a kvantummechanika, amely a változatlan számu mikroreszecskekbol állo rendszerek torvenyszerusegeit irja le. Vagyis a molekulák, az atomburok jelensegei. az atommag alapállapota, a mersekelt energiáju magreakciók irhatok le a kvantummechanika segitsegevel. Ket, a klasszikus fizika hatokoret áttoro, tenycsoportra epul: az egyik a hullámkorpuszkulum dualizmus, a másik az energiafolyamatok kvantáltsága (kvantum). A hullámkorpuszkulum ellentmondás kvantumelmeleti kovetkezmenye a Heisenberg-fele határozatlansági osszefugges, amely szerint (a tapasztalattal megegyezoen) bizonyos fizikai mennyiségparoknak nincs egyidejuleg határozott ertekuk; az ilyen határozatlan mennyisegpárokra vonatkozo sajátos kvantummechanikai torvenyszerusegek a Heisenberg-fele hatarozatlansági osszefuggesek. Egy mikroobjektum helye es impulzusa tehát egyidejűleg hatarozatlan mennyisegek. Ez azt jelenti, hogy letczhet pl. az elektron olyan állapotban, amelyben helye elesen meghatározott, ekkor azonban impulzusa (sebessege) nagymertekben határozatlan v. forditva: impulzusa meghatározott, helye határozatlan. Hasonlo osszefugges áll fenn az energia es ido határozatlansága kozott. A kvantummechanikánál átfogóbb, kvantummechanikat specialis esetkent tartalmazo torvenyrendszer a kvantumterelmelet, amely már fizikai mezok, anyagterek leirására is alkalmas, számot ad mikroreszecskek „szuleteserol es halálárol", egymásba valo átalakulásárol is. A kvantummechanikan belul legkidolgozottabb az elektromagneses jelensegekre vonatkozo fejezet, a kvantumelektrodinamika. A ~ alkalmazása a kemiára a kvantumkemia, a biologiára a molekularis biologia.

L

Labriola, Antonio (1843—1904) olasz marxista filozófus es publicista. Elobb a burzsoa demokratizmus és a hegeli filozófia hive volt, de kesobb a marxizmus útjára lepett. A „Kommunista Kiáltvány"-ról irt munkájában elemzi azt a fordulatot, amelyet e mu megjelenese hozott a társadalomtudományban. ~ hangsulyozta a felepitmeny másodlagos (az alap által meghatározott) jelleget, ugyanakkor elvetette az „okonomiai materializmust", figyelmeztetve arra, hogy a muveszet, a vallas es a tudomány kulonfele ágaiban a gazdasági mozzanat csak vegso soron határozza meg a gondolkodás iranyát. Birálta F. *Nietzsche*, E. Hartmann, B. Croce es a *neokantianizmus* eszmeit. Filozófiai es szociologiai nézetei nem mentesek a fogyatékosságoktol (az agnoszticizmus elemei, a dialektika jelentosegenek nem kelló ertekelese stb.). „A materialista tortenetfelfogás korvonalai" c. fó müve (1895, majd posztumusz 1926) nagy hatást tett A. *Gramsci* és P. Togliatti nezeteinek kialakulására.

Lafargue, Paul (1842—1911): francia szocialista, a nemzetkozi munkásmozgalom kiemelkedo harcosa, *Marx* és *Engels* tanitványa. Munkássága kiterjedt a filozófia, a politikai gazdasagtan, a vallás- es erkolcstortenet, az irodalom es a nyelvtudomany teruletere. A „Karl Marx gazdasági determinizmusa" (1909) c. filozofiai fo muveben hangsulyozta a tortenelmi torvenyek objektiv jelleget es vizsgálta a felepitmeny elemeinek a gazdasaggal valo kolcsonhatását. Harcolt a marxizmus es kantianizmus „szintezisenek", a materializmus es idealizmus „osszebekitesenek" revizionista kiserletei, valamint a szocialdarwinizmus es más burzsoá elmeletek ellen. „A megismeres problemája" (1910) c. muveben az agnoszticizmus szellemes es elmelyult cafolatát adta. „IX. Pius a Paradicsomban", „Adam es Éva mitosza" es „Vallas es toke" c. vallásellenes pamfletjei feltárták a vallás igazi szerepet a kapitalizmus vedelmezeseben. Marxrol irt visszaemlékezeseiben egy nagy harcos es gondolkodó alakját rajzolta meg. ~ muveinek — bár nem hibátlanok (egyes kérdeseket leegyszerüsit, lebecsuli a felepitmeny aktiv szerepet, nem érti meg teljesen a kapitalizmus imperialista szakaszának sajátossagait stb.) — fontos szerepuk volt a polgári ideologia elleni harcban.

Lamettrie, Julien Offray de (1709—1751): francia orvos es materialista filozófus. Elmelete, amely miatt a papság es a hatalom uldozte, R. *Descartes* fizikájából es J. *Locke* szenzualizmusából indult ki. Szerinte egy kiterjedéssel, belso aktivitással biro és erzékelo anyagi szubsztancia létezik. Az anyag kulonbozo formái — a szervetlen, a novény- és állatvilág (beleértve az embert is) — kozott nem látott minoségi kulonbseget. A gondolkodás szerinte az anyag bonyolult szervezettségének eredménye. A gondolkodás kepességét kizárólag úgy ertelmezte, mint az érzekeles és emlékképek alapján keletkező képzetek osszehasonlítását es kombinálását. ~, noha a mechanicizmus képviseloje volt, fokozatosan kozeledett az evolúció eszmeihez. A történelmi fejlődés legfobb okát a felvilágositásban és a kiváló szemelyisegek tevekenysegeben velte megtalálni; a felvilágosult abszolutizmus hive volt. Ateizmusa kovetkezetlen: úgy velekedett, hogy a vallást a neptomegek számára fenn kell tartani.

látszat: a dolgok lényegének, ill. a lényeg valamely oldalának kulsóleges, kozvetlenul adott megnyilvánulása. A ~-ban szubjektiv mozzanat ervenyesul: a jelenség nem adekvát, torz módon fejezi ki a tárgy lényeget (a félig vizbe meritett targyak látszólagos törése, a Nap látszólagos keringése a Fold korul stb.). A ~ azonban valamilyen formában osszefugg az objektív lenyeggel, annak megnyilvánulása. Maga az a mozzanat, amely helytelen elképzelést nyújt a jelenseg lényegerol, objektiv tényezők által meghatározott. A megismeresnek az a feladata, hogy a ~-ot a lenyegre vezesse vissza, s hogy megmagyarázza, miképpen jelenik meg a lényeg a kulsoleges formakban *(lenyeg es jelenség)*

Lazarsfeld, Paul Felix (1901—)· amerikai polgari szociológus, a szociológiai *neopozitivizmus* kovetoje és a „matematikai szociológia" egyik vezető képviseloje. Becsben tanult, itt is dolgozott, amig át nem telepult az Egyesult Államokba (1933). A Columbia Egyetem professzora (1940-tól) és szociológiai osztályának vezetoje (1950-től), a szociológiai kutatóreszleg irányitója.

~ elméleti nézetei a „filozófiamentes" szociológiára vonatkozó pozitivista szempontokon alapulnak; a *szociológia* fejlődésének egyeduli útja ~ szerint az egzakt tudományok módszertanának átvétele. ~ a szociológiára alkalmazza az „egyetemes tudomány" neopozitivista követelményet, és úgy véli, hogy a szociológia tudományosságának egyetlen kritériuma a kutatási módszerek és műveletek matematikai helyessége. A szociológiai elméletet ~ teljesen a *pragmatizmus* és *instrumentalizmus* álláspontjáról értelmezi.

~ kidolgozta a társadalmi és társadalomlelektani jelenségek elemzésének néhány matematikai módszerét, pl. a „zárt struktúra" — a csoportbeli személyes, egyéni viszonyok — elemzésének módszeret; ez a struktúra az egyenek róla alkotott képzetei mögött tárul fel. ~ nevehez fűződik a „panelinterjú", a meghatározott időszakonként megismetelt korkérdéses eljárás kidolgozása.

~ a kormány és más testuletek megbizásából végzett nagyszabásu empirikus kutatások egyik vezetője. A munkák szűken empirikus, leíró jellegű feladatokra irányultak, de gyakran értekes tudományos következtetéseket is tartalmaztak. A 4. Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson (1959) ~ elismerte az Egyesult Államokban végzett szociológiai kutatások zömének korlátozottságát és feluletességét, és felszólította a szociológusokat, hogy foglalkozzanak átfogobb és társadalmilag jelentősebb kérdésekkel, de a kapitalizmus alapvető társadalmi-gazdasági viszonyainak problemáit nem sorolta ezek köze.

lehetőség és valóság: az objektiv világ dialektikus fejlődését, a tárgyak keletkezésének és fejlődésének kulonbozó fokait, szakaszait tukrozó kategóriák. A lehetőseg a fejlődésnek a létező jelensegekben rejlo objektiv tendenciáját, valamely objektum (tárgy, jelenseg) keletkezésehez szukséges feltételek meglétet vagy legalábbis a keletkezését kizáró tényezők hiányát fejezi ki. Valóságnak nevezunk minden olyan objektumot (tárgyat, állapotot, folyamatot, helyzetet), amely valamely lehetőség megvalósulásának eredmenyeként már létezik. A ~ kolcsonos kapcsolatának és egymásba való átmenetének elismerése szorosan osszefugg a *determinizmus* elvenek elismeresevel. Megkulonboztetunk reális es absztrakt lehetőseget. Az absztrakt (vagy formális) lehetőség azt fejezi ki, hogy a valóságban hiányzik minden olyan tényező, amely kizárná valamely jelenség keletkezesét, ugyanakkor nincs határozott jele olyan korulmények meglétenek sem, amelyekbol a szóban forgó jelenség létrejönne. Kifejezhet valamilyen irányban ható, de még kifejletlen tendenciát is. A reális lehetőseg azt jelenti, hogy megvan minden szukséges feltetel, amelyeknel fogva az adott jelenség létrejottének lehetősége realizálodik. Az absztrakt lehetőség meghatározott korulmenyek kozott reálissá válhat, és fordítva. Az absztrakt es a reális lehetőseg közotti menynyisegi viszony valoszínűseggel fejezhető ki (*valószínusegelmélet*) Valamely jelenség lehetősege onmagában nem zárja ki ellentétes jelenség lehetőseget vagy lehetetlenseget. A reális lehetőségek számbavetele, a realizálásuk érdekében kifejtett tevekenység, a kedvezőtlen lehetőségek keletkezésenek megelozése az emberi gyakorlat rendkivul fontos feladata. A lehetőségek elméleti elemzése éppen ezt a tevékenyseget, továbbá a szukségszerúseggel es a veletlennel való kolcsonos viszonyának számbavételet tetelezi fel. A lehetoség akkor válik valósággá, amikor spontánul letrejon vagy tudatos tevekenyseg eredményekeppen kialakul egy meghatározott jelenség létezesehez szukseges feltetelek teljes komplexuma. Éppen ezert minel tobb a meglevő feltetel és minel lényegesebbek azok, annál reálisabb a lehetőseg. Peldául az árutermelő gazdaságban már az arucsere aktusa magában rejti a gazdasági válságok keletkezésenek lehetőseget. Ahhoz azonban, hogy ez a lehetoseg valosággá váljon, a feltételek es viszonyok olyan osszessegére van szukség, amely az egyszeru árutermeles keretei között meg nem letezik, csak a tokés társadalomban alakul ki. A társadalmi életben a lehetőség az emberek gyakorlati tevékenységének eredményekeppen válik valóságga. A Marx es Engels előtti filozofia torteneteben legalaposabban Arisztotelesz es Hegel elemezte a ~ kategóriáit és osszefuggésuket.

Leibniz, Gottfried Wilhelm Freiherr von (1646—1716). nemet objektiv idealista filozófus, sokoldalú termeszettudós es kiváló matematikus. A differenciál- es integrálszámitás egyik felfedezoje volt, anticipálta az energia megmaradásának torvenyet; foglalkozott ezenkívul geológiával, biológiával és torténettudománnyal, nyelvészettel; számtalan technikai találmány fúződik a nevehez. Filozófiai tevekenységet ~ mechanikus materialistaként kezdte, kesőbb az objektív idealizmus állaspontjára tert át. Objektiv idealizmusa monász-elmeleteben fejeződik ki, amelyet „Monadologia" (1714) c. múveben fejtett ki. ~ szerint az anyag nem lehet szubsztancia, minthogy kiterjedese van, s ebből kovetkezően osztható, márpedig a szubsztancia csak az abszolút egyszeru lehet. A világmindenseg vegtelen számú, onálló, oszthatatlan monászbol, eszmei szubsztanciákbol tevődik ossze, amelyek mindegyike rendelkezik erzekelőkepességgel es torekvéssel. ~ szerint az erzékeloképesség, a torekvés biztositja a szubsztancia aktivitását, mozgekonyságát, tevekeny jellegét. E felfogásban ~ dialektikája

nyílvánult meg Mint Lenin megjegyezte „Leibniz a teologian keresztul eljutott az anyag es a mozgas elvalaszthatatlan (es egyetemes, abszolut) osszefuggesenek elvehez" (Muvei 38 kot 367 old) Lenin megfogalmazasa utal e dialektika korlatozott, idealista jellegere, ami abban jutott kifejezesre, hogy ~ szerint a monaszok nincsenek egymással kolcsonhatasban, megis belőluk formalodik ki az egyseges, fejlodo es mozgásban levo vilag, amelyet a magasabb rendu monasztol (az abszolutumtol, istentol) fuggo eleve megallapitott harmonia szabalyoz A leibnizi filozofia legreakciosabb reszenek, a teodiceanak („Theodicea", 1710) alapjat az eleve megállapított harmonia fogalma alkotja ~ ismeretelmelete idealista racionalizmus, amely *Locke* szenzualizmusa es empirizmusa ellen iranyul Locke hires tetelehez, hogy „semmi sincs az ertelemben, ami ne lett volna meg elobb az erzetekben", ~ hozzafuzte, hogy „kiveve magat az ertelmet" Szerinte a szuksegszeru ismeret forrasa csak maga az ertelem lehet, ugyanis a lelek mar eleve magaban foglalja a kulonbozo fogalmak es tetelek alapelveit, amelyek a kulso targyak hatasára csupan felelednek („Ujabb vizsgalodasok az emberi ertelemrol" 1704, megjelent 1765-ben) Ebben ~ lenyegeben a descartes-i *velunk szuletett eszmek* tanat modositotta Ezek az eszmek szerinte hasonlokeppen vannak az ertelembe zarva, mint a ko erezete a marvanytombben ~ az igazsag kriteriumanak az ismeret vilagossagat, erthetoseget es ellentmondasmentességet tekintette Ennek megfeleloen az ertelem igazsagainak („eszigazsagok") ellenorzesere elegsegesnek tartotta az arisztoteleszi logika torvenyeit A „tenyigazsagok" ellenorzesenel szukseg van az elegseges alap elvere ~-et tobben (B *Russell* es masok) a *matematikai logika* megalapitojának tekintik, arra valo tekintettel, hogy ~ olyan uj logika kialakitasara torekedett, amely a nyelv logikai elemzesebol kiindulva egy egyetemes logikai jelolesi rendszert alkotna ~ vilagnezete a nemet burzsoazia es a feudalizmus kozotti kompromisszum ideologiai tukrozodese

lélek, pszichе — lasd *pszichikum*

Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 1870—1924) *Marx* es *Engels* muvenek folytatoja, az oroszorszagi munkasosztaly es a vilag proletariatusanak vezetoje, a Szovjetunio Kommunista Partja es a szovjet allam megalapitoja 1870-ben Szimbirszkben (a mai Uljanovszkban) szuletett 1887-ben fejezte be a gimnaziumot es a kazanyi egyetem jogi karára iratkozott be Itt a diakmozgalomban való reszveteleert letartoztattak es rendőri felugyelet ala helyezes mellett szamuztek 1891-ben, a petervari egyetemen maganuton fejezte be tanulmanyait ~ Kazanyban (1888—1889) es Szamaraban (1889—1893) tanulmanyozta a marxista elmeletet, ennek hatasara marxistava valt es Szamaraban megszervezte az elso marxista csoportot 1893-ben Petervarra koltozott es a petervari marxistak vezetoje lett Itt igen jelentos munkat vegzett a munkasok kozott 1894-ben irta meg elso jelentos muvet, a „Kik azok a »nepbaratok« es hogyan hadakoznak a szocialdemokratak ellen" cimmel 1895-ben a „Harci Szovetseg a munkasosztaly felszabaditasara" nevu szervezetben egyesitette Petervar marxista csoportjait Rovidebb kesobb letartoztattak, bebortonoztek, majd Sziberiaba szamuztek 1900 elején kulfoldre szokott, ahol megalapitotta az elso oszszoroszorszagi marxista ujsagot, az „Iszkra"-t Az „Iszkra"-nak rendkivul nagy szerepe volt az uj tipusu marxista part megalakulasaban es elso programjanak kidolgozasaban, melyet a reformistak es opportunistak elleni harcban valositott meg 1903 ban az OSZDMP II kongresszusan alakult meg a bolsevik part ~ rendkivuli tortenelmi erdeme hogy Marx es Engels halala utan az uj tortenelmi feltételeknek megfeleloen alkoto modon alkalmazta es tovabb fejlesztette a marxizmus tanait, konkretizalva az orosz es a nemzetkozi forradalmi mozgalom tapasztalataira A tokes termeles elemzeset — amit Marx *A toke* -ben mar kidolgozott — ~ „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsobb foka" c munkajaban (1916) folytatta, es feltarta az *imperializmus* gazdasagi es politikai fejlodesenek torvenyszerusegeit A leninizmus alkoto szelleme jut kifejezesre a *szocialista forradalom* ~ altal kidolgozott elmeleteben ~ bebizonyitotta, hogy az uj tortenelmi feltetelek kozott lehetoseg van a szocializmus gyozelmere eloszor egy vagy egynehany orszagban Kidolgozta a proletariatus partjarol mint a proletariatus vezeto es szervezo erejerol szolo elmeletet, amelynek ertelmeben marxista part nelkul lehetetlen a *proletardiktatura* kivivasa es a kommunista tarsadalom felepitese ~ lett az elso proletarallam vezetoje ~ dolgozta ki — Marx es Engels elmeletet tovabbfejlesztve — a szocializmus epitesenek konkret programjat a Szovjetunioban, es e program a párt es az egesz szovjet nep vezerelve lett A marxizmus egyes alkotoreszeinek, igy a filozofia fejlodesenek is uj korszaka fuzodik ~ nevehez Kezdettol fogva nagy figyelmet forditott a dialektikus es a tortenelmi materializmus tovabbfejlesztesere Szamara a marxista filozofia az uj tortenelmi korszakban a munkasosztaly es annak partja elott felmerulo kerdesek megoldasanak eszkoze volt A marxista filozofiat egy sor eszmevel is gazdagitotta 1908-ban irta meg alapveto filozofiai muvet, *Materializmus es empiriokriticizmus* cimmel ~ sokat tett a materialista

dialektika továbbfejlesztése érdekében, amelyet „a marxizmus lelkének", a marxizmus elméleti fundamentumának nevezett. ~ ezen a téren kulonosen a *„Filozófiai fuzetek"*-ben számtalan termékeny gondolatot vetett fel, s ezek korvonalazzák a dialektika további kidolgozásának egész programját. A gazdaság, a politika, a stratégia és taktika legkulonbozőbb kérdéseivel foglalkozó konkrét művei megannyi példája a dialektika valóban tudományos, alkotó alkalmazásának a reális élet vizsgálatában. „A harcos materializmus jelentőségéről" (1922) c. cikkeben ~ kijelolte a marxista filozófia fejlődésének további feladatait a vallás és a vallásos világnézet elleni harc terén is; ezek az útmutatások ma is időszerűek. ~ a marxista filozófia legnagyobb vívmányának a materialista történetfelfogást tekintette. A *történelmi materializmus*ban a társadalom fejlődéstorvényei megértésének és a társadalom szocialista átalakításáért folytatott forradalmi harcnak elméleti alapját látta Az új korszak gazdasági, politikai és szellemi életét alkotó módon vizsgálta és ezen keresztul minden vonatkozásában tovább fejlesztette a marxista szociológiát. Kulonosen jelentősek gondolatai az *osztályok*ról és az *osztályharc*ról, az *állam*ról es a forradalomról (*„Állam és forradalom"*, 1971), továbbá a néptömegeknek a szocialista forradalomban és a kommunista társadalom építésében betoltott szerepéről; a tomegek, a párt és a vezérek kapcsolatáról; a társadalmi fejlődés általános torvényszerűségeinek a szocialista építés feltételei kozott megjelenő új formáiról; a gazdaság és politika viszonyáról, a kultúráról és a kulturális forradalomról, a szocialista erkolcsről, a szocialista művészetről stb. Számottevő ~ elméleti munkássága a marxista *filozófiatorténet* teruletén is. Mélyen és találóan értékelte a múlt filozófusait (az ókori filozófusokat, a francia materialistákat, Kantot, Hegelt stb.). Nagyra becsulte az orosz forradalmi demokrata gondolkodók — Belinszkij, Herzen, Csernisevszkij stb. — szerepét. A leninizmus a marxizmus folytatása és továbbfejlesztése, a *marxizmus—leninizmus* egységes elmélet.

lényeg és jelenség: filozófiai kategóriák, amelyek a valóság tárgyainak, folyamatainak általános, szukségszerű oldalait tukrozik; a lényeg: valamely rendszerre jellemző belső torvényeknek, tulajdonságoknak és osszefüggéseknek egysége, amelyek meghatározzák létrejottét, jellegét és fejlődésének irányát; a jelenség — konkrét történések, sajátosságok, a valóság kulsőleges oldalai, valamely lényeg megnyilvánulási formái.

A ~ fogalmának értelmezése az egyes filozófiai rendszerek kozott elhatároló jelentőségű. Az objektív idealizmus szerint a dolgok lényege sajátos eszmei valóság, amely minden dolgot teremt és irányít (Platón). Más irányzatok a jelenséget szubjektívnek, a lényeget pedig objektívnek és megismerhetetlennek tekintik (Kant, agnosztícizmus), vagy eleve szubjektívnek minősítik a ~ megkülonboztetését (J. Dewey), avagy pedig a lényeget teljesen tagadják, a jelenseget pedig az érzékléssel azonosítják (E Mach, fenomenalizmus). A ~ elválaszthatatlan egységet alkot, amiként nincsen „tiszta", „magánvaló" lényeg, úgy nincs lényeg nélkuli jelenség sem; „a lényeg megjelenik A jelenség lényegi" (*Lenin* Művei 38. kot 237. old.) — idezi Lenin Hegelt, magasra értékelve teljesítményét a ~ kanti dualizmusának felszámolásában A ~ egysége egymásba való átmenetukben is megnyilvánul. Az, ami egy bizonyos esetben (meghatározott vonatkozásban) lényeg, más esetben (illetve más vonatkozásban) lehet jelenség, és megfordítva. A ~ egységében azonban belső ellentmondás van· a ~ az ellentmondás oldalai A lényeg a meghatározó, a jelenség a meghatározott; a jelenség kozvetlenul adott, a lényeg rejtett; a jelenseg jegyeiben gazdagabb, mint a lényeg, a lenyeg azonban mélyebb; a lenyeg mindig a jelenségek sokaságában jelenik meg; a jelenseg mozgekonyabb a lényegnel, ugyanaz a jelenség kulonboző, sőt ellentetes lenyegek megnyilvánulása lehet, a jelenség kifejezheti a lényeget hamisan, nem adekvát módon *(latszat)* De ellentmondás van magában a lényegben is, s ezek az ellentmondások a tárgy alapvető ellentmondásai, amelyek egeszeben meghatározzák a fejlődeset A dialektikus materializmus, a metafizikával ellentétben, elismeri a lenyeg változhatóságát A ~ ellentmondása okozza a *megismerés* folyamatának bonyolult, ellentmondásos jellegét, „ minden tudomány folosleges volna, ha a dolgok megjelenesi formája és lényege kozvetlenul egybeesnek "(*Marx* A tőke III. köt. 783. old) A megismerés célja — a jelenségtől a lényeghez való szuntelen kozeledés, a dolgok mind mélyebb lényegének feltárása a kulso jelensegek mogott, a lényeg kulonboző megjelenési módjai okainak kiderítése. A kozvetlen erzéki szemlélet *(észlelés)* útján a felszínen levő jelenségeket ismerjuk meg. A lényeg megismerése viszont a *gondolkodás* segítségével történik A tudomány a tárgyakat a maguk konkrétságában vizsgálja, mint a szukségszerű osszefuggések bonyolult dialektikus rendszerét, ezzel egyszersmind feltárja a tárgyak lényegét (Lásd meg. *ismeretelmélet.*)

Leonardo da Vinci (1452—1519) — lásd *reneszánsz*

lét: 1. filozófiai fogalom a tudattol fuggetlenul létező objektív világ, az *anyag* jelolésére. A tár-

sadalomra vonatkoztatva a „társadalmi lét" kifejezés használatos. A dialektikus materializmus, amely a világ anyagiságát és a ~-et azonos fogalnaknak tekinti, elveti az anyagot megelőző vagy az anyagtól független, valamint a tudatból eredeztetett ~ idealista elképzelését. Épp ezért nem elegendő a ~ objektív voltát hangsúlyozni, mivel ez esetben tisztázatlan marad a ~ anyagi vagy eszmei jellegének kérdése. A dialektikus materializmus a ~-et tekinti elsődlegesnek, a tudatot másodlagosnak, mindamellett a tudatot nemcsak passzív tukrozódésként fogja fel, hanem aktív erőként, amely hatást gyakorol a ~-re. 2. A legáltalánosabb és legelvontabb fogalom, amely általában valaminek a létezését jelöli. Ebben az esetben a ~-et meg kell kulonboztetni a realitástól, az objektív valóságtól stb., amelyek a tudományos igényű gondolkodásban az objektív folyamatok és jelenségek konkrétabb és mélyebb jellemzői.

Lévy Bruhl, Lucien (1857—1939): francia szociológus és etnológus. 1899-től a Sorbonne professzora. Szociológiai nézetei *Durkheim* hatására alakultak ki. A primitív népek tanulmányozása során arra a kovetkeztetésre jutott, hogy a különböző társadalmi típusoknak kulonboző gondolkodási formák felelnek meg. A primitív ember gondolkodása különbozik a mai ember logikus gondolkodásától. A primitív ember gondolkodása prelogikus (ignorálja az ellentmondás törvényét) és nem különbözteti meg a természetest a természetfelettitől. Az elsődleges ok és a végső kovetkezmény egymással kozvetlen kapcsolatban jelenik meg a primitív ember képzetében, a kozbenső kapcsolatokat pedig ignorálja. ~ szerint ebben a participáció torvénye érvényesül. ~ gazdag néprajzi anyaga és egyes kovetkeztetései jelentős erdeklődésre tarthatnak számot, de az, hogy túlfeszíti a primitív ember gondolkodásának minőségi kulonbségét a kultúrember gondolkodásától, nem állja ki a tudományos kritikát.

lingvisztikai filozófia (más neven „logikai analízis", „lingvisztikai analízis" filozófiaja, „koznapi nyelv filozófiája"): az *analitikus filozófia* egyik fő irányzata, főleg Angliában terjedt el (L. *Wittgenstein,* G. Ryle, J. Austin, O. J. Wisdom). A ~-hoz kozelálló elméleteket vallanak az Egyesult Államokban M. Black, P. Malcolm és mások. A *neopozitivizmus* tobb iskolájával egyutt a ~ is tagadja a filozófia világnézeti jellegét. A filozófia feladata a ~ szerint annak kimutatása, hogy a filozófiai problémák — álproblémák, s hogy feltárja: keletkezésük forrása a nyelv helytelen használata. Ezzel — ahogy a ~ cambridge-i csoportjának képviselői vélik — a ~ „terápiai" funkciót tolt be. A „metafizika" lekuzdésére törekedve a ~ hívei nemcsak a hagyományos filozófia „ontológiai metafizikáját" vetik el, hanem tagadják a *logikai pozitivizmus* ismeretelméleti „metafizikáját" is: a „közvetlenül adott"-at, a verifikálhatóság elvet stb. A filozófiai kutatás egyetlen céljának a nyelvelemzést tartják, s kulonosen az oxfordi csoport képviselői — ellentétben a logikai pozitivizmus képviselőivel, a *logikai empirizmus*sal — figyelmüket nem a mesterséges nyelvmodellekre fordítják, hanem a természetes, koznapi nyelvre, abból kiindulva, hogy a természetes nyelv gazdagsága semmiféle „ideális nyelv" sablonja szerint nem fejezhető ki. Azzal, hogy lemondanak a nyelv és a gondolkozás kozotti viszony filozófiai problematikájának analíziséről, s a nyelvi kifejezések formáinak leírására szűkítik a kutatást, éppen a nyelv lényegének feltárása elől zárják el az utat. Az utóbbi időben a ~ egyes képviselői a „tiszta analízis" ortodox álláspontjától eltérve egyre gyakrabban fordulnak a tartalmi filozófiai problematika felé.

Locke, John (1632—1704): angol felvilágosító, filozófus, a materialista *szenzualizmus* megalapítója, az első olyan újkori filozófus, aki rendszeresen, a filozófia külön ágaként dolgozta ki az *ismeretelmélet*et. Az 1688-i, ún. „dicsőséges forradalom" ideológusaként a nagyburzsoáziának a földbirtokos arisztokrácia egy részével kotott osztálykompromisszumát fejezte ki, s „... az új burzsoáziát képviselte minden formában .." (*Marx—Engels* Művei. 13. kot. 54 old.) A Stuart restauráció alkalmával két ízben is emigrációba kényszerult. Beutazta Franciaországot és Itáliát. Amikor végül Hollandiába menekult (1683), kozel került Orániai Vilmoshoz, és a whigek ideológusa lett. Itt fejezte be filozófiai fő művét („Értekezés az emberi értelemről", 1690). Az 1688-i fordulat után visszatért Angliába.

~ F. *Bacon* materialista *empirizmus*át és szenzualizmusát tovább melyítve dolgozta ki a tudás eredetéről szóló tanítását. Bírálta a karteziánusoknak, a cambridge-i platonikusoknak és Malebranche-nak a velunk született eszmékről szóló elméletét; ismeretelméletének alapvető tétele, hogy gondolatainkban semmi sincs, ami ne volna meg az észleletben. A tapasztalaton nyugszik egész tudásunk — mondja ~. Az ujszulott tudata „üres helyiség" (empty cabinet), „tiszta tábla" (tabula rasa), s csak a — mindenekelőtt érzetekből (sensus) álló — tapasztalat tolti meg tartalommal. A tapasztalat ideákból áll. Ideán ~ a benyomásokat, a képzeteket, a fogalmakat, a képzelet alkotásait, a lélek intellektuális, emocionális és akarati aktusait — néha pedig a magukban a tárgyakban levő minőségek érzetét is — értette. Különleges belső tapasztalatnak tekintette az ún. reflexiót. A reflexió az elmének onmagára irá-

nyuló figyelme, az elme működéséről, állapotairól ad ismereteket. A reflexió ~ szerint másodlagos és ez az érzékeles talaján keletkezik A reflexiónak ez a felfogása elősegítette Descartes dualizmusának lekuzdését, az empirikus pszichológia kifejlődését, a megismerő szubjektum tevekenységének tanulmányozását és a racionális megismerési formák specifikumának tisztázását Az idealizmussal ~ csak a reflexiós tevékenység eredmenyeinek meghatározásában kotott kompromisszumokat, amikor azt tartotta, hogy a létezés, az idő, a szám ideája a reflexióból szuletik meg, mintegy a kulső tapasztalat mellett

~ szerint a kulső tapasztalat forrása a kulvilág. A kulső tapasztalat ideái kozotti kapcsolat viszonylagos állandoságat azzal a feltevéssel magyarázta, hogy létezik valamilyen szubsztanciaanyag, amely osszekoti őket, minthogy azonban metafizikus volt, ezt „tomor szubsztanciának" fogta fel, amely mintegy hordozza a kulső világ tárgyainak stabil minőségeit

~ az anyag onmozgásának elvehez nem jutva el, passzívnak tekintette az atomokat Így a mozgás magyarázatakent, akárcsak Newton, elismerte isten letezesét, őt tekintette a mozgás es a tudat forrásának Hobbes nyomán, aki „gondolkodó testekről" beszélt, feltételezte, hogy az anyag tud gondolkodni. ~ a „természetvallást" hirdette, amely kozel állt a *deizmus*hoz; abban kulonbozott tőle, hogy elismerte az isteni kinyilatkoztatást és a kereszteny dogmatika néhány tetelét. Helyeselte az egyháznak az államtól való elválasztását es a vallási turelmet, de ezt a katolikusokra és az ateistákra nem vonatkoztatta

~ az érzéki ideákat elsődleges minőségekre (kiterjedes, alak, nagyság, az anyagi reszecskék száma, térbeli elrendeződése, mozgása) es másodlagos minőségekre (szín, szag, íz, hang, hideg, meleg stb.) osztotta fel. Az előbbiek valosagosan léteznek a testekben, s erzekszerveink osszessegével érzékeljuk őket, habár a testek szerkezetenek feltárasahoz kétségkívul szukseg van az észre is. Az utobbiak nem a dolgok tulajdonsagait tukrozik vissza, egyáltalán nem hasonlitanak rájuk, állította, más esetekben viszont elismerte, hogy reális megfeleles van kozottuk es a dolgok erői kozott, olykor pedig úgy vélte, hogy „hasonlítanak" a dolgok tulajdonsagaira

~ a tudást bizonyosságának fokai szerint három csoportba osztotta. Az erzéki tudást tekintette a kiindulónak: az a tudás tartalmazza az információt a rajtunk kívul levó dolgok letezeseről, s ebben az értelemben szinte „intuitiv" Az érzéki tudás — amennyiben általánosabb jellegű ismereteket eredmenyez: valószínu tudás A tudás második fajtája a bizonyítható, azaz a kovetkeztetések révén megszerzett tudás (demonstratív ismeret). A bizonyítás lényege az ideák osszehasonlítása, de nem kozvetlenül, hanem más ideák közvetítésével. A következtetések fajtái kozul ~ nem tulajdonított nagy kognitív értéket a szillogisztikának és bírálta skolasztikus alkalmazását. A bizonyosság legmagasabb fokát az intuitív tudás képviseli Az intuíció azt jelenti, hogy az esz kozvetlenul fogja fel az ideák egymással való egyezését és nem egyezését. ~ szerint az elme aktivitása már a kovetkeztetés előtt megnyilvánul abban, hogy bonyolult eszméket hoz létre az egyszerű eszméknek háromféle módszerrel tortenő — az ideák egyszerű osszesítése, az ideak osszehasonlítása, a két első módszer alapján nyert absztrakciók további általánosítása — kombinációja útján. ~ tanítása az értelem tevékenysegeről reszben Hobbes hatása alatt alakult ki. Alapelve, a kombinálás, megfelelt a tudományos kutatás XVII—XVIII. századi gyakorlatának

~ az *általános* realitására vonatkozó kérdést a *konceptualizmus* síkján oldotta meg: „a dolgok fajokra osztása es ennek megfelelő elnevezése az értelem munkája" ~ konceptualizmusa a skolasztikusok es a cambridge-i platonikusok realizmusa ellen irányult ~ dolgozta ki a *szemiotika* fogalmát a jelekről és a megismeresben betoltott általános szerepukről szóló elmeletet nevezte igy.

~ nem vont eles határt a filozofia és a szaktudományok kozott A filozófiát „a dolgok igaz megismerésekent" határozta meg. Igazságnak azt nevezte, ha az ideák megfelelnek a dolgoknak és az ideak kozotti kapcsolatok a dolgok kozotti kapcsolatoknak Az igazság idealista felfogását súrolta, amennyiben pl. azt mondotta a megismeresról, hogy az nem egyeb, mint „ . az ideaink kozotti kapcsolatok és megfelelések, illetve meg nem felelések és osszeegyeztethetetlensegek . " eszlelese. Az introspekcionak ugyanez a tendenciája jelentkezik nála akkor is, amikor elfogadja az intuíciot

~ etikajaban ket tendencia keresztezi egymást A fő tendencia az, amelyik azonosítja a jót az ember tartós elégedettségével (egészség, jo hir stb) es hasznával (ez erősen hatott a XVIII. századi francia felvilágosodásra), a második es másodlagos tendencia értelmében a jó az, amikor az emberek onkent alávetik magukat tetteikben az isteni és allami torvenyeknek es hazájuk kozvelemenyének. ~ a ket felfogás ellentmondását azzal a gondolattal probálta lekuzdeni, hogy a termeszet torvenyei maguk sem egyebek, mint az isteni torveny „elágazásai", s deduktíve levezethetők belőle.

~ pedagogiai celja a testileg-lelkileg erős, jól nevelt gentleman kialakítása volt, aki a vállalkozoi es kereskedelmi tevekenység szempontjából gyakorlatilag hasznos ismeretek megszerzésére

torekszik A nevelesnek szigoruan egyenlnek kell lennie, szem elott kell tartania a termeszetes hajlamokat es kepessegeket ~ leghaladobb pedagogiai teteiei azok a gondolatai voltak, amelyek szerint a kornyezetnek donto hatása van a nevelesre es a kepzesre, s amelyek a szemleltetesnek az oktatasban betoltott szerepet hangsulyoztak.

~ szociologiai nezeteiben a burzsoáziának a nemesseggel kotott politikai kompromisszuma tukrozodott vissza. ~ az angol burzsoa liberalizmus egyik atyja. R. Filmer feudális-patriarchalis felfogásának biralata során kidolgozta a polgári parlamentaris-monarchikus alkotmanyos allam elmeletet, amely egykent iranyult a legitimisták es a koztársasági demokraták ellen. ~ azt vallotta, hogy el kell valasztani a torvenyhozo hatalmat (a parlamentet) a vegrehajto hatalomtol (ideertve a biroi es katonai hatalmat is) es a „foderativ" hatalomtol, vagyis a hatalom kulso gyakorlásától (a miniszterek es a kiraly) A hatalmak megosztasanak elmelete voltakeppen azt a helyzetet tukrozte vissza, hogy a burzsoázia es a polgárosodott nemesseg gyakorlatilag megosztotta egymas kozott a hatalmat. ~ ennek a politikai koncepcionak szociologiai megalapozására torekedett. ugy velte, hogy a kormányzati hatalmat a társadalmi szerzodes teremtette meg, s e hatalom koteles vedelmezni az emberek „termeszetjogát", azaz a szemelyes szabadságot es a magántulajdont. A magántulajdont a szemelyes munkából vezette le es ezzel egyben megkiserelte termeszetjogkent igazolni is. Hobbestol elteroen, ~ azt tartotta, hogy a kormany maga is koteles alavetni magat a torvenyeknek, ellenkezo esetben a nemzet visszaveszi a szuverenitast, azaz jogot nyer arra, hogy eroszakosan felbontsa a szerzodest az adott kormannyal es uj kormanyt alakitson, hogy arra ismet raruházza a szuverenitást, ~ ugy velte, hogy ez a fordulat — Oraniai Vilmos burzsoa-foldesuri partjanak hatalomra kerulese — eppen lezajlott Angliaban es ilyesmire most nincs szukseg

~ nezetei nagy szerepet jatszottak a filozofia kesobbi torteneteben, de ellentmondasosságuk folytán mindvegig ket ellentetes szempontból használtak fel oket. Gondolatait egyreszt Toland, Priestley, *Condillac* es a francia materialisták fejlesztettek tovább. Utobbiak, pl. *Lamettrie* es *Helvetius*, elvetettek ~ reflexio-eszmejet es istenfogalmát Egyes gondolatait az *asszociacios pszichologia* dolgozta ki (Hume, Priestley, Hartley). ~ neveleselmelete hatott Helvetius etikai es szociologiai tanára, majd a XIX sz. eleji utopikus szocializmus koncepcioira es a XVIII—XIX. századi halado pedagogiai eszmekre Filozofiája, foleg a polgari tarsadalomrol, elsosorban a magántulajdonrol alkotott elkepzelesei, „az egesz kesobbi angol gazdaságtan osszes elkepzeleseinek alapjául szolgált". (*Marx* Értektobblet-elmeletek. Elso resz. 331 old.) Másreszt a tapasztalatrol szolo elmeletet *Berkeley* es *Hume* fejlesztette tovább a szubjektiv idealizmus irányában.

logika ⟨lat. logica a gor. logike — erveles, kovetkeztetes — a gondolkodás tudománya⟩: az elvont *gondolkodas* szintjen torteno *megismeres* torvenyeirol, formairol es eljárásairol, továbbá a *nyelv*rol mint a fogalmi megismeres eszkozerol szolo tudomány. Alapveto celja az ismeret *igazsaga* tartalmi, es formai felteteleinek tisztázása, a megismeres eredmenyes logikai apparatusanak es helyes modszereinek kidolgozasa A ~ kifejezes használatos az objektiv valosag tárgyai es jelenségei fejlódestorvenyeinek es osszefuggeseinek jelolesere is („objektiv logika", az „osztályharc logikája" stb.), továbbá a gondolkodás torvenyszerűsegeinek jelolesere (a „gondolkodas logikája", az „erveles logikája") A modern ~ mint tudomány komplex szamos ágazata es irányzata van, amelyek kozott a *dialektikus* ~ es a *formalis* ~ az alapvető Ez a felosztás a gondolkodás alábbi ket aspektusából kovetkezik Lenyeget tekintve a gondolkodas az ismeretek fejlodesenek, a fogalmak, iteletek, elmeletek kialakulásának folyamata, amelyben mind a targyak es jelensegek általanos, mind pedig a megismeres specifikus dialektikus torvenyei, s a megismeres altaluk meghatarozott eljarasai, modszerei ervenyesulnek. Ezeknek a torvenyeknek es eljárasoknak az osszessege a targya a dialektikus ~-nak, amely a megismeres tudomanyos dialektikus materialista modszere figyelembe veszi maguknak a megismeres targyainak a dialektikajat is, es a vilag gondolkodasbeli tukrozodesenek dialektikajat is Ugyanakkor minden gondolkodasi folyamat fogalmakkal es iteletekkel torteno meghatarozott muveleteket jelent a vizsgalt targyakat kiemelo fogalmak meghatarozasa, altalanositása, elhatárolása es felosztasa, az iteletek atalakitasa egyik formabol a masikba, egyes iteleteknek mas iteletekbol valo logikus levezetese, egyes iteleteknek más iteletekkel torteno bizonyitása vagy cáfolata stb. Ezeknek a *logikai formak*nak es műveleteknek az osszessege alkotja a megismeres formállogikai apparatusat. Ilyen formák es muveletek, illetve az alapjukat kepezo specifikus torvenyek (a fogalmak, iteletek, kovetkeztetesek osszefuggesenek formális torvenyei) alkotják a formális ~ tárgyát. A dialektikus es a formális ~ problémái a megismeres lenyegevel, forrásaival, illetve az objektiv világhoz valo viszonyaval kapcsolatos filozofiai problemák kereteben már az okorban felmerultek. A formalis ~ mint tudomány az i. e. IV. sz.-ban alakult ki Arisztotelesz muveiben. Minthogy problemai

szervesen összefüggnek a filozófia alapkérdésével, a formális ~-t rendszerint a *filozófia* egyik részének tekintették, értelmezése pedig egyik szintére volt a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika ellentétének. A dialektikus ~ alapvető eszmei az *ismeretelmélet* kereteben fejlődtek. A dialektikus ~-nak mint az ismeretek rendszerének kialakítását Hegel kezdte meg az idealizmus talaján. A dialektikus ~ valóban tudományos alapjait azonban a marxizmus klasszikusai rakták le. A XIX. sz. második felétől a formális ~ szimbolikus vagy *matematikai* ~ formájában önálló tudománnyá válik, amely főképpen a következtetések és bizonyítások formáit s az alapjukat képező logikai törvényeket tanulmányozza. A szimbolikus ~ fejlődése az elméleti gondolkodás vizsgálata terén fontos irányzatnak nyitott utat (lásd *metateória*), s számos új logikai diszciplína kezdetét jelentette (lásd *metalogika* 'logikai szemantika'). Az ezen az úton nyert eredmények meg határozottabban megerősítették a ~ és a filozófia összefüggését. A modern ~, különösen a *matematikai* ~ apparátusát korunkban a legkülönfélébb tudományos feladatok (pl. számítógépek, gondolkodógépek tervezése stb.) megoldására használják. A dialektikus logika különösen termékeny a modern tudományos fejlődéssel szükségszerűen járó metodológiai problémák s az un. metatudomány problémakörének értelmezésében.

logikai atomizmus — lásd B. *Russell*

logikai empirizmus: a modern polgári filozófia egyik irányzata, amely a húszas évek végén—harmincas évek elején *logikai pozitivizmus* közvetlen folytatása és az *analitikus filozófia* egyik válfaja. Fő képviselői — R. Carnap, H. Reichenbach, H. Feigl, J. Hempel, G. Bergmann, Ph. Frank — változatlanul megtartották a logikai pozitivizmus alapeszmejét: azt a tézist, amely a filozófiát a nyelv logikai analízisére redukálja (most már nemcsak szintaktikai analízisére, mint a harmincas évek elején, hanem szemantikai analízisére is — *logikai szemantika*). Mindemellett a ~ valamelyest módosult a korai logikai pozitivizmushoz képest, így többek között a logikai empiristák lemondtak a „*Bécsi kör*" szélsőséges szubjektivizmusáról. A „tudomány empirikus nyelve"-ként a ~ az un. tárgy-nyelvet ajánlja, amely az érzékileg észlelt fizikai jelenségeket fejezi ki, nem pedig a szubjektum egyéni élményeit. A ~ azt a „Bécsi kör" időszakában elismert elvet is elveti, amely szerint minden tudományos ismeret maradék nélkül visszavezethető logikailag a tapasztalatilag adottra, azaz az érzéki benyomásokat közvetlenül rögzítő kijelentések egy véges halmazára. A tudományos fogalmakban azonban a ~ csak az érzékileg adottnak a szervezését szolgáló „kényelmes" és „célszerű" formákat lát, nem pedig az objektív realitás tükrözését.

A ~ mint filozófiai áramlat belső válságon megy át, amely abban jut kifejezésre, hogy lemond a korai logikai pozitivizmusra annyira jellemző sokat ígérő programokról, hogy kompromisszumos változatokat fogad el, hogy a súlypontot az átfogó filozófiai problémákról konkrét logikai és konkrét módszertani kutatásokra helyezi át, amelyekben a ~ képviselői tényleges tudományos érdemeket szereztek.

logikai formák: különböző konkrét tartalmú gondolatok (gondolati egységek) felépítésének, kifejezésének és összekapcsolásának a megismerés folyamatában alkalmazott módjai. A ~ az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlatának folyamatában alakultak ki, általános emberi jellegűek, a valóság gondolati tükrözésének formái és maguk is a valóság legáltalánosabb vonásait tükrözik (pl. azt, hogy minden tárgy ilyen vagy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, valamilyen viszonyban van más tárgyakkal, hogy a tárgyak osztályokat alkotnak, hogy egyes jelenségek más jelenségeket idéznek elő stb.). A ~-at (*fogalom* és *ítélet*, *következtetés* és *bizonyítás*, meghatározás stb.) a *formális logika* tanulmányozza. Alkalmazásuk a megismerésben az adott gondolati tartalom jellegétől függ. A ~-at nyelvileg a megfelelő kifejezések nyelvtani szerkezete, valamint a gondolat logikai strukturájára utaló kulcsszavak („minden", „nem", „némely", „vagy", „ha ... akkor", „csak akkor" stb.) segítségével fejezzük ki. A *matematikai logika*ban a természetes nyelvek kifejezéseinek a logikai kalkulusok meghatározott formulái felelnek meg; a formulák szerkezete és alkalmazásuk szabályai a kalkulusban a ~ rekonstruálását szolgálják, s így ezek a kalkulusok sajátos logikai vagy formalizált nyelvekként jelentkeznek (*formalizáció, logikai szintaxis*). A dialektikus logika a ~-at a változó, fejlődő valóságnak a gondolkodásban való tükröződése és magának a megismerésnek a fejlődése szempontjából tanulmányozza.

logikai pozitivizmus: a *neopozitivizmus* egyik válfaja. Századunk húszas éveiben keletkezett a „*Bécsi kör*"-ben (M. Schlick, R. Carnap, O. Neurath és mások), amellyel szorosan együttműködött a berlini Tudományfilozófiai Társaság (Reichenbach és mások). A húszas évek végén, a harmincas évek elején a ~ igen elterjedt a polgári értelmiség tudományos köreiben és a neopozitivista „tudományfilozófia" eszmei alapjaként jelentkezett. A harmincas évek végén a ~ köz-

pontja az Egyesült Államokba helyeződik át. Ebben a szakaszában a ~, amely a „Bécsi kör" időszakához képest több tekintetben jelentősen megváltozott *logikai empirizmus* néven ismeretes. A ~ a machizmus örököseként és általában a *Berkeley*től és *Hume*-tól kiinduló pozitivista szubjektív idealista hagyomány folytatójaként fogható fel. A ~ azonban szakít a megismerés pszichológiai és biológiai megközelítésének a régi *pozitivizmus*ra jellemző és hitelét vesztett módszerével, és a szubjektív idealista empirizmust az ismeret logikai elemzésének módszerével próbálja összekapcsolni. Valóban tudományos filozófia, a ~ szerint, csakis a tudomány nyelvének logikai elemzéseként lehetséges. Ennek a logikai elemzésnek egyrészt a „metafizika" (vagyis a hagyományos filozófia) kiküszöbölésére kell irányulnia, másrészt pedig a tudományos ismeretek logikai felépítésének kutatására a tudományos fogalmak és állítások „közvetlenul adott", azaz empirikusan ellenőrizhető tartalmának feltárása céljából. Az ilyen kutatás végső célját abban látták, hogy újjászervezzék a tudományos ismereteket az „egységes tudomány" rendszerében, amelynek meg kellene adnia a „közvetlenul adott"-nak a leírását. A logikát és a matematikát úgy fogták fel, mint „formális tudományokat" — nem mint a világra vonatkozó ismeretet, hanem mint olyan analitikus ítéletek összességét, amelyek megfogalmazzák a formális átalakítások megegyezésen alapuló szabályait. A harmincas évek elején a ~ sikertelenul igyekszik megszabadulni a „közvetlenul adott", és a „megfigyelési tételek" (protokoll tételek) elvének néhány leginkább terhes következményétől a fizikalizmus és a *konvencionalizmus* elveinek segítségével. A fizikalizmus elve a tudomány interszubjektivitását volt hivatva szolgálni: az individuum pillanatnyi pszichikus állapotát (az ún. „közvetlenul adottat") kifejező s minden tudomány alapját és empirikus tartalmát alkotó elemi kijelenteseket, az ún. „megfigyelési tételeket" Neurath és Carnap szerint le kell fordítani „a pszichológia nyelvéről" a „fizika nyelvére". Amelyik közuluk nem fordítható le a fizika nyelvere, az, a fizikalizmus elve szerint, értelmetlen. A konvencionalizmus elvét Neurath a következő módon fogalmazta meg: egy tételt akkor nevezunk igaznak, ha ellentmondás nélkul beilleszthető a tételek rendszerébe, amelyet az adott korszak tudósainak többsége elfogadott. A fizikalizmus és a konvencionalizmus elvének bevezetésével a ~ korai korszakára jellemző empirizmus háttérbe szorul és a formalista, konvencionalista elemek kerulnek előtérbe.

Szubjektív idealista lényegénél fogva a ~ eleve jogtalanul támaszt igényt a „tudományfilozófia" szerepére. Ugyanakkor a szoros értelemben vett logikai kutatások területén a ~ egyes képviselői értékes eredményeket értek el.

logikai szemantika: a logikának a nyelvi kifejezések jelentését tanulmányozó ága; pontosabban a *metalogika*nak az a része, amely a logikai kalkulusok (formalizált nyelvek) interpretációit tanulmányozza. A ~ alapfogalmai két csoportba oszthatók: 1. a denotáció-elmélet körébe tartozó fogalmakra, amelyeknek az adott nyelv kifejezéseire való alkalmazása lényegében az interpretáció kiválasztásától függ (az igazság, a denotáció, a kielégíthetőség, az elnevezés, az extenzionalitás, a szintetikus igazság fogalma stb.), 2. a jelenteselmélet körét alkotó fogalmak (pl. *jelentés* és értelem, szinonimitás, analitikus igazság stb.), amelyeket az adott nyelv valamennyi lehetséges interpretációjára vonatkozólag határoznak meg. A formalizált nyelvek metateoretikus vizsgálatánál szükségképpen a szemantikus elemzéshez kell fordulni, mivel sok lényeges tény (pl. a nyelv teljességének és ellentmondásmentességének problemáját illető tény) nem állapítható meg egyedul a szintaktikai vizsgálat (logikai szintaxis) keretei kozott. A nyelv szemantikai sajátosságainak ugyanazon nyelv keretei között való leírása, mint Tarski kimutatta, a „hazug" típusához tartozó szemantikai antinómiákhoz vezet. Éppen ezért bármely nyelv szemantikai sajátosságainak elemzeset logikailag gazdagabb metanyelven kell elvegezni *(metanyelv es tárgynyelv)*. A ~ problemáit elsőként G. F. Frege (1848—1925) vizsgálta behatóan. A ~ fejlődéset elobbre lendítette a lengyel logikusok lvovi—varsói iskolája (Tarski, Ajdukiewicz, Lukasiewicz es mások, valamint R. Carnap, W. van Orman Quine, A. Church, Kemeny Gy.). A tudományos nyelvek es a természetes nyelvek szemantikai sajátosságainak kutatása egyre nagyobb gyakorlati jelentőségre tesz szert a matematikai lingvisztika, a gépi fordítás, az automatikus információfeldolgozási módszerek stb. kapcsán.

logikai szimbolizmus: a modern formális logika nagymértékben használja a szimbólumok nyelvet. A ~ alkalmazásával pontosan, egyértelműen meghatározható a vizsgált tárgy, felhasználhatók a kutatásban a formális matematikai módszerek. Azoknak a szimbólumoknak, amelyekből valamely formális logikai rendszernek a kifejezései es formulái meghatározott szabályok szerint felepulnek, három fő csoportja van: 1. a rendszert alkotó elemi logikai objektumokat jelölő szimbólumok; 2. logikai összefuggeseket vagy műveleteket jeloló szimbólumok; 3. segédszimbólumok, pl. a zárójel, a pont. A modern logikában a szimbólumoknak többféle rendszere használatos. Ennek következtében egyazon logi-

kai fogalmakra tobb szimbolum is van. Az alabbiakban ismertetjuk a legfontosabbak jelenteset

1 *A B, C X Y Z* (es ugyanez indexszel) — a kijelentesvaltozok jelei.

a b c x y z (es ugyanez indexszel) — az individuumvaltozok jelei.

P( ), R(,) S(, ,) (es ugyanez indexszel) — a predikatumvaltozok jelei.

2 —, ¹, ~ — a negacio („nem") jelei

∨, . , ∀ — a diszjunkcio („vagy") jelei

, ∨, § — a konjunkcio („es") jelei

⊃, → — az implikacio („ha akkor") jelei

∽, ≡, ↔ — az ekvivalencia vagy egyenertekuseg („akkor es csakis akkor") jelei

∃, ε — a letezesi (egzisztenciális) kvantor jelei

∀, ( ) — az általános (univerzális) kvantor jelei

logikai szintaxis: 1. valamely kalkulus kifejezeseinek megkonstruálását es atalakítását meghatározo szabályok rendszere 2. A *metalogika* aga, amely a nem interpretalt kalkulusok struktúráját es sajatossagait tanulmanyozza. A logikai kalkulusok szintaktikai vizsgalatanál felmerulo fo kerdesek az ellentmondásmentesseg, a teljesseg (a deduktiv elmelet ellentmondásmentessege es teljessége) a fuggetlenseg, az eldontes, a bizonyithatosag A bizonyithatoság problemaja olyan algoritmus megtalálásaban rejlik, amely bármely bizonyitando (vagyis axiomából levezetendő) kijelentes szamára megadja annak bizonyitását. A ~ fogalmát *Wittgenstein* vezette be 1919-ben. A ~ problemájával a matematikai logika sok kepviselője foglalkozott már a XIX sz. vegetol (G Frege, B *Russell*, D. Hilbert, K. Godel, A Church, S. C. Kleene es mások). A ~ problemait es fogalmait rendszerezetten R. Carnap fejtette ki „A nyelv logikai szintaxisa" c. muveben (1934), amelyben kimutatta a termeszettudományok egyik-másik ágát formalizáló nyelvek szintaktikai vizsgálatának hasznosságát.

Lucretius Carus (i. e. 99—55) — lasd *antik filozofia*

„Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége": *Engels* filozofiai munkaja (1886), melynek nagy szerepe volt a dialektikus es tortenelmi materializmus megalapozásában es fejlodeseben E munkajához fuggelekkent csatolta Marxnak a *Tezisek Feuerbachrol* ' c muvet. A mu elejen Engels a hegeli filozofia lenyeget, sajatos ellentmondásait elemzi, es rámutat a marxista dialektika es *Hegel* dialektikája kozti gyokeres ellentetre A továbbiakban Engels klasszikus meghatározását adja a filozofia alapkerdesenek. Megmutatja annak ket oldalát, birálja az *agnosztucizmust* (mindenekelőtt Hume es Kant rendszeret), kimutatja, hogy ennek legdontőbb cáfolata a gyakorlat. A materializmus es az idealizmus tudományos meghatározása után ezen az alapon elemzi a XVII—XVIII. századi angol es francia materialisták, valamint Feuerbach filozofiáját. Ramutat a regi materializmus mechanikus, metafizikus korlátozottsagára es a tarsadalmi jelensegek ertelmezeseben tanusitott idealista kovetkezetlensegeire. *Feuerbach* nezeteinek vizsgálata soran Engels hangsulyozza, hogy igen jelentős Feuerbachnak az idealizmusrol adott kritikaja, de egyszersmind biralja az uj vallas letrehozasának kísérletet es az etika teruleten mutatkozo idealista nezeteit. Engels, miutan megállapitja a dialektikus materializmus es minden megelozo filozofia gyokeres kulonbseget, munkája kovetkező reszeben tomoren kifejti a tortenelem materialista felfogását. Hangsulyozza a felepitmeny viszonylagos onállosagát, ennek az akkor keletkezett okonomiai materializmus birálata szempontjából volt jelentősege Engels elemzi annak a gyokeres fordulatnak a jelentőseget, tartalmát es okait, amelyet a marxizmus megjelenese idezett elo a filozofiában, es kozerthetoen kifejti a dialektikus es tortenelmi materializmus lenyeget. Engelsnek e muvet Lenin a „Kommunista Kiáltvány"-nyal allitotta egy sorba

Lukács Gyorgy (1885—1971) marxista filozofus, eszteta, Kossuth-dijas egyetemi tanar, akademikus. 1918 december vegen belepett a KMP-be, a partnak haláláig tagja volt A Tanácskoztársasag idejen kozoktatasugyi nepbiztoshelyettes Hatáskorebe tartozott az irodalom, muveszet, tudomany állami iranyitasa. A Tanácskoztársasag megdontese után itthon maradt pártszervezo munkára, majd 1919 oszen emigralt Becsbe, ahol 1929-ig elt. A II. partkongresszus elokészitese során eloterjesztette tezistervezetet a magyarországi politikai helyzetrol es a KMP feladatairól. A „Blum-tezisek" cimen vitára bocsátott tervezet kozvetlen strategiai celkent a proletárdiktatura helyett a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát jelolte meg. 1931 es 1933 kozott ~ Nemetországban dolgozott mint a nemet kommunista irocsoport egyik vezetoje. A fasizmus hatalomra kerulese után a Szovjetunioba emigralt s ott tudomanyos tevekenyseget es irodalomkritikai munkásságot folytatott mint a „Lityeraturnij Krityik" es az „Internationale Literatur" munkatársa, ill. szerkesztoje. 1938-tol ismet reszt vett a magyar kommunista emigráció munkájában mint az „Uj Hang" munkatársa es szerkeszto bizottsaganak tagja. 1945-ben tert haza, 1946 es 1958 kozott egyetemi

tanár, 1946 és 1950 között a „Forum" c folyóirat egyik szerkesztője. 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Széles körű publicisztikai és tudományos munkásságával vezető szerepet vitt a felszabadulás utáni magyar szellemi élet kialakításában. A második világháború után kibontakozó nemzetközi békemozgalom egyik kezdeményezője. 1949 és 1957 között a Béke-világtanács tagja.

~ elméleti munkássága. ~ 1910-ben a „Huszadik Század"-ban írt tanulmányában az elsők között ismerte fel Ady költészetének legfőbb sajátosságát, a demokratikus forradalmiságot. Előbb szellemtörténeti módszerrel kíséreli meg az esztétika néhány döntő kérdésének megoldását (1912—1918 között Heidelbergben élt, s itt baráti kapcsolatba került Max *Weber*rel, a német szellemtörténet és szociológia neves képviselőjével), ennek a törekvésnek terméke a „Lélek és a formák" c. esszégyűjtemény (1910) és az 1914—15-ben írt „Die Theorie des Romans" (Berlin, 1920). A marxizmus elméleti átgondolása és elfogadása irányába ~-ot a gyakorlati társadalmi élet kérdései vezették, azzal a közvetítéssel, hogy ezekre a kérdésekre a polgári filozófia különböző formái képtelenek bizonyultak válaszolni. „»A Theorie des Romans« — mint ~ írja az új kiadás előszavában — meg az általános ketségbeesés állapotában keletkezett; nem csoda, hogy a jelen fichtei módra, mint a kiteljesedett bűnösség állapota jelent meg benne, hogy a kitekintés, a kiút tisztán legies-utópikus jelleget kapott. Csak az orosz forradalommal nyílt meg számomra is magában a valóságban egy jövő-perspektíva; már a cárizmus megdöntésével, és végképp a kapitalizmuséval."

Bár ~ korán megismerkedik a marxizmussal, a marxizmus módszerének gyakorlati alkotó alkalmazása saját elméleti munkásságában hosszú folyamat, amelynek legismertebb — alapkoncepciójában negatív — kezdeti lépése egy hegelizált „marxista" társadalomelmélet korvonalazása. Ezt a „Geschichte und Klassenbewusstsein" (1923) c. kötet képviseli, amely 1919—1922 között írt cikkeit tartalmazza. A mű egyes elemei — így a dialektika kategóriának középpontba állítása a II. Internacionále metafizikus-evolucionista „objektivista" felfogásával szemben — mind elméletileg, mind a forradalmi munkásmozgalom gyakorlata szempontjából pozitív jelentőségűek. Ugyanakkor — elsősorban a természet-dialektika ignorálása következtében — ~-nak nem sikerült egy valóban tudományos társadalomfelfogás felvázolása. ~ maga e mű alaphibáját a következőkben fogalmazza meg „a Geschichte und Klassenbewusstsein — szerzője szubjektív szándékával semmiképp sem összhangban — objektíve olyan tendenciát képvisel a marxizmus történetében, amely a filozófiai megalapozásban, a politikai következtetésekben igen erős eltéréseket mutat fel, de — akarva vagy akaratlanul — mégis a marxizmus ontológiájának az alapzatai ellen irányul. Arra a tendenciára gondolok, amely a marxizmust kizárólagosan társadalomtannak, társadalomfilozófiának fogja fel, és a marxizmusból a természetre vonatkozólag következő állásfoglalást ignorálja vagy elveti", amelynek következményeképpen nem sikerülhet valóban marxista társadalomfelfogás felvázolása sem, hiszen „kiesik belőle annak marxista alapkategóriája, a munka mint a társadalom természettel való anyagcseréjének közvetítője"

A hegeli ihletésű idealisztikus tendenciáktól való továbblépésre ismét csak a valóságos társadalmi-gyakorlati élet „kényszerítette" ~-ot. A kapitalizmus ideiglenes stabilizációjának felismerése alapján ~ lekuzdötte a „szektás messianizmust"; s a Lenin műveivel való behatóbb megismerkedés eredményeként továbblépett mind az általános filozófia, mind az esztétika területén a marxista—leninista módszer alkotó alkalmazása tekintetében.

1933—1945 között Moszkvában élt. A „Lityeraturnij Kritykˇ", az „Internationale Literatur", az „Új Hang" c. lapokban politikai, ideológiai és filozófiai harcot folytat a fasizmus ellen. Polémiáinak három tényezője van közvetlenül bírálja a fasizmust, kimutatja a hozzá vezető ideológiai utat, s elméletileg leleplezi ennek képviselőit, pl. Nietzschét, végül pedig elemzi azokat a haladó hagyományokat, melyeket a fasiszták demagóg módon ki akartak sajátítani. A Horthy-korszak magyar ideológiai és irodalmi életének problémáit elemezve ~ megmutatja a népies mozgalom kettős arculatát, feltárja az urbánus—népies ellentét bonyolultságát, elemzi és bírálja a magyar polgári törekvések elvi és költői megnyilvánulásait. A 30-as években ~ figyelme elsősorban az esztétika felé fordul. Tanulmányaiban a marxista esztétika alapkategóriáival foglalkozik, a realizmus problémájával, a művészi visszatükrözés kérdésével, a tartalom és forma viszonyával. E tanulmányok gyűjteménye később „A realizmus problémái" c. kötet (1948). Ugyanakkor hozzákezd elméleti felismeréseinek történeti dokumentálásához. E vizsgálódások termékei a „Balzac, Stendhal, Zola" (1945) c. kötet, a „Goethe és kora (1946) c. cikkgyűjtemény, melynek legkiemelkedőbb darabja a Faust-tanulmány, a „Történelmi regény" (1947) (oroszul már 1936-ban), s más tanulmányok. Bár érdeklődésének középpontjában a marxista esztétika kidolgozása áll, a 30-as években ~ visszatér a filozófiai alapkérdések vizsgá-

latára is. E kutatások eredménye a fiatal Hegel filozófiai nézeteinek kialakulását elemző műve: „Der junge Hegel und die Probleme der kapitalistischen Gesellschaft" c. konyve (Zürich—Bécs, 1948). Ebben Dilthey-vel és más szellemtörténészekkel szemben bebizonyítja, hogy a hegeli filozófia a gazdasági-társadalmi viszonyokkal való szoros kapcsolatban fejlődött ki, hogy a hegeli dialektika elsősorban a korabeli német társadalom és a polgári fejlődés objektív ellentmondásainak tukrozéséből keletkezett. Ezzel konkrét történeti problémán mutatja meg a gazdaság és filozófia összefuggését. „A fiatal Hegel" ~ első nagyobb szabású eredményes kísérlete a hegelianizmus filozófiai módszerének leküzdésében.

Felszabadulás utáni filozófiai munkásságának első terméke „A polgári filozófia válsága" (1949) című kotet. Ebben írt tanulmányai az irracionalista filozófia bírálatával, többek között az egzisztencializmus, az egzisztencialista etika kritikájával foglalkoznak. 1953-ban adja ki az „Adalekok az esztétika történetéhez" c. gyűjteményes tanulmánykotetét. Az irracionalista filozófia átfogó, történeti kritikáját „Az ész trónfosztása" (1954) c. mű tartalmazza. Itt az irracionalista filozófiák történetét vázolja Schelling munkásságától napjainkig; megmutatja, hogyan váltak az egy évszázadon keresztül kidolgozott „tiszta" filozófiai kategóriák a fasiszta tomegdemagógia és tomeggyilkosság ideológiai alapjává. Ontológiailag és ismeretelméletileg is elemezve a kategóriákat, melyek az irracionalizmusban eltorzulva jelennek meg, ~ kimutatja, hogy e kategóriaproblémák megoldhatatlanságának filozófiai alapja a dialektika elvetése volt. 1958 óta ~ előbb rendszerező esztétikáján, majd etikáján munkálkodott. „A különösség mint esztétikai kategória" c. 1957-ben megjelent művében azt elemzi, hogy a különösség, mely általános filozófiai szempontból is jelentős kategória, az esztétikai tukrözésben központi szerepet játszik. A műben kiemelkedő szerepe van a különösség kategória történetének. Nagy, három részből álló esztétikai szintézisének első — önmagában zárt és önálló — része készült el és jelent meg két kötetben: „Az esztétikum sajátossága" (1965). E mű az esztétikum sajátos problémáit a megismerés és cselekvés más formáival összefüggésben elemzi. Vizsgálódásait a mindennapi élet elemzésével kezdi, mely kiindulópontja és egyben végpontja is az összes magasabb rendű cselekvési és visszatükröződési formáknak. Ezután elemzi a sajátos művészi visszatükrözés elválását a mindennapi élettől; azokat a lényegbevágó különbségeket, amelyek a művészetet a tudományos, valamint a mágikus (vallásos) visszatükröződési módoktól elválasztják. E különbözőségek a végső azonosság, a kozos valóság talajából fakadnak; a kulönféle magatartási és visszatükrozési módokat azonos kategóriák segítségével lehet feltárni, csakhogy e kategóriák hierarchiája, alkalmazási köre és módja területenként más és más. A művészi tükrozés alapkategóriáját a mimézisben fedi fel, és vázolja a sajátos művészi mimézis különös törvényszerűségeit.

1961—1968 között írt utolsó, főbb vonásaiban befejezett munkája „A társadalmi lét ontológiája", amely kéziratos formában maradt hátra. A munka célját ~ a kovetkezőkben fogalmazza meg: „ ..szükség van egy megalapozott és megalapozó ontológiára, amely a természet objektív valóságában reális bázist talál a társadalmi lét számára, s amely ugyanakkor képes arra, hogy ezt a társadalmi létet a természet ontológiájával való egyidejű azonosságában és különbözőségében ábrázolja". A Bevezetőben megjeloli azokat a támpontokat, amelyek dontő szerepet játszhatnak egy marxista ontológia kidolgozásában; ezek: a praxis, valamint a visszatükröződés — legmélyebben Lenin által kidolgozott — fogalma. Hangsúlyozza a mindennapi élet elemzésének szükségességét az ontológia szempontjából. A praxis vizsgálatánál a szubjektum célkitűző-cselekvő tevékenységének materialista értelmezését vázolja fel, elsősorban a munka mint alapvető emberi tevékenység tartalmának kibontásával.

Műveinek részletes bibliográfiáját lásd: Lakos Katalin: Lukács György írói munkássága. Helikon 1965. 1., 2.

M

Mably, Gabriel (1709–1785) – lásd *utópikus szocializmus*

Mach, Ernst (1838–1916); *machizmus* lásd *empiriokriticizmus*

Machiavelli, Niccolo (1469–1527) lásd *reneszánsz*

magántulajdon — lásd *tulajdon*

magasabb idegműködés: a nagyagyfeltekek legmagasabb rendű és legbonyolultabb tevékenységi formáinak összessége. A ~ fogalma — I. P. Pavlov honosította meg a fiziológiában — a szervezetnek azt a tevékenységét jelöli, amely biztosítja a környező világ változásainak megfelelő alkalmazkodását azáltal, hogy az állat és az ember egyedi élettapasztalata következményeként a nagyagyfeltekek keregállományában időleges kapcsolatok létesülnek és tartósan fennmaradnak a szervezet valamely létfontosságú funkciójának állandó ilyen irányú hatására. Az időleges kapcsolatok alkotják a feltételes reflexes típusú viselkedés alapját.

Pavlov a ~ fogalmát az alacsonyabb rendű idegtevékenységgel állította szembe, amelybe a feltétlen reflexes típusú alkalmazkodási folyamatok tartoznak. Ez utóbbiak elsősorban a szervezet részeinek és egyes szerveinek együttműködését hivatottak szabályozni a létfontosságú fiziológiai állandóság fenntartása érdekében. A szervezeten belüli kölcsönhatást az alacsonyabb rendű idegműködés szintjén megvalósító idegi elemek között már az embrionális fejlődés folyamán is kapcsolatok állnak fenn. Ezzel szemben a ~-t biztosító idegi kapcsolatok újonnan alakulnak ki az állat és az ember egyedi élettapasztalata alapján a környezeti feltételeknek megfelelően. A ~ tehát nem vele született, hanem szerzett, tanult jellegű.

A ~-ról szóló tan — a magasabb idegtevékenység más, Pavlov után kifejlődött, szintén objektív módszerű kutatási irányaival és eredményeivel együtt — az ember pszichikus tevékenysége objektív tanulmányozásának materialista alapját alkotja, amely lehetővé teszi az agy legmagasabb rendű megnyilvánulásainak tudományos kísérleti módszerekkel történő tanulmányozását.

Pavlov hangsúlyozta, hogy a feltételes reflexek vizsgálatában a descartes-i reflex-fogalmat tekintette kiindulópontnak, amelyet teljes mértékben tudományosnak, objektívnek tartott, folytatva egyben Szecsenov vonalát. Az agyműködésnek a reflex-elv alapján való materialista magyarázatát I. M. Szecsenov alapozta meg.

Pavlov átvette Descartes-tól a reflex-tevékenység mechanizmusának reflex-ív sémáját, de jelentős új elemmel egészítette ki: a létrejött reflexfolyamat megerősítésének mozzanatával. Descartes, akinél a reflexfolyamat egy válaszcselekvéssel zárult, nem ismerte fel a válaszreakció célirányosságának objektív okait, hanem a „magasabb rendű értelem"-mel magyarázta. Pavlov kimutatta: a reflex-aktus csak azáltal lesz célirányossá, hogy a szervezet mindig rendelkezik aferens jelzéssel arra vonatkozólag, hogy az egész szervezetre nézve mennyire eredményes, hatékony az adott reflextevékenység. Ezzel kizárta annak lehetőségét, hogy az élőlények viselkedési aktusainak célirányosságát valamiféle külső, nem-anyagi jellegű tényezőkkel magyarázzák.

A ~ tanának központi magva a jelzőrendszerek létének és működési mechanizmusának feltárása. Az állatok ~-e és alkalmazkodó magatartása az első jelzőrendszerre, a külső és a belső környezet ingerhatásait feldolgozó érzékelő analizátorok működésére épül. Ez határozza meg az állat alkalmazkodásának olyan formáit, amikor az választevékenységében megelőzi a jövőbeni események menetét. Az embernél viszont a magasabb rendű, második jelzőrendszer dominál, vagyis a beszéd, a szó közvetíti a reflexes tevékenységet és teszi lehetővé a valóság általánosabb, elvontabb tükrözését.

Pavlov azt tartotta, hogy a ~ fiziológiájának módszereivel, fogalmaival és terminusaival az egész pszichikus tevékenység „maradéktalanul" tanulmányozható, ugyanakkor nem vetette el az ember szubjektív világát és tanulmányozásának szükségességét. A ~ tana nagy jelentőségű a dialektikus materializmus szempontjából. Megszüntette az ember úgynevezett „lelki" tevékenysége és a test anyagi jellegű folyamatai közötti ide-

lizmus es a dualizmus altal tamasztott szakadekot, es e folyamatokat osszekapcsolta az oksági kolcsonhatások szigoru torvenyei szerint. A ~ tana fontos szerepet tolt be a materialista filozofia alapelvenek, a tudat anyagi eredetenek termeszettudomanyos megalapozasa teren. A ~ tanának filozofiai jelentoségehez tartozik az a teny is, hogy a felteteles reflex az elő termeszet fejlodesenek egyik legintimebb oldalát tárja fel az előlenyeknek a jovőben bekovetkezo esemenyekhez az időleges kapcsolatok mechanizmusa segitsegevel valo alkalmazkodását es a magasabb rendu allatoknál es az embernel a nagyagyfelteket jelzotevekenyseget (Lasd meg *pszichikum pszichologia*).

mágia (gor mageia — varazslat, buvoles)' az osi *vallas* egyik formaja, amely azon alapszik, hogy az őskozossegi ember sok, szamara erthetetlen jelenseget magikus erok mukodesenek tulajdonitott, olyan ritusok osszessegeben jut kifejezesre, amelyeknek celja befolyast gyakorolni emberekre, allatokra, kepzeletbeli szellemekre stb Az oskozossegi ~-ban felismerheto az a specialis gondolkodasforma, amelynel az ember meg nem ismeri a dolgok minőségi kulonbsegeit (nem gondolkodik fogalmakban, vagyis konceptualisan), s ezert valamely jelenseg vagy dolog tulajdonsagait átviszi barmelyik másikra. Ezt a participacios atvitelt az oskozossegi ember megingathatatlan realitásnak gondolja él, amelyben nincs helye semmifele termeszetfelettinek. A ~ mint termeszetfeletti ero kepzetevel osszekapcsolt cselekves kesobb alakul ki, amikor a „magikus gondolkodás" mar parhuzamosan letezik a logikaival. Az ember szamara termeszetfelettieknek tunnek azok a jelensegek, amelyek meg akkor is felfoghatatlanoknak látszanak, amikor mar rendelkezik a termeszeti torvenyek es jelensegek megismeresenek kepessegevel A ~ hetkoznapi kepzete azzal a hittel fugg ossze, hogy celtudatos cselekvesek nelkul is kozvetlenul megvalosithatok bizonyos kivánsagok (pl. a betegseg meggyogyitasa, esofakasztas, valakinek az elpusztitasa stb.). A modern tudatban a „magikusban" valo hit a valoság jelensegeinek torz ertelmezeseben jut kifejezesre, amikor az ember alkotasainak olyan erőket es sajátosságokat tulajdonitanak amelyekkel ezek valojaban nem rendelkeznek E tekintetben tipikus az áru*fetisizmus*

magyar filozófiai és társadalmi gondolkodás: a magyar filozofia halado hagyomanyainak forrasai a reneszánsz korára nyulnak vissza Janus Pannonius (1434—1472) humanista költő latin nyelven irta verseit. Europa-szerte ismert volt mint a reneszansz szabadgondolkodás kepviselője, aki antiklerikalis, epikureusi eszmeket hirdet. Apáczai Csere Janos (1625—1659), a reformáció es az ellenreformáció korának magyar gondolkodója, az angol puritanizmus, a karteziánus filozofia kovetője volt, harcolt a nep felvilágositásaert, a társadalmi es kulturalis elmaradottság ellen. A „Magyar Encyklopaedia" c. fő műve (1653) a kor termeszettudományos eredmenyeinek osszefoglalása mellett logikai es pedagogiai problemákkal foglalkozik.

A magyar felvilágositok a XVIII századi francia materializmusra tamaszkodtak. A magyar felvilagosodás első kepviseloje Bessenyei Gyorgy (1747—1811) materialista filozofus volt. Filozófiai ertekezeseiben es irodalmi muveiben fellepett a vallas, az egyház, a feudális elnyomás ellen, vedelmezte Magyarország nemzeti fuggetlenséget; leforditotta magyar nyelvre Holbach „A termeszet rendszere" c. muvenek egyes reszeit. Az 1790-es evekben a francia forradalom hatására Magyarországon republikanus forradalmi mozgalom alakult ki, amelynek egyik elso szervezője es ideologusa Martinovics Ignác (1755—1795) volt. „Filozofiai memoarok, avagy a Természet leleplezese" c. muveben (Memoires philosophiques ou la nature devoilee, 1787) Holbach hatására ismeretelmeleti kerdesekben metafizikus materialista nezeteket fejtett ki. Az ateizmus álláspontjáról igyekezett materialista magyarázatot adni a korabeli termeszettudomany, elsősorban a biologia problemáira. A felvilágosodás eszmeinek hirdetoje volt Csokonai Vitez Mihály (1773—1805) is.

A republikánus mozgalom elfojtása es a reakció támadasa feltartoztatta a forradalmi-felvilagosito propagandát Magyarországon. A nemet romantika hatása kerult eloterbe. Ám a reakció győzelme nem vette le a napirendről Magyarország tarsadalmi fejlődesenek egető problemait a feudalizmus felszámolását es a nemzeti fuggetlenseg kivivasat. A XIX. sz. elso felében egyre erosodo fejlodesnek indult a kapitalizmus, kulonosen a mezogazdasagban. A tarsadalmi haladás es a nemzeti fuggetlenseg problemai ismet az ideologiai harc kozeppontjaba kerultek, s mindenekelott a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztese teren jutottak kifejezesre. Reformkovetelessel leptek fel a magyar nemesseg egyes retegei is. Ebben az időszakban, amely a „reformkor" elnevezest kapta, lepett fel Kolcsey Ferenc (1790—1838) kolto, kritikus es filozofus, aki alkotó munkásságában osszekapcsolta a polgári haladás es a nemzeti fuggetlenseg eszmeit. Tarsadalmi-politikai gondolatai osszekoto láncszemet jelentettek a XVIII. sz. vegi magyar felvilágosodás és az 1848-as forradalmi demokratizmus kozott. A polgári mozgalom kiemelkedo egyenisege, Szechenyi István (1791—1860) programot terjesztett elő a nagy foldbirtok reformjára vonat-

kozoan Egyszersmind azonban ugy velte, hogy forradalom es az ország politikai fuggetlensegenek kivivasa nelkul megvalositható a polgari haladas Az 1848—49-es polgari forradalom es szabadsagharc vezere, Kossuth Lajos (1802 1894) a hazai ipar fejlesztesét tartotta a nemzeti fuggetlenseg kivivasa feltetelenek, s követelte a jobbagysag eltorleset Ebben az időben nagy sikereket ert el a magyar termeszettudomany Bolyai Janos matematikus — Lobacsevszkijjel párhuzamosan — kidolgozta a nem-euklideszi geometria szamos problemajat A reformkori Magyarországon elterjedt Hegel idealizmusa majd pedig a hegelianusok filozofiaja A baloldali hegelianizmus hatasat mutatta Erdelyi Janos (1814—1868) munkassaga akinek az esztetikaja az objektiv idealista historizmusra epult Vedelmezte az irodalom nepiességet es elsokent kiserelte meg a magyar filozofia tortenetenek feldolgozasat

A forradalmi demokratizmus kepviselői Petofi Sandor (1823—1849) Vasvari Pal (1827 1849) es Tancsics Mihaly (1799—1884) a magyar országi forradalom megvalositasanak legkovetkezetesebb harcosai voltak Vilagnezetukben a forradalmi demokratizmus az utopikus szocializmussal parosult Forradalmi demokratizmus hatotta at Petofi költeszetét A kolto vilagnezetében a nemzeti fuggetlenseg eszmeje a „világszabadsag" eszmejevel kapcsolodott ossze Petofi nemcsak a jobbagyfelszabaditasert harcolt hanem minden elnyomas es kizsakmanyolas ellen, s népi forradalomra buzditott Petofi harcos társanak, Vasvarinak tortenetfilozofiai nezeteire nagy hatassal volt a hegelianizmus Vasvari a „világszellem" termeszetes fejlodesekent alapozta meg a forradalmat, a „világszabadsag" értelmében használva ezt a fogalmat Az utopikus szocializmusnak, kulonosen Cabet eszmeinek a hive volt A jobbagyparasztsag erdekeit fejezte ki Tancsics, aki harcolt a jobbagysag eltorleseert s nepszerusitette az utopikus szocializmus eszmeit A szlovak szarmazasu Horarik Janos (1808—1864) reszt vett a forradalomban, tamogatta a forradalmi demokratizmus eszmeit, propagalta a materialista filozofiát, biralta az egyhazat es a vallast

Az 1848—49-es forradalom utat tort a kapitalizmus intenziv fejlodesenek amely azonban „porosz" modon ment végbe, a feudalizmus csokevenyeinek fennmaradasaval A nemzeti fuggetlenseg hianya rendkivul bonyolultta tette az osztalyharcot Magyarországon

A forradalom es szabadsagharc bukasa utan a reakcio es a nemzeti elnyomas eveiben a forradalmi demokratikus tendenciakat kiszoritotta a liberalizmus Kemeny Zsigmond (1814—1875) a forradalom meddoseget hirdette, arra hivatkozva hogy a forradalom idegen a magyar szellemtol, kijelentette hogy minden forradalmi megmozdulas mogott a proletarforradalom veszelye rejlik Eotvos Jozsef (1813 1871) aki a forradalom elott biralta a polgari tarsadalmi viszonyokat, 1848 utan A XIX szazad uralkodo eszmeinek befolyasa az alladalomra c muveben a polgari liberalizmus eszmeit fejtette ki

1867-ben az Osztrak Magyar Monarchia letrehozasa a magyar foldbirtokos arisztokracia es az osztrak burzsoazia kiegyezeset jelentette A forradalom utani időszak hivatalos ideologiajava a reakcios polgari liberalizmus valt A konzervativizmus filozofiai teren a vallasos tanitasok es idealista rendszerek uralmaban jutott kifejezesre A polgari demokratizmus fokeppen koltok es irok munkassagaban fejlodott tovabb A forradalmi demokratizmus pozicioibol biralta Ady Endre (1877 1919) a magyar kapitalizmust a feudalizmus maradvanyait es az egyhazat

A XIX sz masodik felében a magyar munkasmozgalom kialakulasaval egyidejuleg megkezdodott a munkasosztalynak a marxizmussal valo egyesulesi folyamata Magyarországon a marxizmus első propagandistaja az 1871 es Parizsi Kommun egyik vezetoje Frankel Leo (1844 1896) volt aki iranyitotta a magyar munkasmozgalmat s az osztalyharc es a proletarforradalom eszmeit hirdette A XX sz elején a magyar szocialdemokrata part vezetosegében felul kerekedett az opportunizmus amely atvette a nemzetkozi reformizmus elsosorban a nemet es az osztrak revizionizmus illetve a burzsoa radikalisok liberalis eszmeit A polgari radikalizmus biralta a feudalis csokevenyeket de a nyugati polgari demokracia idealizalasaban es a munkasosztaly vezeto szerepe tagadasaban allaspontjarol A polgari radikalizmus kepviselői — Jaszi Oszkar (1875—1957) es Szende Pal (1879 1935) — a polgari pozitivista szociologia allaspontjarol polemizaltak a marxizmussal fokeppen a tortenelmi materializmusnak az államról szolo tanitasaval A kommunista part letrehozasa elotti időszakban a marxista filozofia legnagyobb magyar kepviseloje *Szabo Ervin* volt aki fontos szolgalatokat tett Marx es Engels muveinek magyarországi propagalasa teren

A Kommunistak Magyarországi Partja 1918 november 20-an alakult meg A marxista filozofia terjedese, az idealizmus es a vallas elleni harc kulonosen megerosodott az 1919-es Magyar Tanacskoztarsasag fennallasa alatt A 133 napig fennallo Magyar Tanacskoztarsasag jelentos forradalmi tapasztalatokkal gazdagitotta a magyar es a nemzetkozi munkasmozgalmat A Tanacskoztarsasag bukasa utan a Kommunistak Magyarországi Partja az ellenforradalmi terror viszonyai kozott aktiv harcot folytatott a reakcios

burzsoá-foldesúri politika és ideológia ellen A Horthy-rendszer hivatalos ideológiájának jellemző vonása a szélsőséges nacionalizmus és klerikalizmus volt. A kor legjelentősebb filozófiai iskolája a szellemtörténeti iskola volt (Szekfű Gyula, 1883—1955). Az ellenforradalom ideológiájának éle a marxizmus—leninizmus elmélete es gyakorlata ellen irányult. A marxisták—leninisták filozófiai tevékenysége a két háború kozotti időszakban szerves része volt a Magyarországon folyó osztályharcnak. A KMP soraiba tartozó filozofusok — így elsősorban *Fogarasi Béla, Lukács Gyorgy, Molnár Erik, Révai József, Rudas László* — reszben emigrációban, részben illegalitásban dolgoztak. Elméleti tevékenységuk középpontjában a magyarországi társadalmi fejlődés problémáinak elemzése állt Bírálták a kulonböző antimarxista áramlatokat, a „népi" ideológiát, a szocialdemokrata reformizmust, valamint az idealizmus újabb válfajait.

Magyarország 1945-os felszabadulása fordulópontot jelentett a magyar filozófia fejlődésében A proletárdiktatúráért vívott osztályharcot tukrozö ideológiai harcban aktívan részt vettek a marxista filozófusok. A kommunista párt tevékenységének eredményeképpen megkezdődott a dialektikus és történelmi materializmus problémáinak rendszeres tanulmányozása és kidolgozása.

magyarázat (ertelmezes, interpretáció): a *tudomány*ban, a tudományos kutatás logikájában az az eljárás, amely feltárja, hogy hogyan függnek ossze a valóság bizonyos tényei, jelenségei, eseményei (folyamatai, torvényszerűségei) — valamely tudományos ~ objektumai — más (már ismert és megmagyarázott; vagy a ~ objektumainál általánosabb es alapvetőbb, vagy őket determinálo stb.) jelenségekkel (folyamatokkal, torvényszerűségekkel), oly módon, hogy ennek révén felismerjuk a ~ objektumainak helyét a természet vagy a társadalom osszefüggéseinek és torvényeinek valamely rendszerében

A logikában a ~ elsősorban a megmagyarázandó jelenséget leíró kijelentésnek (kijelentéseknek) más, már bebizonyított kijelentésekből való levezetését (dedukcióját) jelenti. A dedukció tartalmilag igen gyakran a megmagyarázandó jelenségeket előidéző okok megállapításán alapul (oksági ~). Különbséget teszünk egyedi tényekre (eseményekre és események osztályaira) vonatkozó és torvényekre vonatkozó ~ között. Az egyedi tényekre (tények osztályaira) vonatkozó ~ azoknak a törvényeknek a megállapítása, amelyek a szóban forgó esemény (események) lényeges vonásait meghatározzák, valamilyen általános torvényszerűség alesetének mutatják. Valamely jelenséget akkor tekinthetünk megmagyarázottnak, ha sikerül megállapítani — akár tapasztalatilag, illetve kísérletileg, akár elméletileg — azokat a torvényeket, amelyek megszabják lefolyását, azokat az (okozati stb.) osszefüggeseket, amelyek az illető jelenséget előidézték. Ezért a jelenségek okségi osszefüggéseinek megállapítására szolgáló tudományosan ismert módszerek egyben a ~ módszerei is. A *torvény*re vonatkozó ~ azt jelenti, hogy a szóban forgó torvényt besoroljuk egy általánosabb törvény vagy egy torvénycsoport alá, vagyis annak a bebizonyítását jelenti, hogy a ~ objektuma általánosabb torvények és elvek alesete, hogy utóbbiakból a megmagyarázandó torvényről szóló kijelentések logikusan levezethetők Az ilyen ~ — melynek neve torvényre vonatkozó deduktív ~ — a szoban forgó torvénynek más torvényekhez való viszonyát fedi fel, kijeloli a torvényről szóló kijelentések helyét a megfelelő tudomány kijelenteseinek rendszereben. A modern tudományban fontos szerepet tolt be az olyan torvényre vonatkozó ~, amely azt állapítja meg, hogy a szóban forgó torvény valamilyen általánosabb torvénynek a határesete. A tapasztalati tudományokban fontos szerepet játszik az ún empirikus torvényekre, vagy a megfigyelés és kísérlet útján feltárt torvényekre vonatkozó deduktív ~ Az ilyen ~ azt állapítja meg, hogy az empirikus torvény (deduktíve) kovetkezik más, olyan torvényekből, amelyek beletartoznak valamely (rendszerint matematikailag kidolgozott) elmélet egymással logikailag osszekapcsolt kijelentéseinek rendszerébe. Az empirikus torvényekre vonatkozo deduktív ~ tobbek kozött azért fontos, mert lehetővé teszi e torvények alkalmazhatósági szférájának pontos meghatározását (ez a szféra ugyanis soha sincs hiánytalanul definiálva addig, amíg a szóban forgó törvény az empirikus szinten marad). — A tudományos ~ fogalmába a deduktív levezetés mellett természetesen más folyamatok is tartoznak. Ezek a kovetkezők: a ~ objektumát meg kell vizsgálni a vele térben és időben osszefüggő tények kontextusában; nyomon kell követni genezisét és evolúcióját, el kell végezni strukturális és funkcionális elemzését; meg kell konstruálni elméleti vagy érzékelhetően szemléletes *modell*jeit; meg kell állapítani egy bizonyos osztályhoz tartozását (lásd *analizis és szintézis, osztályozás*). Ha a ~ objektuma olyan elvont tárgyak szférájába tartozik, amelyeket deduktív-matematikai elméletek vizsgálnak, akkor a ~ szempontjából fontos szerepe lehet annak, hogy az objektumot az alacsonyabb fokú absztrakció tárgyainak terminusaiban interpretáljuk — egészen az érzékileg észlelhető dolgokig. A torvényekre vonatkozó ~ esetében a fenti eljárásokon kívül lényeges szerepe van a példák elemzésének is. A tudományos ~ tényleges folyamatai rend-

szerint igen bonyolultak, s az eljárások komplex alkalmazását igenylik.

A tudományos ~-ban egyre növekvő szerepet játszanak a megmagyarázandó objektumok mennyiségi jellemzői, a megmagyarázandó jelenséget más folyamatokkal, jelenségekkel, törvényekkel összekapcsoló, matematikailag definiálható parameterek felhasználásai. A jelenségekre vonatkozó valószínűségi-statisztikus ~ lényegesen kiegészíti a kauzális megközelítési módot, mert az okság összefüggések feltárásán és a funkcionális függőségi viszonyok megállapításán kívül a korreláció módszereit is alkalmazza, vagyis azt a módszert, amely tisztázza, hogyan függnek össze egymással a ~ objektumának (és a vele kapcsolatban levő jelenségeknek) a valamely véletlenszerű folyamat által előidézett paramétereket.

A tudományos ~ fogalma összefügg a tudományos leírás, a felfedezés és előrelátás fogalmával. A tudományos megismeresnek a ~ fogalmában kifejeződő aspektusa — amennyiben a tapasztalati-kísérleti tudományok objektumaira vonatkozó ~-ról van szó — a valóság jelenségeinek leírására támaszkodik és a leírás természetes folytatása. A tudományosan új jelenség felfedezése elválaszthatatlan a tudományos ~-tól. A *hipotézis* voltaképpen egyfajta előzetes ~. A tudományos felfedezések rendkívül fontos forrásai a magyarázó jellegű kijelenteseknek. Maga a tudományos ~ de facto szinten új elemeknek a feltárását is jelenti. A tudományos ~ elválaszthatatlanul együtt jár azzal, hogy pontosabbá teszi a ~ objektumaival kapcsolatos fogalmak (terminusok, kifejezések) és kijelentések értelmét (tartalmát), továbbá, hogy bizonyítja e kijelenteseket. A ~ objektumaira vonatkozó fogalmakat és kijelenteseket bekapcsoljuk a megfelelő tudásterület fogalmainak és kijelenteseinek valamilyen kontextusába. Sok esetben ezzel egyidejűleg új fogalmat, ill. fogalomrendszereket is dolgozunk ki, új tudományos elméleteket alkotunk Minél sokrétűbben függnek össze a ~ objektumára vonatkozó fogalmak és kijelentések a megfelelő elmélet fogalmaival és kijelentéseivel, annál több következtetéssel szolgál általában a ~ a valóság adott területére nézve, vagyis annál nagyobb a ~ hatékonysága. (Lásd még. *elmélet.*)

Malebranche, Nicolas de (1638—1715) — lásd *okkazionalizmus*

malthusianizmus: szociológiai doktrína, amelyet T. R. Malthus (1766—1834) angol lelkészről neveztek el. Malthus „An Essay on the Principle of Population" c. művében fejtette ki azokat a nézeteit, amelyek a XIX sz. végén szeleskörűen elterjedtek a burzsoá társadalmi gondolkodásban, különösen a politikai gazdaságtanban. Malthus történelem felettinek, egyetemesnek, öröknek vélt népesedési törvényt fogalmazott meg, amely szerint a népesség növekedése mértani haladvány szerint történik, a létfenntartási cikkeke viszont csak számtani haladvány szerint. Malthus ebből vezette le a társadalmi fejlődés ellentmondásait. A ~ ezen ellentmondások lekuzdesének lehetőséget a gazdaságilag el nem látható népszaporulat megelőzésével (házasságés születésszabályozás), valamint a népesség számának éhínség, járványok, háborúk stb. útján történő „természetes" szabályozásával kapcsolja össze. A mai ~ továbbra is alapvető feladatának tartja azoknak az illúzióknak a terjesztését, amelyek szerint demográfiai eszközökkel megszüntethetők a szociális ellentmondások. A ~ különböző koncepcióinak (pl a „népességi optimum" G. Brown, J. Bonar és mások által képviselt elméletének) különöskeppen aktív terjesztése az utóbbi időben a Föld népességének gyorsuló növekedésével és a kapitalizmus ellentmondásainak további kiélezodésével függ össze

Mannheim. Karl (1893—1947) magyar származású német szociológus 1930-tól professzor Frankfurtban, majd 1933-ban kivándorol Angliába és a londoni Gazdasági Iskola magántanára lesz. A megismeres strukturajáról szóló korai műveiben erősen erzodik Rickert és *Husserl* hatása. Elismeri a tudat társadalmi természetére és osztálymeghatározottságára vonatkozó marxista eszmék termékenységet, de tagadja a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét a társadalmi lét és a tudat kapcsolatát indeterminista módon fogja fel. A társadalom osztálymegoszlásának elvét elégtelennek tartja, a társadalomban szerinte olyan csoportviszonyok sokfélesége létezik, amelyeknek nincs semmilyen osztálytartalmuk. Az objektivitás és pártosság marxista elméletét eltorzítva, ~ azzal érvel a marxizmus ellen, hogy az osztályideológiák hamisságának tételét nem terjeszti ki önmagára.

~ élesen bírálta a régebbi és a jelenkori — főleg az újkantiánus — ismeretelméletet történelemellenességéért, a gondolkodásnak a megismerés elvont és abszolút szférájaként való kezeléséért, s azt állította, hogy a társadalmi állásfoglalásnak meghatározó jellege van az un. „abszolút értékekkel" kapcsolatban. A tudásszociológiának (lásd *ismeretszociológia*) ~ szerint az a fő feladata, hogy a szellemi elemek, valamint a társadalmi és politikai erők közötti kapcsolat formáit kutassa egy-egy meghatározott történelmi időszakban.

~ a gondolkodás két típusát különbözteti meg: a társadalmi feltételezettségűt (a társadalmi jelenségekre irányuló „történelmi megismerést"),

és az elvont, „semleges" (természettudományos) megismerést. Az utóbbit illetően ~ elfogadja „az igazságnak a természettudomány által szentesített pozitivista kritériumát". Ez „kivételt" jelentett a megismerés társadalmi feltételezettségének elve alól, s ~ a relativizmus elkerülése végett folyamodott hozzá. ~ elismerte, hogy a „történelmi megismerésnek" is vannak a társadalom és a történelmi korszak hatásától független igazságai.

~ szerint az ideológiák — ezt ~ a hamis tudattal azonosította — csak társadalmi, osztályfeltételezettségűek. Így lényegében — kiindulópontjával ellentétben — arra a következtetésre jut, hogy a szubjektum annál közelebb áll az igazsághoz, minél határozottabban szabadul meg a társadalmi függéstől.

~ azt az idealisztikus utópiát vallotta, hogy a burzsoá gondolkodás válságát az „osztályfeletti" értelmiség oldhatja meg, amely állítólag végre tudja hajtani „az ideológiák szintézisét" s az összes osztályokra és pártokra alkalmazható „kategóriaszelekciót". ~ egy új szellemi elit kialakulását tekintette a tudományos politika alapjának.

~ megkísérelte a mai burzsoá társadalom elemzésére alkalmazni általános szociológiai elveit és módszereit. Az osztálykonfliktusokat „az emberi képességek fejlődési aránytalanságából" származtatja, amely arról tanúskodik, hogy a társadalomban a „racionális" elemekkel (a technika, a szervezettség stb. fejlődésével) szemben álló „irracionális" elemek működnek. ~ szerint — elit-elméletével ellentétben — a kapitalista valóság kollíziói csak a polgári demokrácia fejlődése útján („fundamentális demokratizálással") küzdhetők le.

marburgi iskola — lásd *neokantianizmus*

Marcel, Gabriel (1889—1973): a francia katolikus *egzisztencializmus* megalapítója, a Sorbonne professzora. Drámaíróként és irodalmi kritikusként is ismeretes. Világnézetének kialakulására Schelling, Kierkegaard, Bergson, Reuss eszméi voltak hatással. 1929-ben vette fel a katolikus hitet. Amikor az 1950-es pápai enciklika elítélte az egzisztencializmust, filozófiáját neoszókratizmusnak vagy keresztény szókratizmusnak nevezte el.

Sartre-tól, *Camus*-től, *Heidegger*-től eltérően, ~ határozottan vallásos jellegű egzisztencializmust hirdet. Figyelmének középpontjában vallási-etikai problémák állnak. Egyúttal a kereszténység apológiájának konkrét módja élesen megkülönbözteti filozófiáját a katolicizmus hagyományos skolasztikus módszerétől. Minthogy lehetetlennek és elfogadhatatlannak tartja a vallás tudományos megalapozását, elveti isten létének racionális bizonyításait és azt állítja, hogy isten a „létezésnek" egy külön világához tartozik, amely elérhetetlen az objektív tudomány számára. Minthogy a „létezés" irracionális jellegű, isten fogalma ezzel kívül kerül az objektív világ határain. Isten ~ szerint létezik, de nincs objektív realitása, nem tartozik a „dolgok" világához; „reprezentálhatatlan", „definiálhatatlan", nem elgondolható: „gondolni a hitet annyi, mint már nem hinni". A tudás világa és a hit világa mintegy különböző síkokon helyezkedik el.

Az egész világ, az egész mindenség a szubjektumban, a szubjektum által tárul fel. ~ szerint az egyéni létben jóval több a realitás, mint a létben általában. Ez a realitás ésszerűen nem mutatható ki, csak közvetve veszünk róla tudomást a belső érzékelés, a „gazdag és fel nem cserélhető emóciók" útján, és nincs szüksége bizonyítékokra. ~ szerint a lét evidenciájához csak a tapintásé fogható.

A fizikai világot ~ úgy határozza meg, mint „széttöredezett", szétforgácsolt világot (monde cassé), mint a „dualizmus" birodalmát. Benne az objektum el van szakítva a szubjektumtól, a pszichikus „Én" a testi szervezettől. A szubjektumtól elszakított világ mint probléma, feladat jelentkezik, a természettudomány objektumává, a racionális, elméleti gondolkodás tárgyává válik, s a racionális gondolkodás lényegében a természetnek és magának az embernek a „dehumanizálódására" vezet: a tudományosság az univerzalizálás mechanizmusa révén, mindenüvé beviszi az „absztrakció szellemét", amelyben megsemmisül minden konkrétum, minden személyes, és helyébe az „arctalan", az „általános érvényű" lép.

~ mindezt kiterjeszti a társadalmi viszonyok területére is. Szerinte az „absztrakció szelleme" mutatkozik meg a néptömegek megnövekedett szerepében és a demokratikus eszmények elterjedésében. A személyiséggel ellentétben a tömeget a „humánum lealacsonyodásának" tekinti, a demokráciában az elszemélytelenedett ember birodalmát látja, aki elveszítette önnön létezése „intim realitásának" érzését. Az absztrakció és a dualizmus szelleme ~ szerint a mai technikában fejeződik ki a legélesebben. A technikai haladás, úgymond, öncéllá változott, a technika „bálványimádás" tárgya lett. A technika folytán az ember végérvényesen a dolgok világának rabjává válik.

Az „objektivitás világától" eltérően a „létezés" szférájában eltűnik a határ szubjektum és objektum között. A világ itt nem „probléma" többé, hanem „titok" (mystere). A „titok" az a szféra, amelyben „elveszíti jelentőségét és elsődleges értékét a bennem levő és az előttem levő közötti különbség". Míg a tudomány tárgya csak „harmadik személyben" létezik, mint személytelen

„ő" (lui), addig az egzisztenciális tárgy mindig a „te" (toi); s ennek az objektumnak az észlelése mindig kötődést jelent, vonzódást hozzá. A „létezés" világában a racionális viszonyok helyébe emocionális-etikus viszonyok lépnek A „létezés" elérésehez nem az esz vezet, hanem a szeretet, s ez az értelme ~ szerint a „jó" szókratészi—platóni eszméjének: „az igaz lét csak a szerető gondolatban immanens, nem az ítéletben".

~ társadalmi nézeteit a feudális középkor romantikus idealizálása jellemzi· ezt állítja szembe a mai polgári társadalommal

Marcuse, Herbert (sz 1898) — lásd *frankfurti iskola*

Maritain, Jacques (1882—1973)· a *neotomizmus* vezető képviselője, 1945—1948 között Franciaország vatikáni követe; az utóbbi években a princetoni egyetemen (Egyesült Államok) tartott előadásokat. ~ nézetei eleinte *Bergson* filozófiájához és a vitalizmus eszméihez álltak kozel. 1906-tól véglegesen a katolikus filozófia oldalára áll. Filozófiai munkássagának központi témája a vallás és tudomány összehangolása a tomizmus elvei alapján A vallás és tudomány, a hit és a tudás racionális formáinak formális egységét az ún. *kritikai realizmus* álláspontjáról kiindulva alapozza meg. Feltételezi, hogy a realitásnak két fő területe van: a szellemi és a fizikai-anyagi realitás. A fizikai-anyagi realitás viszonylagos önállósága lehetővé teszi, hogy a tudomány, a tudás helyet kapjon ~ világképében. Amennyiben azonban az anyagi világ a szellemi világnak alárendelt, attól függő „másodrendű realitás", a tudomány, a tudás alá van vetve a szellemi világra érvényes hitnek.

Marx, Karl (1818—1883): a *tudományos kommunizmus*, a dialektikus és történelmi materialista filozófia, a tudományos politikai gazdaságtan megalkotoja, a nemzetkozi proletariátus vezetője. 1818 május 5-én Trierben (Poroszország, Rajna tart.) szuletett, apja nagy műveltségű, liberális szellemű ugyvéd volt. ~ 1835-ben fejezte be a gimnáziumot Trierben, majd a bonni es berlini egyetemeken tanult Világnezeti fejlődésének kiindulópontja *Hegel* filozófiája, illetve ennek radikális értelmezése volt (lásd *ifjúhegelianusok*). ~ az ifjúhegelianusok radikális baloldali csoportjához tartozott, forradalmi demokrata elveket vallott. Legkorábbi munkájában, doktori disszertációjában („A démokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia különbozősége", 1841) ~ még idealista volt ugyan, de messzemenően radikális es ateista kovetkeztetéseket vont le Hegel filozófiájából. 1842-ben lett a „Rheinische Zeitung" munkatársa, majd szerkesztője Vezetése alatt az újság a forradalmi demokrácia orgánumává vált. A gyakorlati tevékenység és az elméleti meggondolások ~-ot szembefordították a hegeli filozófiával, mert a hegeli filozófia bekulekeny tendenciája es konzervatív politikai kovetkeztetései miatt nem felelt meg a reális társadalmi fejlődés kovetelmenyeinek s a viszonyokból fakadó forradalmi feladatoknak. Hegellel es az ifjúhegelianusokkal való szembefordulása egyutt jár a filozófiai materializmus álláspontjára valo fokozatos áttéressel. E folyamatot segítette elő a valóságos életviszonyok, mindenekelőtt a gazdasági élet tanulmányozása és *Feuerbach* hatása. ~ filozófiai fejlődesének vegleges fordulatát (1844) a forradalmi demokratizmusrol a proletár kommunizmusra valo áttérés jelentette, amelyet ~ az európai osztályharc fejlődésének hatására dolgozott ki. Kulonosen nagy hatást tett rá az 1844-es németországi szileziai felkeles, valamint személyes reszvétele a párizsi forradalmi megmozdulásokban, ahová 1843-ban, a „Rheinische Zeitung" betiltása után utazott ~ világnézetének kialakulásához hozzajárult a politikai gazdaságtan, az *utópikus szocializmus* es a történelem tanulmányozása ~ uj álláspontja a „Német—francia évkonyvek"-ben fejeződott ki (1844) Cikkei „A hegeli jogfilozófia kritikajához. Bevezetés" és „A zsidókérdéshez". Ezekben a munkákban ~ először tárta fel a proletariatus tortenelmi szerepet, s jutott arra a kovetkeztetésre, hogy a forradalom elkerulhetetlen, a munkásmozgalmat egyesiteni kell a tudományos világnézettel. Ebben az időben kotott barátságot *Engels*szel és vele együtt kezdett hozzá az új világnézet rendszeres kidolgozásához A tudományos kutatások eredményeinek általánosítása es az uj elmélet alaptételeinek kidolgozása a „Gazdasagi-filozófiai kéziratok"-ban (1844), továbbá az Engelsszel kozosen írt *„A szent család"* (1845) es *„A német ideológia"* (1845—1846) c művekben, a *„Tézisek Feuerbachról"* (1845) c. munkájában és a kiforrott marxizmus egyik első alkotásában, *„A filozófia nyomorúságá"*-ban (1847) látott napvilágot A marxizmus mint teljes, egyseges tanítás alakult ki, amelynek alkotoreszei szerves egységben vannak egymással 1847-ben az akkor Brusszelben elő ~ csatlakozott az „Igazak Szovetsége" (később „Kommunistak Szovetsege") nevű titkos propagandista társasaghoz, részt vett a Szovetség II kongresszusán A kongresszus megbízásából ~ es Engels összeállítottak *„A Kommunista Párt kiáltványá"*-t (1848), e nagyszerű művet, amelyben már befejeződott a marxizmus alapelveinek megformalása E műben világosan kifejtettek „az új világszemléletet, a kovetkezetes, a társadalmi élet területét is átfogo materializmust, a dialektikát, mint a legsokoldalúbb és legmélyebb fejlődéstant, az osztályharc

elméletét es a proletariátusnak, az új, kommunista társadalom megalkotójának világtortenelmi, forradalmi szerepéről szóló elmeletet". (*Lenin* Művei. 21. köt. 36. old.) A *dialektikus* és *történelmi materializmus* tudományos filozófia, szerves egyseget alkot benne a materializmus es a dialektika, a természet és a társadalom materialista ertelmezése, a letról es a megismerésről szoló tanítás, az elmelet es a gyakorlat. Ez lehetővé tette a ~ előtti materializmus metafizikus voltának, szemlelődő jellegének, *antropologizmus*ának s a történelem idealista felfogásának leküzdesét. ~ filozófiája a világ megismeresenek és átalakításának leginkább adekvát módszere. A tudomány es a gyakorlat fejlődésenek története a XIX—XX. sz.-ban meggyőzően bizonyította a marxista filozofia fölényét az összes idealista és metafizikus materialista filozófiákkal szemben. A különfele tudománytalan, proletárellenes es kispolgári nézetek ellen folytatott harcban érett es erősodott a marxizmus tanítása és vált a proletárideológia egyeduli formájává. ~ tevekenységenek jellemző vonása a pártosság, a tudományos elmélettol valo bármilyen eltéressel szembeni engesztelhetetlenseg. ~ nemcsak a tudományban volt forradalmár, hanem tevekenyen vett reszt a proletariátus felszabadulásáért vivott harcban. Az 1848—1849-es forradalmak idoszakában Németországban ott volt a politikai harc elso vonalában. ~ megalapitotta es vezette a „Neue Rheinische Zeitung"-ot; a lap hasábjain határozottan vedelmezte a proletár álláspontot a forradalomban. 1849-ben kiutasitották Németországból, es veglegesen Londonban telepedett le. A Kommunisták Szovetsege feloszlása (1852) után ~ proletármozgalmi tevekenysege az I. Internacionále letrehozásában (1864) es annak egesz munkájában erte el tetópontját. ~ figyelemmel kisérte a forradalmi mozgalom fejlódeset minden országban. Egesz életében mindvegig az aktuális politikai kuzdelmek áramában elt, innen meritette a szukseges anyagot elmelete fejlesztesehez. Az 1848—1849-es europai polgári forradalmak tapasztalata adta ~ számára az alapot a szocialista forradalom és az osztályharc elmeletének továbbfejlesztésehez. A forradalom tapasztalatai alapján fejlesztette tovább a proletárdiktaturának, a polgári forradalomban kovetendő proletártaktikának, továbbá a munkásosztály es parasztság szovetsege szuksegszerüsegenek gondolatát („Osztályharcok Franciaországban 1848-tol 1850-ig", 1850), mutatott rá a burzsoá államgepezet szetzúzásának elkerulhetetlensegere („Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", 1852). A Párizsi Kommun tapasztalatainak tanulmányozása alapján tárta fel a proletárdiktatura államformáját („Polgárháboru Franciaországban", 1871). A tudományos kommunizmus elmeletet fejlesztette tovább „*A gothai program kritikája*" (1875) c. művében. ~ tudományos erdeklődése főként a politikai gazdaságtanra es fő műve, „*A tőke*" megalkotására irányult. (Az I. kötet 1867-ben jelent meg, a II.-at és a III.-at Engels adta ki 1885-ben, illetve 1894-ben.) A tudományos politikai gazdaságtan kidolgozása a tudományos kommunizmus megalapozásának legfontosabb eszköze volt, ezért tekintette ~ legfőbb céljának „A tőke" megírását. „A tőke"-nek kimagasló filozófiai jelentősége van, ez a mú a kutatás dialektikus módszerének ragyogó példája. ~ korábbi kozgazdaságtani munkájának előszavában „A politikai gazdaságtan bírálatához" (1859) címmel fejtette ki tömören a történelem materialista értelmezésének lényegét. „A tőké"-ben ez az értelmezés hipotézisből tudománnyá vált.

~ levelezése is sok, filozófiájára jellemző anyagot tartalmaz. Az emberiség történetében egyetlen tanítás sem igazolódott még úgy a gyakorlatban, mint ~ tanítása. ~ művét az új történelmi korulmények között Lenin, valamint Lenin tanítványai és követői fejlesztették tovább. ~ elmélete a győztes szocialista forradalmak egész sorában valósult meg, es ma már ez képezi a proletárpártok, az egész nemzetkozi kommunista mozgalom tudományos alapját.

marxista filozófia — lásd *dialektikus materializmus, történelmi materializmus, marxizmus—leninizmus.*

marxizmus—leninizmus: *Marx, Engels* és *Lenin* forradalmi tanítása, amely filozofiai, kozgazdasági és társadalmi-politikai nézetek átfogó és harmonikusan összefuggő rendszere. A marxizmus a XIX. sz. negyvenes eveiben keletkezett a munkásosztály felszabadító harcának talaján, és elméleti kifejezőjévé vált a munkásosztály alapvető érdekeinek es a kommunizmusért vivott harcának. A marxizmus létrejötte forradalmi fordulatot jelentett a természet- es a társadalomtudományban, kivált az emberi tudás olyan teruletein, mint a filozófia, a politikai gazdaságtan, a szocializmus elmélete stb. A marxizmus megalapitói valoban forradalmi tudományt alkottak, melynek feladata nemcsak a világ helyes magyarázata, hanem megváltoztatasa is. Marx elmelete, mint Lenin rámutatott, logikusan felepitett es teljes, egyseges egész, amelynek ereje, hatekonysága igazságában van. Legfontosabb tétele az, hogy a munkásosztály világtortenelmi szerepe az osztály nélkuli kommunista társadalom megteremtese. A tudományos kommunizmus a Marx által megalapozott politikai gazdaságtan tudományos bizonyitékain nyugszik, amely feltárta a tókes termelesi mód torvenyeit és bebizonyitotta, hogy a kapitalista társadalmat szukseg-

szerűen a szocializmusnak kell felváltania. A ~ filozófiai alapja a *dialektikus materializmus* és a *történelmi materializmus*. A ~ elő, fejlődő és alkotó tanítás, amely összeférhetetlen mindenféle dogmatizmussal. Alkotóerejét a forradalmi gyakorlatból meríti. Jellemző vonása az elmélet és gyakorlat szoros kapcsolata, ez különbözteti meg mindennemű reformista és revizionista ideológiától. Marx és Engels állandóan tovább fejlesztették forradalmi elméletüket, új tételekkel és következtetésekkel gazdagították, s e tételek igazságát a történelmi tapasztalat és a tudományok új eredményei alapján ellenőrizték. A marxizmus alkotó továbbfejlesztésének új szakasza Lenin nevéhez fűződik, aki Marx munkásságának hű folytatója. Leninnek a marxizmus fejlesztésében betöltött alkotó szerepét fejezi ki a ~ elnevezés. A XX. sz. elején új történelmi korszak, az imperializmus és a szocialista forradalmak korszaka vette kezdetét, amely a forradalmi harc elméletének és gyakorlatának új kérdéseit állította a nemzetközi kommunista mozgalom elé. Lenin mesterien alkalmazta a marxista dialektikát e korszak jelenségeinek elemzésére, a kapitalizmusról adott marxi értékelés nyomán tudományosan elemezte a tőkés termelési mód imperialista szakaszát. Tovább fejlesztette a szocialista forradalom elméletét, s arra a következtetésre jutott, hogy lehetőség van rá, hogy a szocializmus kezdetben egy országban arasson győzelmet. A szocialista forradalom győzelme a Szovjetunióban a lenini eszmék első megvalósulása. Az SZKP kidolgozta a szocialista társadalom felépítésének tervét és gondoskodott annak gyakorlati megvalósításáról. A ~ későbbi alkotó továbbfejlesztése elszakíthatatlan a Szovjetuniónak és a népi demokratikus országoknak a szocializmus építésében szerzett tapasztalataitól, a szocialista világrendszer kialakulásától és attól, hogy a Szovjetunió a kommunizmus építésének szakaszába lépett.

matematikai logika (szimbolikus logika): a *formális logika* modern fejlődési szakasza és formája. Annak eredményeképpen alakult ki, hogy a *logika* területére alkalmazták a matematika formális módszereit, amelyek a szimbólumok és formulák speciális nyelvének felhasználásán alapulnak. A ~-ban a meghatározott tartalmú logikai gondolkodást (az ítéletalkotás és a bizonyítás folyamatát) formális logikai rendszerekben, vagyis *kalkulus*okban való ábrázolás segítségével tanulmányozzák. Így módon a ~ tárgyát tekintve logika, módszerét tekintve pedig matematikai jellegű. A ~ messzemenően általánosítja és tovább fejleszti a hagyományos formális logika elveit és módszereit. A modern ~ a logikai kalkulusok egész sorát öleli fel, és e kalkulusokról, azok előfeltevéseiről, sajátosságairól és alkalmazási lehetőségeiről szóló relatíve önálló tudomány. A logikai kalkulusok formális felépítésének tanulmányozása mellett (*logikai szintaxis*) a ~-nak feladata a kalkulusok és az azok interpretációiként és modelljeiként szolgáló tartalmi területek közötti viszony vizsgálata is. Ez a feladat körvonalazza a *logikai szemantika* problematikáját. A logikai szintaxis és szemantika beletartozik a *metalogikába*: a logikai kalkulusok előfeltételeinek és sajátosságainak leírására szolgáló eszközök elméletébe. A logika formális vizsgálatának felfedezése *Arisztotelész* nevéhez fűződik (*szillogisztika*). A ~ egyes kiinduló fogalmai kezdeti formájukban már a megarai sztoikus iskola (i. e. IV—III. sz.) tanításában is megtalálhatók. A logikai kalkulusok gondolatát valószínűleg *Leibniz* fogalmazta meg először. Mint önálló tudományág a ~ a XIX. sz. derekán alakult ki G. Boole (1815—1864) munkássága nyomán. Boole munkáival indult fejlődésnek az ún. logikai algebra. E. Schröder „Előadások a logikai algebra köréből" (1890—1895) c. munkájában összefoglalta és rendszerezte ennek a fejlődésnek az eredményeit. A ~ kidolgozásának másik irányzata a XIX. sz. végén indult meg azzal kapcsolatban, hogy a matematikában szuksegesse vált fogalmainak és bizonyítási módjainak megalapozása. Ennek az irányzatnak a legelső forrásmunkái között szerepelnek G. Frege munkái. Továbbfejlesztésében jelentős szerepet játszott B. *Russell* és A. N. Whitehead („Principia Mathematica" 1910—1913), valamint D. Hilbert. Ebben az időszakban alakulnak ki a fundamentális logikai rendszerek: a klasszikus kijelentéskalkulus és predikátumkalkulus. A ~ fejlődésének mai szakaszát az jellemzi, hogy előtérbe kerültek a logikai kalkulusok különböző fajtáinak vizsgálata és a szemantika és általában a metalogika problémája, a logika speciális tudományos és technikai alkalmazásának kérdései. A matematika megalapozásának feladataival kapcsolatban a klasszikus logika területén végzett munkák mellett kidolgozzák a konstruktív logikát. A logika alapjainak elemzésével függnek össze a kombinatorikus logika területén folytatott kutatások. A logikai következtetés formalizálási problémájának megoldására tett kísérletek a szigorú és a szoros implikáció kalkulusainak megalkotásához vezetnek. Lerakják a modális logika alapjait. Ugyanakkor a ~ nagy hatással van magára a modern matematikára is. A ~-ból fejlődtek ki a matematika olyan lényeges ágai, mint pl. az *algoritmus*ok elmélete és a rekurzív függvények elmélete. A ~-t alkalmazzák az elektrotechnikában (relékontaktusos és elektronikus semák kutatása), a számítógépek technikájában (programozás),

a kibernetikában (az automaták elmelete), a neurofiziológiában (neuronhálózatok modellezése), a nyelvtudományban (a strukturális lingvisztikában es a szemiotikában). A régi formális logika sohasem fonódott össze ilyen szorosan speciális tudományos feladatok megoldásával, és nem használták fel konkret tudományos kutatások apparátusaként.

materialista történetfelfogás — lásd *történelmi materializmus*

materializmus: ⟨lat. materialis — anyagi, anyagra vonatkozó⟩: filozófiai irányzat, amely a *filozófia* alapkérdéseben abból indult ki, hogy az *anyag*, a termeszeti-társadalmi objektiv lét az objektiv valóság az elsődleges, és a *tudat*, a gondolkodás az anyag által meghatározott. A ~ ellentéte az *idealizmus*, amely a szellemet, az eszmet, a gondolkodást, a pszichikait, a szubjektivet tekinti elsődlegesnek. A ~ terminust a XVII. sz.-ban kezdték használni, az anyagról kialakult fizikai képzetek értelmében (pl. R. Boyle). Később inkább filozófiai ertelemben használják (pl. Leibniz), az idealizmussal való szembeállításra. Első izben Marx és Engels tisztázta a ~ tudományos ertelmét, s határozta meg pontosan, hogy a ~ és az idealizmus megkülönböztetesének alapja a filozófia alapvető kérdésére adott válasz. „A filozófusok, aszerint, hogy milyen választ adtak erre a kérdésre, két nagy táborra szakadtak. Azok, akik azt állították, hogy a szellem az eredendő a természettel szemben... az idealizmus táborát alkották. A többiek, akik a természetet tekintettek eredendőnek, a materializmus különböző iskoláihoz tartoznak. Ez a két kifejezés — idealizmus és materializmus — eredetileg nem jelent egyebet... Később meglátjuk, milyen zavart okoz, ha más tartalmat tulajdonítunk nekik." (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. köt. 334. old.) A ~ mint az idealizmus ellentéte végigvonul a tudományos megismerés minden területen, a filozófia és az egyes tudományok valamennyi általános problémájával és kategóriájával kapcsolatban.

A tudományos eredmények általánosításával a ~ elősegítette a tudományos ismeretanyag növekedését, és a tudományos módszerek tökéletesedését, ami kedvezően hatott vissza az emberi gyakorlatra, a termelőerők fejlődésére. A ~ és a szaktudományok fejlődése és kölcsönhatása során, valamint a társadalmi gyakorlat fejlődésének eredményeként a ~ megjelenési formái is változtak. Az első materialista elméletek az ókori Görögország, Kína és India rabszolgatartó társadalmaiban a filozófia létrejöttével egyidejűleg alakultak ki, több száz évvel időszámításunk előtt, egyebek között a kezdeti tudományos ismeretek (a csillagászat, a matematika es más tudományok) fejlődésével összefüggésben. Az ókori, nagyrészt még naiv ~ (Lao-ce, Jang Csu, Vang Csung, lokajáta iskola [lásd *kínai filozófia*], *Hérakleitosz*, Anaxagorász, Empedoklész, Démokritosz, Epikurosz stb. [lásd *antik filozófia*]) a világ anyagiságát és az emberek tudatától független létezését hirdette. Képviselői arra törekedtek, hogy megtalálják a természet sokféleségében minden létező közös őselvét. Számos ókori materialista egyben ösztönös dialektikus is volt. Az ókori ~ viszonylag fejlettebb formáját munkálta ki Leukipposz es *Démokritosz*. A középkorban és a reneszánsz idején a materialista tendenciák a *nominalizmus*-ban, a panteista elméletekben *(panteizmus)* és „az isten és a természet együttes örökkévalóságának" elméletében fejeződtek ki. A ~ a XVII—XVIII. sz.-ban az európai országokban fejlődött tovább *(Bacon, Galilei, Hobbes, Gassendi, Spinoza, Locke)*, újkori formája (a metafizikus, mechanikus ~) a szulető kapitalizmus talaján jött létre és összefüggött annak fejlődő termelésével, új technikájával és tudományával. A materialisták, akik az akkor még haladó burzsoázia ideológusaiként léptek fel, harcoltak a középkori skolasztika és az egyházi tekintély ellen, figyelmüket a tapasztalatra mint tanítóira és a természetre mint a filozófia tárgyára fordították. A XVII—XVIII. századi ~ az akkor rohamosan fejlődő matematikához és mechanikához kapcsolódott, s e tudományokra támaszkodva probálta megfogalmazni a világ anyagi természetére, a jelenségek közötti objektiv, anyagi természetű kauzális kapcsolatra, az anyag tulajdonságaira vonatkozó elképzeléseit. Módszereiben az analízisre, a természetnek többé-kevésbé önálló, egymástól független kutatási területekre és tárgyakra való felosztására törekedett, s fejlődésükből kiszakítva vizsgálta e területeket és tárgyakat. A korszak materialista tanai között különleges helyet foglalt el a *francia materializmus a XVIII. században (Lamettrie, Diderot, Helvetius* és *Holbach)*. A mozgást egészében véve még mechanikusan fogták fel, de a természet egyetemes és eliidegeníthetetlen sajátosságának tartották. Elhatárolták magukat a XVII—XVIII. századi materialisták többségét jellemző deista következetlenségtől. A ~ és az *ateizmus* természetszerű szerves kapcsolata a XVIII. századi materialistáknál különösen markánsan jutott kifejezésre. A ~ e formája Nyugat-Európában *Feuerbach* „antropológiai" ~-ában érte el csúcspontját. Ugyanakkor Feuerbachnál mutatkoztak meg legvilágosabban azok a fogyatékosságok, amelyektől a materializmus egyetlen Marx előtti formája sem volt mentes, mindenekelőtt a szemlélődő jelleg, vagyis az a tény, hogy általában figyelmen kívül hagyták az ember gyakorlati tevékenységé-

nek es tudatának aktiv szerepet, az objektum es a szubjektum kolcsonhatasát A XIX sz második feleben mukodo *orosz forradalmi demokratak* (Belinszkij, Herzen, Csernisevszkij stb) materialista filozofiaja mar tobb dialektikus vonással rendelkezett A ~ legkovetkezetesebb formája a *dialektikus* ~, amelyet Marx es Engels alkotott meg a XIX. sz kozepen A dialektikus ~ megalkotoi a regi ~ kepviseloit jellemzo idealista tortenetfelfogas biralataval, valamint a gyakorlat fontossaganak es a tudat aktiv szerepenek kiemelesevel kezdte meg a regi ~ korlatainak, fogyatekossaganak felszamolasat s egyszersmind a dialektikus es *tortenelmi materializmus* kidolgozasat (*Marx—Engels* A nemet ideologia, *Marx* Tezisek Feuerbachrol) A kesobbiekben a ~ torteneteben elesen kulonvalik ket elvileg ellentetes vonal. Egyik a dialektikus es tortenelmi ~ fejlodese, a másik a ~-nak számos leegyszerusitett es vulgarizált fajtája Ez utobbiak kozul a legtipikusabb az a vulgár~ volt, mely vegul *pozitivizmus*ba torkollt A XIX sz második feleben megmutatkozott, hogy a ~ erett formaja osszeferhetetlen a burzsoazia osztályerdekeivel A polgari filozofusok azzal vadolták a ~-t, hogy amoralis es nem erti meg a tudat termeszetet. A ~-t ugyanis azonositottak annak primitiv megjelenesi formaival Elutasitottak a harcos ateizmust es az ismeretelmeleti optimizmust, ugyanakkor azonban tobben kenytelenek voltak a termeles es a termeszettudomany fejlodese erdekeben elfogadni a materialista vilagnezet egyes elemeit Masreszt sok tudos deklaratívan idealistának vallja magát, vagy pozitivista modon elutasit „mindenfele filozofiát", a szaktudomanyos kutatásban viszont tenylegesen materialista allaspontot foglal el Ez a termeszettudományi ~ (E. Haeckel, L. Boltzmann) Korunk halado tudosainak jelentekeny resze a termeszettudományi ~-tol a tudatos ~, igy szukségkeppen a dialektikus ~ iranyaban fejlodik.

„Materializmus és empiriokriticizmus" (Kritikai jegyzetek egy reakcios filozofiáról) *Lenin* alapveto filozofiai muve 1908-ban irta, es 1909 májusában jelent meg Az 1905-os orosz forradalom bukasát koveto reakcio időszakában a marxisták politikai es elmeleti feladata az volt, hogy megvedjek a dialektikus es tortenelmi materializmust a revizionizmus tamadasaival szemben, es biráljak a főleg revizionistak koreben gyokeret vert reakcios empiriokriticista filozofiát. Leninnek ez a muve reszletesen biralja az *empiriokriticizmus*t mint szubjektiv idealista filozofiat, es feltárja, hogy a filozofia valamennyi kerdeset illetoen szoges ellentetben áll a dialektikus es tortenelmi materializmussal Bebizonyitja, hogy a marxizmust a machizmussal „kiegeszíteni es fejleszteni" kivano orosz machistak lenyegileg csak ismetelgetik a szubjektiv idealizmus es az *agnosztikizmus* reakcios tanait, az emberiseg tortenelmi tapasztalata es a termeszettudományok adatai teljes mertekben megcafolják a „legujabb" idealisták valamennyi konstrukcioját. Lenin reszletesen biralja Mach, Avenarius, Pearson Petzold es tarsaik, valamint az orosz machisták — Bazarov, Bogdanov *(empiriomonizmus)*, Juskevics *(empirioszimbolizmus)* es masok idealista elméleteit. Feltarja az empiriokriticizmus eszmei forrasait es helyet a polgari filozofia fejlodeseben Kimutatja, hogy a machistak *Kant* gondolataibol indulnak ki, de tole *Hume* es *Berkeley* iranyában haladnak, es az utobbiak nezeteit nem lepnek tul A machizmus eszmei allaspontjara a polgari gondolkodás legreakciosabb irányzataihoz (mint pl. az immanens filozofiai iskolához) valo kozeledes felettebb jellemzo. Lenin feltarta tovabbá — a marxista filozofiaban elsokent — az empiriokriticizmus es a termeszettudományok tenyleges kapcsolatat Az empiriokriticizmus a modern termeszettudományok filozofiájának szerepere tartott igenyt, lenyegeben azonban negativ hatassal volt a tudomanyok fejlodesere, amennyiben kihasznalta es fokozta sok fizikus — a fizika valsaga altal eloidezett — ingadozasat az idealizmus iranyaban Kulonosen nagy jelentosegu Lenin elemzese a machizmus társadalmi gyokereirol es osztalyjellegerol, a filozofia partossagarol. Feltarta, mennyire hiabavalo a machistaknak es a pozitivista iranyzatoknak az a torekvese, hogy telulemelkedjenek a materializmuson es az idealizmuson. Bebizonyitotta, hogy az empiriokriticizmus a reakcio es a vallás eroit szolgalja, es szemben all a tudomannyal, a haladással A machizmusnak es orosz kovetoinek reszletes es sokaoldalu biralata nem meriti ki Lenin konyvenek tartalmát. A ~-ban Lenin altalanositotta es tovabbfejlesztette a dialektikus es tortenelmi materializmus legfontosabb teteleit. Sokoldaluan elemezte a filozofia alapkerdeset es a marxista filozofia legfontosabb kategoriait *(anyag, ido és ter, oksag, szabadsag szukseg szeruseg es veletlen, tapasztalat* stb) Alkoto modon fejlesztette a marxista *ismeretelmelet*et (kulonosen a tukrozodesi elmelet kerdeseit, a *gyakorlat*, valamint az erzekeles helyenek es szerepenek problemajat a megismeresben, az objektiv *igazsag*, valamint az abszolut es relativ igazsag kolcsonos osszefuggesenek kerdeset) es a *tortenelmi materializmus* alapkerdeset. Kulonosen nagy jelentősegu a termeszettudomanyok uj eredmenyeinek elmeleti általánositasa. Azok a kiemelkedo felfedezesek, amelyek a fizika teren a XIX sz vegen es a XX. sz. elején szulettek — a termeszettudományok kezdodo forradalmát jeleztek, de ugyanakkor mely válságot ideztek elo a termeszettudo-

mányok fejlődésében, ami szorosan összefüggött a *fizikai idealizmus*sal. Amikor Lenin feltárta a fizikai idealizmus ismeretelméleti és osztálygyökereit, egyben kimutatta, hogy a fizika legújabb felfedezései nem cáfolják, hanem teljes mértékben igazolják a dialektikus materializmust. Lenin könyvének az a jelentősége, hogy benne a materializmus új, a tudomány fejlődési fokának megfelelő formát öltött.

matriarchátus: az *ősközösségi rend* fejlődésének egyik foka, amelynek az a jellemzője, hogy a társadalmi gazdaságban a nő játssza a fontosabb szerepet. ~ kivétel nélkül minden nép története során létezett. A nemzetség egész gazdálkodását az asszony tartotta kézben. A vadászat, amivel a férfiak foglalkoztak, nem biztosított megbízható megélhetési forrást. A termelékenyebb földművelő munkával eleinte főleg a nők foglalkoztak. A gyermekek gondozása, az otthon rendbentartása, a közös családi tűzhely fenntartása, a készletek előteremtése, a konyhakerti munka és az élelem elkészítése stb. a nők tevékenységi körébe tartozott. Az állattenyésztés kialakulásával és fejlődésével csökkent a nők szerepe. A férfi lett a társadalomban a legfőbb termelőerő, a termelési eszközök — a jószág, és a későbbiek során a rabszolgák — birtokosa *(patriarchátus)*.

Mayo, M. E. (1880—1949) – lásd *iparszociológia; empirikus szociológia*

megarai iskola — lásd *antik filozófia*

megismerés: a valóság gondolati *visszatükrözésének* és reprodukálásának a társadalom fejlődéstörvényei által meghatározott és a *gyakorlat*tal szorosan összefüggő folyamata, amelynek célja az objektív *igazság* feltárása. A megismerési folyamat során tudatosodik bennünk a külvilág, ismereteket, fogalmakat nyerünk a reális jelenségekről, amelyeket a gyakorlati tevékenységünkben a világ megváltoztatására, a természet emberi szükségleteknek megfelelő átalakítására alkalmazunk. A ~, valamint a természet és a társadalom gyakorlati átalakítása az egységes történeti folyamat két, egymást kölcsönösen feltételező, átható oldala. Maga a ~ szükségszerű feltétele és eleme a társadalmi-gyakorlati tevékenységnek, amelyet az emberek csakis a dolgok és tárgyak tulajdonságainak és funkcióinak ~-e alapján folytathatnak. Másrészt viszont az emberek társadalmi-gyakorlati tevékenysége a megismerési folyamat alapja, ösztönzője és eredményeinek végső soron a próbája is. Az ismeretelmélet akkor vált valódi — az anyagi világról szerzett ismeretek keletkezésének és fejlődésének objektív törvényeit feltáró — tudományos filozófiai diszciplínává, amikor a gyakorlatot is beiktatták az ismeretelméleti problémák elemzése körébe. A ~ forrása az ember tevékeny gyakorlati ráhatása a természetre, a természeti tárgyak gyakorlati feldolgozása, tulajdonságaik felhasználása a termelésben.

A gyakorlati termelőtevékenység egy-egy művelete, eljárása egyszersmind magának az objektum valamely tulajdonságának a reprodukciója — általánosított formában. Az ember az objektumot szemlélve mintegy „ráruházza" feldolgozásának és használatának történelmileg kialakult és rögzített tapasztalatait és ezzel együtt mint saját cselekvése célját látja maga előtt. Az objektum érzékleti képmása tartalmazza a gyakorlati tevékenység műveleteiben, ill. eljárásaiban visszatükröződött objektíve általános sajátosságait. Ebben az értelemben írta Marx, hogy „az érzékek közvetlenül a maguk gyakorlatában teoretikusokká váltak" és különösen aláhúzta, hogy „az öt külső érzékszerv kialakulása az egész eddigi világtörténelem munkája". A tárgyak eleven szemlélete ily módon az érzéki gyakorlati tevékenység mozzanata, amely különböző formákban — észlelet (lásd *észlelés*), *képzet* formájában — a tények közvetlen érzéki megfigyelése stb. révén valósul meg, s a dolgok külső, konkrét tulajdonságainak ismeretét nyújtja. A ~ közvetlen, észlelésbeli formája önmagában azonban nem teszi lehetővé a dolgok lényegének megismerését, a valóság törvényeinek feltárását, ami éppen a ~ fő feladata. Az „eleven szemlélet", a tapasztalat adatait magasabb rendű megismerőképessége — az elvont logikai *gondolkodás* — útján dolgozza fel és általánosítja az ember; a gondolkodás formái: a *fogalom*, az *ítélet*, a *következtetés*. A fogalmak is végső soron az ember társadalmi-gyakorlati tevékenységén alapuló gondolati tevékenység eredményei és eszközei. A dolgok tulajdonságai, funkciói, objektív jelentőségük a gyakorlat szempontjából a második jelzőrendszerben rögződve, a szavak jelentésévé és értelmévé válnak, melyek segítségével az emberi gondolkodás meghatározott fogalmakat alkot a dolgokról, tulajdonságaikról és megnyilvánulási módjukról. A gondolkodás mint logikai tevékenység sokféle formában valósul meg: az indukció és dedukció, analízis és szintézis, hipotézis- az elméletalkotás stb. révén. Jelentős szerepük van a ~-ben a képzelőerőnek, az alkotó fantáziának, az intuíciónak, mert lehetővé teszik, hogy tapasztalati adatok alapján széleskörűen általánosítsuk, illetve mozgósítsuk a dolgok természetéről nyert képzeteinket. A ~ eredményei, az eszmék, a gondolatok megfelelését a valósággal, azaz igazságát nem csupán elméleti megfontolások és bizonyítások döntik el, hanem mindenekelőtt a társadalmi-történeti gyakorlat. Csak

akkor beszélhetunk a nézetek, ismeretek, elméletek igaz voltáról, ha a társadalmi-termelesi gyakorlat végső soron igazolja, hogy megfelelnek a valóságnak. Lenin ezt irta· „Az eleven szemlelettol az elvont gondolkodáshoz, *es ettől a gyakorlathoz* — ez az *igazsag* megismeresenek dialektikus utja". (Muvei. 38. kot. 155. old.) A tudományos igazságokat nem egyetlen, elszigetelt, speciálisan levezetett kiserlet (tapasztalat) igazolja. A társadalom egesz tevekenysege, történeti lete szuntelenul pontosabbá teszi, melyiti, tokeletesiti, ellenorzi ismereteinket. (Lásd meg *elmélet es gyakorlat, ismeretelmelet*)

megmaradási törvények: alapveto fizikai menynyisegekre vonatkozó termeszeti torvenyek, amelyek azt fejezik ki, hogy azoknak egy zárt (a kornyezettel kolcsonhatásban nem álló) anyagi rendszerre vonatkoztatott erteke időben változatlan (pl. energia-, impulzus-, elektromos toltesmegmaradása) meg akkor is, ha a rendszerben folyamatok mennek vegbe. A ~ az anyag nem teremthető es el nem pusztithato voltát tukrozik A ~ alkalmazása uj ismeretek szerzesenek eszkoze lehet (pl. bizonyos ~ látszolagos megsértese vezetett a neutrino felfedezesehez)

Mehring, Franz (1846—1919) tortenesz, irodalmár es ujságiro, a nemet munkásmozgalom, a nemet szociáldemokrácia balszarnyának kimagaslo kepviseloje, a Nemet Kommunista Párt egyik megalapitoja. Nezetei a *klasszikus nemet filozofia* hatására alakultak ki, de hatással voltak rá Lassalle bizonyos eszmei is. Határozottan visszautasitotta a marxizmus revizionista-reformista kritikáját (Bernstein, P. Kampfmeier es társai). A polgari szociologia (L. Brentano, P. Barth stb.) es a neokantianizmus *(etikai szocializmus)* kepviselőivel folytatott vitája fontos szerepet toltott be a marxista filozofia megvedeseben („Tortenelmi materializmusrol", 1893, „Kant es a szocializmus", 1900; „Kant, Dietzgen, Mach", a „Tortenelmi materializmus", 1910 es számos más műve). Schopenhauernak, Nietzschének es E. Hartmann-nak a századfordulon elterjedt koncepcioirol kimutatta, hogy lenyeguket tekintve reakciósak. ~ tortenelmi műveinek (pl. „A nemet szociáldemokrácia tortenete", negy kotet 1897—1898, „Marx Károly, 1918) nagy tudományos ertekuk van, jollehet akadnak bennuk teves megállapitások. A „Lessing-legendá"-t (1892) Engels mint a porosz állam genezisenek legjobb kifejteset emliti. ~ adta ki *Marx* es *Engels* korai muveit. Irodalomelmeleti munkáiban („Esztetikai tanulmányok", 1898—1899, „Schiller", 1905 stb) ~ birálta a kanti esztetikát, a „l'art pour l'art"-t es a naturalizmust ~ nem volt mentes elmeleti tevedesektől, igy pl. lebecsulte a marxista pártnak a tomegek politikai vezeteseben es neveleseben betoltott szerepét es nem ertette meg az opportunistákkal valo gyokeres, elvi szakitás fontosságat. A mechanikus materializmus szemleletmodját alkalmasnak tartotta a termeszet megismeresere. 1917-ben ~ udvozólte az oktoberi forradalmat, es a forradalom hatására számos teves nézetet feladta.

menedzserizmus ⟨ang. manager — ugyintező, vezető⟩ mai polgári vezeteselmelet. A ~ a maga celjának egy olyan tudomány letrehozását vallja, amely megfogalmazza az emberi szervezes barmelv teruleten alkalmazhato „vezetesi alapelveket". Ezen elvek gyakorlati alkalmazása a ~ kepviseloi szerint lehetove teszi a kapitalizmus ellentmondásainak megszunteteset es biztositja felviragzását. A ~, tekintve, hogy a tokes termelesi mod apologiája, torzitott ideologiai formában tukrozi a modern társadalmi termeles szervezesevel kapcsolatos objektiv folyamatokat Ellentmondásos jellege a tokes viszonyok kozott megvalosulo iranyitas kettos termeszetebol fakad az iranyitas egyreszt elidegenithetetlen velejaroja mindenfajta tarsadalmi termelesi folyamatnak, másreszt a tőke hatalmat a munka felett gyakorlatilag realizalo eszkozkent jelenik meg

A ~ kifejlodese szorosan osszefugg meghatározott konkret kutatásokkal (a kulonbozó szintu irányito apparatusok munkájanak megszervezése, az irányitás optimalis modszereinek es rendszereinek kidolgozasa, az igazgatás muvészete, a vezetes technikája, a vezetes pszichologiája, az adminisztrativ apparátus es a munkások, ill a szakszervezetek kapcsolata stb.), ezek időnkent pozitiv anyagot tartalmaznak, a tokeseknek azt a torekveset tukrozik, hogy racionalizálás utján csokkentsek a termelesi koltsegeket. Erosodik azonban az a tendencia, hogy a ~-t a monopoltőke ideologiai fegyvereve változtassák. Legtekintelyesebb kepviseloi szoros kapcsolatban vannak a nagy monopoliumokkal, s gyakran cegek konzultánsaikent dolgoznak az „uzletpolitika", a „vezetesi modszerek", az „ipari kapcsolatok" stb kerdeseiben (P. Drucker, R. C. Davis, H. Leavitt stb). A ~ teoretikusai az irányitás szervezesi-technikai funkcióit igyekeznek osszeotvozni a tőkes rendszer ideologiai vedelmevel Az allitjak, hogy a tokes tarsadalom „forradalom" (megpedig A. Berle szerint a „kapitalista", J Burnham szerint a „menedzser" forradalom) allapotában van, hogy a tokesek uralmat felváltja a tarsadalom valamennyi retegenek erdekeben tevekenykedo vezetok uralma.

A ~ koncepcioira modszertani alapjukat tekintve altalaban az jellemzo, hogy az emberek termelesi viszonyainak vizsgálatát a dolgozók technikai relacioinak leirásával, a valóságos gaz-

dasági jelensegek elemzeset pedig a társadalmi-gazdasági viszonyoktol elszakitottan vizsgalt egyenek pszichologiájárol szolo vizsgalodással' helyettesitik (lasd *empirikus szociologia*)

Az 1950—60-as evekben a ~ szeleskoruen elterjedt az Egyesult Allamokban, Angliaban, Franciaorszagban, az NSZK-ban es mas tőkesorszagokban

mennyiseg — lasd *minoseg es mennyiseg*

mennyisegi változások átcsapása minosegi változásba: a *dialektika* egyik alaptorvenye, amely a *mozgas* es a *fejlodes* mikentjere, modjára mutat ra E torveny megállapitja a fokozatos mennyisegi valtozasok felhalmozodasa — minden egyes folyamat számara specifikusan — szuksegszeruen lenyeges, gyokeres minosegi valtozasokhoz vezet, a regi minőseg ugrásszeruen uj minőségbe csap at E torveny a termeszet, a tarsadalom es a gondolkodas osszes valtozas-fejlodesfolyamataiban ervenyesul A mennyisegi es minőségi valtozasok osszefuggnek egymassal es feltetelezik egymast nemcsak mennyisegi változások mennek át minosegi valtozasokba, hanem a forditott folyamat is fennall a dolgok es jelensegek minőségi valtozasanak eredmenyekent megvaltoznak a mennyisegi jellemzők is A mennyisegi es minosegi valtozasok viszonylagosak Egy es ugyanazon valtozas bizonyos (kevesbe altalános) tulajdonsagokhoz kepest lehet minőségi, más (altalanosabb) tulajdonsagokhoz kepest viszont csak mennyisegi jellegu Minden fejlődesi folyamat egyidejuleg folytonos es megszakitott A megszakitottsag minosegi ugras formajaban nyilvánul meg, a folytonossag pedig mennyisegi valtozasok formájaban jelentkezik *(evolucio es revolucio)* A fejlodes ilyen ertelmezese szoges ellentetben all a metafizikus felfogassal, amely egyoldaluan szembeallitja az evolucioval az egyes — ismeretlen eredetunek tartott — ugrasokat A dialektikus materializmus az idealizmussal ellentetesen ertelmezi a ~ torvenyet Hegel ezt az altala elsokent megfogalmazott torvenyt, a dialektika tobbi torvenyehez hasonloan, misztifikalta A marxista filozofia szerint e torveny az objektiv valoság visszatukrozodese A ~, minthogy az objektiv valoság egyik alaptorvenye, egyben a vilag megismeresenek es tudatos gyakorlati megvaltoztatasanak is egyik alapveto elve A marxizmus cafolja a polgari ideologusok es revizionistak azon nezeteit, amelyek a társadalmi fejlodest csupán lassu evolucióra reformokra korlatozzak s tagadjak a minosegi valtozasok, az ugrasok, a forradalmi valtozasok szuksegszeruseget Ugyszinten tudomanytalannak tartja az anarchisták es a „balos" kalandorok allaspontjat is, mely lebecsuli az erogyujtesre szant, a donto forradalmi tettekre elokeszito kitarto munkat, a széles tarsadalmi bazis kialakitásanak, a tomegek felkeszitesenek munkajat Megvaltozott tarsadalmi feltetelek kozott a dialektika torvenyei sajatos formaban nyilvanulnak meg Igy a szocializmus idejen a ~ (ugrások) mar egyetlen esetben sem politikai forradalmakban valosul meg, hanem a tarsadalmi változások fokozatosan, a regi elemek elhalasa es az uj társadalmi rendre jellemzo elemek erősodese, novekedese reven mennek vegbe Ez a szocializmusbol a kommunizmusba valo atmenet egyik alapvető torvenyszerusege (Lasd meg *mertek minoseg es mennyiseg ugras*)

Merleau-Ponty, Maurice (1908—1961) — lásd *egzisztencializmus*

merték: filozofiai kategoria, amely valamely targy vagy jelenseg minosegi es mennyisegi meghatarozottsaganak szerves egyseget fejezi ki Minden minőségileg sajatos objektumnak meghatározott mennyisegi jellemzoi vannak, amelyek valtozekonyak es mozgekonyak E változekonysag azonban bármely adott objektumra nezve bizonyos hatarok kozott mozog, amelyeken tul a mennyisegi valtozasok minőségi valtozasokhoz vezetnek *(mennyisegi változások átcsapasa minőségi változasba)* Ez a határ a ~ Adott objektum minőségenek megvaltozasa mennyisegi jellemzoinek es ~-enek megváltozasahoz vezet A mennyiseg es minőség kapcsolatat es egyseget az adott objektum termeszete szabja meg Ha az objektum fejlodeset vizsgaljuk, akkor e folyamatnak az egyik minőségileg sajatos fokarol a masikra valo átmenetet jellemzo pontok a ~ megvaltozása csomopontjaikent jelentkeznek Az ilyen csomopontok rendszeret a ~-ek csomovonalainak nevezzuk A filozofia torteneteben a ~ kategoriajat elsokent *Hegel* dolgozta ki

Merton, Robert King (1910—) amerikai polgari szociologus, a szociologia professzora es az „Alkalmazott Tarsadalmi Kutatasok Irodája"-nak vezetoje a Columbia Egyetemen

~ igyekszik megszuntetni a szakadast az empirikus kutatasok es a szociológiai elmelet kozott Az o nevehez fuzodnek az un „kozepszintu elmeletek", amelyeknek az a feladatuk, hogy osszekapcsoljak az empirikus kutatásokat a *szociologia* altalanos, mindent felolelo elmeletevel, az utobbit ~ szerint ezutan kell letrehozni A „kozepszintu elmeletek" csak a jelensegek vagy tenyek korlatozott korere ervenyesek, es kiserletet jelentenek a lapos empirizmus korlatainak attoresere, a magasabb szintu altalanositasi

~ modszertani vezérelve a strukturális-funkcionális elemzés. ~-ra emellett az jellemző, hogy bizonyos fokig bírálja a funkcionalizmust, igyekszik leküzdeni korlátozottságát, amely pl. *Parsons* munkáiban mutatkozik meg. ~ különösen fontosnak tartja a „diszfunkció" fogalmának bevezeteset, amely az adott társadalmi struktura egyensúlyát megbontó „deviáns viselkedés" lehetséges változatait van hivatva kifejezni, összefüggesben e struktúra egyes elemeinek egyenlőtlen fejlődésével. ~ azt is javasolja, hogy tegyunk kulonbséget a társadalmi intézmenyek vagy alakulatok „nyilt" es „rejtett" („látens") funkcioi kozott, mert ez nelkülözhetetlen az adott társadalmi struktúra konfliktusainak feltárásához.

~ tobb munkájában fellép a bürokratikus állammonopolista tendenciák, az Egyesult Államok társadalmi életében mutatkozó militarizálódási és fasizálódási tendenciák bírálójakent.

~ ezenkívul az Egyesült Államok „tomegkommunikációs eszközeivel" (rádió, mozi, televízió, sajtó) kapcsolatos és ezeket bíráló empirikus kutatásokat vegzett.

Meslier, Jean (1664—1729) — lásd *utópikus szocializmus*

metafizika ⟨gor. meta ta phuszika ⟩— ami a fizika tana után következik⟩: 1. Az olyan filozófia jelölésére szolgáló kifejezés, amely a létező világ felettünek elgondolt, az érzékszervek számára hozzáférhetetlen, csak spekulative, az absztrakt logikai gondolkodás útján megismerheto szellemi principiumból indul ki. Ebben az ertelemben a ~ az objektiv idealista filozofiával szinonim jelentésü. Maga az elnevezes az i. e. I. sz.-ban keletkezett, amellyel *Arisztotelész* filozófiai hagyatékának egy reszet jelölték. Jelentése: „az, ami a fizika után kovetkezik". Maga Arisztotelesz ezt tartotta filozófiai elmelete legfobb reszenek, es „első filozófiának" nevezte.

2. A dialektikával ellentétes filozófiai szemlelet és módszer, amely a dolgokat statikusan, a mozgást, fejlődest pusztán mennyisegi változásokra redukáltan, az ellentmondásokat egyoldalúan, az ellentétes oldalakat mereven szetválasztva és egymás kizáró kategóriákkent fogja fel, kovetkezéskeppen olyan szemlélet, amelyet a valóság onmozgásának tagadása jellemez. Mint a dialektikával ellentétes általános gondolkodásmódot előbb *Hegel*, majd *Marx* és *Engels* jellemezték. A ~ fogalma a marxista irodalomban főként ebben az értelemben terjedt el. Az újkori filozófiában az új világnézet középpontjában a világ mechanikus materialista felfogása állt, ennek egyik forrása pedig a filozófia és a termeszettudomány megváltozott viszonya volt. A természettudomány fejlődésében forradalmi ugrást jelentett a klasszikus fizikai elmelet kidolgozása, amely a mechanika egzakt, matematikailag megalapozott törvényeire epult. Az újkori mechanikus világnézetben a világ mint egesz — s azon belul és mindenekelőtt principiumainak problémája — a fizika tárgyaként jelent meg, amelynek valamennyi titka természettudományos, s egyáltalán nem spekulativ filozófiai probléma. Ez oda vezetett, hogy a fizika (mechanika) foglalta el a regi, spekulativ ~ helyet. E korban a filozofia kozeppontjába a tudományos *módszer* problémája kerult. A skolasztika spekulativ módszereivel az egzakt tudományok akkori — főként analitikus — módszereit állították szembe, mint összessegukben az új, termeszettudományos világkepnek megfelelő gondolkodásmódot és *metodológiát*. Így epült ki e korban szükségszerűen a ~ mint modszer; elemei azonban már a korábbi filozofiai rendszerekben is fellelhetók. Ezzel szuksegkeppen jelentkezett egy lényeges ellentmondás. A klasszikus mechanikára epülő filozofiai felfogások — kiterjesztve a mechanika elveit minden jelensegre — mechanikus-metafizikus jellegűek voltak. Bár történelmileg jogosult volt a regi spekulativ ~ elvetése, ez gyakorlatilag nem jelentette azon alapvetoen teves felfogásának lekuzdését, mely szerint végső principiumait tekintve a világ orokkévaló es változhatatlan. Ezert nem tudták elvileg lekuzdeni a ~-t, de „első filozófiából" „az utolsó evszázadok sajátos korlátoltságává, metafizikus gondolkodásmóddá" változtatták. (*Marx—Engels* Művei. 20. kót. 22. old.) Ugyanakkor az a ~, amelyet mint kulon filozofiai „tudományok tudományát" I. Newton es a tobbi termeszetkutató elvetett, szukségkeppen ismet feltámadt a filozofiai rendszerekben az istenrol mint elso mozgatóról szóló tanítás, *a deizmus* álcázott formájában.

A francia felvilágosodás és a XVIII. századi materializmus által szetzuzott ~ Marx szavai szerint „győzedelmes és tartalmas restaurációját" elte át a nemet filozófiában, „kulónösen a XIX. századi spekulativ nemet filozófiában". Hegel az ertelem, illetve az elvont filozófia korlátozottságának kritikájára összpontositva figyelmet, első izben használta a ~ terminust e korlátozottság jelolesére. Szerinte a ~ olyan felfogás, amely nem lep túl „a gondolat *végső* meghatározottságainak határain". Az ertelem es elvei ertekes munkát vegeznek a megismerés folyamatában, ámde Hegel vélemenye szerint a vizsgálodásnak ez a metafizikus módja csupán a „megismeres legfontosabb házi szukségleteit" elegíti ki. Hegel szerint a regi ~ lekuzdeseben dontő jelentoseggu a „totalitásnak", a fejlódés vegtelensegének, az absztrakt meghatározottságok kolcsónos osszefuggesenek, vagyis a rendszernek az elve. Hegel elvetette ugyan a ~-t mint antidialektikus gon-

dolkodásmódot, ugyanakkor megőrizte az első értelemben.

A XIX. sz. második felének polgári filozófiájában határozottan megfigyelhető a ~ újjáélesztésének, meghozzá Kant előtti formákban való újjáélesztésének tendenciája. A XX. századi polgári filozófiára jellemző, hogy egyrészt — mint a *neopozitivizmus* hirdeti — nyíltan harcol a ~ ellen, másrészt valójában újjáéleszti a ~-t. Marx és Engels megőrizte mindazt, ami a német klasszikus filozofia ~-kritikájában racionális volt, de elvetette a probléma elvont-elméleti, idealista megközelítését. A materialista társadalom- és történelemfelfogás alapján vált először tudományosan érthetővé, hogy a ~ az emberi megismerésnek történelmileg korlátozott, torz formája. A ~ azokat a fogalmakat, amelyek a valóságnak csupán az emberiség által elsajátított szűk szférájában érvényesülő törvényszerűségeket tükrözik, átviszi a valóság egészére. A metafizikus rendszer „a világ fizikai, valamint szellemi és történelmi összefüggéseinek végérvényesen lezáró rendszere". (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 39. old.) A ~ lényegénél fogva egyetemes világséma, amely a tudomány és a gyakorlat meghatározott történelmi fokát abszolutizálja. A marxizmus klasszikusai utaltak arra, hogy a ~ felépítésének logikája sok tekintetben azonos általában az idealista rendszer felépítésének logikájával. A ~ elve a logikai kategóriarendszer lezártsága, az alapelvek a priori konstrukciójának befejezettsége, ezzel szemben a *dialektika* a kategóriarendszer nyitottságát vallja (lásd *dialektikus logika*), s elveti a befejezett világrendszer konstruálásának kísérletét.

metafizikai istenérvek — lásd *istenérvek*

metafizikus materializmus — lásd *materializmus; metafizika*

metalogika: a modern *formális logika* fogalomrendszereit és fogalmait vizsgáló elmélet. Kidolgozza a bizonyításelméletet, a fogalmak határozottságának kérdését, vizsgálja a formalizált nyelvek igazságának, interpretálásának, értelmének problémáit. A ~ két részre oszlik: *logikai szintaxis*ra és *logikai szemantika*ra. A ~ fejlődése összefügg a formalizált nyelvek létrehozásával és ezek tanulmányozásával. A ~ terén jelentékeny G. Frege, a lengyel logikusok lvovi—varsói iskolájának képviselői, D. Hilbert, K. Godel, A. Tarski, A. Church, R. Carnap, Kemeny Gy. stb. munkássága.

metanyelv és tárgynyelv: a modern *logika* fogalmai. Ha a kutatás tárgya a természetes vagy mesterséges nyelv (pl. logikai kalkulus vagy egy konkrét tudományos nyelv), a vizsgálandó nyelvet, az ún. tárgynyelvet, meg kell különböztetni attól a nyelvtől, amellyel a tárgynyelv vizsgálata folyik. Ez utóbbit nevezzük az adott tárgynyelv viszonylatában metanyelvnek. A metanyelv szerepe, többek között az, hogy segítségével valamely *metateóriát* megfogalmazzanak. Amennyiben a ~ között nem tesznek különbséget, ez kulonféle paradoxonokhoz vezet. A metanyelvnek általában tartalmaznia kell: egyrészt a tárgynyelv valamennyi kifejezésének nevét, másrészt a tárgynyelv különböző szintaktikai és szemantikai jellemzőinek kifejezéseit, vagyis logikailag gazdagabbnak kell lennie, mint a tárgynyelvnek. Metanyelvként termeszetes nyelv (köznyelv) vagy formalizált nyelv használható fel. Formalizált nyelv felhasználása esetén a metanyelv *formalizáció*ját egy második, az általánosság magasabb szintjén álló metanyelv alapján kell végrehajtani.

metateória: olyan elmelet, amelynek kutatási tárgya valamely más elmélet. A ~ az adott elmelet tételeinek és fogalmainak rendszeret tanulmányozza; megállapítja ennek az elmeletnek a határait, új fogalmak bevezetesenek és tételei bizonyításának modját stb., s ezzel lehetővé teszi az elmélet racionálisabb felepitesét. A ~-t metanyelven fogalmazzák meg *(metanyelv és tárgynyelv)*. Napjainkban a legfejlettebb ~-ja a logikának és a matematikának van; ezek kifejlesztésében különösen nagy szerepet játszottak D. Hilbert es K. Gódel, S. C. Kleene munkái. A ~ központi feladata a tudományos elméletek formalizálási feltételeinek, valamint a formalizált nyelvek szintaktikai *(logikai szintaxis)* és szemantikai *(logikai szemantika)* sajátosságainak kutatása. Ezek a kutatások kulonösen nagy jelentőségre tesznek szert a kibernetika es a számítógép-technika fejlodesével kapcsolatban.

metodológia: 1. valamely *tudomány*ban alkalmazott kutatási eljárások összessege. 2. A világ tudományos megismeresének és átalakításának *módszer*eiről szóló tanítás. A tudományos *megismerés* módszereinek elmeleti megalapozását a fejlődő tudomány szükségletei követelték meg, s leginkább az újkori filozófiában, F. *Bacon*tól es *Descartes*tól kezdve fejlódott ki. A Marx előtti materialista filozofia a megismerés módszereit az objektív világ törvényeivel alapozta meg. Az idealista rendszerek ezeket a módszereket a szellem, az eszme törvényeivel magyarázták, vagy az emberi elme által önkényesen megalkotott szabályok összességekent fogták fel. Emellett a megismeres általános módszeret gyakran az ismeretek valamely konkrét teruletenek törvenyeivel (a mechanikával, a matematikával, a biologiával

stb.) kapcsolták ossze, egyvalamely tudomány módszerere redukálták *(metafizika)*. A ~ kialakításában jelentős szerepe volt *Hegel*nek. Hegel elsőként hangsúlyozta a filozofiai módszer specifikus jellegét, a konkret tudományok módszereitől való eltérését es azokra valo visszavezethetetlenséget. Hangsulyozta, hogy a módszer magának a tartalomnak a mozgása es ezert nem vizsgálható a tartalmon kivul. Hegel azonban egyben abszolutizálta a módszer szerepet a megismerés torvényszerűségeire redukálta az objektív világ torvényszerűsegeit. A marxista—leninista ~ a materialista *dialektika*, amely a megismerés egyetemes módszere es egyuttal a megismerésben alkalmazando módszerek tudományos elmélete. A marxista ~ abból indul ki, hogy a megismerés módszereinek alapját a természet es a társadalom objektiv *torvenyei* alkotják. A megismerés módszere csak akkor lehet tudományos, ha magának a valóságnak az objektív torvenyeit tukrozi. Éppen ezert a tudományos módszer elvei, kategóriái es fogalmai nem az emberi elme alkotta önkenyes szabályok osszege, „nem az ember segedeszkoze, hanem mind a természet, mind az ember törvényszerusegenek a kifejezése " (*Lenin* Muvei. 38. kot. 73. old.) A marxista ~ mind a tárgy dialektikájára, mind gondolatbeli tukrozodesenek specifikumára támaszkodik. Ez utóbbi alapvetően megkulonbozteti a Marx előtti materializmus ~-jától. A marxi ~ számba veszi a gondolkodás tevekenysegenek specifikus torvenyszerűsegeit, es ami kulonosen fontos, osszekapcsolja ezeket a társadalmi szubjektumnak az objektiv világra kifejtett gyakorlati-elméleti hatásával. A tudományos megismerés ~-ja kulonosen nagy jelentosegre tesz szert a mai körulmények kozott, amikor rohamos fejlődés megy végbe a tudományban, kiváltképpen az olyan tudományágakban, mint a fizika, a matematika, a biológia, a kibernetika stb. A ~ iránti nagy érdeklődesről tanuskodik a *metateóriá*val kapcsolatos kutatások gyors fejlődese, a konkret tudományos kutatásoknak a ~ problémáival valo szoros kapcsolata.

mikroszociológia ⟨gor. mikrosz — kicsi⟩ a *szociológia* egyik ága, amelynek kutatási tárgya a kis társadalmi csoportok (pl. a család, termelesi brigád, iskolai osztály, sportcsapat, baráti kor stb.) struktúrája es funkcionálása. Az ilyen csoportok tagjait kozos tevekenyseg egyesiti, s kozvetlen személyes kapcsolatban vannak egymással, aminek alapján minden egyes csoporton belul meghatározott emocionális viszonyok (szimpátia, antipátia, kozombosseg), továbbá sajátos csoport-*ertekek* es -normák alakulnak ki a viselkedest illetően. A ~ az 1930-as evekben keletkezett a burzsoá szociológia egyik irányzatakent, letrejotte egyrészt a *pozitivizmus* filozófiájának hatásával (erdeklődes a szociális mikrovilág tanulmányozása iránt, a természettudományos terminológia — szociális atom, szociális mező, szociális vonzástorvény stb. — használata), másreszt a burzsoá társadalom gyakorlati szociális problemáival (az osztalyok, nemzetek, fajok kozotti konfliktusok megoldásának, a hadsereg morális egysege erősitesének, a propaganda hatekonysága fokozásának szuksegessége, a bunozes, a polgári család bomlása, a pszichikus megbetegedesek elleni harc feladatai stb.) fugg ossze. A ~ szorosan kapcsolódik a *szocialpszichologia*hoz es tobb iranyzata van: szociometriai (J. Moreno iskolája), „csoportdinamikai" (K. Lewin iskolaja), szociológiai (E. Mayo iskolája). Ezeknek az irányzatoknak a kepviselői kidolgozták a kiscsoportokban kialakuló szociálpszichológiai viszonyok tanulmányozásának modszereit es technikáját· a megfigyeles, a kikérdezes, az interju kulonfele formáit, a szociometriai technikát (skálák, mátrixok keszitése es a kiscsoportok strukturájának a csoporton beluli szerepek megoszlásának es a csoporttagok kolcsonhatási modelljeinek grafikus ábrázolása a csoporttagok kozotti emocionális kapcsolatokrol szerzett adatok alapján). A mikroszociologiai elmeletet, amelynek alapjait G. Simmel, Ch. Cooley, E. *Durkheim*, F. Tonnies es mások rakták le múveikben, G. Homans, R. Bales, J Moreno (Egyesult Államok), G. *Gurvitch* (Franciaország), R. Konig (NSZK) fejleszti tovább. Ez utobbiak azt a feladatot tuzik maguk ele, hogy a kiscsoportok strukturája es funkcionálása torvenyszerúsegeinek feltárása útján kidolgozzák a kulonboző szituációkban (a munkában, a mindennapi életben, a pihenes idejen) megnyilvánulo szociális magatartás irányitásának optimális modelljet, a minimumra csokkentve a mikrostruktura (a csoportokon beluli pszichologiai viszonyok) es a makrostruktúra (a csoporttagoknak a feladat jellege es a kulso kornyezet hatása által megszabott terbeli elhelyezkedese) kozotti ellentmondásokat Ennek az elmeletnek fogyatekossága, hogy a kiscsoportok tanulmányozásából levont kovetkezteteseket kiterjeszti a nagy társadalmi csoportokra es a társadalom egeszére.

milétoszi (ión) iskola — lásd *antik filozofia*

Mill, John Stuart (1806—1873) angol polgári filozofus, logikus es kozgazdász, a *pozitivizmus* kepviseloje. A logikaban ~ a teljes indukcio elveinek leghatározottabb kepviseloje. Tagadva a dedukciot mint az ismeretszerzes modszeret, az *indukcio* szerepet metafizikus egyoldalúsaggal eltulozta. Erdeme az oksagi kapcsolat induktiv kutatási modszerenek kidolgozása Tarsadalmi

és politikai nezeteit tekintve ~ polgári liberális.

minőség és mennyiség: az objektív valóság lenyeges és szuksegszerűen osszetartozó oldalait tukrozó filozófiai *kategóriak* Az objektív termeszeti es társadalmi valóság nem kész, befejezett dolgokból áll, hanem folyamatok osszessége, amelyekben a dolgok szakadatlanul változnak, keletkeznek és megsemmisulnek. Ebbol azonban nem kovetkezik — amint azt a relativizmus állitja —, hogy nincsenek szilárd es egymástol megkulonboztethető, meghatározott letformáik. Bármennyire változik is a tárgy, egy ideig egy bizonyos, minőségileg meghatározott tárgy marad. A tárgyak es jelenségek minőségi meghatározottsága az, ami őket tartóssá teszi, ami elhatárolja oket egymástól, es a világ vegtelen változatosságát eredmenyezi.

A minőseg a tárgy lényegi meghatározottsága, aminek reven a tárgy az, ami, es nem más, aminek reven más tárgyaktol kulonbozik. A minőseg nem korlátozodik a tárgy egy-egy tulajdonságára, a tárgynak mint egesznek a jellemzője és elválaszthatatlan tole. Ezert a minőseg fogalma a targy letevel kapcsolodik ossze. Maga a tárgy nem veszitheti el minoseget anelkul, hogy megszunne onmaga lenni. De minden tárgy számtalan kulonfele viszonyban van más targyakkal, minden tárgy az *egyes, kulonos* es *altalanos* egysege A minőségi meghatározottság mellett minden tárgy mennyisegileg is meghatározott: bizonyos nagyság, szam, terfogat, a folyamat lezajlásának uteme, a tulajdonságok kifejlettsegi foka stb jellemzi.

A mennyiseg a dolognak az a meghatározottsága, amelynek réven (tenylegesen vagy gondolatilag) egynemu reszekre oszthato es egyes reszei egysegbe foglalhatok. A reszek vagy tárgyak egynemusege (hasonlósága) a mennyiseg megkulonbozteto jegye. Az egymashoz nem hasonlo tárgyak kulonbsege minőségi, az egymáshoz hasonlo tárgyak kulonbsege pedig mennyisegi jellegű. A mennyiség, elteroen a minőségtől, nem fugg olyan szorosan ossze a tárgy létével; a mennyisegi változások nem vezetnek egy csapásra a tárgy megsemmisulesehez vagy lenyeges megváltozásához. A mennyisegi változások csak akkor ideznek elo minőségi valtozásokat, amikor elernek egy, minden egyes tárgynal meghatározott határt, *mérteket*. Ebben az ertelemben a mennyisegi viszonyokat, a minoségi viszonyoktol eltérően, a tárgyak termeszetehez valo kulsoleges viszony jellemzi. Ezert a mennyisegi viszonyok a megismeresi folyamatban (pl. a matematikában) el is választhatok a tartalomtol, s ilyenkor a tartalom kozombos a dolog szempontjából A mennyiseg fogalma a matematikaban a valóságos objektumok fizikai tulajdonságainak számbeli, kvantitatív jellemzőinek absztrakciójaként keletkezett, s ezen tulajdonságok, viszonyok egzakt jellemzését szolgálja. A matematikai elmeleteket, a mennyisegi viszonyok vizsgálatát szeles korben alkalmazzák a termeszettudomany es a technika — konkrét tartalmukat tekintve — egeszen eltérő teruletein. A minőseg nem vezetheto vissza a mennyisegre. Egyetlen tárgy sem rendelkezik csak minőségi vagy csak mennyisegi tulajdonságokkal. Minden tárgy meghatározott ~ egysege. A mertek túlhaladása arra vezet, hogy az adott tárgy vagy jelenseg megváltozik, minőségileg mássá válik *(mennyiségi valtozasok atcsapasa minosegi valtozasba)*

mitológia ⟨gor muthologia — meses tortenet, mondavilág⟩· 1. A valoság fantasztikus visszatukroződese az ősi tudatban, amely a regmultra jellemző nepi szájhagyomány formajában olt testet A mitosz a tortenelem korai szakaszan keletkezett elbeszeles, amelynek fantasztikus kepei (istenek, legendabeli hősok es esemenyek stb.) a termeszet es társadalom kulonféle jelensegeinek általánosítására es magyarázatára voltak kiserletek. „Minden mitologia a kepzeletben es a kepzelettel kuzdi le, tartja uralma alatt es alakitja a termeszeti eroket eltunik tehát a felettuk szerzett valoságos uralommal" (*Marx—Engels* Muvei 13 kot. 175. old.) A ~ sajátos megnyilvánulási formája az okori társadalom világnezetenek Minthogy termeszetfeletti lényekről alkotott kepzeteket tartalmaz, vallásos elemeket foglal magában. A ~-ban kifejezesre jutnak emellett az ember erkolcsi nezetei es a valosaghoz valo esztetikai viszonya is. Mint Marx mondotta, a ~ „a természetnek (termeszeten ertve itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleertve) tudattalan — muveszi feldolgozása". (*Marx—Engels* Muvei. 13. kot. 175. old.) Ezert a muveszet a mitologiai kepeket — kulonfele felfogásban — igen gyakran felhasználta. 2. A mitoszokat, eredetuket es a valoság bennuk valo visszatukrozodeset tanulmányozo tudomány.

modális logika: logikai rendszer (lásd *logika*), amely az olyan kapcsolatok formalizációjával foglalkozik, mint a „szuksegszerűseg", „valoság", „lehetőseg", „veletlen", valamint ezek tagadásával. A modalitás az *itelet* jellemzoje, amely az iteletet a benne kifejezett állitás „erőssege" szempontjabol jellemzi. Eszerint az itelet lehet szuksegszeruseget, lehetoseget, véletlent, lehetetlent stb. kifejezo. A ~ megteremtesere elsokent Arisztotelesz tett kiserletet *(szillogisztika)*, aki tobb fontos meghatározását es alapelvet fogalmazta meg. A modalitás kidolgozásának ujabb

osztonzest adott a *matematikai logika* fejlődese. Ennek kovetkezteben a ~-nak tobb rendszere alakult ki. A legismertebbek ezek kozul J. Lukasiewicz három- es negyertekú rendszere. C. Lewis szoros implikációs axiomatikus rendszere, továbbá G. Wright relativ modalitásos rendszerei. Lukasiewicz es Lewis rendszereiben a modalitasok abszolút jelleguek, vagyis az egyik kijelentest fuggetlennek tekintik bármely más kijelentestol. G. Wright rendszereiben a modalitásokat relativaknak, vagyis bizonyos feltételek eseten ervenyes kijelentesnek tekintik. Ezek a feltetelek viszont további kijelentesekben fejeződnek ki. Mindemellett a ~-nak napjainkig sincsen kielegito általános elmelete. A ~-t a tudomány számos ágában alkalmazzak (pl. a matematikaban es a nyelvtudományokban).

modell ⟨a latin modus szo nyoman a francia mode szobol eredő modele — minta⟩· valamely objektumnak (vagy objektumok rendszerenek) egyezmenyes *képmasa* (ábrázolata, sémája, leirasa stb.), amely kifejezi az objektumokra, ill. a koztuk levo viszonyokra vonatkozó emberi tudast. A ~ fogalmat szeles korben alkalmazza a szemantika, a *logika*, a matematika, a fizika, a kemia, a *kibernetika* stb. A ~ fogalmának kulonbozo ertelmezesei az alabbi általános definicioból vezethetők le. Az objektumok ket rendszere (A es B) egymáshoz viszonyitva akkor ~ (vagy akkor modellezi egymást), ha lehetseges A rendszernek valamely A' rendszerre es B rendszernek valamely B' rendszerre való olyan homomorf lekepezese, hogy A' es B' egymással izomorf legyen.

A tudományban a ~ fogalmat rendszerint az un. modellezesi modszer alkalmazásával kapcsoljak ossze. Minthogy a ~ definicioja ertelmeben valamely objektum (rendszer) es a neki megfelelő ~ kozott szimmetria-viszony áll fenn, a páronkent izomorf rendszerek kozul elvileg bármelyiket egyazon joggal tekinthetjuk a másik ~-jének. Mig a modellezes fogalma a valamely rendszer tanulmányozásához szukseges eszkozok megválasztását es alkalmazását jelenti, addig a ~ fogalma a fennalló (ilyen vagy olyan értelemben) konkret es (vagy) elvont rendszerek kozotti viszonyra vonatkozik. A ~ es a modellezendo rendszer kozotti viszony a vizsgálat alatt allo rendszerek mindazon tulajdonságaitol es egymás kozti viszonyaitol fugg, melyeknek vonatkozásaban izomorfizmusukat es homomorfizmusukat megállapithatjuk. Bar a ~ fenti definicioja annyira tág, hogy tetszes szerint (egy-egy rendszer „triviális" homomorfizmusát) olyan halmazra vonatkoztatva, amely egyetlenegy elembol áll) bármilyen ket rendszer felfoghato ugy, hogy az egyik ~ legyen a masikhoz kepest, a ~ fogalmának ez a terjedelmessége egyáltalán nem nehezíti a modellezes fogalmának a tudományos kutatásban valo alkalmazását, hiszen a vizsgalt tulajdonságok es viszonyok elvben mindig rogzithetok. Kovetkezeskeppen a ~ es a modellezes fogalma, nemkulonben az izomorfizmus es a homomorfizmus fogalma mindig az állítmányoknak (tulajdonságoknak, viszonyoknak) valamilyen osszességére vonatkoztatva definiálódik. — Megkulonboztetunk olyan modellezest, amelyet a matematikai es logikai szimbolika eszkozeivel valo modellalkotásra vonatkozo elmeleti kutatásokban alkalmazunk (ún. elvont-logikai modellezés), továbbá olyan modellezest, amelynek kereteben az empirikus tudományokban kulonerre a celra konstruált ~ alakjában reprodukáljuk a vizsgált jelenségeket (kiserleti modellezes) Aszerint, hogy a két osszehasonlításra kerulo rendszer kozul melyiket rogzitjuk a vizsgálat tárgyakent és melyik lesz a ~, a ~ kifejezes ket kulonbozo ertelemben használatos.

Az elmeleti tudományokban (kulonosen a matematikában, a fizikában) valamely rendszer ~-jének rendszerint egy másik rendszert nevezunk, amely az eredeti rendszernek az illeto tudomány nyelven való leirására szolgál; igy pl. azokat a differenciálegyenleteket, amelyek valamilyen fizikai folyamat idobeli lejátszodását irják le, e folyamat ~-jeinek nevezzuk. Egyáltalán, ebben az ertelemben bármely jelensegterulet vonatkozásában ~ az a tudomanyos elmelet, amely a terulet jelenségeinek vizsgálatára hivatott. Hasonlo modon a (matematikai) logikában gyakran nevezik valamely tartalmi elmelet ~-jenek azt a formális rendszert, melynek ez az elmelet az interpretacioja. Ugyanilyen jelleggel használatos a ~ kifejezes a nyelveszetben is, a „nyelv-modelleknek" fontos szerepuk van mind a nyelvelmeleti kutatásokban, mind a mesterseges nyelvek konstrualásával, a gepi fordítás kidolgozásával stb. kapcsolatos feladatok teren, az elmeleti fizikában (pl. az „atommag modellje"), es általában minden olyan esetben, amikor a ~ szó az „elmelet" es a „tudományos leirás" fogalmának szinonimaja.

A ~ megkonnyiti az eredetiben vegbemeno folyamatok elemzeset olyan korulmenyek kozott, amikor a realis objektumok kutatása drága, nehez vagy gyakorlatilag lehetetlen. A ~ elonyei abban rejlenek, hogy konnyu az elkészitese, hogy tetszes szerint es gyorsan megvaltoztathatok a ~ munkarendje, jellemzoi, hogy laboratóriumi korulmenyek kozott elvegezhetok a szukseges meresek stb. Kulonosen elterjedtek napjainkban az elektronikus modellező berendezesek. A ~ ez esetben a realis folyamatot leiró egyenletek elektronikus semaja Az ilyen ~-ek konstruálásanak modszereit a hasonlosag elmeleteben es a

~ elmeleteben dolgozták ki. A hasonlóság elve a kibernetika egyik alapja. Széles körű alkalmazásra talál a ballisztikus raketák roppályájának kiszámításával, a gépek és vállalatok üzemelésének kutatásával kapcsolatos munkálatokban, biológiai objektumok viselkedésének, sőt az ember pszichikai tevékenységének kutatásában is. E rendszerek lehetőségeinek elemzésénél azonban sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a ~ és az objektum analógiájának is megvannak a maga határai. Ennek szem előtt tevesztése nemcsak durva technikai, hanem súlyos értelmezési, gyakran filozófiai hibákhoz is vezethet. (Lásd még *társadalmi modellezés*.)

módszer: legáltalánosabb értelemben valamely cél elérésének módja, meghatározott módon rendezett tevékenység. Sajátosan filozófiai értelemben a ~ a *megismerés* eszköze, a valóság gyakorlati és elméleti elsajátításának — a vizsgálandó tárgy mozgástörvényeiből kiindulló birtokbavételének — a formája; a gyakorlati, ill. megismerő, elméleti tevékenység szabályozó elveinek rendszere. A tudományos ~ tudatos kidolgozása és alkalmazása lényeges feltétele a megismerés sikeres előrehaladásának. A ~ akkor objektív és megbízható, ha megfelel a vizsgált tárgy természetének. Minden hatékony és megbízható megismerési ~ alapját a valóság objektív törvényei alkotják. A megismerés valóságos folyamatában nincs merev határ a megismerés eszközei és eredménye között, az *elmélet* és a ~ között. A ~ szerves egységben van az elmélettel elvben az objektív ismeretek bármelyik rendszere ~re válhat. A ~ lényegében maga a gyakorlat által hitelesített elmélet, amely már ismét a kutatási gyakorlat felé fordul. A ~ és az elmélet szerves összefüggése a tudományos törvények módszertani szerepében jut kifejezésre. A tudomány bármely törvénye, amikor azt tükrözi, ami a valóságban van, egyszersmind utal arra is, hogyan kell feltárnia a let megfelelő szféráját; a megismert törvény bizonyos értelemben a megismerés princípiumaként, ~ként is szerepel. Általában bármely tudományos tétel, törvény, kategória módszertani jelentőségre tesz szert, ha vezérfonalként szolgál a világ megismeréséhez és átalakításának fejlődésében. A ~ genetikailag a gyakorlati tevékenységben gyökerezik. Az ember gyakorlati cselekvéseiben alkalmazott fogásoknak kezdettől fogva meg kellett felelniük azon dolgok objektív logikájának, amelyekkel az embernek dolga volt, vagyis alkalmazkodniuk kellett a dolgok sajátosságaihoz és összefüggéseihez. A gyakorlati cselekvések eljárásai fokozatosan a megismerés, gondolkodás ~éve váltak.

A konkrét tudományok speciális ~eitől eltérően a filozófia kidolgozza a megismerés általános ~et, a materialista *dialektikát*, miután túlhaladta és kritikailag lerakta a társadalmi, tudományos és filozófiai fejlődés egy korábbi szakaszára jellemző korlátozottabb, következetlen ~t a *metafizikát*. A dialektikus ~ objektív alapját az anyagi világ legáltalánosabb mozgás- és fejlődéstörvényei alkotják. Ez a ~ nem helyettesíthető a többi tudomány ~ét, de azok általános filozófiai alapjául szolgál, és minden területen a megismerés eszközének szerepét tölti be. Ugyanakkor a dialektika a világ átalakításának, a ~e is. (Lásd még: *metodológia*)

Molnár Erik (1894—1966). marxista filozófus, jogász, történész, egyetemi tanár, kétszeres Kossuth-díjas akadémikus. 1928-ban lépett be a KMP-be. Már az 1930-as években számos marxista szellemű tanulmánya jelent meg — többnyire Jeszenszky Erik, ill. Szentmiklósy Lajos álnéven — a párt legális folyóirataiban és más haladó sajtóorgánumokban („100%", „Korunk", „Társadalmi Szemle", „Gondolat"). 1944-ben Kecskemét felszabadulása után a városi közigazgatás egyik vezetője. 1944 decembertől 1947-ig népjóléti, 1947-től 1948-ig külügyminiszter. 1948 és 1956 között az MDP KV tagja, 1948—1949-ben moszkvai nagykövet, majd az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója. 1950 és 1952 között igazságügy-, 1952—1953-ban külügyminiszter. 1953—1954-ben a Legfelsőbb Bíróság elnöke, 1954-től 1956-ig igazságügyminiszter. Az 1956. évi ellenforradalom leverése után az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezetője és újra az MTA Történettudományi Intézet igazgatója. Ebben az időben írott művei kiemelkedő helyet foglalnak el a megújhodott magyar tudományos életben. Kiemelkedő műveket írt a modern kapitalizmus új törvényszerűségeinek vizsgálata; a nemzeti kérdés, a marxizmus szövetségi politikája tárgykörében. 1945-től országgyűlési képviselő, 1963-tól az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának elnöke volt.

monizmus ⟨gör. monosz — egy, egyetlen⟩: minden létező egyetlen princípiumra visszavezető filozófiai elmélet. Minden következetes filozófiai rendszer monista *(materializmus, idealizmus)*. A materialisták a világ végső alapjának az *anyagot*, az idealisták minden jelenség egyedüli princípiumának a szellemet, az eszmét stb. tekintik. Az idealista ~ legkövetkezetesebb irányzata *Hegel* filozófiája. A dialektikus materializmust a tudományos és következetes materialista ~ jellemzi, amely abból indul ki, hogy a világ természetére nézve anyagi, hogy a világban minden jelenség a mozgásban lévő anyag megjelenési formája, illetve funkciója. A marxista filozófiában

a materializmus a társadalmi jelenségekre is kiterjed. A ~ ellentéte a *dualizmus*

Montaigne, Michel Eyquem de (1533—1592) – lásd *reneszánsz; szkepticizmus*

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689—1755): francia filozófus, a *deizmus* híve, a *felvilágosodás* korai képviselője. Az 1789-es francia forradalom vezetőinek körében igen nagy volt műveinek népszerűsége. Fő műveiben („Perzsa levelek", 1721; „Elmelkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól", 1734 és „A törvények szelleméről", 1748) élesen bírálta az abszolutista rendszert, kísérletet tett az állam keletkezésének, a törvények természetének megmagyarázására és ezen az alapon akarta kidolgozni egy társadalmi reformra vonatkozó tervét. A társadalomnak a természethez való hasonlítása objektíve szemben állt a *providencializmus* kezdetleges elméletével ~ egyik megalapítója volt a szociológia *földrajzi irányzat*ának. Szerinte a nép erkölcsi arculatát, törvényeinek jelleget és a kormányzati formát az éghajlat, a talaj és a terület nagysága határozza meg. A legtökéletesebb államformának az alkotmányos monarchiát tartotta ~ vetette fel elsőként a hatalom megosztásának elméletét. Bár nem volt ateista, műveiben bírálta az egyházat és a papságot

Moore, George Edward (1873–1958) – lásd *neorealizmus*

Morelly M. (XVIII. sz.) – lásd *utópikus szocializmus*

Moreno, Jacob Levy (1892—) – lásd *szociometria*

Morris, Charles William (1901–) — lásd *pragmatizmus, szemiotika*

Morus, Sir Thomas (1478–1535) az utópikus szocializmus egyik megalapítója, a *reneszánsz* korának racionalista-humanista gondolkodója 1529-től 1532-ig lordkancellár volt. 1535-ben a király parancsára mint felségsértőt lefejeztek. Párbeszédes formában megírt „Utópia" c. műve (1516) összefonódik az *utópikus szocializmus* kialakulásával, és a XVIII. sz. végéig a szocialista gondolat legfőbb művének számít. ~ elsőnek vázolta fel egy olyan társadalom körvonalait, amely a társadalmi tulajdonra épül. Az új rend megteremtését ~ békés úton, mindenekelőtt neveléssel képzelte el.

Mounier, Emmanuel (1905—1950) – lásd *perszonalizmus*

mozgás: az *anyag* legfontosabb attribútuma, létezési módja. A ~ felöleli a természetben és a társadalomban végbemenő összes folyamatokat. A legtágabb értelemben a ~ nem más, mint az anyagi objektumok változása általában, azok mindig és mindenütt jelenlévő kölcsönhatása. A ~ az abszolút és a viszonylagos, a változatlanság és a változékonyság, a megszakítottság és a folytonosság ellentétének egysége. A dialektikus materializmus a belső ellentétek — a valóság minden egyes objektumára kivétel nélkül jellemző ellentétes oldalak, tendenciák, folyamatok — harcát, valamint a külső ellentétek harcát, maguk az objektumok közötti kölcsönhatást tekinti a ~ valamennyi konkrét fajtája forrásának. Az anyag ~-a csakis a konkrét anyagi jelenségek ellentmondásos természetének felismerésével vált érthetővé, következetes materialista alapon értelmezhetővé mint az anyagi világ immanens törvényszerűsége, mint a világegyetem „önmozgása" (lásd *ellentétek egysége és harcának törvénye*)

A ~ abszolút, amennyiben az anyag alapvető létformája, létezésének módja. A ~ mint az anyag létezési módja meghatározza az anyag minden konkrét megjelenési formáját, tulajdonságát és megnyilvánulását, minden dolog és jelenség belső tartalmát. A ~-nak ez az abszolút mivolta konkrét specifikus minőségű, relatív jellegű mozgási formákban realizálódik éppúgy, mint ahogy az anyag sem létezik általában, hanem számtalan konkrét minőségű, a szervezettség és rendezettség különféle fokain álló konkrét formáiban. Ezért nem lehet az anyag formáit és a *mozgásformák*at egymástól elszakítva vizsgálni. Reálisan csak a mozgó anyag formái léteznek, a maguk konkrét, specifikus voltukban. A metafizikus gondolkodás azonosítja a ~-t mint az anyag abszolút tulajdonságát egyvalamely viszonylagos konkrét megjelenési formájával, abszolúttá teszi egyik vagy másik mozgásformát — pl. a mechanikai mozgást —, ami a ~ egyetemes jellegének, valamint az anyag fejlődésének tagadásához vezet. A ~ a nyugalom, az egyensúly, az állandóság és a változás egysége, az egymást feltételező, egyszersmind kölcsönösen tagadó ellentétek egysége. A ~ fogalmának általában csak mint meghatározott állapotok változásának van értelme, olyan valaminek a megváltozását jelenti, amely viszonylag tartósan egy meghatározott állapotban, minőségben van. Am maga ez a változás ugyanakkor szintén meghatározott állapotot, minőséget képez, mely tartósan fennmarad és a tartósság mozzanatával rendelkezik. Ily módon az anyag soha meg nem

szuno valtozasainak folyamataban leteznek a nyugalom mozzanatai A nyugalom mozzanata mindenekelőtt magának az adott jelensegre specifikusan jellemző ~ állapotanak megorzesében, ugyszinten a jelensegek egyensulyi állapotának, idoleges stabilitásanak tartossaganak a formajaban nyilvanul meg Nincs a vilagon anyag ~ nelkul, mint ahogy nem lehetseges ~ sem anyag nelkul Az anyag ~-a abszolut, mig minden nyugalmi allapot viszonylagos es csak egyik mozzanata a ~-nak, a nyugalom csupan a ~, a fejlodes során elert, adott minosegu allapot megtartását jelenti Ezert a nyugalom relativ a tovabbi minosegi atalakulást eredmenyező ~-hoz kepest, tovabbá azert is, mert mindig egy-egy targyi jelenseg vonatkozasaban ervenyesul, de altalanos letezesi modkent, altalanos elvkent kiterjesztese az egesz vilagegyetemre jogosulatlan A ~ egyetemes meghatarozo volta miatt ismet csak a nyugalom relativ jellegenek bizonyiteka Az a test, amely a Foldhoz kepest nyugalmi allapotban van, a Folddel egyutt mozog a Nap korul, a Nappal egyutt pedig a Galaktika kozeppontja korul stb Minthogy a vilag vegtelen, minden test a ~ vegtelen sok formájában vesz reszt A testek minosegi allandosága es tulajdonsagaik stabilitása szinten a viszonylagos nyugalom megnyilvanulasa, az adott allandosag azonban a mikroreszecskek testen beluli kolcsonhatasának, ~-anak sajatos tipusaval fugg ossze Ez tehat a mikroreszecskek ~-ának az eredmenye Az anyag ~-ának megnyilvanulását tekintve sokfele es kulonfele formai vannak Az anyag fejlődese folyamatában minőségileg uj es bonyolultabb ~-formák jelennek meg Meg a legegyszerubb ~-formának tekintett mechanikai helyvaltoztatas sem teljesen egyszeru a test allando kolcsonhatásban van más testekkel az elektromagneses es gravitacios mező reven, s ennek kovetkezteben valtozik A *relativitaselmelet* pl ramutat arra, hogy a ~ sebessegenek novekedesevel no a test tomege A ~ iranyaban megrovidulnek a linearis meretek lassul a testekben vegbemeno folyamatok uteme Ily modon minden ~ magaban foglalja a ~ kulonfele formainak kolcsonhatasat es azok egymasba valo atalakulasat A ~ eppolyan kimerithetetlen, mint maga az anyag Az anyag ~-a az ellentetek kolcsonhatasának folyamata Igy a mechanikai ~ a ter es ido folytonossaganak es megszakitottsaganak egysegekent jelentkezik, az elektromágneses, a nuklearis es a gravitacios ~ azoknak az ellentetes folyamatoknak az egysegen alapszik, amelyek soran a mikroreszecskek az elektromágneses, nuklearis es gravitacios mezők kvantumait elnyelik es kisugarozzak, a kemiai ~ magaban foglalja az atomok asszociacioját es disszociacioját az eletfolyamatok az anyagok asszimilaciojanak es disszimilaciojanak, a sejtek ingeruletenek es gátlasának egysegen alapszanak stb Az anyagok kozmoszbeli vegtelen ~-a szinten olyan ellentetes folyamatok egysegenek az eredmenye, mint az anyag es az energia szetszorodása (a csillagok evolucioja soran) es ujboli koncentrácioja, amely vegso soron csillagok, galaktikák es mas anyagformak keletkezesehez vezet. Ha egy adott anyagi rendszer ~-a valamilyen egyseges torvenynek van alarendelve, es magaban foglalja a rendszer teljes valtozasat, akkor ez a változas a rendszer fejlodesi folyamatakent jelentkezhet A *fejlodes* eseteben bonyolultabbakka valnak az anyagi objektumok kapcsolatai, strukturajuk es ~-formaik, progressziv atalakulasok mennek vegbe az alacsonyabb rendutol a magasabb rendu fele A hanyatlas, visszafejlődes viszont a rendszer degradaciojaban es szethullásaban, ~-formainak leegyszerusodeseben nyilvánul meg A ~ altalanosabb fogalom mint a fejlodes, mivel — ellentetben a fejlődessel — a vilagegyetem egeszere tudomanyosan extrapolalhato univerzalis kategoria, amely magaban foglal minden valtozast, igy a visszafejlodest, a kulsoleges es veletlenszeru a rendszer belso fejlődestorvenyek nem megfelelo valtozast is (Lasd meg *mozgasformak dialektika*)

mozgásformák: az anyagi objektumok *mozgas*anak es kolcsonhatásanak alapveto tipusai A ~nak tudomanyos osztalyozásaban szamitasba kell venni 1 az anyagi objektumoknak — a mozgas hordozoinak — a specifikumat, 2 az altalanos torvenyek letezeset az adott mozgasforma szempontjabol, 3 az anyag torteneti fejlodesenek es az egyszerutől a bonyolultabb formak fele mozgasanak torvenyszerusegeit E kovetelmenyeknek es a mai tudomany adatainak megfeleloen a ~ harom fo csoportra oszthatok 1 a szervetlen termeszet, 2 az elo termeszet, 3 a tarsadalom mozgasformai Minden csoporton belul szamtalan mozgasforma van ami az anyag konkret megjelenesi formáinak kimerithetetlensegevel kapcsolatos A szervetlen termeszet mozgasformaihoz a kovetkezok tartoznak a kulonbozó testek terbeli mozgasa, az elemi reszecskek es a mezok valtozasai — az elektromagneses, gravitacios kolcsonhatasok, mag-kolcsonhatasok, az elemi reszecskek átalakulasi folyamatai stb , az atomok es a molekulak mozgasa es atalakulása, ezen belul az anyag kemiai mozgasformái, a mikroszkopikus testek szerkezeteben vegbemeno valtozasok — a hofolyamatok, a halmazállapot-valtozasok, a hangrezgesek stb , a kulonbozó rendu kozmikus rendszerek, bolygok, csillagok, galaxisok stb mozgasa A ~ az elo termeszetben — az elet megnyilvanulasanak a

sokfelesege· az anyagcsere, a szerveken beluli funkcionális osszefuggesek, a kulső korulmenyek tukrozodesi folyamatai, a fajon beluli es a fajok kozotti viszonyok, az egesz bioszfera kolcsonhatása a Fold szervetlen termeszetevel stb. Az elo termeszetben kulonbozo bonyolultságu teljes rendszerek leteznek a virusok es a bakteriumok, az egysejtu organizmusok, a tobbsejtuek, a novenyek es az állatok sokfele fajtái, s vegul az egesz bioszfera. Az elet általános megnyilvánulásainak keretei kozott minden ilyen rendszerre az anyag specifikus mozgásformái jellemzok, amelyek torvenyeit a rendszer szerkezete es funkcioja szabja meg. Az anyag társadalmi mozgasformái magukban foglalják az ember tevekenysegenek kulonfele megnyilvánulásait: a termeloerok es a termelesi viszonyok, valamint a szocialis, politikai, ideologiai stb. viszonyok fejlodeset, a világ megismeresi folyamatát stb. Az anyag magasabb rendu mozgásformái tortenelmileg a viszonylag alacsony rendu mozgásformák alapján keletkeznek, es átalakított formában tartalmazzák azokat, a bonyolultabb rendszer szerkezetenek es fejlodesi torvenyeinek megfeleloen. Egyseg es kolcsonhatás van kozottuk. Az anyag magasabb rendu mozgásformái azonban minőségileg elternek az alacsonyabbaktól, s azokra nem redukálhatok. A ~ kozotti kolcsonviszony elvi tisztazásanak igen nagy metodologiai jelentosege van, kulonosen a bonyolult jelensegek megismeresenek s ezek gyakorlati befolyasolásának, ill irányításának szempontjabol

munka: az emberek celszeru tevekenysege, amelynek tartalma a termeszeti es tarsadalmi erők meghoditasa, elsajatitasa az ember tortenelmileg kialakult szuksegleteinek kielegitesere, , mindenekelott olyan folyamat, amely ember es termeszet kozott megy vegbe, amelyben az ember sajat tettevel kozvetiti, szabályozza es ellenorzi a termeszettel valo anyagcserejet" (*Marx–Engels* Muvei. 23 köt 168 old) Az ember, mikozben hat a termeszetre megvaltoztatja mind a termeszetet, mind onmagat. A termeszetet megváltoztatva az ember sajat tudatos celját valositja meg, a termeszet tárgyait a maga szuksegleteinek megfeleloen alakitja at. A ~-folyamat harom mozzanatot foglal magában a) az ember celtudatos tevekenyseget, b) a ~ targyat es c) a termelesi eszkozoket, amelyekkel az ember a ~ targyara hat A ~ az emberi letezes elso es alapveto feltetele. Nemcsak biztositja az ember eletehez szukseges eszkozoket, hanem meghatározo szerepe volt abban, hogy az ember a termeszetbol, az állatvilágbol kiemelkedett. A termeszet tárgyait a ~ folyamataban atalakitva, az ember felismerte belso torvenyszerusegeiket, elsajátította osszefuggeseik, viszonyaik logikáját. *Megismerés* es ~ ily modon eredendően osszekapcsolódik egymással. A tudat a ~ elválaszthatatlan eszmei komponense, a ~-ban alakul ki, fejlődik, benne olt testet es objektiválódik (lásd *eszmei*). Az, ami a tudatban mint eszmei kép jelenik meg, materializálódott formaként objektiválódik a ~-ban. Az objektum es szubjektum kozött a ~ folyamatában kialakuló kolcsonhatásról szólva Marx azt irta, hogy a termeles egyfelól olyan folyamat, amelynek során a szubjek'um elsajátítja az objektumokat, másfelol a termelés ugyanilyen mertekben az objektumok formálása, szubjektív celnak való alárendelese, az objektumoknak a szubjektiv tevekenyseg eredményeivé való átváltoztatása, megtestesitese.

Mint celszerű emberi tevekenység, a ~ az eszkozok keszitésével kezdodott; eppen ezek termelese es hasznalata az emberi ~-folyamat specifikus jellemzoje.

A ~ celjait kozvetitve az egyre hatalmasabbá váló eszkozok a szubjektum mesterséges, „meghosszabbitott" szerveikent funkcionálnak az objektummal való kolcsonhatásában. Az eszkozok formájában es funkciojában általánosított alakban oltenek testet az emberek ~-műveleteinek, eljárásainak tortenelmileg kialakított módjai. Ennek a társadalmi es egyben eszmei tartalomnak a meglete kulonbozteti meg az emberi ~ eszkozeit az allatok „eszkozeitől". A történelmileg-társadalmilag meghatározott ~-eszkozok előírják az embernek használatuk módját, a tárgyra való ráhatas formáját; minél fejlettebbek az eszkozok, annál magasabb kovetelmenyeket támasztanak az emberrel szemben. A ~-eszkozok használatához szukséges készsegek elsajátítása az egyen számára a kultúra normainak elsajátitasat jelenti.

A ~ fontos jellemzoje napjainkban, hogy jelentosen fokozodott az ember es a ~ tárgya kozti kolcsonhatas kozvetettsege (a tudomány szeles koru behatolasa a termeles folyamatába; lasd *tudomanyos-technikai forradalom*), hogy a termelesben a gepi mechanizmusok dominálnak es kiterjedten alkalmaznak olyan eszkozoket, mint az informacios iranyito berendezések. Mig regebben a ~-eszkoz mintegy az ember kezenek meghosszabbitását es megerositeset jelentette, a jelenlegi viszonyok kozott a kibernetikai berendezesek az emberi agy munkáját folytatják es segitik. Az ember ~-funkciói egyre inkabb az alkotas, az iranyitas es ellenórzes irányaban fejlodnek.

A ~ folyamatában az emberek meghatározott kapcsolatokra, viszonyokba — *termelési viszonyokba* — lepnek egymassal, amelyeknek jellege, valtozasa meghatározza a munka jelleget, tartalmanak változását is. A ~ eredendoen

társadalmi tevékenység, amely az emberek együttműködésén alapszik (lásd *munkamegosztás*) A ~ összekoti egymással résztvevőit, kozvetiti erintkezésüket. Az emberi társadalom tortenete során lényeges változáson mentek át a ~ jellege, osztonzői, megvalositásának társadalmi feltetelei, a kulonbózó társadalmi csoportoknak es osztályoknak a ~-hoz való viszonya. A kommunista társadalomban a ~ minden ember elsődleges es meghatározo *szukségleté*ve válik

munkamegosztás: 1. tág ertelemben az ismerveik szerint kulonbozo es egyszersmind egymással kolcsonhatásban levo munkafajták, termelesi funkciók, általában a foglalkozások, ill. ezek összessegenek, valamint a koztuk levo társadalmi kapcsolatoknak a rendszere. A foglalkozások empirikus sokfélesegét a gazdaságstatisztika, a munkaokonómia, az ágazati gazdaságtanok, a demográfia stb. vizsgálják. A teruleti, s ezen belul a nemzetközi ~-t a gazdaságfoldrajz irja le. A kulonbozó termelesi funkciók viszonyának tárgyi eredményuk szempontjabol való meghatározására Marx szívesebben használta a „munka elosztása" terminust.

2. A társadalmi (szocialis) ~ a munkának mint az emberi *tevékenység*nek a maga társadalmi lényegeben valo megosztása, amely a specializációtól elteroen tortenelmileg átmeneti társadalmi viszony. A munka specializációja a munkafajták tárgy szerinti megosztása, amely kozvetlenul kifejezesre juttatja a termeloerők fejlodeset es elősegiti ezt a fejlodest. E fajták változatossága megfelel annak, amilyen mértekben az ember birtokba vette a természetet, es együtt novekszik az ember fejlődésevel. Az osztálytársadalmakban azonban a specializáció nem totális tevekenysegek specializációjaként valósul meg, minthogy maga a társadalmi (szociális) ~ befolyása alatt all. Ez utóbbi az emberi tevekenységet olyan reszfunkciókra es muveletekre tagolja, amelyek egyike sem rendelkezik onmagában már e tevekenyseg jellegevel és szerepel úgy, mint az ember saját társadalmi viszonyainak, kulturájának, szellemi gazdagságának es onmagának mint szemelyiségenek sajat maga által megvalósitott ujratermelesi modja. Ezeknek a reszfunkcioknak nincsen saját ertelmuk es logikájuk; szukseg-szeruseguk csupán olyan kovetelmenyekkent lep fel, amelyeket a ~ rendszere kivulről támaszt irantuk. Ilyen az anyagi es a szellemi (a szellemi es a fizikai), a vegrehajto es az iranvitó munkának, a gyakorlati es az ideológiai funkcioknak stb. a megosztása. A társadalmi ~ kifejezodese az anyagi termeles, a tudomány, a muveszet stb. onálló szferákként valo elkulonulese, valamint ezeknek maguknak a széttagolódása. A ~ tortenelmileg ohatatlanul osztalymegosztásig novekszik. „Azáltal, hogy a munkát megosztják — foglalja ossze Engels e probléma marxi elemzését —, megosztják az embert is Az embernek ez a megnyomorodása ugyanabban a mertekben no, mint a munkamegosztás." (*Marx—Engels* Muvei. 20. kot. 287. old.) Az ember „reszegyenne" válik (Marx). Tehát nemcsak es nem elsosorban arrol van szó, hogy a ~ a torzulásig szukiti a specializációt, s még csak nem is arról, hogy egy meghatározott szakmához koti az embert, hanem arrol, hogy az egyén nem mint szemelyiseg, hanem mint meghatározott funkcio hordozója, mint meghatározott minoségű munkaero kapcsolódik be a szociális osszefuggesbe Kivulrol diktált szerep vegrehajtója. A kapitalizmus szelsósegesen kielezi a ~ valamennyi ellentmondását és kovetkezmenyét *(elidegenules)*. Ezek az ellentmondások fokozatosan megoldódnak a szocializmus es a kommunizmus épitese során. A kommunizmus hivatott arra, hogy teljes mertekben lekuzdje az embert magát megosztó ~-t, de annak alapján, hogy tovább melyul a specializálódás es továbbfejlődnek a kulonfele kepességek, vagyis minden egyes ember *személyiség*ének sokoldalu (totális) fejlódese útján

„A munka része a majom emberréválásában": *Engels* muve (1876), amely az *ember* és az emberi *társadalom* kialakulásanak társadalmi torvenyszerűségeit vizsgálja. Engels a biológia, a paleontológia es az antropologia altal felhalmozott anyagot általánosítva kimutatja, hogy a biologiai evolucio folyamatában letrejonnek a munkára valo áttérés feltetelei (ketlabon járás, az elulso vegtagok felszabadulasa, az emberszabásu majmoknak, az ember elodeinek fejlett pszichikuma). A *munka* akkor olti a specifikusan emberi tevekenyseg jelleget, amikor megkezdodik a szerszamkeszites. Ennek reven azutan kialakul a beszed es a *gondolkodas*, amelyek az elet tarsadalmi formájának letrejottevel parhuzamosan fejlodnek tovabb. Az ember szolgálatába állitja a termeszet eroit. Nemcsak kozvetlen fogyasztásra használja oket, mint az állatok, hanem kenyszeriti oket, hogy az ember elore kituzott céljait szolgálják A munka, a beszed, a gondolkodás es az ember testi felepitese kolcsonosen hat egymásra az ember kialakulása folyamán. ~ befejezetlen kezirat, Engels eredeti elkepzelese szerint bevezeto lett volna „A rabszolgaság három alapformája" c. terjedelmes munkához, amely azonban nem készult el.

munkásosztály vagy proletariátus: — a *kapitalizmus*ban — a sajat *termelési eszközök*kel nem rendelkezo bermunkások osztálya, akik kizárolag munkaerejuk eladásából elnek, s akiket a toke kozvetlenul a tokes termeles folyamatában

zsákmányol ki (lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 442. old., jegyz.; *Lenin* Osszes művei. 2. kot. 86. old.). A szocializmusban a ~ szociális termeszete gyokeresen megváltozik. Azáltal, hogy birtokába veszi a termelesi eszkozoket, ezeket társadalmi tulajdonná változtatja es igy veget vet létezése proletar felteteleinek, a ~ az osszepi szocialista vállalatok dolgozoinak osztályává válik és vezeto szerepre tesz szert a tarsadalomban. Az iparilag fejlett országokban a ~ jelenti a fő termelőerőt. A marxista—leninista tanítás a tőkes viszonyokra vonatkozoan azonositja a ~ es a „proletariátus" fogalmát. Egyes burzsoá es reformista teoretikusok elszakitják egymástol es szembeállitják ezeket a fogalmakat; a ~-hoz csupán a fizikai munkásokat sorolják, proletariátuson pedig vagy a kisemmizett embereket ertik általában, konkret szociális helyzetuktol fuggetlenul es a meghatározott tortenelmi korból kiragadva (A. *Toynbee*), vagy csupán az ipari munkásokat (R. *Aron*) Mindket álláspont figyelmen kivul hagyja a legfontosabbat a ~ helyzetet a tőkes termeles rendszereben. A rabszolgáktol es a jobbágyoktol eltérően a bermunkások jogilag szabadok, vagyis szemelyukben fuggetlenek, a parasztoktól, kezmuvesektől, kisiparosoktól elteroen szabadok, a termelesi eszkozok es szerszámok tulajdonától, vagyis csak a saját munkaerejukkel rendelkeznek. A ~ kialakulásának elofeltetelei a feudális társadalom meheben jottek letre, amikor a XIV. sz -ban az európai kontinensen megjelentek a tőkes termelesi mód első csirái; e korban azonban a szabad munkások száma meg elenyeszo volt. A ~ igazi tortenete a kapitalista era bekoszontesevel kezdődott, vagyis a XVI. sz.-dal, amikor Angliában, majd más nyugat-europai országokban is kibontakozott az eredeti felhalmozás folyamata A szegenyparasztok es a varosi plebejusok alkották azt a szocialis kozeget, amelyből a XVI—XVIII. században letrejott a manufakturális proletariátus („előproletariátus"). A modern, ipari proletariátus az ipari forradalom eredményekeppen keletkezett (XVIII. sz. vege—XIX. sz. dereka). Amikor valamennyi fobb iparág áttért a gepi, gyári termelesre, akkor lett „a proletariátus a lakosságnak már igazi, allando osztálya". (*Marx—Engels* Művei. 2. kot. 235 old) A XIX. sz. kozepére teljesen kialakultak az objektiv feltetelek a tudományos kommunizmus megjelenesehez is.

Marx es Engels a ~-ban felfedezte azt a fő anyagi erőt, amely — forradalmi elmelet birtokában — meg tudja szuntetni a tokes rendszert es képes megteremteni az osztály nelkuli kizsákmányolásmentes, uj társadalmat A ~ világtortenelmi szerepe a kovetkezokbol adodik 1. Magukban a proletariátus letfelteteleiben benne rejlik a tőkes kizsákmányolás, s ezzel egyutt általában minden kizsákmányolás tagadása. A ~ antikapitalista torekvesei teljesen egybeesnek a magántulajdon keretein tulnovo és a termelési eszkozok társadalmasitását kovetelő modern termelőerők fejlodesenek fő iranyával. 2. A tőkes nagyipar fejlodese a tobbi dolgozo osztaly (kisparasztok, kezmuvesek stb.) hanyatlásához es pusztulásához vezet, a proletariátus viszont ennek kozvetlen termeke es szuntelenul novekszik. 3 A proletariátus helyzeténél fogva a leginkább alkalmas a szervezkedesre, az osztályontudat kifejlesztesére. Munka- és eletfelteteleik a kollektivizmus, a szolidaritás szellemet nevelik ki a munkásokban Az osztályharc menete maga teszi a proletariátust fogekonnyá a szocialista ideológia iránt. 4. A ~ erdekei objektive egybeesnek a dolgozók óriási tobbsegének az erdekeivel. A proletariátus es forradalmi elcsapata, még ha a lakosság kisebbseget alkotja is, a tulnyomo tobbseg tényleges erdekeit fejezi ki. Ezért a ~ ereje és az osztalyok tortenelmi harcában betoltott tényleges szerepe hasonlithatatlanul nagyobb, mint a nepesseghez viszonyitott százalékos aránya. A tortenelem igazolta a ~-nak mint a szocialista társadalom letrehozojának világtörténelmi szereperől szolo marxista—leninista tanitást. És bár vannak olyan kiserletek, amelyek e tanitást ketségbe vonják vagy igyekeznek megcáfolni, „mitoszt teremtő" „messianisztikus" tételnek minősitve azt (R. Aron, J Calvez stb.), ill. „elpolgáriasodással" es forradalmi potenciái elvesztesevel vádolva az egesz nyugati munkásosztályt, szembeállitva vele a harmadik világ parasztságát mint egyetlen hatekony forradalmi erőt (a „világvárost" bekeriti a „világfalu") — nem ingathatják meg e tanitás igaz voltát. Világtörténelmi meretekben a ~ korunk vezeto forradalmi ereje, amely meghatározza az emberi tarsadalom fejlődésének jelleget es irányát.

A ~ kulonféle szakmai, ágazati es egyeb csoportokbol áll, amelyek kulonbozo szerepet jatszanak az osztályharcban Magva a gyari, ipari munkásság. A ~ strukturája állandoan változik, követve a társadalom termeloerőinek fejlődésében vegbemeno változásokat. Az ipari országokra jellemző az ipari ~ novekedésének es a mezogazdasági munkások számszerű csokkenésének tendenciája. A technika fejlődesevel es a társadalmi munkamegosztás fokozodásával egyre bonyolultabbá válik a ~ osszetetele. A gepesitési es automatizálási eszkozok fokozottabb alkalmazasa megkoveteli a kozvetlenul gepnél foglalkoztatott munkások munkájának kombinálását a muszaki szemelyzet (mernokok, technikusok, tervezok, laboránsok, muszaki rajzolok) es kulonfele kisegito funkciokat (tervkeszites, szamvitel stb.) teljesitő dolgozok munkája-

val. Kulónosen eles formában jelentkezik ez a termelési eszközök termelésében és általában az uj iparágakban. A társadalmi munkamegosztás nyomán emellett onállo iparággá válnak egyes háztartási funkcíok (kozétkeztetes es szolgáltatoipar), s a ~ jelentős resze koncentrálódik ezekben az ágakban. Végul, a társadalmi munka termelekenysegenek emelkedesevel egyre tobb bérmunkás kerul át a forgalmi folyamatba (irodai és kereskedelmi dolgozók). A ~ sokretűséget meghatározó egyeb korulmenyek mellett figyelembe veendo, hogy a termelőerők egyenlőtlenul fejlődnek, s hogy minden egyes országban a legkorszerúbb termelési ágak mellett vannak elmaradott gazdasági formák is, amelyekben a munkások helyzete bizonyos sajátosságokat mutat.

Az imperialista országok ~-a a világ proletariátusának legregibb es legnagyobb letszámú osztaga. A fejlett tokesországok munkásainak es alkalmazottainak osszletszáma mintegy 200 millio fő, s ennek korulbelul a fele jut a nyugat-európai országokra. A bermunkából elok reszaránya eleri a kereso népesseg 70—80%-at, sot meg is haladja ezt, a fizikai munkások hányada pedig ebbol mintegy 50%. (Az aktiv, vagyis dolgozo proletariátus hányada az egesz felnott nepességben termeszetesen kisebb.) A fizikai munkások részaránya, amely a tókes fejlődés kulonbozó szakaszaiban változo volt, az utobbi evtizedekben bizonyos fokig csokkeno tendenciát mutat. A fizikai munkások számának viszonylagos csokkenése elsősorban az amerikai és nyugat-európai proletariátus struktúrájában végbemenó lenyeges eltolodásokat tukrozi. A bérmunka szferájának állandó szelesedese a vezető tőkésországokban a proletariátus növekedéséről tanúskodik, jóllehet, másrészt, a formailag bérért dolgozók korántsem tartoznak mind ehhez az osztályhoz.

A gyári, ugyszinten a bányaipari munkásoknál a dominálo tipus a felig szakkepzett munkás lett. A szakkepzett munkások arányának a XX. sz. első feleben bekovetkezett csokkeneseben azonban inkább a specializálódás es a szakképzett munkaerő viszonylagos elértektelenedésének a tendenciája tukrozodik, mintsem a munkaero dekvalifikálódása. A szakmai kepzettseg fogalmának a tartalma maga is változik. Novekszik a jelentosege a munkások általános es műszaki múveltségenek. A termeles gepesítése és automatizálása csokkenti az általános munkaerőszukségletet, ugyanakkor azonban noveli a magas képzettsegú munkások: gépbeállitok, szerelók, karbantartók stb. számát. S jóllehet az automatizálás a dolgozók egy reszet dekvalifikálja, egeszeben veve a szakkepzetlen munka hányada allandóan csokken.

A falusi proletariátus — a ~ legszetforgácsoltabb és legkevésbé szervezett resze — viszonylagosan es abszolút mertekben is csokken. Mig a XIX. sz. derekán letszámát tekintve aligha maradt az ipari proletariátus mogott (Angliát kiveve), ma elenyeszo kisebbseget alkot. A mezogazdasági munkások túlnyomó többsége szakképzetlen. A mezógazdaságban egyre nagyobb arányokban alkalmaznak gépeket, villamos energiát, agrotechnikai eszkozóket, s ez megteremti a feltételeket a városi és a falusi munkások kozeledésehez. A falusi proletariátus csokkenését ellensúlyozza az irodai és kereskedelmi proletariátus gyors novekedése.

A kapitalizmusban a ~ eletfeltetelei a munkaero eladásának lehetőségeitől és feltételeitől függnek. A munkásmozgalom különbozó formákat és módszereket dolgozott ki a bérmunka gazdasági érdekeinek védelmére. A legtobb nyugati országban a szakszervezetek befolyásos tomegszervezetek lettek, a ~ kivivta magának a sztrájkjogot (noha ezt a burzsoá állam lépten-nyomon korlátozza), kollektiv szerzódések kotesének és vállalati munkáskepviseleti szervek alakításának a jogát. A termelóerok fejlődése alapján és a dolgozók szívós gazdasági harca eredményeképpen, aminek hatekonyságát jelentősen novelte a szocialista világrendszer befolyása, lehetőség nyilt a reálberek emelkedésére. A magasabb életszínvonalat azonban beárnyékolja a munka túlzott intenzifikálása, az uzemi balesetek számának novekedése, a munkások letbizonytalansága (a munkanélkulség veszélye, a fogyasztói hitel alapján történó eladósodás stb.). Emellett míg a proletariátus egyik csoportja viszonylag jó létfeltételeket harcol ki, mások nyomorban élnek vagy a nyomor szélén tengődnek még a leggazdagabb tőkésországokban is.

A burzsoá és reformista szociologia (J. Bernard, T. Geiger, B. Kautsky, R. Crossman stb.) az életszínvonal emelkedését úgy tunteti fel, mint a ~ „deproletarizálódásának" es „középosztállyá" való átalakulásának tényezóját. Tarthatatlanok a burzsoá és reformista szociológusoknak azok a kísérletei is, hogy a ~ ágazati és szakmai osszetételének fokozódó változatosságát, valamint a bérszínvonal tekintetében mutatkozo, meg mindig jelentós eltéréseket annak bizonyítékaként értelmezzék, hogy a proletariátus számos, egymással kapcsolatban nem álló csoportra hullik szet (A. Philip, F. Sternberg). A „széthullás elmelete" feluleti jelenségek megállapításából indul ki, figyelmen kivul hagyva azokat a mélyen rejló folyamatokat, amelyek a technikai haladás folytán a ~ kulonbozó csoportjai munka- és életfeltételeinek kiegyenlítődesehez vezetnek. Ezek a folyamatok aláássák a hagyományos munkásarisztokrácia gazdasági

pozicioit. A munkásoknak ez a legszakképzettebb es legjobban fizetett felső retege a XIX. sz. utolsó harmadától kezdve a legtobb nyugati országban a burzsoá befolyás kozvetitője lett a ~-ban. Az uralkodó osztály a ~ megosztásának es leigázásának változatosabb es kifinomultabb formáira helyezi át a súlypontot· az „emberi vis onylatokra", a „szociális partnersegre", a „paternalizmusra" (a „népi" reszvények elterjesztésére, a „profitban való reszesedes" bevezetésére, a „kozos igazgatásra" stb.). A burzsoá befolyás fő kozvetitője a ~-ban mindinkább a munkásburokrácia, vagyis a reformista szakszervezetek, a szociáldemokrata pártok, a szovetkezeti szervezetek vezető apparátusa, amely mind szorosabban osszefonódik a monopóliumokkal es a burzsoá államgépezettel.

A munkások osztályontudatának formalodása bonyolult, ellentmondásos viszonyok kozott megy vegbe. A proletár tudat legmagasabb rendu formája, a politikai, forradalmi szocialista tudat rendkivul egyenlotlen; ez az egyes országok munkásmozgalmának tortenelmileg kialakult feltételeitől fugg.

A ~ es forradalmi elcsapatai, a kommunista *part*ok, az elet minden teruleten harcolnak a monopoliumok ellen. A kommunisták a társadalmi-gazdasági es politikai reformok programját tuzik ki, s ennek alapján egyesitik az osszes antimonopolista erőket. A mai viszonyok kozott tobb fejlett tokesorszagban egyre reálisabba válik a szocialista forradalom bekes utja Az egyik legfobb akadálya annak, hogy a ~ elerje celjait, továbbra is a munkásmozgalom megosztottsága.

A gazdaságilag gyengén fejlett országok ~-a a XIX. sz. második feleben es a XX. sz. elejen kezdett kialakulni. A ~ tobbségét itt általában a falusi proletariátus alkotja Itt a ~ strukturájának es helyzetenek nehany specifikus vonása van· 1. az ultetvenyeken dolgozó munkások szeles retege a falusi proletariátusnak, sot olykor az ország egesz proletariátusának a legjelentosebb, legjobban koncentrált es szervezett resze; 2. az ipari proletariátuson belul a konnyuipari munkások tulsulya, ugyszinten a bányászok, a kőolajkitermelők, a kozlekedési es kikotői munkások viszonylag magas aránya; 3. a nagyipari, gyári proletariátus csekely hányada; amelynek egy reszet ráadásul szoros szálak fuzik továbbra is a foldhoz; 4. az ipari ~ koncentrációjának egészében veve viszonylag alacsony foka, kis- és középvállalatok kozotti szetforgácsoltsága, s a kis- es kézmű-, valamint háziiparban foglalkoztatott munkások magas aránya (noha néhány, tobbnyire kulfoldi monopóliumok ellenőrzése alatt álló ágazatot es vállalatot a munkaerő magas fokú koncentrációja jellemez); 5. a szakképzetlen vagy alacsony szakképzettsegu munkaero túlsúlya, ami tobbek kozott a nepesseg alacsony műveltségi szinvonalát tukrozi (az analfabeták aránya eleri a 80—90%-ot); 6. a nők, fiatalok es gyermekek magas reszaránya a ~-on belul; 7. a városi proletariátus nagyfoku munkanelkulisege, ami az orias méreteket oltott agrártúlnepesedés kovetkezmenye, s annak, hogy az iparosítás korlátozott uteme jelentos mertekben lemarad az urbanizáció uteme mogott; 8. a berszinvonal rendkivul alacsony volta, mikozben az ipari országoktól elteroen továbbra is igen nagyok a kulonbsegek a legalacsonyabb es a legmagasabb berek kozott, ami gyengiti a proletariátusnak mint osztálynak az integráltságát; 9 a kizsákmányolás felfeudális es specifikusan gyarmati formáinak fennmaradása (kozvetites, adosszolgaság, a munkaero szerzodéses lekotottsege stb.), párosulva a nyugati országoktol átvett legujabb tokes kizsákmányolasi modszerekkel; 10. melyrehato nemzeti, etnikai es vallási kulonbsegek, amelyeket fokoz a nemzetkozi munkaerovándorlás, valamint a kulfoldi munkástoborzás gyakorlata; mindez erosen megnehezíti a ~ tomoruleset es osztálytudatának kifejlodeset.

A szocialista országok ~-a a nemzetkozi proletariatus legérettebb es legszervezettebb osztaga; elcsapatszerepet játszva a forradalmi világfolyamatban, elsőkent tor utat az emberisegnek a szocializmus es a kommunizmus fele A szocialista országok ~-a uralkodó osztaly, amely a parasztsággal es a nepi ertelmiseggel egyutt megvalositja a társadalom állami vezeteset. A szocialista országok ~-a a beke, a demokrácia es a szocializmus támasza. A szocialista országok ~-ának letszáma gyors utemben novekszik, egyidejuleg melyrehato változások mennek vegbe strukturájában, eletszinvonalában, tudataban, kulturalis-muszaki szinvonalában. Minthogy a szocializmus utjára gazdaságilag, tarsadalmilag es kulturálisan kulonboző fejlettsegi fokon allo nepek lepnek, az egyes szocialista országok nemzeti ~-anak erettsege es tudatossága sem egyforma.

Munzer Thomas (?1490—1525) — lasd *klasszikus német filozofia, reneszansz, utopikus szocializmus*

művészet: a *tarsadalmi tudatformak* egyike, az emberiseg szellemi *kultura*jának elválaszthatatlan alkotoresze, a valoság szellemi elsajátításának, *megismeres*enek specifikus modja. A ~ a társadalmi fejlódes egeszen korai stádiumában jelent meg, s fokozatosan a világ tudatosításának es az emberek szellemi fejlődesenek hatalmas eszkozeve vált. A ~ sajátszerüségét tárgya es tartalma, társadalmi funkciója, a valóság *visszatukrozés*enek modja határozza meg.

A tudomanyos es a muveszi tudat kozos vonasa a vilag objektiv tukrozesenek, a valosag lenyege megismeresenek a kepessege Ebben a ~ ellentetes a *vallas*sal (habar a torteneti fejlodes bizonyos szakaszaiban szorosan egymashoz kapcsolodtak), minthogy a vallasos tudat visszajara forditva tukrozi a valosagot es keptelen behatolni a dolgok objektiv lenyegebe A ~ — a vilagot elmeletileg elsajatito *tudomany*tol elteroen — esztetikailag sajatitja el a valosagot, a világot totalisan ragadja meg, a lenveg eleven megnyilvanulasainak egesz gazdagsagaban, az egyedi, a megismetelhetetlen teljes erzeki ragyogasában Egyszersmind azonban, legjobb muveiben, az igazsag megismereset, feltárasat jelenti, melyen behatol a tarsadalmi elet lenyegebe Az ember esztetikai viszonya a vilaghoz a legkulonbozobb formakban nyilvanul meg a tarsadalomban, tobbek kozott minden targyi tevekenysegben, amelyben a munka alkoto jellege tobbe-kevesbe szabadon tarul fel Egyebek kozott ez a magyarazata annak, hogy az anyagi termeles bizonyos termekeiben is fellelhetok muveszi elemek A ~ azonban tortenetileg a szellemi termeles kulon specifikus teruletekent alakul ki A muveszi tudatnak nem celja, hogy barminemu specialis ismereteket adjon, megismero funkcioja nem kapcsolodik az anyagi termeles vagy a tarsadalmi gyakorlat egyetlen kulon agahoz sem. es nem celja, hogy a jelensegekben a torvenyszerusegeknek ezt vagy azt a kulonos lancolatat fedje fel pl fizikai, technologiai, ill mastelől specialisan kozgazdasagi, pszichologiai stb torvenyszerusegek lancolatat A ~ a vilagot megnyilvanulasainak egesz gazdasagaban sajatitja el, amikent azok az emberek konkret gyakorlati erdeklodesenek objektumaiva valnak Innen ered a muveszi tudatnak az a totalis es mindenoldalu jellege, amely segiti az egyent, hogy tudatara ebredjen „nembeli lenyegenek" (Marx), hogy mint a tarsadalom valamely osztaly tagja kifejlessze a maga tarsadalmi ontudatat A ~ arra hivatott, hogy kiszelesitse es gazdagitsa az ember gyakorlati-szellemi tapasztalatat, kitagitsa az egyenek „kozvetlen tapasztalatanak" hatarait, s ezaltal rendkivul fontos eszkoze az emberi *szemelyiseg* formálasanak A ~ specifikus tarsadalmi funkcioja abban all, hogy mint a valosag tudatositasanak egyik formaja, magaba suriti az emberiseg felhalmozott szellemi tapasztalatának vegtelen sokfeleseget, nem egyetemes es vegső eredmenyeiben, hanem ugy, ahogyan magaban a tarsadalmi ember es a vilag eleven kolcsonhatasainak folyamataban adva van A ~ alkotasaiban nemcsak a megismeres eredmenyei targyiasulnak, hanem a megismeres utja, a targyi vilag gondolati feldolgozasanak es esztetikai megmunkalasanak bonyolult, sokretu folyamata is Ez a vilag muveszi elsajatitasanak rendkivul fontos megkulonbozteto sajatossaga Minthogy a ~-ben kozvetlenul az el sajatitott, gondolatilag feldolgozott, esztetik lag „megmunkalt" vilag jelenik meg, a valosag kepe szepseggel rendelkezik, meg ha az elet alantas vagy visszataszito jelensegeinek reprodukalasarol van is szo Ezt a szepseget nem a szubjektum onkenye viszi be a targyi vilagba, hanem a muvesz feltarja a valosag szellemi elsajatitasi folyamataban, az ember „a szepseg torvenyei szerint" alkot (lasd *Marx* Gazdasagi-filozofiai kéziratok 1844-bol 50 old) A mualkotast fel fogva az ember mintegy ujra vegrehajtja a vilag elsajatitasanak teremto aktusat, reszeseve valik a ~ altal rogzitett gyakorlati-szellemi tapasztalatnak, s ez kelti benne a vilag szellemi birtoklasanak kulonleges oromerzetet, ez a fo forrasa esztetikai elvezetenek, ami nelkul a mualkotas elkepzelhetetlen A ~ tarsadalmi szerepenek felismerese hosszu tortenetre tekint vissza A marxizmus—leninizmus torteneti talajra helyezte a ~ nevelo szerepenek kerdeset A ~ annak folytan, hogy a valosag tudatositasanak eszkoze — a tarsadalmi ontudat, az osztalytarsadalomban az osztalyontudat, formalasanak aktiv tenyezoje A ~-ben a vilag megismerese elvalaszthatatlanul osszefugg a vilag esztetikai ertekelesevel, ez viszont minthogy lenyegenel fogva tarsadalmi, szuksegkeppen a tarsadalmi ember nezeteinek egesz rendszeret magaban foglalja, a mualkotas a maga esztetikai tartalmaban szerves egysegbe foglal filozofiai erkolcsi, tarsadalmi es politikai eszmeket Az emberiseg elorehalado fejlodesevel osszhangban levo ~ halado szerepet jatszik az emberek szellemi fejlodeseben, sokoldalu eszmei es emocionalis gyarapodasaban Azt hogy milyen merteku szabadsaggal valosul meg ez a nevelo szerep — a konkret tarsadalmi feltetelek hatarozzak meg

A ~ meghatarozott esztetikai eszmeny allaspontjarol ertekeli a valosagot, akar tudatos ez az eszmeny, akar nem Minden eszmeny alapja a szep egy bizonyos fajta felfogasa Ezert, habar a szep nem elengedhetetlen es meg kevesbe egyetlen objektuma a ~-nek, a muveszi tudat szamara mindig a szep a kiindulo kriterium a valosag esztetikai ertekeleseben Az esztetikai eszmeny elmeletet a multban foleg idealista talajon dolgoztak ki, eppen ezert egyoldaluan es gyakran eltorzitva A marxizmus feltarta a ~-ben az idealis es a realis, a szubjektiv es az objektiv a kello es a valosagos egyseget, ez az egyseg az emberek gyakorlati, valosagatalakito tevekenysegere epul A ~ targya és funkcioja a muveszi tudat megnyilvanulasi formajat is meghatarozza E forma legaltalanosabb jellemzoje a muveszi kep, amely nem egyszeruen a kozvetlenul erzekileg adott rogzitese, hanem altalanositas, megismeres ered-

menye Benne a valoság mar szellemileg elsajátítva, tudatositva jelenik meg, de ugy, hogy a lenyeg egy individuális, egyedi, erzekileg eszlelheto jelensegben tárul fel

A valosag lenyegenek a konkretban, az erzekelhető egyediben valo abrazolasa határozza meg a forma es tartalom dialektikajának sajátos szerepet a ~-ben A tartalom vezeto szerepe mellett a ~-ben igen nagy jelentosege van a formának, minthogy a muveszi kep mindig megismetelhetetlenul sajatszeru, es mindig a ~ fajtajának megfelelő erzekelhető matériaban letezik csak reálisan A ~ konkret erzeki formájával fugg ossze a muveszi munka alkoto jellegenek sajatszerusege is A mualkotás letrehozásakor a muvesz nem egyszerűen eleven, egyeni kepekbe oltoztet valamilyen kesz gondolatot, hanem konkret kepet alkot, maganak az altala feltárt valoságnak a torvenyei szerint tudatositva ezt a valoságot A muveszi kep az elet alkoto reprodukálásának eredmenye, vagy (nehany ~-ben, pl az epitomuveszetben) annak az eredmenye, hogy a művesz a dolgok altala megismert lenyegenek megfeleloen atformalja a targyi vilagot Ezert olyan fontos a ~ teruleten a kepzeloerő, a fantázia, az *intuicio*, amelyek a logikával, a racionális megismeressel egysegben vesznek reszt a muveszi alkotas folyamatában A muvesz mintegy ujjáteremti a világot, de objektiv torvenyeinek megismerese alapjan Az emocionalis elemek fontos szerepe nem jelenti azt, hogy a muveszi tevekenysegben az erzelmek tulsulyban vannak az esz rovasara Az erzelem, az akarat, az erzelem organikus egyseget alkot a ~ szferájaban De a mualkotás a maga eszmei tartalmaban is mindig emocion keresztul tarul fel A ~ eseteben az eszme nem logikai absztrakcio alakjaban letezik, hanem magának a muveszi kepnek a szoveteben rejlik, „pátossza" alakul (Hegel) Am ott, ahol nincs mely es objektive tartalmas eszme, a valosag valodi szellemi elsajátitasa sem lehetseges es a ~ elveszíti neveloerejet A ~ eszmeisege mindig mindennemű halado muveszeti jelenseg elő ideget alkotja Minden ~-nel (bizonyos válfajainál kulonoskeppen szembeotloen) nagy szerepe van annak az anyagnak, amelyben a muveszi kep testet olt, egyaltalán realis letezesre tesz szert

A ~ történeti fejlődésének törvényszerűségei a történeti fejlodes korai stadiumaiban (ostársadalom, rabszolgatarto es reszben feudalis társadalom), a ~, bár már rendelkezett onállo sajatosságokkal, meg nem vált veglegesen elkulonult rendszerre Egy-egy fajtajat es mufajat szoros kapcsolatok fuzik a társadalmi tudat kulonboző teruleteihez es a kezműipari termeleshez, a ~ s a szellemi es gyakorlati tevekenyseg nem muveszi formái kozott folyekonyak es olykor eszrevetlenek az atmenetek Csak a polgári társadalom hajnalán alakul ki vegervenyesen a ~ rendszere, egyre élesebben es határozottabban rajzolodnak ki a műveszi tevekenyseg határai A muveszi tevekenyseg kulonboző nemei tortenetileg egyenlőtlenul fejlodtek Ebben a jelensegben maganak a társadalmi fejlődesnek az ellentmondásai tukroződnek vissza Csak az eljovendő kommunista társadalom biztositja a műveszi tevékenység osszes formainak korlátlan es harmonikus fejlődeset Habár már az okori filozofusoknál és torteneszeknél, Kina es India klasszikus gondolkodoinal is találunk melyertelmu felismereseket a ~ társadalmi termeszetere vonatkozolag, a Marx előtti tarsadalmi gondolkodas keptelen volt feltárni a műveszi tudat valosagos torteneti torvenyszerusegeit A marxista—leninista esztétika ramutat, hogy a valosag hu muveszi visszatukrozese, azoknak az objektiv lehetőségeknek szabad kifejlesztese, amelyek a valosag szellemi elsajátitasa teren magaban a ~ termeszeteben rejlenek, csakis akkor lehetseges, ha a muvészi irányzat kapcsolatban van a társadalom halado, progresszív erőivel Ezzel szemben minel inkabb reakcios társadalmi erok hatalmába kerul a ~, annal inkabb megbenul fejlődese, hanyatlásnak indul vagy eppenseggel elfajul, s egyre jobban eltavolodik a reális világ objektiv, hu tudatositásától Az antagonisztikus osztalytársadalmakban a ~ bonyolult tarsadalmi ellentmondások kozepette fejlődik Az igazi ~ sohasem egyszerűen a kulonboző osztályok es tarsadalmi csoportosulások partikularis erdekeinek kifejezese A ~ valamilyen modon az eletet tukrozi vissza, de a tukrozes objektivitásanak határt szabnak az adott muveszeti irányzat altal kepviselt tarsadalmi erok erdekei A halado osztalyok erdeke az elet hu muveszi tukrozese A muveszi kultura tortenetenek nagy korszakait a valosag melyrehato, realista megismerese jellemzi, e korszakok fontos allomásokat jelentenek az emberiseg esztetikai tudatának fejlődeseben

A ~ torteneti fejlődese nem egyenesvonaluan es mechanikusan fejezi ki az alapvető esztetikai-eszmei es társadalmi irányzatok harcat A tortenelem logikája csak vegső soron ervenyesul a muveszi tudat fejlodeseben, minden egyes alkalommal tortenetileg megismetelhetetlen es sajátszeru muveszi jelensegek alakjaban A ~ fejlődesenek egy-egy korszakában a korra jellemző alapvető társadalmi sajatossagokkal es fejlődesi tendenciakkal osszhangban, kulonboző stilusok, műveszi modszerek, iskolák es irányzatok alakulnak ki A ~ sajatszeru alakot olt a kulonboző nepeknel es egy-egy nemzeti kultura keretei kozott A marxista—leninista szociologia kulcsot ad kezunkbe ahhoz, hogy helyesen ertsuk meg a muveszi kultura torteneti fejlődeset meghatá-

rozó törvényszerűségeket, e kultúra egész sokrétűségét és megismételhetetlen megnyilvánulásait. A ~ tudományos materialista felfogása élesen szemben áll a reakciós polgári elméletekkel. Ezek az elméletek azt hirdetik, hogy a ~ független a valóságtól, tagadják a ~ megismerő jellegét (neokantianizmus, szemantikus esztétika), a ~ forrását a tudatalattiban (freudizmus) vagy az isteniben (neotomizmus) látják, azt állítják, hogy a tömeg és az elit-kultúra között elvi ellentét van (F. Nietzsche, J. Ortega y Gasset).

Az osztályokra tagozódott társadalomban a dolgozók anyagi kisajátítása együtt jár szellemi kisajátításuk folyamatával. A ~ fejlődésének e viszonyok között az az ára, hogy a tömegeket lényegében megfosztják attól a lehetőségtől, hogy kifejlesszék saját szellemi, ezen belül művészi igényeiket és képességeiket. A haladó ~ minden korban a néptömegek történelmi szükségleteit és eszméit tükrözi és fejezi ki. A ~-ben akkor ölthetnek testet a nép eszményei, ha azokhoz a társadalmi erőkhöz kötődik, amelyek képesek harcolni az egész társadalom haladásáért. S bár maguk a néptömegek, különösen a kapitalizmusban, nem tudják akadálytalanul élvezni a ~ termékeit, s a ~ gyakran elszakad a néptől, olykor mégis mélyebben és teljesebben tudatosíthatja a dolgozó tömegek életét, eszményeit, hiánytalanabbul formálhatja meg művészileg a társadalmi haladás szükségleteit, mint az a ~, amely az ínség sújtotta és szellemi fejlődésükben korlátozott tömegek számára közvetlenül hozzáférhető. Ezért a kapitalizmus korszakában kettéhasad a társadalom művészi tudata a „tanult" (doctus) ~-re és az ún. „népi alkotásokra". A szocialista forradalom megszünteti a művészi kultúra fejlődésének azokat az ellentmondásait, amelyeket a társadalmi antagonizmusok hoznak létre a kizsákmányoló társadalmakban. A szocializmus eddig ismeretlen lehetőségeket nyit a ~ felvirágzása számára. Fokozatosan megszűnik a ~-nek a néptől és a népnek a ~-től való elszakítottsága. A kulturális forradalom révén hatalmas tömegek kerülnek kapcsolatba a ~-tel; széleskörűen és sokrétűen kifejlesztik esztétikai szükségleteiket, s a ~ feladata, hogy e szükségleteket egyre teljesebben kielégítse. A hivatásos ~ felvirágzását a műkedvelő ~ felvirágzása kíséri. A ~ a szocializmusban elsősorban szocialista realista ~-ként fejlődik. A szocialista realizmus a szocializmusért vívott harcban jött létre mint a szocialista forradalom művészi tudatosítása.

A ~ és a szocialista forradalom, a ~ és a kommunizmusért vívott harc feladatai között fennálló kapcsolat legmagasabb rendű kifejezése a pártosság lenini elve. A szocialista ~ pártossága a kommunizmus eszményeinek következetes védelmezését, vagyis a nép legelsőrendű érdekeinek kifejezését jelenti. Ebből fakad a szocialista ~ pártosságának és népiségének megbonthatatlan egysége.

N Ny

nacionalizmus: a burzsoá ideológia és politika egyik elve, amely a nemzeti elkülönülés eszméjében, a más nemzetek iránti bizalmatlanság és a nemzetek közötti ellensegeskedes hirdetesében es ezek gyakorlati megvalósításában nyilvánul meg. A ~ a polgári *nemzet* kialakulása során keletkezett, es a kapitalizmus sajátos fejlődese határozza meg. A kapitalizmusban a ~ általában ket formában jelentkezik: mint az uralkodó nemzet nagyhatalmi sovinizmusa, amelyet más nemzetek lenezese jellemez; és mint az elnyomott nemzet helyi ~-a, melynek jellemzője a nemzeti elzarkózásra való torekvés es más nemzetek iranti bizalmatlanság. Az „általános-nemzeti" érdekek jelszavát hirdetve a polgári és reformista ideológusok a ~-t mint kifinomult eszközt a dolgozók osztálytudatának elhomályosítására, a nemzetközi munkásmozgalom megosztására, a nemzetek közötti háborúk es a kolonializmus igazolására használják. Ugyanakkor a nemzeti felszabadító mozgalom bizonyos szakaszában a kommunisták történelmileg jogosultnak tartják az elnyomott nemzet ~-át, amelynek általános demokratikus tartalma van (az imperialistaellenesség, torekves a politikai és gazdasági függetlenségre). A ~ e formájának azonban másik oldala is van, amely az imperializmussal való megegyezésre hajlo reakcios kizsákmányoló felső réteg ideológiáját es érdekeit fejezi ki; s ezt a kommunisták határozottan elvetik. A ~, mint a világnezet alkotoeleme, leginkább a kispolgárság körében terjedt el. A szocializmusban, a nemzetek egyenlőségének tenyleges megvalosulásával a ~ társadalmi gyokerei megszunnek. Ez a folyamat azonban hosszú es ellentmondásos: a nacionalizmus nemzeti hagyományai, a lehetseges nem-antagonisztikus ellentmondások a szocialista nemzetek kozott lehetóve teszik a nacionalizmus továbbéleset, sot új formákban való jelentkezeset egyebek mellett a tokés világrendszer ideológiai fellazító tevekenysegének kovetkezményeként (pl. „a nemzeti kommunizmus" jelszava). A ~ elvileg ellentétes a *hazafiság*gal — kulonósen a szocialista hazafisággal — „minthogy az igazi hazafiságban az adott nemzet es a társadalmi haladás erdekei egybekapcsolódnak (pl. Petőfi hazafisága); különösen ervényes ez a szocialista hazafiságra, ahol a nemzet es haladás (szocializmus) egysege alapján a kibontakozó népi-nemzeti egység áll.

naiv realizmus: osztönós materialista világfelfogás, mely minden emberre jellemző; az a meggyőződés, hogy a tárgyak az emberi tudattól fuggetlenül léteznek. A ~ jellemzője, hogy nem következetes, elmeletileg nem tudatos, nem tudományos, ezért nem is következetes világnézet. A szubjektív idealizmus hamisan értelmezi a ~-t (*Berkeley*, E. Mach stb.). A machisták pl. azt állítják, hogy a ~ olyan világnézet, mely szerint az embernek csak saját erzeteivel van dolga, s annak a kérdésnek, hogy az anyagi világ létezik-e, nincs számára jelentősége.

Natorp, Paul (1854—1924) — lásd *neokantianizmus*

naturalizmus ⟨lat. naturalis — természetes, természeti⟩: 1. A Marx előtti es a polgári filozófiában módszertani elv, amely a társadalmi fejlődést természeti törvényekkel (éghajlati viszonyokkal, földrajzi környezettel, az emberek biológiai és faji sajátosságaival stb.) magyarázó elméletek jellemzője. A ~ kozel áll az *antropologizmus*hoz, amely szinten nem ismeri fel a társadalmi elet sajátos torvenyszerűségeit. A filozófiai ~ pozitiv szerepet toltott be a XVII—XVIII. sz.-ban a spiritualizmussal folytatott harcban, később azonban reakcios-idealista irányzattá torzult. 2. A *művészet*ben a ~ a művészetre es a művészi alkotótevékenysegre vonatkozó sajátos esztétikai nézetek rendszere es ezeknek megfelelő művészi módszer. Mint ilyen, a XIX. sz. második feleben jott letre, filozofiai alapja a *pozitivizmus* (Comte, Spencer, H. Tain stb.). A ~ a művészi ábrázolást esetleges, egyedi jelenségek es tárgyak másolására redukálja, s nem igényli a valoság melyebe, a folyamatok lenyegébe való behatolást. 3. Az *etika*ban módszertani elv, amely szerint az erkolcsi képzeteket valamilyen természeti princípiumból kell levezetni.

„A német ideológia" (1845—1846): *Marx* és *Engels* korai, az ifjúhegeliánusok idealizmusának es a feuerbachi materializmus korlátainak bírálatára szánt filozófiai műve, amely csak halálu

után jelent meg, eloszor a Szovjetunioban 1932-ben. Marx es Engels „*A szent csalad*"-ban kifejtett gondolatokat továbbfejlesztve kimutatta, hogy az idealizmus a proletariátussal ellenseges osztályokhoz kapcsolodik, es hogy a nemet ifjúhegelianusok filozofiája a nemet burzsoázia gyávaságát és gyengeségét tukrozi. *Feuerbach* materializmusanak metafizikus es szemlélődő jelleget birálva Marx es Engels kimutatja, hogy Feuerbach történelemszemlelete idealista, es ezert — eppugy, mint az ifjúhegelianusok — o sem kepes megerteni a társadalom fejlődesének valodi mozgatoerőit Marx es Engels biralja M. Stirner burzsoa individualizmusát es *anarchizmusát*, valamint K. Grun, M Hess es masok reakcios „igazi szocializmusát". A ~-ban Marx es Engels kifejti a *tudomanyos kommunizmus* elmeletet, es bebizonyitja, hogy a proletariatus tevekenysegeben a társadalmi fejlodes objektiv torvenyszerusegeire támaszkodik. A proletariatusnak a burzsoázia ellen folytatott harcában, a gyoztes kommunista forradalomban, a kommunista tarsadalmi rend megteremtesenek szuksegszerusegeben Marx es Engels az emberek akaratatol fuggetlenul letezo gazdasági torvenyek hatásanak elkerulhetetlen eredmenyet latja A ~-ban eloszor fejtettek ki reszletesen a materialista tortenetfelfogás alapeszmeit · a *tarsadalmi-gazdasagi alakulatok*, a *termeloerok* es *termelesi viszonyok* (ez utobbi kifejezest meg nem használták), a *tarsadalmi let és tarsadalmi tudat* kolcsonhatásanak stb. problemáit. A ~-ban Marx és Engels már alapjaiban kialakult világnezetet fejt ki.

nemzet: az emberi kozosseg tortenelmileg kialakult formája. A ~ jellemzoi mindenekelott az anyagi eletfeltételek kozossege a terulet es a gazdasági elet kozossege; továbba a nyelv, valamint a nemzeti jelleg bizonyos — a kultura nemzeti sajátszerusegeben megnyilvánulo — vonásainak kozossege. A ~ a tőkes rend keletkezesevel es fejlodesevel jon letre. Kialakulásanak gazdasagi alapja a feudális szettagoltsag megszunese, az ország egyes teruletei kozti gazdasági kapcsolatok állandosulása, a helyi piacok egyseges nemzeti piaccá egyesulese. Az ebben az időszakban kialakult ~-ek vezeto ereje a *burzsoazia* volt, ami ranyomta belyeget tarsadalmi-politikai es szellemi arculatukra. A ~-ek kozti viszály es gyulolet, a ~-ek kozotti konfliktusok — a kapitalizmus szuksegszerű kovetkezmenye Ennek ideológiai kifejezodese a burzsoa *nacionalizmus*, sovinizmus, sot fajgyulolet. A proletariátus a burzsoá nacionalizmussal a *proletar internacionalizmus* ideológiáját es politikaját állitja szembe A kapitalizmus felszamolasával gyokeresen megváltozik a ~ arculata A regi, burzsoá ~-ek uj, szocialista ~-ekke alakulnak, melyeknek osztályalapja a munkásosztály es a dolgozo parasztság szovetsege A szocialista ~-ek mentesek az antagonisztikus osztalyellentetektol Gyokeresen megvaltozik a ~-ek kozotti viszony is a nemzeti elnyomás felszámolása es a nepek egyenjoguságanak megteremtese, a nepek kozotti kolcsonos segitseg megvalósitása, valamint a fejlodesukben megkesett nepek gazdasági es kulturális elmaradottságának lekuzdése lehetővé teszi a ~-ek fejlődeset es felemelkedeset, valamint egymáshoz valo kozeledeset s azt, hogy eltűnjenek a kolcsonos bizalmatlanság nyomai es kifejlodjek a nepek kozotti baratság.

nemzeti demokratikus állam: *a tarsadalom politikai szervezete*nek a nemzeti felszabadító forradalom fejlódése és elmelyulése során kialakult formaja Jellemzoje a kovetkezetes harc az imperializmus es a neokolonializmus ellen, a politikai es gazdasagi fuggetlensegért, a szeles koru demokratikus szabadságjogok biztositasa, a neptomegek reszvetele az allami politika kialakításában, es forradalmi jellegú társadalmi átalakítások — mindenekelott a foldreform — vegrehajtása. A ~ letrehozasat a nemzeti felszabadito forradalomban a munkásosztály tevekeny reszvetele biztositja. A ~ bizonyos feltételek esetén a szocializmusba valo atmenet politikai formájává válhat a gyarmati elnyomas alól felszabadult országokban, amelyek ez esetben elkerulik a fejlődes kapitalista utját.

nemzeti demokratikus forradalom — lásd *polgari forradalom*

nemzetség és nemzetségi kozosség: olyan emberek csoportja, akiket verrokonsagi kotelekek fuznek ossze. A nemzetseg az *oskozosségi rend* termelesi alapsejtje. A nemzetsegek frátriákban egyesultek, s a frátriák szovetsege alkotta a *torzset*. A ~-ek szervezete a termelesi eszkozok tarsadalmi tulajdonán es a kollektiv munkán alapult. A nemzetség elen a választott nemzetsegfo allt. A nemzetseg ugyeit a nemzetseg tanácsa, vagyis az osszes felnott ferfi és no gyulese intézte.

Az oskozossegi rend felbomlása, a társadalom osztályokra tagozódásán alapuló új termelesi mod letrejotte veget vetett a nemzetségi rendnek

neofreudizmus: modern filozofiai es pszichológiai iranyzat, amely kulonosen az Egyesult Államokban terjedt el. A ~ terminus azoknak az új áramlatoknak a jelolesére keletkezett, amelyek a 30-as evek vegen váltak ki az ortodox *freudizmus*ból és eltertek a freudi elmelet Jung, Adler stb. reszerol tortent atertelmezesetol A ~ alapitoi Horney, Sullivan (1892—1949), Fromm és

Kardiner. Valamennyien pszichológusok (Fromm kivételével, aki képzettsége szerint szociológus), es eredetileg a freudi iskolához csatlakoztak. A ~ a pszichoanalízisnek az amerikai szociológiai és etnológiai elméletekre gyakorolt hatása nyomán alakult ki, arra törekedett, hogy ezeknek az elméleteknek pragmatista és behaviourista szempontjait párosítsa a pszichoanalízis tételeivel és technikai eljárásaival. Alaptétele az ún. determinista társadalmi vagy kulturális elv (Fromm, ill. Kardiner), amely a pszichikumot formáló tenyezők kozul — Freud biologizmusától eltérően — a kornyezetnek tulajdonit meghatározó szerepet. Az alaptétel módosulása némileg átformálja a pszichoanalízis elmeletét: egyes tételeit elveti, más teteleit pedig átértekeli. A kutatások súlypontja a pszichikumon beluli folyamatokról az interperszonális kapcsolatokra helyeződik át. Így pl. a ~ eltér a pszichikai energia (libido) es a szublimáció elméletétől, amely azt tartja, hogy a szellemi csupán a libido mint elsődleges életjelenség átalakított energiája. A ~ emellett általában feladja a monista emberfelfogást, tagadja természet és kultúra, kornyezet es egyén dialektikus kolcsónviszonyait (Fromm szerint a sajátosan emberi ott kezdődik, ahol a természet véget ér). Az ember társadalmi természetének elsődlegességéből kiindulva a ~ úgy tárgyalja a pszichikai normát, mint sikeres alkalmazkodást a társadalmi kornyezethez (Horney, Sullivan), es a „társadalmi identitás" mindennemú megsértését patologikusnak tekinti A ~ a lélektan „szociologizálásával" egyidejűleg „pszichologizálja" a társadalmi erőket. Tagadja az objektiv társadalmi torvenyszerúségeket, ezzel folytatja az ortodox freudizmust, elveti a pszichoanalizisnek a pszichikumon beluli struktúrára es folyamatokra vonatkozo elkepzeleseit, s felcseréli oket a viselkedes vedekezo formáiról szoló tanitással, bósegesen taglalva ezeket a formákat mint az emberi tevekenvseg csaknem valamennyi fajtájának foglalatait. A ~ felulvizsgálja a tudattalan szerepet is: ez vagy nem számottevő „határjelensegkent" jelenik meg a pszichológiában, vagy pedig a társadalmi es a pszichikai struktúrák osszekoto lancszemekent (Fromm „társadalmi tudattalanja").

Az egesz ~-ra nezve jellemzo Fromm nezeteinek fejlodese. Korai muveiben abbol indul ki, hogy az emberi termeszetet a társadalmi folyamat hozza létre, kesobb azonban, „Az egeszseges társadalom" c. múveben a gyengeseg es elkorcsosulás forrásának az ember túlzott társadalmasulását nyilvánitja. Emellett az egyes társadalmi rendszereket kiserleteknek tekinti az „alapveto emberi helyzet" ellentmondasainak (irracionális) megoldására, es szakítva a Horney vagy Sullivan munkáiban még meglevó pozitivista gondolatokkal, filozofiai-antropológiai elmélette változtatja a pszichológiát.

A ~ egyik forrása az amerikai szociológia „lelektani iskolája" (Hibbings, Cooley, L. Bernard stb.).

A 20-as evek vegetol az amerikai antropológia kezdte széleskorúen felhasználni a pszichoanalízis módszereit az egyen és a kornyezet kozott az egyes kultúrákon belul kialakult viszonyok vizsgálatára, a pszichoanalizisnek abból a teteleből kiindulva, hogy a szemelyiseg alakulásában dontő hatásuk van az elso eleteveknek. Nagyszámú monográfia jelent meg a kulonbozo kulturák családon beluli viszonyairól, táplálkozási rendjéről es gyermeknevelési modszereirol. E munkák arra a végkovetkeztetesre jutottak, hogy az emberi pszichológia „végtelenul változekony és képlékeny", bármely kulturális forma felvetelere alkalmas. A „kulturális" relativizmus a patológia szferájára is átterjedt. A ~-t Kardiner pszichiáter es etnológus egyesítette a kulturantropológiával, amikor a columbiai egyetemen 1935-ben kozos szeminariumot tartott néprajzosoknak es Horney pszichoanalitikus tanitványainak.

R. Benedict es M. Mead munkái a ~-ban kulonosen fontos helyet betoltő sajátosan pszichiátriai elmeletek forrásává lettek.

A ~ A. Adler tanai szerint nem annyira tudomány rangjára tart igenyt, mint inkább a gyakorlati tanítás szerepet kivánja betolteni. Így pl Horney muvei nem a szakemberekhez szólnak, hanem a páciensek széles tomegeihez. Fromm a ~-t vegeredmenyben a „kommunitárius szocializmus" utópikus elmeleteve változtatta. Ezzel napfenyre jut a ~ belso ellentmondása. A neofreudisták bírálják Freudot, amiert nem hisz a haladásban es az általános boldogság eljoveteleben, konkretan pedig azert, mert a terápia celját a szenvedes kikuszoboleseben jelolte meg, es azt allitják, hogy ok magasabb celokat tuznek ki: „a szorongás megszunteteset" (Horney), a belso szabadság, a boldogsag megvalositását (Fromm). Mindezt azonban abban a társadalomban velik elerni, amelyet Fromm maga nevezett „az általános elidegenules társadalmának" A ~-nak, mindenekelott Frommnak az 1950-es években volt a legnagyobb a nepszerusege.

A ~ nagy visszhangra talált az un. chicagoi pszichoanalitikus csoport (F. Alexander, T French stb.) munkáiban, a szociológiai kutatasokban (Riesman stb.), bár formailag nem alkot iskolát

neohegelianizmus: idealista filozofiai irányzat, amely Anglhában es az Egyesult Allamokban keletkezett a XIX. sz. második feleben, a termeszettudományos materializmus es a *pozitivizmus* reakciójakent, a vallás es a spekulativ filozófia

védelmében (Th. H. Green, F. H. Bradley, J. Royce, J. M. McTaggart és mások). A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a ~ antimarxista jelleget öltve elterjedt Olaszországban (B. Croce, G. Gentile), Oroszországban (I. A. Iljin és mások), Hollandiában (G. Bolland). Az első világháborút közvetlenul megelőzően és követően kiemelkedő volt a német ~ (H. Glockner, R. Kroner, T. Litt). A második világháború után Franciaországban terjedt el a ~, sok tekintetben összefonódva az *egzisztencializmussal* (J.—A. Wahl, Hyppolite, A. Kojève). A ~-ra jellemző a dialektika elvetése, vagy ennek kizárólag a tudat területére való átvitele, valamint *Hegel* irracionalista értelmezése az *életfilozófia* szellemében. A ~-ban az ellentétek problémájának megoldása az ellentétek „megbékélésétől" (Bradley, M. H. Göring) megoldási lehetőségeik tagadásáig (Wahl) variálódik. A ~ a társadalomtudományban felhasználja a hegeli szellemfilozófia reakciós vonásait az imperialista állam (B. Bosanquet), majd a fasiszta, „korporativ állam" (Gentile, Göring) ideológiai megalapozására, az osztályok társadalmi megbékélésének eszközeként. 1930-ban megalakították a ~ központját, a „Nemzetközi Hegel Szövetséget".

neokantianizmus: a XIX. sz. második felében keletkezett több polgári filozófiai áramlat, amely kísérletet tett *Kant* transzcendentális filozófiájának továbbfejlesztésére és átalakítására; a ~ legteljesebb kifejezése a kanti ismeretelmélet megreformálása a tudományos ismereteknek (a kultúra egészének mint ismeretek rendszerének) módszertani megalapozása céljából.

A ~ több szakaszon ment át: keletkezésének időszaka (az 1860—1870-es évek) O. Liebmann, F. A. Lange, H. Helmholtz nevéhez fűződik; virágzásának időszakában (az 1890-es évektől az 1920-as évekig) számos német egyetemen döntő befolyása volt, és hatása messze túlterjedt Németország határain; hanyatlásának időszaka (az 1930-as évektől a második világháború végéig) a ~ elméleti alapjaira támaszkodó polgári liberalizmussal szembeni fasiszta reakcióval függ össze. A háború befejezése óta a ~ *neohegelianizmus*, a *fenomenológia* és más modern polgári filozófiai áramlatok hatása által közvetített formákban születik újjá.

A neokantianus irányzatok a kanti filozófia különféle interpretációiból, ellentmondásos tételeiből fejlődtek ki. Ezek a következők: 1. a fiziológiai irányzat (Helmholtz, Lange), amely Kantnak a tudat a priori formáiról szóló tanítását az érzékszervek fiziológiájában elért eredmények alapján próbálta értelmezni, a megismerő szubjektum pszichofizikai egységévé változtatva az aprioritást; 2. a pszichológiai irányzat (H. Cornelius, L. Nelson), amely a többi neokantiánus irányzattól eltérően pszichológiailag próbálta értelmezni Kant tanítását, empirikus szubjektumként fogva fel a megismerés szubjektumát; 3. a realista irányzat (A. Riehl, O. Külpe), amely megtartotta a „magánvaló dolgot" mint a megismerés folyamatának premisszáját és bírálta a metafizikát (ez áll a legközelebb Kant hagyományos felfogásához); 4. A transzcendentális logikai irányzat (marburgi iskola — H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer, Lasswitz, R. Stammler, K. Vorländer, H. Staudinger, Stadler és a II. Internacionálé több teoretikusa — K. Schmidt, M. Adler, E. Bernstein és mások); 5. a transzcendentális pszichológiai irányzat („neofichteanizmus", „délnyugati" vagy badeni iskola — W. Windelband, H. Rickert, E. Lask, J. Cohn, B. Christiansen, H. Münsterberg és mások). Ebből az iskolából került ki B. Bauch és a neohegelianizmus egyik vezető alakja, R. Kroner. Neokantiánusként kezdte filozófiai tevékenységét J. Volkelt és A. Liebert, valamint N. *Hartmann* és M. *Heidegger*.

Franciaországban a ~ a neokriticizmus formájában jelentkezett.

A „Vissza Kanthoz!" jelszó, amelyet Liebmann hirdetett meg, Hegel *historizmus*ának elvetésére irányult, s e historizmussal szemben hatékony fegyvernek tekintették Kant transzcendentalizmusát. Ám Kant ismeretelmélete számukra csupán kiindulópont — Kantot magyarázva, valamilyen módon megreformálják tanítását.

A ~-ban (a realista irányzatot kivéve) mindenekelőtt a kanti ismeretelmélet központi sémáját reformálták meg: a transzcendentális szubjektumnak a transzcendens objektummal („magánvaló dologgal") való szembeállítását. Ez a szembeállítás Kantot oda vezeti, hogy azok a formák, amelyekben a megismerő szubjektum a világhoz kapcsolódik — vagyis az érzékiség, az értelem és az ész a priori formái — a szubjektum képességeiként jelentkeznek (bármennyire ragaszkodik is Kant transzcendentális jellegukhöz), s ily módon a szubjektivizmus és a pszichologizmus irányában mutatnak. A *szubjektum* és az *objektum* viszonyát más-más módon értelmezik át a ~ különböző irányzatai. Nelson kimutatta, hogy a szubjektumnak empirikusként való felfogása a *tapasztalat* fogalmát óhatatlanul a pszichológiai élmény szintjére degradálja, így lehetetlen bármiféle objektív kritériumot találni a szubjektumnak az objektumhoz való viszonyításában, lehetetlen tehát az ismeretelmélet is. A ~ két fő irányzata — a marburgi és a badeni iskola — ellenkező irányban reformálja meg a kanti tanítást: ezek filozófiájában a szubjektum mint a kultúra fejlődésének személytelen folyamata, vagyis mint az emberi ész öntételezése jelentke-

zik A konstrukcióhoz Kant transzcendentalizmusa sugallta az otletet, de rendszerbe foglalása a klasszikus kantianizmus gyokeres megreformálasat igenyelte. A „maganvalo dolog" kanti fogalmáról valo lemondás, egyfelol, megkovetelte az objektumnak magaban a szubjektumban valo megalapozasat, ráadasul ugy, hogy a szubjektum lenyegi meghatarozasai az objektivitás kriteriumaiul szolgaljanak. Másfelol, a „maganvalo dolog" kikuszobolesevel az erzekiseg, az ertelem es az esz megkulonboztetese elveszti elvi megalapozottsagat, az ismereteknek, Kant szerint, a formajat, de nem a tartalmát feltetlezo ertelem aktivitasa ezekben az iskolakban olyan általanos modszer jelenteset kapja, amelynek celja a tortenelmi realitas megalapozasa. A ~-ban a tortenelmet azonositják a *kulturaval*, a kultúrfilozófia problemainak kidolgozasa pedig hangsulyozottan logikai-ismeretelmeleti jellegu, elteroen pl a kulturfilozofia irányzataitol.

Hatarozottan szembeszallva a filozofiai pszichologizmussal, a marburgi iskola a letet a logikai forma tartalmakent magyarazza, ugyanakkor a transzcendentálisnak i teruleten vizsgálja. Ilyen letet tulajdonitanak a marburgiak a tudomanynak, amely az altalános emberi kulturanak objektive-rendezett formaja. Az esz itt a tudomany származekakent jelentkezik, nevezetesen modszerekent, de maga a modszer a tudomány logikai alapjanak bizonyul E logikai kor forrasa az esz abszolutizalasa a tudomany fogalmanak abszolutizálásán keresztul. Az abszolut gondolkodas itt szubsztanciájától megfosztottnak mutatkozik, s az a feladat merul fel, hogy azt onmagaban konstrualják meg, megpedig azzal a megszoritassal, hogy a gondolkodas csak a tudomány formajaban adott (tudomanyra orientalt). Azaltal, hogy a „maganvalo dolog" már nem szerepel az erzekiseg afficialesanak forrasakent, a gondolkodas valik az objektum egyetlen meghatározasava „Csakis a gondolkodas teremtheti meg azt, ami letkent jelolheto" (Cohen) Ebbol a szempontbol a szubjektum es az objektum ismeretelmeleti szembeallitása elveszti tartalmat, felesleges valik az objektumnak mint levesnek, hipotezisnek, problemanak, orok „x"-nek a fogalma segitsegevel. A megismeres mint az objektum sajat feladata — ez az ertelme a marburgi iskola ama felfogasanak, amelyben a „maganvalo dolog" hatarfogalomkent szerepel. Az objektum mozgasat kezdettol fogva logizaljak, tiszta logikava, „logossza", esze, „ration"-na valtoztatjak at, amely „helyettesiti" a let fogalmat. Csakhogy naluk a logosz nem a hegeli abszolut eszme, hanem a logikai teremtes elve (das Prinzip des Ursprungs), amelyben a gondolkodas azonos az objektummal, mert az objektumot az hozza letre. Ezert ennek az objektumnak a logikája (torvenye) nem a tárgy logikája, hanem az elméleti tevekenységé, megpedig a „tiszta" elmeleti tevekenysege. Ily módon a marburgi iskolanak az emberi tevekenység „objektum nelkuli" ismeretelmeletenek megkonstruálására tett kiserlete a szubjektivizmusnak egy ujabb válfaja. A marburgi iskola vezetoi azonban kesei munkáikban kiserletet tesznek ennek a szubjektivizmusnak a lekuzdesére, ezzel viszont megszegik a kritikai modszer szigorú elöirásait. Cohennél pl. a let, a logika es az erkolcsiseg objektiv premisszájakent isten szerepel; Natorpnál pedig — ugyancsak ellentetben a fo munkák „antimetafizikus" iranyzatával — a logosz a let abszolut transzcendens alapja. Ily módon a marburgi ~ szigoru logisztikus elve (szigorú epp azért, mert premissza nélkuli) nemcsak hogy nem kuzdi le Kant filozofiajanak ellentmondasait, hanem rokonnak bizonyul a posztklasszikus es a modern polgári filozofiában ervenyesulo irracionalista tendenciával.

A marburgi iskola megalapitoinak — Cohennek es Natorpnak — az etikai es szociologiai munkái, valamint Stammlernek, Vorlandernek, Staudingernek es masoknak a munkai megalapozták az un. *etikai szocializmus* koncepcioit. Az etikat a marburgi iskola a transzcendentálisról alkotott felfogasanak megfeleloen alapozta meg. a gyakorlati es az elmeleti eszt nem állitja szembe egymassal — a ketto csupan más-más faja a transzcendentalis, vagyis logikai letnek. Mint cselekvo leny az emberi individuum ala van rendelve a kelles kategoriájának. A tortenelem tehat szamara társadalmi eszmeny alakjaban bir letezessel. Az etikai szocializmus nem mas, mint az etikai let logikája. A „szabadsag" megvalositasa — ez maga a mozgás folyamatanak a logikaja, amelyet a „szocialis eszmeny" szabalyoz, olyan elv, amelynek az emberi tortenelem mozgasa ala van rendelve. Ennek megfeleloen a társadalmi mozgas, az osztályharc csupan reszleges, nem teljes megnyilvánulásai ennek az elvnek, a tarsadalmi eszmenyre irányulo torekvesnek.

A II. Internacionale szocialreformistái a marburgi filozofiában talaltak logikai megalapozást programjukhoz.

A marburgiaktol elteroen a ~ badeni iskolajának kepviseloi magat a transzcendentális szubjektumot teszik kutatasuk tárgyavá. Azt a kerdest vetik fel, hogy a szubjektum hogyan valósitja meg az objektum es szubjektum azonositását. A badeni iskola allasfoglalasa elso pillantasra azt a latszatot kelti, mintha visszaállitaná jogaiba a klasszikus kanti ismeretelmeleti *dualizmust*. Kant megokolta ugyan a transzcendens objektumnak („magánvaló dolognak") mint a megismeres objektumanak a lehetetlenséget, a

megismerés nála megis a szubjektum viszonya az objektumhoz. Éppen ezért, mert ezek korrelatívak, a badeni iskola szerint szukség van valami „harmadikra", magának e viszonynak a lehetőségét megalapozo premisszára. De ennek, minthogy a megismerés premisszája, kivul kell esnie a megismerés teruleten, a logikaihoz kepest elsődlegesnek kell lennie. Ezt a „harmadik" valamit Windelband az értek fogalmában találja meg, amelyet a fichtei kellés értelmeben fog fel az erték olyan igazság, amely „igazolja" a megismeres szubjektumának és objektumának egybeesését. Fichte abszolút szubjektivizmusának kudarca nyomán a badeniek a kategóriák olyan rendszerének kiepítését tartották szuksegesnek, amely nem szubjektive, hanem objektive van megkonstruválva, vagyis már adottnak feltetelezve a szubjektum és az objektum ismeretelmeleti viszonyát. Minthogy azonban a szubjektum —objektum viszony őseredetisége logikailag nem megalapozható, kétségbe vonják az ismeretelmeletnek magát a lehetőseget. Rickert a ket komponensből — az objektumból és a szubjektumból — kiindulva igyekszik megvalositani az ismeretelmeleti rendszert. Szembeállitva az objektivizáló és a szubjektivizálo módszert, kimutatja, hogy onállóan mindegyik tarthatatlan. Ebbol azt a kovetkeztetest vonja le, hogy a szubjektum es az objektum szembehelyezese kozvetitett viszony.

Ezen a sokkal bonyolultabb úton jut el Rikkert a Windelband által már felvetett problemahoz hogyan kellene logikailag megkonstruálni e kozvetités struktúráját, hogy levezethető legyen belőle az ismeretelmeleti viszony. Magán ezen a viszonyon belul egy megoldhatatlan ellentmondást fedeznek fel: egyrészt a szubjektum es az objektum korrelatív („immanens") már a viszonyhoz való tartozás alapján; másreszt kolcsonosen transzcendensek, ugyancsak az ismeretelméleti viszony alapján Az a szubjektum, amely a valósággal kezd, akár transzcendens, akar immanens ez számára, pszichológiai szubjektum, vagyis dolog a dolgok kozott. Ezzel a szubjektummal Rickert elvileg szembeállitja az ismeretelméleti szubjektumot, amely a tiszta logikai forma. Az igazságot, vagyis az ismeretet azonositja a logikai forma világával A jelentőseg, avagy az érték, mint az igazság ismeretelmeleti meghatározása tulajdonképpen objektiv és ebben az értelemben transzcendens meghatározás. Ebben az alakban tehát metafizikai realitáskent jelentkezne. Ellenben az értéknek az ismeretelméleti szubjektumhoz valo viszonyitása — aki számára az érték itélet, aktivitásának aktusa — az igazságot ismét pszichologiai realitássá változtatja, még ha ez a pszichológia transzcendentális is. Rickert a marburgi iskola es főleg Husserl ketsegtelen befolyása alatt probálta az iteletalkotás aktusát olyan tiszta formakent meghatározni, amely megállapitja a jelentest vagy erteket. Ezt a formát ertelemnek nevezi. Így a kovetkezo konstrukcio adodik a transzcendensnek a terulete mint premissza tisztán formalissá (nem pedig valosagossa) válik — ez az ertelem terulete Ebből kovetkezik a transzcendens szubjektum, aki az iteletalkotás aktusa útján az ertelmet szubjektiv formává ertekke (jelentesse) alakitja át Így azonban az objektum az értekektől leszarmaztatottnak bizonyul, mivel az ertekek mint kellesek jelentkeznek. S ismet megoldatlan problema annak megokolása, hogy a kellő valoság, vagyis hogy transzcendens, nem pedig szubjektiv. Rickertnek e feladat megoldására tett kiserletei, amelyek melyrehato es aprolekos logikai analizisében jutnak kifejezesre, mind hiábavalóaknak bizonyultak. Az, hogy a szubjektum es az objektum egységének feladata megoldhatatlan, — vonja le Rickert a konkluziot — a logikai reflexió termeke. Ezek prereflexiven egyesitettek. Ám prereflexiv egyseguk elismerese a „gyermeki", preteoretikus elmeny teljesen kritikátlan álláspontja, a „preracionális" stádium Rickert ironikus jellemzese szerint a „gyermekparadicsom" (Kinderparadies). — Ebből egy paradox módon kilátastalan helyzet adódik a tudat es a let eredeti egysege, amely az ismeretelméleti problema megoldását jelenti, megreked a kritikai filozofia bejárata elott, ez a filozofia pedig saját logikájánál fogva, amely megkulonbozteti a „prekritikai" állásponttal, kizárja az ismeretelmelet alapvető problemájának megoldását.

Jollehet a harmincas evekben már látszottak bizonyos jelei a ~ válságának, amelyet a fő neokantianus iranyzatok mesterkelt es „megkonstruált" volta idezett elő, s amelyet nemcsak a husserli kritika, hanem az „onkritika" is feltárt, a ~ meg messze volt az osszeomlástol, amikor a hatalomra jutott nacik beszuntettek ket fo szervezeti kozpontjának a tevekenyseget a „Kantstudien" kiadását (H. Vaihinger alapitotta 1896-ban) es a Kant Társulat mukodeset („Kantgesellschaft" — ugyancsak Vaihinger alapitotta 1904-ben). E ket kozpont csak a második világháboru után kezdhette ujra tevekenyseget a „Kantstudien" 1946 ota jelenik meg ujra, a „Kantgesellschaft"-ot pedig 1947-ben szerveztek ujja. Mindamellett az „ortodox" ~ gyakorlatilag nem maradt fenn. Tortenelmi sorsát tekintve a ~ mintegy racionális megokolasa az irracionalizmus filozófiai elkerulhetetlensegenek (filozófiai antropológia, neohegelianizmus, kultúrfilozofia stb.). (Lásd meg: *idiografikus modszer*)

neoplatonizmus — lásd *antik filozófia*

neopozitivizmus: a pozitivizmus modern formája (a „harmadik" pozitivizmus; az első — a klasszikus XIX sz-i *pozitivizmus*, a második a machizmus vagy *empiriokriticizmus*). A ~ a szó szukebb értelmeben veve az 1920—1930-as evek logikai pozitivizmusa, a szó tágabb értelmeben pedig az 1920—1960-as evek pozitivista áramlatainak osszessége. Csaknem egyidejúleg keletkezett Ausztriában, Nemetországban, Angliában es Lengyelországban. A ~ termeszettudományos előzményeit a modern tudomány logikai megalapozásának problémáival kapcsolatban felmerult tényleges nehezségek alkották. A ~ általános ismeretelmeleti forrása a megismerés formális aspektusának, jel-eszkozeinek fetisizálása volt, valamint az, hogy eltúlozták a matematikai logika formájában eppen ujászuletett formális logika ismeretelmeleti funkcióit. A ~ gondolatrendszerére befolyással volt D. *Hume* számos eszmeje (olykor a ~-t roviden úgy is jellemzik, mint Hume agnoszticizmusának egyesíteset a matematikai logika metodologiájával), továbbá E. Machnak a világ „semleges" termeszeteről szóló tanítása (aminek helyebe a ~ a tudomány empirikus „anyagának" „semlegességet", a „tapasztalatilag adottat" állitja), valamint F. Brentano, A. Meinong es G. Moore *neorealizmusa*. A ~ a *fenomenológia*, a német *egzisztencializmus*, a bergsonizmus es a neoskolasztika (racionalista álláspontrol való) birálata során alakult ki, s igy kezdetben viszonylag pozitiv szerepet játszott azokban az országokban, amelyekben a vallásos, kiváltképpen a katolikus filozofia ezt megelőzően szilárd pozíciókat foglalt el (Lengyelország, Ausztria). (Általában veve a ~ nem foglal el „semleges" álláspontot a tudomány és a vallás antagonizmusában · a vallás szempontjából előnyos az a ~-ra jellemzo felfogás, amely a materializmus teteleit a tudományosan értelmetlen tetelek köze sorolja, valamint az, hogy megengedi az irracionalista világszemlélet mint az emberi lelek sajátos emocionális beállitottságát, vallási „szukségletet". Ezen a korulmények mit sem változtat az, hogy B. *Russell*, J. Jorgensen, D. Neurath, K. Ajdukiewicz es a ~ néhány más kepviselője ateista álláspontot foglalt el és fellepett a vallási irracionalizmus ellen.)

A harmincas evek ~-ának alapeszmei a következőkben foglalhatók ossze. Először is, tagadta az egész előző filozófiát, mint amelynek semmilyen tudományos ertelme nincs, és tanításában a „nyelvet" tette a filozófiai kutatások legfőbb, sőt egyetlen tárgyává. Minthogy a „nyelv" analizisét kezdetben mint tisztán logikai analizist fogta fel, a ~-ban mindinkább elmosódott a határ a filozófiai és a formális logikai kutatások között. Másodszor, kidolgozta a verifikáció elvét, amely szerint a kijelentések tudományos értéke azonos ezek tapasztalati ellenőrzésének, azaz verifikációjának módjával, tehát azzal a móddal, ahogy e kijelenteseket a tapasztalati tényekkel (Carnap korai terminologiájában: az „élményekkel", a logikai pozitivizmus kesőbbi terminologiája szerint: az „erzekileg adottakkal") egybevethetjuk. Az olyan kijelentéseket, amelyek elvben nem vethetok alá erzeki ellenőrzésnek, tudományosan ertelem-nelkulieknek (sinnlos) vagy értelmetlen (unsinnig) álkijelentéseknek tekintette.

Vegul, harmadszor, a harmincas evek ~-ának alapgondolatai köze tartozik az, hogy a kijelentesek igaz volta azonos egy meghatározott nyelvben elfogadott (megengedett) voltuk tényevel. A kijelentések logikai összeegyeztethetőségekent értelmezett igazság a ~-ban (mint analitikus elv) konkurrálni kezdett az igazságnak és kritériumainak az empirikus felfogásával (mint szintetikus elvvel), aminek kovetkezteben új formában ismét jelentkezett a *Leibniz* es *Kant* nézeteire jellemző szakadek a racionális es az erzéki, az analitikus és a szintetikus kozott (lásd *racionalizmus, empirizmus*, továbbá *Kant*nál az analitikus és szintetikus iteletek megkulonboztetését).

Megalapitoinak felfogása szerint a ~ gyokeresen kulönbozik a szkepticizmustól és az agnoszticizmustól, mivel „bizik" az érzetek tartalmában mint „közvetlenul adottban"; es tagad mindennemú határt a megismerhető es a megismerhetetlen teruletei kozott (minthogy ez utobbi teruletét az „álproblémák" teruletevel helyettesiti). A ~ szerint a megismeres olyan műveletek egymásra következő sora, mint az érzéki adatok rogzitése jelek segítségével; a jelek egyuttesen beluli és az egyuttesek kozotti formális viszonyok megállapítása; e viszonyok valamely rendszerbe rendezése; a rendszerekből („logikai konstrukciókból") jövőbeli tapasztalatokra vonatkozó tételek deduktív levezetése és e rendszerek megváltoztatása (abban az esetben, ha belső ellentmondások mutatkoznak bennuk vagy a jövőbeli tapasztalatokra vonatkozólag levezetett tételek nem felelnek meg a tapasztalatnak). A ~, miután elvileg elvetette a szubjektum és az objektum kozotti viszony kerdését, a visszatukrozés-elmélet problematikáját tudományos szempontból ertelmetlennek tartotta.

A harmincas evek ~-ára jellemző volt a *konvencionalizmus* és a fizikalizmus is (lásd *logikai pozitivizmus*). A ~ 1930—1940-es évekbeli történetére az a torekvés nyomja rá a belyegét, hogy elkeruljék a szolipszizmust, amely felé a világ objektivitása problémájának mint álproblémának az interpretálás sodorfa a ~-t. Az említett időszakban az interszubjektivitás megalapozásának kulonféle variánsait és a fizikalizmus kulonféle — ezzel kapcsolatos — értelmezését javasolták.

A negyvenes években a ~ bizonyos változásokon ment át. A „nyelv" analízisének fogalmát kiterjesztettek, a logikai-szintaktikai analízishez hozzákapcsolva a logikai-szemantikai analízist is, aminek következtében a „mi a jelentés?" problémája a ~ egyik fő problémájává vált. Lemondtak a kijelentés értelmességének és az ellenőrizhetőségnek (a verifikációnak) az azonosításáról és áttértek az ellenőrizhetőség „enyhített" variánsaira. Quine és mások kritikai észrevételei eredményeképpen elvetették az analitikus és a szintetikus kijelentések éles dualizmusát, kétségbe vonták azt, hogy az elmelet formális oldala független tapasztalati alapjától. A konvencionalizmus is enyhébb formát öltött, de sok esetben (B. *Russell*, Pap A.) az apriorizmus felé közeledett. Magát a ~-t és empirizmusának *(logikai empirizmus)* elveit is mint egy további „kényelmes" nyelvi konvenciót magyarázták.

Ma a ~ elsősorban az *analitikus filozófia* kulonbozó irányzatainak alakjában jelentkezik.

A ~ társadalomfelfogását a kezdeti időszakban az jellemzi, hogy a fizikalizmus eszméit közvetlenul átviszi a szociológiára. A tudományok egységének fizikalista felfogásából kiindulva tagadja, hogy kulonbseg volna természet- és társadalomtudományok kozott s egyetlen tudománykent a fizikát ismeri el. A szociológia így értelmezett torvényei az egyes emberek vagy embercsoportok fizikai-biológiai viselkedesét, magatartását irják le. Az emberi tudat, akarat — ha ilyesmi egyáltalában létezik — csak úgy ismerhető meg, ha a kozvetlen viselkedésben nyilvánul meg. „A fizikalizmus — irja O. Neurath, e torekvés legkovetkezetesebb képviselője — feloleli mind a pszichológiát, mind a történelmet es a közgazdaságtant; számára nem létezik más, csak gesztusok, szavak, cselekvésformák; nincs semmiféle »motívum«, semmiféle »én«, semmiféle »szemelyiség« azonfelul, amit a tér-időbeli leirás kozolni tud."

A harmincas evek vegetől a pozitivista módszerek egyre melyebben behatolnak a polgári, főként az amerikai szociológiába. Az e módszerekkel folytatott szociológiai kutatások elméleti-filozófiai általánositására elsősorban K. Popper tett kísérletet a negyvenes évek közepén. Az ún. „historizmus" társadalomfelfogásával, amely szerinte a társadalmi rendszer egészére vonatkoztatott fejlődéstorvenyek alapján konstruál „történelmi előrelátásokat" s ezért szukségképpen eljut ahhoz a vegkovetkezteteshez, hogy a történelem menetet a konkrét embereken kivul és felettuk álló tényezők határozzák meg, Popper a „modszertani" individualizmus elvet állitja szembe. Mivel a társadalom egyedi emberek osszesege, a társadalomtudományoknak az a feladata, hogy az egyes emberek cselekedeteinek, társadalmi magatartásának okait, körülményeit tárják fel. S mivel ezek az okok az emberek hajlamaiban, véleményeiben rejlenek, a tudománynak ki kell mutatnia e hajlamok egymással, a környezettel, a megfelelő cselekvésformákkal való funkcionális osszefuggéseinek törvényeit, s ezekből az ismeretekből kell felépítenie társadalomképét.

A ~ valamennyi válfajának marxista kritikájában alapvető jelentőségű Lenin *„Materializmus és empiriokriticizmus"* c. műve. A ~ bírálata további fejlődésének fontos feltétele a modern tudomány azon problémáinak pozitív megoldása, amelyet a ~ bevont vizsgálódásainak körébe.

neopüthagoreizmus ~ lásd *antik filozófia*

neorealizmus: a XX. századi angol—amerikai filozófia egyik áramlata, amelynek fő képviselői: G. E. Moore, *Russell* (tevékenysége korai szakaszában) és mások. A neorealista ismeretelmélet alapja „a független immanens" elve: a megismerendő dolog közvetlen hatást gyakorol a tudatra, de létezése és természete tekintetében nem fugg a megismeréstől. A ~ ismeretelméletének egyik elnevezése — „episztemológiai monizmus" — ósszefügg a tapasztalat „semleges elemeinek", a fizikainak és pszichikainak „funkcionális" megkülönboztetésével kapcsolatos machista koncepcióval. Az ontológiában a ~ elismeri az „eszmei léttel" bíró általános fogalmak realitását, valamint a dolgok függetlenségét ama viszonyoktól, amelyekbe lépnek (a „külső viszonyok elmélete"). A ~-nak van egy „kozmológiai" irányzata is, amely idealisztikus fejlődéselmélet alapján átfogó filozófiai rendszereket dolgoz ki (az emergent evolúció elmélete, Whitehead „folyamat-filozófiája", Smuts „holizmusa").

neotomizmus: a katolikus egyház hivatalos, *Aquinói Tamás* tanításán alapuló filozófiája. XII. Leó pápa 1879-es enciklikájában a ~-t ismerte el az egyetlen igazi, a keresztény dogmáknak megfelelő filozófiának. 1889-ben létrehozták a Filozófia Legfelső Intézetét (Löwen, Belgium), mely ma is nemzetközi központja a katolikus országokban (Franciaország, Olaszország, Nyugat-Németország, Egyesült Államok, a latin-amerikai országok) elterjedt ~-nak. A neotomista filozófia a klerikalizmus eszmei alapja; alapelve a középkori skolasztikus elv: „a filozófia — a teológia szolgálóleánya". A ~ a modern objektív idealizmus teológiai formája. A neotomisták a szellemi, isteni őselvként felfogott „tiszta létet" tartják a legmagasabb rendű realitásnak. Az anyagi világot másodlagosnak és leszármazottnak tekintik. A vallási dogmák racionális bizonyításához messzemenően felhasználják a forma és anyag, a potencia és aktus (lehetőség és való-

sag), valamint a let (egzisztencia) es a lenyeg (essencia) teologikus szellemben ertelmezett arisztoteleszi kategoriait A neotomista spekulativ rendszer eredmenye az istennek mint a let elsődleges, vegso okanak es minden filozofiai kategoria osalapjanak az elismerese Jelentős helyet foglal el a ~-ban az a kiserlet, hogy a modern termeszettudomanyos elmeleteket a vallassal osszeegyeztessek A neotomista filozofia egeszeben erősen szetagazo rendszert alkoto *metafizika,* melynek ontologia, ismeretelmelet es termeszetfilozofia az alapvető resze A neotomista metafizika problematikaja es terminologiája jelentosen elter a kozepkori *tomizmus*tol, eklektikusan egyesiti Aquinoi Tamas tanitasanak legfobb alapelemeit (a hit es esz harmoniajanak elve stb) a XVIII—XIX szazadi idealista rendszerek (Kant, Schelling, Hegel stb) egyes teteleivel A neotomistaknak a tortenelmi folyamatra vonatkozo nezetei a *providencializmus* alapjára epulnek A neotomistak vezeto szerepet jatszanak az antikommunizmus ideologusai kozott Szociologiai felfogasuk alapja az a reakcios utopisztikus elgondolas, hogy el fog jonni egy „harmadik", a kapitalizmusnal es a szocializmusnal haladobb es igazsagosabb tarsadalom, amelyben a hatalom az egyhaz kezeben lesz A ~ kepviselői *J Maritain* E Gilson (Franciaorszag), L , de Raeymaeker (Belgium), L de Vries (Nyugat-Nemetorszag), Wetter (Ausztria), Bocheński stb

nép: a tortenelmi fejlodes kulonboző idoszakaiban kulonbozo osztalystrukturaval rendelkezo tarsadalmi csoportok tortenelmileg valtozo kozossege, mely azokat a retegeket es osztalyokat foglalja magaban, amelyek objektiv helyzetuknel fogva reszt tudnak venni a progressziv tarsadalmi fejlodes feladatainak megoldasaban, mindenekelott a dolgozok, a javak letrehozoi, a ~ a tortenelem alkotoja, a gyokeres tarsadalmi atalakulasok vezeto ereje A ~ a tortenelem igazi szubjektuma, tevekenysege teremti meg a kontinuitast a tarsadalom elorehalado fejlodeseben Elsokent a marxizmus tarta fel a ~ helyet es szerepet a tortenelemben, kikuszobolve az idealista szociologia egyik fo fogyatekossagat, azt, hogy figyelmen kivul hagyta a ~ donto szerepet a tarsadalmi fejlodesben (lasd *Lenin* Muvei 21 kot 45 old)

A reakcios osztalyok ideologusai a ~-et veszelyes, rombolo erokent abrazoljak Ez jellemzi a reakcios polgari ideologusokat is, J *Ortega y Gasset* spanyol szociologus muveiben a ~ destruktiv principiumkent jelenik meg, a ~ onallo fellepese a politikai porondon szerinte tarsadalmi kataklizmakhoz vezet

Mas modern polgari szociologusok es filozofusok a neptomegeket olyan „tomegnek" nyilvanitjak, amely csak arra kepes, hogy vakon kovesse az uralkodo osztályvokbol kikerulo vezetőket, az „emberek maroknyi csoportjat", akik tudják, mit akarnak A modern polgari szociológiaban szeleskoruen elterjedt *elit elmeletek* kepviselői azt bizonygatjak, hogy az emberiseg oroktől fogva ket osztalyra, ket stratumra oszlik· az elitre es a ~-re (pl V Pareto, O Spann, O. Spengler, szamos egzisztencialista) A burzsoá elmeletekhez csatlakoznak a modern reformistak es revizionistak nezetei L Blum es mas jobboldali szocialistak azokat a tudomanytalan polgári elmeleteket ismetelgettek es ismetelgetik, amelyek szerint a ~ hatalma az „inkompetencia rezsimje". A mai korban azonban a polgari szociologusok nem hagyhatjak figyelmen kivul a ~ hallatlanul megnovekedett szerepet Sokuk kenytelen konstatalni, hogy a XX sz a „tomegek evszazada" Nem annyira a ~ „passzivitasaról", mint inkabb „fekezhetetlen aktivitasarol" irnak. A ~ jellege valtozik a tortenelem kulonboző idoszakaiban Az oskozossegi rendszerben, amikor a tarsadalom nem tagozodott osztalyokra, a nepesseg es a ~ nem kulonbozik egymastol. Az antagonisztikus tarsadalmi gazdasagi alakulatokban viszont nem tartoznak a ~ hez az uralkodo-kizsakmanyolo csoportok \ ~ fogalma csak a kizsakmanyolo osztalyok felszamolasaval, a szocializmusban oleli fel ismet i tarsadalom valamennyi szocialis csoportjat A tarsadalmi fejlodes valamennyi szakaszaban a dolgozo tomegek, a tarsadalom fo termelo eroi alkotjak a ~ magvat, alapjat, tobbseget \ dolgozok tevekenysege minden tarsadalom letezesenek donto feltetele Am a ~ fogalma nem azonos az anyagi javak termeloinek fogalmaval, s nem azonosithato valamennyi tortenelmi idoszakban a ~ es a dolgozok, a kizsakmanyolt osztalyok fogalma sem Osztalytarsadalomban a ~ a lakossag rendkivul kulonbozo, sot ellentetes erdekekkel rendelkezo retegeit foglalhatja magaban Az adott orszag progressziv fejlodesenek objektiv feladatai jelentik azt a kriteriumot, amely lehetove teszi, hogy barmely tortenelmi idoszakban elkulonitsuk a lakossag egeszetol azt a reszet, amely a ~-et alkotja „Marx a »nep« szo hasznalataval — irta Lenin — nem kente el az osztalyok kozti kulonbseget, hanem egyesitett bizonyos elemeket, amelyek vegig tudjak vinni a forradalmat" (Osszes muvei 11 kot 115 old)

A tortenelem folyaman a tarsadalmi fejlodes objektiv feladatainak valtozasaval a forradalmak tartalmanak valtozasaval szuksegkeppen valtozik a ~-et alkoto retegek tarsadalmi osszetetele is A ~ fogalma azonban nem azonos a forradalom hajtoerot fogalmaval (nem mindig válik a ~-hez tartozo valamennyi osztaly a forradalom hajtoerejeve) Az 1871-es franciaorszagi

forradalom idején pl a párizsi proletariátust nem támogatta aktívan a ~ többi rétege, pedig objektíve érdekeltek voltak a demokratikus reformok végigvitelében és a szocialista átalakítások kibontakoztatásában Az oroszországi demokratikus, majd pedig szocialista forradalom győzelmében érdekelt társadalmi csoportok összetételét elemezve, Lenin hangsúlyozta, hogy mind a demokráciáért vívott harc, mind pedig a szocializmusért vívott harc népi harc lesz, ám e népi harc osztálytartalma már nem lesz azonos, mert eltérő lesz a ~-et alkotó és az e feladatok megoldásáért vívott harcban részt venni képes osztályok és társadalmi csoportok összetétele (lásd Összes művei 9 köt 40 , 68 old) A marxizmus—leninizmus különbséget tesz az eszmeileg és szervezetileg összeforrt és a társadalmi haladás megérett feladatainak megoldásáért aktív harcot folytatni képes forradalmi ~, valamint azon tömegek között, amelyek a fejlődés ugynevezett „békés" időszakaiban, amikor a társadalmi antagonizmusok még nem éleződtek ki, politikailag nem ismerik fel feladataikat, nem fognak össze és nem utasítják el szervezetten a kizsákmányoló osztályok politikáját A ~ politikai ébresztésében és megszervezésében a fő szerepet elsősorban, az elnyájáró osztály, s annak pártja játssza „A szó komoly értelmében vett politikát csak a *tömegek* csinálhatnak, de az olyan párton kívüli tömeg, amely nem kovet egy erős partot, szétforgácsolt, ontudatlan, keptelen a kitartásra es ugyes politikai szélhámosok játékszereve válik " (*Lenin* Művei 19 köt 436 old)

A ~ konkrét-történelmi megközelítése lehetővé teszi a kommunista pártoknak, hogy rugalmas politikát, stratégiát és taktikát folytassanak, amely figyelembe veszi a különböző osztályok helyzetében bekövetkező változásokat, hogy a népi mozgalom soraiba bevonják a proletariátus és a parasztság mellé a lakosság más csoportjait is a kispolgárságot, a polgári értelmiséget és meghatározott feltételek esetén a többi osztály egyes rétegeit is, hogy tömböt alkossanak egyéb társadalmi szervezetekkel, szövetségekkel, egyesülésekkel, köztük polgári pártokkal is, lehetővé teszi olyan átfogó népfront kialakítását, amely egyesíti a lakosság valamennyi haladó elemét, mindenkit, aki harcolni kész a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért A kommunista pártok tevékenységének jellemző sajátossága, hogy a ~-re támaszkodnak, tanulmányozzák és általánosítják a ~ tapasztalatait, igényeit és törekvéseit „Csak akkor kormányozhatunk — írta Lenin —, ha helyesen fejezzük ki azt, amit a nép elismer " (Művei 33 köt 300. old) A kommunista párt a ~ kollektív vezére, irányító ereje, amely szervező és nevelő munkájával biztosítja a dolgozók szocialista tudatosságának fokozását, erőfeszítéseik összpontosítását a történelmileg megérett feladatok megoldására

népi demokrácia: a *proletárdiktatúra* egyik formája, amely kifejezi „a szocialista forradalom fejlődésének sajátszerűséget az imperializmus gyengülésének viszonyai között és az erőviszonyoknak a szocializmus javára történt megváltozását Ebben a formában kifejeződtek az egyes országok történelmi és nemzeti sajátosságai is" (Az SZKP XXII kongresszusa) A ~ Kelet Európa és Ázsia több országában a népi demokratikus forradalom során alakult ki E forradalmak fejlődésében nagy jelentősége volt a földreformnak, amely felszámolta a feudális maradványokat és megerősítette a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét A forradalom előrehaladásával a munkásosztály és pártja egyre jobban beavatkozott a tőkés gazdaságba (államosítás) és egyidejűleg korlátozta a burzsoázia politikai befolyását is A mélyreható demokratikus átalakulás megvalósítása tette lehetővé a forradalmak átnövését a szocialista forradalomba Ennek megfelelően a ~, amely eredetileg a nép demokratikus diktatúrájaként jött létre, a proletárdiktatúra funkcióit kezdte betölteni A forradalom ezen általános menetének az egyes országokban megvannak a maga konkrét sajátosságai A népi demokratikus formát a népi demokratikus forradalom széles osztályalapja (amely nemcsak a munkásosztályt és a parasztságot, hanem a burzsoázia egyes rétegeit is magába foglalja), továbbá a népi demokratikus forradalomból a *szocialista forradalom*ba való békés átnövés hozta létre, ami lehetőséget nyújtott egyes régebbi képviseleti formák (parlament) felhasználására A ~-k jellemző vonásai a többpártrendszer (néhány európai ország kivételével), amikor a kommunista párt mellett más demokratikus pártok is vannak, amelyek a szocializmus álláspontján állnak és elismerik a munkásosztály vezető szerepét, a politikai pártokat és tömegszervezeteket egyesítő népfront mint sajátos szervezeti forma A ~ kialakulási időszakának sajátossága még, hogy a meglévő politikai jogokat nem korlátozzák, a régi államgépezet szétzúzása hosszabb ideig tart stb A történelem tapasztalatai bebizonyították, hogy a ~ a szocializmus építésének rendkívül eredményes eszköze

Neurath, Otto (1882—1945) — lásd *„Bécsi kör" neopozitivizmus*

Newton, Isaac (1643—1727) angol fizikus, a klasszikus mechanika megalkotója, az általános tömegvonzás törvényének megfogalmazója 1669 ben lett a cambridge-i egyetem tanára 1703-tól

az angol termeszettudomanyi akademia (Royal Society) elnoke Fo muve — „A termeszetfilozofia matematikai alapelvei", 1687 — a három mozgastorvenyt tartalmazza (az inercia torvenyet, az ero es gyorsulas viszonyának torvenyet, a hatas—ellenhatas egyenlősegenek torvenyet), amelyekbol a klasszikus mechanikai es a klasszikus fizika alapjat kepező nagyszamu kovetkeztetes szarmazik Az „Alapelvek"-ben megalapozza az abszolut mozgas fogalmat, amely nem az anyagi testekhez, hanem az ures terhez, az abszolut terhez es az abszolut időhoz kapcsolodik Ugyanebben a muveben ~ a testek kolcsonos tomegvonzásabol (amely tomegeikkel egyenesen es a tavolságuk negyzetevel forditva arányos) levezette a bolygok mozgasának Kepler-fele torvenyeit E torveny nemcsak betetőzte a naprendszer heliocentrikus elkepzeleset, de tudományos alapot is adott az egesz világmindensegben veg bemeno nagyszamu folyamat, koztuk fizikai es kemiai folyamatok magyarazatához, es az egyseges fizikai világkep alapjává valt ~ tomegvonzasi elmeletet azonban biralták, mert feltetelezte egyik testnek a masikra valo hatását kozvetito anyagi kozeg nelkul (kozelhatas es tavolhatás) Az „Optika"-ban ~ ramutatott arra, hogy a feny sugartoreskor kulonbozo szinu nyalábokra bomlik, kifejtette a fenyről mint korpuszkuláris, mint kulonallo reszecskekről szolo elméletet A matematikában ~ megalkotta a „fluxiok elmeletet", amely lenyegeben egybeesik *Leibniz* ugyanezen idoszakban tett felfedezesevel (a differenciálas es integralás modszere), es megvetette a vegtelen kis mennyisegek analizisének alapjat Filozofiai szemleletet tekintve ~ elismerte a világ objektiv realitasat es megismerhetőseget, de ezt az allasfoglalast osszekapcsolta a vallas vedelmevel ~ rendszereben az inercia es tomegvonzas megmagyarazzak az egitestek elliptikus palyaju mozgasának veg nelkuli ismetlődesét, azonban feltetelezte az „elso lokest", amelyet istennek tulajdonitott s igy voltakeppen fizikája kozvetlenul a deista világszemlelet tampontjául szolgált ~ teológiai nezetei, valamint az, hogy nem kivanta elemezni a leirt jelensegek belső okait („Nem alkotok hipotezíseket" — ez a kijelentese az *empirizmus* jelszava lett a XVIII sz tudományban), nem csokkentettek egyertelmu es egzakt termeszetmagyarazatának hatasat a materialista gondolkodas fejlődesere, elsosorban a mechanikus materializmus kialakulásara

Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1844—1900) nemet idealista filozofus, a fasiszta ideologia egyik elofutara ~ elmelete az imperializmus kialakulasanak idoszakaban a burzsoa ideologia reakcioja volt az osztályharc kiteződesere ~ elkepzelesei arra iranyultak, hogy „feltartoztassa a bizonyára elkerulhetetlen forradalom aradatát" Ebből a szemszogbol ertekeli at a liberális polgári ideologia elveit es normáit a racionalista filozofiát, a hagyomanyos etikát es a kereszteny vallást Szerinte ezek gyengitik a harci akaratot, keptelenek a fokozodo forradalmi mozgalom elfojtására, a harcra, helyukbe ezert nyiltan antihumánus es antidemokratikus elveket allit Elesen elkuloniti a dolgozoknak az engedelmesseg szellemeben valo nevelesere szánt ideologiat („a rabszolgák erkolcse") az „uri kaszt" nevelesere szolgálo („urak erkolcse") ideologiájatol Ez utobbiak szamara a jog es az erkolcs gatlástalan *individualizmus*at hirdette ~ filozofiaja *voluntarizmus* az ertelemmel az *akarat*ot állitja szembe A fejlodes egyetemes mozgatoerejekent a „letert valo kuzdelmet" vallja, amely a „hatalom akarásaba" no at A haladas tudomanyos elmeletevel „a minden dolog orok visszateresenek" mitoszat allitja szembe

nominalizmus ⟨lat nomen — nev⟩ kozepkori filozofiai iranyzat, amely az általanos fogalmakat csupan az egyedi tárgyak neveinek tekintette. A kozepkori *realizmus*sal ellentetben a nominalistak azt állitották, hogy realisan csak az egyes, egyedi tulajdonsagokkal rendelkezo dolgok leteznek Az általanos fogalmak, amelyeket gondolkodásunk utján ezekről a dolgokrol alkotunk, nemcsak hogy nem leteznek fuggetlenul a dolgoktol, hanem azok tulajdonsagait es minőseget sem tukrozik Marx szavai szerint a ~ a kozepkorban a *materializmus* elso kifejezese volt A XI—XIV sz -ban a legjelentosebb nominalisták Roscellinus, Duns Scotus es Occam voltak A ~ eszmei az ujkorban *Berkeley* es *Hume* tanitasaiban, a legujabb idoszakban a szemantikus filozofiaban idealista alapon fejlődtek tovább

nyelv: bármilyen fizikai termeszetu jelrendszer, amely megismero és kommunikacios (erintkezesi) funkciot tolt be az emberi tevekenyseg folyamatában A ~ lehet termeszetes es mesterseges A termeszetes ~ az emberek gondolatainak általános kifejezesi formajául, mindennapi tarsadalmi erintkezesuk eszkozeul szolgál Mesterseges ~-et az emberek valamilyen szűkebb hasznalatra alkotnak (a matematikai szimbolumok ~-e, a fizikai elmeletek ~ e, a kulonfele jelrendszerek stb) A ~ társadalmi jelenseg A társadalmi erintkezesi es termelesi viszonyok fejlődesi folyamataban jon létre, mint annak nelkulozhetetlen mozzanata a ~ az emberi tevekenyseg koordinálasanak eszkoze A ~ a felhalmozott tudas rogzitesenek, megőrzesenek es nemzedekről nemzedekre valo tovabbadásanak eszkoze Fiziologiai alapjait tekintve a ~ a ma-

sodik jelzőrendszer, amelyet Pavlov az emberi pszichikum sajátos többletének nevezett. A ~-nek mint a *gondolkodás* létezési és kifejezési formájának egyben a tudat alakításában, fejlődésében is lényeges szerepe van. A tudat nem létezik és nem létezhet a nyelvi burkon kívül. ~ nélkül nem volna lehetséges az elvont gondolkodás. A ~ a gondolkodás általánosító tevékenységének szükséges feltétele. ~ és gondolkodás azonban nem azonos. Miután a ~ létrejött, viszonylag önálló lett, megvannak a maga sajátos törvényei, amelyek különböznek a gondolkodás törvényeitől. Ezért nem beszélhetünk teljes azonosságról a fogalom és a szó, az ítélet és a mondat stb. esetében. A ~-nek meghatározott rendszere, „struktúrája", belső szerkezete van, amelyen kívül nem érthető meg a nyelvi*jel* természete és *jelentése*. Fizikai természetét tekintve a nyelvi jel feltételes ahhoz viszonyítva, amit jelöl. Az utóbbi évtizedekben az elméleti kutatások szerepének megnövekedésével fokozódott az érdeklődés a mesterséges, formalizált ~-ek törvényszerűségeinek tanulmányozása iránt, amelyeknek *logikai szintaxis*át és *logikai szemantiká*ját vizsgálják. Ennek kapcsán a ~ nem csupán a lingvisztika, hanem a logika és *szeminotika* tárgyává is vált. A mai neopozitivizmus abszolutizálja e kutatások szerepét és jelentőségét, és a filozófiai vizsgálódását egész problematikáját helytelen módon a ~ logikai elemzésére szűkíti le.

O ö

objektív: a reális tárgyakra, sajátosságokra és viszonyokra vonatkoztatva azt fejezi ki, hogy ezek a tudaton kívül, a tudattól, a szubjektumtól függetlenül léteznek; a képzetek és fogalmak, ítéletek és következtetések viszonylatában ismereteinknek az emberi tudattól független forrására, anyagi alapjára, tartalmára utal.

objektív idealizmus — lásd *idealizmus*

objektív igazság: — lásd *igazság*

objektív valóság: az anyagi világmindenség a maga teljességében, valamennyi formájában és megnyilvánulásában. Az ~ az alapvető gnoszeológiai kérdés aspektusában vizsgálva az emberi tudattól függetlenül és vele szemben elsődlegesként létezik. (Lásd meg: *let, objektum.*)

objektum ⟨kései lat. objectum — tárgy⟩: a *szubjektum* tárgyi jellegű gyakorlati és szellemi, megismero tevekenységének a tárgya, az, ami a szubjektumon kívul van, s vele szemben áll. Az ~ nem azonos az *objektív valóság*gal, az *anyag*gal; ~-má csak azok a szubjektumtól függetlenül létező dolgok válnak, amelyek valamilyen formában bekerulnek az emberi gyakorlati és elméleti tevékenységbe. A filozófiai iskolák és irányzatok többségénel az ~ csak ismeretelméleti vonatkozásban szerepel. Az ~ tudati reprodukálásának módjára vonatkozóan a filozófiai koncepciók három alaptipusát ismerjuk: 1. azokat az elméleteket, amelyek szerint a megismerendő ~ közvetlenul van adva a szubjektum számára, de a szubjektumnak e „közvetlen adottsággal" végzett tevékenysége mindig „eltávolodás" az ~-tól. E tevékenyseget általában nem maga az ~ természete határozza meg, ez a szemlélődő, szenzualista álláspont az ismeretelméletben, amely az ókori filozófia és a XVII—XVIII. századi filozófia java reszet, továbbá a mai realizmust, pozitivizmust es fenomenológiát jellemzi; 2. azokat az elméleteket, amelyek abból indulnak ki, hogy az ~ a szubjektum konstrukciója, a szubjektum belso szellemi-logikai tartalmának megismeroértékelo viszonyának „objektiválása" (kantiánus es neokantiánus filozófia, pragmatizmus); 3. a dialektikus materializmus szerint a szubjektumnak az ~-hoz való megismero viszonya a tárgyigyakorlati viszonynak a termeke (lásd *Marx—Engels* Művei. 3. kot. 7. old.). A szubjektum számára látszólag kozvetlenul „adott" érzet az ~-ra vonatkozó tudást csak rejtett, analizálatlan formában, esetlegességekkel telve tartalmazza. E tudás csak a *tevékenység*ben, a tevékenység által bontakozik ki és fejlődik. Ezert a *megismerés* problémáját nem lehet megoldani, ha nem elemezzuk a szubjektum ~-on végzett tevékenységének kulonboző formáit. Az objektiv valóság az egyes ember számára nem „tiszta formában" jelenik meg ~ gyanánt, hanem a tevékenység, a *nyelv* és a tudas (tobbek kozott a logikai kategóriák) olyan formáiban, amelyeket — mint az objektív valóság visszatukrozéseit — a társadalom dolgozott ki a torteneti fejlódés során. Az objektiv valóság megismerése az empirikus szintrol az elmeleti szint fele halad és ez rendszerint azzal jár egyutt, hogy megváltozik az ~ ismeretelméleti státusa: megjelenik az ún. elméleti ~ (az ideális gáz, az ideálisan szilárd test, a matematikai inga stb.), amely egeszen másvalami, mint az empirikus ~. Mindamellett az empirikus és az elméleti ~ nem elvileg, hanem csak minőségileg kulonbozo szférái a valóságnak: az elméleti megismerés olyan targyai, mint az idealizációk, a valóságban nem leteznek reális fizikai, illetve szociális ~ gyanant, hanem csak az elmeleti nyelv megkonstruálásához s az ~ melyebb gondolati megismereséhez szukseges módot, illetve kategoriát jelentik az ~ ama valóságosan létező mozzanatainak kiemelesére és rogzítésére, amelyekkel a megismerendesnek az empirikus szinten is dolga volt, amelyeket azonban az empirikus tudás nem ragad meg tulajdonságaik és viszonyaik teljessegeben. Az ilyen ~ ismeretelmeleti státusa a tárgy kategóriájaban tárul fel. A mai tudományos megismerest a kulönféle elméleti ~-ok nagyarányu „termelesenek" tendenciája jellemzi. Ilyen ~ pl. a *rendszer*, a *struktúra*, a vezérlés stb. Egy-egy ilyen ~-csoportba a valóságnak reális szubsztrátumukat tekintve rendkívül eltérő dolgai, jelensegei tartoznak bele. Ezért vizsgálatunkban az egyik legnehezebb feladat az, hogy kello pontossággal vonják meg az ~-ok megfelelő osztályának hatarait. Ami az olyan elméleti ~ ontológiai státusat illeti, mint

amilyen pl. az atom, az „elemi" részecske, az elvileg nem különbözik az empirikus megismerés tárgyát képező makrotestek státusától: mindkét esetben az történik, hogy az elméleti ~-ra vonatkozó, az empirikusnál magasabb szintű tudást az ~ empirikusan tapasztalható viselkedésének magyarázatára használjuk fel (pl. a makrotestek viselkedésének bizonyos sajátosságait a molekuláris-kinetikai elmélet segítségével magyarázzák). Külön helyet foglalnak el az ún. absztrakt ~-ok, amelyeket a modern formális *logika* vizsgál, többek között a típus-elmélet.

A tudás ~-ának mint olyannak a jellemzése nem változhat meg a szubjektum nézőpontjától függően. A tudományos megismerés gyakorlatában az ~-ban bizonyos invariánsokat, azaz a szubjektum pozíció-változásától független összefüggéseket és relációkat tárunk fel, amelyek segítségével egységes, objektíve determinált tudásrendszerré integrálhatjuk az ~ különböző aspektusait, amelyek esetleg különböző nézőpontok, kutatási irányzatok, eljárások eredményeiként születtek. De az ilyen invariánsokat, amelyek az ~ különféle részleges megközelítési lehetőségeit szintetizálják, rendszerint hallatlanul nehéz megkonstruálni, mert az ~-ra vonatkozó részismeretek külön-külön mind meghatározott feladatok talaján öltenek alakot, s ezért ezeknek az ismereteknek a mechanikus összekapcsolása rendszerint ellentmondásokat eredményez az elméletben. E szintézis csak speciális logikai és metodológiai eszközök segítségével valósítható meg. (Lásd még: *gondolkodás; eszmei.*)

Occam, William (szül. 1280 és 1290 között — 1349) — lásd *nominalizmus; konceptualizmus*

Ogburn, Wulliam Fielding (1886—1959): amerikai burzsoá szociológus, a columbiai (1919—27) és a chicagói (1927—33) egyetem szociológiaprofesszora. Nagyszabású állami szociológiai vizsgálatokat vezetett.

~ felállította „a kultúra elmaradásának elméletét" („cultural lag theory"), amely a technológiai *determinizmus* egyik változata. ~ szerint az emberiség történelmi fejlődése során a szellemi kultúra elmarad az anyagitól; az utóbbit ~ a technika fejlődésére korlátozza. A „kulturális elmaradás" elméletének kiegészítéseképpen ~, a pszichoanalízis hatására, felállította a biológiai elmaradás elméletét. Ennek az a lényege, hogy a mai ember biológiai természete az idő rövidsége miatt nem alkalmazkodott a civilizációhoz. A mai ember ~ szerint ugyanolyan ösztönökkel és izomzattal rendelkezik, mint ősei, s így szenvednie kell, mert nincsenek lehetőségei azoknak az ösztönöknek és fizikai cselekvéseknek a megnyilvánítására, amelyeket majomszabású teste megkövetel. Ilyen okokkal igyekezett ~ megmagyarázni a kapitalizmus rendellenességeit (nyomor, háborúk, bűnözés). Mint egyike az elsőknek, akik a pszichoanalízis módszerét a szociológiára alkalmazták, ~ az anyagi és a pszichológiai szükségleteket egyformán a társadalmi élet alapjainak tekintette. ~ azt tartotta, hogy a társadalmi evolúció mozgatóerői a kíváncsiság, nyugtalanság, félelem, nagyravágyás és egyéb lélektani tényezők. A „kulturális elmaradás" elmélete nem adʻátfogó magyarázatot az anyagi és a szellemi kultúra, a társadalmi intézmények fejlődési ütemének eltérésére. ~ minden esetben különös okokat keres. A kulturális elmaradás felszámolásához szerinte a tudományos ismeretek kibővítése szükséges; így a társadalmi evolúciót azonosítja a tudományos gondolkodás fejlődésével. ~ úgy vélte, hogy nem a munka, hanem a nyelv és a csoportos élet hajlama különbözteti meg az embert az állatvilágtól. A társadalmi életet eklektikus módon úgy határozta meg, mint „a biológiai organizmus, a földrajzi környezet, a csoportfolyamat és a kulturális örökség négy tényezőjének kölcsönhatását".

okkazionalizmus ⟨lat. causa occasionalis — véletlen, esetleges ok⟩: XVII. századi irányzat a nyugat-európai filozófiában, amely a test és lélek descartes-i dualizmusának problémáját idealista módon kísérli meg megoldani. Fő képviselői: J. Clauberg, A. Geulincx, N. Malebranche. Az ~ a test és lélek kölcsönhatásának megoldhatatlanságát *Descartes* rendszerében elvi megoldhatatlanságként értelmezi. Az ~ álláspontja szerint amit az érzékelés, tapasztalat a test és lélek kölcsönhatásának tart, csak alkalom, látszólagos, esetleges okozatiság, amelynek mélyén a ténylegesen ható ok, isten működik. Ilyenképpen a test és lélek kölcsönhatásának állandó eleme a csoda, isten közvetlen beavatkozása minden fizikai inger hatására kialakuló pszichikus állapotba, illetve fordítva. A descartes-i filozófia idealista átértelmezését Malebranche vitte teljesen végig. Malebranche-nak a pszichofizikai és természeti okságfelfogás elleni idealista kritikája egyik kiinduló elméleti előfeltevése *Hume* szubjektív idealista okságfelfogásának.

okság (kauzalitás) ⟨lat. causalis — végső okra vonatkozó, okozati⟩: filozófiai kategória olyan jelenségek szükségszerű összefüggésének megjelölésére, melyek közül az egyik (az ok) kiváltja a másikat (az okozatot). Megkülönböztetünk teljes és specifikus okot. A teljes ok valamennyi feltétel összessége, melyek megléte esetén szükségszerűen bekövetkezik az okozat. A specifikus ok — több feltétel összessége, melyeknek meg-

jelenese (ha sok egyeb korulmeny az adott helyzetben már jelen van es az ok működeset lehetővе teszi) kiváltja az okozatot A teljes ok feltarása csak viszonylag egyszeru esetekben lehetseges, a tudományos kutatas feladata rendszerint az adott jelenseg specifikus okainak kideritese A specifikus ok ugyanis egyesiti magában a teljes oknak az adott helyzetben leglenyegesebb elemeit, a fennmarado elemek pedig csupan ezen specifikus ok mukodesenek felteteleiként lepnek fel Az ~ kerdesenek megiteleseben termeszetszerűleg ellentetes a materializmus es idealizmus állásfoglalása A materializmus szerint az okságı osszefuggesek a tudatunkon kivul es tőle fuggetlenul letezo dolgok kozotti osszefuggesek, tehát objektiv jellegűek A szubjektiv idealizmus vagy egyaltalán tagadja az ~-ot, pl az erzetek meg szokott egymasutánisagával azonositja (Hume), vagy pedig elismeri ugyan, hogy az ~ szukségszerű osszefugges, de azt tartja, hogy a megismerő szubjektumbol vetitődik rá a kulvilágra (az ~ a priori jellege Kantnál) Az objektiv idealizmus elismerheti ugyan, hogy az ~ a megismero szubjektum tudatától fuggetlenul letezik, de alapjat a valami abszolutizalt szellemben, ideaban, fogalomban keresi A dialektikus materializmus objektiv es egyetemes jellegunek tartja az ~-ot, de egyszersmind elveti az ~ leegyszerusitett ertelmezeset is, az ok es okozat linearis hatasmechanizmusát, tovabbá metafizikus szembeallitasat es mint a kolcsonhatás mozzanatait vizsgalja ezeket az ok altal meghatározott okozat aktiv szerepet játszik es visszahat a kivalto okra Az oksagi osszefuggesek sokretuek, nem korlatozhatok egyvalamely formájukra, amint azt a metafizikus materializmus tette (pl a Laplace-fele determinizmus abszolutizalta a mechanikai ~-ot) A modern tudomány fejlődese megcafolja az oksági osszefuggesek regebben ismert formainak abszolutizalasat, és azaltal, hogy sokretűsegukben tárja fel ezen osszefuggeseket s tisztázza az ~-nak az egyetemes osszefugges *(jelensegek egyetemes osszefuggese)* mas formáival, elsősorban a szuksegszerűseg es veletlennel valo kapcsolatat, elmelyiti es gazdagitja az ~ dialektikus materialista felfogását (Lásd még *determinizmus indeterminizmus szuksegszeruseg es veletlen*)

ontológia: ⟨gor — a letről szolo tan⟩ lenni, letezni igeből ontesz — l ~-n vagy „első filozófián" a Marx előtti filozofiában a letről altalába a létrol mint olyanrol szolo tanitást ertettek. Ebben a vonatkozásban azonos értelmű a *metafizikával* — a let legaltalánosabb határozmányainak spekulativ idealista rendszerével E tanitást a let fogalmarol *Arisztotelész* vezette be először. A késő középkor katolikus filozófusai ezt igyekeztek felhasznalni olyan ~ megteremtesehez, amely a hitigazságok filozofiai bizonyitekaul szolgálhat Ez a tendencia *Aquinoi Tamas* filozofiai-teologiai rendszereben ervenyesult a legkiteljesedettebb formaban Az ujkorban (kb a XVI sz -tol) ~-n a metafizika egy sajátos reszet ertettek, minden letező erzekfeletti, immateriális strukturájárol szolo tant Az igy ertelmezett ~ legpregnánsabb peldaja Wolff filozofiája, amely a szaktudomanyok tartalmaval minden kapcsolatot elveszitett es nagyreszt merőben spekulativ uton, valamint az ~ fogalmainak nyelvtani elemzese utján epitette fel az ~-t Az ellentetes tendencia *Hobbes Spinoza Locke* valamint a XVIII századi francia materialisták tanaiban jelentkezett, e tanok pozitiv tartalma, tamaszkodva a kiserleti tudomanyok adataira, objektive megingatta az ~-nak mint felsőbbrendű filozofiai tudomanyagnak, mint „elso filozofianak" az eszmejet A *klasszikus nemet filozofia* kepviselői (*Kant Hegel* stb) az ~-t tartalmatlannak es tautologikusnak nyilvanitottak ugyan, de ugy veltek, hogy helyette uj, tokeletesebb ~-t (metafizikat) kell letrehozni

A XX sz polgári filozofiajaban a szubjektiv idealista aramlatok (neokantianizmus, pozitivizmus) terjedesere valo reakcio eredmenyekent kiserletek tortennek „uj ~" megalkotására az objektiv idealizmus alapjan (*Husserl*, transzcendentalis ~"-ja, N *Hartmann* „kritikai ~"-ja, *Heidegger* „fundamentalis ~"-ja) Az uj ontologiai tanokban az ~-n az erzekfeletti irracionális intuicio utjan felfogott let legaltalanosabb fogalmainak rendszeret ertik Nehany katolikus filozofus is torekszik az uj ~ fogalmanak alkalmazására, osszeegyeztetve az ~ regi, arisztoteleszi fogalmával

A marxizmus nem tekinti az ~-t kulon filozofiai diszciplinanak, azaz termeszetfilozofiai metafizikanak, s ezt az allaspontot elso izben visszi keresztul kovetkezetesen Ezzel lekuzdi az elvont egyetemesseg elvet, es kidolgozza a gondolkodás es let viszonyának azt a szigoruan monisztikus ertelmezeset, amely szerint itt ellenteteknek konkret azonossagával van dolgunk Ebből az kovetkezik; hogy semmifele filozofiai kerdes nem oldhato meg tisztan ontologiai formaban, vagyis valamilyen kulonallo, zárt tannak a kereteben, nelynek tárgyát a let elvont, „tiszta" lenyegi meghatározasai mint olyanok alkotjak, az emberi tevekenysegre, a tarsadalom kulturájára, a megismeres szocialis termeszetere stb vonatkozo kutatasokon kivul es az elott A marxizmus nem ismeri el, hogy a termeszet megismereseben a termeszettudomanyokat bármi mas potolhatná, lehetetlennek tartja a „világkep" kialakításaban valo reszuk, funkciojuk tagadását Eppen a természettudomanyok szerepet tagado vagy lebe-

csulo álláspont szulheti ma újjá a természeti ~ gondolatát Ugyanigy a pozitiv társadalomtudományok sem cserelhetok fel filozofiával. Sem a termeszet-, sem a társadalomtudományoknak nincs szukseguk arra, hogy valamilyen ~ álljon felettuk, egyfajta „tudomanyok tudománya", amely a „letrol altalában" mondana ki teteleket. A let altalános meghatarozásainak problemáira nem az ~ nyujt konkret megoldast, hanem a tartalmi jellegű, *dialektikus logika* amely nem más, mint a vilag emberi elsajátitása tortenetenek, a megismeres tortenetenek vegeredmenye, summája, foglalata Lenin ezt a logika, a dialektika es az ismeretelmelet egybeesesenek elveben fogalmazta meg

ontológiai istenérvek — lásd *istenérvek*

operacionalizmus szubjektiv idealista irányzat a modern polgári filozofiaban, termeszetet tekintve szintezise a *logikai pozitivizmus*nak es a *pragmatizmus*nak Bridgman alapitotta. Legfobb kategoriaja a muveleti elemzes, bármely fogalom jelentese az e fogalom használatánál es vizsgálatanal alkalmazott muveletek leirása utján hatarozhato meg, a fogalom azonos egy megfelelő muveletsorral Az olyan fogalmakat, amelyek nem fuggnek ossze semmifele művelettel, ertelmetleneknek nyilvanitják Az ~ elkerulhetetlenul szubjektiv idealista kovetkeztetesekhez jut el· ha a fogalmakban csak meresi muveleteinket ismerjuk meg, akkor maguknak az objektumoknak az elismerese a meresi eljárásoktol fuggetlenul ertelmetlennek bizonyul. Bridgman le is szogezi: „A dolgok a mi konstrukcioink "

organikus társadalomelmélet: a XIX sz. második feleben kialakult polgári elmelet, amely az emberi tarsadalmat biologiai szervezethez hasonlitja Kepviseloi (*Spencer* A Schaffle stb) a társadalom strukturajat az organizmus strukturajának analogiajara vizsgaltak Ezt pedig arra használtak fel, hogy az osztalyegyenlotlenseget es a polgari tarsadalom tobbi sajatosságát termeszetes, kikuszobolhetetlen adottságnak tuntessek fel

Origenész — lásd *alexandriai iskola patrisztika*

orosz forradalmi demokraták : a Marx elotti orosz filozofia fejlodeseben a mult század negyvenes eveiben megkezdodott legtartalmasabb szakasznak, a forradalmi demokrata filozofianak es szociologianak a kepviseloi. A feudalis-hűberi viszonyok bomlasa folytan a XIX. sz kozepen rohamos fejlődesnek indult a forradalmi demokrata ideológia, amely vegső soron a parasztsag erdekeit fejezte ki Úgy veltek, hogy Oroszországban az un falukozossegi szocializmus formajában valosulhat meg a szocializmus A forradalmi demokraták filozófiájának elméleti forrásai a kovetkezők voltak a korábbi orosz es nyugateuropai materializmus (kulonosen a francia materialisták es *Feuerbach*) eszmei, a klasszikus német idealista filozofia, kulonosen *Hegel* dialektikája, a kritikai-utopikus szocializmus eszmei. Fo torekvesuk olyan egyseges koncepcio kidolgozasa volt, amelyben a dialektika gazdagithatja a filozofiai materializmust. Termeszet- es tarsadalomfelfogásuk kiindulopontja az antropologiai materializmus volt, s ebbol fakadt elmeleti folenyuk a XIX századi tortenelmi idealizmus kepviselőivel szemben, de egyszersmind ez volt az alapja idealista kovetkezetlenseguknek is.

Az oroszországi forradalmi demokratizmus atyja V. G. Belinszkij volt. Világnezete — ezen belul a megismerésről kialakított felfogasa — dialektikus elemekkel átszött, materialisztikus jellegu volt.

A történelmi folyamatot vegtelen folyamatkent értelmezte, amelynek megvannak a maga torvenyei, s objektiv vizsgálatot igenyel. Belinszkij bírálta a szubjektivizmust es az empirizmust, s azon a nezeten volt, hogy a tortenelemben a veletlenek látszólagos tulsulya ellenere szuksegszerűseg uralkodik. A tortenelmi szuksegszerűseg elismerese nem zárja ki a szemelyiseg alkoto aktivitasat, a nep a tortenelem alanya. A kiemelkedo szemelyiseg es a nep viszonya analog a veletlen es a szuksegszerű viszonyával. A haladás a tortenelmi szuksegszerűség megnyilvánulása, amely a feudalizmus, majd pedig a polgari tarsadalom bukasához vezet; a jovo társadalma a szocializmus A tarsadalom szellemi fejlodeseben kulonos helyet foglal el a filozofia mellett a tudomány es a muveszet Ezek a valoság tukrozesenek formaja tekinteteben kulonboznek egymastol, ami analog a tudományos fogalom es a műveszi kepmas kozotti kulonbseggel Az esztetika filozofiai tudomány es a muveszet szuntelen gyakorlatát tukrozi. Az igazi muveszetben a tartalom es a forma elválaszthatatlan egymástol, a „tiszta" muveszet elmelete nepellenes es ertelmetlen

Belinszkij eszmei es kritikai tevekenysege igen erosen hatottak a kesobbi filozofiai es tarsadalmipolitikai gondolkodasra, kulonosen a petrasevistak világnezetere. Ezek társadalmi programjanak filozofiai alapja az antropologiai materializmus A forradalmi erzelmu petrasevistak (Petrasevszkij, Szpesnyov stb) megprobáltak osszekapcsolni a szociologiai koncepciót es a szocialista elmeletet a forradalmi gyakorlattal, kidolgoztak Oroszorszag szocialista átalakításának programját.

Az orosz materializmus torteneteben az egyik legnagyobb gondolkodo A. I Herzen Tevekenysegenek virágkora a negyvenes-hatvanas evekben

volt. Már a „Levelek a természet tanulmányozásáról" c. művében (1845—1846) materialista választ ad a filozófia alapkérdésére, bizonyítva a lét és a gondolkodás dialektikus összefüggését; bírálja a racionalizmus és az empirizmus egyoldalúságát, szintézisük szükségességének bizonyítására törekszik. Bírálva az idealizmust és rámutatva a gondolkodás aktív oldalát lebecsülő metafizikus materializmus korlátozottságára, Herzen kijelölte az utat a dialektikus materialista ismeretelméletre való átmenethez. A filozófiát elméleti fegyvernek tartotta a társadalmi harcban. „Herzen egészen közel jutott a dialektikus materializmushoz, s megtorpant — a történelmi materializmus előtt" (Lenin). A történelmi haladás Herzen szerint „a gondolatok tartalmának progressziója", „a legteljesebb összhang elérése az ész és a valóság között", a társadalom fejlődése az emberi szabadság felé. A történelem alkotójának Herzen végső soron a népet tekinti, a történelem mozgatóereje az osztályok, „ellenséges pártok" harca; a haladó párt a forradalom pártja. Továbbfejlesztve azt a gondolatot, hogy az úgynevezett politikai forradalmakkal nem szabad megelégedni, Herzen — szocialista eszméjének megfelelően — megindokolta a társadalmi fordulatnak, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatásának szuksegességét. A Bakunyinnal folytatott polémiában azt a nézetet vallotta, hogy a társadalmi forradalom nem szunteti meg azonnal az államot, hanem felhasználja azt a társadalom szocialista átalakítása érdekében.

A XIX. sz. második felében az orosz filozofiában kieleződött es nyílt formákat öltött a materializmus es idealizmus harca, a haladó gondolkodók továbbfejlesztették és terjesztettek a forradalmi demokratizmus filozófiáját es szociológiáját (a hetvenes-nyolcvanas években a forradalmi narodnyik mozgalom). Ebben az időszakban tevékenykedett N. G. Csernisevszkij, „a nagy orosz hegelista es materialista" (Lenin).

Csernisevszkij es a hatvanas evek halado gondolkodoinak filozófiájában az egyik kozponti problema az ember problemája volt. A monista emberfelfogás továbbfejlesztve Csernisevszkij kidolgozta az antropológiai filozófia rendszeret, az emberi tevékenyseget elsősorban biológiai es fiziológiai konstansok által meghatározott tevekenysegkent ertelmezte, s ez volt a fő elmeleti oka filozofiai materializmusa korlátozottságának. Csernisevszkij a materialista ismeretelmélet álláspontján volt, az igazság konkretságának elvet vallotta, a dialektika es a XIX. századi természettudomány alapján igyekezett feltárni a megismeresi folyamat tartalmát es formáját. Bírálta Hegel esztetikáját, de megőrizte annak sok tartalmas mozzanatát. Belinszkij esztetikájának hagyományait folytatva kidolgozta a kritikai realizmus művészetének materialista esztétikai alapjait. A l'art pour l'art idealista elméletével szembeállította a népet szolgáló művészet forradalmi demokratikus koncepcióját.

Csernisevszkij, bár végsős oron történelmi idealista volt, számos materialista és dialektikus eszmét fejtett ki a szociológiában. A társadalom történetét törvényszerű, felfelé ívelő és megismerhető folyamatnak tartotta. Véleménye szerint e folyamatnak a véletlen formájában való külső megjelenesét meg kell különböztetni a belsőleg szukségszerűtől; az emberek létezesének gazdasági feltételei képezik az „alapvető okát csaknem minden jelensegnek". A társadalom történelmi mozgásában döntő jelentőségűek a néptömegek. Az anyagi helyzettől függően a társadalomban az emberek osztályokra tagozódnak. A politikai es ideológiai harc az osztályok és rendek közötti gazdasági ellentmondások következménye. A termelesi eszkozöket át kell adni az anyagi javak termelőinek, a dolgozoknak a kezebe. A társadalom szuksegszeruen szocialista elvek szerint fog átrendeződni.

A hatvanas evek materialista filozófiájának tobbi képviselője — Dobroljubov, Piszarev, a Szerno-Szolovjevics fivérek és mások — széles körű felvilágosító és forradalmi tevékenységet fejtettek ki, jelentősen hozzájárultak a materialista hagyományokhoz: megindokolták a filozófia és a forradalmi harc gyakorlata közötti szükségszerű összefüggést, bírálták a korabeli idealista áramlatokat, szembeállították velük a történelmi haladás eszméjét, azt, hogy a társadalom törvenyszerűen a dolgozók gazdasági es politikai felszabadulása felé halad előre. A haladó tudósok (Szecsenov, I. Mecsnyikov), továbbá a hatvanas evek forradalmi demokratái, különösen Piszarev, Antonovics, felismerték a darwinizmus elveinek jelentoseget és felhasználták ezeket az idealista es vallásos világnezet elleni harcban. Dobroljubov kidolgozta a realista művészet és esztétika elmeletenek problemáit, ami ma is tanulságos peldája a muveszet materialista megközelítésének. Dobroljubov is es Piszarev is ragyogó kritikusa volt a korabeli idealizmusnak, amely mint egy felhivatalos tudomány volt, es a nyárspolgári „józan ész" elterjedt koncepcióinak. Dobroljubov a vulgármaterializmus egyik első kritikusa Oroszországban. A szociológiához Dobroljubov elsősorban a néptomegek történelmi szerepéről kifejtett mely gondolataival járult hozzá.

Ortega y Gasset, Jose (1883 - 1955): spanyol filozófus, a kultúrfilozofia és az antropológiai filozófia kepviselője, kozeleti szemelyiség. 1911-től 1936-ig a madridi egyetemen a metafizikai tanszeket vezette. 1931-ben reszt vett a monarchia megdönteseben. Miután Spanyolországból emig-

rált (1936), nyíltan fellépett a fasizmus ellen. Madridba való visszatérése (1948) után megalapította a Human Tudományok Intézetét.

Filozófiai tevékenységét ~ neokantianusként kezdte (Cohen tanítványa volt). További filozófiai fejlődésében hatással volt rá az *életfilozófia*, elsősorban *Nietzsche* (többek között a „tömegtársadalom" koncepciójában) és *Dilthey*.

~ a XX. sz. történetfilozófiájára jellemző tendenciát képviselt célja az ontológia kidolgozása; a filozófiában azt az irányzatot képviselt, amely — ellentétben a *neokantianizmus*nak a történelmi ismeret specifikumát tanulmányozó gnoszeologizmusával („metodologizmusával") és a pozitivista gondolkodás fenomenalizmusával — igyekezett visszatérni magának a tárgynak a vizsgálatára, vagyis választ adni arra a kérdésre, hogy mi a történelmi lét. Az *egzisztencializmus* elméleti premisszája (a létnek „belülről", az Én létezésének tényéből kiindulló vizsgálata) alapján ~ átértékelt magának a *történetfilozófia*nak (az ember filozófiájának) a szerepét és jelentőséget — ebben látja a kulcsot annak a kérdésnek a megoldásához, hogy mi a lét általában. A természet, ~ szerint, a mai ember számára már nem lét többé, hanem a tudomány által létrehozott szellemi konstrukció. A valódi realitás az olyan realitás, amely értelmet ad az emberi létnek, s ~ ezt az értelmet a történelemben igyekszik feltárni. Elemzi a világnézetek különféle típusait, hogy egy-egy történelmi korszak strukturájának beható vizsgálatával megragadja azt, ami ezeknek a világnézeteknek értelmet ad. Ám ha ~-nak sikerül is olykor feltárni egyik-másik világnézet típus fejlődésének és bomlásának logikáját, feladatát megsem oldja meg a kultúra története a kihalt eszmények és hiedelmek temetője — de hogy mi éltette hajdan ezeket, az tisztázatlan marad, a kultúra történelmi formái, a kultúrkorok az egymást felváltó illúziók egymásra következésének jelentkeznek.

~ figyelmének középpontjában a „tömegtársadalom", a „tömegkultúra" problémája áll. A XIX. sz. végi—XX. századi európai társadalomban ~ az „eltömegesedés" veszélyes tendenciáit véli felfedezni, amelyek az emberi személyiséget olyan „elátlagolt", elszemélytelenített individuummá változtatják, akinek a világnézetét és viselkedését teljesen kívülről szabják meg. Ellentétben a múlt organikus társadalmaival, amelyekben az individuumok népet alkottak, a modern „tömegtársadalom" ~ szerint az „individuumok mechanikus összessége", „sokaság". A társadalmi élet standardizálása, az emberek, az osztályok, sőt a kontinensek nivellálódása likvidálja a társadalom rendi felosztását és új differenciálást hoz létre „tömegre" és „élitre" (szellemi arisztokráciára) osztva a társadalmat *(elit-elméletek)*. A modern társadalom e helyzetének okát ~ elsősorban abban látja, hogy az emberi létezés értelmének realitását kiszorította az empirikus-technikai realitás, hogy így módon „az emberek földi berendezkedésének" eszköze létezésük céljává vált. A „technika kora" az embernek gyakorlati hatalmat juttatott, ugyanakkor az ember nincs tudatában annak, hogy maga mi is tulajdonképpen. A „tömegtársadalmat" ~ a totalitárius rendszer kedvező talajának tartotta, mivel az elátlagosított individuum egy meghatározott szociális-politikai csoportosulás manipulációjának tárgyául szolgál ~ az arisztokratikus, kiválasztott kisebbség álláspontjáról igyekszik megvédeni a kultúrát „a tömegektől, amelyek mindenképpen szeretnék kormányozni a társadalmat, bár nem rendelkeznek az ehhez szükséges képességekkel". ~ szerint a tömegek szociális aktivitása katasztrófába sodorhatja az emberiséget. „Ha ez az embertípus (a „tömegember") továbbra is uralkodik majd Európában és dönt Európa sorsa felett, nem telik harminc esztendőbe, s kontinensünk visszatér a barbársághoz".

osztályharc: az összeegyeztethetetlen, ill. egymásnak ellentmondó érdekű *osztályok* között folyó harc. Az ~ valamennyi antagonisztikus osztálytársadalom történelmének alapvető tartalma és hajtóereje, kezdve az őstársadalom felbomlásától egészen a kizsákmányolás teljes felszámolásáig és a szocializmus győzelméig. Az ~-ban fejeződik ki az antagonisztikus *termelési mód*ok alapvető ellentmondása. Az ~ megismerése nyitott utat az osztálytársadalom fejlődési törvényszerűségének megértéséhez. Az ~ elméletének megalkotása tette lehetővé a történettudomány számára, hogy általánosítsa az egyes szemelyek végtelenül változatos és látszólag nem is rendszerezhető cselekvéseit, és visszavezesse őket az osztályok cselekvéseire. Ez adott objektív kritériumot az ismétlődés felfedezéséhez a történelemben, olyan kritériumot, amellyel „az egyéni visszavezethetjük a társadalmira" (*Lenin* Művei. 1. kot. 398 old.). Az ~ marxi—engelsi elméletének döntő jelentősége volt a szocializmus és a hozzá vezető út szükségszerűségének tudományos megalapozásában. Az ~ elmélete egyszersmind megalapozta a proletariátus forradalmi taktikáját is.

Az ~ tényleges lefolyásának leírását már egyes ókori és olasz reneszánsz kori történészek munkáiban megtaláljuk. N. Machiavelli az „anyagi érdeket" tekintette a történelem hajtóerejének. Az ~ gondolatának további fejlődése a XVII. századi angol és különösen a XVIII. századi francia polgári forradalom, majd az azt követő XIX. sz. eleji történelmi események tapasztalatának általánosításával függ össze. Engels az ~

megismerésének történelmi előfeltételeit jellemezve a következőket írta: „A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia uralmi igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatérésével ugyanennek a ténynek ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói — Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és L.-A. Thiers-ig — mindenütt kimondják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy a hatalomért harcoló harmadik fél mindkét országban a munkásosztály, a proletariátus. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak aki szándékosan behunyja a szemét, az nem látja, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje " (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. köt. 356. old.) A francia történészek— kulonosen Thierry — kifejtették azt az előzőleg már Saint-Simon által megfogalmazott tételt, hogy Európa története a XV. sz.-tól a XVIII. sz.-ig az ~, az ipari tőkések és a hűbérurak közötti harc megnyilvánulása. A restauráció korabeli francia történészek azonban nem tudták feltárni a társadalom osztálytagozódásának valódi alapját. Az osztályok keletkezését az erőszakkal, egyik fajnak másik által történt leigázásával magyarázták.

Az ~ egyedi megnyilvánulásait csak Marx és Engels tudta az osztálytársadalom egész történetére érvényes általános törvényként megfogalmazni s tudományosan megmagyarázni az ~ okait, összekapcsolva a termelési módok fejlődésével. Ok fedeztek fel az osztálytársadalmak mozgásának alapvető törvényeként, hogy „minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, valójában csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbé világos kifejezése, s hogy ezeknek az osztályoknak a létezését és ezzel összeütközéseiket is viszont gazdasági helyzetük fejlődési foka, termelésük módja és az ezáltal megszabott csere módja szabja meg". (*Marx—Engels* Művei. 8. kot. 550. old.) Az ~ elmeletének alapvető módszertani jelentősége van a társadalomtudomány számára, mert segít megérteni az ideológiai harc valódi osztálytartalmát annak változatos formáiban. Mint Lenin hangsúlyozta, az emberek a politikában a csalásnak és az öncsalásnak áldozatai voltak és lesznek is mindaddig, amíg meg nem tanulják felfedni a szociális frázisok, nyilatkozatok, igérgetések mögött ennek vagy annak az osztálynak az *érdek*eit.

A marxizmus—leninizmus levonta az ~ felismeréséből folyó összes elméleti és gyakorlati következtetéseket, kimutatta, hogy a proletár ~ szuksegszerűen a proletárhatalom megteremtéséhez, a proletariátus diktatúrájához vezet. „Az osztályharcról szóló tanítást ugyanis *nem* Marx, *hanem* már Marx *előtt* a burzsoázia alkotta meg, és az a burzsoázia számára általában *elfogadható*. Aki *csak* az osztályharcot ismeri el, az meg nem marxista, az meg megmaradhat a burzsoá gondolkodás és a burzsoá politika keretein belül . Csak az marxista, aki az osztályharc elismerését *kiterjeszti a proletárdiktatúra* elismerésére." (*Lenin* Összes művei. 33. kót. 31. old.)

Az osztályérdekek objektívek, az osztályok társadalmi helyzetéből, életkörülményeik összességéből erednek. Az ~ az antagonisztikus osztályok között akkor is folyik, ha az elnyomott osztály nem ismeri fel alapvető érdekeit, ilyenkor az ~ spontán jellegű es nem mindig jelentkezik nyíltan. Ha az elnyomott osztály felismeri alapvető érdekeit, az ~ tudatos lesz és az osztályok nyílt összeütközéséve terebélyesedik. Az ~ mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatban bizonvos sajátosságokat mutat, amelyek a termelési mod jellegéből, a társadalom osztályszerkezetének sajátszerűségéből fakadnak. A kapitalizmus leegyszerűsítette és lemeztelenítette az osztályellentéteket azzal, hogy két nagy osztályt állított szembe egymással, a burzsoáziát es a proletariátust. A proletariátus a regebbi elnyomott osztályokhoz viszonyítva sokkal szervezettebb, sokkal nagyobb mértékben képes a tomorulesre. A proletariátus az első olyan elnyomott osztály, amelynek ~-a valoban nemzetkozi jelleget olt es világmeretűve válik. A proletariátus csak úgy szabadíthatja fel magát, ha megszuntet mindennemu kizsákmányolást. A proletariátus osztályérdekei alapvetoen egybeesnek valamennyi dolgozo erdekeivel Ez teszi lehetove számára, hogy megszerezze a forradalmi harcban a hegemoniát, tartos szovetsegre lepjen a dolgozo es kizsákmányolt tomegekkel.

Az ~ jelentősége az osztalytarsadalom tortenetében abban all, hogy a *tarsadalmi haladás* legfontosabb hajtoereje. Elsosorban azert, mert általa valosul meg az idejetmúlt tarsadalmi rendszerről az új, magasabb rendű tarsadalmi rendszerre való átmenet. Az osztályok antagonizmusaban jut kifejezesre az uj termeloerok es az elavult termelesi viszonyok konfliktusa, amit a *társadalmi forradalom*, az ~ legmagasabb rendu megnyilvanulása old meg.

Az ~ a tarsadalom gazdasági, politikai, ideologiai teruletere egyarant kiterjed. Kiterjedese es intenzitása elsosorban az adott osztály fejlettsegi fokától fugg. E tekintetben a proletariatus ~-a sokkal magasabban áll, mint a tobbi elnyomott osztálye. A proletariátus ~-anak tortenetileg elso formája a gazdasági harc volt, vagyis a munka-

soknak szakmai érdekeikért (béremelésért, munkaidő-csökkentésért, a munkafeltételek javításáért stb.) folytatott harca. Ez egyúttal előkészíti a munkásokat az átfogóbb célokért vívott harcra, elmozdítja forradalmi nevelésüket és megszervezésüket. A gazdasági harc magában véve nem hozhatja meg a proletariátus felszabadulását. Ez csak a politikai harc útján érhető el, amely a proletár ~ legmagasabb formája. Az ~ e formájának sajátossága 1. hogy a proletariátus alapvető érdekeiért folyik, 2. hogy már nem csupán egy-egy vállalat munkásainak harca munkáltatójuk ellen, hanem az egész proletárosztály harca a tőkések osztálya ellen. Marx a tőkés termelési folyamat vizsgálata során kimutatta, hogy valamely vállalat munkásait nemcsak saját munkáltatójuk zsákmányolja ki, hanem az egész tőkésosztály. A kapitalizmus gazdasági viszonyai az egész tőkésosztályt állítják szembe a munkások osztályával. A gazdasági harcból kisarjadnak a proletariátus osztályszervezetének első formái, a szakszervezetek, a politikai harcban pedig kikovácsolódik a párt, a proletariátus osztályszervezetének legmagasabb formája. A proletariátus politikai harcában a legfontosabb a saját hatalom megteremtéséért és megszilárdításáért folytatott küzdelem. Ezt a harcot a proletariátus csak akkor folytathatja eredményesen, ha van tapasztalt és harcedzett forradalmi marxista pártja.

A *párt* egyben a proletariátus ideológiai harcának is hordozója. Az ~ e formájának feladata elsősorban az, hogy a proletariátus tömegeit kiszabadítsa a burzsoázia ideológiai befolyása alól és felvértezze a szocialista ideológiával, segítségükre legyen életbevágó érdekeik felismerésében. E feladat megvalósítása a feltétele annak, hogy a spontán ~ tudatos harccá változzék. Az ~ formái a sztrájkok, tüntetések, a választások bojkottja, a parlamenti harc, a fegyveres felkelés stb. Ezek a formák rendkívül változatosak, alkalmazásuk a konkrét feltételektől függ. Lenin azt tanította, hogy a proletariátus pártjának jártasnak kell lennie az ~ valamennyi formájában, hol ezt, hol azt a formát kell alkalmaznia — a történelmi helyzettől függően; gyorsan meg kell tudnia változtatni a formát, ha gyökeres fordulat következik be az eseményekben.

A *proletárdiktatúra* létrejöttével az ~ nem szűnik meg, hanem új formákban és új eszközökkel folytatódik. Az ~ a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában elkerülhetetlen, mert vannak még osztályok, mert a régi világ erői nem tűnnek el egy csapásra a proletárdiktatúra létrejöttével, hanem megmaradnak és ellenállnak. A proletárdiktatúra létrejöttével azonban gyökeresen megváltoznak a proletár ~ feltételei. A proletariátus uralkodó osztállyá vált és az ~ eszközeként rendelkezésre áll az új államhatalom. Egyben eltűnik az ~ számos olyan formája, amelyeket a proletariátus elnyomott osztalykent használt (sztrájk, bojkott, felkelés stb.) és új formák jelennek meg, amelyeket államiaknak nevezhetünk. Lenin a fiatal szovjet köztársaság tapasztalatai alapján a proletár ~ alábbi új formáit jelölte meg: 1. a kizsákmányolók ellenállásának elfojtása; 2. a polgárháború; 3. a kispolgárság semlegesítése; 4. a burzsoázia és a burzsoá szakemberek „felhasználása"; 5. az új fegyelem kinevelése. A Szovjetunió és több más ország tapasztalata azt mutatja, hogy a győztes vagy már-már győztes proletariátus ellen a polgárháborút mindig a megdöntött kizsákmányoló osztályok kezdeményezik a nemzetközi burzsoázia támogatásával. A proletariátusnak egyáltalán nem érdeke polgárháború kirobbantása, de a forradalom ellenségeinek fegyveres akciói rákényszeríthetik. Az ~ felsorolt formái közül az első egyetemes, szuksegszerű minden olyan országra nézve, amely átmenőben van a kapitalizmusból a szocializmusba, mert a kizsákmányoló osztályok sehol sem vonulnak le ellenállás nélkül a történelem színpadáról. A második formát illetően az európai népi demokratikus országok tapasztalata azt mutatja, hogy a munkásosztály számára kedvező feltételek mellett (a szocialista országok kölcsönös segítsége és a világkapitalizmus meggyengülése) elkerülhető a polgárháború. Az új hatalomnak makacsul ellenszegülő burzsoá rétegek kíméletlen elnyomásának eszközeit egyesíteni kell az új hatalommal kiegyező burzsoá rétegekhez való kompromisszumos viszonnyal; e rétegek tapasztalata az adott történelmi feltételektől függő mértékben és formákban felhasználható a szocialista termelés megszervezésében (lásd *Lenin* Művei. 27. kot. 346. old.). A proletárdiktatúra létrehozásának és megszilárdításának elengedhetetlen feltétele, hogy a proletariátus mint vezető osztály szövetséget kössön a széles nem proletár dolgozó tömegekkel (elsősorban a *parasztsággal*). Ez az osztályszövetség, amelynek a keretei a történelmi körülményektől függően lehetnek szűkebbek és szélesebbek, gazdaságilag, társadalmilag, szellemileg heterogén osztályok szövetsége. Minthogy a burzsoázia igyekszik kihasználni ezeket a különbségeket arra, hogy befolyásolja a dolgozókat, leszakítsa legalább egy részüket a munkásosztállyal való szövetségről, elkerulhetetlen a harc. Ezért veszi fel Lenin a proletár ~ új formái közé a proletariátus irányító befolyását a nem proletár dolgozó rétegekre, olyan rétegekre, mint a parasztság, a polgári értelmiség, sőt még magának a munkásosztálynak bizonyos elmaradott rétegei is, amelyekben még élnek a kapitalizmus marad-

vanyai es amelyek még nem fogadtak el az uj tarsadalmi fegyelmet. Az ~ e formaja konkretan kulonbozőkeppen nyilvanulhat meg

Az ~ alapkerdese az atmeneti időszakban a „ki kit győz le", vagyis az, hogy a szocializmuse vagy a kapitalizmuse lesz-e a gyozelem Ez a kerdes előbb a politika teruleten dől el (mert a hatalom kerdese minden forradalom alapkérdése), majd a gazdasagi elet kulonbozó teruletein es a kultúra teruleten. Ennek a kerdesnek a megoldódasaval fugg ossze az is, hogy az ~ a szocialista epites korszakaban a belso es kulso helyzet bizonyos valtozasai kovetkezteben egyes időszakokban ki is elezodhet es egeszen eles formakat olthet a szocializmus ellensegei meg fegyveresen is fellephetnek a munkasosztaly hatalma ellen (pl Magyarorszagon 1956-ban)

Mint a Szovjetunio tapasztalata megmutatta, a szocializmus gyozelmevel es az orszagon beluli osztalyantagonizmus felszamolasaval vegkeppen eltűnik az osztalyosszecsapasok talaja A szocialista tarsadalom valamennyi csoportja (a munkassag, a szovetkezeti parasztsag, az ertelmiseg) a baratí egyuttmukodes, nem pedig a harc viszonyaban all egymassal. Alapveto erdekeik azonosak. Ilyen korulmenyek kozott a tarsadalom fejlodesenek hajtoereje mar nem az ~. Az ~ ele kifele iranyul, a tokes vilag ellenseges eroi ellen, amelyek nem hagynak fel a szocializmus elleni probalkozasaikkal Emellett az orszagon belul tovabbra is le kell kuzdeni a tőkes vilag eszmei befolyasat. A dolgozok tudataban levo tőkes maradvanyok elleni harcot a nep erkolcsi es politikai egysegenek korulmenyei kozott mar nem lehet az osztalyok harcaval azonositani; mindamellett van bizonyos osztalytartalma, hiszen a regi kizsakmanyolo tarsadalom hagyomanyai ellen folyik

A szocializmusban tehat gyokeresen megvaltoznak a tarsadalmi fejlodes feltetelei az atmeneti idoszakhoz kepest. Ezt a valtozast hagyta figyelmen kivul Sztalin ismert formulaja, amely szerint az ~ a szocializmus eroinek gyarapodasaval elkerulhetetlenul eleződik. Ez a tetel a szemelyi kultusz korulmenyei kozott sajatos elmeleti igazolasul szolgalt a torvenyesseg súlyos megserteseire, a becsuletes es nephez hu kaderekkel szemben alkalmazott tomegméretű megtorlasokra. Ezek a megtorlasok sulyos gyakorlati kart okoztak a partnak es a szocialista allamnak. Sztalin formulajat a part melyrehatoan megbiralta, erelyesen elitelte a szemelyi kultuszt es intezkedéseket tett kovetkezmenyeinek felszamolasara

Az ~ az osztalyok antagonizmusának megszunesevel nem lehet tobbe a tortenelem hajtóereje. Ez azonban egyaltalan nem jelenti sem azt, hogy eltunik mindennemu ellentmondas, sem azt, hogy megall a fejlődes. Az osztalytársadalom megszűnesével csak az emberiseg előtortenete zarul le es csupan kezdetet veszi a valóban emberi tortenelem, amikor is az osztalyellentetektol megszabadult társadalom fejlődése mérhetetlenul meggyorsul.

Ami viszont a kulso viszonyokat illeti, amig a szocializmus vilaga mellett a kapitalizmus vilaga is fennall, kozottuk elkerulhetetlen az ~. A torteneti feltetelektol fuggően az ~ kulonbozo, békes es nem bekes formakban egyarant megnyilvanulhat. A mai tortenelmi helyzetben, amikor a szocializmus az emberiseg fejlodeset egyre nagyobb mertekben befolyásolo hatalmas erővé valtozott, realis lehetőseg van a világháború elharitasara. A *bekes egymas mellett eles* nem a kapitalizmussal valo ~ revizionista tagadasat jelenti, hanem az ~ sajatos formajat, amikor a szocializmus gazdasagi versenyben bizonyitja be folenyet a kapitalizmus felett.

A szocializmus világrendszerre valasa arra keszteti a tokes vilagot, hogy az eddigieken kivul az ~ uj formait is alkalmazza vele szemben. A kapitalizmus részerol az ~ egyik legfontosabb megnyilvanulasa az a torekves, hogy eket verjen a szocialista orszagok koze, viszalyokat idezzen elő kozottuk. A kommunista es munkaspartok eltokelten harcolnak a *nacionalizmus* ellen, amely a nemzetkozi reakcio kezeben a legveszelyesebb politikai es ideologiai fegyver a szocialista országok egysege ellen A szocialista világrendszer egysegenek a proletar internacionalizmus alapjan valo erősitese elengedhetetlen feltetele annak, hogy az e rendszerhez tartozo allamok tovabbi sikereket erjenek el

A tőkesorszagokban a kapitalizmus altalanos valsaganak kieleződese elszakithatatlanul osszefugg a munka és a toke harcanak megerosodésével. Az ~ a kulonbozó tőkesorszagokban egyenlőtlenul fejlődik.

Az imperializmus gyarmati rendszerenek szétbullasa elkerulhetetlenul kielezi az anyaországokban a társadalmi ellentmondasokat. A proletariatus gazdasagi harcat ma nemcsak kulonleges kitartas jellemzi (nemelyik sztrájk ket évig, sőt meg annal is tovabb tartott), hanem az is, hogy minden eddiginel szorosabban kapcsolódik osszse a politikai harccal. Korunkban a nemzetközi osztaly-erőviszonyok lényegesen eltolódtak a dolgozok javara. Ez elsősorban a szocialista világrendszer letrejottenek, a nemzetkozi munkasosztaly legnagyobb vivmanyának köszonhető. A szocialista világrendszer mind nagyobb mértékben befolyásolja az emberiség fejlődésének menetet, a társadalmi fejlődés donto tényezőjevé valik. Ez az eddigieknel nagyobb lehetőségeket teremt ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés életbevágó kerdései a béke, a demokrácia és a szocia-

lizmus javara oldodjanak meg. Tobb országban belsoleg is kedvezobb feltetelek jottek létre a szocializmusba valo atmenet szamara. A kapitalizmus altalanos meggyengulese, a munkasosztaly megnovekedese es tarsadalmi befolyasanak erosodese, az imperializmus elleni harcban erdekelt es a munkasosztallyal szovetsegre lepo erok gyarapodasa, a kommunista partok megerosodese — mindez a szocializmusert vivott harc formáinak nagyobb valtozatossagat teszi lehetove. A mai tortenelmi szakaszban a proletar ~ egyik igen fontos sajatossaga, hogy a demokraciaert vivott harc szervesen osszekapcsolódik a szocializmusert vivott harccal. A monopolkapitalizmus atnovese allammonopolista kapitalizmusba azzal jar, hogy a nagy monopoliumok minden vonalon tamadást inditanak a munkásosztály es a dolgozó tomegek érdekei ellen. A nagy monopoliumok nyomasa egyre súlyosabban nehezedik a nemzet valamennyi retegére. Ily modon a polgári tarsadalom alapveto osztalyellentmondasanak, a munka es a toke kozotti ellentmondasnak az elezodesevel egyidejuleg elmelyul a nemzet tobbsege es a monopoliumok kozotti ellentmondas is A bekeert, az uj világhaború elharitasaert, a demokraciaért, a nemzeti szuverenitásert vivott harc általános demokratikus feladatokert vivott harcot jelent. E feladatok megoldasa soran a proletariatus a legszelesebb neptomegeket egyesitheti, s ez megkonnyiti számara a szocializmusert valo harcot. A munkásosztálynak tobb országban lehetosege van arra, hogy maga kore tomoritve a szeles néptómegeket, meg a burzsoazia megdontése előtt kikenyszerítsen olyan intezkedéseket, amelyek túlmennek a szokasos reformok keretein es megkonnyítik a tovabbi harcot a forradalom győzelméért. A tokésorszagokban folyó proletár ~ sikere szempontjabol napjainkban kulonoskeppen fontos egyreszt a monopóliumok uralmának megdonteseben erdekelt osszes demokratikus erő egysegfrontja, masreszt maganak a munkásosztalynak az egysege. A munkasosztalynak le kell kuzdenie a hasadast soraiban, mert változatlanul ez a fo akadalya annak, hogy elérje celjait.

A fejletlen országokban az ~ osszekapcsolódik a nemzeti felszabadulasert vivott harccal. Az imperializmus elleni nemzeti felszabadító kuzdelemben, amely tarsadalmi tartalmát tekintve demokratikus, a kulonboző osztalyok egysegfrontra lephetnek. A nemzeti felszabadító, imperialistaellenes, demokratikus forradalom feladatainak megoldasaért vivott kuzdelem legkovetkezetesebb harcosa a munkásosztály. Szövetségese a parasztsag — amelynek létérdeke a foldreform es a feudalizmus maradványainak felszámolása — és a tobbi demokratikus erő. A nemzeti burzsoazia tobb országban a nemzeti felszabadító mozgalom elen haladt es az országg felszabadulasa utan is hatalmon maradt. Az ~ általanos fejlődesi tendenciaja a nemzeti fuggetlenségert harcolo vagy azt kivivott országokban az, hogy a lenyegileg ossznemzeti feladatok megoldasa utan kulonos elesseggel jelentkeznek azok a társadalmi feladatok, amelyek megoluasa soran mar hatarozottan kiutkoznek az osztalyerdekek kozotti kulonbsegek. Ezen a talajon elkerulhetetlen az ~. Ahogyan az ~ az országon belul elezodik, a nemzeti burzsoazia mindinkabb hajlamos a belso reakcioval es az imperializmussal valo kiegyezesre Az osztaly-eroviszonyoktol es az ~ menetetol fuggoen a gyarmati fuggosegtol megszabadult országok haladhatnak vagy a kapitalizmus utjan, vagy nem kapitalista uton. A masodik út van összhangban a nemzet abszolút tobbsegenek erdekeivel, s a jelenlegi nemzetkozi eroviszonyok mellett a munkasosztaly es a neptomegek harca biztositja is ezt az utat.

Az „osztalyegyuttmukodes" burzsoa es reformista elmeletei tagadjak az ~ kibekithetetlenseget. A burzsoa szociologusok gyakran folyamodnak a szocialis *mobilitás* elmeletehez. Szeles korben terjedt el a tokesorszagokban az osztalyok erdekkozossegenek elmelete is. Eszerint a burzsoák es a proletarok erdekei azonosak kozos erdekuk a munka termelekenysegenek emelese, a termeles racionalizalasa, a gazdasag viragzasa stb. A tőkes es a munkas tobb burzsoa szociologus beallitásaban nem osztalyellensegek, hanem szocialis partnerek *(emberi viszonylatok elmelete)*. A *reformizmus*ra mindig jellemzo volt, hogy az ~ marxista fogalmat liberalis fogalommal cserelte fel, hogy a proletar ~-ot a munkasok gazdasági helyzetenek javitasaert vivott harcra akarta redukalni, hogy elvonja a proletarokat a proletariatus diktatúrajaert vivott harctol. Ma a reformistak meg tovabb mennek. Nemelyik jobboldali szocialista párt (pl. az osztrak szocialista part, a nemet szocialdemokrata part stb.) teljesen elhagyta programjából, anakronizmusnak nyilvánitotta az ~ fogalmat A reformistak szerint a szocializmushoz mar nem az ~ vezet el, hanem az egyenek „erkolcsi ontokeletesedese", a társadalom „kulturalis szublimacioja" stb. A jobboldali szocialistak fenntartas nelkul elfogadjak a „szocialis partnerseg" elmeletet.

osztályok (a tarsadalomban): „Osztalyoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termeles tortenelmileg meghatarozott rendszereben elfoglalt helyuk, a termelesi eszkozokhoz való (nagyreszt torvenyekben szabályozott es rogzitett) viszonyuk, a munka tarsadalmi szervezetében jatszott szerepuk, kovetkezésképpen a társadalmi javak rendelkezesukre álló részének megszerzési modjai és nagysaga

tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük." (*Lenin* Művei. 29. köt. 428. old.)

Az ~ történelmi képződmények: a társadalmi termelés meghatározott fejlődési periódusaiban léteznek. Az ~-at a társadalmi *munkamegosztás* fejlődése és a *termelési eszközök* magántulajdonának kialakulása hívta életre. Minden társadalomban az alapvető ~-on kívül — ezek a rabszolgatársadalomban a rabszolgatartó és a rabszolgák, a feudalizmusban a földesurak és a jobbágyparasztok, a burzsoá társadalomban a tőkések és a proletariátus — vannak nem alapvető osztályok is; ez utóbbiak léte vagy a régi termelési mód maradványaival, vagy az új termelési mód megszületésével függ össze. A társadalom antagonisztikus ~-ra tagozódása csak a *szocialista forradalom* eredményeként szűnhet meg, az uralkodó, kizsákmányoló ~ felszámolása, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és társadalmi tulajdonnal való felváltása útján. A szocializmus győzelme gyökeresen megváltoztatja a dolgozó ~ arculatát, közel hozza egymáshoz a munkásságot és a parasztságot. A *munkásosztály* a szocializmusban már nem nevezhető proletariátusnak: megszabadult a kizsákmányolástól, az egész néppel együtt a termelési eszközök birtokosa, munkaerejét nem bocsátja áruba. A *parasztság* is teljesen átalakul a szocializmusban, egyszer s mindenkorra szakít a magántulajdonon alapuló gazdálkodással, a kapitalizmustól örökölt szétforgácsoltsággal, a kezdetleges és elmaradott technikával; a kollektív szocialista tulajdon alapján gazdálkodik. Az osztályokkal együtt lényegesen megváltoznak a társadalmi rétegek — köztük az értelmiség — is. A kommunizmusba való átmenet folyamán elmosódnak a határok a munkások, a parasztok és az értelmiség között. E folyamat alapja a város és falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek fokozatos megszüntetése. A nép társadalmi-politikai és eszmei egysége — amely már a szocialista társadalomban létrejött — egyre jobban megszilárdul, s fokozódik a társadalom homogenitása. A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság szövetségének további erősödése — a munkásosztály vezető szerepe mellett — döntő politikai és társadalmi-gazdasági jelentőségű tényező a kommunizmus felépítése szempontjából. A társadalomnak ~-ra és társadalmi rétegekre tagoltsága a kommunizmus győzelmével végleg megszűnik.

osztályozás: a fogalmak felosztása logikai műveletének különös esete, amely a felosztásoknak bizonyos együttesét foglalja magában (a fogalmak felosztása fajfogalmakra, és ezek további felosztása stb.). Az ~ a tudomány és a gyakorlati tevékenység legkülönbözőbb területein (pl. állatok és növények ~-a, a társadalmi-gazdasági alakulatok ~-a) használatos. Az ~-nál rendszerint lényeges ismertetőjegyeik alapján osztják fel az adott tárgyakat. Ebben az esetben az ~ „természetes", megmutatja a tárgyak közötti lényeges hasonlóságokat és különbségeket, s ezáltal kognitív szerepet tölt be. Más esetekben, amikor az ~ célja csupán a tárgyak rendszerezése, a kitűzött cél szempontjából legmegfelelőbb, de maguknak a tárgyaknak a szempontjából nem lényeges ismertetőjegyek szolgálnak a felosztás alapjául (pl. betűrendes katalógusok). Az ilyen ~-t „mesterségesnek" nevezzük. Az ~ akkor a legértékesebb, amikor a fajok közötti összefüggéseket, a fejlődési folyamatban az egyik fajból a másikba való átmenetet stb. meghatározó törvények ismeretén alapul (pl. a kémiai elemek Mengyelejev-féle ~-a). Minden ~ szükségképpen együtt jár a fajok közötti valóságos határok leegyszerűsítésével, mivel ezek a határok mindig feltételesek és viszonylagosak. Ismereteink fejlődésével az ~ változik, egyre pontosabb lesz és egyre inkább a lényeges ismérveken alapul.

Owen, Robert (1771—1858) — lásd *utópikus szocializmus*

ökonómiai materializmus (ökonomizmus): egyoldalú metafizikus történetfelfogás, amely szerint a társadalmi fejlődés egyetlen hajtóereje a gazdasági élet, s a politikának és a politikai intézményeknek, az eszméknek, elméleteknek nincs jelentős szerepük a történelmi folyamatban. Az ~ a materialista történetfelfogás vulgarizálásaként jött létre. Nyugaton E. Bernstein, Oroszországban pedig a „legális marxisták" és az „ökonomisták" hirdették. A *történelmi materializmus* gyökerében különbözik az ~-tól: a társadalmi fejlődés fő hajtóerejét az anyagi termelésben látja, s a politikai intézmények, az eszmék, elméletek létrejöttét a társadalom gazdasági szerkezetével magyarázza, de egyszersmind hangsúlyozza a politikai intézmények, eszmék, elméletek óriási jelentőségét a társadalmi fejlődésben.

önmozgás — lásd *mozgás*

öntudat: az ember kiemelkedése az objektív világból, a világhoz való viszonyának és önmagának mint személyiségnek tudatosítása, melynek során tevékenységét, gondolatait, érzéseit, kívánságait és érdekeit felismeri és tudatosítja. Míg az állat tevékenysége lényegében élettevékenységével azonos, s csak puszta jelenlétével változ-

tatja meg a termeszetet, vagyis kozvetlen kapcsolatban áll vele, addig az ember társadalmi gyakorlata, mindenekelőtt a munkaeszközok használata folytán, közvetett, kozvetitett viszonyban all a természettel. A munka reven kiemelkedik a természeti kornyezetbol, a munka folyamatában célok, feladatok fogalmazódnak meg benne, tudatosulnak majd összeegyeztetni celjait es feladatait a természettel és számba veszi saját lehetőségeit. A természet megváltoztatásával az ember magát is változtatja. A munka folyamatában termekeket hoz létre, igy mintegy megkettőzodik: tevekenységének targyában a saját keze munkáját látja. Mint cselekvő szemely kulönbozteti meg magat tevékenysegének tárgyaitól. De minthogy a munka mindenkor társadalmi jellegű, az ember csak akkor kezdi magát felismerni mint embert, mint az adott történelmi rendszer elemet, sejtjét, ha a tobbi emberhez mint onmagához hasonlóakhoz viszonyul. Az ~ kialakitásában fontos szerepe van a *nyelv*nek. Az ember először csak a dolgokkal valo gyakorlati cselekves folyamatában kozvetlenul részt vevő alanykent kulonbozteti meg onmagat a tárgytól, ismeri fel cselekvésenek objektumát es onmagát mint szubjektumot. A későbbiekben az ~ mint nemzetségi, kollektív ~ jelentkezik: az ember ezen a fokon még teljesen beolvadt a nemzetségbe, amely az emberi jelleg hordozója és kozeppontja. A nemzetsegi szervezet pusztulása, a civilizáció es az egyén elkulonulese eredményekeppen jelenik meg a személyiseg ~-a. Az ~-ot gyakran az objektív világhoz viszonyítva oktató szubsztanciának tekintettek. A valóságban az ~ mint tevékeny elv csak az ember gyakorlati társadalmi termelotevékenysegenek es ezen alapulo szellemi tevékenysegének az eredményeként ertheto. (Lasd még: *tudat; tevekenység.*)

ősközösségi rend: az elso *társadalmi-gazdasági alakulat*, amely tobb tizezer évig állt fenn a népek fejlódesenek korai szakaszán. Az ~ termelési viszonyai a termelőerők alacsony fejlettségi szintje, a munkaeszközök primitív állapota, a nem és kor szerinti természetes munkamegosztás alapján keletkeztek és a termelési eszkozok (munkaeszkozok, fold, valamint a lakóhelyiség, gazdasági felszereles stb.) kozós tulajdonára epultek. A kozós tulajdonból személyes tulajdonban voltak a fegyverek, házi használatú tárgyak, ruhazat stb. Az ~-ben a nemzetségek közösen termeltek, a termékeket is egyuttesen fogyasztottak, egyenlo elosztás alapján. Csak az egyuttes munka biztosithatta az őstársadalom emberének a létfenntartas eszkozeit és a védelmet a vadallatok vagy a szomszédos közösségek támadása ellen. Az elso nagy társadalmi munkamegosztas — az állattenyesztes es a foldmuvelés kulönválása — alapján sokkal gyorsabban kezdtek fejlodni az őskozossegi tarsadalom termelőerői. Ez a csere kifejlodesehez, a magantulajdon megjelenesehez es a kozosseg egyes tagjai kozotti gazdasagi egyenlotlenseg kialakulásához vezetett. A rabszolgasag letrejotte tovabb fokozta a gazdasagi egyenlőtlenséget, es előidezte az ~ bomlását. Ekkor már a kozos termelés és a termékek egyenlo elosztása gátjává vált a termelőerok fejlődésének. Az ~ fejlődésének magasabb fokán végbemegy a masodik nagy munkamegosztas: a kezmüvesseg kulönválik a foldmuveléstől, ami az oskozossegi társadalom teljes felbomlasához vezet. Megjelennek a gazdagok és szegények, a kizsakmanyolas, az *osztályok*, létrejón az *állam*. Az ~-et osztálytársadalom, *rabszolgatartó társadalom, feudalizmus* váltja fel.

összehasonlító történeti módszer: a kultúrjelenségek kutatásának es elemzésének módja, e jelensegek genetikus osszefuggésenek, kozös eredetuknek formai hasonlóságuk alapjan való megállapitása. Az ~ kiindulópontja az anyagi és szellemi *kultúra* kulonbozo teruletei legregibb kozos elemeinek feltarása es osszehasonlitása. Jelentős szerepe volt az ~ kidolgozásaban W. Humboldtnak és kulonösen *Comte*-nak. Az ~-t a XIX. sz.-ban fejlesztették ki teljesen az osszehasonlító nyelvtörténet kepviselői: J. Grimm, A. F. Pott, A. Schleicher (Nemetország), F. de Saussure (Svajc), a lengyel J. A. Baudouin de Coutenay, valamint A. N. Veszelovszkij, A. H. Vosztokov, F. F. Fortunatov orosz tudósok és mások. Az ~ nagyban előmozditotta a nyelvtudomány, az etnográfia fejlődését, a mitoszok és néphiedelmek történelmi tanulmányozását Korlátozott volta abban állt, hogy a kultúrjelenségek kulsodleges osszevetesére szorítkozott, s nem tette lehetővé e jelenségeket meghatározó tarsadalmi-anyagi viszonyok feltarasát. Ma a történeti kutatásban kisegito eljarásként használják, alárendelve kulonfele, a kultúrtörténetet tartalmilag elemző módszereknek.

ösztön ⟨lat. instinctus⟩: a pszichikus tevékenyseg formája, a viselkedes egyik tipusa. Tágabb értelemben az ~-t szembeállitjak a *tudat*tal. A viselkedés osztonös típusa az allatokra jellemző; a létezés biológiai formáin alapszik, amelyek a környezethez való alkalmazkodás folyamatában alakulnak ki. Specifikusabb értelemben az ~ biológiai oroklódes útján megszilárdult, az adott állatfajra jellemzo viselkedés. I. P. Pavlov szerint az ~ feltetlen reflexek láncolata. Az ~ a viszonylag alacsonyabb rendű állatok (rovarok, halak, madarak) viselkedesében a legszembetunőbb. Az evolúciós fejlődes arányában veleszületett ösztö-

nök szerepe csokken, egyre nagyobb jelentősegre tesz szert az a bonyolult reflextevekenyseg, amely az egyedi tapasztalatra támaszkodik. Az ~ az embernek is sajátja, az ember osztonelete azonban magasabb pszichikus kepességei, gondolkodása, céltudatos akarati tevekenysege által lenyegileg átformalt. A specifikus emberi tevekenyseg a társadalmi-torteneti folyamatok kovetkezményeként fejlődik es elsosorban nem biológiai, hanem szociális indítekok által serkentett.

ösztönösség és tudatosság: a történelmi materializmus kategóriái, amelyek az objektív történelmi torvényszerűség és az emberek celtudatos tevekenysége közötti viszonyt jellemzik. Ösztonos a társadalmi fejlődes akkor, amikor az objektiv torvények nem tudatosodnák, nincsenek az emberek ellenőrzése alatt és gyakran a termeszeti elemek romboló erejevel hatnak, az emberek tudatos cselekedetei pedig nem a kitűzött celok megvalósításához vezetnek, hanem teljesen varatlan következményeket ideznek elo. Tudatosságról akkor beszélunk a történelmi tevekenysegben, amikor az emberek a tarsadalmi fejlodes általuk felismert törvényeire támaszkodva cselekednek, és tervszerűen irányitják a fejlődest céljaik megvalósitása erdekében. A szocializmust megelőző társadalmi alakulatok tobbnyire osztonosen fejlodtek. A kommunista párt vezette munkásosztály hatalomra jutásaval, a termelési eszkozok tarsadalmasitasaval a történelemben új korszak kezdodik, a tudatos tortenelmi alkotás korszaka. De ez a kulonbség az emberek tortenelmi tevekenysege kozott nem abszolút. Az emberek a szocializmust megelőzo tarsadalmi alakulatokban is támaszkodtak — természetesen kulonbözó mértékben — a történelem objektív torvényeire, fokozatosan felismertek a történelmi szukségszerűség egyes megnyilvánulásait. Ugyanakkor a szocializmusban is megmaradnak az osztonosség elemei, a tarsadalomtudomány egyik-másik kérdésének kidolgozatlanságából, az objektív törvényeknek még nem teljes mértékú felhasználásából, továbba a társadalmi tudatnak a társadalmi lettól való elmaradásából kövekezően. A történelmi materializmus az ~ kérdését a munkás- és kommunista mozgalom taktikájával szoros osszefuggesben munkálta ki. E kérdésben, amely összefugg a part vezető szerepevel, a marxizmus eles harcot viv mind az osztonosség előtt meghajló *reformizmus* es a *revizionizmus*, mind pedig a tudatosságot egyoldaluan felnagyító *voluntarizmus* es szubjektivizmus ellen.

P

panteizmus ⟨gör. pan — minden + theosz — isten⟩: filozófiai tan, amely *istent* személytelen princípiumnak tekinti; ez a princípium nem a természet határain túl létezik, hanem azonos a természettel. A ~ tehát feloldja istent a természetben, s elveti a természetfölötti princípiumot. A ~ kifejezés J. Tolandtól (1670—1722) származik. Régebben a ~ leple alatt gyakran lényegileg materialista természetszemlélet rejtőzött (pl. Giordano *Brunó*nál és különösen *Spinozá*nál), napjainkban viszont a ~ idealista elméletté vált, amely a világ istenben való létét hirdeti, és kísérlet a tudomány és a vallás összebékítésére.

Paracelsus, Philipp (1493—1541) — lásd *reneszánsz*

paradoxonok (a logikában és a halmazelméletben): formális logikai ellentmondások, amelyek a halmazelméletben és a formális logikában keletkeznek az ítéletalkotás egyes logikai szabályainak megtartása mellett. A modern tudományokban a századforduló táján a halmazelmélet egyes részterületein fedeztek fel ~-at (pl. Georg Cantor 1895-ben, Cesare Burali-Forti pedig 1897-ben, valamint B. *Russell* 1902—1903-ban). ~ olyankor adódnak, amikor két egymást kizáró (egymásnak logikailag ellentmondó) ítélet egyaránt érvényes. ~ felmerülhetnek mind a tudományos elméletekben, mind a köznapi gondolkodásban (ilyen pl. az összes halmazok halmazával kapcsolatos Russell-féle paradoxon általa említett parafrázisa: „A falusi borbély megborotválja falujának mindazokat, de csakis azokat a lakóit, akik nem maguk borotválkoznak. Meg kell-e borotválnia saját magát is? — ha követelmény, hogy mindenkinek megborotváltnak kell lennie"). Minthogy a formális logikai ellentmondás megfosztja az ítéletet bizonyító erejétől és attól, hogy az igazság feltárásának eszköze lehessen, fel kell tárni a ~ forrását és meg kell találni kiküszöbölésük módját. A dialektikus materialista elemzés kimutatja, hogy a ~-ban mélyen rejlő dialektikus és ismeretelméleti nehézségek fejeződnek ki. E nehézségek a formális logikában a tárgy és az értelmezési tartomány fogalmaival, a logikában és a halmazelméletben a halmaz fogalom alkalmazásával, valamint az absztrakciós módszer alkalmazásával kapcsolatosak, továbbá a tudományban az absztrakt tárgyak meghatározásának módjából stb. adódnak. Nem adható általános módszer az összes ~ kiküszöbölésére. A ~ kiküszöbölésére a tudományos elméletekből különböző módszerek vannak, ilyen pl. a tárgytípusok hierarchiájának felépítése (típus-elmélet), az absztrakciós elv alkalmazásának korlátozása stb.; a ~-nak a halmazelméletből való kiküszöbölése érdekében olyan axiomatikus halmazelméleteket építettek fel, amelyekben a halmaz fogalmának korlátozásával sikerült kizárni bizonyos ~-at. A ~ filozófiai értelmezése és gyakorlati megoldása a *formális logika* és a *matematikai logika* alapjainak jelentős módszertani feladata.

parasztság: a földművelő (tágabb értelemben általában a mezőgazdasági) kistermelők összessége, akik a szocializmust megelőző társadalmi gazdasági formációkban saját termelési eszközeikkel és alapvetően saját családjuk munkaerejével gazdálkodnak.

A ~ az ősközösségi rendszer bomlása talaján alakult ki, amikor a közös tulajdont felváltotta a termelési eszközök magántulajdona. A nemzetségi és patriarchális házközösséget mint gazdasági egységet felváltotta a gazdasági szervezet új formája. A termelési eszközök magántulajdonának kialakulásával létrejött monogám család vált a társadalom gazdasági egységévé, amelyhez a hajlék, a háztartás és a jószág tartozott. A nemzetségi kapcsolatok gyengülnek, és a nemzetségi és patriarchális családközösség helyét a faluközösség (szomszédközösség) foglalja el. A közösségi földtulajdon a fejletlenebb országokban mindmáig fennmaradt. A mezőgazdasági technika lassú fejlődése a mezőgazdaság természeti sajátosságaival párosulva viszonylagos stabilitást adott a kisgazdaságnak a mezőgazdasági termelésben, különösen a földművelésben. A ~ nagy társadalmi csoportot alkotott a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalmakban. Sőt a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet jelenkori időszakában is az emberiség többségét alkotja. Évezredek során kiformálódtak a ~ mindennapi életének és pszichológiájának, fizikai és szellemi arculatának bizonyos közös

vonásai. A munka jellege fizikai erot, teherbíróképességet, állhatatosságot, alakít ki, a lassú gazdasági fejlódes kovetkezménye a tradicionk stabilitása a gazdaságszervezésben, a családi viszonyokban, a pszichologiában es az ideologiában. Az egyes családok kulon-kulon folytatott gazdálkodása megnehezítette a ~ társadalmi es politikai megszervezését, társadalmi-politikai programjainak és követeléseinek kidolgozását es megvalósítását.

A ~ társadalmi-gazdasági jellege, gazdasági es politikai helyzete, továbbá ideologiája a társadalmi-gazdasági alakulatok es fejlodesi szakaszaik váltakozásának megfeleloen változott. A rabszolgatartó rendszer viszonyai kozott a ~ nem alapveto, átmeneti osztály volt.

A hűbéri társadalomban a ~ a feudális osztály által kizsákmányolt alapveto osztállyá vált. A foldesurak uralmát a feudális foldtulajdon es a parasztnak foldesurától valo szemelyi fuggosege határozta meg, ez a fugges kulonbozo formákban jelentkezett· a mersekelt urber fizetesenek kotelezettsegétol egeszen a jobbágy teljes fuggosegeig. A parasztnak sajat gazdasaga volt, használt egy folddarabot, amely a foldesur vagy a feudális állam tulajdonának számitott. Elteroen a rabszolgától, nem volt a foldesur teljes tulajdona, a foldesur azonban gazdaságon kivuli eszkozokkel kenyszeritette, hogy a termektobbletet átadja feudális foldjáradek formájában. A feudális társadalom elso idoszakában a feudalis járadekot robotjáradek es termekjáradek formájában hajtották be. Az aru- es penzviszonyok kifejlodesevel altalaban a penzjaradek formáját oltotte. Amikor megnott a mezogazdasági termekek kereslete, illetve nyereseges ertekesitesi lehetosege, a feudális foldbirtokosok novelni kezdték saját majorsagi foldjeiket, egyre nagyobb teruleteket hasitottak ki a jobbágytelkekből, s arra kenyszeritettek a jobbágyokat, hogy a majorsági gazdasagban dolgozzanak. Nehány országban, kulonosen a kelet-európai orszagokban, ez olyan nagymervu foldesuri robotot jelentett, hogy felemesztette a parasztok szinte egesz munkaidejet A paraszt bizonyos gazdálkodási onállósága neha lehetové tette a saját felhalmozást is, a vagyoni egyenlotlenseg fokozodasat, ami késobb, foként a feudális gazdálkodás válsagának es felbomlásának idoszakában, a ~ differenciálódásához vezetett. A ~ szuntelenul harcolt a foldesurak ellen, kulonosen a kizsákmányolás fokozódásának időszakaiban. Minthogy a feudális uralkodo osztály erdekeit az egyház vedelmezte, az antifeudális parasztideologia a kulonbózó eretnekmozgalmak formájában, a reformáció eszméiben jelentkezett (anabaptisták, Th. Munzer stb.). A torténelem tobb olyan parasztlázadást ismer, amelyben a ~ nagy tomegei vettek reszt. A parasztfelkelések, jóllehet végső soron vereséget szenvedtek, súlyos csapásokat mértek a feudalizmusra és fokozták válságát. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában a polgári forradalmakban a ~ jelentette a fő erot.

A kapitalista társadalomban általában megmarad a ~, de megszúnik egységes osztály lenni; differenciálódásának melysege és uteme kozvetlenul osszefugg a *kapitalizmus* fejlődésevel. Lenin meghatározása szerint a falusi dolgozó es kizsákmányolt tomegeket a kovetkező csoportok kepviselik: 1. mezogazdasági proletariátus, 2. felproletárok vagy parcellás parasztok, 3. kisparasztok, akik családjuk es gazdaságuk szukségleteinek kielegitesehez nem alkalmaznak idegen munkaerőt. Ez a három csoport képviseli a tőkésországokban a falusi lakosság tobbségét. A falusi nepesseg reszet alkotják továbbá: 4. a közép-parasztok, akik tulajdonjogi vagy berleti alapon akkora folddel rendelkeznek, amely lehetővé teszi, hogy bizonyos felesleget is termeljenek, s ez, legalábbis a jobb evekben, tőkéve változtatható; s vegul: 5. a nagygazdák, tokés vállalkozók a foldmúvelesben. (Lásd *Lenin* Művei. 31. kot. 147—152. old.) A kapitalizmus fejlettsegi szintjetol es az ipar nemzetgazdasági sulyától fuggóen a ~ az egyes tőkesországokban a lakosság kulonbozo reszarányát kepezheti.

A ~ differenciálódása, tonkremenése es kiszorulása a mezőgazdaságban erősen fokozódik az imperializmus korában es kulonosen a kapitalizmus általános válságának időszakában. A parasztok egyre magasabb árakon kénytelenek beszerezni a szukseges termelesi eszkozoket, saját termekeiket viszont — az elelmiszereket es nyersanyagokat — alacsony árakon eladni. Az allammonopolista kapitalizmus jelenlegi időszakában az Egyesult Államok uralkodo korei es az Europai Gazdasági Kozosseghez (Kozos Piac) tartozo országok terveket dolgoznak ki a „nem rentábilis" gazdaságok számának nagymervu csokkentesere, ami a kis- es a közép-paraszti gazdaságok teljes tonkremenesét es kiszorítását jelenti.

Más formákban jelentkezett a kapitalizmus uralma a kevesbe fejlett tőkesországokban, pl. Europa keleti részeben, tobbek kozott Oroszországban, s a gyarmati vagy felgyarmati országokban. Ezekben az országokban egeszen az imperializmus koráig a feudális viszonyok voltak tulsulyban, vagy erős csokevenyei maradtak fenn a gazdasági eletben. A feudális viszonyoknak a tőkes viszonyokkal való osszefonódása meg inkább súlyosbitotta a ~-ra nehezedo nyomást. A parasztok szenvedtek a kapitalizmus miatt is es a kapitalizmus fejletlensége miatt is. A finánctőke behatolása az elmaradott országokba tónk-

retette a naturális vagy félnaturális parasztgazdaságot, a ~ differenciálódásához vezetett, és összekapcsolta a kizsákmányolás tőkés és feudális módszereit. Mindez megakasztja az elmaradott országok termelőerőinek fejlődését, és hosszú időre konzerválja ezekben az országokban, különösen a mezőgazdaságban, a kapitalizmus előtti termelési viszonyokat, többek között a kisparaszti gazdaság rendszerét.

A fejlett tőkésországokban, ahol a burzsoázia által vezetett polgári forradalmak után a parasztok megkapták a földesurak földjét, a ~ támogatta az új, tőkés rendszert. A francia parasztok segítettek a burzsoáziának elfojtani a munkásosztály 1848-as és 1871-es forradalmi felkelését. A ~ különböző csoportjai különböző politikai álláspontra helyezkednek. A nagygazdák csoportja, a falusi burzsoázia csatlakozik a városi burzsoáziához, s a polgári politikai pártokba áramlik. A mezőgazdasági munkások és felproletárok lassanként bekapcsolódnak a proletariátus általános mozgalmába. Az ideológiai és politikai átalakulás legbonyolultabb és leghosszabb, ingadozásokkal teli útját a kis- és a közép-parasztság járja be. Gazdasági helyzetük, akárcsak a *kispolgárság* többi réteget, a proletariátus és a burzsoázia közé állítja őket. Nehezen tudják leküzdeni azt az illúziót, hogy szabadon fejleszthetik kisgazdaságukat.

A ~ haladó polgári demokratikus forradalmi nézeteit tükrözték a paraszti szocializmus eszméi. E nézetek szerint a paraszti közösség jelenti az alapot a ~ szocializmusba való átmenetehez, s így módon a kispolgári *utópikus szocializmus* egyik irányzatát képviselik. A ~-nak azonban a kapitalizmus megdöntéséért és a szocializmusra való áttérésért vívott harcban szükségképpen szövetségre kell lépnie a munkásosztállyal. A dolgozó ~ érdekei antagonisztikus ellentmondásban vannak a monopolтőke érdekeivel. Viszont a ~ és a munkásosztály alapvető érdekei egybeesnek. A gyengén fejlett és a gyarmati országokban a feudális csökevények elleni harc elválaszthatatlan az imperializmus elleni harctól. Ezeknek az országoknak a munkásosztálya igyekszik létrehozni a forradalmi erők nemzeti egységfrontját, amelynek alapja a munkás-paraszt szövetség.

A szocialista forradalom vagy a szocialista forradalomba átnövő burzsoá demokratikus forradalom győzelme eredményeképpen megtörténik a nagy földbirtokosok földjeinek és mezőgazdasági felszerelésének megváltás nélküli kisajátítása. A kisajátított föld nagy része, egyes országokban pedig a mezőgazdasági felszerelés egy része is, a ~ tulajdonába kerül, illetve állami tulajdonba, amelyet a parasztok térítés nélkül kapnak meg használatra. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a parasztgazdaságok nagy része közgazdasági szempontból kisárutermelő gazdaság, sőt néhány országban a parasztok egy része naturális gazdálkodást folytat. A mezőgazdasági burzsoázia — a kulákság — továbbra is tőkés módon gazdálkodik. A kisárutermelés a szocialista forradalom után olyan bázis marad, amely szükségképpen szülí a kapitalista elemeket. A paraszti osztály differenciálódása az átmeneti időszakban is folytatódik, de máskeppen, mint a kapitalizmus uralma idején. A közép-parasztság súlya növekszik, a szegény-parasztság és a kulákság részaránya viszont csökken. Az állam különféle eszközökkel segíti a szegény- és a közép-parasztságot, s így módon korlátozza a kulákgazdaságok fejlődését. A szegény-parasztság egy része közép-parasztttá válik, egy része pedig munkássá.

A szocialista forradalom után a dolgozó ~ a munkásosztály mellett a társadalom alapvető osztálya lesz, az államhatalom a munkásosztály és a dolgozó ~ kezébe kerül. A dolgozó ~-nak érdeke a munkásosztállyal való szövetség. Ez a szövetség garantálja, hogy nem kerül sor a földbirtokrendszer restaurálására, elősegíti a ~ anyagi és kulturális fellendülését. A munkásosztály és a ~ szövetségének gazdasági bázisa az átmeneti időszakban az állami szocialista ipar és a kisparaszti gazdaság egymástól való kölcsönös függése és egymással való árucsereje. Ugyanakkor mindaddig, amíg a ~ kisárutermelő marad, közte és a munkásság között ellentétek támadnak bizonyos társadalmi-gazdasági kérdésekben, pl. az ár- és adópolitika egyes kérdéseiben stb. A szocializmus útjára tért országok fejlődésének meghatározott szakaszában, miután létrejönnek a szükséges objektív és szubjektív feltételek, megkezdődik a szocialista termelőszövetkezetek kialakítása, ami a konkrét történelmi feltételektől függően országonként különböző időpontokban fejeződik be. A ~ szocialista szövetkezetekbe tömörítése első ízben a Szovjetunióban történt meg. A ~ átalakul a szövetkezeti (a Szovjetunióban kolhoz-) ~ osztályává, a szocialista mezőgazdaság dolgozóinak osztályává. A szocialista termelőszövetkezetek kialakításával megtörténik a kuláksággnak mint osztálynak a felszámolása, ennek az átalakulásnak a formái függnek az osztályharc feltételeitől. A szocializmus győzelme megszünteti a munkásosztály és a ~ közötti lényeges társadalmi különbségeket. A munkásosztály és a ~ szövetsége új, fejlettebb alapon szilárdul meg. Mindazonáltal maradnak bizonyos osztálykülönbségek a munkásosztály és a szövetkezeti ~ között. A munkásosztály bázisa a termelési eszközök szocialista tulajdonának össznépi, állami formája; a ~ bázisa a szocialista tulajdon szövetkezeti formája. A ~ a termelési eszközökhöz való viszonya, a termelés társadal-

masításának szintje, továbbá a munka megszervezésének és bérezésének formái tekintetében még különbözik a munkásosztálytól. A szocialista társadalom fejlődése folyamán azonban fokozatosan ezek az osztálykülönbségek is megszűnnek. A szocialista szövetkezetek megteremtik a feltételeket a ~ tudatának átalakításához, segítik leküzdeni a burzsoá ideológiát, többek között a vallásos nézeteket, illetve meghonosítani a marxista—leninista ideológiát.

Pareto, Vilfredo (1848—1923): olasz burzsoá szociológus és közgazdász. 1893-tól 1906-ig a lausanne-i egyetem politikai gazdaságtan professzora.

~ szociológiai koncepciói ellentmondásosan egyesítik a társadalmi jelenségek értékelő-pszichológiai és spekulatív megközelítése ellen irányuló logikai-kísérleti módszertant azzal a tétellel, hogy a társadalmi fejlődés forrása az ember pszichológiája. A szociológiából ~ szerint egyaránt kizárandó minden filozófiai, erkölcsi és politikai előfeltevés és a tudományos igazság feltétlen voltának igénye.

~ tagadja a monista oksági megközelítést. A szociológia és a politikai gazdaságtan dolga szerinte csupán annyi, hogy megmagyarázza a funkcionális összefüggést a jelenségek között, amelyek egyforma jelentőségűek. ~ az eszmék összefonódása mögött az emberi viselkedést meghatározó reális erőket kívánta felfedni. Azt tartotta, hogy az ember nem úgy cselekszik, ahogyan gondolkodik, hanem úgy gondolkodik, ahogyan cselekszik; nem a gondolkodás az elsődleges, hanem a cselekvés. A tetteket ~ logikusakra és nemlogikusakra osztja; az előbbieket tudatos, az utóbbiakat tudattalan, irracionális célok határozzák meg. A társadalmi élet ~ szerint a nem-logikus cselekvéseken alapul. A nem-logikus cselekvéseket ~ három elemre bontotta: a cselekvés külső lefolyása, a viselkedés megalapozása a cselekvő személy részéről, és a személynek a tett végrehajtását meghatározó tényleges pszichikai állapota. Az indítékul szolgáló ösztönök, törekvések, érzelmek és érdekek összessége a nemlogikus cselekvések viszonylag szilárd pszichikai állandóját alkotja, amelyet ~ maradéknak (residuo) nevezett. A nem-logikus cselekvések második eleme ezeknek a maradékoknak változékony értelmezéseiből tevődik össze, amelyek a maradékokat megmagyarázzák, de egyúttal álcázzák is. A jelenségeknek ezt a típusát ~ származékoknak (derivazioni) nevezte, és azzal hozta összefüggésbe, hogy az embernek mint érzelmi lénynek, aki a hitre és nem az észre hallgat, kezdettől fogva szüksége van saját irracionális viselkedésének post factum (utólagos) logikai, helyesebben, pszeudologikai megalapozására. Az ember többnyire hisz ennek a megalapozásnak az igazságában. A „származékok" tömegeket foghatnak át, és ideológiák, vallási képzetek színvonalára emelkedhetnek. ~ az összes társadalmi jelenségek magyarázatát a „maradékok" és „származékok" bizonyos osztályozására építette, amelyek kölcsönhatásba lépve egymással, konkrétan is meghatározzák a társadalmi folyamatokat vagy jelenségeket. A társadalom eszerint egyensúlyban levő rendszer, mivel az egyes rétegek és osztályok egymást kölcsönösen megbénító antagonisztikus érdekeinek eredményei. Az antagonizmust az emberek társadalmi egyenlőtlensége idézi elő, amely azzal függ össze, hogy a „maradékok" nem egyenlően oszlanak meg közöttük. Különösen a vezetőképesség az, amivel csak kevesen rendelkeznek (az elit).

~ szerint az elitek alkotóképessége valamennyi társadalmi folyamat alapja.

~ szerint a történelem az elitek szakadatlan hatalmi harcának porondja. Az elitek egymásutánjának folyamata („az elitek körforgása") a „maradékok" kombinációival kapcsolatos a kormányzó rétegben. ~ úgy véli, hogy minden társadalmi folyamat három ciklusra oszlik: politikairа, gazdaságira és ideológiaira. Minden ciklust az elitek két alaptípusa határoz meg: a politikait az „oroszlánok" és a „rókák", a gazdaságit a „járadékosok" és a „spekulánsok", az ideológiait az „optimisták" és a „szkeptikusok". Az elit típusának megfelelően a társadalmi fejlődés hol meggyorsul, hol lelassul. Egyik típus sem oldja meg a vezetés örök problémáit; ezért szükségszerű, hogy az elitek állandóan váltakozzanak, ami erőszak útján megy végbe. A mai tőkés társadalmat ~ szerint a „rókák" elitjének (vagy „demagóg plutokráciának") uralma jellemzi. ~ élesen szemben áll a marxizmussal és a munkásosztály forradalmi mozgalmával, megismétli a marxizmus ellen a gazdasági tényező túlbecsülésének vádját, és ellenségesen viseltetik a polgári demokrácia eszményeivel szemben is, amit később a fasiszta ideológia kiaknázott. (Mussolini tanítójának nevezte ~-t; maga ~ határozottan elvetette a fasizmust.) A politikai élet legmagasabb elvének ~ a hatalmat tartotta, tekintet nélkül megragadásának módjára.

~ eszméi, különösen az *elit-elméletek*, nagy hatást gyakoroltak a burzsoá szociológiára. A 40-es évektől kezdve azonban nő azoknak a szociológusoknak a száma, akik bírálják ~ szociológiájának reakciós irányát, antiintellektualizmusát, szkematikus és elvont jellegét.

Parmenidész (i. e. 540—480) — lásd *antik filozófia*

Parsons, Talcott (1902—): amerikai burzsoá elméleti szociológus. 1944-től az Egyesült Államok

elméleti szociológiai központjává lett Harvard Egyetem professzoraként működik.

~ számos művet írt az elméleti szociológia, a társadalmi rétegződés empirikus vizsgálata, a foglalkozásszociológia köréből és egyéb témákról.

~ koncepciói két csoportra oszthatók. 1. Kísérlet a szociális viselkedés elméleti szkémájának kidolgozására (*„szociális magatartás" koncepciója)* a szociális cselekvés elméletének keretében, amely pszichologizálja a szociológiai problémákat; 2. A szociológia általános módszertani elveinek és fogalmi apparátusának kidolgozása. ~-t elsősorban az a probléma foglalkoztatja, hogy miképpen tartható fenn a társadalom az adott stabilitás állapotában. *Spencer* és *Pareto* nyomán az „egyensúly" fogalmát tartja a szociológia központi fogalmának. Koncepciójától nem idegen a teleologizmus: a társadalom szerinte mindig törekszik valamilyen „abszolút egyensúly" állapota felé, s a társadalmi konfliktusok és az irányzatok harca a társadalom „betegségének" tünetei.

Ezeket a gondolatokat ~ a szociológiai funkcionalizmus alapján fejti ki. ~ következetesen konzervatív álláspontról vizsgál olyan problémákat, mint a „szocializáció", vagyis az adott társadalom normáinak és értékeinek elsajátítása az egyén részéről, a „társadalmi ellenőrzés", „társadalmi változás", „társadalmi deviáció" (az adott társadalom normáinak megsértése az egyén részéről). A társadalmi struktúra vizsgálatakor ~-a fennálló társadalmi megoszlás fenntartásának problémájára összpontosítja figyelmét. A „társadalmi rétegződésről" szóló tanításában nem lép túl a mai burzsoá elméletek keretein, s a társadalmi-gazdasági csoportok helyett a „presztízscsoportok", „respektus-csoportok" stb. „specifikusan szociológiai" fogalmait alkalmazza a társadalom szociális rétegmegoszlására. Az „intézmény-szociológia" egyik vezető képviselőjeként nagy figyelmet szentel a gazdasági intézmények, a család és a politikai intézmények vizsgálatának.

~ szerint a társadalmi élet valamennyi törvényszerűsége a társadalmi tudatformák, elsősorban a pszichológiai és az etikai jelenségek változásain, az értékek, normák, szokások stb. változásain alapul. Ezeknek a struktúráját nyilvánítja ~ a „társadalmi intézmények" struktúrájának lényegévé. ~-nak a hatalom- és osztálymegoszlásra stb. vonatkozó elképzelései a „technokrácia elméletének" keretébe illeszkednek: ~ szerint a hatalom az Egyesült Államokban a „szakemberek" kezében összpontosul, akik „békés forradalommal" ragadták el a hatalmat a tulajdonosoktól. (Lásd még: *strukturális-funkcionális elemzés.*)

párt, politikai: valamely társadalmi osztály vagy szociális csoport legaktívabb képviselőit egyesítő politikai szervezet, amely az adott osztály, csoport érdekeit fejezi ki és politikai harcukat vezeti. A szocializmus győzelme és az antagonisztikus osztályok nélküli társadalom megszilárdulása eredményeképpen először alakulnak úgy a feltételek, hogy a munkásosztály ~-ja az egész nép érdekeinek kifejezője és védelmezője, élenjáró osztaga, szervezője és politikai vezére lehet. A politikai ~-ok és a pártrendszerek keletkezése és fejlődése a társadalom *osztályok*ra szakadásával, az *osztályharc*, különösen a politikai hatalomért vívott harc történetével függ össze. „Az osztálytagozódáson alapuló társadalomban az egymással ellenségesen szemben álló osztályok harca — fejlődésének bizonyos fokán — elkerülhetetlenül politikai harccá válik. Az osztályok politikai harcának leghatározottabb, legteljesebb és legkiforrottabb kifejezése a pártok harca." (*Lenin* Összes művei. 12. köt. 128. old.)

Az osztályok kialakulásának spontán folyamatától eltérően a politikai ~ létrejöttéhez az szükséges, hogy az osztály képviselői osztályuk érdekeinek tudatára ébredjenek és azokat meghatározott ideológiai, politikai program formájában kifejezzék. A politikai ~ felvilágosítja és konszolidálja az osztályt vagy szociális csoportot, szervezett jelleget ad akcióinak. Az *ideológia* jelentős mértékben meghatározza a ~ politikájának vezérelveit, valamint szervezeti felépítését és gyakorlati tevékenységét, amit ezután programja (esetenként szervezeti szabályzata is) konkretizál.

A rabszolgatartó és a feudális államokban a politikai ~-ok sajátos rendi politikai csoportosulásokat alkottak, amelyek az uralkodó osztályok különböző rétegeinek érdekeit fejezték ki. A kapitalizmus viszonyai között a burzsoázia és a proletariátus saját politikai ~-jai révén harcol a politikai hatalomért. A pártrendszer a burzsoá államhatalom mechanizmusának szerves alkotórészévé válik. E rendszer jellege pedig végső fokon az osztály-erőviszonyoktól függ, amelyek meghatározzák a burzsoázia diktatúrájának formáit és módszereit. A polgári demokrácia feltételei között, amennyiben az kitart alkományos alapjai (parlamenti rendszer) mellett, törvényszerű a különböző politikai ~-ok létezése. A többpártrendszer részben több társadalmi osztály létezését, részben pedig egy-egy osztályon belül is különböző frakciók és csoportosulások meglétét tükrözi.

A burzsoá szociológusok és államtudósok többségének elméletei szerint a politikai ~-ok a nép akaratának kifejezői. A többpártrendszert tekintik a szabad demokratikus rendszer egyik alapelvének. Azt állítják, hogy a politikai ~-ok

szerepének erősödése új szakaszt jelent a burzsoa állam fejlodeseben, s a „liberalis-parlamenti demokraciat a ~-ok allamanak plebiszcitarius tomegdemokraciaja" valtja fel (G. Burdeau stb.). A liberalis demokrata elmeletek mellett Nyugaton egyre inkabb terjednek olyan reakcios elmeletek is, amelyek szerint a kulonfele politikai ~-ok tevekenysege alaassa a demokratikus intezmenyek mukodeset. Ezek az elmeletek a nyilt diktatúra eszmei megalapozasat szolgaljak.

A burzsoá ~-ok programokmanyai csak leplezett formában fejezik ki igazi celjaikat (a „gazdasagi liberalizmus", a „szabad piacgazdaság" eszméi stb. formájában). Manoverezesi szabadsagának biztositasa celjabol sok ~ teljesen lemond arról, hogy programot dolgozzon ki, es választási platformok, kialtványok kozzetételere szoritkozik. A politikai ~-ok lenyegenek igazi kritériumát nem jelszavaik, hanem politikai gyakorlatuk alkotja (lásd *Lenin* Muvei. 18. kot. 30. old.).

A burzsoa ~-ok szervezeti struktúrajat a burokratikus centralizmus jellemzi. A partvezetőseg fuggetlen a párttagok tomegétol es tenylegesen kivonja magat mindennemu ellenorzes alol, ezt azzal biztosítjak, hogy a valasztott es testuleti pártszervek jogait maximalisan korlatozzak es a legfontosabb funkciokat a pártvezetok szuk vezérkaraban osszpontositjak. Tomegbefolyasanak megszilardítása es kiszelesitese celjából egyre tobb burzsoa ~ torekszik arra, hogy regisztralt állandó tagságot alakitson ki és létrehozza a hozzá kapcsolodo ifjúsági, no-, diak- stb. szervezeteket

A *munkásosztály*nak, hogy sikeresen betolthesse tortenelmi misszióját, szinten onálló politikai ~-ot kell szervezne (lásd *Marx—Engels* Muvei. 16. kot. 63. old.). A munkasosztály ~-ja jelleget, ideologiajat, szervezeti formáit, tevékenysegi modszereit tekintve gyokeresen kulonbozik valamennyi tobbi osztály politikai ~-jatól. Ideológiaja, programja es taktikája a marxizmus—leninizmus tudomanyos vilagnézeten alapszik. Olyan elcsapatként lép a porondra, amely egyesíti és szervezi a munkasosztalyt az osztály egeszének erdekeiert folyo harcban. A munkásosztály politikai ~-janak biztosítania kell céljai, akarata és akcioi egységét. Történelmi szerepét, feladatait es felepitesének elveit Marx es Engels „*A Kommunista Párt kiáltványa*"-ban tisztázta.

Az imperializmus elotti korban a munkáspártok tobb orszagban elsosorban a proletariátusnak a polgári demokrácia keretei kozott működő politikai kepviseletekent alakultak ki, es fő figyelmuket a parlamenti harcra forditották. Az új tortenelmi korszakban, amikor a szocialista forradalom lett a kozvetlen feladat, uj típusú munkaspártok létrehozása valt szukségessé. Az első ilyen ~-ot az orosz kommunisták alakították meg *Lenin*nel az elukon (1903).

A kommunista es a marxista—leninista munkaspartok a legkovetkezetesebb kifejezoi a dolgozo tomegek erdekeinek. Szervezo es vezető erokent lepnek fel a demokráciaért, a bekeert, a nemzeti fuggetlenségért es a szocializmusért vivott harcban. A szocialista forradalom gyózelme utan a marxista—leninista ~-ok az ország vezető politikai erejévé válnak. A konkrét történelmi viszonyok úgy alakultak, hogy a szocializmus epitését a Szovjetunióban egyedul a proletariatus ~-ja irányította. A nepi demokráciák tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocializmus epitésének érdekében sikeresen felhasználható a tobbpártrendszer is, amelyben különféle pártok működnek egyutt a kommunista párt vezette népfront keretében. A tőkésországok kommunista ~-jai arra torekszenek, hogy szövetségre lépve valamennyi haladó erovel, a békéért és a békés egymás mellett elésért folytatott harc során megfékezzék es megdöntsék a monopoltőkés burzsoázia hatalmát, kivívják és megszilárdítsák a nemzeti fuggetlenséget. A társadalmi fejlődéssel maguk a proletárpártok is fejlodnek. Például a Szovjetunióban annak eredményeként, hogy győzött a szocializmus és megszilárdult a szovjet társadalom egysege, a munkásosztály kommunista pártja az egész szovjet nép élcsapatává vált. Egyszersmind az SZKP továbbra is kifejezi a munkásosztaly kommunista eszményeit és vezeto szerepét a kommunista társadalom felső szakaszának építésében. A kommunizmus építésenek korszakát a kommunista ~ vezeto szerepének fokozódása jellemzi.

A kommunista ~ mint politikai szervezet megszunik a fejlett, osztály nélküli kommunista társadalom felépülésével és megszilárdulásával. A kommunista társadalomban a társadalom irányitása elveszti politikai jellegét.

pártosság ⟨lat. pars — resz⟩ a *filozófiában:* objektív-törvényszerű és történelmileg meghatározott társadalmi — osztálytársadalomban osztályszerű — irányzatossága bármely világnézetnek, mind tárgyi tartalmát, mind a társadalmi fejlődés ellentmondásos folyamatában betoltott valóságos szerepét tekintve. A filozófia — olykor tudatosan, olykor tudattalanul — vagy a „pártatlanság" fonák formájában reprodukálja ideológiailag ezt az irányzatosságot, vagy kritikailag sajátítja el, s annak az irányzatosságnak az álláspontjára helyezkedik, amely saját problémáinak általa adott megoldásában következik. A világnézeti problémák megoldása mindig pártosan és soha nem semlegesen viszonylik ahhoz a harchoz, amely a haladás és a reakció, a világ megújításának alkotó erői és a tradíció maradi erői között

folyik. ..A legujabb filozofia eppoly partos, mint a kétezer evvel ezelötti." (*Lenin* Összes müvei. 18. kot. 336. old.) A „pártfeletti" világnezet hirdetese valojaban vagy utópikus menekulesi kiserlet a társadalomból, vagy kiserlet az osszes ellentmondas abszolút elfojtására es a monoton „ellentmondásmentesség" megteremtésére az emberi kultúrának dialektikus sokrétűségeben való progressziója helyett. A filozófia ~-a a tarsadalmi haladás legmélyebb dialektikájában gyokerezik. A marxizmus tudományosan tisztázta a ~ kulönbözó formáit és mind a szubjektivizmustól, mind az objektivizmustól gyokeresen eltérő, tudományos ~-elvet dolgozott ki.

A társadalomban betoltott szerepe szerint meg kell kulonboztetni a haladó és a reakciós ~-ot. Osztálytársadalomban az osztályerök egymástól való elhatárolódása azokra a teruletekre is rányomja bélyegét, amelyek saját tartalmukat tekintve ugyan kozombosek, mégis eszkozzé válnak az osztálycélokért vívott harcban. A filozófián belüli elkulonulés azonban nem az osztályelkulonulésnek a filozófiai problematikara való egyszerú kivetulése. Az osztályjellegnek az effele kivetítésként való értelmezése a vulgárszociologizmusra, a „primitív materializmusra" jellemző. (Lásd *Lenin* Összes művei. 29. kot. 430—445. old.) A filozófia tortenetét áthatja a materializmus és idealizmus, a dialektika es a metafizika, a monizmus es a dualizmus, az empirizmus és a racionalizmus, a racionalizmus és az irracionalizmus, az ateizmus és a teizmus stb. harca, de ezek viszonya az osztályelhatarolódashoz a legbonyolultabb módon kozvetett és nem egyértelmú. A filozófiai gondolat legértékesebb vívmányai nemcsak a materializmus, ateizmus stb. képviselőinek köszönhetók, hanem olykor még nagyobb mértékben ellenfeleiknek, az „okos idealizmus" képviselőinek is, amely, a dialektika megértésétől fuggően, „.. .közelebb áll az okos materializmushoz, mint a buta materializmus". (Ugyanott, 227. old.)

A genezis és a hatásmechanizmus szempontjából meg kell kulonböztetni egyreszt a szubjektivista ~-ot, amely azt jelenti, hogy kívulről viszneк be a filozófiába kész (s köztuk a köznapi tudatból vett) elofeltevéseket, melyek csupán „kifejezésre" és ideológiai kidolgozásra szorulnak; amely a vallásos, politikai, jogi es egyéb ideológiai erők es intézmények kiszolgalójának szerepére degradálja a filozófiát; másrészt az objektiv ~-ot, vagyis a világnézeti problémák megoldásának azt az irányzatosságát, amelyet csak a filozófiai elemzes targya determinál (amely tárgyat természetesen valamilyen módon a valóságos viszonyok határoznak meg). A marxizmus az objektiv ~-ot tette meg saját elveve. Az elobbi ~ a tárgy objektiv logikajának elfogult, részrehajlo elferditese; az utobbi ~ a logikának elfogulatlan, reszrehajlastol mentes vegigvitele egészen a vegső eredmenyekig. Az elobbi azt jelenti, hogy eleve megkovetelt kovetkeztetéseket es ertekeleseket kenyszeritenek az elmeletre; az utobbi csak azoknak a kovetkeztetéseknek és ertekeléseknek a kidolgozasa es védelmezése, amelyeket maga a kutatás ír elő. Az előbbi az elvtelenség ~-a, amely tele van „körultekintéssel"; az utóbbi az elvszerúség ~-a, amely megkovetelı, hogy „ az igazság kutatója egyenesen az igazságra torekedjen, anelkul, hogy jobbra-balra tekintgetne". (*Marx—Engels* Muvei. 1. kot. 5. old.) Az előbbi „ a tudományt egy nem abból magából eredő (barmily téves legyen is), hanem *kívulről*, attól *idegen, kulsóleges érdekektől* átvett állásponthoz *idomítani* próbálja", ez „*aljas*" viszonyulas a tudomanyhoz (*Marx* · Értéktöbblet-elméletek. II. rész. 102. old.); az utóbbi viszont magának a tudománynak a pártossága. Az előbbi kulső célok szolgalelkű eszkozévé változtatja a filozófiát; az utóbbi a celoknak a szuverén filozófiai vizsgálódas által történo feltárását jelenti. Az elobbi csak abból a szempontból vizsgálja az egész világot, hogy az mennyire hasznos vagy káros a dogma számára; az utobbi az igazsag alkotó keresésének objektiv dialektikáját mindig tobbre tartja azoknál a szubjektiv megfontolásoknal, amelyek az egyszer kidolgozott elvek szemszogeból mérlegelik a célszerűséget. Mindket ~-ot megtalaljuk a filozófia egész történetében. De míg az előbbi reakciós tartalomhoz, az utóbbi haladó tartalomhoz állt közel. Minél élesebb konfliktusba kerulnek a haladás erőivel a hanyatló társadalom védelmezoi, annál hamisabbá válik a tudatuk, „annál inkább lesullyednek a korábbi átoröklott képzetei .. pusztán eszményíto frázisokká De minél inkább meghazudtolja őket az élet annál határozottabban juttatják oket érvényre, annál kepmutatóbb, morálisabb és szentebb lesz e normális társadalom nyelve." (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 279. old.) Ilyen jellegú az antagonisztikus társadalom válságának es hanyatlásának ideológiája.

Sajatos helyet foglalnak el a szellemi kultúra történeteben a szubjektív módszerű utópikus koncepciók. Szubjektivista ~-uk abból indult ki, hogy dualisztikusan szembeállították a valósagot és az eszményt, a kellőt, az elonyben részesítendot, a „szenvedélyeket" stb. Például a saint-simonisták által kinyilatkoztatott „torvény" egészeben ígeretekbol és reményekből áll. A tragikus paradoxon az, hogy minél radikálisabb az ilyen, a világ megváltására igényt tartó romantikus es profetikus szubjektivizmus, annál meszszebb megy a hierarchizálásban, az elit-, vezéres „hos"-kultuszban, a szektásságban, annál inkább megpróbalja kalandor módon rákénysze-

riteni a történelemre az önkényt, melyet a történelem saját fatális törvenyének tuntet fel, annál messzebbre megy az autoritarizmus útjan.

Az objektív ~ „lehetetlensegének" filozófiai megalapozasa szukségképpen az objektum és a szubjektum, a szukségszerűség es a szabadsag, a racionalitás és az alkotás, a tudomány és az erkolcs, a tevékenység es az értékek dualisztikus szétszakítására támaszkodik Ennek a dualizmusnak a kovetkezménye továbbá magának a szubjektumnak a szétszakadása gnoszeológiai és értékelő szubjektumra, a gondolkodó képesség szétszakadása megismerő és értékelő képességre, amelyek állítólag összemérhetetlenek egymással.

Az objektív ~ legelső feltétele a filozófiai *monizmus*. Ezért azokat az eszméket, amelyek bizonyos mozzanatokban a marxista ~-elv történelmi előfutárai voltak, a Marx elotti filozofia legmonistabb es legdialektikusabb gondolkodója — termeszetesen idealizmusának korlátain belul —, Hegel dolgozta ki. Ezek a legpregnánsabban abban mutatkoznak meg, ahogyan Hegel a történelmi-filozófiai kutatas modszeret ertelmezte. Kimutatta, hogy hiába keresik a szubjektivizmustól és az önkénytől való menekvést a pártatlanság „szokásos" követelményében, s a kutatót a bíróval hasonlította össze: a bírónak a pereskedőhöz való elfogulatlan viszonyát „a joghoz való *partos viszonya*" határozza meg. Ezt meg kell különboztetni a „szubjektív ~-tól". Kimutatta, hogy a „pártatlanság" csupán a rosszabb ~-ot, a „vélekedések ~-át" csempészi be, s objektív ~-ot követelt, amely az objektív torvenyszerűségből származik és igaz kritériumot ad az értekeléshez. Ő volt az első, aki a különböző filozófiai koncepciók harcában nem tevelygeseket látott, amelyeket el kell vetni, amint „végre meglelik az igazi tanítást", hanem eleven dialektikus folyamatot, melynek során ezek a koncepciók megszüntetve-megőrzik egymást.

A tudományos ~-elv együtt fogalmazódott meg a dialektikus materialista világnézet létrehozásával, amikor felmerult az a világtörténelmi feladat, amelyet csak valóban tudományos úton lehetett elemezni — megalapozni (lasd *Lenin* Művei. 5. köt. 386—388. old.; 6. köt. 160. old.): a világ kommunista atalakításának feladata. Az első lépés ezen az úton a filozófia forradalmi hatékonyságának követelése volt, s a klasszikus német filozófia által csupán korlátozott mértékben kifejlesztett „tevékeny oldalnak" átváltoztatása a dolog lényegévé. Marx és Engels felhívása *„minden fennálló kíméletlen kritikájára* . kíméletlen kritikára abban a kettős értelemben, hogy nem fél eredményeitől és éppoly kevéssé a meglevő hatalmakkal való konfliktustól" — elméleti megértése volt maga a történelem, a burzsoá valóság legmélyebb ellentmondásainak. Elméletuk arra orientált, hogy ezt „a politika kritikájához, a politikában valo partot foglaláshoz, tehát a *valóságos* harcokhoz kapcsoljuk és veluk azonosítsuk". Az elmélet feladata megadni az „igazi harci jelszót", amely a valóság legszigorúbb, legobjektívebb vizsgalatából van levezetve. (*Marx—Engels* Művei. 1. kot. 346., 347. old.; vo. 385. old.) Magát a valósagot úgy kell felfogni, mint ami alá van vetve annak a dialektikának, amely szerint „pártok nélkul nincs fejlődés, szetválas nélkul nincs haladás". (Ugyanott, 104. old.) A ~-elv nem passzív tukröződése valaminő fatalis dialektikának; ellenkezoleg, abból fakad, hogy a történelem objektív torvényei az emberi tárgyi *tevekenység* torvenyei. A ~-elvben mintegy ósszefoglalást nyer az, hogy a marxizmus ellentétes mindazokkal a szemlelődő koncepciókkal, amelyek nem látják, hogy meg az erő elidegenedése is az emberi tevekenyseg altal produkált es reprodukált eredmény. Csak a tevekenységnek olyan felfogasa, amely szerint a társadalmi ember a tortenelemnek es (ebben az értelemben) önmaganak az alkotoja, kuszoboli ki azt, hogy a magyarázat igazolássa váljek.

Az elmelet kritikussaga es a gyakorlat kritikussága kolcsónösen feltételezi egymást. Az elmélet csupán azért magyarázza híven a világot, mert feltárja megváltoztatásának útját. (lásd ugyanott, 3. kot. 7—10. old.) Hegel igénye az „előfeltétel nélküli" gondolkodasra csupán „jámbor óhaj". A dogmatikus előfeltetelek es a szubjektivista „ideologikus" módszer rakényszerítik magukat minden gondolkodóra mindaddig, amig nem tekinti előfeltételnek a valóság megvaltoztatásának folyamatát, amely egybeesik „onmaga" megváltoztatásával (Ugyanott, 429. old.) A vélt „pártfelettiség" abban gyokerezik, hogy osztálytarsadalomban „minden új osztály kényszerul a maga erdeket a tarsadalom valamennyi tagjának kozosségi érdekekent feltuntetni, vagyis . gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltuntetni, mint egyedul összerű, általanos érvényu gondolatokat". (Ugyanott, 46. old) A kommunista ~ az a működésbe hozott dialektika, amely „ semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár." (Ugyanott, 23. kot. 20. old.) Ez nem más, mint a „kíméletlen teoretikus szellem". (Ugyanott, 21. kot. 293. old.)

Lenin harcot folytatott a szubjektivizmus, az objektivizmus és a filozofia „pártatlanságának" koncepciója ellen egyaránt. Bírálta a narodnyikok szociológiájának „szubjektív módszerét" (lásd Művei. 1. kót. 133. skk. old.), a gnoszeológiai szubjektivizmust, V. Suljatyikov „primitiv materializmusának" szubjektivista ~-át (lásd ugyanott, 29. kot. 437. old.), a proletkultosok szubjektivista szűklátókörűségét stb., s kimu-

tatta, hogy a marxizmus nem kívülről kapcsolja hozzá a forradalmiságot a tudományossághoz, hanem „ magában az elméletben bensőleg és elválaszthatatlanul" egyesíti. (Ugyanott 1. kot. 344. old.) Bírálta az objektivizmust burzsoá korlátoltságáért, szukossegeert, elvontsagáért, s kimutatta, hogy a marxizmus melyebb kutatásra kotelez, amely maga elvezet a pártos kovetkeztetesekhez. A marxista nem visz be a tudományba kesz, a tudományon kívülről vett álláspontot, hanem teljes egeszeben a tudományon belul „ határozza meg a saját álláspontját". (Vo. ugyanott, 424. old.) Ha a tortenelmi szukségszeruséget objektivista-fatalista módon, „lekuzdhetetlen" tendenciakent fognánk fel, ez ahhoz az eszmehez vezetne, hogy ki kell szolgálni a Tortenelem vak diktátumát, s az embereket a Tortenelem eszkozévé kell változtatni. A szuksegszerűseg azonban Lenin szerint a történelem valoságos szubjektuma — az emberek, a társadalmi csoportok, osztályok — tevékenysegenek objektiv torvenyszerűsége. Ezert elvileg fontos megallapitani, hogy *„melyik az az osztaly,* amely ezt a szuksegszerűseget meghatározza". (Ugyanott.) A társadalmi valosag nem epul onmagától, miként az objektivista apologetika veli. Éppen az a felfogás, hogy a valoság az emberi tevékenység produktuma, teszi lehetove, hogy ne eklektikusan egyesitsuk az objektivizmust es a szubjektivizmust, a fatalizmust es a voluntarizmust, „összegezve" a tenyezoket stb , hanem a ~-ot monista módon alapozzuk meg. A marxizmus ezért a ~-ot magába foglalja (Ugyanott, 1. kot 424. old.). a marxizmus nem tudomány plusz ~, hanem „pártos tudomány". (Ugyanott, 18. kot. 322. old.) Lenin nem veletlenul emelte ki a „vizsgálódás *objektivitasat*" a dialektika legelso ismervekent. (Ugyanott, 29. kot. 184. old.) Az igazság teljessege a legfobb gond: „az igazság fugghet attol, kit kell szolgálnia" (Osszes müvei 54. kot. 446. old. oroszul)

A ~-elvert vivott harc alapja a harc a filozofiai monizmusért, amely kizarja az eklekticizmusnak, a „kozep-pártnak" tett engedmenyeket es arra kotelezi a marxistát, hogy a szigorúan tudományos elemzés egyseges vonalát folytassa egeszen a politikáig, s csupán olyan eszkozokhoz folyamodjek, amelyek maguk méltóak a legfobb elvekhez· „a marxizmus politikai irányvonala elválaszthatatlanul osszefugg filozofiai alapjaival". (Muvei. 15. kot. 413. old.)

A ~-elv arra orientálja a burzsoá ideológia es tudomány marxista kritikáját, hogy kovetkezetesen vegigvitt tartalmi probléma-elemzest vegezzen, s ertekelése csupán ennek eredmenye legyen. Ezért a marxistának, még ha olyanokkal van is dolga, akik a szubjektivista burzsoá ~ álláspontján állnak, el kell tudnia sajátitani es át kell tudnia dolgozni ezeknek az eredményeit. (Vö. ugyanott, 18. kot. 322. old.) A ~-elv annak a „harcos materializmusnak" az elve, amely védelmezi a tudományosságot a „burzsoá eszmék támadása" ellen vivott harcban. (Lásd ugyanott, 33. kot. 226., 225. old.). Az, hogy a filozófia segitséget nyujt a tobbi tudománynak, nem jelentheti azt, hogy eloirásokkal, kinyilatkoztatásokkal beavatkozhat. (Vo. ugyanott, 232. old.) Ellenkezőleg, a ~-elv ellentetes a tudományos gondolkodás bármifele guzsbakotésevel, mindenfajta dogmatizálással· „nem lehet dogmatizmus ott, ahol a tan legfőbb és egyetlen kriteriuma az, hogy megfeleljen a fejlődes valoságos folyamatának". (Ugyanott, 1. kot. 312. old., vo. 19 kot. 3. old.)

A marxistáknak feladatuk, hogy aktivan bíráljak az egész burzsoá kultúrát. Egyetlenegy valoságos problemát sem engedhetnek át az eszmei ellenfelnek, minden kerdest monista módon kell ertelmezniuk, osszhangba hozva a dialektikus materialista világnezetnek mint egyseges egesznek az egesz rendszerevel. A szocializmus viszonyai kozott a marxista ~-elv a szubjektivizmus elemeinek lekuzdesere orientál, mind a gyakorlati szubjektivizmust illetően, amely a valoságos problemák valoságos megoldását adminisztrálással csereli fel, mind pedig az ideológiai szubjektivizmust illetoen, amely a kompetens tudományos elemzest szócseplessel helyettesiti. A szocializmustól idegen szubjektivizmus, amikor szóban sikraszállt a ~-elv mellett, valojában a ~-ra hivatkozva a szubjektivista onkenyt álcázta Ennek felelt meg magának a ~-elvnek az elferditett ertelmezese a filozofiában.

Azt a helyes tetelt, hogy a ~ egybeesik a tudományossággal, a szubjektivizmus fejtetőre állitotta. Ugy tunt, mintha a harcosság *garanciat* adna az objektivitasra a tudományban, mintha a kommunizmus erdekeinek szolgalatában valo szubjektiv meggyőzodes, sőt az ezen erdekekhez valo huseg ures deklarálása onmagában biztositana valakinek az igazat a vitában es a helyes alláspontot barmely problema megoldasában. Valójában az igazi kommunista ~ senkit nem jogosit fel arra, hogy gondtalanul trónoljon az egyszer elfoglalt álláspontokon, barmilyen helyesek voltak is azok, senkinek sem garantálja a csalhatatlanságot. Sőt, merhetetlenul fokozza a fejlödo, ellentmondásos valosag leheto legobjektivabb vizsgálatanak szuksegességet. Csak a tudományos kutatások szakadatlan folytatása, csak az ujabb es ujabb problemák megoldása biztositja, hogy a ~ változatlanul egybeessek az objektivitással. A kommunista ~ magának az orokke eleven tudomanynak a ~-a.

A világnezeti elvekkel valo osszhang helyes kovetelmenyet, amennyiben azok igazak, a szub-

jektivizmus az onmagukban vett elvekkel való összhang dogmatikus követelményével cserélte fel. Az igaz tudományos eredmények ily módon holttá merevedtek és átalakultak kanonizált szövegekké. Az a helyzet állt elő, mintha az elvek ismerete volna az ismeret egyetlen elve, s ezért helyettesíthetne a konkrét megértést. Mindenfajta dogmatizálás és fanatizmus megöli az igazságot. Az objektív ~ követelménye ez: nemcsak az elvekhez való hűség, hanem az elvek hűsége is. Az elvek pedig csak akkor maradnak hűek igazak, ha ellenőrzik, kijavítják és megújítják őket a valóság forradalmi-kritikai átalakításának és megújításának folyamatában.

Azt a helyes tételt, mely szerint csupán az ellentmondások kibontakozása és megoldódása útján lehetséges fejlődés, a szubjektivizmus valójában szűken, korlátoltan értelmezte. Azt sugallta, — s éppen a ~ nevében —, hogy a problémaértelmezések bármely különbsége esetén valamely tudományon (pl. a természettudományon) belül ki kell választani egy és csak egy értelmezést, mint ami támogatandó és szentesítendő, a többieket pedig idegeneknek, ellenségeseknek, politikailag elítélendőknek kell nyilvánítani. Ez oda vezetett, hogy mesterségesen elfojtották a megoldatlan immanens ellentmondásokat a tudomány (és az egész kultúra) fejlődésében, s bizonyos iskolák monopolizálták a tudomány egész ágazatait. Ebből fakadt a megengedhetetlen módszereknek, a polémia eszközei és nyelve militarizálásának tendenciája. Ezzel szemben a kommunista ~ a kultúra progressziójának tulajdon dialektikájából indult ki. Ellene van az álláspontok ama „sokféleségének", amelynek alapja az alkotással ellenséges antagonisztikus elidegenedett erők uralma. Ugyanakkor megkövetelí az igazi sokféleséget, amely a kultúra fejlődésének belső egyetemes feltétele, produktumai gazdagságának kifejeződése, és amely nemcsak nem zárja ki a szocialista ideológia önmagával való azonosságát, hanem szélesebb alapot is ad ahhoz. Leven magának a tudománynak a ~-a, a kommunista ~ azoknak a viszonyoknak a megszilárdítására irányul — a kommunista viszonyok megszilárdítására —, amelyek a legjobban megfelelnek a tudományos alkotás természetének.

A ~-elv arra orientálja a kommunista pártokat, hogy maradéktalanul biztosítsák a szocialista ideológia kidolgozásának tudományos tartalmát és tudományos módszereit, szemben mindenfajta kontársággal, spontaneitással, önkénnyel, szubjektivizmussal, szócsépléssel és formalizmussal. A ~-elv szemben áll az olykor az objektivizmus mezében jelentkező nyárspolgári közömbösséggel és nihilizmussal a filozófiai problémák iránt. Megköveteli azt a legmagasabb fokú társadalmi aktivitást és legmélyebb kultúrát, azt az igazi intelligenciát, amelyet az alkotó marxizmus feltételez. Mindenkitől teljes felelősséget követel, s kineveli az igényt a teljes felelősségre. Voltaképpen nem más, mint a valósághoz való legkövetkezetesebb, leginkább forradalmi — kritikai, alkotó viszony summázata.

A ~ a mai viszonyok között különösen pontos tájékozódást követel meg a kommunizmus erőinek és a kommunizmussal ellenséges erőknek a bonyolult társadalmi harcában, ezen erők egyértelmű, tudományosan megalapozott és felelősségteljes értékelését igényli. Ebben a harcban nincsenek és nem is lehetnek „semleges", pártatlan erők.

A ~-nak a szubjektivizmussal való azonosítása a pártosság eltorzításához (dogmatizmus) vagy tagadásához (revizionizmus) vezet.

A marxista ~ a materialista tudomány, a dialektikus ész ~-a minden fajta tudományellenes ideológiával szemben, minden sötét erővel szemben, a kultúra haladásának ~-a a reakcióval és a barbársággal szemben, a szabadság és a humanizmus ~-a az elidegenedéssel, a kizsákmányolással, az elnyomással szemben, a béke és a szolidaritás ~-a az antagonizmussal és a háborúval szemben, a történelem kommunista jövőjének ~-a osztály múltjával szemben.

patriarchátus ⟨gör. patriarkhesz — törzsatya, család feje⟩: az *őskozossági rend* fejlődésének történeti foka e rend felbomlásának szakaszában; a *matriarchátus* után keletkezett, s jellemzője a férfi uralma a gazdaságban és az egész nemzetségi szervezetben. A ~ abban az időszakban alakult ki, amikor az első nagy társadalmi *munkamegosztás* — az állattenyésztés és a földműveles különválása — alapján a termelőerők viszonylag gyors fejlődésnek indultak, s kialakult a rendszeres csere, a magántulajdon és a rabszolgaság. Az állattenyésztés és a földműveles fejlődésének előrehaladásával az állatállomány és az állatokért cserébe kapott rabszolgák egyre inkább a férfi tulajdonába kerültek. A ~ idejében a csoportházasságot a párosházasság váltotta fel; a férjet a gyermekek apjának ismerik el; a feleség és a gyermekek az ő jogos tulajdona. A termelőerők, a magántulajdon és a csere további fejlődése alapján a patriarchális család különálló monogám kis családokra szakadt.

patrisztika ⟨lat. patres — atyák, „egyházatyák"⟩: az első keresztény teológusok, az un. egyházatyák tanítását jelölő terminus. Az i. sz. II. sz.-ban keletkezett a gnosztikusokkal és a késői antik idealizmussal, többek között a neoplatonizmussal bonyolult kölcsönhatásban álló hagyományos pogány világnézet elleni harcban. Az V sz. második felétől a VII—VIII. sz.-ig a ~ már

a korai feudális társadalom filozófiájaként jelentkezik és *skolasztikába* csap át.

A keresztény irodalom prefilozófiai (a hagyományos terminológia szerint: „apostoli") időszaka a II. sz. dereka körül ér véget. Ekkor kezdődik az apologétáknak, olyan vitairóknak a kora, akik a hatóságok uldözései és a filozófusok támadásai kozepette védelmezték a kereszténységet. Az apologéták mozgalma gazdag irodalmat hozott létre, amelyben a retorikai propaganda dominált latin képviselőinél. Minucius Felix (II—III. sz.), Tertullianus, Arnobius (megh. 326 körül), később Lactantius (kb. 250—325) és a filozófiai spekuláció a gorogoknél. Justinus (kivégezték 166 korul), Athenagorasz (megh. 177 korul) és kulonosen az alexandriai iskola filozófusai: Alexandriai Kelemen, Origenész, Dénes (Dionüsziosz) (II. sz. vége—264—265). Miután a kereszténység a IV. sz -ban államvallássá lett és 325-ben a nikaiai (niceai) zsinat az első kísérletet tette a kereszténység dogmatikai konstituálására, az apologéták polemikus filozofálását a dogma teljes rendszerezésére iranyuló munka váltotta fel, amely filozófiai spekulációra támaszkodott. A ~ virágzásnak indult (Keleten Nagy Vazul [Baziliosz], Nazianszi Gergely [Gregoriosz] és kulonösen Nuszai Gergely [kb. 335—394], Nyugaton szent Ágoston *[Aug.-tinus]* E virágkor Ágoston halálával (430) ert véget A befejező szakasz, amelyet a dogma megcsontosodása, a spekulatív dialektika elhalása és a tudományoknak a teológia égisze alatti enciklopédikus kodifikációja jellemzett (Leontius, kb. 475—543, Keleten; Boëthius Nyugaton), a keleti és a nyugati skolasztika alapjait lerakó Damaszkuszi János (Jóannész) és Johannes Scotus Erigena műveinek megjelenésével ért véget.

A ~ számára elsőrendű problema lett a pogány kulturális, tobbek kozott filozófiai hagyományhoz való viszony tisztázása. Az első szakasz alternatívája az *antik filozófia* feltételes elfogadása vagy teljes tagadása volt. Mindkét lehetőseget már Pál levelei vázolták. Mindemellett ezt az ellentétet nem szabad eltúlozni: a „leglíberálisabb" és a leginkább intellektuálisan orientált írók (mint pl. Origenész) is élesen elhatárolták magukat az antik filozófiától a kinyilatkoztatás tekintélyének elismerésével, másfelől az antik kultúra leghevesebb támadói bírálatukban a cinikusok hagyományaiból, a megbocsátásból, a természethez való apellálásból indultak ki stb. (Tertullianus). Az apologetika hajnalán Justinus kísérletet tett arra, hogy a gorog kultúrát az istenkeresés kultúrájaként, a kereszténységet pedig e kultúra fejlődésének befejezéseként interpretálja.

Az antik kor kulonféle filozófiai tanításai kozül *Platón* idealizmusa a ~ legtöbb művelőjének imponált, mindamellett Platón idealista dialektikájának nagyobb arányú átvétele a ~ virágkorára, ezen belul Ágoston időszakára korlátozódik. *Arisztotelésztől* az istennek mint a világ ősokának és celjának a koncepciojat vették át, valamint a teológiailag preparált logikai módszert, amely a ~ végére egyszer s mindenkorra végleg kiszorította a platonizmus módszereit Bonyolult kolcsonhatás alakult ki a ~ tanai és a neoplatonizmus kozott A neoplatonista tanítás minden transzcendentalizmusa, misztícizmusa és aszketizmusa mellett túlságosan at volt itatva panteizmussal ahhoz, hogy asszimilációja fájdalommentes lehetett volna A neoplatonista korokből kerultek ki a kereszténység legtekintélyesebb bírálói (Porphuriosz) es harcos ellenfelei (Julianus császár). Ugyanakkor azonban a ~ és a neoplatonizmus útjai túlságosan is kozel estek egymáshoz, semhogy ujabb és újabb kísérletek ne történjenek a neoplatonizmus kereszténysítésére (Nuszai Gergely). A sztoicizmus a maga etikájával, a hagyományos pogány vallások célszerűtlensegenek bírálatával es felvilágosult kozmopolitizmusával elsősorban az apologétáknak imponált· Tertullianus még azt is lehetsegesnek tartotta, hogy átvegyek a sztoikus tanítást az anyagról („dologiságról"), mint minden létező-nek a szubsztanciájáról, az emberi lelket, sőt istent is beleértve A IV—V szazadi „klasszikus" ~ spiritualista irányultságának a sztoicizmus egészében véve már nem felelt meg, a kései sztoa antropológiai, moralista irányzatossága fennmarad a latin ~-ban es átmegy a nyugati skolasztikába A cinizmus befolyasa szintén az apologéták korában volt a legnagyobb (a kultúra és civilizáció nihilista bírálata Tertullianusnál és kiváltképpen Arnobiusnál), ám produktív csak az volt, hogy a ~ elfogadta a cinikus etikának azt a tezist, hogy az embernek kozombosnek kell lennie a kulvilággal szemben A materialista iranyzatokkal es az antik filozofia materialista elemeivel szemben a ~ kepviselői határozottan felleptek Bírálták antiteologikus alláspontjukért Demokritosz es Epikurosz tanítását, minthogy az atomizmus a világot úgy tekintette, mint az atomok „véletlenszerű" kapcsolodásának termékét és az anyagot mint nem teremtett szubsztanciát. A keresztény filozofia kidolgozásának korszakában is — akárcsak a kozepkor idején — kialakultak kulonböző eretnek iskolák Ezek kozul a legfontosabb az ún gnosztícizmus (lásd: *gnosztikusok*) Az egyházatyák a keresztény filozófia kidolgozása során harcban álltak az eretnek iskolákkal.

A ~-t az antik filozofiában meghonosodott szabad filozofiai kutatástol megkulonboztető tényező a kinyilatkoztatás eszméje A fideizmus szembeállítását az intellektualizmussal Tertul-

lianus fogalmazta meg a legparadoxabb formában: „Hiszem, mert abszurdum". Az ilyen jellegű nézeteknek a következetes érvényesítése azonban lehetetlenné tette volna a ~-nak mint az idealista filozófiai spekuláció szférájának a létezését. Maga az egyház, amikor az Újszövetség szövegét mint a kinyilatkoztatás velejét kanonizálta, kénytelen volt tanításának filozófiai formába öntése céljából ösztönözni az olyan spekulációt, amely messze eltért a „Szentírás" betűjétől. (Például a nikaiai hitvallás a kései antik idealizmus olyan speciális terminusait tartalmazza, amelyek távol állnak az Újszövetség szóhasználatától, amint erre a tradicionalisták méltatlankodva utaltak is.)

Az ontológiai problémák kidolgozásával főképpen a görög ~ foglalkozott. Ezek között a problémák között különösen nagy érdeklődést keltettek a teológiai problémák, elsősorban az istenprobléma. A patrisztikus teológia alapeszméi: a monoteizmus (a pogány politeizmussal és a gonosztikus dualizmussal szemben), a szupranaturalizmus és a kreacionizmus — az isten természetfeletti természete és transzcendens volta, abszolút akarata és abszolút hatalma a semmiből teremtett világ fölött (az ősi pogány panteizmussal szemben, amely a sztoicizmusban és a neoplatonizmusban öltött filozófiai formát), az abszolút jóság és igazságosság (a görög—római hagyományos istenek mitológiai alakjaival és a tökéletlen demiurgosz gnosztikus alakjával szemben). Amikor a nikaiai zsinat után ezek az istenképzetek stabilizálódnak, a misztikus tudósok ezoterikus köreiben az isten túlvilágiságának eszméje tovább mélyül, ami a neoplatonista módszerek felhasználásával jár együtt és az ún. apofatikus (negatív) teológiához vezet: istennek nincsenek attributumai és nem határozható meg, mert túl van a lét és a minőség határain. Az egyháznak egyfelől imponált az isteneszme irracionalizációja, ám fejlődésében az apofatizmus azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy aláássa a személyes istennek mint az akarat és a gondviselés hordozójának a képzetét.

A keresztény teológia szakadékkal választotta el istent és az embert, s ezt a szakadékot a krisztológia volt hivatva áthidalni. Hogy a boldogság mennyei birodalmának földi realizációjaként, mégpedig egyetlen realizációjaként megalapozza tekintélyét, az egyháznak olyan tanításra volt szüksége, amely hirdeti az isten emberi megtestesülésének abszolút adekváltságát, ennek az „emberré válásnak" a teljes realitását, Krisztus istenemberségének teljes kivételességét és megismételhetetlenségét s végül azt, hogy ez a megtestesülés nem „alulról" valósul meg, az isteni magaslatot elérő erényes ember akarati aktusával (ahogy azt Szamozotai Pál tanította), és nem az isteni princípium naturalisztikusan spontán „emanációja" révén (ilyen következtetéseket sugallt Origenész tanítása), hanem az istenség leszállása útján (kenószisz). A spontán emanáció keresztezte az egyháznak azt az igényét, hogy „megszentelje" az emberi életet; az a tanítás, amely szerint az emberi akarat szabadon érte el ezt az isteniesülést, feleslegessé tette az ilyen megszentelést. A két „természet" Krisztus személyiségében való viszonyának a kérdését magával hozta már az a törekvés is, hogy megalapozzák az isteninek és az emberinek, a földinek és a mennyeinek az összeegyeztethetőségét. Ez a törekvés a mariológiához vezetett, amely szerint Szűz Mária mint a megszentelt emberiség középpontja, szülőanyja volt az istenember Krisztusnak.

A ~ volt hivatva megoldani a szentháromság problémáját is: az Atya, a Fiú és a Szentlélek szentháromságbeli személyei közötti viszony kérdését. A szubordinacionizmus, vagyis a Szentlélek és, ami a legfőbb, a Fiú szentháromságbeli személyének alacsonyabb rendűvé és alárendeltté nyilvánítása, elfogadhatatlan volt, mert kétségessé tette isten megtestesülésének teljesértékűségét és adekváltságát és lehetővé tette a szentháromságbeli személyek létrejöttének mint az emanáció személytelen természeti folyamatának interpretálását.

Ugyanez a kérdésfeltevés (ha a világ és az emberiség nem igazulhat meg és nem szentelhető meg, akkor az egyház a maga tanításaival és szentségeivel szükségtelen, mert tehetetlen; ha a világ és az emberiség tiszta és maga is elérheti a szentséget, az egyház akkor is szükségtelen, mert felesleges) meghatározza a patrisztikus antropológia és kozmológia lényegét. Az embert tisztátalanná tette az „eredendő bűn", s „húsavére", testi mivolta az undokság kiapadhatatlan forrása. Másfelől az egyház, vitába szállva a gnosztikusok pesszimizmusával (akik azt tanították, hogy a test a tökéletlen demiurgosz teremtménye) és a neoplatonikusok spiritualizmusával (akik azt tanították, hogy a test, mint mindennemű anyag, nem bír lényegi realitással), mindenkor síkraszállt az emberi test üdvözüléséért, sőt isteniesüléséért.

Mindamellett a domináló a patrisztikus antropológiában a lélek halhatatlanságának a tézise volt, amely nélkül elképzelhetetlen az ember erkölcsi sorsának a túlvilági életben való végleges feltárulásáról szóló keresztény eszme. A lélek halhatatlanságának felfogása az antik idealizmus hagyományaira orientálódott, csakhogy az emberi lélek előzetes létezésére vonatkozó püthagoreus-platonista felfogás a keresztény kreacionalizmussal összeegyeztethetetlennek bizonyult (553-ban vetette el végleg az egyház). Ugyanez

vonatkozik a lélekvándorlás (metempszichózis) eszméjére is, amely disszonál az egyedi és megismételhetetlen emberi élet erkölcsi értékének keresztény abszolutizálásával.

A kozmosz a ~ felfogásában szintén teremtmény és ezért hasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalon áll teremtőjénél; az anyag teremtetett és szétromboltatik majd. Másfelől a gnosztikus és manicheus pesszimizmussal ellentétben a ~-ban azt hirdetik, hogy a világ isten jó és szép teremtménye, amelyben célszerűség uralkodik. A patrisztikus kozmológia vezérmotívumai: a kreacionizmus, a teleologizmus, az egyetemes harmóniáról és akkomodációról szóló tétel, a kozmosz szigorúan logikus és hierarchikus rendszere, a világ esztétikai igazolása.

A moralista-pszichológiai problémákat (isten és ember nem mint ontológiai objektumok, hanem mint akarati szubjektumok) főképpen Nyugaton dolgozták ki. Ott az egyház saját szükségességét az emberiség „megmentése" szempontjából nem a Krisztusban levő „két természet" viszonyáról szóló spekulatív tézisekkel alapozta meg, hanem azzal a tanítással, amely szerint az emberi akarat eredendően fogyatékos, s így nem találhatja meg önmagát és nem tehet szert teljességre „malaszt" nélkül; az üdvözülést „elnyeri" az ember, nem pedig „kiérdemli". Ezt a tézist képviselte Ágoston olyan teológusokkal szemben, mint Pelagius és Julianus. A későbbi katolicizmus számára azonban Ágoston tanítása elfogadhatatlannak bizonyult, mivel lehetőséget nyújtott az üdvözülés individualista felfogására és nem hagyott helyet az olyan „érdemeknek", mint az egyházi előírások teljesítése. Az ókori Róma jogi kultúrája a római egyház politikájával egyetemben kialakította a Krisztus „kereszt-áldozatáról" mint jogi műveletről szóló tanítást (amely Keleten nem gyökeresedett meg); ennek értelmében az emberek bűneik megváltására a „tartozást" messze felülmúló „elégtételt" adnak, aminek eredményeképpen bizonyos összegű malaszt képződött, amely az egyház rendelkezésére áll.

A feudális termelési módra való áttérés és az egyházi ortodoxia alapvető dogmáinak rögzítése a keresztény vallásfilozófia patrisztikus időszakának végét jelentette. A nyugati és a keleti ~ alapvető problémáit örökbe kapta a katolikus és a pravoszláv skolasztika: így a krisztológiai viták Keleten közvetlenül a képrombolási viták-ban (VIII—IX. sz.) és a hészühaszta vitákban (XIV. sz.) folytatódtak; a katolikus teológiában az ágostoni-pelagiusi akarat- és kegyelemprobléma marad továbbra is az aktuális, nemcsak a skolasztikus időszak folyamán, hanem később is (antilutheránus polémia, janzenizmus és jezsuiták a XVII. sz.-ban).

Patrizzi (Patricius), Francesco (1529—1597) — lásd *reneszánsz*

Peirce, Charles S. Sanders (1839—1914) — lásd *pragmatizmus; szemiotika*

peripatetikusok — lásd *antik filozófia*

perszonalizmus ⟨lat. persona — személy⟩: idealista áramlat, amely a XIX. sz. végi, XX. sz. eleji amerikai polgári filozófiában, valamint a mai francia filozófiában terjedt el. A ~ jellemző vonásai: 1. a személyiséget elsődleges realitásnak és legfőbb szellemi értéknek tekinti, a személyiség a lét szellemi őseleme; 2. szorosan kapcsolódik a teizmushoz. Világfelfogásának pluralista alaptétele az, hogy a természet szellem-személyiségek összessége. A fejlődés különböző fokán álló és a világot alkotó személyiségek sokasága felett a legfőbb személyiség: isten uralkodik. A ~ amerikai megalapítója B. P. Bowne (1847—1910) volt. Az Egyesült Államokban a ~-hoz csatlakozott George H. Howison (1834—1916), M. U. Calkins (1863—1930), A. C. Knudson (1873—1954). Fő képviselői a mai amerikai filozófiában: R. T. Flewelling (1871—1960), Bowne tanítványa és a kaliforniai iskola volt vezetője, valamint E. S. Brightman (1884—1954), a bostoni iskola feje. Valamennyien szorosan összekapcsolják a ~-t a protestáns teológiával. A ~ legismertebb képviselője Angliában: H. Carr (1857—1931) és W. Stern (1871—1938) pszichológus volt. Tanításukból hiányzik az amerikai perszonalistákat jellemző közvetlen kapcsolat a teológiával. A ~ szerint az alapvető társadalmi feladat nem a világ megváltoztatása, hanem a „személyiség" átalakítása, azaz „szellemi öntökéletesedésének" elősegítése. Sajátos álláspontot képvisel a francia ~, amelynek vezetője E. Mounier (1905—1950) volt. Az (1932-ben alapított) „Esprit" c. folyóirat köré tömörült kispolgári értelmiségi csoport azokat a baloldali katolikus köröket képviseli, amelyek részt vettek a francia ellenállási mozgalomban, jelenleg pedig ellenzik a francia nagypolgárság agresszív politikáját, és kiállnak a béke és a polgári demokrácia védelmében.

Philón (i. e. 21 v. 28—i. sz. 48 v. 49) — lásd *alexandriai iskola*

Pico della Mirandola, G. (1463—1494) — lásd *reneszánsz*

Platón, athéni (i. e. 428/7—348/7): ókori görög filozófus, az európai idealizmus megalapítója (lásd *Lenin* Összes művei, 18. köt. 116. old.). Athénban (vagy Aigina szigetén) született mint

elökelő arisztokrata család sarja. Első tanítómestereként Kratuloszt említik. 407 körül megismerkedett Szókratésszal és egyik leglelkesebb tanítványa lett. Szókratesz halála után Megarába költözött, bizonyara azért, mert Athenban nem találta kedvezőnek a politikai helyzetet. Amikor visszatért Athénba, megalapította saját iskoláját: a platóni 'Akadémiát (lasd *antik filozófia*).

~ munkássága a mai filozófiatörténész szamara inkább a gondolatnak egy gazdag laboratóriuma, semmint egy szigorú filozófiai kovetkezetességgel átgondolt rendszer. Tanítását művészien megformált dialógusokban fejtette ki. ~ ugyanakkor igen következetesen és mélyrehatóan, s ami a legfőbb, igen nyiltan gondolja vegig idealizmusa alapelvet, minden kovetkezmenyevel egyutt.

~ filozófiájának legfontosabb resze a három alapvető ontológiai szubsztanciáról — az „Egyről", az „észről" és a „lelekrol" — szóló tanítas.

Mindennemű let es az egesz valósag alapja ~ szerint az onmagaban létező „Egy". Az „Egy" nelkülöz mindennemú ismertetójegyet: nincsenek részei, vagyis nem egesz, ez pedig azt jelenti, hogy nincsen sem kezdete, sem vége, mivel a kezdet és a veg már a részei volnának. S mivel nincsenek részei, nyilván nincs semmifele kiterjedése, s nem is mozoghat, mivel a mozgáshoz változás, vagyis sokasag szukseges: nem alkalmazhatók rá az azonosságnak. a kulónbsegnek. a hasonlóságnak stb. semmifele ismertetojegyei. Ez tehát egyáltalan nem let, vagyis ez — semmi. De a szó szoros értelmében véve „semminek" sem lehet nevezni, mivel ez a „semmi" is valamilyen kijelentés. Róla egyaltalan semmit sem lehet mondani, folotte áll mindennemű létnek, mindennemű érzetnek és mindennemu gondolkodásnak; minden let alapja es minden valóság kiindulópontja. Premissza nelkuli óselv, amely transzcendens a lényeggel szemben, s amely, nem lévén elgondolható, minden gondolatilag megragadhatónak a princípiuma. Ez a Nap, mivel ez ad lehetőséget minden létezonek a látásra es láttatására. Benne mint forrásban rejlenek nemcsak a dolgok ideái, hanem maguk a dolgok is, a dolgok levése. ~ az „Egyet" mint a „Jót" értelmezi.

A második szubsztancia — az „ész" (núsz) — a „Jó"-Nap létbeli-világi szuleménye, ezért az „észt", amely részekre tagolt es ellentétes a kulönbség nélkuli „Eggyel", ~ mindig mint vele rokont és mint belőle eredőt tárgyalja. ~ hangsúlyozta az „ész" tisztaságát, gondosan elhatárolva azt minden anyagitól, dologitól és változótól. Ezen alapszik az „esznek" mint a lélek egyik képességének a koncepciója. Az „ész" nemcsak értelem, mivel az értelem diszkurzív, az „ész" pedig intuitív, s tárgya a dolgok lényege, nem pedig levésuk. ~ az „ész" dialektikajának jellemzésekor abból indul ki, hogy mihelyt feltételezzuk: az „Egy" van, ez máris a lét kategóriajat kapja; „egy van" — ez az az egységes egesz, amelybe az „egy" és a „van" részekként beletartoznak stb. Ily módon megkapjuk a kategóriák egész rendszerét, amely az „Egy" létezésének az ertelmezéséhez szukséges, vagyis az egesz „eszt". Az ész tehát az ideák rendszere, az Egy (az Osegy, a parmenidészi Lét) logikai rendszere. Az „esznek" ezt a gnoszeológiai es dialektikus koncepcióját ~-nál a kozmológiai koncepció tetőzi be. Az „ész" valamennyi élőleny gondolati nembeli általanosítása, olyan élőlény, amely a végsőkig általánosítottan, a végsőkig rendezetten és tokéletesen, a végsőkig szépen adott. Ez az „ész" a „kozmoszban" testesul meg, nevezetesen az ég szabályos és örökos mozgásában.

Ami a harmadik alapvető ontológiai szubsztanciát, a „világlelket" illeti, ~ olyan koncepciót nyújtott, amely mindvegig megmaradt a platonizmusban és a neoplatonizmusban. Minthogy ~ az „eszt" az őt alkotó ideákkal egyutt szembeállította a testi világgal, szuksegkeppen meg kellett fogalmaznia egy olyan princípiumot, amely a kettó egyesítését tételezi. Ez a princípium a „lélek", az önmozgás elve, amely eppen örökös mozgekonysagával különbözik az „észtól", jóllehet tole kapja mozgásának törvenyeit. Ha az egyik dolog mozgásának okat a másikban, a másikenak okát a harmadikban keressuk, végul is el kell jutnunk egy olyan dologhoz. amely onmagát mozgatja. S ez a „lelek". Régibb es elsodlegesebb minden testnel, az igazi és tenyleges „természet". A „lelek" szükségszerűen ket világ között jelentkezik, amelyeket a szépség, az arányosság es harmónia alapján egyesít.

A „világlelek" elmélete mellett ~ kifejtette az individuális „lelek" koncepcióját, s az utóbbit csupán az előbbi folyamányának tartotta. ~ arról beszélt, hogy a „lélekkel" egyutt a test is halhatatlan, vagyis helyesebben: örökösen keletkezik. A test halála csupán átmenete egy másik állapotba. Az istenek teste és „lelke" „örok időkre egyesített", de minden „lélek" fölött a testtól való megvalása után ítélkezik a föld alatti világban. A regi platonizmus felfogása szerint tehat nem a test haladó, hanem egyik-másik formája, ezeknek a testi formáknak a váltakozása pedig szép, akár az egész kozmosz is, amely, levén az oskép legtökéletesebb mása, mindennel szebb. A kozmoszt — a káoszból — a demiurgosz hozza létre. ~ demiurgosza nem fogható fel monoteista értelemben, hanem csupán az „ész" egyik kategóriajaként, aktivitásaként, amint ez az antik platonizmus további történetében, kiváltképpen a neoplatonizmusban világosan ki is tűnik.

Mint következetes abszolút idealista ~ leszö-

gezte az idea elsodleges, lenyegi voltat es az anyag nem elsodleges, nem lenyegi voltát. Az anyag az o szemeben csupan az idea reszleges funkcionálásanak, leszukulesenek, kisebbedesenek, elhomályosulasanak a principiuma. Az anyag, onmagaban veve, abszolute alaktalan, mert kulonben nem testesithetne meg tokeletes formaban az ideakat, hanem magabol is hozzatenne meg valamit ehhez a megtestesuleshez. Ezert az anyag sem nem fold, sem nem viz, sem nem levego, sem altalaban valamelyik a fizikai elemek kozul. ~ anyaga ugy ertelmezendo, mint tiszta más valamely idea viszonylataban, mint tiszta máslet. Letezo csakis az idea, az anyag pedig csakis nem letezo, csak utanozza a valodi létet, „reszesul benne".

Élete utolsó eveiben ~ puthagoreus szellemben atdolgozta objektiv idealizmusat, az ideákról szoló tanitását. ~ az ideak forrását keresve, ezt most az „ideális szamokban" talalta meg. Az idealis számoknak ez az „Egy" es az „esz" kozott elfoglalt kozbulso helye rendkivul fontos szerepet kap a neoplatonizmusban.

~ *ismeretelmelet*ében a megismeres vezerelve az idea, nem pedig az erzeki ismeret. Ez abban nyilvanult meg, hogy az idea iranti szeretetet tette meg az egesz ismeretelmelet alapjaul. ~ kifejezo muveszi formában rajzolta meg a testi szeretettol (vagyis az egyes dolgok es testek iranti szeretettol) valo felemelkedést a lelkek teruleten megnyilvanuló szeretetig, s ettol az utobbitol a tiszta ideak teruletéig. A megismerést ~ mitológiai formában az ideák segitsegevel ugy magyarázta, mint emlekezest a lelkek egi hazajára, ahol ezek a lelkek minden ideát kozvetlenul szemtol szemben eszleltek, hogy aztán a rideg földi valosagba koltozve ennek az ideavilágnak csak az emleket orizzek meg, de ugy, hogy az anyag sotetsege es nehézsége még meg is nehezíti ezt az emlekezest. Mindamellett ebben a koncepcióban nem minden mitologikus. Van ebben tiszta filozofiai apriorizmus is, de „a priorin" itt nem az emberi tudat szubjektiv premisszája ertendó, hanem az ideavilág objektiv valósága. Az ideákról szolo tanitásban ~ azt az elvet érvényesitette, amelyet maga „alapnak". „alapelvnek", „megalapozásnak" nevezett. Az idea ~ szerint koránt sincs elszakitva a dologtol, hanem alapja a dolog ertelmezett letezesenek es struktúrájának. Ezen alapul ~ tudomány-elmelete. A tudományok kozul az alapvetőknek az aritmetikát, a geometriát, az asztronomiát és a zenet tartotta. Azt kövételte, hogy ezeket a tudomanyokat az idea-elmélet segitségével alapozzák meg. Am a legalapvetobb tudomány, amely valamennyi tobbit determinálja, ~ szemeben a dialektika, s ez nem egyéb, mint a tudományok elvének szemlélete, avagy az érzéki dolgoknak „ertelmet adni es kovetelni" toluk. Ezért ~ szerint a dialektika az egynek sokra való felosztására szolgáló módszer, a soknak egyre való redukálása es az egésznek egy-oszthato sokaságként való strukturális felfogása. Ilyenformán ~ dialektika-elmélete szinten kizár mindennemú dualizmust.

~ konkretabban is rogzitette a dialektikát, megpedig a kovetkező módon: 1. a dialektika, amikor megjelenik a kaotikus dolgok szférájában, ezeket úgy tagolja, hogy minden dolog megkapja a maga ertelmet vagy ideáját. 2. A dolog meglelt ertelmet vagy ideaját nem a dologtol elvalasztva vesszuk fel, hanem mint a dolog elvet, hupothesziszet, torvényét, hiszen az általános az alaja besorolando egyedisegek számára torveny („logosz"). Ugyanebben az ertelemben használja ~ a „nomosz" fogalmát is. 3. Ezert a dialektika a dolgok gondolati alapjainak rogzitese; ezek voltaképpen az a priori kategóriák vagy formák. 4. A dialektika szerint ez a logosz — idea — hupotheszisz, tehát megalapozás, ezenkivul meg az erzeki keletkezes határa. ~ sokszor használja a „cel" kifejezest ott, ahol mi a „határ" kifejezest használnánk, vagyis „az erzeki-anyagi keletkezes határáról" beszelnénk. Ilyen egyetemes cel a jo vagy a szépseg. A dolognak ez a keletkezesi hatara súritett csiraformában a dolognak minden keletkezeset tartalmazza, mintegy terve, strukturaja a dolognak. Ezzel osszefuggesben ~ dialektikaja az oszthatatlan totalitásokról szoló tanitast is, amirol ~ sokszor beszel, kulonosen a hatar es a határtalanság szintezisenek elmeleteben. Ez a dialektika, leven a totalitas tudománya, egyszerre diszkurziv es intuitiv. A dialektika a legkulonfelébb logikai felosztásokat produkálja, egyuttal azonban eggye is tudja olvasztani valamennyit. ~ szerint dialektikus az, akiben megvan a tudományok „osszefogo látasa", tehát aki „mindent egyszerre lát". Ezert a dialektika nemcsak beszelni tudás, nem is csak kerdezni es felelni tudás, es még csak nem is egyszeruen az a kepesseg, hogy megleljuk az igazságot zavaros viták kozepette vagy alkalmazni tudjuk gyakorlatilag, hanem az a kepesseg, hogy a keresett tárgyat tagolt, egy-oszthato alakban ragadjuk meg ugy, hogy e dialektika reven a tudás maximálisan igazzá válik, s minden egyeb „másodlagosnak es kesobbinek" bizonyul.

~ tehát dialektikának azt a tudományt nevezte, hogy megkeressuk minden dolognak azt az elvet, amely határszerúen anticipálja e dolog valamennyi lehetseges keletkezeset, úgyhogy az a dolog letezesenek ertelemszeru modszere legyen, amely strukturáltan tartalmazza e letezes egesz tervet. Ami a dialektikának a mai felfogás szerinti „magvát" illeti, konkretan az ellentétek egységes tanát, ez ~-nak a dialektikáról adott

tobb megnyilatkozásában áll előttünk, valamint abban a virtuóz formában, amelyben gyakorlatilag alkalmazza tobb dialógusban, különösen a „Parmenidész"-ban es a „Szofistá"-ban. Egészben véve ~-nál a logika a dialektika, az ismeretelmélet és az antológia egységes és oszthatatlan.

~ kovetkezetesen ervényesíti az idealizmust pszichológiai, etikai és politikai tanításában is. Az egyéni lélek nem más, mint az egyetemes „világlélek" képmása és emanációja, és három képességgel rendelkezik: az ideális-értelmi, a célszerű-akarati es az ösztonos-affektív képességgel. Az elsonek primátusa van a másik kettővel szemben. Ez az ertelme annak a híres képnek is, amely a lelket egy szárnyas kerék, két ló és a hajtó alakjában ábrázolja.

Az etikában ennek a három erény felel meg: a bolcsesseg, a bátorság és az affekciók derűs állapota. A három erény egyetlen átfogó erényben egyesul: az igazságosságban, amely a háromnak az egyensúlyát alkotja. A negy erénynek ez a tana a lélek „egészségén", „szépségén" és „nemességén" alapul. Az etika alapelve az összes emberi képessegek bolcs egyensúlya. ~ etikája módosult az idó folyamán. Míg korai dialógusaiban Szókratész módjára minden erényt tudásnak tekintett, a „Lakomá"-ban és a „Phaidrosz"-ban ez a tudás már elválaszthatatlan a szeretettől, az „Állam"-ban pedig a testi épségtől is, sőt más helyeken az ereny nem más, mint az osszes természetes emberi képességek kiegyensúlyozott, bolcs, helyesen rendezett állapota. A platoni etika ebben az ertelmezesben nag. i atással volt a reneszánsz embereszmenyre.

~ ugyanezt a hármas felosztast alkalmazta a politikában is, kidolgozva a három szociális rend elmeletet: a filozófusok, akik a legtobb ideában reszesultek, irányítják az államot; a katonák fő feladata az állam vedelme a belső és a kulső ellenseggel szemben; a dolgozók, vagyis a parasztok es a kezmuvesek anyagilag látják el az államot. Az állam az emberek veluk szuletett szociális szuksegletei folytán jon létre, maguk az állam osztályai pedig a termeszetes emberi szuksegletek kifejlődesének eredmenyei. ~ a kormányzás három alapformáját ismerte, a monarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát. Mind a háromnak ket-ket formája van. ~ elesen bírálta az államhatalomnak mind a hat formáját, es kidolgozott egy, a fenti elmeleti alapon nyugvo utópikus állami es társadalmi berendezkedest. Marx errol a reakcios utopiárol azt mondotta, hogy „ .athéni eszmenyesitese az egyiptomi kasztrendszernek " (*Marx—Engels* Muvei. 23. kot. 344. old.) ~ elkepzelése szerint az államban nem lehet magántulajdon, no- es gyermekközösség lesz, az állam szabályozza a házasságot, a társadalom neveli a gyermekeket, akik szuleiket nem is ismerhetik. Ám annak ellenére, hogy ~ itt a társadalmi egyenlőtlenség jogosságát igazolta, koncepciójának vajmi keves koze volt a rabszolgatartó arisztokráciához. A foldmúvesek és a kézművesek nála nem rabszolgák, hanem szabadok; a filozófusok és a katonák nem arisztokraták, hanem az orok bolcsesség társadalmi eszmenyének hordozói es valóraváltói. ~ politikai nézetei is módosuláson mentek át. Ez látható abból is, hogy a korai rabszolgatartó polisz restaurálásának ideológiájától jutott el egy olyan monarchista állam eszmenyiteség, amely azután bizonyos ertelemben a hellenizmus korában valósult meg.

~ esztetikájában a szep egyetemes kategória. Az igazi szep egyfelől kivul van ugyan az egyes tárgyakon, másfelől azonban minden szép tárgy hozzátartozik. Ez a szepseg mint általános kategória merőben specifikus, es ezért megismerni is specifikus úton kell. A szépség specifikuma a kovetkezo: itt a megismeres nem kulonul el a szeretettől, sem a szeretet a szepségtol, úgyhogy a megismeres vegeredmenyben nem egyéb, mint a szépnek orokos teremtese. Az ideák világa a szépseg orok világa. Ilyenformán a szépség szferájában van a szepseget átelo szubjektum és a szubjektumtól fuggetlenul letezo objektum. Ám ahhoz, hogy a szepseg letrejojjon, a szubjektumnak es az objektumnak eggye kell válnia. Az így letrejott valami csak akkor szep, ha mint tiszta eszmét ragadjuk meg. A platoni szep általánosságban szolva nem más, mint idea és anyag — vagy ami ugyanaz, esz es elvezet — eggyeváltsága, ennek az eggyeváltságnak az elve pedig a mertek.

Az elet szepsege es a reális let szepsege ~ szemeben magasan felette all a múveszet szépsegenek. A lét es az elet orok ideákat utánoz, a muveszet viszont a letet es az eletet utánozza, vagyis az utánzás utánzása, vagy, hogy úgy mondjuk, másodfoku utanzás. ~ ezert számuzte Homeroszt a maga eszmenyi államaból. Ami nem akadalyozta meg abban, hogy tisztán kolteszeti szempontbol Gorogország valamennyi koltoje fole helyezze Homeroszt.

~ vallása es mitológiája filozófiai jellegu. ~ valósággal szetzuzta az egesz hagyományos gorog mitológiát: a mitoszok zomenek ismeretét veszelyesnek, a fogekony gyermeki lelek szempontjából megengedhetetlennek tekintette. Nem utasította el a hagyomanyos mitologia isteneit, hanem azt kovetelte, hogy a filozófia takarítsa el mindazt a durvasagot, erkolcstelenseget es fantasztikumot, ami ezen a teruleten a nep koreben es a kolteszetben századokon át felhalmozodott Mi tobb, kemenyen ostorozta az istenteleneket meg azokat, akik elismerik ugyan, hogy az istenek léteznek, de azt nem, hogy ok kormányozzák

a világot. Itt abból a tanból indult ki, hogy mindennek meg kell hogy legyen a maga oka, azaz lelke, s ez mindenekelőtt a világ egészére vonatkozik. ~ különösen vad kirohanásokat intéz a deisták ellen. Az államban az embereknek mindenesetre mélyen és tudatosan hivőknek kell lenniük.

A valódi istenek eszményien általánosított vagy maximálisan átlelkesített ideák. A platóni „Egyet" lehetne a legfőbb istenségnek tekinteni, ha magában nem foglalna minden nem mennyeit is. Minthogy azonban az „Egy" egyetemes és oszthatatlan azonosság, a legfőbb istenség az „ész", mint az összes különálló és egyedi istenségeknek — vagy ideáknak lelkeknek — a szintézise. A mitológiának ez a filozófiája ~-nál még csíraformában van és csak az újplatonizmusban bontakozik ki. ~ elismerte a sors ideáját és azt isteni erőnek tartotta. De nem tagadta az akarat szabadságát sem, amelyet minden emberi egyén és minden lélek sajátjának tekintett.

~ filozófiája teljesen nyílt, fenntartás nélküli idealizmus volt. ~ a maga korában példa nélkül álló határozottsággal tanította, hogy az anyag az ideák tükrözése és emanációja. Ezért filozófiája az abszolút idealizmus. ~ az ideákat úgy fogta fel, mint amelyek objektíve léteznek, mint az emberen kívüli és tőle független eszmei valóságot. Ilyenformán ~ filozófiája objektív idealizmus. Mindamellett ~ mindvégig görög maradt, vagyis az antik kultúra hordozója, s így, miután szembeállította ugyan az ideális világot az érzékivel, nem maradhatott meg ennél a dualizmusnál. Az anyag nála végső soron szép, az ideálisan szervezett érzéki kozmosz, az ideális világ pedig telítve van magukkal a dolgokkal, az emberekkel, a természeti és társadalmi jelenségekkel, csak éppen végletesen elvont módon megformált előképek alakjában, amelyek mozdulatlanok ugyan, de örök áramban ontják gondolatiságukat az egész anyagi valóságra. ~ ideális világa nagyon messze van a földtől, nagyon magasan fent az égben, de egyáltalán nem végtelen messze és nem végtelenül magasan. Merőben véges távolság ez, és nem egy hérosz jutott már el élő, testi mivoltában ebbe az ideális égbe. ~ filozófiája tehát jellegzetesen antik objektív idealizmus. Számára a legmagasabb rendű valóság az „Egy", amely nem más, mint minden ideálisnak és materiálisnak az azonossága, az az őselv, amelynek osztódása révén jön létre az ideális és a materiális. Minthogy lehetőleg minél reálisabban akarta felfogni az ideális világot, nemcsak felülről korlátozta azt, az „eggyel", hanem alulról, a „világlélekkel" is. Ez a koncepció, amely szerint az „Egy" és a „világlélek" ideálisan megvalósítja magát az anyagi, érzéki kozmoszban, élesen megkülönbözteti ~ idealizmusát az újkor idealista rendszereinek túlnyomó többségétől. Az itt kidolgozott objektív idealizmus nem ismeri sem az újkori európai tudomány végtelen terét (helyette itt egy roppant méretű, de mégis véges és érzékileg áttekinthető kozmosszal van dolgunk), sem az ideák elvont metafizikáját, legyenek azok akár Leibniz monádjai, akár Hegel kategóriái vagy a matematikai természettudomány természettörvényei (helyettük ~-nál az ókori mitológia isteneihez, démonaihoz és héroszaihoz közelálló ideális élőlények vannak), sem az emberi testnek azt a megvetését, amelyet a középkorban a szellemi személyiség eszménye, a polgárság uralma idején pedig a szubjektivista befelé fordulás táplált (ehelyett ~ a test örökkévalóságát hirdeti, a test a lélekkel együtt vesz részt az anyag általános természeti körforgásában, finomabb formákból durvább formákba lépve át és megfordítva). ~ egész filozófiáját dialektikus mitológiának nevezhetnénk, persze csak elvi értelemben, mert még igen messze van a rendszeresen kidolgozott újplatonikus megoldástól. ~ a filozófiában annak az idealista vonalnak az atyja, amely a filozófia egész története folyamán szemben állt a materializmus vonalával. Gondolataiból mind a mai napig táplálkoznak az idealista rendszerek, így még a modern fizikához kapcsolódó idealista elképzelések is. ~ filozófiája egyszersmind a *panteizmus* elméleti forrásává is lett. A *reneszánsz* korában a haladó filozófia a panteista platonizmus álláspontjáról szállt szembe a skolasztikával és a feudalizált Arisztotelésszel.

Plehanov, Georgij Valentyinovics (1856—1918): orosz forradalmár és gondolkodó, az oroszországi szociáldemokrata mozgalom megalapítója, publicista; a marxista elmélet tekintélyes művelője. Világnézete és politikai tevékenysége bonyolult fejlődési utat tett meg. Eleinte a „Zemlja i volja", később a „Csornij Peregyél" narodnyik szervezet vezetője volt, majd miután az emigrációban Marx és Engels műveit tanulmányozta és kapcsolatba került a nyugat-európai szociáldemokratákkal, szakított a narodnyik mozgalommal és meggyőződéses marxistává vált. Svájcban megszervezte a „Munka Felszabadítása" nevű csoportot (1883), amely fontos szerepet játszott abban, hogy a marxizmus elterjedt és győzelmet aratott Oroszországban. Maga ~ is jelentősen hozzájárult a marxista elmélet fejlesztéséhez, miközben harcot vívott a narodnyik ideológia, a „legális marxizmus", a revizionizmus és a burzsoá filozófia ellen. 1903 után azonban nem értette meg az új időszak sajátosságát, eltávolodott a forradalmi marxizmustól, békülékeny álláspontra helyezkedett az opportunistákkal szemben, majd mensevik lett. Az első világháború idején a szociálsovinisták táborába került. Negatívan

ertekelte a Nagy Oktoberi Szocialista Forradalmat Jollehet reszt vett a bolsevikok elleni frakcios harcban, szubjektive elete vegéig hu maradt a marxizmushoz, a munkásosztály ugyehez ~ filozofiai-szociologiai muveiről Engels es Lenin tobb izben elismeroen nyilatkozott A marxista elmelet kitűnő kifejtese találhato „A monista tortenetfelfogás fejlődesenek kerdesehez" (1895), az „Adalekok a materializmus tortenetehez" (1896), „A szemelyiseg tortenelmi szerepenek kerdesehez" (1898) c muveiben es sok más irásaban ~ a marxizmust uj szakaszkent ertékelte a filozofiában, kimutatta minőségi kulonbsegét minden megelőző filozofiától es szociológiai elmelettől ~ tovabbfejlesztette a materialista tortenetfelfogást, megvilagitotta a társadalmi lét es társadalmi tudat viszonyának bonyolult osszefuggéseit, hangsulyozta a társadalompszichologiai mozzanatok szerepet az eszmek osszecsapásában, mely az adott társadalomban az osztályharc kifejeződése. Egyike volt a marxista esztetika es mukritika megalapozoinak Kifejtette a muveszet eredeteről, a muveszetrol mint a társadalmi elet sajátos visszatukrozodeserol, a realizmusrol mint a művészet leggyumolcsozobb iranyzatárol szolo marxista tanitást ~ vetette meg az alapjat az orosz tarsadalombolcselet marxista torteneti feldolgozasának, bar e teren hibás megállapitásai is vannak Az orosz forradalmi demokraták tortenelmi szerepet abban látta, hogy a marxista eszmék oroszorszagi elofutárai voltak A vallas keletkezesenek es fejlodesenek kerdeseben szamos ertekes eredmeny fuzodik ~ nevéhez (a vallás társadalmi szerepenek, a tarsadalmi tudatformakhoz valo viszonyának, valamint a marxista párt vallással kapcsolatos alláspontjának kifejtese es elemzese) Filozofiai kerdesekben ~ tobb hibát kovetett el lebecsulte a szubjektiv tenyező szerepet a tortenelmi fejlodesben, engedményt tett a hieroglifa-elmeletnek, pontatlan megfogalmazasai kozel vittek a „foldrajzi materializmushoz", a „marxizmus es a spinozizmus azonositásához" stb Az egesz eleteben a marxista filozofia igazsagaert kuzdo ~ hibai, filozofiai eletművenek egészet tekintve, idegen elemkent hatnak. Filozófiai muvei meggyozoek, nepszeruek és vonzóak, ezert a marxista filozofia tanulmányozasának ma is ertekes kezikonyvei

Plótinosz (205—270) — lasd *antik filozofia*

pluralizmus ⟨lat pluralis — tobbes számu alak, plus — tobb⟩ a *monizmus*sal ellentetes felfogás, melynek ertelmeben minden letező egyenertéku, egymastol elszigetelt, egyseges alapelvre vissza nem vezetheto szubsztanciák sokaságából áll A ~ allaspontjára epult fel *Leibniz* modszertana Az imperializmus koraban a ~ a polgári filozófia es szociologia uralkodo metodologiája, metodológiai elve A jelenkori idealisták (pragmatikusok, neopozitivisták, egzisztencialisták stb) ~-a abbol a torekvésukből fakad, hogy „felulemelkedjenek" a materialista es idealista monizmus ellentetén Végső soron a ~ objektiv ertelme ma a dialektikus materialista monizmussal valo szembenállás. A *szociologia*ban a ~ annak a nézetnek a megalapozására szolgál, hogy a társadalomnak nincs egyseges meghatarozo alapja, hogy a történelem veletlen események áradata, kovetkezeskeppen lehetetlen a tarsadalom objektiv fejlodéstorvenyeinek elemzese

polgárháború: osztályok kozott folyo fegyveres harc egy államon belul, az *osztalyharc* legelesebb es legkifejlettebb formaja Az osztalyelnyomasra epulo tarsadalomban a ~-k „ az osztalyharc termeszetes, bizonyos korulmenyek kozott elkerulhetetlen folytatasat, kibontakozasat es kieleződeset jelentik". (*Lenin* Művei 23 kot 77 old.) A ~ igazsagos, halado es forradalmi, amennyiben az elnyomott osztalyok politikai es tarsadalmi felszabadulasaert vivott politikai harcanak formaja. A ~ igazsagtalan, reakcios es ellenforradalmi, ha celja a reakcios osztaly hatalmanak visszaallitasa vagy uralmanak megszilardítasa (pl. a franciaorszagi 1793-as vendee-i vagy a spanyolorszagi 1936 evi fasiszta lazadas) A neptomegeknek azt a jogat, hogy eroszakosan dontsek meg a nepellenes kormanyzatot, kispolgari es polgari demokratak, valamint utopista kommunistak hirdettek meg a XVIII sz -ban, ami a polgári forradalmak korszakanak szamos dokumentumaban jogi megfogalmazast is kapott (pl az amerikai Fuggetlensegi Nyilatkozatban) A modern polgari szociologiaban azonban az a nezet uralkodik, hogy a ~ nem a nepek kizarolagosan belső ugye, nem jogos es torvenyes eszkoz a népnek megfelelo tarsadalmi rend letrehozasara A marxizmus—leninizmus hatarozottan tamogatja az igazsagos ~-kat, es elismeri torvenyes, halado es szukségszeru voltukat, de a legkevesbe sem ert egyet a blanquizmussal es az *anarchizmus*sal, amelyek a ~ barmely korulmenyek kozotti szuksegesseget hirdetik A munkasosztaly es a neptomegek erdeke az, hogy a monopoltőke hatalmanak megdontese, a reakcios es ellenforradalmi erők ellenallasanak megtorese ne vezessen ~-hoz. Ám ez nem annyira a munkasosztalytol es szovetsegeseitől fugg, mint amennyire a reakcios osztalyok ellenallasanak erossegetől. Ezek az osztalyok rendszerint a nemzetkozi reakcio segitsegere tamaszkodnak a proletariatus hatalomra kerulese elott is es utan is A ~ korunkban a kapitalizmus ellentmondasaibol ered Elsokent altalaban a reakcios osztalyok folyamodnak az eröszakhoz Hatalmukat

megdönteni és ellenforradalmi lazadasaikat elnyomni ilyenkor nem lehet maskent, mint a munkasosztaly altal alkalmazott szervezett eroszak utjan. A ~ megsem mindenkor es minden esetben kotelezo formaja a harcnak. A forradalom a népi demokratikus orszagok egész sorában ~ nelkul valósult meg. A forradalmi harc formait az adott orszag fejlodésének sajatossagai és a nemzetkozi osztály-eroviszonyok kolcsonhatasa hatarozza meg. Korunkban a nemzetközi kuzdőteren az eroviszonyok megvaltoztak a szocializmus javara. Ennek eredmenyekent számos kapitalista orszagban a munkasosztalynak elcsapata vezetesevel lehetosege nyílik arra, hogy a monopoltoke elleni osztalyharcot szakadatlanul fejlesztve, a munkasság es a nep egységfrontjára, valamint a kulönbözo pártokkal való megegyezés es politikai egyuttmukodes egyeb formáira támaszkodva, ~ nelkul szerezze meg a hatalmat es bekes uton valósitsa meg a tarsadalom forradalmi atalakitasát.

polgári demokratikus forradalom — lásd *polgári forradalom*

polgári forradalom: *a tarsadalmi forradalom* egyik tipusa, amelynek fo tartalma a termelóerok és a feudalis vagy félfeudalis gazdasági és politikai rendszer kozti ellentmondasok megoldása. A ~-ak koze tartoznak a gyarmati es fuggo országokban lezajlo forradalmak is, amelyek az imperializmus es a feudalis maradványok ellen irányulnak. A ~-ak tortenelmi szerepe a tokés fejlódes akadalyainak elharitása. Az a korulmeny, hogy egyes ~-akban esetleg bizonyos antikapitalista rendszabalyokra is sor kerul, mit sem változtat altalános jellegukon, mivel nem érintik a burzsoa tarsadalom legmelyebb alapját: a termelési eszkozok magantulajdonat.

A történelem során kulonbozo országokban és kulonbozo idokben szamos polgári forradalom zajlott le. A *feudalizmus* megszuntetésének folyamata, amely a XVI. sz.-ban indult meg (a német paraszthábor ú, a nemetalfoldi ~), még nem ért veget (Afrika, Ázsia es Latin-Amerika gyarmati es fuggo orszagaiban még számos polgári forradalom megy végbe). Ennel fogva a ~ konkret formai rendkivul valtozatosak, kulonbozóek e forradalmak hajtóeroi. A klasszikus kapitalizmussal lezárulo idoszakban lezajlott ~-ban a vezeto szerep osztatlanul a burzsoáziáé volt, az imperializmus korában viszont erosen megnőtt a proletariátus hatása a ~ menetére és eredményeire; sok esetben a hegemónia a proletariátus kezebe megy át (1905-os orosz forradalom). A ~-ak legaltalánosabb felosztása szerint megkulonboztetunk felulrol vegrehajtott ~-akat és polgari demokratikus forradalmakat. A felulről vegrehajtott ~ a burzsoázia hegemóniájával megy vegbe a nép nagyobb arányú részvétele nelkul. Ilyen pl. az 1867—1868. évi japán forradalom, az ifjutorok forradalom, valamint az egyes ázsiai es afrikai országokban napjainkban lezajló forradalmak, amelyek nem mennek tovább a nemzeti szuverenitás kivívásánál. A ~ polgári demokratikus formájának az a sajatossága, hogy a proletariátus és a parasztság tevékenyen részt vesz benne, hogy agrarforradalommal, az agrárviszonyok gyokeres átalakításáért kuzdő parasztmozgalommal jár egyutt, és a tómegek saját követelésekkel lépnek fel. Történelmi szerepuket és hajtóerőiket tekintve a polgári demokratikus forradalmak tobb fajtáját ismerjuk: 1. A feudalizmus elleni harc időszakában lezajlott polgári demokratikus forradalmak, amelyekben a burzsoaziáé volt a hegemónia, s amelyek a burzsoázia gazdasági és politikai uralmát biztosították. Ilyen pl. az 1789—1794. évi francia polgári forradalom. 2. Az imperializmus kezdeti időszakának és a kapitalizmus általános valsága első szakaszának polgári demokratikus forradalmai · ezekben a parasztsággal szovetségben harcoló proletariátus szerzi meg a vezető szerepet. Az ilyen forradalmak előkészitik a feltételeket a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövéséhez, pl. Oroszországban az 1917-es februári forradalom. 3. A kapitalizmus általános válsága második szakaszának polgári demokratikus forradalmai (a népi demokratikus országokban lezajlott forradalmak). 4. A kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszának polgari demokratikus forradalmai a gyarmati és fuggő országokban, az ún. nemzeti demokratikus forradalmak. E forradalmak sikeres fejlődése fuggetlen *nemzeti demokratikus állam*ok megalakulásához vezet.

politika ⟨gor. politikosz — állami⟩: az osztályok, nemzetek és más szociális csoportok közötti viszonyokkal osszefuggő tevékenységi szféra, amelynek középpontjában az államhatalom kivívása, megtartása es felhasználása áll. A ~-ban a leglényegesebb „az államhatalom berendezése" (*Lenin* Művei. 19. köt. 107. old.); „ a politika az állam ügyeiben való részvétel, az állami tevékenység formáinak, feladatainak, tartalmának meghatározása ." (*Lenin* Összes művei. 33. köt. 236. old.). A ~ tartalmát az adott osztály vagy osztályszövetség érdekei határozzák meg. Minden társadalmi probléma politikai jelleget ólt, ha megoldása közvetlenul vagy közvetve összefugg a hatalom problémájával (lásd *Marx—Engels* Művei. 1. kot. 326. old.). A politikai tevékenység szubjektumai, a politikai érdekek hordozói és realizálásuk harcosai elsősorban az osztályok és a nemzetek. Annak arányában, ahogy

a társadalmi élet egyre bonyolultabbá vált, ahogy az osztályok és más társadalmi csoportok felismerték érdekeiket, kialakult a társadalom politikai felépítménye, létrejöttek a különféle szervezetek és intézmények, amelyek keretei között folyik zömében a politikai tevékenység: mindenekelőtt az *állam*, majd a politikai *pártok*. A politikai tevékenységben részt vesznek más, formailag nem politikai szervezetek is: a szakszervezetek, a vallási közösségek stb.

A ~ szerves részét alkotja azoknak a céloknak és feladatoknak a meghatározása, amelyeket valamely társadalmi csoport maga elé tűz érdekeiért folytatott harcában. A konkrét célok jellegétől függően megkülönböztetünk kül- és belpolitikát, jóllehet ez a felosztás csak feltételes. A külés a belpolitika egységét az határozza meg, hogy mindkét esetben az állam politikai tevékenységének fő feladata a társadalmi viszonyok fennálló típusának a megőrzése és megszilárdítása. Végső soron a külpolitikát a belpolitika határozza meg, de ennnek az általános függésnek a keretei között a külpolitikai tevékenységnek megvan a maga specifikuma. Tartalma az államok közötti viszony. A belpolitika az állam, a kormányzó pártok tevékenységének fő irányait öleli fel. Attól függően, hogy a társadalmi viszonyok milyen szférája a politikai ráhatás objektuma, beszélhetünk gazdaságpolitikáról, irodalom- és művészetpolitikáról stb. Minden antagonisztikus társadalomban, a társadalmi élet tengelyében az antagonisztikus osztályok, valamint az uralkodó osztály különböző csoportjai között a hatalomért és a politikai uralomért folyó harc áll. A szocializmus viszonyai között, a kizsákmányoló osztályok felszámolása után a ~ súlypontja áttevődik a politikai szervezet megszilárdításáért, tökéletesítéséért, a társadalmi viszonyok egész rendszerének fokozatos átalakításáért vívott harcra. Minthogy létezik a tőkés társadalom, a dolgozók politikai hatalmának megtartásáért vívott harc továbbra is határozottan osztályjellegű: ez a harc a nemzetközi burzsoázia ellen folyik. A szocialista államok ~jának belső aspektusai a szocializmus kifejlődésének mértékében elvesztik antagonisztikus osztályjellegüket. Természetesen a szocializmusban is megvan a vélemények harca, ami a fennálló ellentmondásokat és az egyes konkrét kérdések megoldásának különböző elképzeléseit tükrözi. A nézetek és értékelések nyílt, alkotó konfrontálása, az aktuális társadalmi-politikai problémák széles körű megvitatása a szocializmus további megszilárdításának és fejlesztésének fontos feltétele. A politikai feladatok és célok realitását, megvalósíthatóságukat végső soron az határozza meg, hogy mennyire felelnek meg a társadalmi haladás általános irányának, a reális társadalmi erőviszonyoknak.

A ~ nemcsak a célok meghatározását foglalja magában, hanem az adott célok elérésére szolgáló eszközök és módszerek kidolgozását is. A külpolitikában a kitűzött feladatok megoldásának fő eszköze eddig a háború volt, a gazdasági és politikai nyomás, a különféle manőverek és tárgyalások. A belpolitikában is váltakoznak a politikai ráhatás eszközei — a közvetlen kényszerítő akcióktól a rugalmas manőverezésig, olyan kedvező feltételek létrehozásáig, amikor a kívánt cél az érdekelt szervezetek közvetlen beavatkozása nélkül valósul meg. A marxizmus—leninizmus határozottan elveti azt az amorális tételt, hogy a cél szentesíti az eszközt. A politikai tapasztalatok azt mutatják, hogy embertelen eszközök alkalmazása humánus célok elérésére csak tiszavirág életű sikereket hozhat és megrontja, elemberteleníti magát a célt is. A társadalom politikai viszonyai nem statikusak, a tömegtevékenységben, a társadalmi csoportok harcában és együttműködésében realizálódnak.

A ~ tudományos elemzése megköveteli, hogy meghatározzuk a politika helyét azoknak az anyagi és szellemi folyamatoknak a rendszerében, amelyek összességükben a társadalmi organizmus totalitását alkotják. A ~t (mind a gyakorlati politikai viszonyokat, mind a politikai ideológiát) a gazdasági folyamatok mozgása determinálja, és a társadalom gazdasági alapján emelkedő felépítményhez tartozik. A politikai viszonyokban és a politikai ideológiában közvetlenül fejeződnek ki az osztályok és más társadalmi csoportok gazdasági érdekei. Ezek az érdekek végső soron a politikai cselekvés társadalmi okai. A ~ és a gazdaság kölcsönös viszonyát plasztikusan jellemzi Lenin két megfogalmazása: egyrészt „a politika a gazdaság koncentrált kifejezése", másrészt „a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben". (*Lenin* Művei. 32. köt. 74. old.) Az első, abból kiindulva, hogy a gazdasági viszonyok meghatározóak a politikaiakhoz képest, és hangsúlyozva a gazdasági érdekek érvényesítéséért folytatott politikai harc szükségességét, a figyelmet a gazdasági realitás politikai formájának általánosított voltára hívja fel. A ~ nem tükörképszerű visszatükrözödése a gazdaságnak. A gazdasági érdekek bonyolult és ellentmondásos sokrétűsége a politikai követelésekben és döntésekben megtisztul a véletlenszerű és változékony elemektől. Ez a folyamat lehet spontán, nem tudatos, ami sok esetben deformálja a gazdasági összefüggések és érdekek politikai tükröződését. A második leninl formula azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági problémák megoldását alá kell rendelni a fő és alapvető feladatnak: a politikai hatalom megtartásának és megszilárdításának. „ Ha politikailag nem nyúlunk helyesen a kérdéshez — írja Lenin - -, akkor a

szóban forgo osztaly nem fogja megtartani uralmát, *ennélfogva* nem oldhatja meg *termelési feladatait sem* ' (Muvei. 32. kot. 75. old.)

A politikai tevekenység, bar a gazdasági tevekenyseg által meghatározott, nagyfokú önállósaggal bír. Ez útat nyit olyan politikai akciók számára, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben ellentmondanak a gazdasági követelményeknek. Az ilyen akcióknak lehetnek bizonyos es meglehetősen szűk keretek közótt sikereik, amiről tobbek kozott a keynesizmus gyakorlati felhasználásának tapasztalatai tanúskodnak a mai imperialista államokban. A ~ viszonylagos onállósága egyúttal tág lehetőségeket nyújt a történelem menetenek progressziv befolyásolására is. Ismeretes, hogy Marx az erőszakot — a politikai rahatásnak ezt a szelsőséges megnyilvánulását — a tortenelem bábájának nevezte. De ha a történelemnek nem azokat a kritikus pillanatait tartjuk szem elott, amikor az erőszak szukséges és elkerulhetetlen, hanem nyugodt idoszakait, ezekben is a társadalmi es elsósorban a gazdasági fejlodes megérett szukségleteit tukrözó politikai akciók erőteljesen felgyorsitják a társadalmi folyamatot.

A ~ szorosan összefugg a joggal. Erre a kapcsolatra utalva Lenin ezt irta: „A törvény — politikai rendszabály, politika". (Művei. 23. kot. 41. old.) Ha a ~ a gazdaság koncentrált kifejezese, a jogot méltán nevezhetjuk a ~ koncentrált kifejezésének.

Minél élesebb az osztályharc, annál szélesebb azoknak a kérdéseknek a kore, amelyek közvetlenul politikai jellegűek. Éppen ezért termeszetes, hogy az átmeneti történelmi korszakokban, amikor az egyik társadalmi-gazdasági alakulatnak egy másikkal való forradalmi felváltása világmeretekben folyik, a társadalmi élet univerzális „politizálódása" megy végbe. Az emberiség előtt álló legkritikusabb problémák ma politikai jellegűek.

A politikai tevékenység óriási jelentósége a szocializmus győzelme, a kommunizmus felépítése szempontjából, a szocialista államok és a kommunista pártok ~-jának tudományos jellege megkóveteli a marxista—leninista politikai tudomány, a „materialista politikai elmélet" (lásd *Lenin* Művei. 17. köt. 545. old.) szüntelen továbbfejlesztését. A politikai elmélet feladata a politikai tevekenység vizsgálata a politikai szervezetek és intézmények struktúrájának és funkcionálásuk jellegenek elemzése. Marx, Engels, Lenin kidolgozták műveikben a tudományos ~ és a politikai tevékenység alapelveit. A tények elemzése nyújtja a kiindulási anyagot a politikai döntésekhez, s egyúttal alapul szolgál a választott út helyességének ellenőrzéséhez, későbbi korrigálásához is. Egy-egy döntés útjának realizálódása, módjának, hatásának, a tomegek reagalásának vizsgálata, egyszóval a „visszacsatolas" mechanizmusának alkalmazása — a tudományos ~ rendkívul fontos eleme és feltétele.

A politikai elmelet, amely általanos orientaciot ad a politikai tevekenységnek, nem foghatja át az események egész valtozatosságát, nem vazolhatja fel a lehetséges kovetkezmenyek egesz osszessegét az adott okok (sohasem teljesen kimeríto) osszessége alapján. Ezert a politikai prognosztika — a tudományos ~ dontő eleme — éppen annyira muveszet is, mint tudomany. Annál is inkább, mert a ~-ra széles skálan hatnak a politikusok egyéni tulajdonsagai, rányomják belyeguket a politikai tevékenységre és jelentosen befolyásolhatják irányát. Ezert ugyanaz az objektív, pl. gazdasági szükséglet kulonbozo politikai dontésekben juthat kifejezésre, s ezek tartalma jelentős mértékben a dontesre jogosult szemelyek belátásának fuggvénye. Termeszetesen a szubjektív tényezok hatására jelentkező elteresek spektruma objektive korulhatarolt. Mindamellett eleg nagy ahhoz, hogy heterogén politikai kovetkeztetésekhez és cselekvésekhez vezessen.

A szocialista társadalom viszonyai kozott, amikor a vezetes a kommunista pártok kezeben van, amelyek tevékenysegukben a marxista—leninista elmeletre támaszkodnak, létrejonnek a feltételek ahhoz, hogy a politikai dontések elokészítése és meghozatala a haladó tarsadalomtudomány kovetelményeinek szinvonalara emelkedjék. Ehhez arra is szukseg van, hogy a tomegek valóban demokratikus ellenorzest gyakoroljanak a vezetok tevekenysége folott, hogy a partes állami szervek munkájanak kello nyilvánossága legyen, hogy alkalmazzák a tisztsegviselók választásának es levalthatóságának elvet.

A ~ a társadalmi élet azon megnyilvanulasai kozé tartozik, amelyek tortenelmileg átmeneti jellegúek. A civilizáció haladása evezredeken át szorosan összefuggött a politikai formák fejlődésével. Ez a kapcsolat annyira termeszetesnek es megbonthatatlannak tunt, hogy a társadalom politikai-jogi burkát úgy fogták fel, mint a társadalmi kapcsolatok alapjat, magvát, mint a tarsadalom attributumát fejlődesének valamennyi fokán. A társadalmi élet politikai aspektusa a tarsadalmi viszonyok fejletlenségéról tanúskodik és óhatatlanul a múltba vész, mihelyt az emberek közotti kapcsolatok megtisztulnak minden olyan lerakódástól, amely az egyenlotlenseg és a kizsákmányolás uralmából adódott. A kommunista társadalmi viszonyok fejlődésével ez a burok, amelyen belul eddig a társadalmi haladas vegbement, mindinkább elvékonyodik, mig teljesen fel nem oldódik a kommunista társadalmi onigazgatásban. Az emberek közotti kapcsolat, a társadalom ügyeinek irányitása elveszti politikai jellegét.

Az emberiség társadalmi homogenitásának a kialakulása a ~-nak mint az emberi tevékenység specifikus formájának a végét fogja jelenteni.

Pomponazzi, Pietro; *Pomponatius* (1462—1524) — lásd *reneszansz*

Popper, Karl (1902—) — lásd *neopozitivizmus*

pozitivizmus (lat. positivus — elhelyezett, állított, tenyleges) a polgári filozófia egyik legelterjedtebb szubjektív idealista irányzata, amely tagadja a filozofia világnezeti tudomány jelleget, elveti a hagyományos filozofiai problémákat (let es tudat viszonya stb.), a „metafizika" korébe utalja es a gyakorlatban ellenőrizhetetlennek tartja oket. A pozitivista filozófia fő torekvése olyan „tudományos logika" vagy módszertan létrehozása, amely folotte áll a materializmus és idealizmus ellentetenek. A pozitivista tudománymódszertan egyik fő elve a szelsőseges fenomenalizmus. a tudomány feladatát nem a tények magyarázatában, hanem puszta leirásában látja. A filozófia „pártatlansága", „pártonkivulisége" pozitivista jelszavának mélyen rejlő társadalmi gyokerei vannak. Ezek kozé tartozik a burzsoázia ellentmondasos viszonya az egyes tudományokhoz egyreszt erdekelt a termeszettudományok fejleszteseben, ezeknek a termelésben betoltott szerepe miatt, másreszt azonban visszautasitja azokat a világnezeti kovetkeztetéseket, amelyek tullepik a termeszettudományos elmeletek kereteit, es aláássák a burzsoá társadalom állandoságába vetett hitet. A ~ megalapitoja *Comte* volt, tole származik a ~ elnevezes is. A ~ fejlődeset általában három történeti szakaszra osztják fel. Az „első" ~ képviselői: Comte E. Littre, P. Laffitte (Franciaország), J. S. *Mill*, H. Spencer (Anglia). Az ismeretelmeleti kerdesek (a tortenelem általános torvenyszerűségeinek problémája, Comte) es a logikai problemák mellett (Mill) — amelyeket a vegletes empirizmus es fenomenalizmus szellemeben tárgyalt — a ~ akkor fókent szociológiával foglalkozott. Spencer dolgozta ki az organikus társadalomelmeletet ez biológiai terminusokkal kiserelte meg leirni a társadalmi életet, egy evolucionista biologia alapján, amelyben orok természeti torvények hatnak, s az evolucio csupán a mozgás átcsoportosulását jelenti. Az igy felfogott evolúcio funkcioja a kapitalizmus természetes es orok voltának megindoklása. A „második" ~ — az *empiriokriticizmus*ban jelentkezik, amelynek kialakulása az 1870—1890-es evekre tehető, es elsosorban Mach es Avenarius nevéhez fúződik. A „harmadik" ~ kialakulása es fejlődése a *„Bécsi kor"* (Neurath, Carnap, Schlick, Frank es mások), valamint az empirikus filozofia berlini társasága (Reichenbach, F. Kraus és mások) tevékenységéhez kapcsolódik; tobb irányzatot olel fel, nevezetesen a logikai atomizmust, a *logikai pozitivizmus*t, az általános szemantikát, kozel áll hozzá az *operacionalizmus* és a *pragmatizmus*

pragmatika — lásd *szemiotika*

pragmatizmus (gor. pragma — tett, cselekvés) a mai polgári filozófia széles korben elterjedt szubjektív idealista áramlata. Kozponti fogalma az ún. „pragmatikus elv", amely szerint az igazság a gyakorlati hasznosság fuggvénye (Peirce). James úgy határozza meg muveiben a ~-t, mint a filozofiai viták megoldásának módszerét, valamely elmeletbol folyo „gyakorlati kovetkezmények" osszehasonlitása utján. James szerint igazság az, „ami a leghasznosabb számunkra, ami a legjobban megfelel minden életmegnyilvánulásunknak es osszeegyeztethető tapasztalatainknak osszességével". A „gyakorlat" es az igazság szubjektivista értelmezese alapján egyes pragmatisták a fogalmakat (ideákat) a cselekves „instrumentumai"-kent (eszkozeikent) határozzák meg (lásd *instrumentalizmus*), a megismerést pedig a szubjektív „igazságok" osszessegekent (F. Schiller „humanizmusa"). A valoság magyarázatában a ~ a „radikális empirizmusnak" az *empiriokriticizmus*sal rokon álláspontjára helyezkedik. A ~ az objektiv valoságot a „tapasztalat"-tal azonositja, a megismerés tárgyát csak a tapasztalaton belul választja el annak szubjektumától. A ~ a „radikális empirizmus"-ból es abbol a felfogásból kiindulva, hogy az igazság nem más, mint gyakorlati hasznosság, „levezeti istent, megpedig gyakorlati celból, csakis a gyakorlat számára " (*Lenin* Összes muvei. 18. kot. 321. old.) A logikában a ~ az irracionalizmus fele hajlik. Jamesnel nyilt formában, az instrumentalista Deweynál a „tudományos kutatás logikájá"-nak letrehozását célzó, leplezett alakban A logikai torvenyek és formák a ~ szerint hasznos fikciók. Az etikában a relativizmus jellemzi a ~-t. A szociológiában — osszhangban szubjektivista premisszáival — a ~ az objektiv társadalmi torvények meglétet tagadja; a társadalmi fejlődést a meliorizmus (lat. melior = jobb, tokeletesebb) fogalmával jellemzi, amelynek etikai szinezete van, „nagy szemelyisegek" kultuszától (James) es a polgári demokrácia dicsőitesetol (Dewey) eljut a fajelmelet es a fasizmus nyilt vedelmeig (Schiller). A jelenkori ~ reszben a „kiserleti naturalizmus" alakjában jelentkezik, amely a szubjektív idealizmust antimarxizmussal es kommunistaellenességgel párositja (Sidney Hokk), reszben pedig a „neopragmatizmus" formájában, amely a ~-t a *neopozitivizmus*sal es Ch Morris szemantikai idealizmusával egyesiti. Ugyancsak a

mai ~ megnyilvánulási formája Bridgman *operacionalizmus*a, a formális logika Lewis-féle pragmatista értelmezése (Carnap es Quine). A ~ hosszú ideig uralkodott az Egyesult Államok szellemi eletében, s csak az utóbbi időben adta át helyét a neopozitivizmusnak es vallási filozófiai koncepcióknak.

praxeológia ⟨gor. praxisz — cselekves, gyakorlat + logosz — tan⟩: a szociológiai kutatásnak az a terulete, amely a kulonfele cselekvések, ill. cselekvéshalmazok vizsgálatának metodikáját tanulmányozza hatásfokuk megállapitása szempontjából. A ~-t Tadeusz Kotarbinski dolgozta ki. Lényege az, hogy a kulonbozó munkamódszereket és eljárásokat tortenetileg és gyakorlatilag tanulmányozza és jellemzi, elemeire bontja és ennek alapján kulonfele gyakorlati javaslatokat tesz. Igy pl. a munkaszervezet, a hatásfok elsősorban szubjektiv tenyezőinek vizsgálata kapcsán.

predesztináció ⟨lat. prae — előre és destinatio — irányítás, meghatározás⟩ keresztény vallási tanitás, amely szerint isten oroktől fogva, tevedhetetlenul és megváltoztathatatlanul meghatározta az ember túlvilági sorsát. A ~-tan kidolgozása *Augustinus* nevéhez fűződik. Értelmezése a kereszténység története folyamán kulonféle változásokon ment át, aszerint, hogy milyen választ adtak arra a kérdesre, hogy mitől fugg az isteni kiválasztás. Az abszolút ~ vallói szerint isten az embereket erdemukre vagy érdemtelensegukre (buneikre) való tekintet nelkul predesztinálta az udvossegre vagy a kárhozatra (Kálvin). A katolikus ertelmezesek kozul az egyik (tomisták) azt tanitja, hogy isten egyeseket oroktől fogva, erdemeikre való tekintet nelkul kiválasztott az orok udvossegre. Ezek biztosan udvozulnek, mert isten a kiválasztásnak megfelelően erdemszerzővé teszi eletuket. A ki-nem-választottak nem udvozulhetnek, de a kárhozatra nem isteni eleve elrendeles miatt, hanem bűneik kovetkezmenyeként jutnak. A másik katolikus ertelmezes (molinisták) szerint isten mindenki számára biztositja az udvozules lehetőseget, a jocselekedetektol teve fuggove azt. Mindenki számára elokeszíti az udvszerző cselekedetekhez szukseges kegyelmeket, majd un. kozbulső tudásával (scientia media) latja, hogy kik mukodnek egyutt a kegyelemmel, azaz teszik a kulonbozó korulmenyek kozott a jot, illetve hogy kik utasitják el a kegyelmet, azaz teszik a rosszat Isten ezen elorelatása alapján dont oroktől fogva az egyes emberek tulvilági sorsa felol. A protestáns es a tomista tanitás az *akaratszabadság*ot korlátozza vagy tagadja es *fatalizmus*ba torkollik, a molinista nézet pedig szuksegkeppen *voluntarizmus*ba csap at. A ~ tulhangsulyozása egyreszről szoros osszefuggesben áll az árutermeles viszonyaival (Augustinus, reformacio) es az emberek fölött vakon ható piaci torvenyeket tukrozi, másrészről pedig az emberek cselekedeteit aprolékosan szabályozó es az udvossseget garantálo egyházi befolyással szemben a kozvetlen isteni tekintélyt állitja szembe (reformácio).

predikátumkalkulus — lásd *matematikai logika*

preszokratikusok — lásd *antik filozófia*

prezentizmus ⟨ang. present — jelen, latin praesent⟩: szubjektív idealista áramlat a burzsoa filozófiában es tortenettudományban, tagadja a tortenelmi megismerés objektivitását es a tortenettudományt a jelenlegi torekvesek es vagyak múltba vetitésének tekinti. A ~ a leghatározottabb formában C. Becker és Ch. Beard amerikai történészek munkáiban jut kifejezesre, akik azt vallják, hogy a történelemben nem lehetseges objektív igazság, hogy a történészek iteletei szubjektív elményeiket tukrozik. Ez szelsőseges relativizmushoz vezet, ahhoz a kovetkeztetéshez, hogy minden ember saját kepet alkot a tortenelmi múltról, s ezek mindegyike egyformán jogosult. A tortenelmi általánositások itt „a hit aktusaivá" (Beard) válnak.

prognosztika ⟨gor. prognoszisz — előre tudás⟩ kulonbozó folyamatok fejlodesi tendenciáinak es perspektiváinak meghatározasa multbeli es jelenlegi állapotuk adatai elemzese alapján. A *tudomanyos elorelatas*tól eltéroen a ~ altalaban szűkebb jellegu gyakorlati feladatokat old meg. A ~ legáltalánosabb modszere kulonosen osszekapcsolódó folyamatok dinamikus sorainak extrapolálásában es valamely megadott jovobeli időponthoz kapcsolódo állapotaik merlegelemzeseben áll. Pl. a demografiai prognózisok a nepesség mozgását tobb evre vagy evtizedre elore a szuletesi es halálozasi, valamint a be- és kivándorlási dinamika extrapolálasa es ezek kiegyenlitődesenek ertekelese utjan határozzák meg. A ~ megelőzi a tervezest, az utobbi arra hivatott, hogy kijelolje a ~ eredmenyei alapján kialakitott celok eleresenek utjait es módjait.

A ~ matematikai elmeletet N. Wiener alkotta meg. A kvantitativ ~, amely statisztikai jellegu, szorosan osszefugg a kvalitativ ~-val. A prognozis általános megbizhatósága nem csupan a statisztikai információ teljessegetol fugg, hanem a fejlődes alaptendenciái kivalasztasanak a helyessegetől is. Egy bizonyos folyamatcsoport prognosztikai eredmenyei irányadók lehetnek valamely másik prognosztálásanál Pl. a tudományos-technikai haladás prognozisait felhasznalják a gazdasági ~-ban.

A társadalmi folyamatok bonyolultabbá válása megkövetelí a komplex ~ kifejlesztését, amely egyesíti a specializált prognózisok módszereit és eredményeit. A termelőerők fejlődésére, a tudományos-technikai haladásra, a demográfiai és a természeti erőforrásokra kiterjedő komplex ~ a gazdaság tervezésének és a társadalmi fejlődés tudományos irányításának általánosan elismert feltétele válik. Az optimális körülményeket ehhez a szocialista társadalmi szervezet nyújtja. (Lásd még: *futurológia*.)

Proklosz (410—485) — lásd *antik filozófia*

proletárdiktatúra: a proletariátus államhatalma, amely a burzsoá államgépezet szétzúzása eredményeképpen jön létre. A ~ alkotója a *szocialista forradalom* fő tartalmát, ez győzelmének elengedhetetlen feltétele és legfőbb eredménye. Éppen ezért a ~-ról szóló tanítás a marxi—lenini elmélet egyik legfontosabb része. A proletariátus arra használja fel hatalmát, hogy megtörje a kizsákmányolók ellenállását, megszilárdítsa a forradalom győzelmét, idejében elhárítsa a burzsoázia restaurációs kísérleteit, védekezzék a nemzetközi reakció agresszív cselekedetei ellen (lásd *osztályharc*). Am a ~ nemcsak és nem elsősorban erőszakot jelent. Fő funkciója — konstruktív, építő funkció. A diktatúrát a proletariátus arra használja fel, hogy megnyerje a dolgozók nagy tömegeit és bevonja őket a szocialista építésbe, hogy forradalmi átalakításokat hajtson végre a társadalmi élet valamennyi területén a gazdasági életben, a kultúrában, az életformában, hogy kommunista szellemben nevelje a dolgozókat és felépítse az új, osztály nélküli társadalmat. A ~ a szocializmus felépítésének fő eszköze, győzelmének elengedhetetlen feltétele. Alapja és legfőbb elve a munkásosztály és a parasztság szövetsége, a munkásosztály vezető szerepének biztosításával. A szocialista építés során bővül és megszilárdul a ~ társadalmi bázisa, kialakul a társadalom társadalmi-politikai és ideológiai egysége. A ~ rendszerében a fő vezető és irányító erő a munkásosztály élcsapata, a kommunisták pártja. A ~ rendszerébe beletartoznak a dolgozók különféle tömegszervezetei, a népképviseleti szervek, a szakszervezetek, a szövetkezetek, az ifjúsági szövetségek és más egyesületek, amelyek a szocialista állam és a dolgozó tömegek fő összekötő láncszemei. A történelemben a ~ első formája a Párizsi Kommün volt, amely értékes tapasztalatokkal gazdagította a marxizmust, s lehetővé tette, hogy Marx következtetéseket vonhasson le az eljövendő szocialista társadalom államformájára vonatkozóan. A szovjet forma (az oroszországi forradalmi munkásmozgalomban spontánul kialakult szovjetekből, tanácsokból keletkezett, azokra épülő államforma) a ~ új formáját alkotja. Jelentőséget Lenin tárta fel a két orosz forradalom tapasztalatainak tanulmányozása alapján. A legújabb forradalmi tapasztalatok alapján a ~ egy másik új formája alakult ki a *népi demokrácia*. A ~ nem öncél, hanem a diktatúra és osztály nélküli társadalomba való átmenet történelmileg szükségszerű és egyetlen lehetséges eszköze. A szocialista építés során változásokon megy át. A társadalom szociális struktúrájának fejlődésfolyamatával egyidejűleg — melynek iránya az egyre növekvő homogenitás — a ~ állama fokozatosan *egyetemes népi állam*má alakul át. Az egyetemes népi állam szükségszerű szakasz azon az úton, amely a jövőbeli *kommunista társadalmi önigazgatás* megteremtéséhez vezet.

proletariátus — lásd *munkásosztály*

proletár internacionalizmus: a munkásosztálynak és pártjának egyik alapvető ideológiai elve, amely a különböző országok dolgozóinak szolidaritását fejezi ki a kapitalizmus ellen társadalmi és nemzeti felszabadulásukért folytatott harcukban, valamint a szocializmus és kommunizmus felépítéséért vívott küzdelmükben. A ~ alapja az, hogy a proletariátus osztályérdekei és harcának végső célja közös, függetlenül konkrét képviselőinek állami és nemzeti hovatartozásától. A ~ eszméje a nemzetközi kommunista mozgalom kialakulásával és a tudományos kommunizmus létrejöttével egyidejűleg keletkezett. Elsőként Marx és Engels fogalmazta meg a „Világ proletárjai, egyesüljetek!" jelszavában és „*A Kommunista Párt kiáltványa*"-ban hirdette meg. A ~ elve feltételezi a különböző országok dolgozóinak kölcsönös támogatását és együttműködését a nemzetközi burzsoázia elleni harcban, valamennyi népet egyenjogúnak tekint és összeegyeztethetetlen minden fajta nemzeti elnyomással. Ezért szemben áll a burzsoá *nacionalizmus*sal, a nagy nemzeti sóvinizmussal, ugyszólván a rasszizmus és a kolonializmus ideológiájával. A ~ ellentétes a *kozmopolitizmus*sal is. A nemzeti kérdés megoldása a Szovjetunióban és a többi szocialista országban, valamint az új típusú, a népek barátságára és egyenjogúságára épülő sokn emzetiségű államok létrehozása a ~ eszméjének gyakorlati megvalósulása. A szocialista világrendszer létrejöttével a ~ tartalma még sokoldalúbbá vált. Ez képezi alapját a szocialista országok államközi kapcsolatainak, valamint annak a viszonynak, amelyet a szocialista országok népei tanúsítanak a tőkésországok dolgozói és a nemzeti felszabadulásukért harcoló népek iránt.

Prótagorász (i. e. 481—411) — lásd *antik filozófia*

Proudhon, P J (1809—1865) — lasd *A filozofia nyomorusaga anarchizmus*

providencializmus ⟨lat providentia — elorelatas, gondviseles⟩ vallasos-filozofiai nezet, amely szerint az emberi tarsadalom fejlodeset (a mozgato erok es a celok ertelmeben egyarant) a tortenelmi folyamathoz kepest kulso erők — gondviseles, *isten* — hatarozzak meg Az ilyen tipusu tortenelemfelfogas szuksegkeppen *fatalizmus*hoz vezet A ~ sok idealista tortenetfilozofiai rendszerre jellemzo A ~ eszmeit a legteljesebben a vallasos filozofusok es torteneszek kepviselik, pl *Augustinus Aquinoi Tamas* J Bossuet (1627—1704), az abszolutizmus francia ideologusa a szlavofilek, a modern filozofiaban a *neotomizmus* es a tobbi vallasos aramlat hivei A ~ terminusa tagabb ertelemben is hasznalatos megpedig a mindenfele valtozast (nemcsak a tortenelemben, hanem altalaban a vilagban) a gondviseles akaratara" visszavezeto koncepciok megjelolesere

pszichikum ⟨gor pszukhikosz — a lelekre vonatkozo⟩ az un lelki jelensegek osszessege, a *szubjektum* es az *objektum* kozotti sajatos kolcsonhatas termeke es eszkoze A koznapi szemleletben a ~ az ember un szubjektiv vilagahoz tartozo jelensegek eszleletek kepzetek, gondolatok, erzelmek stb formajaban jelenik meg Meg kell kulonboztetnunk a ~ filozofiai es konkret szaktudomanyos, pszichologiai fogalmat A ~ kozvetlenul osszefugg a filozofia alapkerdesevel Ebben a vonatkozasban a ~ fogalma azonos ertelmu a *tudat* a *gondolkodas* a *megismeres* az esz az *eszmei* a „szellem" stb fogalmaval Az idealista filozofiai-pszichologiai koncepciokban a ~ kulonallo az anyagtol fuggetlen lelki szubsztancia Ez a pszichologia nem tudja megoldani az un pszichofizikai problemat, vagyis azt a kerdest, hogy hogyan fugg ossze a ~ a testtel, a pszichikai a fizikaival Meg a szazadfordulo kiserleti pszichologusainak java resze is a *dualizmus* szellemeben oldotta meg ezt az eleve a dualizmus jegyeben, fogalmi apparatusanak hatasa alatt megfogalmazott alapproblemat *(pszichofizikai paralelizmus)* A dialektikus materializmus a ~-ot a magasrenduen szervezett anyag sajatos tulajdonsaganak tekinti amely eszmei formaban tukrozi a valosagot Az anyag es a ~ ellentete csak a filozofia alapkerdesen belul azaz a let es a tudat viszonyanak kerdesen belul ervenyes, mert az anyagtol fuggetlenul es rajta kivul ~ nem letezik , Igen nagy hibat kovetne el az, aki e hatarokon tul probalna operalni az anyag es a szellem, a fizikai es pszichikai ellentetevel mint abszolut ellentettel" irta Lenin (Müvei 18 kot 229 old) A ~ szaktudomanyos elemzese a *pszichologia* a fiziologia, kulonosen az idegfiziologia, a biofizika, a biokemia feladata, az utobbi evtizedekben pedig jelentős szerepet vallalt a *kibernetika* is E tudomanyok a ~-ot az elettevekenyseg sajatos formajakent vizsgaljak Napjainkban a ~ fiziologiai elemzese tart a legelőbbre A ~ elemzeseben a pszichologiai aspektus fejlodését hosszu idön at visszatartotta az idealizmus sok evszázados hagyomanya, valamint a mechanicizmus befolyása. A fiziologiai elemzes természetes, nelkulozhetetlen resze a ~ szaktudomanyos elemzesenek, de korantsem tarja fel a ~ osszes lenyeges oldalat A ~ ismeretelmeleti es fiziologiai elemzese kozott kozbulső lancszemet alkot a tulajdonkeppeni ertelemben vett pszichologiai elemzes A ~ a szubjektum es az objektum kozotti kolcsonhatas sajatos terméke, de egyben feltetele is e kolcsonhatasnak, amelynek során az ember agyaban olyan funkcionalis neuronalis (idegi) rendszerek alakulnak ki, amelyek biztositjak a valoság visszatukrozeset, s egyben a szubjektum es az objektum (egyen es kulvilag, ezen belul is elsősorban az egyen es a masik ember, a tarsadalom) kolcsonhatasanak sajatos szabalyozoi is — A ~ mint a visszatukrozes tulajdonsagaval rendelkezo anyagi struktura, nem korlatozhato az idegrendszer fogalmara E struktura minden egyes eleme a szervezet szoveteinek es szerveinek kolcsonhatasa kovetkezteben meghatarozott idegfiziologiai torvenyeknek megfeleloen epul fel, de maga a ~ a szubjektum es az objektum (az egyen es a kulvilag, primer modon az egyen es a tarsadalom) kolcsonhatasa soran jon letre, es ebben az ertelemben nemcsak fiziologiai, hanem mas, az előbbiekre epulo, de tőluk relative kulonbozo pszichologiai torvenyek szerint alakul. — A ~ keletkezese osszefugg az elet fejlődesevel, valamint az előleny es kornyezet kozti kolcsonhatas formainak bonyolultabba valasaval, a szervezet es a kornyezet jelzőkapcsolatainak kialakulasaval es fejlődésével Az allatok fejlődese soran kialakult a ~ specialis szerve a kozponti idegrendszer, később pedig annak legmagasabb rendű resze, az agy A magasabb rendu allatoknal es az embernel a ~ szerve az agy Az emberi ~ minőségileg kulonbozik az allatok ~-atol, amely pusztan a biologiai fejlődés termeke. Az emberi ~ sajatossaga az objektum és szubjektum kozotti viszony tudatositasa, amely lehetővé teszi a dolgok lenyeges sajatossagainak es kapcsolatainak a megismerését, az esemenyek tudatos előrelatasat es a celtudatos, tervszeru tevekenyseget Az emberi ~-nak ez a sajatossaga a rendszeresse valo munkatevekenyseg, valamint a tarsadalmi erintkezes eszkoze, a beszed kialakulasaval es fejlodesevel fugg ossze Az emberre valas soran ugyanis az idegmukodes mechanizmusai kiege-

szülnek és összeépulnek a második jelzőrendszer, a beszéd, valamint a gondolkodás mechanizmusaival is. Az emberi ~ kezdettol fogva társadalmi-történeti termek. Legmagasabb formája a *gondolkodás*. A gondolkodás elemi formái az állatnál is megtalálhatók; itt azonban teljes egészében fugg az adott, biológiai szempontból fontos szituáció közvetlen feltételeitől, a feladatmegoldás menetéből hiányzik a terv, az akcióprogram. E szint dinamikus modelljeiben még nem válik külön a szubjektum és objektum, az akció sem válik el a targytól, a két pólus differenciálatlan. Ilyen modellek az embernél is előfordulnak, amikor ösztonósen alkalmazkodik a környezethez; ezek ismeretelméleti szempontból tulajdonképpen képmások. Az ember specifikus sajátossága azonban az a képessége, hogy kiépítse a valóság fogalmi jel-modelljeit. Alapjukat az emberre specifikusan jellemző fogalmi gondolkodás alkotja, amely a gyakorlati tevékenységből válik ki mint elmeleti tevékenység. A második jelzőrendszer kifejlődése eredményeképpen a gondolkodás áthelyeződik belso síkra, a feladatmegoldás menetét terv irányítja, kiépül az akcióprogram. Az észlelési modellek differenciálódnak, s a talajukon kiépult fogalmi jel-modellek már tagoltan reprezentálják a szubjektum és objektum kölcsönhatását, azaz különválasztják a szubjektumnak az objektumhoz valo viszonyát az objektumok egymáshoz való viszonyától. S maga a szubjektum tevekenysége is a megismerés egyik objektumává válik. Ismeretelméleti aspektusban ezek a modellek fogalmak, ítéletek, következtetések, amelyek az objektumok mozgásának torvényszerűségeit, azok egyes oldalait (a közvetlen észlelés számára sokszor hozzáférhetetlen tulajdonságait), lenyeges kapcsolatait és összefuggéseit tükrözik. A gondolkodás termékei, mihelyt objektiválódnak (pl. a *nyelv*ben), nem az egyes egyén tevékenysegenek termékei többé, hanem más emberek cselekvesenek is tárgyaivá válnak, megtestesítve a társadalmi tudatot, a társadalmi-történeti tapasztalatot. A biológiai törvények uralma alatt az állatok filogenetikus fejlődésének eredményei magának a biológiai szervezetnek a megváltozása alakjában rogződnek. Az antropogenezis tobb stádiumra oszlik, s ezekben a biológiai torvényszerűségek mindinkább átadják a helyuket a társadalmi törvényszerűségeknek. E fejlődés folyamán az ember biológiai szervezetében már nem következnek be lényeges változások, a fejlódés eredményeit ugyanis már nem elsősorban a biológiai apparátus rögzíti, hanem a specifikusan társadalmi eszközök. A mai ember ontogenezisében a pszichikus fejlődés gerincét az a folyamat alkotja, amelynek során az egyén elsajátítja az előző nemzedékek gazdasági és kulturális fejlődésének eredményeit. A biologiailag orokolheto sajátosságok csupán szukséges feltételei ennek az elsajátításnak. A folyamat keretei es alkotóelemei: a gyermek kolcsonhatasa a társadalom alkotta tárgyakkal es jelensegekkel, a tárgyi es szóbeli kommunikáció a kornyezo emberekkel, primer modon a családdal, majd más szociális csoportokkal, a veluk közosen vegzett tevékenység *(szocializáció)*. Ebben a folyamatban alakulnak ki a sajatosan emberi *kepességek*, viselkedési formak, szemelyiseg tulajdonsagok is. Az emberi ~ egyéni fejlődése a történetileg kialakult tevekenységformák elsajátítasa folyaman megy vegbe. (Lásd még: *magasabb idegmukodés, tudat.*)

pszichoanalízis — lásd *freudizmus*

pszichofizikai paralelizmus: polgari pszichológiai irányzat, amely dualista módon *(dualizmus)* oldja meg a pszichikai *(eszmei)* es a fiziológiai vagy fizikai (anyagi) jelensegek viszonyanak kérdését. Hivei (W. Wundt, T. Lipps, H. Ebbinghaus, E. B. Titchener, T. Ribot és mások) úgy értelmezik a pszichikai es a fiziológiai jelenségeket, mint önálló, egymástól fuggetlen, parhuzamosan haladó oksági sorokat. Minthogy azonban a testi sérulések a lelkiállapotra is kihatnak, a pszichikus folyamatok tartalma pedig a fiziológiai folyamatok lefolyását is megváltoztathatja, a ~ rendszerint kiegészul a pszichofizikai kolcsónhatás elméletével (L. Busse, C. Stumpf, O. Kulpe es mások). Ez utóbbi koncepcióban — éppúgy, mint a vulgármaterialista felfogásnál — maga az alapelv hibás, a pszichikai és a fiziológiai természetének mint teljesen kulonalló minóségeknek a tételezése, illetve a *pszichikum* eszmei tartalmának a fiziológiaiból valo levezetése.

pszichológia (gor. psychológia — lélektan, lelekismeret): a magasabb rendu elo rendszerek, elsósorban az ember és a kornyezet kozotti kolcsonhatás belső, szubjektív oldalat vizsgálo tudomány; targya tehát a pszichikus tevékenység kulonbozó szintjei és funkcioi, tulajdonságai es allapotai (más szóval az ún. lelki jelenségek) komplex, elsősorban objektív módszerekkel történő vizsgálata. A ~ szamára egyfelől nelkülozhetetlen a lelki jelenségek (eszleles, emlékezes, gondolkodás, erzelmek stb.) neurofiziológiai alapjainak, mechanizmusainak az ismerete, enyiben szorosan kapcsolodik a természettudományokhoz; másfelől fel kell tarnia az ember szociális létkozege és tevekenysegszféraja sajátos meghatározó szerepét az ember lelki jelenségeinek, jellemének, személyisegenek a formalódásában, továbbá ismernie kell erdekek, szokások, interperszonális kapcsolatok alakulását, ennyiben pedig a társadalomtudományokhoz kapcso-

lódik. — A ~ mint tudomány viszonylag fiatal, bár a filozófiai gondolkodás fejlődéstörténetében kezdettol fogva jelentős helyet foglalnak el a lelki jelensegek megfigyelesere es elvi magyarázatára iranyuló torekvések. Ezekben az elképzelésekben természetszeruleg megnyilvanult a két alapvető filozófiai irányzat ellentétessége. Önálló tudománnyá a ~ csak a XIX. sz. kozepe táján vált, amikor a pszichologusok a lelki jelenségek tanulmányozása terén is a konkret tudományos kísérletezések útjara léptek (Weber, Fechner, Ebbinghaus, Helmholtz, Wundt). A ~ kiépülése, szemleletmódjának alakulása, módszereinek kidolgozása azonban továbbra is meghatározott filozófiai-világnézeti erovonalak hatósugarában történt. A ~ fejlődeseben fundamentális jelentőségűnek tekinthető a Szecsenovtól kiinduló, Pavlov altal kidolgozott s követői, tanítványai munkásságaban továbbfejlesztett vonal a magasabb idegmukodes reflexes mechanizmusainak, funkcionális egysegeinek tanulmányozasa terén. — A modern ~-i kutatás rendkívul differenciált. Az általános lélektanon túl, amely az ember lelki élete általános törvényszerűségeivel foglalkozik, ~-i kutatások körébe tartozik a fejlodeslélektan: a lelki jelenségek filo- es ontogenetikai fejlódésének vizsgálata; a gyermek-~; a korlélektan (pszichopatológiai): az ideg- és elmebetegek ~-i vizsgálata; a személyiség-~ és karakterológia; a *szociálpszichológia*. Mindezen tudományok eredményeit a gyakorlati életre az ún. alkalmazotti ~-i ágak adaptálják, mint pl. a pedagógiai ~, a munka~, katonai ~ stb.

pszichológiai iskola a szociológiában — lásd *szociológiai pszichologizmus*

Pürrhon (kb. i. e. 365—275) — lásd *antik filozófia; szkepticizmus*

Püthagorasz (i. e. kb. 582—500), puthagoreusok — lásd *antik filozófia*

R

rabszolgatartó társadalom: az első osztályokra hasadt, antagonisztikus társadalom. Különböző mértékben és formában minden országban és minden népnél volt rabszolgaság. Legmagasabb fejlettségi formáját az ókori Görögországban és Rómában érte el. A ~ uralkodó s egyben e társadalom egyik alapvető osztálya a kizsákmányoló rabszolgatartók. Ez különböző társadalmi rétegekre tagozódott: nagybirtokosok, nagy műhelyek tulajdonosai, kereskedők, uzsorások. A másik alapvető osztály a rabszolgák nagy létszámú kizsákmányolt osztálya. E két alapvető osztályon kívül közbülső rétegek is voltak, amelyek a szabad lakosság körébe tartoztak: saját munkájukból élő kistulajdonosok (kézművesek és parasztok), továbbá a lumpenproletariátus, amely tönkrement kézművesekből és parasztokból képződött. A ~ uralkodó termelési viszonyainak alapja a rabszolgatartó magántulajdona; ez a termelési eszközök mellett kiterjedt a rabszolgákra is. A munka termelékenységének szintje a ~-ban alacsony volt, jelentős mértékben a rabszolgák gazdaságon kívüli kényszeren alapuló kizsákmányolásának következtében. Az egyes rabszolga által létrehozott többlettermék jelentéktelen volt. Minthogy azonban nagy számú rabszolgát dolgoztattak, akiknek munkája rendkívül olcsó volt, a többlettermék együttes tömege viszonylag nagy méretet öltött. Ezen az alapon vált lehetővé az ismert társadalmi és technikai haladás, tudományos, művészeti és filozófiai fejlődés. A ~ létrejöttével alakult ki az állam. A rabszolgaság egész története az osztályharc története. A ~ bomlásakor az osztályharc nagy méreteket öltött. A rabszolgafelkelések összefonódtak a tönkrement kisparasztoknak a nagybirtokosok elleni harcával. A római birodalom esetében a ~ pusztulását meggyorsították a birodalmat kívülről ért támadások. A kizsákmányolás rabszolgatartó formáját új forma — a feudális — váltotta fel. A rabszolgaság nem tűnt el teljesen a rabszolgatartó termelési mód megszűntével, különböző formákban és mértékben tovább él mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus időszakában.

racionalizmus ⟨lat. rationalis — értelemszerű, ésszerű⟩: 1. ismeretelméleti felfogás, amely szerint az általánosság és a szükségszerűség — a tudás bizonyosságának logikai ismérvei — nem vezethetők le a tapasztalatból és annak általánosításából, hanem csak az észből meríthetők, mégpedig vagy az ész vele született fogalmaiból (*Descartes* elmélete a *velünk született eszmék*ről), vagy csupán az ész képességeként, előfeltevéseiként létező fogalmakból. A *tapasztalat* bizonyos fokig ösztönző hatással van megjelenésükre, de a feltétlen általánosság és a feltétlen szükségszerűség jellegét a racionalisták szerint a tapasztalat előtt létező és attól független ésszerű belátástól, illetve az ész a priori formáitól nyerik. Ebben az értelemben a ~ ellentétes az *empirizmus*sal. A ~ tulajdonképpen kísérlet volt arra, hogy megmagyarázzák a matematika és a matematikai jellegű természettudományok igazságainak logikai sajátosságait. Képviselői Descartes, Spinoza, Leibniz és mások. A ~ abszolutizálja a logikai általánosság és szükségszerűség feltétlen jellegét, nem ismeri fel az ismeretek dialektikus fejlődését, a fokozatosságot általános és feltétlen szükségszerű érvényük növekedésében. A ~ korlátozottságát csak a marxizmus küzdötte le, amely a gyakorlattal egységben szemléli a megismerést *(megismerés; elmélet és gyakorlat)*. A ~ sokféle formában jelentkezik a tudás különböző területein. A pszichológiában a ~ az intellektuális pszichikus funkciókat állítja előtérbe, így pl. az akaratot az észre vezeti vissza (Spinoza); az etikában az erkölcsi tevékenység ésszerű motívumaira és elveire helyezi a hangsúlyt; az esztétikában az alkotás racionális (intellektuális) jellegét állítja a középpontba. Mindezekben az esetekben a ~ az észben, az ésszerű belátás evidenciájában, a bizonyítás erejében való hitet jelenti. Ebben az értelemben a ~ az *irracionalizmus*sal áll szemben.

2. Tágabb értelemben a tudományos igényű gondolkodás történetében a vallásos — misztikus, irracionalista gondolkodással szemben az emberi ész feltétlen tekintélyét, sőt mindenhatóságát hirdető felfogás. A felvilágosodás kibontakozása idején a vallás ellen lépett fel a legerőteljesebben.

3. Teológiai irányzat (racionális teológia), amely szerint csak azok a dogmák elfogadhatók,

amelyeket az ész összeegyeztethetőnek tart a logikával.

rasszizmus — lásd *fajelmélet*

realizmus ⟨a lat. res — dolog, tárgy; középlat. realis — tárgyias, tárgyilagos⟩ *(középkori):* a középkori *skolasztika* egyik irányzata, amely szerint az általános fogalmak (univerzáliák) reálisan léteznek, és megelőzik az egyes dolgokat. A ~ tulajdonképpen *Platón* vonalát vitte tovább a fogalmak és az objektív világ, az általános és az egyes viszonya kérdésének megoldásában. ~ a katolicizmus filozófiai bázisául szolgált. Legkiemelkedőbb képviselői canterburyi Anselmus és Guillaume de Champeaux. Ennek az irányzatnak mérsékelt formájához csatlakozott *Aquinói Tamás* is. A ~ ellen harcoltak a *nominalizmus* képviselői. E két irányzat harca a középkorban az idealizmus (realizmus) és a materializmus (nominalizmus) harcának kifejeződése volt. (Lásd még: *neorealizmus.*)

reform ⟨lat. reform-are — átalakítani⟩: a társadalmi élet valamely oldalának (viszonyainak, szervezeteinek, intézményeinek) olyan átalakítása, megváltoztatása, átépítése, amely nem szünteti meg a fennálló társadalmi struktúra alapjait. Formális szempontból a ~ bármilyen új tartalom bevezetését jelenti. A politikai gyakorlatban és a politikai elméletben azonban a ~ bizonyos haladó irányú átalakítást jelent (lásd *Lenin* Összes művei. 15. köt. 102. old.).

Az antagonisztikus társadalmakban a ~, minthogy kényszerjellegű (engedmény az uralkodó osztály részéről az osztályellenfélnek), kétarcú mind tartalmában, mind a társadalmi folyamatok menetére gyakorolt hatásában. Egyrészt reális előrelépés, amely valamilyen tekintetben javítja a dolgozó osztályok helyzetét, előfeltétele a további harcnak, másrészt „elővigyázatossági reakció is lehet, vagyis olyan rendszabály, amely megóvja az uralkodó osztályokat a bukástól..." (*Lenin* Összes művei. 7. köt. 198. old.). A ~ ellentmondásos jellegét a kapitalizmus szociális törvényhozásának egész története bizonyítja. A fejlett burzsoá országokban a munkásoszály szervezett harca számos ~ bevezetését eredményezte, amelyek javítottak a munkásosztály helyzetén és új lehetőségeket teremtettek az imperializmus elleni harcra. Egyidejűleg a munkásmozgalom részleges sikerei a reformista illúziók erősödésével jártak együtt, terjedt a szociáldemokrácia befolyása. A kommunista pártok támogatják a dolgozók közvetlen, legközelebbi követeléseit, de tudatosítják, hogy a harcot a társadalom forradalmi átalakításáig kell folytatni.

A ~ és a forradalom viszonya a nemzetközi munkásmozgalom egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati problémája. A reformista és a forradalmi út elvileg abban különbözik, hogy az előbbi esetben a hatalom az addig uralkodó osztály, a burzsoázia kezében marad, az utóbbiban viszont az új osztály kezébe kerül.

A ~ és a forradalom viszonyát objektív és szubjektív tényezők bonyolult összefonódása határozza meg. Ezek közül az osztály-erőviszonyok a leglényegesebbek mind nemzetközi síkon, mind egy-egy országon belül. Az erőviszonyoktól függően két út vezethet a szocializmushoz, a békés és a nem békés. S attól függően, hogy a forradalom a kettő közül melyik úton halad, lényegesen más a ~ szerepe is.

A marxizmus fennállásának első száz esztendejében (körülbelül a XX. sz. közepéig) a kommunisták alapvető stratégiai álláspontja, bár elvben nem zárta ki, hogy a munkásosztály békés úton is magához ragadhatja a hatalmat, a forradalom nem békés fejlődéséből indult ki. „...A sztrájk és a felkelés a munka és a tőke közötti döntő harc egyedüli módszere" — hangzott a Komintern Végrehajtó Bizottságának „Parlamentarizmus és harc a Szovjetekért" c. körlevele („Kommunisticseszkij Internacional". 1919. 5. sz. 707. old.) E koncepció keretei között teljes pontossággal jelölte meg Lenin a ~ szerepét és jelentőségét úgy, mint „...a proletariátus forradalmi osztályharcának m e l l é k t e r m é k é t..." (Összes művei. 15. köt. 103. old.) Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a munkásosztály és forradalmi pártja radikális politikai, majd társadalmi-gazdasági átalakítások közvetlen megvalósítására veszi az irányt. Ilyen körülmények között egy-egy ~ érdekében folytatott harcot elsősorban úgy tekintettek, mint eszközt a politikai forradalom hadseregének kiképzésére, az osztályszervezetek létrehozására, a proletártudatosság kinevelésére. Ugyanakkor, amíg a hatalom a régi uralkodó osztályok kezében marad, azok nem vesztik el a reményt, hogy különféle részleges engedményekkel, felemás lépésekkel elejét vegyék a forradalmi harcnak. Az ilyen jellegű ~ ellenforradalmi rendszabály, s a burzsoázia „reformtaktikája" elleni harc pedig elengedhetetlen feltétele a forradalom sikeres fejlődésének. Ha a forradalom győz, a ~ annak „melléktermékeként" valósul meg, ha viszont vereséget szenved, az uralkodó osztályoktól kicsikart engedmények jellegét és jelentőségét az határozza meg, hogy milyen volt a forradalmi harc mérete és mélysége, milyenek voltak az osztály-erőviszonyok.

A ~ és a forradalom viszonyával kapcsolatos fenti álláspontnak, amelyet Lenin munkái és a Komintern okmányai fejtenek ki, ma is van gyakorlati jelentősége azokban az országokban, ahol

a forradalom fejlődésének nem békés perspektívája a legvalószínűbb. De a békés átmenet stratégiájának perspektivájában, amelyet a kommunista és munkáspártok nemzetkozi tanácskozásainak nyilatkozatai, a testverpártok dokumentumai es az SZKP programja fejtenek ki, az a formula, amely szerint a ~ „mellektermek", már nem tukrozi vissza a mai forradalmi folyamat valamennyi sajátosságat. „Sok ország munkasosztálya — állapítja meg az SZKP programja — az uj tortenelmi helyzetben, már a kapitalizmus megdontése előtt is olyan intezkedesek megvalosítására kenyszerítheti a burzsoáziát, amelyek a szokványos reformok keretein tulmenve, letfontosságuak mind a munkásosztály es a szocializmusert vivott harcának további fejlodese szempontjából, mind a nemzet tobbsege szempontjából."

A szocializmushoz vezető bekes ut tobb olyan átmeneti szakaszt, kozbulső intezkedest es kepzodményt, a gazdasági es politikai szervezet „kombinált tipusát" (Lenin) tetelezi fel, amelyek korlátozni fogják a burzsoázia gazdasági es politikai hatalmát, erősitik a monopoliumellenes koalíciót, megváltoztatják magat a társadalom strukturáját. Ezért az ilyen melyrehato — számos kommunista (az olasz, osztrák, spanyol, brazil stb.) párt dokumentumaiban „strukturálisnak" nevezett ~-ok megvalositásáert vivott harc fontos eszkoze annak, hogy aktivizálják a tomegeket, fokozatosan alaássák az uralkodo osztaly pozícióit, kulonos formája a forradalmi folyamatnak. A strukturális ~-ok nem valamilyen egyedi es reszleges változtatások, hanem olyan fokozatos jellegú gyokeres atalakitások folyamata, amelyek nem mennek ugyan tul a tokes rend keretein, de már kozvetlenul erintik alapjait. Az ilyen messzemenő ~-program celkituzesei egyebek kozott: a társadalmi elet általános demokratizálása, a monopoliumok gazdasági es politikai hatalmának lényeges korlátozása, sot — mint tobb kommunista párt dokumentuma leszogezi —, felszámolása, a munkásellenorzes kulonbozó formáinak megszervezese a tokes vállalatoknál, az oktatas és a muvelődes teruleten stb. Az ilyen ~-ok meg nem jelentik a szocializmus „bevezetesét", de fokozzák a monopoliumellenes front osszeforrottságát es megnyitják a szocialista perspektivát, gyakorlati kifejezesei a demokráciáert es a szocializmusert folyó harc osszekapcsolásának.

A dogmatikusok es a szektások „opportunizmusnak" es „revizionizmusnak" nevezik a strukturális ~-okert, a forradalom bekés fejlődeseert vivott harcot, s kategorikusan állitják, hogy semmifele ~ nem rendelkezhet forradalmi jelleggel, szocialista tendenciával a munkasosztály hatalomra keruleset megelozoen. Ez az álláspont a forradalom leegyszerűsitett, sematikus felfogásának kovetkezmenye· ma a burzsoázia diktatúrája, holnap a proletariatus diktaturája. A marxisták—leninistak abbol indulnak ki, hogy a szocializmus fele haladas átmeneti formákat tetelez fel, amelyekre nincs semmifele kesz sema, de jellemzoje, hogy a tomegek maximális mertekben kihasználják a demokráciát es olyan forradalmi ~-okat valositanak meg, amelyek aláássák a monopoltoke hatalmát. Egy celtudatos szocialista parlamenti tobbseg, amelyet támogat a munkasosztály es a lakosság mas csoportjainak tomegmozgalma, a parlamentet a nepakarat ervenyesitesenek es a burzsoá társadalom átalakitásának hatekony eszkozeve valtoztatja. Ez az álláspont abban kulonbozik elvileg a reformista állásponttol, hogy a kommunisták a ~-okert vivott harcot nem szakitjak el a politikai hatalomért es e hatalom segitsegevel vegrehajtando gyokeres forradalmi atalakitasokért folytatott harctól. A strukturalis ~-ok politikájának eppen az az ertelme, hogy ne passzivan várjuk a forradalmi helyzetet, hanem szuntelenul harcoljunk azokért a demokratikus celokert, amelyeknek elérese erositi a szocialista eroket es megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a munkasosztály es szovetségesei bekesen szerezzek meg a hatalmat. A szocializmusra valo bekes átmenet korulményei kozott a ~ lenyeges eleme a társadalmat szocialista iranyban atalakito forradalmi folyamatnak.

A szocializmus győzelmevel vegleg megszunik a ~ es a forradalom ellentete. Minthogy nincsenek többé osztályantagonizmusok, a tarsadalmi viszonyok terén a gyokeres forradalmi változasok a fennálló állapotok tobbe-kevesbe fokozatos atalakítása, megreformálása utján mennek vegbe. A szocializmusban a ~ melysege es hatekonysága attól fugg, milyen a szocialista társadalom konzervatív es progressziv elemeinek egymáshoz való viszonya, mennyire pontos es teljes a szociologiai elemzés, mennyire sikerul idoben eszrevenni és helyesen megfogalmazni a felmerulo társadalmi szukseglet, s a ~-nak nemcsak a legkozelebbi, hanem távolabbi, kozvetett társadalmi-szociális kovetkezmenyeit is elozetesen felmérni és szem előtt tartani.

reformáció: a XVI. szazadi Európában a katolikus egyház elleni harc kontoseben jelentkezo széles korú, nagyreszt antifeudális társadalmi-politikai es ideologiai mozgalom. A ~ a bomlás jeleit mutató feudális társadalmi rend es a fejlődésnek indult uj, tokes viszonyok kozotti osszecsapás talaján bontakozott ki, es visszatukrozte egyfelől a regi viszonyokhoz gorcsosen ragaszkodo feudális uralkodo osztaly, másfelől a fejlődő burzsoázia, a plebejus retegek es a parasztsag

ellentétes osztályérdekeinek összeütközését. A mozgalom elsősorban a feudalizmus egész rendszerével szorosan összefonódó és annak fő támaszát képező katolikus egyház ellen irányult. Ideológusai támadták az egyház dogmáit, követeléseiket új vallási tanokban fektették le; ezek talaján keletkezett a kereszténység egyik, a katolicizmussal szembenálló fő ága: a protestantizmus. A ~-t támogató társadalmi osztályok és rétegek különféle célkitűzéseinek megfelelően a mozgalomban három fő áramlat keletkezett. A polgári ~ a városi polgárságnak, a kialakuló tőkésosztálynak antifeudális célkitűzéseit tükrözte (fő ideológusai: Luther, Zwingli, Kálvin voltak). A polgári ~ antifeudális állásfoglalása azonban nem volt egyöntetű, a radikális törekvések mellett helyet kapott (különösen Luther tanaiban) a gazdaságilag még nem eléggé erős polgárságnak az a törekvése is, hogy megegyezést eszközöljön ki a városi polgárság, és a fejedelmek között. A népi ~, amelynek vezetői főként a városi plebejus rétegek és a szegényebb parasztság köréből kerültek ki, radikálisabb antifeudális törekvéseket tükrözött (anabaptisták, Münzer, antitrinitarizmus). A fejedelmi ~ a világi uralkodók központi hatalmának megszilárdítására törekedve fellépett a pápa és általában az egyházi hatóságok világi hatalma ellen (főként Németországban és a skandináv államokban).

A korai ~ a XIV. századi Angliában (Wycliffe), majd a XV. sz.-ban Csehországban indult meg — Husz János fellépésével. Általánossá a mozgalom a XVI. sz.-ban vált, és gyorsan terjedt el Európa csaknem valamennyi államában: Németországban, Svájcban, a skandináv államokban, Ausztriában, Csehországban, Magyarországon, Németalföldön, Angliában, Franciaországban, Lengyelországban. A XVI. sz.-ban a ~ központja és kiindulópontja Németország volt, amelyet alkalmassá tett erre sajátos társadalmi, gazdasági és politikai helyzete. Kezdetét Luther fellépése, csúcspontját az 1524—1525. évi német parasztháború jelentette. A népi ~ erőinek vereségével a lutherizmus egyre jobban alkalmazkodott a fennálló feudális intézményekhez. A ~ másik legerősebb góca Svájc volt, ahol Zwingli és Kálvin fejtette ki munkásságát. Kedvező talajra talált a ~ Franciaországban is (hugenották, hugenotta háború). A ~ harcainak csúcspontját a németalföldi polgári forradalom jelentette, utolsó nagy hatású megnyilvánulása az angol polgári forradalom volt. A mozgalommal szemben a XVI. sz.. második felében a katolikus egyház kezdeményezésére bontakozott ki az ellen~. A ~, amely főként eredeti formájában a feudalizmus alapjait támadta, lényegében pozitív szerepet játszott a társadalmi fejlődésben. Az antifeudális eretnekmozgalmak ideológiája a nép körében, a humanizmus pedig a feudális urak egy részénél, Magyarországon is előkészítette a talajt a ~ terjedése számára.

reformizmus: a munkásmozgalmon belüli politikai áramlat, amely tagadja az *osztályharc*, a *szocialista forradalom* és a *proletárdiktatúra* szükségességét, osztályegyüttműködést hirdet, és abban bízik, hogy a burzsoá törvényesség keretében végrehajtott *reformok* átalakíthatják a kapitalizmust az „egyetemes jólét" társadalmává.

A jelenkori reformizmus története a XIX. sz. utolsó negyedében kezdődik, amikor a munkásmozgalom sikereinek és a polgári demokrácia fejlődésének hatására több szociáldemokrata teoretikus és politikus — így Bernstein — a marxizmus revízióját követelte (lásd *revizionizmus*). Bernstein eszméinek első nagy gyakorlati alkalmazása A. Millerand francia „független-szocialista" vezető nevéhez fűződik, aki 1899-ben miniszterséget vállalt Waldeck—Rousseau reakciós burzsoá kormányában. A bernsteinizmus az elméletben és a millerand-izmus a politikában hamarosan a munkásmozgalom opportunista elemeinek eszmei-politikai platformjává vált. Angliában ezt támogatták a fábiánusok, a Független Munkáspárt sok vezetője és a tradeunionok, Belgiumban Ansel és Vandervelde, Svédországban Branting és Dahlberg, Hollandiában Van Keol, Ausztriában Pernstorfer és Herz, Oroszországban Prokopovics, Kuszkova stb. A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a ~ nemzetközi jelenséggé alakult és fő veszéllyé vált a mozgalomban.

A bernsteinizmus ellen Luxemburg, Mehring, Zetkin, K. Liebknecht Németországban, Lafargue és Guesde Franciaországban, Labriola Olaszországban, Blagoev Bulgáriában, Gerter Hollandiában állhatatos, bár nem mindig következetes harcot folytatott. Ennek ellenére az európai szociáldemokrata pártokban nagy méreteket öltött a ~ térhódítása. Mindinkább közeledett a ~-hoz a kautskysta típusú centrizmus, bár *Kautsky* eleinte bírálta Bernstein nézeteit. A II. Internacionálé, amelyet belülről aláásott az opportunizmus, az első világháború kezdetén szétHullott.

Az októberi forradalom és az első világháború befejezése után a marxizmus és a ~ harca nem a munkásosztály politikai pártjain belüli harc volt többé, hanem a munkásmozgalom két politikai áramlatának harca. 1919 februárjában Bernben 26 ország jobboldali szociáldemokrata pártjának képviselői feltámasztották a II. Internacionálét. 1919 márciusában 35 baloldali párt és csoport képviselői megalapították a Kommunista Internacionálét. 1921 februárjában Bécsben 13 centrista szocialista párt képviselői létrehoz-

ták a Szocialista Pártok Nemzetközi Egyesülését (az ún. „2 és feles" Internacionálé). 1923 májusában Hamburgban egyesült a II. és a 2 és feles Internacionálé; az új szervezet a Szocialista Munkásinternacionálé nevet vette fel (Szocintern — 1933-ig állt fenn), és akkoriban 30 ország 43 pártjának 6,7 millió tagját egyesítette. A munkásmozgalom szakadása, amelyet a ~ vezetői idéztek elő, ténnyé vált és az antiimperialista erők súlyos meggyengüléséhez vezetett.

A Szocintern fejlődése a két világháború között leplezetlen eltávolodás a marxizmustól az antimarxizmus felé. A Szocintern balszárnya az ún. ausztromarxista irányzat (O. Bauer, Friedrich, Viktor és Max Adler, K. Renner) — lépésről lépésre adta át pozícióit a nyílt ~-nak. A kommunista- és szovjetellenesség egyre nagyobb helyet foglalt el a szociáldemokrata teoretikusok eszmei koncepcióiban, s nyílt felhívássá fajult a szovjethatalom megdöntésére. A két világháború közötti ~ azonban nyílt kommunistaellenessége ellenére sem volt egynemű. Mind a reformista pártokon belül, mind pedig közöttük jelentős eszmei-politikai különbségek voltak, nem szűnt meg a harc a bal- és jobboldali elemek között. Számos szociáldemokrata vezető, a néptömegek hangulatát tükrözve és felismerve a fasiszta veszély növekedését, széles körű kapcsolatokat létesített a kommunistákkal. A spanyol és a francia Népfront győzelme bebizonyította az egységes cselekvés hatékonyságát. E politika sikerei azonban átmenetieknek bizonyultak. A szociáldemokrata pártokban azok az erők kerekedtek felül, amelyek a főellenséget nem a jobb-, hanem a baloldalon látták. A Komintern — szektás pozícióból — a szociáldemokráciát „a nemzetközi ellenforradalom fő tényezőjének" tekintette, és ennek megfelelően irányította szekcióit. Mint a tapasztalat bebizonyította, ez a felfogás nem mozdította elő a szociáldemokrácián belüli differenciálódást, ellenkezőleg, megkönnyítette a jobboldali vezéreknek az erők antikommunista alapon történő konszolidálását.

A ~ háború utáni történetét a marxizmussal való végleges és teljes szakítás jellemzi, amit a vezető európai szociáldemokrata pártok új programjai rögzítettek (1958—1961). A mai ~ hivatalosan kijelentette, hogy ideológiája nem marxista. „Marx egyike a mi nagy elődeinknek, nem több és nem kevesebb — írta P. Bonnel, a francia szocialisták ideológusa. Bálványimádás és elvakultság volna, ha ma őt tekintenénk egyetlen ihletőnknek... Marx a szocializmus nagy pillanata, hatása óriási volt (és még mindig az), ez a pillanat azonban elmúlt, és manapság, azt hiszem, végzetes volna. A marxizmus mögöttünk van." A mai ~ hivatalos doktrínáját a Szocialista Internacionálé frankfurti kongresszusának (1951) nyilatkozata hirdette meg, a *„demokratikus szocializmus"*-t állítva szembe a kommunizmussal, a marxizmus—leninizmussal. A „demokratikus szocializmus" elméleti gyökerei az *„etikai szocializmus"* eszméjével az újkantianizmusig nyúlnak vissza. A jelenkori ~ teoretikusai V. Eichler, A. Philip, P. Pollack és mások.

Annak az eklektikus törekvésnek, amely a szocializmus „darabkáit" a kapitalizmus „darabkáival" kívánja egyesíteni, filozófiai eklektika felel meg. A ~-nak nincs kerek, egységes világnézeti alapja. „A szocializmus nemzetközi mozgalom, és egyáltalában nem követeli meg a nézetek kijegecesedett egyöntetűségét — mondja a frankfurti nyilatkozat. — Mellékes, hogy a szocialisták honnan merítik meggyőződésüket; a marxizmusból vagy a társadalom másféle elemzéséből, vagy akár vallásos és humánus elvekből, mert valamennyien közös cél felé törekszenek..." A ~ filozófiája magába foglalja az újkantianizmust, pozitivizmust, pragmatizmust, egzisztencializmust, antropologizmust és más irányzatokat, azt tartva róluk, hogy összeegyeztethetők a szocializmussal, és felhasználja őket a marxizmus cáfolatára. A dialektikát és a materializmust elavultnak minősíti, lapos evolucionalizmust állít a helyükbe. A szocializmus természettörténeti szükségszerűségét mítosznak nyilvánítja; a szocializmust a szellem szférájából, az egyén időtlen és osztályfeletti etikai képzeteiből „vezeti le". Az ateizmust szintén elavultnak tartja: a klerikalizmussal való szövetség, a tudomány összebékítése a vallással a szociáldemokrácia programszerű követelésévé lett. „A pártnak az a véleménye — mondja pl. a Holland Munkáspárt nyilatkozata —, hogy a vallásos meggyőződés és életfilozófia rendkívül fontos a nevelés és szellemi fejlődés szempontjából."

Számos szociáldemokrata vezető nyíltan imperialistabarát álláspontot van, választási ígéreteit a hatalom megszerzése után nem teljesítette, s ez az 50-es évek végén a nemzetközi ~ politikai befolyásának bizonyos csökkenéséhez vezetett. 1945-ben a szociáldemokraták 22 ország kormányában töltöttek be miniszteri tisztségeket, 1964-ben pedig már csak 12 kabinetben vettek részt. Ennek ellenére a ~ ma is számottevő politikai befolyással rendelkezik. 1963 júliusáig a Szocialista Internacionálé 42 pártból — tagokból és megfigyelőkből — állt, amelyek 11,8 millió tagot számláltak; a reformista internacionálé pártjai kb. 65 millió szavazatot kaptak.

A reformista politikai pártok és szakszervezetek, bár történetük bővelkedik a kevéssé vonzó oldalakban, bizonyos pozitív szerepet is játszottak a munkásosztály életének megjavításáért folytatott harcban; a szociáldemokraták sok nyugati országban a dolgozók tömegtámogatását élvezik.

Ilyen korulmenyek kozott nem lehetseges a szocializmus fele valo sikeres elorehaladas a munkasmozgalom szakadasanak felszamolasa nelkul, a kommunistak es szocialistak akcioegysege nelkul A kommunista partok biraljak a ~ jobboldali opportunista gyakorlatat es ideologiajat, egyuttal azonban szuksegesnek tartjak a mult eloiteleteitol es maradvanyaitol mentes epito parbeszedet a kommunistak es szocialistak kozott, a szocialdemokratakkal valo szeles koru egyuttmukodest a bekeert, demokraciaert es szocializmusert folytatott harcban

A munkasmozgalom forradalmi es reformista szarnyanak akcioegyseget ma főkeppen a nemzetkozi szocialdemokracianak azok a kommunistaellenes vezerei akadalyozzak, akik tovabbra sem az imperializmust, hanem a kommunizmust tekintik fo ellenseguknek. „A kommunistaellenesseg eszmei-politikai zsakutcaba vezette a szocialreformizmust." Ennek megertese fokozza a szocialista partok baloldali csoportjainak es elemeinek, valamint jozanul gondolkodo vezetőinek aktivitasat Egyre erosodik a szocialdemokrataknak az a torekvese, hogy megszabaduljanak a kommunistaellenes sablonoktol. A kommunista mozgalomnak egyik fő feladata, hogy segitse ezt a folyamatot

Reichenbach, Hans (1891—1953) — lasd *logikai pozitivizmus*

relációs logika — lasd *matematikai logika*

relatív igazság — lasd *igazsag*

relativitáselmélet: az anyagi testek mozgasanak egyetemes, anyagi minőségetol fuggetlen vonatkozasaival, a terrel es idővel mint az anyag altalanos letformaival foglalkozo fizikai elmelet Ket egymástol hatarozottan elkulonult reszbol all specialis relativitaselmeletbol es az altalanos relativitaselmeletből Mindkettő kidolgozasaban uttoro volt A. Einstein

A specialis relativitaselmelet a klasszikus mechanikanak a fenysebességhez kozeli sebessegek tartomanyara vonatkozo altalanositasa Ket (a tapasztalat altal kozvetve igazolt) feltevesre (posztulatumra) epul 1 a relativitas elve, 2 a fenysebesség allandosaga A relativitas elve szerint a fizikai torvenyek matematikai alakja minden inerciarendszerben azonos Ez ugy értendo, hogy letezik olyan atszamitasi modszer (transzformacio) az inerciarendszerek kozott, amely megadja a hosszúsag, az ido, a sebesség, a tomeg stb. fizikai mennyisegek kulonbozo rendszerekben mert meroszamai kozti kapcsolatot oly modon, hogy ezekkel a fizikai mennyisegekkel leirt torvenyek matematikai alakja a kulonbozo inerciarendszerekben azonos. Ez a transzformacio az un Lorentz-transzformacio, amely egyidejűleg eleget tesz a specialis relativitaselmélet masodik posztulatumanak is A 2 posztulatum a fenysebesség allandosaga, ami azt jelenti, hogy a fenysebesség minden inerciarendszerben ugyanaz az allando ertek (A Einstein ezt a kovetkeztetest a Michelson-kiserletből vonta le.)

Az altalános relativitaselmelet a klasszikus fizika eredmenyein tulmutato gravitacios elmelet. Az altalanos relativitaselmelet szerint a ter es ido (terido) sajatsagait az anyag hatarozza meg. Az anyag a maga kornyezeteben modositja (mintegy meggorbiti) a terido szerkezetet A gravitacio hatasara torteno mozgas nem mas, mint tehetetlensegi mozgas a gorbult teridoben Az altalanos relativitaselmelet elso kozelitesben a Newton-fele gravitacios torvenyt szolgaltatja Az ezen tulmenő kovetkezmenyek kozul kiserletileg kimutattak a Merkur perhelium-mozgasat, a fenygorbulest a Nap mellett es az un gravitacios voroseltolodast (erős gravitacios terbol erkezo fény szinkepe a hosszabb hullamok fele van eltolva)

relativizmus ⟨lat. relativus — valamire vonatkozo, viszonylagos⟩ az emberi megismeres viszonylagossagat, feltetelességet es szubjektivitasat hangsulyozo filozofiai felfogas A tudas viszonylagossagabol kiindulva a ~ hivei tagadjak a megismeres objektivitasat, ugy velik, hogy tudasukban nem az objektiv vilag tukrozodik vissza Ez a felfogas mar Gorgiasz okori gorog gondolkodo filozofiajaban is hatarozott formaban jelentkezett, bar itt a ~ meg pozitiv szerepet toltott be a *dialektika* fejlodese szempontjabol Altalaban veve azonban a ~ az agnosztikus es szubjektiv idealista rendszereket jellemzi (lasd *igazsag*)

rendek: az osztalykulonbségeknek a rabszolgatarto es a feudalis rendszerre jellemzo formaja A ~ tarsadalmi csoportok, amelyek tenyleges tarsadalmi helyzetuk es az allamban elfoglalt jogi helyzetuk szerint egyarant kulonboznek egymastol, az egyes~-hez valo tartozast orokletesnek tartottak Felsobb rendet alkotott a nemesseg A nemeseknek nem kellett adot fizetniuk testi fenyitesnek nem voltak alavethetok, s csak kulon nemesi birosag itelkezhetett felottuk Egyedul nekik volt joguk jobbagyparasztokat tartani Elojogokkal, privilegiumokkal rendelkezo rend volt a papsag is Alacsonyabb, adokoteles rendhez tartoztak a varosi polgarok (fokent a varosi kisiparosok, kereskedok) es a parasztok A rendi tagozodas maradvanyai sok tőkesorszagban ma is megtalalhatok kulonosen

ott, ahol nem romboltak le kovetkezetesen a feudalis viszonyokat

rendszer: egymassal meghatarozott osszefuggesben levő elemek egyseges egeszt kepező osszessege A ~ (a ~ jellegu objektumok) elemzese a modern tudomanyos kutatas egyik jellemzo tulajdonsaga A ~ jellegű objektum nem redukalhato egyes elemeire es a kozottuk fennallo egyes viszonyokra; ha csak egyik vagy masik viszonyat valasztjuk ki, nem ismerheto meg, az ilyen objektum specifikuma az, hogy benne a viszonyok kolcsonos osszefuggesben vannak, es ezek tanulmanyozasa mind a szaktudomanyos, mind az ismeretelmeleti (logikai-metodologiai) elemzes fontos feladata Rendkivul fontos a ~-jellegu objektum sajatos egysege a kornyezettel, az a teny, hogy az adott ~ tobbnyire mas, magasabb szintu ~ eleme, sajat alkotoelemei pedig alacsonyabb szintu ~-eket kepeznek A ~ jellegu objektumok elemzesenek feladatat viszonylag regen felismertek a filozofiaban mar az okortol kezdve igyekeztek meghatarozni az ismeretek ~-e felepitesenek torvenyszerűsegeit. Egyes tudomanyagakban (pl. a XVII—XVIII. szazadi mechanikaban) a konkret ~ jellegu objektumok egesz sorat vizsgaltak A XIX sz kozepeig azonban az alapveto tendencia a vizsgalt bonyolult objektumnak alkotoreszeire valo bontasa maradt, s ennek kovetkezteben elsikkadt a ~-jelleg specifikuma A ~-kutatas feladatanak pontos megfogalmazasa a dialektikus materializmus erdeme Marx es Lenin egy rendkivul bonyolult fejlodő objektumnak, a tokes tarsadalom gazdasagi viszonyai ~-enek melyrehato elemzese soran kifejtettek az ilyen jellegu kutatas metodologiajanak szamos alapelvet Nagy lenduletet vett a ~-kutatas szazadunk masodik feleben nemcsak kozvetlenul a tudomanyt, hanem a technika szferajat is atfogja (nagy vezerlo rendszerek letrehozasa) stb Ma az „altalanos ~-elmeletnek" tobb valtozata ismeretes A ~-kutatas metodologiai elveinek tovabbi kidolgozasa a tudomanymodszertan egyik legfontosabb feladata. E feladat megoldasa felbecsulhetetlen segitseget nyujt szamos mai tudomanyagnak, amelyek a ~-ek elemzesevel foglalkoznak (fizika kemia, biologia, nyelveszet, pszichologia, szociologia stb)

reneszánsz filozofiaja ⟨fr renaissance — ujjaszuletes⟩ a filozofiatortenetben azoknak a filozofiai iranyzatoknak az osszesseget jelolik ezzel a terminussal, amelyek a feudalis tarsadalmi rendszer bomlasanak es a kapitalizmus szuletesenek idoszakaban jelentkeztek. A ~ kifejezest Vasari olasz festő es muveszettortenesz hasznalta első izben a XVI sz derekan A terminus meghonosodott a tudomanyos nyelvben, bar nem tarthatjuk tudomanyosan teljesen megalapozottnak, mivel azt fejeztek ki vele, hogy ebben az idoszakban csupan az antik kultura ujjaszuleteserol volt szo, s ezert nem tukrozi a korszak tarsadalmi-gazdasagi tartalmanak, tudatanak új elemeit.

A marxista filozofiatortenet a korszaknak Marx es Engels muveiben adott altalanos jellemzese alapjan (*Marx* A tőke I. kot 24. fej. stb., *Engels* A termeszet dialektikaja, Bevezetes, A szocializmus fejlődese az utopiatol a tudomanyig, A nemet paraszthaboru stb) a korszak gazdasagi es tarsadalmi-politikai feltételeibol, a feudalizmus valsagabol es a kapitalizmus szuleteseből kiindulva ertelmezi a ~ filozofiai eszmeit.

A ~ filozofia fejlődese a legsokoldalúbb es legkovetkezetesebb a XV—XVII szazadi Italiaban (Nicolaus Cusanus, Valla, Pico della Mirandola, Leonardo da Vinci, Pomponazzi, Telesio, Giordano Bruno, Galilei, Cardano, Patrizzi, Machiavelli, Campanella es masok), a XV—XVI szazadi Franciaorszagban (Montaigne, Ramus, Charron, Lefevre, d'Etaples, Dolet es masok), a XV—XVII szazadi Nemetorszagban (Munzer, Reuchlin, Hutten, S. Franck, Kepler és masok), a XVI. szazadi Angliaban (Th. Morus, F Bacon es masok), a XVI szazadi Spanyolorszagban (Vives, Huarte es masok), Hollandiaban (Rotterdami Erasmus es masok), Svajcban (Paracelsus), Lengyelorszagban (Kopernikusz es masok), Csehorszagban (Comenius) volt.

A ~ filozofia eszmei forrasai sokfelek es nem redukalhatok az *antik filozofia* es kultura hatasara, jollehet ez a hatas sokoldalu es gyumolcsező volt

A ~ filozofia *Platon* filozofiajat felhasznalva harcolt a katolikus teologia es a skolasztikusan ertelmezett Arisztotelesz ellen A ~ platonizmusa egyreszt alapul szolgalt a filozofiai idealizmus uj, skolasztikamentes formajahoz, ez kulonosen az un platoni Akademiara volt jellemző Masreszt Platon etikai es esztetikai tanitasat nagymertekben felhasznaltak a hivatalos vallas nyilt ellenfelei, hogy a test kiserteseinek legyozéserol, az ember eredendo bűnossegéről szolo tanitassal es aszketizmussal szemben bebizonyitsak a test es a lelek elvalaszthatatlan egyseget Igen nagy jelentősegu volt a neoplatonizmus is, ez nyugat-europai forrasok reven is es a bizanci filozofia reven is eljutott a ~ filozofiahoz

A ~ filozofia masik antik forrasa *Arisztotelesz* eredeti filozofiája mind az averroizmus interpretalásaban (kulonosen paduai iskolajanak ertelmezeseben, Paduaban az averroizmusnak mar a XII sz.-tol kezdve voltak kovetoi), mind pedig az „alexandriaiak" interpretalasaban (ezek a paduai averroisták ellenfelei voltak magan a

páduai egyetemen, s igyekeztek következetesebben kifejteni az arisztotelizmus materialista tendenciáját). Az antik materialista természetfilozófusok, a naiv dialektikusok eszméi az epikureus iskola és a sztoicizmus etikai tanításai — mind hatottak a ~ filozófiájában.

A ~ filozófia (és egész ideológia) igen fontos eszmei forrása a középkori eretnekség. Mint az egész középkoron végigvonuló feudálisellenes mozgalmak ideológiája, a középkori eretnekség megingatta az egyházi dogmatikát, a hivatalos vallási ideológiát, megtisztította az utat és megteremtette a ~ eszmei előfeltételeit. Joachim de Florisnak és követőjének, Fra Dolcinónak az eszméi, Husz Jánosnak és követőinek eszméi, akik felhasználták a chiliasmus eretnekségét, az albigensek eretnekségét stb., e tekintetben a ~ filozófia lényeges és fontos forrásai, mint ahogyan általában a középkori filozófia haladó tendenciái is (a *nominalizmus*, a középkori filozófia ismeretelméletének racionalista és empirikus tendenciái).

A ~ filozófia a humanista ideológia alapján fejlődött, amely szervesen összeforrt vele mint egyik legfontosabb alkotórésze, s amelyben kifejezésre jutottak az emberi személyiség új, sokoldalú igényei. A humanizmus részben összeolvadt a ~-szal, mivel sok humanista a ~ filozófiai gondolkodás nagy képviselője volt (Valla, Pico della Mirandola, Rabelais, Montaigne, Reuchlin, Rotterdami Erasmus, Hutten és sokan mások).

A ~ filozófia és tudomány eszmei forrása továbbá a keleti, különösen a materialista tendenciákban gazdag arab filozófia, amelynek a XII—XIII. századi Nyugat-Európa jelentős természettudományos ismereteket köszönhet.

A ~ filozófia materialista irányzatának kialakulását elősegítették a nagy felfedezések is (különösen Kopernikusz heliocentrikus rendszere), illetve találmányok, amelyek főként a XV—XVI. sz. végén születtek; továbbá az új iparágak fejlődése is ilyen irányban hatott.

A ~ filozófia, amely a feudalizmus válsága és a kapitalizmus születése korának ideológiájaként jött létre és sokféle eszmei forrásra támaszkodott, nem egyszerűen az antik filozófia feltámasztását jelentette, hanem gazdag saját tartalma is volt.

Gazdasági és társadalmi-politikai téren az új harcolt a régi ellen, ami a ~ filozófiában olyan formában jelentkezett, hogy a természetfilozófiában és az ismeretelméletben fellépő materialista tendenciák harcoltak a vallásos világnézet idealizmusa, teológiai apriorizmusa ellen. A humanista etikák és a társadalmi utópiák is — társadalmi tendenciáik tekintetében — szintén a hagyományos vallás ellen irányultak. A dialektikus tendenciák, amelyek igen erőteljesek voltak a XV—XVI. századi filozófiában, ennek a kornak végére jórészt erejüket vesztették, túlsúlyba került a *metafizika*, és a XVII. sz. végére kialakult a polgári mechanikus materializmus. Ennek a korszaknak legjellemzőbb képviselői: *Galilei* és F. *Bacon*, akik új szakaszt nyitottak a tudomány és a filozófia fejlődésében is.

A ~ gondolkodói az egységes végtelen anyagi világot önmagából igyekeztek magyarázni, a külső, túlvilági erőtől, az istentől függetlenül; az ok-okozati összefüggés egységes törvényének alárendelt világként fogták fel.

Az úgynevezett természetfilozófia (Cardano, Telesio, Patrizzi, Campanella, Giordano *Bruno*, Vanini, Paracelsus) az anyag problémáját a természettudomány eredményeinek és az antik filozófia hagyományának (egyrészt Epikurosz és Lucretius atomizmusa, másrészt a platonizmus, a neoplatonizmus és az arisztotelizmus sajátos szintézise lett az alapja a panteizmus különböző formáinak) hatása alatt dolgozta ki. Az első — atomista — koncepciót az epikureizmus hívei fejlesztették tovább: Valla, Huarte, Montaigne, Charon, valamint Galilei, később a természettudományos vívmányokkal gazdagodva, ezt a koncepciót vette alapul a XVII—XVIII. századi filozófia sok kiemelkedő képviselője. A második — panteisztikus — koncepciót Cardano, Nicolaus Cusanus, Telesio, Giordano Bruno dolgozta ki. Ebben a koncepcióban előtérbe került az egységes lét eszméje, amelyből az anyagi világ dolgainak sokféleségét levezették *(panteizmus)*.

A mozgásnak és forrásainak az anyag problémájával szorosan összefüggő kérdésére a ~ filozófusok többsége ösztönösen dialektikus választ adott: a mozgás okát magában az anyagban tételezték, a mozgatóerőt az anyagtól elválaszthatatlan racionális princípiumnak tartották (világszellem Cardanónál, Giordano Brunónál és Patrizzinél; aktív életerő Paracelsusnál; örök isteni ész Campanellánál és másoknál). A mozgás panteisztikus felfogása a ~ materializmus gyengeségét mutatta, azonban haladó volt a középkori teológiai mozgásfelfogáshoz képest: a világot kormányzó törvényeket a természet belső törvényszerűségeként értelmezték, felfogásukban az isten külső, természetfeletti erőből a természet immanens erőjévé vált, lényegében feloldódott a természetben. Az anyag és a mozgás panteisztikus koncepciói lehetővé tették az anyagi világnak minőségi sokféleségében, változásában való vizsgálatát. Több gondolkodó, pl. Leonardo da Vinci felfogásában, a mozgás materialista értelmezése pregnánsabban kifejezésre jut: a mozgást hozzárendelik magához az anyaghoz mint akti-

vitást, mint örök körforgást, amelynek folyamatában a természet egyetlenegy eleme sem tűnik el, hanem csupán más és más formát ölt. Telesio lényegében véve magával az anyaggal velejáró két ellentétes princípium — a hideg és a meleg — kölcsönhatásának következményeként magyarázza a mozgást. Az egyház a panteistákat, éppúgy, mint a mechanikus materialistákat, üldözte.

A ~ filozófusok ismeretelmélete, amely a skolasztika és a vallásos dogmatizmus ellen irányult, a tapasztalatot, az érzékelést helyezte előtérbe, mint a megismerési folyamat igen fontos, első lépését (Nicolaus Cusanus és Giordano Bruno tanítása a megismerés négy fokáról; a tapasztalat megismerésbeli szerepének hangsúlyozása Cardanónál, Paracelsusnál, Telesiónál és különösen Leonardo da Vincinél és Galileinél). Ugyanakkor a ~ filozófusok — bár különböző formában — utaltak az ész szerepére. Ez kisebb mértékben vonatkozik a ~ korának sajátos empirikusára, Telesióra, s nagyobb mértékben Giordano Brunóra, aki bírálta az empirizmust. Az intellektus szerepének hangsúlyozásában két tendencia figyelhető meg. Egyrészt Nicolaus Cusanus és G. Bruno még nem szakadt el egészen az intuitivizmus vallásos középkori tradícióitól. Másrészt azonban, különösen a ~ ama két személyiségénél, akik mintegy összekapcsolták a ~ filozófiát és a XVII—XVIII. századi materializmust, Leonardo da Vincinél és Galileinél ez a tendencia az intellektuális tevékenység matematizálásához vezet. Ők a bizonyító tudomány mintaképének nyilvánítják a matematikát, ami szükségképpen oda vezet, hogy a tapasztalati megismerés induktív módszere olyan racionalista dedukcióval egészül ki, amely lényegesen eltér Nicolaus Cusanusnak és Giordano Brunónak a középkorral szorosan összefüggő dedukciójától. A dedukció új, skolasztikaellenes formája Galilei szintetikus vagy kompozitív módszerében jutott legpregnánsabban kifejezésre, amelyet kiegészített empirikus analitikus vagy rezolutív módszerével. A ~ korának különböző filozófiai irányzataiban bár más és más volt a súlya az empirizmusnak és a spekulációnak, a szenzualizmus és a racionalizmus még nem differenciálódott eléggé. A ~ filozófusok, bár néha kompromisszumként elfogadták, hogy hit révén is lehetséges megismerés, alapjában véve a materialista ismeretelmélet talaján álltak.

A ~ filozófiai gondolkodás néhány képviselője a teológia tekintélyébe vetett vak hit elleni harcában a *szkepticizmus* elemeit építette be az ismeretelméletbe (Montaigne, Charron). Ez a szkepticizmus azonban a teológia által kifejtett „abszolút igazságok" ellen irányult; a ~ filozófia egyetlenegy jelentős képviselője sem vonta kétségbe azt, hogy az ember képes megismerni a környező világot. Ebben az összefüggésben sajátos szerepe volt a kettős igazságról (lásd: *Aquinoi Tamás; Averroës*) szóló tanításnak, amelyet elfogadott Nicolaus Cusanus, Pompanazzi, Leonardo da Vinci, Galilei stb. A középkori filozófia haladó tendenciáit továbbfejlesztve a ~ filozófiának ezek a képviselői a kettős igazság elméletének segítségével megalapozták azt, hogy az emberi észnek joga van az egyház és az egyházi dogmatika tekintélyétől független, önálló kutatáshoz; bár ez a tekintély nem semmisül meg, hanem csak hatásának szférája korlátozódik.

A ~ gondolkodók ismeretelméleti és természetfilozófiai koncepcióira a dialektika volt jellemző. Módszertanukban csupán a XVII. sz.-ra alakult ki a metafizika és a mechanizmus, amelyeket a gazdasági és társadalmi-politikai fejlődés polgári iránya, illetve az akkori természettudomány jellege tett szükségszerűvé. Ez a tendencia a legkövetkezetesebb formában *Galilei*nél érvényesült, összhangban azzal a szereppel, amelyet Galilei a mechanika tudományának kialakulásában játszott. A ~ filozófusok azt vallották, hogy a természet egységes és minden része kölcsönhatásban van a többivel; elismerték a lét örök mozgását és változását; megsejtették, hogy a dolgokban belső ellentétek vannak, az ellentétek és ezeknek a harca a mozgás fő oka. Ezek a dialektikus tendenciák a természetfilozófiában jellemzők Nicolaus Cusanusra (coincidentia oppositorum — az ellentétek egybeesése), Telesióra (az a tanítása, hogy a világon minden az ellentétes erők harca révén történik), Giordano Brunóra (az a tana, hogy az ellentétek egybeesnek a maximumban és a minimumban), Pico della Mirandolára, Leonardo da Vincire stb.

A ~ etikai elméletekre nagymértékben hatott az epikureus iskola, s kisebb mértékben a platonizmus és a sztoicizmus etikája. A két utóbbi irányzat, amely a korai ~-ban volt népszerűbb, főként annak a tételnek a bizonyításában kapott helyet, hogy a társadalomban a keresztény morál bármiféle befolyása nélkül is kifejlődhetnek és megvalósulhatnak magasztos etikai ideálok. Az epikureizmus etikája a ~ felvirágzásának időszakában talált követőkre; ez felelt meg legjobban a humanizmus ideáljának, a fiatal polgárságra jellemző életszeretetnek, a földi boldogság, a harmonikus fejlődés utáni vágynak, földi szépség kultuszának. Az epikureizmus egyszerű életre keltése azonban nem lehetett elégséges, mivel a ~ viszonyai között elfogadhatatlan volt az a tanítás, amely az élet szenvedélymentes, passzív szemlélését sugallta.

Az erkölcsöt el akarták szakítani a vallástól, s ez a tendencia abban a tanításban jutott kifejezésre, hogy az erkölcs az ember „naturális természetétől" függ. Az összes morális követelményt abból

vezették le, hogy az ember — mint ahogy az egész természet is — természetes módon törekszik az önfenntartásra (pl. Telesiónál), az élvezetekre és a szenvedések elkerülésére; a mások iránti szeretet önmagunk szeretetének (önzésünknek) következménye. Ezt a tanítást örökölték a XVII—XVIII. sz. polgári etikusai. A ~ etika individualizmusát és egoizmusát azonban korlátozta az, hogy hirdetői meghajoltak az ész ereje előtt, lelkesedtek a tudományos és művészeti alkotásért, s azt tanították, hogy az emberben benne van a társadalmi elem (amely éppoly természetes, mint az egoizmus), a törekvés az emberi nemmel való összeforrásra, s hogy az embereknek szükségük van arra, hogy egyesüljenek (Campanella), és velük született a jóra való törekvés (Cardano). Ezért a ~ etika, noha arra nevelt, hogy maradéktalanul élvezni kell az életet minden megnyilvánulási formájában, s ebben eljutott egészen az amoralizmus igazolásáig (ami részben természetes reakció volt a képmutató egyházi morálra), határozottan hangoztatta egy más, magasabb rendű etikum követelményeit is.

A ~ kor kiélezett osztályharc korszaka volt: a születőben levő polgárság ekkor intézte első rohamait a feudalizmus gazdasági és politikai rendszere ellen, s egyszersmind ekkor zajlottak az „előproletariátus", vagyis a városi szegénység első mozgalmai. Jórészt ez volt a forrása annak, hogy a társadalmi-politikai kérdések iránt igen nagy volt az érdeklődés. A politikai tanítások elsősorban arra törekedtek, hogy megalapozzák a polgárság jogát a hatalomhoz, s bebizonyítsák, hogy teljesen tarthatatlanok a középkori politikai elméletek, amelyek az egyház világi hatalmát védelmezik, s az államot „isteni eredetűnek" tüntetik fel. Az erős, egységes nemzeti állam, amely képes leküzdeni a feudális szeparatizmust és gazdasági elzárkózást — szintén egyik lényeges politikai gyakorlata a ~ kornak.

A filozófusok és államtudósok politikai gondolkodásában két irányzat különböztethető meg: az egyik a monarchomachikus (zsarnokságellenes, republikánus) irányzat, polgári, nem pedig reakciós-feudális variánsában, amely egyesítette magában a városi kiváltságok védelmezésének tradícióit a nemzeti szuverenitás eszméivel (Franciaországban E. La Boétie, Montaigne; Németországban J. Althusius és mások). A másik irányzat ezzel szemben az erős monarchikus hatalom, az abszolutizmus szükségességét alapozta meg; pl. ez volt jellemző Machiavellire, aki bár ideális rendszernek tartotta a köztársaságot mint a népi szuverenitás kifejezését, úgy vélte, hogy a korabeli viszonyok között csak a világi uralkodó erős, semmiféle morális hagyománnyal és egyházi tanítással nem törődő hatalma vezethet a nemzeti egyesüléshez, s teremtheti meg az új polgári államot. Az abszolutizmus ideológusa volt F. Guciardini is Itáliában és J. Bodin Franciaországban.

A ~ korban jelennek meg az első szocialista utópiák is. Ezek többé-kevésbé azoknak a paraszti tömegeknek és városi szegényeknek az ösztönös tiltakozását tükrözték, akik fellázadtak, s akiknek lázadása, mint Németországban, parasztháborúkba nőtt át. T. Münzer volt a legpregnánsabb kifejezője ezeknek az utópista követeléseknek; ő azt mondta, hogy meg kell teremteni „az isten országát a földön", s ezen olyan társadalmi rendszert értett, amelyben nincs magántulajdon, nem uralkodik imperátor, pápa, király és fejedelem, s amelyben nincs osztályegyenlőtlenség. Münzer úgy vélte, hogy az ilyen rendszer a nép fegyveres felkelésével érhető el. A társadalmi viszonyok felett Th. *Morus* mondott kíméletlen bírálatot, figyelmeztető képet vázolt fel arról, hogyan „falták fel a birkák az embereket". A ~ társadalmi utópiái bizonyos mértékben anticipálták a kapitalista társadalom ellentmondásainak azt a kritikáját, amelyet a XIX. századi nagy utópisták fogalmaztak meg, s ez a kritika összekapcsolódott náluk az eszményi társadalmi berendezkedés alapelveinek kidolgozásával. Ezeknek az utópiáknak a szerzői meg voltak győződve arról, hogy a magántulajdon az oka a társadalmi bajoknak, s körvonalazták az ésszerű, „természetes" elvekre épülő jövendő társadalmi rendszer képét: terv alapján vezetett társadalmi gazdaság; mindenki számára kötelező munka, amelynek termékeit a szükségletek szerint osztják el; a társadalom minden felnőtt tagja részt vesz a politikai irányításban, minden gyereknek joga van az ingyenes tanulásra, amely szorosan összefügg a munkára neveléssel. Az utópikus szocializmus eszméi Th. Morus „Utópia" (1516) és Campanella „Napállam" (1623) c. művében kapták meg legérettebb megfogalmazásukat. Amellett, hogy zseniális megsejtéseket tartalmaznak a szocialista rendszer jellegére vonatkozóan, ezek az utópiák a feudális-egyházi ideológia sok elemét megőrizték, így pl. a vallásos kultuszt, bár az „észnek mint napnak" való hódolat formájában; a rendkívül szigorú morált, amely a szerzetesi morálra emlékeztet (Campanella); a szolgaság fenntartását (mint átmeneti állapotot); és a középkori kézművesség idealizálását (Morus).

restauráció korának francia történetírói (Thierry, Augustin ⟨1795—1856⟩; Guizot, François-Pierre-Guillaume ⟨1787—1874⟩; Mignet, François-Auguste-Marie ⟨1796—1884⟩): a XIX. sz. harmincas-negyvenes éveiben élt polgári történetírók, akik a társadalmi fejlődés magyarázatában tovább mentek a XVIII. századi francia materia-

listáknál. A feudalizmus és a polgári társadalom történetét úgy tekintették, mint a harmadik rend harcának történetét a nemesség és papság ellen. Arra a következtetésre jutottak, hogy az osztályharc okai a társadalmi osztályok különböző anyagi érdekeiben gyökereznek. Thierry szerint pl. a presbiteriánusok és a katolikusok közötti vallási küzdelem nem más, mint politikai pártok harca különböző osztályok vagyoni érdekeiért. Jólleher a francia történetírók a társadalmi életet a vagyoni viszonyokra vezették vissza, mégsem látták meg azok alapját: a termelőerőket és a termelési viszonyokat. Az osztályok keletkezésének kérdésében idealista álláspontón voltak; a társadalmi fejlődés döntő erőinek a háborút és az erőszakot tartották. A liberális burzsoázia ideológusai lényén, tagadták a harmadik renden belüli ellentmondásokat és osztályharcot.

rész és egész: filozófiai *kategóriák*, amelyek a különböző tárgyak, folyamatok és azok oldalai, elemei közötti összefüggéseket, viszonyokat, valamint egy valamely tárgy oldalainak viszonyát, összefüggését fejezik ki. Ez az összefüggés a jelenségek egyetemes objektív összefüggésének egyik formája. Az egész a részek egysége, ezek kölcsönhatásának eredménye; a kölcsönhatás jellegét az adott tárgy *struktúrája* fejezi ki. Az egésznek és a részek egyszerű kvantitatív összegének megkülönböztetése *Arisztotelész*nél vetődött fel először. A Marx előtti filozófiában a ~ problémájának két ellentétes megoldása alakult ki: az egyik a szummatív, metafizikus volt, amely szerint „az egész a részek összege", „az egészben semmi sincs, ami ne volna meg a részekben", a másik pedig a misztikus idealista megoldás, amely szerint „az egész több a részek összegénél"; „az egész a megismerhetetlen szellemi szubsztancia." A klasszikus német filozófia *(Schelling, Hegel)* megkülönböztette egymástól a nem organikust és az organikus, vagyis az önfejlődő egészet, de ez utóbbit csak a szellemre nézve tartotta jellemzőnek. A XIX—XX. sz.-ban a legkülönfélébb idealista iskolák (neovitalizmus, holizmus, intuitivizmus stb.) épültek a ~ problémájával kapcsolatos spekulációkra. A ~ két legáltalánosabb típusa a nem organikus és az organikus. A nem organikus egész a dolgok kapcsolódásának olyan formája, amelynek alkotóelemei szoros és tartós összefüggésben vannak egymással. A nem organikus egész sajátosságai nem vezethetők vissza részei sajátosságainak mechanikus összegére. Ilyen típusú egész képződmények: az atomok, molekulák, kristályok stb Az organikus egész (élő szervezet, társadalom stb.) a dolgok kapcsolódásának olyan formája, amelyben az adott egység mint egész realizálja az önfejlődés képességét. Az organikus egész komponensei egymással nemcsak a koordináció, hanem a szubordináció viszonyában is állnak, ami annak a következménye, hogy az egyik elem a másikból jön létre az egésznek a differenciálódási folyamatában. Az organikus egész elemei az egész keretein túl nemcsak hogy elvesztik egy sor sajátosságukat (amint ez érvényesül a nem organikus egész esetében is), hanem egyáltalán nem létezhetnek az egészen kívül. A megismerésben föltétlenül szem előtt kell tartani a dialektikus kölcsönhatást.

Révai József (1898—1959): a magyar és nemzetközi munkásmozgalom jelentős alakja, publicista, irodalomtörténész, irodalompolitikus, az MTA tiszteleti tagja (1949-től). Diákkorában, 1917-ben csatlakozott a Galilei-körhöz és a Korvin Ottó és Sallai Imre vezette háborúellenes forradalmi szocialista csoporthoz. Banktisztviselő volt. 1917-ben a „Tett" és a „Ma" c. folyóiratokban jelentek meg első írásai: versek, irodalmi tanulmányok. ~ alapító tagja a KMP-nek, s kezdettől fogva munkatársa volt a „Vörös Újság"-nak. A Tanácsköztársaság leverése után Bécsben folytatta tevékenységét. 1920-ban a „Proletár" c. hetilap, 1921-ben a bécsi „Vörös Újság", 1925-ben az „Új Március"-nak, a párt elméleti folyóiratainak munkatársa volt. A KMP 1925-i I. kongresszusán tagja lett a kongresszus titkárságának. 1926-ban illegális pártmunkára Magyarországra jött és a párt Központi Bizottsága tagjaként dolgozott. 1926. decembertől a KB Külföldi Bizottságának, ill. titkárságának tagja, majd vezetője. 1927 februárjában újra Bécsbe került. 1928-ban többedmagával megszervezte a Budapesten megjelenő illegális pártlapot, a „Kommunistá"-t. Írásai rendszeresen megjelentek álnéven a „Szocialista Munkás"-ban és a „100%"-ban, 1930 elején a KMP II. kongresszusán ő tartotta a párt parasztpolitikájáról szóló beszámolót. 1930 decemberében a párt ismét magyarországi illegális munkára küldte. 1930. december 31-én letartóztatták, majd 3 évre elítélték. A börtönben írt cikke a magyar proletárirodalom szektás vonásairól („Társadalmi Szemle", 1931), valamint két nagy tanulmány: „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban" (1931) Jancsó Ferenc álnéven jelent meg. A két tanulmány központi kérdése: a 48-as forradalom jellegének meghatározása. 1934 májusában Prágába, majd a Szovjetunióba ment, s ott 1937 elejéig a Kominternben dolgozott. Ezután visszatért Prágába, s cikkeit az itt kiadott „A Dolgozók Lapjá"-ban és Budapesten a „Gondolat"-ban publikálta. Csehszlovákia német megszállása (1939. március) után a Szovjetunióban élt.

Számos írását Vörös Sándor, Rozgonyi Endre stb. néven szignálta. A Kominternben elméleti

munkával segítette a magyarországi népfrontpolitika érvényesülését. Politikai, irodalmi, történelmi tanulmányaiban tudatosította a párt politikai célkitűzéseit és a magyar történelmi fejlődés közötti mély összefüggést. „A Magyar szabadság — világszabadság" c. írásában („Új Hang", 1938) rámutat 48 irányadó tanulságára: „A nemzeti függetlenség ügye szent üggyé csak akkor lesz, ha összekapcsolódik az európai haladás ügyével és a néptömegek érdekeivel." „Magyarság, népiesség" c. művében („Új Hang", 1939) feltárja az alapvető nemzeti problémák összefüggését a haladás napirenden levő kérdéseivel, a fasizmus elleni harccal. Tanulmányában elsőként értékeli marxista módon, a népfrontpolitika szellemében a népi írók mozgalmát, s kitűnő dialektikával megírt gondolatmenetében elsőként ismeri fel a kommunisták és a népi írók helyes viszonyának lényegét: „A népiesek csak akkor lesznek fegyverbarátaink, ha vitatkozunk velük, ha programjuk és világnézetük egészéhez foglalunk állást. Más szóval: ha nem mondunk le róla, hogy *kritizáljuk* őket és egyben tudunk *tanulni* is tőlük." Kölcsey, Kossuth, Ady nagyságát abban látja, hogy a kor adta keretekben, a kor progresszív mozgalmai élén járták, végiggondolták és feltárták társadalmuk problémáit akkor is, ha ennek ellentmondásait nem tudták teljesen feloldani. (Kölcsey, „Új Hang", 1938; Ady Endre, „Új Hang", 1940—41; Kossuth Lajos, Moszkva, 1944.) A Nagy Honvédő Háború idején a Kossuth rádió munkatársa volt. Részt vett a magyar hadifoglyok antifasiszta nevelésében, az „Igaz Szó" (a magyar hadifoglyok lapja) munkatársaként dolgozott, 1944 őszén érkezett haza. Szegeden a Nemzeti Bizottság létrehozásán munkálkodott, megszervezte a „Délmagyarország" c. lapot. Tagja lett az ideiglenes Nemzetgyűlésnek, majd Budapest felszabadulása után mint a „Szabad Nép" főszerkesztője (1950-ig) és publicistája működött. 1945 őszétől országgyűlési képviselő, az MKP Központi Vezetőségének és Politikai Bizottságának tagja. Fő munkaterülete az ideológiai munka, a propaganda és az agitáció volt. Ady-tanulmányában döntő módon járult hozzá Ady forradalmi lírájának, sajátos szimbolizmusának eszmei-művészi megértéséhez; a tanulmány mindmáig egyik legfontosabb alkotása az Ady-irodalomnak. 1949-ben népművelési miniszter lett. Ebben az évben Kossuth-díjat kapott. Munkássága ellentmondásos volt: a személyi kultusz idején, noha — pl. — fölismerte a sematizmus veszélyét a művészetre nézve, és bírálta is azt, tevékenysége a valóságban a sematizmus uralkodását segítette. 1953 júliusában felmentették a Politikai Bizottságban és a kormányban viselt tisztsége alól, s az Elnöki Tanács elnökhelyettese lett. Szívbaja egyre súlyosbodott, ezért hosszú időre vissza kellett vonulnia az aktív és publicisztikai tevékenységtől. 1956 júliusában a Politikai Bizottság átalakításának alkalmával ismét beválasztották annak tagjai közé. Az ellenforradalom után az MSZMP Központi Bizottsága tagja lett. Élete utolsó éveiben két értékes tanulmányban elemezte József Attila költészetét, s tanulmányt írt Madáchról (Madách Imre: Az ember tragédiája c. kötetben, 1958). Utolsó irodalomtörténeti tanulmányában (Ady Endre: A tűz csiholója. Társadalmi Szemle, 1959) Ady költészetének a mához és mának szóló forradalmi hazafiságát elemzi.

revizionizmus ⟨lat. revisio — felülvizsgálás⟩: a marxista tételek felülvizsgálása, a forradalmi munkásmozgalmon belüli opportunista irányzat, amely az új jelenségek alkotó értelmezésének ürügyén revízió alá veszi a marxista elméletnek a gyakorlat által igazolt alapvető tételeit.

A ~ a XIX. sz. 70-es éveinek végén keletkezett a már marxista alapon álló német szociáldemokrata pártban. Höchberg, Bernstein és Schramm 1879-ben felülvizsgálták Marx és Engels forradalmi elméletének alaptételeit Bebelhez, W. Liebknechthez, Brackéhoz stb. írt levelükben („Körlevél"), ők azonban határozottan visszautasították a revizionisták legelső támadását. A ~ végérvényesen Marx és Engels halála után alakult ki, amikor Bernstein a 90-es években a marxizmus revíziójának legátfogóbb programjával lépett fel. A XX. sz. kezdetén a ~ elterjedt Németország, Franciaország, Ausztria—Magyarország, Oroszország és más országok szociáldemokrata mozgalmában, ahol Kautsky, Bauer, Vandervelde, Scheidemann, Legien, Martov, Bogdanov és mások opportunista álláspontra csúsztak.

A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a ~ felülvizsgálta Marx tanításának minden oldalát. A filozófia területén a revizionisták nem ismerték el a dialektikus materializmus tudományosságát, a dialektikát a legújabb természettudományos eredményekre hivatkozva „csapdának" nevezték, a materializmust Kant, Berkeley és Mach tanaival váltották fel. A gazdaságtanban, „a gazdasági fejlődés új adataira" hivatkozva, azt állították, hogy a kistermelésnek a nagyüzemek által való kiszorítása lelassult és a mezőgazdaságban egyáltalán nem tapasztalható, a trösztök és kartellek révén a kapitalizmus elhárítja a válságokat, a kapitalizmus összeomlása nem várható, ellentmondásai tompulnak. A politika területén a revizionisták, a társadalmi élet új jelenségeire hivatkozva, felülvizsgálták az osztályharcnak és céljának marxista elméletét, kijelentették, hogy a politikai szabadság, a demokrácia, az általános választójog kihúzza a talajt az osztályharc alól. „A végcél semmi, a mozgalom minden" — fogal-

mazta meg Bernstein a revizionizmus lényegét.

Plehanov, Luxemburg, K. Liebknecht, Mehring, Zetkin és a forradalmi marxista gondolat más képviselői sokoldalúan bírálták a ~-t, a ~ döntő bírálata Lenintől származik.

A II. Internacionálé összeomlása után (1914) a munkásmozgalom szociálreformista jobboldalra és forradalmi baloldalra hasadt; az utóbbiból fejlődött ki azután a nemzetközi kommunista mozgalom. Mivel a leninizmus létrejötte és elterjedése óta a kommunista mozgalom uralkodó ideológiája a marxizmus—leninizmus, a 20-as évektől kezdve a ~ már ezt az elméletet igyekszik felülvizsgálni.

A kommunista mozgalomban levő opportunisták az 50—60-as években fejtették ki a legösszpontosítottabb erőfeszítéseket a marxizmus—leninizmus revideálására. A tudományos marxista magyarázatot még nélkülöző új háború utáni jelenségekre és folyamatokra spekulálva és kihasználva a kommunista mozgalomnak a *személyi kultusz* következményeinek felszámolásával kapcsolatos nehézségeit, az 50-es években széleskörűen elterjedt a jobboldali ~. A ~ ekkor megkísérelte a marxizmus—leninizmus mindhárom alkotórészének gyökeres felülvizsgálatát. A filozófia terén az opportunisták revideálták a marxista materializmust, azt állították, hogy a neorealizmus, pozitivizmus, operacionalizmus, szemantikus filozófia közeledik a materializmushoz, hogy elavult a materializmus szembeállítása az idealizmussal, hogy a dialektikus materializmust „gazdagítani" kell az ember egzisztencialista elméletével, az intuitivista ismeretelmélettel, a dialektika törvényeinek mint „verifikálhatatlan" hipotéziseknek pozitivista felfogásával. Társadalmi-gazdasági téren a revizionisták egyesíteni próbálták a marxizmus—leninizmust a kautskyzmussal és Keynes tanaival, az „etikai", „demokratikus", „antropológiai" szocializmus különféle koncepcióival, meghirdették, hogy „a kapitalizmus szocializmussá alakul át", védelmezték az „integrális demokrácia", a „nemzeti kommunizmus", az „ideológiai megbékélés" jelszavát. Különösen széles körű felülvizsgálatnak vetették alá a marxista—leninista elmélet politikai aspektusait. A jelenlegi ~ „elavultnak" nyilvánítja a marxizmus—leninizmus tanítását, és kijelenti, hogy korunkban a marxizmus—leninizmus elvesztette jelentőségét a társadalmi fejlődés szempontjából.

A ~-t mint ideológiai jelenséget vizsgálva, fel kell fednünk specifikus ismérveit, ismeretelméleti és osztálygyökereit. A ~-nak, mint a forradalmi marxista mozgalmon belüli opportunizmus egyik elméleti formájának, az alábbi ismérvei vannak: fenntartja a formai kapcsolatot a forradalmi elmélettel és „alkotó marxizmusnak" tünteti fel magát; a marxista tételeknek a burzsoáziára nézve előnyös, tudománytalan felülvizsgálatából keletkezik; rendszerint „a bírálat szabadságának" elvével, az antidogmatizmus zászlaja alatt lép fel, és a munkásmozgalom lényegbevágó fordulatai idején terjed el leginkább. Mivel a ~ az opportunizmust alapozza meg, amely egyaránt lehet jobb- és baloldali, maga a ~ is hol „jobboldaliként" lép fel, burzsoá-reformista nézeteket állítva a felülvizsgált marxista tételek helyébe, hol pedig „baloldaliként", anarchista, blanquista, voluntarista nézetekkel cserélve fel a revideált tételeket. A ~ két formájának közös szembenállása a forradalmi marxizmussal nem szünteti meg egymással való ellentétüket, azonban a két forma át is megy egymásba. Így pl. a két rendszer — a kapitalizmus és a szocializmus — konvergálását a jobboldali ~ mint a marxizmus—leninizmus csődjét mutató tényt állítja; a „baloldali" ~ — szintén tényként felfogva — a szocialista országok (vagy: egyes szocialista országok) „elfajulásával" „bizonyítja".

Ismeretelméleti vonatkozásban meg kell különböztetnünk a ~ egészének és egy-egy koncepciójának gyökereit. Egészében véve, a ~ a marxista ismeretek viszonylagos jellegén élősködik. A többi tudományhoz hasonlóan a marxizmus sem adhat kimerítő, abszolút tudást a változó valóságról. A társadalmi fejlődés során elavulnak és ellentmondásba kerülnek a változó valósággal a marxista elmélet egyes tételei, amelyek régebben helyesen tükrözték a valóságot. Ez nemcsak a meglevő következtetések újakkal való kiegészítését követeli, hanem a régebbi megfogalmazások bizonyos átértékelését és a meglevő ismeretek felülvizsgálatát is, hogy megszabaduljanak az elavult tételektől és formuláktól. Az ilyen természetű felülvizsgálat nem ~. Az elavult elméleti tételek átértékelésének szükségességére spekulálva, a ~ ismeretelméleti vonatkozásban a marxizmus szubjektivista revíziójaként jelenik meg, hiszen nem az elavult következtetéseket, hanem a továbbra is helyes marxista elveket vizsgálja felül. De a marxizmus egyik-másik tételének felülvizsgálata során nem minden hiba és egyoldalúság, nem minden tévedés és szubjektivizmus vezet ~-hoz.

Osztályviszonylatban bizonyos különbség van a ~ osztálytermészete és társadalmi funkciója között, aközött, hogy kinek az álláspontját tükrözi és kit szolgál. Osztályeredetét tekintve a ~ a forradalmi munkásmozgalomra gyakorolt kispolgári burzsoá befolyás eredménye, osztálytermészetét illetően pedig a kispolgárság, a munkásarisztokrácia, a középrétegek ideológiája. A kétarcú, ingadozó társadalmi csoportoknak a helyzetét tükrözi, amelyek hol a munkásosztály-

hoz, hol a burzsoáziához csatlakoznak. Társadalmi funkciója szerint a ~ a burzsoázia befolyását közvetíti a forradalmi munkásmozgalomhoz.

A ~ filozófiája korántsem egyszer s mindenkorra megválasztott, egységes világfelfogás, hanem különféle filozófiai koncepciók történelmileg változó, eklektikus összessége. A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a revizionisták egyik része Kant tanait tette magáévá (Bernstein, Schmidt), a másik a machizmus módosított változatát (Bogdanov, Bazárov), a harmadik az újkantianizmus és a vulgármaterializmus vegyülékét (Kautsky) stb.

Az 50-es évek revizionista elméleteiben megtalálható az egzisztencializmus (Bloch), a pozitivizmus (Blumberg), az újkantianizmus (Lefevre) stb. hatása. A ~ képviselői különösen azt javasolták, hogy Marx filozófiája egészüljön ki a feuerbachi antropologizmussal és a hegeli rendszertannal, az anyagban rejlő immanens „totum" legyen megismerésének tárgya (Bloch), állítsa középpontjába az elidegenülés problémáját (Lefevre), ne világnézeti, hanem morális funkciót töltsön be (Kołakowsky). Az is jellemző, hogy a revizionisták a múltban egyenesen elvetették a dialektikus materializmust, és a kor valamelyik burzsoá filozófiai koncepcióját kívánták elismertetni mint „a marxizmus filozófiáját"; ma viszont általában elfogadják a dialektikus materializmust a marxizmus filozófiájának, de úgy fejtik ki, hogy végül is burzsoá filozófiai tanok kerülnek a helyébe, több revizionista pedig „naturalista humanizmussal" cseréli fel a dialektikus materializmust és „történelmi humanizmussal" a történelmi materializmust.

A ~ módszertani alapja a szubjektivizmus, amely elméletileg megalapozza valamennyi koncepcióját, és eklektikában, szofisztikában fejeződik ki.

Az egyes revizionista koncepciók ismeretelméleti gyökereit a valóság megismerésének azok az oldalai, töredékei, morzsái alkotják, amelyeknek abszolutizálásából az adott koncepció létrejön. Így a „nemzeti kommunizmus" revizionista koncepciója (Nagy) a szocialista építés nemzeti sajátosságainak felnagyításából nő ki, az „integrális demokrácia" eszméje (Kołakowsky) a proletár és a burzsoá demokrácia közös és hasonló vonásainak abszolutizálásából és integrálásából keletkezik, a „marxista antropológiai filozófia" pedig (Bloch) az általános emberi problémák filozófiai felduzzasztásának következménye, annak eredménye, hogy az osztályjellegű egyént az elvont emberrel helyettesíti.

Rickert, Heinrich (1863—1936) — lásd *neokantianizmus*

Roscelinus, Johannus (kb. 1050—1112) — lásd *nominalizmus*

Rostow, Walt Whitman (1916—): amerikai polgári szociológus, közgazdász, történész. A Columbia Egyetemen adott elő, a második világháború idején a Stratégiai Szolgálatok Hivatalában (Office of Strategic Services), majd más állami hivatalokban dolgozott. 1950—1960-ban a gazdaságtörténet professzora a massachusettsi műszaki egyetemen. 1961-től az amerikai külügyminisztérium mellett működő politikai tervező tanács vezetője. Főbb nézeteit „A gazdasági növekedés stádiumai. Nem kommunista kiáltvány" (1960) c. művében fejtette ki. A „gazdasági növekedés stádiumai"-nak elmélete *(stádiumelmélet)* ~ szerint az egész jelenkori történlem elmélete és alternatíva a marxizmussal szemben.

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778): a francia *felvilágosodás* kispolgári szárnyának képviselője. Filozófus, szociológus, elméleti pedagógus és esztéta. Több világirodalmi jelentőségű szépirodalmi művet alkotott, s a pedagógia legelső teoretikusai közé tartozik. Világnézeti kérdésekben a *deizmus* híve volt. Elismerte isten létét és a lélek halhatatlanságát. Azt tanította, hogy az anyag és a lélek két öröktől fogva létező princípium. Ismeretelméletében a *szenzualizmus* álláspontján volt. bár ugyanakkor elismerte a velünk született erkölcsi eszméket. Mint szociológus igen radikális elveket vallott. Élesen bírálta a hűbéri-rendi viszonyokat és a despotizmust; hirdette a polgári demokráciát és a polgári szabadságjogokat; az emberek egyenlőségét; elvetette a születési előjogokat. A társadalmi egyenlőtlenség okát a magántulajdon létrejöttében látta. Ugyanakkor a kistulajdon örökössé tételét kívánta. A *társadalmi szerződés elméletének* híve volt, *Hobbes*tól eltérően úgy vélte, hogy a „természeti állapot" nemcsak nem ismerte mindenki háborúját mindenki ellen, hanem ellenkezőleg, barátság és harmónia uralkodott az emberek között. „Émile..." c. munkájában élesen bírálta a régi hűbéri-rendi nevelési rendszert, és azt követelte, hogy a nevelőmunka célja a munkát tisztelő, tevékeny állampolgárok nevelése legyen.

Rudas László (1885—1950): marxista filozófus, újságíró. 18 éves korában a baloldali diákok művelődési körének tagja, a „Népszava" munkatársa. Az első világháború idején a szociáldemokrata baloldal egyik legképzettebb, legharcosabb tagja. Részt vett a KMP megalapításában, a „Vörös Újság" szerkesztője lett. Ebben az időben fordította le Lenin: „Állam és forradalom" c. művét. A KMP őt küldte ki a Kommunista Internacionálé alakuló kong-

resszusára. A Tanácsköztársaság idején ismét a „Vörös Újság"-ot szerkesztette. A proletárdiktatúra megdöntése után emigrációjának állomásai: Ausztria, Olaszország, Németország és Szovjetunió. A Marx—Engels—Lenin Intézet főmunkatársaként tudományos munkát végzett, a Vörös Professzúrán és a Lenin-iskolán történelmet, politikai gazdaságtant, filozófiát tanított. A második világháború idején a Nemzetközi Antifasiszta iskola oktatója volt, s a német majd a magyar hadifoglyok között dolgozott. A felszabadulás után hazatért, s a Központi Pártiskola igazgatója, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora lett. Az MTA tagjává választotta. Tanított munkásakadémiákon, egyetemeken, főiskolákon. A „Materialista világnézet" c. kötete kiemelkedő szerepet töltött be a marxista filozófia oktatásában.

Russell, Bertrand (1872—1970): angol filozófus, logikus, matematikus, szociológus, közéleti személyiség. Nézetei bonyolult fejlődésen mentek keresztül, amelyet ő maga úgy jellemez, mint áttérést a püthagoreizmus platóni értelmezéséről a hume-izmusra. Miután rövid ideig a hegelizmus angol változatához vonzódott (1897), ~ az abszolút idealizmus platóni változatára tért át, majd *Moore,* Meinong, Whitehead hatására a *neorealizmus*hoz csatlakozott. Nézeteinek további fejlődése során mind szűkebbre vonta az objektív valóság, az ontológiailag önálló létezés határait. ~ eleinte önálló létet (subsisting) tulajdonított az „a priori" logikai összefüggéseknek is, majd a 20—30-as években a *neopozitivizmus*hoz közeledett, később pedig, sok ingadozás után, csak az ún. „semleges" tények (events) állományába tartozó érzékileg adottakat (sensedata, particulara) ismerte el valóságnak.

A húszas években írt műveiben kialakította a „semleges monizmus" koncepcióját, amely a „szellem" és az „anyag" fogalmát csak az érzékileg adottakból képzett logikai konstrukciónak tekintette, és közel állt James (lásd: *pragmatizmus*) radikális empirizmusához, valamint a machizmushoz. (Lásd: *empirokriticizmus)* Az utóbbiaktól főleg sajátos terminológiája különböztette meg: „Hiszem — írta ~ —, hogy az anyag kevésbé anyagi, a szellem pedig kevésbé szellemi, mint gondolják..." A 40—50-es években ~ *Hume* eszméihez fordul. „An inquiry into meaning and truth" c. munkájában (London, 1940) elismeri a „tények" létezését, amelyek — a „tapasztalattól" eltérően — objektívek, objektivitásuk azonban csak a külvilág létébe vetett „hiten" alapul. „Human knowledge: its scope and limits" c. művében (London, 1948) ~ öt posztulátumot fogalmaz meg a fizikai világ" megismerésének tudományos módszerét illetően. Ezek alkotják szerinte azon induktív általánosítások valószínűségének az előfeltételeit, amelyeknek formájában megismerésünk végbemegy. ~ következetesen végigvitte a *matematikai logika* eszközeinek az ismeretelméleti kutatásokra való alkalmazását, és filozófiai fejlődése megfelelt e széles körű program tartalmi változásainak. Fejlődésének neorealista és pozitivista szakaszában ez a program azzal a következménnyel járt, hogy az ismeretelmélet feloldódott a logikai elemzésben (Mooreral együtt ~ alapozta meg a logikai analízis filozófiáját). Ennek a programnak volt része ~ logicizmusa. Emellett ~ megpróbálta feloldani az objektív és szubjektív létezés ellentétét az „általában vett létezés" fogalmában: „Csupán egy »reális« világ létezik, ennek része Shakespeare képzelete; hasonlóképpen reaálisak azok a gondolatok, amelyek a »Hamlet« írásakor éltek benne. Éppily reálisak azok a gondolatok, amelyek bennünk támadnak, amikor ezt a tragédiát olvassuk." A 10—20-as években ~ megfogalmazta a logikai atomizmus gondolatát, de nem fogadta el a *konvencionalizmus*t és a fizikalizmust abban a szélsőséges formában, amely a szolipszizmushoz vezet. Egészében véve ~ jelentős szerepet játszott egyrészt a neopozitivizmus angol válfajának kialakulásában, másrészt a matematikai logika körébe vágó saját kutatási eredményeinek pozitivista értelmezésében, kiigazítva bírálatával a „*Bécsi kör*" szubjektivista következtetéseinek „túlzásait". Közelebbről: fellépett az ellen, hogy a hagyományos filozófiai problémákat indokolatlanul mint álproblémákat kezeljék. A filozófia szerinte a tudomány és a teológia közötti „senki földjével" foglalkozik és igyekszik a tudományosság követelményeinek megfelelő választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket a teológia nem tud megválaszolni. S bár a filozófia nem tudomány, van bizonyos szellemi ereje, amely számottevő hatást gyakorol a társadalom életére és történetére. ~ elismeri, hogy a filozófia kölcsönhatásban van a társadalmi fejlődés politikai és szociális feltételeivel. A filozófia története ~ szerint a kiemelkedő alkotó személyiségek eredeti koncepcióinak története, amelyek lényeges hatást fejtenek ki a társadalmi életre. A filozófiatörténet legtermékenyebb hagyományai közé ~ az antiklerikalizmust sorolja, valamint azt a törekvést, hogy az ismeretelméleti kutatások a logika talajára lépjenek. „A history of Western philosophy" c. könyvében ~ azokra a filozófusokra fordítja a legnagyobb figyelmet, akiket többé-kevésbé a logikai analízis előfeltételeinek tekint. A szociológia terén közel állt a pszichologizmushoz és az ún. *tényezők elméleté*hez. Az etikában és a politikában ~ a burzsoá liberalizmushoz igazodik, fellép az olyan elméletek ellen, amelyek — mint a fasizmus — teljességgel alárendelik

a személyiséget a társadalomnak és az államnak. Elutasítja a kereszténységet, s főleg a vallás-erkölcs képmutatását, szembeállítva vele „a szabad értelem tudományának" erkölcsét. ~ etikai és társadalompolitikai állásfoglalását élete utolsó éveiben az imperialistaellenesség, a háborúval, az erőszakkal, a nemzetközi politikában alkalmazott agresszív módszerekkel szembeni kérlelhetetlenség jellemezte.

Ryle, Gilbert (1900—) — lásd *lingvisztikai filozófia*

S SZ

Saint-Simon, Claude-Henri (1760—1825) — lásd *utópikus szocializmus*

Santayana, Georges (1863—1952) — lásd *kritikai realizmus*

Sartre, Jean-Paul (1905—): francia filozófus, az *egzisztencializmus* ún. ateista változatának képviselője, író, színműíró és esszéista, közéleti személyiség, a francia ellenállási mozgalom részvevője, a háború utáni években számos demokratikus mozgalom és szervezet tagja. A „Temps Modernes" (1945) c. folyóirat megalapítója és igazgatója. Alapvető filozófiai műve: „A Lét és a Semmi" (1943).

~ világnézete elsősorban *Bergson, Husserl* és *Heidegger* hatása alatt formálódott ki (Marx befolyása a negyvenes évek végére tehető). Egzisztenciálfilozófiája Husserl *fenomenológiá*jának egyik modern ágaként jelentkezik. A fenomenológiai módszert ~ a konkrét szituációk világába kivetett, cselekvő, konkrét egyén tudatának — e tudat szubjektíve-aktív természetének — leírására alkalmazza. A tevékenység minden aktusát meghatározott fenomenológiai struktúra elemeként fogja fel és gyakorlatilag az egyén önmegvalósításának feladatától függően értékeli. ~ szerint a specifikusan emberi tevékenység aktusa a jelentés-adás, az értelmezés aktusa a szituáció ama mozzanatait illetően, amelyekben fellép az objektivitás — a „más", az „adott". A tárgyak csupán az individuális emberi jelentések, az emberi szubjektivitás értelmi képződményeinek a „jelei" az emberi szubjektivitáson kívül, egyszerűen adottságok, passzív és inert körülmények. Amikor az ember ezeknek valamilyen individuális emberi jelentést, értelmet ad, így vagy amúgy körvonalazott individualitásként magát formálja. A külső tárgyak nem mások, mint egyszerűen alkalmak a „döntésre", a „választásra", amellyel tulajdonképpen saját magát „választja" az ember.

Filozófiai koncepcióját az „objektivitás" és a „szubjektivitás", a „szükségszerűség" és a „szabadság" fogalmainak abszolút szembeállítására és kölcsönös kizárására alapozza. Ezeknek az ellentmondásoknak a forrását a társadalmi lét erőinek nem konkrét tartalmában látja, hanem e tartalom egyetemes formáiban (a tárgyak anyagi tulajdonságai, a lét és az emberi tudat kollektív és társadalmasított formái, az iparosítás, a modern élet technikai felszereltsége stb.). Az individuumnak mint a nyughatatlan szubjektivitás hordozójának a szabadsága nem lehet más, mint a „lét fellazulása" (décompression d'être), „róseknek", „lyukaknak". a Semminek a megjelenésével. A modern polgári társadalom individuumát ~ úgy fogja fel, mint elidegenedett lényt, s ezt a konkrét állapotot az általában vett emberi létezés metafizikai státusának a rangjára emeli. A kozmikus rettegés, szorongás egyetemes jelentését kapják ~-nál az emberi lét elidegenedett formái, amelyekben az individualitás standardizált és el van szigetelve a történelmi önállóságtól, alá van rendelve a lét, a szervezetek, az állam tömeges, kollektív formáinak, a spontán gazdasági erőknek, hozzájuk van kötve rabszolgai tudatával is, amelyben az önálló kritikai gondolkodás helyét elfoglalják társadalmilag kikényszerített standardok és illúziók, a közvélemény követelményei, s amelyben még a tudomány (az objektív ész) is az embertől elkülönült és vele szemben ellenséges erőként jelentkezik. Az önmagától elidegenedett ember, aki a nem igazi létezésre van kárhoztatva, nem áll harmóniában a természet dolgaival sem — ezek süketek irányában, nyomasztják tartósan mozdulatlan jelenlétükkel, s ezek között csak az „alja népség" („salauds") érezheti magát jól elrendezve, az ember viszont „undort" („nausée") érez (lásd „Az undor" c. regényét). Ellentétben általában minden „objektív" és dolgok által közvetített viszonyal, amelyek szupraindividuális termelőerőket hoznak létre, ~ állítása szerint vannak olyan különös, közvetlen, naturális és teljes emberi viszonyok, amelyek realizálásától az embermivolt tartalma függ.

~ mitologizáló utópikus gondolkodásában előtérbe nyomul a modern társadalom valóságának és kultúrájának az elutasítása, amely a modern szociális kriticizmusnak egy erős áramlatát fejezi ki. Ebben a társadalomban ~ szerint csak az élhet „az önmagával elégedett tudat" módjára, aki lemond önmagáról, saját igazi mivoltáról, a „döntésről" és a „választásról", ezt valamilyen anonim felelősségre hárítva át: az állam-

ra, a nemzetre, a fajtára, a családra, más emberekre. Csakhogy ez a lemondás is a személyiség felelősséggel terhes aktusa, mivel az ember szabad akarattal rendelkezik.

Az akarat szabadságának koncepcióját ~ a „terv" elméletében fejti ki, amely szerint az individuum nem adatott meg önmagának, hanem tervezi, „összegyűjti" („totalizálja") magát mint olyat, választásaival. Ezért az ember teljes mértékben felel önmagáért, létezéséért és környezetéért. ~ elgondolása szerint a minden támasz és minden segítség nélkül maradó ember szabadságra van ítélve. Ez esetben azonban a valódiság (autentikusság) alapját csakis az ember mélyebb régióiban ható irracionális erők alkothatják, a tudatalattinak a sugallatai, az intuíciók, az ellenőrizhetetlen lelki kitörések és a racionálisan nem értelmezett döntések, amelyek elkerülhetetlenül az individuum pesszimizmusához vagy agresszív önkényéhez vezetnek. Megjelenik a létezés abszurditásának motívuma: „Abszurd dolog, hogy születünk, és abszurd dolog, hogy meghalunk". ~ e tudatalatti elemek leírására az ún. egzisztenciális pszichoanalízis módszerét alkalmazza, amely a gyermekkori élmények vizsgálatával keres választ a személyiség önformálásának belső tartalmát illető kérdésekre.

Filozófiájának mindezeket a témáit ~ az individuum társadalmi élete pszichológiai dialektikájának a formájában fejti ki, s ennek sémáit lefordítja a művészeti alkotás nyelvére is (az egzisztencializmusra általában jellemző a filozófia egybeolvadása a művészi formákkal). Tartalmát tekintve azonban ez a dialektika igen közel áll a vallási élményhez, reprodukálja annak morálpszichológiai sémáját és sajátos logikáját, de a teista fogalom apparátus, a rítusok és isten nélkül. Az egzisztencializmus és a vallás ilyen összekapcsolódása összefügg a szociális utópizmus bennük közös elemeivel. Különösen szembeötlő formában jelentkeztek ezek az elemek ~-nál a háború utáni években. Ami ~ gondolkodásában, teoretikus evolúciójában a marxizmus felé való közeledés formáját öltötte, valójában csupán társadalmi-politikai pozícióinak illuzórikusan kifejezett radikalizálódása; s az az elmélet, amelyet „A dialektikus ész kritikájá"-ban kifejtett, egzisztencialista marad. Ebben a munkában ~ a „terv"-be már bekapcsolja az emberi tevékenység anyagi feltételezettségét. A „terv" átfogja a gyakorlat struktúráját. Az individuum gyakorlatilag „totalizálja" a „terv" mezejébe lépő anyagi körülményeket és a más emberekkel való kapcsolatokat, s maga csinálja a történelmet, abban a mértékben, ahogy a történelem őt csinálja. A társadalomtörténeti folyamat felépítését az individuális cselekvés teljessége, annak logikája alapján kell megérteni és abból levezetni. Azt, hogy az individuum terve dialektikáját illetően függ a léttől, általa anyagilag feltételezett, ~ úgy értelmezi, mint az elidegenedés sémáját, s az individuumnak és más emberekkel való „belső viszonyának" csak a szubjektivitását tekinti emberinek. Az objektív gazdasági és szociális struktúrák egészükben véve úgy jelentkeznek, mint elidegenedett felépítmény a „terv" belső-individuális elemei fölött.

A történelmi folyamatot ily módon ~ a szociális viszonyok és a közvetlenül emberi" viszonyok tézis-antitézis kapcsolataként fogja fel, az objektív társadalmi létet mitológiai erők alakjában viszi be az individuális terv struktúrájába. Az „emberinek" és az „embertelennek" a terven belüli kölcsönhatása és harca — ez ~ szerint az emberek történelmi sorsának forrása, a történelem rejtett mozgatója.

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775—1854): német filozófus, a klasszikus német idealizmus képviselője; a jénai, erlangeni és berlini egyetemek professzora, a Müncheni Tudományos Akadémia tagja volt. A kilencvenes években számos természetfilozófiai munkát írt. Felhasználta *Kant* gondolatait, *Leibniz*nek az élő monászokról és a célszerű természeti erőkről szóló tanítását, természetfelfogása a fejlődés gondolatára épül. A „Transzcendentális idealizmus rendszere" c. munkájában (1800) megkísérelte összekapcsolni *Fichte* szubjektív idealizmusát saját rendszerének objektív idealizmusával. ~ szerint a filozófiának két kérdésre kell választ adnia: hogyan jut el az öntudatlan-szellemi természet fejlődése a tudat keletkezéséhez, és viszont, hogyan válik a tudat, amely önmagában véve csak szubjektum, objektummá. Az első kérdésre a „természetfilozófia" ad választ, a másodikra a „transzcendentális idealizmus" tana. ~ abban látta rendszerének eltérését a fichtei szubjektív idealizmustól, hogy a szubjektumból való fichtei kiindulással szemben ~ a természetfilozófiájában az objektív elsődlegességének elismerése a kiindulópont. Az objektív nála az öntudatlan szellemi természetet jelenti. A szubjektíven nem az egyes ember tudatát érti, hanem magának a tárgynak az ész általi közvetlen szemléletét, vagy más néven az „intellektuális intuíciót", amelyet, Fichtétől eltérően, a tudat „reflexiójának" valamennyi fokára kiterjesztett. Úgy vélte azonban, hogy az intuíció csak néhány kiválasztott ember osztályrésze, s e nézetével a romantikus iskola reakciós szárnyához csatlakozott. Amikor a tudat eljut saját spontaneitásának megértéséhez, egyidejűleg tételezi magát mint a szükségszerűségnek alávetett és mint szabad tudatot. Az egyes emberek szabad cselekvésén keresztül szükség-

szerűséggel hat és érvényesül egy törvényszerű folyamat, amelyben egységbe fonódik szellem és természet, szubjektum és objektum, szabadság és szükségszerűség. Ezt a folyamatot azonban ~ szerint nem a megismerés tárja fel, hanem csak a hit; s a történeti és erkölcsi folyamat egyedüli biztosítéka isten. ~ a „természetfilozófiától" és a „transzcendentális idealizmus" rendszerétől az „azonosság filozófiájához", az objektív idealizmus új formájához jutott el. Filozófiájának fő problémája ekkor az objektum és szubjektum azonossága lett, a legfőbb törvény pedig az egységes ész önmagával való azonosságának törvénye. Az abszolútumban megy végbe az azonosság önmegismerési folyamata, s egyről a sokra való áttérés. ~ szabadságfelfogását továbbfejlesztett formájában mutatja meg „Az emberi szabadság lényegének és az ezzel kapcsolatos tárgyaknak filozófiai vizsgálata" c. munkája (1809). Fichtével együtt felismert szükségszerűségként fogta fel a szabadságot, a szabadság jelenségeiben nem az egyes személy hőstettét, hanem a társadalom vívmányát látta. 1815 táján fejlődésének utolsó szakaszába lépett ~: a „mitológia és a kinyilatkoztatás" misztikus filozófiáját hirdette meg. E periódusban végérvényesen eluralkodtak ~ filozófiájában a misztikus elemek. Ekkor már támadott minden olyan filozófiát, amely az észen alapul, s a „kinyilatkoztatás filozófiáját" hirdeti. E filozófia az ész határain túl, a „vallásos tapasztalat"-ban keresi az igazságot. ~ a „kinyilatkoztatás filozófiájával" csúfosan megbukott a nyilvánosság előtt. A fiatal Engels szellemes pamfletekben mutatta ki a mitológia és kinyilatkoztatás filozófiájának reakciós tartalmát. (Lásd még: *klasszikus német filozófia, irracionalizmus.*)

Schlick, Moritz (1882—1936) — lásd *„Bécsi kör"; logikai pozitivizmus*

Schopenhauer, Arthur (1788—1860): német idealista filozófus. Berlinben és Majna-Frankfurtban tanított (1832-től). Fő műve, „A világ mint akarat és képzet". 1819-ben jelent meg, de csak az 1848-i forradalom után vált népszerűvé; hatása különösen megnőtt az imperializmus korában. ~ a materializmus és a dialektika ellensége volt, a tudományos világfelfogással metafizikus idealizmust szegezett szembe. *Kant*tól átvette azt a gondolatot, hogy a jelenség csupán a tudat által meghatározott képzet, de elvetette a „magánvaló dolgot", mert szerinte a világ lényege valamilyen vak, irracionális akarat. Voluntarista idealizmusa az *irracionalizmus* egyik formája. Filozófiájának betetőzéseként átvette a buddhizmusból a nirvána misztikus eszményét, az abszolút nyugalmat, az „életakarás" megsemmisítőjét.

Seneca, Lucius Annaeus (i. e. 4—i. sz. 65) — lásd *antik filozófia*

Sextus Empiricus (kb. 200—250) — lásd *antik filozófia, szkepticizmus*

skolasztika ⟨gör. szkholasztikosz — iskola⟩: így nevezték a középkori „iskolafilozófiát amelynek képviselői — a skolasztikusok — a vallásos világnézet elméleti megalapozásán fáradoztak. A ~ filozófiai alapját az ókori filozófiai eszméi alkották *(Platón* és különösen *Arisztotelész*, akinek a nézeteit a ~ a maga céljainak megfelelően átértelmezte). A középkori ~-ban fontos helyet foglalt el az univerzáliákról lefolyt vita *(nominalizmus, realizmus)*. Történetileg a ~ több szakaszra tagolódik: a korai ~-ra (IX—XIII. sz.), amelyet a neoplatonizmus (Erigena, Canterburyi Anselm, Avicenna, *Averroës* és Maimonidész) jellemzett, a „klasszikus" ~ idején (XIV—XV. sz.) a „keresztény arisztotelizmus" uralkodott (Albertus Magnus és *Aquinói Tamás)*; a késői ~ (XV—XVI. sz.) szakaszában a katolikus (Suárez) és a protestáns (Melanchton) teológusok között lezajlott viták végső soron a katolikus egyház ellenreformációs harcát tükrözték. Később a ~ elvesztette jelentőségét; az újkori filozófia kiemelkedő tudósai bírálatukkal betetőzték kudarcát. A XIX. sz.-tól kezdődött a neo-~ szakasza, amely egyesítette a katolikus filozófia különböző iskoláit *(tomizmus*, a platóni-ágostoni, a franciskánus iskola stb.).

Sombart, Werner (1863—1941): német szociológus, közgazdász, a berlini egyetem tanára. Szociológiai kutatásainak tárgya a kapitalizmus mint sajátos társadalmi jelenség, valamint a *szociális mobilitás* és a *szociális sztrafikáció* problémája. Eleinte szocialistának vallotta magát, kélet követőjének vallotta magát , később antimarxista álláspontra tért át. ~ központi eszméje: a kapitalizmus békés evolúciója a „szociális pluralizmus" társadalma felé, amelyben hosszú ideig együtt áll fenn a kapitalizmus és a szocializmus. Tanítása jelentős hatással volt a modern polgári és reformista szociológiára. Lényegében tagadja a kapitalizmus általános válságát és azt a történelmi szükségességet, amellyel a szocializmus elkerülhetetlenül felváltja a kapitalizmust. ~ szociológiai nézeteinek filozófiai alapját a badeni iskola (lásd *neokantianizmus)* alkotja.

Spencer, Herbert (1820—1903): angol szociológus és pszichológus, a *pozitivizmus* egyik megalapítója, a liberális burzsoázia ideológiájának

képviselője az imperializmus kialakulásának időszakában filozófiai nézeteire nagy hatással volt *Hume*, *Kant* és *Mill* bölcselete. Rendszerében jelentős helyet foglal el a „megismerhetetlen"-ről szóló tan. A tudomány azért képtelen behatolni a dolgok lényegébe, mert csak az egyén korlátozott tapasztalatára, vagyis hamis alapra épül. A „megismerhetetlen" elfogadása a vallás alapja is, s erre támaszkodva azt hirdette, hogy a tudomány és a vallás közel állnak egymáshoz. ~ tanításában a szubjektív idealista tételek és az *agnoszticizmus* összekapcsolódott az objektív idealizmus bizonyos elemeivel (az „abszolút realitásnak" mint az emberi érzetek és benyomások forrásának az elismerése) és a részletudományos problémák helyenként ösztönös materialista tárgyalásával. Az utóbbi leginkább evolúcióelméletben mutatkozott meg. Az evolúció eszmejét ~ az élőlényekről átvitte minden tárgyra és jelenségre, azonban mechanisztikusan értelmezte az evolúció szerinte az anyag és a mozgás átcsoportosulása a világban. Ezzel eltorzolte az anyagi világ különböző területei közötti határokat. Evolúció-felfogása szolgált alapul szociológiai nézeteinek, az ún. *organikus társadalomelmélet*nek. Az organikus szociológia kísérletet tett a társadalmi élet biológiai-terminusokkal való elemzésére. ~ határozottan szemben állt a szocializmussal.

Spengler, Oswald (1880—1936) német idealista filozófus, a porosz junkerek ideológusa, a német fasizmus előfutára. Fő műve, amelyben történetfilozófiáját fejtette ki, a „Nyugat alkonya", nem sokkal Németország háborús veresége után jelent meg (1918—1922, 2 kötet), és nagy sikert aratott az imperializmus ideológusai körében. Dicsőítette az „oporosz szellemet", a monarchiát, a nemesi rendet és a militarizmust, a háborút „a magasabb rendű emberi lét orok formája"-nak tartotta. A materialista történetfelfogással a *fatalizmust* állította szembe és elvetette a történelmi haladás fogalmát. ~ a történelmi relativizmus híve. A történelem szerinte számos egymástól független, megismerhetetlen „kultúra". „kulturkorokre" oszlik, kulonos szuperorganizmusokra, amelyeknek egyéni sorsuk van, s amelyek végigmennek a keletkezés, a virágzás és az elhalás periódusain. ~ szerint a „történetfilozófia" feladata, hogy megértse minden egyes „kultúra" morfológiai strukturáját", melynek alapja „a kultúra lelke". Azt hirdette, hogy a XIX. sz.-tól kezdve, azaz a kapitalizmus győzelmével a nyugati kultúra a hanyatlás szakaszába lépett, virágzásának ideje ugyanis a feudalizmus volt. ~ gondolataihoz közelálló történetfilozófiát hirdet napjainkban *Toynbee*. (Lásd még· *kultúrkorok elmélete.)*

Spinoza, Baruch (Benedictus) (1632—1677): holland materialista-panteista filozófus *(panteizmus)*. Bölcselete a spanyol feudális monarchia igája alól felszabadult és kora leghaladóbb, mintaszerű tőkésországában, Hollandiában alakult ki. Vallási szabadgondolkodásáért kitagadtak Amszterdam zsidó hitközségéből. ~ építette ki a geometriai módszert a filozófiában. A század haladó gondolkodóival — F. *Bacon*nal és R. *Descartes*-tal — együtt ~ a tudás céljának a természet feletti uralom kivívását és az ember tökéletesítését tartotta. Elődeinek tanításait a szabadságról szóló tanítással egészítette ki: kimutatta, miként lehetséges — a szükségszerűség keretein belül — az emberi szabadság. E feladat megoldását ~ a természetről szóló tanításában alapozta meg. Descartes dualizmusával ellentétben ~ azt állította, hogy csak a természet létezik, amely önmagának oka (causa sui), létéhez semmi mástól nincs szüksége. Mint „teremtő természet" — szubsztancia, vagy ahogy ~ nevezte: Isten. A szubsztanciától, a feltétlen lénytől ~ megkülönbözteti az egyes véges — testi vagy gondolati — dolgok (módusok) világát. A szubsztancia egységes, a módusok sokasága megszámlálhatatlan. A végtelen ész felfoghatna a végtelen szubsztanciát annak minden valfajában vagy aspektusában. De véges emberi értelmünk a szubsztancia lényeget csak két aspektusban fogja fel: mint „kiterjedést" és mint „gondolkodást". Ezek a szubsztancia attribútumai ~-nak a szubsztancia attribútumairól szóló tanítása egészében véve materialisztikus. Ugyanakkor metafizikus, mert a mozgást ~ nem tartotta a szubsztancia attribútumának, s megoldatlanul hagyta a két attribútum kölcsönös kapcsolatának problémáját.

~ szerint az ember olyan lény, amelyben a kiterjedés módusának — a testnek — megfelel a gondolkodás módusa, a lélek. Emiatt és egyéb módusai következtében az ember a természet része. A lélek módusáról szóló tanításában ~ a lelki élet egész bonyolultságát az észre és a szenvedélyekre vagy az affektusokra (az örömre, a bánatra és a vágyra) vezette vissza. Az akaratot az ésszel azonosította. Az ember magatartását az önfenntartásra és a saját hasznára való törekvés mozgatja. ~ elvetette az akarat szabadságáról szóló idealista tant, az akaratot mindig a motívumoktól függőnek tételezte. Megis lehetségesnek tartotta a szabadságot, mint olyan magatartást, amely a szükségszerűség felismerésén alapszik. ~ tanítása szerint azonban a tömeg nem lehet szabad, szabad csak a bölcs lehet. Ismeretelméletében ~ a *racionalizmus* vonalát folytatta. Az észen alapuló intellektuális megismerést fölébe helyezte a megismerés alacsonyabb, érzéki-tapasztalati fokának. Az intellek-

tuális megismerés legfelső fokának az igazság közvetlen szemléletét, az ész intuícióját tartotta. Az igazság kritériumának pedig — Descartes nyomán — a világosságot és a szabatosságot. ~-nak igen nagy szerepe volt az *ateizmus* és a vallási és tudományos szabadgondolkodás fejlődésében. A vallás célja szerinte nem a dolgok természetének a megismerése, hanem csak az embereknek az erkölcsös életmódra való tanítása. Ezért sem a vallásnak, sem az államnak nem szabad támadnia a gondolat szabadságát. A társadalomról szóló tanításában *Hobbes*t követi, de tőle eltérően, nem a monarchiát tartja a hatalom legfelső formájának, hanem a demokratikus kormányzatot, s az állam teljhatalmát a szabadság jogokkal kívánta korlátozni. ~ filozófiája nagy hatással volt a XVII—XVIII. századi metafizikus materializmusra, vallási szabadgondolkodása pedig a későbbi ateizmus fejlődésére.

spontaneitás — lásd *ösztönösség és tudatosság*

stádiumelmélet: W. *Rostow* amerikai szociológus koncepciója, az „egységes ipari társadalom" elméletének egyik változata, amelyet „A gazdasági növekedés stádiumai. Nem kommunista kiáltvány" (1960) c. könyvében fejtett ki. E koncepció szerint a történelem öt stádiumra oszlik: 1. a „hagyományos társadalom", amely minden társadalmat felölel, egészen a kapitalizmusig; a munka termelékenységének alacsony színvonala és a mezőgazdaságnak a gazdasági életben elfoglalt uralkodó helyzete jellemzi; 2. az „átmeneti társadalom", amely kb. egybeesik a kapitalizmus monopóliumok előtti szakaszára való áttéréssel; 3. az „átlendülés szakasza", amelyet az ipari forradalom és az iparosítás kezdete jellemez; 4. az „érettség szakasza" (az iparosítás befejeződése és az iparilag fejlett országok létrejötte); 5. „a közszükségleti cikkek magas színvonalának kora", amelyet ez idő szerint csak az Egyesült Államok ért el. A ~-ben a történelmi fejlődés tényleges alapját — a termelési viszonyokat — különböző (technikai-gazdasági, pszichológiai, politikai, kultúrtörténeti stb.) tényezők eklektikus kölcsön hatása helyettesíti. A ~ társadalmi lényegük szerint minőségileg különböző jelenségeket azonosít, beszorítva azokat az „ipari társadalom" kereteibe (pl. azonosítja a szocialista és kapitalista iparosítást). A kapitalizmus igazolására törekedve tagadja a szocialista forradalom szükségszerűségét, és azt bizonyítja, hogy az egész világ egy „egységes ipari társadalom" irányában halad, amit az Egyesült Államok testesít meg.

statisztikus és dinamikus törvényszerűség: a jelenségek törvényszerű oksági összefüggésének megnyilvánulási formái. A dinamikus törvényszerűség az oksági kapcsolat olyan formája, amelyben a rendszer adott állapota egyértelműen meghatároz minden következő állapotot, vagyis a kezdeti állapot ismerete alapján pontosan megmondható a rendszer további fejlődése. Dinamikus törvényszerűség érvényesül minden olyan autonóm, a külső hatásoktól kevéssé függő rendszerben, amelyben az elemek száma viszonylag nem nagy. Meghatározza pl. a Naprendszerhez tartozó bolygók mozgásának jellegét. A statisztikus törvényszerűség az oksági kapcsolat olyan formája, amelynél a rendszer adott állapota nem egyértelműen határozza meg a következő állapotokat, hanem csak bizonyos valószínűséggel, amely a múltbeli változási tendenciák megvalósulási lehetőségének objektív mértéke. Statisztikus törvényszerűség érvényesül *minden nem* autonóm, az állandóan változó külső feltételektől függő rendszerben, amelyben az elemek száma igen nagy. Szigorúan véve minden törvényszerűség statisztikus. Ez abból következik, hogy az anyag kimeríthetetlen és minden rendszer elemek megszámlálhatatlan sokaságából áll. Ezenkívül minden rendszer valójában nyitott és kölcsönhatásban van a környezettel. Ezért minden dinamikus törvényszerűség statisztikus — az adott rendszerből következő egyetlen megvalósulás nagy valószínűségével, vagyis a külső ráhatások és a rendszeren belüli sok belső összefüggés nem befolyásolják lényegesen. A statisztikus törvényszerűség elvben nem vezethető vissza a dinamikus törvényszerűségre. Ennek okai: 1. az anyag kimeríthetetlensége és a rendszerek nyitottsága, 2. a rendszer sok, múltbeli állapotában meglevő fejlődési tendenciájának megvalósulása lehetetlen, 3. az a körülmény, hogy a lehetőségek és tendenciák fejlődési folyamataiban minőségileg új állapotok jönnek létre. Ezért minden eléggé bonyolult fejlődési folyamat statisztikus törvényszerűségnek van alávetve, a dinamikus törvényszerűség pedig csak megközelíthető kifejezése e folyamat egyes fokozatainak. (Lásd még: *törvény; determinizmus.*)

struktúra ⟨lat. structura — felépítés, szerkezet⟩: valamely *rendszer* szerkezete, belső felépítésének formája, amely a rendszer elemei közti tartós törvényszerű összefüggések egységeként jelenik meg. A kutatás céljától függően a ~ más-más komponensei kerülhetnek előtérbe. A rendszerek közti izomorfizmus fokának vizsgálatakor mindenekelőtt olyan komponensek állnak előtérben, mint a funkcionális összefüggések általános törvényszerűségei, amelyeknek kutatása a *kibernetika* egyik legfontosabb feladata. A ~ kategóriája szorosan összefügg a *törvény*, a forma, a szükségszerűség stb. rokon kategóriákkal. A ~ a részek és az egész állandó változása ellenére

lényegében változatlan marad, és csak akkor változik meg, amikor maga az egész rendszer minőségi változáson megy keresztül. Másrészt a rendszer összes elemei lényegileg az egész ~-jától függnek, minőségileg eltérő szerepet játszanak, összefüggésük és organizációjuk módjától és rendszerétől függően. Így pl. éppen a szénatomok eltérő helyzetében különbözik egymástól a grafit és a gyémánt. A ~ fogalmának a szerepe jelentősen megnőtt a modern tudományban, minthogy a matematika, a fizika, a biológia egyaránt beleütközött abba a ténybe, hogy objektumai szerves egységet alkotnak. A tárgy ~-ja kutatásának módszerét a ~ alkotóelemeinek és részeinek a tanulmányozása előtt alkalmazzák. Kiderült, hogy bármely organikus egészben három egymással dialektikusan összefüggő és dialektikusan megismerhető ~ típus különböztethető meg. A megismerés első lépése a rendszer mint egész mechanikus ~-jának kiemelése, annak a hangsúlyozása, hogy az egész „részekre" oszlik. Az egész teljes megismerése azonban az organikus ~-nak olyan megismerését jelenti, amelyben a részek viszonyainak egész gazdagsága realizálódik. Ezzel kapcsolatban egyre nagyobb jelentőségű a ~-fogalom ismeretelméleti aspektusainak kutatása. Különleges helyet foglal el a ~ fogalma a nyelvtudományban (ezen alapszik az ún. strukturalizmus, a *nyelv* mint jelrendszer kutatása) és a pszichológiában (a pszichikum strukturálisan egész jellegéről, egységes felépítéséről elsőként az *alaklélektan* formált határozott, bár több ponton téves elképzelést).

strukturális-funkcionális elemzés (a szociológiában): a társadalmi valóság rendszeranalízisének válfaja és egyik alapvető komponense: abból indul ki, hogy a társadalom, a társadalmi közösség vagy a társadalmi folyamat totális struktúra, melynek elemei áthatják egymást, s így szerepük mintegy egymásnak és a rendszer mint egésznek a szolgálata (funkcionális szerep).

A nem-marxista szociológiában a társadalom totális szemléletének gondolata *Spencer* organikus iskolájához kapcsolódik, amely a biológiai organizmus analógiájára vizsgálta a társadalmat. A ~ eszméit specifikusabb formában B. Malinowski és A. R. Radchliffe-Brown az antropológiában alkalmazta. Az utóbbi véleménye szerint a történeti módszer nem lehet a társadalomtudomány alapja, mert nem rendelkezünk és nem is fogunk rendelkezni az ehhez szükséges ismeretekkel a társadalmi fejlődés törvényeire vonatkozóan. A historizmus és az okság elvével Radcliffe-Brown a valóság elemzésének strukturális megközelítését állította szembe. A historizmus és az okság elutasítása a Morgan-féle antropológiai hagyomány ellen irányult, amely az összehasonlító módszer alapján igyekezett összefüggést megállapítani az életmód és a gondolkodásmód között a vizsgált kultúrákban. Az angol—amerikai antropológiai iskola (Kroeber, Kluckhohn, Benedict, Evans-Pritchard és mások) nagy néprajzi anyagot halmozott fel, amely az ún. primitív népek — az észak- és dél-amerikai indiánok, az ausztrál bennszülöttek, számos afrikai törzs — kultúráját, szokásait, erkölcsét, életmódját írja le. Ennek az anyagnak volt a módszertani általánosítása a funkcionalizmus Radchliffe-Brown és Malinowski által megfogalmazott három posztulátuma: a társadalom funkcionális egysége (amely minden kultúra totalitásának gondolatát alapozta meg, mellőzve a vizsgálódás során bármiféle konfliktust az adott etnográfiai közösségben); a funkcionalizmus egyetemessége (e szerint a civilizáció bármely típusa, bármely szokás, anyagi objektum, eszme vagy hiedelem meghatározott létfontosságú funkciót tölt be); minden kulturális jelenség nélkülözhetetlensége a kultúra totalitásának megőrzése szempontjából. Így a korai funkcionalizmus az általános antropológia (néprajz) egyfajta módszertani irányzataként alakult ki, amelyet az a törekvés jellemzett, hogy a kulturális élet különböző formáit a vizsgált kultúrák egyes elemei közötti szigorú kapcsolat feltárása alapján írja le, anélkül, hogy megkísérelné elemezni akár a kultúra egészének, akár egyes elemeinek eredetét és dinamikáját. A ~ fejlődésének fontos szakasza *Durkheim* nevéhez fűződik. Őt elsősorban a társadalom egész-jellegének alapjai foglalkoztatják; ezeket a munkamegosztásban látja. A társadalom konfliktusos, „nemkívánatos" jelenségeit két gondolattal magyarázza. Egyrészt megfogalmazza a patológia, különösen a bűnözés szociális normájának eszméjét. Szerinte a bűnözés meghatározott foka minden társadalomban normális. Másrészt felveti az anómia fogalmát, az egyéni tudatnak azt a fajtáját jelölve ezzel, amelyben végletesen meggyengült mindennemű kollektív, szociális érzék. Az anomikus tudat mintegy teljesen befelé fordul, nincsenek szilárd erkölcsi standardjai, s egymással össze nem függő érzelmi kitörések és vonzalmak uralma alá kerül — ebben különbözik az egoizmustól. Mindkét gondolat jelentős hatást gyakorolt a ~ további fejlődésére, és alapjául szolgált a deviáns viselkedés magyarázatának. Durkheim azonban mindkét esetben inkább a megfigyelt jelenségek leírására szorítkozik, semmint megmagyarázná őket, mivel nem tárja fel e jelenségek mélyebb társadalmi gyökereit.

A mai ~-t Parsons, Merton és követőik nevével azonosítják. *Parsons* hangsúlyozza a strukturális és a funkcionális kategóriák közti kü-

lonbség fontosságát. Véleménye szerint az előbbiek a társadalomnak egyensúlyi, statikus állapotában való megértését teszik lehetővé, az utóbbiak pedig a dinamika, a változás szemszögéből vizsgálják a társadalmat. Az alapvető strukturalis kategóriakat a kovetkezőkben jeloli meg: az ertékrendszer, a viselkedés intézményesített normái, a társadalmi közösségek és a szerepek mint a rendszer valamennyi résztvevőjének viselkedését normatív módon szabályozó komplexumok. Parsons a társadalom strukturális hierarchiajának négy szintjét különbözteti meg: az elsődleges vagy „technikai" szintet, ahol a viszonyok a „face to face" (szemtől szembe) típus alapján epulnek fel; az „irányítási" szintet, ahol a viszonyok a szervezett csoport típusa szerint épülnek fel; az „intézményes" szintet, ahol a viszonyok szubjektumai már nem az egyenek, hanem a szervezetek; a „szocietális" szintet, amely a társadalmat egy meghatározott politikai és nemzeti kozösség formájában integralja. Minden egyes szint részletesebb elemzésére olyan kategóriákat alkalmaz, amelyek az egész rendszernek vagy elemeinek funkcionális követelményeit fejezik ki. Parsons negy ilyen funkciót kulonboztet meg: az onfenntartás (pontosabban a formafenntartás és a feszultségszabályozás), az integracio, a celmegvalósítás és az adaptáció funkcióját. A strukturális kategóriák megválasztasa és módszeres vizsgálata Personsnál felfedi kovetkezetesen keresztulvitt idealista tarsadalomszemléletét: a tarsadalmi rendszer szervező centruma eszerint az a megegyezés, amelynek alapjan egy adott kulturális rendszer kereteiben egy-egy jelenségnek valamilyen értéket vagy jelentést (meaning) tulajdonítanak. Minden funkció elsősorban azt a célt szolgálja, hogy fenntartsa a rendszer egyensúlyállapotát, megőrizze homeosztázisát. A strukturális változások problémáit vizsgálva, Parsons a változások sokteny ezős forrásának gondolatához folyamodik, s ezzel eltér a társadalmi folyamatok rendszerjellegű megkozelítésének elvétol, hiszen a rendszer fogalma nem pusztán az elemek kolcsónos fuggésének leszogezését tételezi fel, hanem a rendszer bizonyos rendezettségét, elemeinek meghatározott torvényszerű viszonyait is.

Merton arra torekszik, hogy a funkcionalizmust megtisztítsa az organikus iskola hatásától és pontosabban, kovetkezetesebben formulázza meg. Bírálja Malinowski és Radcliffe-Brown nézeteit, cáfolja elódeinek három alapvető posztulátumát. A funkció fogalmát úgy határozza meg, mint a cselekvő személy szubjektív szándékaitól eltérő, objektív kovetkezményt, amely kedvez a rendszer alkalmazkodóképességének és integraltságának. A rendszer egységét és integráltsagat sértő következmények jelölésére Merton bevezeti a diszfunkció fogalmát. Ami az egyik vonatkozásban funkcionális, az a másikban diszfunkcionális lehet. A funkciókat és diszfunkciókat igy osztja fel: nyíltak (a rendszer résztvevője számára nyilvánvalóak) és látensek (rejtettek). Az antropológiai funkcionalizmus képviselőit bírálva, megfogalmazza a funkcionalizmus „alapteorémáját": „ahogy ugyanannak az elemnek (»unit«) számos funkciója lehet, ugyanazt a funkciót különböző módon teljesen ellentétes elemek is elláthatják". (Social theory and social structure. 1957. 33—34. old.) Ennek a teorémának az alapján vezet be olyan fogalmakat, mint a rendszer funkcionális követelményei, a funkcionális alternatívák, a funkcionális ekvivalens és a funkcionális helyettes. A funkcionalizmus alapeszméinek rendszerezése és módszertani jelentőségük tisztázása céljából Merton „paradigmát" állít fel — a társadalmi jelenség funkcionalista szemszögből való elemzésének modelljét, amely a társadalmi valóság leírásának alapelveit illusztrálja. Parsonstól eltérően, nem szerkeszt saját strukturális kategóriarendszert, mivel szerinte a társadalomtudomány még nem érett meg erre: „a szociológia láthatólag nem készult fel a maga Einsteinjére, minthogy még Keplerjét sem találta meg" (ugyanott, 7. old.). A „globális" megközelítéssel ellentétben Merton a „középszintű" elméletek megfogalmazásának és a megfelelő kategóriák kidolgozásának szükségességét hangoztatja (ilyenek: a „referencia-csoport", a burokrácia, a megismerés-szociológia stb.), amelyek alapján később majd megteremthető az általános szociológiai elmélet.

Terjedelmes irodalom foglalkozik a ~ bírálatával, mind mertoni, mind parsonsi formájában. *Mills* alapvető bírálatot mond a mai amerikai funkcionalisták skolasztikus koncepciójáról, kiemeli, hogy mesterkéltek, módszertanilag termeketlenek, elszakadnak a jelenlegi társadalmi fejlődés reális problémáitól. K. Davis rámutat, hogy a funkcionalizmus alapgondolata — a kolcsönviszony és kölcsónös függés eszméje — semmi specifikusat sem tartalmaz a szociológia és más társadalomtudományok szempontjából. Sorokin kifejti, hogy Merton következetlenül használja a funkcionalizmus alapfogalmait. Véleménye szerint értékelő jellegű, szubjektív és teleologikus az a meghatározás, hogy a funkció a rendszer fennmaradását előmozdító következmény. A középszintű elmélet igényét és a Mertonféle „paradigmát" Sorokin egyaránt mesterkéltnek és keresztulvihetetlennek tartja.

Az ~ amerikai változatának bírálatában világosan megkulónböztethető négy alapirány. A kritikák szóvá teszik, hogy ez a változat: rendkívul elvont és spekulatív elméleti konstruk-

ciókkal dolgozik, lebecsuli a társadalmi rendszerek fejlődésének történeti elemzését; a társadalmi életet értékrendszerből kiindulva, tehát a társadalmi élet idealista felfogása alapján, az újkantiánus hagyományok szellemében magyarázza; nem képes megoldani a társadalmi változások problémáját, és ezzel kapcsolatban hajlamos a politikai konzervativizmusra. A marxista kritika feltárja ennek a burzsoá szociológiai irányzatnak az ismeretelméleti és osztálygyökereit is.

A marxista szociológia a funkció fogalmát főleg két értelemben használja: ezzel jelöli a társadalmi struktúra valamely elemének azt a szerepet („rendeltetését"), hogy más elemeket vagy a rendszer egészét szolgálja (az állam, a jog, a művészet, az oktatás stb. funkciója); másrészt az adott rendszeren belül azt az összefüggést, amelynél a rendszer egyik részének változásait egy másik rész változásai idézik elő (a munkával való identifikáció a munka tartalmasságának függvénye, funkciója). A funkcionális kapcsolatot ebben az értelemben a *determinizmus* formájának tekinthetjük. Minthogy a terminusnak ilyen kettős és bizonyos értelemben ellentétes (teleologikus és kauzális) jelentése van, a kutató nem szorítkozhat a társadalmi folyamatok funkcionális összefüggéseinek puszta konstatálására, hanem tovább kell lépnie, s fel kell tárnia ezek specifikus sajátosságait, a vizsgált jelenségek szabályozásának és determinációjának természetét. — A marxista hagyomány nem állítja szembe egymással a strukturális-funkcionális, a történeti, valamint az okságit megközelítést, hanem egységükben vizsgálja őket. E módszertani megközelítések kölcsönös összekapcsolása a vizsgált folyamat valóban sokoldalú és konkrét kutatásának előfeltétele. Példa erre Marx „Tőke"-je, amely a tőkés formációt mind strukturálisan, mind történetileg vizsgálja. Marx egyúttal hangsúlyozza, hogy az egész létrejöttének törvényei nem azonosak az egész funkcionálásának törvényeivel — ezért feltétlenül meg kell különböztetnünk a történeti és a strukturális megközelítést. A történeti megközelítés nélkülözhetetlen az adott társadalmi egész megértéséhez, másrészt viszont az egész strukturális elemzése segít megérteni az egész létrejöttének folyamatát.

szabadság: a felismert szükségszerűség és az ember ezzel összhangban álló cselekvése, a választás lehetősége és képessége az ember cselekvésében. Az objektív *törvények* megismerésén és felhasználásán alapul az emberek ~-a a természet vonatkozásában is, amely együtt növekszik a tudományos és technikai haladással. A ~ problémáját hagyományosan arra a kérdésre redukálták, hogy van-e az embernek szabad akarata. A marxizmus abból indul ki, hogy a történelmi szükségszerűség, amely végső soron az emberek társadalmi *tevékenység*ének eredménye, magában foglalja — az emberek objektív létfeltételei által megengedett szélesebb vagy szűkebb határok között — mind céljaik, mind azok elérésére szolgáló eszközök megválasztásának ~-át. Marx és Engels a társadalmi fejlődést természettörténeti folyamatnak tekintette, de egyszersmind határozottan elutasította azt a felfogást, hogy a társadalmi fejlődés adott útja elháríthatatlan, amelyen végzetszerű elkerülhetetlenséggel kell az egész emberiségnek haladnia, s amelyen mindennemű véletlen kizárt s minden adott pillanatban csak egyetlen reális lehetőség valósítható meg, úgyhogy az emberek számára nem marad más ~, mint hogy az egyetlen meghatározott cselekvési mód szükségszerűségét felismerjék és annak magukat önként alávessék. Az emberek a mindennapi gyakorlati tevékenységben nem az elvont szükségszerűséggel mint olyannal kerülnek szembe, hanem annak konkrét-történeti megtestesülésével, amely az érdekeik korét determináló reális társadalmi-gazdasági viszonyok, továbbá a maguk elé tűzött célok elérésére felhasználható eszközök gyanánt rendelkezésükre álló anyagi erőforrások alakjában jelenik meg. Az emberek nem szabadok tevékenységük objektív feltételeinek megválasztásában, de van bizonyos ~-uk céljaik megválasztásában, minthogy minden egyes adott pillanatban rendszerint nem egy, hanem több reális lehetőség létezik, bár valószínűségük eltérő mértékű, de még ha nincs is ilyen alternatíva, lassíthatják vagy gyorsíthatják a jelenségek bekövetkezését, aszerint, hogy ez kívánatos számukra vagy nem. Végül, többékevésbé szabadok eszközeik megválasztásában is: egy és ugyanazon célhoz különböző utakon lehet eljutni. Következésképpen a ~ nem abszolút, hanem viszonylagos, és egy meghatározott cselekvési terv megválasztásában és realizálásában ölt testet. A ~ annál nagyobb, minél inkább felismerik az emberek reális lehetőségeiket, minél több eszköz áll rendelkezésükre a kitűzött cél eléréséhez, minél inkább esnek egybe érdekeik az emberek nagy tömegei, a társadalmi osztályok érdekeivel és a társadalmi haladás objektív tendenciáival. A személyiség, a kollektíva, az osztály, a társadalom ~-a nem az objektív törvényektől való „álmodott függetlenségben" rejlik, hanem abban a képességben, hogy választani, „tárgyismerettel dönteni tudunk". (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 112. old.) A ~ semmiképpen sem jelent egyet az önkénnyel. Ha az ember gondolataiban és tetteiben szabad, ez a legkevésbé sem jelenti oki meghatározatlanságát. Az oki meghatározottság viszont nem szünteti meg ~-át: gondolatainak, érdekeinek, szán-

dékainak és tetteinek determinációja ugyanis nem egyértelmű determináció. Az emberek egyazon szociális kozegben, ugyanazoknak az okoknak a hatása alatt eltérően gondolkodhatnak és cselekedhetnek, kövétve kitűzött céljaikat. Céljaik es szándekaik eredetétől függetlenul az emberek ~-gal rendelkeznek, annyiban, amennyiben megőrzik az erdekeiknek objektíve megfelelő választás es preferencia reális lehetőségét, amennyiben a kulső körülmények nem kényszerítik őket személyes érdekeikkel és szükségleteikkel ellentetes cselekvésre. Elvont ~ egyáltalán nem letezik. A ~ mindig konkrét és viszonylagos. Az emberek az objektív feltételektől és a konkret korulményektől függően rendelkeznek ~-gal vagy vannak megfosztva a ~-tól; rendelkezhetnek ~-gal egyes tevékenységi szférákban és nelkulozhetik másokban; végul ~-uk foka is igen kulonbozó lehet: a célok megválasztásának ~-ától az eszkozök megválasztásának ~-án keresztul a valósághoz való alkalmazkodás ~-áig. A reális valóságban a ~ az emberek által a múltban realizált és a társadalom adott állapotát eredményező szukségszerűségben van jelen mint a választási ~ folytonos láncolata, másfelől a szükségszerűseg is jelen van a ~-ban az objektiv körulmények alakjában, és nem is realizálódhat másképp, mint az emberek szabad tevékenysége által. A ~-nak igen nagy a szerepe a társadalom előrehaladó fejlődésében. A szabad tudatos tevékenység, Marx meghatározása szerint, nembeli jegye az embernek, amely kiemeli őt az állatok kozul, maga a ~ pedig, amellyel az emberek egy-egy korszakban rendelkeznek, a történeti fejlődés szukségszerű terméke. „Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban eppoly nem-szabadok voltak, mint maguk az állatok; de a kultúrában elért minden előrehaladás egy-egy lépés volt a szabadság felé." (*Marx—Engels* Művei. 20. köt. 112—113. old.) Minden ellentmondása és antagonisztikus jellege ellenére a társadalmi fejlődést nagyjában és egeszében a személyiség ~-ának szélesedése kísérte, és végső eredményében ez a fejlődés oda vezet, hogy az emberiség az osztály nélkuli kommunista társadalomban, ahol is „minden egyes ember szabad fejlődése az osszesség szabad fejlődésének feltétele" (*Marx—Engels* Művei. 4. kot. 460. old.), megszabadul ~-ának társadalmi korlátaitól. Az emberi ~ terjedelme a *társadalmi haladás* mércéjéul szolgálhat, ugyanakkor a haladás uteme közvetlenül annak a ~-nak a fokától fugg, amellyel az emberek tevékenységük folyamatában rendelkeznek: minél nagyobb számú ember fejtheti ki szabadon alkotóképességeit, járulhat hozzá a civilizáció fejlődéséhez és egyidejűleg szabadon élvezheti is annak gyümölcseit, annál gyorsabban halad előre az emberiség fejlődése. A ~ merteket, amellyel az emberek egy-egy történelmi korszakban rendelkeznek. nagyjában és egeszeben az határozza meg, hogy milyen a termelőerok fejlettsegenek szintje, az objektív termeszeti es társadalmi folyamatok megismeresenek szinvonala, vegul az adott társadalom szociális es politikai rendje, amely determinálja a reális ~ tenyleges megoszlását a kulonbozó társadalmi osztályok, szociális csoportok és az egyes egyenek kozott Az egyen ~-a mindig csupán resze annak a ~-nak, amellyel az adott társadalom a maga egeszeben rendelkezik. Ebben az ertelemben, mint azt Lenin az egyeni ~ anarchista individualisztikus koncepcióját cáfolva megjegyezte· „Lehetetlenseg, hogy valaki bizonyos tarsadalomban eljen es ugyanakkor fuggetlen legyen ettől a társadalomtól" (Művei. 10. kot. 35. old.)

Az emberiseg tortenete folyaman a termelőerők fejlődese es az ismeretek felhalmozodasa korántsem járt egyutt mindenki ~-anak egyenletes novekedesevel. Az antagonisztikus társadalomban a munkamegosztás, a termelesi eszkozok magántulajdona es a társadalom antagonisztikus osztalyokra hasadasa a partikularis erdekeknek es a spontán folyamatoknak az uralmát vonja maga után. Ilyen korulmenyek kozott egyesek ~-a mások ~-anak tarsadalmi es egyeni korlátjává válik es kulso szuksegszerusegkent all vele szemben. Az előzo nemzedekek altal realizált választási ~ szuksegszerusegge alakul at — tevekenyseguk előreláthato es elore nem láthato kovetkezmenyeinek formájaban — minden kovetkező nemzedek számara, szocialis vonatkozásban az uralkodo osztálynak az a ~-a, hogy rendelkezzek a tulajdon, az anyagi gazdagság es az ismeretek felett, a kizsákmanyolt osztaly számára átváltozik a masok meggazdagodasáert végzett munka es az idegen akarat teljesitesenek szuksegszerűsegéve, az egyenek kolcsonos kapcsolataiban egyesek egyeni ~-ának masok onkenye, tetszes szerinti cselekvese emel gátat Az egyeni ~ merteke a magántulaidon nagysága lesz, a tulajdon altal meghatározott rendelkezesi lehetőseg az anyagi es szellemi javak felett. Mindez nemcsak az emberek tulnyomo tobbsegenek ~-át szoritja szuk korlatok koze, hanem egyidejűleg ez adott tarsadalom anyagi es emberi erőforrásainak roppant merteku elfecserleset is jelenti. Az antagonisztikus társadalom ~-a a termeszet vonatkozásában az egész további fejlődes útjainak meghatározásában stb alatta marad potenciális ~-ának, amit a meglevo anyagi eroforrások es a felhalmozott ismeretek hataroznak meg. „ A szemelyes szabadság csakis az uralkodó osztály viszonyai kozott fejlődott egyének számára letezett es csak annyiban, amennyiben ennek az osztálynak az egyénei voltak." (*Marx—*

Engels Muvei 3 kot 63 old) A maga nemeben ez a ~ is viszonylagos volt ők is a spontán társadalmi torvenyszerűsegek hatalmaban voltak, ~-uk abbol a kivaltsagukbol ered, hogy maxi málisan kihasznalhattak a korulmenyek kedvező osszetalálkozasat Az antagonisztikus társadalomban az uralkodo osztaly, arra torekedve, hogy maganak sajatitsa ki a ~-ot, amellyel a tarsadalom egesze potencialisan rendelkezett, kulonfele kasztjellegu, rendi, hierarchikus, jogi es egyeb tarsadalmi normákkal mindenkor maximalisan korulhatarolta a tarasalom valamennyi tobbi tagjanak magatartását A tobbseg magatartásanak ilyen torvennye emelt szuksegszerusege valik felteteleve a kivaltságos kisebbseg ~-anak es onkenyenek Ennek kovetkezteben a ~ objektiv lehetosegei tavolrol sem mindig valosultak meg a nekik megfelelő társadalmi es politikai formakban, s a tarsadalmi konfliktusok kimeneteletől függően ugyanabban a tortenelmi korszakban demokratikus es zsarnoki rendszerek egyarant letrejohettek (pl. Athen es Sparta az okorban, a polgári koztársaság es a fasizmus a XX sz.-ban). Az egesz emberi tortenelem folyaman a tarsadalmi haladas hatalmas hajtoereje volt az a harc — barmilyen ideologiai burokban jelent is meg —, amelyet az emberek ~-uk kasztjellegu, rendi, osztály- es egyeb tarsadalmi korlátozasai ellen vivtak A ~ es az egyenloseg kovetelese az evszazadok folyamán kolcsonosen feltetelezte egymast, habar a kulonbozö osztalyok ideologusai kulonbozőkeppen indokolták oket A nyugat-europai es eszakamerikai polgari forradalmak hajnalan ugy hirdettek meg őket, mint minden ember termeszetes jogat arra, hogy egyenlo mertekben elvezze a civilizacio gyumolcseit, s rendelkezzek munkaja eredmenyeivel es onmaga sorsával. A halado burzsoázia a „szabadsag, egyenlőseg, testveriseg" jelszava alatt tomoritette maga kore a neptomegeket a feudalizmus elleni harcra. Ezek az elvek azonban megvalosithatatlanok a tőkes társadalomban A polgari forradalmak es a dolgozok további harcának eredmenyekent leomlottak a neptomegek es a szemelyiseg ~-ának rendi korlatai Egyszersmind meg nyilvanvalobba vált, mennyire szukek az antagonisztikus társadalomban a ~ gazdasagi es tarsadalmi keretei A tőkes tarsadalom tortenete racáfolt a ~ burzsoa doktrinára, tobbek kozott J Benthamnek es J. S Millnek a XIX sz.-ban oly nepszeru polgári liberalis koncepciojára Mindketten ugy véltek, hogy ha maximalisan korlatozzak az allami tevekenyseg szferájat, ha az emberek szabadon rendelkeznek magantulajdonukkal es mindenki a sajat esszeru erdekeit koveti — általános jolét jon letre es felviragzik a társadalom valamennyi tagjának egyeni ~-a. A szemelyiség ~-a még a legfejlettebb tőkesországokban is jelentős mertekben formális marad, azokat a reális jogokat pedig, amelyeket a dolgozók kitarto harcuk soran elertek, a reakcios imperialista burzsoázia szakadatlanul igyekszik megnyirbálni. A reakcios burzsoazia ideológusai széleskörüen használják fel a ~ jelszavát propagandisztikus celokra, minthogy rendkivul nagy vonzoereje van a neptomegekre Ez ad magyarázatot tobbek kozott arra, hogy miért illetik a tőkés Nyugatot a „szabad vilag" megjelolésével, hogy a legreakciósabb szervezetek miert használják a ~ szot a legkulonfelebb kombinációkban onmaguk reklámozására Sok burzsoá ideológus, igy M. Friedman, H Wallich stb. ma nyiltan ellentétet konstruál a ~ és az egyenlőseg kozott; elterjedt a nyugati országokban az ún értékhierarchia koncepcio is (R. Aron, J. Burnham stb.), amely azt igyekszik bizonygatni, hogy a ~ a „nyugati" civilizacio erteklajstromán a legeslő helyen áll, a kommunistáknal pedig csupán az utolso helyek egyiken. Másfelől a kulonbozö technokrata koncepciokat követő polgári filozófusok, szociológusok es kozgazdászok számottevő részénél a ~ társadalmi jelentőségének kisebbítésére irányuló tendencia figyelhető meg szerintuk az egyeni ~ a tarsadalom fejlodésevel minden szférában csokkenni fog.

A történelmi perspektivát tekintve a ~ bővulese dialektikus es visszafordithatatlan folyamat, amely az emberiseg kovetkezetes társadalmi és nemzeti felszabadulásának irányában halad. E folyamat során a mar elért ~ az emberek és nepek egyre nagyobb korere terjed ki; a formális ~ mind reálisabbá válik; a politikai ~ kiegészul szocialis ~-gal stb. Végső soron az a társadalom, amely nem bizonyul kepesnek arra, hogy biztositsa tagjai tobbségének a termeles és az ismeretek elert szinvonala mellett objektive lehetséges ~-ot, előbb vagy utobb kénytelen átadni helyét a társadalmi szervezet valamilyen más, haladobb formájának, amely eleget tesz ennek a kovetelmenynek A valodi ~ objektiv feltételei csak akkor valosulnak meg, ha megszunnek az embereknek a magántulajdon által előidézett antagonisztikus viszonyai' Amikor a társadalomban a spontán folyamatokat előre nem látott gazdasági es szociális kovetkezményektől nagyrészt mentes, tervszeru fejlődes váltja fel, az emberek társadalmi tevékenysege valoban szabad és tudatos tortenelemalkotássá válik. Egyszersmind ahhoz, hogy teljes mértékben megvalósuljon az egyéni ~, az egyenek celkitűzéseit ossze kell hangolni a tarsadalom tobbi tagjának érdekeivel. Az egyenlőseg az egyéni ~ szukséges feltetele és társadalmi alapja, az egyén ~-a pedig az egyenlőseg megvalósulási modja lesz a gyakorlati tevékenysegben. Ezzel egyidejűleg a társadalom minden

tagjának rendelkeznie kell a benne rejlo kepessegek es tehetsegek mindenoldalú es hiánytalan kifejlesztesehez szukseges reális lehetosegekkel, biztositani kell számukra, hogy szabadon hozzáferjenek a felhalmozott emberi tapasztalatokhoz, ismeretekhez es egyeb szellemi ertekekhez, s hogy elegendo szabad idejuk is legyen ezek elsajátitására. Az ember sohasem lephet tul saját fizikai és szellemi képességeinek hataraim, sem a társadalom ~ ának torteneti korlátaim; egyeni ~-a azonban megsokszorozodhat az ilyen társadalom tobbi, vele szolidaris tagjának egyeni ~-a folytan, s arányosan képessegeivel es ismereteivel, novekvo mertekben válhat a társadalom egesze ~-ának hordozojává. Ezt a folyamatot, amely elvezet az emberek felszabadulásához a társadalmi élet minden szferájában, a szocialista forradalom inditja el; a termeloerők rohamos novekedesevel, a tudományos-technikai forradalom fejlődesevel, a gazdasági és társadalmi viszonyok tokéletesedesevel, a nepi onigazgatás terjedesevel, az egyetemes kulturális fellenduléssel egyre gyorsuló utemben halad előre es a kommunista társadalomban teljesedik ki. A kommunista társadalomban az „ objektiv, idegen hatalmak, amelyek eddig a tortenelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzese alá kerulnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni tortenelmuket, csak ettol kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott tarsadalmi okoknak tulnyomoan es egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is. Ez az emberiseg ugrása a szuksegszeruség birodalmából a szabadság birodalmába". (*Marx —Engels* Muvei. 20. kot. 279. old.) A kommunista társadalomban a ~ abban testesul meg, hogy letrejonnek a szemelyiseg mindenoldalu harmonikus fejlődesehez szukseges feltetelek. A tortenelmi szuksegszeruseget az egyeni ~ „megszunteti — megőrzi", s mint Marx megjegyezte, a kommunizmusban, a szuksegszeruseg birodalmán tul, kezdetét veszi „ az emberi erőkifejtes, amely oncel, a szabadsag igazi birodalma, amely azonban csak a szuksegszerúseg e birodalmán mint alapján virágozhat ki". (*Marx* A toke. III. kot. 786. old)

Szabó Ervin (1877—1918): marxista társadalomtudos, jogász, konyvtaros, az MSZDP vezetosege ellen fellepő ellenzek kiemelkedo alakja 1900 es 1902 kozott a „Nepszava" munkatársa. 1903-tól a Társadalomtudományi Társaságban dolgozott es egyben a „Huszadik Század" c. folyoirat munkatársa volt. Ez időben mindinkább megmutatkozott elegedetlensege az MSZDP vezetosege, kiváltkeppen annak választojogi politikája iránt Az MSZDP-tol visszavonulva nagyszámu tanulmányaban, cikkeben bel- es kulföldi folyoiratok hasábjain kifejtette a szociáldemokrata elmélet es gyakorlat általános birálatát. Ez a bírálat — a helyes szempontok mellett, igy pl felismerte a magyarorszagi agrárkerdes jelentőseget — tartalmazott szindikalista elemeket is, elsősorban abban, hogy lebecsulte a politikai kuzdelem jelentőseget ~ nagy energiát forditott Marx es Engels tanitásainak terjesztesere is. 1905-ben jelent meg szerkesztéseben a „Válogatott művek" elso, 1909-ben pedig második kotete. Egyik elmeleti es gyakorlati megalapozója a magyar konyvtárugy fejlődésenek. Előadásokat tartott a Társadalomtudományok Szabad Iskolája es a Galilei korben. A „Huszadik Század"-on kívul - tobbek kozott — a „Nyugat"-ba, a „Világ"-ba, de a „Népszavá"-ba es a „Szocializmus"-ba is irt. Támogatta az új irodalmi torekvéseket, kiállt Ady koltészete mellett. 1914-ben a Bresztovszky Edével folytatott irodalmi vitában szót emelt a marxizmus vulgarizálása ellen, egyúttal azonban arra a téves állaspontra helyezkedett, hogy tőkes viszonyok kozepette tulajdonkeppen nem is lehet szó proletárirodalomrol.

1917—18 folyamán a háborús terhek novekedesenek, valamint az orosz forradalom hatására antimilitarista tevekenysége a korábbinál aktívabbá vált. Az antimilitarista csoportok tagja ~ szellemi irányitásával 1918 januarjában ellenzeki gyuleseket, háboruellenes akciokat kezdemenyeztek, ropiratokat adtak ki. Életenek utolsó eveiben — sulyos betegsegetől akadályozva — nagy energiával dolgozott „Társadalmi es partharcok a 48—49-es magyar forradalomban" c. nagy munkáján, amely azonban csak 1921-ben jelent meg. Tevekenysegenek hatása széles korben voltakeppen 1918—19-ben, a polgári demokratikus, majd a szocialista forradalom időszakában bontakozott ki. Tanitványai kozul tobben (Korvin Otto, Sallai Imre, *Revai József* es mások) a MKP es a Tanácskoztársaság vezetoi kozé tartoztak.

szellemi és fizikai munka: az emberi tevékenyseg egyseges dialektikus folyamatának két oldala, amely az osztályantagonisztikus társadalomban egymás szociális ellenteteként lep fel. Ennek az ellentetnek az a lényege, hogy a társadalmi *munkamegosztas* folytan a ~ kulonbozõ társadalmi csoportok feladatává valt, egyszersmind a fizikai munka kepviseloit, azaz az anyagi javak kozvetlen termelőit az uralkodó osztályok kizsákmányolják es a szellemi munka eredmenyeit (a tudomány, a technika, a kultúra stb. vivmányait) saját erdekukben es celjaikra használják fel. A ~, jóllehet az emberi erokifejtes módját illetoen kulonboznek egymástól, termeszetuk szerint onmagukban nem állnak ellentetesen szemben

egymással. Ellentétes viszonyuk — szociális viszony, amely a rabszolgatartó társadalom kialakulásának időszakában jön létre, amikor a kizsákmányolók (rabszolgatartók) osztálya magához ragadja az irányítás funkcióit és a szellemi tevékenységet fokozatosan saját monopóliumává változtatja, a fizikai munka pedig a kizsákmányoltak osztályrészeve és a kizsákmányolás tárgyává válik. Maga a ~ közti társadalmi munkamegosztás történelmileg haladó szerepet játszott: az emberek egy részét felszabadította a nehéz fizikai munka alól, s ezáltal elősegítette a tudomány, a kultúra, a művészet stb. fejlődését. Az anyagi és a szellemi termelés elkülönülésének további folyamata azonban olyan idealista elképzelések kialakulásához vezetett, hogy a társadalom életében a szellemi munka játssza a fő szerepet, ami egyben a fizikai (termelő) munka jelentőségének a lebecsüléséhez is eredményezte, holott éppen a fizikai munka az anyagi termelés alapja, az anyagi termelés pedig a társadalom intellektuális életének kiindulópontja. A kapitalizmus körülményei között a ~ ellentéte elmélyül, e munkafajták képviselői közti viszonyok pedig még ellentmondásosabb formákat öltenek, mivel a burzsoá társadalom tagjainak a ~ szerint való tagozódása nem esik teljesen egybe e társadalom osztálystruktúrájával, ahogyan ez a múltban volt. Míg a munkásosztály és a parasztság létfenntartási forrásainál fogva a fizikai munka képviselőit jelenti, bonyolultabb a helyzet a szellemi munka képviselőit illetően. A szellemi munka döntő részét egy kulon társadalmi réteg, az értelmiség végzi, amely kettős helyzetben van a burzsoá társadalomban: szemben is áll a dolgozó osztályokkal és össze is kapcsolódik velük. Alkotó munkájának eredményeit a burzsoázia arra használja, hogy növelje uralmát a fizikai munkások felett. Ugyanakkor az értelmiség főképpen saját munkájából él, amelyet a fizikai munkával együtt a tőkés kizsákmányol; s ez az értelmiséget a munkásosztályhoz és a parasztsághoz közelíti. Mindez azonban nem jelenti azt, mint egyes polgári szociológusok állítják, hogy a ~ közötti ellentét már nem problémája a modern tőkés társadalomnak. E probléma csak a termelési eszközök magántulajdonának és a kizsákmányolás minden formájának felszámolásával, vagyis a szocializmus felépítésével nyer tényleges megoldást. Hiszen csak ilyen viszonyok között szolgálják az egész társadalmat az értelmiség munkájának eredményei. A ~ antagonisztikus ellentétének megszüntetése a szocializmusban ugyanakkor nem kuszoboli még ki a köztük fennálló lényeges társadalmi-gazdasági és egyéb különbségeket. E kulonbségek a termelőerők, a gazdasági viszonyok, továbbá a kulturális fejlettség adott fokával függnek össze, ami feltételezi az *értelmiségnek* mint a szocialista társadalom sajátos társadalmi rétegének létezését. A ~ lényeges kulonbségeinek lekuzdése a kommunizmus építése során valósul meg, mikor is magának a munka jellegének a megváltozásával, a termelés automatizálásának és a legmodernebb technológia általános elterjedésével egyrészt megszunnek a főbb munkafajták közötti társadalmi-gazdasági kulonbségek, másrészt elmosodnak e munkafajták képviselői, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség közott fennálló társadalmi osztályhatárok. A ~ lényeges kulonbségeinek lekuzdése nem jelenti egyikük megszűnését sem, csupán nem vezetnek többe társadalmi egyenlőtlenségre; mivel szociálisan egynemuve válnak: mindketto a sokoldalúan fejlett ember egységes tevékenységének alkotóeleme, elsőrendu életszükséglete lesz a kommunista társadalomban.

szemantika — lásd *szemiotika*

szemantikus filozófia (lat. semantica, gor, szemantikosz — jellemző erővel bíró)· 1. Gyakran e névvel jelolik a logikai empirizmus egyes képviselőinek (Carnap, Tarski, A. Pap és mások) azon kísérleteit, hogy a *logikai szemantika* eszközeinek és egyes eredményeinek felhasználásával megoldják az *ismeretelmélet* alapveto problémáit (pl. az *igazság* mibenletének kerdeset) 2. Az „általános szemantika" filozófiai irányzata, amely a *neopozitivizmus* egyik áramlata Az Egyesult Államokban keletkezett a XX. sz. harmincas éveiben. Megalapítója A. Korzybski Szervezeti kozpontja jelenleg az 1942-ben Chicagóban alapított Nemzetkozi Szemantikai Társaság, valamint az Általános Szemantikai Intézet, melyet az egyesult államokbeli Lakevilleben alapítottak 1947-ben. Fő képviselői a már elhunyt A. Korzybskin kívul S. Hayakawa, A. Rapoport és mások. A ~ alapvető tételeit és kutatási tárgyát még A. Korzybski megfogalmazta „Tudomány és józan gondolkodás" c könyvében. A ~ az ő vélemenye szerint nem „filozófia", nem „pszichológia" es nem is „logika" a szó megszokott értelmeben, hanem uj tudományág, amely az emberek kozotti viszonyokon alapul es elősegíti idegrendszerunk leghatékonyabb kihasználását. Az ember es az objektív valóság viszonyának kerdesét Korzybski a szubjektív idealizmus szellemében oldja meg. A ~ alapvető elvei: „a nem azonosság elve", „a nem teljesség elve", „az ontukrozödes elve" Ezek az elvek azt szolgálják, hogy kialakuljon az ember „új orientációja" a kulvilágban. Azt fejezik ki, hogy az embernek a mindennapi életben nem kell azonosítania a szavakat a dolgokkal, nem kell feltételeznie, hogy valamit egészen megismerhet; és végül számításba kell venni,

hogy a nyelv nemcsak a külső tárgyakat, hanem önmagát is tükrözi. Abszolutizálva a nyelvet mint érintkezési eszközt, a ~ képviselői közül többen az élet minden problémáját úgy magyarázzák, mint a nyelv helytelen használatának a következményeit. Tagadják az általános tudományos fogalmak objektív tartalmát, mint ami közvetlenül érzékileg nem ellenőrizhető. A ~ az utóbbi években kifejezetten antimarxista irányzattá vált, jóllehet képviselői állandóan tiltakoznak doktrínájuk filozófiai értékelése ellen.

személyi kultusz: valamely tekintély előtti vak meghajlás, tényleges érdemeinek mértéktelen felnagyítása, a történelmi személyiség fetisizálása. A ~ elméleti alapja az az idealista történetfelfogás, amely szerint a történelem menetét nem objektív törvényszerűségek határozzák meg, nem is a néptömegek tevékenysége, hanem a nagy emberek (hadvezérek, hősök, kiemelkedő ideológusok stb.) óhajai, akarata. Számos idealista iskolára jellemző a kiváló történelmi személyiségek szerepének abszolutizálása. A marxi tanítás a személyiség, a vezető szerepét az osztályharc objektív menetével, a néptömegek történelmi tevékenységével szoros összefüggésben vizsgálja. Még a legzseniálisabb vezető tapasztalata sem pótolhatja az emberek millióinak kollektív tapasztalatát. A ~ szöges ellentétben van a marxizmus—leninizmussal, amely elítéli annak minden formáját. Ezért leplezte le az SZKP oly kíméletlenül a Sztálin életében uralkodó ~-t, amely bár nem másíthatta meg a szocializmus természetét, nagy kárt okozott a szocializmus elméletének és gyakorlatának. A ~ megnyilvánulásai elleni harc mind a szocialista társadalomban, mind a kommunista pártokban csak úgy lehet sikeres, ha minden erővel fejlesztik a demokráciát, az állam- és pártépítés lenini elveit.

személyiség: az emberi individuum mint a társadalmi fejlődés terméke és része, a munkatevékenység, a társadalmi érintkezés és a megismerő tevékenység szubjektuma, akit döntően a társadalom konkrét történelmi létfeltételei, hatásai formálnak azzá, ami.

1. A ~ a filozófiában és a szociológiában. A ~ fogalmát meg kell különböztetni az egyén (individuum) és az egyéniség (individualitás) fogalmától. Az „emberi individuum" fogalma csupán az emberi nemhez való tartozást jelenti, s nem foglal magában konkrét társadalmi vagy pszichológiai jellegzetességeket. Az egyéniség fogalma, amelyet az individuálpszichológia használ, azoknak az öröklött és az egyedfejlődés (ontogenezis) során kialakult fizikai és pszichikai sajátosságoknak az összességét jelenti, amelyek az adott egyént megkülönböztetik az összes többitől. A ~ fogalma a teljes embert jelenti, egyéni képességeinek, tevékenységének és az általa betöltött társadalmi funkcióknak (szerepeknek) az egységében. A ~ filozófiai felfogásában is megmutatkozik a materializmus és az idealizmus ellentéte. Az idealizmus szerint a ~ szellemi lény, aki autonóm módon alkotja a történelmet. A történelmi materializmus szerint a ~ a társadalmi fejlődés terméke, nem elszigetelten, önmagában adottan szubjektuma a társadalmi viszonyoknak, hanem csak mint valamely társadalmi közösség (rend), osztály, nemzet, társadalom) része. Az ember nem születik ~-nek, hanem azzá válik, s ez bonyolult társadalmi folyamat. A ~ kialakulásának folyamatában döntő az a tény, hogy „az egyének készítik... egymást mind fizikailag, mind szellemileg" (*Marx—Engels* Művei 3. köt. 39. old.), hogy „az egyén fejlődését valamennyi többi egyén fejlődése szabja meg, amelyekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben áll". (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 432. old.) Ez az érintkezés strukturálisan a különféle társadalmi csoportok és konkrét közösségek formájában szerveződik meg. E csoportok közül egyesek (a rendek, osztályok stb.) a hozzájuk tartozó egyének akaratától és tudatától függetlenül alakulnak ki, mások (a politikai pártok, különféle formális és nem formális társulások) az emberek meghatározott célok érdekében történő társadalmi egyesülésének termékei. Az egyén valamely csoporthoz tartozása meghatározott funkciókban (szerepekben) nyilvánul meg, amelyekben rögzítődnek a csoporttal kapcsolatos kötelességei és jogai. A szerepek, miként a csoportok is, amelyekhez az egyén tartozik, sokfélék: férj, apa, munkás stb. A különböző szerepek nem fedik egymást, sőt ellent is mondhatnak egymásnak. A csoportoknak és szerepeknek ez a sokfélesége autonómmá teszi a ~-et az egyes csoportok és szerepek vonatkozásában. A ~ nemcsak terméke, hanem — a szociális egészen belül — szubjektuma is a társadalmi viszonyoknak. Amikor a reá jellemző specifikus formában társadalmi hatásokat, szerepeket, meggyőződéseket sajátít el, beállítottságában, viselkedésében, a többi emberhez és a társadalmi intézményekhez fűződő kapcsolataiban egyszersmind kifejezésre juttatja saját „belső világát". E folyamatok (a külső hatások befogadása és a saját egyéniség kifejezésre juttatása), noha egymáshoz való viszonyuk a különböző egyéneknél eltérő, mindig feltételezik egymást. „...Mint a h o g y maga a társadalom az e m b e r t mint e m b e r t teremti, úgy a társadalmat az ember t e r m e l i." (*Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 70. old.) Az egyén szociális hely-

zete, meghatározott osztályhoz valo tartozása nem lügg akaratától. De konkrét szerepe mindig fugg attól, hogy ó maga mikent ismeri fel es értékeli helyzetet. Az a rabszolga, aki nincsen tudatában rabszolgaságának es szótlan engedelmességben tengődik, az egyszerüen rabszolga. Az a rabszolga, aki felismeri rabszolgaságát es megbékél vele — lakaj, szolgalelek Az a rabszolga viszont, aki felismeri helyzetet es szembefordul vele — forradalmár (vo. *Lenin* Osszes müvei. 16. kot. 38 old). A ~ ontudata, kepessegeiről, tulajdonságairol es tarsadalmi helyzeteről kialakult elkepzelese mindig az egyen reális társadalmi kapcsolatainak származeka. „ az ember — irta Marx — először más emberben mint tukorben látja meg onmagát Peter, az ember, csak azáltal, hogy Pálra, az emberre mint hozzá hasonlóra vonatkoztatja magát, vonatkoztatja magát onmagára mint emberre." (*Marx* A tőke. I. kot. *Marx—Engels* Muvei. 23 kot. 57. old.) A ~ társadalmi tartalmu es termeszetu, minthogy tevékenységei, kepessegei, szerepei es ontudata az eredmenye, vegso soron a tarsadalmi fejlődes termeke. „Az emberi lenyeg nem valami az egyes egyenben benne lakozo elvontság. Az emberi lenyeg a maga valosagaban a tarsadalmi viszonyok osszessége." (*Marx—Engels* Müvei. 3. kot. 9. old.) A társadalomban letező csoportok jellege is, belső tagozodasa is, egymashoz valo viszonya is vegső soron a tarsadalmi rendszertől mint egesztol fugg. Ezenkivul a ~ nemcsak a kozvetlen kornyezet hatasa alatt alakul, hanem annak hatására is, hogy meghatarozott modon es mertekben elsajatitja a társadalom anyagi es szellemi kulturajat Meg akkor is, amikor az egyen ugy veli, hogy a társadalmi viszonyok egesz rendszeret elutasitja, valojaban csupán valamilyen meghatarozott eletviszonyok es normak ellen lep fel, s kozben másokra támaszkodik. De a ~ jollehet szocialis, egyszersmind individuális, megismetelhetetlen is, minthogy a szerepek adott struktúraja, kombinacioja es tudatosulása egyedul csupan az adott emberre jellemző es senki masra

A tarsadalom szocialis, gazdasági strukturája az uralkodo kulturan keresztul meghatározza a szocialis jelleg tipusat, amelv e társadalmat, egyes osztalyait jellemzi, hogy az individualizmus vagy a kollektivizmus, a gondolkodás tekintelyelvi vagy racionalista kritikus tipusa stb. van-e tulsulyban. De ugyanazon objektiv feltetelek kulonbozö individualitassal parosulva kulonbozö ~-tipust eredmenyeznek. Innen adodik a pszichologiai es a szociologiai aspektus kulonbsége a ~-kutatasban. A szociologia a ~ filogenetikai elmeletet adja, a ~ kialakulasanak es fejlődesenek történelmi folyamatat tanulmanyozza a kulonbozö tarsadalmi rendszerekben, a szociális jelleg típusait elemzi a társadalommal és a kultúrával való konkrét történelmi kapcsolatukban.

A ~ kialakulása mindenekelőtt a munkatevékenység fejlődésével fugg össze. Az állat azonos a maga életműködésével, ezzel szemben az embernek a természethez való viszonyát munkaeszkozok közvetítik. A munka folyamán az ember mintegy megkettőződik, objektiválja saját magát a dolgokban, s ezáltal megkulonbozteti magát mint cselekvőt tevékenységének tárgyaitól. Kezdetben azonban nem az egyén volt az ontudat szubjektuma, hanem a nemzetség. Az egyéni termelőerők fejletlensége folytán „az egyes nem onállósul a kozséggel szemben" (vo. *Marx* A tőkés termelés előtti tulajdonformák. 20. old.). Sem tevekenységében, sem tudatában az osember nem kulónbözteti meg magát a nemzetségi totalitástól. Jogai es kotelességei nem egyeniek, hanem nemzetségiek voltak (vo. *Marx—Engels* Válogatott művek. II. kot. 228. old.). Csak a termelőerők fejlődése és a vele osszefuggő munkamegosztás, az ősi nemzetségi totalitás felbomlása teszi az embert sajátos egyénné. A kozosség tobbi tagjának funkcióitol elterő sajátos funkcióknak a betoltése ad az egyénnek meghatározott társadalmi szerepet, ennek alapján ertekelik őt a tobbiek, s erre epul szemelyes ontudata. A ~ fejlődése azonban megszuletésének pillanatától kezdve belsőleg ellentmondásos volt. Egyrészt a ~ az egyén életének kozvetlen totalitása, belső világát tényleges társadalmi viszonyainak jellege határozza meg. Minel specializáltabbak a funkciók, minel változatosabbak a szerepek, amelyeket a kulonbozö egyének betoltenek, annál sokoldalúbbak maguk az egyének, s annál erősebb a kapcsolatuk egymással. Másrészt, a „tortenelmi fejlődés folyamán is eppen a társadalmi viszonyoknak a munka megosztásán belul elkerulhetetlen onállósulása kovetkeztében kulonbseg utkozik ki mindegyik egyén életeben, amennyiben ez az elet egyrészt szemelyes, másreszt be van sorolva a munka valamelyik ága és az ahhoz tartozó feltetelek alá". (*Marx—Engels* Művei. 3. kot. 63. old.)

A magántulajdon és az osztályok kialakulásával a szociális szerepek elosztását az egyenek kozott nem annyira az egyének szemelyes kepességei határozzák meg, mint inkább társadalmi helyzetuk. A társadalmi munkamegosztás folytán az emberi tevekenység valamennyi szferája egy szervezet formájában jelenik meg, az egyes ember munkája pedig, bárki legyen is az illető, a kozos feladatnak egy funkcioját, reszét képezi. Az egyen tevékenységének társadalmi celja elszakad magától a tevekenységtől, sot szembekerul vele mint kulső erő, amely olyan funkciok betoltésere kenyszeriti az embert, amelyeknek nincs ertelme és jelentősége számára (lásd *elide-*

genulés). Ennek következtében az egyen egyetlen szerepével sem tudja azonositani magát, ezeket kivulrol rákenyszeritettnek fogjak fel, s ontetelezese a ~ es a társadalom konfliktusának formáját olti, ami mogött valójában magának a társadalmi eletnek az ellentmondásai rejtőznek.

A ~ belső ellentmondásossága legkifejlettebb alakjat a tőkes társadalom viszonyai kozott eri el. A kapitalizmus egyreszt megsemmisitette a feudalis rendi szervezetet, amelyben az egyén minden társadalmi kapcsolata (termelési, családi, vallásos) egy egységes, szigorú hierarchiában rendeződött el. Másrészt, a munkaerő áruvá válása elkerulhetetlenul fokozza az ember szemelyes tulajdonságainak elidegenedését. Társadalmi viszonyainak egyikében sem totális egyenként lép fel, hanem csupán mint eszkoz, mint meghatározott funkció megtestesulese. Az emberek kozotti viszonyok egyének kozotti viszonyokból (interindividuális kapcsolatokból) egyre inkább elvont társadalmi funkcíok kozotti viszonyokká (személytelen kapcsolatokká) válnak. A tőkés es a munkás viszonya nyiltan személytelen; a tőkesnek nincs dolga a munkás ~-évél, a munkás számára pedig a tőkes nem egyén, hanem személytelen „ceg". Az árufetisizmus, amely a tokes árutermeles viszonyaiból nő ki, ezt a helyzetet tukrozi· perszonifikálja a dolgokat es elszemelytelenitl az embert. A kapitalizmus ily modon — mikozben meghirdette az ember szabadsagát es felszabaditotta a korábbi kotottsegek alol — piedesztálra emelte a ~-et, egyszersmind maga szoritotta béklyók kozé lehetőségeit. Ebbol fakad az a tragikus ellentmondás, amely a ~ ontudata, ideá is „belső világa" es valóságos társadalmi helyzete, tevékenysége kozott fennáll. Ez az ellentmondás a legkulonfelébb variánsokban tukroződik az újkor filozófiájaban és műveszeteben Az egyéniség nivellálódásának folyamata athatja a jelenkori polgári társadalom eletenek minden szféráját. Mindenekelőtt dehumanizálodik, elszemélytelenedik a munka. Ez a dehumanizalodás feltartóztathatatlanul kiterjed a szellemi munka szferájára is, amely korábban kiváltságos helyzetben volt. Ugyanez tortenik a társadalom-politikai viszonyok szferájában is Az államapparátusnak, a politikai pártoknak, szakszervezeteknek, társadalmi szervezeteknek a jelenkori kapitalizmusra jellemző elburokratizálódása azt jelenti, hogy az egyének kozotti viszonyok helyuket személytelen viszonyoknak adják át, amelyek kozepette az egyen nem a tevékenység szubjektuma, hanem egy szemelytelen gépezet kis csavarja, meghatározott funkció hordozója.

Nincs menekvése a ~-nek a szabad ido teren sem. Minthogy munkája és tarsadalmi tevékenysége nem osztonzi az embert onállósagra, óhatatlanul elszegenyednek szellemi szuksegletei A standardizalt szokas, a konformizmus arra osztonzi, hogy szabad idejeben ~-e fejlesztese helyett elsosorban a szorakozast keresse A szellemi termeles kapitalizmusra jellemző kommercialis szemlelete, a szellemi kultura standardizalasahoz vezet. Az aruk tomegtermeleset standardizalt egyenek tomegtermelese tetőzi be.

A ~ felbomlasanak folyamata szeleskoruen tukroződik a polgari ideologiaban A ~ sorsanak kerdese fontos helyet foglal el a XIX sz. vege es kulonosen a XX sz polgari filozofiájaban es szociologiajaban Mar Tonnies megprobalta ertelmezni azt a folyamatot, amelynek soran az egyenek patriarchalis-romantikus kapcsolatain alapulo „kozossegrol" atmenet tortenik a haszonra es a kolcsonos kihasznalasra epulo szemelytelen „tarsadalomra" Az egyennek a tarsadalmi csoporttal való integralodasa — Durheim szociologiai koncepciojanak fo problemaja Simmel, sajat koranak ellentmondasait egyetemesse teve, a ~ valsagat a „kultura elnarithatatlan altalanos tragediaja" egyik megnyilvanulasanak tekintette.

A jelenkori polgari szociologia a ~ problemajat tobbfele aspektusban veti fel 1 etnografiai alapon tanulmanyozzak a ~ kialakulasanak sajatossagait a primitiv tarsadalmakban, valamint a ~ tipusa es a kultura jellege kozotti kolcsonos osszefuggest (kulturantropologia, R Benedict, M. Mead stb), 2 vizsgaljak a szocialis jelleg megvaltozasat a jelenkori tokes tarsadalomban az iparositas, az automatizalas es mas korulmenyek hatasa alapjan (Fromm, Mills, H. Gerth, T. Adorno, Riesman, Whyte stb.), 3. tanulmanyozzak, tobbek kozott kiserleti modszerekkel is, az egyennek a tarsadalmi csoportban tanusitott magatartasat (a kiscsoportok szociologiaja, Cooleytol kezdve, Homans, Bales, Moreno stb. művei), 4. kidolgozzak az emberekkel valo manipulalas leghatekonyabb modszereit a kulonbozó társadalmi — kulonosen a termelesi — szituaciokban *(emberi viszonylatok elmelete, iparszociológia, menedzserizmus,* munkaszociologia)

A polgari szociologusok koncepcioiban realis tarsadalmi folyamatok tukrozodnek (a szabad vallalkozas korara jellemző individualizmus csődje, a tarsadalom elburokratizalodasa es ennek hatasa a ~-re stb) De amikor felvetik e fontos problemakat, jobbara megkerulik konkret tortenelmi ertelmuket Egyes szerzok egyenesen azt hirdetik, hogy el kell vetni az „autonóm" ~ idealjat, s a ~-et csupan a tarsadalmi csoport egyik elemenek tekintik Az iparban kialakitott ugynevezett „emberi viszonylatok" rendszerének es a mestersegesen krealt kollektivizmus mas, a tőkes termelesi viszonyok kizsakmanyolo jellegét elleplező formainak segitségevel a korpora-

ciók a munka „humanizalasának" illúzióit keltik és újabb lehetőségeket nyernek az emberek manipulalasara Mas szerzok (tobbek kozt a neofreudistak, Fromm, Riesman) elítélik ezt a konformizmust es bíráljak a tőkes viszonyokat. Ez a kritika azonban a regi individualista ideal allaspontjan alapul s ezert romantikus jellegü. A tokes tarsadalom ellentmondasait történelmietlenul ertelmezik: vagy mint a racionalis civilizació es az irracionális emberi természet kozotti egyetemes konfliktus megnyilvanulását (Freud), vagy mint a „tomegtársadalmat" es „tomegkultúrat" szülő iparositas elkerulhetetlen kovetkezmenyet. A ~ elidegenedesét pedig úgy abrázolják, mint — a kapitalizmusban es a kommunizmusban egyarant — elhárithatatlan jelenséget (Fromm). Így a kapitalizmus romantikus kritikaja e tarsadalom kozvetett apológiajának formajat olti.

Míg a szociologusok főként abbol a szempontbol kozelitik meg a ~ problémaját, hogy az egyének milyen kolcsonhatásban vannak egymással a konkret kozosségekben, a jelenkori polgári filozófia a ~ es a társadalom viszonyának kérdését szeles filozofiai aspektusban veti fel. Kulonosen nagy figyelmet szentel a ~-nek a *perszonalizmus* es az *egzisztencializmus* számukra a ~ problémája centrális jelentosegu, de nem kepesek leirni azokat a reális társadalmi kapcsolatokat, amelyek nelkul nem létezik ~. Az egzisztencializmus feltárja a ~ es a jelenkori társadalom mely és eles konfliktusat, az egyén szemelytelen kulsó erők általi leigazottsagat. De Marxszal ellentetben, aki kimutatta, hogy a ~ „eldologiasodásanak" forrását a polgári termelési viszonyokban kell keresni, az egzisztencialisták azt allitjak, hogy az ember elidegenedett letezési módja magában az ember természetében gyokerezik. Ilyenformán a ~ szabadsága es az élet szemelytelen hétkoznapisága („man") kozotti reális történelmi ellentmondás feloldhatatlan, metafizikus ellentmondássá válik. ~-nek lenni az emberek tobbsége számára erejuket meghaladó feladat. Az embernek, hogy kilépjen a „hétkoznapiság" világából, nem magát ezt a világot, hanem a maga tudatát kell megvaltoztatnia: el kell szánnia magát arra, hogy szembenéz a halállal; szemtől szemben a halallal az ember mindig onmagava valik, azaz ~-ge. Tehát ahelyett, hogy realis kivezeto utat mutatnának abból a helyzetből, amelybe a kapitalizmus juttatja a ~-et, az egzisztencialisták illuzórikus megoldást ajánlanak, amely végso soron az egyén erkölcsi ujjászuletesére redukalódik. Az individualizmus a ~ ontudatát a társadalmi valósággal való kapcsolat eszkozebol a tőle való mesterseges (es illuzórikus) elszigetelődés eszkozévé változtatja.

Marx volt az első, aki nem általában, hanem konkrét történelmi módon vetette fel a ~ problémájat. Marx és Engels már „A német ideológia"-ban kimutatta, hogy a ~ es a társadalom absztrakt ellentéte és ennek etikai kifejeződése — az egoizmus és az altruizmus kozotti ellentmondás — csupan illuzórikus tukrozódése a tőkés rend tarsadalmi ellentmondásainak. „ Ez az ellentet csak *látszólagos*, mert az egyik oldalt, az úgynevezett »általánost«, a másik, a magánérdek hozza folytonosan létre, és az semmiképpen sem onalló tortenettel bíró, onalló hatalom vele szemben." (*Marx—Engels* Muvei. 3. kot. 231. old.) Ennek az ellentmondásnak csak egy megoldasa van: a „polgári társadalmat", „emberi tarsadalomma" vagy „társadalmasult emberiséggé" kell atalakítani (vo. *Marx—Engels* Művei. 3. kot. 10. old.), azaz kommunizmussá. Minthogy a ~ nem elszigetelt monasz, felszabadulásának és felvirágzásanak útja csak a tomeg felszabadításan át vezethet. Másrészt azonban „a tarsadalom nem szabadithatja fel magát anelkul, hogy minden egyes ember fel ne szabaduljon". (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 289. old.) A kommunizmus az a társadalom, „amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az osszesség szabad fejlodésének feltétele." (*Marx—Engels* Művei. 4. kot. 460. old.)

A ~ problémajanak a kommunizmusban valo megoldasa három egymást kolcsonosen feltetelezo mozzanatból áll: 1. radikálisan megvaltozik a ~ es a társadalmi struktúra koztt viszony; 2. kialakul az új típusú ~ (társadalmi karakter); 3. létrejonnek a ~ harmonikus fejlódéséhez nelkulozhetetlen feltételek.

A kommunizmusban a ~ lesz a társadalmi fejlódés alapvető célja. Minthogy a munka nyomasztó szukségszeruségeből a ~ elsőrendú létszukségletévé valik, a ~-et már nem kell kényszeriteni a munkára, a termelési folyamat irányitásához szukseges tarsadalmi szervezet pedig az egyének szabad egyesulésévé válik. Az individualizmus mindig az egyének megosztottságat, érdekeik osszeutközését fejezte ki, melyek kovetkeztében minden „kozos" fiktívnek, kulsólegesnek tűnik fel a szemükben saját „Én"-jukhoz képest. Innen származik a „magánéletnek" mint a kozélettel ellentetes valaminek a fogalma, a „belső világ" mint a „kulso tevékenység" világától elszigetelt valami, a „szabad idó" mint a munkától mentes idő. A kommunizmus megszunteti ezeket az antinómiakat annak alapján, hogy a társadalmi érdek egyben mindenki személyes érdeke. A kommunista társadalom nem a ~ feloldása a személytelen társadalmi egészben, hanem a társadalmınak és az egyéninek harmonikus osszekapcsolása. Éppen ez a harmónia teszi lehetővé a kommunista társadalom sza-

mára, hogy megoldja a ~ sokoldalú fejlődésének problémáját.

2. A ~ a pszichológiában. A ~ pszichikai jellemzői, illetve összetevői: az ember jellege, temperamentuma, képességei, intellektuális tevékenysége, domináns érzelmeinek és cselekvési motívumainak összessége, úgyszintén a pszichikai folyamatok idegrendszeri lefolyásának sajátosságai. A tulajdonságoknak ez az individualitásában megismételhetetlen kombinációja minden konkrét embernél tartós egységet alkot, ami a ~ pszichikai arculata vagy alkata viszonylagos állandóságának tekinthető. A ~ pszichikai alkata az ember tevékenységének derivátuma, s elsősorban életének társadalmi feltételei által determinált. A ~ kölcsönösen összefüggő viszonylagosan állandó és viszonylagosan változó sajátosságai és tulajdonságai a ~ bonyolult dinamikus struktúráját alkotják. A ~ pszichológiai tanulmányozásának tárgyát azok a törvényszerűségek képezik, amelyek meghatározzák az egyéni tudat — a ~ társadalmi-történeti létfeltételei megváltozása folytán bekövetkező — változásait, átalakulását és fejlődését.

A ~ kialakulásának folyamatában rendkívül lényeges az ember „én"-jének a felismerése, vagyis az, ahogyan önmagát másoktól megkülönbözteti, amilyen tulajdonságokat, értékeket, feladatokat magáévá tesz, amilyenekkel bensőleg azonosul, illetve amilyeneket tartósan kerül. A ~ pszichológiai vizsgálatában a kutatás először is annak felderítésére irányul, hogy milyen szerepet játszanak a különböző minőségű és intenzitású, a belső és külső (társadalmi) tényezők a ~ kialakulásában, továbbá ezek alapján milyen általános törvényszerűségek állapíthatók meg a ~ formálódásában, melyek az alakulás szempontjából a legdöntőbb életszakaszok s mindezek ismeretében milyen gyakorlati pedagógiai, illetve szociális következtetések, tennivalók rajzolódnak ki, mint nélkülözhetetlenek a ~ pozitív irányú befolyásolásához. — A ~-et ,mint láttuk, a tulajdonságok sajátos egységbeszerveződése, strukturális integráltsága jellemzi (ha már érett, kialakult). A pszichológiai vizsgálat azonban mind a ~-pszichológia történetét tekintve, mind az egyén ~-gé fejlődését tekintve nem könnyen és nem közvetlenül ragadja meg a különböző ~-ek sajátos integráltságát. A ~-kutatás jelenleg konkrétabb ismeretekkel rendelkezik a ~ egyes szintjeiről, illetve faktorairól, mint egységes strukturális felépítéséről; ma már világossá vált, hogy a ~ egyes faktorairól kialakított tipológiák, illetve ~-értelmezések korántsem extrapolálhatók minden további megszorítás, kiegészítés vagy lényeges korrekció nélkül a ~ egészére. A ~-pszichológia történetében gyakran előfordult, hogy a ~ különböző szintjeit vagy aspektusait önállóan és elkülönülten vizsgálták; ilyen volt a legrégibb ~-tipológiai felosztás, a hippokratészi is, amennyiben a „vérmérsékleti", temperamentumbeli különbségeket vette alapul (szangvinikus, kolerikus, melankolikus és flegmatikus típust különböztetett meg ezen az alapon). A XX. sz. egyik leghatásosabb ~-tipológiája Kretschmer ~-típusú felosztása, amelyben a testalkat és az elmebetegségek összefüggését alapul véve aszténiás, piknikus és atletikus típust különböztetett meg. C. G. Jung viszont abból indult ki, hogy a ~belső ösztönző ereje, aktivitása elsősorban önmaga felé avagy a külvilág felé irányul (eszerint különböztetett meg introvertált, ill. extrovertált típust). Pavlov pedig abból kiindulva, hogy a viselkedésformák hátterében az idegrendszer működésének típusos sajátosságai állanak, az idegrendszer négy alaptípusát különböztette meg. (Erre épültek tovább Eysenck, részben Tyeplov, Nyebilicin ~-pszichológiai elképzelései.) — A modern kutatások mindenesetre valószínűsítik azt a hipotézist, hogy a ~ struktúrájában van egy centrális, integrált stabil mag, amelyben az alkati, temperamentumbeli sajátosságokat is magábanfoglaló, illetve, sajátosan átalakító jellembeli tulajdonságok és az én tudata játszanak domináns szerepet, ezért ezekben kell a ~ alapvető kritériumait keresni. „...az ember azért személyiség, mert tudatosan meghatározza viszonyát ahhoz, ami körülveszi" (Rubinstein).

szemiotika ⟨gör. szemeion — jel⟩: a *jel*rendszerek összehasonlító tanulmányozásával foglalkozó tudományág. Tárgykörébe tartozik minden jelrendszer, a legegyszerűbbektől a természetes nyelvekig és a tudomány formalizált nyelvéig. A jelrendszerek funkciói közül alapvetők: 1. *információ*, közlés továbbításának vagy a gondolati tartalom kifejezésének funkciója *(jelentés)*; 2. az érintkezés funkciója, vagyis a hallgató (olvasó) számára az átadott közlés felfogásának biztosítása, valamint a cselekvésre való ösztönzés, érzelmi hatás stb. E funkciók bármelyike megvalósításának feltétele a jelrendszer meghatározott belső szerkezete, vagyis különböző jelek megléte és kombinációik törvényei. Ennek megfelelően a ~-nak három fő része különböztethető meg: 1. a szintaxis, amely a jelrendszerek belső szerkezetét vizsgálja, függetlenül az általuk betöltött funkcióktól; 2. a szemantika, amely a jelrendszereket mint az értelem kifejezési eszközét tanulmányozza; 3. a pragmatika, amely a jelrendszerek és a jelrendszereket használó („felfogó" és „interpretáló") ember közötti viszonyt vizsgálja. A ~ módszereinek fejlődésében a rendszerek kutatása játssza a legnagyobb szerepet, azoké a rendszereké, amelyek egyrészt az

értelem kifejezésének eléggé gazdag eszközeivel, másrészt pedig eléggé kifejezett struktúrával rendelkeznek. Ilyen rendszerek jelenleg mindenekelőtt a matematika, különösen a ~-i logika formalizált nyelvei. A legfejlettebb szemiotikai tudományág a *metalogika*. A szemiotikai kutatások lehetővé teszik új tudományterületek formalizációját (viszonylag fejlettek az utóbbi időben a matematikai lingvisztika terén végzett kalkulusok, a pragmatika egyes fogalmainak formalizálásával kapcsolatos kiserletek stb.). A ~ fogalmai és módszerei nagy jelentőségre tettek szert az információ racionális tárolása és automatikus feldolgozása elméletének és gyakorlatának fejlődésével kapcsolatban; ezen a téren a ~ érintkezik a *kibernetikával*. A ~ alapelveit először Ch. S. Peirce amerikai logikus és matematikus fogalmazta meg, majd a filozófus Ch. W. Morris fejtette ki és rendszerezte („A jelelmélet alapjai", 1938.). A ~ kérdéseit lényegében már századunk húszas éveiben vizsgálta a lengyel logikusok lvóvi—varsói iskolája.

„A szent család vagy a kritikai kritika kritikája" (1845): *Marx*nak és *Engels*nek az *ifjú hegeliánusok* ellen írt korai filozófiai műve. „A szent család" — a filozófus Bauer fivéreknek és követőiknek ironikus elnevezése. „Ezek az urak olyan kritikát propagáltak, amely fölötte áll minden valóságnak, fölötte áll a pártoknak és a politikának, tagad mindenféle gyakorlati tevékenységet, s beéri azzal, hogy »kritikailag« szemléli a környező világot és a benne végbemenő eseményeket. Bauer úrék félvállról tekintettek a proletariátusra, mint kritikátlan tömegre. Marx és Engels erélyesen szembefordult ezzel az ostoba és ártalmas irányzattal" (*Lenin* Összes művei. 2. köt. 9. old.). ~ Hegel és az ifjúhegeliánusok idealizmusának kritikája, a dialektikus és történelmi materializmus kimunkálásának folytatása. E műben Marx és Engels élesen bírálják az ifjúhegeliánusok személyiség-kultuszát. Kimutatják, hogy a történelem tartalma a dolgozó tömegek harca a kizsákmányolók ellen, s megfogalmazzák azt a gondolatot, hogy a proletariátus a kapitalizmus sírásója. E műben már csaknem teljesen kialakultak Marx és Engels nézetei a proletariátus forradalmi szerepét illetően. ~ a filozófia, különösen az angol és francia materializmus történetének vázlatát is adja. Fontos mérföldkő a *tudományos szocializmus* kiépítésének útján, a a proletárellenes, kispolgári ideológia és az idealizmus ellen folytatott harcban.

szenzualizmus ⟨lat. sensus — érzékelés⟩: ismeretelméleti irányzat, amely szerint a megismerés egyetlen forrását az érzékek (érzetek, észleletek) alkotják. Ha az érzeteket az objektív valóság tükröződéseként fogja fel, akkor a következetes ~ meghatározott feltételek mellett a materializmushoz vezet (Holbach, Helvetius, Feuerbach). De ha az érzeteket csak szubjektívnak tekinti, amely mögött nincs semmi, vagy csupán megismerhetetlen „magánvaló dolog" van, akkor a ~ szubjektív idealizmusba torkollik (Berkeley, Hume, Kant, E. Mach stb.). A ~ önmagában véve még nem a filozófia materialista vonalának a kifejeződése. Bár a ~-nak nagy szerepe volt a materialista filozófia fejlődésében, a ~ korlátozottsága miatt a régi materializmus gyakran tehetetlennek bizonyult az idealizmussal szemben. Az észleletek csak akkor tekinthetők a megismerés szükségszerű mozzanatának, ha szerves egységben vannak a *megismerés* folyamatának többi mozzanatával: a *gyakorlat*tal és az elvont gondolkodással. (Lásd még: *empirizmus, racionalizmus.*)

szép — lásd *esztétika*

szerepelmélet: modern szociálpszichológiai koncepció. A polgári ~-ben (megalapítójának G. Meadet tekintik) kifejezésre jutnak a nyugati pszichológia bizonyos haladó tendenciái: elégedetlenség az individualisztikus személyiségfelfogással, törekvés a személyiség szociális produktumként történő vizsgálatára, kialakulási mechanizmusának az emberek kölcsönhatásában való keresésére. A ~ mai polgári változatai szorosan kapcsolódnak a szociológiához (pl. *Parsons* iskolájához), a szemantikához, a szemiotikához, az antropológiához, az etnográfiához és más határos tudományokhoz; jellemzőjük, hogy empirikus kutatásokra támaszkodnak. Egyúttal erősen hatott rájuk a XIX—XX. századi polgári filozófia, aminek következtében számos idealista és metafizikus elemet tartalmaznak. Legfőbb fogyatékosságuk, hogy nem értik a társadalmi szervezet lényegét, lebecsülik a termelési módnak a társadalmi viszonyok struktúrájára és a *személyiség* kialakulására gyakorolt hatását.

A marxista szakirodalomban élesen bírálják a polgári ~ módszertani előfeltevéseit. Egyúttal rámutatnak arra is, hogy több kísérletileg igazolt általánosítást tartalmaz az egyén és a különböző társadalmi csoportok (érdekek, normák stb.) közötti társadalmi pszichológiai kölcsönhatás reális folyamataira vonatkozólag.

A ~ marxista kidolgozása és felhasználása (pl. a személyiségelméletben) a *történelmi materializmus* törvényeire és módszertani alapelveire épül.

szillogisztika: a szillogisztikus *következtetés*ek tana. Történetileg a dedukció első, Arisztotelész által kimunkált logikai rendszere. A ~ fő felada-

ta, hogy kideritse azokat az általános felteteleket, amelyek alapján szukségszerűen igaz konklúzió vonható le az olyan *ítélet*ekbol, amelyek a szubjektum predikátumhoz való tartozását vagy e hozzatartozás hiányát állítják. A szillogizmus három ítéletből áll· ket premisszából es a konklúzióbol. Azok az ítéletek, amelyek azt a terminust tartalmazzák (az ún. középső terminus), amely nem szerepel a zárótételben, a szillogizmus premisszáit alkotjak. A középső terminusnak a premisszákban elfoglalt helye szerint a szillogizmusok négy alakzatra oszthatok fel. Ezekben a terminusokat osszekapcsoló logikai allandó fajától függően („hozzátartozik mindegyikhez", „egyikhez sem tartozik hozzá", „hozzátartozik némelyhez", „némelyhez nem tartozik hozzá") kulonboztetjuk meg a módozatokat. Az asszertorikus ~-val egyutt már Arisztotelész lerakta a modális ~ alapjait, amelynek logikai állandói közé tartoznak a valóságosan, szukségszerűen, lehetségesen és véletlenul hozzátartozó vagy nem hozzátartozó viszonylatok. A modern formális logika szempontjából az asszertorikus ~ a dedukció viszonylag szúk elmélete. A *matematikai logika* eszkozeivel es módszereivel a ~ felépíthető mint kovetkezetes formállogikai rendszer: megvalósul szigorú axiomatizálása, bebizonyosodik ennek a rendszernek ellentmondásmentessége, teljessége és megoldódik benne az eldontésprobléma.

szillogizmus — lásd *szillogisztika*

szintaxis — lásd *szemiotika*

szkepticizmus: filozófiai koncepció, amely ketelkedik az objektív valosag megismerésének lehetőségében. A kovetkezetes ~ határos az *agnoszticizmus*sal. A ~ a társadalom fejlődésének azon korszakaiban terjedt el leginkább, amikor a régi társadalmi eszmenyek megrendultek, de az újak még nem erősödtek meg. A ~ az antik társadalom válságának a szakaszában (i. e. IV. sz.) keletkezett (lásd *antik filozófia*), mintegy reakcióként a megelőző spekulatív, racionalista filozófiai rendszerekre. A ~ Pürrhón, Arkeszilaosz, Karneadész, Aineszidémosz, Sextus Empiricus stb. tanításaiban érte el csúcsát. Az első szkeptikusok a szofistak hagyományait folytatva hangoztatták, hogy az emberi megismerés viszonylagos, formálisan bizonyíthatatlan, különböző feltételektől (életkörulményektől, az érzékszervek állapotától, a hagyományok és szokások hatásától stb.) fugg. Az általánosan elismerhető, megbízható tudás lehetőségében való kételkedés volt az antik ~ etikai koncepciójának az alapja. Az antik szkeptikusok azt hirdették, hogy a lelki nyugalom (ataraxia), és ezáltal a boldogság elerese erdekeben, ami a filozofiának a célja, tartózkodni kell az ítéletektől. De maguk a szkeptikusok egyáltalán nem tartózkodtak ítéletek alkotasától és muveikben bírálták a spekulatív filozofiai dogmakat, és bizonyítékokat (ún. tropusokat) hoztak fel a ~ mellett. A XVII—XVIII. sz. filozofiájában a ~-nak kulonböző áramlatai voltak. Egészében a ~ fontos szerepet játszott a középkori ideológia dogmatizmusának megcáfolásában. Montaigne, Charron, Bayle és mások munkáikban kétségbe vonták a teológusok érveit, előkészítették a talajt a materializmus elfogadása számára. masrészt Pascal, *Hume, Kant* és mások ~-a, noha metafizika- és vallásellenes, korlátozza az ész lehetőségeit, a vallásos hitnek nyit teret. A ~ hagyományos érvei ma sajátosan jelentkeznek a *pozitivizmus*ban, amely minden tapasztalati úton nem igazolható általánosítást értelmetlennek tart.

szociáldarwinizmus: szociológiai elmélet, amely a társadalmi fejlődés fó mozgatójának a létért való kuzdelmet és a természetes kiválogatódást tekinti. A XIX. sz. végén terjedt el a polgári szociológiaban, Darwin tanait terjeszti ki a szociológia teruletére (Gumplowicz, Ratzenhofer, Small, Sumner stb.). Egyes mai szociáldarwinisták azt állítjak, hogy a természetes kiválogatódás és a létért való küzdelem napjainkban is érvényes az emberi társadalomban. Mások szerint a természetes kiválogatódás száz évvel ezelőtt még tiszta formában érvényesült az emberi társadalomban, de a tudomány és a technika eredményei folytán a létért való küzdelem gyengült, és nemcsak a legerősebbek maradtak életben, hanem azok is, akik a korábbi viszonyok között kihalásra lettek volna ítélve. A ~ hívei szinte minden társadalmi baj gyökerét e „nem teljes értékűek" erős szaporodásában látják. Ezen a ponton a ~ a rasszista antropológiai szociológiai iskolához kapcsolódik.

szociális csoport: embereknek valamely tevékenységben való közös részvételuk, ill. céljaik érdekeik, foglalkozásuk stb. közössége alapján való társultsága. A marxista szociológia abból indul ki, hogy az emberek társadalmi helyzetének legfőbb meghatározója a termelési eszközokhöz való viszonyuk. Ettől fuggően oszlanak olyan — a társadalom életében kiemelkedő szerepet játszó — ~-okra, mint az *osztályok*. Az osztálytagozódás azonban, bár meghatározó jellegű, nem az egyeduli; az emberek a legkülönfélébb körülmények között élnek és tevékenykednek, sokrétű viszonyokat és kapcsolatokat létesítenek egymással. A kapcsolatok különböző, mind termelési, mind termelésen kívuli ~-ok személyes kapcsolatain alapulnak (pl. család,

termelőbrigád), míg másokra nem az ilyen kapcsolatok jellemzők (politikai párt, szakszervezet stb.). A kutatás érdekében néha egy csoportba kell foglalni olyan embereket is, akik történetesen nincsenek kapcsolatban egymással (műveltségi vagy jövedelmi színvonal, életkor stb. szerint). A mai burzsoa szociológia gyakran arra használja a ~ fogalmát, hogy elkodosítse a társadalom osztálytagozódását s az osztályokat másodlagos, lényegtelen csoportosulásokban oldja fel.

Az emberek csoportbeli viselkedésének megértése és tudományos elemzése szempontjából nagy jelentőségű a csoporttagok saját csoportjukra vonatkozó szubjektív képzeteinek számbavétele. E képzeteket a szociológia és a szociálpszichológia a vonatkozási (referencia-) csoport fogalmával jelöli: ez az a csoport, amelyhez az ember saját viselkedését szabja.

A burzsoa szociológia gyakran a ~ működésének szociálpszichológiai és pszichológiai törvényszerűségeire szorítkozik, s elszakítja ezeket a csoportokat a társadalomban zajló széles körű társadalmi-gazdasági folyamatoktól, mintha magukba zárt, autogén társadalmi egységek volnának.

A marxista szociológia önálló képződményekként tekinti a csoportokat, de a tevékenységük hátterét és környezetét alkotó tényezőkkel és folyamatokkal összefüggésben kutatja őket. A ~ belső törvényszerűségei szorosan összefüggnek a széles körű társadalmi rendszerek működésével, a ~ tevékenységi mechanizmusai a társadalom élettevékenységének törvényszerűségeit tükrözik.

„szociális magatartás" koncepciója: az Egyesült Államok modern polgári szociológiájában a *szociológia* tárgyára és feladataira vonatkozó felfogás, amely az empirikus kutatások többségének általános elméleti fundamentuma. A ~ alapjait R. Park és E. Burgess fektette le.

A „szociális magatartás tudományaként" felfogott szociológia igénye, szemben a XIX—XX. századi „szociálfilozófiával", egy „dezideologizált", egzakt" szociológia megteremtése. Követői szociális magatartáson az egyének és a szociális csoportok tevékenységének és kapcsolatainak egy meghatározott konstrukcióját értik, a „specifikus szociális" tényezőnek az emberek pszichikai kapcsolatait (a kommunikációt) tekintik. A szociológiát így módon „személyek közötti viszonyok" (interpersonal relations) tanulmányozására redukálják: két vagy több egyén pszichikai kölcsönhatásának aktusában látják azt a sejtformát, amely a szociális folyamatok egész specifikumát magában foglalja. A ~-nak két, egymással polemizáló változata a „szociális behaviourizmus" és a „dinamikus pszichológiának" elsősorban a pszichoanalízis eszméiből kiindulo különféle elméletei. A „szocialbehaviourizmus" (amelynek fő népszerűsítője a 30-as évek óta Lundberg) követői az „ingerreakció" elvet alkalmazva az ember szociális közegben tanúsított magatartásának vizsgálatára, azonosítják a társadalmi tudat aktusainak tanulmányozását a csoportok, kollektívak reakcióinak („nyított magatartás" — overt behaviour) tanulmányozásával. Ezt a szemléletmódot érvényesítik a kis csoportok szociológiájának, a vezetésszociológiának, a politikai viszonyok szociológiájának (elsősorban a társadalmi aktivitás folyamatainak, a választások vizsgálatának) területén; jellemzője a mennyiségi, s ezen belül a matematikai módszerek túltengése a kutatásokban. Az empirikus kutatásokkal foglalkozó kiemelkedő polgári szociológusok többsége (P. Lazarsfeld, S. Stouffer, B. Berelson stb.) a „szocialbehaviourizmus" platformján áll, s ennek legfőbb elveire épülnek a „matematikai szociológia" különféle változatai is (Rashevsky, Dodd és mások).

A „szociális magatartás tudományaként" értelmezett szociológia másik irányzata abból indul ki, hogy az emberi motívumok, hajlamok, értékek, célok és más tudati tényezők mint az individuális pszichikum és a szocialpszichológia objektíve létező jelenségei tanulmányozhatók. Ennek az irányzatnak az álláspontját a legteljesebben a *társadalmi cselekvés elmélete* fejezi ki. Képviselői közül sokan szembe állnak a „szociológiai neopozitivizmussal" és a „minőségi metodológiának" a hívei. Az irányzat keretei között folytatott empirikus kutatásokban — az iparszociológiában, a családszociológiában, a faji és etnikai viszonyok szociológiájában — elméleti alapként a pszichoanalízisnek a személyiség struktúrájára, a személyiség-konfliktus tényezőire és lekuzdésének módjaira vonatkozó tételeiből indulnak ki. A ~ e változatának alapelveire épül az *emberi viszonylatok elmélete*. A „szociálbehaviourizmus" programjához viszonyítva napjainkban e második irányzat népszerűbb a tőkésországokban, mivel megváltoztak azok a feladatok, amelyeket az emberekkel való manipulálás területén a vezető uralkodó körök érdekei a szociológia elé állítanak. A ~ különböző irányzatainak képviselői a polgári társadalom ellentmondásainak forrását az emberek nézeteinek, hiedelmeinek és emócióinak kölcsönhatásában látják, s ebből kiindulva ajánlanak különféle módokat ezek megoldására. Az uralkodó osztályok a mai tőkés társadalomban a tömegek irányításának mind kifinomultabb módszereihez folyamodnak, elsősorban olyanokhoz, amelyekkel elérhetik, hogy a tömegek tuda-

tosan preferalják a fennálló szociális viszonyokat. A *személyiséggel* való bürokratikus manipulalas tendenciaja a polgári társadalomban egyre inkabb az emberi meggyőződések, motivumok, ertekek, elvek irányításának formáját olti. Az emberi pszichikum tanulmányozásának programjara épulo es a pszichikum legmélyebb folyamatainak befolyásolásán dolgozó antibehaviourista szociológiai iskolákat is az ilyen manipulálás elméleti megalapozása és módszereinek, eszközeinek kimunkálása jellemzi.

szociális mobilitás: szociológiai fogalom, amely kifejezi a *szociális csoport*ok mozgékonyságát a szocialis *struktúrán* belul. A polgári szociológiában a ~ az emberek átkerülése a társadalom egyik retegéből egy másik rétegébe, a szociális helyzet megváltozása. Megkülönboztethető „horizontális" ~ (emberek átmenete valamely társadalmi csoportból egy ugyanazon a szociális szinten álló társadalmi csoportba) es „vertikális" ~ (valamely szemely másik társadalmi rétegbe vagy osztályba való átkerulése). A szociális struktúra mozgékonysaga, mobilitása valóban adott. A polgári szociológusok azonban amikor azt állitják, hogy a tőkés társadalom az osztályellentmondások gyengulésének és a szociális homogenitás kibontakozásának irányában halad, eltorzítják a ~ jellegét.

szociális modellezés — lásd *társadalmi modellezes*

szociális szerep: az egyén csoporton belüli, úgyszintén az egyén, ill. a csoport társadalmi organizmuson belüli szociális kölcsonhatásának, funkcionálásának kifejezésére használt kategória. A polgári szociológiában a ~ definícióinak sokasága található. Az emberek nincsenek mindig tudatában ~-üknek, gyakran automatikusan látják el. Minden ember tobb különböző csoporthoz tartozik, s így tobb szerepet tölt be. Emiatt ellentmondás is keletkezhet az ember különböző szerepei között. A ~-ek pontos osztályozása még nem történt meg, habár számos ilyenirányú kísérlet ismeretes.

A ~ polgári koncepcióinak altalános vonasa, hogy nem tárják fel a ~ tartalmát meghatározo lényegi okokat, ami társadalom felfogásuk idealisztikus és pszichologizáló tendenciáival fugg össze. A történelmi materializmus objektív elemzést ad a társadalom struktúrájáról, a történeti fejlődés és az emberi tevékenység dinamikajáról, s ennek alapján kimutatja azokat a reális okokat, amelyek az emberek viszonyait egy konkrét társadalmi organizmusban meghatarozzák, s megjelöli a kialakult szerep-viszonyok megvaltoztatásának útjait. (Lásd még: *szemelyiség; szociális csoport.)*

szociális sztratifikáció (lat. stratum — reteg): a társadalom szerkezetéről szóló polgári szociologiai koncepció, amely szerint a tarsadalom retegekre vagy „stratum"-okra oszlik. A felosztast kulonbozo — gazdasagi, politikai, biológiai, faji, vallási stb. — ismervek alapjan végzik, a polgári szociologusok koreben nincs egyseg a retegzodes kritériumainak meghatározasaban A ~ fogalma a társadalom osztalyokra tagolasat is tartalmazza, de ennek alapjáva onkenyes, ill. másodlagos kritériumokat tesznek (pl a foglalkozás, a lakás tipusa, a lakóhely, a jovedelem nagysága stb.)

szocialista állam: a szocialista társadalom allama, a szocializmus gazdasagi alapjanak politikai felépítménye. A ~ az *állam* uj tipusa, amely a szocialista forradalom eredmenyekent a burzsoa államot valtja fel. A szocialista felepitmeny megteremtése folyamat, amely vegighuzodik a kapitalizmusból a szocializmusba valo átmenet egesz időszakán. Az átmeneti szakasz allama a *proletárdiktatúra.* Céljait és feladatait tekintve szocialista, mert a szocializmus felepitesenek az eszkoze. A szocialista társadalom fejlodesenek mertekeben valtoznak az állam funkcioi, a kizsakmányoló osztályok felszamolasaval egyidejuleg fokozatosan visszaszorul ellenallásuk elnyomasának funkciója, mindinkabb kifejlodnek a ~ fo funkcioi: a gazdasagi-szervezo es kulturalis-nevelő funkció. A szocialista világrendszer kialakulásaval osszefuggesben a békéert vivott harc és az ország vedelmének funkcioi mellett a ~ új külső funkciója jelenik meg: a szocialista országokkal való testveri egyuttmukodés fejlesztése. Amikor a szocializmus teljes és végleges gyozelmet arat es a tarsadalom a kommunizmus kibontakozó epitesenek a szakaszaba lep, a proletárdiktatúra allama *egyetemes nepi allam*ma alakul át, amely az egvetemes nepi akarat kifejezésének a szerve. A ~ a szocializmus megszilardításának, a kommunista tarsadalom epitesenek az eszkoze. Az allam elhalasa azt jelenti, hogy a szocialista államisag es a szocialista tarsadalom egesz politikai szervezete fokozatosan *kommunista társadalmi onigazgatás*sa fejlodik at Az allam teljes elhalasanak feltetele a fejlett kommunista társadalom felepitése

szocialista forradalom: az osztalytarsadalom torteneteben a legmelyrehatobb *tarsadalmi forradalom,* amely megvalositja az átmenetet a tokes társadalmi-gazdasági alakulatból a kommunista alakulatba. Tartalmat tekintve a ~ azoknak a gyokeres minoségi tarsadalmi-gazdasági és politikai átalakulásoknak az osszessege, amelyek magukban foglalják a hatalom megragadását a munkásosztály által, a regi államgepezet szét-

zuzását, a termelesi eszkozok társadalmi tulajdonanak, a gazdasagi es szocialis folyamatok tarsadalmi iranyitási rendszerenek letrehozását, az osztalyantagonizmusoknak es az ember kizsakmányolásának felszámolasát, a szocialista demokracia kifejleszteset, a kulturális forradalom megvalositasat

A ~ tortenelmi szuksegszerusege vegso fokon a termeles társadalmi jellegenek es tokes elsajatitási formájanak konfliktusából kovetkezik. A kapitalizmus hatalmas terjedelmu es nagymertekben társadalmasult termeloeroi beleutkoznek a tokes termelesi viszonyok szuk keretebe.

Ez az ellentmondas onmagában nem idezi elo a kapitalizmus „csődjet" es „automatikus oszszeomlását". A termeles novekvő tarsadalmasulasának nyomására végbemegy a tőkes tulajdon formájának fejlodese az egyeni magántulajdontol a kollektiv magantulajdonhoz, majd a meg szemelytelenebb, allammonopolista tulajdonhoz, ami bizonyos lehetoségeket teremt a termeloerok tovabbi novekedesere a tőkes termelesi mod keretei kozott. A burzsoazia, felhasznalva a tudományos-technikai forradalom eredmenyeit, a termeles allammonopolista szabályozásának modszerei *(államkapitalizmus és állammonopolista kapitalizmus)* segitsegével igyekszik feloldani a kapitalizmus ellentmondásai okozta feszultseget es elharitani a ~-at.

A reformista ideologia kepviseloi a kapitalizmus ujjászuletesenek vagy „transzformációjának" tuntetik fel az allammonopolista szabályozast. A valosagban e folyamatnak az a dialektikája, hogy az allammonopolista szabályozas mikozben a kapitalizmus valamennyi erőforrásának mozgositásával a tokes rend fenntartásaert folytatott harc eszkozeul szolgál, egyuttal meggyorsitja a szocializmus anyagi elofeltételeinek megerlelodeset, s ezzel tovább fokozza a kapitalizmus alapveto ellentmondasanak feszito erejet

A ~-hoz nemcsak objektiv feltetelekre, a szocializmus anyagi elofeltételeinek meghatarozot erettsegere van szukseg, hanem a szubjektiv tenvezore is, a munkasosztaly, a dolgozok aktiv es tudatos harcara a szocializmusert. A kapitalizmus alapveto ellentmondása az osztalyviszonyok teruleten a munka es a toke, a proletariátus es a burzsoazia eles antagonizmusakent jelentkezik A ~ a munkasosztaly *osztályharc*ából no ki, a tokes termelesi viszonyok rendszereben elfoglalt helyzete ruhazza rá a ~ fo hajtoerejenek es hegemonjanak a szerepet. A tokesorszagok egesz soranak munkasosztalya a burzsoáziatol allhatatos harccal magasabb eletszinvonalat, valamint szamos szociális es politikai jogot vivott ki. Ezekre a tenyekre hivatkozva, a kispolgari radikalizmus ideologusai azt allitják, hogy a munkasosztaly forradalmi lehetőségei csokkennek, maga is „integrálódik" a tőkés rendszerben. A munkasosztály forradalmi energiája a valóságban szakadatlanul novekszik, hiszen nemcsak azert forradalmi, mert a kapitalizmusban nehéz az anyagi helyzete, hanem elsosorban azért, mert tarsadalmilag jogfosztott, alapvető osztályerdekei a tokes viszonyok rendszerének egeszével ellentetesek

A szocializmusert folytatott harcban a munkásosztaly nincs egyedul. A tőkes társadalom szocialis osszetetele nem egynemu. A korábbi tarsadalmi-gazdasági alakulatokból megmaradt osztályokon es társadalmi csoportokon kívul (parasztsag, kezmuvesek, háziiparosok) a kapitalizmus viszonyai kozott más társadalmi rétegek is letrejonnek es fejlodnek: az alkalmazottak, a muszaki es tudományos dolgozók, a kisvallalkozók. E tarsadalmi csoportok mindegyikere novekvő nyomást gyakorol a monopoltőke. Tobb kozuluk helyzetet tekintve közeledik a munkasosztályhoz es kepes arra, hogy a társadalom szocialista átalakitasáért vivott harcban a munkasosztaly oldalára alljon A munkásosztály szovetsege a parasztsaggal, a dolgozók nem proletár retegeivel a ~ gyozelmenek nelkulozhetetlen feltetele.

Oroszországban es a nepi demokratikus országokban a munkásosztály fo szovetsegese a ~-ban a parasztság volt Ennek az a magyarázata, hogy a~ gyozelme megfelel a dolgozo parasztság alapvető erdekeinek, s ugyanakkor főleg olyan országokban ment vegbe, ahol a parasztsag alkotta a lakossag tobbseget. Nem nehéz elore látnunk, hogy Azsia, Afrika es Latin-Amerika országainak tobbsegeben szinten a parasztsag lesz a munkásosztály fő szovetsegese a szocializmusert folytatando harcban. A parasztságnak ketsegkivul van szerepe számos fejlett kapitalista országban is. A mezogazdasaggal foglalkozok aránya az onallo lakossághoz kepest jo nehány fejlett tokesorszagban azonban nem haladja meg a 4—7%-ot. Egyszersmind ezekben az orszagokban a tudomanyos-technikai forradalom kibontakozasával szakadatlanul nő a haladó ertelmiseg kulonböző rétegeinek száma es befolyása. E retegek alapveto gazdasági és politikai erdekei szinten osszefonódnak a munkásosztály erdekeivel. Ezert a fejlett tokésországokban az a tendencia figyelhető meg, hogy a halado ertelmiseg valik a munkásosztály legfontosabb szovetsegeseve.

A munkasosztály, valamint a toke hatalmának megdonteseben es a szocializmus létrehozásában objektive erdekelt más osztályok es társadalmi csoportok alkotják azt a társadalmi bázist, amelyből a ~ politikai eroi kialakulnak. A ~ szubjektiv tenyezojének felkeszíteseben hatalmas szerep harul a munkásosztály forradalmi párt-

jára. A párt viszi be a munkásmozgalomba a szocialista tudatot, neveli és szervezi a tomegeket, kidolgozza az osztályharc stratégiáját es taktikáját, megvalósítja a ~ politikai vezetését.

A burzsoázia a maga uralmát politikai hatalmával, az államgepezet erejével biztosítja a tőkes társadalomban. Ezert a proletariátus társadalmi forradalmának első aktusa a politikai forradalom: a hatalom kivívása, a burzsoá államgépezet szétzúzása, a *proletárdiktatúra* megteremtése. A politikai forradalom a forradalmi helyzet talaján keletkező általános nemzeti válságból nő ki. Ez — Lenin szavaival — minden nagy forradalom alaptörvénye.

A ~ formái egy-egy ország konkrét feltételeitől és reális osztály-erőviszonyaitól fuggően váltakozhatnak. A ~ egyaránt lehet békés és nem békés. A munkásosztály és valamennyi dolgozó érdekeinek jobban megfelel a ~ fejlődésének békés útja, de az út megválasztása nagyban fugg a politikai harc kibontakozásának konkret körulményeitől.

A mai körulmények kozott a szocializmusba való békés átmenet lehetőségei a munkásosztály és a szocializmus javára megváltozott erőviszonyok objektív logikáján, a demokráciáért folytatott tömegharc lendületen, a monopóliumellenes gyokeres demokratikus átalakulások égető szukségletén alapulnak. E lehetőségek figyelembevételével számos fejlett tőkésország marxista—leninista pártja veti fel a szocializmusba való békés és fokozatos átmenet strategiai koncepcióját. Ez a koncepció a gyokeres demokratikus reformok programjára orientálódik, amely magába foglalja a vezető népgazdasági ágak, bankok államosítását, a gazdasági élet demokratikus ellenőrzését es programozását, a munkások részvételét a termeles irányításában, gyokeres adóreformot, a társadalmi elet kulonböző oldalainak demokratizálását. Ezek a *reform*ok onmagukban nem jelentik a szocializmust. Aláássák azonban a monopoltőke mindenhatóságát, s ezzel megtisztítják az utat a szocializmushoz, ennek az útnak fontos merfoldkoveivé, a szocializmusért vivott harc alkotóelemeivé válnak. A demokratikus reformok platformul szolgálnak a munkásosztály vezette baloldali erők szeles demokratikus koalíciójának létrehozásához. A harcban, amely ezekert a reformokért, a demokrácia fejlődeseert folyik, kialakulnak a ~ társadalmi-politikai tömegerői, megnő a munkásosztály politikai tekintélye, már a hatalom teljes megragadása előtt megnyílik a munkásosztály előtt az a lehetőség, hogy birtokba vegyen néhány fontos hídfőállást a burzsoá állam mechanizmusában, végrehajtó es főleg kepviseleti szerveiben. Ez kiszélesíti az osztályharc frontját, lehetővé teszi a monopoliumok hatalma elleni támadást, osszekapcsolva az alulról kiinduló tömegcselekvést a forradalmi erők befolyása alatt álló hatalmi szervek felulről kiinduló cselekvesével.

A viszonylag békes es fokozatos ~-ra való orientáció lényegénel fogva ellentetes a kapitalizmus szocializmussá történő fokozatos „átalakulásának" reformista koncepciójával *(reformizmus)*. A szocializmusba való békés átmenet minden fokozatossága mellett is forradalmi ugrás, amely feltételezi a hatalom teljes kivívását a munkásosztály, a dolgozók részéről, és a gyokeres fordulatot a tulajdonviszonyok terén.

Az, hogy a ~ békés vagy nem bekés formában fejlődik-e, elsősorban attól fugg, hogy a burzsoázia az ellenállás milyen lehetőségeivel és eszkozeivel rendelkezik. Ha az uralkodó osztályok elzárják a munkásosztály elől azokat a csatornákat, melyeken át a nép tobbsege békésen a szocializmus oldalara vonható, ha eroszakkal elnyomják a forradalmi elcsapat legális tevékenységét, akkor elkerulhetetlen a hatalom fegyveres megragadásának irányvonala. Mindemellett a fegyveres felkelés csak az általános nemzeti válság korulményei kozt számíthat sikerre, amikor a nep tobbségének támogatása és egyutterzese biztositott. Ellentétben a blanquizmussal es a kispolgári narodnyik forradalmisággal, a marxisták a fegyveres harc irányvonala eseten is mindig a tomegekre támaszkodnak. Sikeres fegyveres harc nem bontakoztatható ki bárhol és bármely időpontban mégoly jól kikepzett — s a tomegek apátiáját és passzivitását megtorni kepes „gyutacs" szerepét betolteni szándékozo — felkelők csoportjának onkényes megitelése alapján. A fegyveres harc akkor lehet sikeres, ha osszhangban van a tomegek forradalmi hangulatával es a tomegmozgalom tetőzésekor bontakozik ki. A forradalmi helyzet mesterseges megteremtesere irányuló kísérletek szemlátomást kudarcra vannak itelve. A forradalmi élcsapat politikai műveszete eppen abban áll, hogy időben fel tudja ismerni a tomegek forradalmi erjedésenek első jeleit és aktiv tettekkel be tud kapcsolódni a mozgalomba.

A forradalom folyamán az események fejlődesenek éles fordulatai előidézhetik, hogy a ~ egyik fejlődesi utját a másiknak kell felváltania. Ezert a munkásosztálynak és pártjának mindkét lehetőseggel számolnia kell a szocializmusba való bekés es nem békés átmenettel egyaránt.

A ~ nemzetkozi jellegű, az imperializmusnak mint világrendszernek az ellentmondásaiból nő ki. Ezek az ellentmondások azonban egyenlőtlenul novekszenek a kulonbozó országokban. A kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődésének eles egyenlotlensege kovetkeztében az imperialista rendszer bizonyos pontjain osszecsomo-

sodnak a feszult ellentmondasok, s a ~ tarsadalmi-politikai erőinek meglete eseten ezek a rendszer leggyengebb láncszemeive válnak Ebből kovetkezik annak lehetősege es szuksegszerűsege, hogy a ~ nem egyidejűleg győz a kulonbozó országokban Előbb egyetlen országban, Oroszországban győzott, ahol a XX sz elején a legkedvezőbb feltetelek alakultak ki az imperialista lánc megszakadasahoz Az Oktoberi Szocialista Forradalomnak oriasi nemzetkozi jelentősége van, megnyitotta a proletariatus társadalmi forradalmának korszakat

A proletariatus társadalmi forradalma bonyolult es hosszantarto világfolyamatkent bontakozik ki, amelyben tartalmilag es jellegukben sokretű forradalmi mozgalmak fonodnak ossze Nemelyikuk nem szocialista ugyan, de az imperializmus ellen irányul es objektiv ertelemben az egyseges világforradalmi folyamat kozos medrebe torkollik Ez radikálisabb jelleggel ruhazza fel, kozelíti a szocializmusert vivott harchoz őket, s megteremti az előfeltetelelt annak, hogy a demokratikus és nemzeti-felszabadito mozgalmak es forradalmak szocialista forradalmakba nőjenek át A társadalmi haladás logikaja a jelenkor osszes forradalmi erőit a korszak kozeppontjában allo fő erő, a nemzetkozi munkasosztály es a szocialista világrendszer kore tomoriti

A szocialista világrendszernek a forradalmi folyamatban betoltott vezető szerepet az hatarozza meg, hogy a leghatalmasabb erőt kepviseli, amely a ~ legbonyolultabb, alkoto feladatait megoldo, államilag szervezett munkasosztály gazdasagi es katonai-politikai hatalmara tamaszkodik A szocializmusert vivott világmeretű harc vegső kimenetele az alkoto forradalmi munka sikeretől fugg A győztes szocializmusnak a világforradalomra gyakorolt hatasarol szolva, Lenin hatarozottan elitelte a forradalom mesterséges „exportjának" balos alforradalmi koncepcioját, amely szerint a forradalmat a tőkesországok ellen kirobbantott haboruk utjan kell „siettetni" A szocializmus mas országok forradalmi mozgalmara a pelda erejevel, azaz munkasosztalya es egyeb halado erői internacionalista tamogatasaval, a bekeert es az ellenforradalom imperialista exportja ellen vivott eltokelt harccal gyakorol hatast A szocialista világrendszer mellett a fejlett tőkesorszagok munkasosztalya es a nemzeti-felszabadito mozgalom is a jelenkor alapvető forradalmi erői koze tartozik

A világforradalmi folyamatban a reszt vevő osztalyok es társadalmi retegek osszetetelenek heterogen volta kovetkezteben ellentmondasok keletkezhetnek A sokmillios kispolgari tomeg — Lenínnel szolva — a forradalomhoz valamennyi előiteletevel egyutt csatlakozik, elkerulhetetlenul magaval viszi a forradalmi mozgalomba ingadozasait es allhatatlansagat, nacionalizmusat es ultraforradalmisagat Ez a tarsadalmi forrasa annak, hogy az imperializmus elleni harc egyseges arcvonalanak nemely szakaszan cikcakkok, toresek, sot visszalepesek is tapasztalhatok, kulonosen azokban az orszagokban, ahol oriasi tulsulyban van a kispolgarsag es szuk az ipari proletarreteg A keletkező nehezsegek lekuzdesenek felteteleit a világforradalom altalanos előrehaladasa, a jelenkor alapveto forradalmi erőinek egysege biztositja

A szocialista világforradalom egyseg a sokfelesegben A világforradalmi folyamat gyakorlata a ~ kulonbozo formáit alakitotta ki es ketsegkivul a jovőben tovabbiakat is ki fog alakitani A győztes ~ tortenelmileg első formaja az Oktoberi Szocialista Forradalom volt A ~ altalanos torvenyei mellett magan viselte a hely es idő sajatszerűsegenek jegyeit, Oroszorszag es a kapitalizmus altalanos valsaga első szakaszanak tortenelmi adottsagait Az europai szocialista orszagokban a ~ uj format oltott, amelyet az jellemez, hogy a fejlődes tobb szakaszos, a proletardiktatura megteremtese viszonylag hosszu időszakot vett igenybe, a szocialista feladatok osszefonodtak az altalanos demokratikus antifasiszta harc feladataival Sajatszeru formaban bontakozott ki a ~ Kinaban, Koreaban, Vietnamban, Kubaban Szamos fejlett tokesorszagban kialakulnak a bekesebb es fokozatosabb formakban lezajlo ~ letrejottenek feltetelei Megismetelhetetlen sajatossagok fogjak jellemezni azoknak az orszagoknak szocializmushoz vezető utjat, amelyek felszabadulva a gyarmati iga alol a nem-kapitalista fejlődest valasztjak Nincs es nem is lehet a ~-nak minden orszagra ervenyes egyeduli sablonja A ~ az adott orszag feltételeinek talajan jon letre, es nem fuggetlenedhet az adott időszakban kialakult tortenelmi korulmenyek hatásatol Mindamellett a világforradalmi folyamatot mely belso egyseg jellemzi Minden ~ az egyseges szocialista világforradalom alkotoresze Ezert mindegyiknek specifikumain kivul vannak olyan vonásai is, amelyek az osszes tobbivel kozosek A ~ altalanos torvenyeit tanulmanyozo elmelet eppen ezert általanos jelentősegu

szocializáció (lat socialis — tarsadalmi) a szociologiai fogalom azt a folyamatot jelzi, melynek soran az ember a tarsadalomban valo elettevekenysegehez szukseges tulajdonsagokra szert tesz *„Mint ahogy* maga a tarsadalom az *embert* mint *embert* termeli, ugy a tarsadalmat az ember *termeli"* (*Marx* Gazdasagi-filozofiai kezirat 1844-ből 70 old) A ~ elmeleti megkozelitese annak megallapitasara hivatott, milyen tarsadalmi tenyezok hatasara jonnek letre a szemelyi

ség ilyen vagy olyan sajátosságai, milyen a mechanizmusa ennek a folyamatnak, s mik a következményei a társadalomra nézve. A ~ terminusa sajátos tartalommal rendelkezik a hozzá közel álló fogalmakhoz képest. A „növekedés" és az organikus „fejlődés" az individuum számára immanens hajlamok kibontakozását jelenti, ahová a társadalmi feltételek csupán külső közegként iktatódnak be. A „nevelés" a személyiség tudatos formálása valamely társadalmilag elfogadott ideálnak megfelelően s így a ~ folyamatának része. A ~ azonban ennél jóval gazdagabb és komplexebb folyamatot jelent: felöleli az individuumnak és a társadalmi hatások egész komplexumának kölcsönhatását és ennek eredményeit. — A ~ kutatásai és elméletei egyrészt biológiai, másrészt szociológiai orientációjúak. Egyesek abból az elképzelésből indulnak ki, hogy az ember biológiai lény, amely pusztán hozzáidomítja a veleszületett viselkedési formákat, ösztönöket stb. a társadalomban való létezés feltételeihez. A szociológiai orientáció hívei ezzel szemben úgy vélik, hogy a ~ az összes emberi tulajdonság kialakulása. — Az első orientáció a *freudizmus*ban jut kifejezésre legteljesebben. Freud úgy vélte, hogy a biológiai hajlamok képezik a gyermek viselkedésének alapját. E hajlamok realizálási kísérletei azonban összeütközésbe kerülnek a szülők által képviselt társadalmi követelményekkel. Ennek folytán a hajlamok elfojtódnak vagy transzformálódnak. Az individualitás éppen abban nyilvánul meg, hogy az ember mennyire és miképpen birkózik meg ezekkel az impulzusokkal, ez utóbbi pedig az ember alkatától és múltbeli, elsősorban gyermekkori tapasztalatától függ. A fejlődés folyamata irreverzibilis, s a kisgyermeknél kialakuló rendszerek eleve meghatározzák a későbbieket, amelyek csupán „ráépülnek" az előbbiekre. Freud szerint a ~ az 5—6. évre befejeződik. A ~ fő ágense a család, a szülők. Alapvető mechanizmusa az identifikáció, a legkorábbi emocionális viszony, amikor a gyermek tudattalanul azonosítja magát más tárggyal vagy emberrel, minek folytán az az Én-jének részévé válik. Ily módon a ~ folyamata olyan tényezőkre redukálódik, mint a gyermek táplálásának és ápolásának formái. Később azonban ezt a megközelítést nem találták kielégítőnek, s a szélesebb társadalmi közeg hatásának problémája került előtérbe *(neofreudizmus)*. — A szociológiai orientációjú koncepciók között a legérdekesebb a szimbolikus interakcionizmus, amely G. Meadtől ered. Mead kiindulópontja nem az egyes, elszigetelt individuum, hanem a társadalmi kölcsönhatás folyamata, melynek során az individuális tulajdonságok egyáltalán kialakulnak. Ez az irányzat közel áll L. Sz. Vigotszkij nézeteihez, amennyiben behatóan érdeklődik az intellektus fejlődése iránt, s hangsúlyozza, mennyire fontos a beszéd elsajátítása a ~ folyamatában. A szimbolikus interakcionizmus olyan folyamatként fogja fel a ~-t, melynek során az individuum elsajátítja a társadalmi szerepek egy meghatározott rendszerét, amelyhez szociális-kulturális jelentések és szimbólumok kapcsolódnak. A személyiség öntudata, Én-je szintén a más emberekkel, a társadalommal való érintkezésének derivátuma. A ~ nem fejeződik be a gyermekkorban, hanem gyakorlatilag végigkíséri az ember egész életét. A ~ fő szakaszai a következők: *a)* a pszichogenetikus, amelyben a gyermeknél, éppúgy mint az állatoknál, próbálgatások, hibák és megerősítések révén kialakulnak a szükségletek kielégítésének szokásos sablonjai; *b)* képi-szimbolikus, amikor a szokásaktus blokádja esetén kialakuló képek összekapcsolódnak bizonyos gesztusokkal, hangokkal stb., s ez utóbbiak a környező dolgok hatására szimbólum jelentőségére tesznek szert; *c)* intellektuális-konceptuális, amikor a szimbólumok révén a gyermek kezdi irányítani másnak és saját magának a viselkedését, s nemcsak személyes tapasztalata révén képes új jelentésekre szert tenni, hanem a már meglevő jelentések és a velük való analógiák kombinációja révén is. A ~ alapvető ágense ez esetben a primer csoport, s e koncepció hívei kiemelik a gyerekkori játszótársak csoportjának funkcióit a szerepek és a szerepbeli viselkedés megtanulásában. „Más szerepének átvétele" a ~ fő mechanizmusa. Kezdetben a gyerek a „jelentéssel bíró mások" (apa, anya) elvárásaira orientálódik, a kapcsolatok bővülésének megfelelően azonban megtörténik a generalizáció, s a „generalizált másik" válik az orientáció objektumává, akit Mead a közösséggel vagy a társadalmi csoporttal azonosított.

A kifejtett koncepció távlatokat nyitott a ~ empirikus kutatása számára (a gyermekkori játék szociális funkciói, a közvetlen és közvetett érintkezés jelentősége, a „jelentéssel bíró mások" jellege és típusai, „más szerepe átvételének" módjai stb.). Ennek azonban mint általános elméletnek lényeges fogyatékosságai vannak. Gyakorlatilag kizárja a vizsgálatból a filogenezist, a társadalom történeti fejlődését, s az ontogenetikus síkra korlátozódik. Az érintkezésre redukálja a ~-t, de kizárja a vizsgálatból ennek az érintkezésnek a tartalmát, a tárgyi tevékenységet, a munkát, amely roppant fontos szerepet játszik mind a filo-, mind az ontogenezisben.

A további viták a szélső álláspontok közeledéséhez vezettek. Így pl. J. Piaget némileg enyhítette megállapításait, korábban ugyanis a gyereket olyan biológiai lénynek tekintette, aki az autizmus és az egocentrizmus állapotánál kezdő-

dik. Másrészt H. Wallon szabatosabban megfogalmazta a „társadalmiság szuletéstől fogva" tézisét, elismerve, hogy a csecsemó és a mások közötti kölcsonos fuggőség csak kesőbb alakul ki, s akkor is előbb érzelmi (affektív), majd intellektuális síkon. — A pszichoanalízis medrében E. Erikson és mások arra a következtetésre jutottak, hogy a ~ nem fejeződik be a gyermekkorban, hogy a viselkedést az élet folyamán kialakuló attitűdök irányítják. A behaviorista pszichológusok viszont a korábbi mechanisztikus viselkedés-szituációjukhoz képest nagyobb figyelmet kezdtek szentelni az affektiv tendenciáknak. Minden irányzat elismeri az interperszonális kapcsolatok szerepét a ~-ban. — A ~ problémájának marxista megközelítése a kovetkező alapelvekre epul: 1. a ~-t tanulmányozni kell mind filogenetikai (az emberiség nembeli sajátosságainak kialakulása), mind pedig ontogenetikai síkon (a konkrét személyiségtípus kialakulása); 2. a ~ nem egyszerűen azoknak a külső hatásoknak az összessége, amelyek az individuum számára immanens biopszichológiai impulzusok és hajlamok megjelenését szabályozzák, hanem a totális személyiség kialakulásának folyamata, az individualitás nem előfeltétele, hanem eredménye a ~-nak; 3. a ~ tartalma, tipikus szakaszai és konkrét mechanizmusai történelmi jellegúek, lényegesen változnak társadalmanként, s a társadalmak társadalmi-gazdasági struktúrája határozza meg őket; 4. a ~ folyamata nem redukálható az individuumok közvetlen kölcsönhatására, hanem magában foglalja a társadalmi viszonyok egesz komplexumát; 5. a ~ nem a kesz társadalmi „forma" mechanikus rárakódása az individuumra. A ~ „objektumaként" szereplo individuum egyszersmind a társadalmi aktivitás szubjektuma is, az új társadalmi formák megteremtője.

szocializmus ⟨franciául socialisme, a latin socialis — társadalmi szóból⟩: 1. a *kommunizmus*nak mint társadalmi-gazdasági alakulatnak első (alacsonyabb) foka; 2. a tudományos ~ a kommunista alakulat letrejottének történelmi szukségszerűségét es megteremtésének utjait megalapozó marxista—leninista elmélet *(tudományos kommunizmus)*, 3. különböző tanok, amelyek a ~ létrehozását tűzik ki mint celt es eszmenyt, de a ~-ra és megvalósításának módjaira vonatkozó elképzeléseikben eltérnek a tudományos ~-tól.

A ~-t mint tudományos elmeletet *Marx* és *Engels* alkotta meg a XIX. sz. közepén, a filozófia, a politikai gazdaságtan es az *utópikus szocializmus* addigi vívmányaira támaszkodva. A történelem materialista felfogása alapján úgy tekintették a ~-t, mint a természettörténeti fejlődés törvényszerű eredményét, a kommunizmus első szakaszát. A marxizmus megalapítói általános formában felvázolták a leendő tarsadalom körvonalait es elvi sajátosságait. A szocialista társadalmi szervezet reszleteinek kidolgozását illetoen az volt a véleményuk, hogy ezt azoknak kell majd elvégezniuk, akik gyakorlati megvalósítói lesznek a szocialista társadalom építésének. Jellemző, hogy Lenin még 1918-ban is ezt mondta „A szocializmust jellemezni nem tudjuk; milyen lesz a szocializmus, amikor eleri kész formáit — ezt nem tudjuk, ezt nem tudjuk megmondani. Ellenben azt meg tudjuk mondani, hogy a szocialis forradalom korszaka megkezdődott, hogy ezt meg ezt végrehajtottuk, és ezt meg ezt meg akarjuk tenni — ezt tudjuk, ezt megmondjuk, es ezzel megmutatjuk az európai munkásoknak, hogy mi, hogy úgy mondjuk, egyáltalán nem becsuljuk túl erőinket · ezt elkezdtuk, ezt szándékozzuk tenni. De hogy már most tudnók, milyen lesz a kiforrott szocializmus — azt nem tudjuk." (Művei. 27. kot. 136—137. old.).

Lenin, miközben az onelégult doktrinerek ellen harcolt, akik az új társadalomra vonatkozo tokéletes „tervrajzok" boldog birtokosainak veltek magukat és a siker titkát az elképzeléseikkel szigorúan egybevágó cselekvésben látták, nem győzte ismételni, hogy a ~-hoz vezető út „ sohasem lesz egyenes, hihetetlenul bonyolult lesz " (ugyanott, 118. old.), hogy a szocializmus építése milliók alkotása, szakadatlan keresés. „Már a kezdet kezdetén hangsúlyoztuk — hangoztatta Lenin az OK(b)P XI. kongresszusán 1922-ben —, hogy az előttunk álló feladat teljesen új és hogy ha a kapitalista fejlődes magasabb szinvonalát elert országokban elo munkás-elvtársaink hamarosan segítségunkre nem jonnek, hihetetlenul nehéz lesz a dolgunk s ketségtelenul egész sor hibát fogunk elkovetni. Az a fő, hogy józanul meg tudjuk ítélni, hol kovettunk el ilyen hibákat es tudjunk mindent ujra elolről kezdeni. Ha nem ketszer, hanem sokszor kell majd mindent elolrol kezdenunk, ez azt fogja mutatni, hogy előiteletek nélkul, jozan fővel oldjuk meg a világon pelda nelkul álló óriási feladatunkat." (Művei. 33. kot. 263—264. old.) A ~ ma már nem szorul egyetlen ország határai koze, hanem világrendszerré változott.

A szocialista fejlódés gazdag tapasztalatai igazolták a marxizmus—leninizmus elvi tetelet a kapitalizmusból a ~-ba valo forradalmi átmenetről, s a szocialista társadalom jellegéről. A ~ olyan társadalom, amely a termelesi eszközok társadalmi tulajdonán alapul, és ahol az egesz nepgazdaság fejlodeset a tervszerűseg jellemzi. A ~-ban felszámolják a kizsákmányoló osztályokat, megszuntetik az ember kizsákmányolását. A politikai hatalom (a *proletardiktatura* a ~-ba való átmenet, az *egyetemes népi állam* a felépult ~ és a kommunizmusba való átmenet idején) a

dolgozók kezében van, a munkásosztály vezető szerepe mellett. A ~ létrejötte és fejlődése elszakíthatatlanul összekapcsolódik a marxista—leninista, kommunista *párt*ok vezető, irányító tevékenységével. Ezek a pártok haladnak a társadalmi fejlődés élén, mozgósítják és szervezik a tömegeket a szocialista építés új győzelmeire.

A szocialista fejlődés gyakorlatának általánosítása révén érettebbekké váltak és elmélyültek a ~-ra, ennek konkrét történelmi formáira és a kommunista társadalmi alakulatban elfoglalt helyére vonatkozó elméleti elképzelések. A ~ valóságos története a váratlan és éles fordulatok történeteként bontakozik ki előttünk, amelyeket — Lenинnel szólva — „semmilyen Marx és semmilyen marxista" nem láthatott és nem láthat előre; olyan történetként, amelyet áthat az elavult nézetek önkritikus felülvizsgálata, a ~ eszményeinek leginkább megfelelő szociális formák és politikai intézmények szüntelen keresése.

Marx és Engels már *„A Kommunista Párt kiáltványá"*-ban (1848) leszögezte, hogy a ~ különböző elméletei állnak szemben a ~ tudományos elméletével. A ~ különböző elméletei között ma is folytatódik a harc. Ugyanakkor bármily különbözőek legyenek is tartalmilag a ~-ról szóló mai elképzelések, bármily élesek is az összeutközések közöttük, az általuk ihletett társadalmi mozgalmak (igaz, különböző mértékben) objektíve — gyakran e mozgalmak egyik-másik vezetőjének akarata ellenére — ellenségesek a kapitalizmussal szemben. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy a világforradalmi folyamat elemzésekor „világszocializmusról" szólva, ezt olyan specifikus, belsőleg ellentmondásos folyamatként tekintsük, amelynek fejlődése az ideológia síkján a ~-sal foglalkozó elméletek három nagy csoportját, ezek kölcsönhatását és harcát foglalja magába:

1. a tudományos, marxista—leninista elméletet, amelyen a szocialista országokban, valamint a világ többi kommunista és munkáspártjában munkálkodnak;

2. a szociáldemokrata nézeteket; közülük jó néhány genetikusan összekapcsolódik a marxizmussal, de ezek is ma már más filozófiai és politikai premisszák alapján fejlődnek, és gyakorlatilag a jobboldali szocialista pártok politikájában fejeződnek ki;

3. különböző kispolgári típusú szocialista tanokat, amelyek főleg a nemzeti-felszabadító mozgalom bázisán keletkeztek, és rendszerint a legszorosabban összefonódnak nacionalista és vallási képzetekkel.

A ~ tudományos marxista—leninista elmélete a társadalmi gyakorlat alapján folytonosan fejlődik. Ez a gyakorlat megmutatta, hogy a ~ építésének és működésének általános, alapvető törvényszerűségei mellett különbségek vannak a ~ építésének módszereiben, valamint a szocialista társadalmak konkrét formáiban. A ~-nak közös törvényszerűségek alapján, eltéro körülmények közt folyó építése szükségszerűen a tapasztalatok összehasonlításához, a társadalmi élet gazdasági, politikai és szellemi területén kialakult különböző szervezeti formák kölcsönös megvitatásához és értékeléséhez vezet. Mindez gazdagítja a tudományos ~ elméletet.

A szocialista építési módszerek, társadalmi szervezeti formák sokféleségének csak akkor lehet pozitív jellege, ha a szocialista társadalom alapvető elvi sajátosságainak egységes felfogásán alapul. Mihelyt ezt az egységes marxista—leninista alapot mellőzni kezdik, mihelyt az általános elvek rovására felnagyítják, abszolutizálják egy-egy ország szocialista fejlődésének egyes sajátosságait, mihelyt egyetlen ország tapasztalatait mindig és mindenutt alkalmazható egyetemes dogmává nyilvánítják, többe nem a tapasztalatok sokfélesegeről van szó, hanem a ~ elveinek súlyos megsértéséről, ami a maga fejlődése során egyre távolabb vezethet a ~ tudományos felfogásától. Ezt a körülményt igazolják a szocialista világrendszer gyakorlati tapasztalatai, melyen belül jelenleg két szélsőség, a ~ felfogásának két egyoldalú és ezért teves megközelítése nyilvánul meg. Az egyik esetben a vezető csoportok, teljességgel ignorálva a történelmi fejlodés objektív törvényszerűségeit, elsősorban adminisztratív, erőszakos módszerek alkalmazásával igyekeznek gyorsítani a társadalmi haladást. A ~ termeszettörténeti evolúciójának felcserelese a kenyszerito szervezeti intezkedesek sorozatával a társadalmi elet dezorganizálásához vezet. A másik szelsoség azzal kapcsolatos, hogy indokolatlanul leszúkítik a párt, az állam es mas kozponti intezmények tevekenysegi korét és lebecsulik a szerepuket, a szocialista demokráciát burzsoá színezetű politikai liberalizmussal váltják fel, a tudományos ~ marxista—leninista elveit jobboldali opportunista revizió alá veszik. Ilyen körülmények között a társadalom fejlodése kezdi felölteni az ósztonosség egyre világosabban kifejeződő vonásait, amelyek a körulmenyek bizonyos találkozása esetén a szocialistaellenes erők és tendenciák novekedesehez vezethetnek es veszelybe sodorhatják a ~ vivmányait. A szocialista országok koztı nézetelteréseket, amelyek az országok gazdasági fejlettsegi szintjenek, társadalmi szerkezetének, nemzetközi helyzetenek kulonbozősegéből adódnak es nemzeti sajátosságaikkal fuggnek össze, a marxizmus—leninizmus, a proletár internacionalizmus elvei alapjan lehet es kell megoldani. A szocialista világrendszer a tarsadalmi-gazdasági rend kozossegen, a szocialista országok alapvető érdekeinek es celjainak egybe-

esesen alapul. Ez a zaloga a fennallo nehezsegek lekuzdesenek, a szocialista vilagrendszer egysege tovabb erosodesenek. A szocialista orszagok kommunista es munkaspartjainak hatarozott harca a szocialista tarsadalom valodi marxista—leninista felfogasatol elhajlo mindennemu — bal- vagy jobboldali — nezettel szemben, nem torekszik a szocialista elveken alapulo tarsadalmi elet formainak es szervezesi modszereinek egysegesitesere A kommunizmushoz vezeto utak sokfelesege a tarsadalmi fejlodes torvenye.

A szocialdemokrata tipusu elmeletek tobbseget jelenleg az jellemzi, hogy teljesen vagy majdnem teljesen elvetik a ~ marxista felfogasat es a tarsadalom szocialista atalakitasaert folytatott harc marxista modszereit. A kapitalizmus fokozatos „megjavitasanak", fokozatos „transzformalasanak" problemajat tekintik kulcsproblemanak, velemenyuk szerint ennek kell elvezetnie a tarsadalmi elet humanizalasahoz es demokratizalodasahoz minden szinten es minden szferaban. Az *etikai szocializmus* elmeleteit kulonfele erkolcsi, etikai impulzusokbol „vezetik le" a ~-t — elteroen a tudomanyos ~-tol, amely minden tarsadalmi jelenseg elemzeset elsosorban a gazdasagi viszonyok tanulmanyozasara alapozza, es a ~-t ugy tekinti, mint az egesz tokes tarsadalmat athato tarsadalmi antagonizmusok objektiv fejlodesenek es forradalmi megoldasanak eredmenyet A szocialdemokrata teoretikusok nem a dolgozok elen halado munkasosztaly forradalmi politikai harcanak tekintik a ~-ert folytatott harcot, hanem altalanos „erkolcsi feladatnak", amelynek megoldasaban az egesz tarsadalomnak reszt kell vennie, munkasoknak es tokeseknek egyarant.

Amikor vonzo kepet rajzolnak a kozelgo „emberi felszabadulasrol", figyelmen kivul hagyjak ennek realis tarsadalmi feltételeit. Amikor ~-rol beszelnek, lenyegeben egy sajatos tarsadalmi hibridre gondolnak, amely egyesiti a ~ es a kapitalizmus „darabkait", es tenylegesen kapitalizmus marad, mint volt, csak „megnemesitett" formaban. Ezzel a szemlelettel termeszetesen utopia marad a tarsadalmi viszonyok meghirdetett humanizalása. S ez nemcsak elmeleti kovetkeztetes, azoknak az allamoknak a gyakorlati peldaja is tanusitja, ahol a szocialdemokratak huzamosabb ideig voltak hatalmon, s ahol, mint ok maguk elismerik, tovabbra is sertetlen a kapitalizmus alapja, es az ember valtozatlanul az ellenorzese alol kisiklo erok es intezmenyek manipulaciojanak objektuma Mindennek egyaltalan nem mond ellent az, hogy a jobboldali szocialdemokratak, ha hatalmon vannak, a munkasosztaly nyomasara hoznak bizonyos szocialis-gazdasagi intezkedeseket, amelyek javitjak a dolgozok eletszinvonalat. Ezek az intezkedesek azonban a kapitalizmus keretében valósulnak meg, és végeredmenyben nem gyengitik, hanem ellenkezőleg, erositik a fennallo rendet, nagyobb rugalmassagot kolcsonoznek neki, novelik a mai történelmi korulmenyekhez valo alkalmazkodókepességet. — A szocialdemokracia jobboldali vezetoi az antikommunizmus allaspontjan vannak, meghamisitjak a kommunista partok strategiajat es taktikajat, ragalmazzak a valódi, eleven ~-t. Eppen a kommunistaellenesseg vezette a nemzetkozi szocialdemokraciat eszmei-politikai zsakutcába. A jobboldali szocialista ideológia es politika fokozodo valsagat bizonyitja a szocialdemokracia soraiban tapasztalhato novekvo differencialodas, a reformista doktrinak onkritikus felulvizsgalatara hajlo baloldali csoportok es aramlatok aktivizalodása.

A szocialista elmeletek harmadik nagy csoportja a masodik vilaghaború utan keletkezett, es osszefugg az imperialistaellenes nemzeti-felszabadito harc sikereivel szamos orszagban, valamint a szocialista vilagrendszer novekvő befolyásaval. A ~ es a nemzeti-felszabadito mozgalom egyesiteseből igen sajatos kép bontakozik ki. Ez a sajatszerűseg azzal kapcsolatos, hogy a szocialista eszmenyeknek ezekben az orszagokban nincs adekvat gazdasagi es tarsadalmi-politikai alapjuk, mintegy kivulről „illesztik ra" a valosagra, amelyet a tarsadalmi-gazdasagi struktúrak rendkivuli elmaradottsaga, a tarsadalmi elet archaikus formainak szivossaga a lakossag nemproletar retegeinek abszolut tulsulya jellemez, A szocialista jelszavakat hangoztato forradalmi demokracia tamasza nem a munkasosztaly, amelynek a tarsadalmi fejlődesre gyakorolt tudatos hatasa itt meg igen korlatozott, hanem a nacionalista beallitottságú értelmiség, kispolgarsag, valamint a felproletar varosi elemek es paraszti tomegek. Ilyen korulmenyek kozott a ~ fele fordulas gyakran nem a kapitalizmus osztályallaspontu tagadasan, hanem az imperialistaellenes nacionalizmuson keresztul tortenik. Ennek kereteben a ~ olyan tarsadalmi rendszerkent jelenik meg, amely elsosorban a nemzeti ujjaszuletest, a gyors gazdasagi fejlődést és az elvont szocialis igazsagossagot biztosítja. A jelzett objektiv korulmények, valamint a ~ sajatszeru „instrumentalis" felfogasa hatarozzak meg a szoban forgo ideologiai koncepciok specifikumat. Eloszor is világosan kifejezett eklektikus jelleguk van, meglehetos szeszelyességgel egyesítik a kulonbozo forrasokbol (tudomanyos ~, szocialdemokratizmus, utopikus ~) kolcsonzott fragmentumokat. Masodszor a vizsgált ideológiak tobbsegenek feltetlen alkoto resze a *nacionalizmus* — mint egyetemes doktrina, es mint gyakorlati politika is, amely a nemzeti kérdést folebe helyezi a tarsadalmi-szocialis kérdésnek.

Harmadszor ezek az elkepzelesek szorosan osszefonódnak a vallassal. A ~ eszmenyeit hol a Koran etikai maximaibol vezetik le, hol buddhista forrasokbol vagy az afrikai torzsek primitiv hiedelmeibol, am a ~ es a vallas egyesi teset egyik esetben sem empirikus tenynek tekintik, hanem mindig a megfelelő ~ doktrinalis, konstitualo sajatossaganak Negyedszer szamos e tipushoz tartozo tan jellemzoje, hogy eszmenyitik a torzsi-nemzetsegi viszonyok kapcsolatait es szokasait, s mint az adott ~ „termeszetes", sajatos alapjat igyekeznek fenntartani es megszilarditani ezeket a viszonyokat.

Az emlitett alapvető sajatossagok minden konkret esetben kulonbozo kombinációkban jelentkeznek. Ha pl jelentősebb a marxizmus—leninizmus hatasa, akkor a szocialista orientacio osszekapcsolodik az osztalyharccal, ha viszont a szocialdemokraciabol eredő nezetek vannak túlsulyban, az osztályharmonia kerul a figyelem kozeppontjaba. Ennek megfeleloen differencialodik a gyakorlati politika is, azoknak a tarsadalmi atalakulásoknak az uteme es modszere, amelyek szervezoik velemenye szerint a ~-hoz vezetnek

Altalanos tortenelmi szempontbol megallapithato, hogy abban a mertekben, ahogyan a szocialista világrendszerhez tartozo allamokban megszilardulnak es tovabbfejlődnek a szocialista viszonyok, ahogyan a Szovjetunio előrehalad a kommunizmus fele, a tudomanyos ~ mind erosebb befolyassal lesz a nem-marxista szocialista elmeletek jellegere es tartalmara, a tarsadalmi gyakorlatra világszerte Ugyanakkor ha a jelenlegi helyzet alapvonasait a legkozelebbi perspektivara vetitjuk, szuksegkeppen arra a kovetkeztetésre kell jutnunk, hogy a ~ kerdeseit illetően az allaspontok kulonbozősege novekedni fog Ez kulonos fontossagot es idoszerűseget kolcsonoz a szocialista fejlodesre orientalodo osszes politikai erők politikai szovetsegei cselekvesi egysegük problemajanak A kommunistak a marxistak—leninistak aktiv hivei az ilyen szovetsegeknek Az a torekvesuk, hogy kozelebb hozzak egymashoz mindazokat a politikai eroket es tomegmozgalmakat, amelyek — bar elterő allaspontrol — fellepnek az imperializmus ellen, a világ szocialista alapokon tortenő atalakitasaert egyaltalan nem jelenti azt, hogy lemondanak ezeknek az allaspontoknak elvi értékeléseről

szociálpszichológia (tarsadalomlelektan) a tudomanyos kutatasnak az a terulete, amely a tarsadalmi kozossegek, csoportok egyenek tudatanak és viselkedesének mechanizmusait interperszonalis kapcsolatait, e mechanizmusoknak a kulonbozo tarsadalmi szterakban es szituaciokban megnyilvanulo tarsadalmi determinaltsagat es szerepet tanulmanyozza — A ~ kesőbbi fejlődesere hatast gyakorlo sok eszme es metodologiai elv forrasa Platon, Arisztotelesz, Spinoza, Locke, Hume, Helvetius, Vico, Kant, Hegel es mas filozofusok műveiben talalhato Fontos szerepet jatszottak a ~ kialakulasaban G Tarde, Le Bon N K Mihajlovszkij szociologusok művei is, akik a tomegmozgalmak szocialpszichologia jellemzőit es belso mozgatoerőit, a vezer es a tomeg kapcsolatanak problemait vizsgáltak, illetve W. James, W McDougall pszichológusok művei is, akik a ~-i problematikát az emberi viselkedes pszichologiajanak szferajaba igyekeztek előterbe allitani Ezekre a szociologusokra es pszichologusokra az volt jellemző, hogy a tarsadalmi cselekves elmeletet a szemelyiseg pszichikai sajatossagaibol kiindulva igyekeztek megkonstrualni — Mas iranyban haladt E Durkheim es L Levy-Bruhl, akik a szemelyiseg pszichikumat es viselkedéset meghatarozott tarsadalmi osszefuggesrendszer, kultura-tipus produktumanak tekintette Ez az iranyzat kulonosen nepszeruve valt a XX sz-ban, kovetoi a strukturalis-funkcionalis analizisnek es a tarsadalmi szerepek elmeletenek alapelveit igyekeztek alkalmazni az ember es az emberi viselkedes szocialpszichologiai sajatossagainak tanulmanyozasara (G Mead, T *Parsons* R *Merton* stb.) Fontos szerepet jatszottak a ~ letrejotteben W Wundtnak, C Kluckhohnnak es masoknak a nemzetek es a kulturalis-etnikai kozossegek tudatanak es viselkedesenek sajatossagaival foglalkozo munkai — A huszas evektől kezdve egyre inkabb fellendultek a szociologia keretein belul a tarsadalmi csoportok, a kozvelemeny ~-i jellemzőinek es a személyiseg szocializalodasi mechanizmusainak empirikus kutatasai (W. Thomas, F. Znanieczki S Stouffer, P *Lazarsfeld* J Stoetzell stb) valamint az interperszonalis kapcsolatoknak, a kozossegeken es szervezeteken beluli viselkedes formalis es nem-formalis strukturajanak kutatasai (E Mayo stb) — Egyszersmind elterjedtek — elsősorban a pszichologusok koreben — bizonyos kiserleti modszerek melyekkel a szemelyiség belso strukturajat, a motivacios es orientacios rendszert, a tarsadalmi attitűdoket es a tarsadalmi szituaciokra valo reagalasokat tovabba a kiscsoportokon beluli interperszonalis kapcsolatokat vizsgaltak E kutatasok egy resze a gestaltpszichologiaval *(alaklelektan)* fuggott ossze, mas resze pedig a *behaviourizmus*sal Jelentős hatast gyakoroltak a ~ fejlődesere S Freud elmeletei és a neofreudistak munkai (K Horney, E Fromm A Kardiner T Adorno stb) — A ~-nak mint a tarsadalmi megismerés kulon aganak hivatalos statusza az Egyesult Allamokban alakult ki (a harmincas evek vegere es kulonosen a masodik világháboru utan) Az europai

tokesorszagokban csupan az otvenes evek vegetol kezdődott intenziv fejlodes a ~-ban.

A marxizmus—leninizmus kereten belul megtalalhatok a szocialpszichologiai jelensegek tanulmanyozasanak hagyomanyai (a marxizmus—leninizmus megalapitoi Plehanov, Labriola, Gramsci es masok muveiben) — A tarsadalomtudomanyok differencialodasa folyaman meghatarozast nyernek a ~ specialis targyai, metodologiaja es eljarasai Ilyen targyak pl a viszonylag egyseges nezetekkel, attitudokkel, erzelmekkel, szuksegletekkel jellemvonasokkal rendelkezo emberi kozossegek Az osztalyokat, nemzeteket es egyeb tarsadalmi kozossegeket itt nemcsak a tarsadalom adott fejlodesi szakaszanak objektiv, szemelytelen jellemzoivel osszefuggesben vizsgaljak, mint a *szociologia*ban, hanem mindenekelott az e tarsadalmi kepződmenyek tagjai altal vegzett pszichikai tevekenyseg tarsadalmi termeszetu mechanizmusaival osszefuggesben A tarsadalmi kozossegek tudatanak allapota (valamint letrejottenek es funkcionalasanak belső mechanizmusa is) anyagi es ideologiai viszonyok bonyolult kolcsonhatasanak produktuma Ebben a kolcsonhatasban a kovetkezok vesznek reszt 1 az adott tarsadalmi kozosseg tagjainak kozvetlen tapasztalatai, melyek az objektiv valosaggal valo kozvetlen kontaktus eredmenyekeppen jonnek letre, 2 a kultura es a nyelv rendszereben rogzodott stabil ertekorientaciok, ideologiai es politikai tradiciok, 3 az emberek intellektusara es emocioira hato szervezetek, intezmenyek, partok stb rendszere Az adott elemek kolcsonhatasrendszerenek tanulmanyozasanal kulonbsegek mutatkoznak a ~-i kutatas targyanak felfogasaban A tudosok egyik csoportja csupan az emberek kozvetlen tarsadalmi tapasztalatait tekinti e kutatas targyanak, s (az ideologiatol elterően) a tarsadalmi tudatnak azt a sajatos reteget nevezi ~-nak, amely fokeppen az egyen vagy a csoport ezen tapasztalataival fugg ossze Mas tudosok abbol indulnak ki, hogy a tarsadalmi jelensegek barmely emberi eszlelese, ill felfogasa az individuum nevelodese folyaman kialakult belso, viszonylag stabil tarsadalmi attitűdok jellegetől fugg, s ugy velik, hogy a ~-i kutatas feladata azoknak a mechanizmusoknak a tanulmanyozasa, amelyek a harom emlitett elem erintkezesi pontjan, metszespontjan jonnek letre az emberek (csoportok, osztalyok stb.) pszichikumaban Emellett megfigyelheto a szemelyiseg ~-i vizsgalatainak bizonyos elkulonitesere iranyulo tendencia Az osztaly- vagy csoporttagoknal mennyisegileg uralkodo tudatsajatossagok es -formak megismerese (amely az atlagszamok torvenyeire epul, s pl. interjuk eredmenyekeppen adodik) fontos szerepet jatszik ugyan, de nem kepes feltarni az emberek intellektusaban es emocioiban lezajlo mely folyamatokat, s azokat a szemelyisegtipologiai kulonbsegeket amelyek az atlagertekek es az egyontetu kulso tudat- es viselkedes-megnyilvanulasok mogott rejlenek A szemelyes mozzanat es az objektiv osztalymozzanat kozotti viszony bonyolult es kozvetelt, az objektive azonos feltetelek kozott elo emberek kulonbozokeppen, s neha ellentetesen is reagalhatnak ugyanazon jelensegekre, kulonbozo tarsadalmi csoportokhoz tartozo emberek viszont tudatuk es viselkedesuk kozosseget demonstralhatjak

A ~ azt tanulmanyozza, hogy a szocialpszichologiai folyamatok milyen hatast gyakorolnak az anyagi es szellemi termeles, a kulonbozo tarsadalmi intezmenyek, a tarsadalmi tomegmozgalmak es a forradalmi tevekenyseg szervezetere, funkcionalasara es evolucziojara Egyik kulon iranyzata specialisan tanulmanyozza az emberi pszichikum celtudatos tarsadalmi befolyasolasanak (a nevelesnek, az eszmei tomegbefolyásolasanak, az ideologiai harcnak) az eszkozeit es mechanizmusait, az ember szocializalodasanak, a kultura, a politikai elet es a gyakorlati tevekenység rendszerebe valo bekapcsolodasanak problemait Mind nagyobb jelentőségűve valnak a tomegkommunikacios eszkozok tevekenysegevel kapcsolatos problemak kutatasai Tanulmanyozzak tovabba a tarsadalom tudomanyos iranyitasanak problemait is (pl hogyan befolyasoljak a csoporttevekenyseg hatekonysagat a csoport vezetojenek es tagjainak szocialpszichologiai jellemzoi) Jelentosen fellendulnek azok a kutatasok amelyek az emberek munkatevekenysegenek motivaciojaval es stimulaciojaval foglalkoznak Vegul, tanulmanyozzak a szocialpatologiai jelensegeket, az emberi tudat es viselkedes negativ es remanens folyamatait (bűnozes, amoralitas, alkoholizmus stb) illetve az e jelensegek ellen harc hatekony ~-i eszkozeinek kidolgozasaval kapcsolatos kerdeseket

A ~-i kutatasok ideologiai es gyakorlati orientacioja attol a tarsadalmi-gazdasagi es politikai rendszertol fugg, amelynek kereteben a kutatasok kifejlődnek, illetve a kutatok altal elfogadott tarsadalmi megrendeles jellegetol Polgari szerzők sok műve demonstralja, hogy a tokesorszagokban az uralkodo korok erdekeben burokratikusan manipulalni igyekszenek az emberek intellektusat es emocioit — A gyakorlat objektiv szuksegletei kulonosen aktualissa tettek azoknak a konkret feltételeknek es tenyezoknek a tanulmanyozasat, amelyek kozvetlenul hatnak az emberek viselkedesere es tudatara az interperszonalis csoporttevekenyseg folyaman Az erintkezesi csoportok, kicsoportok tanulmanyozasa fontos a hatekony kozossegi tevekenyseg es kozossegi neveles iranyitasaval es megszervezesével

kapcsolatos gyakorlati kérdések megoldása szempontjából. Ide tartoznak azok a vizsgálatok is, amelyek azzal foglalkoznak, hogy az emberek milyen mechanizmus révén észlelik saját magukat és egymást, hogy az interperszonális kommunikáció mikeppen függ össze a kommunikációban részt vevő emberek individuáltipológiai sajátosságaitól, intellektuális és kulturális fejlettségétől, csoport- és szakmai hovatartozásukat tükröző attitűdjeitől, sztereotípiáitól, s végül, attól az általános emocionális atmoszférától, azoktól a feltételektől és szervezeti keretektől, amelyek közepette a kommunikáció lezajlik. Az ilyen típusú kutatás elemzi, milyen hatást gyakorol egyes individuumok gondolataira, emócióira és viselkedésére más individuumok vagy kiscsoportok (ún. referenciális csoportok) valóságos, elképzelt vagy feltételezett jelenléte. Van olyan álláspont, hogy éppen az a szféra képezi szigorú értelemben véve a ~-nak mint önálló (alapjában vevе kísérleti) tudománynak a tárgyát. — A szociológusok egyre nagyobb mértékben használják fel a kiscsoportokkal kapcsolatos kísérleti anyagot a komplex társadalmi problémák megoldásához is (pl. a munka, a propaganda, a nevelés, a tömegtájékoztatás, és -kommunikáció tudományos megszervezéséhez). Ugyanakkor az interperszonális kommunikációk szférájában létrejövő speciális pszichológiai mechanizmusokat egyre inkább tág társadalmi kontextusban vizsgálják. Az interperszonális kapcsolatok és belső viszonylagos önállóságuk tisztázása végett egy időre el kell vonatkoztatni a társadalomban működő objektív („személytelen") társadalmi mechanizmusoktól, pl. a társadalom szociális struktúrájától. A társadalmi megismerés általános fejlődésfolyamatában azonban felmerül ezen elvonatkoztatás lekuzdésének szükségessége. A kutató, amikor a társadalmi viszonyok rendszerének elemzése alapján vizsgálja az interperszonális ~-i kapcsolatokat, pontosabban meghatározza a konkrét koordináta-rendszert az emberek közvetlen kölcsönhatásának empirikus és experimentális vizsgálatához. Az az elvonatkoztatás, amely nem tudatos kutatási eljárás, hanem csupán spontán módon kialakuló irányelv, könnyen afféle „metodológiai ritualizmussá" válhat, amely beszűkíti a kutató tudományos szociális látását.

A ~, minthogy még nem egzaktan kialakult tudomány, olyan kutatási eljárásokat és módszereket használ fel, amelyek főképpen a szociológiára és az általános pszichológiára jellemzőek. A speciális eljárások között megemlíthető az ellenőrzött csoportkísérlet (pl. R. Bales kiscsoport-kutatással foglalkozó műveiben), a kérdőív- és az interjú-módszer (fókuszos és mély). Azok a kutatások, amelyek az etnikai csoportok ~-i sajátosságait, a különböző társadalmi rendszerekhez tartozó egyének, csoportok érzelmeit, hiedelmeit, ill. gondolkodásmódjait stb. tanulmányozzák, rendszerint beiktatják a közvéleménykutatásokat, a dokumentumok tanulmányozását és a tesztszituációban történő közvetlen megfigyeléseket. A ~ felhasználja továbbá a logikai-elméleti és az empirikus analízis apparátusát, az utóbbi esetben kiterjedten alkalmazva a matematikai módszereket. Jelentős sikereket értek el a csoportfolyamatoknak a gráfelmélet fogalmaival történő modellezése terén. Rendelkezésre állnak különleges eljárások a csoport feszültség és a csoporton belüli összeforrottság tanulmányozásához, továbbá a csoporttagok egymás közti viszonyainak leírásához (szociometrikus eljárások). — A ~ relative fiatal tudományág, pontos határait és törvényszerűségeit ez ideig még nehéz biztos megjelölni. Aktuális feladat a kutatások fejlődési útjainak és perspektíváinak, valamint sajátos metodikájának objektív elemzése.

szociológia ⟨lat. societas — társadalom, gör. logosz — tan⟩: mind a globális (a társadalom egésze), mind pedig a partikuláris szociális rendszerek fejlődésének és funkcionálásának törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány, empirikus módszereket használva tanulmányozza a különböző szociális jelenségek összefüggését és az emberek szociális magatartásának általános törvényszerűségeit. Mint önálló tudomány a ~ csupán a XIX. sz.-ban jött létre (a terminust *A. Comte* vezette be), de gyökerei a távoli múltba nyúlnak vissza. Már a legrégibb filozófiai rendszerek általában magukban foglaltak egyfajta társadalomfilozófiát, amely a maga módján magyarázta a társadalmi életet és a történelmi fejlődés tendenciáit. A XVIII. sz.-ban autonóm diszciplínaként megjelenik a *történetfilozófia*, amely a társadalom fejlődésének törvényeit és mozgatóerőit tanulmányozza. A Marx előtti történetfilozófia azonban, jóllehet sok értékes megállapítást tartalmazott, egészében véve spekulatív volt. A társadalmi élet bonyolultabbá válása és a tudományos megismerés differenciálódása szükségessé tette, hogy a ~ leváljon a filozófiáról, önálló tudománnyá váljék, amely a társadalmi viszonyok elméleti analízisét összekapcsolja a szociális tények empirikus kutatásával. Már Saint-Simon megfogalmazta azt a követelményt, hogy a társadalomtudományt „a megfigyelésen alapuló tudományok szintjére" kell emelni. Ezt azonban csak Marx és Engels valósította meg. Az általuk létrehozott materialista történelemfelfogás *(történelmi materializmus)* nemcsak mindennemű tudományos társadalomkutatás filozófiai fundamentuma, hanem a társadalmi élet struktúrájá-

nak, a legfontosabb szociális jelenségek (a termelési mód, az osztályok, a politikai intézmények, a kultúra, a társadalmi tudatformák stb.) összefüggésének elméleti analízisét és a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésének törvényszerűségeit is tartalmazza. A marxizmus klasszikusai nagy jelentőséget tulajdonítottak az empirikus társadalomkutatásnak is. Marx „A tőke", Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" és „A lakáskérdéshez", valamint Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" és „A nagy kezdeményezés" c. műve klasszikus példái annak, hogyan kell szervesen összekapcsolni az elméleti kutatást a konkrét szociális folyamatok elemzésével. A forradalom győzelme után Lenin az elsőrendű feladatok között jelölte meg a társadalmi kutatásokat. Különösen gyors ütemben fejlődik a ~ a Szovjetunióban és a többi szocialista országban az utóbbi években. Vizsgálják a kommunista építés általános és specifikus törvényszerűségeit, az emberek munkához való viszonyát, a házasság és a család fejlődésének tendenciáit, az urbanizáció, a szabad idő problémáit, az államigazgatás tökéletesítésének módjait és eszközeit stb. Mindehhez különféle kutatási módszereket használnak fel: elméleti analízist, statisztikai általánosítást, különféle típusú kérdőíveket stb. Az utóbbi időben növekszik a marxista ~ szerepe a gyakorlati feladatok megoldásában, a társadalmi fejlődés tudományos irányításának biztosításában.

A nem marxista ~, amelynek Comte a megalapítója, fejlődése során számos szakaszon ment keresztül. A XIX. sz. második felének ~-ja a *pozitivizmus* hatása alatt állt. Attól függően, hogy a szociológusok a társadalmi élet mely oldalát („tényezőjét") tartották alapvetőnek, a ~ több áramlatra bomlott: *földrajzi irányzat a szociológiában*, faji-antropológiai iskola (Gobineau, Chamberlain, Ammon, Lapouge), bioorganikus iskola (Lilienfeld, Schäffle, Worms, Fouillée), *szociáldarwinizmus*. A XIX. sz. végén a pszichológiai iskola különféle válfajai terjednek el legjobban a ~-ban *(szociológiai pszichologizmus)*: az ösztönelmélet, *behaviourizmus*, introspekcionizmus. Megjelennek olyan elméletek, amelyek nem az individuális, hanem a kollektív, a társadalmi tudatot helyezik előtérbe (Giddings, Cooley, Durkheim), vagy pedig a szociális kölcsönhatás absztrakt formáinak tanulmányozását (Tönnies, Simmel, Bouglé). Jelentősen elterjedt az úgynevezett *ökonómiai materializmus* is A XX. sz. elejétől a nyugati ~-ra erős hatást gyakorolnak olyan idealista filozófiai irányzatok, mint a *neokantianizmus*, az *életfilozófia* stb., valamint a *freudizmus*. Míg a XIX. sz.-ban a ~ főként elméleti diszciplína volt, a későbbiekben, különösen a XX. sz. húszas éveitől egyre nagyobb szerepet játszanak benne az empirikus kutatások, aminek eredményeképpen tökéletesebbé vált a szociológiai kutatások technikája és bővült a ~ gyakorlati alkalmazásának lehetősége. A polgári ~ nemcsak ideológiailag szolgálja ki az uralkodó osztályt, elméletileg megalapozva ennek érdekeit („népi kapitalizmus", „egységes ipari társadalom" elmélete, antikommunizmus), hanem számos gyakorlati feladat megoldásában is segíti (a közvélemény tanulmányozása, a propaganda megszervezése, az „emberi viszonylatok" — human relations — kialakítása az iparban, az irányítás optimális módszereinek kutatása stb.). A modern ~ tárgyát képező társadalmi jelenségek köre olyan tág, hogy a ~-nak szükségképpen specializálódnia kell. Az általános ~ és a szociológiai elmélet mellett kiválnak a kutatás többé-kevébé autonóm területei (*ipar-~*, család-~, város-~, a bűnözés ~-ja stb.). A tisztán leíró ~ azonban nem ad választ a társadalmi élet lényegbevágó kérdéseire a kapitalizmus viszonyai között, és könnyen értelmetlen faktográfiává torzul. Ez az utóbbi években a szociológiai empirizmus válságához vezetett. Egyre több szociológus jut arra a következtetésre, hogy általánosító szociológiai elméletet kell kidolgozni. Ismét feltámadt az érdeklődés a filozófia iránt. A nem marxista ~ eszmei alapjai azonban különfélék. A szociológusok egy része az úgynevezett „természettudományos irányzatot" képviseli, amely a pozitivizmus és a *neopozitivizmus* hatása alatt áll, mások a *fenomenológia*, az *egzisztencializmus* és egyéb filozófiai irányzatok hívei. A nyugati szociológusok között a fanatikusan reakciós és antikommunista beállítottságúak mellett sok olyan tudós is van, aki kritikusan szemléli a kapitalizmust és igyekszik feltárni ellentmondásait. Az utóbbi években ezek közül többen növekvő érdeklődéssel fordulnak a marxizmushoz és a marxista ~-hoz. Ez szükségessé teszi, hogy differenciáltan értékeljük a különféle szociológiai eszméket és szerzőket. Lenin útmutatását követve a marxista szociológusok felhasználják a polgári ~ valamennyi pozitív eredményét, egyszersmind élesen elhatárolják magukat annak minden reakciós és tudománytalan tendenciájától.

szociológiai pszichologizmus: a társadalmi problémáknak és szociális folyamatoknak az a szemléletmódja, amikor a szociológus figyelme főleg az individuumra vagy szociális csoportra jellemző pszichológiai jelenségek felé fordul, de ezeket a társadalom életfeltételeitől elszigetelve, a történelmi fejlődés objektív logikája általi feltételezettségükön kívül vizsgálja. Az „emberi magatartás" megnyilvánulásai és formái, pszichológiai mechanizmusának és szubjektív indí-

tékainak tanulmányozása onmagában figyelmet erdemel. A ~ hive azonban mindezeket a folyamatokat (kozvetlenul vagy kozvetve) a tortenelem onállo, sot esetleg meghatározó mozgatóerőikent vizsgálja. A társadalmi kapcsolatok osszessegebol mint alapvetőket az interindividuális, szemelyiségkozi viszonyokat vagy az emberek viszonyai kozotti kolcsonhatás kulonboző tipusait emelik ki, az anyagi, termelesi, társadalmigazdasági es (az osztálytársadalomban) osztályviszonyokat pedig vagy csak az elobbiektol valo fuggesuk szempontjaból vizsgaljak, vagy teljesen kirekesztik a szociológiai analizisből. Ugyanakkor minden szocialis csoportot, sőt a társadalom egeszet is elsősorban eszmei-pszichikai kozossegkent, a tudat szferájaban jelentkező viszonyok, hatasok es kommunikációk osszessegekent, „kollektiv pszichologiai szubjektumkent" tárgyalják.

A ~ jellemző vonasai megtalálhatók a Marx elotti szociológia szamos iranyzatában es aramlataban. Mindamellett csak a XIX sz. vegen a polgári szociológiában alakult ki tobb onallo pszichologiai iskola (elsosorban Tarde, Le Bon es McDougall iskolai). A XX. sz. elejen a ~ egyre inkább már nem egyes iskolak keretei kozott fejlodik, hanem mint a pozitivista filozofiához kapcsolodo polgári empirikus szociologia egyik alapveto eleme. A ~ egyre inkább módszertani elvek, eljárások es elmeleti elofeltevesek osszefuggo egyuttese, logikusan felepulő rendszere. Ezeknek fiaz elveknek es előfeltéveseknek a kidolgozását Ward, Cooley, E. Ross, G. Mead amerikai, E Durkheim francia szociológus stb. kezdte el A XX. századi ~ kialakulása osszefugg a társadalmi ember szellemi eletenek ertelmezeseben vegbement bizonyos evolucioval. Eloterbe a szociál- es individual-pszichológia jelensegeit helyezik, s lebecsulik a társadalmi elet tudományos megismerese kulonfele formáinak szerepet es jelentoseget a tortenelmi folyamatban. Megkulonboztetett figyelmet tanusitanak a mindennapi tudat, a szemelyiseg spontánul keletkező szokásainak, hajlamainak, emócióinak es tulajdonságainak mechanizmusa iránt. Ebben kifejezodik a *behaviourizmus*, a *freudizmus* es a *neofreudizmus* jelentos hatása a szociologiara. Kulonosen nepszeruek azok a kutatasok, amelyek az osztonosseg, az irracionalizmus es az automatizmus elemeit vizsgáljak az ember tudatában es magatartasaban. A súlypont azokrol a problemákról, amelyeknek a keretei kozott a pszichológiai jelensegkent felfogott individuum centrális momentumkent szerepelt, fokozatosan áttevődott olyan problemákra, amelyeknek a keretei kozott ez az individuum már pszichologiai fuggőségbe kerult a szocialis csoporttal es szociális intezmennyel szemben. Ez utobbi kulonosen az empirikus tendenciákkal szervesen egybefonodó pszichologizmusra jellemzo Ezt az evolúciót szociális sikon a társadalom allammonopolista szervezetének, valamint a burokracia es a burzsoá „kollektivizmus" ra jellemző formainak a kifejlődése hozta magaval. Eppen ezert, jóllehet a pszichologizmus konnyen felfedezhető a modern polgári szociologusok kulonfele problemákkal foglalkozo munkainak egész soraban (pl. Centers osztalyelmelete vagy E Jones háborukoncepcioja stb.), a legtipikusabbak e tekintetben azok a szociologiai kutatasok, amelyek arra irányulnak, hogy a burokratikus szervezet kereteben biztositsak az emberek igazgatasának es „szocialis kontroll"-janak rendszeret. A szociológusok a kozhangulatra es kozvelemenyre, az emberi magatartas motivumaira es specifikus sajátosságaira, az emberek erzelmeire, szimpátiáira es antipátiaira vonatkozo informácioк gyujtesere es feldolgozasara az empirikus analizis minden modszeret felhasznalják. De a szociologust leginkább az erdekli, hogy hogyan lehet a tarsadalom egyszeru tagjainak a magatartasat es tudatat hozzaidomitani a burzsoa szervezetek altal meghatározott celokhoz, magatartási normákhoz es „ertekekhez", hogyan manipulálhatok az emberek a burzsoa szocialis szervezet mukodesi „egyensulyanak" biztositasa celjabol Ez a szemlelet figyelmen kivul hagyja vagy eltorzitja azokat a tendenciákat, amelyek — jelentkezzenek akar a tarsadalmi let szferajában, akár az emberek tudataban es pszichologiájaban — elkerulhetetlenul az adott szocialis szervezet gyokeres atalakulasahoz vezetnek. E szociologusok feladata lenyegeben az, hogy az emberi magatartásra vonatkozoan tanacsokkal lássak el a burokratikus szervezeteket, társasagokat, politikai partokat, allamot, hadsereget stb Kulonosen jellemzőek az effajta tendenciak az iparszociologiara, az „iparon beluli emberi viszonylatokkal" foglalkozo munkakra, az ugynevezett „vezetestudomanyok" *(menedzserizmus)* kepviseloire stb. Hasonlo torekveseket fedezhetunk fel „a valasztások idoszakában tanusitott emberi magatartassal" foglalkozo — az un politikai szociologia teruletehez tartozo — munkákban (*Lazarsfeld*, B. Berelson); a polgari szocíologia ama kiterjedt es divatos agaban, amely a „tomegkommunikacios eszkozok", vagyis a film, a televizio, a radio, a sajto, az uzleti reklám emberi tudatra es erzelmekre gyakorolt hatasanak problemaival foglalkozik (Lazarsfeld, D. Katz, H Lasswell es mások), a szemelyiseg szocialis betegsegeinek, az alkoholizmusnak, a bunozesnek (kulonosen a fiatalkoru bunozesnek), a lelki megbetegedeseknek stb. vizsgalatara iranyulo kutatasokban (K. Menninger, A. Ulman, H. Block, F. Flinn stb.)

A ~-nak a „szociális kontroll" problemáival

osszefuggő elvei es tetelei altalánosított formában mindenekelott a *tarsadalmi cselekvés elmélet*eben, a *kiscsoport-elmélet*ben es reszben a *szociometria*ban fejeződnek ki.

A ~ jellemzi a burokratikus-manipulációs orientációval szemben allo szociológusok egyre novekvo csoportját is, amely az állammonopolista burokracia viszonyai kozott a szemelyiség tipikus koros folyamataira osszpontositja figyelmet. Ezek a szociologusok gyakran társadalomkritikusokkent lepnek fel, ezt a kritikát azonban lenyegesen korlatozza az, hogy kutatasaikban pszichologizalják az ember es a tarsadalmi szervezet bonyolult kolcsonhatasát. Figyelmuk kozeppontjaban az ember lelki-pszichikai elidegenedese, az elidegenedés pszichologiai megnyilvánulásainak es kovetkezmenyeinek reszletes leirása all, de magát az elidegenedes problemáját elszakitják a valosagos objektiv társadalmi-gazdasagi feltetelek analizisetől. E csoport legjelentosebb kepviseloi E Fromm, D. Riesman, D. Martindale, V. Vidich, az ifj. W. Wythe es mások A polgári szociologusok kozott ma egyre tobben ismerik fel a ~ elveinek es teteleinek korlátozott voltát Megnyilvánul ez egyebek mellett azokban a kiserletekben, amelyek a társadalmi élet jelensegeinek pszichologiai megkozelitését egyesiteni igyekeznek a szociális rendszerek tanulmányozasanak strukturális-funkcionális módszerevel (T. *Parsons*, P. Blau, Ph. Selznick stb.). Egyre tobb tekintelyes szociologus bírálja a ~ egyoldalusagat (*Merton*, W. Mills).

A marxista szociologia a ~ kritikájában azt hangsulyozza, hogy sokoldaluan es konkrétan, tarsadalmi-torteneti fejlodes objektiv logikájával dialektikus osszefuggesukben kell vizsgálni a társadalmi pszichologia es a szemelyiseg szellemi eletenek kulonboző jelensegeit es folyamatait.

szociometria: a szocialpszichologia ága, amely figyelmenek elotereben a szemelykozi (interperszonalis) viszonyok mennyisegi merése áll.

A ~ terminus a XIX. sz.-ban tunt fel, a társadalmi jelensegek matematikai modszerekkel való vizsgalataval kapcsolatban. A XX. sz.-ban létrejon a *mikroszociologia*, melynek hivei az egyenek szemelykozi viszonyainak vizsgálata utján igyekeznek megvilagitani a társadalmi jelenségeket. J. Moreno (1934) uj jelentessel látta el a ~ terminusát, amikor a ~ problemait az egyenek kolcsonviszonyainak pszichologiájara vezette vissza es kiserleti modszerekkel, valamint spekulatív megfontolásokkal egeszitette ki.

Moreno ot alaptetelre epiti a ~ rendszeret: 1. Az emberek kozotti rokon- es ellenszenvmegoszlás a „tele" letezesével fugg ossze, a legegyszerubb erzelmi egysegekkel, amelyek az egyik egyentol a masik fele iranyulnak. Éppen ezek mérése a ~ feladata. 2. Senki sem lehet meg anélkul, hogy ne fűznék emocionális kapcsolatok más emberekhez, s ezért nem az egyes egyén, hanem az egyenek kozvetlen egyuttlétezése alkotja a társadalom legkisebb elemét, a „társadalmi atomot". A társadalmi atom spontán szintjen azok a szemelyek találhatók, akikkel az adott egyén szívesen lépne kontaktusba; a reális szinten azok, akik valóságos emocionális partnerei. Minden szemelyiseg a maga atomjának magja, gyújtópont, ahol egybegyűlik a tobbi résztvevő letezésével osszefuggő sokfele szerepe. A spontán csoportok es szerepek hatnak az egyének és csoportok viselkedésere, az eles konfliktusok forrásai lehetnek. E struktúrákat feltáro „szerepteszt", „pszichodráma" és „szocidráma" egyaránt betölti a diagnosztika és a terápia funkcióját. 3. A társadalmi gravitáció torvénye megállapitja, hogy a csoport osszeforrottsága egyenes arányban van a résztvevők vonzódásával egymás iránt, es forditottan arányos a koztuk levő térbeli távolsággal. Ebből adódik az a módszer, hogy a csoport hivatalos strukturájának a kolcsonos rokonszenv nem-formalis struktúrajahoz valo kozelitése utjan megnoveljuk a csoporttevékenység hatékonyságat. 4. A szociogenetikus torvény kiemeli, hogy a kollektív szervezet ma gasabb formai az egyszerűbbekbol fejlődnek ki. Ebbol adodik az az orientacio, amely nem a makrostruktúra atalakitasara iranyul, hanem a kis csoportokra gyakorolt mikroszociologiai hatasok útjan igyekszik eredmenyt elerni. 5. A szociodinamikai torveny leszogezi, hogy az emberi vonzalmak minden csoportban egyenlőtlenul oszlanak meg: az emocionalis vonzódás jórészt keves számú egyenre (a „sztarokra") irányul, a résztvevők többségét pedig kisemmizik az emóciókból („szociometriai proletariátus"). A csoport méreteinek novekedésével fokozódik ez az aránytalanság, s ezt csak a „szociometriai forradalom" szuntetheti meg.

A ~-nak azonban nem a spekulatív, hanem az empirikus oldala fejlődott tovabb (H. Jennings, M. Northway, L. Zeleni stb.). 1937 óta jelenik meg a „Sociometry" c. folyoirat, 1956 ota az „International Journal of Sociometry". A ~ modszerei lehetővé teszik az egyén csoportbeli helyzetenek olyan leirását, ahogyan ez a szubjektum szamara megjelenik; módot adnak e helyzet osszehasonlitasara mas csoporttagok reakcióival, az emberek kulonboző kollektívákban kialakult kolcsonviszonyainak matematikai egybevetésere stb. A ~ legfőbb elve az adekvát motivació szabalya: minden teszt-eljárásnak osszhangban kell lennie a kiserleti szemelyek eletbe vago erdekeivel. Az iparban vegrehajtott kiserletek a ~ termekeny gyakorlati alkalmazhatóságarol (a munka termelékenységének eme-

lesében, a kaderfluktuáció, a termelési traumatizmus csökkentésébe stb.) tanúskodnak. Nagy jelentősége van a ~-nak az orvostudományban, az oktatásban és nevelésben.

A ~, amely a „legújabb" társadalmi utópiák sorában látott napvilágot, fokozatosan olyan eszközzé alakul, amely a kollektívában elő emberek kölcsönhatásait kutatja és befolyásolja. A ~ körébe tartozó tesztek és egyéb eljárások alkalmazása abban az esetben termékeny, ha a választások és elutasítások formális-matematikai elemzése a kollektíva tevékenységének tartalmi elemzésével párosul, ha figyelembe veszik a konkrét történelmi körülmények között kialakuló gazdasági, politikai és ideológiai tényezők összességét.

szofisták ~ lásd *antik filozófia*

szokások: az emberek meghatározott szituációkban ismétlődő meggyökeresedett, rögzült viselkedésmódjai. A ~ korehez tartoznak az általánosan elfogadott munkamódszerek, a mindennapi és a családi élet tekintetében az adott társadalomban elterjedt emberi kapcsolatformák, az erkölcsi ~, a különféle protokolláris és vallási szertartások, valamint az egyes nemzetségek, osztályok és népek életének sajátosságait tükröző egyéb ismétlődő cselekvések. A ~ történelmileg alakulnak ki. Létrejöttükre és jellegükre befolyással vannak a nép történelmének, gazdasági életének sajátosságai, a természeti-éghajlati viszonyok, az emberek szociális helyzete, a vallási nézetek stb. A ~ társadalmi konvenció erejével bírnak és befolyásolják az emberek viselkedését. Ennek folytán erkölcsi értékelés alá esnek s szerepük a társadalmi haladásban ellentétes előjelű (retrográd, pozitív) lehet. Ennek megítélése mindig konkrét történelmi megközelítést igényel. A pozitív ~ kialakításának igen nagy szerepe van mind az egyén, mind a társadalmi tudat, társadalmi közvélemény formálásában.

Szókratész (i. e. 470/469—399): ókori görög filozófus. Athénban született. Nézeteiről *Platón*tól és más régi forrásokból tudunk; ő maga semmit sem írt, az utcákon és tereken szónokolt, célul tűzvén ki maga elé a szofistákkal (lásd *antik filozófia*) való harcot és az ifjúság nevelését. ~ a filozófiai dialektika szülőatyja volt, a dialektikának abban az értelmében, amely szerint az igazságot meghatározott kérdésekre adott válaszok módszerével tárhatjuk fel (kérdve-kutató módszer; „bábáskodás"). Azzal, hogy a fogalmakat tette a filozófiai kutatás tárgyává, ~ jelentős szerepet játszott az ókori görög filozófia további fejlődésében. Halálra ítélték (mérget vett be), a hivatalos vád szerint új istenségek hirdetéséért az ifjúság megrontásáért: az athéni demokrácia világnézeti alapját, a mitológiát, annak istenfelfogását támadta egy racionális szubjektivizmus álláspontjáról (lásd a továbbiakban).

~ az ókori természetfilozófiát nem találta kielégítőnek, ezért az emberi tudat és gondolkodás elemzése felé fordította figyelmét. Bár tanításai tendenciája objektív idealista jellegű volt, még távol állt attól, hogy az általános fogalmaknak mint önálló lényegeknek külön létezést tulajdonítson. Filozófiai tanításainak idealizmusa abban rejlett, hogy elismerte a nembeli lényegeknek a környező valóságra gyakorolt hatását, és ez a felfogása az általános és univerzális értelemről szóló tanításba csapott át; a korlátolt emberi értelemtől egy általánosabb jelentésű értelem fogalomig jutott el. A ~ által alkalmazott elvont-filozófiai „isten" terminus még nem azonos a monoteista isten fogalommal, de már nem is korlátozódik a tradicionális mitologikus ábrázolásokra. ~ „démon" (daimonion) fogalma racionális értelmű, ez alatt az egyéni lelkiismeretet, az értelmet vagy józan észt értette, bár ezt még meglehetősen gyengén határolta el a népi démonizmustól, amelyről azonban teljes mértékben ironikusan nyilatkozott. ~ tanítása az isteni gondviselésről határozott szakítás a naiv politeizmussal, ~ gondviseles fogalma a filozófiai *teleológia* formáját öltötte.

Az etikában ~ az etikai racionalizmus képviselője volt. Alaptézise szerint az erény tudás vagy bölcsesség.

szolipszizmus (lat. solus — egyedüli + ipse — maga): szubjektív idealista elméletek konzekvenciája, amely szerint egyedül az ember és tudata létezik, az objektív világ pedig, beleértve a többi embert is, csak az egyén tudatában létezik. Elvben minden szubjektív idealista filozófia elkerülhetetlenül a ~-hoz jut el. Leginkább *Berkeley, Fichte*, az immanens iskola hívei közelítették meg ezt a szemléletet. A ~ szempontja megfosztja az emberi tevékenységet és a tudományt minden értelmétől. A szubjektív idealista filozófusok ezért tartózkodnak a szélsőséges ~-tól, s általános emberi tudatot, individuumok feletti, isteni tudat létezését posztulálják. A ~ ismeretelméleti alapja az érzékelésnek mint a megismerés forrásának az abszolutizálása. Lenin *„Materializmus és empiriokriticizmus"* c. művében bírálta a ~-t.

sztoicizmus, sztoikusok — lásd *antik filozófia*

szubjektív idealizmus — lásd *idealizmus*

szubjektum: eredetileg tulajdonságok, állapotok és cselekvések hordozójaként értelmezték, és ebben a vonatkozásban a *szubsztancia* fogalmával azonosították (pl. Arisztotelész). A ~ kifejezésnek ezzel az értelmezésével ma is találkozunk. A XVII. sz.-tól kezdve azonban a ~ fogalma is, miként a vele korrelatív *objektum* fogalma is mindenekelőtt ismeretelméleti értelemben használatos. ~-on ma a tevékeny és megismerő, tudattal és akarattal bíró embert értjük; objektumon pedig azt, ami a megismerésben adott, vagy amire a ~ megismerő és egyéb tevékenysége irányul. A ~ és objektum viszonyának kérdését — amely a filozófia alapkérdésével függ össze — elvileg ellentétesen oldja meg a materializmus és az idealizmus. A materializmus az objektumot a ~-tól függetlenül létezőnek tekinti és az objektív világként, szűkebb értelemben pedig a megismerő és gyakorlati tevékenység tárgyaként fogja fel. A Marx előtti materializmus azonban e két kategória viszonyának problémáját nem tudta tudományosan megoldani, minthogy kölcsönös viszonyukat csak az objektumnak a ~-ra gyakorolt hatására szűkítette. A ~-ot passzívnak tekintette, amely csak felfogja a külső hatást. A ~ ebben az értelemben az egyes, izolált ember volt, akinek a lényegét csak természeti-biológiai minőségben látták, antropológiailag értelmezték. A ~-ot nemcsak a megismerés tekintetében fogták fel passzívnak, hanem a gyakorlati tevékenységben is; a régi materializmus nem értette meg az ember szubjektív céljait követő tevékenységének objektíve törvényszerű jellegét. A ~ és objektum viszonyának kérdésében az idealizmus valamennyi formája ellentétes álláspontot képvisel. A szubjektív idealizmusa ~-ot az egyén pszichikus tevékenységének egységeként fogja fel, és az objektumot ténylegesen kiküszöböli, minthogy az objektumot csak a ~ bizonyos állapotainak összességeként értelmezi. Az objektív idealizmus, kivált a hegeli filozófia, értékes belátásokat tartalmazott a gyakorlatnak a ~ és objektum viszonyában betöltött szerepével, e viszonynak a történelemtől, a ~ társadalmi természetétől való függésével kapcsolatban. Ugyanakkor azáltal, hogy a ~-ot valamilyen tiszta eszmei lényegként, szubsztanciaként előfeltételezi és abszolutizálja tevékeny szerepét a megismerésben, arra a következtetésre jut, hogy az objektum a ~ tevékenységének eredménye és terméke. A dialektikus materializmus az objektumnak a ~-tól független létezéséből kiindulva egyszersmind dialektikus kölcsönhatásuk elemzésének szükségességét emeli ki. A ~ más vonatkozásban maga is az objektív valóság része, és ezért objektív törvényszerűségeknek van alávetve. Nincs elvi szakadék ~ és objektum között. Kölcsönhatásuk alapját az emberiség társadalmi-történelmi *gyakorlat*a alkotja, és csakis ebben az összefüggésben érthető meg a ~ megismerő aktivitása. Ez azt jelenti, hogy az ember csak a történelemben, a társadalomban válik ~-má, és ezért nem elvont individuum, hanem társadalmi lény, képességeit és lehetőségeit a gyakorlat alakítja ki. Habár a ~ es objektum kölcsönhatásában az ember az aktív erő, *tevékenység*ében függ az objektumtól, amelynek törvényszerűségeivel összhangban kell cselekednie. A ~ tevékenységét objektíve meghatározzák saját szükségletei és a termelés fejlettségi színvonala is. Ettől, valamint az objektív törvényszerűségek ismeretének a színvonalától függően tűz ki az ember tudatos célokat, amelyeknek megvalósítása folyamán megváltozik mind az objektum, mind maga a ~.

szubsztancia (lat. substantia — lényeg): a Marx előtti filozófiában minden létező változatlan ősalapja, amely minden átalakulásnál megmarad szemben a konkrétan változó tárgyakkal és jelenségekkel; a legáltalánosabb és legbensőbb lényeg, az, amelynek az oka és alapja nem másban, hanem önmagában van. Az idealizmus az istent, a világészt, az eszmét stb. tartja a ~-nak; a panteizmus az istent, amelyet a természettel, az anyagit, materiálisat ért. A dualista elméletekben két ~ van: anyagi és eszmei, amelyek teljesen egyenértékűek, ami ellentmond magának a ~ fogalmának. A dialektikus materializmus nem ismeri el, hogy a világban létezne valamilyen változatlan, egynemű, egyöntetű ~, mert a világ alapja, lényege maga a szüntelenül változó és fejlődő *anyag*. Az anyag fogalma pontosabb és világosabb, mint a ~ fogalma.

szükséglet: valamely organizmusnak, emberi személyiségnek, szociális csoportnak, a társadalom egészének az az állapota, amely kifejezi függésüket lét- és fejlődésfeltételeik objektív tartalmától és úgy jelenik meg, mint aktivitásuk különféle formáinak forrása.

Az emberi ~-ek specifikumát az ember tevékenységének szociális természete, elsősorban a munka határozza meg. A ~-ek elemzésének kiindulópontja a társadalom mint konkrét-történelmi rendszer, amely a különféle ~-ek kialakulását és fejlődését, kielégítésük tartalmát, modját és formáit determinálja. A különböző szociális csoportok ~-rendszerének és ~-eik színvonalának, kielégítettségük fokának, változásuk tendenciáinak feltárása fontos a társadalom megismerése és fejlődésének tudományos tervezése szempontjából.

szükségszerűség és véletlen: filozófiai kategóriák, melyek az anyagi világ objektív összefüggéseinek

formáit es dialektikus kapcsolatukat tukrozik vissza. A szukségszeruseg a jelensegek belső lenyegeből fakad es azok torvenyet, rendjet es struktúrajat fejezi ki. A szuksegszeruseg az, aminek adott feltetelek eseten okvetlenul be kell kovetkeznie. A veletlen alapja nem a jelenseg belso lenyege, hanem mas jelensegeknek az adott jelenségre gyakorolt hatása; a veletlen az, ami bekövetkezhet, de nem okvetlenul kovetkezik be. A ~ kolcsonos viszonyának dialektikus materialista ertelmezése szemben áll egyrészt azzal a koncepcióval, amely tagadja a szukségszerűseget és mindent a veletlennek, a korulmenyek véletlen talalkozásanak tulajdonít, masreszt azzal a felfogással, amely általában tagadja a véletlent mint objektive meglevő jelenséget es a szukségszerusegben oldja fel. Az első koncepció számos szubjektiv idealista elmeletben fejeződik ki, az okori szkepticizmustól a mai pragmatizmusig. A masodik koncepció egyaránt jellemzo a mechanikus *determinizmus*ra es a vallási *fatalizmus*ra. Ezek a koncepciok valojaban nem a veletlent emelik fel a szuksegszeruség szintjere, hanem forditva: a szuksegszerűséget sullyesztik le a veletlennel egy szintre. E metafizikus végleteket idealista pozíciokbol mar Hegel lekuzdotte, de a ~ lényegére es kolcsonos osszefuggésére csak a dialektikus materializmus adott tudományos magyarazatot. A marxista filozófia minden jelenséget mas jelensegekkel valo viszonyában, kapcsolataban tekint. Abbol a módszertani alapelvből indul ki, hogy minden folyamatban kulonválaszthatók a lenyeges (szukségszeru) es lényegtelen (véletlen) tulajdonsagok. A ~ dialektikus ellentétet alkotnak, kolcsonosen osszefuggenek egymással es egymas nélkul nem leteznek. Minden jelenseg belső szuksegszerűsege kovetkeztében jon letre, azonban letrejotte osszefugg a feltetelek sokaságaval, melyek konkrét sajátossagaikkal es vegtelen valtozatosságukkal egyutt alkotjak a veletlennek, az adott jelenseg véletlen vonásainak forrását. Egyetlen jelenség sem képzelhető el belső szuksegszerűseg es kulső, „véletlen" előfeltetelek nelkul. Ezért a belső szukségszerűség elmaradhatatlan kiegeszitője a kulső véletlen. A veletlennek a szuksegszerűseg az alapja, a véletlen az utóbbi megjelenesi formája. A véletlen mogott mindig szukségszerűség húzódik meg, mely meghatározza a fejlődés menetet a természetben és a társadalomban: „ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig benső, rejtett torvenyek uralkodnak rajta, es csak az a feladat, hogy ezeket a torvényeket felfedezzuk". (*Marx—Engels* Válogatott művek. II. kot. 354. old.) A ~ kolcsonviszonyanak dialektikus materialista értelmezése lehetővé teszi a jelenségek oksági, torvényszerűsegi láncolatának nyomon követését. Éppen ezért ez az értelmezés megfelel a tudománynak, amelynek feladata volt mindig és marad, hogy a jelenségek véletlen összefüggései mogott felfedezze szukségszerű jelleguket. A tudomány és ezen belul a dialektikus materializmus is elveti a vilag elvi megismerhetetlenségének, ismereteink ellenorizhetetlenségének dogmáját. Ahol megszűnik a szukségszerű osszefuggés érvénye, ott megszűnik a tudomány — mondja Marx. Bármilyen bonyolult is egy adott jelenség (pl. a társadalom fejlődése), ha látszólag merő veletlentől fugg is, végső soron mindig objektív törvenyek, az objektív szukségszerűség iranyítjak. A dialektikus materializmus feltárja a ~ egymasba való átmenetét is. Darwinnak a szerves vilag evolúciójára vonatkozó elmélete is ilyen egymásba való kolcsönös átmenetek felismerésen alapszik. A ~ dialektikájának e fontos oldalát tarja fel Marx pl. az értékformák fejlődésének elmeletében. A modern természettudomány gazdagítja a ~ lényegéről szóló dialektikus materialista kovetkeztetéseket és új adatokkal világítja meg osszefuggésuket.

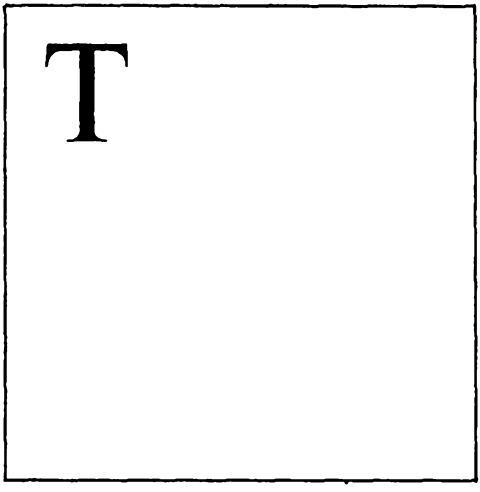

tagadás tagadásának törvénye: a *dialektika* egyik alaptörvénye. Elsőként *Hegel* fogalmazta meg objektív idealista rendszerében az abszolút szellem egyik fejlődéstörvényeként. A dialektikus materializmus a ~-nek tartalmát az objektív anyagi valóság jelenségeinek, folyamatainak fejlődésében látja, ezért a ~ marxista értelmezésre lényegében, tartalmát tekintve ellentétes a hegelivel. A ~ a fejlődés folytonosságát, az újnak a régivel való kapcsolatát fejezi ki az egymást törvényszerűen követő minőségi változások folyamatában, az egyik szakasz egyes tulajdonságainak viszonylagos megismétlődését a fejlődés egy magasabb szakaszában; e dialektikus törvényszerűség kifejezi a *fejlődés* előrehaladó, progresszív jellegét, általános menetének tendenciáját. A ~ szervesen összefügg az *ellentétek egységének és harcának törvényével*, minthogy a réginek az új által való tagadása a fejlődés folyamatában nem más, mint egy adott jelenségre jellemző belső lényegi ellentmondások megoldódása és új, magasabb szintű vagy elvileg más specifikumú ellentmondások körvonalazódása a keletkezett új objektumban. A ~ megnyilvánulásának és érvényesülésének sajátosságait a tagadott tárgy lényege, ellentmondásainak jellege, továbbá konkrét történelmi feltételek szabják meg. A dialektikus tagadás mindennemű fejlődés objektív mozzanata. A réginek és az újnak kölcsönös viszonyát a fejlődésben, a régi tagadásának jellegét alapvetően ellentétes módon magyarázza a metafizika és a materialista dialektika. A metafizikus tagadás a réginek az egyszerű elvetése, megsemmisítése. A metafizika másik végletе az a felfogás, hogy a fejlődés zárt körben megy végbe és egyszerű visszatérés a régihez. A materialista dialektika szerint a tagadás a fejlődésnek feltétele, mozzanata, mindannak a pozitívnak a megtartásával, ami a régiben megvolt, s ami a további előrehaladó fejlődéshez elengedhetetlen. Enélkül nem lehetne folyamatosság, folytonosság a fejlődésben. A fejlődést egyúttal a megszakítottság is jellemzi, mert a tagadás a régiről az újra való áttérést, minőségileg új jelenség keletkezését jelenti. A kiindulópont tagadásával nem ér véget a fejlődés, mivel azt, ami keletkezett, ugyancsak meghaladja, „tagadja" a következő szakasz. A fejlődés folyamatában, egy meghatározott fokán mintegy visszatérés történik a kiindulóponthoz, mintegy megismétlődnek annak egyes vonásai és tulajdonságai, de már új, magasabb szinten. Ezt a mozzanatot fejezi ki a „tagadás tagadásának" fogalma. (Lásd még: *fejlődés; társadalmi haladás.*)

tao: taoizmus — lásd *kínai filozófia*

tapasztalat: a filozófiában hagyományos értelemben a külvilág érzéki-empirikus tükröződése. Széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a ~ a tudás egyetlen formája *(empirizmus, szenzualizmus)*. A materializmus elismerte a ~ külső, objektív, a tudattól független anyagi forrását. A Marx előtti materializmus szemlélődő jellege ennek a kérdésnek olyan felfogásában mutatkozott meg, hogy a ~-ban kizárólag a külvilág passzív észlelésének eredményét látták. Csakhogy az érzéki ~ egymagában nem ad általnos és szükségszerű ismeretet, hanem csak az objektív világ jelenségeinek külső, felületi oldalát ragadja meg. A szemlélődő materializmusnak a ~ fogalma értelmezésében mutatkozó fogyatékosságainak reakciójaként kialakult egyfelől a *racionalizmus*, másfelől a ~ objektív idealista és agnosztikus felfogása. Az utóbbi a ~-ot a szubjektum tudatának különböző állapotaira (élményekre, érzetekre, észletetekre, kijelentésekre, elméleti gondolatkonstrukciókra) vezette vissza, forrását pedig vagy figyelmen kívül hagyta, vagy pedig elvileg megismerhetetlennek nyilvánította. Sajátos álláspontja volt ebben a kérdésben *Kant*nak. Azt vallotta, hogy az objektum („magánvaló dolog") által a tudatra gyakorolt kaotikus behatások csak az értelem a priori (tapasztalat előtti) formáinak rendező tevékenysége eredményeképpen válnak ~-tá. Kant kérdésfelvetésében, idealizmusa ellenére, van racionális tartalom, nevezetesen a megismerő szubjektum gondolkodásának aktivitása. A pozitivizmus, amely a ~-ot az ember érzeteire, érzéki élményeire stb. redukálja, lényegében tagadja ama kérdés felvetésének és megoldásának lehetőségét és szükségességét, hogy mi van e mögött a ~ mögött, vagyis hogy létezik-e reális, a tudattól független világ, s „álproblémának" tekinti ezt a kérdést. A marxizmus leküzdötte a ~ értelmezésének szemlélődő jellegét: a ~-ot

másodlagosnak, származékosnak minősíti az objektív realitáshoz viszonyítva, s nem a tudat passzív tartalmaként, hanem az embernek a külvilágra kifejtett gyakorlati ráhatásának észleleti-gondolati eredményeként határozza meg. E tudatos ráhatás folyamatában tárulnak fel a jelenségek szükségszerű összefüggései, tulajdonságai, törvényszerűségei, alakulnak ki és kerülnek kipróbálásra a tevékenység célszerű módszerei és eszközei stb. A ~ tehát úgy fogható fel, mint a társadalmi szubjektumnak a külvilággal való aktív kölcsonhatása és mint e kölcsönhatás eredménye. A ~ is, miként az emberek gyakorlati tevékenysége is, különböző szintű lehet, kezdve az ösztönös véletlenszerű ~-tól egészen a tervszerű, sokoldalúan kontrollált tudományos ~-ig. A ~ a tudomány gazdagításának, az elmélet és a gyakorlat fejlesztésének rendkívul fontos eszköze. (Lásd még: *gyakorlat.*)

tárgyiasulás és tárgyiatlanodás: a munka*tevékenység* jellemző sajátosságait kifejező terminusok. A tárgyiasodáson bizonyos tárgy létrehozása értendő, amikor is az emberi alkotóerők és kepességek a tárgy formájába alakulnak és mennek át, a tárgyiatlanodáson pedig az, hogy az objektív tárgy a saját szférájából az emberi tevékenység szférájába és formájába megy át, vagyis a tárgy felhasználása a munkafolyamatban. Ezeket a fogalmakat használja filozófiájában Hegel annak mértékében, ahogyan „felfogja a munka lényegét" (Marx). Hegel azonban az ember munkatevékenységét idealista módon értelmezte és történetietlenul azonosította az eltárgyiasodást az *elidegenülés*sel. A munka jellemzése szempontjából elvileg más jelentésűek ezek a fogalmak Marx korai műveiben. Az ~-t egysegben vizsgálva feltárja a munka helyét az ember életeben, rámutat arra, hogy munkájával az ember tevékenyen átalakítja, emberivé teszi az objektív világot (a tárgyiasodás eredményeként, amely a munka aktív oldalát fejezi ki). Az ember ugyanakkor fugg az objektív világtól, ezen belul az emberiség előző tevékenységének eredményeitől is, amelyeket elsajátít és beépít a maga tevékenységébe, mikozben tevékenységét összehangolja az objektív törvényekkel (a tárgyiatlanodás eredményeként, amely az embernek tevékenysége tárgyával való kapcsolatát fejezi ki). Mindez lehetőséget adott Marxnak arra, hogy tudományosan jellemezze a munkafolyamatot, megnyitotta az utat a szubjektum es az objektum kolcsonviszonyának dialektikus materialista értelmezeséhez, az ismeretelmélet problémáinak a gyakorlat álláspontjáról történő megoldásához. A ~ egyik aspektusát — nevezetesen a munkafolyamat jellemzését az emberi tevékenységnek tárgyával (objektumával) és termékével való kolcsonhatása szempontjából — megtartja a kifejlett marxizmus, ami a terminológiában is tukroződik (pl. „A tőké"-ben).

társadalmi cselekvés elmélete: a mai — főleg az amerikai — nem-marxista *szociológia* egyik irányzata. Az 1920-as evekben keletkezett (M. *Weber*, F. Znaniecki, R. MacIver). Vegleges formáját T. Parsons, valamint S. Stouffer, E. Shils, W. Moore, C. Kluckhohn es mások munkái révén kapta meg. Alapeszméinek kiindulópontja a „megértés" Weber által kidolgozott koncepciója, mely szerint a társadalmi viszonyok azon alapulnak, hogy milyen „értelmet" tulajdonítanak (megértés) az emberek egymás szándékainak es cselekvesuk celjainak. A ~ összefugg a „szociológiai mező" koncepciójával. 1. A kutatás „sejtjenek" két (tetszőleges) egyén viszonyát tekintik. 2. Az egyénnek a valósághoz (többek kozt a környezetében elő emberekhez) való pszichikus viszonyát, amely mindig az egyén gyakorlati feladatainak es szukségleteinek alapján felepuló emocionális tudatos viszony formáját olti, a megismerés alternatívájaként fogják fel. A gyakorlati tudatot a ~ az „érték", „értékszemlelet" terminusokkal jelöli és a neopozitivizmus nyomán szembeállítja a *megismerés*sel, kijelentve, hogy az a valóságkep, amelynek alapján az ember (csoport) a mindennapos viszonyokban cselekszik, csupán „kényelmes fikció". 3. Az egyenek es csoportok élettevekenységének társadalmi feltételeire irányuló szociológiai elemzes csupán az egyenek e feltételekről akotott elképzeléseinek az elemzese. 4. Ahhoz, hogy megértsük a csoportok, retegek, osztályok, társadalmi képződmenyek tevékenysegének lényegét, elegendő, ha az e csoportokat alkotó egyének tudatának jellegzetessegeivel foglalkozunk.. A ~ teoretikusai úgy velik, hogy az egyeni tudat társadalmi feltételezettségének elismerésével elkerülik a társadalomnak „atomok osszegekent" való felfogásával kapcsolatos hibákat. Valojában az emberek tudati kapcsolatai meg nem magyarázzák meg a csoporttevekenység belső mechanizmusait, amennyiben az egyéneket a tevekenységuk lenyegen és az objektív társadalmi helyzeten alapuló kapcsolataik nelkul vesszuk.

A ~-ben kifejtett koncepciók (elsősorban a „cselekves-kolcsonhatás", a „társadalmi rendszer", a „társadalmi struktúra" modelljének) jellegzetessege a szemelyes kapcsolatok mozzanatának fetisizálása a társadalmi kapcsolatokban. A „cselekvés-kolcsónhatás" modelljét arra szánták, hogy általánositsa a társadalom valamennyi (a munka, a politika, a mindennapi elet stb. teren kialakuló) szociális kapcsolatának fő vonásait. A ~ ebben a modellben probálja eggye-

otvozni a tarsadalompszichologiai interakcionizmus koncepcioit a freudizmussal. A kolcsonhatás lenyegenek az egyenek egymáshoz valo tudati viszonyaikent felfogott kommunikacios folyamatot tartják; a fő hangsúlyt azokra az aktusokra (az un elvárasokra) helyezik, melyek soran az egyen bizonyos cselekveseket vagy tudati állásfoglalásokat vár el a másiktol A kolcsonhatás folyamatát a ~-ben mint „az elvarások kolcsonos kiegeszulesenek" torvenyet fejtik ki. E folyamat nem más, mint az egyeni ertekek, nezetek alarendelodése a csoportertekeknek, -nezeteknek A viselkedes normaja ily modon a kozvetlen emberi kornyezet velemenye A freudista eszmek felhasznalasa a „kolcsonhatás" szkemajában kifejezodik egyfelől a szemelyiseg-nek es a személyes folyamatok dinamikájának felfogasaban, masfelől pedig abban, hogy az egyenek „kolcsonviszonyanak" strukturájára atviszik a szemelyiseg-dinamika freudi strukturajat. Az „en" (mint tudati reteg) freudi fogalmanak megfeleloje a ~-ben az „ego" mint cselekvő egyen s mint az „individualitás" mozzanatának megtestesitője, a freudi „felettes en" megfelelője a ~-ben az „alter-ego" az az egyen, akivel az előbbi kolcsonhatásban van, s aki a „normativitast", a „szocialis elemet". a „tarsadalmat" testesiti meg.

A „cselekves" teoretikusai szerint barmely tarsadalmi egyseg (kollektiva, tarsadalmi intezmeny stb) mukodese „az ertekek egysegen", ill a „normativ renden" alapul, ez utobbiakon az emberi elet emocionalis szferajanak kozos vonasait, valamint a pszichologiai reakcioik es az erkolcsi beállitottsagok hasonlóságat ertve. Ez a nezopont a tarsadalmi szervezetnek, bármilyen is az, csupan a kulso mozzanatait konstatálja A ~ a statuszt es a szerepet tekinti a tarsadalmi struktura egysegenek. (Lasd meg *strukturalis-funkcionalis elemzes*)

társadalmi csoport — lásd *szocialis csoport*

társadalmi forradalom: minőségi valtozas, gyokeres fordulat a tarsadalom eleteben, amely az előrehalado, progressziv fejlodest biztositja A ~ mint az egesz szocialis organizmust atfogo tarsadalmi-politikai fordulat megkulonboztetendő azoktol a forradalmaktol, amelyek csupán a társadalmi elet egy-egy szferajanak minosegi megvaltozasat eredmenyezik A ~ az *ugras* megnyilvanulasa a tarsadalmi fejlodesben (lásd *menynyiségi valtozasok atcsapasa minosegi valtozasba*). A ~ mint tarsadalmi-politikai fordulat szuksegszeruen a termelesi eszkozok magantulajdonanak uralmaval es az osztalyantagonizmusokkal fugg ossze A ~ a gazdasagi ellentmondasok talajan erlelődik, az osztályharc legmagasabb rendu megnyilvánulásaként jelenik meg, s a társadalom szociális és gazdasági struktúrájának előrehaladó atalakulasat biztositja. E tekintetben a ~ ellentete az ellenforradalomnak, amely regressziv, visszafele iranyulo mozgast jelent a tarsadalmi fejlodesben, ideiglenesen restauralja, megszilárditja az elavult társadalmi állapotokat. A ~ mint a fennallo viszonyok es a szociális elet struktúrájának radikalis, minőségi megváltozasa kulonbozik az evolucionol, azaz a tarsadalmi elet valamely oldalanak fokozatos változasatol A ~ kulonbozik a *reformok*tol is. Bonvolult viszonyban all vele, amit magának a ~-nak es a reformnak az osztalytartalma hataroz meg

A forradalom mint a tarsadalmi elet valamely oldalanak minosegi megváltozása a társadalmi fejlodes ellentmondasainak fokozatos felhalmozodása es kieleződese, ill. nagy felfedezesek es talalmányok eredmenyekent erlelődik meg. Az ilyen forradalmak (a technikában, a termeszettudomanyban, a filozofiaban stb) azt jelentik, hogy romba dőlnek a kialakult elvek, elkepzelesek, koncepcioik, s a társadalmi elet megfelelő szferái teljesen atepulnek. Peldául a mai társadalom — mind a tőkes, mind a szocialista — *tudomanyos-technikai forradalm*at el át, minthogy a tudomany es a technika legujabb eredmenyei nyoman minőségileg átalakul a termeles tudomanyos-műszaki bazisa A kultúra es a tudomány fejlodesenek szinten megvannak a maga forradalmai Ezek a forradalmak nem mindig fuggnek ossze szuksegszeruen tarsadalmi antagonizmusokkal; eddig is voltak es a jovőben is lesznek, mivel az osztály nélküli tarsadalomban is vegbemennek gyokeres valtozások a társadalom tudomanyos-muszaki bazisában, kultúrájában, tudomanyos ismereteiben.

A ~ lenyeget tudomanyosan első izben a marxizmus tarta fel Marx, Engels es Lenin mutatta ki, hogy az emberiseg a magantulajdon letrejotte es a tarsadalom antagonisztikus osztalyokra szakadása ota a szocializmusra valo atmenet megvalositasaig ~-akon keresztul emelkedik az egyik tarsadalmi-gazdasági alakulatból a másikba A ~ mindegyik tipusának megvannak a maga specifikus vonasai, amelyeket a társadalom gazdasagi, politikai es ideologiai fejlettsegi szinvonala, a forradalmi folyamat objektiv tartalma, a harcban allo osztalyok jellege, szervezettsege es tudatossaga hataroz meg. Az őskozossegi rendrol a rabszolgatarto (vagy feudális) rendre valo átmenet tarsadalmi fordulat, minthogy azonban ez az osztaly nelkuli tarsadalom atmenete volt az osztálytársadalomba, nelkulozte a tarsadalmi-politikai forradalom számos vonasát (az osztalyok csupan kialakuloban voltak, s ezert nem merult fel az osztályuralom felváltasának a kerdese stb). A tarsadalmi-poli-

tikai fordulat első típusára a rabszolgatartó rend pusztulását előidéző belső és külső tényezők specifikus kolcsonhatása nyomta rá a maga belyegét (lásd *rabszolgatartó társadalom*). Fejlett alakjában a ~ a feudalizmus megdöntésekor, majd a kapitalizmus bukásakor jelenik meg. Mindamellett mélyreható minőségi kulonbségek vannak a polgári forradalom és a szocialista forradalom között.

Eredetét tekintve a társadalmi-politikai forradalom a magántulajdonon és az osztályantagonizmusokon alapuló társadalom fejlődésének természetes kovetkezménye. A forradalom kibontakozását a társadalom egészének állapota, a belső és kulső okok összessége, az objektiv es szubjektív tényezők kolcsonhatása determinálja, és feltétele a *forradalmi helyzet* megléte. A haladó erők a forradalom véghezvitelével utat nyitnak a társadalomnak a jövőbe, maga a forradalom pedig „a történelem mozdonya". A ~ átfogja a társadalmi élet valamennyi szféráját; e folyamat legfontosabb kolcsonosen összefuggő oldalai: a forradalom gazdasági alapja, hajtóerői, az államhatalom kérdése és a végrehajtott szociális-gazdasági átalakulás jellege.

A ~ gazdasági alapját az anyagi javak termelési módjának ellentmondásai alkotják. Az egyik társadalmi-gazdasági alakulatról a másikra való átmenet folyamán a ~ történeti szerepe éppen az, hogy szétzúzza az elavult uralkodó termelési viszonyokat, amelyek fékezik a társadalmi fejlődést, és biztosítsa az új, a termelőerők jellegének megfelelő termelési viszonyok megszilárdítását. Minthogy az osztálytársadalom történetében a termelőerők fejlődése a termelési eszközök rabszolgatartó, majd feudális, végul tőkés magántulajdonával kerult ellentmondásba egy-egy meghatározott szakaszon, a ~ alaptípusai is ennek megfelelően különböztetendők meg egymástól. A szocialista forradalom ugyanakkor különleges helyet foglal el közöttuk, mert rendeltetése az, hogy megszuntesse a magántulajdont, s hogy a társadalmi élet valamennyi oldalát új, szocialista alapokra helyezze. Mindazonáltal ha a fordulat gazdasági alapjait veszszük is figyelembe csupán, akkor sem redukálható a társadalmi-politikai forradalmak változatos sokfélesége erre a három alaptípusra. Először is, ismeretesek olyan forradalmak, amelyek gazdasági alapját a termelőerők fejlődése és az uralkodó termelési viszonyok bizonyos oldalai kozti ellentmondás képezte. Az ilyen forradalmak nem mennek túl az adott társadalmi-gazdasági alakulat keretein, habár lényeges változásokat idéznek elő a termelési viszonyok rendszerében, a fennálló tulajdon újraelosztását eredményezik. Példák erre a XIX. századi francia polgári forradalmak, amelyek a tőkés alakulat keretei között játszodtak le. Másodszor, a XX. sz.-ban tobb olyan forradalom van, amelynek alapja nem egy, hanem két kulonnemu, jóllehet egymással osszefuggo ellentmondás. egyreszt a termeloerők fejlődese és az elavult feudális vagy felfeudális termelesi viszonyok kozti ellentmondás, másreszt a nemzeti gazdasági fejlődés erdekei és a kulfoldi monopoltőke kozotti ellentmondás. Ilyenek az európai es az ázsiai népi demokratikus forradalmak, a nemzeti demokratikus, antiimperialista, antifeudális forradalmak számos ázsiai és afrikai országban stb. Harmadszor, a jelenlegi helyzetben, az imperializmus gyarmati rendszerenek széthullása kozepette kibontakoznak olyan forradalmak, amelyek alapja a nemzeti termelőerők fejlődése es a kulfoldi imperializmus erőszakos beavatkozása között fennálló specifikus ellentmondás. Ezekhez tartoznak az azsiai, afrikai es latin-amerikai országok nemzeti felszabaditó forradalmai. A kulonböző társadalmi-gazdasági szektorok bonyolult osszefonódása egyes országok eletében, sajatos nemzetkozi helyzetuk rendkivul sokfele variációját hozza létre a forradalmak gazdasági alapjának, azoknak a társadalmi ellentmondásoknak, amelyek a legváltozatosabb osztályerőket hozzák mozgásba.

A forradalom hajtóerői a társadalmi fordulatot véghezvivő osztalyok, szociális csoportok es retegek. A forradalom hajtóerőinek osszetételet es részveteluk fokat a forradalom gazdasági alapja határozza meg. Mindemellett mindkettő mas tenyezőktől (az elnyomott osztályok szervezettsegetol, tudatossagától) is függ, s ezért gazdasagi alapjukhoz képest bizonyos onallósággal rendelkeznek. Először is, a ~ hajtóerői között nem mindig találjuk meg a forradalom gyozelmében objektive erdekelt valamennyi osztalyt. Így a szocialista indítású 1871. évi francia forradalomban, amely megteremtette a Párizsi Kommunt mint a *proletárdiktatúra* formaját, a dolgozo parasztsag gyakorlatilag nem vett részt, pedig érdekei objektíve eppen a társadalom szocialista átalakitasa reven nyerhettek volna kielégítést. Másodszor, a forradalmat megvalósító osztályok kisebb vagy nagyobb aktivitással, több vagy kevesebb onállósággal lephetnek fel. Ha a neptómegek nem vesznek részt aktívan a harcban, a fordulat „elit" forradalom jellegét olti (pl. az 1908-as torók forradalom, az 1958-as irakı forradalom), ha viszont a társadalom legmélyebb „alsó" rétegei aktivan részt vesznek az eseményekben, és koveteléseik befolyásolják a harc menetét, a forradalom népforradalom (pl. az 1905—1907-es orosz forradalom, az 1959-es kubai forradalom). Minél mélyebb a megérett szociális átalakulás, annál szélesebb és közvetlenebb benne a lakosság tomegeinek részvétele. A ~ egyik típusáról a másikra ha-

ladva szuntelenul nott a forradalmi feladatok bonyolultsága es egyben gyarapodott a társadalmi fordulatot vegrehajtók száma. A kulonbozó szociális csoportok reszvetelevel lejátszódo forradalomban a hajtoeroket alkotó osztalyok közül az egyik a vezető, a hegemón szerepet tolti be; megpedig a legtudatosabb es legszervezettebb osztály, amelyet politikai *párt* irányít, es amely maga kore tomoriti a forradalmi erők túlnyomo tobbseget. Annak a társadalmi eszmenynek, azoknak a társadalmi viszonyoknak, amelyeket az adott forradalom megvalósítani hivatott, objektív helyzete folytán rendszerint a hegemon osztály a hordozója. Lehetséges azonban más helyzet is: minthogy a hegemóniát a legkovetkezetesebb es legelszántabb forradalmi cselekvés biztosítja, a forradalom hegemónja lehet olyan osztály is, amelynek társadalmi eszményét az adott forradalom még nem valósitja meg. Így Oroszországban mindkét polgári demokratikus forradalom (1905—1907, 1917. február) hegemónja a proletariátus volt, nem pedig a burzsoázia, amely a forradalom győzelmetől jobban félt, mint a veresegétől. A kifejlődő forradalom egyik rendkívul fontos vonása a hajtóeroit képező osztályok aktív, tudatos megmozdulásai a fennálló rend ellen. A gazdasagi ellentmondások kiéleződése és a forradalmi helyzetben kifejeződő objektív feltételek megléte ugyanis az előbbiek nélkul még nem jelent forradalmat. Éppen a forradalmi elmélettel felvértezett tómegek aktiv, tudatos tevékenységenek eredménye, hogy a spontán fejlődési folyamatot tudatos, a társadalmi evolúciót ~ váltja fel. A forradalom győzelméhez nem elegendő a nep tobbségének akarata és óhaja, a tómegek aktiv fellepése. Az uralkodó osztály szovetsegeseire es az allam fegyveres erejére támaszkodva vedelmezi a régi tulajdonformát, jogait és kivaltságait. E reakciós társadalmi erők ellenállásának megtorésehez meg kell donteni az oket védelmező államhatalmat és létre kell hozni a forradalmi osztályok hatalmát.

Az államhatalom kérdése a forradalom alapkérdése. „Az államhatalom átmenete az egyik osztály kezéből a másik osztály kezébe a forradalom első, fő és alapvető ismertetőjele, e fogalomnak mind szigorúan tudományos, mind gyakorlati politikai értelmében." (*Lenin* Művei. 24. kót. 26. old.) A társadalmi fordulatért vivott kuzdelem elkerulhetetlenül az államhatalomért — a fennálló társadalmi viszonyok fenntartásának vagy átalakításának eszközéért — folytatott osztályharc jellegét ölti. A forradalom fejlődésmenete az erőviszonyoktól fuggően lehet nem békés (fegyveres felkelés, polgárháború) vagy békés, amikor is a forradalmi erők véráldozat nélkül aratnak győzelmet. A történelmi tapasztalat tanusaga szerint a forradalom vegbemehet haboru kozepette is. de a forradalom es a haboru kozott nincs szuksegszeru osszefugges. A kulonbozo tarsadalmi rendszeru államok bekes egymas mellett elése, a bekeharc elősegiti a forradalom es a demokracia eroinek tómoruleset.

A forradalom hajtóeroit alkotó osztályok hozzak letre az új felepitmenyt. A forradalom győzelmevel rendszerint éppen az az osztály kerul a hatalom birtokába, amely az adott országban a termelési viszonyok történetileg új formájának a hordozója. Ez hatarozza meg végső soron a forradalom szocialis tartalmát. Ám itt sincs automatizmus· ahogyan a hajtóerők osztályosszetétele viszonylag onálló a forradalom gazdasági alapjához kepest. a létrejovő hatalom osztálytartalma is viszonylag onalló a forradalom hajtóeróihez képest. Először is előfordulhat, hogy a forradalmi osztalyoknak nincs elég erejuk a donto gyozelemhez, s ekkor az új államhatalom a fordulat kovetkezetlen, felemás voltának kifejeződéseként a reakciós erőkkel kompromisszumra torekvo szociális csoportok kezébe kerul (ez történt pl. az 1848-as forradalom idejen Németországban). Masodszor, a forradalmi tómegek donto harca eredményeként hatalomra kerulhetnek olyan szociális csoportok, amelyek a legradikalisabb atalakításokra torekszenek, jóllehet ezek megvalosításához még nem értek meg a szukseges objektiv es szubjektív feltételek. E szociális csoportok, ha nem támaszkodhatnak a forradalom ujabb fellendulesere. elobb-utóbb jobboldali eroknek adjak at helyuket, s ezzel megkezdodik a ~ fejlodesenek „hanyatlo" szakasza (pl. az 1789—1794-es forradalom Franciaországban). Harmadszor, egyes orszagokban, ahol meg megoldatlanok a történelmi fejlódés kulonbozo fokainak osztalyellentmondásai, lehetőseg nyilik kovetkezetes szocialis atalakulásokra, a forradalom folyaman olyan osztály kerulhet hatalomra, amelynek tarsadalmi eszményét nem az adott, hanem majd csak a kovetkező forradalom valósitja meg. A szukseges feltételek megléte eseten a forradalmi átalakulás a „permanens" forradalom alakját oltheti: a napirenden levő forradalom feladatainak radikális és teljes megoldása új ~-ba nő at (ezen az úton igyekeztek a bolsevikok tovabb fejleszteni az oroszországi polgári demokratikus forradalmakat, így bontakozott ki a népi demokratikus forradalom számos európai és ázsiai országban).

A szociális-gazdasági átalakulások jelentik a győztes forradalom legfontosabb vegso eredményét. Az *új* hatalom letrehozása egyáltalán nem oncelja a forradalmi harcnak. hanem csupán fő feltétele, legfontosabb eszköze a társadalmi elet forradalmi átalakításá-

nak. Az új osztaly (osztalyok) szamara eppen az allamhatalom útján valik lehetove, hogy vegervenyesen szetzuzza a tortenelmileg idejetmult tarsadalmi csoportok ellenallasát, hatalyon kivul helyezze a regi rendet vedelmezo torvenyeket, s utat nyisson a tarsadalmi viszonyok fejlodese elott. A forradalom altal megvalósitasra kerulo gazdasági atalakulás, hajtóeroinek, ezen belul hegemónjanak osztálytermészete, valamint a letrehozott hatalom jellege a maga összességében determinálja a forradalom szociális tartalmát, tipusat, történeti helyet a társadalom fejlődésében.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek az Októberi Szocialista Forradalommal elkezdodott korszakában kibontakozó forradalmi átalakulások magva a szocialista forradalom, fó tamasza pedig a szocialista világrendszer, amely a tarsadalmi fejlodes dontő tényezőjéve válik. Korunk forradalmi eroi, a szocialista világrendszer, a tokésorszagok forradalmi munkásmozgalma, a nemzeti felszabadító mozgalom, aláássak az imperializmus, a kizsákmányoló tarsadalom pillereit, s fejlodesukben egységes világforradalmi folyamatot alkotnak, amely elvezet oda, hogy a foldkereksegen mindenütt fel fogja váltani a kizsákmányoló társadalmat a szocializmus. A szocializmus es a kommunizmus világmeretú gyozelmevel pedig minoségileg új történelmi korszak veszi kezdetet

társadalmi-gazdasági alakulat: a *tortenelmi materializmus* kategóriája a történelmi fejlődés meghatározott fokan álló társadalom jelölésere. A dialektikus materialista modszer tette lehetővé Marx és Engels számara, hogy lekuzdjék a társadalmi elet elemzésenek elvont, történelmietlen szemléletet, megkulonboztessek a társadalmi fejlódés egyes fokozatait, meghatarozzak e fokozatok jellegzetes ismerveit, feltarják a fejlődésuk alapját kepezo specialis torvényeket. „Ahogy *Darwin* veget vetett annak a felfogásnak — irta Lenin —, hogy az allat- es novényfajok semmilyen kapcsolatban nincsenek egymással, véletlenul keletkeztek, isten teremtmenyei, és változhatatlanok, s elsónek fektette a biológiát teljesen tudományos alapra annak megállapításával, hogy a fajok változekonyak és folytonossági kapcsolat van kozottuk, ugy Marx is véget vetett annak a felfogásnak, hogy a társadalom az egyének mechanikus aggregátuma, amelyen a felsőbbseg (vagy ami ugyanaz: a tarsadalom, a kormány) tetszés szerinti változtatásokat eszkozölhet, amely véletlenul keletkezik és változik — o volt az első, aki a szociológiát tudomanyos alapra fektette, amikor meghatarozta a tarsadalmi-gazdasági alakulatnak, mint az adott termelési viszonyok összességének fogalmát, és megállapitotta, hogy az ilyen alakulatok fejlődése termeszettörténeti folyamat." (*Lenin* Összes művei. 1. köt. 129. old.)

A „Tőke"-ben Marx a kapitalizmust mint eleven társadalmi alakulatot „szociális viszonyaival, a termelési viszonyokban rejlő osztályantagonizmusok tényleges társadalmi megnyilvánulasával, a tőkésosztály uralmát védő politikai felépitmenyével, a szabadság, egyenlőség stb. polgári eszméivel, a polgári családi viszonyokkal egyutt" (ugyanott, 127. old.) mutatta be.

A ~ fejlődő társadalmi-termelési szervezet, amely sajátszerű törvények szerint keletkezik, működik, fejlődik és alakul át más, bonyolultabb társadalmi-termelési szervezetté. Minden ilyen szervezet kulon termelési móddal, a termelési viszonyok külön tipusával, sajátos társadalmi munkaszervezettel és osztálystruktúrával, az emberi érintkezés, és az emberek közti viszonyok történelmileg feltételezett, tartós formáival, a tarsadalomirányítás specifikus alakzataival, a családi szervezet és a családi viszonyok különleges formáival, sajátos társadalmi eszmékkel rendelkezik.

A ~ legfontosabb jegye, amely végső fokon a többit is meghatározza, a *termelési mód;* ennek megváltozásával a ~ is átalakul.

Marx és Lenin öt ~-ot jelölt meg, amelyek az emberi társadalom fejlődésének egymás utáni fokait alkotják. Ezek: az *ősközösségi rend, a rabszolgatartó társadalom,* a *feudalizmus,* a *kapitalizmus* és a *kommunizmus,* melynek első szakasza a *szocializmus.*

Marx munkáiban említés történik az ázsiai termelési módról mint külön gazdasági struktúráról. A szociológusok és a történészek körében mindmáig vita folyik arról, hogy mit értett Marx azsiai termelési módon. Némelyek a rabszolgaságot vagy a feudalizmust megelőző, külön ~-nak tartjak; mások úgy vélik, hogy Marx a keleti feudális társadalom sajátosságát akarta hangsúlyozni ezzel a fogalommal, ismét mások feltételezik, hogy az ázsiai termelési mód az őskozösségi rend befejező szakasza. A vita — bár nincs még lezárva — mindeddig nem hozott felszínre olyan tudományos adatokat, amelyek kellőképpen bizonyítanák, hogy az ázsiai termelési mód külön alakulatnak tekintendő.

A történelem nem ismer „tiszta" alakulatokat. Nincs pl. „tiszta" kapitalizmus, amelyben ne léteznének a régebbi korszakok — a feudalizmus, sőt a prefeudális viszonyok — elemei és csökevényei, ill. az új kommunista ~ elemei és anyagi előfeltételei. Továbbá, ugyanaz az alakulat különleges módon fejlődik a különböző népeknél (pl. a szlávok és az ókori germánok nemzetségi rendje erősen különbözik a szászok vagy a skandinávok nemzetségi rendjétől a középkor kezdetén, az ókori India vagy a Közel-Kelet népeinek,

az amerikai indián törzseknek vagy Afrika népcsoportjainak stb. nemzetségi rendjétől). A régi és az új kombinálódásának különböző módja az egyes történelmi korszakokban az adott ország különböző kapcsolatai más országokkal és a fejlődését érő külső hatások különböző formái és mértéke, végül a történelmi fejlődés azon sajátosságai, amelyeket természeti, etnikai, szociális, életmódbeli, kulturális stb. tényezők összessége idéz elő, és amelyek meghatározzák egy nép más népektől megkülönböztető sors- és hagyománykozösségét — mind arról tanúskodik, hogy mennyire sokrétűek az egyes ugyanazon ~-hoz tartozó népek sajátosságai és történelmi útjai.

Minden ~-nak megvannak a maga szakaszai, fejlődési stádiumai. Az őstársadalom sok ezer éves fennállása alatt végigjárta az emberi hordától a nemzetségi-törzsi rendig és a falukozösségig vezető utat. A tőkés társadalomban a manufaktúrát felváltotta a gépi termelés, a szabad verseny korszakát a monopolista, majd az állammonopolista kapitalizmus. A kommunista alakulatnak két alapvető szakasza van, a szocializmus és a kommunizmus. Minden fejlődési szakasz fontos sajátosságok, sőt specifikus törvényszerűségek megjelenésével függ össze, amelyek anélkül, hogy egészében véve megváltoztatnák az adott ~ általános szociológiai törvényeit, valamilyen új minőségi elemet visznek a fejlődésébe, megerősítik bizonyos törvényszerűségek hatását és gyengítik másokét, bizonyos fokig megváltoztatják a társadalom szociális struktúráját, a munka társadalmi szervezetét, az emberek életmódját, átalakítják a társadalom felépítményét stb.

Világtörténelmi méretekben tekintve, egy-egy adott korszak a fejlődés különböző szakaszain álló népeket ölel fel. A világtörténelmi korszak jellegét azok a gazdasági viszonyok és társadalmi erők adják meg, amelyek az adott történelmi időszakban meghatározzák a történelmi folyamat irányát és egyre növekvő mértékben a jellegét is. A XVII—XVIII. sz.-ban a tőkés viszonyok nem uralkodtak még világszerte, de az általuk életre hívott osztályokkal együtt már megszabták a világtörténelmi fejlődés irányát, döntő hatással voltak a fejlődés világfolyamatára. Ezért ettől az időtől számítjuk a kapitalizmus világtörténelmi korszakát, mint az egyetemes történet egyik etapját. Az Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista világrendszer kialakulása éles fordulatot idézett elő a világtörténelemben, irányt szab a világtörténelmi fejlődésnek, a jelenlegi korszakot a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet jellegével ruházza fel.

Az egyik ~-ból a másikba való átmenet forradalom útján valósul meg. Ha a ~-ok egytípusúak (pl. a rabszolgatartó társadalom, a feudalizmus, a kapitalizmus egyaránt azon alapul, hogy a termelési eszközök birtokosai kizsákmányolják a dolgozókat), az új társadalom fokozatos erlelődése figyelhető meg a régi meheben (pl. a kapitalizmuse a feudalizmusban), de a régi társadalomból az újba való átmenet forradalmi ugras (*társadalmi forradalom*) útjan valosul meg. A *szocialista forradalom* egy átmeneti időszakot nyit meg, melynek során végbemegy a társadalom forradalmi átalakítása és felépulnek a szocializmus alapjai. Ennek az átmeneti időszaknak a tartalmát és tartamát az adott ország gazdasági és kulturális fejlodesi szinvonala, az osztalykonfliktusok elessege, a nemzetkozi helyzet stb. határozza meg. A világtortenelem átmeneti korszakai eppoly torvenyszeru jelensegek, mint a kialakulo ~-ok, es osszesegukben szamottevo tortenelmi idot ólelnek fel Valamennyi uj ~ tagadja az előzot, de megorzi és tovabbfejleszti annak minden eredmenyet az anyagi es a szellemi kultúra teruleten. A tortenelmi haladas nem mas, mint atmenet az egyik alakulatból egy masikba, amely nagyobb termelesi lehetősegeket rejt magaban, a gazdasagi, politikai es ideologiai viszonyok magasabb szintű rendszerenek letrehozasara kepes.

Az emberiseg tortenelmeben egymast valto meghatarozott ~-ok letezese nem azt jelenti, hogy fejlodese soran minden nepnek keresztul kell mennie ezeken az alakulatokon. Elofordulhat, hogy egy-egy nep eseteben a tortenelmi fejlődesi lánc nehany szeme — a rabszolgasag, a feudalizmus, a kapitalizmus — nem fejlodik ki teljesen. Mi tobb, egynemely nep el is kerulheti ezeket, pl. ugy, hogy a szocialista orszagok segitségere es tamogatasara tamaszkodva a nemzetségi rendről kozvetlenul a szocializmusra ter at

A ~ elmeletenek módszertani jelentosege elsosorban az, hogy lehetove teszi az anyagi-tarsadalmi viszonyok mint meghatarozo elemek kivalasztasat az osszes viszonyok rendszerebol, a tarsadalmi jelensegek ismetlődésenek megallapitasat, az ismetlődes alapjaul szolgalo torvenyek feltarasat. Ezzel lehetővé valik a tarsadalmi fejlődes termeszettorteneti folyamatként való felfogasa, valamint a tarsadalom struktúrájának, alkotóelemei mukodesenek feltarasa, az osszes tarsadalmi viszonyok rendszerenek és kolcsonhatasanak felfedezese. A ~ elmelete lehetővé teszi, hogy megoldjuk a fejlődes altalanos szociologiai torvenyei es az egyes ~-ok specifikus torvenyei kozti kolcsonviszony kerdeset (*tarsadalmi torvenyszeruseg*). A ~ elmelete tudomanyosan megalapozza az *osztalyharc* elmeletet, lehetové teszi, hogy felfedjuk, mely termelesi modok szulik az osztalyokat es milyeneket, melyek az osztalyok letrejottenek es megszuntetésének felteteleit. A ~ lehetove teszi, hogy ne csupán az azonos fejlettségi fokon allo népek társadalmi viszonyai-

nak egysegét allapitsuk meg, hanem egy-egy nép esetében az alakulat fejlődésének specifikus nemzeti es történelmi sajátosságait is, amelyek megkulonboztetik e nép történelmét más népekétől

társadalmi haladás: az emberi társadalom emelkedő, előre irányulo fejlodese az alacsonyabb fokokról es formákról a magasabbak fele.

A ~ fogalma a társadalomfilozofia talaján keletkezett az ember es a társadalom törvényszerű tokéletesedésének eszmejekent. A ~ eszméje előfeltetelezi először is magának annak a ténynek a felismerését, hogy az emberi társadalom változik és fejlődik; másodszor, a foldi élet értékes voltának elismeréset, harmadszor, a történelem immanens folyamatkent való felfogását, a társadalmi fejlődés törvényszerű voltának elismerését. A kapitalizmus előtti alakulatokban, ahol a politikai események drámaisága a társadalmi élet szociális-gazdasági alapjainak rendkivul lassu változásával parosult, a filozofia híján volt ezeknek az előfeltételeknek Az antik szerzők többsége számára a tortenelem eseménvek egyszerű egymásra kovetkezese, amelyek mogott valami változatlan huzódik meg; ha pedig a történelem egészéről szólnak, vagy az ősi „aranykortól" indulo hanyatlási folyamatkent ábrázolják (Hesziodosz, Seneca), vagy ciklikus korforgásként, amelyben egy es ugyanazok a szakaszok ismétlődnek (*Platón, Arisztotelesz* Polubiosz) Nem lát a társadalomban haladast a keresztenység sem. Jóllehet a keresztény tortenetirás a történelmet meghatározott iránnyal rendelkező folyamatnak fogja fel, nem immanens folyamatnak tekinti, hanem valamifele — a valóságos tortenelem kereteim kívul eső — gondviselésszeru cel felé tartó mozgásnak. A ~ eszmeje nem a keresztény eszkatológiából, hanem annak tagadásából szuletett. A feltorekvo burzoázia optimista társadalomfilozofiajában az „esz birodalma" nem a mult, hanem az eszmenyi jovő kepe. A haladást először a tudomanyos megismeres szférájában ismerik fel; már *Bacon* es *Descartes* hirdeti, hogy nem az ókoriakra kell visszatekingetni, s hogy a világ tudományos megismerese előrehalad. Fontenelle rendszerezi ezeket az eszméket. Később a haladás eszmejet kiterjesztik a társadalmi viszonyok szferajára is (Turgot, Condorcet). A *felvilagosodas* haladáselmeletei melyrehatóan forradalmiak voltak: megalapozták a feudális viszonyok szétzúzását, s reájuk épult az utópikus szocializmus számos rendszere. De a racionalista haladaselméletektől idegen volt a történetiség. Hangsulyozták ugyan a történelmi fejlődés előrehalado jelleget, nem látták azonban a maga teljességeben ellentmondásosságát és formáinak sokfeleséget s a megelőzo szakaszok szukségszerűségét. A ~-t az emberi ész haladásából vezettek le. Elmeleteik teleologikus jelleguek voltak, a tortenelem vegső celjának rangjára a feltorekvő burzoázia mulo eszmenyeit es illuzioit emeltek. De már *Vico* es kivaltkeppen *Rousseau* rámutatott a történelmi fejlődes ellentmondásos jellegere; Rousseau a „civilizációban" egyáltalán nem látott magasabb szakaszt a „termeszetihez" képest. Herder pedig kinevette a lineáris haladáselmeleteket, amelyeknel a legfelső foknak mindig szerzőjuk bizonyul. A romantikus tortenetirás a XIX. sz. elején a felvilágositok racionalizmusával szembeállitotta a lassu organikus evolúcio eszmejet, amely nem engedi meg a kulső beavatkozást, valamint a tortenelmi korok egyediségenek es osszehasonlithatatlanságanak a tezisét. Ám ez a historizmus egyoldalúan a múlt felé fordult és gyakran a fennállo archaikus viszonyok apológiájának a szerepet toltotte be. A Marx előtti gondolkodasban a ~ legmélyrehatóbb ertelmezeset *Hegel* adta, vitába szállva mind a mult felvilágositoi lebecsulesevel, mind a romantikus „torteneti iskola" hamis historizmusával. A történelem Hegel felfogásában nem egyszerű változás, hanem haladás a szabadság tudatában, amelyben a regi nelkulozhetetlen alapul szolgál az ujhoz. Minden nep, miután teljesitette tortenelmi misszioiat az eszme idoleges hordozójakent, más nepnek engedi at a helyet Minthogy a tortenelmi haladast a világszellem fejlődesekent fogta fel, Hegel nem tudta megmagyarazni a társadalmi fejlődes egyik fokabol a másikba valo átmenetet. A ~ szerinte lezárul a porosz monarchiával, tortenelemfilozofiája pedig teodiceává, isten tortenelmi igazolásává válik

A ~ eszmejet, amely a XIX. századi burzsoá szociologia legnepszerűbb eszmeje volt, a győzelemre jutott burzoázia ideologusai megfosztották forradalmi tartalmától. Hangsulyozták a tőkes viszonyok haladó voltát a feudális viszonyokhoz kepest, de nem világitották meg a további fejlődes utjait. Az „automatikus evolucio" (Spencer) szellemeben felfogott es egyoldaluan a multra vetitett haladás eszmeje fokozatosan a tőkes rend nyilt vedelmenek eszkozeve vált De már a XIX. sz utolso harmadában es kulonosen az imperializmus korában a burzsoá társadalmi gondolat támadja a ~ eszmejet A mai burzsoá ideológusok tipikus vonasa a ~ eszmejevel osszeegyeztethetetlen szocialis pesszimizmus. A regi haladáselmeletek tenyleges hibáinak (sekelyes es tortenelmietlen evolucionizmus, a haladas kriteriumainak homalyos es onkenyes volta, europocentrizmus, a történelmi folyamat bonyolultságának, sokrétusegének es ellentmondásosságának figyelmen kivul hagyasa, teleologikus es metafizikus szemlelet stb.) kritikája a reakcios tudosokat a társadalmi fejlodes elorehalado jellegenek altalános tagadasához vezeti el. Fz a

magatartás már *Nietzsche*nél megjelenik, de kulonösen széles korben a kapitalizmus általános valsagának korában terjed el, felolelve a társadalomkutatas valamennyi agát

A modern polgári szociologiának kettős a viszonya a ~ fogalmához A szociológusok egy resze nem veti el magát a ~ fogalmát, de eltorzitja kriteriumait, es azt állitja, hogy a technikai haladás es a munkatermelekenyseg novekedese onmagától megold minden szociális ellentmondást (W *Rostow*, J. Fourastier) Ezek a szociologusok egyúttal kisebbitik a ket világrendszer gyokeres ellentetet, s csupán az „egyseges ipari társadalom" valtozatainak tekintik oket, a kapitalizmusban pedig az „egyetemes jolet" virágzo társadalmát, a „gazdasági novekedes" legfelso fokát stb. látják. Más szerzok kozvetettebb modon vedelmezik a modern kapitalizmust nehezsegeit es ellentmondásait a „világcivilizacio" egyetemes es kikuszobolhetetlen ellentmondásainak rangjara emelik. Elismerik a haladást a tudomány es a technika teruleten, de tagadják a társadalmi viszonyokat es a kulturát illetoen A haladást „optimista illuzionak" mondják, a tortenelmi fejlődes fogalmát pedig a „szociális valtozás" terminusaval cserelik fel. A tortenelmi fejlodesnek ez a szkeptikus megitelese szorosan osszefugg a neopozitivizmus filozofiajával es a burzsoa *szociologia* empirizmusával, amely lemond a jelensegek tortenelmi vizsgalatáról, s funkcionalis osszefuggesek es statisztikai tendenciák megállapitasara szoritkozik

A polgari tortenetfilozofiaban a ~ fogalmat gyakran a *tortenelmi korforgas elmelet*evel helyettesitik (*Spengler Toynbee*, Sorokin). Elterjedtek nyiltan pesszimista koncepciok is, amelyek a társadalmi fejlődest regresszív folyamatnak tekintik Szamos burzsoa filozofus es publicista abszolutizálja a kapitalizmusban vegbemenö technikai haladás ellentmondásait es azt jovendoli, hogy a technika vegleg leigázza az embert, elpusztitja az egyeniseget, s az emberi tarsadalmat a robotok társadalma fogja felváltani A kereszteny eszkatologia a „tortenelem vegeről" beszel, sőt egyes szerzok meg az időpontjat is megjosoljak

A tortenelmi materializmus felfogása szerint a haladás nem valami onallo lenyege vagy transzcendens celja a tortenelmi fejlődesnek. A ~ fogalma csakis meghatározott tortenelmi folyamatra vagy jelensegre alkalmazva ertelmezheto, mindenkor valamihez viszonyitva A polgári szociologusok tobbnyire a tarsadalmi tudat szferájában keresik a ~ kriteriumat es etikai sikra viszik a problemat boldogabbnak, elegedettebbnek stb. erzi-e magat az ember a tortenelmi valtozas soran. Azok az emberi celok, torekvesek es eszmenyek azonban, amelyek fenyeben a tortenelmi fejlődest ertekelik, a történelem során maguk is változnak, s így az ilyen értékelések elkerulhetetlenul szubjektivek, történelmietlenek. A ~ objektiv tudományos kriteriumát a társadalom anyagi alapjában kell keresni. Lenin a termelőerők fejlődését tekintette a ~ legfőbb kritériumának. A ~ legáltalánosabb kritériumának azt kell tekintenunk, hogy a társadalom milyen mertekben lett úrrá a termeszet elemi erőin, és milyen mertekben szabadult fel a spontán társadalmi erők uralma, a szociális-politikai egyenlőtlenseg es az emberek szellemi elmaradottsága alól E kriterium fenyeben az őskozosségi, a rabszolgatarto, a feudális, a tokes es a kommunista alakulat az emberiseg előrehaladó fejlődésének torvenyszeru szakaszait alkotja.

A társadalom osszetett rendszer, amely viszonylag onállo es rendkivul egyenlőtlenul fejlődő kulonos alrendszerek, viszonyok és intézmények egesz sorát foglalja magába. A részstruktúrák es származekos jelenségek progresszivitási fokanak megállapitásakor figyelembe kell venni, először is, hogy az adott jelenseg fejlődesének valamely formája vagy tendenciája mennyire felel meg a tortenelmi folyamat általános irányának es mennyire mozdítja elo azt az adott kor keretei kozott, másodszor, hogy mennyire melyrehatóan fejezi ki sajat fejlődesenek belső torvenyeit. Marx a muveszetről azt irta, hogy „ annak meghatározott viragzasi korszakai korántsem allnak arányban a társadalom altalános fejlődesével, tehat a tarsadalom szervezetenek anyagi alapzatával, mintegy csontvazával sem". (*Marx—Engels* Muvei. 13 kot. 175. old.) Meghatározott társadalmi viszonyok a kultura, a műveszet, az ideologiai meghatarozott formáit hozzák létre, amelyeket nem lehet onkenyesen másokkal felcserelni es mai kanonok szerint ertekelni. Minden adott kor muveszete, specifikus esztetikai kánonokbol kiindulva, tukrozi a maga módján a változo világot, s e sokfele nezőpont mindegyike maradando erteket alkot, eppen azert, mert az emberiseg már sohasem tekinthet rá a múlt szemevel. Am minden adott társadalom kultúrája, e tarsadalom ontudatát kifejezve, egyuttal egy meghatározott szakaszt jelent az objektiv világ s igy a társadalmi viszonyok emberi megismeréseben. S itt is van folytonossag es előrehaladás, akár a politikai ideologiárol, akár a muveszetről van szo.

A haladás athatja az emberiseg egesz tortenetet T i p u s a i azonban elteroek, utemet pedig a szociális rendszer jellege határozza meg Az őskozossegi, valamint a rabszolgatarto es a feudális tarsadalomra altalaban a fejlodes rendkivul lassu uteme jellemzo A kapitalizmus az utem oriási felgyorsulasat jelenti, egyuttal azonban fokozódik es kielezodik az az antagonisztikus jelleg is,

ami a kizsákmányoló társadalom fejlődésének sajátossága. Minden fejlődésfolyamatban meghatározott kölcsönhatás van a rendszer vezető, fejlődő elemeinek csoportja és struktúrájának egésze között. Egyes elemek (a társadalomban mint egészben ezt a szerepet a termelőerők játsszák) megelőznek másokat, ezeket követi a többi, s csak ezután változik a struktúra egésze. A szocializmus előtti formációkban azonban kezdetben a termelés alacsony fejlettségi színvonala, a továbbiak során pedig még a termelési eszközök magántulajdona következtében is, a szociális egész egyes elemeinek előrehaladása rendszeresen mások rovására történik. Ez a társadalom egészének haladását antagonisztikussá, egyenlőtlenné, cikcakkossá teszi (vö. *Marx—Engels* Válogatott művek. II. köt. 294—295. old.). A technika haladása és a társadalmi munkamegosztás fejlődése hallatlan mértékben növeli a munka termelékenységét. E haladás másik oldala azonban az, hogy az ember részmunkássá válik, fokozódik az elidegenedés és a kizsákmányolás. Az antik kultúra eredményei a legembertelenebb rabság időszakában jöttek létre. A fejlett tőkésországok viszonylag magas életszínvonala részben a gyarmatok kegyetlen kizsákmányolása árán született. Aránytalanságok nemcsak a különböző országok és népek fejlődésében mutatkoznak, hanem a társadalmi élet különböző szféráinak és elemeinek fejlődésében is. A tőkés társadalom anyagi gazdagsága és szellemi kultúrájának színvonala közötti aránytalanság különösen szembeötlő a kapitalizmus általános válságának korában. A ~ fő iránya korunkban a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet. A kommunista társadalom haladása minőségileg tér el az antagonisztikus társadalom haladásától. A társadalmi fejlődés ütemének hallatlan meggyorsításával a kommunista társadalomalakulat fokozatosan leküzdi a múltból örökölt aránytalanságokat a város és a falu, a fejlett és a gazdaságilag elmaradott országok, a szellemi és a fizikai munkát végző emberek, a társadalom termelőerőinek és szellemi kultúrájának fejlődésében. Ez az összehangoltság biztosítja, hogy a szociális rendszer egésze haladjon, és ne csupán egyes elemei a többi rovására.

társadalmi lét: az emberek reális életfolyamata. A ~ fogalma Marx előtt voltaképpen nem létezett, bár az a klasszikus tétel, hogy „a lét meghatározza a tudatot", szerves részét alkotta a materialista hagyománynak, de nem sikerült meghatározni a társadalmi viszonyok okságiösszefüggését és kiemelni azokat a társadalmi jelenségeket, amelyektől az emberi tudat tartalma függött. Marxnál a ~ fogalma fokozatosan alakult ki a hegeli iskola idealizmusa és az antropológiai materializmus bírálata folyamán. 1845-ben a Feuerbach-tézisekben Marx megállapítja, hogy „az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége", és „a társadalmi élet lényegileg *gyakorlati*". (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 9. old.) „A német ideológiá"-ban (1845—1846) már világosan előttünk áll a ~-nek mint a tudat alapjának fogalma. „A tudat (Bewusstsein) sohasem lehet más, mint a tudatos lét (bewusstes Sein), az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk. Ha az emberek és viszonyaik az egész ideológiában, mint valami camera obscurában, fejük tetejére állítva jelennek meg, ez a jelenség éppúgy történelmi életfolyamatukból ered, mint ahogy a recehártyán a tárgyak megfordítása közvetlen fizikai életfolyamatukból." (*Marx—Engels* Művei. 3. köt. 24—25. old.) Ebben a meghatározásban nemcsak az a fontos, hogy a tudatot materialisztikusan, a lét visszatükrözéseként fogja fel, hanem magát a létet is — materialisztikusan és történetien — mint társadalmi létet értelmezi, mint az emberek tényleges életfolyamatát, mint „magának az anyagi életnek a termelését". (Ugyanott, 29. old.) Ebben a munkában az emberi élet anyagi folyamata első ízben jelenik meg mint specifikusan társadalmi folyamat, mint „életünk történelmi folyamata", eltérően „életünk közvetlen fizikai folyamatától", melynek materialitását Marx előtt is felismerték. Éppen ezért Marx ebben a kérdésben demarkációs vonalat húzott, amely az ő materializmusát már nemcsak a dialektikus idealizmustól határolta el (a dialektikus idealizmus a gondolkodás fejlődését értette történelmen), hanem a metafizikus materializmustól is, amely anyagi léten csak a közvetlen fizikai létet értette, és nem vette észre a materiálisat a társadalmi viszonyokban, a történelemben. A többi materialista azon vitatkozott, milyen fokig és arányban határozza meg a földrajzi környezet, az éghajlat, a népesség és a többi tényező a társadalom életét és az emberek tudatát. Marx kimutatta, hogy maga a ~ anyagi, természettörténeti folyamat. Ezzel a társadalmat mint az anyagi világ külön fejlődési fokát fedezte fel, s a társadalmat nemcsak a természettel szemben álló szubjektumnak, hanem az ember életét meghatározó objektumnak is tekintette. (Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 120. és köv. old.) Marx tehát specifikus kutatási tárgyként emelte ki a ~-et, felfedezte az embereknek az anyagi élet termelési folyamatában kialakuló anyagi, történetileg meghatározott viszonyait. Kidolgozta a *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalmát. Ezek a felfedezések végérvényesen aláásták azt az idealista és antropológiai látásmódot, amely a társadalmat a szellem tevékenysége termékének, a természettel szemben álló egységes szubjektumnak, illetve az

emberiséget általában csak a termeszet reszenek tekintette. Marx a társadalmi fejlődésről kimutatta, hogy az termeszettorteneti fejlődesi folyamat, amelynek során torvenyszerüen váltakoznak a társadalmi-gazdasági alakulatok „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. konyve eloszavában klasszikus definiciojat adta a ~-nek „Az anyagi elet termelesi modja szabja meg a társadalmi, politikai es szellemi eletfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létuket, hanem megforditva, társadalmi letuk az, amely tudatukat meghatározza" (*Marx—Engels* Művei. 13. kót. 6. old.) Marx itt kimutatta, hogy az emberek léte nem egyeb, mint életuk társadalmi folyamatai, feltárta, hogy a termelesi mod e folyamatoknak, az emberek egész letenek anyagi társadalmi alapja, létezésuk anyagi fundamentuma. Ezzel megcáfolta az osszes teológiai és „természetjogi" társadalmi elmeleteket, a „természetes" szukségletekkel rendelkező ember változatlan „természeteről" szóló elmeleteket, egyszóval az egész polgári szociologiát. Marx azt az alapgondolatát, hogy a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődese termeszettorteneti folyamat, úgy dolgozta ki, hogy „ a társadalmi elet kulónféle teruletei kozul kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok osszességeból kiemelte a *termelesi viszonyokat* mint alapvetoket, elsodlegeseket, valamennyi tobbi viszonyt meghatározókat". (*Lenin* Osszes muvei. 1. kot. 124. old.) Ez tette lehetővé a ~ fejlődese forrásának es hajtóerőinek feltárását A társadalom fejlódésének okai nem a társadalmon kivul vannak, azaz nem istenben es nem a termeszetben, nem a tudatban, nem a szellemi viszonyokban, hanem a társadalmon belul, az emberek anyagi viszonyaiban. Az emberek anyagi eletfolyamatakent felfogott ~ az emberek valoságos lete. Az eszmei létezés, vagyis a „csak szavakban" való lét nem lehet a megismeres, a filozofia kiindulópontja: el kell jutni a „hús-vér emberekhez". (Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. kot. 24. old.) Csakis a valóság, az emberek gyakorlata, anyagi eletuk termelésének vizsgálata nyitja meg az utat az igazi, valóságos ~ megismereséhez. Ez a valóságra, a gazdasági viszonyok kutatásaira valo áttérés adott módot Marxnak, hogy felfedje a tőkés társadalom számos jelensegének „látszólagos", „formális", „atvaltozott" letét. „A tőke"-ben (1867—1894) Marx kimutatta, hogy a tőkes termelési módban az emberek tarsadalmi viszonyait elkendőzi, eltorzitja e viszonyok dologi, áru-formája. Itt az emberek tarsadalmi viszonyai a valóságban, magában az anyagi létben dologi viszonyok, áruk viszonyai gyanánt jelennek meg, a dolgok viszonyai pedig tarsadalmi jelleget oltenek. Az árufetisizmus: „ a szemelyek *dologi viszonyai* és *a dolgok társadalmi viszonyai*". (*Marx* A toke. 1. kot. *Marx—Engels* Muvei 23. kot. 78 old.) A ~ megertese elkepzelhetetlen anyagi alapjanak megertese nelkul A marxizmus—leninizmus azonban sohasem redukalta a tarsadalmi elet elemzeset az emberek anyagi viszonyainak elemzesere, „ eppen ellenkezoleg, a materialistak (marxistak) voltak az elso szocialistak, akik felvetettek azt a kerdest, hogy a tarsadalmi eletnek nemcsak gazdasagi oldalat kell elemezni, hanem minden oldalat " (*Lenin* Összes muvei. 1. kot. 148. old.) A ~ marxi—lenini felfogásának lenyege az a felfedezes, hogy az anyagi viszonyok meghatarozzak az emberek osszes tobbi társadalmi viszonyat, hogy a termeloerok es a termelesi viszonyok ellentmondasanak dialektikaja alkotja a tarsadalom onmozgásának objektiv, anyagi forrásat

társadalmi lét és társadalmi tudat: a tarsadalom életenek ket oldala, anyagi es szellemi oldala, amelyek meghatarozott viszonyban es kolcsonhatasban allnak egymassal. A *tarsadalmi let* a társadalom anyagi elete, az anyagi javak termelese es azoknak a viszonyoknak az osszessége, amelyek e termeles folyamataban az emberek kozott kialakulnak. A tarsadalmi tudat: nézetek, képzetek, eszmek, politikai, jogi, esztétikai, etikai stb. elmeletek, a filozofia, az erkolcs, a vallás és mas tudatformak. A ~ viszonyának kerdése a tarsadalomra vonatkoztatva konkretizalja a filozófia alapkerdeset. A marxizmus elott a filozófiában az volt az uralkodo nezet, hogy a tudatnak van meghatarozó szerepe a tarsadalom eleteben A valósagban a tudat nem mas, mint a társadalmi lét tukrozodese az emberek szellemi eleteben. Ezt a tételt, amely szilard tudományos alapra helyezte a társadalomrol szoló tudományt, elöszor Marx es Engels fogalmazta meg „A nemet ideológia"-ban: „ az anyagi termelesuket es anyagi erintkezesuket (vagyis a termelesi viszonyokat — *Szerk.*) kifejleszto emberek ezzel a valosagukkal egyutt gondolkodasukat es gondolkodasuk termekeit is megvaltoztatjak. Nem a tudat hatarozza meg az eletet, hanem az elet határozza meg a tudatot." (*Marx—Engels* Muvei 3. kot. 25. old.) A ~ viszonya rendkivul bonyolult, valtozo, a tarsadalmi elet fejlodésével es bonyolultabbá válasaval egyutt fejlődik. A történelem kezdeti fokain a tarsadalmi tudat az emberek anyagi viszonyainak kozvetlen eredmenyeként alakul ki, a tovabbiakban viszont, amikor a társadalom osztályokra tagozodik, amikor megjelenik a politika, a jog, a politikai harc, a társadalmi lét attételek sokasagán keresztul hat meghatározó módon az emberek tudatára, olyan kozbulsó lánczsemek kozvetitésevel, mint az állam és az allamrendszer, a jogi es politikai viszonyok stb., melyek szintén rendkivul nagy befo-

lyással vannak a társadalmi tudatra. A társadalmi tudat közvetlen levezetése az anyagi viszonyokból ezért megengedhetetlen vulgarizálás és leegyszerűsítés. Ugyanakkor a marxizmus megköveteli, hogy világosan lássuk és számba vegyük a társadalmi tudat nagy szerepét és befolyását is a társadalmi lét fejlődésére. Az emberek élete e két oldalának abszolút szembeállítása csakis annak az alapvető kérdésnek a szempontjából helytálló, hogy mi az elsődleges és mi a másodlagos. Ezen a kérdésen túl abszolút szembeállításuk elveszti értelmét. Bizonyos időszakokban a társadalmi tudatnak döntő szerepe lehet, azonban végső soron ez esetben is a társadalmi lét határozza meg és tőle függ. A társadalmi tudatot és sokféle formáját, bármennyire függ is a társadalmi léttől, bizonyos viszonylagos önállóság jellemzi. Ez kifejeződik többek között abban, hogy a társadalom anyagi életében végbemenő változások sohasem újonnan hozzák létre a társadalmi tudat termékeit, mivel a szellemi képzetek — a tudományos, filozófiai, művészeti és egyéb eszmék — a korábban felhalmozott anyagtól függnek, és fejlődésüknek bizonyos saját belső logikája is van. Emellett az anyagi viszonyokban végbemenő változások nem idézhetnek elő azonnali, automatikus változásokat a társadalmi tudatban, mivel az emberek szellemi képzeteit jelentős tehetetlenségi erő jellemzi, és csak az új és a régi képzetek közötti harc vezet el törvényszerűen azoknak a képzeteknek a győzelméhez, amelyeket a megváltozott anyagi élet, az új lét döntő szükségletei idéznek elő. A ~ marxista tanításának óriási metodológiai jelentősége van, segíti a társadalmi élet problémáinak tudományos felvetését és gyakorlati megoldását.

társadalmi mobilitás — lásd *szociális mobilitás*

társadalmi modellezés: kutatási módszer, amely a társadalmi jelenségek és folyamatok kevésbé bonyolult formában való reprodukálásában és a társadalom reális viszonyainak ily módon nyert analogonjaival, ill. *modell*jeivel megfelelő műveletek végzésében áll. A ~ ugyanazokra az általános elvekre épül, mint a modellezés általában. Sajátosságai végső fokon a társadalmi jelenségek és folyamatok specifikumán alapulnak: rendkívüli bonyolultságukon, változásaik és fejlődésük gyorsaságán, a konkrét helyzetek megismételhetetlenségén, valamint azon a körülményen, hogy az emberek értelmes lények és viszonylag szabadon választhatják meg viselkedésüket.

A ~ gyors fejlődése egyebek között azzal függ össze, hogy a kibernetika, a formalizálás, a matematikai módszerek és az elektronikus számítóberendezések széleskörűen benyomultak a társadalomtudományokba. A ~ módszerét leginkább a gazdaságtanban, szociológiában, nyelvészetben és a hadtudományokban alkalmazzák. A modellezett objektum jellegétől függően a ~ következő típusait különböztetjük meg: 1. a társadalmi jelenségek és folyamatok modellezése a megfelelő elméletek reprodulálása útján, amely egyúttal egybeesik verifikációjukkal, mivel lehetővé teszi a modell működésének összehasonlítását a reális társadalmi folyamatokkal; 2. társadalmi mutatóhalmazok modellezése, amelynek sok közös vonása van a bonyolult extrapolációval; 3. valamely konkrét társadalmi folyamatnak vagy az emberek megadott körülmények közti viselkedésének modellezése. Az első két típus feltételezi a folyamatot reprodukáló matematikai modell kialakítását a kezdeti vagy közbülső szakaszban, a harmadik típus esetében lehetséges az anyagi analogon megalkotása.

A ~ termékeny volta minden esetben az adott tudomány általános állapotától függ: konkrét társadalomkutatási eredményeitől, attól, hogy vannak-e megfelelő ellentmondásmentes formalizált elméletei, milyen mértékben rendelkezik a tömegjellegű folyamatokról megbízható statisztikai adatokkal. A ~ a kutatás jellegében közelíti a társadalomtudományokat a természettudományhoz, lehetővé teszi, hogy társadalmi kísérleteket végezzünk. Az elektronikus berendezéseken (analogonokkal) folytatott kísérletek első eredményei A. Tustin, O. J M. Smith és mások nevéhez fűződnek az ötvenes években. Mindemellett a ~ fontos sajátossága, hogy itt, a természettudománytól eltérően, a kutatás révén szerzett újabb ismeret és az előrelátás lehetősége befolyásolhatja az emberek viselkedését, következésképpen magát a vizsgált folyamatot is. Ezért a ~ alkalmazásakor számos esetben eleve számolni kell a kapott eredmények feltételezhető magatartást befolyásoló hatásával.

A ~ felhasználásával különböző modellezési programokat is készítenek általános formában magáról a társadalmi jelenségek megismerésének és a társadalmi-gazdasági problémák megoldásának folyamatáról. Ez az elv, amelyet „általános problémamegoldásnak" (general problems solver) neveztek el, lehetővé teszi, hogy meghatározzuk, megoldható-e az adott probléma és milyen feltételek esetén, elégséges-e a megoldáshoz az információ, és milyen irányban kell a megoldást megközelíteni.

A ~ alkalmazásának egyik legtöbbet ígérő területe a társadalmi *prognosztika*, ahol modellek segítségével tanulmányozzák egy-egy társadalmi jelenség legvalószínűbb fejlődését, és az egymást követő események lehetséges láncolatának hipotetikus „forgatókönyveit" is összeállítják. A ~ nem helyettesítheti és nem szoríthatja ki a társadalomkutatás egyéb módszereit. Jogosu-

latlan a ~ olyan tág értelmezése is, amely modellezésnek tüntet fel a társadalmi jelenségekre vonatkozó minden hipotézist, elméletet vagy leírást.

társadalmi pszichológia — lásd *szociálpszichológia*

társadalmi struktúra: a szociológiai társadalomelemzés egyik alapkategóriája a társadalmi rendszer elemei közötti rendezett és egymást kölcsönösen feltételező kapcsolatok hálózatának jelölésére; a ~-ban rögzítődik az adott társadalomra jellemző *munkamegosztás*, az *osztályok* és más társadalmi csoportok kölcsönviszonyai, a társadalmi intézmények működésének jellege, a társadalmi szervezet és a társadalmi cselekvések formái (lásd még: *társadalmi-gazdasági alakulat*).

A társadalom gazdasági, politikai, kulturális stb. struktúrája a társadalmi struktúra egy-egy aspektusának tekinthető. A társadalmi fejlődés marxista vizsgálata feltárja a gazdasági viszonyok (gazdasági struktúra) meghatározó szerepét más társadalmi struktúrákhoz képest, hangsúlyozva ugyanakkor az utóbbiak visszahatásának jelentőségét a gazdasági struktúrára. A társadalmi élet egyes szféráinak, ill. intézményeinek működését meghatározó kapcsolatok alkotják a termelés, a politika, a tudomány, a szabad idő stb. ~-ját. Végül ~-n, helyesebben szociális összetételen általában az osztályok, *szociális csoport*ok, valamint rétegek, szakmai, kulturális és más csoportok megoszlását és mennyiségi viszonyát értik. A ~-nak ezt a fontos, viszonylag egzakt módon rögzíthető statisztikai mutatóját csak akkor foghatjuk fel helyesen, ha összefüggésbe hozzuk a megfelelő intézményekkel, társadalmi szférákkal, a társadalmi munkamegosztás típusaival, azaz a társadalom mint totális képződmény struktúrájával.

A ~ három síkon vizsgálható: *a)* funkcionálisan, azaz mint egy meghatározott egész működését és fejlődését biztosító társadalmi tevékenységi formák összefüggő rendszere; az elemzés egységeit ebben az esetben a társadalmi munkamegosztás különböző szférái és a társadalmi intézmények alkotják; *b)* szervezetileg, azaz mint az adott társadalmi rendszerre jellemző társadalmi csoportok különböző típusait alkotó kapcsolatok rendszere; az elemzés egységei ekkor a kollektívák, a szervezetek és ezek strukturális elemei; *c)* mint a (kollektív és egyéni) társadalmi cselekvések orientációjának meghatározott rendszere; az elemzés egységei ekkor a társadalmi cselekvés elemei (a célok és eszközök, indítékok és ösztönzők, normák és minták, a program és az alprogram stb.). A ~-jának fenti megközelítési módjait úgy tekinthetjük, mint a társadalom különböző, egymást kiegészítő metszeteit, amelyek mindegyike egyaránt elemezhető elméletileg és empirikusan.

A ~ kialakulására és változásaira hatást gyakorolnak „rendszeren kívüli" folyamatok, a különnemű kultúrák konfliktusa, kölcsönhatása. A fejlődésük szintjében és típusában különböző ~-k eltérő mértékben képesek integrálni s ezzel funkcionalizálni a hozzájuk képest külső társadalmi képződményeket. Olyan „természetadta" jellemzők, mint a nem, életkor, munkakepesség stb., szintén funkcionalizálódnak és a ~ elemévé alakulnak.

A ~ konkrét-történelmi formáinak sokfélesége mögött feltárható e formák néhány általános típusa, amelyeket olyan alapvető paraméterek jellemeznek, mint a (horizontális és vertikális) funkcionális differenciálódás foka, a funkcionálisan függő elemek kapcsolattípusa, a szerepozíciók újratermelésének módjai. A társadalmi cselekvési programnak és a funkciók intézményesülésének tagozódását származékos jellemzőknek tekinthetjük.

A társadalom ~-ja meghatározza az egyes *társadalmi csoport*ok és szervezetek megfelelő érdekeit, a társadalmi konfliktusok irányát és jelentőségét a megfelelő társadalmi rendszer működési mechanizmusában, valamint a *szociális mobilitás* típusait.

társadalmi szerződés elmélete: az állam és jog keletkezésének idealista elmélete, mely szerint az állam és a jog az emberek közötti tudatos megegyezésen alapuló szerződés eredménye. Ezen elmélet hívei szerint a társadalmat és az államot teljes anarchia („mindenki harca mindenki ellen"), vagy — egyes nézetek szerint — idilli szabadság állapota előzte meg. A „természetes állapot" általános vonása a korlátlan egyéni szabadság. Erről az emberek tudatosan lemondtak az állam javára, hogy biztonságukat, magántulajdonukat és egyéb személyes jogaikat biztosítsák. Az állam szerződés útján történt keletkezésének gondolata már az ókorban megjelent (Mo-ce kínai filozófus, a szofisták, Szókratész, Epikurosz). A ~ legkifejlettebb formáját a XVII—XVIII. sz.-ban öltötte (*Hobbes, Gassendi, Spinoza, Locke, Rousseau* stb.), mégpedig a burzsoáziának a feudalizmus és az abszolút monarchia elleni harca sajátos kifejeződéseként és a politikai hatalom megszerzésére támasztott igényének ideológiai megalapozásaként. A ~ burzsoá korlátozottsága főként abban fejeződött ki, hogy a magántulajdon „természetes" jogát öröknek tüntette fel, és ily módon igazolta az emberek közötti gazdasági egyenlőtlenséget.

társadalmi sztereotip: valamely társadalmi objektum többnyire emocionálisan színezett és nagyfokú szilárdsággal rendelkező szkematikus, standardizált képe, ill. képzete. A ~ terminust W. Lippmann vezette be a szociálpszichológiába és a szociológiába (1922), azoknak az előítéleteknek, közvélemény-mintáknak a jelölésére, amelyek az etnikai, osztály- és rétegjellegű, szakmai stb. csoportokat, a politikai pártok, intézmények képviselőit stb. jellemzik. Lippman koncepciója szerint a ~-ek a propaganda és a „köznapi vélemény" mintái, amelyek a sztereotipizálás objektumának pozitív vagy negatív emocionális észlelésével társulnak. Minden társadalmi objektum a sztereotipizálás objektuma lehet. A legújabb amerikai szociálpszichológiai és szociológiai irodalomban a ~ terminus az etnikai csoportok faji és nemzeti előítéletekkel összefüggő hamis képeinek szinonimájaként használatos. A ~, amelynek alapja reális pszichológiai jelenség, az észlelési beállítottság egyik alkotóeleme. Ez a beállítottság a megfelelő objektumhoz való viszony sajátos algoritmusává halmozza fel az egyén előző tapasztalatait.

társadalmi sztratifikáció — lásd *szociális sztratifikáció*

társadalmi törvényszerűség: a társadalmi élet jelenségeinek objektíve létező, szükségszerű, lényegi, ismétlődő összefüggése.

A ~ kérdésének első tudományos megoldása a materialista történetfelfogás érdeme. Amíg a történelem és a szociológia csupán az ideológiai társadalmi viszonyok vizsgálatára szorítkozott, nem tárhatta fel a törvényszerűséget a társadalom történetében. A termelési viszonyoknak mint elsődleges és anyagi viszonyoknak a társadalmi élet gazdasági alapjaként való kiemelése tette első ízben lehetővé az ismétlődés kritériumának alkalmazását a történelem jelenségeire. Ez volt egyúttal a ~ felfedezésének feltétele. A burzsoá szociológusok többsége mindenekelőtt arra hivatkozva tagadja a ~-et, hogy a történelemben nincs és nem is lehetséges a jelenségek ismétlődése *(neokantianizmus)*. Valójában a történelmi folyamat az egyedi és az általános, az ismétlődő és a megismételhetetlen dialektikus egysége.

Mint a marxizmus megállapította, a törvények működése a társadalmi életben nem „tisztán" és közvetlenül nyilvánul meg, hanem többnyire tendencia alakjában, különböző erők ellentmondásos hatása következtében. A törvényeknek általában a „realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van". (*Marx—Engels* Válogatott levelek. 562. old.) A ~ tendenciaként való megnyilvánulása azt jelenti, hogy a törvények a társadalmi fejlődés alapvonalát határozzák meg, de nem ölelik fel és nem szabják meg eleve a véletlenek és eltérések sokaságát; a szükségszerűség éppen ezeken a véletleneken és eltéréseken keresztül tör magának utat mint törvény. A társadalmi élet egy-egy jelenségének megismerése során nagyon fontos, hogy ne csak egyedi vonásait állapítsuk meg, hanem azt az *általános*t is, amely a hasonló jelenségek egész sorának alapját képezi. A társadalmi fejlődésben ezen általános kiválasztásának kritériuma elsősorban a *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalma, amely rögzíti a történelmi fejlődés azonos fokán álló különböző országok ismétlődő, közös vonásait. A szocializmus építésének a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban pl. a sok sajátos vonás mellett egész sor közös jellegzetessége van, amelyek az adott társadalmi rend mint meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat törvényszerűségét fejezik ki.

A társadalmi fejlődés törvényei sok tekintetben különböznek a természeti *törvény*ektől. A társadalom törvényei kevésbé hosszúéletűek, és mint az anyag legmagasabb rendű mozgásformájának törvényei, bonyolultságukban is különböznek a természeti törvényektől. Tarthatatlanok egyes polgári filozófusok és szociológusok azon próbálkozásai, hogy a természet törvényeit átvigyék a társadalmi jelenségekre. A legjellemzőbb e vonatkozásban Comte és Spencer organikus elmélete, amely a társadalmat biológiai organizmusnak tekinti, a társadalmi intézményeket pedig az élőlény szerveihez hasonlítja. Egy másik ilyen kísérlet a *szociáldarwinizmus*, amely a társadalomra Darwin elméletének egyes tételeit viszi át. Mindezeknek az elméleteknek az a közös módszertani fogyatékosságuk, hogy nem ragadják meg a társadalmi élet specifikumát. A társadalmi fejlődés törvényeinek legfőbb különbsége abban rejlik, hogy nem vak, ösztönös erők hatásaiként nyilvánulnak meg, hanem csakis az emberek tevékenységén keresztül; ennek a tevékenységnek a törvényei. Ezért a társadalmi fejlődés törvényeit illetően egészen sajátosan vetődik fel a törvények objektív jellege és az emberek tudatos tevékenysége közötti viszony kérdése.

A társadalmi törvények objektív jellege abban áll, hogy a törvényeket nem az emberek alkotják és nem is szüntethetik meg őket; érvényesülésük független attól, hogy kívánatosak-e az emberek számára vagy sem, megismerték-e őket az emberek vagy sem. A társadalmi viszonyok rendszerének objektív összefüggéseit, a társadalmi fejlődés objektív logikáját jelentik. A történelemben akarattal és tudattal bíró emberek cselekednek, akik maguk alkotják történelmüket. Minden ember tudatosan cselekszik, meghatározott célokat tűzve maga elé. Az a társadalmi eredmény azonban, amely az összes egyéni cselekvések, célok stb.

összetevődése során kialakul, nem esik egybe az egyes egyének szándékával. Ez két körülménnyel magyarázható: először, minden új nemzedék már születésekor készen találja a társadalmi viszonyok kialakult formáit, amelyek legalábbis kiindulópontul szolgálnak tevékenységében. Másodszor, az emberek, amikor tudatos tetteket hajtanak végre, a legjobb esetben is csak a legközelebbi következményeket láthatják, s nem láthatják előre tetteik távoli társadalmi következményeit. Lényeges sajátossága ez azoknak a társadalmaknak, ahol a fejlődés antagonisztikus osztályérdekek ütközése útján valósul meg. A ~ ezekben a társadalmakban úgy alakul ki, mint egyfajta eredője a társadalom valamennyi tagja tettei összességének. (Lásd *Marx—Engels* Válogatott levelek. 492—493. old.)

A Marx előtti filozófia nem oldotta meg helyesen a történelem objektív törvényei és az emberek tudatos cselekvése közötti kölcsönviszony kérdését. A társadalmi fejlődés teológiai koncepcióinak egész sorában, pl. Ágoston munkáiban, a történelmi *fatalizmus* álláspontja nyert megfogalmazást, amely szerint a történelmi fejlődést a sors, a végzet előre meghatározza, és az emberi tevékenység semmit sem változtathat a történelmen. A szociológiának egy másik irányzata a társadalmi fejlődés voluntarista koncepciójával kapcsolatos *(voluntarizmus)*, amelynek képviselői (pl. *Schopenhauer, Nietzsche*) tagadják a törvények objektív jellegét, és döntő szerepet az emberi vagy az isteni akaratnak tulajdonítanak a történelemben. Néhány burzsoá tudós (Stammler) azt állította, hogy a marxizmus ellentmond önmagának, mert egyidejűleg elismeri az objektív törvényeket és a tudatos emberi cselekvést. A marxizmus mai burzsoá bírálói ugyanezt a vonalat követik: némelyikük azzal vádolja a marxizmust, hogy a történelmi szükségszerűség elfogadásával az embert az események passzív szemlélőjének szerepére kárhoztatja. Mások azt állítják, hogy a kommunisták gyakorlati tevékenységükkel cáfolják a determinizmust. Ezek a bírálók támadják a leninizmust és megpróbálják voluntarista koncepciónak feltüntetni. Valójában azonban a marxizmus—leninizmus igazi dialektikus választ ad a kérdésre. Az emberek — mutatott rá Engels — meghatározott körülmények között alkotják történelmüket, s ezért tudatos cselekvésük abban az esetben lehet sikeres, ha ezt az objektív törvényekkel összhangban hajtják végre. Ebben az esetben cselekvésük hatalmas forradalmi erőre tesz szert. Az objektíve létező ~-re támaszkodva az emberek magában a valóságban találják meg a valóság megváltoztatásának forrásait és erőit.

A történelmi materializmus a történelemben működő törvények általánosságának több fokozatát különbözteti meg. Ebből a szempontból a törvények három csoportja emelhető ki: 1. Az egész emberi történelem folyamán, minden társadalmi-gazdasági alakulatban egyaránt működő törvények. Ezekhez az ún. „általános szociológiai törvényekhez" tartozik pl. a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye, a társadalmi lét társadalmi tudattal szembeni meghatározó szerepének törvénye stb. 2. A történelemnek egy hosszú szakaszán át —az osztálytársadalmak egész fennállása alatt — működő törvények, ilyen pl. az *osztályharc*nak mint a társadalmi fejlődés hajtóerejének törvénye, a társadalmi forradalomnak mint az egyik antagonisztikus osztályalakulatból a másikba való átmenet formájának törvénye stb. 3. Az ún. specifikus törvények, amelyek egy-egy társadalmi-gazdasági alakulatban működnek; például a kapitalizmus specifikus törvénye a termelési anarchia és a konkurrencia törvénye; a szocializmus specifikus törvénye a termelés tervszerű, arányos fejlődésének törvénye. A specifikus törvényekhez tartoznak egy-egy formáció törvényein kívül az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másikba való átmenet törvényei is (pl. a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényei, a kommunista alakulat létrejöttének törvényei). E törvények kutatásának óriási gyakorlati jelentősége van. A kommunista alakulat létrejötte éppen abban különbözik minden más alakulat létrejöttétől, hogy itt soha nem látott mértékben megnő a tömegek tudatos cselekvésének szerepe, e cselekvés sikeréhez pedig elengedhetetlen e folyamat alapját képező specifikus törvények ismerete. A specifikus törvények körében emellett különbséget kell tennünk az alakulat egész fennállása idején ható és az alakulat fejlődésének bizonyos szakaszaiban ható törvények között. Így a munka szerinti elosztás törvénye csak a kommunista alakulat fejlődésének első szakaszában, a szocializmus idején és a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában működik. Az alakulatok fejlődésének specifikus törvényei egyébként általános törvények valamennyi országra nézve, amelyek a történelmi fejlődés azonos fokán állnak. Ebben az értelemben beszélünk a szocializmus építésének általános törvényeiről, a kommunista alakulat létrehozásának általános törvényeiről stb. Az általános és specifikus törvények kölcsönviszonyának kérdése ebben az összefüggésben elvi jelentőségű a nemzetközi kommunista mozgalomnak a *revizionizmus*sal és a *dogmatizmus*sal folytatott ideológiai harcában. A dogmatikns koncepciók módszertani hibája a társadalmi fejlődés általános törvényeinek túlbecsülése; a revizionizmust viszont a különböző országokban folyó szocialista építés általános törvényeinek tagadása jellemzi.

A természeti törvényekhez hasonlóan a társadalmi fejlődés törvényei is megismerhetők, megismerésüknek azonban számos sajátossága van. Marx rámutatott, hogy általában minden folyamatot fejlődésének legmagasabb pontján vizsgálhat a legkonnyebben a tudomány. A társadalmi fejlődés torvenyeinek megismerése a társadalmi viszonyok erettsegetol fugg. Az osztalyviszonyok lényegének és az osztályharc torvenyeinek felfedezése csak a kapitalizmusban vált lehetové, az osztályviszonyok teljes kifejlődesevel. A társadalmi fejlődés torvényeinek sajátossága megszabja kutatásuk modszerének specifikumát. A társadalmi jelensegek kutatojának nincs modja reprodukálni a vizsgált jelenseget vagy kiserleteket végrehajtani. „ A gazdasági formak elemzesenel sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetunk igenybe. Az elvonatkoztato képességnek kell mindkettőt pótolnia." (*Marx* A toke. I. kot. *Marx—Engels* Muvei. 23. kot. 5—6. old.) Vegul, a társadalmi torvenyek megismerése során kulónos erovel jelentkezik a kutató osztályállaspontja, meghatarozva a munka irányát, az anyag kiválasztasat es a problémák megoldását. A politikai gazdaságtanról szólva, Marx rámutatott, hogy eppen az anyag sajátos jellege folytán találkozik itt a tudományos kutatás olyan ellenségekkel, mint a magánérdek fúriái. A társadalmi fejlődes torvenyeinek megismerese lehetővé teszi gyakorlati felhasználásukat a társadalom átalakitására iranyuló tevekenységben. Az emberek nem teremthetik és nem szuntethetik meg a tortenelem objektiv torvenyeit, de nem tehetetlenek e torvenyek működésevel szemben. A feltetelek megváltoztatásával, amelyek kozepette a torvenyek hatnak, az emberek megváltoztathatjak e hatás formáit es eredményeit, a torvenyeket a maguk szolgálatába állithatják. Az antagonisztikus tarsadalomban a kulonbozo osztályok kulonfelekeppen viszonyulnak ugyanahhoz a torvenyhez Az elnyomott osztályok pl. mindig erdekeltek az osztályharc fejlődésében (a társadalmi fejlodes objektiv torvényenek ervenyesuleseben), a kizsákmányolo osztályoknak viszont csak egy bizonyos időszakban fuződik ehhez erdekuk A burzsoázia elere állt a húberurak elleni osztályharcnak, de „atváltott" es igyekezett elejet venni legelesebb megnyilvánulási formáinak, mihelyt az osztályharc ellene irányult. A társadalmi fejlődes torvenyeinek bármely mellőzese sajatos modon megboszszulja magát (akárcsak az objektiv termeszeti torvények mellőzese is kudarcra iteli a gyakorlatot).

A szocialista társadalomban a tortenelemben először jonnek letre kedvezo lehetőségek az objektiv torvenyek tudatos felhasznalására. A szocializmus idején megváltozik az *osztonosseg es tudatossag* viszonya a társadalmi fejlodesben, megnó a tudatos tevekenység jelentősege és az emberi cselekvesek távoli tarsadalmi kovetkezményei előrelátásának lehetősege (a társadalom egesze számára). A termelesi eszkozok magántulajdona a társadalom alapjában veve osztonos fejlődeset eredmenyezi; a termelesi eszkozok társadalmi tulajdona ezzel szemben megalapozza a tarsadalom tervszeru fejlodesének objektiv lehetoseget és szukségszeruséget.

A társadalmi fejlődés torvenyeinek kerdese a marxista es a burzsoá világnezet jelenkori harcának egyik legelesebb kerdése. A modern burzsoá filozófia és szociológia jellemző vonása, hogy nem ismeri el a ~-et, az objektiv torvenyek megismeresének es felhasználásának lehetoséget. Ez a burzsoá osztály társadalmi szerepenek megváltozásával fugg ossze. Amikor meg haladó tortenelmi szerepet toltott be, ideológusai elismertek a ~ eszmejet. A XIX. sz kozepetol, az újkantiánusokkal kezdődoen valtoztatott irányt a burzsoá filozofia es szociologia ebben a kérdesben. A szociologiai jelensegek elemzesekor az ujkantianusok kovetoi ma is azt allitják, hogy a tortenelem más tipusú fogalmakat használ, mint a termeszettudomány, es általános fogalmai egytol egyig csak „ideáltipusok" (M. *Weber*), amelyek nem az objektiv altalánost tukrozik, hanem csupán a tenyek rendszerezesenek legmegfelelobb eszkozei a szociologus számára. A *neopozitivizmus* szinten tagadja a ~-et. Például O Neurath az empirikus tenyekre szoritkozó „pozitiv" tudomány szuksegesseget hirdetve arra a kovetkeztetesre jut, hogy tortenelmi ismeret nem lehetseges, mert tapasztalatilag nem ellenorizheto. K. Popper arra hivatkozik, hogy a tortenelemben nem torvenyek, hanem tendenciák vannak, s igy nem vonhatunk le pontos kovetkezteteseket, minthogy a tendenciak nem adnak erre alapot, s ennek folytán a tortenelemben nincs mod az elmeleti altalánositásra. A neopozitivista szociologusok (Lundberg, Dodd, *Lazarsfeld*) lenyegeben az emberi viselkedésformák leirására korlatozzak a szociologiát, mert ugy velik, hogy a lenyeges társadalmi osszefuggeseket kifejezo általános fogalmak ertelmetlenek (nem verifikálhatók). A ~ tagadása más filozofiai irányzatok kepviseloinel is megtalalhato Az *egzisztencializmus* filozofiai premisszaibol kiindulo R *Aron* szerint a tortenelem objektiv vizsgalata es oksagi magyarazata azert lehetetlen, mert olyan „tortenettudomany, amelynek igazsaga mindenkire nezve kotelezo volna, nem létezik". A szuksegszeruseg es torvenyszeruség fogalmat Aron a lehetoseg es valószinuseg fogalmával helyettesiti. A tortenelem altalanos modszertani problemaival kapcsolatban a polgari tortenelmi gondolkodas egyes kepviseloi metafizikus es idealista mó-

don értelmezik a ~ kerdeset. Igy pl *Toynbee* angol tortenesz elismeri ugyan a ~-et, de a regi korforgaselmeletek szellemeben („a parhuzamos civilizaciok elmelete") A polgari szociologusok tobbsege rendszerint tartozkodik altalanos modszertani problemak felvetesetol. A polgari szociologiaban az empirizmus uralkodik, amelynek az a legfobb ismerve, hogy nem torekszik a tarsadalmi jelensegek lenyegenek megismeresere, fejlodesuk objektiv torvenyeinek feltarasara. A ~ tagadásanak mely osztalygyokerei vannak. Az objektiv ~ elismerese azt jelentene a burzsoa ideologusok szamara, hogy el kellene ismerniuk a kapitalizmus osszeomlasanak es szocializmussal valo felvaltasanak szuksegszeruseget.

társadalmi tudatformák: az objektiv vilag es a tarsadalmi let tudati tukrozesenek kulonbozó formai, amelyek a *tarsadalmi let* alapjan keletkeznek a gyakorlati tevekenyseg folyamatában. A tarsadalmi tudat a politikai *ideologia*, a *jogtudat*, az *erkolcs*, a *vallas*, a *tudomany*, a *muveszet*, a *filozofia* formajaban letezik es nyilvánul meg. A valosagnak a koznapi tudatban tortenő kozvetlen visszatukrozesetől elterően a ~ tobbekevesbe rendszerezett tudatot kepviselnek, amelyet az elmeleti gondolkodas kozvetit. A ~ sokfeleseget maganak az objektiv vilagnak — a termeszetnek es a tarsadalomnak — a gazdagsaga es sokfelesege hatarozza meg Az egyes tudatformak a valóság kulonfele teruleteit es oldalait tukrozik (pl. a politikai eszmek az osztályok, nemzetek, allamok kozti viszonyokat tukrozik es az osztalyok, tarsadalmi csoportok tevekenységében megvalosulo politikai programok alapjaul szolgalnak; a tudomany a termeszet es a tarsadalom konkret torvenyeit tarja fel stb) A tukrozés targyanak sajatossaga folytan mindegyik tudatformat sajatos tukrozesi forma is jellemzi (pl a tudomanyos fogalom, az erkolcsi norma, a muveszi kep, a vallasi dogma stb) Az objektiv vilag gazdagsaga es bonyolultsaga azonban a kulonbozó ~ megjelenesenek csupan a lehetőséget teremti meg, amely lehetőség a konkrét társadalmi szuksegletek alapjan valik valósággá. Igy a tudomany csak akkor jon letre, amikor a tapasztalat es az empirikus ismeretek egyszerű felhalmozasa mar nem elegendo a tarsadalmi termeles fejlesztesere, a politikai es jogi nézetek es eszmek az osztalyok es az allam letrejottevel egyutt alakulnak ki, hogy alatamasszak es erositsek az uralmon es alarendeltsegen alapuló viszonyokat stb Minden tarsadalmi-gazdasagi alakulatban valamennyi tudatforma osszefugg egymassal, es osszefuggesukben az adott társadalom szellemi eletet alkotjak Azoknak a társadalmi szuksegleteknek a sajatosságai, amelyek eletre hivnak valamely tarsadalmi tudatformat, egyszersmind meghatarozzak annak konkret tortenelmi szerepet, funkciojat is a tarsadalom eleteben es fejlodeseben A kommunista tarsadalom pl az objektiv torvenyek felismeresenek es tudatos alkalmazasanak alapjan jon letre, letezik es fejlodik Ezert mar most, a kommunizmus also fokan, a szocializmusban megkezdodik a vallás elhalasa, a kommunizmus felso fokan teljesen lekuzdik a vallasi maradvanyokat. Ugyanakkor lenyeges valtozások mennek végbe a tarsadalom egesz szellemi eleteben. A kommunizmus győzelmevel megszűnik a politikai es jogi ideologia szuksegessége, s ezek is elhalnak. Tovabb fejlodnek viszont olyan ~, mint az erkolcs, a tudomány, a művészet es a filozofia, amelyek nemcsak sokfele tarsadalmi szuksegletet fognak kielegíteni, hanem — formalva minden szemelyiség szellemi arculatat — egyben a szemelyiseg sokoldalu aktiv alkotó tevekenységének, egyeni kepessegei, hajlamai, szokasai gazdag kibontakozasanak is feltetelét fogják jelenteni.

társadalmi viszonyok: az emberek kozott egyuttes gyakorlati es szellemi tevekenyseguk folyamataban kialakulo viszonyok. A ~ anyagi es ideologiai viszonyokra oszlanak Az anyagi javak termelese alkotja az emberi tarsadalom letezesenek es fejlődesenek az alapjat. Ezert az osszes ~ kozul a leglenyegesebbek a termelesi, gazdasagi viszonyok A *termelesi viszonyok* hatarozzak meg az osszes tobbi ~ — igy a politikai, jogi stb viszonyok — jelleget Az emberi történelem torvenyszeru menetet akkor sikerult eloszor tudomanyosan megmagyarazni, amikor feny derult arra, hogy a ~ osszessege a termelesi viszonyoktol fugg.

társadalom: szeles ertelemben a ~ terminusa a filozofiai es a szociologiai irodalomban az egyuttes emberi tevekenyseg tortenelmileg kialakult formai osszessegenek jelolesere hasznalatos. A ~ az elő rendszerek fejlodesenek sajatszerű, legmagasabb foka, amely a tarsadalmi szervezetek, intezmenyek, csoportok mukodeseben es fejlődeseben, az osztaly- es egyeb tarsadalmi ellentmondások mozgasaban nyilvanul meg. Szűk ertelemben ~-on a tarsadalmi rendszer egy történelmileg konkret tipusat (tokes ~), egy ilyen tipushoz tartozo meghatarozott tarsadalmi szervezetet („japan feud "), vagy a tarsadalmi viszonyok meghatarozott formajat (pl a ~ mint az allam ellentete Hegelnel, vagy a kozossege Tonniesnel) szokas erteni Valamennyi ~-elmelet kozponti problemaja a tarsadalmi-filozofiai gondolkodas egesz tortenete soran a tarsadalmi kapcsolatok termeszetenek (es ennek megfeleloen az ember tarsadalmi termeszetenek) magyarazata volt. E problema megoldasanak mikentje sok

tekintetben meghatározza a társadalmi tevékenység — ezen belül az egyéni cselekvések — egyes típusainak értelmezését is.

A társadalmi tevékenység marxista felfogásának az a sajátossága, hogy megkülönbözteti a társadalmi kapcsolatok sokféleségében az anyagi *termelési viszonyok*at, amelyek az egyes egyének akaratától és tudatától függetlenül alakulnak ki, meghatározó befolyást gyakorolnak az ideológiai viszonyokra, és ennek folytán a társadalmi organizmus objektív struktúráját alkotják. A ~ marxista materialista magyarázatának klasszikus megfogalmazását Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. munkájában adta: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában." (*Marx—Engels* Művei. 13. köt. 6. old.) Ezek a megállapítások módszertani alapul szolgálnak a társadalmi jelenségek összességének marxista elemzéséhez, mind konkrét (egy-egy meghatározott társadalmi rendszerben fennálló) kapcsolatukat, mind történelmi változásaikat illetően. A vulgarizáló „gazdasági" materializmussal szemben a marxizmus hangsúlyozza, hogy a „szociális organizmusok" keretei között az anyagi és az ideológia, a „természeti" és a társadalmi viszonyok kölcsönhatásának mint totalitásnak egész bonyolultságát kell figyelembe venni. E totalitás vizsgálatának feltétele a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető korszakai — a társadalmi-gazdasági alakulatok — tipológiájának a megalkotása volt. A tőkés ~-ban (a burzsoá viszonyok világot átfogó jellege miatt a tőkés típushoz tartozó valamennyi társadalmi rendszer a világkereskedelem, a nemzetközi munkamegosztás stb. által összekapcsolt egységes szuperrendszert alkot) Marx megpillantotta a társadalmi struktúra modelljének lényegi vonásait. „Az az óriási lépés, amelyet e tekintetben Marx tett, éppen abban állott, hogy sutba dobta mindezeket a társadalommal és a haladással kapcsolatos általános elmélkedéseket, s ehelyett *egyetlen* társadalomnak, a kapitalista társadalomnak, *egyetlen* haladásnak, a kapitalista társadalom haladásának tudományos elemzését végezte el." (*Lenin* Összes művei. 1. köt. 131. old.) A tőkés rendszer elemzése kulcsot adott a kevésbé fejlett társadalmi alakulatoknak, valamint a társadalmi folyamatok általános törvényszerűségeinek megértéséhez. A ~ materialista koncepciója (a *történelmi materializmus*) tette lehetővé a társadalmi alakulatok fejlődésének „természettörténeti folyamatként" (lásd *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 9. old.) való vizsgálatát, hajtóerőinek (többek között a szociális antagonizmusok, az osztály- és konkurrenciaharc helyének) megkülönböztetését. E koncepció bizonyos mértékű hatása alá kerültek a szociológia és a társadalom-antropológia nem marxista irányzatainak egyes képviselői is (M. Weber, F. Tönnies, C. Lévi-Strauss stb.).

A marxista szociológia a társadalmi rendszerek megszerveződését annak a tevékenységnek a jellegével magyarázza, amelyet „életük társadalmi termelésének" folyamatában az emberek kifejtenek. E folyamat elemei: az élet anyagi eszközeinek termelése az emberek mint társadalmi egyének termelése, és „magának az érintkezési formának", vagyis az emberek közötti viszonyok fennálló típusának termelése. Az élő, nyílt rendszerek egyéb típusaitól (a biológiai organizmusok és társulások rendszereitől) a társadalmi rendszerek elvileg különböznek már struktúrájuk újratermelésének módja tekintetében. Míg az előbbiek elsősorban annak köszönhetik struktúrájuk huzamos fennmaradását a „szubsztrátum" (a nemzedékek) szakadatlan váltakozása során, hogy az egyes egyedek genetikai apparátusuk révén átörökítik élettevékenységük tipikus jegyeit (ösztöneiket), és csak kisebb mértékben köszönhetik az egyéni tanulásnak — a ~-ban a társadalmilag elengedhetetlen információ felhalmozása, tárolása és átadása sajátos társadalmi intézmények, ideológiai és egyéb jelrendszerek működése révén történik. Bizonyos értelemben a társadalmi információ átadásának valamennyi eszközét nyelvként jellemezhetjük, ha nemcsak az egyetemes, „lingvisztikai" jelrendszereket soroljuk a nyelvek közé, hanem a kultúrának ezekre épülő „nyelvei" is, amelyek az ismeretek, készségek, tapasztalatok, a normatív erkölcsi és jogi követelmények stb. fejlődésének megfelelő fokát rögzítik. Ezeknek az eszközöknek a kifejlődése nélkülözhetetlen mozzanatát alkotja annak, hogy a munka ösztönös és sporadikus formái a társadalmi termelés rendszerévé, és ennek megfelelően a biológiai társulások (hordák, családok) emberi ~-má alakuljanak át.

A társadalmi rendszerek életműködésének lényeges oldalát alkotják azok a vezérlési folyamatok, amelyek biztosítják a társadalmi viszonyok meghatározott struktúrájának újratermelődését és fejlődését. E folyamatok elemei éppúgy lehetnek a piaci kereslet típusába tartozó konkurrencia-mechanizmusok (Marx kimutatta, hogyan teremti meg a burzsoá ~-ban a termelés különböző szféráinak egyensúlyát „a véletlen és az ön-

kény tarka játéka" — lásd *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 333. old.), mint a sajátos társadalmi intézmények és ideológiai rendszerek (társadalmi tudatformák) működése, amelyek a társadalmi rendszer leendő állapotainak meghatározottságát rögzítik (normák, célok stb.). A társadalmi rendszerek különböző típusaira meghatározott vezérlési formák túlsúlya jellemző (a szokások és hagyományok mechanizmusa a kapitalizmus előtti társadalmakra; a termelést, a keresletet, közvéleményt és ízlést szabályozó konkurrenciamechanizmusok a burzsoá ~-ban; a társadalmi folyamatokra gyakorolt tudatos, tervszerű hatás növekvő szerepe a szocializmus körülményei között; ennek megfelelően változik a jogi, igazgatási, ideológiai szabályozók tartalma és szerepe is). A konkurrencia-mechanizmusok működése a társadalmi élet különböző szféráiban az egyes csoportok, intézmények, szociális rendszerek érdekeinek sokféleségén alapul. A különböző típusú szabályozó mechanizmusok működése biztosítja a társadalmi rendszer totális szociális organizmusként való funkcionálását. Ennek az organizmusnak az elemei közvetlenül vagy közvetve alá vannak rendelve az egész szükségleteinek, s ezért társadalmi funkcióik szemszögéből ábrázolhatók. Egyúttal a társadalmi rendszer fejlődése és funkcionálása egészében felfogható saját életműködése meghatározott programjának realizációjaként. Minden társadalmi program a rendszer jövőbeli állapotainak terve (az eszközök alárendelése a célnak, a jelené a jövőnek). A társadalmi szükségletek „a társadalmi élet újratermelésének" folyamatában vagy sajátos módon kifejezett tevékenységi célként vetődnek fel, vagy olyan normatív követelmények rendszereként, amelyek rejtett módon tartalmazzák a rendszer mozgásának irányultságát. A társadalmi tudatban, a társadalmi osztályok, csoportok, intézmények tevékenységének programjaiban ez az irányultság részben az emberek tevékenységét különbözőképpen befolyásoló érdekek, tervek, eszmények, illúziók stb. alakjában jelentkezik.

A társadalmi fejlődés folyamatában kialakult ideológiai rendszer-típusok (a társadalmi tudatformák) ily módon a társadalmi tevékenység szabályozásának egyik mozzanatát képezik. A társadalmi tudat egyes formáinak differenciálódása a történelmi folyamatába úgy tekinthető, mint a kiinduló szabályozó komplexum szukcesszív tagozódása, amely maguknak a társadalmi normáknak a tagozódásával függ össze. A társadalmi tudat jelenségeinek szociális funkcióik szemszögéből történő megközelítése (a tudat mint tudatos lét), még az anyagi alaptól legtávolabb eső, formájukra nézve legfantasztikusabb jelenségeinek is a valóságos világ „láncszemeiként" való szemlélete, lehetővé teszi a marxista szociológia számára, hogy leküzdje a társadalmi élet anyagi és szellemi tényezőinek, ill. szféráinak a múlt társadalmi-filozófiai gondolkodását jellemző szembeállítását. Nem a tudat mint olyan, hanem az emberek és társadalmi csoportok tudatos, szervezett tevékenysége alkotja a társadalmi folyamat elemét és a szociológiai kutatás tárgyát.

A ~ struktúrája elsősorban magának a társadalmi tevékenységnek a struktúrája, amelynek tartós, történelmileg kialakult formái, „csomópontjai" társadalmi intézmények (család, állam stb.) formájában jelennek meg, s amely meghatározza az egyes egyének, csoportok, társulások kölcsönviszonyait. Az adott társadalmi rendszerben élő szociális csoportok (és egyes személyiségek) jellegét és jelentőségét végső soron magának a rendszer tevékenységének jellege, tagoltsági foka stb. határozza meg.

A társadalmi folyamatok jellemzésénél lényeges jelentősége van a társadalmi rendszerek funkcionálási (működési) és fejlődési folyamatai feltárásának és elhatárolásának (lásd *Lenin* Összes művei. 1. köt. 151. old.). A strukturális komponensek (emberek, anyagi eszközök, érintkezési formák) újratermelése minden társadalmi rendszernek jellemzője és funkcionálásának alapja; emellett a ~, vagy legalábbis néhány történelmi formája, „bővített újratermelésre" is képes, nemcsak abban az értelemben, hogy újabb embertömegeket, természeti erőforrásokat, területeket stb. von be szférájába (extenziv fejlődés), hanem abban is, hogy emeli saját szervezettségének színvonalát. Ez utóbbi új társadalmi szükségletek kialakulását és kielégítésük új formáit tételezi fel. Végső soron éppen ennek a lehetőségnek a realizálása (a struktúra bonyolultabbá válása, a szükségletek új típusainak kialakítása, a szabályozó rendszerek új szintjeinek ráépülése a régiekre, a valóság tagolására és értékelésére vonatkozó új kritériumok létrejötte a társadalmi tudatban stb.) jelenti az átmenetet a társadalmi rendszerek funkcionálásáról a rendszerek fejlődésére. Azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a ~ mozgását a változó feltételekhez való alkalmazkodás, a környezettel való „egyensúly", az eleve adott egyéni szükségletek kielégítése stb. szemszögéből vizsgálják (Bentham, Spencer, mai funkcionalizmus), elkerülhetetlenül e folyamat statikus mozzanataira és formáira terelik a kutatás figyelmét. Míg a társadalmi rendszerek meghatározott típusai (amelyek a kezdetleges szintekre, egy sor „ázsiai" közösségi képződményre stb. a legjellemzőbbek) bizonyos közelítéssel megrekedteknek tekinthetők, a társadalmi evolúció a társadalmi organizmusok progressziv, önerejükből bonyolódó formáinak létrejöttével és elterjedésével kapcsolatos. A történelmi folyamat,

vagyis egy-egy ~, állam reális története és még inkább a világtörténelem, nemcsak a társadalmi organizmusok sokaságának funkcionálását és fejlődését foglalja magába, hanem a kölcsonhatások, utközések, véletlen változások olyan sokrétű folyamatait is, amelyek nem mindig vizsgálhatók egy magasabb rendű totális rendszer élettevékenységének keretei között.

A ~ történetenek lényeges mozzanata a folyamatosság megszakadása a társadalmi rendszerek fejlodésében, a társadalmi tevékenység meghatározott szféráinak megsemmisulése és újjáépulése, ami kedvező feltételek esetén az egész társadalmi struktúra többé-kevesbé mély forradalmi átalakulásához vezet (kulonböző típusú társadalmi, politikai, ipari, tudományos-technikai forradalmak). Mivel az új társadalmi struktúra kifejlődése a régebben kialakult társadalmi ellentmondások, valamint a megoldásukat szolgáló anyagi és kulturális előfeltételek jellegetol fugg, ezt a fejlődést egy általánosabb folyamat szakaszának tekinthetjuk. Emellett a társadalmi fejlődés minőségileg kulonbozó fokain periodikusan reprodukálódhatnak a társadalmi struktúrák egyes típusai (igazgatási, tulajdoni, kulturális stb. formák). A történelmileg kialakult társadalmi formák sokfélesége nem egyszeru egymásrakovetkezés, hanem sokszintú periodikus struktúrát alkot. Egy-egy társadalmi-gazdasági alakulat kereteben a társadalmi rendszerek több típusa lehetseges, amelyek megszerveződesuk módja, a tomegek tevékenységét irányító eszközeik, onfejlődési képességuk stb. tekinteteben kulonboznek egymástól. A mult számos korszakát jellemezte elkulonult „zsákutcaszerű" tarsadalmi fejlődésvonalak kialakulása, amelyek a ~ struktúrájának degradálódásához es stagnálásához vezettek (modern peldája lehet ennek a fasizmus). A ~ progresszív irányú mozgásának mutatója a társadalmi rendszerek differenciálódása, ami kifejezésre jut: *a)* a társadalmi munkamegosztás és a kulonböző osztályok és csoportok közotti tevékenysegcsere fejlődésében; *b)* a társadalmi tevékenyseg kulonböző szféráinak elkulónulésében (a város és a falu a múltban, a termelés és csere, szolgáltatás, igazgatás ma, a tudomány stb.); *c)* a társadalmi intézmények differenciálódásában és a társadalmi ellenőrzés azon rendszereinek fejlődéseben, amelyek a társadalmi organizmus egyes elemeinek (egyének, csoportok) tevékenységét alárendelik a struktúra egészének; *d)* az emberi személyiségnek mint a társadalmi fejlődés aktív es tudatos erejének kibontakozásában.

Ezek a változások ellentmondásosan tukroződnek a társadalmi tudatban; a ~ differenciálódása elsősorban úgy jelenik meg az emberek előtt, mint egy hozzájuk képest kulső, „eltárgyiasult (nemritkán megszentelt is a vallási fantázia által) társadalmi hatalom fejlődése. „A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejon, ezen egyének számára.. nem mint saját, egyesult hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívul álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart." (*Marx—Engels* Művei. 3. kot. 35. old.) A reális folyamat nem az „egyuttműkodésnek" az egyénektől való elkulónulésében áll, hanem az embernek mint onálló ténykedőnek progrediáló kiemelkedésében a tagolatlan ősi társadalmi egészből. A személyiseg társadalmi tartalmának gazdagságát és bonyolultságát az határozza meg, hogy az egyén felhalmozza magában és saját tevékenységén át tukrozi a társadalmi életműkodés kulönbozó szféráinak, a társadalmi formák egész sorának jellemzóit. Ezért az emberi személyiség mint társadalmi tényezo fejlődésének fokát és jellegét úgy tekinthetjuk, mint az egész társadalmi fejlődes szinvonalának mutatóját. Csak a kizsákmányolástól mentes, magas fejlettségű ~ teszi normává és kívánja meg az ember aktív es sokoldalú *személyiségét*.

társadalom politikai szervezete: egy adott osztálytársadalom osszes politikai intézményeinek rendszere. Az *állam* (mint legfőbb komponens) mellett magában foglalja mindazokat az egyéb szervezeteket is, amelyek hatást gyakorolnak a társadalom politikai életére (pl. a pártokat, szakszervezeteket, egyházakat). A ~ fogalma a politikai felépítményhez tartozó intézmények kölcsonös kapcsolatát és viszonyát tárja fel. A társadalom szervezete történelmileg az osztályok keletkezésével olt politikai jelleget. A ~ a történelem folyamán egyre bonyolultabbá válik. Az antagonisztikus osztálytársadalom politikai szervezetében a dontő szerepet az uralkodó osztály diktatúrájának mechanizmusa játssza, amely a modern tőkés társadalom viszonyai között feloleli az államot, a polgári pártokat, a különféle vállalkozói szovetségeket, az egyházi intézményeket, a reakciós szakszervezeteket es különféle — politikai célokat kovető — egyesuleteket. A burzsoázia osztálydiktatúrájának rendszerével a munkásosztály és a tobbi dolgozó szembeállítja a maga politikai szervezeteit, elsősorban a kommunista es munkáspártokat, a szakszervezeteket stb. A szocialista társadalom politikai szervezetébe beletartozik: a kommunista párt mint e társadalom vezető és irányító ereje; az államhatalmi és -igazgatási szervek rendszere; a szakszervezetek, az ifjúsági szervezetek, a szövetkezetek, az alkotói szövetségek stb. Az egyes szocialista országok konkrét történelmi körülményeinek megfelelően

a politikai szervezetnek lehetnek bizonyos sajátosságai; pl. néhány népi demokratikus országban a ~-be több párt tartozik, ill. olyan specifikus szervek, mint a népfront (nemzeti front) stb. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a politikai szervezet a proletárdiktatúra rendszereként jelentkezik. Közte és a társadalomnak a szocializmus teljes és végleges győzelme és a kommunizmus építése időszakában kialakuló politikai szervezete között folytonosság áll fenn. Egyszersmind lényeges változások is végbemennek a ~-ben, mind ennek egyes alkotórészeiben, mind pedig ezek kapcsolataiban. Így a kommunista párt, amely a munkásosztály pártjaként keletkezett, az egész nép pártjává válik, a proletárdiktatúra állama pedig egyetemes népi állammá. Erősödik a ~ különböző összetevőinek kölcsönhatása, egymáshoz való közeledése mind a szervezeti elvek, mind a munkamódszerek tekintetében. Növekszik a ~-n belül a nem állami jellegű komponensek szerepe és jelentősége. A szocialista társadalom politikai szervezete fejlődésének fő törvényszerűsége a szocialista demokrácia következetes tökéletesítése és fejlesztése. A kommunizmus építésével a ~ fokozatosan kommunista társadalmi önigazgatássá alakul át.

A modern tőkés társadalom politikai szervezetének sok komponensből való összetettségére épül a „hatalom diffúziójának" a burzsoá és reformista irodalomban elterjedt koncepciója, amely szerint a burzsoá társadalomban az egymást, úgymond, kiegyensúlyozó különféle szervezetek (köztük a munkásszervezetek) valamiféle kollektív hatalomgyakorlása valósul meg. A valóságban a monopoltőke politikai uralma érvényesül, s ennek az a biztosítéka, hogy a modern tőkés társadalomban az uralkodó osztály más politikai szervezeteivel együttműködő állam feletti ellenőrzést éppen a monopoltőke gyakorolja.

A szocialista forradalom győzelmével megszűnnek azok a feltételek, amelyek a ~-nek komponensei között antagonisztikus ellentmondásokat idézhetnének elő.

társadalompszichológia — lásd *szociálpszichológia*

tartalom és forma: filozófiai kategóriák, amelyekben együttesen az anyagi objektumok különböző oldalainak egysége, teljessége jut kifejezésre. A tartalom azoknak az elemeknek és folyamatoknak az összessége, amelyek az objektumok alapját, belső lényegét képezik, és formájuk létezését, fejlődését és megváltozását bizonyos határok között meghatározzák. A forma kategóriája az objektumok tartalmi elemei és folyamatai belső kapcsolatát, felépítési, illetve megjelenési módját fejezi ki. A ~ fejlődése egyazon jelenség két oldalának a fejlődése, az egység megkettőződése, amely a forma változásához és a tartalom átalakulásához vezető ellentmondásokat és konfliktusokat szüli. A ~ egysége viszonylagos, átmeneti: a változások, konfliktusok és a köztük levő harc megszüntetik. A ~ ellentmondásainak forrása a változásban és fejlődésben betöltött funkciójuk különbözősége. A dolog változása a tartalommal kezdődik, amely a dolog mozgékonyabb eleme; a tartósabb és konzervatívabb forma, amely a dolog létezési módja, követi a tartalom változását. Maga a forma soha nem marad változatlan, de változása nem mindig történik egy csapásra, hanem gyakran a ~ közötti ellentmondások fokozatos kiéleződésének eredményeként. A forma viszonylagos önállósággal bír, a változásra hatással vannak olyan külső feltételek, tényezők és összefüggések, amelyek nem tartoznak közvetlenül a tartalomhoz. A forma állandósága a tartalom fokozatos fejlődését biztosító tényező. De ugyanez az állandóság, amely az első szakaszban ösztönzi a fejlődést, idővel a konzervativizmus forrásává válik. A ~ ellentmondása nem a passzív és az aktív oldal ellentmondása. A ~ kategóriái talán leggyakrabban a művészeti alkotások esztétikai elemzésében használatosak, azonban a ~ filozófiai kategóriái egyetemes érvényűek.

technika ⟨gör. tekhné — mesterség, művészet⟩: 1. az emberi tevékenységhez szükséges ember alkotta tárgyak (gépek, berendezések stb.) rendszere. A ~ a természeti erők és törvényszerűségek megismerése és gyakorlati felhasználása alapján jön létre, s benne a munkában kialakult emberi funkciók, szokások, tapasztalatok testesülnek meg. A technikai eszközök rendszerében a legfőbb helyet a termelési eszközök foglalják el; ezek alkotják az anyagi termelés ~jának alapját. A ~ elidegeníthetetlen alkotórésze a *termelőerők*nek, s csak ezek másik alkotóelemével, az emberrel egyesülve működik; az emberi tevékenység nélkül holt, „élettelen". A ~ története a ~ és az ember közötti kölcsönhatás története, amelyet az jellemez, hogy az emberi munkafunkciók egyre nagyobb részét fokozatosan technikai eszközök látják el. A ~ fejlődésének történelmi folyamata három alapvető szakaszra oszlik: a kézi munkaszerszámok, a gépek és az automaták szakaszára. A ~ mércéje a termelőerők fejlettségének, mutatója a társadalmi viszonyoknak, amelyekben a munka folyik. A termelőerők meghatározott fejlettségi szintje, amit a ~ fejlettségi foka jellemez, az emberek meghatározott viszonyait követeli meg. Ezek a viszonyok visszahatnak a technikai fejlődésre, megszabják a ~ felhasználásának módját, jellegét. A kapitalizmusban pl. a ~, minthogy idegen munka kizsákmányolóinak kezében van, gyakran ellen-

séges erővé válik a dolgozókkal szemben. A szocialista társadalomban a technikai fejlődés megfelel a dolgozók legalapvetőbb érdekeinek; megkönnyíti a munkát, fokozza alkotó jellegét.

2. Szűkebb értelemben beszélhetünk pl. közlekedési és hírközlési ~ról, tudományos és oktatási ~ról, hadi-~ról stb.

technokrácia ⟨gör. tekhné — mesterség, művészet + kratein — uralkodó⟩: mai szociológiai áramlat, amely az Egyesült Államokban keletkezett Th. Veblen polgári közgazdász eszméi alapján, és a harmincas években terjedt el jelentős mértékben (H. Scott, G. Loeb és mások). Az Egyesült Államokban és számos európai országban technokrata társaságokat alapítottak. A ~ hívei szerint a mai kapitalizmus anarchiája és labilitása annak az eredménye, hogy az államot „politikusok" irányítják. A kapitalizmus oly módon „gyógyítható meg", hogy az egész gazdasági élet vezetését és az állam irányítását a „technikusok" és az üzletemberek kezébe adják át. A tőkés gazdaság és politika demagóg bírálata mögött az a törekvés rejtőzik, hogy egyenesen és közvetlenül rendeljék alá az államapparátust az ipari monopóliumoknak. A ~hoz közel áll, de nála is reakciósabb az Egyesült Államokban jelenleg igen elterjedt *menedzserizmus*. (Lásd még: *elitelméletek.*)

teilhardizmus: mai katolikus filozófiai irányzat, amelynek létrejötte Pierre Teilhard de Chardin (1881—1955) jezsuita szerzetes, paleontológus nevéhez fűződik. Teilhard de Chardint „merész filozófiai gondolatai miatt" rendi elöljárói 1923-ban eltiltották a tanítástól, „eretnekgyanúsnak" minősítették és Kínába helyezték. Itt élt 1940-ig, majd — tekintve, hogy az egyház eltiltotta a hazai közszerepléstől — az Egyesült Államokba költözött. Életében az egyház nem engedélyezte filozófiai műveinek a kiadását, többször elítélte tanítását s nézeteiről a Szent Officium még halála után is (1962) elítélőleg nyilatkozott. Ennek ellenére nézetei egyre népszerűbbek a haladó katolikusok körében. A kiindulópontja az, hogy a természettudományok tényei — így az evolúció ténye — nem mondhatnak ellent a vallásnak, összehangolhatók, azonban a neotomizmussal ellentétben nem a tudományokat kell a hithez alkalmazni, hanem fordítva, a vallási dogmákat kell felülvizsgálni, ha valahol nyilvánvaló tudományos igazsággal kerülnek ellentétbe. A ~ elméletét a darwini evolúcióra építi, amelynek következtében elveti a hagyományos emberteremtés-dogmát, a bűnbeesés és az eredeti bűn tanát stb. A ~ az evolúciót kiterjesztette az egész világmindenségre. A kozmosz fejlődés egy ún. alfa ponttól indul el és egy omega pontig halad, egyenesvonalúan, de ugrásszerűen. Ilyen ugrás van az élettelen és az élő, az élő és az ember, az ember és az emberen túli lét között. Az élet az anyagból alakul ki, az ember megjelenése sem tételez fel isteni beavatkozást és az életfölötti, az omega ponttal való egyesülés is természeti szükségszerűség, az evolúció következménye (ezen a ponton a kegyelemről szóló hagyományos tanítás elvetéséről van szó). A fejlődés rugója a szellemi energia (radiális energia), amely az anyag legkezdetibb formáiban is jelen van, s amely az anyagban szintén meglevő fizikai energiával (tangenciális energia) szemben nem a szétszóródás, hanem az egységesülés és fejlődés irányában hat. A szellem tehát az elsődleges a világban, de nem mint teremtő erő, hanem mint a fejlődés belső elve, princípiuma. A szellem csak úgy töltheti be ezt a szerepet, ha a végpontnál isten áll, aki mintegy vonzza a szellemet maga felé és így meghatározza a fejlődés irányát, amelynek végcélja tulajdonképpen az omega pontban való nagy egységesülés. A ~nak ez a tanítása teszi a rendszert panteisztikus színezetűvé. A fejlődés törvénye a társadalomra is érvényes. Ily módon a ~tól nem idegen a társadalmi haladás gondolata. Az emberiség egységesülés felé tör, amelynek legmagasabb foka a kereszténységesülés. Ennek szellemi mozgatója van: a krisztusi szeretet. A ~ két irányba fejlődik tovább. Egyik ága a marxizmussal és más, haladást igénylő nézetekkel szemben elégségesnek látja a társadalom egységesülésének, kereszténységesülésének érdekében a hagyományos keresztény szeretet modern módon való megélését és ezt elképzelhetőnek tartja kapitalista keretek között. A másik ág a kapitalizmus meghaladásának az igényével lép fel, mert csak a tőkés társadalmi renden túl látja elérhetőnek az egységesült emberi társadalmat.

teleológia ⟨gör. — oktan, a telosz — cél⟩: a természet összes jelenségeinek *célszerűség*éről, célirányosságáról szóló filozófiai tan. A ~ szorosan összefügg a hülozoizmussal, a panpszichizmussal, a *panteizmus*sal stb. A ~ első következetes rendszerét *Arisztotelész* dolgozta ki, aki úgy vélte, hogy minden dolognak megvan a maga predesztinációja, aktív célmeghatározó princípiuma, lelke, entelekheiája, s ugyanakkor a természetben minden cél egy felsőbb célnak van alárendelve. Az arisztotelészi ~ fő gondolata tovább él *Aquinói Tamás, Leibniz, Hegel, Heidegger* és mások tanaiban. Az az elképzelés, hogy a természet célmeghatározó oka e világon kívül van, és a világfolyamat legfőbb alapja és végső célja, szolgált alapul a fizikoteológiai istenérvhez. Ennek az elképzelésnek — amely az eleve megállapított harmónia szélsőséges tanához vezetett — logikai tarthatatlanságát *Kant* bizonyította. Az

élő természet teologikus szemlélete igen elterjedt volt a XVII—XIX. sz. biológiai elméleteiben. Darwin evolúciós elmélete az élőlények viszonylagos célszerűségének ésszerű magyarázatát adta, s ezáltal megdöntötte a ~ uralmát a biológiában. Darwin után a neovitalizmus, a neolamarckizmus stb. hirdetett a biológiában teleológiai koncepciókat. A kibernetika s különösen a biokibernetika megerősítette a biológia tudományos magyarázatát az élővilág relatív célszerűségéről, amennyiben kauzálisan bizonyította, hogy a célszerűség a szervezettnek a környzetéhez való optimális alkalmazkodási folyamata.

Telesio, B. (1509—1588) — lásd *reneszánsz*

tényezők elmélete: pozitivista szociológiai koncepció, amely Nyugaton és Oroszországban a XIX. sz. végétől terjedt el. (Max *Weber*, Mosca stb.) A ~-nek fő sajátossága a *monizmus* tagadása a szociológiában: a történelem és a társadalom egységes alapjának kétségbevonása és számos különböző egyenértékű tényező (gazdaság, vallás, erkölcs, technika, kultúra stb.) mechanikus kölcsönhatásának elfogadása. A ~ — lévén a *pluralizmus* kifejeződése a szociológiában — elveti a társadalmi fejlődés objektív törvényeit, a társadalmi jelenségek közötti belső összefüggéseket. A ~ gyakran — túlbecsülve a szubjektív tényezők szerepét a történelemben — a szubjektív idealizmus álláspontjára csúszik le. Követői, képtelenek lévén kidolgozni a társadalom tudományos elméletét, a társadalom- és a történettudomány fő feladatát a kölcsönhatásukban vett társadalmi tényezők leírásában látják. Lenin, Plehanov, Labriola, rámutatva ennek az elméletnek néhány pozitív mozzanatára (pl. a társadalmi valóság tényezőinek konkrét elemzésére tett kísérletekre), kimutatták a ~-ének teljes elméleti tarthatatlanságát, mechanizmusát, és hogy képtelen a társadalmi jelenségek lényegének feltárására. Átalakult formában a ~ jelenleg is létezik. A modern polgári szociológia egyes képviselői a társadalmi fejlődés egyéb tényezői között meghatározónak a technikát, ill. az ipart tartják (pl. W. F. Ogburn ún. „kulturális elmaradás elmélete", R. Aron, W. Rostow stb. ún. „iparszociológiája", ill. „ipari civilizációja") vagy a gazdaságot a maga egészében (az ún. „gazdasági civilizáció" elmélete). A ~ modern változatai ismeretelméleti gyökerüket tekintve a neopozitivista és a vulgáris materialista társadalomfelfogáshoz kapcsolódnak.

tér és idő — lásd *idő és tér*

termelés: a munkaerő felhasználásának és — az emberi társadalom létéhez, fejlődéséhez szükséges — termelési eszközök, valamint személyes fogyasztási tárgyak létrehozásának folyamata. A ~ folyamata mint céltudatos emberi tevékenység, amellyel az ember hatást gyakorol a természetre és átalakítja azt annak érdekében, hogy szükségleteit kielégítse, s ugyanakkor saját természetét is megváltoztatja — az emberi élet örök, természetes feltétele. A ~-i folyamat mindenkori alapelemei: az emberek céltudatos tevékenysége — a *munka*, a munka tárgya és a munkaeszközök. A ~ folyamatában az emberek egymásra is hatnak, meghatározott módon egyesülve a közös tevékenység érdekében. Ezért a ~ mindig társadalmi jellegű. A ~-nek tehát két oldala van: a *termelőerők* és a *termelési viszonyok*. A ~ szorosan összefügg az elosztással, a cserével és a fogyasztással, egységes egészet alkot velük. Ugyanakkor azonban a ~ az elsődleges, ez határozza meg a fogyasztást. A ~ a fogyasztáshoz az elosztáson keresztül kapcsolódik, amelyet a *termelésimód*, ezen belül a tulajdonforma határoz meg; az elosztás pedig rögzíti a társadalom egyes tagjainak részesedési arányát a társadalmi termékből. A ~ mindenkor meghatározott, történetileg kialakult társadalmi formában megy végbe. A ~ lehet ősközösségi, rabszolgatartó, feudális, kisáru-~, kapitalista, szocialista ~. A ~ általános jegyei (alapvető elemeinek egysége, összefüggése az elosztással, cserével és fogyasztással) más-más jelleget öltenek a ~ történelmi típusától, azaz a termelési módtól, a termelési viszonyok jellegétől függően.

termelési eszközök: az anyagi *termelés* folyamatában használt munkaeszközök és munkatárgyak összessége. A munka tárgyai azok a dolgok, a természet azon elemei, amelyeket a termelés folyamatában feldolgoznak, és amelyek az emberi munkaráfordítás objektumául szolgálnak. Munkaeszközök mindazok a dolgok vagy dologkomplexumok, amelyek segítségével az ember a munkatárgyra hat, és azt anyagi javak termelése céljából megváltoztatja (a dorong és a kőbalta az ősembernél, a mai szerszámok, felszerelések, gépek stb.). A munkaeszközök közé tartozik még a föld, az üzemi épületek, az utak, raktárak, vezetékrendszerek stb. A ~ között azoké a munkaeszközöké (gépek, berendezések stb.) a meghatározó szerep, amelyek összességét Marx a termelés csont- és izomrendszerének nevezte. A ~ fejlettségi színvonala és foka a társadalom termelőerői mércéje. A munkaeszközök egyben azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói, amelyek között a munka folyik. A gazdasági korszakokat, amint Marx rámutatott, nem az különbözteti meg egymástól, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek.

termelési mód: a társadalom élete és fejlódese szempontjából nelkulozhetetlen letfenntartási eszkozok (elelem, ruházat, lakás, termelesi felszerelések stb.) megszerzésének tortenelmileg meghatározott módja. A ~ a társadalmi rend meghatározó alapja. Amilyen a ~, olyan maga a társadalom, annak uralkodó eszméi, politikai nézetei, intézményei. A ~ valtozásával megváltozik az egész társadalmi rend. Minden új, magasabb ~ új, magasabb fokot jelent az emberiseg fejlődésének tortenetében. Az emberi társadalom keletkezésenek ideje óta tobb ~ letezett es váltotta fel egymást: őskozosségi, rabszolgatarto, feudalis és tokés. A mai történelmi korszakban az onmagát túlélt tókés ~-ot az uj, szocialista ~ váltja fel. Letrejott a szocialista világrendszer. A ~-nak két, egymással szorosan összefüggó oldala van: a *termeloerók* és a *termelesi viszonyok*. A termelőerók a ~ meghatározó, legforradalmibb tenyezője. A társadalmi *termelés* fejlódése a termelőerok megvaltozasával kezdodik, azutan ennek megfelelo valtozasok mennek végbe a termelesi viszonyok teren is. A termelési viszonyok aktivan visszahatnak a termelóerókre: ha osszhangban vannak velük, meggyorsítják, ellenkező esetben viszont lassítják, gátoljak fejlodésüket. Amikor az új, fejlődo termelőerők mogott elmaradnak, elavultta válnak a termelesi viszonyok, ellentmondas tamad kozottuk, s ez az antagonisztikus *tarsadalmi-gazdasági alakulat*okban elkerulhetetlenul konfliktussá fejlodik, amely *társadalmi forradalom* útjan oldódik meg. A szocializmusban a termelési viszonyok egyikmásik oldala és a fejlodő termeloerok kozott felmerulő ellentmondások a tulajdon társadalmi jellegéből kovetkezően nem vezetnek konfliktushoz. A szocialista államnak es a kommunista pártnak — az objektiv társadalmi fejlődéstorvények működésének figyelembevetele alapján — reális lehetósege van arra, hogy idejeben megoldja az ilyen ellentmondásokat, osszhangba hozza a termelesi viszonyokat a termelóerők új jellegével es szinvonalával.

termelési viszonyok: a marxista társadalomtudomány egyik legjelentősebb fogalma; a tarsadalom azon objektiv, anyagi, az emberek tudatatól fuggetlen viszonyait tukrozi, amelyek a tarsadalmi termelés, az anyagi javak cseréje es elosztása folyamán alakulnak ki az emberek kozott. A ~ minden *termelési mód* szukségszeru oldalat kepezik, az emberek csak úgy termelhetnek, ha valamilyen módon egyesulnek a kozos tevekenység és tevékenységük kolcsonos cseréje erdekében. A ~ alapját a *termelési eszkozok* tulajdona terén fennálló viszonyok alkotják. Ahol a termelési eszközök társadalmi, kollektív tulajdonban vannak, a társadalom tagjai egyenlőek a termelési eszkozokhöz való viszonyukat illetően, és a termelesi folyamatban az egyuttmúkódes és kolcsonos segítés viszonyai alakulnak ki koztuk. A magántulajdon alapjan az emberek kozott uralmi es alávetettségi viszonyok jónnek letre. A tarsadalmi *tulajdon* a történelem során kulonbozo formákat oltott: nemzetségi, torzsi, falukozosségi, ossznépi vagy állami, szövetkezeti, ill. kolhoztulajdon stb. formáját. A magántulajdonnak a történelem folyamán három alapformája alakult ki: rabszolgatartó, hubéri es tókés tulajdon, amelyeknek a kizsákmányolás három alaptípusa felelt meg. Létezett es ma is létezik még a termelők egyeni munkáján alapuló magantulajdon, ez a forma azonban mindig az adott társadalomban uralkodó ~-nak van alarendelve és azok meghatározó befolyása alatt áll. A ~ két alapveto formáján kivul valamely társadalmi-gazdasagi alakulat felbomlása, illetve az uj társadalmi-gazdasagi alakulat kialakulása időszakaban átmeneti ~ jonnek létre. E viszonyok sajátossága abban rejlik, hogy egy gazdálkodási forman (gazdasági szektoron) belul kulonbozo típusú gazdasagi viszonyok egyesuleset testesítik meg. Például az oskozossegi rend hanyatlásanak szakaszában, a patriarchális csalad keretein belül osszefonódtak a nemzetsegi viszonyok maradványai és a rabszolgatarto viszonyok csirai. A rabszolgatarto viszonyok bomlásának szakaszában tobb országban kialakult a kolonatus, amely a rabszolgatartó es a feudális viszonyok elemeit egyesitette magában; a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában egyes gazdasagi formák egyesítik a kollektív es a magantulajdonon alapulo viszonyokat (államkapitalizmus, állami és magán vegyesvállalatok, felszocialista szövetkezesi formák a falun stb.).

termelőerők: a *termelesi eszkozok* és az ember a maga termelesi tapasztalataval es munkában való jártassagával. A ~ kifejezik az embereknek a termeszet azon tárgyaihoz es erőihez való viszonyát, amelyeket az anyagi javak termelésehez felhasználnak. A társadalom fő termelőeroi a termelók, a dolgozók, akik szuntelenul tokéletesítik a munkaeszkozoket, mind szélesebb korben használják fel a természet gazdagságát, gyarapítják termelesi tapasztalatukat, növelik a munka termelekenységet. A ~ állapota az emberi társadalom termeszetfeletti hatalmanak fokmérőjéul szolgál. A ~ szuntelenul fejlődnek (mindenekelótt a munkaeszkozok tokéletesednek), ami maga utan vonja a *termelesi viszonyok*, a *termelesi mód* szukségszerú fejlodeset. Az emberi társadalom története azt bizonyítja, hogy az antagonisztikus osztálytársadalmakban az anyagi termelés fejlődésének bizonyos szakaszán ellentmondás, konfliktus keletkezik a ~ és a ter-

melési viszonyok kozott. A termelési viszonyok fokozatosan elmaradnak a ~ fejlodesi szintjétol, elavulnak, túlelik onmagukat, es olyan formakka válnak, amelyek ahelyett, hogy elősegitenék, gátoljak, fekezik a ~ fejlodesét. A szocialista termelési mod feltetelei kozott, ahol a termelesi viszonyokat folytonosan és tervszerüen osszhangba hozzak a tarsadalom novekvo termeloeroivel, a ~ eroteljes és gyors fejlodese tapasztalható. A kommunizmus anyagi-muszaki bazisának, termeloinek megteremtése a kommunista tarsadalom felepitését celzo gazdasági, szocialis es kulturalis feladatok donto fontosságú lancszeme.

termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvénye: objektív gazdasági törvény, amelyet Marx fedezett fel. Ez a torveny valamennyi *társadalmi-gazdasági alakulat*ra vonatkozólag meghatarozza a *termeloerők* és a *termelesi viszonyok* kolcsonhatasát. A termeloerők alkotjak a termelés meghatározó, legforradalmibb es legmozgekonyabb elemét. Szuntelenul fejlodnek, mig a termelési viszonyok a stabilabb elemet alkotjak. Ezért a társadalom fejlódesenek bizonyos fokan ellentmondás tamad az új termeloerők és az elavult termelesi viszonyok kozott. Bármennyire elmaradnak is azonban a termelési viszonyok a termelőerők fejlődése mogott, elobb-utóbb helyre kell állnia az osszhangnak, s mint a tarsadalom fejlődésének tortenete mutatja, osszhangba is kerulnek a termelőerok fejlettsegi szinvonalaval, azok jellegevel. Az antagonisztikus osztalyokra tagolt társadalomban a megnovekedett termeloerők és a régi termelesi viszonyok kozotti ellentmondás mindig konfliktushoz vezet, amely *társadalmi forradalom* utján oldódik meg. A szocializmusban a termelési viszonyok a tulajdon társadalmi jellege folytán osszhangban vannak a termelőerők állapotával, szabad teret engednek ezek gyors utemű és válságmentes fejlődésenek. A szocializmusban is keletkeznek ellentmondasok egyfelől a termelőerők és másfelol a termelési viszonyok egyes oldalai kozott. Itt azonban ezek az ellentmondások nem erlelodnek konfliktusokká, mivel a társadalmi tulajdon az uralkodó, s nincsenek olyan osztályok, amelyek érdekeltek lennének az elavult termelési viszonyok fenntartásában. E korulmény alapjan a kialakuló ellentmondasok idejében kikuszobolhetők a termelési viszonyok tokéletesitését szolgáló megfelelő intézkedésekkel. A ~ adja meg a kulcsot a társadalmi-gazdasági alakulatok szukseges szerű egymásra következtetése törvényszerűségének a megértéséhez.

„A természet dialektikája": *Engels* kéziratban hátrahagyott műve. Először a Szovjetunióban jelent meg (1925). 1873—1886-ban készült gazdag jegyzetanyag, amely a természet dialektikájanak legfontosabb kerdeseivel foglalkozik. Engels azt vallotta, hogy a dialektikus materializmus filozófiajának a termeszettudomanyok beható ismereten kell alapulnia, s hogy a termeszettudomanyok is csak a dialektikus materializmus alapjan fejlodhetnek eredmenyesen. A kotet anyagaban Engels filozofiai vizsgálat targyává teszi a természettudomány tortenetet es legfontosabb kerdeseit, biralja a mechanikus materializmust, a metafizikus módszert, valamint a természettudományban elterjedt idealista koncepciokat. Kora tudományának kivaló ismerojeként kimutatta, hogyan omlik ossze a metafizikus természetszemlelet eppen a tudomany fejlodese folytán, átengedve helyet a dialektikus modszernek, hogyan kényszerulnek ra a termeszettudósok egyre inkább arra, hogy a metafizikus gondolkodasrol a dialektikus gondolkodásra terjenek at, s milyen termékeny hatassal van ez magara a termeszettudomanyra. Engels reszletesen megokolta az anyag mozgasformáira vonatkozó dialektikus materialista allaspontot, es ezzel osszhangban kidolgozta a termeszettudomanyok osztalyozasanak elvét. Engels filozófiai vizsgalatnak vetette ala a termeszettudomany alaptorvenyeit, feltarta dialektikus jelleguket. Ravilagitott pl. arra, hogy mi az igazi ertelme az energia megmaradasa es átalakulása torvényenek, s e torveny függvényeben vizsgalta a termodinamika második fótetelenek nevezett torvenyt, es kimutatta, mennyire tarthatatlan az a kovetkeztetes, mely szerint a világegyetem a hohalal fele halad. A tovabbiak soran elemezte Darwinnak a fajok eredeterol szólo elmeletet, s kimutatta, hogy ennek fo tartalma — a fejlodeselmelet — teljes osszhangban van a materialista dialektikával. Engels nagy figyelmet forditott arra a kerdesre, hogy milyen szerepe volt a munkanak az emberre valás folyamatában es az ember fejlodeseben (lasd *A munka resze a majom emberre válasaban).* Kimutatta azt is, hogy a matematikai fogalmak és műveletek hogyan tukrozik a termeszeti dolgok es folyamatok viszonyait, magában a természetben talalva realis elokepeket, s bebizonyította, hogy a valtozo mennyisegek fogalmanak bevezetésével a felso matematikaba behatolt a dialektika. Engels vizsgalta e muben a veletlen es a szukségszeru viszonyanak kerdeset, feltarva e bonyolult problema mechanikus és idealista felfogásának hibas voltat. Engels konyvének egyik-masik resze, amely a természettudomány speciális kérdeseivel foglalkozik, a tudomány hatalmas aranyu előrehaladása folytan szukségkeppen elavult, ugyanakkor a konyv sok tetele évtizedekkel megelőzte a természettudomány fejlodését. A természettudomány kérdéseinek elem-

zésében és filozófiai általánosításában alkalmazott dialektikus materialista módszere mindmáig megőrizte jelentőségét. ~-t nem maga Engels rendezte sajtó alá; egyes cikkekből, jegyzetekből és töredékekből áll. Ezt tanulmányozásánál is szem előtt kell tartani.

természetjog: eszményi, államtól független, az ember értelméből és „természetéből" származtatott jogról szóló tanítás. A ~ eszméje már az ókorban felvetődött (Szókratész, Platón és mások). A középkorban a ~-ot az isteni törvény egyik válfajának tekintették (Aquinói Tamás). A legszélesebb korben a nyugati polgári forradalmak időszakában (XVII—XVIII. sz.) terjedtek el a ~ eszméi. Hívei — Grotius, Spinoza, Locke, Rousseau, Montesquieu, Holbach, Kant, Ragyiscsev és mások — a feudalizmus bírálatára, a polgári társadalom „természetes" és „ésszerű" voltának igazolására használták fel.

Tertullianus, Qu. S. F. (155—222) — lásd *patrisztika*

tevékenység (a filozófiában): a világhoz való sajátosan emberi viszony, céltudatos, „tárgyi tevékenység" (Marx); az a folyamat, melynek során az ember reprodukálja és alkotóan átalakítja természeti és társadalmi környezetét s ezzel önmagát cselekvő szubjektummá teszi *(szubjektum; objektum)*. A ~ alapformája a *munka*, amelynek révén az ember létrejött, amely végső soron a forrása összes specifikus emberi tulajdonságainak és ezek történelmi fejlődésének. Az emberi ~ két fő formája: a tárgyi-gyakorlati ~ és a szellemi, ill. eszmei ~. A ~ során az ember a tárgyakhoz, természetüknek és sajátosságaiknak megfelelő módon viszonyul gyakorlati és megismerő ~-evel: elsajátítja a tárgyakat, ezt teszi aktivitása mértékévé és lényegévé.

Az ember nemcsak kölcsönhatásban van a természettel, hanem maga is természeti erőként lép fel. Ebben a minőségben azonban nem egyszerűen a része a természetnek, nem csupán alkalmazkodik a rajta kívüli természethez, hanem aktívan átalakítja, „humanizálja" azt, fokozatosan belefoglalja a maga anyagi és szellemi kultúrájába. A ~ a tárgyiasodás és tárgyiatlanodás egysége: szakadatlanul átcsap az ember cselekvőképességének formájából a tárgyi megtestesules formájába, es megfordítva. A történelem törvényei alapjában végeredményben a ~ törvényei állanak, ezek azonban a *munkamegosztás* és a munkának az osztálytársadalomban végbemenő *elidegenulése* során az embereken uralkodó, magatartásukat kívülről irányító erők formájában jelennek meg. Az emberi ~ reprodukálja a tárgy általa elsajátított oldalait, mind reálisan, mind eszmeileg újjáteremtve magát a tárgyat *(eszmei)*. Csak a ~ teljességének szemszögéből érthetjük meg, hogy mi a szubjektum, az objektum, a gondolkodás, és általában mit jelentenek a dialektika kategóriái. Mind az elméleti ~, mind a reális anyagi tárgyi-gyakorlati ~ csupán viszonylagos önállósággal bíró mozzanata a ~ teljességének. Ebben az összefüggésben az elméleti ~ az emberi kultúra világának megváltoztatására irányuló társadalmi alkotófolyamat. A tárgyi ~ filozófiai kategóriája módszertanilag igen fontos minden társadalomtudomány, különösen a *szociológia, pszichológia* stb. elméleti elemzéseiben és interpretációiban (lásd még: *gyakorlat*).

„Tézisek Feuerbachról": *Marx* 1845 tavaszán írt tizenegy tézise, amelyeket jegyzetkönyvében találtak meg. Kisebb javításokkal először Engels tette közzé 1888-ban „Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" c. munkájának mellékletében. A ~ — mondja Engels — „felbecsülhetetlenek, mint az első dokumentum, melyben az új világnézet zseniális csírája le van fektetve". (*Marx—Engels* Válogatott művek, II. köt. 324. old.) Tartalma szerint a ~ közel áll *„A német ideológiá"*-hoz. Marx itt tömören megfogalmazta az új filozófia sarktételeit. A tézisek központi gondolata a *gyakorlat* tudományos felfogásának elemzése és kidolgozása. E feladat a történelem materialista felfogását követelte meg. Marx itt kifejtette a társadalmi életnek mint lényegében gyakorlati életnek a felfogását; azt a gondolatot, hogy az ember a saját munkájának terméke, az ember lényegét tekintve a társadalmi viszonyok összessége; kifejtette az ideológiai jelenségeknek (pl. a vallásnak) a társadalom lét- és fejlődési feltételeitől való függését. Erről az álláspontról bírálta Feuerbach és az utópikus szocialisták idealista történelemfelfogását. Az elmélet és a gyakorlat egységéből kiindulva bírálta a korábbi materializmust, szemlélődő jellegében jelölve meg annak fő hibáját. Kimutatta az idealizmus érdemeit a „tevékeny oldalnak" (vagyis a szubjektum—objektum kölcsönhatási folyamatában a szubjektum aktivitásának) kimunkálásában, ugyanakkor bírálta a gyakorlat idealista értelmezését. Marx tézisei megalapozták a dialektikus materializmus lényegét, feladatait és szerepét a társadalom gyakorlati átalakításában.

Thalész (kb. i. e. 624—547) — lásd *antik filozófia*

tomizmus: a katolikus filozófia vezető irányzata, amely *Aquinói Tamás* filozófiájához kapcsolódik. Főként a domonkosrend különböző iskoláiban fogadták el. A ~ ellen a középkorban Duns Scotus követői léptek fel, akik a ferencesrend körül csoportosultak. A reneszánsz korban a ~ leg-

ismertebb követője De Vio Jakab Tamás (Cajetan) olasz domonkosrendi szerzetes volt. A korai polgári forradalmak és a reformáció következtében a katolikus egyház elvesztette egykori hatalmát, s a ~ emiatt szükségessé vált megújítása Suárez spanyol jezsuita rendszerében történt. A ~ utolsó reneszánsza volt a XIX. sz. közepén kezdődött *(neotomizmus)* — Stöckl, Baeumker (Németország), de Wulf, Mercier (Franciaország), Newman (Anglia), Liberatore (Olaszország) és mások munkásságában. A mai ~ fő tendenciája a legújabb természettudomány teológiai meghamisítása, Aquinói Tamás rendszerének közelítése *Kant, Hegel* filozófiájához és a mai idealista tanokhoz (Husserl, Heidegger, N. Hartmann stb.).

Toynbee, Arnold Joseph (1889—1975): angol történész és szociológus. Történelemfilozófiája a társadalmi haladás fogalmát a „ciklikusság elméletével" helyettesíti. A világtörténelmet a „civilizációk összegének" tartja. Szerinte minden civilizáció egyaránt átmegy a születés, a növekedés, a hanyatlás, a felbomlás és a pusztulás fázisán. A történelem mozgatóerőinek problémáját vizsgálva ~ elfogadja az „isteni kinyilatkoztatás"-t a történelem értelmeként, s ezt összekapcsolja az „alkotó egyéniségek vagy az alkotó kisebbségek" kultuszával. *Spenglert*ől eltérően ~ úgy véli, hogy a „nyugati civilizáció" megmenthető a klerikalizmus bevezetésével. (Lásd még: *kultúrkörök elmélete.*)

többértékű logika: formális logikai rendszer, amelynek kifejezései több mint két igazságértékkel (két érték — „igaz" vagy „téves" — esetében a klasszikus kétértékű logikával van dolgunk), általános esetben pedig bármilyen véges számú vagy végtelen értékkel rendelkezhetnek. Az első ilyen rendszereket — a háromértékű kijelentéslogikát és az *n*-értékű kijelentéslogikát — J. Lukasiewicz (1920) és E. Post (1921) konstruálta. Napjainkban a ~ különféle rendszereinek egész sora van már, s jelenleg az ilyen rendszerek általános elméletének kidolgozásán munkálkodnak. A ~ rendszereinek kidolgozása azt a célt szolgálja, hogy megoldják a tudományos kutatás különféle konkrét feladatait, mind az általános logikai feladatokat, mind a speciális tudományos feladatokat.

„A tőke": *Marx* fő műve, amelyben feltárta a tőkés termelési mód törvényeit és tudományos alapra helyezte a szocializmust. Marx életművének nevezte ezt a könyvet. A munkát a negyvenes évek közepén kezdte meg, és haláláig dolgozott rajta. Az első kötet 1867-ben jelent meg. A két utóbbi csak Marx halála után látott napvilágot; Engels rendezte őket-sajtó alá. A második kötet 1885-ben, a harmadik 1894-ben hagyta el a nyomdát. Az első idegen nyelvű fordítás 1872-ben oroszul jelent meg. Az első kötet a tőke termelőfolyamatát, a második a forgalmi folyamatot, a harmadik a tőkés termelés egészét elemzi. A negyedik kötet („Értéktöbblet-elméletek") a közgazdasági elméletek történetét és kritikáját tárgyalja. Marx elemezte a *kapitalizmus*t mint *társadalmi-gazdasági alakulat*ot, felfedte keletkezésének, fejlődésének és pusztulásának törvényeit. ~ nemcsak roppant horderejű közgazdasági mű, hanem óriási filozófiai jelentősége is van. Lenin azt írta róla, hogy „egy társadalmi alakulat — mégpedig a legbonyolultabb társadalmi alakulat — materialista módszer alapján történő tudományos elemzésének általánosan elismert és senki által felül nem múlt mintaképe". (*Lenin* Összes művei. 1. köt. 129. old.) Marx itt nemcsak alkalmazta a materialista dialektikát, hanem minden lényeges vonatkozásban ki is dolgozta, mint az objektív valóság vizsgálatának módszerét, mint logikát és ismeretelméletet. Kimutatta, hogy a kapitalizmus fejlődő jelenség, történetileg átmeneti *termelési mód,* melynek mennyiségi változásai előkészítik a feltételeket a gyökeres, minőségi változáshoz, az új, szocialista termelési módra való ugrásszerű áttéréshez. A kapitalizmus marxi elemzése feltárja e termelési mód mozgásának és fejlődésének ellentmondásait, az árutermelés első megjelenésétől a végső kulminációs pontig, amikor törvényszerűen bekövetkezik a „kisajátítók kisajátítása". Marx részletesen vizsgálja az ellentmondások fokozódásának különböző szakaszait, nyomon követi tartalmi változásaikat és megoldási módjaik alakulását, s megfogalmazza a társadalmi-gazdasági alakulatok egyik legfontosabb és legáltalánosabb fejlődéstörvényét: „Valamely történeti termelési forma ellentmondásainak fejlődése e forma felbomlásának és az új forma kialakulásának történetileg egyetlen útja." ~ egyben konkrét példát ad arra, hogyan kell dialektikus materialista módon elemezni a fogalmakat és a többi gondolkodási formát, amelynek segítségével a maga bonyolultságában és sokoldalúságában reprodukáljuk az objektív valóságot. A Marx által használt közgazdasági fogalmak rugalmasak, mozgékonyak, visszatükrözik a valóságos társadalmi viszonyok változékonyságát és ellentmondásosságát. Különösen nagy jelentősége van az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés módszerének, amelyet Marx legteljesebben ugyancsak a ~-ben dolgozott ki és alkalmazott *(absztrakt és konkrét).* A fogalmak mozgása, fejlődésük és átmenetük logikája az árutermelés történetét, a termelési mód történeti fejlődését tükrözi. Marx azonban azt is kimutatta, hogy a *történeti és logikai* össze-

fuggese nem egyszeru es nem egyenes vonalu Minthogy pl a tokes termelesi mod alárendeli maganak es modosítja a regebbi gazdasagi formakat (mint pl a kereskedelmi es a penztőket, a jaradekot stb), az elemzes logikaja azt koveteli, hogy az alapveto es dontő formabol induljunk ki, azaz az ipari tokebol Ezert Marx tobb esetben tudatosan vesz kiindulopontul olyan kategoriakat, amelyek tortenetileg kesobb keletkeztek (igy pl a kereskedelmi es a banktoket, valamint a jaradekot az ipari toke utan veszi szemugyre) Szigoruan tudomanyos modszertana segitsegevel ki tudja mutatni, hogy az ertektobblet — amelynek elmelete a marxista politikai gazdasagtan sarkkove — hogyan olt testet a tőkés termeles valamennyi jelensegeben es folyamataban ~ a tarsadalom es a társadalmi fejlodes torteneti es materialista targyalasmodjanak klasszikus mintaja Lenin ramutatott arra, hogy a tortenelmi materializmus ~ reven szunt meg hipotezis lenni es vált tudomanyosan bebizonyitott elmelette Marx a kapitalizmus fejlodeset a termelőerők fejlodesenek, minden tarsadalmi változas e vegső soron donto forrasanak alapjan, termeszettorteneti folyamatkent vizsgalta Marx kimutatta a termeloerok es termelesi viszonyok dialektikáját, egyseguket es ellentmondasaikat, megmutatta hogyan valtoznak at a tokés tarsadalom termelesi viszonyai fokozatosan, de elkerulhetetlen modon olyan tenyezove, amely beklyoba veri a termeles szabad fejlődeset, s ezert a további fejlodes megkoveteli a tokes termelesi viszonyok felvaltasat szocialista viszonyokkal

történelmi korforgás elmélete: *Vico* altal kidolgozott idealista elmelet, amely szerint a tarsadalom torteneteben allandoan ugyanazok a stadiumok ismetlődnek meg A XIX—XX sz -ban a polgári filozofiusok es szociologusok elvetve Vico elmeletenek pozitiv elemeit — a tortenelmi haladas eszmejet, a tarsadalmi fejlodes torvenyszerűseget stb —, azt a reakcios eszmet allitottak előterbe, mely szerint az emberiseg allandoan visszater kiindulopontjahoz *(Nietzsche Spengler)* Napjainkban ennek az elmeletnek *Toynbee* a fő hive. A ~ abszolutizálja es eltorzitja a tortenelmi folyamat egyes oldalait (pl az ismetlődest stb)

történelmi materializmus: a marxista—leninista filozofia alkotoresze, az a tudomany, amely az emberi tarsadalom eletenek es fejlődésenek altalanos torvenyeit es e torvenyeknek az emberek tortenelmi tevekenysegeben valo megvalosulási formait vizsgálja A ~ alkotja a tobbi társadalomtudomany elmeleti es modszertani alapját. Valamennyi Marx elotti filozofus, koztuk a materialisták is, a tarsadalmi elet felfogasaban idealista volt, mivel megallt annak a tenynek a megallapitasánál, hogy a termeszettől elterően — ahol vak erők hatnak —, a tarsadalomban emberek, tudatos lenyek tevekenykednek, akiket cselekedeteikben eszmei inditekok vezerelnek A ~ letrejotte gyokeres fordulatot jelentett a társadalmi eszmek fejlődeseben. Lehetővе tette egyreszt a materialista felfogas kovetkezetes ervényesiteset a világ egeszere — nemcsak a termeszetre, hanem a tarsadalomra is —, másreszt a tarsadalmi elet anyagi alapjának, valamint az anyagi alap es az általa determinált osszes tobbi oldal fejlődestorvenyeinek a feltárását. A marxizmus az egész emberi tarsadalom szempontjából alapvető tenyt — a letfenntartási eszkozok megszerzesenek modját — veve kiindulopontnak, ezzel osszefuggesbe hozta azokat a viszonyokat, amelyekbe az emberek eletuk termelese folyamatában lepnek, s e *termelesi viszonyok* rendszereben látta meg azt az alapot — minden meghatározott társadalom reális bázisát —, amelyre a politikai-jogi felépitmeny es a társadalmi gondolat kulonfele áramlatai ráepulnek (lásd *alap es felépitmeny*). A termelesi viszonyok minden egyes — a termelőerők fejlődesenek meghatározott fokán kialakulo — rendszere a keletkezes, funkcionálás es a magasabb formába való atmenet torvenyeinek van alarendelve Ezek kozott vannak általános, valamennyi *tarsadalmi-gazdasagi alakulatra* ervenyes és specifikus, egy-egy alakulatra jellemző torvenyek Az emberek vegtelenul sokfele, individualizált, látszólag semmikeppen sem szamba vehető es rendszerezhető cselekedeteit a ~ altalánositja es visszavezeti a nagy tomegek — az osztalytársadalomban az osztályok — cselekedeteire, amelyekben a társadalmi fejlődes megerett szukseglетei realizalodnak. A ~ felfedezese kikuszobolte a Marx előtti szociologiai elmeletek ket fő fogyatekosságát ezek az elmeletek egyreszt idealistak voltak, mivel az emberi tevekenyseg eszmei inditekainak vizsgálatara szoritkoztak, es nem kutatták, miből fakadnak ezek az inditekok, milyen anyagi okok idezik elo azokat, masreszt, csak a kiemelkedő szemelyisegek tortenelmi szerepet vizsgálták es figyelmen kivul hagyták a neptomegeknek — a torteńelem igazi alkotoinak — tetteit

A ~, amikor feltarja a tarsadalmi-torteneti folyamat anyagi alapjat, egyszersmind hangsulyozza az eszmek, a politikai es mas intezmenyek es szervezetek szerepet, tevekeny visszahatását az őket letrehozo anyagi alapra, ellentetben a vulgármaterialista elmeletekkel, amelyek mindezt tagadják A ~ a marxizmus tudomanyos-tortenelmi alapja, amely felvertezi a marxista—leninista pártokat, a munkásosztályt es valamennyi dolgozot a tarsadalom objektiv fejlődestorvenyeinek ismeretevel, feltárja a szubjektiv tenyező — a tomegek tudatossaga es szervezettsege —

szerepét. A ~ alapvonásait *Marx* és *Engels* először „A német ideológia" c. munkában fejtette ki. A ~ lenyegenek zseniális megfogalmazását találjuk „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. mú előszavában (1859). De „a társadalomtudomány szinonimájává" csak „A tőke" megjelenesevel vált a ~. (Lásd *Lenin* Összes művei. I. kot 128. old.) A történelmi fejlődés újabb tapasztalatainak felhalmozódásával a ~, miként a marxizmus egésze is, szukségszerűen tovább fejlodik es gazdagodik. E továbbfejlesztés nagyszerű peldáját adta az imperializmus, a proletárforradalmak korában *Lenin*. Korunkban, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korában, a kommunista világmozgalom új tapasztalatainak, valamint a kommunizmus szovjetunióbeli epitése tapasztalatainak feldolgozása, általánosítása a ~-nak is feladata es egyben fejlodesének gazdag forrása

történetfilozófia: a Marx előtti filozofiában igy neveztek azt az ismeretteruletet, amely a tortenelem ertelmével, torvenyszerűsegeivel, az emberiseg fejlődesének alapvető irányaival foglalkozott. A ~ kezdetei tortenetileg visszanyulnak az ókorba Az ujkorban a XVIII. szazadi felvilágositok műveltek *(Voltaire,* Herder, Condorcet, *Montesquieu).* A felvilagositok szembefordultak a történelem kozepkori teologizálásával. ~-jukat az okság elvere epitettek, kidolgozták a haladas elmeletet, a tortenelmi folyamat egysegenek gondolatát, hangoztatták a foldrajzi és társadalmi kornyezet hatását az emberre A polgári ~ fejlódesenek csucspontja *Hegel* ~-ja, aki a történelmet a szellem, az eszme egyseges, torvényszeru, belső szuksegszerűsegek által meghatározott onfejlődesi folyamatának tartotta. A ~ korlátozottsagát — spekulatív, apriorisztikus es idealista jelleget — Marx es Engels kuzdotte le. A *tortenelmi materializmus* felfedezese alapot adott a valoban tudomanyos tortenetirás es -kutatás megteremtesehez. A mai polgári ~-ban *Toynbee* es *Spengler* dekadens — a nyugati civilizáció elkerulhetetlen pusztulását jovendolő — koncepciói a legelterjedtebbek. Az utóbbi idoben W. *Rostow* kiserletet tett a ~ egy „antimisztikus" változatának a kidolgozására *(stadiumelemlet).* A polgári szociológusok es történetirók tobbsege lemond a tortenelem filozófiai altalánositásárol, amiben kifejeződik a burzsoazia felelme a kapitalizmus pusztulását magukban hordozó objektiv történelmi torvenyektől. A tortenelmet a veletlenek kaotikus váltakozásának tekintik, s elvetik az okság, a torvenyszerűseg es a haladás fogalmát.

történeti és logikai: filozófiai kategoriák, amelyek a fejlődes folyamatának fontos sajátosságait, valamint egyfelől valamely tárgy megismeresere irányuló gondolatnak a logikai fejlődése, másfelől magának a tárgynak a tortenete kozti osszefuggest jellemzik A torteneti az adott objektum keletkezesenek es alakulasának reális folyamatát, mig a logikai az objektum kifejtett állapotban letező oldalainak viszonyait, ezen oldalak osszefuggésének es kolcsonhatásának torvenyeit fejezi ki. A torteneti úgy viszonylik a logikaihoz, mint a fejlődes folyamata a fejlődes eredmenyéhez, amelyben a reális történelem során kialakuló osszefugges elérte „teljes érettségét, klasszikusságát". *(Marx—Engels* Művei. 13. kot. 466. old.) A ~ dialektikus egységet alkot. Ez az egység mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a történeti magában foglalja a logikait, ahogy minden fejlődesi folyamat magában foglalja objektiv irányát, szukségszerűségét, amely meghatározott eredményhez vezet. Jóllehet a folyamat elején a logikai mint az objektum kifejtett struktúrájának kifejezése még hiányzik, a folyamat szakaszainak egymásutánja nagyjában és egeszeben megfelel annak a viszonynak (logikai kapcsolatnak), amely a kifejlődő rendszer (objektum) komponensei kozott fennáll, s a folyamat meghatarozott specifikus objektum letrejottével fejeződik be. A ~ egysege továbbá kifejeződik abban, hogy a kifejlett egész oldalainak a viszonya es kolcsonos osszefuggése reprodukálja ezen egesz keletkezesenek a tortenetét, specifikus struktúrája kialakulásának tortenetet. Az eredmény „megszuntetve megorzott" formában tartalmazza a maga letrejottenek folyamatát· a logikai magában foglalja a tortenetit. Ámde jóllehet a történeti es logikai egysege dontő jelentőségu az objektum tortenete es annak eredménye kozotti viszony megértése szempontjából, a kettő csak általánosságban es egészeben veve esik egybe, mivel a „teljes erettseget és klasszikus formáját" elért objektumban elesnek és kikuszobolődnek mindazok az esetlegessegek, átmenetek, a fejlődes mindazon cikcakkjai, amelyek a tortenelmi folyamatnál elkerulhetetlenek. A logikai helyesbitett tortenelmi, de ez a helyesbites „olyan torvenyek szerint tortenik, melyeket maga a valóságos tortenelmi lefolyás szolgáltat". *(Marx—Engels* Muvei. 13. kot. 466. old.) Ebből adódik a valóság gondolati tukrozesenek logikai es torteneti módja kozott fennálló kulonbseg. E kutatasi modszerek kozott a kulonbseg nem egyszerűen es nem csupán a kutatás szubjektiv celjainak kulonbsege, ennek objektiv alapja van. Éppen mert magában a valoságban a fejlődes folyamata es eredmenye nem esik egybe, bar egysegben van, a kutatás történelmi és logikai modja kozti tartalmi kulonbseg szukségszeru. A torteneti jellegu kutatás feladata annak feltarása, hogy melyek a konkret korulmenyei es feltételei az egyes jelensegek fejlődesenek, az egymást tortenelmi szuk-

ségszerűséggel követő fejlődési szakaszok egymásutánjának. A logikai kutatás feladata annak a szerepnek a feltárása, amelyet a rendszer egyes elemei a kifejlett egész állományában játszanak. Mivel azonban a kifejlett egész fejlődésének csak azokat a körülményeit és mozzanatait őrzi meg, amelyek specifikus jellegében jutnak kifejezésre, a kifejlett egész logikai reprodukálása kulcsot ad tényleges történetének feltárásához is. „Az ember anatómiája — kulcs a majom anatómiájához." (*Marx—Engels* Művei. 13. köt. 171. old.) Ugyanakkor a két kutatási módszert megkülönböztető határok feltételesek, mozgók, hiszen a logikai végső soron szintén történeti, csakhogy mentes annak konkrét formájától, általánosított, elméleti formában jelentkezik, és a történeti szintén logikai, csakhogy a konkrét történeti fejlődés hús-vér alakját öltve. A ~ dialektikája nagy jelentőségű a *dialektikus logika* szempontjából, amely feltárja a megismerés általános törvényeit, a gondolat mozgásának logikáját a valóság megismerésének folyamatában.

történetiség — lásd *historizmus*

törvény: filozófiai kategória a jelenségek belső, lényegi összefüggésének megjelölésére, amely szükségszerű fejlődésüket meghatározza. A ~ a jelenségek vagy anyagi objektumok tulajdonságai között fennálló oksági, szükségszerű és tartós összefüggés meghatározott rendjét, azokat az ismétlődő lényegi viszonyokat fejezi ki, amelyek között egyes jelenségek meghatározott változásokat idéznek elő más jelenségekben. A ~ fogalma közel áll a lényeg fogalmához, amely az objektumok legfontosabb vonásait és fejlődési tendenciáit meghatározó belső kapcsolatok és folyamatok összességét jelenti. A ~ megismerése feltételezi az átmenetet a jelenségről a lényegre, és mindig az elvont gondolkodás útján, a jelenségek sok tisztán egyedi és lényegtelen ismertetőjegyétől való elvonatkoztatás s az így létrejött absztrakciók sokoldalú (logikai, gyakorlati) ellenőrzése útján megy végbe. A ~-eknek három fő csoportja van: 1. specifikus vagy részleges ~-ek; 2. a jelenségek nagyobb csoportjában érvényes általános ~-ek; 3. egyetemes vagy univerzális ~-ek. A specifikus ~-ek a konkrét specifikus jelenségek vagy az anyag részleges tulajdonságai közötti viszonyt fejezik ki. Objektíve pontos mennyiségi és minőségi meghatározottsággal rendelkeznek, és függvényszerűen, határozott matematikai formában kifejezhetők. Az általános ~-ek az objektumok és jelenségek nagy összességeinek általános tulajdonságai között fennálló viszonyokat jellemzik (pl. a tömeg, az elektromos töltés megmaradásának ~-ei a fizikában, a természetes kiválogatódás ~-e a biológiában stb.). Ezek is kifejezhetők függvényszerűen. Az egyetemes ~-ek a világ alapvető dialektikus törvényszerűségei, amelyek az anyag egyetemes, mindenütt létező tulajdonságai, változási, illetve fejlődési tendenciái közötti viszonyokat fejezik ki. Utóbbiaknak nincs konkrét függvényszerű formájuk és matematikai kifejezésük, mivel nem korlátozzák őket semmilyen konstansok, paraméterek, meghatározott feltételek vagy objektumok specifikus csoportjai, hanem úgy jelentkeznek, mint minden lét univerzális elvei, mint az az általános, amely az 1. és a 2. csoport ~-einek sokaságában nyilvánul meg. Az előbbiekben jellemzett ~-csoportok közötti határok, különbségek feltételesek, mozgékonyak. A részleges, specifikus ~-ekben az általános ~-ek működése nyilvánul meg, az utóbbiakat pedig konkrét jelenségek, többek között részleges ~-ek általánosítása útján ismerjük meg. A ~-ek érvényesülése attól függ, hogy megvannak-e hozzá a megfelelő feltételek. E feltételek megteremtése biztosítja azt, hogy a ~-ekből adódó következmények a lehetőség szférájából a valóság szférájába menjenek át. A társadalomban a ~ *(társadalmi törvényszerűség)* érvényesülése feltételezi az emberek tevékenységét, akik képesek — akár tudatában vannak, akár nem — megteremteni vagy megsemmisíteni a ~-ek érvényesülésének (realizálódásának) feltételeit. (Lásd még: *statisztikus* és *dinamikus törvényszerűség*.)

törzs: az *ősközösségi rend*ben élő emberek közösségi formája. A ~ a nemzetségi viszonyokon alapszik, s ezek határozzák meg a ~-ek területi, nyelvi és kulturális elkülönülését. Csakis a ~-höz való tartozás révén vált az egyén a közös tulajdon társtulajdonosává. A ~ biztosított számára meghatározott részt a termelt javakból és jogot a közéletben való részvételre.

A kialakuló és egyre fejlődő áruviszonyok kiszorították a nemzetségi viszonyokat, ami a ~-ek felbomlásához vezetett.

tudásszociológia — lásd *ismeretszociológia*

tudat: az objektív világ *visszatükrözése* az emberi agyban; az agy legmagasabb rendű, csakis az emberre jellemző funkciója, melynek lényege, hogy célszerűen visszatükrözi a külvilágban levő tárgyak, folyamatok objektív tulajdonságait és kapcsolatait (tehát az objektív valóság szubjektív képe) s ennek következtében gondolatilag megkonstruálja a cselekvést, megoldja az ember s a társadalmi és természeti valóság kölcsönös kapcsolatának szabályozását és önkontrollját. A történeti fejlődés során a ~ fogalma széles, átfogó értelemben a szellemmel, *gondolkodás*sal egyenlő fogalomként használatos. Így a ~, mint

az anyagi léttel szemben álló másik legszélesebb kategoria, a filozófia alapkérdésének: az anyag es a ~ egymáshoz való viszonyának egyik oldalát kepezi. Keletkezéséről, lényegéről és a világban betoltott szerepéről meróben ellentétes az *idealizmus* es *materializmus* álláspontja. Az ~ idealista ertelmezesével szemben a materializmus a tudatot az anyagi let fejlődese szukségszerű eredmenyenek es visszatukrozésének tekinti. Az utobbi evszázadban a dialektikus materializmusnak, valamint a marxista világnézetre és a modern agyfiziologia adataira támaszkodó *pszichologia* tudományának reális feladatává vált a ~ lenyegenek es sajátosságainak egzakt kutatása. E fejlodes lehetővе tette a ~ pontosabb, konkrétabb meghatározását. A ~ fiziológiai alapját és idegrendszeri lefolyásának jelleget tekintve végső soron bonvolult reflexfolyamat. A ~ az agynak mint egesznek, azon egyseges anyagi rendszernek a funkciója, amely a foldon a szervezett anyag legmagasabb rendű formája. A ~ nem azonos pusztán a *magasabb idegmukodés*sel, az agy a ~-nak nem forrása, hanem szerve. A ~ kialakulásának elsodleges oka az agyon kivul, az embernek a természeti és társadalmi letfeltételeivel, az objektiv valósággal való kolcsonhatásában keresendo. A ~-ot vegso soron az objektiv világ tárgyainak es jelenségeinek hatasa determinálja. Ez a hatás az ember valoságos eletfolyamatát jelento tarsadalmi *tevékenység* kozvetitésevel es annak réven ervenyesul. Az agyban a visszatukrozes tárgya átalakul és szubjektiv eszmei formát olt. Az *eszmei* egyszersmind valóságos is, minthogy letezik. A ~ valóságos letformája az embernek a nyelven alapulo és meghatározott celra irányuló gyakorlati vagy elmeleti tevekenysége. A ~ viszonylagosan onálló. A ~ társadalmi és torteneti jellegu, amennyiben kialakulásának es fejlódésenek alapja, a munkafolyamat, valamint realizálodásának eszkoze, folyamatosságának es fejlodesenek biztositoja, a *nyelv* egyaránt társadalmi jelenseg. A ~ lenyeg csak akkor erthető meg, ha megertjuk a ~ eredetet. A ~ kialakulása az állati pszichikumbol reszben biológiai, dontoen pedig társadalmi tenyezok eredmenye. A ~ kialakulásanak tortenete csakis olyan folyamatként értheto meg, melynek alapját az emberi munka formainak, az emberi viszonyok forrásainak letrejotte es fejlódese alkotta A munka celtudatos folyamat. amelynek során az ember szerszámok segitsegevel hat a tárgyra, amelyet csak akkor alakithat át a maga celjainak megfeleloen, ha osszhangba hozza cselekveset az illető dolog termeszetével. Így a munkafolyamat szervesen osszefugg a megismeresi folyamattal, a visszatukrozés fejlodesevel. A ~ társadalmi-történeti jellegú azért is, mert a konkret társadalmi korulmények kozott élő, a történeti fejlődés meghatározott szintjén levő ember tudata. A ~ társadalmi-történeti jellege az egyeni ~-ra is ervényes, ugyanakkor az egyen, a személyiség ~-a nem azonos a *tarsadalmi tudatformák*ban — elsősorban a nyelv segitségevel — realizálódó társadalmi tudattal. A ~ tárgya az objektiv valóság, a természet, a társadalom és maga a tudat; szerve az emberi agy; hordozója a tortenetileg konkrét személyiség, az ember; tartalma a történetileg kialakult s szakadatlanul bővulő ismeretek rendszere; osztonzője az ember társadalmilag meghatározott szukseglетei és a társadalom erdekei, szerepe az, hogy biztositsa az ember helyes tájékozódását a kornyező világban, valamint, hogy elősegitse a világnak a társadalmi *gyakorlat* alapján történő megismereset es átalakitását A ~ tehát aktiv tenyezo, nemcsak a társadalmi gyakorlat fejlődésének eredménye, hanem egyszersmind szukseges elófeltétele is e gyakorlat megvalósításának es további elórehaladásának *(elmélet és gyakorlat)*. Az emberi ~ tehat a valósággal ketoldalú kapcsolatban áll egyreszt a ~ tartalma a valóság megismerésének eredmenye; másrészt a ~ konstruktívan, alkotóan hat vissza a valóságra, jellemző sajátossága az ember szukseglетei, erdekei, valamint a világ helyes tukrozése alapján történő ésszerű célkitúzes, s a céltudatos akarati tevekenység szabályozása, a jovo elozetes szubjektiv megalkotása. A ~ egzisztenciális fontossága s létrejottének es fejlődesének tortenelme, szuksegszerusege a ~ azon konstruktiv (alkotó) es szabályozó tevekenysegében rejlik, mely a világot egyrészt átalakitja, másreszt pedig alárendeli az ember, a társadalom érdekeinek. ~-on szúkebb értelemben a logikai absztrakt gondolkodást értjuk, amely lehetővе teszi a tárgyak, a folyamatok lenyegi megismereset. Tágabb ertelemben azonban a ~ magaban foglalja a pszichikus tevekenyseg más szféráit is: az erzekeles, emlekezés, az erzelmi-akarati elet folyamatait is, valamint ezek állando kolcsonhatását. Ugyanakkor a ~ nem teljesen azonos a *pszichikum*mal, amennyiben az a nem tudatos, a tudattalan tenyezőket is magában foglalja. A ~, a pszichikum legmagasabb formája es a *tudattalan* szferája kozott nincs merev, abszolút határvonal.

tudatalatti: olyan aktiv pszichikai folyamatok jellemzője, amelyek adott pillanatban nincsenek ugyan a tudat ertelmi tevekenysegenek kozeppontjában, megis hatnak a tudati folyamatok lezajlására. Igy pl. az, amire adott pillanatban kozvetlenul nem is gondolunk, de ami elvben ismert számunkra es asszociativ kapcsolatban van gondolatunk tárgyával, mint gondolati mondanivalo, befolyásolhatja gondolkodásunkat, osszefonódhat vele stb. Hasonlóképpen egyes szituációk,

korulmenyek, automatikus cselekedetek (mozdulatok) eszlelt (bár nem tudatosított) hatasa, tudat alatti eszleletkent jelen van minden tudatos cselekedetunkben A ~-ban nincs semmi misztikus vagy megismerhetetlen E jelensegek a tudati tevekenyseg mozzanatai, olyan pszichikai folyamatokat foglalnak magukban, amelyek kozvetlenul nem vesznek reszt adott pillanatban a figyelem kozpontjaban allo targyak ertelmezeseben (Lasd meg *tudattalan freudizmus neofreudizmus*)

tudattalan: 1 automatikusan, reflexszeruen vegzett cselekves, amelynek oka nem juthatott meg el a tudatig (pl a vedekezes reakcioja stb), tovabba, amelynel a tudat termeszetesen vagy mestersegesen ki van kapcsolva (alom, hipnozis, eros ittassag allapota, holdkorossag stb) 2 Aktiv pszichikus folyamatok, amelyek kozvetlenul nem vesznek reszt a szubjektumnak a valosaghoz valo tudatos viszonyaban, s amelyeket a szubjektum az adott pillanatban meg nem tudatositott (*tudatalatti*). 3 A polgari irodalomban a ~ terminusat gyakran olyan sajatos pszichikai terulet jelolesere hasznaljak, ahol orok es valtozhatatlan hajlamok, motivumok (inditekok), torekvesek osszpontosulnak, melyeknek az osztonok adjak meg az ertelmet, amelyek a tudat szamara hozzaferhetetlenek A ~-ra vonatkozo idealista felfogas a *freudizmus*ban fejlődott ki a legteljesebben A ~ a tudatos aktusok misztikus megismerhetetlen alapjaként szerepel Herbart, Schopenhauer es nehany mas idealista koncepcioiban

tudomány: a tarsadalmi tudat egyik formaja, szisztematizalt ismeretek tortenelmileg kialakult rendszere, melyeknek igazsagat a tarsadalmi gyakorlat allandoan ellenorzi es pontosabba teszi, korrigalja A tudomanyos ismeret ereje altalanossagaban, egyetemessegeben, szuksegszerusegeben és objektiv igazsagaban van. A muveszettől elteroen, amely a vilagot muveszi kepekben tukrozi vissza, a ~ ezt fogalmakkal, a logikus gondolkodas eszkozeivel eri el. A vallassal ellentetben, amely a valosagot torz modon abrazolja, a ~ a valosag igaz, helyes visszatukrozodese A ~ a veletlenszerű, a kaotikus mogott felismeri es tanulmanyozza az objektiv torvenyeket, melyeknek ismerete nelkul lehetetlen a tudatos celiranyos gyakorlati tevekenyseg A ~ feladata nemcsak az, hogy megmagyarazza a letezot, a mar meglevot, hanem az is, hogy az objektiv torvenyek ismerete alapjan előre lassa a jovot A ~ haladasa abban nyilvanul meg, hogy a viszonylag egyszeru oksagi osszefuggesek es lenyeges kapcsolatok feltarasatol eljut a let es a gondolkodas melyebb es alapvetőbb torvenyeinek feltarasahoz.

A tudomanyos megismerés jelenlegi szinvonalanak megkulonbozteto ismerve a targy belso strukturajaba valo behatolas, a torvenyszeruseg megismeresenek elmelyitese a struktura feltarasaig Ez eloterbe helyezte a tudomanyos kutatas strukturalis modszereit es az objektumoknak kolcsonosen osszefuggő elemek bonyolult rendszereként valo abrazolasat Nemcsak az anyag egyes mozgasformai kepezik a modern ~ targvat, hanem a mozgasformak osszefuggesei es kolcsonhatasai is A ~ az anyagszerveződés magasabb szintjeinek es bonyolultabb formainak egyre elmelyultebb kutatasa iranyaban fejlodik, egyszersmind azonban az egyszerubb mozgasformak lenyeget is pontosabban feltarja Igy a biologiai, fiziologiai es pszichikai folyamatok elmelyult strukturalis vizsgalata alapjan kibernetikai eszkozokkel sikerul gyorsitott technikai fejlodest megvalositani A dolgok strukturajanak melyebe valo behatolas lehetővé tette olyan konkret anyagok es mesterseges rendszerek, polimerek, mesterseges gyemantok kibernetikai rendszerek stb letrehozasat amelyeknek tulajdonsagai megkozelitik az elore megszabott kovetelmenyeket

A ~ a specializalodas utjan halad, annak alapjan, hogy behatol a melyenfekvő torvenyszerusegekbe es a valosag szamos szferajat atfogo altalanos principiumokat allapit meg A tudomanyos megismeres annal termekenyebb, minel szerteagazobbak a ~ fogalmai, amelyek nagyfoku differencialodasra es integralodasra kepesek A tudomanyos fogalmak fejlődesevel parhuzamos a ~ terminologiai gazdagodasa Egyre szelesebb koruen hasznaljak fel a termeszetes nyelvek mellett a kulonbozo mesterseges jelrendszereket is (lasd *szemiotika jel*) A tudomanyos ismeretek differencialodasanak megnyilvanulasa hogy a ~ egyes fejezetei sajat specifikus kutatasi feladatokkal es modszerekkel rendelkezo viszonylag onallo diszciplinakka valnak Mennel melyebben hatol a ~ a reszletekbe, annal jobban feltarja a valosag kulonbozo teruletei kozott fennallo osszefuggeseket, s ez a tudomanyos ismeret integralodasat jelenti, olyan ~-ok kialakulasat, amelyek minosegileg kulonbozo objektumok kozos tulajdonsagait es viszonylatait tanulmanyozzak Mennel jobban feltarja a ~ a dolgok altalanos osszefuggeseit annal jobban tisztazza a reszletek lenyeget Ez a differencialodas es integralodas utjan halado megismeres valosagos dialektikaja

A specialis modszerek tekinteteben a modern ~-t a kiserleti, vizsgalati eljarasok, tobbek kozott a *modell*alkotas rendkivul nagy merteku meghonosodasa valtozatos technikai eszkozok felhasznalasa jellemzi es a matematika novekvo behatolasa a kulonbozo ismeretteruletekre (bio-

logia, fiziologia, nyelvtudomany, pszichológia stb.). A ~-ok gyors utemú matematizalasát segíti elő a *kibernetika* fejlődése. A kibernetika es a matematikai logika sikerei, kozvetlen belepesuk a termelesbe, arról tanúskodnak, hogy a formalizalasnak óriasi gyakorlati eredményei vannak. A megismeres e teruleteinek fejlodése a ~ tobbi eredmenyével egyutt elvezet úgyszólvan az egész anyagi termelés automatizálásához. Ugyanakkor egyre világosabbá valik a tudományos megismerés formalizalásának és matematizalasának korlátozottsága is. A modern ~ a megismerés formalis és tartalmi oldalának szintezise útján fejlodik. Általanos modszertani szempontból pedig a dialektikus materializmus tényleges benyomulása jellemzi

A tudományos megismerés fejlődése gyorsuló utemu, az előzo nemzedékektol orokolt ismerettomeggel aranyos. Lerovidulnek a tudomanyos megismerés egyes fazisai, csokken a felfedezesek es gyakorlati felhasznalásuk kozotti ido. Szorosabba valik a kapcsolat a ~ elmeleti reszei és alkalmazásuk kozott, egyre inkább elveszti korábbi jelentőséget a ~ elmeleti es alkalmazott ~-okra való felosztasa. Lényeges sajátossága a modern ~-nak, hogy egyre gyakrabban kezdi megelőzni a termeles fejlodését. A ~ olyan erove valt, amely előre meghatározza a gyakorlatot. A „termelés leányából a termelés szulőanyjává" változik át.

A modern ~ számos új általános problémat allít a tudósok és az egész társadalom elé. Ezek koze tartozik az oriási anyaghalmazban valo tájékozódas feladata. Rendkívul gyors utemben no a tudomanyos publikációk mennyisege. A tudomanyos kutatassal foglalkozók letszama a világ fejlett országaiban sokkal gyorsabban novekszik a termeszetes szaporulatnal. Ilyen korulmenyek között a tudomanyos gondolatok kicserelése egyre nehezebbe valik. E nehezségek megoldasának útja mindenekelott a társadalmi antagonizmusok felszamolasa, a társadalom esszeru megszervezese, tovabba a tudomanyos publikációk formainak racionalizálasa, az információ tárolasának es felkutatásanak automatizalasa, a modern szamitastechnika felhasználása az ismeretanyag logikai, statisztikai, matematikai és egyeb feldolgozasához. Mindez megkövetelí a tudomanyos diszciplinák logikai szisztematizalását. Az elmondottak rendkivul fontos helyet biztositanak a tudomanyos kutatás logikajának. Az egyik kozepponti probléma a kulonbozo ismeretteruletek „metatudomanyainak" kidolgozása és a megfelelo formalizált nyelvek megalkotasa (lásd *metateória*).

A modern ~-ra jellemző az is, hogy fokozódik az ismeretek elvontsaga. Egyre nagyobb szerephez jutnak az absztrakt logikai-matematikai modellek.

A ~ fejlodése megkövetelí, hogy a kulonbozo, egymástól látszólag távoleso tudományagak is egyuttmukodjenek, kolcsonosen gazdagítsák egymast, muvelőik szuntelen eszmecserét folytassanak egymással. A kulonbozó ~-ok kölcsonós megtermékenyítésének egyik sarkalatos módja egymás módszereinek felhasználása. A kibernetika a módszerek ilyen átvétele eredményeképpen jott letre. Eszméi és módszerei most behatolnak olyan teruletekre, mint a fiziológia, biológia, kozgazdaságtan, lingvisztika stb. Másrészt viszont, pl. a biológiai rendszerek kibernetikai kutatásai új perspektívákat tárnak fel az automatika számára, segítik tisztázni a technikai rendszerek felépítésének új princípiumait.

A modern ~ fejlődesének történelmi tendenciája az, hogy a kommunista társadalom egységes ~-a fele halad előre, amelynek alapvető vonásai már most kirajzolódnak. Ezek jutnak kifejezésre a tudományos megismerés — differenciálódáson alapuló — integrálódasában, a különbozó ~-ágakat elválasztó éles határok megszűnéseben, a kibernetika típusú átfogóan általánosító ~-ok, valamint a — biofizika, bionika, geokémia stb. típusú — határ ~-ok kialakulásában, ami egységes egéssze otvozi a ~-t, továbbá egyes ~-ok módszereinek más ~-okba való behatolásában.

A tudomanyos megismerés dialektikája, hogy az új felfedezesek és elméletek nem szüntetik meg a korábbi eredményeket, nem tagadják azok objektiv igazsagát, csupán pontosabban körvonalazzak alkalmazhatóságuk határait és határozzak meg helyuket a tudományos ismeretek általános rendszerében. A ~ szoros kapcsolatban van a filozófiai világnézettel, amely felvértezi az objektív világ legáltalánosabb fejlődestörvényeivel, az ismeretelmelettel és a kutatás módszereivel. A filozófia korszerú formája a dialektikus materializmus, amely alkalmas arra, hogy helyesen altalanositsa a ~ adatait, és arra, hogy a tudományos kutatás korszeru módszertani alapja legyen. A társadalmi-termelési gyakorlat szuksélegyen. A társadalmi-termelési gyakorlat szukségletei alapján létrejott és annak serkentő hatásara szakadatlanul fejlődó ~ erőteljesen visszahat a tarsadalmi fejlodés alakulására.

A világ egysége alapozza meg a természet es a társadalom megismerésének egységét, a termeszettudományok és társadalomtudományok metodológiájának, logikai struktúrájának elvi egyseget. Ezen az egységen belül azonban a társadalom mint sajátos szociális képződmény megismeresének sajátosságai is vannak a természet megismeréséhez képest. A társadalom mindenekelőtt bonyolultabb; a legfőbb sajátosság azonban az, hogy a társadalomban tudattal biró emberek alkotói és egyben szereplői is a történelem folyamatának; sajatos vonása a társadalomnak az is,

hogy valtozekonyabb mint a termeszet, a ma gyorsabban tortenelemme lesz, ami kihat az aktualisan letezo viszonyok vizsgalatara. Ebbol kovetkezik az is, hogy a tarsadalomtudomanyok — torteneti jellegu tudomanyok A tarsadalomtudomanyi megismeres specifikus volta nem jelenti e tudomany relativitasanak abszolutizalasat, sot tudomanyvoltanak tagadasat, ahogyan nehany burzsoa filozofiai iranyzat ezt allitja *(prezentizmus neokantianizmus* stb).

tudományos előrelátás: tudomanyosan meg meg nem figyelt vagy tapasztalatilag meg meg nem allapitott termeszeti es tarsadalmi jelensegek feltarasa, ill elorejelzese, elmeleti es kiserleti adatok altalanositasa es az objektiv fejlodestorvenyek szambavetele alapjan. A ~ ketfele lehet' I ismeretlen, a tapasztalatban meg nem rogzitett, de letezo jelensegekkel kapcsolatos, pl. antireszecskek, uj kemiai elemek, erclelohelyek stb ~-a, 2 olyan jelensegekkel kapcsolatos ~, amelyeknek meghatarozott feltetelek kozott csak a jovoben kell letrejonniuk (pl a kapitalizmus elkerulhetetlen pusztulasanak es a kommunista tarsadalmi rend gyozelmenek elorelatasa Marx es Engels altal, Lenin kovetkeztetese a szocializmus felepitesenek lehetőségerol egy országban az SZKP programjanak tetelei az eljovendo kommunista rend alapveto vonasairol). A ~ alapja mindig a termeszet es a tarsadalom ismert torvenyeinek kiterjesztese a meg ismeretlen vagy letre nem jott jelensegek olyan korére, ahol az adott torvenyek feltetlenul megorzik ervenyuket A ~ szuksegszeruen tartalmazza a valószínű feltetelezesek elemeit is. kulonosen a jovő konkret esemenyeivel es idopontjukkal kapcsolatban Ez a fejlodesi folyamatban korabban nem letezett, minosegileg uj oksagi osszefuggések és lehetosegek keletkezesevel, a tarsadalomban pedig a tarsadalmi fejlodesfolyamatok kulonos bonyolultsagaval magyarazhato A ~ helyességének vegso kriteriuma mindig a *gyakorlat* (Lasd meg — *prognosztika futurologia*)

tudományos kommunizmus: a *marxizmus—leninizmus* harom alkotoreszenek egyike, a kapitalizmus felszamolasara es a szocialista, majd a kommunista tarsadalom felepitesere iranyuló tarsadalmi mozgalmat tanulmanyozza. Minthogy az antikapitalista tarsadalmi mozgalom hajtóereje es vezetoje a munkasosztaly, amely maga kore tomoriti az osszes elnyomottakat es kizsákmanyoltakat es rokonszenvet ebreszt maga iránt az egesz halado emberiségben, a ~ főkérdése a proletariatus vilagtortenelmi kuldetésének kérdese Ez a tetel konkret formaban jelenik meg a proletarforradalom es a *proletárdiktatura* elmeleteben; mindkettő a szocialista társadalom felepitesenek eszkoze Igy a ~ tudomanyosan megalapozza az ember kizsakmanyolasa felszamolasanak es a kapitalizmus ellentmondasaitol mentes uj tarsadalmi rend felepitesenek realis utjat A ~, mint a marxista—leninista tudomany alkotoresze, a masik ket alkotoresz — a dialektikus es tortenelmi materializmus, valamint a politikai gazdasagtan — kovetkezteteseire tamaszkodik Kulonosen nagy jelentosegu a ~ szempontjabol az osztalyharc elmélete és az értektobblet-elmélet. A ~ a társadalom atalakitasanak gyakorlati problemait allitja az elmeleti gondolkodas ele, s ezzel osztonzi a gondolkodas dialektikus modszerenek fejlődeset, a tarsadalmi torvenyszerusegek feltarasat, a gazdasagtudomanynak, tobbek kozt a szocializmus politikai gazdasagtananak tovabbfejleszteset. Mint vilagnezet es politikai ideológia, a ~ a proletariatus erdekeit fejezi ki — azon osztalyet, amelyre a tarsadalom forradalmi atalakitasának feladata var. A ~ szorosan osszefugg a felszabadito mozgalom gyakorlataval Ezert a ~-ra teljesen raillik az, amit Marx mondott a marxista elmelet egeszerol, hogy tudniillik az elmelet a forradalmi munkasmozgalom altalanositott tapasztalata Emellett a ~ nemcsak a proletar osztalyharc, a szocialista forradalom es a proletardiktatura tapasztalatait altalánositja, hanem a demokratikus tomegmozgalmak, a polgari demokratikus es nemzeti felszabadito forradalmak tapasztalatait is Az *utopikus szocializmus*sal ellentetben, a ~ nem onkenyesen gondolja ki, konstrualja meg az uj tarsadalom epitesenek formait, hanem az eletben, a szocialista es kommunista epites gyakorlataban talalja meg azt az utat, amit a szeles neptomegek alkottak ramutat a kommunizmus csiranak elmeleti es gyakorlati jelentősegere, es lehetővé teszi gyors kibontakozasukat es szeles koru elterjedesuket. A nemzetkozi kommunista es munkasmozgalomnak, a Szovjetunióban es mas szocialista orszagokban folyo szocialista es kommunista epites gyakorlatanak altalanositott tapasztalata alapjan a ~ megfogalmazza azokat az altalanos torvenyszerusegeket, amelyek a kapitalizmusból a kommunizmusba valo atmenet utjara lepo valamennyi orszagra nezve ervenyesek *(szocializmus)* E torvenyszerusegek figyelembevetele, amely az egyes orszagok konkret feltételeinek es sajatossaganak szambavetelevel, uj formak es modszerek kutatasaval parosul, lehetove teszi a ~ gyakorlati sikeret es egyszersmind kedvező felteteleket teremt elmeleti tovabbfejlődesehez es gazdagodasahoz

tudományos-technikai forradalom: a termeszet megismeresenek es a természeti torvenyek emberi felhasznalasanak fejlődeseben vegbemenő minoségi ugrás, amit a tudomany kozvetlen tarsa-

dalmi termelőerővé válása és a termelőerők egész rendszerének ezt követő átalakulása jellemez. A ~ a társadalom történetében lejátszódott és nagyobbrészt egymástól elszigetelt tudományos, ill. technikai forradalmaktól eltérően nem valamiféle egyedi nagy tudományos felfedezéssel vagy technikai találmánnyal, hanem valamely konkrét tudományban vagy termelési ágban végbemenő fordulattal függ össze. A ~ lényegi sajátossága a *tudomány* és a *technika* forradalmának olyan egysége, amely a *termelőerők* egészének minőségi megváltozását eredményezi.

A jelenkori ~ megkülönböztető vonásai: gyorsan tökéletesedő felépítésű kibernetikai rendszerű gépek, mechanizmusok, technológiai folyamatok és eljárások létrehozása, az emberi tevékenység szférájának kiterjesztése a Föld határain túlra, tudományosan feltárt elvileg új anyagok és megadott tulajdonságú anyagok előállítását biztosító módszerek, valamint új energiaforrások közvetlen gyakorlati alkalmazása. A ~ befolyást gyakorol a társadalmi termelés szervezetének és irányításának egész rendszerére. Szociális hatásainak sorában a legfontosabbak: a munka feltételeinek és tartalmának átalakulása, a munkaidő csökkenésének, a különböző szociális és foglalkozási csoportok közötti viszonyok megváltozásának, valamint a dolgozók kulturális-technikai színvonala emelkedésének lehetősége.

A tudománynak a termelés vezető erejévé változását már Marx anticipálta. Több mint száz évvel ezelőtt felismerte azt a tendenciát, amelynek eredményeként a termelés egész folyamata „tudományos folyamattá", a „tudomány technológiai alkalmazásává" válik, és a közvetlen munka mennyiségileg jelentéktelenné zsugorodik, minőségileg pedig átalakul. Ez a tendencia különös erővel nyilvánul meg a jelenkorban. Az alapvető természettudományok (a fizika, a kémia, a biológia) összenövése a termeléssel meghatározza a ~ megfelelő alapirányát is.

A mechanikai megmunkálási módszereket kiszorítják a fizikai és a kémiai tudományok legújabb vívmányain alapuló fejlettebb módszerek. A bionika fejlődése lehetővé teszi biológiai folyamatok és módszerek alkalmazását mérnöki feladatok megoldásánál, az élő természetről szerzett tapasztalatoknak a technika különböző területein való felhasználását. Korunk tudományos-technikai forradalmában különleges helye és jelentősége van a *kibernetiká*nak és az automatizálásnak. A kibernetika alkotja az automatizálás elméleti alapját; a modern természettudományok valamennyi ágát áthatja és egyesíti őket a matematikai módszerek, az információelmélet, az irányításelmélet, a rendszerelmélet alapján; összekapcsolja egymással a természettudományt és a társadalomtudományt, ami által olyan tudományok számára nyit közvetlen utat a termelési gyakorlathoz, mint a politikai gazdaságtan, szociológia, pszichológia, nyelvtudomány stb.

Az automatizálás a termelési eszközök fejlesztésének színvonalát jellemzi és a jelenkori tudományos-technikai haladás tengelye. A ~ szociális következményeinek jellegét az határozza meg, hogy melyik társadalmi rendszerben történik az automatizálás. A kapitalizmus viszonyai között a társadalmi ellentmondások kiéleződéséhez vezet. A szocializmusban a *személyiség* fejlődéséhez szükséges anyagi feltételek létrehozását és továbbfejlesztését segíti elő.

A jelenkori ~ sokoldalúan hat a társadalmi élet minden szférájára: nemcsak a közvetlen anyagi termelést forradalmasítja, hanem a szállítást, a hírközlést, az információ terjesztésének eszközeit is; nagy hatással van a politikára, az ideológiára, a nemzetközi kapcsolatokra, a hadügyre, az erkölcsi viszonyokra; behatol a kultúra, a mindennapi élet, a pihenés szférájába; forradalmat idéz elő a világról alkotott általános elképzelésekben, a tudományos és műszaki-technikai gondolkodásban; szükségessé teszi a társadalmi viszonyok adekvát megváltoztatását, a társadalom szervezetének és irányításának tökéletesítését.

tulajdon: az anyagi javak elsajátításának történelmileg meghatározott formája, melyben az emberek között a társadalmi termelés folyamatában kialakult viszony fejeződik ki. A ~ különféle formáiban az osztályoknak, csoportoknak a *termelési eszközök*höz való viszonya nyilvánul meg. A ~ fejlődését a termelőerők fejlődése határozza meg. A termelési mód változása a ~ formáinak megváltozásához vezet. Az egyik forma másiktól való különbsége a társadalom gazdasági érettségének színvonalától, a munkaerő és a termelési eszközök egyesítésének jellegétől függ. A ~ különböző formái ugyanakkor a munkamegosztás fejlődésének a fokozatai. A társadalom történetében két alapvető ~-formát ismerünk: a társadalmi és a magán-~-t. Az *ősközösségi rend*re és a *szocializmus*ra a társadalmi ~ jellemző. A magán-~ a csere fejlődésével jön létre és a rabszolgatartó rendben, a *feudalizmus*ban, valamint a *kapitalizmus*ban uralkodik. A magán-~ jellege e három társadalmi formában más és más. A magán-~-nal függ össze a társadalom osztályokra tagozódása, az osztály- és nemzeti ellentétek megjelenése. Az uralkodó ~-forma megalapozza egy bizonyos osztály uralmát. A magán-~ megsemmisítése, a társadalomnak a társadalmi ~ alapján való megszervezése az antagonisztikus ellentétek felszámolásához, az osztálykülönbségek megszüntetéséhez vezet.

tulajdonság: a tárgynak az az oldala, amely meghatározza különbözőségét vagy egyezését más tárgyakkal, s amely a velük való kölcsönhatásban nyilvánul meg (pl. kiterjedés, rugalmasság, szín, hővezető képesség stb.). Minden ~ viszonylagos. Minden egyes dolognak számtalan sok ~-a van, s egységük adja a dolog minőségét *(minőség és mennyiség)*. A dialektikus materializmus szerint a dolgok minden ~-a magának a dolognak a sajátja, vagyis objektív. A tárgyak egyes ~-ainak tanulmányozása minőségük megismerésének foka.

tükrözéselmélet: a marxista filozófiában a dialektikus materialista *ismeretelmélet* alapja, amely feltárja a *visszatükrözés* valamennyi szintjének legáltalánosabb vonásait és sajátosságait. A ~ feladatai közé tartozik, hogy megvilágítsa a visszatükröző tevékenység valamennyi formájának természettudományos alapjait, köztük az emberi *tudat* létrejöttének, fejlődésének és fiziológiai mechanizmusainak kérdéseit. A ~ es az „ismeretelmélet" terminusokat a marxista filozófiai irodalom gyakran mint szinonimákat használja, amikor a megismerő tevékenység lényegéről, alapjáról van szó. A visszatükrözést mint gnoszeológiai elvet a Marx előtti materializmus is felismerte, de — mint Lenin megjegyezte — a régi materializmusnak alapvető fogyatékossága volt, hogy nem tudta a dialektikát a ~-re alkalmazni, a tükrözést a külvilág passzív, holt „visszfényeként", „lefényképezéseként" fogta fel.

U

ugrás: a tárgy vagy jelenség gyökeres, minőségi változása, a régi minőségnek — a mennyiségi változások eredményeként — új minőségbe való átcsapása. A fejlődés megelőző, evolúciós szakaszához képest az ~ többé vagy kevésbé nyílt, viszonylag gyors változás. Minden minőségi változás csak ~ által lehetséges. Az ~ formái rendkívül sokfélék: a jelenség jellegétől és fejlődésének körülményeitől függenek. Lényegében minden jelenség a maga sajátos módján megy át új jelenségbe. Az átmenet módjai mégis két viszonylag határozott típusra oszthatók: robbanásszerű és fokozatos ~okra. A robbanásszerű ~ra az jellemző, hogy a régi minőség egyszerre, teljes egészében megváltozik (pl. egyes elemi részecskék átalakulása másokká); a társadalmi életben az ilyen ~ példája a *társadalmi forradalom*. A fokozatos ~ során a létező jelenség részeiben, egyes elemeiben változik mindaddig, amíg a fokozatos fejlődés eredményeként teljes egészében átalakul. A természetben főleg ily módon mennek végbe az állat- és növényfajták minőségi változásai. A társadalmi életben az ~ első típusa az antagonisztikus alakulatokra jellemző; ezekben az uralkodó osztály akadályozza a régi rendből az újba való, történelmileg megérett átmenetet. Ez az átmenet (pl. a kapitalizmusból a szocializmusba) csak a politikai forradalom útján valósulhat meg. Az ~ második típusa a nem antagonisztikus alakulatra jellemző; itt az alapvető társadalmi erőknek közös érdeke a társadalom előrehaladása. Erre vonatkozóan mondta Marx, hogy az osztály nélküli társadalomban a társadalmi változások nem öltik többé a politikai forradalom formáját.

urbanizáció ⟨lat. urbs — város⟩: történelmi folyamat, melynek során megnő a városok szerepe a társadalmi fejlődésben, változásokat idézve elő a társadalom szociális és demográfiai struktúrájában, a kultúrában, az életmódban, a pszichológiában, s egyúttal koncentrálja az emberek érintkezési formáit.

A városi típusú települések létrejötte az ősközösségből a rabszolgatartó rendszerbe való átmenet korára nyúlik vissza, és a társadalmi munkamegosztás elmélyülésével, a kézművesség és a földművelés különválásával, az osztályok és az állam megjelenésével függ össze. Az i. e. 3—1. évezredben városok jöttek létre Mezopotámiában, Egyiptomban, Szíriában, Kisázsiában, Indiában, Kínában. A görög-római világban nagy szerepet játszottak olyan városok, mint Athén, Szirakúza, Karthágó, Róma. A városok nagy hatást gyakoroltak a középkori társadalom életére. Ösztönözték a központosított államok megteremtését, előmozdították az áru- és pénzviszonyok fejlődését. A középkori városokban alakultak ki a tőkés termelési mód, a burzsoá kultúra elemei. Az ~ folyamatának erősödése a XIX. sz.-ban „városforradalomhoz" vezetett, megnövelte a lakosság városokban való koncentrálódását, amit a mezőgazdasági termelés nagyobb intenzitása, a közlekedés és a hírközlési eszközök fejlődése, az orvostudomány tökéletesedése stb. tett lehetővé.

A városi lakosság aránya a Szovjetunióban 56% (1970), az Egyesült Államokban 70% (1960), Nagy-Britanniában 78% (1966), Franciaországban 63% (1962), az NSZK-ban 79% (1967).

A városok védelmi támaszpontokként, a kereskedelem, a kézművesség, az ipar központjaiként a hatalom, az igazgatási tevékenység, a szolgáltatások, a kultúra centrumaiként keletkeztek és fejlődtek. A városokban kedvezőbb lehetőségek alakulnak ki az érintkezés hatékonyságának fokozására és ennek kapcsán a tevékenység integrálására. A civilizáció legfőbb vívmányai elválaszthatatlanok a városok fejlődésétől.

Az ~ jelenlegi szakaszának specifikuma a *tudományos-technikai forradalom*mal, az „ismeretermelés" megnövekedett szerepével, a tevékenység intellektualizálódásával, a különféle (tudományos, műszaki, kulturális, pszichológiai stb.) társadalmi információk fokozott jelentőségével függ össze. A tevékenység és az ismeretek különböző területei közti kapcsolatok elmélyítésének szükségessége, a különféle társadalmi csoportok közvetlen érintkezésének szükséglete fokozza a lakosság koncentrálódását a legnagyobb városi központok körzeteiben, amelyek óriási társadalmi-információs potenciállal rendelkeznek és az ~ „hordozóivá" válnak. Jellemző, hogy éppen a legnagyobb városokban a legmagasabb a munka termelékenysége. E központok előnyei

a társadalmi információ sokrétűsége terén, lehetőségei a kultúra, a szabad idő, a társadalmi kontaktusok megválasztása területén mintegy „megdöntik" a tudományos-technikai forradalom korában a kisebb városok olyan értékeit, mint a természethez való közelség, a közlekedésre fordított idő rövidsége, a levegő tisztasága stb. Növekszik a nem anyagi termelési szférának mint városformáló és a nagyvárosok fele tartó migrációt előmozdító tényezőnek a szerepe.

Az ~ folyamatában kikristályosodik a „városi életforma" a maga sajátos érintkezési struktúrájával, a családi viszonyok, a személyiség fejlődésének specifikumával stb. A viselkedés legfontosabb jegye a mobilitás, amelynek városi megnyilvánulása a társadalmi (ezen belül az általános kultúrát illető) információ megújításának szükséglete, a társadalmi környezet és a térbeli lokalizáció megváltoztatására való készség, ami a mozgékonyság, a migráció stb. növekedésében jut kifejezésre. Megnő a szerepe az érintkezés társadalmi-szakmai sokrétűségének, annak, hogy az egyének és csoportok kulturális téren kölcsönösen gazdagítják egymást, ami előidézi a csoportok érdeklődési típus, tevékenységi forma szerinti differenciálódásának tendenciáját, fokozza a szabad idő szférájának jelentőségét. A családi és családon kívüli szféra kölcsönösen egymásba hatol, minden családtag különböző „formális" és „nem-formális" kollektívák és csoportok tagjává válik. Mindezek a folyamatok összefüggnek azzal, hogy feloldódik a kultúra „lokális" típusa, erősödnek a városi közösség alkotórészei közti kapcsolatok, fokozódik a város társadalmi életének integrálódása. Egészében véve az ~ serkenti a társadalmi aktivitást, gyorsítja a fejlődés ütemét a gazdasági, szociális-kulturális, technikai és más szférákban. A társadalmi-gazdasági feltételektől függ azonban, hogy mennyire lesz a társadalmi haladás tényezőjeként hatékony. Az ~ spontán jellege a tőkés társadalomban elmélyíti a társadalmi ellentmondásokat, a magánérdekek és a városi fejlődés integrációs tendenciái folytonos összeütközéseihez vezet.

A szocializmus körülményei között realitássá válik az ~ irányítása, előnyeinek kiaknázása és negatív oldalainak semlegesítése. A különböző típusú városok fejlődési perspektívái, a város és falu közti különbségek lekűzdésének problémái az urbanizációs folyamat tendenciáival és mechanizmusaival összefüggésben oldódnak meg.

utilitarizmus ⟨lat. utilitas — haszon, hasznosság⟩: polgári etikai elmélet, amely a cselekedet hasznosságát tekinti erkölcsössége kritériumának. Alapelvét az irányzat alapítója, J. Bentham fogalmazta meg: a legtöbb ember lehető legnagyobb boldogságának biztosítása egyéni érdekeik kielégítése révén. A cselekedet erkölcsössége matematikailag kiszámítható: az „összeg" az örömnek és szenvedésnek a cselekedet eredményeként kapott mérlege. *Mill* az ~-t kiegészítette az öröm minőségi értékelésével: a szellemi örömöket a fizikaiak fölé helyezte. Az ~-t kiterjesztik az állam és a jog funkcióinak értelmezésére is. A „hasznosság elve"-nek az ismeretelméletbe való átvitele hívta életre a *pragmatizmust*.

utópikus szocializmus: a *tudományos szocializmust* megelőző olyan elméletek és tanok a társadalom szocialista elvek alapján történő gyökeres átalakításáról és igazságos berendezkedéséről, amelyek nem a társadalmi fejlődés törvényeinek és mozgatóerőinek ismeretén alapszanak. „A szocializmus eredetileg *utópikus* szocializmus volt. Bírálta, elítélte, átkozta a tőkés társadalmat, álmodozott megsemmisüléséről, ábrándokat szőtt egy jobb rendszerről, igyekezett meggyőzni a gazdagokat a kizsákmányolás erkölcstelenségéről. Ám az utópikus szocializmus képtelen volt megmutatni az igazi kivezető utat. Nem tudta sem a tőkés bérrabszolgaság lényegét megmagyarázni, sem a kapitalizmus fejlődéstörvényeit feltárni, sem azt a *társadalmi erőt* megtalálni, amely képes arra, hogy egy új társadalom alkotójává váljon." (*Lenin* Összes művei. 23. kot. 46. old.) Az „utópia" kifejezést (görög szó, jelentése: „sehol sem") az eszményi társadalom megjelölésére először *Morus Tamás* használta. Később ezt a terminust a megalmodott, óhajtott, de gyakorlatilag megvalósíthatatlan társadalmi rend jellemzésére használták.

Az ~-t az különböztette meg a többi társadalmi utópiától és egalitárius elmélettől, hogy megértette a társadalmi egyenlőtlenségből származó bajoknak és a termelési eszközök magántulajdonának az összefüggését, s a termelési és fogyasztási eszközök társadalmi tulajdonának és a nép demokratikus önigazgatásának eszméjét hirdette. A kizsákmányolt osztályok politikai éretlensége és eszmei gyengesége visszatükröződött az ~-ban, s világnézeti alapját tekintve is: az ~-ra az emberi társadalom szubjektív idealista, voluntarista és moralista, olykor vallásos és messianisztikus felfogása a jellemző. Mindazonáltal a ~-ra nem volt jellemző az isten akaratába való beletörődés: a társadalmi berendezkedést az emberek akaratától függő valaminek tartotta, s éppen ezért kereste a hatékony társadalmi elméletet.

Az ~ ellentmondásos tendenciákat foglalt magában: elméleteit nemcsak haladó, hanem reakciós áramlatok is felhasználták, mint pl. a feudális szocializmus, a kispolgári szocializmus egyes irányzatai stb. (Ezek elemzését lásd *Marx—Engels* · A kommunista kiáltvány.)

Az ~ mint a tudományos szocializmust megelozo szocialisztikus eszmék és aramlatok összessége magaban foglalta mind az utópikus kommunizmust, mind pedig a szó szukebb ertelmében vett ~-t. E ketto szétválasa a XVIII. sz. végén kovetkezett be. Kulonbseguk lényege: az utópikus kommunizmus minden tervezete es elmélete a vagyonkozosseget, az emberek „tenyleges egyenloségét" kovetelte, az ~ kompromisszumos tervezeteket terjesztett elo, amelyek megőrizték a tarsadalmi termelésben a magántulajdon elemeit, az elosztas egyenlőtlenseget stb. Az ~ csaknem valamennyi aramlata igyekezett felulemelkedni az osztalyharcon, megszervezni a proletariátus es a burzsoazia osztályegyuttműködését, tamogatasra talalni az uralkodó osztályoknál, s csupan a propaganda és a példamutatás erejével meglelni az új tarsadalomhoz vezető utat. Az ilyen tipusú ~ koncepcióit fejtette ki a XIX. sz. elején Saint-Simon és Fourier; majd pedig ezek az eszmek a XIX. sz. harmincasnegyvenes éveiben átkerultek az ~ epigonjainak rendszereibe, amelyektol Marx es Engels kénytelen volt elhatarolni magat.

Az ~ története. Amikor megjelent a magántulajdon, a társadalom osztalyokra tagozódott, megjelentek az utópikus szocialista gondolatok is. Európaban az ~ igen fontos elemei az okori Gorögországban es Romaban alakultak ki: az „aranykorról" szolo legenda (azokról a közossegi-nemzetiségi viszonyokrol, amikor még ismeretlen volt az egyenlotlenseg, a kizsakmanyolas és a tulajdon), s ennek szamos racionalista átdolgozasa, illetve bíralata (egyenlősito reformok Spártában; a kasztrendszerü rabszolgatartó kommunizmus platóni utópiája (lásd: *Platón),* amely a magantulajdon kritikájával parosult, illetve ennek az utopianak arisztoteleszi kritikája stb.).

Még jelentékenyebb hatást gyakorolt az ~-ra a korai kereszténység szocialis tanítása, amely az általános emberi egyenloséget, a testvériséget és a fogyasztási kommunizmust hirdette. Ezeknek az eszméknek a hatasa egészen a XIX. századi keresztény szocializmusig megmutatkozott az ~ különbözó áramlataiban.

Az európai feudalizmus korában a szociális-utópikus motívumok a valdensek, a katarok, a begardok, az apostoli testvérek, a lollardok, a táboriták, az anabaptisták es más szekták eretnekségeiben fejlődtek tovább, valamint a folklór alkotásaiban. Ezek azzal magyarazták a társadalmi egyenlőtlenséget es elnyomást, hogy az egyház es az uralkodó osztalyok elpártoltak az óskereszténység elveitol es eszményeitol; követelték a feudális kizsákmanyolas és a rendi egyenlotlenség megszuntetését, s a kis, autonóm közösségekből álló és az életmódban aszkétikus egyenlosdit es lényegében fogyasztasi kommunizmust megvalósító evangeliumi rendszer idealjait elesztettek újjá (Munzer, Husz) Egyes középkori eretnek szektak megprobaltak — sikertelenul — meg is valósitani ezeket az idealokat (igy az anabaptistak altal vezetett 1535-os munzeri kommuna).

A *reneszánsz* koraban az ~ eszmeiben mar megtalalhatók a szuletoben levo polgari tarsadalom önkritikajának első elemei, annak tudata, hogy a humanista ideálok megvalósítasa valóban emberi, kommunista tarsadalmat követel. Morus Tamas és Campanella kommunista utópiaiban az ~ attert a fogyasztas kozossegében megvalosuló vagyonkozosségrol a tarsadalmi termeles eszmejere s arra az elkepzelesre, hogy a társadalom gazdasági életét egyseges egészként kell megszervezni; az államot szukségtelenne tevo zart kozosseg ideáljárol a varos és városok szovetsege formájaban megvalósuló nagy politikai képződmények idealjara, annak elismeresere, hogy az államnak alapveto szerepe van az eszszerü tarsadalmi rendszer alapjainak megszilardításában, a gazdasag es a kultúra irányításaban. Mindazonaltal az ~-ban ezután is évszázadokon át az egyenlő elosztas elvei dominaltak, amelyek a polgári termelesi mód akkori fejletlensegevel fuggtek ossze. Ezért nem terjedtek el azok a Morus Tamás altal megfogalmazott hipotezisek, melyek szerint a javak kozossege eseten lehetseges a boseg, s a szemelyes erdekek a szemelyiseg szabadságának karosodasa nelkul harmonikusan osszekapcsolhatók a társadalom erdekeivel.

A korai kapitalizmus korszakanak antifeudális, egalitárius es kommunista-demokratikus eszmeit egeszukben meg vallásos burok takarta, jóllehet racionalista es materialista elemeket is tartalmaztak, amelyek Winstanleynel voltak a legeroteljesebbek.

Az ~ eszmei a XIX. századi Franciaországban fejlodtek tovább a descartes-i racionalizmus alapjan es az abszolutizmus elleni harc jegyében. A XVII. sz. végén es a XVIII. sz. elején a spekulativ tarsadalmi utópiákat foképpen utazasi regények formájában fejtették ki, amelyekben az „erényes" vadak vagyonkozösségét szembeállították az európai társadalom rendi és vagyoni egyenlótlenségével.

A XVIII. sz.-ban a feudális elnyomas es a kizsákmányolas forradalmi megdontesének eszméivel, a materializmus es az ateizmus programjával lépett fel J. Meslier, aki újjáélesztette a patriarchális kozosségi kommunizmus tervezeteit. Az utópikus kommunizmus egész rendszereit dolgozták ki a felvilagosodás filozófiája alapjan, amelyben kitapintható „a materializmus szocialista tendenciaja" *(Marx—Engels* Muvei. 2. köt. 129. old.): ha az ember és eszméi a kornyezet, az

erzeki vilag es a tapasztalat termekei, akkor ahhoz, hogy az ember es elete megvaltozzek, meg kell valtoztatni a kornyezetet, az allamot es torvenyeit, s fel kell epiteni az esszeru emberi tarsadalmat. A XVIII. sz.-i kommunisztikus ertekezesek abbol a felvilagositoi elmeletbol indultak ki, hogy minden ember naturalis termeszete" kozos, s az emberek „termeszeti jogai" egyenlok Ezen az alapon Morelly es Mably a *termeszetjog* elmeletenek szemszogebol indokolta meg a kommunizmust

A *felvilagosodas* koranak ~-a kiemelte, hogy a tarsadalom minden tagjanak joga es kotelessege a munka, alapeszmeje az volt, hogy tarsadalmi igazsagossagra kell torekedni a termeles eszkozeinek es termekeinek elosztasaban A nagy francia forradalom eveiben a moralis szocializmusnak ezek az eszmei osszekapcsolodtak a varosi es falusi plebejus retegek harcaval, s ennek eredmenyekeppen politizalodtak es forradalmasodtak az egalitarius utopikus eszmek hivei, akik korabban csak a tulajdonjog korlatozását es az alapveto letfenntartasi javak egyenlő birtoklasanak biztositasát koveteltek, most mar mas kovetelesekkel alltak elo legyen „agrartorveny", egyetemlegesen egyenlően osszak fel ujra a foldet, korlatozzak a tulajdonjogokat, rendeljek ala oket a tarsadalom legfobb erdekeinek es a tarsadalmi ellenorzesnek („Veszettek")· a jakobinus diktatura tapasztalata bebizonyitotta az elosztas es a gazdasag allami szabalyozasanak lehetőseget Az osztalyellentmondások elezodese a forradalom folyaman abban is kifejezesre jutott, hogy tovabbfejlodtek az utopikus kommunizmus eszmei a forradalom elso eveiben az a naiv elkepzeles dominalt, hogy bekes, torvenyhozoi uton bevezetheto a kozossegi kommunizmus Franciaorszagban, most viszont mar ugy terveztek, hogy a sans-culotte forradalmi diktatura segitsegevel valositjak meg az egész orszag forradalmi atalakitasat (Broussel). Donto fordulatot hajtott itt vegre Babeuf és az „egyenlők osszeeskuvesenek" babeuvista programja, amely felvetette a kommunista forradalom veghezvitelenek gyakorlati feladatat, s első izben indokolta meg, hogy forradalmi diktatúrára és atmeneti időszakra van szukseg a társadalom kommunista atalakitasahoz.

Ám a babeuvizmus sem szakított a természetjog elmeletevel. Minthogy a preindusztrialis proletariatus remenyeit es torekveseit képviselte, az eszmenyi kommunista társadalmat agrár- és kezmüves társadalomnak képzelte el, amely a kezi munka alapján fejlődik, s az elosztással kapcsolatos tervezeteiben a nyers egyenlősdit, az altalanos aszketizmust, a szellemi munkát végzők lekezelését hirdette.

A XIX. sz. elejének kritikai ~-a kulonos erővel juttatta kifejezesre, hogy csalodott a francia forradalom utani tortenelmi fejlodes meneteben. Az uj tarsadalmi rendszer sajat ellentmondasai folytan sokoldalu tarsadalombiralat targyava valt A XIX sz. kiemelkedo utopikus szocialistai Saint-Simon, Fourier es Owen, Engels szavai szerint a „szocializmus megalapitoi". (*Marx—Engels* Művei. 19. kot. 188. old) Kerestek azt a tarsadalomtudomanyt, amely helyettesithetne a „termeszetjog" csodot mondott forradalmi metafizikajat, s letrehoztak az ~ klasszikus rendszereit, amelyek kozvetve kifejezesre juttattak a proletariatusnak a tarsadalom atalakitasara iranyulo torekveset. A kritikai-utopikus szocializmus melyrehatoan biralta a kapitalizmus ellentmondasait, s kituzte az uj tarsadalmi rendszer felepitésenek feladatat. Elismerve a termeles fejlettsegének es a tulajdonformaknak a jelentoseget az emberiseg fejlodese szempontjabol, a tarsadalom atalakitasaval kapcsolatban a termelesigazdasagi szferanak szentelt legnagyobb figyelmet, s a tudomany es a technika vivmanyait tervszeruen alkalmazo nagy tarsadalmi termeles problemajat helyezte előterbe A kritikai-utopikus szocializmus elturte az uj tarsadalomban a magantulajdon es a tarsadalmi egyenlotlenseg bizonyos elemeit Lekuzdve azt az elkepzelest hogy a szocialista es a kommunista rendszerben egyenlősdinek es altalanos aszketizmusnak kell lennie, kifejtette a „kepessegek" szerinti szocialista elosztas elvet, s a jovo tarsadalmat a boseg tarsadalmakent abrazolta, amely biztositja az emberi szuksegletek kielegiteset, a termeloerok korlatlan novekedeset es a szemelyiseg felviragzasat Marx es Engels a nagy utopistak elmeleteiben elszort mas „zsenialis gondolatcsirakra" is felhívta a figyelmet (ugyanott), ilyen hipotezisek a kovetkezok meg fog szunni az ellentet a fizikai es a szellemi munka kozott, a varos es a falu kozott, megvalosul a termeles tervezese, s az allam es emberek iranyitasaval szervebol a termeles iranyitasanak szerveve valik stb. A XIX sz. elejei ~ fenntartotta az eszmei kapcsolatokat a XVIII. szazadi racionalizmussal, ugyanakkor behatoltak az ~-ba a vallasos eszmék is (Saint-Simon „új kereszténysege"; a természet es az emberi szenvedelyek, hajlamok, panteisztikus metafizikaja es misztikus magyarazata Fourriernel, az „új moralis vilag" Owennel, amely a racionalis „szocialista" vallas segitsegevel atneveli az embereket). A nagy utopikus szocialistak a XVIII. századi felvilagosítokhoz hasonloan „nem mindenekelőtt egy bizonyos tarsadalmi osztalyt, hanem mindjart az egesz emberiseget akartak felszabaditani" (ugyanott, 186. old.).

„ . ha e rendszerek megalapitoi sok tekintetben forradalmiak voltak is, tanitvanyaik mindenkor reakciós szektakat alkotnak" (*Marx—Engels*

Művei. 4. kot. 469. old.). Ilyen szektává vált a saint-simonizmus, a fourier-izmus és az owenizmus. A XIX. sz. huszas-negyvenes éveiben amerikai talajon és Angliában megpróbáltak owení kommunisztikus kolóniákat letrehozni, s még tobb kiserletet tettek a fourier-i egyesuletek — falanszterek — letrehozasara az Egyesult Államokban, ezek azonban atmeneti sikerek után mind kudarccal végzódtek. Késobb ez lett a sorsuk Cabet „ikáriai" koloniáinak is. (Cabet az „Utazás Ikáriába" c. konyveben (1840) vázolta fel a kispolgári kommunizmus elméletét, az „ikáriai kommunizmus"-t.) Ezek a kísérletek mindenekelott azert vallottak kudarcot, mert lehetetlen volt maga az elgondolás, hogy szocialista és kommunista egyesuléseket hozhatnak létre a kapitalista társadalmon belul.

A regi termelési és tarsadalmi viszonyok szetzúzása a XIX. sz. harmincas-negyvenes éveiben a kapitalizmus ellentmondasainak kulonféle irányzatú kritikáihoz es a társadalmi ideál kulonbozó felfogásaihoz vezetett. A ~-ban megjelentek mind a reakcios es konzervativ („feudális", polgari és kispolgari utopikus szocializmus), mind pedig a forradalmi áramlatok. A kispolgári ~, amely kispolgari nezopontból védelmezte a munkásosztályt, kidolgozta a termelési egyesulések, vagy az egyenertekú árucserét megvalósito egyesulések (pl. Proudhon, lásd: *A filozófia nyomorusága; anarchizmus)* kulonbozó tervezeteit, s ezeket tekintette alapvetó eszköznek a nagytőke elleni harchoz és a társadalom békés úton — az osztályok gazdasagi egyuttmúködése alapján — történó átalakításához.

Az igazságosság eszmeinek forradalmi oldala a proletár ~ elméleteiben, pl. az angol ricardiánus szocialisták (Thomson, Bray stb.) muveiben bontakozott ki. Ezek megállapitották, hogy az értéktobblet a munka és a toke közötti igazságtalan cserének a gyumolcse, s ezen igazságtalanság megszuntetese végett felvetették azt a kozgazdaságilag tarthatatlan kovetelest, hogy a munkások kapják meg „munkájuk teljes termékét". A morálnak a politikai gazdaságtanra való ilyen alkalmazása formájlsan helytelen kovetkeztetés volt, de — mint Engels hangsúlyozta — „ami gazdaságtani szempontból formailag helytelen, az ezért még világtörténelmileg helyes lehet". *(Marx—Engels* Művei. 21. kot. 163. old.)

A harmincas-negyvenes évek forradalmi titkos társaságainak méhében kikristályosodtak a neobabeufi kommunizmus tanai; ez az irányzat feleleventette azt az eszmét, hogy forradalmi fordulat és következetes „vagyonközösséget" bevezető forradalmi diktatúra segítségével végre kell hajtani a társadalom azonnali globális kommunista átalakítását. A harmincas-negyvenes évek kommunizmusának teoretikusai felhasználták a kritikai-utópikus szocializmus egyes koncepcióit, s ennek köszónhetően előreléphettek az egyenlősítő elvektól a „mindenkitől képessegei szerint, mindenkinek szukségletei szerint" kommunista elv felé. A forradalmi utópikus kommunizmus a csúcsra Dezamy és Weitling műveiben jutott. (Dezamy a XVIII. századi mechanikus materializmus bázisán próbálta kifejteni a kommunista tanitást.) Ennek a korszaknak az utópikus kommunizmus gyakran hivatkozott az evangéliumi kommunizmus tradicióira.

Az ~ materialista tendenciái Herzen és Csernisevszkij nézeteiben fejlődtek ki legteljesebben.

A tudományos kommunizmus kialakulása után az ~ egészében elvesztette alapvetően pozitiv jelentőségét. „A kritikai-utópikus szocializmus és kommunizmus jelentősége — irta Marx es Engels — forditott viszonyban van a történelmi fejlődéssel. Amilyen mértékben fejlődik és alakul az osztályharc, ugyanolyan mértékben veszti el ez az osztályharcon való képzeletbeli felulemelkedés, az osztályharcnak ez a képzeletben való lekuzdése minden gyakorlati értékét, minden elméleti jogosultságát." (*Marx—Engels* Művei. 4. köt. 469. old.)

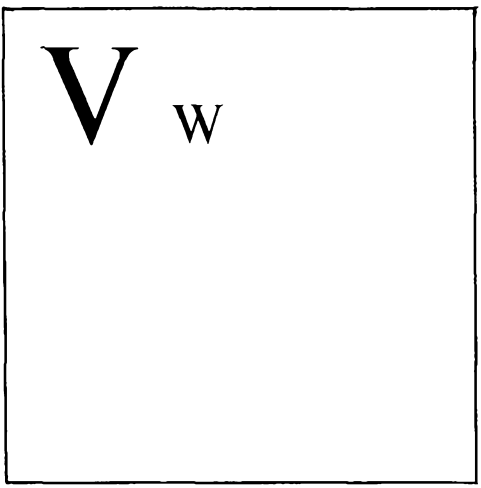

Valla, L. (1405—1457) — lásd *reneszansz*

vallás: „. azoknak a külső hatalmaknak fantasztikus visszatukrozodese az emberek fejeben, melyek mindennapi letezesuk felett uralkodnak, olyan visszatukrozodese, amelyben a földi hatalmak földontúli hatalmak formaját oltik." *(Marx—Engels* Muvei. 20. kot. 309. old.) A ~ korébe tartozo jelensegek komplexuma az emocionális elmenyekkel kisert hiedelmek mellett specifikus cselekvéseket (vallási kultusz) es vallási intézményeket (egyházak, a papság intezmenye) is magába foglal. A legtobb torteneti ~ hitelmelete erkolcsi-etikai előírásokat is tartalmaz. A ~ tehát kulonnemu elemek bonyolult egyuttese, amelyek kozott a legfontosabb a hiedelmek osszessége; a kultusz, az intezmenyek, az erkolcs, az emóciok csak akkor oltenek vallásos jelleget es epulnek be a ~ fogalma alá tartozó jelensegek rendszerebe, ha osszefuggnek a hiedelmekkel

Valamely kepzet vallásos jellegenek fo meghatározo ismerve, hogy termeszetfelettibe vetett hittel kapcsolatos. Ide tartozik, eloszor is, termeszetfeletti lények (istenek, szellemek) reális leteben, másodszor, termeszetes jelensegek kozotti természetfeletti kapcsolatok letezeseben (magia, totemizmus), es harmadszor, anyagi tárgyak természetfeletti tulajdonságaiban *(fetisizmus)* valo hit. A vallásos ember hite szerint a termeszetfeletti lenyek, erők, ill. tulajdonságok pozitivan vagy negativan befolyásolhatják az eletet, ezert minden ~ bizonyos eloírásokat tartalmaz arra vonatkozólag, hogy a hivo hogyan viselkedjek a természetfelettivel szemben. Ezek az eloírások a vallásos kultuszban realizálódnak. A vallásos ember abban remenykedik, hogy áldozatok bemutatásával, imákkal, ráolvasásokkal, kulónfele mágikus manipulációkkal kontaktust teremthet a természetfeletti erőkkel és megnyerheti, a maga oldalára vonhatja oket.

A ~ specifikumának tisztázása szempontjából fontos kerdes az idealista filozófiához való viszonyának a kérdese. Engels a filozófiai idealizmus kiindulótetelét, miszerint „ a szellem az eredendo a termeszettel szemben " — lényegében egy tipusúnak tekintette a vilag teremteséről szóló vallásos tanitással *(Marx—Engels* Válogatott müvek. II. kot. 334. old.). Az objektív idealizmus es a ~ kozvetlenul egybeesik abban a pontban, hogy mindketto szerint letezik világon kivuli, termeszetfeletti ero, az objektiv szellem, ill. — ami lényegeben ugyanaz — az isten. Lenin rámutat arra, hogy az idealista filozófiai konstrukciók es a vallasi dogmák tartalma kozos mindketto posztulalja a világ megkettozottseget (lásd *Lenin* Muvei. 38. kot. 360. old.). A ~ es a filozófiai idealizmus megsem azonos egymással. A ~ elsósorban nem az eszre, hanem a hitre apellál, nem koveteli hiveitol, hogy osszeegyeztessek dogmáit a szaktudomanyok adataival, az idealizmus viszont igenyt tart arra, hogy teteleit az eszen alapuloknak tekintsek, hogy azok a tudományos adatokbol leszurhetoknek számitsanak [igaz, a vallási igazságokat a teologia is bizonyitani torekszik pl. (*isten bizonyitekok*) megkíserli, hogy a vallási dogmakat ne csak az esszel „hozza osszhangba", hanem a tudomany adataival is — ennyiben a filozófiai idealizmussal határos]. Emellett a vallasi kepzetek zommel kepszeruek, az idealista tanok viszont, mint altalaban minden filozofiai elmelet, fogalmakkal es kategóriakkal operalnak. A ~ szferájaban jelentős szerepuk van az emocionális elmenyeknek, s ezenkivul megkulonbozteto vonasa szerves kapcsolata kultikus cselekmenyekkel es az egyházi intezmenyek letezese.

A vallasi kepzetekben a szakadatlanul valtozo tarsadalmi letfeltetelek, es mindenekelott az emberek termelesi viszonyainak jellege tukrozodik vissza fantasztikus modon. A vallasos fantázia szulte termeszetfeletti lenyek, a tulvilági eletre vonatkozo kepek letorolhetetlenul magukon viselik foldi eredetuk belyeget; a kulonbozo torzsek es nepek hiedelmeinek mindig specifikus szinezetet adnak eletuk, letuk konkret sajátossagai. A vallasi fantasztikum foldi forrasainak feltárása donto csapast mer arra a teologiai spekulációra, mely szerint a ~ forrasa az isteni kinyilatkoztatas. Nem elegendo azonban csupán a vallási fantasztikum termeszetes forrásait megállapitani, hanem azt is tisztazni kell, hogy miert tukrozodik vissza az emberek tudataban tarsadalmi letuk fantasztikus, eltorzult formában A marxizmus—leninizmus erre a kerdesre a ~ társadalmi es ismeretelmeleti gyokereirol szóló tanitásában ad feleletet.

Az őskozosségi társadalomban a ~ társadalmi alapja a termelőerők alacsony színvonala, az emberek termeszetehez és egymáshoz való viszonyának korlátozottsága volt. Az osztálytársadalomban, ahol a termelőerők fejlődése folytán jelentekeny mertekben csokkent az emberek termeszettől való fuggése, a ~ főként az emberek saját társadalmi viszonyainak felettuk létesult uralmát tukrozi vissza. E vonatkozásban két alapvető ~-t kiváltó tényező emelhető ki. Az egyik a társadalmi folyamat spontaneitása, azoknak a társadalmi erőknek kényszerítő jellege, amelyek kicsusznak az emberek tudatos ellenőrzese alól, s szamukra valami idegen és érthetetlen erők módjara fejtik ki hatásukat (lásd *elidegenules*) A spontán társadalmi erőknek az emberek által szuntelenul tapasztalt pusztító hatása szüli tudatukban a vallásos képzeteket, a „visszájára forditott világ" „visszájára forditott világtudatat". (*Marx—Engels* Művei. 1. kot. 378. old.) A ~ létét kiváltó másik tenyezo az antagonisztikus alakulatokban az osztályelnyomás, az ember ember általi kizsákmányolása. A gazdasági és politikai osztályelnyomásnak kiegészitese, reszben pedig előfeltétele is a szellemi elnyomás. „A vallás a szellemi elnyomás egyik fajtája, amely mindenutt ránehezedik a masoknak vegzett orokos munka, az inség es a magárahagyatottság által szorongatott néptomegekre. A kizsákmányolt osztályoknak a kizsákmányolók elleni harcában megnyilvánuló erotlensege elkerulhetetlenul váltja ki a földöntúli jobb életbe vetett hitét, mint ahogyan a vadembernek a termeszet elleni harcában megnyilvánulo erőtlensege kiváltja a istenekbe, ordogokbe, csodákba es más effelekbe vetett hitét." (*Lenin* Osszes művei. 12. kot. 133. old.)

A ~ azonban még a megfelelő társadalmi feltetelek mellett sem johetett volna letre és tarthatta volna magat az emberek tudatában, ha a tudat nem rendelkezne tobb olyan tulajdonsággal, amelyek lehetővé teszik a vallási fantasztikum létrejottet: „ a papi maszlagnak (= filozófiai idealizmusnak) termeszetesen vannak *ismeretelméleti* gyokerei, nem talajtalan; *meddő virág*, ez kétségtelen, de olyan meddo virág, mely az eleven, termékeny, igaz, hatalmas, mindenható, objektiv, abszolút, emberi megismerés elő fáján nő". (*Lenin* Művei. 38. kot. 351. old.) A ~ es a filozófiai idealizmus ismeretelméleti gyokerei sok tekintetben egybeesnek. „Az emberi megismeres kettéhasadása és az idealizmus (= vallás) *lehetősége adva van* már az **első, elemi** elvonatkoztatásban." (*Lenin* Művei. 38. kot. 360. old.) A vallásos képzetek letrejottehez a viszonylag szabad asszociáció és az empirikus realitástól valo elvonatkoztatás tudati képességének meghatározott fejlettsége szukséges. Emellett a ~-nak specifikus ismeretelméleti gyökerei is vannak. Ilyen az emberi tudatnak az a törekvése, hogy megszemélyesítse a személytelen és élettelen jelenségeket. Engels így írt a vallásos visszatukrozes keletkezési mechanizmusáról „A természeti erők az ősember számára idegen,-titokzatos, felsőbbséges valamik . egy bizonyos fokon, melyen *valamennyi* kultúrnép átmegy, ezeket az erőket magához hasonlítja megszemelyesítés útján. Ez a megszemélyesítési oszton teremtett éppen mindenutt isteneket " (*Marx—Engels* Művei. 20. kot. 675 old.) A vallásos fantázia a természet jelensegeit és erőit, megszemélyesitve azokat, onálló lényekke változtatja. A vallásos-fantasztikus téveszmék kialakulására lenyeges hatással vannak az emberi emóciók (felelem, vágyakozás, hála, meghatottság, szeretet, gyűlolet stb.). A félelemnek kulonosen nagy szerepe van a vallásos képzetek letrejotteben Ennek az érzésnek mind intenzitási fokát, mind megnyilvánulási formáit jelentos mértékben a társadalmi feltételek határozzák meg. Az ostarsadalomban — félelem az erthetetlen termeszeti eroktol; az osztálytársadalomban ez kiegeszul a spontán társadalmi erőktől való felelemmel. „A felelem a toke vak hatalmától, amely azert vak, mert a neptomegek nem számolhatnak vele előre, amely a proletárt es a kistulajdonost egesz eleteben lepten-nyomon azzal fenyegeti — es nemcsak fenyegeti —, hogy »hirtelen«, »váratlanul«, »véletlenul« tonkreteszi, elpusztítja, koldussá, pauperré, prostituálttá változtatja, ehhalálba taszitja — ez a mai vallás *gyokere*, s ezt kell mindenekelótt es mindenekfelett szem elott tartania a materialistának, ha mint materialista nem akar az első elemiben maradni." (*Lenin* Osszes muvei. 17. kot. 391. old.)

A ~ történeti jelenseg, amelyet elkerulhetetlenul hoztak létre egy bizonyos fejlettsegi fokon a társadalom eletfeltetelei, es amely az osztály nelkuli kommunista társadalomban megszunik Habár a politikai felepitmeny es a tobbi társadalmi tudatforma szuntelen hatást gyakorol rá, a ~ fejlődesét vegső soron a tarsadalom anyagi alapjának fejlódese határozza meg Egyszersmind a ~ viszonylagos onállósággal is rendelkezik, fejlődesenek van bizonyos belso logikaja. A ~, mint Engels mondotta, a tobbi társadalmi tudatformához viszonyitva „ az anyagi elettol a legmesszebbre esik es látszolag a legidegenebb tőle". (*Marx—Engels* Válogatott muvek. II. kot. 360. old.) Ugyanúgy, mint a filozofianál, „ itt a képzeteknek anyagi létfeltételeikkel valo osszefuggese mindig bonyolultabbá, kozbulso tagok beekelődése kovetkezteben egyre homalyosabbá lesz. De ez az osszefugges megvan". (*Marx—Engels* Válogatott muvek. II kot. 360. old.)

A primitív vallásos képzetek szükségképpen az ember közvetlen környezetének tárgyaival voltak kapcsolatosak. A fejlett ősi nemzetség korszakában a fantázia szülte szellemek és istenek sokasága tölti be a vallásos hiedelmeket. Ezek az alakok az idő múlásával mindinkább individualizálódnak, személyneveket is kapnak. Kialakul a politeisztikus pantheon. A ~ fejlődésének következő szakaszában a nemzetségek és törzsek kiválasztják az istenek és szellemek sokaságából a maguk külön gyámolító isteneit. Itt a több isten létezésének elismerése monolátriával, vagyis az istenek egyikének kizárólagos tiszteletével kapcsolódik össze ; a politeizmusnak ez a monolátriával való összekapcsolása jellemzi többek között az ókori zsidó ~ struktúráját is egészen a hellenizmus koráig. Később megjelenik a monoteizmus tendenciája, amely az ún. „magasabb rendű vallásokban" jut kifejezésre, de itt sem érvényesül maradéktalanul (lásd a kereszténységben isten háromszemélyűségének dogmáját; az „egyistennel" antipódusként szemben álló gonoszt a judaizmusban és az iszlámban stb.), s ezért tarthatatlan az a hagyományos teológiai álláspont, amely a vallásokat aszerint osztja két csoportra, hogy egy vagy több istent ismernek-e el.

A deisták (lásd *deizmus*) különbséget tesznek az általuk hirdetett „természetes" ~ és minden ún. pozitív vagy dogmatikus ~ között. A keresztény teológia de facto átvette ezt a felosztást, és apologetikus értelmet adott neki: a kinyilatkoztatott ~, úgymond, istentől került az emberekhez prófétái révén, ezzel szemben valamennyi „természetes" ~ — köztük a zsidó és keresztény ~ előtti „pogány" kultuszok — úgy jöttek létre, hogy az emberek öntudatlanul keresték az istent, ezek, úgymond, tökéletlenek, s velük szemben áll a kinyilatkoztatott ~.

A marxista ~-kutatás a ~ osztályozásában abból indul ki, hogy milyen terjedelmű etnikai közösségeket egyesít. A ~ következő csoportjai különböztetendők meg: törzsi, nemzeti és nemzetközi (világ-) ~-ok. Napjaink világ-~-ai a kereszténység, az iszlám és a buddhizmus (lásd *világvallások*).

A ~ — fejlődésének minden stádiumában az emberek helyzetükkel való mélységes elégedetlenségének a kifejeződése volt, megnyilatkozása az elnyomottak és kisemmizettek valóságos vagy vélt erőtlenségének a jobb életért vívott harcban. Mint Marx mondotta, „...a *vallási* nyomorúság a valóságos nyomorúság *kifejezése*, s egyszersmind *tiltakozás* a valóságos nyomorúság ellen". (*Marx—Engels* Művei. 1. köt. 378. old.) Ez a tiltakozás azonban nem lehet hatékony. A ~ az emberek saját életfeltételei által történt letepertségéből sarjad, egyszersmind megszenteli ezt a letepertséget, elősegíti tartóssá válását. Ebben az értelemben a ~, Marx kifejezésével, „a nép ópiuma", és a ~ által kifejezett tiltakozás csupán „a szorongatott teremtmény" passzív „sóhaja", aki a jobb élet utáni vágyakozását a vallásos fantázia szülte túlvilágba helyezi. Azokban a történelmi időszakokban, amikor a ~ osztatlanul uralkodott a társadalom minden rétegének tudatában, a társadalmi tiltakozás szintén vallásos burkot öltött, s az osztályharc nemritkán vallásos ideológiák harcának alakjában jelentkezett, a forradalmi mozgalom társadalmi tartalma és vallásos kifejezési formája közötti ellentmondást rejtve magában. Az a körülmény azonban, hogy haladó társadalmi erők vallásos képzeteket használtak eszményeik igazolására, nem teheti kérdésessé a vallásos világnézet általános marxista értékelését, miszerint az a valóság torz visszatükröződése.

A szocialista országokban a ~ csökevény az emberek tudatában. A szocialista, ill. a kommunista építés előrehaladásával elhalnak a ~ társadalmi gyökerei, és fokozatosan létrejönnek a feltételek ahhoz, hogy az ateista tudományos materialista világnézet teljes győzelmet arasson a lakosság minden rétegében. A szocialista országok alkotmánya biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát. A hívők szabadon gyakorolhatják vallási kultuszaikat. Az egyházat elválasztották az államtól, s az állam nem avatkozik be az állampolgárok vallási ügyeibe. Nem mond le azonban arról, hogy nevelő hatást gyakoroljon polgáraira, s megszabadítsa tudatukat a vallásos előítéletektől; az iskolák és a kulturális-felvilágosító intézmények (könyvtárak, mozi, televízió stb.) széles hálózatán keresztul tudományos ateista propagandát folytat a lakosság valamennyi rétege körében.

valószínűségelmélet: a véletlen tömegjelenségekkel, vagyis olyan eseményekkel foglalkozó tudomány, amelyek többször megismétlődnek a megfelelő feltételek reprodukálása esetén. A véletlen tömegjelenségek köre rendkívül széles. Gyakoriak a fizikai, kémiai, biológiai és társadalmi jelenségek körében, s éppen ezért kap a valószínűségszámítás olyan nagy teret a természettudományban, a technikában és a társadalomtudományban. A véletlen tömegjelenségek egyik alapvető tulajdonsága, amelyre a valószínűségszámítás is épul, viszonylagos gyakoriságuk stabilitása (nagy számok törvénye), vagyis egy-egy tetszőleges esemény bekövetkezésének és az összes események számának viszonya kb. állandó. Ez a mennyiség különösen nagy számú kísérlet esetében stabil, és ezt az adott véletlen tömegjelenség valószínűségének nevezik. Egy-egy esemény valószínűségét kísérleti úton kell meg-

határoznunk, amiből a ~ tételei alapján már meghatározhatjuk más, az előbbiekkel kapcsolatos események valószínűségét. A ~ lehetővé teszi, hogy a véletlen jelenségekben feltedjuk az objektiv torvényszerűséget. Ezek a torvényszerűségek azonban statisztikai jellegűek *(statisztikus es dinamikus torvényszerűség)*. A ~ korébe tartozó események kutatása ezért jobban megvilágítja a torvényszeruség problemáját, valamint a véletlen és a szukségszerűség viszonyának kérdését. Az események valószínűségi jellege objektiv tulajdonságuk.

város és falu: a társadalmi letelepedés elkulonult szocialis formái, amelyek a *munkamegosztás* következtében alakultak ki, kivált annak folytán, hogy az őskozossegi rendszerből a rabszolgatartó rendszerre való áttérés időszakában a kézművesség elkulonult a földmüveléstől. A munkamegosztás további folyamata és a magántulajdon kifejlódese okozta a ~ kozotti ellentét kialakulását, olyan viszonyukat, amelynek az a lényege, hogy a falu gazdaságilag es kulturálisan elmarad a várostól. A ~ ellentétének problemája a kapitalizmus viszonyai kozott válik a legélesebbé. A tőkés viszonyok fejlődése a falun egyutt jár a kisárutermelő parasztok tónkremenésével és kisajátításával, a falusi burzsoázia kialakulásával, a kereskedelmi és banktőke behatolásával a faluba. A kapitalizmus korulmenyei kozott a ~ szociálisan heterogén · a városban osszpontosul a proletariátus, a burzsoázia, az értelmiség zöme, valamint a burzsoá állam rendőri-hivatalnoki apparátusa; a faluban a foldbirtokosok, kulákok parasztok (közép- es szegenyparasztok) es a mezőgazdasági bérmunkások. Minthogy a városi proletárok és a falusi dolgozó parasztok kozött nincsenek antagonisztikus ellentmondások, a ~ ellentétének fogalma nem terjed ki ezen osztályok viszonyaira. A ~kozotti gazdasági es politikai viszonyokban a meghatározo szerep a városi burzsoáziáé, a tőkés monopoliumoké, amelyek ellenőrzésuk alá vonták a mezogazdasági termékek termeléset és értekesitését, s a falu kizsákmányolására óriási termelóapparátust használnak fel: gyárakat, uzemeket, bankokat, kereskedelmi társulásokat stb. A kettős (egyrészt a városi, másrészt a falusi burzsoázia által történő) kizsákmányolás, az adok, a bérlet, a hitel, a jelzálog, az ipari és a mezőgazdasági áruk ár-aránytalansága stb., a parasztság további tonkremenéséhez vezetnek. Az imperializmus leigázta es „világfalvá" változtatta a gyarmati és fuggő országokat azzal, hogy a maga mezógazdasági nyersanyagszállító fuggelékéve tette óket. A magántulajdonnak és a kizsákmányolásnak, s ezzel egyutt a „falusi elet idiotizmusának" a felszámolása a szocializmusban lehetové tette, hogy új viszonyok jojjenek letre a ~ kózott, az egyuttműködés és a kolcsonós segítés, a munkásosztály és a parasztság szövetségének viszonyai. A ~ antagonisztikus ellentétének megszuntetése azonban még nem szunteti meg koztuk az osszes gazdasági, szociális és osztály-, kulturális és kommunális kulonbségeket, amelyek alapját a két tulajdonforma — a faluban dominaló szövetkezeti tulajdon és a városban dominaló össznépi tulajdon — kozotti kulónbségek képezik. A ~ közötti lényeges különbségek megnyilvánulnak a termelőerők, a technika és a kultúra fejlettségének egyenlőtlenségében, a munka, a mindennapi élet és a település jellegének és szervezetének, valamint a hírközlési és a közlekedési ellátottság kulónbozőségében. Ezek a különbségek azonban nem tartalmaznak osztályantagonizmusokat. A szocialista városok mint gazdasági, közigazgatási, politikai, kulturális és tudományos centrumok vezető erejét jelentik az egész szocialista és kommunista építésnek, s ezen belül a mezőgazdasági termelés gyors utemű fejlesztéséhez szukséges kedvező feltételek megteremtésének. A ~ társadalmi viszonyaiban a szocializmus körulményei között ily módon egyrészt (és ez a fő oldal) kifejezésre jut gazdasági és politikai érdekeik egysége, egymáshoz való szuntelen közeledésuk, a társadalom egészének tervszerű fejlesztésére irányuló kozos torekvésuk; másrészt tartalmaznak bizonyos nem antagonisztikus jellegű ellentmondásokat, amelyek lekuzdése a kommunizmus építése során valósul meg: a falu termelőerőinek fejlesztése, a szovetkezeti tulajdonnak az osszépi tulajdon szintjére emelkedése, a mezőgazdasági munkának az ipari munka egyik válfajává változása, a falu kulturális színvonalának felemelése útján.

végtelen és véges: az objektív világ egymással elválaszthatatlan kapcsolatban álló ellentétes oldalait kifejező kategóriák. Így pl. a matematikában végtelen mennyiségnek nevezzuk a szuntelenul novekvő (csökkenő) változó mennyiséget, amely minden előre megadott, bármilyen nagy (kis) mennyiségnél nagyobbá (kisebbé) válhat és válik is; végesnek mondunk egy meghatározott mennyiséget, amelyhez viszonyítva megnevezhetunk egy másik nagyobb (kisebb) meghatározott mennyiséget. Az objektiv világra vonatkoztatva a végtelenség jellemzi: 1. a világ térbeli létezését, az anyagi rendszerek osszességének elvi lezárhatatlanságát; 2. a világ időbeli letezését, az anyag teremthetetlenségét és elpusztíthatatlanságát, órok létét; 3. az anyag mélységben való mennyiségi kimeríthetetlenségét, tulajdonságainak, kolcsonós kapcsolatainak, letformáinak és fejlődési tendenciáinak végtelen sokféleségét; 4. az anyag szerveződésének minő-

ségi különneműségét, az anyagi struktúrák szerveződésében számtalan sok minőségileg eltérő szint letezését, amelyeknek mindegyikén az egyes anyagi objektumok kulönbozö specifikus sajátosságokkal rendelkeznek es kulonbozö torvenyszerüsegeknek vannak alávetve. A végesség egyreszt a végtelenség tagadása, ugyanakkor minden veges objektum a vegtelenseg megnyilvánulásának a formája. Mint adott meghatározott minőseg korlátozott ideig letezik, de az anyag, amelyből a veges objektum áll, s amely teremthetetlen es megsemmisíthetetlen, végtelen létezéssel bir es csak egyik formából más formává alakul át. A veges magában foglalja a végtelent is, mint ahogy a végtelen a véges tárgyak és jelenségek számtalan sokaságából tevődik ossze. A ~ ellentmondásos, objektiv egysége teszi lehetővé a vegtelen megismerését, jóllehet a gyakorlati tevékenység és a megismerés minden aktusában az ember csak véges dolgokkal és folyamatokkal találkozik.

véletlen — lásd *szukségszerüség és véletlen*

velunk született eszmék: olyan fogalmak és tételek, amelyek az idealista ismeretelmelet felfogása szerint kezdettol fogva hozzátartoznak az emberi gondolkodáshoz és nem fuggnek a tapasztalattól. A ~ koze sorolták a matematika és a logika axiómáit, a filozófiai alapelveket. A ~ tanát *Platón* dolgozta ki elsőnek. Egyes filozófusok véleménye szerint ezek az eszmek istentől valók *(Descartes)*, mások az esz hajlamainak vagy adottságainak tekintették őket, s azt vallották, hogy fejlődesuket előmozdítja az érzéki tapasztalat *(Leibniz)*. A kozvetlen tudás racionalista elmeletei (az intellektuális intuíció elméletei) szerint egyes tételek nem vele szulettek elménkkel, nem kezdettől fogva sajátjai, hanem az igazság kozvetlen meglátásának elmebeli aktusában keletkeznek, logikai kovetkeztetések és bizonyítások nelkul *(intuíció)*. Éppen ezért mind ~ elmeleteit, mind az intellektuális intuíció elméletét — emlitett kulonbségük ellenére — az apriorizmusnak (vagyis annak a tanításnak, amely szerint a tudás a tapasztalatot megelőzi és tőle fuggetlen) az elemei jellemzik. *Kant* elvetette ugyan a ~ elmeletét, de nem tudta teljesen lekuzdeni; ezt mutatja tanitása az érzékelés és értelem a priori formáiról. A ~ elméleteinek ismeretelméleti alapja az volt, hogy történelmietlen szemlélettel, metafizikusan közelitették meg az olyan kérdeseket, mint az általános fogalmak és elvek eredete, a megismerés közvetlen és közvetett, érzéki és racionális elemeinek, az individuális es a társadalmi-történeti tapasztalatnak a viszonya.

verifikáció elve (lat verificare — igazsagot bizonyitani): a *logikai pozitivizmus* egyik kiinduló elve, amely szerint a világra vonatkozó barmely állitás jelentese azonos tapasztalati verifikációjának, ellenorzesének módjával E felfogás szerint valamely kijelentés csak akkor bir (kognitiv, tudományos) értelemmel, ha vagy egy (aktualis vagy lehetséges) érzéki benyomást ir le, vagy pedig logikailag ekvivalens ilyen érzéki benyomások leirásának egy véges és logikailag nem ellentmondásos halmazával, összességével. A ~-nek, ahogy azt a *„Bécsi kor"* tagjai megfogalmazták, az a tétel az alapja, hogy a megismerés elvben nem lépheti túl az erzéki tapasztalat határait. Karl Hempel, a *neopozitivizmus* egyik legjelentősebb képviselője egy 1950-ben irt cikkeben a ~ hétféle válfaját sorolja fel, s valamennyiről kimutatja, hogy nem megfelelő.

Vico, Giambattista (1668—1744): olasz polgári filozófus, szociológus, a nápolyi egyetem professzora. A *történelmi korforgás elmélet*ének megalkotója. Feltette az isteni principium létezését, amelyből a történelem torvényei származnak, ugyanakkor rámutatott arra, hogy a társadalom belső torvényszerusegeinel fogva fejlődik. Tanítása szerint minden nep három fejlődési szakaszon megy át (az istenek, a hősok és az emberek korszakán), s ezek az emberi elet szakaszainak — a gyermekkornak, az ifjúkornak es az érett kornak felelnek meg. Az állam csak a hősök korszakában keletkezik, es az arisztokrácia uralmát jelenti. Az emberek, korszakaban ezt a demokratikus állam valtja fel, amelyben a szabadság és a „természetes igazsagossag" diadalmaskodik. Ez a csúcsa az emberiseg fejlodesének, az érettség, amely után hanyatlás kovetkezik be. A tarsadalom visszatér osállapotába. Ezután ismét felfele ivel a fejlődés, új körforgás kezdődik. A történelmi fejlődesnek ezt az elvét ~ kiterjesztette a nyelvre, a jogra, a muvészetre.

világnézet: a világról alkotott nézetek, fogalmak és képzetek egyuttese, ill. rendszere. A ~ a szó tágabb értelmében magában foglalja az ember kornyező világra vonatkozó nézeteinek összességét: filozófiai, társadalmi-politikai, vallási, etikai, esztétikai, természettudomanyos és egyéb nézeteit. Szorosabb értelemben minden ~ alapvető részét a filozófiai kérdések alkotják. A ~ legfőbb kérdése a *filozófia* alapkerdése. Ennek eldöntésétől fuggően különboztethető meg a ~ két alapvető válfaja, a materialista és az idealista ~. A ~ a társadalmi létet tukrozi vissza, és az emberi tudásnak az adott történelmi korszakban elért színvonalától, valamint a társadalmi rendszertől fugg. Az osztálytársadalomban a ~ osztályjellegű: rendszerint a hatalmon levő osztály

~-e az uralkodo, s az ellentetes vilagnezetek osszecsapasában ideológiai sikon es áttételesen az osztalyerdekek ellentetessege tukrozodik. A ~-nek nagy gyakorlati jelentosege van: meghatarozza az emberek viszonyát a kornyezo valosaghoz, es vezerfonal a cselekves számara A természet es a tarsadalom objektiv torvenyeit feltáró és a haladó erők érdekeit kifejezo tudományos ~ előmozditja a társadalmi haladást, a tudományos fejlődést s az ember helyes orientációját a világban. A marxizmus ~-ének filozófiai alapja a *dialektikus materializmus* és *történelmi materializmus*

világvallások: nepi, nyelvi, politikai kapcsolatoktól fuggetlen, orszaghatarok es allamok felett alló vallási kozossegek, amelyeknek tagjait az (elvileg) egyéni dontes alapjan elfogadott kozos hit es az azonos szertartások kapcsolják ossze, s amelyek egyetemes igennyel lepnek fel, az egesz emberiségnek udvosséget igerve. A három altalánosan elfogadott vilagvallas: a buddhizmus, a kereszténység es az iszlam. — 1. A b u d d h i z m u s Indiában keletkezett az i. e. VI. sz. folyamán, azoknak a tomegeknek a koreben, amelyek a korábbi indiai vallas, a brahmanizmus altal szentesitett kasztrendszert igazságtalannak. az isteni torvénnyel ellenkezonek, de egyben megvaltoztathatatlannak is tartottak. ezert a földi szenvedésekbol az egyetlen kivezető utat az elettol való elfordulásban lattak. A buddhizmus megalapitója a vallási hagyomány szerint Sziddhárta Gautama Buddha (kb. i. e. 540—480) volt, akinek eletet koran mitikus-legendás elemekkel vettek korul. Buddháról mindossze annyi megbizhatót tudunk, hogy nagy hatású vallási-filozofiai rendszert dolgozott ki, amelyet szóban hirdetett, s amelyet tanítványai foglaltak irásba. A buddhizmus alaptanitása az, hogy az egész élet szenvedés, amelynek oka az élethez való ragaszkodás, lekuzdésének módja pedig a vágyak teljes elfojtása. Akinek sikerül életvágyát elfojtania, az kiszabadulhat a kényszerű és újabb szenvedéseket hozó újjászuletések (reinkarnációk) láncolatából és eljuthat a Nirvánába, a teljes megsemmisulés, a nemlét állapotába. Az ember anyagi osszetevőit (a mintegy 100 dhármát) ui. az életvágy kapcsolja egybe s az újjászuletések során is az életvágy egyesiti újra a halallal szétesett dhármakat. Ha tehát az életvágyat sikerul az embernek magából kiirtania, akkor semmilyen erő sem kényszerítheti az embert alkotó dharmákat arra, hogy újra egyesuljenek és új szenvedések forrásai legyenek. A vagyaktól való szabadulást a buddhista etika ot alapszabályának a betartásával lehet elerni. E szabalyok a kovetkezok· nem szabad olni sem embert, sem allatot, nem szabad elvenni más tulajdonát, nem szabad erinteni mas asszonyat, nem szabad hazudni és bort fogyasztani. A buddhizmus minden kovetőjenek kotelessege ezenkivul betartani egy sajátos szeretet-torvenyt, amely tiltja az egyesek iranti tulzott es kizarólagos vonzalmat, ugyanakkor pedig eloirja a mindenki iranti jóindulatot, a sértest is turelmesen es szenvedelyektől mentesen fogadó magatartast. A korai buddhizmus azt tanította, hogy az ember maga rendezheti el jovőjét, ily módon az istentiszteletnek a szerepét is háttérbe szoritotta. Nem tagadta ugyan az istenek létét, de azokat a megvilagosodott embereknél alacsonyabb rangúaknak tartotta és igy az ateizmus hatarat súrolta. A buddhizmus, amely kezdettől fogva térito jellegu vallás volt, gyors terjedésnek indult, Asóka kiraly (i. e. kb. 270—230) tamogatasaval pedig elterjedt egész Indiaban, majd annak határain túl is megerősodott, sot súlypontja is Indián kivulre tevődott át, foleg az i. sz. VIII. sz.-tol kezdve, amikor szuletési helyéről kiszorította a hinduizmus. A buddhizmus terjedese kozben alkalmazkodott a helyi igenyekhez es viszonyokhoz, amelynek kovetkezteben két iranyzatra szakadt. A hiná-jána irányzat (kis szeker vagy keskeny út) kitartott az eredeti Nirvana-elkepzeles mellett es szigorú aszketikus eletmódot irt elo kovetoinek, míg a mahájána (nagy szeker vagy szeles út) alkalmazkodott a tomegek igényeihez. Bevezette az istenek szelsőseges tiszteletét (Buddhát is istennek minősítette), atalakította a Nirvanaról, a teljes megsemmisulésről szóló tanitást, helyebe allitva a pokol es mennyország hitet. A buddhizmus ebben a formájában terjedt el Belső-Ázsiaban. A mahá-jana irányzat legnépszerusítettebb formája a XI. sz.-ban, Tibetben létrejott lamaizmus, amely a kedvezőbb újjászuletések, illetve a mennyország feltételét a mechanikus imádkozásra, az „imamalmok" használatára redukálta. — 2. A k e r e s z t é n y s e g az i. sz. I. sz. kozepe táján jelent meg Palesztínában, majd Kisázsia városainak zsidó kolóniáiban. A császárság intézményeinek a kialakulásával és katonai diktatúrává valo fejlődésével átmenetileg stabilizalódott római birodalom elnyomott néprétegei, a provinciák deklasszálódott tomegei az elnyomás, a római iga alól való szabadulás minden reális lehetőségét elvesztettek, ezért reményeiket a vallás világába helyezték át. Megerősodott közöttuk az a hiedelem, hogy a római birodalomnak és kizsakmányoló hatalmanak nem földi erő, hanem isteni ítélet, „megvaltás" fog véget vetni. Különosen Palesztinában volt ez igy, ahol a messiási eszmének. a megvaltóvárásnak évszázados hagyományai voltak, amelyek a kulonféle zsidó szektak (pl. esszénusok) a helyi világ és papi arisztokrácia. valamint a római hatalom egyre súlyosodó elnyomasa és kizsákmányolása, a

fegyveres felkelések konyortelen leverese, a provinciava sullyedt orszag gazdasagi es politikai eljelentektelenedese kovetkezteben aktualizaltak azaltal, hogy a szabadito messias kozeli eljovetelet hirdettek. E korulmenyek kozott szulettek meg az elso keresztenynek mondhato gyulekezetek is, amelyeknek tagjai a fennallo rendet vallasi alapon tagadtak es a messias (gorogosen khrisztosz), a megvalto kozeli eljoveteletol vartak a szocialis igazsagossag megvalosulasat, a kozeli vilag vege utan olyan uj messiasi birodalom eljovetelet, amelyben a szegenyek, az elesettek, az elnyomottak uralkodnak majd, a gazdagok pedig, akik a romai hatalommal kozosseget vallaltak, megsemmisulnek vagy a pokolra jutnak. Ezt a hangulatot tukrozi az elso keresztény irat, a „Jelenesek konyve". A messias kozeli eljoveteleben bízva a korai keresztenyek osszeadtak javaikat, felhagytak a munkaval es egesz eletuket a vilag vege varasanak egzaltalt hangulataban toltottek. Azonban a messias nem jott azzal a szetseggel, ahogyan remeltek Ez zavart okozott a korai kereszteny gyulekezetek eleteben es arra kesztette azok vezetoit, hogy tartosabban rendezkedjenek be erre a vilagra, amelynek megsemmisulese, vegso idoszaka egyre kesett. E programot az un. pali mozgalom valositotta meg, amely felismerte, hogy a keresztenysegnek fel kell adnia hatalomellenes allaspontját, ha a romai hatosagok joindulatat meg akarja nyerni, tovabba, hogy szakitania kell a zsido gyokerekkel, ha ki akar lepni a judaizmus szuk koreből es egyetemes, mindenki szamara megvaltast igero igenyekkel akar fellepni. A keresztenyseg ettol az idotol (1 sz. II sz.) tudatosan elhatarolta magat a zsido szertartasi szokasoktol (ugyanakkor megtartotta mind a hivatalos zsido vallas, mind pedig a zsido szektak — pl az esszenusok — tanitasanak szamos elemet), es az un pogany vilag fele fordult egyre nagyobb aranyu terito tevekenyseget folytatva. A pogany vilaggal talalkozva magaba szivta az un miszteriumvallasok meghalo es feltamado istenei kore fűzodo tanitasok es szertartasok egy reszet es fokozatosan kiepitette korabbi demokratikus felepitettsegevel szemben hierarchikus szervezetet Ekkor kezdett a keresztenyseg sajatos tanrendszerenek a kidolgozasahoz es ekkor szulettek meg a keresztenyseg szent iratai az Ujtestamentum egyes konyvei is Az ujtestamentumi evangeliumok es egyeb iratok mar nem a kozeli, hanem a nagyon tavoli idokre varhato vilag vegerol beszeltek, s azt tanitottak, hogy a megvalto — Jezus Krisztus — egyszer mar elerkezett, ezert vilagvegi eljovetele a masodik eljovetel lesz Az evangéliumi mitikus Jezus-eletrajzok es a rendelkezésre allo profan torteneti forrasok alapjan Jézus Krisztus tortenetiségerol es eleteről a hitelesseg igenyevel semmi biztos nem allithato A pali mozgalom reven a megvaltasrol szolo tanitas uj ertelmet nyert nem realis szabadulast jelentett meg a tulvilagon sem, hanem a buntol valo mentesseget es megvaltast A keresztenyseg a pali mozgalom kovetkezteben a II sz -ban indult el azon az uton amely vegul is a hatalommal valo teljes kiegyezeshez vezetett, amelyet Constantinus csaszar 313-as un milanoi edikttuma es a 325-os niceai zsinat pecsetelt meg veglegesen, s amely azt eredmenyezte, hogy a keresztenyseg a hanyatlo romai rabszolgatarto tarsadalom, illetve allam, majd az osszeomlo romai birodalom romjain felepulo nyugati feudalis allamok hivatalos vallasava lehetett Dogmarendszerenek alapjait a *patrisztika* kepviseloi es az elso zsinatok vetettek meg Ennek kiindulopontja az, hogy a vilagot isten teremtette, aki ezert abszolut ura a vilagmindensegnek Isten kinyilatkoztatast adott onmagarol es eloirta tiszteletenek modjait is. A kinyilatkoztatas a zsido vallasban, a Bibliian keresztul kezdodott el, de csak Jezus Krisztusban lett teljesse E kinyilatkoztatas szerint csak egy isten van, de az egyetlen isteni termeszetet harom kulonbozo szemely, az atya, a fiu es a szentlelek birtokolja (szentharomsag) Az elso emberpar (Adam es Eva) megsertette a vegtelen istent, ezert buntetest vontak magukra es az egesz emberisegre (eredeti bun) Isten azonban megkonyorult a bunos emberisegen es Jezus Krisztuson keresztul megvaltotta azt a buntol es annak kovetkezmenyetol, az evilagi szenvedesek ertelmetlenségetol es a tulvilagi karhozattol. A megvaltas azt eredmenyezte, hogy az ember a Jezus Krisztus altal megszerzett kegyelem reven kepes az erkolcsos eletre, azaz isten dicsoitesere es sajat tulvilagi boldogsaganak megszerzesere A keresztenyseg rohamosan elterjedt az egesz romai birodalom, illetve utodallamai teruleten, missziós tevekenysege reven pedig azok hatarain tul is A XI sz -ban ket reszre szakadt nyugaton a romai papa vezetese alatt allo katolikus egyhaz lett egyeduralkodova, szoros osszefonodottsagban a feudalis renddel, keleten pedig a gorogkeleti egyhazak szilardultak meg A XVI sz -ban, a polgari fejlodessel parhuzamosan uj, reformalt kereszteny egyhazak jottek letre, amelyek kozul legnagyobb jelentosegre a lutheri evangelikus es a kalvini reformatus egyhaz emelkedett A reformalt egyhazak a Bibliara alapoztak tanitasukat es a hitet mint a *predesztinacio* kovetkezmenyet tettek az udvosseg egyeduli felteteleve. Elvetettek a katolikus egyhaz Mariakultuszat, a szentek tiszteletet es a templomi istentiszteletet is egyszeruve tettek A legujabb idokben a tarsadalmi fejlodes kovetkezmenyekent valsagjelek mutatkoznak a kereszteny

felekezetekben, amelyeknek leküzdésére, a kereszténység modernizálására nagy erőfeszítéseket tesznek. Ezt a célt szolgálja az ún. okumenikus mozgalom, amely a keresztények egyesítése, illetve különféle hitelvi alapokon való együttműködése révén keresi a kereszténység helyét a modern társadalomban, a válság felszámolását tűzte ki célul a katolikus egyház II. vatikáni zsinata (1962—1965) is azáltal, hogy megreformálta az egyház belső életét és megjavította külső kapcsolatait. A különféle modern keresztény teológiai irányzatok (*dialektikus teológia, neotomizmus,* teilhardizmus *perszonalizmus* stb.) szintén arra törekszenek, hogy a kereszténység alaptanításait elfogadhatóvá tegyék a modern ember számára is. — 3. Az *iszlam* az Arab-félszigeten keletkezett az i. sz. VII. sz.-ban. A római birodalom bukása után az Arab-félszigetet fontos kereskedelmi útjainak az ellenőrzését az ortodox keresztény bizánci birodalom, a monofizita keresztény Etiópia és az Aveszta vallású Szászánida birodalom is megkísérelte. E kísérletek ellen csak úgy vehették fel sikerrel az arábiai félsziget lakói a kuzdelmet, hogy a nomád beduin törzsek, a városi kereskedők és a határmenti részek letelepült földműves törzsei lemondtak a korábbi vallásukból eredő vérbosszú törvényéről, a szüntelen ellenségeskedésről és összehangolták tevékenységüket. Ez a szükséglet teremtette meg az egységes, a lemondásra és a belenyugvásra építő vallási ideológia, az iszlám társadalmi feltételeit. Az iszlám ideológiai előzményei az arab ősvallás bizonyos elemein kívül a zsidó vallásban, a kereszténységben és az iráni vallásban jelölhetők meg. Az iszlám megalapítója Mohamed (kb. 570—632), aki tanítását isteni kinyilatkoztatásra vezette vissza. Az iszlám központi tanítása az az egyszerű tétel, hogy egyetlen isten van — Allah —, akinek Mohamed a legfőbb prófétája. Allahon kívül léteznek más szellemi lények is, akiket Allah még az emberek előtt teremtett. Ezek egy része fellázadt Allah ellen, ők lettek a gonosz szellemek, a dzsinnek, az ember legfőbb ellenségei. Allah legfontosabb tulajdonsága végtelen nagysága és hatalma, ezért az embertől abszolút engedelmességet kíván. Noha Allah minden embernek előre meghatározta örök sorsát, a halál után mégis elbírálja az emberek cselekedeteit, majd a világ végén egy nagy, általános, utolsó ítéletet tart, amelyre a halottak feltámadnak. Az ítélet után az iszlám hívei a mennyországba („Paradicsomba"), míg a hitetlenek a pokolba jutnak. Az iszlám híveinek öt fő kötelessége van: a hitvallás („nincs más isten Allahon kívül és Mohamed az ő prófétája"); a napi ötszöri, meghatározott módon végzett ima; a jótékonykodás; a Ramadán havi böjt és legalább egyszer zarándoklat Mekkába, a Kába-kőhöz. Ezenkívül számos apróbb előírást is meg kell tartaniok, így tilos számukra a sertéshus fogyasztása, a szeszes ital elvezete stb. Az iszlam hiveinek az igaz hitet fegyverrel is terjeszteniuk kell. Az iszlam szent konyve a Korán, Mohamed szóban adott tanításainak később irasba foglalt gyűjtemenye. Az iszlam már a korai kozepkorban rohamos terjedésnek indult a hoditó politikát folytató arabok révén. Terjedesevel egyidejűleg az iszlamon belul különfele szakadasok és irányzatok keletkeztek. Az iszlámmal összefuggésben a kozépkorban hatalmas kultura jött letre, amelynek hatása alol nem tudta kivonni magát a kereszténység sem. A legújabb időkben az iszlámon belul is megerősodtek azok a reformtorekvesek, amelyek a mohamedán vallast a modern ember számára elfogadhatóva akarjak tenni. *(Gecse Gusztáv.)*

viszony (reláció): a jelenségek kolcsónos kapcsolatának szuksegszeru, a világ anyagi egysége által meghatarozott mozzanata. A dolgok ~-a ugyanúgy objektiv, mint maguk a dolgok. A dolgok nem léteznek a ~-okon kivul, a ~-ok pedig mindig a dolgok ~-ai. Bármely dolog létezése, tulajdonságai és specifikus sajátosságai, valamint fejlődése az objektív világ többi jelenségéhez való ~-ainak összessegétől fugg. Valamely folyamatot vagy dolgot szukségszerúen jellemző tulajdonságok ugyancsak a tobbi dolgokhoz, illetve folyamatokhoz való ~-aikban nyilvánulnak meg. A jelenség fejlődése más jelenségekhez való ~-ainak megváltozásához, egyes ~-ok megszűnésehez, más ~-ok keletkezeséhez vezet. Másrészt, azon ~-ok összességének megváltozása, amelyek között az adott tárgy létezik a tárgy megváltozásához vezethet. A ~-ok annyira sokfélék, mint amilyen sokfelek maguk a dolgok és sajátosságaik. Meg kell különböztetni egymástól az objektum kulonböző, főleg ellentetes oldalainak belső ~-át és a kulso, más objektumokkal való kolcsonos ~-ait. Emellett tekintetbe kell venni először a belső és külső ~-ok kulonbozőségének relativ jelleget, másodszor átmenetuket egymásba, és harmadszor azt, hogy a külső ~-ok a belsőktől fuggenek, azok megjelenesi formái, megnyilvánulasai. Kulonleges jelleguk van a társadalmi ~-oknak. Az ember ~-ba lép az általa létrehozott dolgokkal, az objektiv világgal és a tobbi emberrel. A világ elsajátításának eredményeként ismeri fel önmagát, és kezd emberként viszonyulni önmagához (kialakul öntudata), és így a másik emberhez is, mint önmagához hasonlóhoz viszonyul. Ez a magyarázata egyrészt az emberi tudat társadalmi jellegének, másrészt annak, hogy a történelem megértéséhez nélkulözhetetlenül szukséges a tár-

sadalmi viszonyok tanulmányozása. A dialektikus logikában „a fogalmak vonatkozása (átmenetei-ellentetei) a logika fő tartalma, amikor is e fogalmak (es vonatkozásaik, átmeneteik, ellenteteik) úgy vannak bemutatva, mint az objektiv világ tukrozödesei". (*Lenin* Muvei. 38. kot. 180. old.) A formális logikában a ~ elmeietét D. Morgan, Ch. Peirce és F. Schroder dolgozták ki. A ~-logika (vagy „reláció"-logika) a ~-ok általanos tulajdonságait es azokat a torvenyeket kutatja, amelyeknek a ~-ok alá vannak rendelve. A ~-ok elmeletének lenyeges része a relációkalkulus Itt a ~-ok kozotti kapcsolatokat és a rajtuk vegzett műveleteket vizsgálják es igy állapitják meg azokat a torvenyeket, amelyek segitsegevel egyes ~-okbol más ~-okra lehet kovetkeztetni.

visszatukrözés: az ismeretelmelet, kulonosen a materialista ismeretelmelet egyik alapfogalma, amely primer modon a belso tudattartalmak es a kulvilagban levo jelensegek, hatások kozotti megismeresbeli viszony jelolesere szolgál. A ~ fogalom tartalmi jellemzoirol es a ~ mechanizmusáról es jellegerol kialakult filozófiai elkepzelesek es interpretációk, mint a filozofia tortenete mutatja, elteroek lehetnek a ~ fogalma azonos hasznalata ellenere. Így pl. kulonböző a mechanikus materializmus es a dialektikus materializmus felfogása a ~-rol, annak ellenere, hogy az alapkerdesben, abban ugyanis, hogy az ember elvileg is, gyakorlatilag is kepes az anyagi valóság lenyeges osszefuggeseinek, torvenyszerüségeinek a megismeresere, válaszuk megegyezik. De kulonböző a ~-rol alkotott elkepzeles az olyan, ujkori vagy legujabbkori filozofiai-ismeretelmeleti koncepciokban is, mint a reprezentacionalizmus (Descartes), vagy mint a presentacionalizmus, vagy az epifenomenalizmus, amelyek a belső szubjektiv kepmásnak a kulso objektumhoz való viszonyát elterő modon ertekeltek. — A dialektikus materializmus először is számba vette a ~ fobb formáit es a ~ helyet a világon érvényesulő egyetemes osszefugges es kolcsonhatás rendszereben. Megkulonbozteti a ~ fizikai, biologiai es pszichikai szintjet, az utobbin belul is kulonvalasztja a pszichikai ~ allati es tudatos emberi szintjet Lenin említést tesz arról, hogy voltakeppen minden anyag rendelkezik bizonyos ertelemben a ~ sajátossagával, utalva arra, hogy e tág ertelemben (az anyag általános akció- es reakciokepesseget veve alapul, amely az anyagi jelensegek egyetemes osszefuggese es kolcsonhatása torvenyszerusegenek egyik konkret megnyilvánulasa) vett ~ a genetikai alapja a ~ magasabb, s az ismeretelmeleti elemzes számára relevans formainak. Az ismeretelmelet tehát elsősorban az emberi pszichikai-tudati ~ lenyegét és mechanizmusát tanulmányozza; a marxista ismeretelmélet ertelmében ez a ~ aktiv kölcsonhatásos folyamat a szubjektum és az objektum kozott. Ez a ~ egyidejüleg tárgyi és eszmei jellegü. Tárgyi jellegü abban az értelemben, hogy a ~ tárgya mindig valami természeti vagy társadalmi objektum s az ember ehhez való viszonya, vagy maga az ember szükségletei, feladatai, tevékenysége egy meghatározott tárgyi, társadalmi-természeti kozegben, tehát a ~ mindig valamilyen a szubjektumon kivulálló tárgyi jellegü. Eszmei jellegu az emberi-pszichikai visszatukrozés abban az ertelemben, hogy a ~ tartalma — akár észlelesbeli, akár ertelmi úton történjék is az objektiv hatások analizise és szintézise, mindig valamilyen altalánositott képmás, utóbbi esetében absztrakt fogalmak, ítéletek stb. formájában tudatosodik A szubjektum számára a tárgyi tartalom kozvetlenul eszmei formában tudatosodik. A marxista ismeretelmélet kulon, specifikus sajátossagaik szerint tárgyalja a ~ hamis, torz formáit es a valóság hű megismerésének, ~-sének bonyolult, dialektikus útját, megvizsgálva e kulonbozo formák keletkezesének szuksegszerüséget az emberi létben a társadalmi fejlődes kulonböző fokain (igy pl. feltarja a vallás mint a valóság torz ~-e keletkezesenek es létezésének megismeresbeli es társadalmi forrásait, vagy a muveszi ~ sajatosságait). Ugyanakkor az alapveto ismeretelmeleti problemak megválaszolásában termeszetszeruleg az emberi gondolkodás fejlődésere es a tudományos megismerés fejlődesere koncentrál, mivel ezek elemzese segithet leginkabb hozza a valóság igen osszetett emberi megismeresenek, az objektive igaz ismeretek emberi „termelesenek" a megertesehez. (Lásd még. *ismeretelmelet igazsag, eszmei*.)

Voltaire, François-Marie Arouet (1694—1778) francia iro, filozofus, tortenesz, a francia *felvilagosodas* egyik vezeralakja Antifeudalis gunyiratairert két izben bebortonoztek (1717-ben és 1725-ben) Élete nagy reszet kulfoldon toltotte. Kozremükodott *Diderot* Enciklopediájaban. ~ deista; világszemlelete ellentmondásos. Mint Newton mechanikájának es fizikájának hive, elismeri istennek mint „elso mozgatónak" a létezeset A termeszet mozgasa szerinte orok torvények szerint megy vegbe, de isten elválaszthatatlan a termeszettől, nem kulon szubsztancia, hanem inkább maganak a természetnek sajátos tevekenységi elve. Valojaban ~ hajlik arra, hogy azonositsa istent (a nagy „geometert") es a természetet. Bírálja a dualizmust, s elveti azt a felfogást, amely szerint a lelek a szubsztanciának egy sajátos neme. A tudat szerinte az anyag sajátossaga, amely csak elő testeknél van meg, de e helyes tetel bizonyitására teológiai ervet hoz fel:

a gondolkodás képességével isten ruházta fel az anyagot. A XVII. századi teológiai metafizikával szemben ~ a természet tudományos kutatását surgette. Elvetette a lélekre és a velunk szuletett eszmékre vonatkozó descartes-i tanítást, s azt vallotta, hogy az ismeretek forrása a megfigyeles es a tapasztalat, igy *Locke* materialista-*szenzualizmus*át és *empirizmus*át propagálta. Ugyanakkor feltételezte, hogy vannak „vegső okok", s azt vallotta, hogy tapasztalataink tanusága szerint feltehetően létezik egy „legfelső esz", a világegyetem „építőmestere". ~ tarsadalmi es politikai nezetei a leghatározottabban antifeudális jelleguek voltak. Harcolt a jobbágyrendszer ellen, kiállt az állampolgárok torveny előtti egyenlősége mellett, kovetelte a vagyonnal arányos adók bevezetését, a szólásszabadságot stb. A magántulajdon birálatát azonban határozottan elvetette, mert elkerulhetetlennek tartotta a társadalom gazdagokra és szegenyekre tagolódását. Az ésszerű államrend szerinte az alkotmányos monarchia, amelynek elen felvilágosult egyeduralkodó áll. Élete vegen ~ hajlott afele, hogy a koztársaságot tekintse a legjobb államformának. Történelmi műveiben birálta a társadalom fejlődésének keresztény-bibliai felfogását, s felvázolta az emberiseg tortenetet. Történetfilozófiája (a kifejezést ~ vezette be) arra az eszmére epul, hogy a társadalom progressziv irányban halad, az isten akaratatol fuggetlenul. A tortenelem menetét azonban idealista módon, az eszmék változásával magyarázta. Eroteljesen harcolt a klerikalizmus es a vallasi fanatizmus ellen Szatirájának fő celpontja a keresztenység és a katolikus egyház, a haladás legfőbb ellensége. Mindamellett ~ nem fogadta el az ateizmust. Tagadta a konkret alakot oltő istent (Krisztus, Mohamed, Buddha stb.), de azt vallotta, hogy a buntető isten eszmejenek elnie kell a nepben.

voluntarizmus ⟨lat. voluntas — akarat⟩ idealista (főképpen szubjektiv idealista) filozofia es pszichológiai áramlat, amely az akaratot teszi a világ ősalapjává, szembeállitja a termeszet es a társadalom objektiv torvenyeivel es tagadja, hogy az emberi akaratot a kornyezet határozza meg. A kifejezest Toennies nemet szociológus es Paulsen nemet filozofus vezette be. A ~-t mint filozofiai elmeletet a XIX. sz.-ban *Schopenhauer* dolgozta ki, bár elemei már *Kant*nál es *Fichté*nel is megtalálhatók. Jelentős szerepet jatszott E. Hartmann es kulonosen *Nietzsche* filozófiájában is. A ~ a fasizmus ideologiájának egyik eszmei forrása és jellemző vonása. Oroszországban a ~ a narodnyik ideológiát jellemezte. A narodnyikok a magányos „hosok" tevékenységét szembeállitották a történelem objektív torvenyeivel. A XIX. és XX. sz. fordulóján a ~ pszichológiába is behatolt (Wundt). A ~ megtalálható a mai polgári szubjektiv idealista áramlatokban is, kulonosen az egzisztencializmusban A marxizmus lenyegevel ellentetes mindenfele ~, ezért mind az ideologia, mind a politikai gyakorlat teren szemben áll a voluntarista tendenciákkal

vulgáris materializmus: a materializmus alapelveit durván leegyszerűsítő filozófiai áramlat a XIX. sz. derekán. A természettudomány rohamos fejlődésének korában, amikor minden ujabb természettudományos felfedezes elősegitette az idealista és vallási képzetek szétzúzását, a ~ a természettudomány osztonos materializmusának pozitivista reakciója volt az idealista (elsősorban a klasszikus német) filozófiára. Ennek az áramlatnak a képviselői (Vogt, Buchner, Moleschott) tevékenyen nepszerűsiteték a termeszettudományos elmeleteket, szembeállitva azokat, mint ók mondották, a filozófiai „sarlatánsággal". Csakhogy az idealizmussal es a vallással egyetemben elvetettek általában a filozófiát is, mondván, hogy minden filozófiai kerdés konkret természettudományos kutatás utjan oldható meg. A metafizikus materializmus hatása alatt azt vallottak, hogy a *tudat* es sok más társadalmi jelenseg kizárolag fiziologiai, fizikai folyamatoknak a kovetkezmenye. A ~ tendenciája kulonfele formákban később is jelentkezett, kulonosen termeszettudomanyi, kiváltképpen fiziologiai tenyek filozofiai altalánositásaban. Pl. annak meg nem ertese, hogy az emberi tudat társadalmi termek es hogy az emberi *pszichikum* tartalmát a társadalmi let határozza meg, egyes filozófusokat es termeszettudósokat meg ma is vulgármaterialista szemlelethez vezet, akik gondolatainkat, erzelmeinket es kepzeteinket konkrét fiziológiai folyamatokra redukálják.

vulgáris szociologizmus: a társadalmi jelensegek leegyszerusitett magyarázata, amely meghamisitja a tortenelmi materializmust, egyoldaluan eltulozza a tarsadalmi fejlődes egyes tenyezoit a technikát, a termelés szervezeti formáit, a gazdasági eletet, a politikat, az ideologiát. A szó szűkebb ertelmeben az ideologia osztálymeghatározottságának leegyszerusitett ertelmezese A ~ a filozofiaban, az irodalomkritikaban es esztetikaban abban nyilvánul meg, hogy tagadjak az ideologia viszonylagos onállóságát, es az osszes ideológiai formákat kozvetlenul a termelesi modbol vezetik le. Lenin a materializmus merhetetlen ellapositásakent, a tortenelmi materializmus karikatúrájaként jellemezte a ~-t.

Weber, Max (1864—1920): nemet szociológus. Kozel állt a *neokantianizmus*hoz és a *pozitivizmus*hoz. Szerinte a társadalmi-gazdasági jelensegek

lényegét nemcsak azok objektív oldalai határozzák meg, hanem elsősorban a kutató álláspontja, az, hogy milyen kulturális jelentőséget tulajdonít az adott folyamatnak. Abból kiindulva, hogy a társadalomtudományok csupán az egyedit vizsgálják a jelenségekben, a tudományos absztrakciók helyébe önkényes gondolati konstrukciót — „ideáltípust" állított. Az „ideáltípus", szerinte, nem tükrözi a valóságot, hanem csak az egyes tények rendszerezésének és megértésének eszköze, fogalom, amellyel a történész összehasonlítja a valóságot. „Ideáltípus"-elmélete, valamint a többtényezős történelem felfogása nagy hatást tett a mai polgári szociológiára.

Wetter, G. (1901—) — lásd *neotomizmus*

Whitehead, Alfred North (1861—1947) — lásd *matematikai logika, neorealizmus*

Windelband, W. (1848—1915) — lásd *neokantializmus*

Wittgenstein, Ludwig (1889—1951): osztrák filozófus és logikus. Becsben született, 1929-től Angliában élt, 1939-től 1947-ig a cambridge-i egyetem tanára volt.

Filozófiai fejlődésének első szakaszában (1934-ig) ~ a *nyelv* Frege és *Russell* által kezdeményezett logikai vizsgálatából indult ki, és minden filozófiai problémát a matematikai logikai elemzés szempontjából közelített meg. Ez a továbbiakban a *logikai pozitivizmus* legfőbb elvévé vált. E korszakban ~ fő műve a „Logikai-filozófiai értekezés" („Tractatus logico-philosophicus", 1921). Ebben a művében ~ egy olyan mesterséges nyelv felépítésének feltételeit vizsgálja, amely logikailag tökéletes volna, vagyis mentes a természetes nyelv olyan fogyatékosságaitól, mint a többértelműség és a logikai szabatosság hiánya. ~ Russell két elméletéből indul ki: a logikai atomizmusból és az atomi kijelentésnek mint az elemi tény képmásának elméletéből. Ez utóbbi szerint minden nyelvi kijelentés egy-egy tény*jel*ekkel történő kifejezése, amelyben a szavak rendje a tárgyak tenybelileg fennálló rendjét ábrázolja. A nyelv természetéről szóló tanainak filozófiai értelmezését ~ arra a gondolatra alapozza, hogy a nyelv csak természettudományos tényeket fejezhet ki. A nem empirikus ismereteket ~ a a nyelv csak természettudományos tényeket fejezhet ki. A nem empirikus ismereteket ~ a „misztikumhoz" sorolja, ezzel jelölve mindazt, ami a mesterséges nyelvnek az ő felfogása szerinti rendszereben nem fejezhető ki, amiről tehát nem is beszélhetünk. Ezzel összefüggésben a filozófiát ~ a kijelentések értelmének tisztázására redukálja, aminek segítségével elkerülhető, hogy értelmetlen kérdéseket tegyünk fel. Minthogy ezzel az anyagi világ objektív valóságának problémája az ún. álproblémák közé kerül, a filozófia tárgyának ilyeten felfogása ~-t a szolipszizmus elismeréséhez vezeti. ~ filozófiai koncepcióját ebben a korszakában az a gondolat is jellemzi, hogy a logika és a matematika minden kijelentése tautológia (vagy ellentmondás), azaz semmit sem állít a valóságról, hanem csak egy formális rendszert jellemez és igaz (vagy hamis) volta alakja (formája) szerint nyilvánvaló. ~ tanainak néhány tétele (a kijelentéskalkulus táblázatos módszere, az ideális mesterséges nyelv *logikai szintaxis*ának gondolata, a „tényállás" fogalma stb.) nagy hatással volt a logika fejlődésére.

Később, F. Ramsay angol matematikus és logikus, valamint P. Sraffa olasz közgazdász hatására, ~ feladta több régebbi gondolatát (a nyelvre vonatkozó korábbi elméletet, a logikai atomizmus elméletét stb.), és 1937-től úgy fogta fel a nyelvet, mint az emberek közti érintkezés eszközét. E korszak fő művében a szerző halála után, 1953-ban megjelent „Philosophische Untersuchungen" c. munkában, ~ abból az előfeltevésből indul ki, hogy az emberi nyelv rendkívül bonyolult és zavaros, s szükségképpen értelmetlen problémákhoz és félreértésekhez vezet. ~ igyekszik ennek a jelenségnek az okát megkeresni, és a nyelvhasználatnak olyan elvét kidolgozni, amely kizárná az értelmetlen kérdések felállítását. ~ e téren hajlik a nyelv konvencionális jellegének elismerésére, amely szerint valamely szó jelentését a használatára vonatkozó általános szabályok határozzák meg. Ebben a korszakában eltűnik a nyelv vizsgálatának logikai oldala, a szerző művei leíró jellegűek lesznek és nem lépnek túl az empirikus lingvisztika keretein. ~ filozófiai nézetei a szubjektív idealizmus talaján maradnak, és lényegében F. Mauthner „nyelvi szkepticizmusához" közelednek.

~ nagy hatást gyakorolt a *„Bécsi kör"* filozófiai elveinek kialakulására (a filozófiai problémák logikai vizsgálata, a verifikáció tana, a logikai és matematikai kijelentések tautologikus jellegének tana), második korszakában pedig Moore iskolájára (az ún. analitikusokra).

Wolff, Chr. (1679—1754) — lásd *klasszikus német filozófia*

Z

Zenón, *eleai* (i. e. kb 490—430) ogorog filozofus, az eleai iskola kepviselője Mestere Parmenidesz volt, aki szerint a világ sokfelesege es mozgasa csupan az erzekeles szamara van, a gondolkodassal felfoghato let egy es mozdulatlan ~ filozofiaja (mint mas eleaiake is) materialisztikus jellegu Minthogy azonban az erzekelheto kozmoszt zavaros erzetek targyanak tekintette, csupan a folytonos, egyseges letet nyilvanitva a gondolkodas igazi targyanak, ez a materializmus a dualisztikus materializmus igen hatarozott jeleit mutatta Tagadva az erzekelheto letben mindennemu folytonossagot, ~ altalaban e let elgondolhatatlansagat, igy e let sokasaganak es mozgasanak elgondolhatatlansagat kivanta bizonyitani A folytonos erzekelheto let elgondolhatatlansagabol pedig azt a kovetkeztetest vonta le, hogy a folytonossag a tiszta gondolkodas targya ~ hires paradoxonjai (aporiai) sok munkat adtak nemcsak az ógorog, hanem a modern filozofusoknak is A dolgok sokasaganak elgondolhatosaga ellen ~ fo erve az, hogy (e sokasag eseten) egyidejüleg el kellene ismerni a dolgok vegte'enul kicsiny voltat (mivel ezeket a vegtelenségig lehetne osztani) es vegtelenul nagy voltukat (mivel nem volna vege ujabb es ujabb reszek felhalmozasanak) Szambelileg is a dolgok ilyen sokasagai alkotnanak mind korlatozott mennyiséget (mivel ezekből annyi volna, amennyi van), mind korlatlan mennyiséget (mivel minden dologhoz hozza lehetne adni meg valamit) ~ itt a veges nagysagok logikajat avitte a vegtelensegre, amely csakis az ellentetek egysegekent lehetseges

~ apóriakat vonultatott fel a mozgas elgondolhatósága ellen is „Akhilleusz", „A nyil", „Dikhotómia", „Stadium" Az első apória ugy szól, hogy a gyors labú Akhilleusz sohasem erheti utol a leglassúbb allatot, a teknősbekat, ha elonyt ad neki, mert felteve, hogy egyidejüleg kezdik meg a mozgast azonos iranyban abban a pillanatban amikor Akhilleusz megjelenik a teknősbeka indulasi helyen, az mar megtett bizonyos tavolsagot, s igy lesz ez Akhilleusz es a teknősbeka mozgasi palyajanak minden egyes pontjan A masodik erv ugy szol, hogy ha a repulo nyil minden egyes pillanatban nyugalmi allapotban van, akkor nyugalmi allapotban van altalaban is, vagyis nem mozog. Ezt az ervet vizsgalva mar Arisztotelesz is vilagosan látta, hogy a mozgas korantsem csupan egyes mozzanatainak vagy tavolsagainak osszege. A „Dikhotomia" (felezes) aporiaba ~ azt bizonyitotta, hogy egy meghatarozott út megtetelehez meg kell tenni annak felet, a felének a megtetelehez a negyedét, a negyedenek a megtetelehez a nyolcadat stb a vegtelensegig, tehat az adott ut megtetelehez meg kell tenni szakaszainak vegtelen mennyiseget, ami vegtelen sok idot igenyelne, vagyis a mozgas altalaban meg sem kezdődhet ~ itt sem tett kulonbseget a letről alkotott gondolat es maga a let kozott (nevezetesen a gondolatbeli felosztas es a tenyleges felosztas kozott) mint ahogy a dolgok sokasaga elleni erveben nem tagolta szet a vegesnek a logikajat es a vegtelennek a logikajat. Erre a korulmenyre szinten mar Arisztotelesz is felfigyelt Vegul a „Stadium" aporiaban ~ ezt allitotta ha ket test egyforma sebességgel halad egymas felé akkor bizonyos ido mulva a feluton talalkoznak, ha ellenben az egyik ugyanezzel a sebesseggel halad, a masik pedig nyugalmi allapotban marad, kétszer annyi idő mulva talalkoznak, kovetkezeskeppen a mozgas, vagyis az egyik testnek a masikhoz valo kozeledese kulonbozo lesz az erre vonatkozó nezőponttol függően vagyis onmagaban veve korantsem mozgas

~ ervei valsagba juttattak az ogorog matematikat, s ezt a valsagot csak Démokritosz atomista elmelete kuzdotte le ~ apóriainak alapgondolata (akarcsak Parmenidesz alapgondolata) a megszakitottsagot a sokaságot, a mozgast ugy akarta beepiteni a világképbe, ahogyan azt az erzekek eszlelik Csakhogy ez a kep megbizhatatlan Az igazi világkep csak gondolati uton epithető fel. A sokasag elgondolasara tett kiserlet ellentmondasba viszi a matematikat, kovetkezeskeppen a sokasag elgondolhatatlan Ugyanez a helyzet a mozgas elgondolhatosagával Ezeknek az ellentmondasoknak a demonstralásara ~ a korabeli matematikanak azt a (hibas) posztulatumat hasznalja fel, amely szerint parányi osszeadandok vegtelen nagy osszege végtelenul nagy lesz Ily modon ~ dialektikaja arra a posztulátumra épult, hogy a megbízhato gondolkodasban megengedhetetlenek az ellentmondások azoknak az ellentmondásoknak a megjele-

nését, amelyek a sokaság, a megszakítottság és a mozgás elgondolhatóságának feltételezése esetén keletkeznek, úgy fogja fel, mint bizonyítékát magának a premisszának a hamis voltára és egyúttal mint bizonyítékot arra, hogy igazak az ennek ellentmondó tételek az elgondolható (nem pedig érzékileg észlelhető) lét egységéről, folytonosságáról és mozdulatlanságáról.

~ érveit az idealista dialektika álláspontjáról Hegel bírálta. A materialista dialektika szempontjából Lenin adta meg ezt a bírálatot: „A mozgás az idő és a tér lényege. Ezt a lényeget két alapfogalom fejezi ki: a (végtelen) folytonosság (Kontinuität) és a »pontszerűség« (= a folytonosság tagadása, a megszakítottság). A mozgás a folytonosságnak (idő és tér folytonosságának) és a megszakítottságnak (idő és tér megszakítottságának) egysége. A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége." (*Lenin* Művei. 38. köt. 242. old.)

~ aporiái fontos szakaszt alkotnak az antik dialektika fejlődésének útján, mivel lényegében feltárták mind a külvilág, mind a gondolkodás dialektikus voltát (bár maga ~ mind a világ, mind a gondolkodás felfedezett ellentmondásosságát arra használta fel, hogy bebizonyítsa az eleatáknak az egységesre és mozdulatlanra vonatkozó metafizikus eszméit). ~ jelentős befolyással volt az újabbkori filozófia fejlődésére is (példa erre az antinómiák kanti elmélete) és továbbra is nagy szerepet játszik a dialektikának a modern matematikai logikába való behatolása szempontjából.

Zénón, *kitioni* (kb. i. e. 336—264) — lásd *antik filozófia*

A LEXIKONBAN SZEREPLŐ FILOZÓFUSOK MAGYAR NYELVEN MEGJELENT MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

A bibliográfia nem teljes.
Elsősorban a viszonylag hozzáférhető műveket tüntettük fel.

A MARX ELŐTTI FILOZÓFUSOK MŰVEI

Gyűjteményes kiadások

A demokrácia bölcsője. (Összeáll., bev. magy., jegyz. ell. Sarkady János.)
Bp. Gondolat 1960. (Arisztotelész, Plutarkhosz, Hésziodosz, Hérodotosz, Thuküdidész, Pszeudo-Xenophón, Arisztophanész, Iszokratész, Theophrasztosz, Démoszthenész.)

Filozófiatörténet. Szakosító szemelvénygyűjtemény. (Összeáll. Gondi József.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1968. (Epikurosz, Platón, Arisztotelész, Aquinói Tamás, Galilei, Bruno, Bacon, Descartes, Spinoza, Locke, Berkeley, Hume, Holbach, Diderot, Helvetius, Rousseau, Kant, Hegel, Feuerbach...) — l. tovább: **Fil. szak.** 1968.

Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. Egyetemi segédkönyv. (Szerk., bev., jegyz. Simon Endre.) Bp. Tankönyvkiadó 1958., 1966. l. köt. Az ókortól a XVII. század végéig (Hérakleitosz, Démokritosz, Platón, Arisztotelész, Epikurosz, Francis Bacon, Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz); 2. köt. 1960., 1966. A XVII. század végétől Marxig. (Locke, Berkeley, Hume, Lamettrie, Diderot, Holbach, Helvetius, Rousseau, Kant, Hegel, Feuerbach, Herzen, Csernisevszkij.)

A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. (Szerk., bev., jegyz., ford. Gyergyai Albert.) Bp. Művelt Nép 1954.

Kínai filozófia. Ókor. 1—3. köt. Szöveggyűjtemény. (Vál., ford., bev., jegyz. ell. Tőkei Ferenc.) Bp. Akadémiai Kiadó 1962., 1964., 1967. 1. köt. (Konfuciusz, Mo Ti, Jang Csu, Meng-ci és más filozófusok); 2. köt. (Lao-ci, Kung-szun Lung, Mo Ti, Sziün-ci, Han Fei-ci és mások); 3. köt. (Jang hiung, Huan t'an, Wang cs'ung és mások).

A klasszikus német filozófia. (Összeáll., bev., jegyz. ell. Sándor Pál.) Bp. Gondolat 1966. (Engels, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Feuerbach.)

Korai görög materialisták. Ion Banu bev. tanulmányaival. Bp. Művelt Nép 1952. (Thalész, Anaximandrosz, Anaximenész, Empedoklész, Anaxagorasz.)

Morus—Bacon—Hobbes—Locke (válogatott szemelvények.) C. I. Gulian, Ion Banu bev. tanulmányaival. Bp. Művelt Nép 1953.

Szemelvénygyűjtemény a történelmi materializmus ideológiai előzményeinek tanulmányozásához. Szerk. Munkácsy Gyula. Bp. OPTI 1957. (Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes, Montesquieu, Holbach, Diderot, Rousseau, Owen, Molnár, Hegel, Marx.)

*

Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius):
Breviárium. Összeáll. és ford. Kecskés Pál Bp. Szent István Társulat 1960.
Szent Ágoston Vallomásai. Bp. Ecclesia Könyvk 1975.
Szent Ágoston: Vallomások. Bp. Európa 1979.
Szent Ágoston vallomásai. 1—2. köt. Bp. Franklin 1942. (1924—1925.)
Szent Ágoston elmélkedései. Tata, Hess és Végh Ny. 1928.
Szent Ágoston hippói püspök. „A lélek Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve." Bp. Szent István Társulat 1938. (Bp. Némethy 1922.)
Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt 22 könyve. 1. köt. (I—V. könyv.) Pécs, Dunántúl Ny. 1942.

Anaxagorasz:
Korai görög materialisták. Bp. Művelt Nép 1952.

Anaximandrosz:
Szemelvények. Korai görög materialisták. Bp. Művelt Nép 1952.

Anaximenész:
Szemelvények. Korai görög materialisták. Bp. Művelt Nép 1952.

Antiszthenész:
Beszélgetések a szerelemről. (Közrebocs.: Kerényi Károly. Bp. 1943.)

Aquinói Tamás:
Aquinói Szent Tamás szemelvényekben. Magyar és latin nyelvű. Bp. Szent István Társulat 1943.
Summa theologica. Részlet: Fil. szak. 1968.

Arisztotelész:
Az athéni állam. Bp. Akadémiai Kiadó 1954.
Eudémoszi etika. + Nagy etika. Bp. Gondolat 1975.
A lélekről. Bp. Franklin 1915.
Metafizika. Bp. Felsőokt. Jegyzetell. V. 1957. (Pécs, Dunántúl Ny. 1936.)
Nikomachosi etika. (1—2. köt.) Bp. Parthenon 1942.
Nikomakhoszi ethika. Bp. Magyar Helikon 1971.
Organon. 1. köt. (Kategóriák. Hermeneutika. Első analitika.) Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 1979.
Poetika. Bp. Magyar Helikon 1963., 1974. Bp. Franklin 1891.
Politika. Bp. Gondolat 1969. (Magyar Tud. Társ. 1923.)

Bacon, Francis:
Esszék. Bp. Magyar Helikon 1968.
Novum Organum I. és Új Atlantis. Bp. Művelt Nép 1954.
Novum Organum I. rész: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1966.
Új Atlantisz. Bukarest, Kriterion 1976.

Bayle, Pierre:
Szemelvények (Ismerkedés a filozófiával. Hogyan kell történelmet írni. Ok és okozat. A vallási türelemről. A megismerés korlátai. Az emberről, Erkölcs és vallás...): A korai francia felvilágosodás. Bp. Gondolat 1961.

Belinszkij, Visszarion Grigorievics:
Esztétikai szemelvények. Bp. Művelt Nép 1955.
Irodalmi tanulmányok. Bp. Európa 1978.
Puskinról, Lermontovról, Gogolról. Bp. Európa 1979.
Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp. Szikra 1950.

Berkeley, George:
1. Három párbeszéd Hylas és Philonous közt.
2. Értekezés a látásnak egy új elméletéről. Bp. Franklin 1909.
Három párbeszéd Hylas és Philonous között: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 2. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1960., 1966.

Boëthius, Antius Manlius Severinus:
A bölcsesség vigasztalásai. Székes-Fejérvár 1838.
A filozófia vigasztalása. Bp. Magyar Helikon 1970.

Bonaventura, Giovanni Fidanza:
Élet fája. Bp. Magyar Barát 1946.
Életem Krisztus. Kisebb művek. Bp. Magyar Barát 1946.
Krisztus a mi szőlőtőnk. Elmélkedés Jézus szenvedéseiről. Bp. Magyar Barát 1946.
A lélek útjai Istenhez. Gyöngyös 1942.
A tökéletesség kis tükre. Bp. é. n.

Bruno, Giordano:
Az okról, elvről és egyről. Részlet: Fil. szak. 1968.
— párbeszédei az okról, elvről és az egyről, a világegyetemről és a világról. Bp. Franklin 1914.
Két párbeszéd. Az okról, az elvről és az egyről. Bp. Magyar Helikon 1972.
Szemelvények: Giordano Bruno — Galileo Galilei — Tommaso Campanella, C. I. Gulian és I. Banu bev. tanulmányaival. Bp. Művelt Nép 1952.
— Válogatott dialógusai. Bp. Hungária 1950.

Büchner, Ludwig:
Erő és anyag. Lipcse 1870. Thomas Tivadar kiad. 1875.

Campanella, Tommaso:
A Napváros. Bp. Gondolat 1959.
Szemelvények: Giordano Bruno — Galileo Galilei — Tommaso Campanella. Bp. Művelt Nép 1952.

Cicero:
Filozófiai műveiből. Bp. Tankönyvkiadó 1967.
Cicero: Brutusa. Bp. Franklin 1903.
Kiszemelt szónoklatai 1—2. Bp. Lampel 1876., 1881.
A kötelességekről. Bp. MTA 1885.
A legfőbb jóról és rosszról. Bp. Franklin 1901.
Válogatott művei. Bp. Gondolat 1958., Bp. Európa 1974.

Cinikusok:
Szemelvények. L.: Sebestyén Károly: A cinikusok. Bp. Franklin 1902.

Condillac, Étienne Bonnot de:
Értekezés az érzetekről. Bp. Franklin 1913., Bp. Európa 1976.

Csernisevszkij, Nikolaj Gavrilovics:
A művészet esztétikai viszonya a valósághoz. Bp. Európa 1974.

Válogatott filozófiai művei. 1. rész. Esztétikai tanulmányok. Bp. Akadémiai Kiadó 1952., 1979.
Válogatott filozófiai művei. 2. rész. Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából. Bp. Akadémiai Kiadó 1954., 1979.

Darwin, Charles Robert:
Az ember származása. Bp. Gondolat 1961. (Bp. Athenaeum 1—2. köt. 1923.)
A fajok eredete. Bp. Akadémiai Kiadó 1905., 1955. Bp. Magyar Helikon 1973.
Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. Bp. Gondolat 1963.

Démokritosz, abdérai:
Démokritosz eredeti töredékei. L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1966.

Descartes, René:
1. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. 2. Elmélkedések a metafizikáról. 3. A filozófia elvei. Bp. Franklin 1881., 1906.
A módszerről. Bukarest, Kriterion 1977.
A szabadságról. (Vál., bev. J.-P. Sartre.) Bp. Officina 1948.
Válogatott filozófiai művek. Bp. Akadémiai Kiadó 1961., 1979.

Diderot, Denis:
Az apáca. + Rameau unokaöccse. Bukarest. Kriterion 1977.
A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. Bp. Művelt Nép 1954.
Rameau unokaöccse. Bp. Európa 1958.
Természet és társadalom. Debrecen 1945.
Válogatott filozófiai művei. Bp. Akadémiai Kiadó 1951., 1979.
Válogatott filozófiai művei. 1. rész: Gondolatok a természet értelmezése felől. Levél a vakokról. Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról. 2. rész: Paradoxon a színészetről. Rameau unokaöccse. Értekezés a festőművészetről. A drámai költészetről. Bp. Franklin 1900., 1915.

Diogenész, szinopéi:
Diogenész leveleiből. L.: Sebestyén Károly: A cinikusok. Bp. Franklin 1902.

Empedoklész:
Empedoklész töredékei. L.: Korai görög materialisták. Bp. Művelt Nép 1952.

Epiktétosz:
Epiktétosz kézikönyvecskéje. Bp. Officina 1942., 1944. Bp. Európa 1978.

Epikurosz:
Epikurosz levelei. Bp. Officina 1944.
Epikurosz levele Hérodotoszhoz. L.: Fil. szak. 1968.
Epikurosz legfontosabb tanításai. Bp. Officina 1946.

Feuerbach, Ludwig:
Filozófiai kritikák és alapelvek. Bp. Európa 1978.
A kereszténység lényege. Bp. Akadémiai Kiadó 1961., 1978.
Válogatott filozófiai művei. Bp. Akadémiai Kiadó 1951.
Válogatott valláskritikai írások. Bp. Művelt Nép 1953.

Fichte, Johann Gottlieb:
Az ember rendeltetése. Bp. Európa 1976.
Első és második bevezetés a tudományba. Gyula, Leopold Ny. 1941.
Az erkölcstan rendszere. Bp. Gondolat 1976.
A tökéletes állam. Bp. Phőnix 1943.

Galilei, Galileo:
Mozog-e a Föld? Bp. Budapest Irod. Int. 1947.
Párbeszédek a két legnagyobb világrendszerről, a ptolemaiosziról és a kopernikuszról. (Mozog-e a Föld?) Bp. Európa 1959.
Szemelvények: Giordano Bruno — Galileo Galilei — Tommaso Campanella. Bp. Művelt Nép 1952.

Gassendi, Pierre:
Gassendi ellenvetései Descartes „Elmélkedések a metafizikáról" c. művéhez.
L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. I. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1966. (1958.)

Grotius, Hugo:
A háború és a béke jogairól. 1—3. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1960.
A háború és a béke jogairól. Bukarest. Kriterion 1973.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich:
Előadások a filozófia történetéről. 1—3. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1958—1960. 1979.
Előadások a világtörténet filozófiájáról. Bp. Akadémiai Kiadó 1966., 1979.
Előadások a történelem filozófiájáról. Bevezetés. L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 2. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1960., 1966.
Ember és történelem. Bp. Codex 1942.
Esztétika. Bp. Gondolat 1974.
Esztétika. (Esztétikai előadások) 1—3. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1952., 1955., 1956., 1979.
A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai:

1. rész. A logika. Bp. Akadémiai Kiado 1950 (Borítón: Enciklopédia.) 1979.
2. rész. A természetfilozófia. Bp. Akadémiai Kiadó 1968., 1979.
3. rész. A szellem filozófiája. Bp. Akadémiai Kiadó 1968 , 1979.
A jogfilozófia alapvonalai. Bp. Akadémiai Kiado 1971.
Ki gondolkodik elvontan? Magyar Filozofiai Szemle, Bp. 1970. 1. sz.
A logika tudománya. 1—2. kot Bp. Akademiai Kiado 1957., 1979.
Pogányság és kereszténység. Részlet Világossag, Bp. 1970. 11. sz
A szellem fenomenológiája. Bp. Akadémiai Kiadó 1961., 1973., 1979.
Történelem és társadalom Bukarest Kriterion 1972.

Helvetius, Claude-Adrien:
Az emberről, értelmi képességeiről es neveltetéséről. Bp Tankonyvkiadó 1962
Kiss Mihály (élete, kora és Helvétius-fordítása.) Bp Művelt Nép 1953.

Hérakleitosz:
Hérakleitosz múzsái. Bp Stemma 1936
Hérakleitosz toredékei. L Filozófiatortenéti szoveggyűjtemény 1 kot Bp. Tankonyvkiadó 1958., 1966

Herzen, Alekszandr Ivanovics:
Emlékezések és elmélkedések. (Szemelvények.) Bp. Művelt Nép 1953.
Empiria és idealizmus. L · Filozófiatortenéti szoveggyűjtemény. 2. kot. Bp. Tankonyvkiadó 1960., 1966.
Levelek a természet tanulmányozásáról. (Fuggelékben: Lenin V. I.: Herzen emlékére.) Bp. Magyar Helikon 1970.
Válogatott filozófiai tanulmányok. Bp. Szikra 1949.

Hobbes, Thomas:
A filozófia. A módszerről. (Szemelvények) L.: Filozófiatortenéti szoveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankónyvkiadó 1958., 1966.
Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma (Utószó: Heller Á : A polgári társadalom racionalista utópiája.) Bp. Magyar Helikon 1970.
Szemelvények: Morus — Bacon — Hobbes — Locke. C. I. Gulian és I. Banu bev. tanulmányaival. Bp. Művelt Nép 1953.

Holbach, Paul-Henri-Dietrich:
A leleplezett kereszténység Bp. Hungária 1949.
Szentek képtára. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1966.
A természet rendszere. Bp. Akadémiai Kiado 1954 , 1978.

Hume, David:
Értekezés az emberi termeszetről. Bp Gondolat 1976.
Vizsgalodas az emberi értelemrol Bp Franklin 1882 , 1906 .
Részletek a „Vizsgalodás az emberi ertelemrol" c mubol. L . Filozofiatorteneti szoveggyujtemeny 2 kot Bp Tankonyvkiado 1960 , 1966 L meg Fil szak 1968.
Tanulmany az emberi értelemrol Bp Europa 1973

Kálvin János (Calvin, Jean)
Gondolatok Bp Traktatus 1946
A keresztény vallas rendszere. Pápa 1909 , 1910
— kisebb értekezései 1—4. sorozat Papa 1909—1911. — művei. 1—17 kot Pápa 1909—1912
A romai levél magyarázata. Bp Magyarorszagi Ref Egyház Egyetemes Konventje 1954.

Kant, Immanuel:
Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetérol Békéscsaba—Bp Gesmey Ny. 1926
A gyakorlati ész kritikája. Bp. Franklin 1922
Az ítélőerő kritikája (Ford , bev Hermann István) Bp. Akademiai Kiado 1966 , 1979
Kant-Breviárium. Kant világnézete és eletfelfogása a művelt ember számara. Kant irataibol Bp Franklin 1912 , 1917 , 1924.
Kant filozófiája. Gondolatok műveiből Bp Lampel 1913 , 1925.
Az orok béke. Filozófiai vázlat. Bp. Új Magyarország 1918.
Prolegomenák minden leendő metafizikához Bp. Franklin 1887., 1909.
Részlet · Fil. szak. 1968
A tiszta ész kritikája. Bp Franklin 1891 , 1913
Részlet: Filozofiatorténeti szoveggyújtemény. 2 kot. Bp. Tankonyvkiadó. 1958., 1966.
A vallás a puszta ész határain belul és más irások Bp. Gondolat 1974.

Komensky, Jan Amos
(Comenius, Johannes Amos)·
A látható világ. Bp Magyar Helikon 1959.
Nagy oktatástana. Bp Akadémiai Kiado 1953.
Comenius, Ámos János Valogatott irásai Bukarest. Kriterion 1971.
A világ útvesztője Bp. Magyar Helikon 1961. (Pozsony, Wigand 1905.)

Lamettrie, Julien Offray de:
Az ember-gép. Győr. 1875.
Filozófiai művek. Bp. Akadémiai Kiadó 1968

Részletek műveiből: A lélek természetrajza. Az embernövény. Az embergép. L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 2. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1960., 1966.

Lao-ce:
— életbölcselete. Tao-Te king. Bp. Athenaeum 1907.
Tao tö king: Kínai Filozófia. Ókor. 2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1964.
Az Út és Erény könyve. (Tao tö king.) (Filozófiai költemény. Utószót, jegyz. írta Tőkei Ferenc.) Bp. Európa 1958. (L. még: Kínai Filozófia. Ókor. 2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1964.)

Leibniz, Gottfried Wilhelm:
Értekezés. Bp. Franklin 1907.
Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. Pécs, Dunántúl Ny. 1930.
Részletek az „Újabb vizsgálódások az emberi értelemről" c. műből. L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1958., 1966.

Lessing, Gotthold Ephraim:
Bölcs Náthán. Bp. Európa 1958., 1979.
Laokoón. A hamburgi dramaturgia. Bp. Akadémiai Kiadó 1963.

Leukipposz:
Leukipposz eredeti töredékei. L.: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankönyvkiadó 1958., 1966.

Locke, John:
Értekezés az emberi értelemről. 1—2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1964., 1979.
Az értelem vezetése. Gyula. Mutschenbacher 1906. Klny.
Gondolatok a nevelésről. Gyula. Mutschenbacher 1914.
Levél a vallási türelemről. — Epistola de tolerantia. Bp. — Paris, Akad. — Ins. Int. Phil., 1974.
Szemelvények: Morus — Bacon — Hobbes — Locke. Bp. Művelt Nép 1953.
A tanulásról. Gyula. 1914. Klny.

Lucretius Carus, Titus:
A természetről. Debrecen. Alföldi Magvető 1957.

Luther, Martin:
— 95 tétele. Bp. 1937.
A keresztény ember szabadságáról. 3. kiad. Bp. 1937.
— Kis kátéja. Bp. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály 1946., 1953.

Machiavelli, Niccoló:
A fejedelem. Bp. Phőnix 1944., Bp. Magyar Helikon 1964.
Machiavelli—Nagy Frigyes: A fejedelemről. Bp. Officina 1942.
Művei. 1—2. köt. Bp. Európa 1978.

Marcus Aurelius:
Elmélkedései. Bp. Pfeiffer 1923. Bp. Európa 1974.
Vallomásai. Bp. Officina 1942.

Martinovics Ignác:
Filozófiai írások. Bp. Magvető 1956.

Meslier, Jean:
Meslier abbé testamentuma. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1961.

Meng-ci:
Szemelvények Meng-ci műveiből: Kínai Filozófia. Ókor. 1. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1962.

Mill, John Stuart:
A deductív és inductív logika rendszere, mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszereinek előadása. 1—3. köt. Bp. Ráth 1874—1877.
A nemzetgazdaságtan alapelvei, ezek némelyikének a társadalombölcseletre való alkalmazása. 1—5. köt. Bp. Légrády 1874.
A szabadságról. Bp. Phőnix 1943.

Mo-ce (Mo Ti):
Részletek: Mo Ti (Mo Ti harca a konfucianizmus ellen): Kínai Filozófia. Ókor. 1. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1962.
Részletek a motista kánonokból: Kínai Filozófia. Ókor. 2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1964.

Montaigne, Michel Eyquem de:
Esszék. Bp. Bibliotheca 1957.
A meghalás tudománya. Gyoma. Kner 1922.
Montaigne legszebb lapjai. Bp. Officina 1941.
Pedagógiai tanulmányai. Bp. Szent István Társulat 1913.

Montesquieu, Charles-Louis:
Elmélkedés azon okok okairól, amelyet a szellem alkotásai és a szépművészet termékei keltenek bennünk. Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1965. 4. sz.
Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól. Bp. 1891.
Perzsa levelek. Bp. Új Magyar Könyvk. 1955.
A törvény szelleméről. 1—2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1962.

Morgan, Lewis Henry:
Az ősi társadalom Bp Gondolat 1961

Morus, Thomas:
Utopia Bp Officina 1942, Bp Magyar Helikon 1963
Szemelvények Morus — Bacon — Hobbes — Locke Bp Muvelt Nep 1953.

Owen, Robert:
Nevelés és társadalom Bp Tankonyvkiado 1957
Válogatott irásai Bp Gondolat 1965

Parmenidesz:
Töredékei L Sebestyen Károly A gorok gondolkodás kezdetei Bp Franklin 1898
Parmenidesz töredékei. Világosság, Bp 1972. 2 sz

Pascal, Blaise:
— Gondolatai Bp Franklin 1924
Gondolatok Bp Franklin 1912, Bp Bibliotheca 1944, Bp Gondolat 1978
Gondolatok a szerelemről és egyebekről Bp Világirodalom 1921
Vidéki levelek Sylvester Kiado 1925

Platón:
Platon összes művei 1—2 kot Bp Stephaneum 1943
Az állam Részletek (Vál bev, jegyz Sandor Pál) Bp Gondolat 1968, 1970
A lakoma Bp Magyar Helikon 1961
Platon állama Bp Franklin 1904
Platon Sophistaja Bp Franklin 1908
Szokratesz védobeszéde Kriton Szokratesz halála Bp Europa 1957
Szokratesz védobeszéde Kriton Bp Magyar Helikon 1971
Szokratesz védobeszéde Kriton Phaidon s részletek az Állam-ból Bp Lampel 1904
Törvények Részletek Fil szak 1968
Válogatott művei Phaidros Symposion Charmides Ion Szekelyudvarhely Becsek D 1908
Válogatott művei 1—3 kot Bp Franklin 1913,
1 kot Gorgias, Philebos
2 kot Eutyphron Sokrates védekezése Kriton Phaidon
3 kot Symposion Phaidros
Szemelvények Platonból Bp Franklin 1910
Platon- és Arisztotelész-szemelvények Bp 1907
Görög prózai szemelvények Herodotosz, Xenophon és Platon irataiból Bp Athenaeum 1908

Plótinosz:
Istenről és a hozzá vezető utakról (szemelvények) Bp Officina 1944
A szépről és a jóról Bp. Pfeiffer 1925

Prótagorasz:
Töredékei L Sebestyen Károly. A görög gondolkodás kezdetei. Bp Franklin 1898.

Püthagoreusok:
Töredékei L Sebestyen Károly: A görög gondolkodás kezdetei Bp Franklin 1898.

Rousseau, Jean-Jacques:
A beszéd keletkezése Debrecen, Eggenberger 1907
Az emberek közötti különbségek Bp. Franklin 1905
Egy magányos sétáló álmodozásai Bp Franklin 1924, Bp Magyar Helikon 1964
Emil, vagy a nevelésről. Bp Tankonyvkiadó 1957., 1965., 1978.
Értekezések és filozófiai levelek. Bp. Gondolat 1978.
Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól (Részlet a 2 r.-ból)
— Fil. szöveggyuj 2 kot 1960, 1966.
— Fil szak 1968
Kisebb műveiből Bp Franklin 1909
Levél Voltaire-hez A Természeti törvényről és a Lisszaboni földrengésről Világosság, Bp 1975 5 mell (1756-ban)
A művészetek és tudományok hatása az erkölcsökre Bp Politzer 1901
A szavoyai vikárius hitvallása Sárospatak Kokai 1912
Társadalmi szerződés Phönix 1942, 1947 Bp Franklin 1910, Bp Bibliotheca 1958
Tisztítólag hatott-e a tudomány és művészet fejlődése az erkölcsre? Bp 1922
Vallomások Bp Magyar Helikon 1962
Vallomásaim 1—2 kot Bp Franklin 1908

Sain-Simon, Claude-Henri, comte de:
Válogatott irásai Bp Gondolat 1963

Seneca, Lucius Annaeus:
A bölcs állhatatosságáról Pest, Kocsi Ny. 1872
Erkölcsi levelek 1—2 kot Bp Franklin 1906.
Leveleiből Bp Officina 1943
Seneca tragédiái Bp Europa 1977
Vigasztalások Bp Europa 1959 Bp Magyar Helikon 1967

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper:
Értekezés az erényről és az érdemről Bp Magyar Helikon 1969

Spinoza, Benedictus de:
Etika Bp Franklin 1909, 1919 Bp Akadémiai Kiado 1952 Bp Magyar Helikon 1969
Ifjúkori művek Bp Akademiai Kiado 1956
— Levelei Bp Franklin 1926

— műhelyében. Szemelvények. Bp. Gondolat (Európai Antológia) 1963.
Politikai tanulmány és levelezés. Bp. Akadémiai Kiadó 1957.
Teológiai-politikai tanulmány. Bp. Akadémiai Kiadó 1953., 1978.
Tractatus politicus. Bp. Franklin 1925.
Tractatus—theologico—politicus. Bp. Franklin 1903.
Válogatott művei. Bp. Művelt Nép 1953.

Thalész:
Toredékei. L.: Korai görög materialisták. Bp. Művelt Nép 1952.

Vico, Giovanni Battista:
Az új tudomány. Bp. Akadémiai Kiadó 1963., 1979.

Voltaire, François-Marie Arouet:
Candide. Bp. Európa. 1907., 1970., 1978.
Filozófiai ábécé. Bp. Phönix 1944.
Kandidusz, vagy minden jól van ezen a világon. Bp. Népszava 1907.
— levelei. Bp. Gondolat 1955., 1963.
A természeti törvényről. (Részletek, 1755-ből.) — Vers a lisszaboni földrengésről. . (Részlet, 1756-ból.) Világosság, 1975. 5. sz. mell.
Válogatott írásai. Bp. Művelt Nép 1952.

Xenophanész (kalphóni):
Toredékei. L.: Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei. Bp. Franklin 1898.
Toredékei. L.: Világosság, Bp. 1970. dec. mellékletét.

Zénon, (eleai):
Toredékei. L.: Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei. Bp. Franklin 1898.

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK FILOZÓFIAI, ILLETVE A FILOZÓFIA SZEMPONTJÁBÓL LEGFONTOSABB MŰVEI

Rövidítések:
MEM = Marx—Engels Művei. (Bp. Kossuth Könyvkiadó 1957—1979).; 1—39., 41., 46. I—II. köt.
MEVM = Marx—Engels Válogatott művei. 1—2. köt. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1963. (Bp. Szikra 1949.) 1—3. köt. 1975. és 1977.
MLK = Marxizmus—Leninizmus Kiskönyvtára.
MLKK = A Marxizmus—Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára 1—32.
LM = Lenin Művei. Kossuth Könyvkiadó 1950—1964. 1—39. köt.
LÖ = Lenin Összes Művei. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1963—1969. 1—27., 29—53., 55. köt.
LV = Lenin Válogatott művei. 1—3. kot. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1967., 1973. Bp. Szikra 1—2. köt.; 1. kiad. 1948—1949.; 2. kiad. 1950.: 3. kiad. 1954.)

Gyűjteményes kiadások:

Marx Károlyról. Gyűjtemény Engels műveiből. (MLK 60.) Bp. Szikra 1950.

Marx, Karl—Engels, Friedrich:
Az (első) I. Internacionáléról. (MLKK 5.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1964., 1979.
Levelek a történelmi materializmusról. (MLKK 21.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1976.
Marx és Engels Magyarországról. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1974.
Technika és társadalom. (MLKK 13.) Bp. Kossuth Konyvkiadó 1969.
A történelmi materializmusról. (MLK 6.) Bp. Szikra 1949. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1967.

Marx—Engels—Lenin:
Az anarchizmusról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1970.
Az ifjúságról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1974.
Az irodalomról. (MLK 45—48.) Bp. Szikra 1949., 1951.
A kommunista erkölcsről. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1970.
Marx, Engels, marxizmus. Bp. Szikra 1948., 1949. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1973. (MLKK 20.)
A nemzeti kérdésről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1965.
A nőkérdésről és a családról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1967., 1974.
A Párizsi Kommünről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1971. L. még MEM 17. köt.
A proletár nemzetköziségről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1972., 1977. (MLKK 28.)
A revizionizmus ellen. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1958.
A sajtóról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1974.
A szocialista demokráciáról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1968.
A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1966. (MLKK 9.)
A történelmi materializmusról. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1967.
A vallásról. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1975.

Marx, Karl:
Bér, ár és profit. MEM 16. köt. MEVM 1. köt. 1949., 1963.
Bérmunka és tőke. MEM 6. köt. MEVM 1. köt.: önállóan; Bp. Szikra 1949. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1976. (MLKK 25.)
Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. köt.; önállóan: Bp. Szikra 1951.
A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége (Doktori disszertáció). Bp. Kossuth Könyvkiadó 1969.
Értéktöbblet-elméletek. 1—3. rész. („A tőke" IV. könyve). Bp. Kossuth Konyvkiadó 1958—1963., 1976.
A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra. MEM 4. kot.; önállóan: Bp. Szikra 1952. Bp. Magyar Helikon 1978.
Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1962., 1970.
A gothai program kritikája. MEM 19. kot. MEVM 2. kot.; önállóan: Bp. Kossuth Könyvkiadó 1964., 1975. (MLKK 4.)
A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM 1. kot. ME A vallásról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1961.
ME Válogatott tanulmányai. 1. köt. Bp. Szikra 1947.
A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája. MEM 1. kot.
A kozvetlen termelési folyamat eredményei. (A tőke I. kot. A tőke termelési folyamata VI. fej.-hez.) Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1966. 6. sz.
Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM 8. kot. MEVM 1. kot.; önállóan: Bp. Kossuth Konyvkiadó 1959., 1978. (MLKK 23.)
Osztályharcok Franciaországban. 1848—1850-ig. MEM 7. kot. MEVM 1. kot; önállóan: Bp. Szikra 1948. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1976. (MLKK 22.) A polgárháború Franciaországban.

MEM 7. köt., MEVM 1. kot.; önállóan: Bp. Kossuth Konyvkiadó 1961.
A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. kot.; önállóan: Bp. Szikra 1953.
A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) MEM 46/I—II. kot. Rheinische Zeitung-cikkeiből. Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1969. 4. sz.
Széljegyzetek A. Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie"-jához. MEM 19. kot.
Tézisek Feuerbachról. MEM 3. kot. MEVM 2. köt.
A tőke I—III. kot. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1967., 1973., 1978. MEM 23. kot. (1. kot.), 24. kot. (2. kot.) (Bp. Szikra 1. kot. 1955., 2. köt. 1953., 3. kot. 1956.)
„A tőke" első kötetéről. Ismertetések, cikkek, levelek. Bp. Szikra 1950. (MLK 64—66.)
A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bp. Szikra 1953. (MLK 91.)
A tőkés termelést megelőző formák. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978. (MLKK 32.)

Engels, Friedrich:
A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM 21. kot., MEVM 2. kot.; önállóan: Bp. Magyar Helikon 1970. Bp. Népszava 1946. Életrajzi vázlatok. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1972.
Az erfurti programtervezet bírálata. Bp. Szikra 1954.
Az erőszak szerepe a történelemben. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1970., 1979. (MLKK 15.)
Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. (Anti-Dühring) MEM 20. kot.; önállóan: Bp. Szikra 1950. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1974.
Az ifjú Engels levelei. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1970.
Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM 21. köt., MEVM 2. kot.; önállóan: Bp. Kossuth Konyvkiadó 1968., 1973., 1978. (MLKK 12.)
A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2. kot. Bp. Szikra 1954. Bp. Európa 1979.
A német parasztháború. MEM 7. köt. Bp. Szikra 1949. Bp. Magyar Helikon 1965., 1976. (MLKK 26.)
A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. MEM 1. köt.
A parasztfelkelés Franciaországban és Németországban. MEVM 2. kot.
A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. MEM 19. kot. MEVM 2. kot.; önállóan: Bp. 1965., 1975. MLKK 6.
A természet dialektikája. MEM 20. kot. Bp. Szikra 1952.
Útirajzok. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1976.

Marx, Karl—Engels, Friedrich:
Feuerbach a materialista és az idealista szemlélet ellentéte. (A német ideológia első fejezete.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1973.
A Kommunista Párt kiáltványa. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1969., 1970., 1973. MEM 4. köt., MEVM 1. kot., 1962. (MLKK 1.)
Levelek „A tőké"-ről. Bp. Szikra 1956.
Levelek. 1842—1890-ig. MEM 27—38. kot. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1971—1977.
Marx és Engels ismeretlen levelei. Párttörténeti Közlemények, Bp. 1978. 24. évf. 2. sz.
Művészetről, irodalomról. (Bev. Mihail Lifsic.) Bp. Kossuth Konyvkiadó 1966.
A német ideológia. MEM 3. köt., önállóan: Bp. Szikra 1952. Bp. Magyar Helikon 1974.
A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. MEM 2. kot.
Válogatott levelek. Bp. Szikra 1950.
A vallásról. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1961.

Lenin, Vladimir Iljics:
Állam és forradalom. LÖ 33. köt. LM 25. kot., LV 2. kot. Bp. Magyar Helikon 1967. Kossuth Konyvkiadó 1971. (MLKK 16.)
Az államról. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1968. LM 29. kot.; LV 3. kot. 1967.
Áprilisi tézisek. LM 24. kot. LV 2. kot.
„Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. LM 31. kot. LV. 3. köt. önállóan: Bp. Szikra 1951.; Kossuth Konyvkiadó 1971. (MLKK 2.) Uzsgorod—Bp. Kárpáti Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1977.
Beszédek a Komintern I. kongresszusán. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1969.
A demokráciáról és a diktatúráról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978.
Egy lépés előre, két lépés hátra. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1978. (MLKK 31.)
Friedrich Engels. LÖ 2. kot.
Filozófiai füzetek. LÖ 29. köt. LM 38. köt. Bp. Szikra 1954.
Fuzetek az imperializmusról. LM 39. kot.
A harcos materializmus jelentőségéről. LM 33. kot., LV 3. kot.
Az ideológiai munkáról. (Szemelvények.) Bp. Kossuth Konyvkiadó 1970.
Az ifjúsági szövetségek feladatai. — Zadacsi szojuz molodezsi.
Beszéd az Oroszországi Kommunista Ifjúsági Szovetség 3. osszoroszországi kongresszusán. 1920. okt. 2. Bp.—Uzsgorod. Kozmosz—Kárpáti Kiadó 1976.
Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan. Uzsgorod. Kárpáti Kiadó 1974., LÖM 24. kot. Bp. Kossuth Konyvkiado 1970.
Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. LM 22. köt. LV 1. kot.; önállóan: Bp.

Kossuth Könyvkiadó 1967. (MLKK 10.) 1973. Uzsgorod— Bp. Kárpáti Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1977.
A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. LÖ 3. köt., LM 3. köt.; önállóan: Bp. Szikra 1949.
Kik azok a „népbarátok"...? LÖ 1. köt., LM 1. köt.; LV 1. köt.; önállóan: (MLK 10—11.) Bp. Szikra 1949.
A Kommunista Internacionáléról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1969. LV. 3. köt.
Lenin utolsó írásaiból. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1970.
Magyarországról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1965. (MLKK 7.) 1974., 1978.
Karl Marx (Rövid életrajzi tanulmány a marxizmus ismertetésével.) Uzsgorod. Kárpáti Kiadó 1978.
Marx Károly. LM 21. köt. LV 1. köt.; önállóan: Bp. Szikra 1953.
Marxizmus és revizionizmus. LÖ 17. köt., LM 15. köt.; LV 1. köt.
A marxizmus három forrása és három alkotórésze. LM 19. köt., LV 1. köt.
Materializmus és empiriokriticizmus. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1961., LM 14. köt., LÖ 18. köt.
Melyik örökségről mondjunk le? LÖ 2. köt.
Mi a teendő? LM 5. köt. LV 1. köt., önállóan: (MLK 30—32.) (MLKK 11.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1973. 1968., 1977.
A nacionalizmus elleni harcról. (Szemelvények.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978. (MLKK 29.)
A nemzetközi kommunista mozgalom egységéről. (Cikkek, beszédek.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978.
A nemzetköziségről és a hazafiságról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1957.
A pártfegyelemről és az állami fegyelemről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
A párt vezető szerepe a szocialista építésben. (Cikkek, beszédek.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978. (MLKK 30.)
A propagandáról és az agitációról. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
A proletárforradalom és a renegát Kautsky. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1970. (MLKK 14.) 1977.
A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1972., 1977. (MLKK 17.)
A szocialista demokráciáról. (Szemelvénygyűjtemény) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1968.
A szocialista forradalomról. (Válogatott írások.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
A szocialista gazdálkodásról. (Válogatott írások.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1978.
A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1966. (MLKK 9.)
A szocializmus építéséről. (Válogatott írások.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1976.
A szovjethatalom soron levő feladatai. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1973. (MLKK 18.)
A szovjethatalom soron levő feladatai. Uzsgorod— Bp. Kárpáti Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1977.
Lenin utolsó írásai. 2. kiad. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1976. (MLKK 2.)
A tudományos munkaszervezésről. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1973.
Válogatott dokumentumok. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
Üdvözlet a magyar munkásoknak. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.

Bibliográfiák:

Karl Marx és Friedrich Engels művei címmutatója. (Szerk. Tihanyi J. A Politikai Főiskola Közleményei, MSZMP 1976. 15. évf. 2. sz.) 1978.

Lenin-bibliográfia

Lenin műveinek magyar bibliográfiája 1960—1969. (Összeáll. Pálmai Sándorné.) Kiad. MSZMP KB Párttörténeti Intézete. Bp. (Kossuth Könyvkiadó soksz.) 1970. 407 old. (Felépítése: időrenden belül betűrendes. Index: cím.)
Lenin műveinek bibliográfiája: Politikai gazdaságtan. — Filozófia. — Tudományos szocializmus. (Összeáll. Pelle József, Szilágyi I.) (Könyvek, tankonyvek, jegyzetek, cikkek stb.) Tájékoztató, Műv. Min. 1971. 3. sz. 125—186. old. Magyar nyelvűek.
Ui.: Marxizáló és a marxizmust bíráló ideológia. (Összeáll. Pelle J.) 187—240. old. Könyvek, cikkek (Bibliográfiai adatok 1959—1968 közöttiek.)
Címmutató Vladimir Iljics Lenin Összes Műveinek 2. kiadásához. (Összeáll. a Debreceni Városi Kt. munkatársai: Dankó Ilona stb.) Debrecen, (Soksz. Üzem.), 1973. VIII, 112 old. (Hajdú-Bihar M. KT.)
Lenin a mi korunkban. Ajánló bibliográfia. (Szerk. Gáloczky Éva.) Bp. Fővárosi Szabó E. Kt. 1973. 205 old. Felépítése tematikus. Index: név.
V. I. Lenin összes műveinek címmutatója. (Összeáll. Valkó Ödönné—Vida Sándor) Bp. FŐINFORM soksz. 1976. 232 old. (MSZMP KB Politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiái.)
V. I. Lenin kultúr- és művelődéspolitikai írásainak válogatott bibliográfiája. (Szerk. Vida Sándor.) Bp. 1976. 30. old. MSZMP KB Politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiai füzetei. 1.)
Lenin műveinek bibliográfiája. (Összeáll. Tóthné Szendrényi Jolán) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1977.

A MARX UTÁNI FILOZÓFUSOK MŰVEI

Sorozat

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára. 1—32. Bp. 1965—1979., Kossuth Könyvkiadó. (MLKK.)

1. Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 7. kiadás: 1965—1976.
2. Lenin: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. 1971.
3. Lenin utolsó írásai. 2. átd. kiad. 1976.
4. Marx—Engels: A gothai program kritikája. 1964., 1975.
5. Marx—Engels: Az I. Internacionáléról. 1974.
6. Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. 1965. 1975.
7. Lenin: Magyarországról. 1965. 1974.
8. Lenin: A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről. Válogatás. 1966.
10. Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. 1967. 1973.
11. Lenin: Mi a teendő? Mozgalmunk építő kérdései. 1968. 1973.
12. Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. 1968. 1973. 1978.
13. Marx—Engels: Technika és társadalom. 1969.
14. Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. 1970.
15. Engels: Az erőszak szerepe a történelemben. 1970. 1979.
16. Lenin: Állam és forradalom. 1971. 1973.
17. Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. 1972.
18. Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai. 1973.
19. Marx—Engels: Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte. 1973.
20. Lenin: Marx, Engels, marxizmus. 1973.
21. Marx—Engels: Levelek a történelmi materializmusról. 1976.
22. Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848—1850-ig. 1976.
23. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. 1975.
24. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1975.
25. Marx: Bérmunka és tőke. 1976.
26. Engels: A német parasztháború. 1976.
27. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 1977.
28. Marx—Engels—Lenin: A proletár, nemzetköziségről. 1978.
29. Lenin: A nacionalizmus elleni harcról. 1978.
30. Lenin: A párt vezető szerepe a szocialista építésben. 1978.
31. Lenin: Egy lépés előre, két lépés hátra. 1978.
32. Marx: A tőkés termelést megelőző formák. 1978.

1. Sorozatok

Filozófiai írók tára. Új Folyam. 1—35. köt. Bp. Akadémiai Kiadó 1950—1979.

A filozófia időszerű kérdései. 1—37. köt. (Kiad. a) Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus—leninizmus Oktatási Főosztálya. Bp. 1971—1979.

A) Marxista filozófia

Bebel, August Ferdinand:

Charles Fourier élete és eszméi. Bp. Gondolat 1962.

Kereszténység és szocializmus. Bp. 1919.

A nő és a szocializmus. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1957. (Bp. Népszava 1918.)

Filozófiai évkönyv. 1952 és 1956. Szerk. Fogarasi Béla és Lukács György. Bp. Akadémiai Kiadó 1952. és 1956.

Fogarasi Béla:

Bevezetés a marxi filozófiába. Wien. Európa Könyvtár 1923.

Az ellentétek egysége. Tanulmány az arisztoteleszi és a dialektikus logika viszonyáról. Bp. Egyetemi Ny. 1949.

Filozófiai előadások és tanulmányok. Bp. Akadémiai Kiadó 1952.

Hegel dialektikus logikája. Bp. Akadémiai Kiadó 1957. Klny.

Lenin és a dialektika. Bp. Szakszervezeti Tanács I. 1948.

Lenin és a tudomány. Bp. Akadémiai Kiadó 1956. Klny.

Logika. Bp. Akadémiai Kiadó 1951., 1953., 1955., 1958.

Marx — a tudományos kommunizmus megalapozója. Bp. Akadémiai Kiadó 1953. Klny.

Marxizmus és logika. Bp. Szikra 1946.

Materializmus és „fizikai" idealizmus. Bp. Akadémiai Kiadó Bp. 1952. Klny. Filozófiai évkönyv. Bp. Akadémiai Kiadó 1952.

A materializmus és az idealizmus harca a modern filozófiában. Bp. Szikra 1949.

Még egyszer a fizikai idealizmus kritikájához. Filozófiai évkönyv. Bp. Akadémiai Kiadó 1956.

Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban. Klny. MTA II. Osztály Közl. 1950.

Tudomány és demokrácia. Bp. Szikra 1948.

Tudomány és szocializmus. Bp. Akadémiai Kiadó 1956.

Gramsi, Antonio:
A gyakorlat filozófiája. Bukarest, Kriterion 1974.
Filozófiai írások Bp. Kossuth Konyvkiadó 1970.
Kritikai jegyzetek egy népszerű szociológiai kézikonyv kísérletéhez. Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1968. 6. sz
Levelek a bortonből. Bp. Szikra 1949. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1974.
Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások. Bp. Kossuth Konyvkiado 1965.
Mindennapi gondolkodás, vallás és filozófia. Világosság, Bp 1969 10 sz. mellekletében
Az új fejedelem Jegyzetek Machiavellihez. Bp. Europa 1977.

Kautsky, Karl:
A kereszténység eredete. Bp. Szikra 1950.
Marx Károly tortenelmi jelentősége Bp. Népszava 1918.
Marx gazdasagi tanai. Bp. Politz 1903, 1906., Grill 1907. Bp Kossuth Konyvkiado 1957.
Nemzeti állam, imperialista állam és államszovetseg. Bp. Népszava 1915.
A proletárság diktatúrája. Bp Népszava 1919.
A szocialis forradalom: 1 kot. Szocialis reform és szociális forradalom; 2. kot. A szociális forradalom után. Bp. Népszava é. n
A szocializmus előfutarai Bp Szikra 1950.

Labriola, Antonio:
Tanulmányok a tortenelmi materializmusrol. Bp. Kossuth Konyvkiado 1966

Lafargue, Paul:
A gazdasagi materializmus Marx Karoly tanai alapjan. Bp. Népszava 1903.
Marx Károly. Bp. Népszava 1946
Jaures, J.—Lafargue, P A társadalom fejlődésének torvényei. Bp. Nepszava 1907., 1919.
A tóke vallása Bp 1919
A tulajdon fejlődese. Bp. Népszava e. n
Válogatott írások. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1971.

Lefèbvre, Henri:
Descartes. Bp Szikra 1949. (Tudomány es haladas 27)
Formális logika Dialektikus logika Tanulmány. Bp. Hungária 1949.

Lukács György:
Adalekok az esztetika tortenetéhez. Bp. Akadémiai Kiado 1953
Adalékok az esztetika tortenetéhez. 1—2. kot Bp. Magveto 1972.
Az ész tronfosztása. Bp. Akadémiai Kiadó 1954., 1956, 1965, 1974., 1978.
Az esztetikum sajátossaga. 1—2. kot. Bp. Akadémiai Kiadó 1965. 1975.
Az esztétikum sajátossága. Rov. kiad. Bp. Magvető 1969.
A fiatal Hegel. Bp. Kossuth Konyvkiadó—Bp. Akadémiai Kiado 1976., Bp. Magvető 1979.
Ifjúkori levelezései (1900—1917.) Bp. Magvető 1979.
Írástudok felelőssége. Bp. Szikra 1945.
A kulonosség mint esztétikai kategoria. Bp. Akadémiai Kiado 1957.
A lelek és a formák. Bp. Franklin 1910.
Lenin Bp. Magvető 1970
Lenin es a kultúra kérdései. Új Magyarorszag 1948 Bp MSZT 1946.
Lukács Gyorgy és Mihail Lifsic levelezése. Bp. Magvető 1979
Magyar irodalom — magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Bp. Gondolat 1970.
Marx és Engels irodalomelmélete. Három tanulmany Marx, Engels, Lassalle. Bp. Szikra 1949
A marxi esztétika alapjai. Bp. Szikra 1947.
A marxi filozófia feladatai az uj demokráciában Bp Irod. Int. 1947.
A modern dráma fejlődésének története. 2. kiad. Bp Magvető 1978. (Lukács Gy. osszes muvei)
Muveszet es társadalom. Valogatott esztétikai tanulmanyok. Bp. Gondolat 1968., 1969.
Nietzsche és a fasizmus. Bp. Hungaria 1946.
A polgári filozofia válsága. Bp. Hungária 1947
A realizmus problémái. Bp. Athenaeum 1948.
A realizmus diadaláért Válogatott irasok 1930—1944 Bp Kossuth Konyvkiado 1979.
A „Szellem fenomenologiaja" felepitésének vázlata Hegel emlékkonyv Budapest, Akadémiai Kiado 1957.
A tarsadalmi let ontologiája. Bp. Magvető 1976.
Tortenelem és osztálytudat. Bp. Magveto Kiado 1971
Utam Marxhoz. 1—2 Bp. Magvető 1971.
Vilagirodalom. 1—2. kot. Válogatott irodalmi tanulmanyok Bp Gondolat 1969.
Új magyar kultúráert. Bp. Szikra 1948.

Lunacsarszkij, Anatolij Vaszilevics:
Irodalmi tanulmányok. Bp. Gondolat 1959.
Művészet es forradalom. Cikkek, tanulmányok. Bukarest Kriterion 1975.
A munkásosztály kulturális feladatai. A „proletárkultúra" fogalma és a kulturális orokség problémája. Bp.
Lenin és Lunacsarszkij. Válogatott dokumentumok. Bp. Kossuth Konyvkiado 1978.
Plehanov—Lunacsarszkij Etika — politika. Válogatas Plehanov és Lunacsarszkij irásaiból. (Összeáll., bev. Farkas Endre.) Tájekoztató, Müv. Min. 5—6 sz
Válogatott esztétikai munkák. Bp. Kossuth Konyvkiado 1968.

A zene világában: Válogatott cikkek, beszédek, tanulmányok. Bp. Gondolat 1975.

Luxemburg, Rosa:
Levelek a bortonből. Bp. Szikra 1954.
Irodalmi és művészeti írások. Bp. Gondolat 1975.
A tőkefelhalmozás. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
Válogatott beszédek és írások. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1. kot. 1958. 2. kot. 1960.

Mehring, Franz:
Esztétikai barangolások. Válogatott írások az irodalom köréből. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1969. (Esztétikai kiskonyvtár.)
Irodalmi tanulmányok. Bp. Athenaeum 1950.
A Lessing-legenda. A porosz despotizmus és a klasszikus irodalom történetéhez és bírálatához. Bp. Szikra 1950.
Marx Károly életrajza. Bp. Gondolat 1957., 1958.
A történelmi materializmusról. (Tanulmányok.) Bp. Kossuth Könyvkiadó 1979.
Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1969.

Molnár Erik:
Determinizmus és indeterminizmus a burzsoá világnezetben. Filozófiai évkonyv. Bp. Akadémiai Kiado 1952.
Dialektika. Tanulmányok. Bp. Szikra 1945.
Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp. Kossuth Konyvkiado 1962.
A marxista filozofia és népi demokráciánk kérdései. Bp. Szikra 1956.
A marxizmus szovetségi politikája. 1848—1889. Bp. Kossuth Konyvkiado 1967.
A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bp. Szikra 1955. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1961.
A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. Szikra 1952.
Válogatott tanulmányok. Bp. Akadémiai Kiadó 1969.
Válogatott tanulmányok. (Bibliogr.: 1928—1968-ig.) Bp. Akadémiai Kiadó 1969.

Plehanov, Georgij Valentinovics:
Adalékok a materializmus történetéhez. Bp. Szikra 1951.
Irodalom és esztétika. Válogatott tanulmányok. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1962.
A marxizmus alapvető kérdései. Bp. Népszava 1948.
A marxizmus tudományos alapproblémái. Bp. Faust 1933.
A materialista történelemfelfogásról. Bp. Szikra 1947., 1948.
A monista történelemfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. Szikra 1950.
A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. Bp. Szikra 1949.
A vallásról. Válogatott írások. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1960.
Válogatott filozofiai írásai. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1972.
Plehanov és Lunacsarszkij. Etika — politika Válogatás Plehanov és Lunacsarszkij írásaiból (Összeáll., bev. Farkas Endre) Tajekoztató, Műv. Min. 1973. 5—6. sz.

Politzer, Georges:
A filozófia alapelemei. Bp. Szikra 1949 (Tudomány és haladás 16.)
A filozófia és a mítoszok. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1971.

Révai József:
Marxizmus és magyarság. Bp. Szikra 1946.
Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. Szikra 1949.
A szociáldemokrácia két irányzata. Bp. Szikra 1948.
Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1968
Válogatott történelmi írások. Bp. Kossuth Konyvkiado 1966.

Rudas László:
Állam és demokrácia. Bp. Szikra 1947. (Munka és tudás konyvtára.)
Dialektikus materializmus és kommunizmus. Tanulmánygyűjtemény. Bp. Szikra 1956.
Elmélet és gyakorlat. Bp. Szikra 1950.
Marxizmus és természettudomány. Bp. Szikra 1947., 1948., 1949.
Materialista világnézet. A modern materializmus alapelvei. Bp. Szikra 1947., 1949., 1950.
A materialista világnézet diadalmas útja. Bp. MDP 1949.
A szocialista tudományos világnézet. Bp. MKP 1945.
Társadalmi formák fejlődése. MKP 1946., Bp. MDP 1950.
Történelmi materializmus. Bp. MDP 1950.

Szabó Ervin:
Hol az igazság? Cikkek, tanulmányok. Bp. Magvető 1977.
Szabo Ervin levelezése 1893—1904, 1905—1918. 1—2. kot. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1977., 1978
Társadalmi és pártharcok. 1—2. kot. Bp. Gondolat 1979.
Válogatott írásai. Bp. Kossuth Konyvkiadó 1958.

B) Polgári filozófia

Gyujtemenyes kiadások:

Az egzisztencializmus. Szemelvénygyűjtemény. (Bev , val Kopeczi Béla.) Bp. Gondolat 1965. (S Kierkegaard, K. Jaspers, M. Heidegger, J.-P Sartre, A. Camus)

Filozófiatörténet. Szakosito szemelvénygyűjtemeny (Összeall Gondi Jozsef.) Budapest. Kossuth Konyvkiado 1968. (. James, Jaspers, Sartre, Maritain, Ayer, Heisenberg, Spengler, Toynbee, Aron). Lásd tovább **Fil. szak.** 1968.

A francia szociológia. (Válogatás.) Bp. Kozgazdasági és Jogi Kiadó 1971. (R. Aron, P. Bourdieu, P.-H. Chombart de Lauwe, E. Durkheim, G. Friedmann, G. Gurvitch, M. Halbwachs, H. Lefebvre, C. Lévi-Strauss, L. Levy-Bruhl, M. Mouse, A. Sauvy, A. Toynbee)

Mai nyugati filozófia. Egzisztencializmus. Szoveggyujtemény. (Szerk. Simonovits Istvánné, bev. Sándor Pál) Bp. Tankonyvkiado 1963. (M Heidegger, K. Jaspers, R. Bultmann, J.-P. Sartre, A. Camus) Lásd tovább **Mai nyugati fil. Egz.** 1963.

Mai nyugati filozófia. Pozitivista irányzatok. Szoveggyűjtemény. (Szerk. Fogarasi Béla, Márkus Gyorgy.) Bp. Felsőokt. Jegyzetell. Vall. 1958., 1959 (W. James, B. Russell, L. Wittgenstein, A. J. Ayer, R. Carnap, N. Bohr, C. G. Hempel, P. V. Bridgman, P. Bernays. A. Einstein). Lásd tovább **Mai nyugati fil. Poz.** 1958., 1959.

Modern filozófiai irányzatok. Fejezetek a Marx utáni filozófia történetéből. (Szerk. Munkácsy Gyula) Bp. OPI 1966. Lasd tovább **Mod. fil. irányzatok.**

Modern polgári etika. Szoveggyűjtemény. 1—2. kot. (Szerk. Huszár Tibor.) Bp. Tankonyvkiadó 1967 (1. kot. Fr. Nietzsche, S. Kierkegaard, H. Bergson; 2 kot. N. Hartmann, M. Scheler, B. Croce, G. E. Moore; 3. kot. J. Maritain, S. de Beauvoir.) Lásd tovább **Mod. pol. etika.** kot. 1967.

Modern polgári szociológia. Szoveggyűjtemény. 1—5 kot. (Szerk. Balogh József.) Bp. Tankonyvkiado 1964—1968. (1. kot. E. Durkheim, F. H. Giddings, M. Weber, V. Pareto, L. Wisse, K. Mannheim, G. Gurvitch, R. König, T. Parsons, P. F Lazarsfeld; 2. kot. J. Burnham, W. W. Rostow, B. F. Hoselitz, R. Aron, T. Parsons, G. Friedmann; 3. kot. E. Nagel, G. Eisermann, P. R. Hofstätter, H. Becker, R. Argon, H. Falding, W. Backley, G. Picon; 4. köt. T. Parsons, R. Dahrendorf, Young—Freeman, G. J. Hinkle, G. Gurvitch, W. L. Kolb; 5. köt. M. Scheler, A. Gehlen, M. Landmann, H. Plessner, H. Barth, J. Y. Calvez, H. Schlawin, R. E. Schulz, Kostas Axelos, C. W. Hart.) Lásd tovább **Mod. pol. szoc. köt.**

Polgári történetfilozófia. Szoveggyűjtemény. 1—3. kot. (Szerk. Balogh József.) Bp. Tankonyvkiadó 1964—1965. (1. kot. W. Dilthey, W. Windelband, H. Rickert, K. Lamprecht, O. Braun, J. Huizinga, B. Croce, A. J. Toynbee, J. Maritain; 2. köt. R. G. Collingwood, R. Aron, K. Jaspers, Th. Litt; 3. kot. K. Breysig, H. I. Marrou, W. Hofer, G. Salomon-Delatour, G. Picon.) Lásd tovább **Pol. tört. fil. köt.**

Adorno, Theodor Wiesengrund:
Bevezetés Emile Durkheim „Szociológia és filozofia" c. muvének német kiadásához. Szociológiai fuzetek, Müv. Min. 1972. 4. sz.
A művészet és a művészetek: Helikon Világirodalmi Figyelő. Bp. 1968. 3—4. sz.
[A pozitivizmus-vitához.] Bevezetés. Szociológia és empirikus kutatás. A társadalom tudományok logikajáról. Az elmélet és az empíria viszonya a szociológiában. In: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Bp. Gondolat 1976.
Zene, filozófia, társadalom. Esszék. Bp. Gondolat 1970.

Bauer, Otto:
A kapitalizmus világképe. Bevezető a szocialista filozófiába. Bp. Népszava. 1946. (Szocialista tudás konyvtára.)

Bergson, Henri:
Bevezetes a metafizikába. Bp. Athenaeum 1910.
Az erkolcs és a vallás két forrásából: Mod. pol. etika. 1. kot. 1967.
Idő és szabadság. Bp. Franklin 1925.
Metafizikai értekezések. Bevezetés a metafizikába. A filozofiai intuicio. A változás észrevevése. Élet és eszmélet. A lélek és a test. A pszicho-fiziológiai paralogizmus. Igazság és valóság. Bp. Franklin 1925.
A nevetés. Bp. Révai 1920., 1913. Bp. Gondolat 1968., 1971. (Gondolkodok)
Tartam és egyidejűség. Bp. Pantheon 1923.
Teremtő fejlődés. Karcag, Kertész 1930.

Bohr, Niels:
Atomfizika és emberi megismerés. Bp. Gondolat 1964.

Broglie, Louis de:
Valogatott tanulmányok. Bp. Gondolat 1968.

Comte, Auguste:
A pozitiv szellem. Bp. Europa 1979.
— Szociálphilosophiai értekezései. 1—4. kot. Bp. Franklin 1912. Bp. Revai 1901—1904

Croce, Benedetto:
Az aesthetika alapelemei. Bp. Franklin 1917.
Esztétikaelmélet és tortenet. Bp. Renyi 1912.
A politika elemei. Bp. Franklin 1925.
Reszletek: Mod. pol. etika. 2. kot. 1967.
A tortenelem mint gondolat és mint tett.
Részletek: Pol. tort. fil. 1. kot. 1964.
Történelem és szabadság. Bp. 1941.

Dilthey, Wilhelm:
Élmény és koltészet. Bp. Franklin 1925.
A történeti világ felépítése a szellemtudományokban. Részletek: Pol. tort. fil. 1. kot. 1964.
A történelmi világ felépítése a társadalomtudományokban. Bp. Gondolat 1974.

Durkheim, Emile:
Az ongyilkosság. Szociológiai tanulmány. Bp. Kozgazd. és Jogi Kiadó 1967.
A szociologia módszere Bp. Franklin 1917., 1924.
A társadalmi tényről. Szociologiai fuzetek. Műv. Min. 1972. 4. sz.
A társadalmi tények magyarázatához. Bp. Kozg. és Jogi Konyvkiadó 1978.

Eddington, Arthur Stanley:
A természettudomány új útjai. Bp. Franklin 1934., 1940.

Einstein, Albert:
Hogyan látom a világot? Bp. Faust 1935.
— es Infeld, Leopold. Hogyan lett a fizika nagyhatalom? Bp. 1971. Móra. K. é. n. Lux K.
Kvantummechanika és valóság: Mai nyugati fil. Poz. iranyzat. Bp 1958 , 1959.
A speciális és az általános relativitás elmélete. Bp. Gondolat 1963., 1967., 1973.
Válogatott tanulmányok. Bp. Gondolat 1971.

Gandhi, Mohandasz Karaucsand:
Valogatott írásai és beszédei. Bp. Athenaeum 1946.

Gurwitch, Georges (Gurvics, Georgij Szemonovics):
Az amerikai demokrácia a valóságban. Bp. Szikra 1949.
A szociologia jelenlegi hivatása. A differenciális szociologia. Mod. pol. szoc. 4. köt. 1966.
Társadalmi determinizmusok és az emberi szabadság. A szabadság útjainak szociológiai tanulmányozása felé: Mod. pol. szoc. 1. kót. 1964.

Habermas, Jürgen:
A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. Gondolat 1971.

Haeckel, (Häckel) Ernst:
Az élet csodái. 1—2. kot. Bp. Athenaeum 1911.
Van-e élet a halál után? Bp. Kossuth Konyvkiadó 1959.
Világproblémák. Bp. Vas J. 1905.

Haldane, John Burdon Sanderson:
A marxizmus filozófiája és a tudományok. Bp. Szikra 1948. (Tudomány és haladás. 6.)

Hartmann, Nicolai:
Az esztétikai tárgy ontológiájáról. Helikon Világirodalmi Figyelő, Bp. 1968. 3—4. sz.
Esztétika. Bp. Európa 1977.
Az etikai értékek lényegéről. (14. fej.: Értékek mint lényegszerűségek): Mod. pol. etika. 2. kot. 1967.
Lételméleti vizsgálódások. Válogatás kisebb írásaiból. Bp. Gondolat 1972. (Gondolkodók)
A természet filozófiája. Szemelvények: Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1967. 1. sz.
Teleológiai gondolkodás. Bp. Akadémiai Kiadó 1970.
A tér és idó spekulatív relativizmus. („Philosophie der Natur" c. konyvének 1. rész. 4. fej. 18. szakasz.): Szemelvények a dialektikus materializmus koréből. 2. kot. 2. rész. Bp. Tankonyvkiadó 1966.

Heidegger, Martin:
A humanizmusról. Részletek: Új Symposium, Újvidék 1971. 70. sz.
Az ittlét elemzéstanának tárgya. Részlet: Korunk, Kolozsvár 1971. 2. sz.
Lét és idó. Részletek: Új Symposium, Újvidék 1971. 70. sz.
A létezés, a semmi és a szorongás. Levél a humanizmusról. A műalkotás. Holderlin és a koltészet lényege: Egzisztencializmus. Bp. 1965.
A meglét mindennapisága. Szemelvények: Világosság, 1969. 10. sz. mellékletében.
Mi a metafizika? Mai nyugati fil. Egz. Bp. Egyetemi Ny. 1945., Bp. 1963.
Nietzsche. Részlet: Új Symposium, Újvidék 1971. 70. sz.

Heine, Heinrich:
Gondolatok. Bp. Magyar Helikon 1958.
A német vallástudomány és bölcsészet története. Bp. Pesti Ny. 1916.

Vallás és filozófia. Bp. Phönix 1947 Bp. Magyar Helikon 1967.
Heine versei. Bp. Európa 1978.

Heisenberg, Werner:
A mai fizika világképe. Bp. Gondolat 1958
Planck felfedezese és az atomelmélet alapvető filozófiai kérdései. Valoság, Bp. 1959. 2. sz
A rész és az egész. Beszélgetés az atomfizikáról. Bp. Gondolat 1975 , 1978.
Valogatott tanulmanyok. Bp. Gondolat 1967.
Változások a természettudomány alapjaiban. Bp Egyetemi Ny. 1936

Husserl, Edmund:
Válogatott tanulmányai. Bp Gondolat 1972.

James, William:
A pragmatizmus. Részletek: Mai nyugati fil Egz Bp. 1964., és Fil. szak. 1968.

Jaspers, Karl:
Bevezetés a filozófiába. Mi a filozófia? Mai nyugati fil. Egz. 1963., Fil. szak. 1968.
Bevezetés a filozófiába. Az isten-gondolat· Mod. fil. irányzatok. 2. kot. 1967.

Jászi Oszkár:
Művészet és erkolcs. Bp. Grill 1908. (Társadalomtudományi konyvtár)
A történelmi materializmus állambolcselete Bp Politzer. 1903., 1908.
Tanulmányok és levelek Bp. Magvető 1979.
A kapitalista társadalom felbomlása Bp. Galilei Kor 1911.

Kierkegaard, Sören:
— írásaiból Bp Gondolat 1969. (Gondolkodók)
Isten változatlansága. Békescsaba Ev. egyh Konyvker 1929.
Mozart Don Juanja Bp M Helikon 1972
Önvizsgálat. Békéscsaba Ev egyh. konyvker. 1929.
Önmagáról (Szubjektívvé válás. A szorongás fogalma. A három stadium A vallási stádium. A művészetről Don Juan — az érzéki zsenialitás mint csábitás·) Egzisztencializmus. Bp. 1965.
Vagy-Vagy. Reszlet: Az esztétikum és az etikum egyensúlya a szemelyiség kimunkálásában. Mod. pol. etika 1 kot 1967
Vagy-vagy. Bp Gondolat 1978.

Kornis Gyula:
Bevezetes a tudományos gondolkodásba. Bp 1922.
Az ismeres a priori elemei Platónnál. Bp 1908
Filozófia a középiskolában. Bp. 1910
A magyar filozofia és az Akadémia. Bp 1926.
Magyar filozófusok. (Pauler Ákos, Medveczky Fr., Bánóczi J., Alexander B., Posch J., Finánczy E) Bp. Franklin 1930 (Kultúra és tudomány)
Történetfilozofia 1924. Bp.
Tudomány és tarsadalom. 1—2 kot Bp. Franklin 1944
A tudományos gondolkodás 1—2. kot. Bp 1943.

Le Bon, Gustave:
Az igazságok élete Bp Dick 1920
Múlt es jovo Bp Franklin 1920 (Kultúra és tudomány)
A tomegek lelektana Bp Franklin 1913 , 1920. (Kultúra es tudomány)
Vélemény es hit keletkezese es fejlődése. Bp. Franklin 1924. (Kultúra és tudomány)

Lewes, Georg Henrik:
A philosophia tortenete. Thalestől Comteig 1—3. kot Bp MTA 1876—1878

Mach, Ernst:
Az érzetek elemzése Bp. Franklin 1927.

Mannheim, Karl:
A jelenkori szociológia feladatai. Bp Egyetemi Ny. 1945.
Lélek és kultúra. Bp Benkó 1918.
A szociológia jelenkori feladatai. (A szociológia problémakorei A szociológia anyaga. Kovetkeztetesek, tantervvázlat:) Mod pol szoc. 1. kot. 1964.

Nietzsche, Friedrich:
Ecce homo — Muvészet és müveszek — Modernseg Bp Világirodalom 1923
Imigyen szóla Zarathustra Bp Grill 1908. Részletek. Mod. pol etika. 1. kot 1967
Jon, rosszon tul Előjáték egy jovendőbeli filozófiához Bp Világirodalom 1924. Reszletek: Mod. pol etika. 1. kot 1967
Korszerutlen elmélkedések. (Történelem és élet Schopenhauer mint nevelő) Bp. Világkonyvtár 1922. Részletek. Mod. pol etika. 1. kot. 1967.
— Levelei 1863—1889. Bp. Fővosi konyvk. 1923.
Schopenhauer, az élet mestere Bp. Világirodalom 1921.
A tragédia eredete vagy gorogség és pesszimizmus. Bp Franklin 1910
Túl az erkolcs világán. Bp. Athenaeum 1907.
Válogatott irásai. Bp. Gondolat 1972 (Gondolkodók)
Vidám tudomány Bp. Világirodalom 1923.
Zarathustra Mindenkinek szoló es senkinek se valo konyv. Bp Világirodalom 1908., 1922.

Ortega y Gasset, José:
Don Quijote nyomában. Atlantisz. Bp. Bibliotheca 1943.
Korunk feladata. Bp. ABC 1944.
A szerelemről. Bp. Bibliotheca. 1942.
A tomegek lázadása. Bp. Egyetemi Ny. 1938.

Poincaré, Jules Henri:
Tudomány és föltevés. Bp. Lampel R. 1908.
A tudomány értéke. Bp. Pfeiffer 1924.

Reichenbach, Hans:
Atom és világegyetem. A jelenkor fizikai világképe. Bp. Franklin 1936., 1942., 1946.
A relativitáselmélet filozófiai jelentősége: Szemelvények a dialektikus materializmus köréből. 2. kot. 2. r. Szerk. Simonovits Istvánné. Bp. Tankönyvkiadó V. 1966.

Russell, Bertrand:
A filozófia alapproblémái. Bp. Új Magyarország Rt. 1919.
Filozófiai fejlődésem. Bp. Gondolat 1968.
Házasság és erkolcs. Bp. Káldor 1934.
Miért nem vagyok keresztény? Bp. Kossuth Konyvkiadó 1960.
Önéletrajz. 1872—1914. Bp. Európa 1970.

Sartre, Jean-Paul:
A dialektikus ész kritikája. Részletek: Mai nyugati fil. Egz. 1963.
Egzisztencializmus. Bp. Stúdió 1948.
Részletek: Mai nyugati fil. Egz. 1963.
Mi az irodalom? Bp. Gondolat 1969.
Módszer, történelem, egyén. Bp. Gondolat 1976.
Önmagáról. Az egzisztencializmus: humanizmus. Az egzisztenciális pszichoanalízis. Marxizmus és egzisztencializmus. ...: Egzisztencializmus. Bp. 1965.
A szabadságról. L.: Descartes. Vál. és. bev. J.-P. Sartre. Bp. Officina 1948.

Schopenhauer, Arthur:
Az akarat szabadságáról. Bp. Franklin 1903., 1906., 1921.
Az egyetemi filozófia. A látszólagos szándékosság az egyén sorsában. Igazi mivoltunk elpusztíthatatlansága. Bp. Pantheon 1925. (Tanulmányok 2.)
Életbölcselet. Bp. Lampel R. 1906.
Életbölcsesség. Aforizmák. Globus 1925., Bp. Athenaeum 1906. (Tanulmányok 3.)
Az élet semmiségéről és gyotrelméről. Bp. Lampel R. 1922.
Forgácsok. (Vál.: Parerga és Paralipomena.) Bp. Világirodalom 1920.
A halálról. A faj élete. A tulajdonságok öröklése. A nemi szerelem metafizikája. Az élethez való akarat igenléséről. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Bp. Franklin 1906.
Kant filozófiájának bírálata. Bp. Franklin 1920.
A nemi szerelem metafizikája. Bécs, Bécsi magyar kiadó 1921.
A nőkről, nevelés, nyelv és szavak, arcisme, olvasás stb. Bp. Pantheon 1924. (Tanulmányok 1.)
Az olvasásról és a konyvekről, és egyéb válogatott fejezetek a Parerga és Paralipomenából. Bp. Világirodalom 1920.
Paraenezisek és maximák. Bp. Lampel R. 1908.
A szerelem metafizikája. Bp. Genius 1921.
Válogatott munkái. Parerga és Paralipomena. Kisebb filozófiai írások. 1—4. köt. Bp. Világirodalom 1924.
A zene esztétikája. Bp. Franklin 1912.

Spencer, Herbert:
Alapvető elvek. Bp. Grill 1909.
Értelmi, erkölcsi és testi nevelés. Bp. Hornyánszky V. 1906.
A haladás. Bp. Révai 1919.
Hogyan lett a vallás. Bp. Népszava 1907.
Imperializmus és rabszolgaság. Huszadik Század, Bp. 1903. 7. köt.
A katonai és iparostársadalmak szociológiája. Bp. Új Magyarország 1919.
Collins, F. Howard: Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata. (Spencer előszavával.) Bp. Grill 1908

Spengler, Oswald:
Ember és gép. Egy új életfilozófia vázlata. Bp. Danubia 1943.
Gép és ember. Bp. Egyetemi Ny. 1932.
A nyugat alkonya. Részletek: Pol. tört. fil. 3. köt. 1965., Fil. szak. 1968.

Taine, Hyppolite Adolphe:
Az eszmény a művészetben. Bp. Franklin 1905., 1916.
Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században. Bp. Franklin. 1884. (Filozófiai írók tára. 4.)
A görög művészet bolcselete. Bp. Franklin 1908.
Az olasz művészet bölcselete. Bp. Franklin 1907.

Teilhard de Chardin Pierre:
Benne élünk. (Az isteni milió. Tanulmány a belső életről.) São Paulo. Ahogy lehet 1967.
Az ember jovője. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Az emberi energia. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Az emberi jelenség. Washington. Occidental Pr. 1968.
Az emberi jelenség. 2. kiad. São Paulo. (ny. n.) 1975.
Az emberi jelenség. Bp. Gondolat 1973.

Az emberi zoológiai csoport vagy az ember helye a természetben. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Hit az emberben. Válogatott tanulmányok. Ford. Dienes Valéria. Bp. Szent István Társulat 1969.
Hogyan hiszek? São Paulo. 1970.
Hogyan hiszek én? São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Levelek. Részletek. São Paulo. Ahogy lehet 1967.
A Mindenség himnusza. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Mozgósított energiák. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
A múlt szemlélete. São Paulo. Ahogy lehet 1966.
Tanulmányok. 1—2. köt. São Paulo. Ahogy lehet 1967., 1971.
A több-lét felé. São Paulo. Ahogy lehet, 1970.
Tudomány és Krisztus. São Paulo. Ahogy lehet 1966.

Toynbee, Arnold:
Válogatott tanulmányok. Bp. Gondolat 1971.
Mit jelent történelmien gondolkodni? In: Polgári történetfilozófia. Szöveggyűjtemény: 397—406. old. Bp. 1964. Tankönyvk. és In: Filozófiatörténet. Szakosított szemelvénygyűjtemény a Marxizmus—leninizmus Esti Egyetemek és a Pártfőiskola szakosított tanfolyamai számára: 381—390. old. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Weber Max:
Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Bp. Közg. és Jogi Kiadó 1970.
A protestáns etika és a kapitalizmus. Bp. Franklin 1924. Részletek: Mod. pol. szoc. 1. köt. 1964.
A protestáns etika és más vallásszociológiai tanulmányok. Bp. Gondolat 1979. (Társadalomtudományi könyvtár.)
Összegyűjtött tanulmányok a tudománytanról. Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967.

Windelband, Wilhelm:
Preludiumok. Bp. Franklin 1925.
Történelem és természettudomány. (Strassburgi rektori beszéd. 1894.) Pol. tört. fil. 1. köt. 1964.

Wittgenstein, Ludwig:
Logikai-filozófiai értekezés. (Bev. Bertrand Russell.) Bp. Akadémiai Kiadó 1962.
Nyelvjátékok. 1945. Wittgenstein: Philosophische Untersuchungen — Philosophical Investigations: 2—9. old. Oxford 1953. Helikon, Világirodalmi Figyelő, 1973. 2—3. sz.

Wundt, Wilhelm:
Bevezetés a pszichológiába. Bp. Franklin 1921.
A lélektan alapvonalai. Bp. Franklin 1898.

A FILOZÓFIAI IRODALOMBAN LEGGYAKRABBAN ELŐFORDULÓ IDEGEN SZAVAK, KIFEJEZÉSEK ÉS FOGALMAK MAGYARÁZATA

A — az általános állító ítélet egyezményes logikai jele, a latin *affirmo* (állítok) szó első magánhangzója.

ad absurdum (lat.) — képtelenségig (l.: *reductio ad absurdum*).

adekvát (lat.) — valaminek megfelelő, valamivel megegyező, egyenértékű (ellentéte: *inadekvát*).

a fortiori (lat.) — az erősebbtől. Olyan érvelés, mely egy kevésbé nyilvánvaló állítás bizonyított voltából egy nyilvánvalóbb állítás bizonyított voltára következtet.

agens (lat.) — mozgásba hozó, hatótényező.

aggregatum (lat.) — részek véletlenszerű halmaza, összesség.

akcidencia (lat.) — a dolgok véletlenszerű, esetleges tulajdonsága.

altruizmus (lat.) — önzetlen, mások javát szolgáló magatartás.

ambiguitás (lat.) — kétértelműség, kettősség, kettős értelmezhetőség.

ambivalencia (lat.) — kétértékűség, kettősség; ellentétes érzelmi, lelkiállapot.

amicus Plato, sed magis amica veritas (lat.) — Platón barátom, de még inkább barátom az igazság; azaz: legfontosabb az igazság.

analógia entis (lat.) — létanalógia (l.: Aquinói szent Tamás).

analog on rationis (gör., lat.) — az ésszerűség követelményeinek megfelelő, az észhez hasonló. (l. *Leibniz*nél: a tudatnak az állatokra jellemző alacsonyabb formája.)

ancilla theologiae (lat.) — a teológia szolgálólánya. Az az álláspont, mely a filozófiát a vallásnak rendelte alá.

anomália (lat.) — szabálytalanság; a normáktól, szabályoktól, törvényektől való eltérés; rendellenesség.

an sich (német) magábanvaló. (l.. Kant és Hegel)

antecedens-consequens (lat.) — megelőző-rákövetkező.

anticipáció (lat.) — előlegezés, előre megsejtés.

antropocentrizmus (gör.. lat.) — az embert a világegyetem központjaként tárgyaló filozófiai elképzelés; valamennyi probléma emberszempontú tárgyalásmódja.

apodiktikus ítélet (lat.) — szükségszerű ítélet.

a posteriori (lat.) — az utóbbiból, a későbbiből. Az empirikus, érzéki tapasztalattól függő, a tapasztalaton alapuló.

a priori (lat.) — az előbbiből, a korábbiból. Az empirikus, érzéki tapasztalattól független, általános érvényű.

argumentatio ad hominem (lat.) — személyre hivatkozó érvelés. Egy állítás igaz vagy hamis voltát valamely személy tekintélyére — vagy annak hiányára — hivatkozva dönti el.

argumentatio ad rem (lat.) — a dologra hivatkozó érvelés. A személyre hivatkozó érveléssel ellentétben egy állítás igaz vagy hamis voltát a dolgok tényleges állására hivatkozva dönti el.

argumentatio ad veritatem (lat.) — az igazságra hivatkozó érvelés, mely egy állítás igaz vagy hamis voltát egy objektív, általános érvényűnek elfogadott igazságra hivatkozva dönti el.

argumentatio e contrario (lat.) — az ellentétessel való bizonyítás.

asszertorikus ítélet (lat.) — tényítélet.

aufhebung (német) — megszüntetve megőrzés (l.: Hegel).

Aufklärung (német) — felvilágosodás.

autokrácia (gör.) — önkényuralom, korlátlan személyes hatalom.

Bellum omnium contra omnes (lat.) — Mindenki háborúja mindenki ellen (l.: Hobbes).

bivalens (lat.) — kétértékű; *polivalens* — többértékű. Pl. (bivalens logika).

causa efficiens (lat.) — hatóok (l.: Arisztotelész).

causa finalis (lat.) — cél-ok (l.: Arisztotelész).

causa formalis (lat.) — formai ok (l.: Arisztotelész).

causa materialis (lat.) — anyagi ok (l.: Arisztotelész).

causa sui (lat.) — önmagának oka (l.: Spinoza).

characteristica universalis (lat.) — egyetemes szimbólumrendszer. Leibniz feltételezett egy olyan egyetemes szimbólumrendszert, melyre a gondolatok egyértelműen leképezhetők.

circulus vitiosus (lat.) — hibás kör. Körbenforgó érvelés, ahol a bizonyítandóval próbálnak bizonyítani.

civitas dei (lat.) — isten országa (l.: Campanella és utópikus szocializmus).

clarus et distinctus (lat.) — világos és érthető. Descartes filozófiájának egyik módszertani

alapelve, mint ismereteinkkel szemben támasztott általános követelmény.

Cogito, ergo sum (lat.) — Gondolkodom, tehát vagyok (l : Descartes).

coincidentia oppositorum (lat.) — az ellentétek egybeesése. Nicolaus Cusanus filozófiájában e fogalom az ellentéteknek a végtelenben való kiegyenlítodését jelenti.

common sense (ang) — józan ész Az ún skot filozófiai iskola szerint minden ember veleszuletett képessége

conditio sine qua non (lat) — elengedhetetlen feltétel

consensus gentium (lat.) — kozmegegyezés Olyan érvelés, melyben a mindenki által igaznak tekintett állításokat bizonyítottnak tartjak

contradictio in adjecto (lat.) — onellentmondás.

contrat social (fr.) — társadalmi szerződés (l Rousseau).

Credo, quia absurdum est (lat.) — Hiszem, mert képtelenség. A hit igazságát az ész igazságától fuggetlennek tekintő, azzal szembeállito vallás és filozófiai felfogás.

Credo ut intelligam (lat.) — Hiszem, hogy megértsem. A hitet a vallási tételek megértésének előfeltételeként számontartó vallási és filozófiai felfogás.

definitio (lat.) — meghatározás, korulhatárolás. Egy új fogalom egzakt, logikai eszkozokkel történő bevezetése.

demonstráció (lat) — bemutatás, bizonyítás.

denotáció (lat) — megnevezés

Deus sive natura (lat.) — Isten avagy a természet. A panteizmus alaptétele (l.: Spinoza)

De principii non est disputandum (lat.) — Az alap elvek nem vitathatók. A vita előfeltétele, hogy az alapelvekben egyetértsunk.

descriptio (lat) — leirás.

designatio (lat.) — jelolés (szemantikai fogalom)

Dictum de omni et de nullo (lat) — Kijelentés mindenről és semmiről Egy osztályról tett állitás (tagadás) érvényes az osztály minden egyes elemere

differentia specifica (lat.) — faji kulonbség. Azonos nem-fogalom alá tartozó fogalmak megkülonboztető jegye.

dilemma (gor.) — két tétel, két lehetőség. Olyan feltételes diszjunktív szillogizmus, amelynek két kovetkezménye van, azaz a kovetkeztetés két alternatívát kínál

doute méthodique (fr) — módszeres kétely (l.: Descartes).

E — az általános tagado ítélet egyezményes logikai jele, a latin *nego* (tagadok) szó első magánhangzoja

effektus (lat) — hatás.

egalitarianizmus (lat.) — minden ember természeti és társadalmi egyenlőségét hirdető felfogás.

eklekticizmus (gor) — eltérő, gyakran ellentétes nézőpontok, állítások rendszerező elv nélkuli összevegyítése

ekvivalencia (lat) — egyértelműség, egyenértékűség A logikában két kijelentés ekvivalens, ha a két kijelentés egyutt igaz vagy egyutt hamis.

ens (lat) — levő, létező, lét, lény, lenyeg.

ens a se (lat) — onmagában letező, szemben az *ens ab alio*-val (mástol fuggő, feltetelezett, származtatott)

ens entium (lat) — a letezők lényege

ens rationis (lat.) — az elgondolt dolog

ens reale (lat.) — valoságos dolog

ens realissimum (lat.) — a legvalosagosabb leny

equilibrium (lat) — egyensúly, egyensulyi állapot.

Esse est percipi (lat) — Létezni annyi, mint erzekelve lenni (Berkeley filozófiájának egyik kiindulopontja)

essentia (lat.) — lényeg.

ezoterikus (gor) — titkos, rejtett, csak a beavatottak számára erthető

exclusi tertii principium (lat.) — a kizárt harmadik elve. Logikai alapelv, mely szerint két egymásnak ellentmondo ítélet kozul az egyik feltétlenul igaz, harmadik eset nem lehetséges

Ex nihilo fit nihil (lat.) — Semmiből nem lesz semmi (l.: antik filozófia).

exoterikus (gor) — kozérthető, nemcsak a beavatottak, hanem a kívulállók számára is érthető.

experimentalis (lat) — kísérleti.

experimentum crucis (lat.) — keresztkísérlet. Olyan dontő tudományos kísérlet, melynek révén egyértelműen megállapíthato, hogy két hipotézis kozul melyik igaz. (Francis Bacon *Novum Organum*ában fordul elő.)

explicatio (lat.) — magyarázat.

exploratio (lat.) — magyarázat, kifejtés

feed-back (ang.) — visszacsatolás. Az információelmélet és a kibernetika egyik alapfogalma

fideizmus (lat.) — a hitet a tudás helyére állito, illetve a hitnek a tudásnál nagyobb jelentőséget tulajdonító felfogás. Rendszerint a tudománynak a vallás alá rendelését szolgálja.

finit (lat) — véges (ellentéte: *infinit*)

genus proximum (lat.) — a legkozelebbi nem Kozvetlenul egy fajfogalom folé rendelt nemfogalom.

hermeneutika (gor.) — a megértés tudománya.

hiposztázis (gor.) — alárendelés, aláhelyezés. Egy pusztán gondolatilag létező kiragadása és a gondolkodó szubjektumtól fuggetlen, önálló létezővé emelése.

Hipothesis non fingo (lat.) — Nem állítok fel hipotézist. (A mondás Newtontól származik.)

Homo homini lupus est (lat.) — Ember embernek farkasa (l.: Hobbes).

homomorfia (gor.) — két struktúra viszonyainak,

elemeinek és műveleteinek egyértelmű leképezése.

I — a részleges állító ítélet egyezményes logikai jele, a latin *affirmo* (állítok) második magánhangzója.

idem per idem (lat.) — ugyanazt ugyanazzal. A körbenforgó definíciót nevezik így, amikor a meghatározandóval definiálunk.

ignoratio elenchi (lat., gör.) — az ellenfél megcáfolására szolgáló érv nem ismerete. A bizonyításban „a tétel felcserélése" néven ismert logikai hiba.

immanens (lat.) — belső, lényegi, valamely dologhoz belsőleg, lényegileg hozzátartozó.

in abstracto (lat.) — elvontan, a valóságos összefüggésekből kiragadva.

in concreto (lat.) — konkrétan, valamilyen meghatározott esetben ténylegesen.

in rerum natura (lat.) — a dolgok természete szerint, a természet rendjében.

in statu nascendi (lat.) — a születés állapotában, a kialakulás pillanatában.

interakció (lat.) — kölcsönhatás.

interpretáció (lat.) — értelmezés.

interszubjektív (lat.) — valamely, az egyes személyektől független, mások számára is érvényes ismeret, megítélés stb. (Pl. interszubjektív igazság, interszubjektív jelentés stb.)

introspekció (lat.) — betekintés, bepillantás. A pszichológiában így nevezik az önmegfigyelésen alapuló, a saját belső állapotokról szóló beszámolókat.

ipso facto (lat.) — magánál a ténynél fogva, éppen ezáltal, éppen emiatt.

izomorfia (gör.) — hasonló alakú, azonos alakú, két struktúra viszonyainak, elemeinek és műveleteinek kölcsönösen egyértelmű leképezése.

kazuisztika (lat.) — esettan, jogesetek gyűjteménye. Az általános tételek közvetlen alkalmazása egyes esetekre, az általános tételnek az egyes esetben történő alkalmazása alapján való bizonyítása.

klasszifikáció (lat.) — osztályozás. Az osztálybasorolás logikai művelete.

koherencia (lat.) — összefüggés. Azt a formális rendszert nevezzük koherensnek, mely egymással összefüggő, egymásra épülő, szigorúan levezetett és ellentmondásmentes tételeket tartalmaz.

konceptuális (lat.) — fogalmi.

konfirmáció (lat.) — megerősítés.

kontempláció (lat.) — szemlélődés, elmélyült gondolkodás.

koordináció (lat.) — egymás mellé rendelés, összehangolás, összeegyeztetés.

korreláció (lat.) — kölcsönösség, kölcsönös összefüggés, egymástól való függés.

kvietizmus (lat.) — az élettel szembeni passzív, szemlélődő magatartás, az aktív cselekvéstől való tartózkodás.

latens (lat.) — lappangó, rejtező, mögöttes.

M — a szillogizmus középfogalmának egyezményes logikai jele, a latin *medius* (középső) szo első betűje.

mentális (lat.) — tudati, elmebeli, értelmi, észbeli.

mimézisz (gor.) — utánzás (l.: Esztétika).

modus vivendi (lat.) — olyan megoldás, amely a különböző érdekeket próbálja áthidalni, illetve két ellentétes tényező egymás mellett létezését biztosítja.

mundus intelligibilis (lat.) — szellemi világ, az értelemmel felfogható világ, csak az intellektus számára hozzáférhető világ.

mundus sensibilis (lat.) — érzéki, érzékileg felfogható világ.

mutatis mutandis (lat.) — megváltoztatva a megváltoztatandókat, bizonyos fenntartásokkal.

natura naturans (lat.) — teremtő, ható, működő természet, szemben a *natura naturata*-val (teremtett, származtatott természet).

Natura non facit saltus (lat.) — A természetben nincsenek ugrások. (A mondás Linnétől származik, jelentése: a természet fejlődése fokozatos.)

Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (lat.) — Semmi nincs az értelemben, ami ne lett volna meg előzőleg az érzetekben. A szenzualizmus Locke által megfogalmazott alaptétele.

O — A részleges tagadó ítélet egyezményes logikai jele, a latin *nego* (tagadok) második magánhangzója.

obscurum per obscuris (lat.) — homályost a homályossal (magyarázni).

observatio (lat.) — megfigyelés.

Omne verum omni vero consonat (lat.) — Minden, ami igaz, összhangban van mindennel, ami igaz.

Omnis determinatio est negatio (lat.) — Minden meghatározás tagadás (l.: Spinoza).

operáció (lat.) — művelet.

ortodoxia (gör.) — a hagyományokhoz, lezárt tanokhoz való szó szerinti alkalmazkodás. (Vallás: óhitűség, igazhitűség.)

ökológia (gör.) — az embernek természeti környezetéhez való viszonyát kutató tudományág.

P — az ítélet állítmányának egyezményes logikai jele, a latin *praedicatum* (amit mondtak, állítmány) szó első betűje.

Pantha rei (gör.) — minden folyik. A dolog és a világ állandó változását kifejező, Hérakleitosztól származó mondás (l.: antik filozófia).

paradigma (gör.) — minta, mintapéldány. Egy bizonyításra vagy egy fogalomosztály jellemzőinek bemutatására szolgáló példa.

partikuláris (lat.) — részleges.

perceptio (lat.) — észlelés, érzékelés.
per se (lat.) — önmaga által, magától.
petitio principii (lat.) — az alap megelőzése. Olyan hibás bizonyítási mód, melyben a bizonyítandóval bizonyítunk.
post factum (lat.) — a tény bekövetkezése után, utólag.
post festa (lat.) — ünnepek után. Akkor szokták használni, ha valamely esemény bekövetkezése után, utólag tesznek megállapításokat az eseménnyel kapcsolatban.
post hoc, ergo propter hoc (lat.) — ezután, tehát emiatt. Az a logikai hiba, amikor két esemény időbeli egymásra következését oksági kapcsolatnak tekintik.
posztulátum (lat.) — bizonyítatlan, érvényesnek elfogadott kiinduló tétel.
prescriptio (lat.) — előírás.
principium contradictionis (lat.) — ellentmondásmentesség elve. Logikai alapelv, mely azt fejezi ki, hogy két egymásnak ellentmondó ítélet nem lehet egyszerre igaz vagy egyszerre hamis, vagyis egy rendszeren belül nem lehet ugyanazt állítani és tagadni.
principium identitatis (lat.) — az azonosság elve. Logikai alapelv (formája *A* est *A*), mely azt fejezi ki, hogy ugyanazzal a névvel nem szabad különböző fogalmakat jelölni.
probabilitás (lat.) — valószínűség.
profession de foi (fr.) — hitvallás.
quaternio terminorum (lat.) — negyedik fogalom becsempészése (a szillogizmusba). Rendszerint a három fogalom egyikét kettős értelemben használják.
Qui nimium probat, nihil probat (lat.) — Aki túl sokat bizonyít, semmit sem bizonyít.
quod erat demonstrandum (lat.) — ami bizonyítandó volt. (Szokásos rövidítése: q. e. d.)
ratio (lat.) — ész, értelem, ok, alap.
reductio ad absurdum (lat.) — képtelenre való visszavezetés. Az a bizonyítási, illetve cáfolási módszer, amikor egy állítás hamis voltát úgy tesszük nyilvánvalóvá, hogy rámutatunk a belőle következő képtelenségre.
regressus (lat.) — hanyatlás, visszafejlődés.
regressus in infinitum (lat.) — vég nélküli visszavezetés. Olyan bizonyítás vagy cáfolás, mely nem épül relatíve biztosnak tekinthető alapelvre.
representatio (lat.) — megjelenítés, képviselet.
res cogitans (lat.) — gondolkodó dolog, szemben a *res extensa*-val (kiterjedt dolog, l.: Descartes).
S — Az ítélet alanyának egyezményes logikai jele, a latin *subiectum* (alávetett, alany) szó első betűje.
„Sic et non" (lat.) — Így és nem így. Ez a címe Abélard azon munkájának, melyben a skolasztikus eldöntés-probléma módszertani alapjait fejtette ki. E módszer az ellentétes nézőpontok összevetésénél valamennyi mellette és ellene szóló érvet megvizsgál.
species (lat.) — faj. Egy logikai nem-fogalom alá rendelt fogalom. (Biológiában: faj.)
struggle for life (ang.) — a létért folytatott küzdelem.
sub speciae aeternitatis (lat.) — az örökkévalóság szempontjából.
sui generis (lat.) — a maga nemében, sajátszerű.
szubordináció (lat.) — alárendelés.
szubszumpció (lat.) — valami alá besorolás.
tabula rasa (lat.) — tiszta tábla. A tudat állapota, a lélek a születés pillanatában, amikor még semmilyen benyomás nem érte.
tautológia (lat.) — ugyanannak ismétlése más szavakkal. A logikában: azonosan igaz kijelentés, ahol a változók helyébe tetszőleges értéket helyettesítve mindig igaz kijelentést kapunk.
terminus (lat.) — határ, vég, fogalom.
terminus a quo (lat.) — kiindulópont.
terminus technicus (lat.) — valamely tudomány szakkifejezése.
tertium non datur (lat.) — Nincs harmadik lehetőség (l.: Exclusi tertii principium).
totalitás (lat.) — teljes, önmagában zárt egész.
transzcendens (lat.) — valamin túl, kívül levő. A filozófiában a „tudaton kívüli" értelemben szokták használni.
transzcendentális (lat.) — Minden olyan ismeret, mely nem közvetlenül a tárgyakhoz kapcsolódik, hanem ahhoz a módhoz, ahogyan a tárgyakat megismerjük (l.: Kant).
transzcendentális dedukció (lat.) — olyan eljárás, mely a megismerés lehetőségeinek általános és szükségszerű előfeltételeit figyelembe véve kényszerfeltételeket szab a konkrét ismereteknek.
transzformáció (lat.) — átalakítás.
teoréma (gör.) — tétel, tantétel.
ultima ratio (lat.) — az utolsó, döntő érv, végső ok.
universale (lat.) — általános fogalom (t. sz.: *Universalia*). Az *universalia* valóságosságáról szóló viták végigkísérték a filozófia történetét (l.: nominalizmus, realizmus).
veritas duplex (lat.) — kettős igazság (l.: középkori filozófia).
volonté générale (fr.) — közakarat (l.: Rousseau).
welfare society (ang.) — jóléti társadalom. A modern kapitalizmus fogyasztói társadalmának elnevezése a polgári közgazdaságtanban és szociológiában.
werden (német) — levés, kifejlés. (A hegeli filozófia egyik központi kategóriája.)
wesen (német) — lény, lényeg (l.: Hegel).
Zoon politikon (gör.) — politizáló állat. (l.: Arisztotelész).

A KIADÁSÉRT FELEL
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
80.1207/1 – ZRÍNYI NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: BOLGÁR IMRE VEZÉRIGAZGATÓ
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV SZÁNTÓ TIBOR MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ ARANYI IMRE
MŰSZAKI SZERKESZTŐ SZÉKFFY GYULA
TERJEDELME 37,1 (A/5) ÍV